जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-
विरचितया प्रकाशिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं
हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्

॥श्री जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रम्॥

(तृतीयो भागः)

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि
पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी-महाराजः

प्रकाशकः

कोटडानिवासि-श्रेष्ठिश्रीमूलचंद जेठालाल महेता
प्रदत्त-द्रव्यसाहाय्येन
अ० भा० श्वे० स्था० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः श्रेष्ठि-
श्रीशान्तिलाल मङ्गलदासभाई-महोदयः
मु० अहमदाबाद-१.

प्रथम-आवृत्ति.	वीर-संवत्	विक्रम-संवत्	ईसवीसन्
प्रत १२००	२५०४	२०३४	१९७८

मूल्यम्-रू० ३०-००

મળવાનું ઠેકાણું :
શ્રી અ. ભા. શ્વે. સ્થાનકવાસી
જૈનશાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ,
ઠે. છીપાપોળ,
અમદાવાદ-૧,

Published by:
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastroddhara Samiti,
Ghhipapole,
AHMEDABAD-1.

卐

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैप यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

卐

हरिगीतच्छन्दः

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।
है काल निरवधि विपुलपृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

卐

मूल्य रु. ३०-००

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત ૧૨૦૦
વીર સંવત્ ૨૫૦૪
વિક્રમ સંવત્ ૨૦૩૪
ઈસવીસન્ ૧૯૭૮

: મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति भाग तीसरे की विषयानुक्रमणिका

अनुक्रमाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
	सातवां वक्षस्कार	
१	चन्द्रसूर्यादिग्रहविशेषों की संख्या का कथन	१–७
२	सूर्यमण्डलका निरूपण	८–१६
३	मेरुमंडल के अबाधाद्वारका निरूपण	१६–२६
४	मण्डल के आयामादि वृद्धिहानिद्वार का निरूपण	२६–३७
५	मुहूर्तगति का निरूपण	३७–६५
६	दिनरात्रि वृद्धिहानि का निरूपण	६६–८२
७	तापक्षेत्र का निरूपण	८४–१०६
८	दूरासन्नादि द्वार का निरूपण	१०७–१३२
९	प्रकारान्तर से तापक्षेत्र का निरूपण	१३२–१४०
१०	इन्द्र के च्यवन के द्वारकी व्यवस्था का कथन	१४०–१४८
११	चन्द्रमण्डल की संख्या आदिका निरूपण	१४९–१५८
१२	प्रथमादिमंडल की अबाधा का निरूपण	१५८–१६८
१३	सर्वाभ्यन्तरमण्डल के आयामादि का निरूपण	१६९–१८१
१४	मुहूर्तगति का निरूपण	१८२–१९६
१५	नक्षत्राधिकार का निरूपण	१९७–२३०
१६	सूर्य के उदयास्तमन का निरूपण	२३०–२६३
१७	संवत्सरों के भेदों का निरूपण	२६३–२८८
१८	एकसंवत्सर में मानसंख्या का निरूपण	२८९–३०३
१९	करणों की संख्यादि का निरूपण	३०४-३१३
२०	संवत्सर की आदि का कथन	३१३–३२१
२१	नक्षत्राधिकार का निरूपण	३२२–३३५
२२	नक्षत्रों के देवताओं का निरूपण	३३५–३४५
२३	नक्षत्रों के गोत्र का कथन	३४५–३५३

२४	चन्द्र सूर्य के योगद्वार का निरूपण	३५३–३६४
२५	नक्षत्रों के कुलद्वार का निरूपण	३६५–४२०
२६	मासपरिसमापकनक्षत्र का निरूपण	४२०–४४४
२७	सोलहद्वारों के विषयार्थ संग्रह	४४५–४४८
२८	चन्द्रसूर्यादि के ताराविमान उनका उच्चत्वादि का निरूपण	४४९–४६०
२९	नक्षत्रों की गति का निरूपण	४६०–४६७
३०	चन्द्रसूर्य के विमानवाहक देवों की संख्या का निरूपण	४६७–४९६
३१	ग्रहादि के शीघ्रगत्यादि का निरूपण	४९६–५०१
३२	चन्द्र के अग्रमहिषी के नामादि का निरूपण	५०२–५१८
३३	चन्द्रसूर्यादि के अल्पबहुत्व का निरूपण	५१८–५३०
३४	जम्बूद्वीप के आयामादि का निरूपण	५३१–५४३
३५	जम्बूद्वीप इसप्रकार के नामकहने के कारण का निरूपण	५४३–५५४

समाप्त

સ્વ. મૂલચંદ જેઠાલાલ મહેતા (કોટડાવાળા) ની

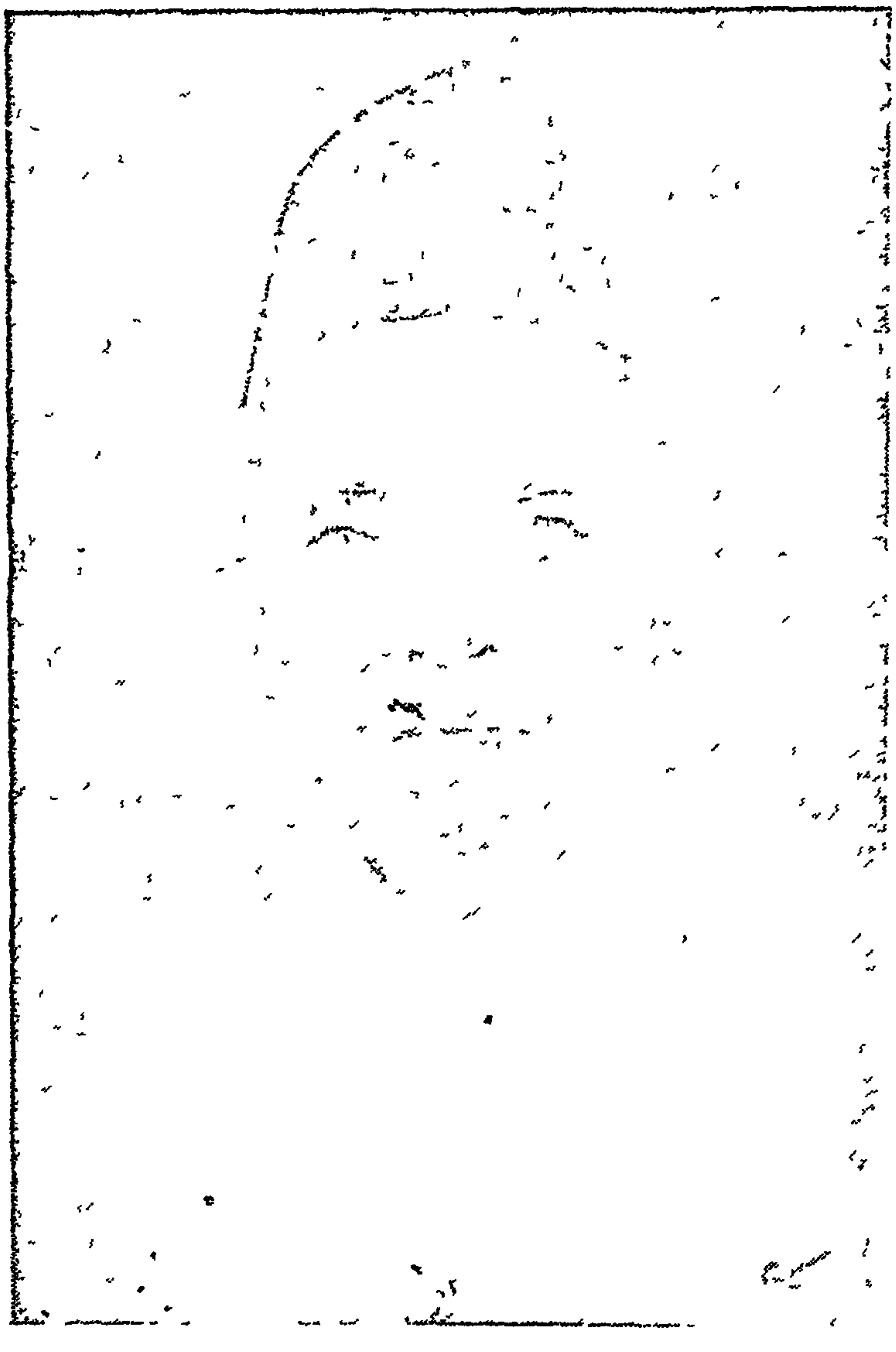
જીવનઝરમર

શ્રીયુત મૂલચંદભાઈનો જન્મ ધર્માનુરાગી ધર્મપ્રેમી આદરણીય જેઠાલાલ મહેતાને ત્યાં રાજકોટમાં થયો. જેઠાલાલભાઈ કોટડાના વતની હોવા છતાં પોતાના વ્યાપાર વ્યવસાયને લઈ રાજકોટમાં નિવાસ કર્યો હતો. જેથી મૂલચંદભાઈની ઉમર છ વર્ષની થતાં તેઓને રાજકોટમાં યોગ્ય વ્યવસાયી કેળવણીનો લાભ મળ્યો. અને તેઓએ ઉચ્ચ સીવિલ એન્જીનીયરનું સારૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને પોતાના વ્યવસાયમાં બ્રીટીશ સૌમાલીલેંડ (હાલનું સોમાલીયા)માં સીવીલ એંજીનીયર તરીકેની ઉમદા કારકીર્દિ બજાવી. પોતે ત્યાં નિવૃત્તિ લીધી. તે પછી પોતાના અસલ રહેઠાણ રાજકોટમાં જ આવી નિવાસ કર્યો.

રાજકોટમાં રહી તેઓએ સૌરાષ્ટ્રની જુની અને જાણીતી શ્રી દેવજી પ્રાગજી લેંગ લાયબ્રેરીમાં પોતે માનદમંત્રી તરીકે ઘણો સમય સેવા આપી તેમજ રાજકોટમાં ગોંડલ રોડ પર આવેલ જૈન બાલાશ્રમના માનદ સેક્રેટરી તરીકે રહી લાંબા સમય સુધી પોતાના તન, મન, અને ધનથી સેવા આપી. આવી રીતે જનહિતાર્થ સેવા આપતા રહી પોતાના વ્યવસાયના અનુભવનું જ્ઞાન બીજાઓને પણ મળે તેવી ઉમદા ભાવનાથી 'બાંધકામ' ને અંગેના બે પુસ્તકો ગુજરાતીમાં લખી જનહિતાર્થે પ્રગટ કર્યા છે. તેમજ તે પુસ્તકોની રોયલ્ટી પણ જૈન બાલાશ્રમને અર્પણ કરેલ છે. તેમજ આ શિવાય શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ તેઓએ શ્રી સૌરાષ્ટ્ર હાઈસ્કુલ રાજકોટને સારી એવી આર્થિક મદદ કરેલ છે તદુપરાંત ધાર્મિકક્ષેત્રે પણ નાનીમોટી અનેક મદદો આપી પોતાની ધાર્મિક ભાવના પ્રગટ કરેલ છે.

એજ રીતે પૂજ્ય ઘાસીલાલ મહરાજ સા. તરફથી ચાલતા આગમ પ્રકાશનની હકીકતની જાણ થતા તેઓએ તે તરફ પ્રેરાઈ આ પ્રકાશન સંસ્થાને પોતના તરફથી રૂા. ૫૦૦૧ ની ઉદાર સખાવત કરી પોતાની ધાર્મિક ભાવના બતાવી છે. તેઓ સાહિત્ય પ્રત્યેની ઉચ્ચ ભાવનાથી જનહિતાર્થે અનેક શુભ કાર્યો કરતા રહે અને દીર્ઘાયુ ભોગવી ઐશ્વર્યશાળી બને એજ ભાવના રાખીએ છીએ.

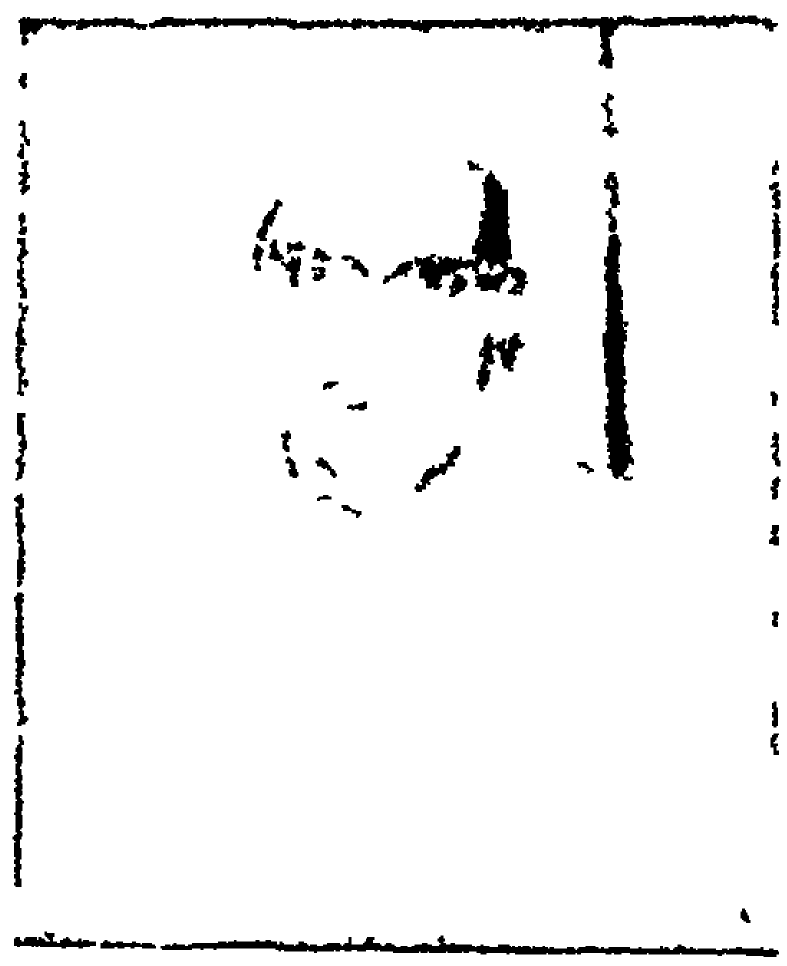
અમો છીએ
મંત્રીઓ

સ્વ. મૂલચંદ જેઠાલાલ મહેતા (કોટડાવાળા)

પન્નાલાલજી છોગમલજી પારેખ
નગરપાલીકા અધ્યક્ષ અમલનેર

શ્રીમાન ભીકમચંદજી એલ. ચતુર
બી. એ. એલ. એલ. બી.
મુ. નેવાસા જી. અહમદનગર

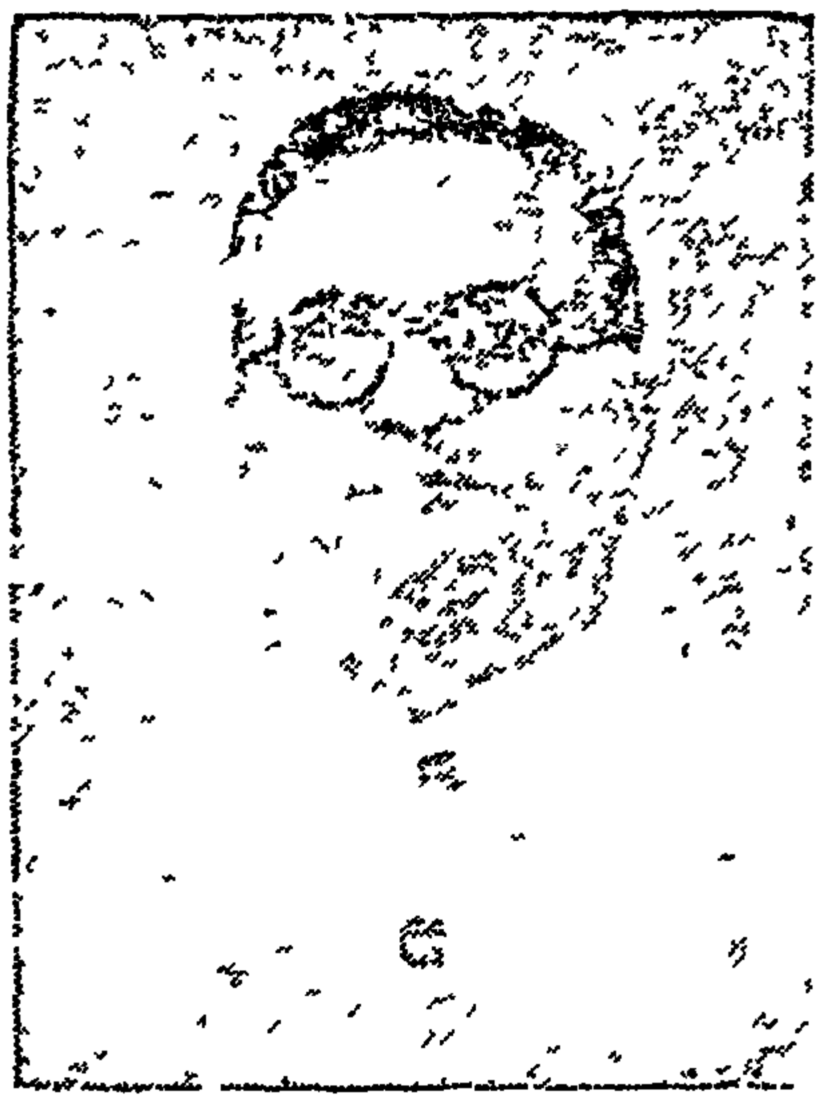
આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

શેઠ શ્રી શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ

(સ્વ.) શેઠશ્રી શામજીભાઈ વેલજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ

શેઠ શ્રી પોપટલાલ માવજીભાઈ-મહેતા
જામજોધપુર

(સ્વ.) શેઠશ્રી છગનલાલ શામળદાસ
ભાવસાર-અમદાવાદ.

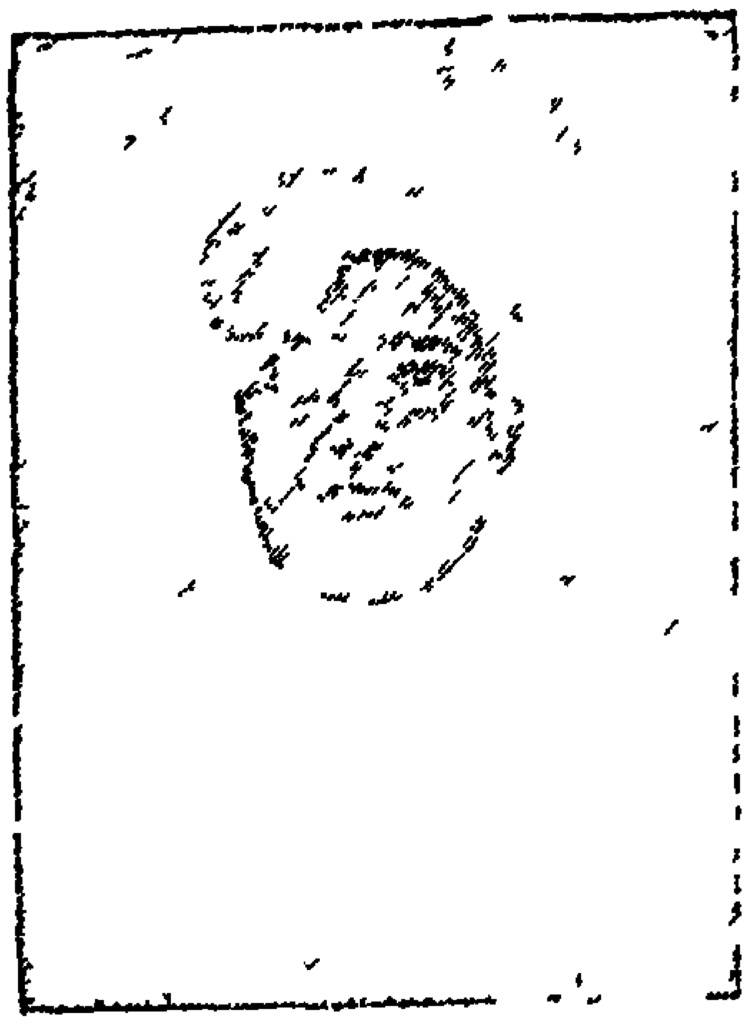

શેઠશ્રી રામજીભાઈ શામજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.

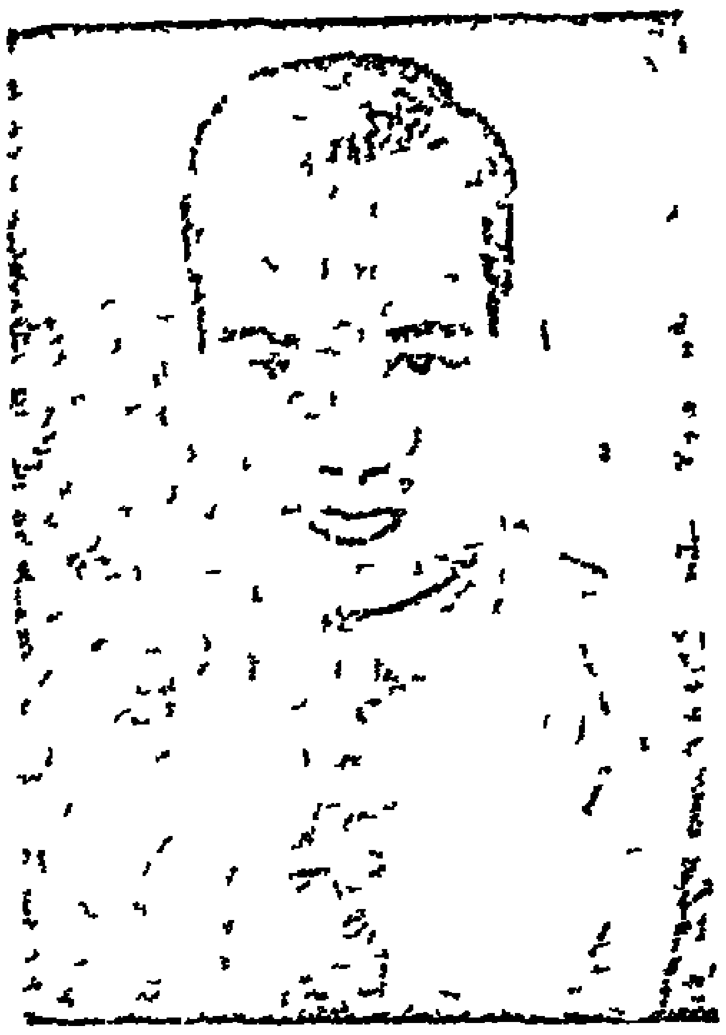
(॰) बच्चे बेठेला-लालाजी किशनचंदजी सा. जौहरी
उमेला-सुपुत्र चि. महेतावचन्दजी सा.
नाना-अनिलकुमार जैन दोयत्ता दिल्ही

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

(સ્વ.) શેઠશ્રી હરખચંદ કાલીદાસ વારિઆ
ભાણવડ.

માનવંતા આદ્ય
મુરબ્બી શેઠ શ્રી
માણેકલાલભાઈ
અમુલખભાઈ મહેતા
ઘાટકોપર-મુંબઈ

(સ્વ) શેઠશ્રી દિનેશભાઇ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ.

(સ્વ.) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ.

શેઠશ્રી જેસિંગભાઈ પોચાલાલભાઈ
અમદાવાદ

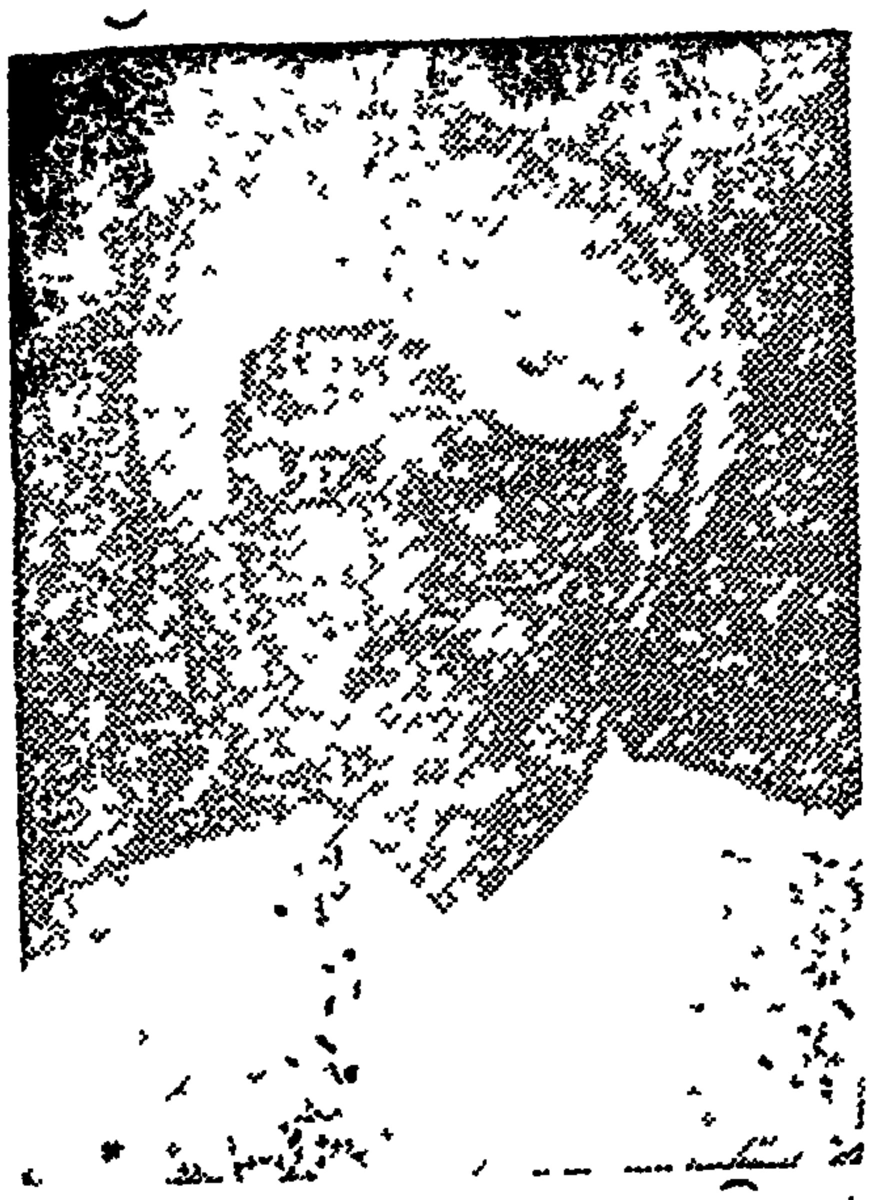

સ્વ. શેઠશ્રી આત્મારામ માણેકલાલ
અમદાવાદ

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

(સ્વ.) શેઠશ્રી ધારશીભાઈ જીવણલાલ
બારસી

સ્વ. શેઠશ્રી જીવરાજભાઈ મૂલચંદભાઈ
ધ્રાંગધ્રા

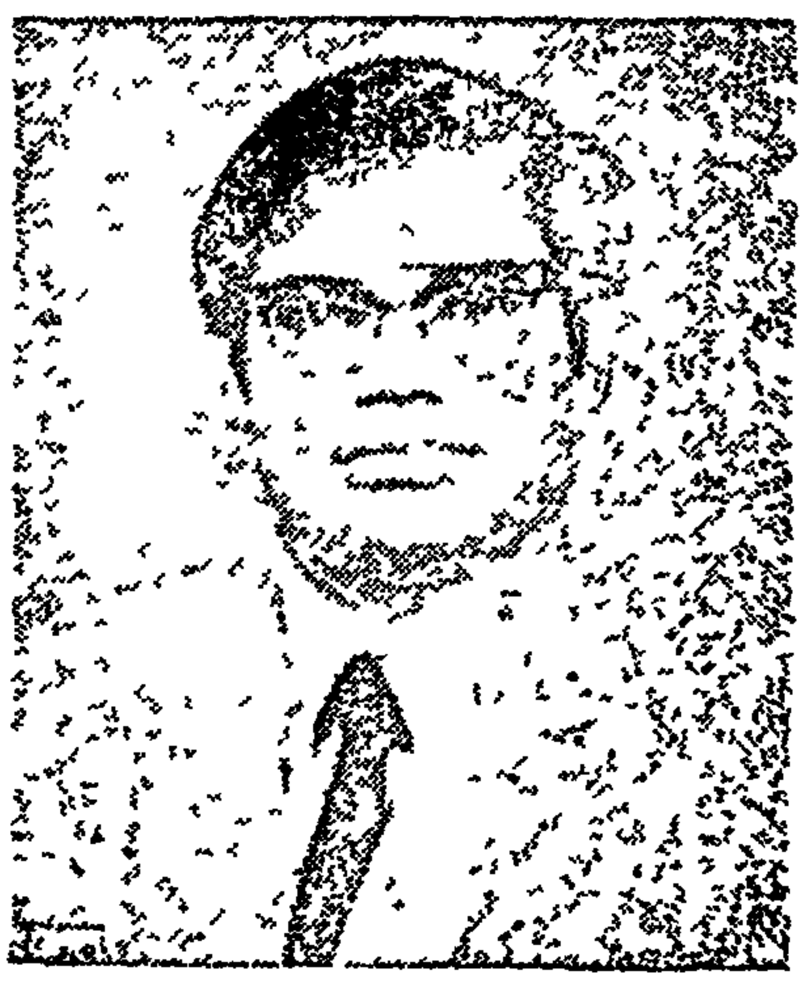
શેઠશ્રી લક્ષ્મીચંદભાઈ જશકરણભાઇ
પાલણપુર નિવાસી

શ્રી વીનોદકુમાર વિરાણી રાજકોટ

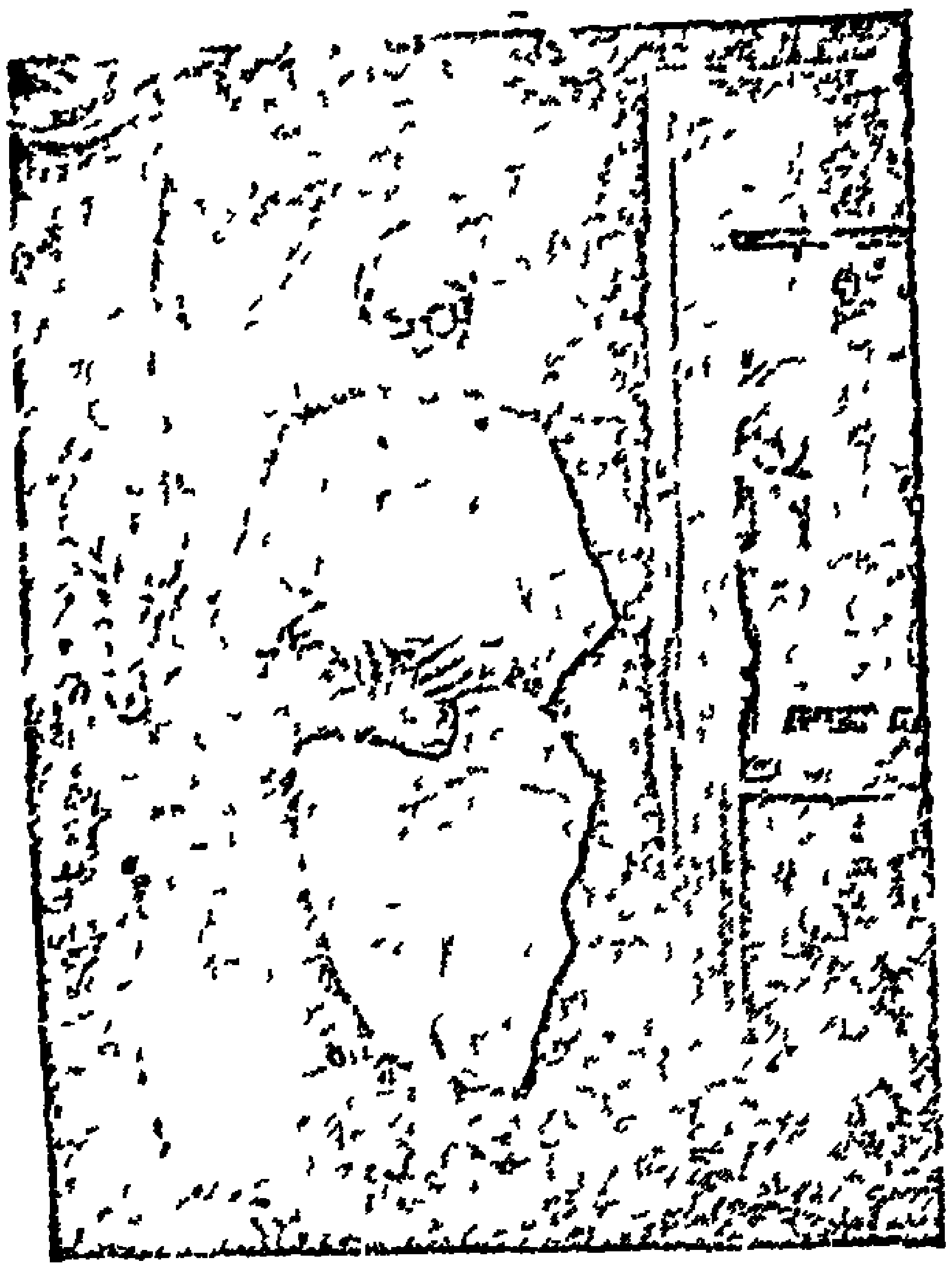

શેઠશ્રી દેવચંદભાઈ ફોજીલાલભાઇ
વલાણી–સુરત

સ્વ. સુધીરભાઈ જયંતીલાલ ઝવેરી
મુંબઈ.

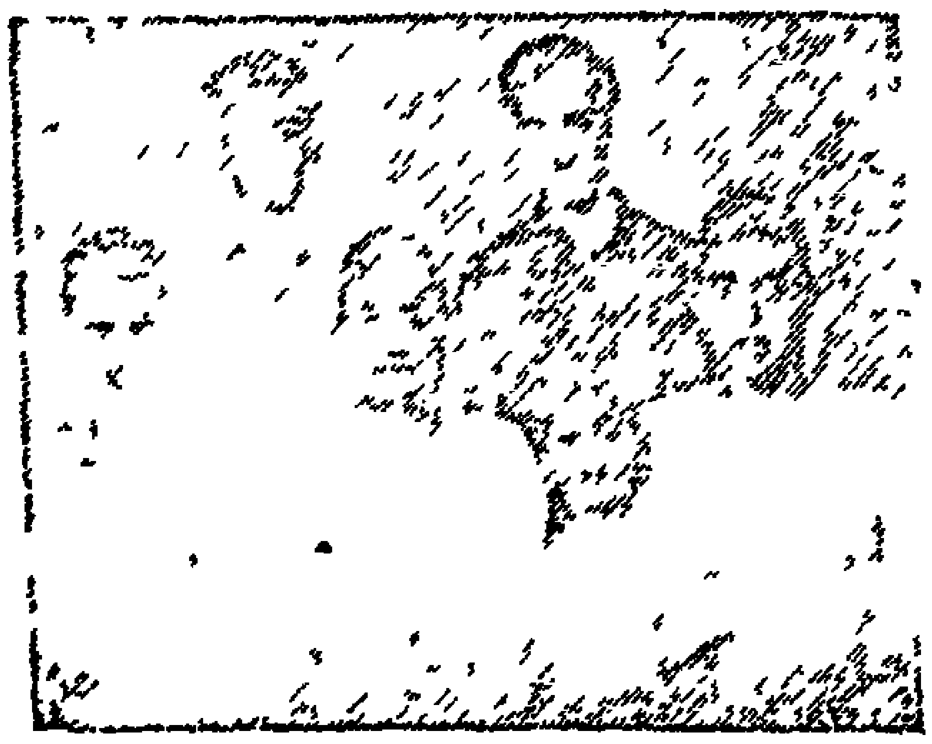
આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

સ્વ. શેઠશ્રી હરિલાલ અનોપચંદ શાહ
ખંભાત.

स्व. शेठ श्री ताराचंदजी साहेब गेलडा
मद्रास.

शेठश्री चीमनलालजी ऋखभचंदजी
अजीतवाले सपरिवार

शेठ श्री कीशनलालजी फुलचंदजी लुणिया
बेंगलोरवाले

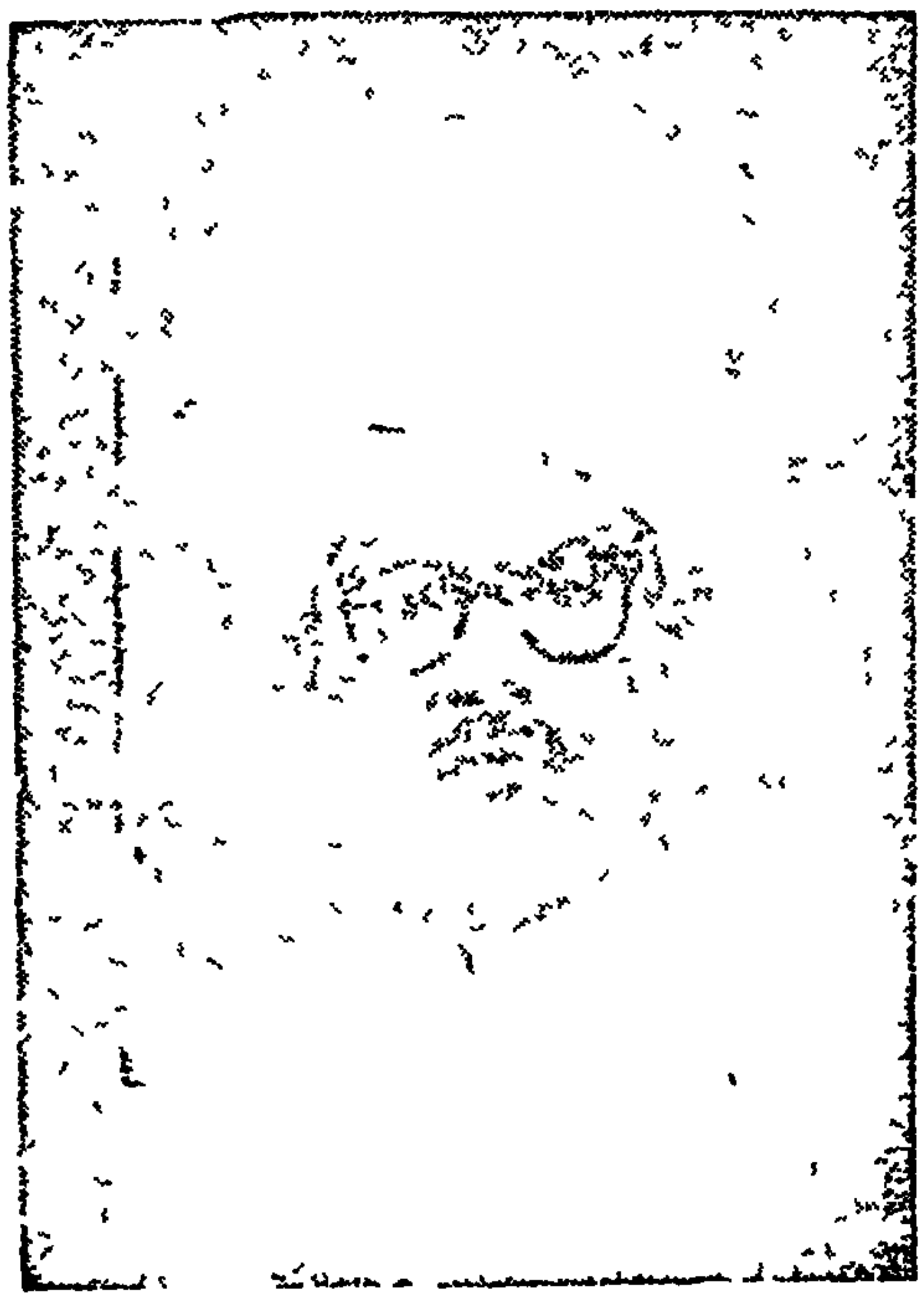

बच्चे बेठेला-मोटाभाइ श्रीमान् मूलचंदजी
जवाहीरलालजी वरडिया
बाजुमा बेठेला-भाई मिश्रीलालजी वरडिया
उभेला-भाई पूनमचंदजी वरडिया

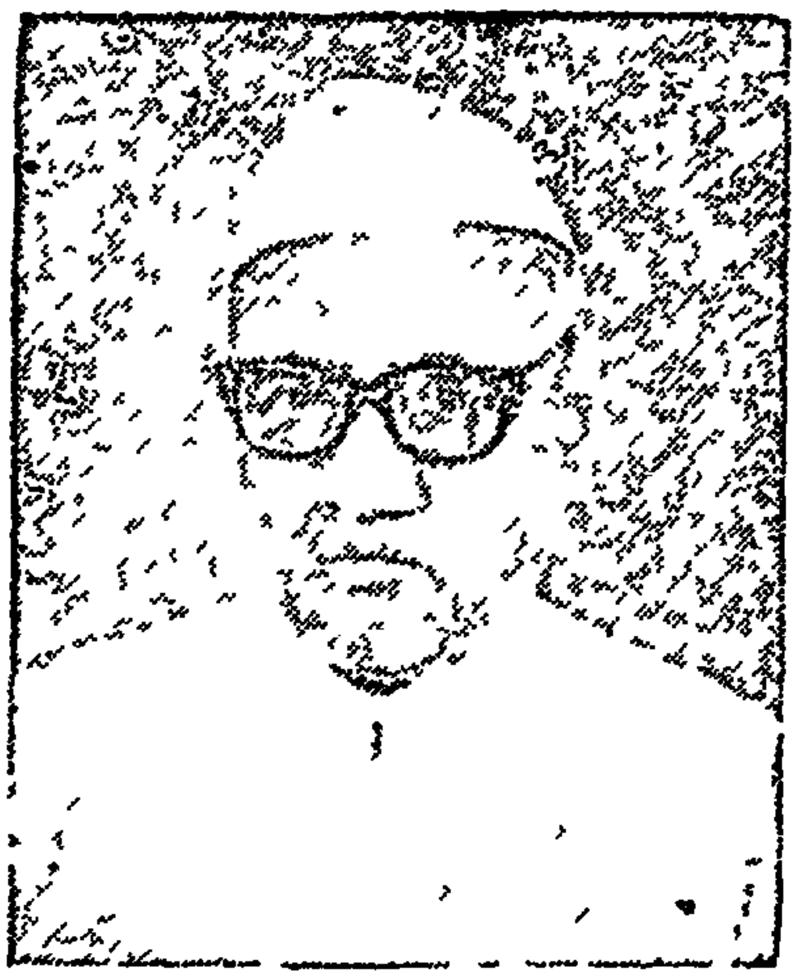

श्रीमान् शेठश्री
खींवराजजी सा. चोरडिया
मु० मद्रास

आद्यमुरब्बीश्रीओ

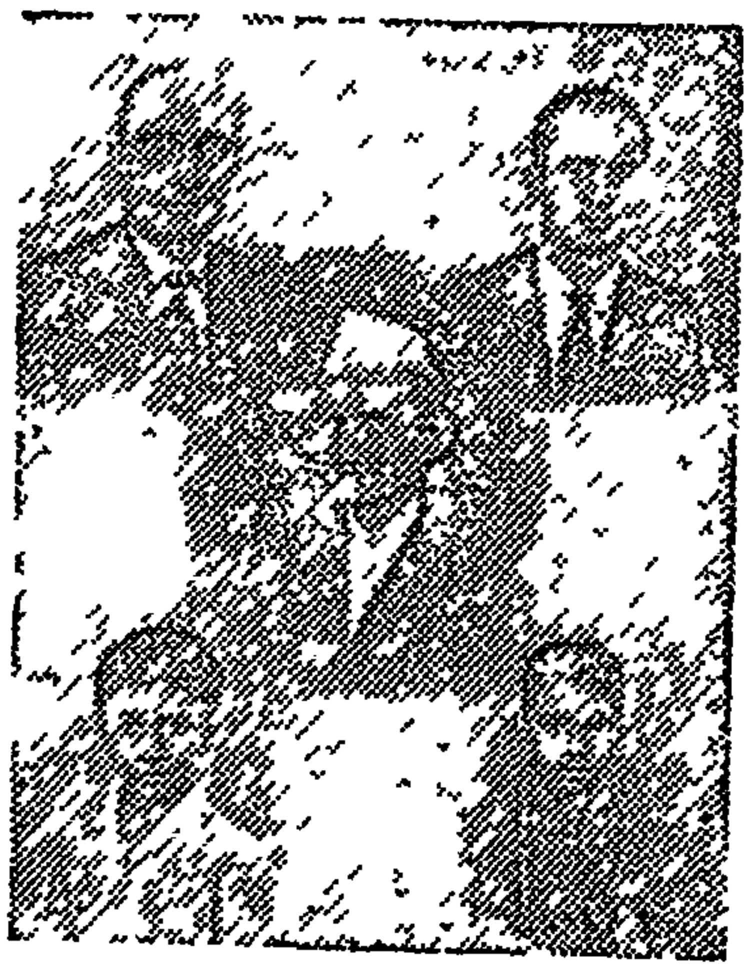
श्रीमान् शेठ कानुगा धिंगडमलजी-अमदावाद

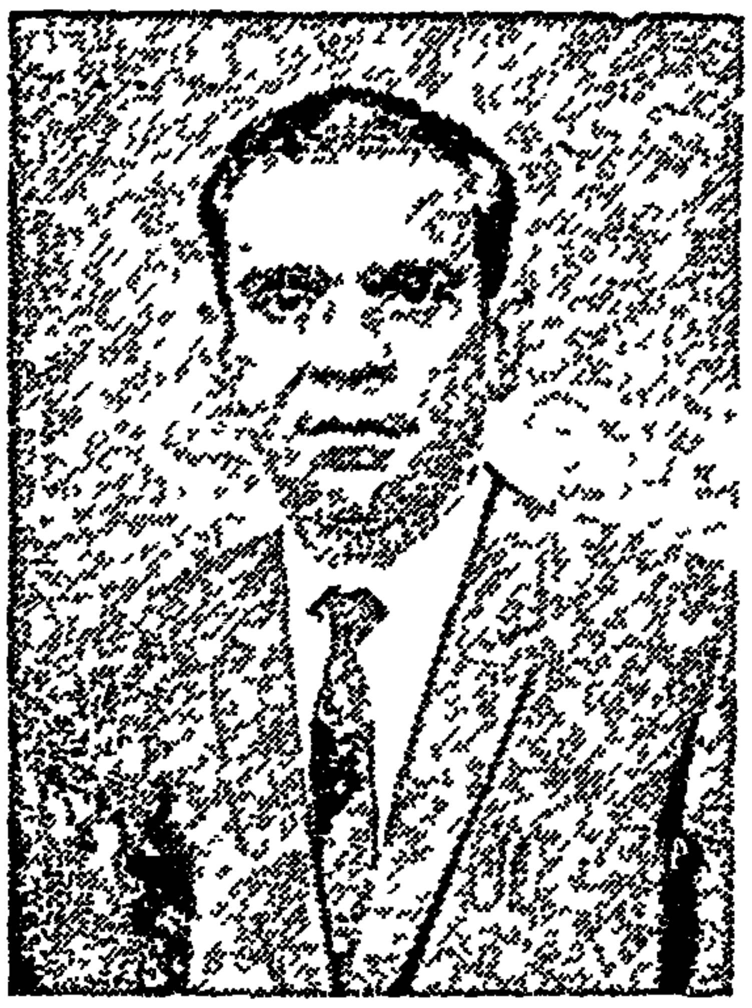
श्रीमान् शेठ धनराजजी पन्नालालजी
जांगडा, मु. जालना (महाराष्ट्र)

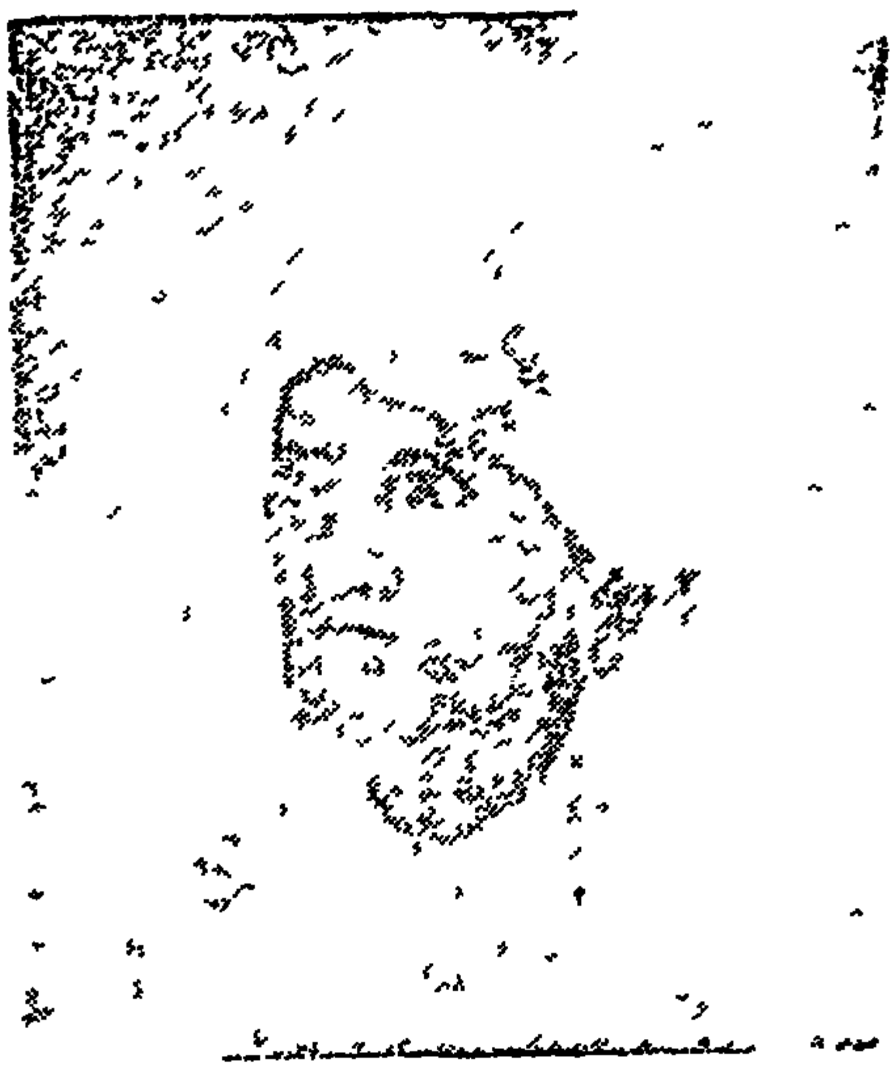
शेठ श्री मिश्रीलालजी लालचंदजी सा. लुणिया
तथा शेठश्री जेवंतराजजी-अमदावाद

શેઠ પ્રભુદાસભાઈ મૂલજીભાઈ દોશી
રાજકોટ

ઝવેરી રસીકલાલ મણીલાલ મહેતા
મદ્રાસ

स्व. श्रीमान् शेठश्री मुकनचंदजी सा०
वालिया-पाली मारवाड

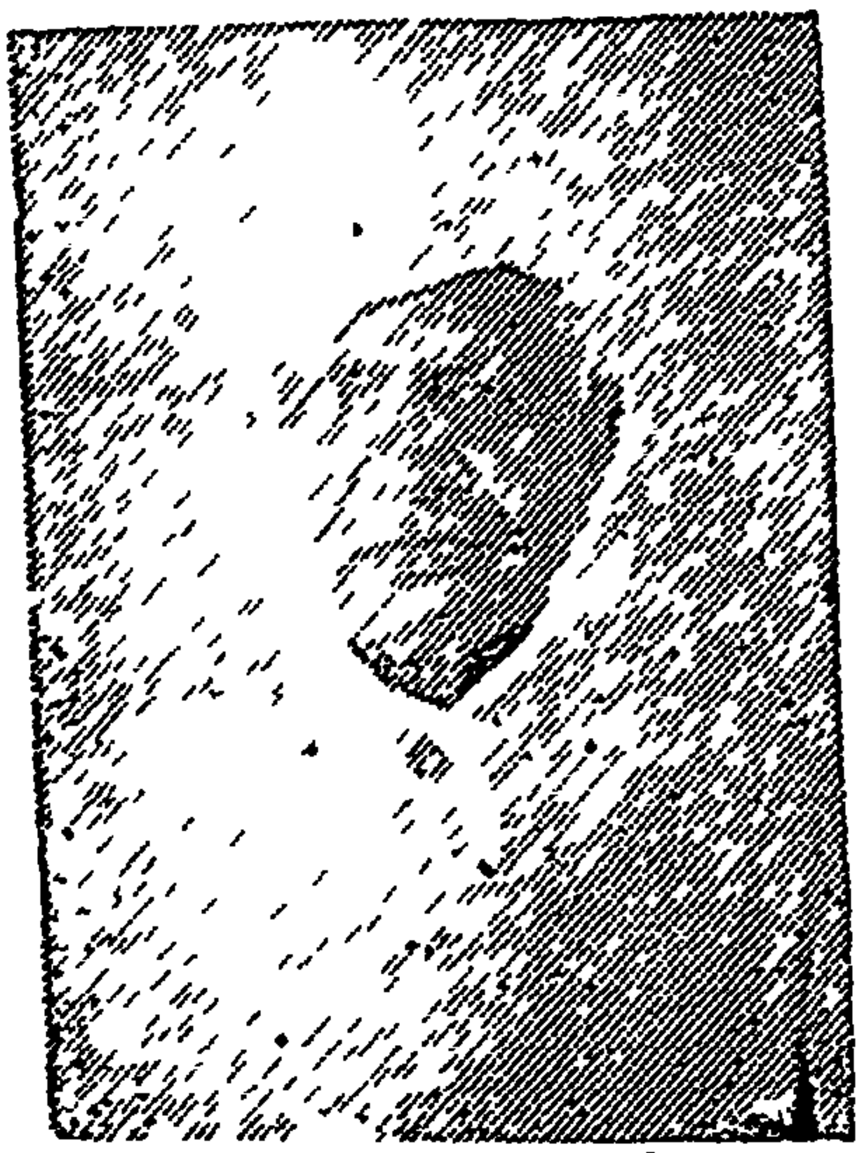
आद्यमुरब्बीश्रीओ

શ્રીમાન્ શેઠ મણીલાલ પોપટલાલ વોરા
અમદાવાદ.

श्रीमान् शेठ लालाजी कपूरचन्दजी
नाहटा, मु. देहली

શ્રી વ્રજલાલ દુર્લભજીભાઈ પારેખ
રાજકોટ.

કોઠારી હરગોવિંદ જેચંદભાઈ
રાજકોટ.

શેઠશ્રી મણીલાલ જેઠુભાઇ
પાલનપુરવાળા

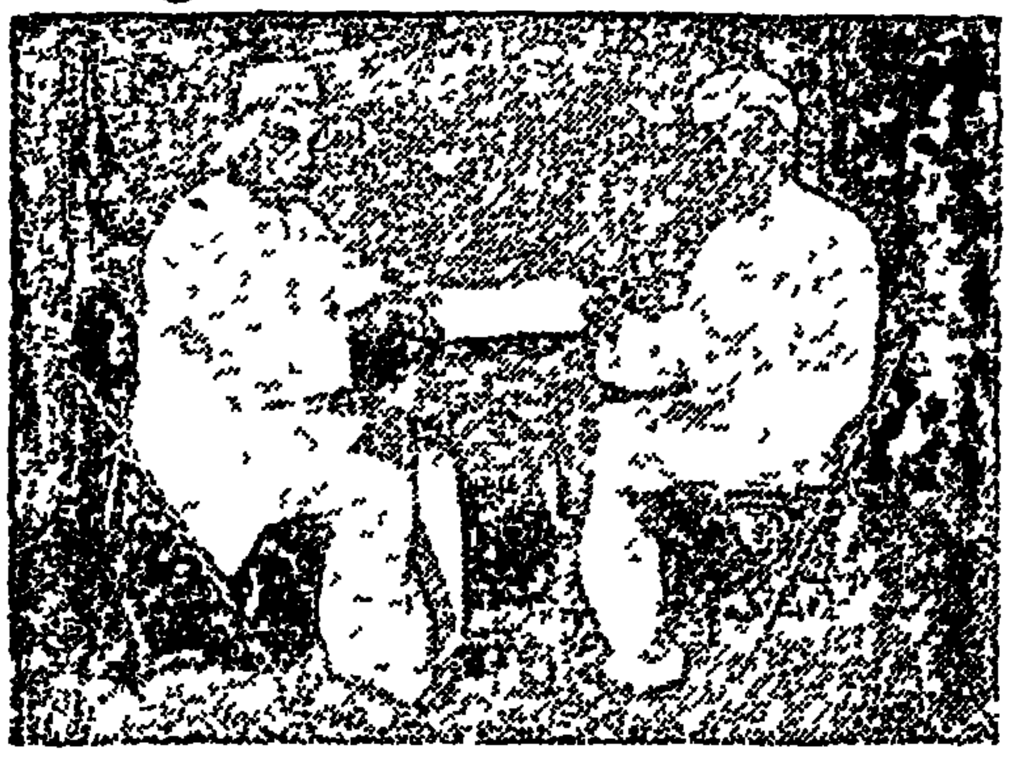

श्रीमान् लालाजी पन्नालालजी नाहटा
सपरिवार–दिल्ली

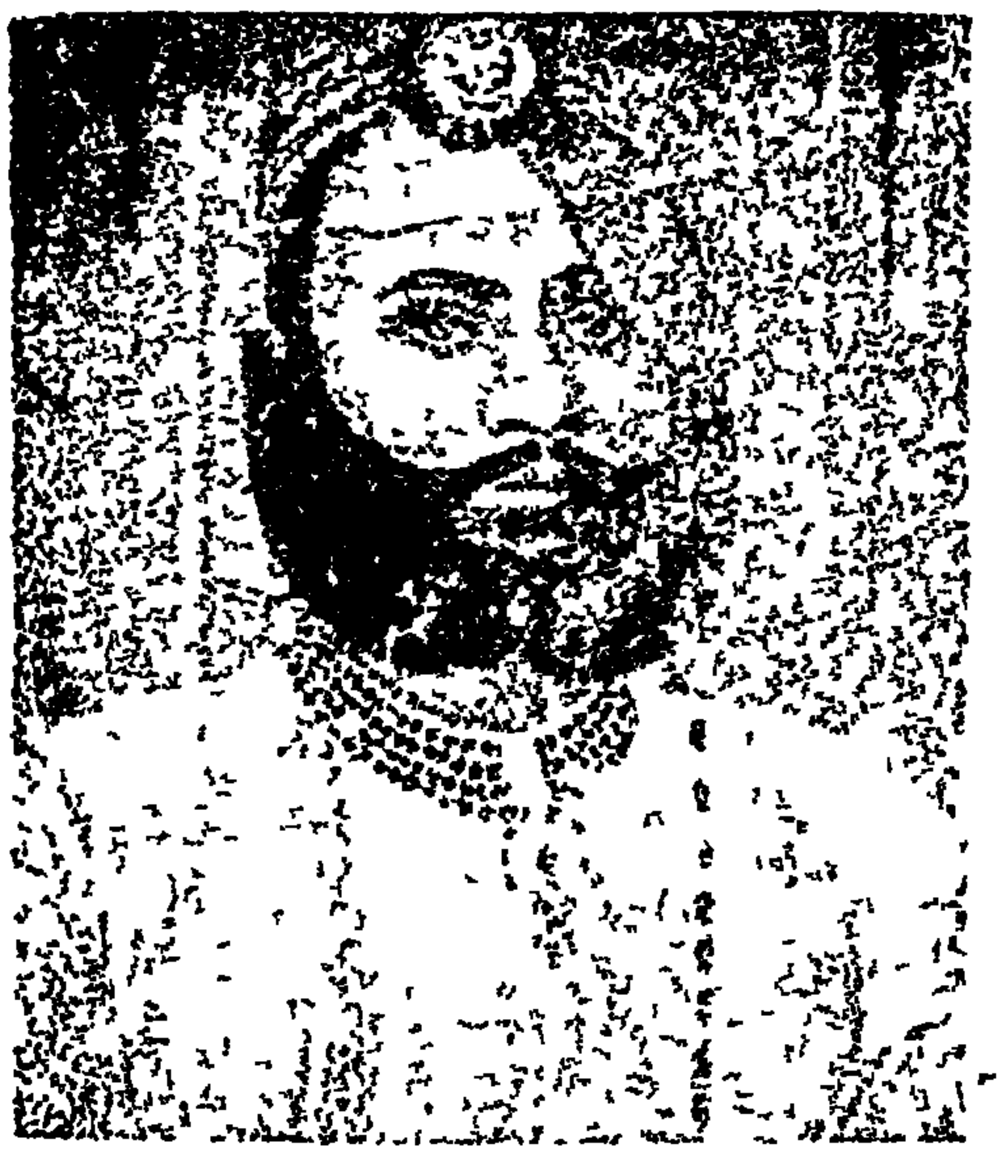
આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

પટેલ ડોસાભાઇ ગોપાલદાસ
મુ. આણંદ (જી. અમદાવાદ)

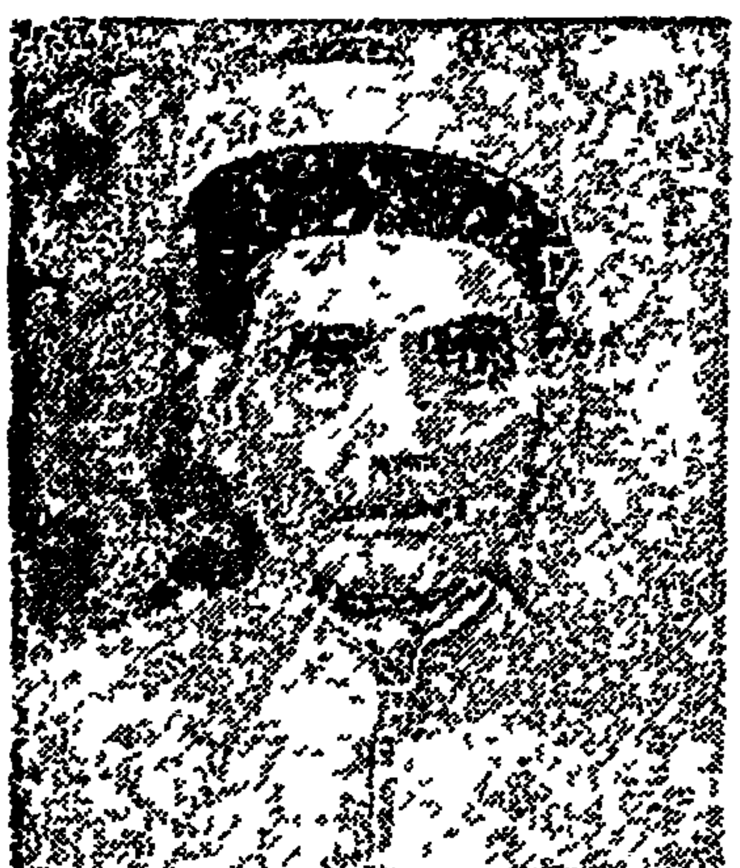
૧ અમીચંદભાઈ તથા
૨ ગીરધરભાઈ ભાંટવિયા મુ. બેંગલોર

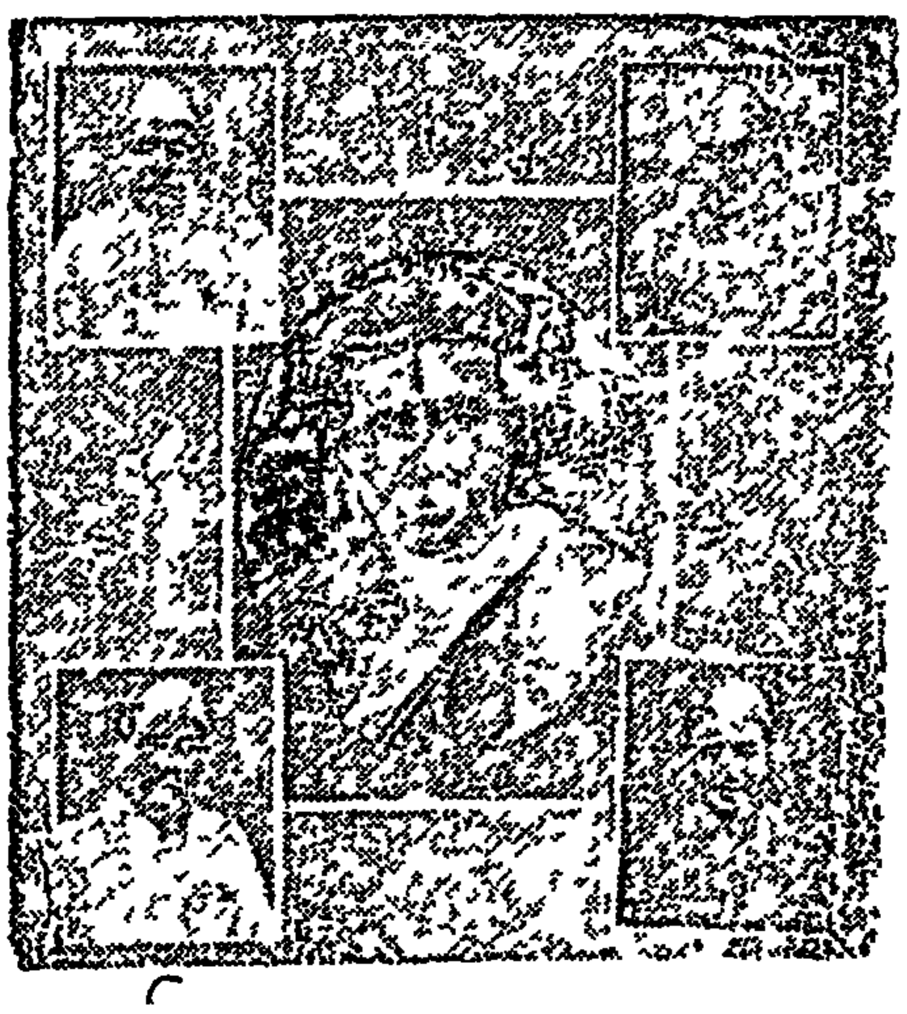
शाहजी श्री मोतीलालजी नाहुन्डिया
मु: उदयपुर

મદ્રાસવાળા સ્વર્ગસ્થ ન્યાયમૂર્તિ
રતીલાલભાઈ ભાયચંદભાઈ મહેતા

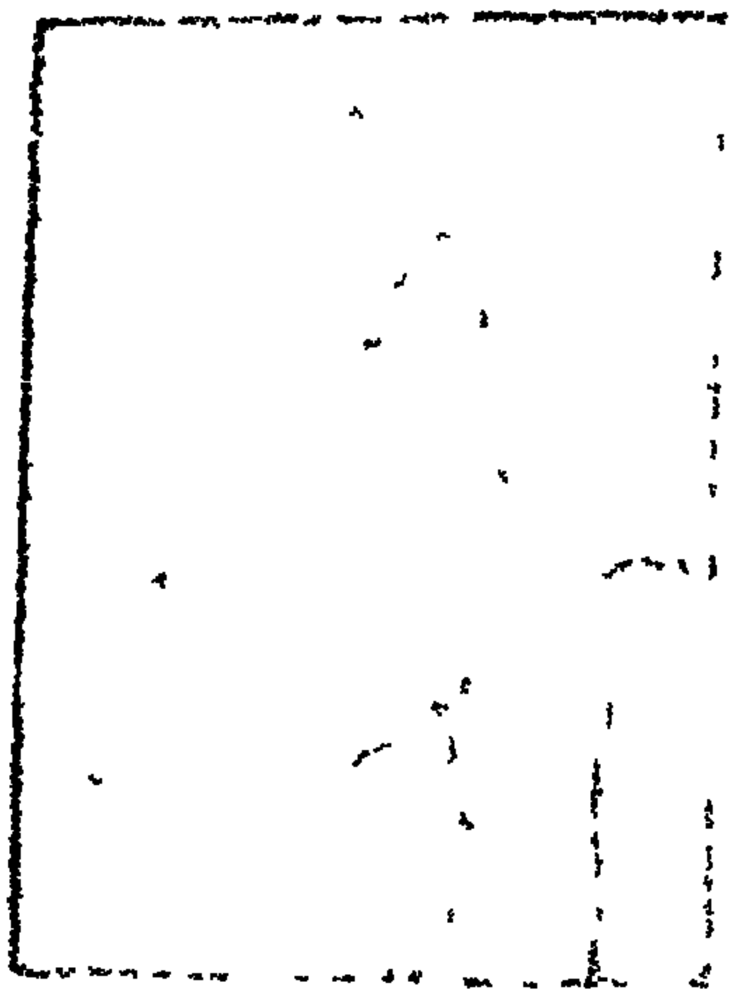

સ્વ. શેઠ માણેકચંદ નેમચંદભાઈ
મુ. માંગરોલ

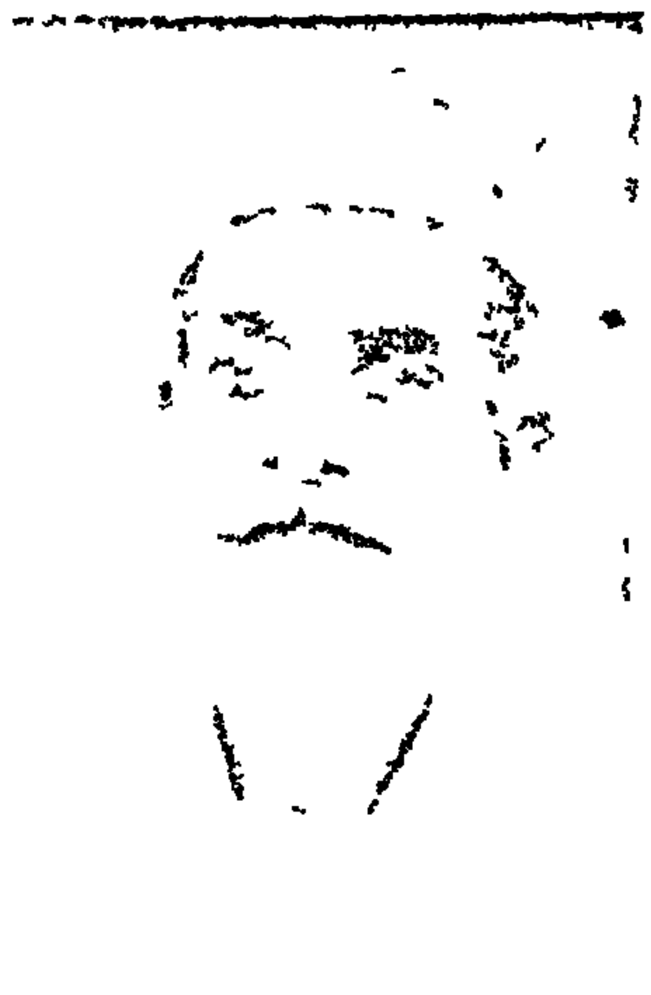

अमलनेर
पारख छोगमलजी मुलतानमलजी
शेठ रघुनाथमलजी, शेठ बाबुलालजी
,, पन्नालालजी, शेठ सुगनचन्दजी

માધમુરબ્બીશ્રીઓ

પાલનપુરવાળા
[illegible] અમૃતચંદ મલુકચંદ

શેઠશ્રી કચરૂલાલજી
દરડા-મુ. ચિંચાલા

ભાનુભાઈ કેશવલાલ ભણસાલી
પાલનપુર-મુંબઈ

શેઠ જગજીવનભાઈ રતનશીભાઈ
બગડિયા-દામનગર

શેઠ ભોગીલાલ છગનલાલ ભાવસાર
સરસપુર-અમદાવાદ

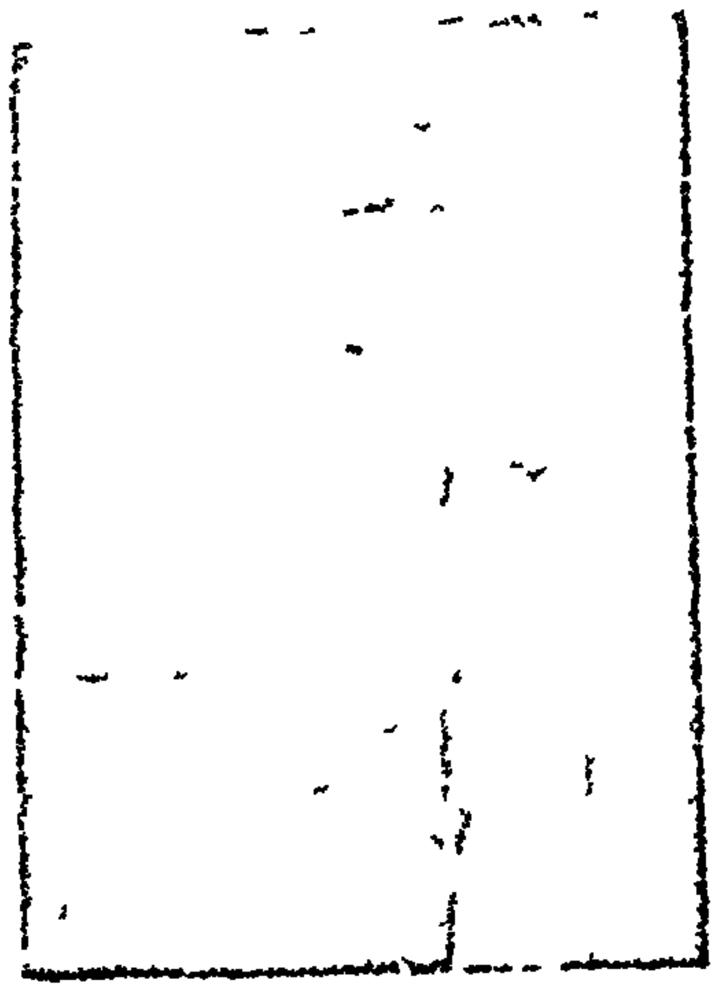

श्रीमान [illegible] लालजी
[illegible]

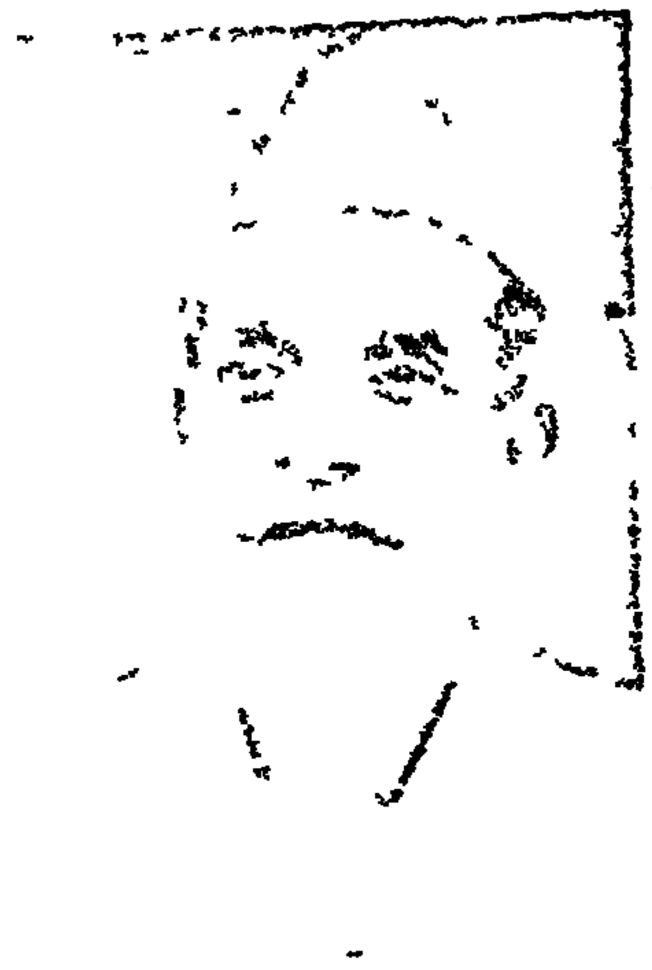

शेठ श्री भेरूदानजी अगरचंदजी
शेठिया बीकानेर

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

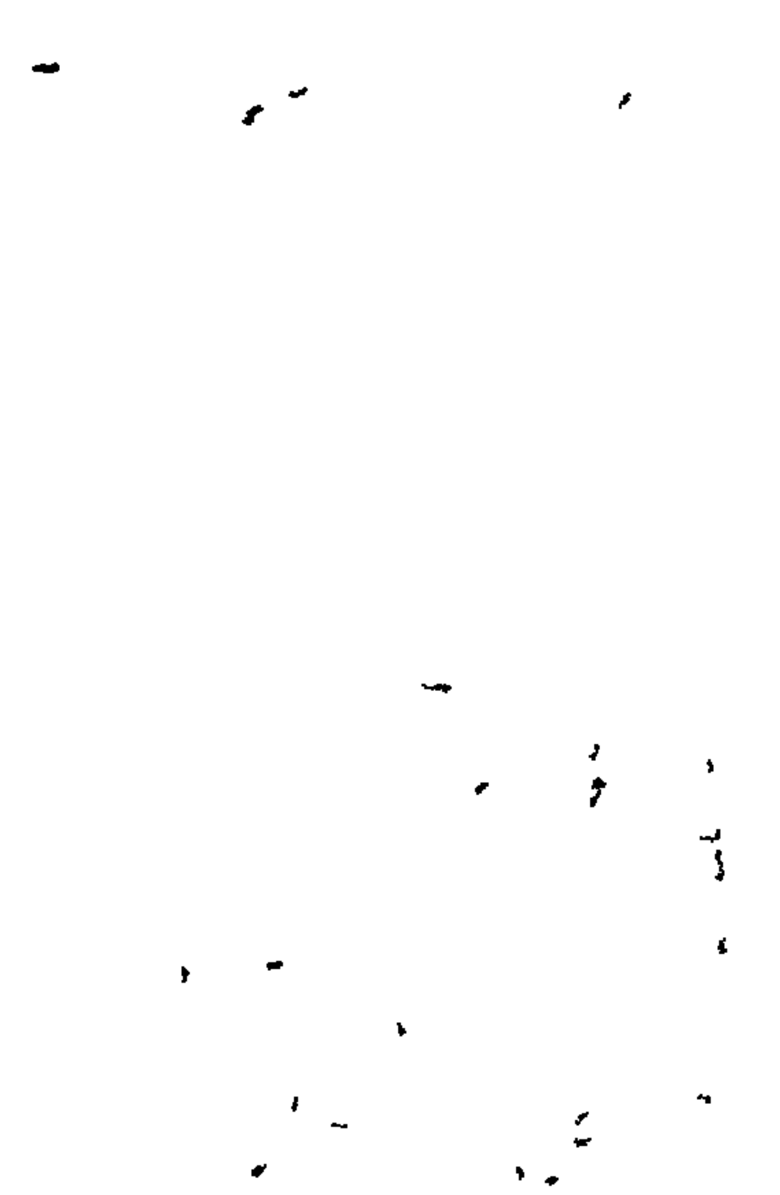
પાલનપુરવાલા
કોઠારી અમુલખચંદ મલુકચંદ

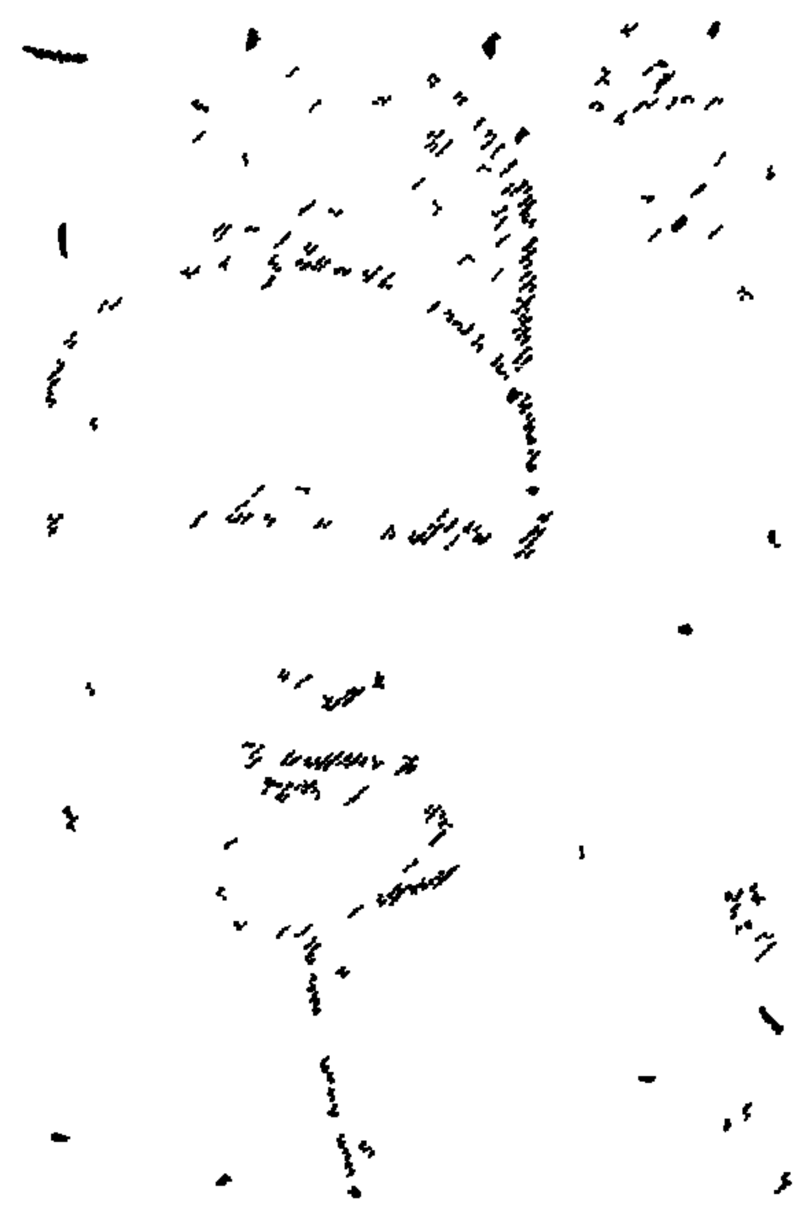
શેઠશ્રી કચરૂલાલજી
દરડા-મુ. ચિંચાલા

ભાનુભાઈ કેશવલાલ ભણસાળી
પાલનપુર-મુંબઈ

શેઠ જગજીવનભાઈ રતનસીભાઈ
બગડિયા-દામનગર

શેઠ ભોગીલાલ છગનલાલ ભાવસાર
સરસપુર-અમદાવાદ

श्रीमान लाला श्री हजारी लालजी
जौहरी-देहली

सेठ श्री भैरूदानजी अगरचंदजी
शेठिया बीकानेर

श्री वीतरागाय नमः

श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर श्री घासीलाल महाराज विरचितया

प्रकाशिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम्

॥ श्री-जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रम् ॥

(तृतीयो भागः)

अथ सप्तमवक्षस्कारः

अथ जम्बूनामक द्वीपे ज्योतिष्कदेवाः परिचरन्तीति ज्योतिष्काधिकारः सम्प्रति प्रतिपाद्यते तत्र प्रस्तावनार्थमिदं चन्द्रसूर्यनक्षत्रमहाग्रहतारासंख्याविषयकप्रश्नसूत्रं प्रथमं भवतीति ।

मूलम्—जंबूद्दीवेणं भंते ! दीवे कइ चंदा पभासिंसु पभासंति पभासिस्संति, कइ सूरिया तवइंसु तवेंति तविस्संति, केवइया णक्खत्ता जोगं जोइंसु जोयंति जोइस्संति, केवइया महाग्गहा चारं चरिंसु चरंति चरिस्संति, केवइयाओ तारागणकोडाकोडीओ सोभिंसु सोभंति सोभिस्संति ?, गोयमा ! दो चंदा पभासिंसु पभासंति पभासिस्संति, दो सूरिया तवइंसु तवेंति तविस्संति, छप्पण्णं णक्खत्ता जोगं जोइंसु जोगं जोयंति जोगं जोइस्संति, छावत्तरं महग्गहसयं चारं चरिंसु चारं चरंति चारं चरिस्संति ॥

एगं च सयसहस्सं तेत्तीसं खलु भवे सहस्साइं ।

णव य सया पण्णाला तारागण कोडि कोडीणं ॥१॥सू० १॥

षष्ठं वक्षस्कारं समाप्य सप्तमो वक्षस्कारः आरभ्यते ।

छाया—जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे कतिचन्द्राः प्रभासितवन्तः प्रभासयंति प्रभासयिष्यन्ति, कति सूर्याः अतपन् तपंन्ति तप्स्यंति, कियन्ति नक्षत्राणि योगं युक्तवंति युञ्जन्ति योगं योक्ष्यन्ति, कियन्तो महाग्रहाः चारमचरन् चरन्ति चरिष्यन्ति, कियत्यस्तारागण कोटिकोटयः अशोभन्त शोभन्ते शोभिष्यन्ते ? गौतम ! द्वौ चन्द्रौ प्रभासितवन्तौ प्रभासेते प्रभासिष्येते, द्वौ सूर्यौ अतपताम् तपतः तप्स्यतः षट् पञ्चाशत् नक्षत्राणि योगमयुञ्जन्त योगं युञ्जन्ते योगं योक्ष्न्ति षट् सप्ततं महाग्रहशतं चारमचरन् चारं चरंति चारं चरिष्यन्ति,

एकं च शतसहस्रं त्रयस्त्रिंशत् खलु भवन्ति सहस्राणि ।

नव च शतानि पञ्चाशानि तारागण कोटि कोटीनाम् ॥१॥सू० १॥

टीका-'जंबूदीवेणमित्यादि-'जंबूदीवेणं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे हे भदन्त जम्बूद्वीपनामके द्वीपे मध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः यद्यपि सन्ति असंख्याता द्वीपाः सर्वज्ञागमप्रसिद्धास्तत्र द्वीपेषु मध्ये योऽयं जम्बू नामको मध्य जम्बूद्वीप विशेषः तस्मिन् जम्बूद्वीपे 'कइ चंदा पभासिंसु' कति चन्द्राः कियत्संख्यकाः चन्द्रमसः प्रभासितवन्तः अतीतकाले प्रकाशनीयं स्पर्शादि विशिष्टवस्तुजातं प्रकाशितवन्तः 'पभासंति' प्रभासयंति तथा वर्तमानकाले प्रकाशनीयं वस्तुजातं प्रकाशयंति उद्योतयन्तीत्यर्थः, 'पभासिस्संति' प्रभासयिष्यन्ति अनागतकाले प्रकाशनीयं प्रकाशजातं प्रकाशयिष्यन्ति, प्रकाशननामकर्मोदयात् चन्द्रमंडलगतजीवानाम् अनुष्णस्पर्शे हि तेजोलोके प्रकाशशब्देन व्यवह्रियते तेन तथा रूपको हि प्रश्नः। अनाद्यनन्तं जगतः स्थितिरिति जानतः शिष्यस्य तथा प्रश्न इति। तथा 'कइ सूरिया तवइंसु' कति कियत्संख्यकाः सूर्या तापितवन्तः अतीतकाले स्वात्मव्यतिरिक्तं पदार्थजातं स्वतापेन तापितवन्तः तेषु वस्तुषु तापं जनितवन्त इत्यर्थः 'तवेंति' तापयंति तथा 'तविस्संति'

॥ सप्तमवक्षस्कार का प्रारम्भ ॥

जम्बूद्वीप नामके द्वीप में ज्योतिष्क देव रहते हैं वे चर हैं इस अभिप्राय से सूत्रकार ज्योतिष्काधिकार का प्रतिपादन करते हैं। इसमें सर्वप्रथम वे प्रस्तावना के निमित्त चन्द्र सूर्य, नक्षत्र महाग्रह और तारा इनकी संख्या के विषय का प्रश्नोत्तररूप सूत्र कहते हैं-'जंबुदीवेणं भंते ! दीवे कइ चंदा पभासिंसु पभासंति' इत्यादि

टीकार्थ-इस सूत्रद्वारा गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'जम्बूदीवेणं भंते! दीवे कइ चंदा पभासिंसु पभासंति पभासिस्संति' हे भदन्त ! इस जम्बूद्वीप नामके मध्यद्वीप में कितने चन्द्र पहिले भूत काल में उद्योत देनेवाले हुए हैं ? वर्तमानकाल में कितने चन्द्रमा उद्योत देते हैं ? और भविष्यत्काल में कितने चन्द्र उद्योत देंगे ? इसी तरह 'कइ सूरिया तवइंसु, तवेंति तविस्संति' कितने सूर्य भूतकाल में आताप प्रदान करने वाले हुए हैं ? वर्तमान में कितने

સપ્તમવક્ષસ્કાર નો પ્રારંભ

જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં જ્યોતિષ્ક દેવો રહે છે. તેઓ ચર છે. આ અભિપ્રાયથી સૂત્રકાર જ્યોતિષ્કાધિકારનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓશ્રી આમાં સર્વપ્રથમ પ્રસ્તાવના નિમિત્તે ચન્દ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, મહાગ્રહ અને તારા એ સર્વની સંખ્યા-વિષયક પ્રશ્નોત્તર રૂપસૂત્ર કહે છે-

'जंबुदीवेणं भंते ! दीवे कइ चंदा पभासिंसु पभासंति' इत्यादि

ટીકાર્થ-આ સૂત્ર વડે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'जंबुदीवेणं भंते ! दीवे कइचंदा पभासिंसु पभासंति पभासिस्संति' હે ભદંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક મધ્ય દ્વીપમાં કેટલા ચંદ્રો પહેલાં ભૂતકાળમાં ઉદ્યોત આપનારા થયા છે! વર્તમાનકાળમાં કેટલા ચન્દ્રમાઓ ઉદ્યોત આપે છે ? અને ભવિષ્યત્ કાલમાં કેટલા ચન્દ્રો ઉદ્યોત આપશે ? આ પ્રમાણે 'कइसूरिया तवइंसु, तवेंति तविस्संति' કેટલા સૂર્યો ભૂતકાળમાં આતપપ્રદાન કરનારા

अनागतकाले तापयिष्यन्ति, यथा वर्तमानकाले तापयन्ति, तथा अनागतकाले पि स्वात्मव्यतिरिक्तपदार्थजातं स्वतापेन तापयिष्यन्ति, आतपनामकर्मोदयात् सूर्यमण्डलानां तापकत्वं भवति उष्णस्पर्शो हि प्रकाशस्तापशब्देन लोके व्यवह्रियते इति। तथा 'केवइया णक्खत्ता जोगं जोइंसु' कियन्ति कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि अश्विनी भरणीकृत्तिकाप्रभृतिकानि योगं युञ्जन्ति अतीतकाले, तत्र योगो नाम स्वयं नियतमण्डलचरणशीलत्वेपि अनियतानेकमण्डलसंचरिष्णुभिः स्वकीय मण्डमागतैर्ग्रहैः सह संबन्धविशेषः तादृशं योगमतीतकाले नक्षत्राणि संपादितवंति तथा 'जोगं जोयंति' योगं संबंधविशेषं वर्तमानकाले युञ्जति प्राप्नुवति तथा 'जोगं जोइस्संति' तथा अनागतकाले योगं संबन्धविशेषं नक्षत्राणि योक्ष्यन्ति प्राप्स्यन्ति। तथा 'केवइया महग्गहा चारं चरिंसु' कियन्तः कियत्संख्यका महाग्रहा अङ्गारकादयः चारं मण्डलक्षेत्रपरिभ्रमणलक्षणमतीतकालेऽचारत् अनुभूतवन्तः तथा 'चारं चरंति' वर्तमानकाले ते भौमादयो महाग्रहाः चारं मण्डलक्षेत्रपरिभ्रमणलक्षणं चरंति, 'चरिस्संति' चरिष्यंति भौमादयो महाग्रहाः अनागतकाले मण्डलपरिभ्रमणलक्षणं चारं चरिष्यन्त्यनुभविष्यन्ति किम्।

सूर्य आतप प्रदान करते हैं ? और भविष्यत् काल में कितने सूर्य आतप देंगे ? 'केवइया नक्खत्ता जोगं जोइंसु जोअंति, जोइस्संति' कितने नक्षत्रों ने अश्विनी भरिणी कृत्तिका आदि नक्षत्रों ने-योग सम्बन्ध विशेष प्राप्त किया है-स्वयं नियत मंडलचरणशीलता होने पर भी अनियत अनेक मंडलों पर चलने के स्वभाव वाले ऐसे अपने मंडल पर आगत ग्रहों के साथ उन्हों ने सम्बन्ध विशेष रूप योग को अतीतकाल में प्राप्त किया है। वर्तमान में ऐसे योगको कितने नक्षत्र प्राप्त करते हैं ? और भविष्यत्काल में ऐसे योगको कितने नक्षत्र प्राप्त करेंगे ? 'केवइया महग्गहा चारं चरिंसु' तथा-कितने महाग्रहों ने-मंगल आदि महाग्रहोंने-मण्डलक्षेत्र पर परिभ्रमण रूप चारको अतीतकाल में आचारित किया है ? वर्तमानकाल में कितने महाग्रह चार का आचरण करते हैं ? और भविष्यत् काल में कितने महाग्रह चार का आचरण करेंगे ? यद्यपि समस्त

થયા છે? વર્તમાનકાળમાં કેટલા સૂર્યો આતપપ્રદાન કરે છે? અને ભવિષ્યત્કાળમાં કેટલા સૂર્યો આતપપ્રદાન કરશે? 'केवइया नक्खत्ता जोगं जोइंसु जोअंति, जोइस्संति' કેટલા નક્ષત્રોએ અશ્વિની, ભરિણી કૃત્તિકા વગેરે નક્ષત્રોએ-યોગ સંબંધ-વિશેષ પ્રાપ્ત કરેલ છે? સ્વયં નિયત મંડળચરણ શીલતા હોવા છતાંએ અનિયત અનેક મંડલો ઉપર ચાલવાના સ્વભાવવાળા એવા પોતાના મંડળ ઉપર આવેલા ગ્રહોની સાથે તેમણે સંબંધ વિશેષ રૂપ યોગને અતીતકાળમાં પ્રાપ્ત કર્યો છે? વર્તમાનકાળમાં એવા યોગને કેટલા નક્ષત્રો પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે? અને ભવિષ્યત્ કાલમાં એવા યોગને કેટલા નક્ષત્રો પ્રાપ્ત કરશે? 'केवइया महग्गहा चारं चरिंसु' તેમજ કેટલા મહાગ્રહોએ-મંગળ વગેરે મહાગ્રહોએ-મંડળ ક્ષેત્ર પર પરિભ્રમણ રૂપ ચારને અતીતકાળમાં આચરિત કરેલ છે? વર્તમાનકાળમાં કેટલા મહાગ્રહો

यद्यपि सर्वेषां ज्योतिष्कदेवानां समयक्षेत्रवर्तिनां गतिश्चारशब्देन कथ्यते तत्कथम् महाग्रहगतेरेवात्र चारशब्देन व्यपदेशः कृतः तथापि अन्य विशेष व्यपदेशाभावेन वक्रातिचारे स्वाभाविकगति विशेषैर्गतिमत्वाच्चैतेषां महाग्रहाणामेव सामान्यशब्देन प्रश्नो युज्यते एवेति। तथा 'केवइया तारागणकोडीकोडीओ सोभिंसु' कियत्यः कियत्संख्यकास्तारागणकोटिकोटयोऽतीतकाले शोभितवत्यः शोभमाना अभवन्नित्यर्थः 'सोभंति' शोभन्ते वर्तमानकाले शोभां प्राप्नुवन्ति 'सोभिस्संति' शोभिष्यन्तेऽनागतकाले दीप्यमानता लक्षणां शोभां धारयिष्यन्ति, यद्यपीमास्ताराः चन्द्रा प्रकाशिकास्तपिका वा न भवंति शुक्लाशे नाममात्रेण प्रतिभासमानत्वात् तथापि भास्वत्वमात्रेण प्रकाशमानत्वादित्थं प्रश्नकरणमिति, यद्यपि विक-

ज्योतिष्क देवों की जो की समय क्षेत्र के भीतर ही चलते फिरते हैं गति को चार शब्द से कहा गया है तो फिर यहां पर महाग्रहों की गति को ही चार शब्द से क्यों कहा ? तो इसका उत्तर ऐसा है कि इनकी गति के सम्बन्ध में अन्य शब्द द्वारा विशेष व्यपदेश हुआ नहीं हैं तथा इनकी जो गति है वह स्वभावतः वक्र है इसलिये इनको गति में ही सामान्यतः चार शब्द का प्रयोग किया गया है और इसी शब्द को लेकर प्रश्न और उसका उत्तर दिया गया है तथा-'केवइया तारागणकोडाकोडीओ सोभिंसु सोभंति सोभिस्संति' कितने तारागणों की कोटाकोटी अतीतकाल में शोभित हुई है वर्तमान में वह कितनी शोभित होती है ? और भविष्यत्काल में वह कितनी शोभित होगी ? चन्द्रमण्डल का जो प्रकाश है उसका नाम उद्योत है उद्योत नाम कर्म का उदय चन्द्र मण्डल गत जीवों के होता है यह अनुष्ण स्पर्श वाला होता है आतपनाम कर्म के उदय से सूर्य मण्डल गत जीवों के आतप होता है और यह उष्ण स्पर्श

ચારનું આચરણ કરે છે ? અને ભવિષ્યત્કાળમાં કેટલા મહાગ્રહો ચારનું આચરણ કરશે ? જો કે સમસ્ત જ્યોતિષ્ક દેવોની-કે જે સમય ક્ષેત્રની અંદર જ પરિભ્રમણ કરે છે-ગતિને 'ચાર' શબ્દ વડે અભિહિત કરવામાં આવી છે. તો પછી અહીં શા કારણથી મહાગ્રહોની ગતિને જ 'ચાર' શબ્દ વડે અભિહિત કરવામાં આવી છે ? તો આનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે એમની ગતિના સંબંધમાં અન્ય શબ્દો વડે વિશેષ વ્યપદેશ થયેલો નથી તેમજ એમની જે ગતિ છે તે સ્વભાવતઃ વાક્ર છે. એથી એમની ગતિમાં જ સામાન્યતઃ ચાર શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે, અને એ જ શબ્દને લઈને પ્રશ્ન અને તેનો જવાબ આપવામાં આવેલ છે. તેમજ 'केवइया तारागणकोडाकोडीओ सोभिंसु सोभंति संभिस्संति' કેટલા તારાગણોની કોટાકોટી અતીતકાલમાં શોભિત થઈ છે ? વર્તમાનકાળમાં તે કેટલી શોભિત થઈ રહી છે ? અને ભવિષ્યત્કાળમાં તે કેટલી શોભિત થશે ? ચંદ્રમંડળનો જે પ્રકાશ છે તેનું નામ ઉદ્યોત છે. ઉદ્યોત નામકર્મનો ઉદય ચન્દ્રમંડળ ગત જીવોને થાય છે. એ અનુષ્ણ સ્પર્શવાળો હોય છે. આતપનામકર્મના ઉદયથી સૂર્યમંડળ ગત જીવોને

ल्पार्थको वा शब्दो दृश्यते तथापि अनुक्तोपि वा शब्दो विकल्पप्रतिपादनाय प्रतिप्रश्नं ज्ञातव्य एवेति प्रश्नः। भगवान् आह-गोयमेत्यादि 'गोयमा' हे गौतम! 'दो चंदा पभासिसु पभासंति पभासिस्संति' जम्बूद्वीपनामके द्वीपे द्वौ चन्द्रौ अतीतकाले प्रभासितवन्तौ प्रकाशात्मककार्यं कृतवन्तौ तथा वर्तमानकाले जंबूद्वीपे द्वौ चन्द्रौ प्रभासयतः प्रकाशकार्यं कुरुतस्तथाऽनागतकालेऽपि जम्बूद्वीपे द्वौ चन्द्रौ प्रकाशयिष्यतः जम्बूद्वीपक्षेत्रमिति, जम्बूद्वीपक्षेत्रे सूर्यद्वयाक्रान्ताभ्यां दिग्भ्यामन्यत्र दिग्द्वये द्वाभ्यां चन्द्राभ्यां प्रकाश्यमानत्वात् यदा सूर्योऽस्तमेति एकत्र भागे तदा तदपरभागे सूर्यउदेति-तदतिरिक्तदिग्द्वये चन्द्रयोः प्रकाशनात्। 'दो सूरिया तवइंसु तवेंति तविस्संति' हे गौतम! जम्बूद्वीपेऽतीतकाले द्वौ सूर्यौ जम्बूद्वीपक्षेत्रं तापितवन्तौ स्वात्मव्यतिरिक्त वस्तुनि तापं जनितवन्तौ तथा द्वौ सूर्यौ वर्तमानकाले जम्बूद्वीपक्षेत्रम् तापयतः स्वात्मव्यतिरिक्त वस्तुनि तापं जनयतः तथा अनागतकालेपि द्वौ सूर्यौ जम्बूद्वीपक्षेत्रम् तापयिष्यतः स्वात्मव्यतिरिक्त वस्तुनि तापं करिष्यत एवं चन्द्रद्वयाक्रान्ताभ्याम् दिग्भ्यामन्यत्र शेषयोर्दिशोः सूर्याभ्यां तापप्रमाणत्वात्।

वाला होता है इन प्रश्नवाचक सूत्रों में विकल्पार्थक वा शब्द प्रयुक्त नहीं हुआ है तब भी अप्रयुक्त हुए उस विकल्पार्थक वा शब्द का प्रयोग यहां पर हुआ समझलेना चाहिये इन सब प्रश्नों के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! दो चंदा पभासिंसु पभासंति, पभासिस्संति' हे गौतम! जम्बूद्वीप नामके इस मध्य द्वीप में! पूर्व काल में दो चन्द्रमाओं ने प्रकाश दिया है अब भी वे प्रकाश देते हैं और भविष्यत्काल में भी वे प्रकाश देंगे क्योंकि जम्बूद्वीप क्षेत्र में सूर्यद्वय से आक्रान्त दो दिशाओं से भिन्न दिगद्वय में दो चन्द्र प्रकाशित होते हैं। जब एक भाग में सूर्य अस्त होता है तब उसके दूसरे भाग में सूर्य उदित होता है इनसे अतिरिक्त दिगद्वय में दो चन्द्रमाओं का प्रकाश होता है इसी तरह इस जम्बूद्वीप में अतीत काल में दो सूर्यों ने ताप प्रदान किया है, वर्तमान में भी

આતપ હોય છે અને આ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળો હોય છે. આ પ્રશ્નવાચક સૂત્રોમાં વિકલ્પાર્થક 'વા' શબ્દ પ્રયુક્ત થયેલ નથી. છતાં એ અપ્રયુક્ત થયેલા તે વિકલ્પાર્થક 'વા' શબ્દનો પ્રયોગ અહીં થયેલો છે એવું સમજી લેવું જોઈએ. આ બધા પ્રશ્નોના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે 'गोयमा! दो चंदा पभासिसु पभासंति, पभासिस्संति' હે ગૌતમ! જંબૂદ્વીપ નામક આ મધ્ય દ્વીપમાં પૂર્વકાળમાં બે ચન્દ્રમાઓએ પ્રકાશ આપેલો છે. અત્યારે પણ તેઓ પ્રકાશ આપી રહ્યા છે અને ભવિષ્યત્કાળમાં પણ પ્રકાશ આપશે કેમકે જંબૂદ્વીપ ક્ષેત્રમાં સૂર્યદ્વયથી આક્રાન્ત બે દિશાઓથી ભિન્ન-ભિન્ન દિગ્દ્વયમાં બે ચન્દ્રો પ્રકાશિત થાય છે. જ્યારે એક ભાગમાં સૂર્ય અસ્ત થાય છે ત્યારે તેના બીજા ભાગમાં સૂર્ય ઉદય પામે છે. એના સિવાય દિગ્દ્વયમાં બે ચન્દ્રમાંઓનો પ્રકાશ થાય છે. આ પ્રમાણે આ જંબૂદ્વીપમાં અતીતકાળમાં બે સૂર્યોએ તાપ પ્રદાન કર્યું છે. વર્તમાનમાં પણ એટલાજ સૂર્યો તાપ

'छप्पण्णं णक्खत्ता जोगं जोइंसु जोयंति जोइस्संति' षट् पंचाशन्नक्षत्राणि योगं युक्तवन्ति योगं युञ्जन्ति योगं योक्ष्यति हे गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपेऽतीतकाले षट् पंचाशन्नक्षत्राणि योगं युक्तवंति योगं निजमण्डलभागवर्तिग्रहैः सह संबन्ध युक्तवंति प्राप्तवंति, वर्तमानकाले योगं नक्षत्राणि युञ्जन्ति प्राप्नुवन्ति तथाऽनागतकाले षट् पंचाशन्नक्षत्राणि योगं निजमण्डलक्षेत्रभागवर्तिग्रहैः संबन्धं योक्ष्यंति प्राप्स्यंति एकैकस्य चन्द्रस्य प्रत्येकं मष्टाविंशतिनक्षत्रपरिवारस्य सद्भावेन चन्द्रद्वयस्य परिवारसंकलनया षट् पंचाशन्नक्षत्राणि भवंतीति । 'छावत्तरं महग्गहसयं चारं चरिंसु चरंति चरिस्संति' हे गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे षट्सप्ततं षट्सप्तत्युत्तरम् महाग्रहशतम् एकैकस्य चन्द्रस्य प्रत्येकमष्टाधिकाशीतेर्ग्रहाणां परिवारभावात् चारं मण्डलपरिभ्रमणलक्षणं चरितवत् अतीतकाले, तथा वर्तमानकालेऽपि षटसप्तत्यधिकं महाग्रहशतं जंबूद्वीपे चरति तथाऽनागतकाले जंबूद्वीपे षट्सप्तत्यधिकं महाग्रहशतं चारं चरिष्यतीति । कियत्यस्तारागण कोटिकोटच इति प्रश्नस्योत्तरं पद्येनाह–'एगं च सयेत्यादि–'तारागणकोडिकोडीणं' तारागणकोटि

इतने ही सूर्य ताप देते हैं और भविष्यत्काल में भी इतने ही सूर्य यहां ताप देते रहेंगे। इस तरह चन्द्रद्वय से आक्रान्त दो दिशाओं से अतिरिक्त शेष दो दिशाओं में दो सूर्यो द्वारा ताप मिला करता है-'छप्पण्णं णक्खत्ता जोगं जोइंसु जोअंति, जोइस्संति' ५६-नक्षत्रों ने यहां पूर्व काल में योग प्राप्त किया है वर्तमान में इतने ही नक्षत्र यहां योग प्राप्त करते हैं और भविष्यत् काल में इतने ही नक्षत्र यहां योग प्राप्त करेंगे ५६ नक्षत्र यहां इसलिये कहे गये हैं कि एक एक चन्द्र मण्डल के २८–२८ नक्षत्र होते हैं–'छावत्तरं महग्गहसयं चारं चरिंसु, चरंति, चरिस्संति' इसी तरह १७६ महाग्रहों ने यहां पर पूर्व काल में चाल चली है वर्तमान में भी वे इतने ही संख्या में यहां चाल चलते रहते हैं और आगामि काल में भी वे इतनी ही संख्या में चाल चलते रहेंगे 'एगंच सयसहस्सं तेत्तीसं खलु भवे सहस्साइं णव य सया पण्णासा तारागण कोडि कोडीणं' १३३९५०

આપી રહ્યા છે અને ભવિષ્યત્કાળમાં પણ એટલા જ સૂર્યો અહીં તાપ આપશે આ પ્રમાણે ચન્દ્રદ્વયથી આક્રાન્ત બે દિશાએ સિવાય શેષ બે દિશાઓમાંથી બે સૂર્યો દ્વારા તાપ મળતો રહે છે. 'छप्पणं णक्खत्ता जोगं जोइंसु जोअंति, जोइस्संति' ५६ નક્ષત્રોએ અહીં પૂર્વકાળમાં યોગ પ્રાપ્ત કરેલ છે, વર્તમાનકાળમાં એટલા જ નક્ષત્રો અહીં યોગ પ્રાપ્ત કરે છે અને ભવિષ્યત્કળમાં એટલા જ નક્ષત્રો અહીં યોગ પ્રાપ્ત કરશે. ૫૬ નક્ષત્રો અહીં એટલા માટે કહેવામાં આવેલા છે કે એક-એક ચન્દ્રમંડળના ૨૮–૨૮ નક્ષત્રો હોય છે. छावत्तरं महग्गहसयं चारं चारिंसु, चरंति चरिस्संति' આ પ્રમાણે ૧૭૬ મહાગ્રહોએ અહીં પૂર્વકાળમાં ગતિ કરી છે, વર્તમાનમાં પણ તેઓ આટલી જ સંખ્યામાં ગતિ કરે છે. અને આગામી કાળમાં પણ તેઓ આટલી જ સંખ્યામાં ગતિ કરતા રહેશે. 'एगंच सयसहस्सं तेत्तीसं खलु भवे सहस्साइं णव य सया पणगासा तारागणकोडि कोडीणं' ૧૩૩૯૫૦

कोटीनाम् 'एगं च सय सहस्सं' एकं च शतसहस्रम् लक्षैकमित्यर्थः, 'तेत्तीसं खलु हवे सहस्साइं' त्रयस्त्रिंशत् खलु-सहस्राणि भवन्ति, 'णव य सया' नवशतानि 'पण्णासा' पंचाशानि पंचाशदधिकानि १३३९५० एतावत् संख्यकास्तारागण कोटि कोटयः जम्बूद्वीपेऽतीतकाले शोभितवत्यस्तथा वर्तमानकाले शोभन्ते तथाऽनागतकालेपि एतावत्य एव शोभमाना भविष्यन्ति प्रतिचन्द्रं तारागणकोटिकोटीनां षट्षष्ठिसहस्रनवशताधिकपंचसप्ततेर्लभ्यमानत्वात् चन्द्रद्वयसंबन्धितारागणकोटिकोटीनां संकलने १३३९५० पञ्चाशदधिकनवशोत्तरत्रयस्त्रिंशत्सहस्राधिकं लक्ष्यम् एतावती संख्या लभ्यते इति ॥ सू० १ ॥

ननु प्रथमोद्दिष्टमपि चन्द्रमुपेक्ष्याधिकवक्तव्यत्वात् प्रथमं सूर्यप्ररूणां वक्तुमाह-तत्रैतानि पंचदशानुयोगद्वाराणि भवन्ति, मण्डलसंख्या १ मण्डलक्षेत्रम् २ मण्डलान्तरम् ३ बिंबायामविष्कंभादि ४ मेरुमण्डक्षेत्रयोरबाधा ५ मंडलायामादिवृद्धिहानिः ६ मुहूर्त्तगतिः ७ दिनरात्रिवृद्धिहानिः ८ तापक्षेत्रसंस्थानादि ९ दूरासन्नादिदर्शनेलोक प्रतीत्युपपत्तिः १० चारक्षेत्रेऽती-

---

तारागणों की कोटाकोटी ने पूर्वकाल में यहां पर शोभा की है, वर्तमान में भी वे इतनी ही संख्या में शोभित हो रहे हैं और आगे भी वे इतनी ही संख्या में शोभित होगें एक एक चन्द्र मण्डल के परिवार में ६६९७५ तारागणों की कोटा कोटी है इसलिये दोनों चन्द्र मण्डल के परिवार में इन तारागणों का परिवार पूर्वोक्त संख्या की कोटाकोटी रूप में आता है ॥१॥

अब सूत्रकार प्रथमोदिष्ट चन्द्र मण्डल के सम्बन्ध में कथन की अपेक्षा करके सूर्य मण्डल की वक्तव्यता अधिक होने के कारण वे उसकी वक्तव्यता के सम्बन्ध में १५ अनुयोग द्वारों का कथन करते हैं वे १५ अनुयोग द्वार इस प्रकार से हैं- १ मण्डल संख्या २, मण्डलक्षेत्र, ३, मण्डलान्तर, ४, बिंबायाम, ५, विष्कंभादि, दो मेरु मण्डल क्षेत्रों की अबाधा ६, मण्डलायामादि वृद्धि, हानि, ७, मुहूर्तगति ८, दिनरात वृद्धि हानि, ९, ताप क्षेत्र संस्थानादि, १०, दूरासन्नादि दर्शन में लोक

તારાગણોની કોટાકોટીએ પૂર્વકાળમાં અહીં શોભા કરી છે, વર્તમાનમાં પણ તેઓ આટલી જ સંખ્યામાં શોભિત થઈ રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ આટલી જ સંખ્યામાં શોભિત થશે. એક-એક ચંદ્રમંડળના પરિવારમાં ૬૬૯૭૫ તારાગણોની કોટા-કોટી છે. એથી બન્ને ચન્દ્રમંડળના પરિવારમાં એ તારાગણોની પૂર્વોક્ત પરિવાર સંખ્યા કોટાકોટી રૂપમાં આવી જ જાય છે. ॥સૂત્ર-૧॥

હવે સૂત્રકાર પ્રથમોદિષ્ટ ચન્દ્રમંડળના સંદર્ભમાં કથનાપેક્ષયા સૂર્યમંડળની વક્તવ્યતા અધિક હોવાને લીધે તેઓશ્રી તેની વક્તવ્યતાના સંદર્ભમાં ૧૫ અનુયોગ દ્વારોનું કથન કરે છે. તે ૧૫ અનુયોગ દ્વારો આ પ્રમાણે છે-૧ મંડળ સંખ્યા, ૨-મંડળ ક્ષેત્ર, ૩ મંડલાન્તર, ૪ બિંબાયામ, ૫ વિષ્કંભાદિ, બે મેરુમંડળ ક્ષેત્રોની અબાધા,૬ મંડળાયામાદિ વૃદ્ધિ હાનિ, ૭ મુહૂર્તગતિ, ૮ દિવસ-રાત્રિ વૃદ્ધિ-હાનિ, ૯ તાપક્ષેત્ર સંસ્થાનાદિ, ૧૦

तादि प्रश्नः ११ तत्रैव क्रियाप्रश्नः १२ ऊर्ध्वादि दिक्षु प्रकाशयोजनसंख्या १३ मनुष्य क्षेत्रवर्त्तिज्योतिष्कस्वरूपं १४ इन्द्राद्यभावे स्थितिप्रकल्पः १५। तत्रमंडलसंख्यायां प्रथमं सूत्रम्—

मूलम्—कइ णं भंते ! सूरमंडला पण्णत्ता गोयमा ! एगे चउरासीए मंडलसए पण्णत्ते इति। जंबूदीवेणं भंते ! दीवे केवइयं ओगाहित्ता केवइया सूरमंडला पण्णत्ता गोयमा ! जंबूदीवे दीवे असीयं जोयणसयं ओगाहित्ता एत्थ णं पण्णट्ठी सूरमंडला पण्णत्ता। लवणेणं भंते ! समुद्दे केवइयं ओगाहित्ता केवइया सूरमंडला पण्णत्ता, गोयमा ! लवणे समुद्दे तिण्णितीसे जोयणसए ओगाहित्ता एत्थणं एगूणवीसे सूरमंडलसए पण्णत्ते, एवमेव सपुव्वावरेण जंबूदीवे दीवे लवणे य समुद्दे एगे चुलसीए सूरमंडलसए भवंतीति मक्खायं। सव्वाब्भंतराओ णं भंते ! सूरमंडलाओ केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरए सूरमंडले पण्णत्ते ? गोयमा ! पंचदसुत्तरे जोयणसए सव्वबाहिरए सूरमंडले पण्णत्ते। सूरमंडलस्स णं भंते ! सूरमंडलस्स य केवइयं अबाहाए अंतरे पण्णत्ते, गोयमा ! दो जोयणाइं अबाहाए अंतरे पण्णत्ते ३। सूरमंडलेणं भंते ! केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं केवइयं बाहल्लेणं पण्णत्ते ? गोयमा ! अडयालीसं एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं चउवीसं एगसट्ठिभाए बाहल्लेणं पण्णत्ते ॥सू० २॥

छाया—कति खलु भदन्त ! सूर्यमण्डलानि प्रज्ञप्तानि, गौतम ! एकं चतुरशीतं सूर्यमण्डलशतं प्रज्ञप्तमिति जम्बूद्वीपे खलु भदन्त द्वीपे कियन्तमवगाह्य कियन्ति सूर्यमण्डलानि प्रज्ञप्तानि

प्रतीति की उपपत्ति, ११ चार क्षेत्र के सम्बन्ध में अतीतादिका प्रश्न, १२ वहीं पर क्रिया का प्रश्न, १३ उर्ध्वादि दिशाओं में प्रकाश योजन संख्या, १४ मनुष्य क्षेत्रवर्ती ज्योतिष्क स्वरूप, १५ इन्द्राद्यभाव में स्थितिप्रकल्प, मण्डल संख्या की वक्तव्यता में प्रथम सूत्र। 'कइ णं भंते ! सूरमंडला पण्णत्ता' इत्यादि

दूरासन्नादि दर्शनमां लोकप्रतीति नी उपपत्ति, चार क्षेत्र, ना संबंधमां अतीतादिथी संबद्ध प्रश्न, १२ ते स्थळे ज क्रिया विषे प्रश्न, १३ उर्ध्वादि दिशाओमां प्रकाश योजन संख्या, १४ मनुष्य क्षेत्रवर्ती ज्योतिष्क स्वरूप १५, ईन्द्राद्यभावमां स्थिति प्रकल्प.

मंडळ संख्यानी वक्तव्यतामां प्रथम सूत्र–'कइ णं भंते ! सूरमंडला पण्णत्ता' इत्यादि'

गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे अशीतं योजनशतमगाह्यात्र खलु पंचपष्टिः सूर्यमण्डलानि प्रज्ञप्तानि । लवणे खलु भदन्त समुद्रे कियन्तमवगाह्य कियन्ति सूर्यमण्डलानि प्रज्ञप्तानि, गौतम ! लवणे समुद्रे त्रीणि त्रिंशत् योजनशतान्यवगाह्यात्र खलु एकोनविंशतितमं सूर्यमण्डलशतं प्रज्ञप्तम्, एवमेव सपूर्वापरेण जंबूद्वीपे द्वीपे लवणे च समुद्रे एकं चतुरशीतं सूर्यमण्डलशतं भवतीत्याख्यातम् । सर्वाभ्यन्तरात् खलु भदन्त सूर्यमण्डलात् कियत्या अबाधया सर्वबाह्यं सूर्यमण्डलं प्रज्ञप्तम् गौतम ! पंचदशोत्तरं योजनशतमबाधया सर्वबाह्यं सूर्यमण्डलं प्रज्ञप्तम् । सूर्यमण्डलस्य खलु भदन्त सूर्यमण्डलस्य च कियदबाधया अन्तरं प्रज्ञप्तम् , गौतम ! द्वे योजने अबाधया अन्तरं प्रज्ञप्तम् । सूर्यमण्डलं खलु भदन्त कियदायामविष्कंभेन कियत्परिक्षेपेण कियद्बाहल्येन प्रज्ञप्तम्, गौतम ! अष्टचत्वारिंशत् एकषष्टिभागान् योजनस्यायामविष्कंभाभ्याम् तत्त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण चतुर्विंशतिरेकषष्टिभागान् योजनस्य बाहल्येन प्रज्ञप्तमिति ॥ सू० २ ॥

टीका-अत्र चत्वारि द्वाराणि प्रथमं मंडलं द्वारम्, द्वितीयमंतरालद्वारं, तृतीयमायामविष्कंभं, चतुर्थं बाहल्यद्वारम् । 'कइणं भंते' इत्यादि, 'कइणं भंते ! सूरमंडला पण्णत्ता' कति कियत्संख्यकानि खलु भदन्त ! सूर्यस्य मण्डलानि प्रज्ञप्तानि कथितानि, तत्र मण्डलनाम दक्षिणायनमुत्तरायणं कुर्वतो द्वयोः सूर्ययोः स्वप्रमाण चक्रवालविष्कम्भं प्रतिदिनं भ्रमिक्षेत्र स्वरूपमेव मण्डलत्वकथनं तु मंडलसदृशत्वादेषाम् नतु वस्तुतो मण्डलत्वम् यतो मंडल प्रथमक्षणे यत्क्षेत्रं व्याप्तं तत्समश्रेण्येव यदि पुरः क्षेत्रं व्याप्नुयात् वास्तविकीमण्डलता स्यात् एवं सति पूर्वमंडलापेक्षया यदुत्तरमंडलस्य योजनद्वयमन्तरं प्रतिपादयिष्यति तत् न

टीकार्थ-गौतमस्वामी ने इस सूत्र द्वारा प्रभु से ऐसा पूछा है-'कइ णं भंते ! सूरमंडला पण्णत्ता' हे भदन्त ! सूर्य मण्डल कितने कहें गये हैं ? दक्षिणायन और उत्तरायण करने वाले दो सूर्यों का प्रतिदिन का जो भ्रमिक्षेत्र स्वरूप स्वप्रमाण चक्रवाल विष्कम्भ है वहीं मण्डल शब्द से कहा गया है इस भ्रमिक्षेत्र को जो मण्डल शब्द से कहा गया है उसका कारण इस क्षेत्र का मण्डल के जैसा होना है वास्तव में यहां मण्डलता नहीं है क्योंकि मण्डल के प्रथम क्षण में जो क्षेत्र व्याप्त होता है वह यदि समश्रेणि में होता हुआ आगे के क्षेत्र को वह व्याप्त करता है तो वास्तविक रूप से मण्डलता उसमें आसकती है इस तरह की मण्डलता उसमें आने पर पूर्व मण्डल की अपेक्षा जो उत्तरमण्डलका योजन

ટીકાર્થ-ગૌતમે આ સૂત્ર વડે પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'कइणं भंते ! सूरमंडला पण्णत्ता' હે ભદંત ! સૂર્યમંડળો કેટલા કહેવામાં આવેલા છે ? દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ કરનારા બે સૂર્યોનું પ્રતિપાદનનું જે ભ્રમિક્ષેત્ર સ્વરૂપ સ્વપ્રમાણ ચક્રવાલ વિષ્કંભ છે તેજ મંડળ શબ્દથી કહેવામાં આવેલ છે. આનું કારણ આ ક્ષેત્રનું મંડલવત્ થવું છે. ખરેખર અહીં મંડળતા નથી કેમકે મંડળના પ્રથમાક્ષણમાં જે ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય છે જો તે સમશ્રેણિમાં થઈને આગળના ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે છે. તો વાસ્તવિક રૂપમાં તેમાં

स्यात् प्रतिपादयिष्यति च योजनद्वयमन्तर मतो मण्डलसदृशत्वमेव न तु वस्तुतो मण्डलत्वमिति प्रश्नः । भगवानाह-'गोयमेत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'एगे चउरासीए मंडलसए पण्णत्ते' एकं चतुरशीतं मण्डलशतं प्रज्ञप्तं कथितम्, चतुरशीत्यधिकमेकं शतं सूर्यमण्डलं भवति । कथमेतद्भवतीति तत् अन्तरद्वारे स्वयमेव दर्शयिष्यति । अथैतान्येव मण्डलानि क्षेत्रविभागपूर्वकं द्विधा विभज्योक्त संख्या पुनरपि प्रकाशयन् आह-'जंबुद्दीवे' इत्यादि, 'जंबूद्दीवे णं भंते ! दीवे' हे भदन्त जम्बूद्वीपनामके द्वीपे 'केवइयं ओगाहित्ता' कियन्तं कियत्संख्यकं कियत्प्रमाणकं क्षेत्रं स्थानमवगाह्यावगाहनं कृत्वा 'केवइया सूरमंडला पण्णत्ता' कियन्ति कियत्संख्यकानि सूर्यमण्डलानि प्रज्ञप्तानि कथितानीति प्रश्नः भगवानाह-'गोयमे' त्यादि, 'गयोमा' हे गौतम ! 'जंबूद्दीवेणं दीवे' जम्बूद्वीपे खलु द्वीपे मध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'असीयं जोयणसयं ओगाहित्ता' अशीतं योजनशतम् अशीत्यधिकं योजनानां शतमवगाह्य 'एत्थ णं

द्वय का अन्तर प्रतिपादित होनेवाला है फिर वह नहीं बन सकेगा इसलिये मण्डल के जैसा ही यहां मण्डल कहा गया जानना चाहिये वास्तविक रूपमें मण्डलता नहीं जाननी चाहिये इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! एगे चउरसीए मंडलसए पण्णत्ते' हे गौतम ! १८४ सूर्यमण्डल कहे गये हैं ! यह कैसे होते है ? इस बातका कथन सूत्रकार अन्तर द्वार में स्वयं करने वाले हैं।

अब इन्हीं मण्डलों को क्षेत्र विभागपूर्वक दो प्रकार से विभक्त करके उक्त संख्या के विषय में प्रश्न करते हुए गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं-'जंबूद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइयं ओगाहित्ता केवइया सूरमंडला पण्णत्ता' हे भदन्त ! जम्बूद्वीप नामके द्वीप में कितने क्षेत्र को अवगाहित करके कितने सूर्यमंडल कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! जंबुद्दीवेणं दीवे असीयं जोयणसयं ओगाहित्ता एत्थणं पण्णट्ठी सूरमंडला पण्णत्ता' हे गौतम ! जम्बूद्वीप नामके

મંડળતા આવી શકે છે. આ જાતની મંડળતા તેમાં આવવાથી પૂર્વમંડળની અપેક્ષાએ જે ઉત્તરમંડળના યોજન દ્વયનું અંતર પ્રતિપાદિત થનાર છે તો પછી તે બનશે નહિ. એથી મંડળની જેમ જ અહીં મંડળ કહેવામાં આવ્યું છે. આમ જાણી લેવું જોઈ એ. વાસ્તવિક રૂપમાં મંડલતા જાણવી જોઈએ નહિ. એ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! एगे चउरसीए मंडलसए पण्णत्ते' હે ગૌતમ ! ૧૮૪ સૂર્યમંડળ કહેવામાં આવેલા છે. એ કેવી રીતે સંભવી શકે તેમ છે ? આ વાતનું કથન સૂત્રકાર અંતર દ્વારમાં સ્વયમેવ કરનાર છે.

હવે એજ મંડળોને ક્ષેત્ર વિભાગપૂર્વક બે પ્રકારથી વિભક્ત કરીને ઉક્ત સંખ્યાના સંદર્ભમાં પ્રશ્ન કરતાં ગૌતમસ્વામી પ્રભુને આ જાતને પ્રશ્ન કરે છે કે 'जंबूदीवेणं भंते ! दीवे केवइयं ओगाहित्ता केवइया सूरमंडला पण्णत्ता' હે ભદંત ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં કેટલા ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને કેટલા સૂર્યમંડળો કહેવામાં આવેલા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. 'गोयमा ! जंबूदीवेणं दीवे असीयं जोयणसयं ओगाहित्ता एत्थ णं पण्णट्ठी सूरमंडला

पण्णट्ठी सूरमंडला पण्णत्ता' अत्र खलु अत्रान्तरे पंचषष्टिः सूर्यमण्डलानि प्रज्ञप्तानि कथितानीति। 'लवणे णं भंते समुद्दे' लवणे-खलु भदन्त समुद्रे 'केवइयं ओगाहित्ता' कियत्क्षेत्रमवगाह्य 'केवइया-सूर्यमंडला पण्णत्ता' कियन्ति सूर्यमण्डलानि प्रज्ञप्तानि कथितानीति प्रश्नः; भगवानाह-'गोयमे' त्यादि 'गोयमा' हे गौतम! 'लवणे समुद्दे तिण्णितीसे जोयणसए ओगाहित्ता' त्रीणि त्रिंशत् योजनशतानि त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि अष्टचत्वारिंशदेकषष्टि भागानवगाह्य 'एत्थ णं एगूणवीसे सूरमंडलसए पण्णत्ते' अत्र खलु अत्रान्तरे एकोनविंशदधिकं सूर्यमण्डलशतं प्रज्ञप्तं कथितम् अत्रहि पंचषष्ठया सूर्यमण्डलैरेकोनाशीत्यधिकं योजनानां शतं नवचैकषष्ठिभागाः योजनस्य पूर्यते जम्बूद्वीपे तु अवगाहक्षेत्रं चाशीत्यधिकं योजनशतम् तेन अवशिष्टाः पञ्चाशद्भागाः षट्षष्टितमस्य सूर्यमण्डलस्य भवन्तीति ज्ञातव्याः। अत्र पञ्चषष्ठि सूर्यमण्डलानां विषयविभागव्यवस्थायं खलु प्राचीनाचार्याणां संप्रदायः तथाहि मेरुपर्वतस्य दक्षिणस्यां दिशि निषधमूर्द्धनि त्रिषष्ठिमण्डलानि सन्ति, हरिवर्ष जीवाकोटयां

द्वीप में १८० योजन क्षेत्र को अवगाहित करके आगतक्षेत्र में ६५ सूर्यमण्डल कहे गये है। 'लवणेणं भंते! समुद्दे केवइयं ओगाहित्ता केवइया सूरमंडला पण्णत्ता' हे भदन्त! लवणसमुद्र में कितने क्षेत्र को अवगाहित करके कितने सूर्यमंडल कहे गये है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! लवणसमुद्दे तिण्णि तीसे जोयण सए ओगाहित्ता एत्थणं एगूणवीसे सूरमंडलसए पण्णत्ते' हे गौतम! लवणसमुद्र में $330\frac{48}{61}$ योजन प्रमाण क्षेत्र को अवगाहित करके आगत स्थान में ११९ सूर्यमंडल कहे गये हैं। यहां ६५ सूर्यमंडलो द्वारा $179\frac{9}{61}$ योजन पूरे हो जाते हैं परन्तु जम्बूद्वीप में अवगाह क्षेत्र १८० योजन प्रमाण है इससे अवशिष्ट जो पचास भाग हैं वे ६६ वें सूर्यमंडल के होते हैं। ऐसा जानना चाहिये यहां ६५ सूर्यमंडलों के विषय विभाग की व्यवस्था में ऐसा प्राचीन आचार्यों का मत है मेरुपर्वत की दक्षिणदिशा में निषध पर्वत के मस्तक पर ६३ मंडल है और हरिवर्ष

पण्णत्ता' हे गौतम! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને આગત ક્ષેત્રમાં ૬૫ સૂર્યમંડળો કહેવામાં આવેલા છે. 'लवणेणं भंते! समुद्दे केवइयं ओगाहित्ता केवइया सूरमंडला पण्णत्ता' હે ભદંત! લવણસમુદ્રમાં કેટલા ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને કેટલા સૂર્યમંડળો કહેવામાં આવેલા છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! लवणसमुद्दे तिण्णि तीसे जोयणसए ओगाहित्ता एत्थ णं एगूणवीसे सूरमंडलसए पण्णत्ते' હે ગૌતમ! લવણસમુદ્રમાં $330\frac{48}{61}$ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને આવેલ સ્થાનમાં ૧૧૯ સૂર્યમંડળો આવેલા છે. અહીં ૬૫ સૂર્યમંડળો દ્વારા $179\frac{9}{61}$ યોજન પૂરા થઈ જાય છે, પણ જંબૂદ્વીપમાં અવગાહ ક્ષેત્રમાં ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ છે. આથી અવશિષ્ટ જે પચાસમો ભાગ છે તે ૬૬ માં સૂર્યમંડળનો હોય છે. એમ જાણવું જોઈએ. અહીં ૬૫ સૂર્યમંડળોના વિષય વિભાગની વ્યવસ્થામાં પ્રાચીન આચાર્યોનો એવો અભિપ્રાય છે કે મેરૂપર્વતની

च द्वे मण्डले, मेरोर्द्वितीयपार्श्वे नीलवत् पर्वतमूर्द्धनि त्रिषष्ठिः सूर्यमण्डलानि, रम्यकजीवाकोटयां च द्वे सूर्यमण्डले । सर्वसंख्यया यद्भवति तद्दर्शयितुमाह–एवामेवेत्यादि 'एवामेव सपुव्वावरेण' एवमेव सपूर्वापरेण पञ्चषष्ठ्येकोनविंशत्यधिकशतमण्डलसंकलनेन 'जंबूद्दीवे दीवे लवणे य समुद्दे' जम्बूद्वीपे द्वीपे लवणे च समुद्रे 'एगे चुळसीए सूरमंडलसए भवंतीति मक्खायंति' चतुरशीत्याधिकमेकं सूर्यमण्डलशतं भवतीति मया अन्यैश्चादिनाथ प्रभृतिभिस्तीर्थकरैश्चेति इति महावीरेण प्रतिपादितम् । इति द्वितीयमंडलद्वारम् ।

अथ तृतीयं मंडलक्षेत्रद्वारमाह–सव्वेत्यादि, 'सव्वाब्भंतराओ णं भंते ! सूरमंडलाओ' सर्वाभ्यंतरात् प्रथमात् खलु भदन्त ! सूर्यमंडलात् 'केवइयाए अवाहाए' कियत्या अबाधया कियता अन्तरेण 'सव्ववाहिरए सूरमंडले पण्णत्ते' सर्वबाह्यं सर्वेभ्यः सूर्यमण्डलेभ्यः बाह्यं परं यतोऽनन्तरमेकमपि इत्यर्थः सूर्यण्डलं प्रज्ञप्तं कथितमितिप्रश्नः, भगवानाह–'गोयमे' त्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंचदसुत्तरे जोयणसए' पञ्चदशोत्तरं योजनशतम् दशाधिकानि पञ्च-

की जीवा कोटि पर दो मंडल हैं मेरु के द्वितीय पार्श्व में नीलपर्वत की चोटी पर ६३ सूर्यमंडल हैं और रम्यक की जीवाकोटी पर दो सूर्यमण्डल है इस प्रकार जम्बूद्वीपगत सूर्यमंडल ६५ और लवणसमुद्रगत ११९ मंडल जोडने पर १८४ सूर्यमंडल हो जाते हैं । यही बात 'एवामेव सपुव्वावरेग जंबुद्दीवे दीवे लवणे समुद्दे एगे चूलसीए सूरमंडलसए भवंतीति मक्खायं' इस सूत्रपाठ द्वारा कही गई है इस प्रकार से यह द्वितीय मण्डल द्वार है अब तीसरा जो मण्डल क्षेत्र द्वार है वह इस प्रकार से है–'सव्वाब्भंतराओ णं भंते ! सूरमंडलाओ केवइयाए अवाहाए सव्ववाहिरए सूरमण्डले पन्नत्ते' हे भदन्त ! सर्वाभ्यन्तर प्रथम सूर्यमण्डल से कितने अन्तर के वाद सर्व सूर्यमण्डलों से बाह्य सूर्यमण्डल कहा गया है ? जिस सूर्यमण्डल के बाद फिर कोई और दूसरा सूर्यमण्डल नहीं है ऐसा सूर्यमण्डल यहां बाह्य शब्द से लिया गया है । इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–

દક્ષિણદિશામાં નિષધ પર્વતના મસ્તક ઉપર ૬૩ મંડળો છે અને હરિવર્ષની જીવાકોટિ પર બે મંડળો છે. મેરુના દ્વિતીય પાર્શ્વમાં નીલપર્વતની ચોટી પર ૬૩ સૂર્યમંડળો છે અને રમ્યકની જીવાકોટી ઉપર બે સૂર્યમંડળો છે. આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપગત સૂર્યમંડળ ૬૫ અને લવણસમુદ્રગત ૧૧૯ મંડળો જોડવાથી ૧૮૪ સૂર્યમંડળો થઈ જાય છે. એજ વાત 'एवामेव सपुव्वावरेण जंबुदीवे दीवे लवणे समुद्दे एगे चूलसीए सूरमंडलसए भवंतीति मक्खायं' આ સૂત્રપાઠ વડે કહેવામાં આવેલી છે. આ પ્રમાણે આ દ્વિતીય મંડળ દ્વાર છે.

હવે જે તૃતીય મંડળ ક્ષેત્રદ્વાર છે તે આ પ્રમાણે છે. 'सव्वाब्भंतराओ णं भंते ! सूरमंडलाओ केवइयाए अवाहाए सव्ववाहिरिए सूरमंडले पन्नत्ते' હે ભદંત ! સર્વાભ્યંતર પ્રથમ સૂર્યમંડળ કહેવામાં આવેલ છે? જે સૂર્યમંડળ પછી કોઈ બીજું સૂર્યમંડળ નથી. એવું સૂર્યમંડળ થી કેટલા અંતર પછી સૂર્યમંડળોથી બાહ્ય સૂર્યમંડળ અહીં બાહ્ય શબ્દ વડે ગૃહીત

योजनशतानीत्यर्थः 'अबाहाए सव्वबाहिरए सूरमंडलसए पण्णत्ते' अबाधया अन्तरालत्वाप्रतिबंधरूपया सर्वबाह्यं सर्वतः परं सूर्यमंडलं प्रज्ञप्तं कथितम्। अत्रसूत्रे अकथिता अष्टचत्वारिंशदेकषष्टिभागाः संग्राह्याः 'ससिरविणो लवणंमि य जोयणसयतिण्णितीस अहियाइं' शशिरव्यो लवणेच योजनशतानि त्रीणि त्रिंशदधिकानीतिवचनात् अन्यथा यथोक्तसंख्यकानां मंडलानामनवकाशप्रसंगात्, कथमेवं भवतीति चेत् अत्रोच्यते-सर्वसंख्यया चतुरशीत्युत्तरं मण्डलशतम्, एकैकस्य च मण्डलस्य विष्कंभोऽष्टचत्वारिंशदेकषष्टिभागाः योजनस्य भवन्ति, ततश्चतुरशीत्यधिकं शतम्-अष्टचत्वारिंशत संख्यया गुण्यते ततो भवन्ति अष्टाशीतिः शतानि द्वात्रिंशदधिकानि-एतेषां योजनप्रमाणकरणार्थमेक षष्ठ्या भागो ह्रियते हृते च चतुश्चत्वारिंशदधिकं योजनशतं १४४ लब्धं भवति अत्रशिष्टमवतिष्ठतेऽष्टचत्वारिंशत् चतुरशीत्यधिक शत-

'गोयमा! पंचदसुत्तरे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरए सूरमंडलसए पन्नत्ते' हे गौतम! ५१० योजन के अन्तर से सर्वबाह्य सूर्यमण्डल कहा गया है। इस सूत्र में नहीं कहे गये $\frac{४८}{६१}$ भाग योजन के ग्रहण करलेना चाहिये क्योंकि-'ससिरविणो लवणम्मि य जोयणसयाइं तिण्णि तीस अहियाइं' लवणसमुद्र में ३३० योजन प्रमाण क्षेत्र को छोडकर' ऐसा आचार्यों का वचन है। यदि ऐसा न माना जाय तो यथोक्त संख्यावाले मंडलो का कथन साबित नहीं हो सकता है तो फिर यह कथन साबित कैसे होता है? यदि ऐसा पूछा जाय तो सुनो हम बताते हैं-सूर्य के समस्त मंडल १८४ कहे गये हैं। इनमें एक एक मंडल का विष्कम्भ एक योजन के ६१ भाग करने पर ४८ भाग प्रमाण है। अब १८४ को ४८ से गुणा करने पर ८८३२ भाग होते हैं इनके योजन बनाने के लिये इनमें ६१ का भाग देने पर १४४ योजन आजाते हैं। बांकी ४८ भाग बचते हैं। १८४ मंडलों के अन्तराल १८३ होते हैं। सर्वत्र अन्तराल १ कम होता है यह हमे

થયેલ છે. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. 'गोयमा! पंचदसुत्तरे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरए सूरमंडलसए पन्नत्ते' હે ગૌતમ! ૫૧૦ યોજનના અંતરથી સર્વ બાહ્ય સૂર્યમંડળ કહેવામાં આવેલું છે. આ સૂત્રમાં અકથિત $\frac{૪૮}{૬૧}$ ભાગ યોજન અત્રે ગ્રહણ કરી લેવા જોઈએ. કેમકે 'ससिरविणो लवणंमि य जोयणसयाइं तिण्णि तीस अहियाइं' લવણસમુદ્રમાં ૩૩૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને બાદ કરીને એવું આચાર્યોનું વચન છે. જો આ પ્રમાણે માનવામાં આવે નહિ તો યથોક્ત સંખ્યાવાળા મંડળોનું કથન પ્રમાણિત થઈ શકશે નહિ તો પછી આ કથન કેવી રીતે પ્રમાણિત થશે? જો આ પ્રમાણે પૂછવામાં આવે તો સાંભળો, હું તમને આનો જવાબ આપું છું. સૂર્યના સર્વ મંડળો ૧૮૪ કહેવામાં આવેલા છે. એમાં એક-એક મંડળનો વિષ્કંભ એક યોજનના ૬૧ ભાગો કરવાથી ૪૮ ભાગ પ્રમાણ છે. હવે ૧૮૪ ને ૪૮ થી ગુણા કરવાથી ૮૮૩૨ ભાગ થાય છે. એના યોજન બનાવવા માટે એમાં ૬૧ નો ભાગાકાર કરવાથી ૧૪૪ યોજન આવી જાય છે. શેષ ૪૮ ભાગ વધે છે, ૧૮૪ મંડળોના અંતરાળ ૧૮૩ થાય છે. સર્વત્ર અંત-

संख्यानां च मण्डलानामपान्तरालानि त्र्यशीत्यधिक शतसंख्यकानि सर्वत्रैवचापान्तरालानि रूपोनानि भवन्ति तथा च प्रतीतमेतत् चतसृणामंगुलीनामपान्तरालानि त्रीणि भवंतीति एकैकं मण्डलापान्तराले द्वियोजनप्रमाणकम् ततःत्र्यशीत्यधिकशतं यदा द्विकेन गुण्यते तदा त्रीणि शतानि षट् षष्ठ्यधिकानि ३६६ भवन्ति चतुःचत्वारिंशशतमत्र यदा प्रक्षिप्यते (संयोज्यते) तदा पंचशतानि दशाधिकानि योजनानि अष्टचत्वारिंशदेकषष्ठि भागा योजनस्य भवन्ति एता-वता सूर्यमंडलक्षेत्रस्य प्रमाणं कथितम् मण्डलक्षेत्रं नाम सूर्यमण्डलैः सर्वाभ्यन्त रादिभिः सर्ववाह्य पर्यवसानैराकाशं व्याप्तं तत् चक्रवालविष्कंभाद् ज्ञातव्यमिति द्वितीयमण्डलक्षेत्रद्वारमिति

अथ तृतीयं मण्डलान्तरद्वारम्-'सूरमंडलस्से' त्यादि 'सूरमंडलस्स णं भंते ! सूरमंडस्स' सूर्यमण्डलस्य खलु भदन्त सूर्यमण्डलस्य 'केवइयं अबाहाए अंतरे पन्नत्ते' कियदबाधया अव्य-वधानेनान्तरं प्रज्ञप्तं कथितम् हे भदन्त एकस्मात् सूर्यमण्डलादपरस्य सूर्यमण्डलस्य कियद वाधया व्यवधानं कथितमिति प्रश्नः भगवानाह-'गोयमे' त्यादि 'गोयमा' हे गौतम ! 'दो

हमारी चार अंगुलियों के ३ हुए अन्तरालों से ज्ञात हो जाता है।

एक एक मण्डल का अन्तराल दो योजन प्रमाण का है १८३ अंतरालों के साथ दो योजन का गुणा करने पर ३६६ आते हैं। इनमें १४४ को जोडने पर ५१० योजन होते हैं और एक योजन के ६१ भागों में से ४८ भाग होते हैं। इससे सूर्यमंडल का प्रमाण कहा। सर्वाभ्यन्तर और सर्ववाह्य सूर्यमण्डलों द्वारा व्याप्त हुए आकाश का नाम मण्डल क्षेत्र है यह चक्रवाल विष्कम्भ से ज्ञातव्य है। द्वितीय मण्डल क्षेत्र द्वार समाप्त।

तृतीय मण्डलान्तर द्वार इस प्रकार से है-इसमें गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'सूरमंडलस्स णं भंते ! सूरमंडलस्स केवइयं अबाहाए अंतरे पण्णत्ते' हे भदन्त ! एक सूर्यमंडल का दूसरे सूर्यमंडल से अव्यवधान की अपेक्षा कितना अन्तर कहा गया है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! दो जोयणाइं

રાળ ૧ કમ હોય છે. એ અમારી ચાર આંગળીઓના ત્રણ અંતરાળો પરથી જ્ઞાત થાય છે.

એક-એક મંડળનું અંતરાળ બે યોજન પ્રમાણ જેટલું છે. ૧૮૩ અંતરાલોની સાથે બે યોજનનો ગુણાકાર કરવાથી ૩૬૬ આવે છે. એમાં ૧૪૪ ને જોડવાથી ૫૧૦ યોજન થાય છે અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૪૮ ભાગ થાય છે. એથી સૂર્યમંડળનું પ્રમાણ ૫૧૦ ૪૮ થાય છે. સર્વાભ્યંતર અને સર્વ બાહ્ય સૂર્યમંડળો વડે વ્યાપ્ત થયેલા આકાશનું નામ મંડળ ક્ષેત્ર છે. આ ચક્રવાલ વિષ્કંભથી જ્ઞાતવ્ય છે. દ્વિતીય મંડળ ક્ષેત્ર વડે સમાપ્ત તૃતીય મંડલાન્તર દ્વાર આ પ્રમાણે છે. આમાં ગૌતસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો છે કે-'सूरमंडलस्स णं भंते ! सूरमंडलस्स केवइयं अबाहाए अंतरे पण्णत्ते' હે ભદંત ! એક સૂર્યમંડળનું બીજા સૂર્યમંડળથી અવ્યવધાનની અપેક્ષાએ કેટલું અંતર કહેવામાં આવેલું છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! दो जोयणाइं अबाहाए अंतरे

जोयणाइं-अबाहाए अंतरे पन्नत्ते' द्वे योजने योजनद्वयमित्यर्थः अबाधया अन्तरं प्रज्ञप्तं कथितम् भवति च विशेषार्थेऽप्यन्तरशब्दः यथा अनयोर्महदन्तरम् ततश्चात्रापि तथा कस्याचित् शंका मा भवतु तदर्थमत्राबाधयेतिविशेषणम् तथा च पूर्वस्मात् सूर्यमण्डलात् अपरं सूर्यमंडलं कियद्दूरे वर्तते इति प्रश्नाशयः योजनद्वयं दूरे इति उत्तरमिति तृतीयं मण्डलान्तरद्वारमिति।

अथ चतुर्थं बिंबायामविष्कंभादि द्वारमाह-'सूरमंडलेण' मित्यादि 'सूरमंडले णं भंते' सूर्यमंडलं खलु भदन्त 'केवइयं आयामविक्खंभेणं' कियत् कियत्प्रमाणकायामविष्कंभाभ्याम् दैर्घ्यविस्ताराभ्यामित्यर्थः, 'केवइयं परिक्खेवेणं' कियता परिक्षेपेण 'केवइयं बाहल्लेणं पण्णत्ते' कियता बाहल्येनोच्चत्वेन प्रज्ञप्तं कथित मिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमे' त्यादि 'गोयमा'

अबाहाए अंतरे पन्नत्ते' हे गौतम ! एक सूर्यमण्डल से दूसरे सूर्यमण्डल का अन्तर अव्यवधान की अपेक्षा से दो योजन का कहा गया है। विशेषार्थ में भी अन्तर शब्द का प्रयोग होता है-जैसे 'उभयोर्महदन्तरम्' इन दोनों में बहुत विशेषता है इस तरह की किसी को यहां आशङ्का न हो जाय इसके लिये यहां 'अबाधा' यह पद रखा गया है। अतः इस प्रश्न का आशय यही है कि एक सूर्यमंडल से दूसरा मंडल कितनी दूर पर है? तो इसका उत्तर यही दिया गया है कि पूर्वमण्डल से अपर सूर्यमण्डल दो योजन दूर है तृतीयमण्डलान्तरद्वार समाप्त।

चतुर्थ बिंबायाम विष्कम्भादि द्वार का कथन-इसमें गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा प्रश्न किया है-'सूरमंडलेणं भंते ! केवइयं आयामविक्खभेणं' हे भदन्त ! सूर्यमण्डल आयाम विष्कम्भ की अपेक्षा कितना है-अर्थात् सूर्यमण्डल का आयाम और विष्कम्भ कितना है? और 'केवइयं परिक्खेवेणं' इसका परिक्षेप कितना है? तथा 'बाहल्लेणं केवइयं पन्नत्ते' इसका बाहल्य ऊंचाइ-इसका कितना है? इसके

पन्नत्ते' હે ગૌતમ ! એક સૂર્યમંડળથી બીજા સૂર્યમંડળનું અંતર અવ્યવધાનની અપેક્ષાએ બે યોજન જેટલું કહેવામાં આવેલું છે. વિશેષાર્થમાં પણ અંતર શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે-'उभयोर्महदन्तरम्' એ બન્નેમાં ઘણી જ વિશેષતા છે. આ જાતની અત્રે કોઈને આશંકા થાય નહિ તે માટે અહીં 'अबाधा' આ પદ મૂકવામાં આવેલ છે. એથી આ પ્રશ્નનો અર્થ આ છે કે એક સૂર્યમંડળથી બીજું સૂર્યમંડળ કેટલે દૂર છે? તો આનો જવાબ આ પ્રમાણે આપવામાં આવેલ છે કે પૂર્વ સૂર્યમંડળથી અપર સૂર્યમંડળ બે યોજન દૂર છે. તૃતીય મંડલાન્તર દ્વાર સમાપ્ત.

ચતુર્થ બિંબાયામ વિષ્કંભાદિ દ્વાર કથન.

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કરેલ છે કે-सूरमंडलेणं भंते ! केवइयं आयामविक्खभेणं' હે ભદન્ત ! સૂર્યમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલું છે? એટલે કે સૂર્યમંડળના આયામ અને વિષ્કંભો કેટલા છે? અને 'केवइया परिक्खेवेणं' તેનો પરિક્ષેપ કેટલો છે? તેમજ 'बाहल्लेणं केवइयं पन्नत्ते' બાહલ્ય-ઉંચાઈમાં આ કેટલું છે? એના

हे गौतम ! 'अडयालीसं एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं' अष्टचत्वारिंशद्भागान् योजनस्यायामविष्कंभाभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्यां प्रज्ञप्तम्–अयं भावः एकस्य योजनस्यैकषष्ठिभागाः कल्प्यन्ते तत्र येऽष्टचत्वारिंशद्भागाः तावत् प्रमाणकौ सूर्यमंडलस्यायामविष्कंभौ भवत इति । 'तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं' तत् त्रिगुणं आयामविष्कंभाभ्यां त्रिगुणितं सविशेषं साधिकं किंचिदधिकमित्यर्थः परिक्षेपेण सूर्यमंडलं प्रज्ञप्तम् । अष्टचत्वारिंशत् त्रिगुणिता द्वे योजने द्वाविंशतिरेकषष्टिभागा अधिका योजनस्येत्यर्थः । 'चउवीसं एगसट्ठिभाए जोयणस्स बाहल्लेणं पण्णत्ते' चतुर्विंशति रेकषष्ठिभागान् योजनस्य बाहल्येनोच्चत्वेन प्रज्ञप्तं कथितम् विमान विष्कंभस्यार्धभागेनोच्चत्वादितिचतुर्थं बिंबायामविष्कंभद्वारम् ॥ सू० २ ॥

अथ पंचमं मेरुमंडलयोरबाधाद्वारं तत्रेदं सूत्रम्

मूलम्–जंबूद्दीवे णं भंते ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए सव्वब्भंतरे सूरमंडले पण्णत्ते, गोयमा ! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठयवीसे जोयणसए अबाहाए सव्वब्भंतरे सूरमंडले पण्णत्ते, जंबूद्दीवे णं भंते ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए सव्वब्भंतराणंतरे सूरमंडले पण्णत्ते ? गोयमा ! चोयालीसं जोयणसहस्साइं

उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! अडयालीसं एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं' हे गौतम ! एक योजन के ६१ भाग करने पर उनमें से ४८ भाग प्रमाण एक सूर्यमण्डल के आयाम और विष्कम्भ हैं। 'तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं' तथा ४८ को तिगुना करने पर १४४ भाग जो योजन के आते हैं उनमें २ योजन और २२ भागबचते हैं–सो इस तरह कुछ अधिक$२\frac{२२}{६१}$ योजन का परिक्षेप कहा गया है । 'चउवीसं एगसट्ठियाए जोयणस्स बाहल्ले णं पण्णत्ते' एवं इसकी ऊंचाइ एक योजन के ६१ भागो में से कुछ अधिक २४ भागप्रमाण कही गई है । क्योंकि विमान से उसकी आधी ऊंचाई कही गई है । चतुर्थ बिंबायाम विष्कम्भ द्वार समाप्त ॥२॥

જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! अडयालीसं एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं' હે ગૌતમ! એક યોજનના ૬૧ ભાગ કરવાથી તેમાંથી ૪૮ ભાગ પ્રમાણ એક સૂર્યમંડળના આયામ–વિષ્કંભો છે. 'तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं' તથા ૪૮ ને ત્રણ ગણા કરવાથી ૧૪૪ એકસો ચુમાળીસ ભાગ યોજન પ્રમાણ આવે છે. એમાં ૨ યોજન અને ૨૨ ભાગ શેષ રહે છે. તો આ પ્રમાણે કંઈક વધારે $૨\frac{૨૨}{૬૧}$ યોજન જેટલો પરિક્ષેપ કહેવામાં આવેલ છે. 'चउवीसं एगसट्ठिभाए जोयणस्स बाहल्लेणं पण्णत्ते' તેમજ આની ઉચ્ચતા એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી કંઈક અધિક ૨૪ ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવેલ છે. કેમકે વિમાનથી આની અર્ધી ઊંચાઈ કહેવામાં આવેલી છે. ચતુર્થ બિંબાયામ વિષ્કંભનામનું દ્વાર સમાપ્ત ॥૨॥

नस्य षष्ठिभागं चैकषष्ठिधा छित्वा षष्ठया चूर्णिकाभागैः सूर्यः चक्षुः स्पर्शं शीघ्रमागच्छति, अथ प्रविशन् सूर्यो द्वितीये अहोरात्रे बाह्यतृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति । यदा खलु भदन्त ! सूर्यो बाह्यतृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियन्तं क्षेत्रं गच्छति, गौतम ! पंच पंच योजनसहस्राणि त्रीणि च चतुरुत्तराणि योजनशतानि एकोनचत्वारिंशत् च षष्ठिभागान् योजनस्यैकैकेन मुहूर्त्तेन गच्छति, तदा खलु इहगतस्यमनुष्यस्य एकाधिकै द्वात्रिंशता योजनसहस्रैरेकोनपंचाशत् च षष्ठिभागै योजनस्य षष्ठिभागमेकषष्ठिधा छित्वा त्रयोविंशत्या चूर्णिकाभागैः सूर्यः चक्षुः स्पर्शं शीघ्रमागच्छतीति एवं खल्वेतेनोपायेन प्रविशन् सूर्यस्तदनन्तरात्मंडलात् तदनन्तरं मण्डलं संक्रामन् संक्रामन् अष्टादशाष्टादशषष्ठिभागान् योजनस्यैकैकस्मिन् मंडले मुहूर्त्तगतिं निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् सातिरेकाणि पञ्चाशीतिं योजनानि पुरुषच्छायामभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, एषः खलु द्वितीयः षण्मासः एतत् खलु द्वितीयस्य षण्मासस्य पर्यवसानम् एषः खलु आदित्यः संवत्सरः एतत् खलु आदित्यस्य संवत्सरस्य पर्यवसानं प्रज्ञप्तम् ॥ सू० ५ ॥

टीका-'जया णं भंते सूरिए' यदा यस्मिन्काले खलु भदन्त सूर्य आदित्यः 'सव्वब्भंतरं मंडलं' सर्वाभ्यन्तरं सर्वमण्डलापेक्षया आभ्यन्तरं मंडलम् 'उवसंकमित्ता चारं चरइ' उपसंक्रम्य संप्राप्य चारं गतिंचरति करोति 'तयाणं' तदा तस्मिन्काले खलु 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं' एकैकेन मुहूर्त्तेन प्रतिमुहूर्त्तमित्यर्थः, 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' कियत् कियत् प्रमाणकं क्षेत्रम् गच्छतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमे' त्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंच पंच जोयणसहस्साइं' पंच पंच योजनसहस्राणि 'दोण्णिय एगावन्ने जोयणसए' द्वे चैकपञ्चाशत् योजनशते एक-

---

सातवें मुहूर्तगतिद्वार का वर्णन

'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं-इत्यादि'

टिकार्थ-गौतमने इस सूत्र द्वारा ऐसा पूछा है-'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं' हे भदन्त ! जब सूर्य सर्वाभ्यन्तर-सब मण्डल की अपेक्षा आभ्यन्तर मण्डलपर 'उवसंकमित्ता चारं चरइ' आकर के अपनी गति करता है 'तयाणं' तब वह 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' एक एक मुहूर्त्त में कितने क्षेत्र तक जाता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! पंच पंच जोयणसहस्साइं

સાતમા મુહૂર્ત્ત ગતિ દ્વારનું વર્ણન.

'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं' इत्यादि

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામી એ આ સૂત્ર વડે આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે-'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं' હે ભદંત ! જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તર સર્વ મંડળની અપેક્ષાએ આભ્યંતર મંડળને 'उवसंकमित्ता चारं चरइ' પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે, 'तयाणं' એ સમયે 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं' એક-એક મુહૂર્તમાં 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રમાં ગતિ કરે છે ? ગૌતમસ્વામીના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે-'गोयमा ! હે ગૌતમ ! पंच-पंच जोयणसहस्साइं' પાંચ પાંચ હજાર યોજન 'दोण्णिय एगावण्णे जोयणसए' બસો

पंचाशदधिकं योजनशतद्वयमित्यर्थः, पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वे शते एक पञ्चाशदधिके एकोनत्रिंशत् भागान पष्ठिभागस्य प्रतिमुहूर्त्तं गच्छतीति। 'एगूणतीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स' एकोनत्रिंशतं षष्ठिभागान् योजनस्य 'एगमेगेण मुहुत्तेणं गच्छइ' एकैकेन मुहूर्त्तेन प्रतिमुहूर्त्तमित्यर्थः, गच्छति चारं चरतीति।

अथ कथमेतावत् प्रमाणं भवतीति चेदत्रोच्यते अत्र खलु सर्वमपि मण्डलमेकेनाहोरात्रेण सूर्यद्वयाभ्यां परिसमाप्तं क्रियते प्रतिसूर्यमहोरात्रस्य गणनायां वस्तुतो द्वावेवाहोरात्रौ भवतः द्वयोरपि अहोरात्रयो र्मध्ये षष्टिमुहूर्त्ता भवन्ति ततो मण्डलपरिक्षेपस्य षष्ठिसंख्यया भागे कृते (हृते) सति यल्लब्धं भवति तदेव मुहूर्त्तगतिप्रमाणम् तद्यथा—सर्वाभ्यन्तरसूर्यमण्डलस्य परिक्षेपः (परिरयः) त्रीणि लक्षाणि पंचदश सहस्राणि एकोननवत्यधिकानि योजनानाम् ३१५०८९ भवति, एतासां संख्यानां षष्ठिसंख्यया भागे दत्ते सति शेषं लब्धं भवति ५२५१$\frac{२९}{६०}$ प्रमाणमिति। 'तया णं इह गयस्स मणुसस्स' तदा खलु इहगतस्य मनुष्यस्य यत्तदो र्नित्य सम्बन्ध इति नियमात् यत्तच्छब्दो भवति अवश्यमेव यत् शब्दस्य सम्बन्धः ततश्च यदा सूर्य एकेन मुहूर्त्तेन एतावत् ५२५१$\frac{२९}{६०}$ प्रमाणकं गच्छति तदा सर्वाभ्यन्तरमण्डल-

---

दोण्णि य एगावण्णे जोयणसए एगूणतीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स' हे गौतम! एक सूर्य एक मुहूर्त में ५२५१$\frac{२९}{६०}$ योजन प्रमाण क्षेत्र तक गमन करता है। सूर्य के प्रतिमुहूर्त में इतने प्रमाणवाले क्षेत्र मे गमन करने का यह प्रमाण कैसे साबित होता है? तो इसका समाधान ऐसा है कि एक अहोरात में समस्त मण्डल दो सूर्यो द्वारा समाप्त किया जाता है वस्तुतः प्रति सूर्यके अहोरात की गणना में दो ही अहोरात होते हैं। दो अहोरात के मध्य में ६० मुहूर्त होते हैं। मंडलपरिक्षेपका जो प्रमाण है उसमें ६० की संख्या का भागदेने पर जो लब्ध आता है वही एक मुहूर्त में गतिका प्रमाण कहा गया है—जैसे सर्वाभ्यन्तर सूर्य मण्डलका परिक्षेप प्रमाण ३ लाख १५ हजार ८९ योजन का है इसमें ६० का भाग देने पर ५२५१$\frac{२९}{६०}$ योजन का हिसाब निकल आता है 'तयाणं इह-

---

એકાવન યોજન અર્થાત્ પાંચ હજાર બસો એકાવન (અને સાઠિયા ઓગણત્રીસ ભાગ) દરેક મુહૂર્તમાં જાય છે. 'एगूणतीसंच सट्ठिभाए जोयणस्स' એક યોજનનો સાઠિયા ઓગણત્રીસમો ભાગ 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' એક એક મુહૂર્તમાં અર્થાત્ પ્રત્યેક મુહૂર્તમાં જાય છે.

આ પ્રમાણે કેવી રીતે થાય છે? તે બતાવે છે-અહીંયાં સંપૂર્ણ મંડળ એક રાત્રિ દિવસમાં સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. દરેક સૂર્યના અહોરાત્રની ગણનામાં વાસ્તવિક બે અહોરાત્ર જ થઈ જાય છે. બે અહોરાત્રમાં ૬૦ સાઠ મુહૂર્ત થાય છે. પછી મંડળ પરિક્ષેપનો ૬૦ સાઠની સંખ્યાથી ભાગાકાર કરવાથી જે આવે છે એજ મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણ છે. તે આ રીતે સમજવું-સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળનો પરિક્ષેપ (પરિરય) ૩૧૫૦૮૯ ત્રણ લાખ પંદર હજાર નેવાસી થાય છે. તે સંખ્યાને સાઠથી ભાગવાથી શેષ જે આવે છે.

संक्रमणकाले इह गतस्यैतत् क्षेत्रादौ स्थितस्य मनुष्यस्य मनुष्यस्येत्यत्र जातावेकवचनम् तेनेह गतानां भरतक्षेत्रस्थितानां मनुष्याणाम् 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' सप्तचत्वारिंशत् योजनसहस्रैः 'दोहिय तेवट्ठेहिं जोयणसएहिं' द्वाभ्यां च त्रिषष्टिभ्यां योजनशताभ्याम् त्रिषष्ट्यधिकाभ्याम् द्वाभ्यां योजनशताभ्या मित्यर्थः, 'एगवीसाए य जोयणस्स सट्ठिभाएहिं' एकविंशत्या च योजनस्य षष्ठिभागैः एकस्य योजनस्य षष्ठिभागाः कल्प्यन्ते तेषु षष्ठिभागेषु मध्यात् एकविंशतिभागैरित्यर्थः 'सूरिए' उदयं गच्छन् सूर्यः 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' चक्षुः स्पर्शं चक्षुर्विषयं हव्वं शीघ्रमाच्छति लोकानां सूर्यः, अत्रस्पर्शशब्दो न इन्द्रियस्य विष-

गयस्स मणुसस्स सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं दोहिं तेवट्ठेहिं जोयणसहस्सेहिं एगवीसाए य जोयणस्स सट्ठिभाएहिं सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइत्ति' जब सूर्य एक मुहूर्त में ५२५१ $\frac{२९}{६०}$ योजन प्रमाण क्षेत्र में भ्रमण करता है तब उस सर्वाभ्यन्तर मण्डल में संक्रमण काल में यह भरत क्षेत्रस्थ मनुष्यों की दृष्टि का विषय बनता है यहांसे वह ४७२६३ $\frac{२१}{६०}$ योजन की दूरी पर है यहां सूत्र में सूत्रकार ने जो चक्षुःस्पर्श" ऐसा पाठ रखा है वह चक्षु इन्द्रिय के विषयका वाचक है चक्षु इन्द्रिय के साथ उस पदार्थ के सन्निकर्षका वाचक नहीं है क्योंकि जैन दर्शकों ने चक्षुइन्द्रिय को अप्राप्यकारी माना है मन और चक्षु ये दोनों इन्द्रियां ऐसी हैं जो पदार्थ के साथ प्राप्त नहीं होती हैं शेष इन्द्रियां पदार्थों से भिडकर ही अपने २ विषयका बोध कराती हैं। अतः-"चक्षुः स्पर्श" शब्द चाक्षुषज्ञान विषयता परक है। दिन के आधे समय में जितना क्षेत्रव्याप्त होता है उतने प्रमाण क्षेत्र में व्यवस्थितहुआ सूर्य दिखाई देता है

૫૨૫૧ $\frac{૨૯}{૬૦}$ તેજ મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણ છે. 'तयाणं इह गयस्स मणुसस्स' તે સમયે આ ક્ષેત્રમાં અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રમાં રહેલા મનુષ્યોના (યત્ તત્) શબ્દનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી જ્યાં યત્ શબ્દ હોય ત્યાં અવશ્ય જ તત્ શબ્દ હોય છે. એટલે અહીં પણ યત્ શબ્દનો સંબંધ આવે છે. તેનાથી જ્યારે સૂર્ય એક મુહૂર્તમાં આટલા ૫૨૫૧ $\frac{૨૯}{૬૦}$ પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રની ગતિ કરે છે ત્યારે સર્વાભ્યન્તર મંડળ એક જ કાળમાં અહીં રહેલા મનુષ્યોને 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' ૪૭ સુડતાલીસ હજાર યોજનથી 'दोहिय तेवट्ठेहिं जोयणसएहिं' ૨૬૩ બસો ત્રેસઠ યોજન 'एक्कवीसाए य जोयणस्स सट्ठिभाएहिं' એક યોજનના સાઠિયા એકવીસ ભાગ $\frac{૨૧}{૬૦}$ અર્થાત્ એક યોજનના સાઠ ભાગની કલ્પના કરવી એ સાઠ ભાગોમાંથી એકવીસમાં ભાગના 'सूरिए' ઉગતો એવો સૂર્ય 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' લોકોની દૃષ્ટિમાં આવે છે. અહીંયા સ્પર્શ શબ્દ ઈંદ્રિયોના વિષયોના સંનિકર્ષજનક નથી, કારણ કે જૈનદર્શનમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી માનેલા હોવાથી વિષયોની સાથે તેના સંયોગનો અભાવ છે. પરંતુ ચક્ષુ સંબંધી વિષયતાપરક છે. આ કથનનો ભાવ એ છે કે-અર્ધા દિવસમાં જેટલા પ્રમાણવાળું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય છે એટલા ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિતપણે સૂર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેને જ

येण संनिकर्षबोधकः, चक्षुरिन्द्रियस्याप्राप्यकारितया विषयेण संयोगाद्यभावात् किन्तु चाक्षुषज्ञानविषयता परक एवेति । अयमर्थः अत्र खलु दिनस्यार्द्धेन यावत्प्रमाणकं क्षेत्रं व्याप्तं भवति तावति क्षेत्रे व्यवस्थितः सूर्य उपलभ्यते स एव लोके उदयमानो व्यवह्रियते सर्वान्तर मंडले तु दिनस्य प्रमाणमष्टादशमुहूर्त्तास्तेषामष्टादशमुहूर्त्तानामर्द्धं नवमुहूर्त्ताः, एकैकस्मिन मुहूर्त्ते चारं चरन् सूर्यः पंच योजनसहस्राणि द्वे योजनशते एकपंचाशोत्तरे एकोनत्रिंशच षष्ठिभागान् योजनस्य गच्छति । एतावत् मुहूर्तगतिपरिमाणं यदा नवभिर्मुहूर्त्तैर्गुण्यते तदा भवति यथाकथितं दृष्टिपथप्राप्तताविषयपरिमाणमिति । दृष्टिपथप्राप्तता चक्षुःस्पर्शः पुरुषच्छायाः इत्येते समानार्थकाः, साच पूर्वतोऽपरतश्चतुल्य प्रमाणैव भवतीति द्विगुणितातापक्षेत्रमुदयास्तान्तरमित्यपि समानार्थकाः । इदं च सर्वबाह्यानन्तरमंडलात् पश्चानुपूर्व्या गणितं सत् त्र्यशीत्यधिकशततमं भवति, प्रतिमंडलं चाहोरात्रगणनादहोरात्रोपि त्र्यशीत्यधिक शततमः तेनायमुत्तरायणस्य अंतिमो दिवसो भवति अयमेव च सूर्यवर्षस्य चरमदिवसः संवत्सरस्योत्तरायणपर्यवसानात्मकत्वादिति ।

इसे ही लोक में उदय हुआ सूर्य कहा जाता है सर्वाभ्यन्तर मण्डल में तो दिनका प्रमाण १८ मुहूर्त का होता है इन मुहूर्तों के आधे नौ मुहूर्त होते हैं एक मुहूर्त में गति करता हुआ सूर्य ५२५५ $\frac{२९}{६०}$ योजन तक जाता है अब इस परिमाणको नौ से गुणाकरने पर जो चक्षुःइन्द्रिय का विषय प्रमाण कहा गया है वह निकल आता है दृष्टिपथ प्राप्तता, चक्षुःस्पर्श पुरुषच्छाया ये सब समानार्थक शब्द है यह दृष्टि पथ प्राप्तता पूर्व और पश्चिम की अपेक्षा तुल्य प्रमाणवाली ही होती है इसलिये द्विगुणता तापक्षेत्र उदयास्तान्तर ये भी समानार्थक शब्द है पश्चादानुपूर्वी के अनुसार यह सर्वबाह्यानन्तर मंडल से गिनने पर १८३ वां होता प्रति मंडल अहोरात्रकी गणना से एक अहोरात्रकी गिनती भी १८३ वां होता है इससे यह उत्तरायणका अन्तिम दिवस होता हैं और यही सूर्यवर्ष का

લોકમાં ઉદય પામતો સૂર્ય એ પ્રમાણેનો વ્યવહાર થાય છે. સર્વાભ્યન્તર મંડળનાં તો દિવસનું પ્રમાણ અઢાર મુહૂર્તનું હોય છે. એ અઢાર મુહૂર્તના અર્ધા નવ મુહૂર્ત થાય છે. એક એક મુહૂર્તમાં ગતિ કરતો સૂર્ય પાંચ હજાર બસો પંચાવન યોજન અને એક યોજનના સાઠિયા ઓગણત્રીસમો ભાગ ગમન કરે છે. આટલું મુહૂર્ત ગતિનું પરિમાણ જ્યારે નવ મુહૂર્તથી ગુણવામાં આવે ત્યારે પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા સંબંધી પરિમાણ થઈ જાય છે. દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા ચક્ષુઃ સ્પર્શ પુરૂષચ્છાયા આ શબ્દો સરખા અર્થવાળા છે. તે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં તુલ્ય પ્રમાણવાળા જ છે. તેથી બમણું તાપક્ષેત્ર ઉદય અને અસ્તાન્તર પણ સમાનાર્થક છે. સર્વ બાહ્યાભ્યન્તર મંડળથી પશ્ચાનુપૂર્વીથી ગણવાથી ૧૮૩ એકસો ત્યાસી થાય છે પ્રતિમંડળ અને અહોરાત્રની ગણના કરવાથી અહોરાત્ર પણ ૧૮૩ એકસો ત્યાસી થાય છે. તેથી તે ઉત્તરાયણનો છેલ્લો દિવસ થાય છે. એજ સૂર્ય વર્ષનો છેલ્લો

अथ नवसंवत्सरप्रारंभप्रकारप्रज्ञापनाय सूत्रमाह-'से णिक्खममाणे' इत्यादि 'से णिक्खमाणे सूरिए' अथ निष्क्रामन् सूर्यः अथाभ्यन्तरमंडलात् निष्क्रामन् प्रसर्पन् जम्बूद्वीपस्यान्तः प्रवेशेऽशीत्युत्तरलक्षयोजनप्रमाणके क्षेत्रे चरमाकाशप्रदेशस्पर्शनानन्तरम् द्वितीयसमये द्वितीयमण्डलाभिमुखं प्रसर्पन् इत्यर्थः, सूर्यः 'नवं संवच्छरं अयमाणे' नवं नवीनम् आगामिकालभाविनं संवत्सरमहोरात्रकूटस्वरूपं वर्षम् अयमानोऽयमानः आददान आददान इत्यर्थः 'पढमंसि अहोरत्तंसि' प्रथमे सर्वत आद्ये अहोरात्रे 'सव्वब्भंतराणंतरं मंडलं' सर्वाभ्यन्तरात् अनन्तरं द्वितीयं मंडलम् 'उवसंकमित्ता चारं चरइ' उपसंक्रम्य सर्वाभ्यन्तरमण्डलात् अनन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य संप्राप्य चारं गतिं चरति करोति अयमहोरात्रो दक्षिणायन संवत्सरस्याद्यः प्रथमोऽहोरात्रः संवत्सरस्य दक्षिणायनादिकत्वादिति ।

अथात्र कीदृशीगतिः सूर्यस्य भवतीति दर्शनार्थं प्रश्नयन्नाह-'जयाण' मित्यादि 'जया

चरम दिवस होता है क्योंकि संवत्सरका पर्यवसान उत्तरायण में होता है 'से णिक्खममाणे सूरिए' अब नवीन संवत्सर के प्रारम्भ प्रकार की प्रज्ञापना निमित्त सूत्रकार कहते हैं कि आभ्यन्तर मण्डल से निकलता हुआ सूर्य-अर्थात् जम्बूद्वीप के भीतर प्रवेश करने पर १ लाख ८० योजन प्रमाणक्षेत्र में चरम आकाश प्रदेशों की स्पर्शना के अनन्तर द्वितीय समयमें द्वितीय मंडल की और बढता हुआ सूर्य-'नवं संवच्छरं अयमाणे २' आगामी काल भावी अहोरात्र कूट स्वरूप संवत्सरका प्रारम्भ करता 'पढमंसि अहोरत्तंसि सव्वब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वप्रथम अहोरात में सर्वाभ्यन्तर मण्डल से अनन्तर द्वितीय मंडल पर पहुंच कर 'चारं चरइ' अपनी गति करता है यह अहोरात्र दक्षिणायन संवत्सर का अहोरात्र है क्योंकि संवत्सर दक्षिणायनादि स्वरूप ही तो होता है। सूर्यकी कैसी गति होती है इसका कथन

દિવસ છે. કારણ સંવત્સરની સમાપ્તિ ઉત્તરાયણમાં થાય છે.

હવે નવા સંવત્સરના આરંભનો પ્રકાર બતાવવા માટે સૂત્રકાર કહે છે-'से णिक्खममाणे सूरिए' હવે નિષ્ક્રમણ કરતો સૂર્ય અભ્યંતર મંડળમાંથી નીકળીને જંબૂદ્વીપની અંદર પ્રવેશ કરવામાં એક લાખ એંસી યોજન પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રમાં અન્તિમ આકાશપ્રદેશનો સ્પર્શ કરવાથી (બીજા સમયમાં બીજા મંડળાભિમુખ ખસનો) સૂર્ય 'नवं संवच्छरं अयमाणे' નવા આગામી કાળ સંબંધી સંવત્સર અર્થાત્ અહોરાત્રના કૂટસ્વરૂપને એટલે કે વર્ષને કરતો સૂર્ય 'पढमंसि अहोरत्तंसि' સૌથી પહેલા અહોરાત્રમાં 'सव्वब्भंतराणंतरं मंडलं' સર્વાભ્યંતર મંડળથી બીજા મંડળને 'उवसंकमित्ता चारं चरइ' પ્રાપ્ત થઈને ગતિ કરે છે. આ અહોરાત્ર દક્ષિણાયન સંવત્સરનો પહેલો દિવસ છે. કારણ કે-સંવત્સર દક્ષિણાયનાદિપણાવાળો છે. અહીંયા સૂર્યની ગતી કેવી હોય છે? એ બતાવવા માટે પ્રશ્ન

णं भंते सूरिए' यदा यस्मिन् काले खलु भदन्त सूर्यः 'अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलम् दक्षिणायनापेक्षया प्रथमं मण्डलमुपसंक्रम्य प्राप्य चारं गतिं चरति करोति 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं' तदा तस्मिन् काले खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' केवइयं कियत् कियत्प्रमाणकं क्षेत्रम् प्रदेशं गच्छति चरतीति प्रश्नः भगवानाह–गोयमेत्यादि 'गोयमा' हे गौतम! 'पंच पंच जोयणसहस्साइं' पंच पंच योजनसहस्राणि 'दोण्णि य एगावण्णे जोयणसए' द्वे च एकपंचाशत् योजनशते एकपंचाशदधिके द्वे योजन शते इत्यर्थः, 'सीयालीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स' सप्तचत्वारिंशते च षष्ठिभागान् योजनस्य 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं' एकैकेन मुहूर्त्तेन सूर्यो गच्छतीति चेदत्रोच्यते एतस्मिन् मंडले परिरय-(परिक्षेप परिधि) परिमाणं त्रीणि योजनलक्षाणि पंचदशसहस्राणि शतमेकं सप्तोत्तरं व्यवहार-नयापेक्षया परिपूर्णं निश्चयनयापेक्षया किंचित् न्यूनं ३१५१०६, ततोऽस्य पूर्वोक्तयुक्त्या

'जयाणंभंते! सूरिए। हे भगवन् जिस कालमें सूर्य 'अब्भंतराणंतरं मंडलं उसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तर मंडल से दूसरे मंडल से अर्थात् दक्षिणायन की अपेक्षासे प्रथममंडल को प्राप्त करके गति करता है, 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं' उससमय एक समयमें एकएक मुहूर्त से 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' कितने प्रमाण वाले प्रदेशमें जाता है ? इस प्रश्नके उत्तर में श्री महावीर प्रभु कहते हैं–'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंच पंच जोयणसहस्साइं' पांच पांच हजार योजन 'दोण्णिय एगावन्ने जोयणसए' २५१ दोसो इक्कावन योजन 'सीयालीसंच सट्ठिभाए जोयणस्स' एक योजन का साठिया सेंतालीसवां भाग एक मुहूर्त में गमन करता है। इसका भाव यह है–इस मंडलमें परिक्षेप–परिधि का परिमाण तीनलाख पंद्रह हजार एकसो सात व्यवहार नय की अपेक्षासे परिपूर्ण एवं निश्चय नय की अपेक्षासे कुछ कम ३१५१०६ कही है। इनमें पूर्वोक्त युक्ति से ६० की संख्यासे भाग देनेपर इसमंडल में यथोक्त मुहूर्त गति का प्रमाण ५२५१ $\frac{५०}{६०}$ मिलजाता है। अथवा पूर्व मंडल के परिधि के प्रमाणसे इसकी परिधि के

દ્વારા કથન કરે છે–'जयाणं भंते! सूरिए' હે ભગવન્! જ્યારે સૂર્ય 'अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसकमित्ता चारं चरइ' સર્વાભ્યંતર મંડળથી બીજા મંડળમાં અર્થાત્ દક્ષિણાયનની અપેક્ષાથી પહેલા મંડળને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે, 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं' એ સમયે એક સમયમાં એક એક મુહૂર્તથી 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રમાં જાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મહાવીર પ્રભુશ્રી કહે છે–'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'पंच पंच जोयणसहस्साइं' પાંચ હજાર યોજન 'दोण्णि य एगावण्णे जोयणसए' ૨૫૧ બસો એકાવન યોજન 'सीयालीसंच सट्ठिभाए जोयणस्स' એક યોજનના સાઠિયા સુડતાલીસમો ભાગ એક મુહૂર્તમાં ગમન કરે છે. આ કથનનો ભાવ આ પ્રમાણે છે આ મંડળમાં પરિક્ષેપ–પરિધિનું પરિમાણ ત્રણ લાખ પંદર હજાર એકસો સાત પૂરા વ્યવહારની અપે-

ष्ठि संख्यया भागे दत्ते सति लब्धं भवति यथोक्तमत्रमंडले मुहूर्तगतिप्रमाणं ५२५१$\frac{५०}{६०}$ । अथवा पूर्वमंडलपरिरयपरिमाणादस्य परिरयपरिमाणे व्यवहारतः परिपूर्णान्यष्टादशयोजनानिवर्द्धन्ते निश्चयनयापेक्षयातु किंचिदूनानि अष्टादशयोजनानां षष्ठिसंख्यया भागे दत्ते सति लभ्यते अष्टादशभागा योजनस्य ते भागाः प्राक्तनमंडलगतमुहूर्त्तगतिपरिमाणेऽधिकतया प्रक्षिप्यन्ते ततो भवति यथोक्तं तत्र मंडले मुहूर्त्तगतिप्रमाणमिति । अत्रापि दृष्टिपथप्राप्तता विषयं परिमाणं दर्शयितुमाह-तयाण मित्यादि, 'तयाणं इह गयस्स मणुसस्स' यदा खलु सर्वाभ्यन्तरद्वितीयमंडले सूर्यश्चरति तदा तस्मिन्काले खलु इह गतस्य मनुष्यस्य भरतक्षेत्रगतानां मनुष्याणाम् 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' सप्तपंचाशता योजनसहस्रैः 'एगूणासीए-जोयणसए' एकोनाशीति योजनशतेन एकोनाशीत्यधिक योजनशतेनेत्यर्थः 'सत्तावण्ण य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' सप्तपञ्चाशत् षष्ठिभागै योंजनस्य 'सट्ठिभागं च एग-

---

प्रमाणमें व्यवहारसे पूरा अठारह योजनकी वृद्धि होतीहै, निश्चय नय की अपेक्षातो कुछ कम अठारह योजन को ६० का भाग देनेपर योजन का अठारह भाग प्राप्त होतेहैं। वे भाग के मंडलगत मुहूर्त गति के परिमाणमें अधिक रूप से छोडेजाते हैं। उससे उसमंडल में मुहूर्तगति का प्रमाण यथोक्त रूप से हो जाता है। यहां पर भी विषय को दृष्टिगोचर करने वाले परिमाण दिखाने के लिए कहते हैं-'तयाणं इह गयस्स मणुसस्स' जब सर्वाभ्यन्तर के दूसरे मंडल में सूर्य गति करता है, उस कालमें इस मनुष्य लोकमें रहे हुए अर्थात् भरतक्षेत्र गत मनुष्यों को 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' सेंतालीस हजार योजन 'एगूणासीए जोयणसए' उन्नासीसो योजन अर्थात् एकसो उन्नासी योजन 'सत्तावण्ण य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स एक योजनका साठिया सतावनवां भाग 'सट्ठि भागं च एगसट्ठिधा छेत्ता' एक योजनके साठवें भागको इकसठसे छेद देकर अर्थात्

ક્ષાથી છે. તથા નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી કંઇક કમ ૩૧૫૧૦૬ કહેલ છે તેમાં પૂર્વોક્ત યુક્તિથી ૬૦ ની સંખ્યાથી ભાગ કરવાથી આ મંડળમાં યથોક્ત મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણ ૫૨૫૧$\frac{૫૦}{૬૦}$ મળી જાય છે. અથવા પૂર્વમંડળની પરિધીના પ્રમાણથી આની પરિધીના પ્રમાણમાં વ્યવહારથી પૂરા અઢાર યોજન વધે છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો કંઇક ઓછા અઢાર યોજનને સાઠથી ભાગવાથી યોજનનો અઢારમો ભાગ મળી જાય છે, તે ભાગ પહેલાની મંડળગત મુહૂર્ત ગતિના પરિમાણમાં અધિકપણાથી છોડવામાં આવે છે. તેથી એ મંડળમાં મુહૂર્તગતિનું પ્રમાણ યથોક્તપણુથી થઇ જાય છે અહીંયા પણ વિષયને દૃષ્ટિગોચર કરવાવાળા પરિમાણ બતાવવા માટે કહે છે-'तयाणं इहगयस्स मणुसस्स' જ્યારે સર્વાભ્યન્તરના બીજા મંડળમાં સૂર્ય ગતિ કરે છે. એ સમયમાં આ મનુષ્યલોકમાં રહેનારા અર્થાત્ ભારતક્ષેત્રમાં રહેલા મનુષ્યોને 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहि' સુડતાલીસ હજાર યોજન 'एगूणासीए जोयणसए' અગન્યાસીસો યોજન અર્થાત્ એકસો ઓગણ્યાસી

सट्ठिधा छेत्ता' एकस्य योजनस्य षष्ठिभागम् एकषष्ठिधा छित्वा एकषष्ठिभागान् कृत्वा गुणने कृत्वेत्यर्थः तस्यैक षष्ठिभागस्य 'एगूणवीसाए चुण्णियाभागेहिं' एकोनविंशत्या चूर्णिकाभागैः भागभागैरित्यर्थः अर्थात् एकस्य योजनस्य यः षष्ठितमभागः तस्यैकभागस्यैकोनविंशतिभागो यः स भागभागस्तैरिति। 'सूरिए' सूर्यः 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' चक्षुः स्पर्श चक्षुविषयतां शीघ्रं गच्छति प्राप्नोतीति अयमर्थः सर्वाभ्यन्तरानन्तरे द्वितीयमंडले दिवसप्रमाणं द्वाभ्यामेकषष्ठिभागाभ्यां हीना अष्टादशमुहूर्त्तास्तेषां मुहूर्त्तानामर्द्धं नवमुहूर्त्ता एकैकैकषष्ठिभागेन हीनास्ततः सामस्त्येनैकषष्ठिभागकरणार्थं नवापि मुहूर्त्ता एकषष्ठि संख्यया गुण्यन्ते तेभ्य एकषष्ठिभागोऽपनीयते ततः शेषा जाता एकषष्ठिभागाः पंचाशतान्यष्टचत्वारिंशदधिकानि ५४८, प्रस्तुतमंडलमुहूर्त्तगतिः ५२५१ योजन $\frac{४७}{६०}$ अयं च राशिः षष्ठिछेद

इकसठ भाग करके उस इकसठ वें भागको 'एगूणवीसाए चुण्णियाभागेहिं' उन्नीस चूर्णिका भागसे अर्थात् एक योजन का जो साठवां भाग उसके एक भागका जो उन्नीसवां भाग वह भाग-उससे 'सूरिए' सूर्य 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' नेत्रसे विषय को शीघ्र प्राप्त होता है। इस कथन का भाव इस प्रकार है-सर्वाभ्यन्तर के द्वितीय अन्तर मंडल में दिवस का प्रमाण दो इकसठ भागसे कम अठारह मुहूर्त का है। उन मुहूर्त का आधा नव मुहूर्त होता है। वह एक इकसठिया भागसे होता है। फिर समस्त का इकसठवां भाग करने के लिए नव मुहूर्त को इकसठ की संख्यासे गुणा किया जाता है। उसमें से इकसठ भाग लेने पर शेष इकसठ भाग पांचसो अडतालीस रहते है। प्रस्तुत मंडल की मुहूर्तगति ५२५१ योजन $\frac{४७}{६०}$ यह राशि साइठ छे दात्मक है। योजन राशि को साठ की संख्यासे गुणने पर ३१५१०७ होता है यही करणविभाव नामें परिधि राशि कह कर दिखालाइ है। लघुकरने के लिए भाज्य राशि का

યોજન 'सत्तावण्ण य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' એક યોજનનો સાઠિયા સત્તાવનમો ભાગ 'सट्ठिभागं च एकसट्ठिधा छेत्ता' એક યોજનના સાઠમા ભાગને એકસઠથી છેદીને અર્થાત્ એકસઠ ભાગ કરીને આ એકસઠમાં ભાગને 'एगूणवीसाए चुण्णियाभागेहिं' ઓગણીસ ચૂર્ણિકા ભાગથી અર્થાત્-એક યોજનનો જે સાઠમો ભાગ તેના એક ભાગનો જે ઓગણીસમો ભાગ તે ભાગથી 'सूरिए' सूर्य 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' નેત્રના વિષયને શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય છે. આ કથનનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-સર્વાભ્યન્તરના બીજા અંતર મંડળમાં દિવસનું પ્રમાણ બે એકસાઠ ભાગથી ઓછું અઢાર મુહૂર્તનું છે. એ અઢાર મુહૂર્તના અડધા નવ મુહૂર્ત થાય છે. તે એક એક સાઠીયા ભાગથી થાય છે. પછી બધાનો એકસાઠમો ભાગ કરવા નવ મુહૂર્તને એકસાઈઠની સંખ્યાથી ગુણવામાં આવે છે. તેમાંથી એકસઠ ભાગ લેવાથી શેષ એકસઠ ભાગ પાંચસો એકતાળીસ રહે છે. પ્રસ્તુત મંડળની મુહૂર્ત ગતિ ૫૨૫૧ યોજન $\frac{૪૭}{૬૦}$ આ રાશી ૬૦ સાઈઠથી છેદાત્મક છે. યોજન રાશીને સાઈઠની સંખ્યાથી

प्रज्ञप्तं कथितम् इति । एवं सूर्यमण्डलत्रयेषु अबाधामानं दर्शयित्वा उक्तावशिष्टमण्डलेषु-अबाधामानं दर्शयितुमतिदेशमाह-'एवं खलु' इत्यादि, 'एवं खलु' एवमुक्तप्रकारेण पूर्वोपदर्शितरीत्येत्यर्थः, 'एएणं उवाएणं एतेनोपायेन प्रत्यहोरात्रमण्डलपरित्यागरूपेण 'पविसमाणे सूरिए' प्रविशन् जम्बूद्वीपं सूर्यः 'तयाणंतराओ मंडलाओ' तदनन्तरात् मण्डलात् 'तयाणंतरं मंडलं' तदनन्तरं मंडलम् 'संकममाणे' संक्रामन् संक्रामन् 'दो दो जोयणाइं' द्वे द्वे योजने 'अडयालीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' अष्टचत्वारिंशतं चैकषष्ठिभागान् योजनस्य 'एगमेगे मंडले' एकैकस्मिन् मण्डले 'अबाहावुड्ढिं' अबाधावुद्धिम् 'णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे' निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् ह्रासयन् निवर्तयन् निर्वर्तयन् त्यजन् त्यजनित्यर्थः 'णिवुड्ढेमाणे- इत्यस्य निवर्द्धयन् इति छाया समवायांगवृत्यनुसारेण कृता-ततश्च पूर्वोक्तः अर्थः संभवति स्थानांगवृत्य-

---

दानुपूर्वी के अनुसार कहा गया है । इस तरह से सूर्यमण्डलत्रय में अबाधा-दूरी का-प्रमाण दिखाकर उक्तावशिष्ट मण्डलों में अबाधा के मान को दिखाने के लिये अतिदेशरूप वाक्य का कथन करते हैं-'एवं एएणं उवाएणं पविसमाणे सूरिए तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे २ दो दो जोयणाइं अडयालीसं च एगसट्ठियाए जोयणस्स एगमेगे मंडले अबाहावुड्ढिं णिवुड्ढेमाणे २ सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' पूर्वोक्त रीति के अनुसार इस उपाय से-अहोरात्र मण्डल के परित्याग रूप उपाय से जम्बूद्वीप में प्रवेश करता हुआ सूर्य तदनन्तर मण्डल से तदनन्तर मण्डलपर संक्रमण करता २ दो योजन और एक योजन के ६१ भागों में से ४८ भाग प्रमाण एक २ मंडल पर अबाधा की वृद्धि को कम करता हुआ सर्वाभ्यन्तर मंडल पर पहुंच कर गति करता है । 'णिवुड्ढेमाणे' इसकी छाया 'निवर्द्धयन्' ऐसी समवायाङ्ग की वृत्ति के अनुसार की है सो इसका अर्थ 'कम कम करता हुआ' ऐसा ही होता

---

२६ ભાગ પ્રમાણની દૂર પર બાહ્ય તૃતીય સૂર્યમંડળ પશ્ચાદાનુપૂર્વી મુજબ કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે સૂર્યમંળ ત્રયમાં અબાધા-દૂરનું પ્રમાણ સ્પષ્ટ કરીને ઉક્તાવશિષ્ટ મંડળોમાં અબાધાના માપને બતાવવા માટે અતિદેશરૂપ વાકયનું કથન કરે છે-'एवं एएणं उवाएणं पविसमाणे सूरिए तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडले संकममाणे २ दो दो जोयणाइं अडयालीस च एगसट्ठियाए जोयणस्स एगमेगे मंडले अबाहावुड्ढि णिवुड्ढेमाणे २ सव्वब्भंतरं मडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' પૂર્વોક્તરીતિ મુજબ આ ઉપાયથી અહોરાત્ર મંડળના પરિત્યાગરૂપ ઉપાયથી જંબૂદ્વીપમાં પ્રવિષ્ટ થતો સૂર્ય તદનંતર મંડળથી તદનંતર મંડળ પર સંક્રમણ કરતો કરતો બે યોજન અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૪૮ ભાગ પ્રમાણ એક-એક મંડળ પર અબાધાની બુદ્ધિને અલ્પ-અલ્પ કરતો સર્વાભ્યંતર મંડપ પર પહોંચીને ગતિ કરે છે. 'णिवुड्ढेमाणे' એની છાયા 'निव-

नुसारेण तु निवृद्धयन् निवृद्धयन् इति छाया तदर्थोऽपि ह्रासयन्नित्येव सूर्यप्रज्ञप्तिवृत्यनुसारेण तु निवेष्टयन निवेष्टयन्निति छाया तदर्थोऽपि ह्रासयन्नित्येव। 'सव्वब्भंतरं मंडलं' सर्वाभ्यन्तरं मण्डलम् 'उवसंकमित्ता चारं चरइ' उपसंक्रम्य प्राप्य चारं चरति चारं गतिं चरति करोति सूर्यः। इत्यबाधाद्वारं समाप्तम् ॥ सू० ३ ॥

तदेवं क्रमेण गतमबाधाद्वारं संप्रति मण्डलायामादिवृद्धि ह्रानिद्वारमाह–'जंबुद्दीवेणमित्यादि।

मूलम्–जंबुद्दीवे दीवे सव्वब्भंतरेणं भंते! सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते? गोयमा! णवणउइं जोयणसहस्साइं छच्च चत्ताले जोयणसए आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं पण्णरस य जोयणसहस्साइं एगूण णउइं च जोयणाइं किंचि विसेसाहियाइं परिक्खेवेणं। अब्भंतराणंतरेणं भंते! सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते, गोयमा! णवणवइं जोयणसहस्साइं छच्च पणयाले जोयणसए पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं तिण्णि जोयणसयसहस्साइं पण्णरस जोयणसहस्साइं एगं सदुत्तरं जोयणसयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते। अब्भंतर तच्चे णं भंते! सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते? णव णउइं जोयणसहस्साइं छच्च एकावण्णे जोयणसए णव य एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं

है स्थानाङ्ग वृत्ति के अनुसार तो 'निवृर्द्धयन् निवृद्धयन्' ऐसी संस्कृत छाया होती है इसका अर्थ भी 'कम कम करता हुआ' ऐसा ही होता है तथा सूर्य प्रज्ञप्ति के अनुसार–'निवेष्टयन् २' ऐसी छाया होती है इसका भी अर्थ वही पूर्वोक्त होता है ॥ सू०३ ॥

अबाधा द्वार समाप्त

र्द्धयन्' આ રીતે સમવાયાંગની વૃત્તિ મુજબ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે તો આનો અર્થ 'અલ્પ–અલ્પ કરતો એવોજ થાય છે. સ્થાનાંગવૃત્તિ મુજબ તો 'निवृद्धयन्–निवृद्धयन्' એવી સંસ્કૃત છાયા થાય છે. આનો અર્થ પણ 'અલ્પ–અલ્પ કરતો' એવો થાય તેમજ સૂર્ય-પ્રજ્ઞપ્તિ મુજબ 'નિવેષ્ટયન્–નિવેષ્ટયન્' એવી છાયા થાય છે. આનો પણ અર્થ પૂર્વોક્ત અર્થ મુજબ જ છે. અબાધા દ્વાર–સમાપ્ત–સૂત્ર ॥૩॥

पण्णरसजोयणसहस्साइं एगं च पणवीसं जोयणसयं परिक्खेवेणं एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे सूरिए तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं उवसंकममाणे उवसंकममाणे पंच पंच जोयणाइं पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगे मंडले विक्खंभवुड्ढिं अभिवद्धेमाणे अभिवद्धेमाणे अट्ठारस अट्ठारस जोयणाइं परिरयवुड्ढिं अभिवद्धेमाणे अभिवद्धेमाणे सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ। सव्वबाहिरएणं भंते ! सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते. गोयमा ! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च सट्ठे जोयणसए आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठारस य सहस्साइं तिण्णि य पण्णरसुत्तरे जोयणसए परिक्खेवेणं। सव्वबाहिराणंतरेणं भंते ! सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते गोयमा ! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च चउपण्णे जोयणसए छव्वीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठारस य सहस्साइं दोण्णि य सत्ताणउए जोयणसए परिक्खेवेणंति। बाहिर तच्चे णं भंते ! सूरमण्डले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते, गोयमा ! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च अडयाले जोयणसए बावण्णं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं तिण्णि जोयणसयसहस्साइं अट्ठारस य सहस्साइं दोण्णि य अउणासीए जोयणसए परिक्खेवेणं एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे सूरिए तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे पंच पंच जोयणाइं पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगे मंडले विक्खंभवुड्ढिं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे अट्ठारस अट्ठारस जोयणाइं परिरयवुड्ढिं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ ॥सू० ४॥

छाया-जम्बूद्वीपे सर्वाभ्यन्तरं सूर्यमण्डलं कियदायामविष्कंभाभ्यां कियत् परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् गौतम नव नवतिं योजनसहस्राणि षट्चत्वारिंशत् योजनशतानि आयामविष्कंभाभ्याम् त्रीणि च योजनशतसहस्राणि पंचदशच योजनसहस्राणि एकोननवतिंच योजनानि किंचिद्वि-

शेषाधिकानि परिक्षेपेण। अभ्यन्तरानन्तरं खलु भदन्त ! सूर्यमण्डलं कियदायामविष्कंभाभ्यां कियत्परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् गौतम ! नवनवतिं योजनसहस्राणि षट्च पंचचत्वारिंशत् योजनशतानि पंचत्रिंशत् चैकषष्टिभागान् योजनस्यायामविष्कंभाभ्याम् त्रीणि योजनशतसहस्राणि पंचदशच योजनसहस्राणि एकं सप्तोत्तरं योजनशतं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम्। अभ्यन्तरतृतीयं खलु भदन्त ! सूर्यमंडलं कियदायामविष्कंभाभ्यां कियत्परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् गौतम ! नव नवतिं योजनसहस्राणि षट्चैक पंचाशद् योजनशतानि नवचैकषष्टिभागान योजनस्यायामविष्कंभाभ्याम् त्रीणि च योजनशतसहस्राणि पंचदशयोजनसहस्राणि एकं च पंचत्रिंशति योजनशतं परिक्षेपेण। एवं खलु एतेनोपायेन निष्क्रामन् सूर्यः तदनन्तरात् मण्डलात् तदनन्तरं मण्डलमुपसंक्रामन् उपसंक्रामन् पंच पंचयोजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्ठभागान् योजनस्यैकैकस्मिन् मण्डले विष्कंभवृद्धिमभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् अष्टादशाष्टादश योजनानि परिरयवृद्धिमभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् सर्ववाह्यं मंडलमुपसंक्रम्य चारं चरति। सर्ववाह्यं खलु भदन्त ! सूर्यमंडलं कियदायामविष्कंभाभ्यां कियता परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! एकं योजनशतसहस्रं षट्च षष्ठियोजनशतानि आयामविष्कंभाभ्याम् त्रीणि च योजनशतसहस्राणि अष्टादश च योजनसहस्राणि त्रीणि च पंचदशोत्तर योजनशतानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तं। वाह्यानन्तरं च खलु भदन्त सूर्यमंडलं कियदायामविष्कंभाभ्यां कियता परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् गौतम ! एकं योजनशतसहस्रं षट् च चतुः पञ्चाशत् योजनशतानि षड्विंशं चैकषष्ठिभागान् योजनस्यायामविष्कंभाभ्याम् त्रीणि च योजनशतसहस्राणि अष्टादश च सहस्राणि द्वे च सप्तनवति योजनशते परिक्षेपेणेति। वाह्यतृतीयं खलु भदन्त ! सूर्यमण्डलं कियदायामविष्कंभाभ्यां कियता परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् गौतम ! एकं योजनशतसहस्रम् षट् चाष्टाचत्वारिंशत् योजनशतानि द्विपञ्चाशच्चैकषष्टिभागान् योजनस्यायामविष्कंभाभ्याम् त्रीणिच योजनशतसहस्राणि अष्टादशच सहस्राणि द्वे चैकोन नवति योजनशते परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् एवं खलु एतेनोपायेन प्रविशन् सूर्यः तदनन्तरात् मंडलात् तदनन्तरम् मंडलम् संक्रामन् सक्रामन् पंच पंच योजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्ठिभागान् योजनस्यैकैकस्मिन् मंडले विष्कंभवुद्धिं निवृद्धयन् निवृद्धयन् अष्टादशाष्टादशयोजनानि परिरयवृद्धिं निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति। सू० ४॥

टीका—संप्रत्यायामविष्कंभद्वारमाह—जंबूदीवेणमित्यादि, 'जंबुद्दीवे णं भंते सव्वब्भंतरे सूरमंडले' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वाभ्यन्तरम् सर्वेभ्योऽभ्यन्तरं सूर्यमण्डलम् 'केवइयं' आयामविक्खंभेणं' कियदायामविष्कंभाभ्याम् तथा 'केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' कियता

मण्डलायामादिवृद्धि हानिद्वार कथन
'जंबुद्दीवे दीवे सव्वब्भंतरेणं भंते ! सूरमंडले' इत्यादि

મંડલાયામાદિ વૃદ્ધિ હાનિદ્વાર કથન—

'जंबुद्दीवे दीवे सव्वब्भंतरेणं भंते ! सूरमंडले' इत्यादि

कियत्प्रमाणकेन परिक्षेपेण प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमेत्यादि' 'गोयमा' हे गौतम ! 'णव णवउइं जोयणसहस्साइं' नवनवतिं योजनसहस्राणि 'छच्च छत्ताले जोयणसए' षट् च चत्वारिंशत् योजनशतानि षट् चत्वारिंशदधिकानि षड् योजनशतानीत्यर्थः 'आयामविक्खंभेणं पन्नत्ते' आयामविष्कम्भाभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्यां प्रज्ञप्तं कथितम्, नव नवतियोजनसहस्राणि षट्चत्वारिंशदधिकानि षड्योजनशतानि आयामविष्कंभाभ्यां प्रज्ञप्तमिति । तथा 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं पण्णरस य जोयणसहस्साइं' त्रीणि च योजनशतसहस्राणि पंच दशच योजनसहस्राणि 'एगूणणउइं च जोयणाइं किंचि विसेसाहियाइं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' एकोननवतिं च योजनानि किंचिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तं कथितम्. त्रीणि योजनशतसहस्राणि पंचदशयोजनसहस्राणि एकोन नवति योजनानि किंचिद्विशेषाधिकानि परिधिना

टीकार्थ-इस सूत्र द्वारा गौतमस्वामी ने प्रभुश्री से ऐसा पूछा है-'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे सव्वब्भंतरे सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं, केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' हे भदन्त ! इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में सर्वाभ्यन्तर सूर्यमण्डल आयाम और विष्कम्भ की अपेक्षा कितने आयाम और विष्कम्भ वाला कहा गया है तथा परिक्षेप की अपेक्षा वह कितना परिक्षेपवाला कहा गया है ? इसके उत्तर में प्रभुश्री कहते हैं-'गोयमा ! णवणवउइं जोयणसहस्साइं छच्च चत्ताले जोयणसए आयामविक्खंभेणं पण्णत्ते' हे गौतम ! जम्बूद्वीप नामके द्वीप में सर्वाभ्यन्तर मंडल ९९६४० योजन प्रमाण आयाम विष्कम्भ वाला कहा गया है ।

'तिण्णिय जोयणसयसहस्साइं पण्णरस य जोयणसहस्साइं एगूण णउइं च जोयणाइं किंचि विसेसाहियाइं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' तथा ३ लाख १५ हजार ८९ योजन से-कुछ विशेषाधिक परिक्षेपवाला कहा गया है । आयाम और विष्कम्भ की उत्पत्ति इस प्रकार से होती है जम्बूद्वीप का प्रमाण १ लाख योजन

ટીકાર્થ-આ સૂત્ર વડે ગૌતસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे सव्वब्भंतरे सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं, केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' હે ભદંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલા આયામ અને વિષ્કંભવાળો કહેવામાં આવ્યો છે. તેમજ પરિક્ષેપની અપેક્ષાએ તે કેટલા પરિક્ષેપવાળો કહેવામાં આવેલ છે ! એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે.-'गोयमा ! णव णवउइं जोयणसहस्साइं छच्च चत्ताले जोयणसए आयामविक्खंभेणं पण्णत्ते' હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સર્વાભ્યંતર મંડળ ૯૯૬૪૦ યોજન પ્રમાણ આયામ-વિષ્કંભવાળો કહેવામાં આવેલ છે. 'तिण्णि य जोयणसहस्साइं पण्णरस य जोयणसहस्साइं एगूणणउइंच जोयणाइं किंचि विसेसाहियाइं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' તેમજ ત્રણ લાખ ૧૫ હજાર ૮૯ યોજન કરતાં કંઈક વિશેષાધિક પરિક્ષેપવાળો કહેવામાં આવેલ છે. આયામ અને વિષ્કંભની

प्रज्ञप्तमिति । तत्रायामविष्कंभयोरुत्पत्तिरेवं भवति जंबूद्वीपस्य प्रमाणं लक्षयोजनपरिमितं तस्मात् अशीत्यधिक योजनशते द्विगुणिते शोधिते सति नव नवति शतानि चत्वारिंशदधिकानि षट् शतानि भवंति आयामविष्कंभप्रमाणम् परिक्षेपस्तु यदेकतो जम्बूद्वीपविष्कंभादशीत्यधिकं योजनशत् यच्चापरतोपि तेषां त्रयाणां शतानां षष्ठ्यधिकानां ३६० परिरयः (परिक्षेपः) एकादशशतानि अष्टत्रिंशदधिकानि ११३८, एतानि यदा जम्बूद्वीपपरिक्षेपात् शोध्यन्ते तदा त्रीणि योजनशतसहस्राणि एकोननवतियोजनानि परिक्षेपः परिधिर्भवतीति ।

संप्रति द्वितीयमंडलविषयकं प्रश्नमाह—अब्भंतरेत्यादि 'अब्भंतराणंतरे णं भंते सूरमंडले' अभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं खलु भदन्त ! सूर्यमंडलम् 'केवइयं परिक्खेणं पन्नत्ते' कियदायामविष्कंभाभ्याम् दैर्घ्यविस्ताराभ्यां कियता परिक्षेपेण प्रज्ञप्तमिति प्रश्नः, भगवानाह—गोयमेत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'णवणउइं जोयणसहस्साइं' नवनवतियोजनसहस्राणि 'छच्च पणयाले जोयणसए' षट्च पंचचत्वारिंशत् योजनशतानि, पंचचत्वारिंशदधिकानि षड्योजन

का है इसमें १८० योजन को दूगुणा करने पर और उसमें से कम करने पर ९९ ६४० योजन आयाम विष्कम्भ का प्रमाण होता है तथा परिक्षेप का प्रमाण १८० योजन को द्विगुणित करने पर ३६० योजन होते हैं सो इनका तथा ११३८ योजनको जम्बूद्वीप के परिक्षेप में से कम करने पर ३ लाख १५ हजार ८९ योजन की परिधि का प्रमाण आ जाता है । 'अब्भंतराणंतरेणं भंते ! सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' हे भदन्त ! द्वितीय अभ्यन्तरानन्तर सूर्यमण्डल आयाम और विष्कम्भ की अपेक्षा कितने आयाम और विष्कम्भवाला है ? तथा परिधि की अपेक्षा कितनी परिधि वाला है ? इसके उत्तर में प्रभुश्री कहते हैं—'गोयमा ! णवणउइं जोयणसहस्साइं छच्च पणयाले जोयणसए पणतीसं च एगसट्ठियाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं' हे गौतम ! द्वितीय आभ्यन्तरानन्तरसूर्यमंडल आयाम और विष्कम्भकी अपेक्षा

ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે. જંબૂદ્વીપનું પ્રમાણ એક લાખ યોજન જેટલું છે. આમાં ૧૮૦ યોજનને દ્વિગુણિત કરવાથી અને તેમાંથી ઓછા કરવાથી ૯૯૬૪૦ યોજન આયામ-વિષ્કંભ પ્રમાણ થાય છે. તેમજ પરિક્ષેપનું પ્રમાણ ૧૮૦ યોજનને દ્વિગુણિત કરવાથી ૩૬૦ યોજન થાય છે. તો એમને તેમજ ૧૧૩૮ યોજનને જંબૂદ્વીપના પરિક્ષેપમાંથી ઓછા કરવાથી ૩ લાખ ૧૫ હજાર ૮૯ યોજનની પરિધિનું પ્રમાણ આવી જાય છે. 'अब्भंतराणतरेणं भंते ! सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' હે ભદંત ! દ્વિતીય અભ્યંતરાનન્તર સૂર્યમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલા આયામ અને વિષ્કંભવાળા છે ? તેમજ પરિધિની અપેક્ષાએ કેટલી પરિધિવાળા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'गोयमा ! णवणउइं जोयणसहस्साइं छच्च पणयाले जोयणसए पणतीसंच एगसट्ठियाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं' હે ગૌતમ ! દ્વિતીય અભ્યંતરાનન્તર

शतानीत्यर्थः, 'पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं' पंचत्रिंशच्चैकषष्ठिभागान् योजनस्यायामविष्कंभाभ्यां भवति 'तिण्णि जोयणसयसहस्साइं एगं सत्तुत्तरं जोयणसयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' त्रीणि योजनशतसहस्राणि पंचदशच योजनसहस्राणि एकं सप्तोत्तरं योजनशतं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तं कथितम्, अयं भावः-द्वितीयं सूर्यमंडलमायाविष्कंभाभ्यां नवनवतिं योजन सहस्राणि षट् च योजनशतानि पंचचत्वारिंशदधिकानि पंचत्रिंशच्चैकषष्ठिभागान् योजनस्य ९९६४५$\frac{३५}{६१}$ भवति, तद्यथा एकतोपि सूर्यमंडलं सर्वाभ्यन्तरानन्तरं सर्वाभ्यन्तरमंडलगतान् अष्ट चत्वारिंशत् संख्यकान् एकषष्ठिभागान् द्वे च योजने अपान्तराले परित्यज्य स्थितम् अपरतोपि ततः पंच योजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्ठिभागा योजनस्य पूर्वमंडलविष्कंभादस्य मंडलस्य विष्कंभे वर्द्धन्ते । तथा अस्य सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयसूर्यम डलस्य परिक्षेपः त्रीणि योजनशतसहस्राणि पंचदशसहस्राणि सप्ताधिकमेकं च शतं योजनानां भवति, तद्यथा पूर्व मंडलादस्य द्वितीयमंडलस्य विष्कंभे पंचयोजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्ठिभागा योजनस्य

९९६४५$\frac{३५}{६१}$ योजनका है 'तिण्णिजोयणसहस्साइं पण्णरस य जोयणसहस्साइं एगसत्तुत्तरं जोयणसयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' और इसकी परिधिका प्रमाण ३ लाख १५ हजार १०७ योजन का है' तात्पर्य इसकथनका ऐसा है- द्वितीय सूर्यमंडल आयामऔर विष्कम्भकी अपेक्षासे ९९६४५$\frac{३५}{६१}$ योजन का है-ऐसा जोड कहा गया है,-सो वह द्वितीय सूर्यमंडल-एक तरफ सर्वाभ्यन्तर 'मण्डलगत ४८ भागों को एवं अपान्तरालके दो योजनों को छोडकर स्थित है दूसरी तरफ पांच योजन और एक योजन के ६१ भागों मे से ३५ भाग पूर्व मण्डल विष्कम्भ में से-इस मण्डल के विष्कम्भ में बढ जाते हैं तथा इस सर्वाभ्यन्तरानन्तर द्वितीय सूर्य मण्डल का परिक्षेप ३ लाख १५ हजार १०७ योजन का इस प्रकार से होता है-पूर्व मण्डल से द्वितीय मण्डल के विष्कम्भ में पांच योजन और १ योजन-के ६१ भागों में

સૂર્યમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ ૯૯૬૪૫$\frac{૩૫}{૬૧}$ યોજન જેટલો છે 'तिण्णि जोयणसहस्साइं पण्णरस य जोयणसहस्साइं एगसत्तुत्तरं जोयणसयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' અને આની પરિધિનું પ્રમાણ ૩ લાખ ૧૫ હજાર ૧૦૭ યોજન જેટલું છે. આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે દ્વિતીય સૂર્યમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ ૯૯૬૪૫$\frac{૩૫}{૬૧}$ યોજન જેટલો છે. આ પ્રમાણે સરવાળો કહેવામાં આવેલ છે. તો આ દ્વિતીય સૂર્યમંડળ એક તરફ સર્વાભ્યંતર મંડળગત ૪૮ ભાગોના તેમજ અપાન્તરાલના બે યોજનોને બાદ કરીને સ્થિત છે. બીજી તરફ ૫ યોજન અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૩૫ ભાગ પૂર્વમંડળ વિષ્કંભમાંથી આ મંડળના વિષ્કંભમાં અભિવર્ધિત થઇ જાય છે. તેમજ આ સર્વાભ્યંતર દ્વિતીય સૂર્યમંડળનો પરિક્ષેપ ૩ લાખ ૧૫ હજાર ૧૦૭ યોજનનો આ પ્રમાણે છે. પૂર્વમંડળથી દ્વિતીય મંડળના વિષ્કંભમાં પાંચ યોજન

वर्द्धन्ते, पश्चानां च योजनानां पंचत्रिंशत् संख्यैकभागाधिकानां परिक्षेपः सप्तदशयोजनानि अष्टत्रिंशदेकषष्ठिभागाः योजनस्य समधिगताः परंतु व्यवहारतः परिपूर्णानि अष्टादश योजनानि कथ्यन्ते, एतानि यदा पूर्वमण्डलपरिक्षेपे अधिकानि प्रक्षिप्यन्ते तदा यथोक्तं द्वितीयमंडलस्य परिक्षेपप्रमाणं भवतीति ।

संप्रति तृतीयमंडलविषयकं प्रश्नमाह– अब्भन्तरतच्चेणमित्यादि, 'अब्भंतरतच्चेणं भंते सूरमंडले' अभ्यन्तरतृतीयं खलु भदन्त ! सूर्यमण्डलम् 'केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' कियदायामविष्कंभभ्यां कियता परिक्षेपेणच प्रज्ञप्तं कथितमितिप्रश्नः, भगवानाह 'गोयमे'त्यादि 'गोयमा !' हे गौतम ! 'णव णवइं जोयणसहस्साइं' नवनवतियोजनसहस्राणि 'छच्च एक्कावण्णे जोयणसए' षट् चैक पञ्चाशत्योजनशतानि, एकपञ्चादशधिकानि षड्योजनशतानीत्यर्थः, 'णव य एगसट्ठिभाए जोयणस्स' नवचैक षष्टिभागान् योजनस्य 'आयामविक्खंभेणं' आयामविष्कंभाभ्यामभ्यन्तरं तृतीयं सूर्यमण्डलं प्रज्ञप्तम्, तथा 'तिण्णि

से ३५ भाग बढ जाते हैं, ३५ संख्यक एक एक भाग अधिक पांच योजनों का परिक्षेप १७ योजन और एक योजन–के ६१ भागों में से ३८ भाग प्रमाण प्राप्त होता है. परन्तु व्यवहार से परिपूर्ण १८ योजन कहे–जाते हैं ये जब पूर्व मण्डल के परिक्षेप मे अधिक प्रक्षिप्त हो जाते हैं तब यथोक्त द्वितीय मण्डलका परिक्षेप प्रमाण हो जाता है ।

'अब्भंतरतच्चेणं भंते ! सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' गौतमस्वामीने इस सूत्र द्वारा ऐसा पूछा है हे भदन्त ! अभ्यन्तर जो तृतीय सूर्य मण्डल है, वह आयाम और विष्कम्भ की अपेक्षा कितने आयाम और विष्कम्भ वाला है ? तथा 'केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' परिक्षेपका प्रमाण इसका कितना है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं– 'गोयमा ! णव णवइं जोयणसहस्साइं छच्च एकावण्णे जोयणसए णव य एगसट्ठिभाए जोयणस्स

અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૩૫ ભાગ શેષ રહે છે. ૩૫ સંખ્યક એક–એક ભાગ અધિક પાંચ યોજનોનો પરિક્ષેપ ૧૭ યોજન અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૩૮ ભાગ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ વ્યવહારથી પરિપૂર્ણ ૧૮ યોજન કહેવામાં આવે છે. એ જ્યારે પૂર્વમંડળના પરિક્ષેપમાં અધિક પ્રક્ષિપ્ત થઇ જાય છે. ત્યારે યથોક્ત દ્વિતીય મંડળનું પરિક્ષેપ પ્રમાણ થઇ જાય છે. 'अब्भंतरतच्चेणं भंते ! सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' હે ગૌતમ ! આ સૂત્ર વડે એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદંત ! અભ્યંતર જે તૃતીય સૂર્યમંડળ છે. તે આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલા આયામ અને વિષ્કંભવાળા છે ? તેમજ 'केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' પરિક્ષેપનું પ્રમાણ આનું કેટલું છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! णवणवइं जोयणसहस्साइं छच्च एकावण्णे जोयणसए णवय एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं'

य जोयणसयसहस्साइं पण्णरस जोयणसहस्साइं एगं च पणवीसं जोयणसयं परिक्खेवेणं' त्रीणि योजनशतसहस्राणि पंचदश योजनसहस्राणि पंचविंशत्यधिक मेकं योजनशतं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् अयमर्थः-नवनवति योजनसहस्राणि षट् चैकपंचाशानि योजनशतानि नवचैक षष्ठिभागान् योजनस्याभ्यन्तरतृतीयमंडलमायामविष्कंभेण भवति तत्रोपपत्तिश्चैवं पूर्वमंडलायामविष्कंभे ९९६४५ योजन $\frac{३५}{६१}$ इत्यारके एतन्मंडलवृद्धौ पंचयोजन $\frac{३५}{६१}$ प्रक्षिप्ताया यथोक्तप्रमाणं भवति इति। अत्रोक्तातिरिक्त मंडलायामविष्कंभादि परिज्ञानाय लाघवादतिदेशमाह-एवमित्यादि, 'एवं खलु' एवमुक्तेन मंडलत्रयप्रदर्शितप्रकारेण 'एएणं उवाएण' एतेनोपायेन 'णिक्खममाणे सूरिए' निष्क्रामयमानः सूर्यः 'तयाणंतराओ मंडलाओ' तदनन्तरात् मण्डलात् 'तयाणंतरं मंडलं उवसंकममाणे उवसंकममाणे' उपसंक्रामन्२ गच्छन् गच्छन् 'पंच पंचजोयणाइं' पंच पंच योजनानि 'पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' पंच त्रिंशच्चैकषष्ठिभागान्

आयाम विक्खंभेणं' हे गौतम! आभ्यन्तर तृतीय सूर्यमण्डल का आयाम विष्कम्भ ९९६५१ योजन का है और एक योजन के ६१ भागों में से ९ भागप्रमाण है तथा 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं पण्णरस जोयणसहस्साइं एगं च पणवीसं जोयण सय परिक्खेवेणं' तथा इसकी परिधिका प्रमाण ३ लाख १५ हजार १ सौ २५ योजन का है जब पूर्वमण्डलायाम विष्कम्भ प्रमाण-९९६४५$\frac{३५}{६१}$ में इस मण्डलकी वृद्धिमें ५-$\frac{३५}{६१}$ जोड दिये जाते हैं तो पूर्वोक्त प्रमाण आ जाता है। अब यहां उक्त से अतिरिक्त मंडलों के आयाम विष्कम्भ आदि के परिज्ञान निमित्त अतिदेश वाक्य का कथन करते हुए सूत्रकार कहते हैं-'एवं एएणं उवाएणं णिक्खममाणे सूरिए तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणतर मंडलं उवसंकममाणे २' इस तरह मंडल त्रय के सम्बन्ध में प्रदर्शितरीति के अनुसार उपाय से निकलता हुआ सूर्य तदनन्तर मंडल पर जाते जाते पांच पांच योजन और एक योजन के ६१ भागों में से ३५ भाग प्रमाणकी एक एक मंडल पर विष्कम्भ की वृद्धिको

હે ગૌતમ! આભ્યંતર તૃતીય સૂર્યમંડળના આયામ વિષ્કભ ૯૯૬૫૧ યોજન જેટલા છે અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૯ ભાગ પ્રમાણ છે, તેમજ 'तिण्णिय जोयणसयसहस्साइं पण्णरस जोयणसहस्साइं एगंच पणवीसं जोयणसयं परिक्खेवेणं' તેમજ આની પરિધિકાનું પ્રમાણ ૩ લાખ ૧૫ હજાર ૧ સૌ ૨૫ યોજન જેટલું છે. જ્યારે પૂર્વમંડળના આયામ અને વિષ્કંભનું પ્રમાણ ૯૯૬૪૫$\frac{૩૫}{૬૧}$ માં આ મંડળની વૃદ્ધિમાં ૫$\frac{૩૫}{૬૧}$ જોડવામાં આવે છે, ત્યારે પૂર્વોક્ત પ્રમાણ આવી જાય છે. હવે અહીં ઉક્તાતિરિક્ત મંડળોના આયામ વિષ્કંભાદિના પરિજ્ઞાન નિમિત્તે અતિદેશ વાક્યનું કથન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે, 'एवं एएणं उवाएणं णिक्खममाणे सूरिए तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं उवसंकममाणे २०' આ પ્રમાણે મંડળ ત્રયના સંબંધમાં પ્રદર્શિત રીતિ મુજબ ઉપાયથી નીકળતો સૂર્ય તદનંતર મંડળથી પરે જતાં જતાં પાંચ-પાંચ યોજન અને એક યોજનના

योजनस्य 'एगमेगे मंडले विक्खंभवुद्धिं अभिवड्ढेमाणे अभिवड्ढेमाणे' एकस्मिन् मण्डले प्रतिमंडलमित्यर्थः अभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् वृद्धिकुर्वन्नित्यर्थः, 'अट्ठारस अट्ठारस जोयणाइं परिरयवुद्धिं अभिवड्ढेमाणे अभिवड्ढेमाणे' अष्टादशाष्टादशयोजनानि प्रतिमंडलपरिरयवुद्धिं परिक्षेपविषयकं ज्ञानम् अभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् अधिकाधिकं कुर्वन् इत्यर्थः 'सव्वबाहिरं मंडलं' सर्वबाह्यं सर्वापेक्षया बहिर्भूतं सूर्यमण्डलम् 'उवसंकमित्ता' उपसंक्रम्य संप्राप्य 'चारं चरइ' चारं स्वकीयां गतिं चरति. सर्वान्तिममंडलपर्यन्तं गतिं करोतीति। अथ प्रकारान्तरेण कथितमेवार्थं बोधयितुं पश्चानुपूर्व्या प्रश्नयन्नाह-'सव्वबाहिरए' इत्यादि 'सव्वबाहिरएणं सूरमंडले' सर्वबाह्यं खलु भदन्त ! सूर्यमण्डलम् 'केवइयं आयामविक्खंभेणं' कियदायामविष्कंभाभ्याम् दैर्घ्यविस्ताराभ्याम् 'केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' कियता परिक्षेपेण कियत्प्रमाणक परिधिना प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः,

भगवानाह-'गोयमे' त्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'एगं जोयणसयसहस्सं' एकं योजनशतसहस्रं लक्षैक मित्यर्थः, 'छच्च सट्ठे जोयणसए' षट् च षष्ठि योजनशतानि. षष्ट्यधिकानि षट् योजनशतानीत्यर्थः, 'आयामविक्खंभेणं' आयामविष्कंभाभ्यां प्रज्ञप्तम् अयं भावः

करता २ और प्रतिमण्डल पर १८-१८-योजन की परिक्षेप वृद्धि को अधिक अधिक करता 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वबाह्य मंडलको प्राप्त करके अपनी गतिको करता है सर्वान्तिममण्डल पर्यन्तगति करता है। अब प्रकारान्तर से सूत्रकार इस कथित अर्थको समझाने के लिये पश्चादानुपूर्वीद्वारा प्रश्न और उत्तर रूप में कथन करते हैं 'सव्वबाहिरएणं सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' हे भदन्त ! सर्वबाह्य सूर्यमंडल कितने आयामवाला-लंबाईवाला और विस्तारवाला-चौडाईवाला-है ? तथा कितना इसका परिक्षेप है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! एगं जोयण सयसहस्सं छच्च सट्ठे जोयणसए' हे गौतम ! सर्वबाह्य सूर्यमंडल १ लाख ६-सौ ६० योजन का लम्बा चौडा है यह इस प्रकार से-जम्बूद्वीप एक

६१ ભાગોમાંથી ૩૫ ભાગ પ્રમાણુની એક-એક મંડળ પર વિષ્કંભની વૃદ્ધિ કરતો-કરતો અને પ્રતિમંડળ પર ૧૮-૧૮ યોજન જેટલી પરિક્ષેપ વૃદ્ધિને અધિકાધિક બનાવતો 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' સર્વ બાહ્ય મંડળોને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે-સર્વાન્તિમમંડળ પર્યંત ગતિ કરે છે.

હવે પ્રકારાન્તરથી સૂત્રકાર આ કથિત અર્થને સમજાવવા માટે પશ્ચાદાનુપૂર્વી દ્વારા પ્રશ્ન અને ઉત્તર રૂપમાં કથન કરે છે-'सव्वबाहिरएणं सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' હે ભદંત ! સર્વ બાહ્ય સૂર્યમંડળ કેટલા આયામ યુક્ત લંબાઈ યુક્ત અને વિસ્તાર યુક્ત-ચોડાઈવાળો છે ? તેમજ આનો પરિક્ષેપ કેટલો છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च सट्ठे जोयणसए' હે ગૌતમ ! સર્વ બાહ્ય સૂર્યમંડળ એક લાખ ૬ સો ૬૦ યોજન જેટલો લાંબો અને પહોળો છે. આમ

जम्बूद्वीपयोलक्षयोजनप्रमाणकः तस्योभयोः पार्श्वयोः प्रत्येकं त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि लवणसमुद्रस्यातिक्रम्य परतो वर्तमानत्वात् अस्य यथोक्त मेवायामविष्कंभप्रमाणं १००६६० भवतीति। 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठारस य सहस्साइं' त्रीणि च योजनशतसहस्राणि लक्षत्रयमित्यर्थः अष्टादशच सहस्राणि 'तिण्णि य पण्णरसुत्तरे जोयणसए' त्रीणि च पंचदशोत्तराणि शतानि. पंचदशाधिकानि त्रीणि योजनशतानि किंचिदूनानीत्यर्थः 'परिक्खेवेणं' परिक्षेपेण परिधिनेत्यर्थः प्रज्ञप्तं भवतीति।

अथ द्वितीयमंडलविषयकं प्रश्नमाह-बाहिराणंतरेणमित्यादि 'बाहिराणंतरेणं भंते सूरमंडले बाह्यानन्तरं खलु भदन्त सूर्यमंडलम् सर्वबाह्यात् सूर्यादनन्तरं द्वितीयं सूर्यमंडलमित्यर्थः 'केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' कियदायामविष्कंभाभ्यां कियता परिक्षेपेण परिरयेणं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमेत्यादि, गोयमा' हे गौतम! 'एगं जोयणसयसहस्सं' एकं योजनशतसहस्रम् लक्षयोजनमित्यर्थः, 'छच्च चउपन्ने जोयणसए' षट् च चतुः पंचाशत् योजनशतानि चतुः पंचाशदधिकानि षड् योजन शतानीत्यर्थः,' छव्वीसं--

---

लाख योजन का है इसकी दोनोंबाजू पर ३३० योजन ३३० योजन छोडकर आगे लवणसमुद्र वर्तमान है इस तरह इसका यथोक्तही आयामविष्कम्भ का १००-६६० योजन का प्रमाण हो जाता है. 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठारस सहस्साइं तिण्णि य पण्णरसुत्तरे जोयणसए परिक्खेवेणं' तथा ३ लाख १८ हजार तीनसौ १५ योजन का इसका परिक्षेप हैं।

'बाहिराणंतरंभंते! सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' हे भदन्त! द्वितीय जो सर्वबाह्य सूर्यमण्डल है. वह कितने आयाम और विष्कम्भ वाला है? यथा केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' कितना इसका परिक्षेप है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च चउपन्ने जोयणसए छव्वीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयमविक्खंभेणं'

આ જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજન જેટલો છે. એની બન્ને તરફ ૩૩૦ યોજન ૩૩૦ યોજન સ્થાન છોડીને આગળ લવણસમુદ્ર આવેલ છે. આ પ્રમાણે એના યથોક્ત આયામ અને વિષ્કંભનું ૧૦૦૬૬૦ યોજન જેટલું પ્રમાણ થઈ જાય છે. 'तिण्णिय जोयणसयसहस्साइं अट्ठारस सहस्साइं तिण्णिय पण्णरसुत्तरे जोयणसए परिक्खेवेणं' તેમજ ૩ લાખ ૧૮ હજાર ૩ સો ૧૫ યોજન જેટલો આનો પરિક્ષેપ છે.

'बाहिराणंतरं भंते! सूरमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' હે ભદંત! દ્વિતીય જે સર્વ બાહ્ય સૂર્યમંડળ છે તે કેટલા આયામ અને વિષ્કંભવાળો છે? તથા 'केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' કેટલો આનો પરિક્ષેપ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च चउपन्ने जोयणसए छव्वीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं' હે ગૌતમ! સર્વ બાહ્ય સૂર્ય પછી જે દ્વિતીય સૂર્યમંડળ છે

च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' षट् त्रिंशतिश्चैकषष्ठिभागान् एकस्य योजनस्य 'आयामविक्खं-भेणं' आयामविष्कंभाभ्यां प्रज्ञप्तं दैर्घ्यविस्ताराभ्यां कथितम्, 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं' त्रीणि च योजनशतसहस्राणि लक्ष त्रयमित्यर्थः, 'अट्ठारस य सहस्साइं' अष्टादश च सहस्राणि 'दोण्णि य सत्ताणउए जोयणसए परिक्खेवेणंत्ति' द्वे च सप्तनवतियोजनशते सप्तनवत्यधिके द्वे योजनशते इत्यर्थः परिक्षेपेण परिधिना प्रज्ञप्तं कथितं सर्वबाह्यं द्वितीयं सूर्यमण्डलमिति। संप्रति तृतीयमंडलविषयकं प्रश्नमाह-'बाहिरतच्चेणमित्यादि 'बाहिरतच्चेणं भंते! सूरमंडले' बाह्यतृतीयम् अभ्यन्तरमण्डलात् सर्वतो बाह्यं तृतीयं खलु भदन्त सूर्यमण्डलम् 'केवइयं आयाम-विक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' कियदायामविष्कंभाभ्यां कियत्प्रमाणकं दैर्घ्यविस्ताराभ्याम् कियता परिक्षेपेण कियत्प्रमाणकेन परिरयेण च प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमेत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'एगं जोयणसयसहस्सं' एकं योजनशतसहस्रम् लक्षैक-योजन प्रमाणकमित्यर्थः, 'छच्च अडयाले जोयणसए' षट् चाष्टचत्वारिंशत् योजनशतानि अष्टचत्वारिंशदधिकानि षड्योजनशतानीत्यर्थः, 'बावण्णं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' द्विपंचा-शच्चैकषष्ठिभागान् योजनस्य 'आयामविक्खंभेणं' आयामविष्कंभाभ्यां सर्वबाह्यं तृतीयं सूर्यमंडलं प्रज्ञप्तम् उपपत्तिश्चात्रेत्थं अनन्तरपूर्वमंडलात् पंचत्रिंशदेकषष्टिभागाधिक द्विपंचाशद् योजनवियोजने भवतीति। 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं' त्रीणि च योजनशतसहस्राणि लक्षत्रयाणीत्यर्थः, 'अट्ठारस य सहस्साइं' अष्टादश च सहस्राणि 'दोण्णिय अउणासीए जोयणसए' द्वे चैकोनाशीतियोजनशते एकोनाशीत्यधिके द्वे योजनशते इत्यर्थः 'परिक्खेवेणं' सर्वबाह्यं तृतीयं सूर्यमण्डलमुपर्युक्तमाणक परिक्षेपेण परिक्षिप्तं प्रज्ञप्तम्

अत्र खलु पूर्वमंडल परिधेरष्टादशयोजनस्य शोधने कृते सति यथोक्तं तृतीयसूर्यमंडलस्य परिधिमानं भवतीति। शेषबाह्यसूर्यमण्डलानामायामादि प्रमाणमतिदेशेन कथयितुमाह-एवं खलु एएणमित्यादि, 'एवं खलु' एवमुपरोक्तकथितप्रकारेण खलु 'एएणं उवाएणं' एतेनो-

---

हे गौतम! सर्वबाह्य सूर्य से अनन्तर जो द्वितीय सूर्यमण्डल हैं उसका आयाम विष्कम्भ १ लाख ६ सौ ४८$\frac{५२}{६१}$ योजन का है. 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं दोण्णि य अऊणासीए जोयणसए परिक्खेवेणं' तथा इसका परिक्षेप प्रमाण ३लाख १८ हजार दो सौ-७९ योजन का है. अब शेष बाह्य सूर्यमंडलों के-आयामादि के प्रमाण को अतिदेश वाक्य द्वारा प्रकट करने के लिये सूत्रकार 'एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे सूरिए' इस पूर्वोक्त कथित

તેના આયામ વિષ્કંભ ૧ લાખ ૬ સો ૪૮$\frac{૫૨}{૬૧}$ યોજન જેટલા છે. 'तिण्णि य जोयण सय-सहस्साइं दोण्णि य अऊणासीए जोयणसए परिक्खेवेणं' તેમજ આનો પરિક્ષેપ પ્રમાણ ૩ લાખ ૧૮ હજાર ૨ સો ૭૯ યોજન જેટલું છે. હવે શેષ બાહ્ય સૂર્યમંડળોના આયા માદિના પ્રમાણુને અતિદેશ વાક્ય દ્વારા પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર 'एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे सूरिए' આ પૂર્વોક્ત કથિત પદ્ધતિ મુજબ પ્રવેશ કરતો સૂર્ય તદનંતર

पायेन क्रमेण 'पविसमाणे सूरिए' प्रविशन् सूर्यः 'तयाणंतराओ मंडलाओ' तदनन्तरात् मंडलात् 'तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे' तदनन्तरं मण्डलम् एकस्मात् मंडलात् तदपरं मण्डलम् गच्छन् गच्छन् सूर्यः, 'पंच पंच जोयणाइं पणतीसंच एगसट्ठिभाए जोयणस्स' पंच पंच योजनानि पंचत्रिंशच्चैकषष्ठिभागान् एकयोजनस्य 'एगमेगे मंडले' एकैकस्मिन् मंडले प्रतिमंडलम् 'विक्खंभवुद्धिं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे' विष्कंभवुद्धि निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् निवर्तयन् परित्यजन्नित्यर्थः, 'अट्ठारस अट्ठारसजोयणाइं परिरयवुद्धिं णिव्वुड्ढेमाणे णिव्वुड्ढेमाणे' अष्टादशाष्टादशयोजनानि परिरयवुद्धिं परिधिवुद्धिं निवृद्धयन् निवृद्धयन् परित्यजन् 'सव्वाब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तर मण्डलमुपसंक्रम्य संप्राप्य स्वकीयं चारं गतिं चरति करोति इति। गतमायादि वृद्धिद्वारम्। अनेनैवप्रकारेण द्वयोः सूर्ययोः परस्परमबाधाद्वारम् अभ्यन्तरवाह्यमंडलादिषु क्रमशो ज्ञातव्यमिति ॥सू० ४॥

सम्प्रति सप्तमं मुहूर्त्तगतिद्वारं वर्णयितुं पंचमसूत्रमाह-'जयाणं भंते' इत्यादि

मूलम्-जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं एगमेगेण मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ ? गोयमा ! पंच पंच जोयणसहस्साइं दोण्णिय एगावण्णे जोयणसए एगूणतीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ तयाणं इहगयस्स मणू-

---

पद्धति के अनुसार प्रवेश करता हुआ सूर्य तदन्तर मंडल से तदनन्तर पर जाता २ एक मंडल से दूसरे मण्डलपर संक्रमण करता २ 'पंच पंच जोयणाइं पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगे मंडले विक्खंभवुद्धि णिवुड्ढेमाणे २' पांच पांच योजन और एक एक मंडल में विष्कम्भ वृद्धि का परित्याग करता २ 'अट्ठारस २ जोयणाइं परिरयवुद्धिं णिवुड्ढेमाणे २' एवं १८-१८ योजन की परिक्षेप वृद्धिका परित्याग करता २ 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता 'चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तर मंडलपर पहुंच अपनी गतिकरता है ॥सू० ४॥

आयामादि वृद्धि हानिद्वार समाप्त

મંડળથી તદનંતર મંડળ પર જતો-જતો એક મંડળથી બીજા મંડળ પર સંક્રમણ કરતો-કરતો 'पंच पंच जोयणाइं पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगे मंडले विक्खंभवुद्धिं णिवुड्ढेमाणे २' પાંચ-પાંચ યોજન અને એક-એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૩૫ ભાગ પ્રમાણ એક-એક મંડલમાં વિષ્કંભ બુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરતો-કરતો 'अट्ठारस २ जोयणाइं परिरयवुद्धिं णिव्वुड्ढेमाणे २' તેમજ ૧૮-૧૮ યોજનની પરિક્ષેપ બુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરતો-કરતો 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' સર્વાભ્યંતર મંડલ પર પહોંચીને પોતાની ગતિ કરે છે. ॥ સૂ૦ ૪ ॥

આયામાદિ વૃદ્ધિ હાનિ દ્વાર સમાપ્ત

स्स सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं दोहि य तेवट्ठेहिं जोयणसएहिं एगवीसाए य जोयणस्स सट्ठिभागेहिं सूरिए चक्खुफासं हव्वमागच्छइ त्ति से णिक्खममाणे सूरिए नवं संवच्छरं अयमाणे पढमंसि अहोरत्तंसि सव्वब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ त्ति। जयाणं भंते! सूरिए अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ? गोयमा! पंच पंच जोयणसहस्साइं दोण्णि य एगावण्णे जोयणसए सीयालीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगेण मुहुत्तेणं गच्छइ तयाणं इहगयस्स मणुसस्स सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं एगूणासीए जोयणसए सत्तावण्णाए य सट्ठिभागेहिं जोयणस्स सट्ठिभागं च एगसट्ठिधा छेत्ता एगूणवीसाए चुण्णियाभागेहिं सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ, से णिक्खममाणे सूरिए दोच्चंसि अहोरत्तंसि अब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ। जयाणं भंते! सूरिए अब्भंतरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ, गोयमा! पंच पंच जोयणसहस्साइं दोण्णि य बावण्णे जोयणसए पंच य सट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ तयाणं इहगयस्स मणूसस्स सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं छण्णउइए जोयणेहिं तेत्तीसाए सट्ठिभागेहिं जोयणस्स सट्ठिभागं च एगसट्ठिधा छेत्ता दोहिं चुण्णियाभागेहिं सूरिए चक्खुफासं हव्वमागच्छइ, एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे सूरिए तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे अट्ठारस अट्ठारस सट्ठिभागे जोयणस्स एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं अभिवुड्ढेमाणे अभिवुड्ढेमाणे चुलसीइं चुलसीइं सयाइं जोयणाइं पुरिसच्छायं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे सव्वबाहिरं-मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, जयाणं भंते! सूरिए सव्वबाहिरमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ, गोयमा! पंच पंच जोयणसहस्साइं तिण्णि य पंचुत्तरे जोयण-

सए पण्णरस य सट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ तयाणं इहगयस्स मणुसस्स एगतीसाए जोयणसहस्सेहिं अट्ठहि य एगतीसेहिं जोयणसएहिं तीसाए य सट्ठिभागेहिं जोयणस्स सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ त्ति, एस णं पढमे छम्मासे, एसणं पढमस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे, से सूरिए दोच्चे छम्मासे अयमाणे पढमंसि अहोरत्तंसि बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ। जयाणं भंते! सूरिए बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ, गोयमा ! पंच पंच जोयणसहस्साइं तिण्णि य चउरुत्तरे जोयणसए सत्तावण्णं च सट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ, तयाणं इहगयस्स मणुसस्स एगतीसाए जोयणसहस्सेहिं णवहि य सोलसुत्तरेहिं जोयणसएहिं दूगुणालीसाए य सट्ठिभागेहि जोयणस्स सट्ठिभागं च एगसट्ठिधा छेत्ता सट्ठीए चुण्णियाभागेहिं सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छत्ति। से पविसमाणे सूरिए दोच्चंसि अहोरत्तंसि बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, जयाणं भंते! सूरिए बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ गोयमा ! पंच पंच जोयणसहस्साइं तिण्णि य चउरुत्तरे जोयणसए दूगूणालीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ, तयाणं इहगयस्स मणुसस्स एगाएहिं बत्तीसाए जोयणसहस्सेहिं एगूणपण्णाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स सट्ठिभागं च एगसट्ठिधा छेत्ता तेवीसाए चुण्णियाभागेहिं सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ त्ति, एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे सूरिए तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे अट्ठारस अट्ठारस सट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं निवड्ढेमाणे निवड्ढेमाणे सातिरेगाइं पंचासीइं जोयणाइं पुरिसच्छायं अभिवड्ढेमाणे अभिवड्ढेमाणे सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, एसणं दोच्चे छम्मासे, एसणं दोच्चस्स छम्मा-

स्सस पज्जवसाणे, एसणं आइच्चे संवच्छरे, एसणं आइच्चस्स पज्ज-वसाणे पन्नत्ते ॥सू० ५॥

छाया-यदा खलु भदन्त ! सूर्यः सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियन्तं क्षेत्रं गच्छति गौतम ! पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वेचैक पंचाशत् योजनशते एकोनत्रिंशत् च षष्ठिभागान् योजनस्यैकैकेन मुहूर्तेन गच्छति, तदा खलु इह-गतस्य मनुष्यस्य सप्तचत्वारिंशत् योजनसहस्रैर्द्वाभ्यां च त्रिषष्ठाभ्यां योजनशताभ्यामेकविंश-त्याच योजनस्य षष्ठिभागैः सूर्यः चक्षुः स्पर्शं शीघ्रमागच्छति, स निष्क्रामन् सूर्यो नवं संवत्स-रमयमानः प्रथमे अहोरात्रे सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरतीति । यदा खलु सूर्यः अभ्यन्तरानन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियन्तं क्षेत्रं गच्छ-ति, गौतम ! पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वे चैकपञ्चाशे योजनशते सप्तचत्वारिंशत् षष्ठि-भागान् योजनस्यैकैकेन मुहूर्त्तेन गच्छति, तदा चलु इहगतस्य मनुष्यस्य सप्तचत्वारिंशत् योजनसहस्रैरेकोनाशीति योजनशतेन सप्तपञ्चाशत् षष्ठिभागै र्योजनस्य षष्ठिभागं च छित्वा एकोनविंशत्या चूर्णिकाभागैः सूर्यः चक्षुस्पर्शं शीघ्रमागच्छति, च निष्क्रामन् सूर्यः द्वितीये अहोरात्रे अभ्यन्तरतृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चरं चरति । यदा खलु भदन्त सूर्यः अभ्यन्तरतृतीयमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियन्तं क्षेत्रं गच्छति, गौतम ! पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वे च द्विपंचाशत् योजनशते पंच च षष्ठिभागान् योजन-स्यैकैकेन मुहूर्त्तेन गच्छति, तदा खलु इहगतस्य मनुष्यस्य सप्तचत्वारिंशत् योजनसहस्रैः षण्णवति योजनैः त्रयः त्रिंशत षष्ठिभागै योजनस्य षष्ठिभागं चैकषष्ठिधा छित्वा द्वाभ्यां चूर्णिकाभागाभ्यां सूर्यश्चक्षुःस्पर्शं शीघ्रमागच्छति, एवं खलु एतेनोपायेन निष्क्रामन् सूर्यः तदनन्तरात् मण्डलात् तदनन्तरं मण्डलं संक्रामन संक्रामन् अष्टादशाष्टादशषष्टिभागान् योजन स्यैकस्मिन् मण्डले मुहूर्त्तगतिमभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् चतुरशीतिं शतानि योजनानि पुरुष-छायं निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति । यदा खलु भदन्त ! सूर्यः सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चार चरति, तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियन्तं क्षेत्रं गच्छति, गौतम ! पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि त्रीणिच पञ्चोत्तरयोजनशतानि पञ्चदश च षष्ठिभागान् योजनस्यैकैकेन मुहूर्त्तेन गच्छति, तदा खलु इहगतस्य मनुष्यस्यैकत्रिंशता योजनसहस्रै-रष्टाभिश्चैकत्रिंशता योजनशतैः त्रिंशता च षष्ठिभागै र्योजनस्य सूर्यः चक्षुः स्पर्शं शीघ्रमा गच्छति, एषः खलु प्रथमः षण्मासः एतत् खलु प्रथमस्य षण्मासस्य पर्यवसानम्, अथ सूर्यो द्वितीय षण्मासमयमानः प्रथमे अहोरात्रे बाह्यानन्तरं मंडलमुपसंक्रम्य चारं चरति । यदा खलु भदन्त ! सूर्यः बाह्यानन्तरं मंडलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियन्तं क्षेत्रं गच्छति ? गौतम ! पंच पंच योजनसहस्राणि त्रीणि च चतुरुत्तराणि योजनशतानि सप्तपंचाशत् षष्ठिभागान् योजनस्यैकैकेन मुहूर्त्तेन गच्छति, तदा खलु इह गतस्य मनुष्यस्यैक त्रिंशता योजनसहस्रै र्नवभिश्च षोडशोत्तरै र्योजनशतैरेकोनचत्वारिंशता च षष्ठिभागै र्योज-

नस्य षष्ठिभागं चैकषष्ठिधा छित्वा षष्ठया चूर्णिकाभागैः सूर्यः चक्षुः स्पर्शं शीघ्रमागच्छति, अथ प्रविशन् सूर्यो द्वितीये अहोरात्रे बाह्यतृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति। यदा खलु भदन्त ! सूर्यो बाह्यतृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियन्तं क्षेत्रं गच्छति, गौतम ! पंच पंच योजनसहस्राणि त्रीणि च चतुरुत्तराणि योजनशतानि एकोनचत्वारिंशत् च षष्ठिभागान् योजनस्यैकैकेन मुहूर्त्तेन गच्छति, तदा खलु इहगतस्यमनुष्यस्य एकाधिकै द्वात्रिंशता योजनसहस्रैरेकोनपंचाशत् च षष्ठिभागै र्योजनस्य षष्ठिभागमेकषष्ठिधा छित्वा त्रयोविंशत्या चूर्णिकाभागैः सूर्यः चक्षुः स्पर्शं शीघ्रमागच्छतीति एवं खल्वेतेनोपायेन प्रविशन् सूर्यस्तदनन्तरात्मंडलात् तदनन्तरं मण्डलं संक्रामन् संक्रामन् अष्टादशाष्टादशषष्ठिभागान् योजनस्यैकैकस्मिन् मंडले मुहूर्त्तगतिं निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् सातिरेकाणि पञ्चाशीतिं योजनानि पुरुषच्छायामभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, एषः खलु द्वितीयः षण्मासः एतत् खलु द्वितीयस्य षण्मासस्य पर्यवसानम् एषः खलु आदित्यः संवत्सरः एतत् खलु आदित्यस्य संवत्सरस्य पर्यवसानं प्रज्ञप्तम् ॥ सू० ५ ॥

टीका—'जया णं भंते सूरिए' यदा यस्मिन्काले खलु भदन्त सूर्य आदित्यः 'सव्वब्भंतरं मंडलं' सर्वाभ्यन्तरं सर्वमण्डलापेक्षया आभ्यन्तरं मंडलम् 'उवसंकमित्ता चारं चरइ' उपसंक्रम्य संप्राप्य चारं गतिंचरति करोति 'तयाणं' तदा तस्मिन्काले खलु 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं' एकैकेन मुहूर्त्तेन प्रतिमुहूर्त्तमित्यर्थः, 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' कियत् कियत् प्रमाणकं क्षेत्रम् गच्छतीति प्रश्नः, भगवानाह—'गोयमे' त्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंच पंच जोयणसहस्साइं' पंच पंच योजनसहस्राणि 'दोण्णिय एगावन्ने जोयणसए' द्वे चैकपञ्चाशत् योजनशते एक

सातवें मुहूर्तगतिद्वार का वर्णन

'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं—इत्यादि'

टिकार्थ—गौतमने इस सूत्र द्वारा ऐसा पूछा है—'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं' हे भदन्त ! जब सूर्य सर्वाभ्यन्तर—सब मण्डल की अपेक्षा आभ्यन्तर मण्डलपर 'उवसंकमित्ता चारं चरइ' आकर के अपनी गति करता है 'तयाणं' तब वह 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' एक एक मुहूर्त्त में कितने क्षेत्र तक जाता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं—'गोयमा ! पंच पंच जोयणसहस्साइं

સાતમા મુહૂર્ત્ત ગતિ દ્વારનું વર્ણન.

'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं' इत्यादि

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામી એ આ સૂત્ર વડે આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે—'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं' હે ભદંત ! જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તર સર્વ મંડળની અપેક્ષાએ આભ્યંતર મંડળને 'उवसंकमित्ता चारं चरइ' પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે, 'तयाणं' એ સમયે 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं' એક-એક મુહૂર્તમાં 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રમાં ગતિ કરે છે ? ગૌતમસ્વામીના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે—'गोयमा ! હે ગૌતમ ! पंच-पंच जोयणसहस्साइं' પાંચ પાંચ હજાર યોજન 'दोण्णिय एगावण्णे जोयणसए' બસો

पंचाशदधिकं योजनशतद्वयमित्यर्थः, पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वे शते एक पञ्चाशदधिके एकोनत्रिंशत् भागान् षष्ठिभागस्य प्रतिमुहूर्त्तं गच्छतीति । 'एगूणतीसं च सट्ठिभाए जोयण-स्स' एकोनत्रिंशतं षष्ठिभागान् योजनस्य 'एगमेगेण मुहुत्तेणं गच्छइ' एकैकेन मुहूर्त्तेन प्रतिमुहूर्त्तमित्यर्थः, गच्छति चारं चरतीति ।

अथ कथमेतावत् प्रमाणं भवतीति चेदत्रोच्यते अत्र खलु सर्वमपि मण्डलमेकेनाहोरात्रेण सूर्यद्वयाभ्यां परिसमाप्तं क्रियते प्रतिसूर्यमहोरात्रस्य गणनायां वस्तुतो द्वावेवाहोरात्रौ भवतः द्वयोरपि अहोरात्रयो र्मध्ये षष्टिमुहूर्त्ता भवन्ति ततो मण्डलपरिक्षेपस्य षष्ठिसंख्यया भागे कृते (हृते) सति यल्लब्धं भवति तदेव मुहूर्त्त गतिप्रमाणम् तद्यथा—सर्वाभ्यन्तरसूर्यमण्डलस्य परि-क्षेपः (परिरयः) त्रीणि लक्षाणि पंचदश सहस्राणि एकोननवत्यधिकानि योजनानाम् ३१५०८९ भवति, एतासां संख्यानां षष्टिसंख्यया भागे दत्ते सति शेषं लब्धं भवति ५२५१$\frac{२९}{६०}$ प्रमाणमिति । 'तया णं इह गयस्स मणुसस्स' तदा खलु इहगतस्य मनुष्यस्य यत्तदो र्नित्य सम्बन्ध इति नियमात् यत्तच्छब्दो भवति अवश्यमेव यत् शब्दस्य सम्बन्धः ततश्च यदा सूर्य एकेन मुहूर्त्तेन एतावत् ५२५१$\frac{२९}{६०}$ प्रमाणकं गच्छति तदा सर्वाभ्यन्तरमण्डल-

---

दोण्णि य एगावण्णे जोयणसए एगूणतीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स' हे गौतम! एक सूर्य एक मुहूर्त में ५२५१$\frac{२९}{६०}$ योजन प्रमाण क्षेत्र तक गमन करता है। सूर्य के प्रतिमुहूर्त्त में इतने प्रमाणवाले क्षेत्र मे गमन करने का यह प्रमाण कैसे साबित होता है ? तो इसका समाधान ऐसा है कि एक अहोरात में स-मस्त मण्डल दो सूर्यों द्वारा समाप्त किया जाता है वस्तुतः प्रति सूर्यके अहोरात की गणना में दो ही अहोरात होते हैं। दो अहोरात के मध्य में ६० मुहूर्त होते हैं। मंडलपरिक्षेपका जो प्रमाण है उसमें ६० की संख्या का भागदेने पर जो लब्ध आता है वही एक मुहूर्त में गतिका प्रमाण कहा गया है—जैसे सर्वाभ्यन्तर सूर्य मण्डलका परिक्षेप प्रमाण ३ लाख १५ हजार ८९ योजन का है इसमें ६० का भाग देने पर ५२५१$\frac{२९}{६०}$ योजन का हिसाब निकल आता है 'तयाणं इह-

---

એકાવન યોજન અર્થાત્ પાંચ હજાર બસો એકાવન (અને સાઠિયા ઓગણત્રીસ ભાગ) દરેક મુહૂર્તમાં જાય છે. 'एगूणतीसंच सट्ठिभाए जोयणस्स' એક યોજનના સાઠિયા ઓગ-ત્રીસમો ભાગ 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' એક એક મુહૂર્તમાં અર્થાત્ પ્રત્યેક મુહૂર્તમાં જાય છે.

આ પ્રમાણે કેવી રીતે થાય છે ? તે બતાવે છે-અહીંયાં સંપૂર્ણ મંડળ એક રાત્રિ દિવસમાં સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. દરેક સૂર્યના અહોરાત્રની ગણનામાં વાસ્તવિક બે અહોરાત્ર જ થઈ જાય છે. બે અહોરાત્રમાં ૬૦ સાઠ મુહૂર્ત થાય છે પછી મંડળ પરિક્ષેપનો ૬૦ સાઠની સંખ્યાથી ભાગાકાર કરવાથી જે આવે છે એજ મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણુ છે. તે આ રીતે સમજવું-સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળનો પરિક્ષેપ (પરિરય) ૩૧૫૦૮૯ ત્રણુ લાખ પંદર હજાર નેવાસી થાય છે. તે સંખ્યાને સાઠથી ભાગવાથી શેષ જે આવે છે.

संक्रमणकाले इह गतस्यैतत् क्षेत्रादौ स्थितस्य मनुष्यस्य मनुष्यस्येत्यत्र जातावेकवचनम् तेनेह गतानां भरतक्षेत्रस्थितानां मनुष्याणाम् 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' सप्तचत्वारिंशत् योजनसहस्रैः 'दोहिय तेवट्ठेहिं जोयणसएहिं' द्वाभ्यां च त्रिषष्टिभ्यां योजनशताभ्याम् त्रिषष्ठ्यधिकाभ्याम् द्वाभ्यां योजनशताभ्या मित्यर्थः, 'एगवीसाए य जोयणस्स सट्ठिभाएहिं' एकविंशत्या च योजनस्य षष्ठिभागैः एकस्य योजनस्य षष्ठिभागाः कल्प्यन्ते तेषु षष्ठिभागेषु मध्यात् एकविंशतिभागैरित्यर्थः 'सूरिए' उदयं गच्छन् सूर्यः 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' चक्षुः स्पर्शं चक्षुर्विषयं हव्वं शीघ्रमाच्छति लोकानां सूर्यः, अत्रस्पर्शशब्दो न इन्द्रियस्य विष-

---

गयस्स मणुसस्स सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं दोहिं तेवट्ठेहिं जोयणसहस्सेहिं एगवीसाए य जोयणस्स सट्ठिभाएहिं सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइत्ति' जब सूर्य एक मुहूर्त में ५२५१$\frac{२९}{६०}$ योजन प्रमाण क्षेत्र में भ्रमण करता है तब उस सर्वाभ्यन्तर मण्डल में संक्रमण काल में यह भरत क्षेत्रस्थ मनुष्यों की दृष्टि का विषय बनता है यहांसे वह ४७२६३ $\frac{२१}{६०}$ योजन को दूरी पर है यहां सूत्र में सूत्रकार ने जो चक्षुःस्पर्श" ऐसा पाठ रखा है वह चक्षु इन्द्रिय के विषयका वाचक है चक्षु इन्द्रिय के साथ उस पदार्थ के सन्निकर्षका वाचक नहीं है क्योंकि जैन दर्शकों ने चक्षुइन्द्रिय को अप्राप्यकारी माना है मन और चक्षु ये दोनों इन्द्रियां ऐसी हैं जो पदार्थ के साथ प्राप्त नहीं होती हैं शेष इन्द्रियां पदार्थों से भिडकर ही अपने २ विषयका बोध कराती हैं। अतः-"चक्षुः स्पर्श" शब्द चाक्षुषज्ञान विषयता परक है। दिन के आधे समय में जितना क्षेत्रव्यास होता है उतने प्रमाण क्षेत्र में व्यवस्थितहुआ सूर्य दिखाई देता है

૫૨૫૧$\frac{૨૯}{૬૦}$ તેજ મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણુ છે. 'तयाणं इह गयस्स मणुसस्स' તે સમયે આ ક્ષેત્રમાં અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રમાં રહેલા મનુષ્યોના (યત્ તત્) શબ્દનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી જ્યાં યત્ શબ્દ હોય ત્યાં અવશ્ય જ તત્ શબ્દ હોય છે. એટલે અહીં પણુ યત્ શબ્દનો સંબંધ આવે છે. તેનાથી જ્યારે સૂર્ય એક મુહૂર્તમાં આટલા ૫૨૫૧$\frac{૨૯}{૬૦}$ પ્રમાણુવાળા ક્ષેત્રની ગતિ કરે છે ત્યારે સર્વાભ્યન્તર મંડળ એક જ કાળમાં અહીં રહેલા મનુષ્યોને 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' ૪૭ સુડતાલીસ હજાર યોજનથી 'दोहिय तेवट्ठेहिं जोयण सएहिं' ૨૬૩ બસો ત્રેસઠ યોજન 'एक्कवीसाए य जोयणस्स सट्ठिभाएहिं' એક યોજનના સાઠિયા એકવીસ ભાગ $\frac{૨૧}{૬૦}$ અર્થાત્ એક યોજનના સાઠ ભાગની કલ્પના કરવી એ સાઠ ભાગોમાંથી એકવીસમાં ભાગના 'सूरिए' ઉગતો એવો સૂર્ય 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' લોકોની દૃષ્ટિમાં આવે છે. અહીંયા સ્પર્શ શબ્દ ઈન્દ્રિયોના વિષયોના સંનિકર્ષજનક નથી, કારણુ કે જૈનદર્શનમાં ચક્ષુ ઈન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી માનેલા હોવાથી વિષયોની સાથે તેના સંયોગનો અભાવ છે. પરંતુ ચક્ષુ સંબંધી વિષયતાપરક છે. આ કથનનો ભાવ એ છે કે-અર્ધા દિવસમાં જેટલા પ્રમાણુવાળું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય છે એટલા ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિતપણે સૂર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેને જ

येण संनिकर्षबोधकः, चक्षुरिन्द्रियस्याप्राप्यकारितया विषयेण संयोगाद्यभावात् किन्तु चाक्षुषज्ञानविषयता परक एवेति । अयमर्थः अत्र खलु दिनस्यार्द्धेन यावत्प्रमाणकं क्षेत्रं व्याप्तं भवति तावति क्षेत्रे व्यवस्थितः सूर्य उपलभ्यते स एव लोके उदयमानो व्यवह्रियते सर्वान्तर मंडले तु दिनस्य प्रमाणमष्टादशमुहूर्त्तास्तेषामष्टादशमुहूर्त्तानामर्द्धं नवमुहूर्त्ताः, एकैकस्मिन मुहूर्त्ते चारं चरन् सूर्यः पंच योजनसहस्राणि द्वे योजनशते एकपंचाशोत्तरे एकोनत्रिंशच्च षष्ठिभागान् योजनस्य गच्छति । एतावत् मुहूर्तगतिपरिमाणं यदा नवभिर्मुहूर्त्तैर्गुण्यते तदा भवति यथाकथितं दृष्टिपथप्राप्तताविषयपरिमाणमिति । दृष्टिपथप्राप्तता चक्षुःस्पर्शः पुरुषच्छायाः इत्येते समानार्थकाः, साच पूर्वतोऽपरतश्चतुल्य प्रमाणैव भवतीति द्विगुणितातापक्षेत्रमुदयास्तान्तरमित्यपि समानार्थकाः । इदं च सर्वबाह्यानन्तरमंडलात् पश्चानुपूर्व्या गणितं सत् त्र्यशीत्यधिकशततमं भवति, प्रतिमंडलं चाहोरात्रगणनादहोरात्रोपि त्र्यशीत्यधिक शततमः तेनायमुत्तरायणस्य अंतिमो दिवसो भवति अयमेव च सूर्यवर्षस्य चरमदिवसः संवत्सरस्योत्तरायणपर्यवसानात्मकत्वादिति ।

इसे ही लोक में उदय हुआ सूर्य कहा जाता है सर्वाभ्यन्तर मण्डल में तो दिनका प्रमाण १८ मुहूर्त का होता है इन मुहूर्तों के आधे नौ मुहूर्त होते हैं एक मुहूर्त में गति करता हुआ सूर्य ५२५१ $\frac{२९}{६०}$ योजन तक जाता है अब इस परिमाणको नौ से गुणाकरने पर जो चक्षुःइन्द्रिय का विषय प्रमाण कहा गया है वह निकल आता है दृष्टिपथ प्राप्तता, चक्षुःस्पर्श पुरुषच्छाया ये सब समानार्थक शब्द है यह दृष्टि पथ प्राप्तता पूर्व और पश्चिम की अपेक्षा तुल्य प्रमाणवाली ही होती है इसलिये द्विगुणता तापक्षेत्र उदयास्तान्तर ये भी समानार्थक शब्द है पश्चादानुपूर्वी के अनुसार यह सर्वबाह्यानन्तर मंडल से गिनने पर १८३ वां होता प्रति मंडल अहोरात्रकी गणना से एक अहोरात्रकी गिनती भी १८३ वां होता है इससे यह उत्तरायणका अन्तिम दिवस होता हैं और यही सूर्यवर्ष का

લોકમાં ઉદય પામતો સૂર્ય એ પ્રમાણેનો વ્યવહાર થાય છે. સર્વાભ્યન્તર મંડળનાં તો દિવસનું પ્રમાણ અઢાર મુહૂર્તનું હોય છે. એ અઢાર મુહૂર્તના અર્ધા નવ મુહૂર્ત થાય છે. એક એક મુહૂર્તમાં ગતિ કરતો સૂર્ય પાંચ હજાર બસો પંચાવન યોજન અને એક યોજનના સાઠિયા ઓગણત્રીસમો ભાગ ગમન કરે છે. આટલું મુહૂર્ત ગતિનું પરિમાણ જ્યારે નવ મુહૂર્તથી ગુણવામાં આવે ત્યારે પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા સંબંધી પરિમાણ થઈ જાય છે. દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા ચક્ષુ સ્પર્શ પુરૂષચ્છાયા આ શબ્દો સરખા અર્થવાળા છે. તે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં તુલ્ય પ્રમાણવાળા જ છે. તેથી બમણું તાપક્ષેત્ર ઉદય અને અસ્તાન્તર પણ સમાનાર્થક છે. સર્વ બાહ્યાભ્યન્તર મંડળથી પશ્ચાનુપૂર્વીથી ગણવાથી ૧૮૩ એકસો વ્યાસી થાય છે પ્રતિમંડળ અને અહોરાત્રની ગણના કરવાથી અહોરાત્ર પણ ૧૮૩ એકસો વ્યાસી થાય છે. તેથી તે ઉત્તરાયણનો છેલ્લો દિવસ થાય છે. એજ સૂર્ય વર્ષનો છેલ્લો

अथ नवसंवत्सरप्रारंभप्रकारप्रज्ञापनाय सूत्रमाह-'से णिक्खममाणे' इत्यादि 'से णिक्खमाणे सूरिए' अथ निष्क्रामन् सूर्यः अथाभ्यन्तरमंडलात् निष्क्रामन् प्रसर्पन् जम्बूद्वीपस्यान्तः प्रवेशेऽशीत्युत्तरलक्षयोजनप्रमाणके क्षेत्रे चरमाकाशप्रदेशस्पर्शनानन्तरम् द्वितीयसमये द्वितीयमण्डलाभिमुखं प्रसर्पन् इत्यर्थः, सूर्यः 'नवं संवच्छरं अयमाणे' नवं नवीनम् आगामिकालभाविनं संवत्सरमहोरात्रकूटस्वरूपं वर्षम् अयमानोऽयमानः आददान आददान इत्यर्थः 'पढमंसि अहोरत्तंसि' प्रथमे सर्वत आद्ये अहोरात्रे 'सव्वब्भंतराणंतरं मंडलं' सर्वाभ्यन्तरात् अनन्तरं द्वितीयं मंडलम् 'उवसंकमित्ता चारं चरइ' उपसंक्रम्य सर्वाभ्यन्तरमण्डलात् अनन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य संप्राप्य चारं गतिं चरति करोति अयमहोरात्रो दक्षिणायन संवत्सरस्याद्यः प्रथमोऽहोरात्रः संवत्सरस्य दक्षिणायनादिकत्वादिति ।

अथात्र कीदृशीगतिः सूर्यस्य भवतीति दर्शनार्थं प्रश्नयन्नाह-'जयाण' मित्यादि 'जया

चरम दिवस होता है क्योंकि संवत्सरका पर्यवसान उत्तरायण में होता है 'से णिक्खममाणे सूरिए' अब नवीन संवत्सर के प्रारम्भ प्रकार की प्रज्ञापना निमित्त सूत्रकार कहते हैं कि आभ्यन्तर मण्डल से निकलता हुआ सूर्य-अर्थात् जम्बूद्वीप के भीतर प्रवेश करने पर १ लाख ८० योजन प्रमाणक्षेत्र में चरम आकाश प्रदेशों की स्पर्शना के अनन्तर द्वितीय समयमें द्वितीय मडल की ओर बढता हुआ सूर्य-'नवं संवच्छरं अयमाणे २' आगामी काल भावी अहोरात्र कूट स्वरूप संवत्सरका प्रारम्भ करता 'पढमंसि अहोरत्तंसि सव्वब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वप्रथम अहोरात में सर्वाभ्यन्तर मण्डल से अनन्तर द्वितीय मंडल पर पहुंच कर 'चारं चरइ' अपनी गति करता है यह अहोरात्र दक्षिणायन संवत्सर का अहोरात्र है क्योंकि संवत्सर दक्षिणायनादि स्वरूप ही तो होता है । सूर्यकी कैसी गति होती है इसका कथन

દિવસ છે. કારણુ સંવત્સરની સમાપ્તિ ઉત્તરાયણુમાં થાય છે.

હવે નવા સંવત્સરના પ્રારંભનો પ્રકાર બતાવવા માટે સૂત્રકાર કહે છે-'से णिक्खममाणे सूरिए' હવે નિષ્ક્રમણુ કરતો સૂર્ય અભ્યંતર મંડળમાંથી નીકળીને જંબૂદ્વીપની અંદર પ્રવેશ કરવામાં એક લાખ એંસી યોજન પ્રમાણુવાળા ક્ષેત્રમાં અન્તિમ આકાશપ્રદેશનો સ્પર્શ કરવાથી (બીજા સમયમાં બીજા મંડળાભિમુખ ખસનો) સૂર્ય 'नवं संवच्छरं अयमाणे' નવા આગામી કાળ સંબંધી સંવત્સર અર્થાત્ અહોરાત્રના કૂટસ્વરૂપને એટલે કે વર્ષને કરતો સૂર્ય 'पढमंसि अहोरत्तंसि' સૌથી પહેલા અહોરાત્રમાં 'सव्वब्भंतराणंतरं मंडलं' સર્વાભ્યંતર મંડળથી બીજા મંડળને 'उवसंकमित्ता चारं चरइ' પ્રાપ્ત થઈને ગતિ કરે છે. આ અહોરાત્ર દક્ષિણાયન સંવત્સરનો પહેલો દિવસ છે. કારણુ કે-સંવત્સર દક્ષિણાયનાદિપણાવાળો છે. અહીંયા સૂર્યની ગતી કેવી હોય છે? એ બતાવવા માટે પ્રશ્ન

णं भंते सूरिए' यदा यस्मिन् काले खलु भदन्त सूर्यः 'अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलम् दक्षिणायनापेक्षया प्रथमं मण्डलमुपसंक्रम्य प्राप्य चारं गतिं चरति करोति 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं' तदा तस्मिन् काले खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' केवइयं कियत् कियत्प्रमाणकं क्षेत्रम् प्रदेशं गच्छति चरतीति प्रश्नः भगवानाह-गोयमेत्यादि 'गोयमा' हे गौतम! 'पंच पंच जोयणसहस्साइं' पंच पंच योजनसहस्राणि 'दोण्णि य एगावण्णे जोयणसए' द्वे च एकपंचाशत् योजनशते एकपंचाशदधिक द्वे योजन शते इत्यर्थः, 'सीयालीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स' सप्तचत्वारिंशते च षष्ठिभागान् योजनस्य 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं' एकैकेन मुहूर्त्तेन सूर्यो गच्छतीति चेदत्रोच्यते एतस्मिन् मंडले परिरय-(परिक्षेप परिधि) परिमाणं त्रीणि योजनलक्षाणि पंचदशसहस्राणि शतमेकं सप्तोत्तरं व्यवहार-नयापेक्षया परिपूर्णं निश्चयनयापेक्षया किंचित् न्यूनं ३१५१०६, ततोऽस्य पूर्वोक्तयुक्त्या

'जयाणंभंते! सूरिए। हे भगवन् जिस कालमें सूर्य 'अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तर मंडल से दूसरे मंडल से अर्थात् दक्षिणायन की अपेक्षासे प्रथममंडल को प्राप्त करके गति करता है, 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं' उससमय एक समयमें एकएक मुहूर्त से 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' कितने प्रमाण वाले प्रदेशमें जाता है ? इस प्रश्नके उत्तर में श्री महावीर प्रभु कहते हैं- 'गोयमा!' हे गौतम! 'पंच पंच जोयणसहस्साइं' पांच पांच हजार योजन 'दोण्णिय एगावन्ने जोयणसए' २५१ दोसो इकावन योजन 'सीयालीसंच सट्ठिभाए जोयणस्स' एक योजन का साठिया सेंतालीसवां भाग एक मुहूर्त में गमन करता है। इसका भाव यह है-इस मंडलमें परिक्षेप-परिधि का परिमाण तीनलाख पंद्रह हजार एकसो सात व्यवहार नय की अपेक्षासे परिपूर्ण एवं निश्चय नय की अपेक्षासे कुछ कम ३१५१०६ कही है। इनमें पूर्वोक्त युक्ति से ६० की संख्यासे भाग देनेपर इसमंडल में यथोक्त मुहूर्त गति का प्रमाण ५२५१ $\frac{४७}{६०}$ मिलजाता है। अथवा पूर्व मंडल के परिधि के प्रमाणसे इसकी परिधि के

દ્વારા કથન કરે છે-'जयाणं भंते! सूरिए' હે ભગવન્! જ્યારે સૂર્ય 'अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' સર્વાભ્યંતર મંડળથી બીજા મંડળમાં અર્થાત્ દક્ષિણાયનની અપેક્ષાથી પહેલા મંડળને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે, 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं' એ સમયે એક સમયમાં એક એક મુહૂર્તથી 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' કેટલા પ્રમાણુવાળા ક્ષેત્રમાં જાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મહાવીર પ્રભુશ્રી કહે છે-'गोयमा!' હે ગૌતમ! 'पंच पंच जोयणसहस्साइ' પાંચ હજાર યોજન 'दोण्णि य एगावण्णे जोयणसए' ૨૫૧ બસો એકાવન યોજન 'सीयालीसंच सट्ठिभाए जोयणस्स' એક યોજનનો સાઠિયા સુડતાલીસમો ભાગ એક મુહૂર્તમાં ગમન કરે છે. આ કથનનો ભાવ આ પ્રમાણે છે આ મંડળમાં પરિક્ષેપ-પરિધિનું પરિમાણ ત્રણ લાખ પંદર હજાર એકસો સાત પૂરા વ્યવહારની અપે-

षष्ठि संख्यया भागे दत्ते सति लब्धं भवति यथोक्तमत्रमंडले मुहूर्तगतिप्रमाणं ५२५१$\frac{५०}{६०}$ । अथवा पूर्वमंडलपरिरयपरिमाणादस्य परिरयपरिमाणे व्यवहारतः परिपूर्णान्यष्टादशयोजनानिवर्द्धन्ते निश्चयनयापेक्षयातु किंचिदूनानि अष्टादशयोजनानां षष्ठिसंख्यया भागे दत्ते सति लभ्यते अष्टादशभागा योजनस्य ते भागाः प्राक्तनमंडलगतमुहूर्तगतिपरिमाणेऽधिकतया प्रक्षिप्यन्ते ततो भवति यथोक्तं तत्र मंडले मुहूर्तगतिप्रमाणमिति । अत्रापि दृष्टिपथप्राप्तता विषयं परिमाणं दर्शयितुमाह-तयाणं मित्यादि, 'तयाणं इह गयस्स मणुसस्स' यदा खलु सर्वाभ्यन्तरद्वितीयमंडले सूर्यश्चरति तदा तस्मिन्काले खलु इह गतस्य मनुष्यस्य भरतक्षेत्रगतानां मनुष्याणाम् 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' सप्तचत्वारिंशता योजनसहस्रैः 'एगूणासीए-जोयणसए' एकोनाशीति योजनशतेन एकोनाशीत्यधिक योजनशतेनेत्यर्थः 'सत्तावण्ण य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' सप्तपञ्चाशत् षष्ठिभागै र्योजनस्य 'सट्ठिभागं च एग-

प्रमाणमें व्यवहारसे पूरा अठारह योजनकी वृद्धि होतीहै, निश्चय नय की अपेक्षातो कुछ कम अठारह योजन को ६० का भाग देनेपर योजन का अठारह भाग प्राप्त होतेहैं। वे भाग के मंडलगत मुहूर्त गति के परिमाणमें अधिक रूप से छोडेजाते हैं। उससे उसमंडल में मुहूर्तगति का प्रमाण यथोक्त रूप से हो-जाता है। यहां पर भी विषय को दृष्टिगोचर करने वाले परिमाण दिखाने के लिए कहते हैं-'तयाणं इह गयस्स मणुसस्स' जब सर्वाभ्यन्तर के दूसरे मंडल में सूर्य गति करता है, उस कालमें इस मनुष्य लोकमें रहे हुए अर्थात् भरतक्षेत्र गत मनुष्यों को 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' सेंतालीस हजार योजन 'एगूणासीए जोयणसए' उन्नासीसो योजन अर्थात् एकसो उन्नासी योजन 'सत्तावण्ण य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स एक योजनका साठिया सतावनवां भाग 'सट्ठि भागं च एगसट्ठिधा छेत्ता' एक योजनके साठवें भागको इकसठसे छेद देकर अर्थात्

क्षाथी छे. तथा निश्चयनयनी अपेक्षाथी કંઈક કમ ૩૧૫૧૦૬ કહેલ છે તેમાં પૂર્વોક્ત યુક્તિથી ૬૦ ની સંખ્યાથી ભાગ કરવાથી આ મંડળમાં યથોક્ત મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણ ૫૨૫૧$\frac{૫૦}{૬૦}$ મળી જાય છે, અથવા પૂર્વમંડળની પરિધીના પ્રમાણથી આની પરિધીના પ્રમાણમાં, વ્યવહારથી પૂરા અઢાર યોજન વધે છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો કંઈક ઓછા અઢાર યોજનને સાઠથી ભાગવાથી યોજનનો અઢારમો ભાગ મળી જાય છે, તે ભાગ પહેલાની મંડળગત મુહૂર્ત ગતિના પરિમાણમાં અધિકપણાથી છોડવામાં આવે છે. તેથી એ મંડળમાં મુહૂર્તગતિનું પ્રમાણ યથોક્તપણથી થઈ જાય છે અહીંયા પણ વિષયને દૃષ્ટિગોચર કરવાવાળા પરિમાણ બતાવવા માટે કહે છે-'तयाणं इहगयस्स मणुसस्स' જ્યારે સર્વાભ્યન્તરના બીજા મંડળમાં સૂર્ય ગતિ કરે છે. એ સમયમાં આ મનુષ્યલોકમાં રહેનારા અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રમાં રહેલા મનુષ્યોને 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' સુડતાલીસ હજાર યોજન 'एगूणासीए जोयणसए' ઓગન્યાસીસો યોજન અર્થાત્ એકસો ઓગણ્યાસી

सद्विधा छेत्ता' एकस्य योजनस्य षष्ठिभागम् एकषष्ठिधा छित्वा एकषष्ठिभागान् कृत्वा गुणने कृत्वेत्यर्थः तस्यैक षष्ठिभागस्य 'एगूणवीसाए चुण्णियाभागेहिं' एकोनविंशत्या चूर्णिकाभागैः भागभागैरित्यर्थः अर्थात् एकस्य योजनस्य यः षष्ठितमभागः तस्यैकभागस्यैकोनविंशतिभागो यः स भागभागस्तैरिति। 'सूरिए' सूर्यः 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' चक्षुःस्पर्शं चक्षुर्विषयतां शीघ्रं गच्छति प्राप्नोतीति अयमर्थः सर्वाभ्यन्तरानन्तरे द्वितीयमंडले दिवसप्रमाणं द्वाभ्यामेकषष्ठिभागाभ्यां हीना अष्टादशमुहूर्त्तास्तेषां मुहूर्त्तानामर्द्धं नवमुहूर्त्ता एकैकषष्ठिभागेन हीनास्ततः सामस्त्येनैकषष्ठिभागकरणार्थं नवापि मुहूर्त्ता एकषष्ठि संख्यया गुण्यन्ते तेभ्य एकषष्ठिभागोऽपनीयते ततः शेषा जाता एकषष्ठिभागाः पंचाशतान्यष्टचत्वारिंशदधिकानि ५४८, प्रस्तुतमंडलमुहूर्त्तगतिः ५२५१ योजन $\frac{४७}{६०}$ अयं च राशिः षष्ठिच्छेद

इकसठ भाग करके उस इकसठ वें भागको 'एगूणवीसाए चुण्णियाभागेहिं' उन्नीस चूर्णिका भागसे अर्थात् एक योजन का जो साठवां भाग उसके एक भागका जो उन्नीसवां भाग वह भाग-उससे 'सूरिए' सूर्य 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' नेत्रसे विषय को शीघ्र प्राप्त होता है। इस कथन का भाव इस प्रकार है-सर्वाभ्यन्तर के द्वितीय अन्तर मंडल में दिवस का प्रमाण दो इकसठ भागसे कम अठारह मुहूर्त का है। उन मुहूर्त का आधा नव मुहूर्त होता है। वह एक इकसठिया भागसे होता है। फिर समस्त का इकसठवां भाग करने के लिए नव मुहूर्त को इकसठ की संख्यासे गुणा किया जाता है। उसमें से इकसठ भाग लेने पर शेष इकसठ भाग पांचसो अडतालीस रहते है। प्रस्तुत मंडल की मुहूर्तगति ५२५१ योजन $\frac{४७}{६०}$ यह राशि साइठ छे दात्मक है। योजन राशि को साठ की संख्यासे गुणने पर ३१५१०७ होता है यही करणविभाव नामें परिधि राशि कह कर दिखालाइ है। लघुकरने के लिए भाज्य राशि का

યોજન 'सत्तावण्ण य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' એક યોજનનો સાઠિયા સત્તાવનમો ભાગ 'सट्ठिभागं च एकसट्ठिधा छेत्ता' એક યોજનના સાઠમા ભાગને એકસઠથી છેદીને અર્થાત્ એકસઠ ભાગ કરીને આ એકસઠમાં ભાગને 'एगूणवीसाए चुण्णियाभागेहिं' ઓગણીસ ચૂર્ણિકા ભાગથી અર્થાત્ એક યોજનનો જે સાઠમો ભાગ તેના એક ભાગનો જે ઓગણીસમો ભાગ તે ભાગથી 'सूरिए' सूर्य 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' નેત્રના વિષયને શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય છે. આ કથનનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-સર્વાભ્યન્તરના બીજા અંતર મંડળમાં દિવસનું પ્રમાણ બે એકસાઠ ભાગથી ઓછું અઢાર મુહૂર્તનું છે. એ અઢાર મુહૂર્તના અડધા નવ મુહૂર્ત થાય છે. તે એક એક સાઠીયા ભાગથી થાય છે. પછી બધાનો એકસાઠમો ભાગ કરવા નવ મુહૂર્તને એકસાઇઠની સંખ્યાથી ગુણવામાં આવે છે. તેમાંથી એકસઠ ભાગ લેવાથી શેષ એકસઠ ભાગ પાંચસો એકતાળીસ રહે છે. પ્રસ્તુત મંડળની મુહૂર્ત ગતિ ૫૨૫૧ યોજન$\frac{૪૭}{૬૦}$ આ રાશી ૬૦ સાઇઠથી છેદાત્મક છે. યોજન રાશીને સાઇઠની સંખ્યાથી

इति योजनराशिं षष्ठिसंख्यया गुणयित्वा जातं ३१५१०७। अयमेव राशिः करणविभावनायां परिधिराशिरिति कृत्वा दर्शितः लाघवात् भाज्यराशिलब्धस्य भाजक राशिना गुणने कृते मूलराशेरेव लाभादिति अयमेव राशिः पंचभिः शतैरष्टचत्वारिंशदधिकैर्यदा गुण्यते तदा जाताः सप्तदशकोटयः षड्विंशतिर्लक्षा अष्टसप्ततिः सहस्राणि षड्त्रिंशदधिकानि षट्शतानि १७२६७८६३६। अयं च राशि र्भागभागात्मकतया न योजनानि प्रयच्छति इत्येकषष्टेः षष्ठ्या गुणितायाः यावान् राशि र्भवति तेन भागो ह्रियते इयंच गणितप्रक्रिया लाघवार्थिकाः अन्यथा अस्य राशेरेकषष्ठ्या भागे हृते षष्ठिभागा लभ्यन्ते तेषां च षष्ठिसंख्यया भागे हृते योजनानि भवंतीति गौरवं स्यात् एक षष्ठ्यां च षष्ठिसंख्यया गुणितायां षट्त्रिंशत् शतानि षष्ठ्यधिकानि ३६६०, तै र्भागे हृते आगतं सप्तचत्वारिंशत् सहस्राणि शतमेक मेकोनाशीत्यधिकं योजनानाम् ४७१६९। शेषं ३४९६ छेदराशेः षठ्याऽपवर्तना क्रियते जाता एकषष्ठिः ६१ तया शेषराशे र्भागो ह्रियते लब्धा सप्तपंचाशत् षष्ठिभागाः $\frac{५७}{६०}$ एकोनविंशतिश्चैकस्य षष्ठिभागस्य सत्का एक षष्ठिभागा $\frac{१७}{६१}$।

जो लब्ध है भाजकराशि का गुणा करने पर मूलराशि ही लभ्य होती है। इस राशि को एकसे अडतालीस की संख्यासे जब गुणित की जाती है, तब सत्रह कोटि छवीस लाख इठयोत्तर हजार छसो छत्तीस १७२६७८ ६३६। यह राशि भाग भागात्मक होनेसे योजन नहीं कहते हैं। इसप्रकार इकसठसो साठसे गुणा करने पर जितनी राशी होती है, उससे भाग किया जाता है, यह गणित प्रक्रिया संक्षेपार्थि का है, अन्यथा इस राशि को इकसठसे भाग करने पर साठ लभ्य होता है, उसका साठकी संख्यासे भाग करने पर योजन की संख्या आती है यह गौरव जैसा होता है इकसठ को साठ की संख्यासे गुणाकरने पर छत्रीससो साठ ३६६० से भागदेने पर सेंतालीस हजार एकसो उन्नासी ४७१-७९ आता है। शेष ३४९६ की छेदराशि को साठसे अपवर्तना करने पर ६१

ગુણવાથી ૩૧૫૧૦૭ થાય છે. આજ રાશી કરણવિભાવનામાં પરિધિ રાશી કહીને બતાવેલ છે. સક્ષેપ કરવા માટે ભાજ્યરાશિનું જે લબ્ધ છે તેનો ભાજક રાશી સાથે ગુણાકાર કરવાથી મૂળ રાશી જ લબ્ધ થઇ જાય છે. આ રાશિને એકસો અડતાલીસની સંખ્યાથી જ્યારે ગુણવામાં આવે છે ત્યારે સત્તરકરોડ છવ્વીસલાખ અઠયોતેર હજાર છસો છત્રીસ ૧૭૨૬૭૮૬૩૬ આ સંખ્યાભાગ ભાગાત્મક હોવાથી યોજન કહેલ નથી. આ રીતે એકસઠને સાઠથી ગુણવાથી જેટલી રાશિ થાય તેનાથી ભાગ કરવામાં આવે છે. આ ગણિત પ્રક્રિયા સંક્ષેપાર્થ બતાવેલ છે. નહિંતર આ રાશિને એકસઠથી ભાગવાથી સાઠ ભાગ લબ્ધ થાય છે, તેનો સાઇઠની સંખ્યાથી ભાગ કરવાથી યોજનની સંખ્યા આવે છે, તે ગૌરવ જેવું થઇ જાય છે. એકસઠને સાઠની સંખ્યાથી ગુણવાથી છત્રીસસોસાઇઠ ૩૬૬૦ થાય છે તેનાથી ભાગવાથી સુડતાલીસહજાર એકસો ઓગણ્યાસી ૪૭૧૭૯ આવે છે. શેષ ૩૪૯૬થી છેદ

अथाभ्यन्तरतृतीयमंडलस्य चारं प्रष्टुमाह–'से णिक्खममाणे सूरिए दोच्चं सीत्यादि, 'से णिक्खममाणे सूरिए' अथानन्तरं द्वितीयमण्डलचारसमाप्त्यनन्तरं निष्क्रामन् अपसर्पन् सूर्यः 'दोच्चंसि अहोरत्तंसि' द्वितीये अहोरात्रे प्रस्तुतायनापेक्षया द्वितीयमंडले इत्यर्थः 'अब्भंतरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता' अभ्यन्तरं तृतीयमण्डलमुपसंक्रम्य संप्राप्य 'चारं चरइ' चारं गतिं चरति करोति 'जया णं भंते सूरिए' यदा खलु भदन्त सूर्यः 'अब्भंतरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' अभ्यन्तरतृतीयमंडलमुपसंक्रम्य चारं चरति 'तयाणं एगमेगेण मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' तदा तस्मिन् तृतीयमंडलसंक्रमणकाले खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियत् प्रमाणकं क्षेत्रं गच्छतीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमे' त्यादि 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंच पंचजोयणसहस्साइं' पंच पंच योजनसहस्राणि 'दोण्णि य बावण्णे जोयणसए'

इकसठ होता है। उससे शेष राशि का भाग करने पर साठिया सतावन $\frac{57}{60}$ भाग प्राप्त होता है साठ भाग के उन्नीसवा भाग सत्क सत्तरवां भाग $\frac{17}{61}$

अब अभ्यन्तर के तीसरे मंडल की गति को पूछने के हेतुसे कहते हैं–

'से णिक्खममणे सूरिए' दूसरे मंडलकी गति समाप्त होने पर गमन करताहुआ सूर्य 'दोच्चंसि अहोरत्तंसि' दूसरे अहोरात्र में अर्थात् प्रस्तुत अयन की अपेक्षासे दूसरे मंडल में 'अब्भंतरं तच्चं मंडलं उवसंकमित्ता अभ्यन्तर के तीसरे मंडल में जाकर के 'चारं चरइ' गति करता है, 'जयाणंभंते ! सूरिए' हे भदन्त जब सूर्य 'अब्भंतरतच्चं मंडलं उवसंकमित्त चारं चरइ' अभ्यन्तर के तीसरे मंडल में जाकर गति करता है 'तयाणं एगमेगेण मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' उस समय अर्थात् तीसरे मंडल के संक्रमण काल में एक एक मुहूर्त में कितने प्रमाण का क्षेत्र में गमन करता है ? इसप्रश्नके उत्तर में प्रभु श्री कहते हैं–'गोयमा !। हे गौतम ! 'पंच पंच जोयणसहस्साइं' पांच पांच हजार योजन

राशीने साइठथी अपवर्तना करवाथी एकसठ थाय छे. तेनाथी शेष राशीनो भाग करवाथी साठिया $\frac{57}{60}$ भाग मळी जाय छे. साइठ भागना ओगणीसमो भाग सत्क एक साठिया भाग $\frac{17}{61}$

हवे अभ्यन्तरना त्रीजा मंडळनी गति पूछवाना हेतुथी कहे छे–'से णिक्खममाणे सूरिए' बीजा मंडळनी गति समाप्त थई गया पछी गमन करतो सूर्य 'दोच्चंसि अहोरत्तंसि' बीजा अहोरात्रमां अर्थात् प्रस्तुत अयननी अपेक्षाथी बीजा मंडळमां 'अब्भंतर तच्चं मंडलं उवसंकमित्ता' आभ्यन्तरना त्रीजा मंडळमां जईने 'चारं चरइ' गति करे छे. 'जयाणं भंते ! सूरिए' हे भगवन् ! ज्यारे सूर्य 'अब्भंतरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' अभ्यन्तरना त्रीजा मंडळमां जईने गति करे छे. 'तया णं एगमेगेण मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' ए समये अर्थात् त्रीजा मंडळना संक्रमण काळमां एक एक मुहूर्तमां केटला प्रमाणवाळा क्षेत्रमां गमन करे छे ? आ प्रश्नना उत्तरमां प्रभु कहे छे–'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंच पंच जोयणसहस्साइं' पांच पांच हजार योजन 'दोण्णिय बावण्णे

द्वे च द्विपंचाशद् योजनशते द्विपंचाशदधिकं योजनशतद्वयमित्यर्थः 'पंचयसट्ठिभाए जोयणस्स' पंचषष्ठिभागान् योजनस्य 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' एकैकेन मुहूर्त्तेन गच्छति 'तया णं इहगयस्स मणुसस्स' तदा यदा उपर्युक्त संख्यया एकैकेन मुहूर्त्तेन गच्छति तदा इह भरत क्षेत्रगतानां मनुष्याणाम् 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' सप्तचत्वारिंशता योजनसहस्रैः 'छण्णउइए जोयणेहिं' षण्णवत्या योजनैः 'तेत्तीसाए सट्ठिभागेहिं-जोयणस्स' त्रयस्त्रिंशता च षष्ठिभागैर्योजनस्य 'सट्ठिभागं च एगसट्ठिधा छेत्ता' षष्ठिभागं चैकमेकषष्ठिधा छित्वा 'दोहिं चुण्णिया भागेहिं' द्वाभ्यां चूर्णिकाभागाभ्याम् 'सूरिए चक्खुप्फासं हव्व मागच्छइ' सूर्यः चक्षुः स्पर्शम् चक्षुर्विषयतां शीघ्रमागच्छतीति, अयं भावः-अत्र खलु मण्डले दिवस प्रमाणमष्टादशमुहूर्त्ता श्चतुर्भिरेकषष्ठिभागैर्हीनास्तेषामर्द्धे च नव द्वाभ्यामेकषष्ठिभागाभ्यां हीनाः ततः सामस्त्येनैकषष्ठिभागकरणाय नवापि मुहूर्त्ता एक षष्ठिसंख्यया गुण्यन्ते तेभ्यश्च द्वावेकं

दोण्णि य बावण्णे जोयणसए' दोसो बावन योजन 'पंच य सट्ठिभाए जोयणस्स' योजन के पैंसठवां भाग 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' एक मुहूर्त में जाता है 'तया णं इहगयस्स मणुसस्स' उपर्युक्त संख्यासे एक एक मुहूर्त में गमन करे तब इस भरतक्षेत्र में रहे हुवे मनुष्यों को 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' सेंतालीस हजार योजनसे 'छण्णउइए जोयणेहिं, छियानवें योजनसे 'तेत्तीसाए सट्ठिभागेहिं जोयणस्स' योजन के साठिया तेतीसवां भाग 'सट्ठिभागं च एकसट्ठिधा छेत्ता। साठवें भाग को इकसठसे छेदकर के 'दोहिं चुण्णिया भागेहिं' दो चूर्णिका भागसे 'सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' सूर्य शीघ्र चक्षुगोचर होता है।

इस कथन का भाव इस प्रकार है-इसमंडल में दिवस का प्रमाण अठारह मुहूर्त में से इकसठिया चार भाग न्यून है, उसके आधे नव मुहूर्त में इकसठिया दो भाग न्यून है उसके इकसठ भाग करने के लिए नवमुहूर्त को इकसठ की

जोयणसए' બસો બાવન યોજન 'पंचय सट्ठिभाए जोयणस्स' યોજનનો પાંસઠમો ભાગ 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' એક મુહૂર્તમાં જાય છે. 'तया णं इह गयस्स मणुसस्स' ઉપરોક્ત સંખ્યાથી એક એક મુહૂર્તમાં ગમન કરે ત્યારે આ ભરતક્ષેત્રમાં રહેવાવાળા મનુષ્યોને 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' સુડતાલીસ હજાર યોજનથી 'छण्णउइए जोयणेहिं' છન્નુ યોજનથી 'तेत्तीसाए सट्ठिभागेहिं जोयणस्स' યોજનનો સાઠિયા તેત્રીસમો ભાગ 'सट्ठिभागं च एगसट्ठिधा छेत्ता' સાઈઠ ભાગને એકસાઈઠથી છેદીને 'दोहिं चुण्णियाभागेहिं' બે ચૂર્ણિકા ભાગથી 'सूरिए चक्खुफासं हव्वमागच्छइ' સૂર્ય શીઘ્ર ચક્ષુ ગોચર થાય છે.

આ કથનનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-આ મંડળમાં દિવસનું પ્રમાણ અઢાર મુહૂર્ત-માંથી એકસાઠિયા ચાર ભાગ ઓછા કરાવાના છે. તેના અર્ધા નવ મુહૂર્તમાંથી એકસાઠિયા બે ભાગ ઓછા છે; તેના એકસાઈઠ ભાગ કરવા માટે નવ મુહૂર્તને એકસાઠની સંખ્યાને

षष्ठिभागौ अपनीयेते शेषाः पंचशतानि सप्तचत्वारिंशदधिकानि ५४७, प्रस्तुतमण्डले मुहूर्त्त-गतिः ५२५२$\frac{१५}{६०}$ एतादृशीं योजनराशिं षष्ठ्या गुणयित्वा सवर्ण्यते तदा जातं ३१५१२५, अयमेवराशि रन्यत्र परिधिराशिरूपेण निरूपितः, अस्य राशेः सप्तचत्वारिंशदधिक पंचशतै ५४७ र्गुणाः सप्तदशकोटयः त्रयोविंशतिः शतसहस्राणि त्रिसप्ततिः सहस्राणि त्रीणिशतानि पंचसप्तत्यधिकानि १७२३७३३७५ एतेषां षष्ठिगुणितया एक षष्ठ्या ३६६० भागे हृते आगतानि सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि षण्णवत्यधिकानि ४७०९६-शेषं विंशतिशतानि पंचदशो-त्तराणि २०१५, छेदराशे षष्ठिसंख्याऽपवर्तनायां जाता एकषष्ठिः, तया शेषराशे र्भजने लब्धाः त्रयस्त्रिंशत् षष्ठिभागाः$\frac{३३}{६०}$ शेषौ च द्वौ एकस्य षष्ठिभागस्य सत्कावेकषष्ठिभागौ $\frac{२}{६१}$ इति। संप्रति चतुर्थमंडलादिषु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियत्क्षेत्रगच्छतीति दर्शयितुमतिदेशमाह-'एवं खलु-एएणं' इत्यादि 'एवं खलु' एवं मंडलत्रयप्रदर्शितप्रकारेण खलु निश्चितम् 'एएणं उवाएणं'

संख्या से गुणा किया जाता है। उसमेसे एकसठिया दो भाग निकालने पर शेष पांचसो सेंतालीस प्रस्तुत मंडल में मुहूर्त गति ५२५२$\frac{१५}{६०}$ इस योजन राशी को साठसे गुणितकर के कहने पर ३१५१२५ होता है। इसी राशी को अन्यत्र परिधि राशि के रूपसे कहा है। इसराशि को पांचसों सेंतालीससे गु-णा करने पर सत्रह करोड तेइस लाख तिहोत्तर हजार तीनसो पचोत्तर १७-२३७३३७५ होते हैं इस को साठसे गुणितकर के इकसठसे भाग देनेपर सेंता-लीसहजार छियानवे ४७०९६ होते है और शेष वीससो पंद्रह २०१५ बचते हैं। छेद राशि को साठ की संख्यासे अपवर्तना करने पर इकसठ होता है। इकसठसे शेषराशि का भाग करनेपर साठिया तेतीसवां भाग लब्ध होता है $\frac{३३}{६०}$। शेष दो बचते हैं। एक साठिया एक भागसे सक्त एक साठिया एक भाग $\frac{२}{६१}$ होतेहैं।

अब चौथे मंडलादि में एक एक मुहूर्त में कितने क्षेत्र में जाता है? सो कहने के लिए अतिदेशसे कहते हैं-'एवं खलु' पूर्वोक्त तीनों मंडलों में प्रदर्शित

ગુણુવામા આવે છે. તેમાંથી એકસાઠિયા બે ભાગ કહાડવાથી શેષ પાંચસો સુડતાલીસ રહે છે. પ્રસ્તુત મંડળમાં ગતિ ૫૨૫૨$\frac{૧૫}{૬૦}$ની છે. આ યોજનરાશીને સાઠથી ગુણીને કહેવાથી ૩૧૫૧૨૫ થાય છે. આ રાશિને બીજે પરિધિ રાશિપણાથી કહેલ છે. આ રાશિને પાંચસો સુડતાલીસથી ગુણુવાથી સત્તરકરોડ તેવીસલાખ તોંતેરહજાર ત્રણુસો ૫ ચોતેર ૧૭૨૩૭૩૩૭૫ થાય છે. આને સાઇઠથી ગુણીને એકસાઇઠથી ભાગવાથી સુતડાલીસ હજાર છન્નુ ૪૭૦૯૬ થાય છે. અને શેષ વીસસો પંદર ૨૦૧૫ બચે છે. છેદ રાશિનો સાઇઠની સંખ્યાથી અપવર્તના કરવાથી એકસાઇઠ થઇ જાય છે. એકસાઠથી શેષ રાશિનો ભાગ કરવાથી સાઠિયા તેત્રીસમો ભાગ લબ્ધ થાય છે. $\frac{૩૩}{૬૦}$ શેષ બે વધે છે. એકસાઠિયા એક ભાગથી સત્ક એકસાઠિયા એક ભાગ $\frac{૨}{૬૧}$ થાય છે.

હવે ચોથા મંડલાદિમાં એક એક મુહૂર્તમાં સૂર્ય કેટલા ક્ષેત્રમાં જાય છે? એ

एतेनोपायेन एतेनानन्तरपूर्वकथितोपायेन शनैः शनैः तत्तद्बहिर्मण्डलाभिमुखगमनस्वरूपेण 'निक्खममाणे सूरिए' निष्क्रामन् गच्छन् सूर्यः 'तयाणंतराओ मंडलाओ' तदनन्तरात् तृतीय· चतुर्थादितो मंडलात् 'तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे' तदनन्तरं यस्मात् मंडलात् निष्क्रामति तदपरमंडलं संक्रामन् संक्रामन् गच्छन् गच्छन् 'अट्ठारस अट्ठारस सट्ठिभाए जोयणस्स' अष्टादशाष्टादशषष्ठिभागान् योजनस्य व्यवहारनयापेक्षया परिपूर्णान् निश्चयनयापेक्षया किंचिदूनान् 'एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं' एकैकस्मिन् मंडले मुहूर्त्तगतिम् 'अभिवुड्ढेमाणे अभिवुड्ढेमाणे' अभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् क्रमशोऽधिकमधिकं कुर्वन् 'चुलसीइं चुलसीइं सयाइं जोयणाइं' चतुरशीतिं योजनशतानि किंचिन्न्यूनानि 'पुरिसच्छायं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे' पुरुषच्छायां निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् हापयन् हापयन् त्यजन्नित्यर्थः, अर्थात् पूर्वपूर्वमंडलसम्बन्धि पुरुषच्छायातः बाह्यबाह्यमण्डलसम्बन्धिपुरुषच्छाया किंचिन्न्यूनैश्चतुरशीत्या योजनैर्हीनेति 'सव्ववाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वबाह्यं मंडलमुपसंक्रम्य संप्राप्य चारं

प्रकारसे 'एएणं उवाएणं' इस उपायसे अर्थात् पूर्वकथित उपायसे धीरे धीरे उस उस बाहर के मंडलाभिमुख गमन रूप 'निक्खममाणे सूरिए' गमन करता हुवा सूर्य 'तयाणंतराओ मंडलाओ' तृतीय चतुर्थादि मंडलसे 'तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे' तत्पश्चात् जिस मंडलसे गति करता है उससे दूसरे मंडल में जाते जाते 'अट्ठारस अट्ठारस सट्ठिभाए जोयणस्स' एक योजन का साठिया अठारह अठारह भाग व्यवहार नय की अपेक्षासे पूरे एवं निश्चय नय की अपेक्षासे कुछ न्यून 'एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं' एक एक मंडल में मुहूर्तगति को- 'अभिवुड्ढेमाणे अभिवुड्ढेमाणे' बढाता बढाता क्रमशः अधिकाधिक करते करते 'चुलसीइं चुलसीइं सयाइं जोयणाइं' चोरासीसो योजन से कुछकम 'पुरिसच्छायं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे' पुरुष छायाको बढाता बढाता कम करते करते अर्थात् पूर्व पूर्व के मंडल संबन्धि पुरुषछायासे बाह्य बाह्य मंडलसंबन्धि पुरुष

બતાવવા માટે અતિદેશ દ્વારા કહે છે-'एवं खलु' પૂર્વોક્ત ત્રણે મંડળમાં કહેવામાં આવેલ પ્રકારથી 'एएणं उवाएणं' આ ઉપાયથી અર્થાત્ પૂર્વોક્ત ઉપાયથી ધીરે ધીરે તેને બહારના મંડલની સન્મુખ ગમનરૂપ 'निक्खममाणे सूरिए' ગતિ કરતો સૂર્ય 'तयाणंतराओ मंडलाओ' ત્રીજા ચોથા વિ. મંડળથી 'तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे' પછીના જે મંડળથી ગતિ કરે છે, તેનાથી બીજા મંડળમાં જતાં જતાં 'अट्ठारस अट्ठारस सट्ठिभाए जोयणस्स' એક યોજનના સાઠિયા પૂરા અઢાર ભાગ વ્યવહારનયની અપેક્ષાથી અને નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી કંઈક ઓછા 'एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं' એક એક મંડળમાં મુહૂર્ત ગતિને 'अभिवुड्ढेमाणे अभिवुड्ढेमाणे' વધતા વધતા ક્રમથી અધિકાધિક કરતાં કરતાં 'चुलसीइं चुलसीइं सयाइं जोयणाइं' ચોરાસીસો યોજનથી કંઈક ઓછા 'पुरिसच्छायं णिवुड्ढेमाणे' પુરૂષ છાયાને વધારતા વધારતા અને ઓછા કરતાં કરતાં અર્થાત્ પહેલા પહેલાના મંડળ સંબંધી પુરૂષ

गतिं चरति करोतीति । यदत्र चतुरशीति योजनानि किंचिन्न्यूनानि उत्तरोत्तरमंडल संबंधि-छायायां हीयन्ते इति कथितं तत् स्थूलदृष्ट्या कथितम् परमार्थतस्तु पुनरिदं ज्ञातव्यं तथाहि त्र्यशीति योजनानि त्रयोविंशतिश्च षष्ठिभागा योजनस्य तथा एकस्य योजनस्य षष्ठि-भागस्य एकषष्ठिधा छिन्नस्य सम्बन्धिनो द्विचत्वारिंशत् भागाश्चेति दृष्टिपथप्राप्ततविषये हानौ ध्रुवम् ततः सर्वाभ्यन्तरमंडलात् तृतीयं यन्मंडलं तस्मादारभ्य यस्मिन् मंडले दृष्टिपथ-प्राप्तता ज्ञातुमिष्टा भवेत् तत्तन्मंडलसंख्यया षट्त्रिंशत् संख्या गुण्यते, तथाहि सर्वाभ्यन्तर मंडलात् तृतीयमंडले एकेन चतुर्थमण्डले द्वाभ्यां पंचममंडले त्रिभिर्यावत् सर्वबाह्यमंडले द्व्यशीताधिकशतेन गुणनं कृत्वा ध्रुवराशिमध्ये प्रक्षिप्यते, प्रक्षेपानन्तरं यद् भवति तेन हीना पूर्वमंडलसंबंधि दृष्टिपथप्राप्तता तस्मिन् विवक्षिते मंडले दृष्टिपथप्राप्तता भवतीति ज्ञातव्या।

छाया कुछकम चोरासी योजनसे कम है 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वबाह्य मंडल को प्राप्त कर के गति करता है। यहां पर चोरासी योजन में कुछकम उत्तरोत्तर मंडल संबन्धि छाया में कम होता है ऐसा कहा है, वह स्थूल दृष्टिसे कहा है, वास्तविक रीत्या इस प्रकार समजना की तिरासि योजन एवं एक योजन का साठिया तेवीसवां भाग $\frac{23}{60}$ तथा एक योजन के साठ भाग में से इकसठ का छेद करने पर बयालीस भाग होते हैं दृष्टिगोचर प्राप्त विषय में हानियुक्त है वहांसे सर्वाभ्यन्तर मंडलसे जो तीसरा मंडल है वहांसे प्रारंभ करके दृष्टिपथ प्राप्तता जाननी हो तो उस उस मंडल संख्यासे छत्तीस की संख्या का गुणा किया जाता है जैसे की-सर्वाभ्यन्तर मंडलसे तीसरे मंडल में एकसे चौथे मंडल में दोसे पांचवे मंडल में तीनसे यावत् सर्वबाह्य मंडल में एकसो बासीसे गुणा करके ध्रुवराशि में प्रक्षेप करना प्रक्षेप करने पर जो आता है उससेहीन पूर्व मंडल संबन्धि दृष्टिपथ प्राप्तता-उस विवक्षित मंडल में दृष्टि-

છાયાથી બાહ્ય બાહ્ય મંડળ સંબંધી પુરૂષ છાયા કંઇક ઓછા ચોર્યાસી યોજનથી કમ છે. 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' સર્વ બાહ્ય મંડળને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે. અહીયાં ચોર્યાશી યોજનમાં કંઇક કમ એટલે કે ઉત્તરોત્તર મંડળ સંબંધી છાયામાં કમ થાય છે. એમ કહેલ છે. તે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી કહેલ છે. વાસ્તવિકપણાથી આ રીતે સમજવું જોઈએ ત્યાસી યોજન અને એક યોજનના સઠિયા તેવીસમો ભાગ $\frac{23}{60}$ તથા એક યોજનના સાઠ ભાગમાંથી એકસાઇઠનો છેદ કરવાથી બેતાલીસ ભાગ થાય છે. દૃષ્ટિગોચર પ્રાપ્ત વિષયમાં હાનિયુક્ત છે. ત્યાંથી સર્વાભ્યન્તર મંડળથી જે ત્રીજું મંડળ છે. ત્યાંથી આરંભ કરીને જે મંડળમાં દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા જાણવી હોય તે તે મંડળ સંખ્યાને છત્રીસની સંખ્યાથી ગુણવામાં આવે છે. જેમ કે-સર્વાભ્યન્તર મંડળથી ત્રીજા મંડળમાં એકથી ચોથા મંડળમાં બે થી પાંચમાં મંડળમાં ત્રણથી યાવત્ સર્વ બાહ્ય મંડળમાં એકસોબાસીથી ગુણીને ધ્રુવરાશિમાં ઉમેરવા તે ઉમેરવાથી જે સંખ્યા આવે તેનાથી હીન

अथ कथिते एव मंडल क्षेत्रे पश्चानुपूर्वीरूपेण सूर्यस्य मुहूर्त्तगतिं दर्शयितुमाह-'जयाणं मित्यादि 'जयाणं भंते सूरिए' यदा खलु भदन्त सूर्यः 'सव्वबाहिरमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वबाह्यमंडलमुपसंक्रम्य संप्राप्य चारं गतिं चरति गतिं करोति, 'तयाणं एगमेगेणं' तदा खलु एकैकेन 'मुहुत्तेणं' मुहूर्त्तेन 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' कियत् कियत्प्रमाणकं क्षेत्रं गच्छति, इति प्रश्नः, भगवानाह-गोयमे' त्यादि 'गोयमा' हे गौतम ! पंच पंचजोयणसहस्साइं' पंच पंच-योजनसहस्राणि 'तिण्णि य पंचुत्तरे जोयणसए' त्रीणि च पंचोत्तराणि योजनशतानि 'पण्णरस य सट्ठिभाए जोयणस्स' पंचदश च षष्ठिभागान् योजनस्य ५३०५$\frac{१५}{६०}$ 'एगमेगेण मुहुत्तेणं गच्छइ' एकैकेन मुहूर्त्तेन गच्छतीति। कथमत्रैवं भवतीति चेदत्रोच्यते अस्मिन् सर्वबाह्यमंडले परिरयपरिमाणत्रयोलक्षा अष्टादशसहस्राणि त्रीणिशतानि पंचदशोत्तराणि ३१८३१५ ततोऽस्य पूर्वकथितयुक्तिवशात् षष्टिसंख्यया भागे दत्ते लब्धं यथोक्तमत्र मंडले मुहूर्त्तपरिमाणमिति।

पथ प्राप्तता होता है।

अब कथित मंडल क्षेत्र में पश्चानुपूर्विरूपसे सूर्य की मुहूर्तगति को दिखलाते हैं-'जयाणं भंते ! सूरिए' हे भदन्त जिस समय सूर्य 'सव्वबाहिरमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्व बाह्यमंडल में जाकर गति करता है 'तयाणं एगमेगेणं' उस समय एक एक 'मुहुत्तेणं' मुहूर्तसे 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' कितने प्रमाणवाले क्षेत्र में गमन करता है ! इसप्रश्न के उत्तर में प्रभु श्री कहते हैं-गोयमा !' हे गौतम ! 'पंच पंच जोयणसहस्साइं' पांच पांच हजार योजन 'तिण्णिय पंचुत्तरे जोयणसए' तीनसो पांच योजन 'पन्नरसय सट्ठिभाए जोयणस्स' एक योजन के साठिया पंद्रहवां भाग ५३०५$\frac{१५}{६०}$ 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' एक एक मुहूर्त में जाता है। इस प्रकार कैसे होता है सो कहते हैं-इस सर्वबाह्य मंडल में परिधिका प्रमाण तीन लाख अठारह हजार तीनसो पंद्रह ३१८३१५ है, इसमें पूर्व कथित युक्ति के अनुसार साठ की संख्या का भाग

પૂર્વમંડળ સંબંધી દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા એ વિવક્ષિત મંડળમાં દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

હવે કહેલા મંડળક્ષેત્રમાં પશ્ચાનુપૂર્વિપણાથી સૂર્યની મુહૂર્ત ગતિને બતાવે છે-'जयाणं भंते ! सूरिए' હે ભગવન્! જે સમયે સૂર્ય 'सव्वबाहिरमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' સર્વ બાહ્ય મંડળમાં જઈને ગતિ કરે છે 'तयाणं एगमेगेणं' એ સમયે એક એક 'मुहुत्तेणं' મુહૂર્તથી 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રમાં ગમન કરે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે-'गोयमा !' હે ગૌતમ ! પંચ 'पंच जोयणसहस्साइं' પાંચ પાંચ હજાર યોજન 'तिण्णिय पंचुत्तरे जोयणसए' ત્રણસો પાંચ યોજન 'पन्नरस सट्ठिभाए जोयणस्स' એક યોજનનો સાઠિયા પંદરમો ભાગ ૫૩૦૫$\frac{૧૫}{૬૦}$ 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' એક એક મુહૂર્તમાં જાય છે. આ પ્રમાણે કેવી રીતે થાય છે? તે બતાવે છે. આ સર્વબાહ્ય મંડળમાં પરિધિનું પ્રમાણ ત્રણલાખ અઢાર હજાર ત્રણસો પંદર ૩૧૮૩૧૫ છે. તેમાં

'तयाणं इहगयस्स मणुसस्स' तदा इह गतायां भरतक्षेत्र सम्बन्धिनां मनुष्याणाम्, 'एगतीसाए जोयणसहस्सेहिं' एकत्रिंशता योजनसहस्रैः 'अट्ठहिय एगतीसेहिं जोयणसहस्सेहिं' अष्टभिरेकत्रिंशता योजनशतैः एकत्रिंशदधिकाष्टयोजनशतैरित्यर्थः 'तीसाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' त्रिंशताचैकषष्टिभागै योजनस्य 'सूरिए चक्खुफासं हव्वमागच्छइ' सूर्यः चक्षुः स्पर्श दृष्टिपथप्राप्ततो हव्वं शीघ्रमागच्छति तद्यथा एतस्मिन् मण्डले सूर्ये चारं चरति सति दिनं द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणकम् भवति दिनस्य चार्धभागेन यावत्प्रमाणकं क्षेत्रं व्याप्यते तावतिस्थिते उदयमानः सूर्यः समुपलभ्यते द्वादशमुहूर्त्तानां चार्द्धं षड्मुहूर्त्ताः ततो यदस्मिन् मण्डले मुहूर्त्तगतिप्रमाणं पंचयोजनसहस्राणि त्रीणिशतानि पंचोत्तराणि पंचदश च षष्ठिभागा योजनस्य ५३०५$\frac{१५}{६०}$ तत् षड्भिर्गुण्यते दिवसार्द्धगुणितताया एव मुहूर्त्तगते दृष्टिपथप्राप्तताकरणत्वात् ततो यथोक्तमेवात्र मण्डले दृष्टिपथप्राप्तता परिमाणं भवतीति। यद्यपि उपान्त्यमंडलदृष्टिपथ-

देने पर इसमंडल में यथोक्त मुहूर्त-परिमाण लब्ध हो जाता है, 'तयाणं इहगयस्स मणुसस्स' तब इस भरतक्षेत्र गत मनुष्यों के 'एगतीसाए जोयणसहस्सेहिं' इकतीस हजार योजन 'अट्ठहिय एगतीसेहिं जोयणसएहिं' आठसो इकतीस योजन 'तीसाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' एक योजन के साठिया तीस भागसे 'सूरिए' सूर्य 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' शीघ्रही दृष्टिगोचर होता है। वह इस प्रकार से है इस मंडल में सूर्य गतिकरता है तब बारह मुहूर्त का दिवस होता है। दिनके आधे भाग से जितने प्रमाण के क्षेत्र में व्यास होता है, उतनी स्थितिसे उदयमानसूर्य मिलता है। बारह मुहूर्त का आधा छ मुहूर्त होता है। तब जो इस मंडल में मुहूर्त गति का प्रमाण पांच हजार तीनसो पांच तथा एक योजन के साठिया पंद्रहवां भाग ५३०५ $\frac{१५}{६०}$ होता है। उसको छ से गुणा करना दिवस के आधे का गुणा करने से ही मुहूर्त गति का दृष्टिपथप्राप्तता

પહેલાં કહેલ યુક્તિ પ્રમાણે સાઈઠની સંખ્યાથી ભાગવાથી આ મંડળમાં યથોક્ત મુહૂર્ત પરિમાણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. 'तयाणंतरं इहगयस्स मणुसस्स' ત્યારે આ ભરતક્ષેત્રમાં રહેલા મનુષ્યોને 'एगतीसाए जोयणसहस्सेहिं' એકત્રીસ હજાર યોજન 'अट्ठहिय एगतीसेहिं जोयणसएहिं' આઠસો એકત્રીસ યોજન 'तीसाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' એક યોજન સાઠિયા ત્રીસ ભાગથી 'सूरिए' સૂર્ય 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' તુરત જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે આ પ્રમાણે થાય છે. આ મંડળમાં સૂર્ય ગતિ કરે છે, ત્યારે દિવસનું પ્રમાણ બાર મુહૂર્તનું હોય છે. દિવસના અર્ધા ભાગથી જેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વ્યાપ્ત થાય છે, એટલી સ્થિતિથી ઉદયમાન સૂર્ય મળે છે. બાર મુહૂર્તના અરધા છ મુહૂર્ત થાય છે. ત્યારે જે આ મંડળમાં મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણ પાંચ હજાર ત્રણુસો પાંચ તથા એક યોજનના સાઠિયા પંદર ભાગ ૫૩૦૫$\frac{૧૫}{૬૦}$ થાય છે. તેને છથી ગુણવા દિવસના અર્ધાનો ગુણાકાર કરવાથી જ મુહૂર્તગતિનું દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતાકરણ થઈ જાય છે. આ રીતે આ મંડળમાં દૃષ્ટિપથ

प्राप्तता परिमाणात् पंचाशीतिर्योजनानि नव षष्ठिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सम्बन्धिनः षष्टिभागाः इत्येवं राशौ शोधिते एतत् परिमाणमुपपद्यते एतच्च पूर्वं कथितं तथाप्यत्र प्रस्तुत मण्डलस्योत्तरायणगतमण्डलानामवधिभूतत्वेनान्यमण्डलकरणनिरपेक्षतया करणान्तरं कृतमिति । इदं च सर्वाभ्यन्तरानन्तरमण्डलात् पूर्वानुपूर्व्या गुणितं त्र्यशीत्यधिकशततमं भवति प्रतिमण्डलं चाहोरात्रगणनात् अहोरात्रोपि त्र्यशीत्यधिकशततमः तेनायं दक्षिणायनस्य चरमो दिवस इत्यावेदयितुमाह–'एसणं पढमे छम्मासे इत्यादि 'एस णं पढमे छम्मासे' एषः खलु प्रथमः षण्मासः एषो दक्षिणायनसम्बन्धि त्र्यशीधिकशतदिवसरूपो राशिः प्रथमषण्मासः अयनरूपः कालविशेषः षट् संख्यका मासाः पिंडीभूता यत्र स षण्मास इति । 'एस णं पढमस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे' एतत् खलु प्रथमस्य षण्मासस्य दक्षिणायनलक्षणस्य पर्यवसानम् 'से सूरिए' अथ सर्वबाह्यमंडलचारानन्तरं सूर्यः 'दोच्चे छम्मासे अयमाणे'

करण होता है। इस प्रकार इस मंडल में दृष्टिपथप्राप्तता का यथोक्त परिमाण होता है। यद्यपि उपान्त्य मंडल के दृष्टिपथप्राप्तता परिमाण से पिचासी योजन एवं एक योजन के साठिया नव भाग एकसाठ के साठवां भाग इस प्रकार राशि को शोधित करने पर यह प्रमाण प्राप्त होजाता है यह पहले कहा गया है तो भी यहां प्रस्तुत मंडल के उत्तरायणगत मंडल की अवधिभूत होने से अन्य मंडल करण की निरपेक्षा होनेसे करणान्तर किया है। यह सर्वाभ्यन्तर मंडल से पूर्व्यानुपूर्वीसे गुणित करने पर एकसो तिरासी होता है। प्रति मंडल का अहोरात्र की गणनासे अहोरात्र भी एकसो तिरासी होजाता है। यह दक्षिणायन का अन्तिम दिवस है यह दिखलाने के लिए कहते,हैं–'एसणं पढमे छम्मासे' यह प्रथम छह मास अर्थात् यह दक्षिणायन संबंधि एकसो तीरासी दिवसरूप राशि पहला छ मास अयनरूप काल विशेष छमास का समूह षट्मास। 'एस णं पढमस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे' यह पहला छ मास दक्षिणायन लक्षण

પ્રાપ્તતાનું યથોક્ત પરિમાણુ થઈ જાય છે. યદ્યપિ ઉપાંત્ય મંડળના દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા પરિમાણુથી પંચાસી યોજન અને એક યોજનના સાઠિયા નવ ભાગ એકસાઠનો સાઈઠમો ભાગ આ રીતે રાશીને શોધિત કરવાથી આ પ્રમાણુ મળી જાય છે. આ પહેલાં કહેવાઈ ગયેલ છે તો પણુ અહીંયાં પ્રસ્તુત મંડળના ઉત્તરાયણુ ગતમંડળની અવધિભૂત હોવાથી અન્યમંડળકરણુની નિરપેક્ષા હોવાથી કરણુાન્તર કહેલ છે, આ સર્વાભ્યન્તર મંડળથી પૂર્વાનુપૂર્વિથી ગુણુવાથી એકસો ત્યાસી થાય છે. દરેક મંડળના અહોરાત્ર ગણુવાથી અહોરાત્ર પણુ એકસો ત્યાશીતમ થાય છે. આ દક્ષિણુાયનનો છેલ્લો દિવસ છે તે બતાવવા માટે કહે છે–'एसणं पढमे छम्मासे' આ પહેલા છમાસ અર્થાત્ આ દક્ષિણુાયન સંબંધી એકસો ત્યાસી દિવસ રૂપરાશિ પહેલા છ માસ અયનરૂપ કાળવિશેષ છ માસનો સમૂહ ષટ્માસ છે. 'एसणं पढमस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे' આ પહેલા છ માસ દક્ષિણુાયનના

द्वितीये षण्मासे अयमानः द्वितीयं षण्मासं गच्छन् 'पढमंसि अहोरत्तंसि' प्रथमे अहोरात्रे उत्तरायणस्येतिशेषः 'बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' बाह्यानन्तरं द्वितीयं मण्डल-मुपसंक्रम्य चारं गतिं चरति करोति अथात्र गत्यादि ज्ञानार्थं प्रश्नमाह-जयाणमित्यादि 'जयाणं भंते सूरिए' यदा खलु यस्मिन्काले भदन्त सूर्यः 'बाहिराणंतरं मंडलं उवसंक-मित्ता' बाह्यानन्तरं सर्वबाह्यमंडलापेक्षया द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य संप्राप्य 'चारं चरइ' चारं गतिं चरति करोति 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' तदा तस्मिन् द्वितीयमण्डलसंक्रमणकाले खलु एकैकेन मुहूर्तेन कियत् कियत्प्रमाणकं क्षेत्रं गच्छतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमे' त्यादि 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंच पंचजोयणसहस्साइं' पंच पंच योजनसहस्राणि 'तिण्णि य चउरुत्तरे जोयणसए' त्रीणि च चतुरुत्तराणि योजनशतानि चतुर-धिकानि त्रीणि योजनशतानीत्यर्थः 'सत्तावण्णं च सट्ठिभाए जोयणस्स' सप्तपञ्चाशच्च षष्टि-भागान् योजनस्य 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' एकैकेन मुहूर्तेन गच्छतीति ५३०४$\frac{५७}{६०}$ तद्यथा

का पर्यवसान है। 'से सूरिए' छम्मासस्स सर्वबाह्य मंडल गति के अनन्तर सूर्य 'दोच्चे छम्मासे अयमाणे' दूसरे छह मासमें गमन करता हुवा 'पढमंसि अहो-रत्तंसि' उत्तरायण के प्रथमअहोरात्र में 'बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' बाह्यानन्तर दूसरे मंडल में प्राप्त होकर गति करता है।

अब गत्यादि के ज्ञान के लिए प्रश्न करते हुए कहते हैं-

'जयाणं भंते ! सूरिए' हे भदन्त जिस समय सूर्य 'बाहिराणंतरं मंडलं उव-संकमित्ता' सर्व बाह्यमंडल की अपेक्षासे दूसरे मंडल को प्राप्त करके 'चारं चरइ' गति करता है 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' तब दूसरे मंडल के संक्रमण काल में एक एक मुहूर्त में कितने प्रमाण वाले क्षेत्र में जाता है? इस प्रश्न के उत्तर में भगवान् कहते हैं-'गोयमा !' हे गौतम ! 'पंच पंच जोयण सहस्साइं' पांच हजार योजन 'तिन्निय चउरुत्तरे जोयणसए' तीनसो चार योजन 'सत्तावण्णं च सट्ठिभाए जोयणस्स' एक योजन का साठिया सतावनवां भाग 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' एक मुहूर्त में जाता है ५३०४$\frac{५७}{६०}$

અન્તરૂપ છે 'से सूरिए' સર્વબાહ્ય ગતિની પછી સૂર્ય 'दोच्चे छम्मासे अयमाणे' બીજા છ માસ ગમન કરતાં 'पढमंसि अहोरत्तंसि' ઉત્તરાયણના પહેલા અહોરાત્રમાં 'बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' બાહ્યાનન્તર બીજા મંડળમાં પ્રાપ્ત થઈને ગતિ કરે છે.

હવે ગત્યાદિના જ્ઞાન માટે પ્રશ્ન કરતાં કહે છે-'जयाणं भंते ! सूरिए' હે ભગવન્ ! જ્યારે સૂર્ય 'बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' સર્વ બાહ્ય મંડળની અપેક્ષાથી બીજા મંડ-ળને પ્રાપ્ત કરીને 'चारं चरइ' ગતિ કરે છે. 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' બીજા મંડળના સંક્રમણ કાળમાં એક એક મુહૂર્તમાં કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રમાં જાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે-'ગોયમા ! હે ગૌતમ ! 'पंच पंच जोयणसहस्साइं' પાંચ

अस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलद्वितीयमण्डले परिधिपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि अष्टादशसहस्राणि द्वे शते सप्तनवत्यधिके योजनानाम् ३१८२९७, ततोऽस्य षष्टिसंख्यया भागे हृते लभ्यते यथोक्तमस्मिन् मण्डले मुहूर्त्तगतिप्रमाणमिति। अत्रापि दृष्टिपथप्राप्तता परिमाणमाह-तयाणमित्यादि 'तयाणं इहगयस्स मणुसस्स' अत्र जातावेकवचनम् तेन तदा तस्मिन् काले इह भरतक्षेत्रगतानां भरतक्षेत्रस्थितानां मनुष्याणाम् 'एगतीसाए जोयणसहस्सेहिं' एकत्रिंशतायोजनसहस्रैः 'णवहिय सोलसुत्तरेहिं जोयणसएहिं' नव च षोडशोत्तरैः योजनशतैः षोडशाधिक नवभिर्योजनशतैरित्यर्थः 'एगूणालीसाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' एकोनचत्वारिंशता च षष्ठिभागै र्योजनस्य 'सट्ठिभागं च एगसट्ठिधा छेत्ता' एकस्य योजनस्य च षष्ठिभाग मेकषष्ठिधा छित्वा 'सट्ठीए चुण्णियाभागेहिं' षष्ठ्या चूर्णिकाभागैः ३१९१६ $\frac{39}{60}$ $\frac{60}{61}$ 'सूरिए चक्खुफासं हव्वमागच्छइ' सूर्यश्चक्षुः स्पर्शम् चक्षुर्विषयतां दृष्टिपथप्राप्तता मित्यर्थः हव्वं शीघ्रमागच्छतीति, तथाहि अत्र

वह इस प्रकार इस सर्वबाह्य मंडल के दूसरे मंडल में परिधिका परिमाण तीनलाख अठारह हजार दो सो सताणवे योजन ३१८२९७ इस संख्या का साठ से भागदेने पर इस मंडल का यथोक्त मुहूर्त गति का प्रमाण मिल जाता हैं। यहां भी दृष्टिपथ आनेका परिमाण कहते हैं-'तयाणं इहगयस्स मणुसस्स' तब इस भरतक्षेत्र में रहे हुए मनुष्य का 'एगतीसाए जोयणसहस्सेहिं' इकतीस हजार योजन से 'नवहिय सोलसुत्तरेहिं जोयणसएहिं' नवसो सोलह योजन 'एगूणालीसाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' साठिया उनचालीस भाग 'सट्ठि भागंच एगसट्ठिधा छेत्ता' एक योजन के साठ भाग के इकसठ से छेद देकर 'सट्ठिए चुण्णिया भागेहिं' साठ चूर्णिका भागसे ३१९१६ $\frac{39}{60}$ $\frac{60}{61}$ 'सूरिए चक्खुप्फासं हव्व मागच्छइ' सूर्य दृष्टिगोचर तुरत आजाता है' तथाहि-इस

હજાર યોજન 'तिन्नि य चउरुत्तरे जोयणसए' ત્રણુસો ચાર યોજન 'सत्तावन्नं च सट्ठिभाए जोयणस्स' એક યોજનને સાઠિયા સત્તાવનમો ભાગ 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' એક મુહૂર્તમાં જાય છે. ૫૩૦૪$\frac{57}{60}$

તે આ પ્રમાણે છે-આ સર્વ બાહ્ય મંડળના બીજા મંડળમાં પરિધિનું પરિમાણ ત્રણુલાખ અઢાર હજાર બસોસત્તાણુ યોજન ૩૧૮૨૯૭નું છે. આ સંખ્યાને સાઠથી ભાગવાથી આ મંડળનું યથોક્ત મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણ મળી જાય છે. અહીંયા પણુ દૃષ્ટિપથમાં આવવાનું પરિમાણુ કહે છે-'तयाणं इहगयस्स मणुसस्स' ત્યારે આ ભરતક્ષેત્રમાં રહેલા મનુષ્યો 'एगतीसाए जोयणसहस्सेहिं' એકત્રીસ હજાર યોજનથી 'नवहिए सोलसुत्तरेहिं जोयणसएहिं' નવસોસોળ યોજન 'एगूणालीसाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' સાઠિયા ઓગણુચાલીસમો ભાગ 'सट्ठिं भागं च एगसट्ठिधा छेत्ता' એક યોજનના સાઠ ભાગને એકસઠથી છેદીને 'सट्ठिए चुण्णियाभागेहिं' સાઠ ચૂર્ણિક ભાગથી ૩૧૯૧૬$\frac{39}{60}$ $\frac{60}{61}$ 'सूरिए चक्खुफासं हव्व मागच्छइ' તરત જ સૂર્ય દૃષ્ટિગોચર થઈ જાય છે. જેમ કે-આ બીજા મંડળમાં

द्वितीयमंडले यदा सूर्यश्चारं चरति तदा दिवसो द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणकः द्वाभ्यां मुहूर्त्तैकषष्ठिभागाभ्यामधिकः तेषां चार्द्धभागे षट्मुहूर्त्ता एकेन मुहूर्त्तैकषष्ठिभागेनाभ्यधिकः ततः स वर्णनार्थं षडपि मुहूर्त्ता एकषष्ठ्या गुण्यन्ते तदा एकः षष्ठि भागस्तत्राधिकः प्रक्षिप्यते ततो जातानि त्रीणिशतानि सप्तषष्ठ्यधिकानि एकषष्ठिभागानाम् ३६७-ततः प्रक्रान्तमंडले यत्परिमाणं त्रीणिलक्षाणि अष्टादश सहस्राणि द्वेशते शप्तनवत्यधिके ३१८२९७ इदंच योजनराशि षष्ठिसंख्यया गुणयित्वा सा वर्णिता मुहूर्त्तगति र्भवतीति प्रथममपि कथितम् एतदेवैभिः त्रिभिः शतै षट् षष्ठ्यधिकैर्यदा गुण्यते तदा जाता एकादशकोट्यः अष्ट षष्ठिर्लक्षाश्चतुर्दशसहस्राणि नव शतानि नव नवत्यधिकानि ११६८१४९९९ एतस्य एक षष्ठिसंख्यया गुणिताया षष्ठिसंख्यया ३६६० भागो ह्रियते लब्धानि एकत्रिंशतसहस्राणि नवशतानि षोडशाधिकानि ३१९१६ शेषमुद्धरति चतुर्विंशतिशतानि एकोनचत्वारिंशदधिकानि २४३९ एतावता योजनानि नायातानि। ततः षष्ठिभागानयनार्थमेकषष्ठ्या भागो ह्रियते लब्धा एकोनचत्वारिंशत

दूसरे मंडल में जब सूर्य गति करता है तब दिवस बारह मुहूर्त प्रमाण का होता हैं, दो मुहूर्त के इकसठ भाग अधिक उसका आधा भाग छ मुहूर्त होता है। एक मुहूर्त का एकसठवां भाग अधिक होजाता है। उसको-छहों मुहूर्तों को एकसठ से गुणा किया जाता है। तब एकसठवां भाग का वहां अधिक प्रक्षेप करने पर तीनसो सरसठ आता है। तब इस कथित मंडल में जो परिमाण तीन लाख अठारह हजार दोसो सताणु ३१८२९७ होता है उसे योजन राशि को साठ की संख्या से गुणित करलेने पर वह कथित मुहूर्त गति निकल आती है यह पहले भी कहा है। यही संख्या को तीनसो साठ से जब गुणित करते हैं तब ग्यारह करोड अठसठ लाख चौदह हजार नवसो नम्राणु ११६८१४९९९ इस संख्या को इकसाठवी संख्या से गुणित करके साठवी संख्या से भाग देने पर एकत्रीस हजार नवसो सोलह ३१९१६ लब्ध होता है शेष चोवीस सो उनचालीस २४३९ रहते हैं। अतः साठ का भाग लाने के लिए एकसठ से भाग

સૂર્ય જ્યારે ગતિ કરે છે, ત્યારે દિવસ બાર મુહૂર્ત પ્રમાણનો હોય છે. બે મુહૂર્તના એકસઠ ભાગ અધિક તેના અર્ધા છ મુહૂર્ત અને એક મુહૂર્તનો એકસઠમો ભાગ અધિક થઈ જાય છે. એ છએ મુહૂર્તોને એકસઠથી ગુણવામાં આવે છે, ત્યારે એકસઠમા ભાગનો ત્યાં અધિકરૂપે પ્રક્ષેપ કરવાથી ત્રણસો સડસઠ આવે છે. ત્યારે આ કહેલા મંડળમાં જે પરિમાણ ત્રણ લાખ અઢાર હજાર બસોસત્તાણુ ૩૧૮૨૯૭ થાય છે તે યોજન રાશીને સાઠની સંખ્યાથી ગુણવાથી તે કહેવામાં આવેલ મુહૂર્ત ગતિ નીકળી આવે છે. આ પહેલાં પણ કહેલ છે. આ સંખ્યાને ત્રણસો છાસઠથી જ્યારે ગુણવામાં આવે છે, ત્યારે અગીયાર કરોડ અડસઠલાખ ચૌદ હજાર નવસો નવ્વાણુ ૧૧૬૮૧૪૯૯૯ આવે છે. આ સંખ્યાને એકસાઠની સંખ્યાથી ગુણિને સાઠની સંખ્યાથી ભાગ કરવાથી એકત્રીસહજાર નવસો સોળ ૩૧૯૧૬ આવે છે. શેષ ચોવીસસો ઓગણચાળીસ ૨૪૩૯ રહે છે. આ રીતે યોજનની સંખ્યા

षष्ठिभागाः ३९ एकस्य च षष्ठिभागस्य सम्बन्धिनः षष्ठिरेक षष्ठिभागा $\frac{60}{61}$। इति।

सम्प्रति तृतीयमंडले संचरिष्णुः सूर्यस्य मुहूर्त्तगतिप्रमाणं दर्शयितुमुपक्रमते 'से पविसमाणे सूरिए' अथ द्वितीयमंडलप्रवेशादनन्तरम् प्रविशन् जम्बूद्वीपाभिमुखं गच्छन् सूर्यः 'दोच्चंसि अहोरत्तंसि' द्वितीये अहोरात्रे उत्तरायणसत्के इत्यर्थः, 'बाहिरतचं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' बाह्यं तृतीयमण्डलमुपसंक्रम्य चारं गतिं चरति करोति ततः किं भवति तत्राह-जयाणमित्यादि, 'जयाणं भंते सूरिए बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' यदा यस्मिन्काले खलु भदन्त बाह्यं तृतीयमण्डलमुपसंक्रम्य चारं गतिं चरति करोति 'तया णं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' तदा तृतीयमंडलसंक्रमणकाले खलु एकैकेन मुहूर्तेन खलु कियत् प्रमाणकं क्षेत्रं गच्छतीति प्रश्नः भगवानाह-गोयमेत्यादि 'गोयमा' हे गौतम! 'पंच पंचजोयण सहस्साइं' पंच पंचयोजन सहस्राणि 'तिण्णि य चउरुत्तरे जोयणसए' त्रीणि

करने पर साठिया उनचालीस भाग लब्ध होता है और एक साठ भाग के साठवां भाग $\frac{60}{61}$ होता है।

अब तीसरे मंडल में संचहिष्णु सूर्य की गति के प्रमाण को कहनेका प्रारंभ करते हैं-'से पविसमाणे सूरिए' दूसरे मंडल में प्रवेश करने के पीछे जंबूद्वीप के सन्मुख गमन करता हुवा सूर्य 'दोच्चंसि अहोरत्तंसि' दूसरे अहोरात्र में 'बाहितच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' बाह्य तीसरे मंडल में जाकर गति करता है। उससे क्या होता है सो बताते हैं-'जया णं भंते! सूरिए बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' हे भदन्त! जिस काल में सूर्य बाह्य तीसरे मंडल में जाकर गति करता है-'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' तब तीसरे मंडल के संक्रमण काल में एक एक मुहूर्त्त में कितने प्रमाण क्षेत्र में गमन करता है? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभुश्री कहते हैं-'गोयमा!' हे गौतम!

મળતી નથી તેથી સાઠનો ભાગ લાવવા માટે એકસાઠથી ભાગ કરવાથી સાઠિયા ઓગણચાળીસ ભાગ લબ્ધ થાય છે, અને એકસઠ ભાગનો સાઠમો ભાગ $\frac{60}{61}$ થાય છે,

હવે ત્રીજા મંડળમાં સંચાર કરનાર સૂર્યની મુહૂર્તગતિનું પ્રમાણ કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે-'से पविसमाणे सूरिए' બીજા મંડળમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જંબૂદ્વીપની સન્મુખ ગમન કરતો સૂર્ય 'दोच्चंसि अहोरत्तंसि' બીજા અહોરાત્રમાં 'बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' બાહ્ય ત્રીજા મંડળમાં ગતિ કરે છે, એનાથી શું થાય છે? એ બતાવે છે-'जयाणं भंते! सूरिए बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' હે ભગવન્! જ્યારે સૂર્ય બાહ્ય ત્રીજા મંડળમાં જઈને ગતિ કરે છે, 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' ત્યારે ત્રીજા મંડળના સંક્રમણ કાળમાં એક એક મુહૂર્તમાં કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રમાં ગમન કરે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી ગૌતમસ્વામીને કહે છે-गोयमा! 'पंच पंच जोयण सहस्साइं' પાંચ પાંચ હજાર યોજન 'तिन्निय चउरुत्तरे जोयणसए' ત્રણસો ચાર

च चतुरुत्तराणि योजनशतानि चतुरधिकानि त्रीणि योजनशतानीत्यर्थः । 'दुगुणालीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स' एकोनचत्वारिंशच्च षष्ठिभागान् योजनस्य 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' एकैकेन मुहूर्तेन गच्छतीति तद्यथा-अत्र खलु बाह्यतृतीयमण्डले परिरयपरिमाणं त्रयोलक्षाः अष्टादशसहस्राणि द्वे शते एकोनाशीत्यधिके ३१८२७९ अस्य च षष्ठिसंख्यया भागे हृते लब्धं यथाकथितमत्र मंडले मुहूर्त्तगति प्रमाणमिति ।

संप्रति दृष्टिपथप्राप्ततां दर्शयितुमाह-'तयाणं इहगयस्स' इत्यादि, 'तयाणं इहगयस्स मणुसस्स' तदा तस्मिन्काले खलु इह भरतक्षेत्रगतानां मनुष्याणाम् 'एगाहिएहिं बत्तीसा जोयणसहस्सेहिं' एकाधिकैर्द्वात्रिंशता योजनसहस्रैः 'एगूणपण्णाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' एकोनपंचाशता च षष्ठिभागै योजनस्य 'सट्ठिभागं च सट्ठिधा छित्ता' एकं च षष्ठिभागमेकं षष्ठिधा छित्वा 'तेवीसाए चुण्णिया भागेहिं' त्रयोविंशत्या चूर्णिकाभागैः 'सूरिए' सूर्यः 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' चक्षुः स्पर्शं दृष्टिपथप्राप्ततां चक्षुर्विषयतामित्यर्थः हव्वं शीघ्रमा-

'पंच पंच जोयणसहस्साइं' पांच पांच हजार योजन 'तिन्नि य चउरुत्तरे जोयणसए' तीनसो चार योजन 'दुगुणालीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स' एक योजन का साठिया उनचालीसवां भाग 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' एक मुहूर्त में जाता है। यह इस प्रकार-इस बाह्य तीसरे मंडल में परिधि का परिमाण तीन लाख अठारह हजार दोसो उन्नासी ३१८२७९ इस को साठ की संख्या से भाग देने पर पूर्वोक्त यथा कथित मुहूर्त्त गति का प्रमाण इस मंडल का मिल जाता है।

अब दृष्टिपथ में प्राप्तता दिखाने के लिए कहते हैं-'तयाणं इहगयस्स मणुसस्स' उस समय इस भरतक्षेत्र में रहे हुए मनुष्यों का 'एगाहिएहिं बत्तीसा जोयण सहस्सेहिं' बत्तीस हजार एक योजन 'एगूणपन्नाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' एक योजन का साठिया उनपचासवां भाग 'सट्ठिभागं च सट्ठिधा छित्ता' एक साठ का भाग को साठ से छेदकर 'तेवीसाए चुण्णिया भागेहिं' तेवीस चूर्णिका

યોજન 'दुगुणालीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स' એક યોજનનો સાઠિયા ઓગણચાળીસમો ભાગ 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' એક મુહૂર્તમાં જાય છે. આ પ્રમાણે આ બાહ્ય ત્રીજા મંડળમાં પરિધિનું પરિમાણ ત્રણ લાખ અઢાર હજાર બસો અગણ્યાસી ૩૧૮૨૭૯ છે. તેને સાઠની સંખ્યાથી ભાગનાથી પૂર્વોક્ત યથાકથિત મુહૂર્તગતિનું પ્રમાણ આ મંડળનું મળી આવે છે.

હવે દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા બતાવવાને માટે કહે છે-'तयाणं इहगयस्स मणुसस्स' તે સમયે આ ભરતક્ષેત્રમાં રહેલા મનુષ્યોને 'एगाहिएहिं बत्तीसा जोयणसहस्सेहिं' બત્રીસહજાર ને એક યોજન 'एगूणपन्नाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' એક યોજનનો સાઠિયા ઓગણપચાસમો ભાગ 'सट्ठिभागंच सट्ठिधा छित्ता' એક સાઠના ભાગને સાઠથી છેદીને 'तेवीसाए चुण्णिया भागेहिं' તેવીસ ચૂર્ણિકા ભાગ કરવાથી 'सूरिए' સૂર્ય 'चक्खुप्फासं हव्व मागच्छइ' શીઘ્ર ચક્ષુગોચર થઇ જાય છે. તે આ પ્રમાણે છે આ બાહ્ય ત્રીજા મંડળમાં

गच्छतीति तद्यथा-अत्र खलु बाह्यतृतीयमंडले दिवसो द्वादशमुहूर्त्त प्रमाण श्चतुर्भिर्मुहूर्त्तैरेक षष्ठिभागैरधिकः तस्यार्द्ध षट्मुहूर्त्ताः द्वाभ्यामेक षष्ठिभागाभ्याम् अधिकाः सामस्त्येनैकषष्ठि-भागकरणार्थं षडपि मुहूर्त्ता एकषष्ठिसंख्यया गुण्यन्ते गुणनानन्तरं तत्र द्वावेकषष्ठिभागौ प्रक्षिप्येते ततो भवंति त्रीणि शतानि अष्ट षष्ठ्यधिकानि एकषष्ठिभागानाम् ३६८, ततोऽस्मिन् तृतीयमंडले यत् परिधिपरिमाणं त्रयोलक्षा अष्टादशसहस्राणि द्वेशते एकोनाशीत्यधिके ३१८२७९ एतत् त्रिभिः शतैरष्टषष्ठ्यधिकै गुण्यते जाता एकादशकोटयः एकसप्ततिः शतसहस्राणि षड्विंशतिः सहस्राणि षट्शतानि द्वि सप्तत्यधिकानि ११७१२६६७२ अस्य चैकषष्ठ्या गुणितया षष्ठ्या ३६६० भागे लब्धानि द्वात्रिंशत्सहस्राणि एकाधिकानि ३२००१ शेषं त्रीणि सहस्राणि द्वादशाधिकानि ३०१२ तेषां षष्ठिभागानयनार्थमेकषष्ठ्या भागे हृते लब्धा एकोनपंचाशत् षष्ठिभागा $\frac{४९}{६०}$ एकस्य षष्ठिभागस्य सम्बन्धिनः त्रयोविंशतिश्चूर्णिका-भागा इति । संप्रत्यत्रापि चतुर्थमंडलादिष्वतिदेशं दर्शयितुमाह-'एवं खलु एएणं उवाएण-

भाग करने से 'सूरिए' सूर्य 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' शीघ्र ही चक्षुगोचर आता है। यह इस प्रकार से है-इस बाह्य तीसरे मंडल में दिवस बारह मुहूर्त्त प्रमाण का है-एवं साठिया चार मुहूर्त्त अधिक होता है। उसका आधा छ मुहूर्त्त साठिया दो मुहूर्त्त अधिक है। उसका एकसाठवां भाग करने के लिए छहों मुहूर्त्त एकसाठ की संख्या से गुणा किया जाता है। गुणा करने पर उसमें एक-साठिया दो भाग का प्रक्षेप करने पर तीनसो अडसठ इकसठ भागों का ३६८, तत्पश्चात् इस तीसरे मंडल में जो परिधि का परिमाग तीन लाख अठारह हजार दोसो उन्नासीं ३१८२७९ इसको तीनसो अडसठ से गुणा करने पर ग्यारह करोड इकोत्तर लाख छव्वीस हजार छसो बहत्तर ११७ २६६७२ होता है। इसको एकसठ से गुणा कर के ३६६० से भाग देने से बत्तीस हजार और एक ३२०००१ आता है, तीन हजार बारह ३०१२ शेष बचता है। उसका साठ का भाग लाने के लिए इकसठ से भाग देने से साठिया उनपचास $\frac{४९}{६०}$ एक साठ का तेवीस चूर्णिका भाग लब्ध होता है।

દિવસ બાર મુહૂર્ત અને સાઠિયા ચાર મુહૂર્ત પ્રમાણનો છે તેના અર્ધા છ મુહૂર્ત અને સાઠિયા બે મુહૂર્ત છે. તેના એકસાઠ ભાગ કરવા માટે છ એ મુહૂર્તને એકસાઠથી ગુણવામાં આવે છે, ગુણીને તેમાં એકસાઠિયા બે ભાગનો પ્રક્ષેપ કરવાથી ત્રણસો અડસઠ એકસઠ ભાગો ૩૬૮ થાય છે આ ત્રીજા મંડળમાં પરિધિનું પરિમાણ જે ત્રણ લાખ અઢારહજાર બસો અગણ્યાસી ૩૧૯૨૭૯ થાય છે તેને ૩૬૮થી ગુણવાથી અગ્યાર કરોડ એકોતેર લાખ છવ્વીસહજાર છસો બોતેર ૧૧૭૧૧૨૬૭૨ થાય છે. આને એકસાઠથી ગુણીને ૩૬૬૦ થી ભાગવાથી બત્રીસહજાર ને એક ૩૨૦૦૧ આવે છે ત્રણહજાર બાર ૩૦૧૨ શેષ વધે છે. તેનો સાઠમો ભાગ લાવવા માટે એકસઠથી ભાગવાથી સાઠિયા ઓગણપચાસ $\frac{૪૯}{૬૦}$ એક સાઠના તેવીસ ચૂર્ણિકા ભાગ લબ્ધ થાય છે.

मित्यादि, 'एवं खलु-एएणं उवाएणं' एवमुक्तप्रकारेण खलु इति निश्चयेन एतेनोपायेन क्रमशः क्रमशस्तत्तदनन्तराभ्य तर मंडलाभिमुखगमनलक्षणेन 'पविसमाणे सूरिए' प्रविशन् प्रवेशं कुर्वन् सूर्यः 'तयणंतराओ मंडलाओ' तदनन्तरात् यस्मिन् स्थितस्ततोऽपरस्मात् मंडलात् 'तयणंतरं मंडलं' तदनन्तरमपरापरलक्षणं मण्डलम् 'संकममाणे संकममाणे' संक्रामन् संक्रामन् गच्छन् गच्छन् 'अट्ठारस अट्ठारस सट्ठिभाए जोयणस्स' अष्टादशाष्टादशषष्टि-भागान् योजनस्य 'एगमेगे मंडले' एकैकस्मिन् मंडले 'मुहुत्तगइं' मुहूर्त्तगतिम् 'निवड्ढे-माणे निवड्ढेमाणे' निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् ह्रासयन् त्यजन्नित्यर्थः 'साइरेगाइं पंचासीतिं पंचासीतिं जोयणाइं' सातिरेकाणि पञ्चाशीतिः पञ्चाशीतिर्योजनानि 'पुरिसच्छायं अभिवड्ढे-माणे अभिवड्ढेमाणे' पुरुषच्छायामभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता

अथ यहां भी चतुर्थ मंडलादि में अतिदेश दिखाने को कहते हैं—'एवं खलु एएणं उवाएणं' उक्त प्रकार से इस उपाय से क्रम क्रम से तदनन्तर अभ्यन्तर मंडलाभिमुख गमनरूप 'पविसमाणे सूरिए' प्रवेश करता हुवा सूर्य 'तयणंत-राओ मंडलाओ' तदनन्तर माने जिस मंडल में स्थित हो उससे दूसरे मंडल से 'तयणंतरं मंडलं' दूसरे मंडल से दूसरे मंडल में 'संकममाणे संकमाणे' जाते जाते 'अट्ठारस अट्ठारस सट्ठिभाए जोयणस्स' एक योजन का अठारह अठारह साठिया भाग 'एगमेगे मंडले' एक एक मंडल में 'मुहुत्तगइं' मुहूर्त्तगति को 'निवड्ढेमाणे निवड्ढेमाणे' कम करता करता 'साइरेगाइं पंचासीतिं पंचासीतिं जोयणाइं' कुछ कम पचासी पचासी योजन 'पुरिसछायं' अभिवड्ढेमाणे अभि-वड्ढेमाणे' पुरुषछाया को बढाते बढाते 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तर मंडल को प्राप्त करके गति करता है।

प्रतिमंडल को एवं अहोरात्र की गणनासे अहोरात्र भी एकसो तीरासीवां

હવે અહીંયા પણ ચોથા વિગેરે મંડલાદિમાં અતિદેશ બતાવવાને માટે કહે છે—'एवं खलु एएणं उवाएणं' ઉક્ત પ્રકારથી આ ઉપાયથી ક્રમપૂર્વક તદનંતર અભ્યન્તર મંડલાભિમુખ ગમનરૂપ 'पविसमाणे सूरिए' પ્રવેશ કરતો સૂર્ય 'तयणंतराओ मंडलाओ' તદનન્તર એટલે કે જે મંડળમાં હોય તેનાથી બીજા મંડળથી 'तयणंतरं मंडलं' બીજા મંડળમાં 'संकममाणे संकममाणे' જતાં જતાં 'अट्ठारस अट्ठारससट्ठिभाए जोयणस्स' એક યોજન સાઠિયા અઢાર અઢાર ભાગ 'एगमेगे मंडले' એક એક મંડળમાં 'मुहुत्तगइं' મુહૂર્ત ગતિને 'निवड्ढे माणे' निवड्ढे माणे' કમ કરતાં કરતાં 'साइरेगाइं पंचासीतिं जोयणाइं' કંઈક કમ પંચાસી પંચાસી યોજન 'पुरिसछायं अभिवड्ढे माणे अभिवड्ढे माणे' પુરૂષ છાયાને વધારતા વધારતા 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' સર્વાભ્યંતરમંડળને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે.

પ્રતિમંડળને અને અહોરાત્રિની ગણનાથી અહોરાત્રી પણ એકસો ત્યાસીમો દિવસ

चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तरमंडलमुपसंक्रम्य संप्राप्य चारं गतिं चरति करोतीति । प्रतिमंडलं चाहोरात्रगमनादहोरात्रोपि त्र्यशीत्यधिक शततमस्तेनायमुत्तरायणस्य चरमो दिवसो भवतीति कथयितुमाह-'एस णं दोच्चे छम्मासे' इत्यादि 'एसणं दोच्चे छम्मासे' एषः खलु द्वितीयः षण्मासः उत्तरायणलक्षणोऽयनविशेषः 'एसणं दोच्चस्स छम्मास्स पज्जवसाणे' एतत् खलु द्वितीयस्य षण्मासस्योत्तरायणलक्षणस्य पर्यवसानम् त्र्यशीत्यधिकशततमोहोरात्ररूपत्वात् 'एस णं आइच्चे संवच्छरे' एषः खलु आदित्यः संवत्सरः आदित्यचारोपलक्षितः संवत्सर इति एतावता नक्षत्रादि संवत्सरस्य निराकरणं कृतम् आदित्यादेव अहोरात्रपक्षमासऋतु-अयनवर्षव्यवहारो नतु नक्षत्रादितो मासादि व्यवहार इति 'एस णं आइच्चस्स संवच्छरस्स पज्जवसाणे पन्नत्ते' एतत् खलु आदित्यस्य संवत्सरस्य पर्यवसानं चरमायनचरमदिवसत्वात् प्रज्ञप्तं कथितमिति । इति सप्तमं मुहूर्त्तगति द्वारं समाप्तम् ॥ सू० ५ ॥

सम्प्रति अष्टमं दिनरात्रिवृद्धि हानिद्वारमाह-'जयाणं भंते सूरिए' इत्यादि ।

मूलम्-जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं के महालए दिवसे के महालिया राई भवइ ? गोयमा !

दिवस उत्तरायण का अन्तिम दिवस होता है यह कथन करने के लिए कहते हैं-'एसणं दोच्चे छम्मासे' यह उत्तरायण रूप दूसरा षट्मास है-'एसणं दोच्चस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे' यह दूसरे षट्मास रूप उत्तरायण का अन्तिम दिवस है. अर्थात् एकसो तिरासीवां अहोरात्र होने से वह अन्तिम कहा गया है, 'एस णं आइच्चे संवच्छरे' यह सूर्य संवत्सर है कारण की यह संवत्सर सूर्य की गति से उपलक्षित होता है। इस कथन से नक्षत्रादि संवत्सर का निराकरण हो जाता है, सूर्य से ही अहोरात्र, पक्ष, मास, ऋतु, अयन एवं वर्ष का व्यवहार होता है । नक्षत्रादि से मासादि व्यवहार नहीं है, 'एसणं आइच्चस्स संवरस्स पज्जवसाणे पण्णत्ते' यह आदित्य संवत्सर का अन्तिम अयन का अन्तिम दिवस होने से पर्यवसान रूप कहा है । ॥सू० ५॥

॥ इस प्रकार यह सातवां मुहूर्त्त गतिद्वार समाप्त ॥

ઉત્તરાયણનો છેલ્લો દિવસ હોય છે. આ કથન કરવા માટે કહે છે-'एसणं दोच्चे छम्मासे' આ ઉત્તરાયણરૂપ બીજા છ માસ રૂપ ઉત્તરાયણનો છેલ્લો દિવસ છે. અર્થાત્ એકસોત્ર્યાસીમાં અહોરાત્ર હોવાથી તે છેલ્લો દિવસ કહેવામાં આવેલ છે 'एसणं आइच्चे संवच्छरे' આ સૂર્ય સંવત્સર છે, કારણ કે-આ સંવત્સર સૂર્યની ગતિથી ઉપલક્ષિત થાય છે. આ કથનથી નક્ષત્રાદિ સંવત્સરનું નિરાકરણ થઈ જાય છે. સૂર્યથી જ અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, અને વર્ષનો વ્યવહાર થાય છે. 'एसणं आइच्चस्स संवच्छरस्स पज्जवसाणे पण्णत्ते' આ આદિત્ય સંવત્સરના છેલ્લા અયનનો છેલ્લો દિવસ હોવાથી પર્યવસાનરૂપ કહેલ છે. ॥સૂ૦ ૫॥

॥ આ રીતે સાતમું મુહૂર્ત ગતિદ્વાર સમાપ્ત ॥

तयाणं उत्तमकट्ठपत्ते उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, जहण्णिया दुवालसमुहुत्ता राई भवइ, से णिक्खममाणे सूरिए णवं संवच्छरं अयमाणे पढमंसि अहोरत्तंसि अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ। जयाणं भंते ! सूरिए अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं के महालए दिवसे के महालिया राई भवइ ? गोयमा ! तयाणं अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, दोहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं ऊणे दुवालस मुहुत्ता राई भवइ दोहि य एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहियत्ति, से णिक्खममाणे सूरिए दोच्चंसि अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं के महालए दिवसे के महालिया राइ भवइ, गोयमा ! तयाणं अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ चउहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं ऊणे, दुवालसमुहुत्ता राई भवइ चउहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहिय त्ति। एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे सूरिए तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे दो दो एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं एगमेगे मंडले दिवसखित्तस्स णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे रयणिखित्तस्स अभिवड्ढेमाणे अभिवड्ढेमाणे सव्ववाहिरंमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ त्ति। जयाणं सूरिए सव्वब्भंतराओ मंडलाओ सव्ववाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं सव्वब्भंतरमंडलं पणिहाय एगेणं तेसीएणं राइंदियसएणं तिण्णि छावट्ठे एगसट्ठिभाग मुहुत्तसए दिवसखेत्तस्स निवुड्ढेत्ता रयणि खेत्तस्स अभिवुड्ढेत्ता चारं चरइ त्ति जयाणं भंते ! सूरिए सव्ववाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं के महालए दिवसे के महालिया राइ भवई ? गोयमा ! तयाणं उत्तमकट्ठपत्ता उक्कोसिया अट्ठारस मुहुत्ता राई भवइ जहण्णए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ त्ति एस णं पढमे छम्मासे एसणं पढमस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे। से पविसमाणे सूरिए दोच्चं छम्मासं अयमाणे पढमंसि अहोरत्तंसि वाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं के महालए दिवसे भवइ के महालया राई भवइ, गोयमा ! अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ दोहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहिए से पविसमाणे सूरिए

दोच्चंसि अहोरत्तंसि बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ। जया णं भंते! सूरिए बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, तया णं के महालए दिवसे भवइ के महालिया राई भवइ, गोयमा! तया णं अट्ठारस मुहुत्ता राई भवइ चउहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं ऊणा दुवालस मुहुत्ते दिवसे भवइ चउहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहिए त्ति। एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे सूरिए तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे दो दो एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं एगमेगे मंडले रयणिखेत्तस्स निवुड्ढेमाणे निवुड्ढेमाणे दिवसखेत्तस्स अभिवुड्ढेमाणे अभिवुड्ढेमाणे सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ त्ति। जया णं भंते! सूरिए सव्वबाहिराओ मंडलाओ सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं सव्वबाहिरं मंडलं पणिहाय तेसीए णं राइंदिवसेणं तिण्णि छावट्ठे एगसट्ठिभागमुहुत्तसए रयणिखेत्तस्स णिव्वुड्ढेत्ता दिवसखेत्तस्स अभिवड्ढेत्ता चारं चरइ एसणं दोच्चे छम्मासे एसणं दोच्चस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे एस णं आइच्चे संवच्छरे एसणं आइच्चस्स संवच्छरस्स पज्जवसाणे पण्णत्ते ॥सू० ६॥

छाया—यदा खलु भदन्त सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु किं महालयो दिवसः किं महालया रात्रि र्भवति? गौतम! तदा खलु उत्तमकाष्ठा प्राप्तः उत्कर्षकोऽष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति, जघन्यिका द्वादशमुहूर्त्ता रात्रि र्भवति। अथ निष्क्रामन् सूर्यो नवं संवत्सरमयमानः प्रथमे अहोरात्रेऽभ्यन्तरानन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति। यदा खलु भदन्त सूर्योऽभ्यन्तरानन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु किं महालयो दिवसः किं महालया रात्रि र्भवति? गौतम! तदा खलु अष्टादश मुहूर्त्तो दिवसो भवति द्वाभ्यामेकषष्टिभागमुहूर्त्ताभ्यामूनः, द्वादशमुहूर्त्ता रात्रि र्भवति द्वाभ्यामेकषष्टिभाग मुहूर्त्ताभ्यामधिकेति। अथ निष्क्रामन् सूर्यो द्वितीयेऽहोरात्रे यावत् चारं चरति तदा खलु किं महालयो दिवसः किं महालया रात्रि र्भवति गौतम! तदा खलु अष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति चतुर्भिरेकषष्टिभागमुहूर्त्ता रात्रि र्भवति चतुर्भिरेक षष्टिभाग मुहूर्त्तैरधिकेति एवं खलु एतेनोपायेन निष्क्रामन् सूर्यः तदनन्तरान्मण्डलात्तदनन्तरं मण्डलं संक्रामन् द्वौ द्वावेकषष्टिभागमुहूर्त्तावेकैकस्मिन् मंडले दिवसक्षेत्रस्य निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् रजनिक्षेत्रस्याभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् सर्वबाह्यमंडल

मुपसंक्रम्य चारं चरतीति। यदा खलु सूर्यः सर्वाभ्यन्तरात् मंडलात् सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु सर्वाभ्यन्तरमंडलं प्रणिधायैतेन त्र्यशीतेन रात्रिंदिवशतेन त्रिणि षट् षष्ठानि एक षष्ठिभागमुहूर्त्तशतानि दिवसक्षेत्रस्य निवर्द्धय रजनीक्षेत्रस्याभिवर्द्धय चारं चरतीति। यदा खलु भदन्त सूर्यः सर्वबाह्यमंडलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु किं महालयो दिवसः किं महालया रात्रि र्भवति गौतम! तदा खलु भवत्याष्टा प्राप्ता उत्कर्षकाऽष्टादशमुहूर्त्ता रात्रिर्भवति जघन्यको द्वादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति इति, एषः खलु प्रथमः षण्मास एतत् खलु प्रथमस्य षण्मासस्य पर्यवसानम्। अथ प्रविशन सूर्यः द्वितीयं षण्मासमयमानः प्रथमे अहोरात्रे बाह्यानन्तरं मंडलमुपसंक्रम्य चारं चरति, यदा खलु भदन्त सूर्यो बाह्यानन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु किं महालयो दिवसो भवति किं महालया रात्रि र्भवति? गौतम! अष्टादशमुहूर्त्ता रात्रि र्भवति द्वाभ्यामेकषष्ठिभागमुहूर्त्ताभ्यामूनाः द्वादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति द्वाभ्यामेकषष्ठिभागमुहूर्त्ताभ्यामधिकः अथ प्रविशन् सूर्यो द्वितीयेऽहोरात्रे बाह्यं तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, यदा खलु भदन्त सूर्यो बाह्यतृतीयमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु किं महालयो दिवसो भवति किं महालया रात्रि र्भवति गौतम! तदा खलु अष्टादश मुहूर्त्ता रात्रि र्भवति चतुर्भिरेकषष्ठिभागमुहूर्त्तैरूना द्वादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति चतुर्भिरेकषष्ठिभागमुहूर्त्तैरधिक इति एवं खल्वेतेनोपायेन प्रविशन् सूर्यः तदनंतरान्मंडलात्तदनन्तरं मंडलं संक्रामन् संक्रामन् द्वौ द्वावेकषष्ठिभाग मुहूर्त्तौ एकैकस्मिन् मंडले रजनीक्षेत्रस्य निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् दिवसक्षेत्रस्याभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् सर्वाभ्यन्तरं मंडकमुपसंक्रम्य चारं चरतीति। यदा खलु भदन्त! सूर्यः सर्वबाह्यात् मंडलात् सर्वाभ्यन्तरं मंडलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु सर्वबाह्यमंडलं प्रणिधाय एतेन त्र्यशीतेन रात्रि दिवसशतेन त्रीणि षट्षष्ठि एक षष्ठिभाग मुहूर्तशतानि रजनिक्षेत्रस्य निवृद्धय दिवस क्षेत्रस्याभिवर्द्धय चारं चरति एषः खलु द्वितीयः षण्मासः एतत् खलु द्वितीय षण्मासस्य पर्यवसानं एषः खलु आदित्यः संवत्सरः एतत् खलु आदित्यस्य संवत्सरस्य पर्यवसानम् ॥ सू० ६॥

टीका—'जयाणं भंते! सूरिए' यदा खलु—यस्मिन् समये किल भदन्त! सूर्यः सरति गच्छति आकाशे इति सूर्यः अथवा—सुवति कर्मणि तत्तत्कार्ये लोकान् इति सूर्यः, अथवा अहोरात्रस्य व्यवस्था संपादिता भवति तदभावेऽहोरात्र व्यवस्थाया असंभवापत्ते रिति एतादृशः सूर्यो भगवान् यस्मिन् समये 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्र-

---

'जयाणंभंते! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' इत्यादि—

टीकार्थ—गौतम स्वामी ने इस सूत्र द्वारा प्रभु से ऐसा पूछा हैं—'जया णं भंते! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं' हे भदन्त! सूर्य जिस समय सर्वाभ्यन्तर मण्डलको

'जयाणं भंते! सूरिए सव्वब्भंतर मंडलं उवसंकमित्ता' इत्यादि

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર વડે પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'जयाणं भंते! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं' હે ભદંત! સૂર્ય જે સમયે સર્વાભ્યન્તર મંડળને પ્રાપ્ત

म्य-संप्राप्य 'चारं चरइ' चारम्-गतिं चरति-करोति 'तयाणं के महालए दिवसे के महालिया राइ' तदा-तस्मिन् काले को महालयः को महान्-अतिशयेनाधिक आलयः व्याप्यक्षेत्रलक्षण आश्रयो यस्यासौ किं महालयः कियान् इत्यर्थः दिवसो भवति, तथा-किं महालय-कियत्प्रमाणा रात्रिः-निशा च भवतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तया णं उत्तमकट्ठपत्ते उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' तदा-तस्मिन् काले खलु उत्तमकाष्ठा प्राप्तः उत्तमां काष्ठाम्-अवस्थां प्राप्तः-आदित्यसंवत्सरसम्बन्धि षट् षष्टयधिक त्रिशतदिवसमध्ये यतो न कश्चिदपरोऽधिक इत्यर्थः, अत एवोत्कर्षक उत्कृष्ट इत्यर्थः अष्टादश मुहूर्तौ दण्डः तत्प्रमाणको दिवसो भवति, सर्वतोऽधिकोऽष्टादशमुहूर्तप्रमाणं दिनं भवति इत्यर्थः। तथा-'जहण्णिया दुवालसमुहुत्ता राई भवइ' जघन्या-सर्वतो न्यूना द्वादशमुहूर्त प्रमाणा रात्रि र्भवति, यत्र खलु मण्डले यावत्प्रमाणो दिवस स्तत्र मण्डले दिवसापेक्षया शेषा अहोरात्रप्रमाणा रात्रि रिति जघन्या द्वादशमुहूर्ता रात्रि रिति, सर्वस्मिन् क्षेत्रे काले वा त्रिंश-

---

प्राप्तकरके 'चारं चरइ' गति करता है 'तयाणं के महालए दिवसे' उस समय दिवस कितना बडा होता है ? और 'के महालिया राई' कितनी बडी रात्रि होती है ? उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! उत्तमकट्ठपत्ते उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' हे गौतम ! उस काल में उत्तम अवस्था को प्राप्त हुआ- आदित्य संवत्सर सम्बन्धी ३६३ दिवसों के बीचमें जिससे कोई और दिन बडा न होता ऐसा सबसे बडा दिन १८ मुहूर्त्त का होता है तथा-'जहण्णिया दुवालसमुहुत्ता राई भवई' सर्व से जघन्य १२ मुहूर्त्त की रात्रि होती है जिस मण्डल में जितने प्रमाण का दिन होता है उस मंडल में दिवस की अपेक्षा शेष अहोरात्र के प्रमाण से कमप्रमाणवाली रात्रि होती है इस कारण जघन्य प्रमाणवाली कही गई है ? समस्त क्षेत्र में अथवा काल में तीस मुहूर्त्त का रात दिन का प्रमाण नियत कहा गया है। तो जब दिवस १८ मुहूर्त्त का होता है तब रात्रि १२ मुहूर्त्त की होने

કરીને 'चारं चरइ' ગતિ કરે છે. 'तयाणं के महालए दिवसे' તે વખતે દિવસ કેટલો લાંબો હોય છે ? અને 'के महालिया राई' રાત કેટલી લાંબી હોય છે ? જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'गोयमा ! उत्तमकट्ठपत्ते उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' હે ગૌતમ ! તે કાળમાં ઉત્તમ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલ આદિત્ય સંવત્સર સંબંધી ૩૬૩ દિવસોની વચ્ચે જેમાં બીજો કોઈ દિવસ લાંબો થતો નથી એવો લાંબો દિન ૧૮ મુહૂર્તનો થાય છે. તેમજ 'जहण्णिया दुवालसमुहुत्ता राई भवई' સર્વથી જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તની રાત હોય છે. જે મંડળમાં જેટલા પ્રમાણનો દિવસ થાય છે, તે મંડળમાં દિવસની અપેક્ષાએ શેષ અહોરાત્રના પ્રમાણથી અલ્પપ્રમાણવાળી રાત હોય છે. આથી રાત જઘન્ય પ્રમાણવાળી કહેવામાં આવી છે. સમસ્ત ક્ષેત્રમાં અથવા કાળમાં તીસ મુહૂર્તનું રાત-દિવસનું પ્રમાણ નિયત કરવામાં આવેલું છે. તો જ્યારે દિવસ ૧૮ મુહૂર્તનો થાય છે ત્યારે રાત્રિ ૧૨ મુહૂર્ત

न्मुहूर्त्तप्रमाणक रात्रिंदिवस्य नियतत्वात् तदा यदा दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणकस्तदा रात्रि द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा, यदा च रात्रि द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा तदा तत्र दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणक इति। अथ यदा भरतक्षेत्रेऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवस स्तदा विदेहक्षेत्रेषु द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रजनी तदा द्वादशमुहूर्त्तेभ्यः परात्रे अतिक्रान्तत्वेन षड्मुहूर्त्तान् यावत् केन कालेन भवितव्यम् एवं भरतक्षेत्रेऽपि वक्तव्यम्। तत्रोच्यते अत्र मुहूर्त्तगम्यक्षेत्रऽवशिष्टे सति तत्र सूर्यस्योदयमानत्वेन दिवसेनेति तच्च सूर्योदयास्तान्तरविचारणेन तन्मण्डलगतदृष्टिपथप्राप्तता विचारणेनोपपद्यते इति। नन्वेवं सति सूर्यस्योदयोऽस्तमयनं चानियतं प्राप्तम्? इति चे दिष्टमेवतत् तदुक्तम्—

'जह जह समए समए पुरओ संचरइ भक्खरो गयणे।
तह तह इओ वि नियमा जायइ रयणीइ भावत्थो ॥१॥
एवं च सइ नराणं उदयत्थमयणाइं होंतऽनियमाइं।
सइ देसकालभेए कस्सइ किंचीय दिस्सए नियमा ॥२॥

लगती है और जब रात्रि १८ मुहूर्त्त की होती है तब दिन १२ मुहूर्त्त का होने लगता है भरतक्षेत्र में जब १८ मुहूर्त्त प्रमाण का दिन होता है तब विदेह क्षेत्रों में १२ मुहूर्त्त की रजनी-रात्रि-होती है यहां ऐसी आशंका हो सकती है कि जब १२ मुहूर्त्त की परात्रि अतिक्रान्त-समाप्त-हो जाती है की ६ मुहूर्त्त तक कौन काल होता है? इसी तरह भरत क्षेत्र में भी कहलेना चाहिये तो इस शङ्का का समाधान ऐसा है-मुहूर्त्तगम्य क्षेत्र के अवशिष्ट रहने पर वहां पर सूर्य के-उदय मानकी अपेक्षा दिन होता है यह कथन सूर्योदय और उसके अस्तके अन्तर के विचार से उस मण्डलगत दृष्टिपथ प्राप्तता के विचार से-बन जाता है

शङ्का-तो फिर इस तरह के समाधान से सूर्यका उदय और उसका अस्त नियमित नहीं बन पाता है-अनियत हो जाता है तो ऐसा हमें इष्ट ही है यही इसका उत्तर है-कहा भी है-

જેટલી થવા માંડે છે. અને જ્યારે રાત્રિ ૧૮ મુહૂર્ત્તની થાય છે ત્યારે દિવસ ૧૨ મુહૂર્ત્તનો થવા માંડે છે. ભરતક્ષેત્રમાં જ્યારે ૧૮ મુહૂર્ત્ત પ્રમાણ જેટલો દિવસ હોય છે ત્યારે વિદેહક્ષેત્રોમાં ૧૨ મુહૂર્ત્તની રાત હોય છે. અહીં એવી આશંકા ઉદ્ભવી શકે તેમ છે કે જ્યારે ૧૨ મુહૂર્તની રાત પરરાત્રિ અતિક્રાન્ત-સમાપ્ત થઈ જાય છે તો ૬ મુહૂર્ત્ત સુધી કયો કાળ હોય છે? તો આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે મુહૂર્ત્ત ગમ્યક્ષેત્ર અવશિષ્ટ રહે છે ત્યારે ત્યાં સૂર્યના ઉદયમાનની અપેક્ષાએ દિવસ હોય છે. આ કથન સૂર્યોદય અને તેના અસ્તના અંતરને વિચારથી તે મંડળગત દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતાના વિચારથી બની જાય છે.

શંકા-તો પછી આ જાતના સમાધાનથી સૂર્યનો ઉદય અને તેનો અસ્ત નિયમિત બની શકતો નથી. એટલે કે અનિયત થઈ જાય છે-તો આવું જ અમારા માટે યોગ્ય છે આનો જવાબ આ પ્રમાણે કહેલ છે-

सइ चेव निद्दिट्ठो रुद्दमुहुत्तो कमेण सव्वेसिं ।
केसिंचीदाणिं पि अविसयपमाणो रवी जेसिं' ॥३॥ इति ॥

यथा यथा समये समये पुरतः सञ्चरति भास्करो गगने ।
तथा तथेतोऽपि नियमात् जायते रजनीति भावार्थः ॥१॥

एवं च सति नराणामुदयास्तमयनेऽनियते भवतः ।
सति देशकालभेदे कस्यापि कस्यापि किञ्चिद्व्यवह्रार्यते नियमात् ॥२॥

सकृदेव च निर्दिष्टो रुद्रमुहूर्त्तः क्रमेण सर्वेषाम् ।
केषाश्चिदिदानीमपि च विषयप्रमाणो रविर्येषां भवति ॥३॥ इतिच्छाया ॥

यत्तु सूर्यप्रज्ञप्तिटीकायां सूर्यमण्डलसंस्थित्यधिकारे समचतुरस्रसंस्थितिवर्णने कथितं यत् युगादौ एक सूर्यः दक्षिणपूर्वस्यां दिशि, एकश्चन्द्रो दक्षिणापरस्यां दिशि द्वितीयः सूर्यः पश्चिमोत्तरस्यां दिशि, द्वितीयश्चन्द्र इत्यादि तत्सर्वं मूलोदयापेक्षया भवतीति ज्ञातव्यमिति ।

जह जह समये समये पुरओ संचरइ भक्खरो गयणे ।
तह तह इओ वि नियमा जायइ रयणीइ भावत्थो ॥१॥
एवंच सइ नराणं उदयत्थमयणाइं होंतऽनियमाइं ।
सइ देसकालभेए कस्सइ किंचीय दिस्सए नियमा ॥२॥
सइ चेव निद्दिट्ठो रुद्दमुहुत्तो कमेण सव्वेसिं ।
केसिं चीदाणिंपि अविसयपमाणो रवी जेसिं ॥३॥

जो सूर्यप्रज्ञप्ति की टीका में सूर्यमण्डलसंस्थिति अधिकार में समचतुरस्र से स्थिति के वर्णन प्रसङ्ग में कहा गया है कि युग की आदि में एक सूर्य दक्षिण-पूर्वदिशा में एक चन्द्र दक्षिणअपरदिशा में, द्वितीय सूर्य पश्चिम उत्तर दिशा में और द्वितीय चन्द्र-पश्चिम पूर्व दिशा में रहता है सो यह सब कथन मूलोदय की अपेक्षा से कहा गया है ऐसा जानना चाहिये यह अष्टादश मुहूर्त्त प्रमाण

जह जह समये पुरओ संचरइ भक्खरो गयणे ।
तह तह इओ वि नियमा जायइ रयणी इ भावत्थो ॥१॥
एवं च सइ नराणं उदयत्थमयणाइं होंतऽनियमाइं ।
सइ देसकालभेए कस्सइ किंचीय दिस्सए नियमा ॥२॥
सइ चेव निद्दिट्ठो रुद्दमुहुत्तो कमेण सव्वेसिं ।
केसिंचीदाणिंवि अविसयपमाणो रवी जेसिं ॥३॥

જે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિની ટીકામાં સૂર્યમંડળ સંસ્થિતિ અધિકારમાં સમચતુરસ્રથી સ્થિતિના વર્ણન પ્રસંગમાં કહેવામાં આવેલ છે કે યુગના આરંભમાં એક સૂર્ય દક્ષિણપૂર્વદિશામાં એક ચન્દ્ર દક્ષિણ અપરદિશામાં દ્વિતીય સૂર્ય પશ્ચિમ ઉત્તરદિશામાં અને દ્વિતીય ચન્દ્ર પશ્ચિમ પૂર્વદિશામાં રહે છે, તો આ બધું કથન મૂલોદયની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલું

अयं चाष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणः सर्वोत्कृष्टो दिवसः पूर्व संवत्सरस्य चरमो दिवसः इति प्रतिपादयितुमाह–'से णिक्खममाणे सूरिए' अथ निष्क्रामन् सूर्यः यस्मिन् स्थाने स्थितः सर्वोत्कृष्टं दिवसं कृतवान् तस्मात् स्थानात् निष्क्रामन्–गच्छन् सूर्य इत्यर्थः 'णवं संवच्छरं अयमाणे' नवम्–नवीनं पूर्वसंवत्सरापेक्षया नवं द्वितीयं संवत्सरम्–वर्षमयमानः–प्राप्नुवान् आददान इत्यर्थः 'पढमंसि अहोरत्तंसि' प्रथमे अहोरात्रे 'अब्भंतराणंतरं मंडलं' अभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलम् 'उवसकमित्ता चारं चरइ' उपसक्रम्य संप्राप्य चारं–गतिं चरति– करोतीति।

सम्प्रति–रात्रिदिवसयो र्वृद्धिह्रासं दर्शयितुमाह–'जयाणं' इत्यादि, 'जया णं भंते ! सूरिए' यदा–यस्मिन् काले खलु भदन्त ! सूर्यः 'अब्भंतराणंतरंमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' अभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य–संप्राप्य चारं गतिं चरति–करोति 'तयाणं के महालए दिवसे' तदा–तस्मिन् काले खलु किं महालयः–को महान् आलयो व्याप्यक्षेत्र

वाला सर्वोत्कृष्ट दिन पूर्वसंवत्सर का चरम दिवस है–इस–बातको प्रकट करने के लिये सूत्रकार कहते हैं–'से णिक्खममाणे सूरिए णवं संवच्छरं अयमाणे पढमंसि अहोरत्तंसि अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता–चारं चरइ' जिस स्थान पर स्थित होकर सूर्य ने सर्वोत्कृष्ट दिन किया है उस स्थान से निकलता हुआ वह सूर्य–नवीन–पूर्वसंवत्सर की अपेक्षा–द्वितीय संवत्सर–वर्ष को प्राप्त होकर प्रथम अभ्यन्तर अहोरात्र में अभ्यन्तर मण्डल के अनन्तर द्वितीय मंडल पर आकरके गति करता है—

रात्रि दिवस का वृद्धि ह्रास कथन—

इसमें गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा प्रश्न किया है–'जया णं भंते ! सूरिए' हे भदन्त ! जिस काल में सूर्य 'अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' अभ्यन्तरमंडलके अनन्तर द्वितीय मण्डल पर पहुंचकर गति क्रिया करता है–'तयाणं के महालए दिवसे, के महालया राई भवइ' तब उस समय–उस सूर्य

છે. આમ જાણવું જોઈએ. આ અષ્ટાદશ મુહૂર્ત્ત પ્રમાણવાળો સર્વોત્કૃષ્ટ દિવસ પૂર્વ સંવત્સરનો ચરમ દિવસ છે. આ વાતને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે–

'से णिक्खममाणे सूरिए णवं संवच्छरं अयमाणे पढमंसि अहोरत्तंसि अब्भतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' જે સ્થાને સ્થિત થઈને સૂર્યે સર્વોત્કૃષ્ટ દિવસ બનાવ્યો છે, તે સ્થાન પરથી ઉદિત થયેલો તે સૂર્ય નવીન–પૂર્વસંવત્સરની અપેક્ષાએ દ્વિતીય સંવત્સર વર્ષને પ્રાપ્ત થઈને પ્રથમ અહોરાત્રમાં અભ્યંતર મંડળ પછી દ્વિતીય મંડળ પર આવીને ગતિ કરે છે.

રાત્રિ–દિવસ–વૃદ્ધિ–હ્રાસ કથન

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે–'जया णं भंते ! सूरिए' હે ભદંત ! જે કાળમાં સૂર્ય 'अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' અભ્યંતરમંડળ પછી દ્વિતીયમંડળ પર પહોંચીને ગતિ કરે છે–'तयाणं के महालए दिवसे, के महालया राई

रूप आश्रयो यस्यासौ किं महालयः कियानित्यर्थः दिवसो भवति तथा-'के महालया राई भवइ' किं महालया कीदृशप्रमाणयुक्ता च रात्रिर्भवतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तया णं अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ दोहिं एगसट्ठि-भागमुहुत्तेहिं ऊणे' तदा-तस्मिन् अभ्यन्तरद्वितीयमण्डलसंक्रमणकाले अष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति द्वाभ्यामेकषष्टिभागमुहूर्त्ताभ्या मूनः, अर्थात् अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो द्वाभ्यां मुहूर्त्तैकषष्टिभागाभ्यां हीनो दिवसो भवति 'दुवालसमुहुत्ता राई भवइ दोहिय एगसट्ठिभाग-मुहुत्तेहिं अहियत्ति' द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा द्वाभ्यां मुहूर्त्तैकषष्टिभागाभ्यामधिका रात्रिर्भवतीति अत्रायं भावः-अष्टादशमुहूर्त्ते दिवसे द्वादशध्रुवमुहूर्त्ताः षट् चरमुहूर्त्ताः, ते च मुहूर्त्ताः मण्ड-

द्वारा कितना क्षेत्र-व्याप्त किया जाता है-अर्थात् उस समय कितना बडा दिन होता है और कितनी बडी रात्रि होती है? इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! तयाणं अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ दोहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं ऊणे' हे गौतम! तब १८ मुहूर्त्त में से १ मुहूर्त्त के ६१ भागमें से २ भाग कम का दिन होता है अर्थात् इन अठारहमुहूर्तों में से एक मुहूर्त्त के ६१ भाग करने पर उन में से दो भाग कम रहते हैं इस तरह यह दिन पूरे १८ मुहूर्त्त का नहीं होता है किन्तु एक मुहूर्त्त के ६१ भागों में से २ भाग कम का होता है।

'दुवालस मुहुत्ता राई भवई दोहि य एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहियत्ति' तथा उस समय जो रात्रि होती है उसका प्रमाण १२ $\frac{२}{६१}$ मुहूर्त्त का होता है जो ६१ भागोंमें से २ भाग दिन प्रमाण में कम हुए हैं-वे यहां रात्रिमें आजाते हैं अतः रात्रिका प्रमाण १२ मुहूर्त्त से- अधिक प्रकट किया गया है तात्पर्य ऐसा है कि अठारह मुहूर्त्तवाले दिवस में १२ मुहूर्त तो ध्रुव मुहूर्त्त है और ६

भवइ' त्यारे ते सूर्य वडे केटला क्षेत्रो व्याप्त थाय छे એટલે કે ते वખते કેટલો લાંબો દિવસ હોય છે અને કેટલી લાંબી રાત હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! तयाणं अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ दोहिं एगसट्ठिभागमुहूत्तेहिं ऊणे' હે ગૌતમ! ત્યારે ૧૮ મુહૂર્ત્તમાંથી ૧ મુહૂર્ત્તના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગ કમ દિવસ થાય છે. એટલે કે એ ૧૮ મુહૂર્ત્તોમાંથી ૧ મુહૂર્તના ૬૧ ભાગો કર્યા પછી તેમાં બે ભાગો કમ રહે છે. આ પ્રમાણે આ દિવસ પૂરા ૧૮ મુહૂર્તનો થતો નથી પણ એક મુહૂર્ત્તના ૬૧ ભાગમાંથી ૨ ભાગ કમનો હોય છે.

'दुवालसमुहुत्ता राई भवइ दोहि य एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहियत्ति' તેમજ તે સમયે જે રાત હોય છે તેનું પ્રમાણ ૧૨ $\frac{૨}{૬૧}$ મુહૂર્ત્ત જેટલું થાય છે. જે ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગ દિન પ્રમાણમાં કમ થયા છે તેઓ અહીં રાત્રિમાં આવી જાય છે એથી રાત્રિનું પ્રમાણ ૧૨ મુહૂર્ત કરતાં અધિક પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ૧૮ મુહૂર્તવાળા દિવસમાં ૧૨ મુહૂર્ત તો ધ્રુવ મુહૂર્ત છે અને ૬ મુહૂર્ત ચર છે. એ મુહૂર્તો

लानां त्र्यशीत्यधिकशतेन वर्द्धन्ते हीयन्ते च तत्र च त्रैराशिकगणनावतारः, यदि मण्डलानां त्र्यशीत्यधिकशते षड्मुहूर्त्ता वर्द्धन्ते चापवर्द्धन्ते च तदा एकेन मण्डलेन किं वर्द्धते चापवर्द्धते च ? स्थापना-यथा १८३ । ६।१ अत्रान्त्यराशिना एककलक्षणेन मध्यराशिः षट्कलक्षणो गुण्यते, गुणिते च एतेन गुणितं तदेव भवतीति नियमेन षडेव स्थिताः ते च आदिराशिना भज्यन्ते अल्पत्वात् भागं न प्रयच्छतीति भाज्य भाजकराश्योः त्रिकेणापवर्त्तना कर्त्तव्या, जात उपरितनो राशिर्हि द्विकरूपः अधस्तन एकषष्टिरूपः $\frac{2}{61}$ समागतं द्वावेकषष्टिभागौ मुहूर्त्तस्य, अतो दिवसे अपवर्द्धने रात्रौ च वर्द्धते इति ॥

सम्प्रति-अग्रेतनमण्डलगते दिवसरात्रि वृद्धिहानी पृच्छन्नाह-'से णिक्खममाणे' इत्यादि, 'सेणिक्खममाणे सूरिए दोच्चंसि अहोरत्तंसि' अथ निष्क्रामन् सूर्यः द्वितीये अहो-

---

मुहूर्त्त चर मुहूर्त्त हैं ये मुहूर्त्त १८३ मंडलों पर बढते हैं और घटते हैं तो जब त्रैराशि विधिद्वारा इस की जांच की जाती है तो उस समय एक मण्डल पर ये कितने बढते घटते हैं यह स्पष्ट हो जाता है, इसकेलिये स्थापना इस प्रकार से करना चाहिये १८३/६, १, यहां अन्तिम राशि एक से मध्यकी राशि जो ६ है उसे गुणित करना चाहिये तब ६ ही गुण निकल आता है इस में आदि राशि का भाग करना चाहिये परं च यहां पर मध्यकी राशि है वह भाजक राशि से हीन है इसलिये भाज्य भाजक राशि की त्रिकोण अपवर्तना करलेनी चाहिये इस तरह $\frac{2}{61}$ आजाते हैं ये एक मुहूर्त्त के कृत ६१ भागों में से २ भाग हैं सो दिनके प्रमाण में से इन्हें कम किया गया है और रात्रि के प्रमाण में इन्हें बढाया गया है ।

'से णिक्खममाणे सूरिए दोच्चंसि' हे भदन्त ! द्वितीय मण्डल से निकलता हुआ सूर्य जब अभ्यन्तर तृतीय मण्डल को प्राप्त करके गति करता है-तब

---

१८३ મંડળો પર વધે છે અને ઘટે છે જ્યારે ત્રૈરાશિ વિધિ વડે એની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે ત્યારે એક મંડળ પર એ કેટલા વધે છે અને ઘટે છે આ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આના માટે સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી જોઈએ. १८३/६, १, અહીં અંતિમ રાશિ એકથી મધ્યની જે ૬ છે તેને ગુણિત કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી ૬ જ ગુણનફળ આવે છે આમાં આદિ રાશિનો ભાગાકાર કરવો જોઈએ પરંતુ અહીં મધ્ય રાશિ છે. તે ભાજક રાશિ કરતાં હીન છે એથી ભાજ્ય-ભાજક રાશિની ત્રિકોણ અપવર્તના કરી લેવી જોઇએ. આ પ્રમાણે $\frac{2}{61}$ આવી જાય છે. એ એક મુહૂર્તના કરવામાં આવેલા ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગો છે. તો દિવસના પ્રમાણમાંથી એમને ઓછા કરવામાં આવેલા છે અને રાત્રિના પ્રમાણમાં એમને અભિવર્ધિત કરવામાં આવેલા છે.

'से णिक्खममाणे सूरिए दोच्चंसि' હે ભદંત ! દ્વિતીયમંડળથી નીકળતો સૂર્ય જ્યારે અભ્યંતર તૃતીયમંડળને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે ત્યારે 'के महालये दिवसे के महालया

रात्रे 'अब्भंतरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' अभ्यन्तरतृतीयमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति 'तया णं के महालए दिवसे के महालिया राई भवइ' तदा यदा सर्वाभ्यन्तरतृतीय मण्डलापेक्षया चारं-गतिं चरति-करोति तस्मिन् काले खलु किं महालयः-कियत्प्रमाणको दिवसो भवति, तथा-किं महालया कीदृशप्रमाणवती रात्रि र्भवतीति प्रश्नः, 'भगवानाह गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तयाणं' यस्मिन् काले सर्वाभ्यन्तरतृतीयमण्डला· पेक्षया सूर्यश्चारं चरति तस्मिन काले खलु 'अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ चउहिं एकसट्ठिभाग-मुहूत्तेहिं ऊणे' अष्टादशमुहूर्त्तः-अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवति चतुर्भिरेकषष्टि-भागमुहूर्त्तैरूनः, तत्र द्वाभ्यां सूर्यमण्डलसम्बन्धिभ्यां द्वाभ्यां च प्रस्तुतमण्डल सम्बन्धिभ्या मित्येवं प्रकारै श्चतुर्भिर्मुहूर्त्तैरेकषष्टिभागैरूनो न्यूनो दिवसो भवतीत्यर्थः, तथा-'दुवालस-मुहुत्ता राई भवइ चउहिं एगसट्ठिमुहुत्तेहिं अहियत्ति' द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा चतुर्भिर्मुहूर्त्तैरेक-षष्टिभागैरधिका रात्रिर्भवति इति ॥

उक्तमण्डलत्रयातिरिक्त चतुर्थादिमण्डलेषु अतिदेशेन दिवसरात्रिवृद्धिहानी कथयितु-माह-'एवं खलु एएणं' इत्यादि, 'एवं खलु एए णं उवाएणं' एवं-मण्डलत्रयदर्शितरीत्या

'के महालए दिवसे के महालया राई भवइ' उस समय कितना बडा दिन होता है और कितनी बडी रात होती है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! तया अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ चउहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं ऊणे दुवालस-मुहुत्ता राई भवइ, चउहिं एगसट्ठिमुहुत्तेहिं अहियत्ति' हे गौतम ! जिस काल में सर्वाभ्यन्तर तृतीय मण्डल की अपेक्षा सूर्य गति करता है उस काल में अठा-रह मुहूर्त का दिन होता है परन्तु एक मुहूर्त के कृत ६१ भागों में से ४ भाग कम होता है दो भाग सूर्यमण्डल सम्बन्धी और दो भाग प्रस्तुत मण्डल सम्बन्धी यहां लिये गये हैं। तथा $\frac{४}{६१}$ भागों से अधिक १२ मुहूर्त की रात्रि होती है।

अब सूत्रकार उक्त मण्डलत्रय से अतिरिक्त चतुर्थ आदि मण्डलों में अति-देश वाक्य द्वारा दिवस और रात्रि की हानि एवं वृद्धि का कथन करने के

राई भवइ' ते वખते કેટલે લાંબો દિવસ હોય છે અને કેટલી લાંબી રાત હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! तया अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ चउहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं ऊणे दुवालसमुहुत्ता राई भवई, चउहिं एगसट्ठिमुहुत्तेहिं अहियत्ति' હે ગૌતમ ! જે કાળમાં સર્વાભ્યંતર તૃતીયમંડની અપેક્ષાએ સૂર્ય ગતિ કરે છે, તે કાળમાં ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે પરંતુ એક મુહૂર્તના કૃત ૬૧ ભાગોમાંથી ૪ ભાગ કમ હોય છે. બે ભાગો સૂર્યમંડળ સંબંધી અને બે ભાગ પ્રસ્તુતમંડળ સંબંધી અહીં ગૃહીત થયા છે. તથા $\frac{૪}{૬૧}$ ભાગો કરતાં અધિક ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે.

હવે સૂત્રકાર ઉક્તમંડળત્રય સિવાય ચતુર્થ વગેરે મંડળોમાં અતિદેશ વાક્ય દ્વારા દિવસ અને રાત્રિની હાનિ તેમજ વૃદ્ધિનું કથન કરવા માટે 'एवं खलु एएणं उवाएणं' આ

खलु-निश्चितम् एतेनानन्तरपूर्वोक्तोपायेन प्रतिमण्डलं दिवसरात्रिसम्बन्धि मुहूर्त्तैकषष्टिभाग द्वयवृद्धि हानिरूपेण 'णिक्खममाणे सूरिए' निष्क्रामन् दक्षिणाभिमुखं गच्छन् सूर्यः 'तयणंतराओ मंडलाओ' तदनन्तरान्मण्डलात् 'तयणंतरं मंडलं संकममाणे' तदनन्तरं मण्डलं संक्रामन् -गच्छन् यत्रस्थितः तदनन्तरं दक्षिणाभिमुखमपरं मण्डलं प्रतिगच्छन् सूर्यः 'दो दो एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं' द्वौ द्वौ मुहूर्त्तैकषष्टिभागौ 'एगमेगे मंडले' एकैकस्मिन् मण्डले प्रतिमण्डलम् इत्यर्थः 'दिवसखित्तस्स निवुड्ढेमाणे निवुड्ढेमाणे' 'दिवससम्बन्धिनः क्षेत्रस्य निवर्द्धयन् निवर्द्धयन्-हापयन् हापयन् परित्यजन् परित्यजन् इत्यर्थः, तथा-'रयणिखित्तस्स अभिवड्ढेमाणे अभिवड्ढेमाणे' रजनीक्षेत्रस्य रात्रिसम्बन्धि व्याप्तक्षेत्रस्य द्वौ द्वौ मुहूर्त्तैकषष्टिभागौ अभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् एतावत्प्रमाणकवृद्धिम्-आधिक्यं कुर्वन्, मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयगम्यं क्षेत्रं दिवसक्षेत्रे न्यूनं कुर्वन् तावदेव रात्रिक्षेत्रेऽधिकं कुर्वन्नित्यर्थः 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइत्ति' सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य-सम्प्राप्य चारं गतिं चरति-करोति इति ॥

सम्प्रति-सर्वमण्डलेषु मुहूर्त्तभागानां हानि वृद्धि सर्वाग्रं दर्शयितुमाह-'जयाणं' इत्यादि,

लिए-'एवं खलु एएणं उवाएणं' इस प्रदर्शित पद्धति के अनुसार प्रतिमण्डल पर दिवस एवं रात्रि सम्बन्धी $\frac{२}{६१}$ भागद्वय से जो कि एक जगह दिवस में-हानिरूप हैं और-रात्रि में वृद्धिरूप है इस तरह से हानि वृद्धि करता हुआ सब दक्षिण की ओर गमन करता है-अर्थात् तदन्तर मण्डल पर जाने के लिये दक्षिणाभिमुख होता है तब 'दो दो एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं एगमेगे मंडले दिवस खित्तस्स निवुड्ढेमाणे२' वहां पर दिवस का प्रमाण $\frac{२}{६१}$ भाग $\frac{२}{६१}$ भाग रूप से कमती २ हरएक मंडल पर होता जाता है तथा 'रयणिखित्तस्स अभिवड्ढेमाणे' प्रतिमंडल में रात्रिका प्रमाण $\frac{२}{६१}$ भाग $\frac{२}{६१}$ भाग बढता जाता है इस तरह 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सूर्य आभ्यन्तर मण्डलों से निकलता हुआ सर्वबाह्य मंडल पर पहुंच कर अपनी गति करता है।

'जया णं सूरिए सव्वब्भंतराओ मंडलाओ सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता

પ્રદર્શિત પદ્ધતિ મુજબ પ્રતિમંડળ પર દિવસ તેમજ રાત્રિ સંબંધી $\frac{૨}{૬૧}$ ભાગદ્વયથી કે જે એક સ્થાને દિવસમાં હાનિરૂપ છે અને રાત્રિમાં વૃદ્ધિરૂપ છે, આ પ્રમાણે હાનિ-વૃદ્ધિ કરતો દક્ષિણ તરફ ગમન કરે છે. અર્થાત્ તદનંતરમંડળ પર જવા માટે દક્ષિણાભિમુખ થાય છે. 'दो दो एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं एगमेगे मंडले दिवसखित्तस्स निवुड्ढेमाणे २' ત્યાં દિવસનું પ્રમાણ $\frac{૨}{૬૧}$ ભાગ $\frac{૨}{૬૧}$ ભાગ રૂપ કરતાં અલ્પ-અલ્પ દરેક મંડળ પર થઈ જાય છે. તેમજ 'रयणिखित्तस्स अभिवड्ढेमाणे' પ્રતિમંડળમાં રાત્રિનું પ્રમાણ $\frac{૨}{૬૧}$ ભાગ $\frac{૨}{૬૧}$ ભાગ વધી જાય છે, આ પ્રમાણે 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' સૂર્ય આભ્યંતરમાંથી નીકળતો સર્વબાહ્ય મંડળો પર પહોંચીને પોતાની ગતિ કરે છે.

'जया णं सूरिए सव्वब्भंतराओ मंडलाओ सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ

'जयाणं सूरिए' यदा-यस्मिन्काले खलु सूर्यः 'सव्वब्भंतराओ मंडलाओ सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वाभ्यन्तरमण्डलात् सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य-सम्प्राप्य चारं-गतिं चरति-करोति 'तया णं सव्वब्भंतरं मंडलं परिहाय' सर्वाभ्यन्तरं मण्डलं प्रणिधाय-मर्यादीकृत्य ततः परस्मात् द्वितीयान्मण्डलादारभ्येत्यर्थ, 'एगे णं तेसीए णं राइंदियसएणं' एकेन त्र्यशीतेन रात्रिंदिवशतेन त्र्यशीतेन-त्र्यशीत्यधिकेन रात्रिंदिवाना महोरात्राणां शतेनेत्यर्थः 'तिण्णि छावट्ठे एगसट्ठिभागमुहुत्तसए' त्रीणि षट् षष्टानि षट्षष्टयधिकानि मुहूर्तैकषष्टिभागशतानि 'दिवसखेत्तस्स निव्वुद्धेत्ता' दिवसक्षेत्रस्य निवर्द्धय षट्षष्टयधिकत्रिशतमुहूर्तैकषष्टिभागै र्यावत्प्रमाणकं क्षेत्रं गम्यते तावन्मात्रं क्षेत्रं हापयित्वा परित्यज्येत्यर्थः .'रयणिखेत्तस्स अभिवुद्धेत्ता' तावदेव क्षेत्रं रजनी क्षेत्रस्याभिवर्द्धय-वृद्धिं नीत्वा 'चारं चरइत्ति' चारं गतिं चरति-करोतीति, अयं भावः-दक्षिणायनसम्बन्धि त्र्यशीत्यधिकमण्डलेषु प्रत्येकं हीयमान भाग द्वयस्य त्र्यशीत्यधिकशतगुणनेन षट् षष्टयधिकत्रिशतराशि रुपपद्यते इति तावदेव रजनि-

---

चारं चरइ' अब सूत्रकार समस्त मंडलों में मुहूर्त भागों की हानि और वृद्धि का प्रमाण बताते हुए कहते हैं-जब सूर्य सर्वाभ्यन्तर मंडल से सर्वबाह्य मण्डल पर आकर के गति करता है 'तयाणं सव्वब्भंतरं मंडलं परिहाय' उस समय वह सर्वाभ्यन्तर मंडल की हद करके-मर्यादा करके इसके बाद द्वितीय मंडल की मर्यादा करके 'एगेणं तेसीएणं राइंदियसएणं तिण्णिच्छावट्ठे एगसट्ठिभाग-मुहुत्तसए दिवसखेत्तस्स निवुड्ढेत्ता रयणिखेत्तस्स अभिवुद्धेत्ता चारं चरइ' १८३ रातदिनों के ३६६ मुहुर्त्त $\frac{2}{61}$ भाग आदि होते हैं सो इतने मुहूर्त तो दिवसों में प्रदर्शितरीति कम और एक मुहूर्त के अनुसार हो जाते हैं और रात्रि में इतने मुहूर्त्त बढते जाते हैं। तात्पर्य यह है कि दक्षिणायन संबन्धी १८३ मंडलों में से प्रत्येक मंडल में २-२ भाग हीन होते जाते हैं सो इन दो का १८३ में गुणा करने से ३३६ राशि उत्पन्न होती है सो इतनी ही रजनि क्षेत्र में वृद्धि होती है

હવે સૂત્રકાર સમસ્ત મંડળોમાં મુહૂર્ત ભાગોની હાનિ અને વૃદ્ધિનું પ્રમાણ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે-જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળમાંથી સર્વબાહ્ય મંડળ પર આવીને ગતિ કરે છે. 'तया णं सव्वब्भंतरं मंडलं परिहाय' તે વખતે તે સર્વાભ્યંતર મંડળની મર્યાદા બનાવીને ત્યાર બાદ દ્વિતીય મંડળની મર્યાદા કરીને 'एगे णं तेसीएणं राइंदिवसएणं तिण्णि छावट्ठे एगसट्ठियभागमुहुत्तसए दिवसखेत्तस्स निवुड्ढेत्ता रयणिखेत्तस्स अभिवुद्धेत्ता चारं चरइ' ૧૮૩ રાત-દિવસોના ૩૬૬ મુહૂર્ત $\frac{2}{61}$ ભાગ વગેરે થાય છે. તો આટલા મુહૂર્ત તો દિવસમાં પ્રદર્શિત રીતિ કમ અને એક મુહૂર્ત મુજબ થઈ જાય છે અને રાત્રિમાં આટલા મુહૂર્તો વધતા જાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે દક્ષિણાયન સંબંધી ૧૮૩ મંડળોમાંથી દરેક મંડળમાં ૨-૨ ભાગ હીન થતા જાય છે. તો આ બેનો ૧૮૩ માં ગુણાકાર કરવાથી ૩૩૬ રાશિ ઉત્પન્ન થાય છે. તો આટલી જ રજનીક્ષેત્રમાં વૃદ્ધિ થાય છે. હવે સૂત્રકાર

क्षेत्रे वृद्धिर्भवति इति ॥ प्रकृतमेव वस्तु पश्चानुपूर्व्या दर्शयितुं प्रश्नयन्नाह-'जयाणं' इत्यादि, 'जयाणं भंते ! सूरिए' यदा-यस्मिन् काले खलु भदन्त ! सूर्यः 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वं बाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य-सम्प्राप्य चारं गतिं चरति-करोति 'तयाणं के महालए दिवसे भवइ' तदा-तस्मिन् काले खलु किं महालयः-कियान्-कियत्प्रमाणक इत्यर्थः दिवसो भवति तथा-'के महालिया राई भवइ' किं महालया-कियती कियत्प्रमाणा इत्यर्थः रात्री-रजनी भवतीति प्रश्नः भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तयाणं उत्तमकट्ठपत्ता उक्कोसिया' तदा तस्मिनकाले उत्तमकाष्ठाप्राप्ता-प्रकृष्टावस्थां गता अतएवोत्कर्षिका-सर्वत उत्कृष्टा, यतो न काचित्तदन्या प्रकर्षवती रात्रि भवति एतादृशी 'अट्ठारस मुहुत्ता राई भवइ' अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा एतादृशी तदा रात्री रजनी भवति । रात्रि दिवसस्य त्रिंशन्मुहूर्त्तप्रमाणत्वात् त्रिंशन्मुहूर्त्तलक्षणसंख्यापूरणायाह-'जहण्णए' इत्यादि, 'जहण्णए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइति' जघन्यकोऽल्पीयान् द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणकस्तत्काले-दक्षिणायनकाले दिवसो भवति त्रिंशन्मुहूर्त्तला दहोरात्रस्येति । अयं चाहोरात्रो दक्षिणायनस्य चरमो

अब सूत्रकार इस प्रकृत विषय को ही पश्चानुपूर्वी द्वारा दिखाते हैं-इसमें गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है-'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' हे भदन्त ! जिस समय सूर्य सर्वबाह्य मंडल को प्राप्त कर गति करता है-'तयाणं के महालए दिवसे भवइ' तब उस समय कितना बडा दिन होता है और 'के महालिया राई भवइ' कितनी बडी रात होती है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! तयाणं उत्तमकट्ठपत्ता उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवई' हे गौतम ! उस समय सब से अधिक प्रमाणवाली जिस से अधिक प्रमाणवाली और दूसरी रात्रि नहीं होती ऐसी रात्रि १८ मुहूर्त्त की होती है रात और दिवस का-दोनों का काल प्रमाण ३० मुहूर्त्त का होता है। 'जहण्णए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ' सो दिनका प्रमाण जघन्य होता है-अर्थात् १२ मुहूर्त्त का तब दक्षिणायन काल में दिन होता है। यह दिन रात

આ પ્રકૃત વિષયને જ પશ્ચાનુપૂર્વી દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે-આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-'जया णं भंते ! सूरिए सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' હે ભદંત ! જે સમયે સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે 'तयाणं के महालए दिवसे भवइ' ત્યારે તે વખતે કેટલો લાંબો દિવસ હોય છે અને 'के महालिया राई भवई' કેટલી લાંબી રાત હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! तयाणं उत्तमकट्ठपत्ता उक्कोसिया अट्ठरसमुहुत्ता राई भवइ' હે ગૌતમ ! તે વખતે સૌથી વધારે પ્રમાણવાળી જેનાથી વધારે પ્રમાણવાળી બીજી કોઈ રાત હોતી નથી એવી રાત્રિ ૧૮ મુહૂર્તની હોય છે. રાત અને દિવસનું-બન્નેનું કાલપ્રમાણ ૩૦ મુહૂર્ત જેટલું હોય છે. 'जहण्णए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवई' તો દિવસનું પ્રમાણ જઘન્ય થાય છે. એટલે કે ૧૨ મુહૂર્તનો

भवतीत्यादि प्रदर्शनार्थमाह-'एसणं' इत्यादि, 'एसणं पढमे छम्मासे' एषः खलु दक्षिणायनस्य प्रथमः षण्मासः 'एसणं पढमस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे' एतत्खलु प्रथमस्य षण्मासस्य पर्यवसानम् 'से पविसमाणे सूरिए' अथानन्तरं प्रविशन् सूर्यः 'दोच्चं छम्मासं अयमाणे' द्वितीयं षण्मासम् अयमानः-गच्छन् 'पढमंसि अहोरत्तंसि' प्रथमे अहोरात्रे 'बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' बाह्यानन्तरं द्वितीयं सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति। द्वितीय मंडलं सूर्यो गच्छतीति श्रुत्वा द्वितीयमण्डले दिवसरात्रिवृद्धिहानीज्ञानाय प्रश्नयन्नाह-'जयाणं' इत्यादि, 'जयाणं भंते ! सूरिए' यदा-यस्मिन् काले खलु भदन्त ! सूर्यः 'बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' बाह्यानन्तरं द्वितीयं सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य-सम्प्राप्य चारं गतिं चरति-करोति। 'तयाणं के महालए दिवसे भवइ' तदा-तस्मिन् सर्वबाह्यद्वितीयमण्डलसंक्रमणकाले खलु किं महालयः कियान्-कित्प्रमाणको दिवसो दिनं भवति, तथा-'के महालिया राई भवइ' किं महालया-कियती कियत्प्रमाणा च रात्री-रजनी भवतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अट्ठारसमुहुत्ता राई

दक्षिणायन का अन्तिम होता है-यही बात 'एसणं पढमे छम्मासे' इस सूत्र द्वारा प्रकट की गई है यह दक्षिणायन का प्रथम छह मास है 'एसणं पढमस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे' और यहां पर प्रथम छहमास का पर्यवसान-समाप्ति होता है 'से पविसमाणे सूरिए दोच्चं छम्मासं अयमाणे पढमंसि अहोरत्तंसि बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' इसके बाद अनन्तर मंडल में प्रवेश करता हुआ सूर्य जब द्वितीय छहमास पर पहुंच जाता है तो प्रथम अहोरात में द्वितीय सर्वबाह्य मण्डल को प्राप्त करके वह अपनी गति करता है 'जयाणं भंते ! सूरिए बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' इस सूत्रद्वारा अब गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है कि-हे भदन्त ! जब सूर्य द्वितीय बाह्य मंडल को प्राप्त कर अपनी गति करता है तो उस समय दिन और रातका

જ્યારે દક્ષિણાયનકાળમાં દિવસ હોય છે. આ દિવસ-રાત દક્ષિણાયનનો અંતિમ હોય છે. એજ વાત 'एसणं पढमे छम्मासे' આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આ દક્ષિણાયનના પ્રથમ ૬ માસ છે. 'एसणं पढमस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे' અને અહીં પ્રથમ ૬ માસનું પર્યવસાન થાય છે. 'से पविसमाणे सूरिए दोच्चं छम्मासं अयमाणे पढमंसि अहोरत्तंसि बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' ત્યાર પછી બીજા મંડળમાં પ્રવેશ કરતો સૂર્ય જ્યારે દ્વિતીય ૬ માસ પર પહોંચી જાય છે તો પ્રથમ અહોરાતમાં દ્વિતીય સર્વ બાહ્ય-મંડળને પ્રાપ્ત કરીને તે પોતાની ગતિ કરે છે. 'जयाणं भंते ! सूरिए बाहिराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' આ સૂત્ર વડે હવે ગૌતમસ્વામીએ આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદંત ! જ્યારે સૂર્ય દ્વિતીય બાહ્યમંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે તો તે સમયે દિવસ અને રાતનું કેટલું પ્રમાણ હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! अट्ठारस

भवइ दोहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं ऊणा' अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्री रजनी भवति द्वाभ्या मेकपष्टिभागमुहूर्त्ताभ्यामूना अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा तथा द्वाभ्यां मुहूर्त्तैकषष्टिभागाभ्यां हीना रात्रि र्भवतीत्यर्थः, तथा-'दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ दोहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहिए' द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणः द्वाभ्यामेकषष्टिभागमुहूर्त्ताभ्या मधिको विशिष्टो दिवसो भवतीति ।

संप्रति-तृतीयमण्डले दिनरात्रि वृद्धिहानी ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'से पविसमाणे' इत्यादि, 'से पविसमाणे सूरिए' अथ प्रविशन् सूर्यः 'दोच्चंसि अहोरत्तंसि' द्वितीये अहोरात्रे 'बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' बाह्यं तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य-संप्राप्य चारं चरति' 'जयाणं भंते ! सूरिए' यदा खलु भदन्त ! सूर्यः 'बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' बाह्य तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं-गतिं चरति-करोति' 'तयाणं के महालए दिवसे भवइ' तदा-तस्मिन् बाह्यतृतीयमण्डलसंक्रमणकाले खलु किं महालयः कियान्-कियत्प्रमाणको दिवसो भवति तथा-'के महालिया राई भवइ' किं महालया-कियत्प्रमाणा रात्रि र्भवति, तदा दिवसमानं च कीदृशं भवतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा !' इत्यादि, 'गोयमा !' हे गौतम ! 'तयाणं अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ चउहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं ऊणा'

कितना प्रमाण होता है ? इसके उत्तर में-प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! अट्ठारस मुहुत्ता राई भवई दोहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं ऊणा' हे गौतम ! उस समय अठारह मुहूर्त की रात्रि होती है-परन्तु एक मुहूर्त के ६१ भागों में से २ भाग कम की यह होती है तथा-'दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ दोहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहिए' $\frac{२}{६१}$ भाग अधिक १२ मुहूर्त्त का दिन होता है।

अब तृतीय मण्डल में दिन रातकी वृद्धि हानि जानने के लिये गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं 'से पविसमाणे सूरिए दोच्चंसि अहोरत्तंसि' हे भदन्त ! द्वितीय अहोरात में प्रवेश होता हुआ सूर्य 'बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' बाह्य तृतीय मण्डल को प्राप्त करके जब गति करता है 'तयाणं के महालए दिवसे भवई' तब दिवस कितना बडा होता है और 'के महालिया राई

मुहुत्ता राई भवइ दोहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं ऊणा' હે ગૌતમ ! તે સમયે ૧૮ મુહૂર્તની રાત હોય છે પરંતુ એક મુહૂર્તના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગ કમ જેટલી આ હોય છે. તેમજ 'दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ दोहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहिए' $\frac{२}{६१}$ ભાગ અધિક ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. હવે તૃતીય મંડળમાં દિવસ-રાત્રિની વૃદ્ધિ-હાનિ જાણવા માટે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે. 'से पविसमाणे सूरिए दोच्चंसि अहोरत्तंसि' હે ભદંત ! દ્વિતીય અહોરાત્રમાં પ્રવિષ્ટ થતો સૂર્ય 'बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' બાહ્ય તૃતીયમંડળને પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે ગતિ કરે છે. 'तयाणं के महालए दिवसे भवइ' ત્યારે દિવસ કેટલો લાંબો હોય છે. અને 'के महालिया राई भवई' રાત કેટલી લાંબી હોય છે ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે. 'गोयमा ! तयाणं अट्ठारसमुहुत्ता राई

तदा-सर्वबाह्यतृतीयमण्डलसंक्रमणकाले खलु अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा तथा द्वाभ्यां पूर्वमण्डलसम्बन्धिभ्यां प्रस्तुतमण्डलसम्बन्धिभ्यामेवं प्रकारेण चतुर्भिर्मुहूर्त्तैकषष्टिभागै रूना-हीना रात्रि र्भवति, तथा-'दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ चउहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहिए त्ति' द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति चतुर्भिरेकषष्टिभागमुहूर्त्तैरधिकः अत्रापि द्वाभ्यां पूर्वमण्डलसत्काभ्यां द्वाभ्यां प्रस्तुतमण्डलसत्काभ्यामित्येवं चतुःसंख्यकैर्मुहूर्त्तैरधिको दिवसो भवतीति।

सम्प्रति-उक्तातिरिक्तेषु मण्डलेषु अतिदेशमाह-'एवं खलु एएणं' इत्यादि, 'एवं खलु एएणं उवाएणं' एवम्-मण्डलत्रयदर्शितरीत्या खलु एतेनानन्तरवर्णितोपायेन प्रतिमण्डलदिवसरजनीसम्बन्धिमुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयवृद्धिहानिरूपेण 'पविसमाणे सूरिए' प्रविशन् जम्बूद्वीपे मण्डलानि कुर्वन् सूर्यः 'तयणंतराओ मंडलाओ तयणंतरं मंडलं' तदनन्तरात्

भवइ' रात कितनी बडी होती है? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते है 'गोयमा! तयाणं अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ चउहिं एगसट्ठिभाए एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं ऊणा' गौतम! उस समय अठारह मुहूर्त की रात होती है परन्तु यह रात एक मुहूर्त के कृत ६१ भागों में से ४ भाग कम होती है यहां पूर्व मण्डल के दो और प्रस्तुत मण्डल के दो इस तरह से ये ४ भाग लिये गये हैं। अर्थात् पूर्व मण्डल के एक मुहूर्त के ६१ भागों में से २ भाग और प्रस्तुत मण्डल के एक मुहूर्त के ६१ भागों में से २ भाग इस प्रकार से ४ भाग गृहीत हुए हैं। तथा 'दिवसे दुवालसमुहुत्ते भवइ चउहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहिए' १२$\frac{4}{61}$ मुहूर्त का दिन होता है। अर्थात् $\frac{4}{61}$ भाग जो रात्रि के प्रमाण में कम हुआ है वे यहां बढ जाता है।

अब सूत्रकार उक्त से अतिरिक्त मण्डलों में अतिदेश का कथन करते हुए कहते हैं 'एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे सूरिए' इस तरह अनन्तर वर्णित इस उपाय के अनुसार-प्रति मण्डल दिवस और रजनी सम्बन्धि मुहूर्तैकषष्टि भागद्वय की वृद्धि और हानि के अनुसार-जम्बूद्वीप में मंडलों को

भवइ चउहिं एगसट्ठिभाए एगसट्ठिभाग मुहुत्तेहिं ऊणा' હે ગૌતમ! તે સમયે ૧૮ મુહૂર્તની રાત હોય છે. પરંતુ આ રાત એક મુહૂર્તના કૃત ૬૧ ભાગોમાંથી ૪ ભાગ કમ હોય છે. અહીં પૂર્વમંડળના બે અને પ્રસ્તુતમંડળના બે આ પ્રમાણે એ ચાર ભાગો ગૃહીત થયા છે. એટલે કે પૂર્વમંડળના એક મુહૂર્તના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગ અને આ પ્રમાણે ૪ ભાગો ગૃહીત થયા છે. તથા 'दिवसे दुवालसमुहुत्ते भवइ चउहिं एगसट्ठिभागमुहुत्तेहिं अहिए' ૧૨$\frac{4}{61}$ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. એટલે કે $\frac{4}{61}$ ભાગ જે રાત્રિના પ્રમાણમાં કમ થયો છે, તે અહીં વધી જાય છે. હવે સૂત્રકાર ઉપર્યુક્ત સિવાયના બીજા મંડળોમાં અતિદેશનું કથન કરતાં કહે છે-'एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे सूरिए' આ પ્રમાણે અનંતર વર્ણિત આ ઉપાય મુજબ પ્રતિમંડળ દિવસ અને રજની સંબંધી મુહૂર્તૈકષષ્ટિભાગદ્વયની વૃદ્ધિ અને હાનિ મુજબ જમ્બૂદ્વીપમાં મંડળોને કરતો સૂર્ય 'तयणंतराओ

मण्डलात् तदनन्तरमेकस्मात् मण्डलात्तदपरं मण्डलम् 'संकममाणे संकममाणे' संक्रामन् संक्रामन्-गच्छन् गच्छन् 'दो दो एकसट्ठिभागमुहुत्तेहिं' द्वौ द्वौ मुहूर्त्तैकषष्ठिभागौ 'एगमेगे मंडले' एकैकस्मिन् मण्डले-प्रतिमण्डलम् 'रयणिखेत्तस्स निवुद्धेमाणे' रजनी रात्रिः तत्सम्बन्धिक्षेत्रस्य-प्रदेशस्य निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् परित्यजन् २ अत्यल्पं कुर्वन् तथा-'दिवसखेत्तस्स अभिवुद्धेमाणे अभिवुद्धेमाणे' दिवससम्बन्धि क्षेत्रस्य अभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् अधिकाधिकं कुर्वन् 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ त्ति' सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं गतिं चरति-करोतीति ।

अत्रापि मण्डलेषु भागानां हानिवृद्धिसर्वाग्रं दर्शयितुमाह-'जयाणं' इत्यादि, 'जयाणं भंते ! सूरिए' यदा-यस्मिन् काले खलु भदन्त ! सूर्यः 'सव्वबाहिराओ मण्डलाओ' सर्वबाह्यात् मण्डलात् 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य-संप्राप्य 'चारं चरइ' चारं गतिं चरति-करोति, 'तयाणं सव्वबाहिरं मंडलं पणिहाय' तदा-तस्मिन् सर्वबाह्यात् सर्वाभ्यन्तरमण्डलसंक्रमणकाले सर्वबाह्यं मण्डलं प्रणिधाय-मर्यादीकृत्य तदर्वा-

---

करता हुआ सूर्य 'तयणंतराओ मंडलाओ तयणंतरं मंडलं संकममाणे २ दो दो एगसट्ठिभागमुहूत्ते' तदनन्तर मण्डल से तदनन्तर मण्डल पर-एक मंडल से दूसरे मण्डल पर जाता हुआ दो दो मुहूर्तैकषष्ठिभाग को 'एगमेगे मंडले' प्रतिमण्डल पर 'रयणिखेत्तस्स निवुद्धेमाणे २' रजनी क्षेत्र को अत्यल्प करता २ तथा-'दिवसखेत्तस्स अभिवुद्धेमाणे २' दिवसक्षेत्र को वृद्धिंगत करता करता -अधिक अधिक करता-'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वाभ्यन्तर मण्डल पर पहुंच कर 'चारं चरइ' गति करता है। इस तरह मण्डलों में भागों की-हानि वृद्धि कितनी होती है? इस बात को प्रकट करने के लिये सूत्रकार कहते है -'जयाणं भंते ! मंडलाओ' सर्वबाह्य मंडल से 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वाभ्यन्तर मंडल पर पहुंच-जाता है-अर्थात् वहां पर पहुंचकर गति करता है 'तयाणं सव्वबाहिरं मंडलं पणिहाय' तब सर्वबाह्य मंडल की मर्यादा

मंडलाओ तयणंतरं मंडलं संकमणाणे २ दो दो एगसट्ठिभागमुहुत्ते' તદનંતર મંડળથી તદનંતર મંડળ પર એક મંડળથી બીજા મંડળ પર ગમન કરતો, બે-બે મુહૂર્તૈક ષષ્ટિ ભાગોને 'एगमेगे मंडले' પ્રતિમંડળ પર 'रयणिखेत्तस्स निवुद्धेमाणे २' રજનીક્ષેત્રને અત્યલ્પ કરતો કરતો તેમજ 'दिवसखेत्तस्स अभिवुद्धेमाणे २' દિવસ ક્ષેત્રને વૃદ્ધિંગત કરતો-કરતો અધિક-અધિક કરતો 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' સર્વાભ્યંતરમંડળ પર પહોંચીને 'चारं चरइ' ગતિ કરે છે. આ પ્રમાણે મંડળોમાં ભાગોની હાનિ-વૃદ્ધિ કેટલી થાય છે? આ વાતને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે-'जयाणं भंते ! सूरिए' જે કાળે સૂર્ય 'सव्वबाहिरियाओ मंडलाओ' સર્વ બાહ્યમંડળથી 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' સર્વાભ્યંતર-મંડળ પર પહોંચી જાય છે. એટલે કે ત્યાં પહોંચીને ગતિ કરે છે. 'तयाणं सव्वबाहिर-

कृतनादारभ्य इत्यर्थः 'एगेणं तेसीएणं राइंदियसएणं' एकेन त्र्यशीतेन रात्रिन्दिवशतेन त्र्यशीत्यधिकैकरात्रिन्दिवशतेन 'तिण्णि छावट्ठे एगसट्ठिभागमुहुत्तसए' त्रीणि षष्टानि एकषष्टिभागमुहूर्त्तशतानि त्रीणि षट् षष्ट्यधिकानि महूर्त्तैकषष्टिभागशतानीत्यर्थः 'रयणिखेत्तस्स णिवुद्धेत्ता' रजनी सम्बन्धि क्षेत्रस्य निर्वर्ध्य-न्यूनं कृत्वा 'दिवसखेत्तस्स अभिवद्धेत्ता' दिवसक्षेत्रस्य अभिवद्धर्य-वृद्धिं कृत्वा 'चारं चरइ' चारं गतिं चरति-करोति 'एसणं दोच्चे छम्मासे' एषः खलु अहोरात्रः द्वितीयः षण्मासः उत्तरायणस्य चरमः 'एसणं दोचस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे' एतत् खलु द्वितीयस्य षण्मासस्योत्तरायणरूपस्य पर्यवसानम् 'एसणं आइच्चे संवच्छरे' एषः खलु आदित्यः संवत्सरः 'एसणं आइच्चस्स संवच्छरस्स पज्जवसाणे पण्णत्ते' एतदेव आदित्यस्य-आदित्योपलक्षितस्य संवत्सरस्य-वर्षस्य पर्यवसानं मज्ञप्तम्-कथितम् इत्यष्टमं दिनरात्रि वृद्धिहानि द्वारं समाप्तम् । सू० ६॥

अष्टमं दिनरात्रिहानिवृद्धिद्वारं निरूप्य नवमं तापक्षेत्रद्वारं निरूपयितुमाह-

मूलम्-जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं

कर के 'एगेणं तेसीएणं राइंदिवसएणं' १८३ रात दिनों 'तिण्णिछावट्ठे एगसट्ठी भाग मुहुत्तसए' ३६६ और एक मुहूर्त्त के ६१ भागों तक को 'रयणिखेत्तस्स-णिवुद्धेत्ता' रात्रि के क्षेत्र में न्यूनता करता हुआ और 'दिवसखेत्तस्स अभिवद्धेत्ता' दिवस के क्षेत्र में वृद्धि करता हुआ सूर्य 'चारं चरइ' अपनी गति करता है। 'एस णं दोच्चे छम्मासे' यह द्वितीय षट् मास है अर्थात् उत्तरायण का चरम मास है।

'एस णं दोच्चस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे' यहीं पर उत्तरायण की परिसमाप्ति हो जाती है।

'एस णं आइच्चे संवच्छरे' यह आदित्य संवत्सर है 'एसणं आइच्चस्स संवच्छरस्स पज्जवसाणे पण्णत्ते' और यहां पर आदित्य के संवत्सर की वर्ष की-समाप्ति हो जाती है ऐसा कहा गया है। ८ वां वृद्धिहानि द्वार समाप्त ॥६॥

मंडलं पणिहाय' त्यारे सर्व બાહ્યમંડળની મર્યાદા કરીને 'एगेणं तेसीएणं राइंदियसएणं' ૧૮૩ રાત-દિવસોમાં 'तिण्णि छावट्ठे एगसट्ठीभागमुहुत्तसए' ૩૬૬ અને એક મુહૂર્તના ૬૧ ભાગો સુધીની 'रयणिखेत्तस्स णिवुद्धेत्ता' રાતના ક્ષેત્રમાં ન્યૂનતા કરતો અને 'दिवसखेत्तस्स अभिवद्धेत्ता' દિવસના ક્ષેત્રમાં વૃદ્ધિ કરતો આ સૂર્ય 'चारं चरइ' ગતિ કરે છે. 'एसणं दोच्चे छम्मासे' આ દ્વિતીય ષટ્ માસ છે. એટલે કે ઉત્તરાયણનો ચરમ માસ છે.

'एस णं दोच्चस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे' અહીં ઉત્તરાયણની પરિસમાપ્તિ થઈ જાય છે.

'एस णं आइच्चे संवच्छरे' આ આદિત્ય સંવત્સર છે.

'एस णं आइच्चस्स संवच्छरस्स पज्जवसाणे पण्णत्ते' અને અહીં આદિત્યના સંવત્સરની-વર્ષની-સમાપ્તિ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

અષ્ટમ વૃદ્ધિ-હાનિદ્વાર સમાપ્ત.

चरइ, तयाणं किं संठिया तावखित्तसंठिई पन्नत्ता ? गोयमा ! उद्धी-मुहकलंबुयापुष्फसंठाणसंठिया तावखेत्तसंठिई पन्नत्ता अंतो संकुया बाहिं वित्थडा अंतो वट्टा बाहिं विहुला अंतो अंकमुहसंठिया बाहिं सगडद्धीमुहसंठिया उभयो पासेणं तीसे दो बाहाओ अवट्ठियाओ पणयालीसं पणयालीसं जोयणसहस्साइं आयामेणं दुवे य णं तीसे बाहाओ अणवट्ठियाओ हवंति, तं जहा—सव्वब्भंतरिया चेव बाहा सव्वबाहिया चेव बाहा, तीसेणं सव्वब्भंतरिया बाहा मंदरपव्वयं तेणं णव जोयण-सहस्साइं चत्तारि छअसीए जोयणसए णव य दसभाए जोयणस्स परि-क्खेवेणं, एसणं भंते ! परिक्खेवविसेसे कओ आहिएति वएज्जा ? गोयमा ! जं णं मंदरस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं तिहिं गुणेत्ता दसहिं छेत्ता दसहिं भागे हीरमाणे एस परिक्खेवविसेसे आहिएति वएज्जा, तीसेणं सव्वबाहिरिया बाहा लवणसमुद्दंतेणं चउणवई जोयणसह-स्साइं अट्ठसट्ठे जोयणसए चत्तारि य दसभाए जोयणस्स परिक्खेवेणं, से णं भंते ! परिक्खेवविसेसे कओ आहिए ति वएज्जा ? गोयमा ! जे णं जंबुदीवस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं तिहिं गुणेत्ता दसहिं छेत्ता दस-भागे हीरमाणे, एसणं परिक्खेवविसेसे आहिए ति वएज्जा इति। तयाणं भंते ! तावखित्ते केवइयं आयामेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! अट्ठहत्तरिं जोयणसहस्साइं तिण्णि य तेत्तीसे जोयणसए जोयणस्स तिभागे य आयामेणं पण्णत्ते, मेरुस्स मज्झयारे जाव य लवणस्स रुंद छब्भागे। तावायामो एसो सगडुद्धी संठिओ नियमा १। तयाणं भंते ! किं संठिया अंधकारसंठिई पण्णत्ता ? गोयमा ! उद्धीमुहकलंबुआ पुप्फ संठाणसंठिया अंधकारसंठिई पण्णत्ता, अंतो संकुलया बाहिं वित्थडा तं चेव जाव तीसेणं सव्वब्भंतरिया बाहा मंदरपव्वयं ते णं छ जोयण-सहस्साइं तिण्णि य चउवीसे जोयणसए छच्च दसभाए जोयणस्स परिक्खेवेणंति, से णं भंते ! परिक्खेवविसेसे कओ आहिए ति वए-

ज्जा, गोयमा ! जे णं मंदरस्स पव्वयस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं दोहिं गुणेत्ता दसहिं छेत्ता दसहिं भागे हीरमाणे, एसणं परिक्खेवविसेसे आहिए ति वएज्जा तीसेणं सव्वबाहिरिया बाहा लवणसमुद्दं तेणं ते-सट्ठी जोयणसहस्साइं दोण्णि य पणयाले जोयणसए छच्च दसभाए जोयणस्स परिक्खेवेणं, से णं भंते ! परिक्खेवविसेसे कओ अहिएति वएज्जा ? गोयमा ! जे णं जंबुद्दीवस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं दोहिं गुणेत्ता जाव तं चेव। तयाणं भंते! अंधयारे केवइयं आयामेणं पण्णत्ते? गोयमा ! अट्ठहत्तरिं जोयणसहस्साइं तिण्णि य तेत्तीसे जोयणसए ति-भागं च आयामेणं पण्णत्ते । जया णं भंते सूरिए सव्वबाहिरं मंडलं उव-संकमित्ता चारं चरइ, तयाणं किं संठिया तावखित्तसंठिई पण्णत्ता ? गोयमा ! उद्धीमुहकलंबुआ पुप्फसंठाणसंठिया पन्नत्ता, तं चेव सव्वं णेयव्वं, णवरं णाणत्तं जं अंधयारसंठिईए पुव्ववण्णियं पमाणं तं ताव-खित्तसंठिईए णेयव्वं, जं तावखित्तसंठिईए पुव्ववण्णियं पमाणं तं अंधयारसंठिईए णेयव्वं ति ॥ इति ॥सू० ७॥

छाया—यदा खलु भदन्त ! सूर्यः सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु किं संस्थिता तापक्षेत्रसंस्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! ऊर्ध्वमुखकलम्बुका पुष्पसंस्थानसंस्थिता तापक्षेत्र संस्थितिः प्रज्ञप्ता, अन्तः संकुचिता वहिर्विस्तृता अन्तो वृत्ता बहिर्विपुला अन्तरङ्कमुखसंस्थिता बहिः शकटोर्ध्वीमुखसंस्थिता उभयपार्श्वेन तस्या द्वे बाहे अवस्थिते भवतः, पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि आयामेन, द्वे च खलु तस्या बाहे अवस्थिते भवतः, तद्यथा सर्वाभ्यंतरा च बाहा सर्वबाह्या च बाहा, तथा खलु सर्वाभ्यन्तरा बाहा मन्दरपर्वतान्तेन नव योजनसह-स्राणि चत्वारि षडशीति योजनशतानि नव च दशभागान् योजनस्य परिक्षेपेण, एषः खलु भदन्त ! परिक्षेपविशेषः कुत आख्यात इति वदेत् ? गौतम ! यः खलु मन्दरस्य परिक्षेपः, तं परिक्षेपं त्रिभिर्गुणयित्वा दशभिश्छित्वा दशभिर्भागे ह्रियमाणे एषः परिक्षेपविशेष आख्यात इति वदेत्, तस्याः खलु सर्वबाह्या बाहा लवणसमुद्रान्तेन चतुर्नवति योजनसहस्राणि चत्वारि च दशभागान् योजनस्य परिक्षेपेण, स खलु भदन्त ! परिक्षेपविशेषः कुत आख्यात इति वदेत् ? गौतम ! यः खलु जम्बूद्वीपस्य परिक्षेपः, तं परिक्षेपं त्रिभिर्गुणयित्वा दशभि-श्छित्वा दशभिर्भागे ह्रियमाणे एषः खलु परिक्षेपविशेष आख्यात इति वदेत् । तदा खलु भदन्त ! तापक्षेत्रं कियदायामेन प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! अष्टसप्ततिं योजनसहस्राणि त्रीणि च

त्रयस्त्रिंशद् योजनशतानि योजनस्य त्रिभागं चायामेन प्रज्ञप्तम् मेरोर्मध्यकारे यावच्च लवणस्य रुंदषड्भागः 'तापायाम एषः शकटोर्ध्वीसंस्थितो नियमात् १' तदा खलु भदन्त! किं संस्थिता अन्धकारसंस्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! ऊर्ध्वमुखकलंबुकपुष्पसंस्थानसंस्थिता अन्धकारसंस्थितिः प्रज्ञप्ताः, अन्तः संकुचिता बहिर्विस्तृता तदेव यावत्, तस्याः खलु सर्वाभ्यन्तरिका बाहा, मन्दरपर्वतान्तेन षड्योजनसहस्राणि त्रीणि च चतुर्विंशति योजन शतानि षट् च दशभागान् योजनस्य परिक्षेपेणेति । स खलु भदन्त! परिक्षेपविशेषः कुत आख्यात इति वदेत्? गौतम! यः खलु मन्दरस्य पर्वतस्य परिक्षेपः तं परिक्षेपं द्वाभ्यां गुणयित्वा दशभिश्छित्त्वा दशभिः भागे ह्रियमाणे एषः खलु परिक्षेपविशेष आख्यात इति वदेत्, तस्याः खलु, सर्वबाह्या बाहा लवणसमुद्रान्तेन त्रिषष्टियोजनसहस्राणि द्वे च पञ्चचत्वारिंशद् योजनशते षट् च दशभागान् योजनस्य परिक्षेपेण । स खलु भदन्त! परिक्षेपविशेषः कुत आख्यात इति वदेत्? गौतम! यः खलु जम्बूद्वीपस्य परिक्षेपः, तं परिक्षेपं द्वाभ्यां गुणयित्वा यावत् तदेव तदा खलु भदन्त! अन्धकारः कियदायामेन प्रज्ञप्तः? गौतम! अष्टसप्तति योजनसहस्राणि त्रीणि च त्रयस्त्रिंशद् योजनशतानि त्रिभागं चायामेन प्रज्ञप्तः। यदा खलु भदन्त! सूर्यः सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु किं संस्थिता तापक्षेत्रसंस्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! ऊर्ध्वमुखकलंबुका पुष्पसंस्थानसंस्थिता प्रज्ञप्ता, तदेव सर्वं नेतव्यम्, नवरं नानात्वं यदन्धकारसंस्थितेः पूर्ववर्णितं प्रमाणं तत् तापक्षेत्रसंस्थिते नेतव्यम्, यत् तापक्षेत्रसंस्थितेर्वर्णितं प्रमाणं तदन्धकारसंस्थिते नेतव्यमिति ॥ सू० ७॥

टीका-'जया णं भंते! सूरिए' यदा-यस्मिन् काले भदन्त! सूर्यः 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य-संप्राप्य 'चारं चरइ' चारं गतिं चरति-करोति उत्तरायणाद् दक्षिणायनकरणसमये 'तया णं किं संठिया तावक्खित्तसंठिई पन्नत्ता' तदा

ताप क्षेत्र द्वार का निरूपण

'जया णं भंते! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता'-इत्यादि.

टीकार्थ-गौतमस्वामीने इस सूत्र द्वारा प्रभु से ऐसा पूछा है-'जया णं भंते! सूरिए' हे भदन्त! जब सूर्य 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वाभ्यन्तर मण्डलपर पहुंचकर 'चारं चरइ' अपनी गति करता है-अर्थात् उत्तरायण से दक्षिणायन होता है 'तयाणं' उस समय 'किं संठिया तावखित्तसंठिई पण्णत्ता,

---

તાપક્ષેત્રદ્વારનું નિરૂપણ

'जया णं भंते! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' इत्यादि-

ટીકાર્થ-ગૌતસ્વામીએ આ સૂત્ર વડે પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'जया णं भंते! सूरिए' હે ભદંત! જ્યારે સૂર્ય 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' સર્વાભ્યંતરમંડળ પર પહોંચીને 'चारं चरइ' ગતિ કરે છે. એટલે કે ઉત્તરાયણથી દક્ષિણાયન તરફ ગતિ કરે છે. 'तया णं' તે સમયે 'किं संठिया तावखित्तसंठिई पण्णत्ता' તાપક્ષેત્રની સૂર્યના પ્રકાશથી

खलु किं संस्थिता तापक्षेत्रस्य सूर्यप्रकाशप्रकाशितगगनखण्डस्य संस्थितिः व्यवस्था प्रज्ञप्ता-कथिता सूर्यातपस्य कीदृशं संस्थानं भवतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'उद्धीमुहकलंबुआ पुप्फसंठाणसंठिया' ऊर्ध्वीमुखकलम्बुकापुष्पसंस्थान-संस्थिता, तत्र ऊर्ध्वमुपरि कृतं मुखं यस्य तत् ऊर्ध्वीमुखम् अधोमुखत्वे तिर्यङ्मुखत्वे वा वक्ष्यमाणाकारप्रदर्शनासंभवात्, एतादृशं यत् कलम्बुका पुष्पम्-पुष्पविशेषः कदम्बपुष्प-मित्यर्थः तस्य कलम्बुकापुष्पस्य यत् संस्थानम्-आकारस्तेन संस्थिता-तादृश संस्थान-विशिष्टा 'तावखेत्तसंठिई पन्नत्ता' तापक्षेत्रसंस्थितिः प्रज्ञप्ता-कथिता मया वर्द्धमानस्वा मिना शेषैरपि तीर्थकरैश्चेति, इदमेव संस्थानं विविच्य दर्शयति 'अंतो संकुया' इत्यादि, 'अंतो संकुया' अन्तः मेरुपर्वतदिशि संकुचिता 'बाहिं वित्थडा' बहिर्विस्तृता तत्र बहिर्लवणसमुद्रदिशि विस्तृता विस्तारवती तापक्षेत्रसंस्थितिः, तथा-'अंतो वट्टा बाहिं विहुला' अंतो वृत्ता

तापक्षेत्र की-सूर्य के प्रकाश से प्रकाशित हुए गगन खण्ड की क्या व्यवस्था होती है ? इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! उद्धीमुह कलंबुआ पुप्फ-सठाणसंठिया ! हे गौतम ! ऊपर की ओर मुखवाले कदम्ब पुष्प का जैसा आ-कार होता है ऐसा ही आकार व्यवस्था-'तावखेत्तसंठिई पण्णत्ता' सूर्य के प्रकाश से प्रकाशित हुए गगन खण्ड का होता है "उर्ध्वी मुख" इस विशेषण से सूत्रकारने अधोमुखवाले एवं तिर्यङ्मुखवाले कदम्ब पुष्प का निराकरण किया हैं क्यों कि वक्ष्यमाण आकार प्रदर्शना ऐसे कदम्ब पुष्प के आकार से मिलती नहीं हैं 'अंतो संकुया, बाहिं वित्थडा, अंतो वट्टा, बाहिं विहुला, अंतो अंकमुह-संठिया बाहिं सगडद्धी मुहसंठिया' इसीबात को सूत्रकार ने विवेचित कर के इस प्रकार से-प्रकट किया है-मेरु पर्वत की दिशा में यह लोकसंस्थिति संकु-चित हो गई है और लवण समुद्र की दिशा में विस्तृत हो गई है । मेरु की दिशा में यह अर्द्धवलय के आकार जैसी होगइ है तथा लवण समुद्र की दिशा

પ્રકાશિત થયેલા ગગનખંડની શી વ્યવસ્થા હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! उद्धीमुह कलंवुआ पुप्फसंठाणसंठिया' હે ગૌતમ ! ઉપરની તરફ મુખવાળા કદંબ પુષ્પનો જેવો આકાર હોય છે, તેવો જ આકાર વ્યવસ્થા 'ताव खेत्तसंठिई पण्णत्ता' સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલા ગગનખંડનો થાય છે. 'ऊर्ध्वमुख' આ વિશેષણથી સૂત્ર-કારે અધોમુખવાળા તેમજ તિર્યંગ્મુખવાળા કદંબ પુષ્પનું નિરાકરણ કર્યું છે. કેમકે વક્ષ્યમાણ આકાર પ્રદર્શના એવા કદંબ પુષ્પના આકાર સાથે મળતી આવતી નથી 'अंतो संकुया, बाहिं वित्थडा, अंतो वट्टा बाहि विहुला, अंतो अंकमुहसंठिया बाहि सगडद्धी मुह संठिया' આ વાતને સૂત્રકાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે કે મેરુપર્વતની દિશામાં આ લોક સંસ્થિતિ સંકુચિત થઈ ગઈ છે. અને લવણસમુદ્રની દિશામાં વિસ્તૃત થઈ ગઈ છે. મેરુની દિશામાં આ અર્ધવલયના આકાર જેવી થઈ ગઈ છે તેમજ લવણસમુદ્રની દિશા

वहिर्विपुला, तत्रान्त मेरुदिशि वृत्ता अर्द्धवलयाकारा सर्वतो वृत्तमेरुगतान् त्रीन् द्वौवा दश-भागान् अभिव्याप्त स्थितत्वात् वहिर्लवण समुद्रदिशि विपुला उत्कर्षभावेन विस्तारमुपगता प्राप्ता, एतदेव संस्थानकथनेन स्पष्टयति 'अंतो अंकमुहसंठिया' अन्तरङ्कमुखसंस्थिता, तत्र अन्त मेरुदिशि अङ्कः पद्मासनोपविष्टस्योत्सङ्गरूप आसनवन्धस्तस्य मुखम्—अग्रभागोऽर्द्ध-वलयाकार स्तदेव संस्थितं संस्थानं यस्याः सा अन्तरङ्कमुखसंस्थिता तथा—'बाहिं सगडद्धीमुह-संठिया' बाहिं शकटोद्धीमुखसंस्थिता, तत्र वहिर्लवणसमुद्रदिशि शकटोद्धिः शकटस्य उद्धिः—धूरीति प्रसिद्धा तस्या मुखं यतः प्रभृति निःश्रेणिकायाः फलकानि वद्ध्यन्ते तच्चातिविस्तृतं भवति तत्संस्थाना अन्तर्बहिर्भागौ आश्रित्य यथाक्रमं संकुचिता विस्तृता चेतिभावः।

अथास्या स्तापक्षेत्र संस्थिते रायामादिकमाह—'उभओ' इत्यादि, 'उभओ पासेणं' उभय-पार्श्वेन 'तीसे दो वाहाओ अवट्ठियाओ हवंति' तस्याः तापक्षेत्रसंस्थितेः द्वे वाहे अवस्थिते भवतः, तत्रोभयपार्श्वे मन्दरपर्वतस्य उभयोः पार्श्वयोः तस्या स्तापक्षेत्रसंस्थितेः सूर्यभेदेन द्विरूपतो व्यवस्थितायाः प्रत्येकमेकैकभावेन द्वे वाहे द्वे द्वे पार्श्वे अवस्थिते अवृद्धिहानि

में यह विस्तारवाली बन गई है। मेरु की दिशा में यह अर्द्धवलय के आकार की इसलिये कही गई है कि मेरु सर्व ओर से गोल है उसके तीन, दो अथवा दश भागों को व्यास करके यह स्थित है इसलिये यह जैसा पद्मासन से उपविष्ट हुए मनुष्य का उत्सङ्ग, रूप आसनबन्ध का मुख अग्र भाग अर्द्धवलयाकार हो जाता है उसी तरह का इसका संस्थान कहा गया है और बाहिर में इसका संस्थान गाडी के धुरा के मुख जैसा होता कहा गया है क्यों कि धुरा का मुख विस्तृत होता है

अब सूत्रकार तापक्षेत्र की संस्थिति के आयाम आदि का कथन करते हैं—'उभयो पासेणं तीसे दो बाहाओ अवट्ठियाओ हवंति' उभय पार्श्व की अपेक्षा मन्दर पर्वत की दायें बाये भाग की तरफ की उस तापक्षेत्र संस्थिति की दो दो बाहा सूर्य के दो होने के कारण अवस्थित कही गई है वृद्धि हानि स्व-

---

આ વિસ્તારયુક્ત થઈ ગઈ છે. મેરુની દિશામાં આ અર્ધવલયના આકારની એટલા માટે કહેવામાં આવી છે કે મેરુ બધી દિશાઓમાં ગોળાકારવાળો છે. તેના ત્રણ, બે અથવા દશ ભાગોને વ્યાપ્ત કરીને આ સ્થિત છે. એથી આ જે પ્રમાણે પદ્માસનમાં આસીન માણસનો ઉત્સંગરૂપ આસન બંધનો મુખાગ્રભાગ અર્ધવલયાકાર થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જ આનું સંસ્થાન કહેવામાં આવેલ છે' અને બહારમાં આનું સંસ્થાન ગાડીના ધુરાનું મુખ જે પ્રમાણે છે તે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. કેમકે ધુરામુખ વિસ્તૃત હોય છે. હવે સૂત્રકાર તાપક્ષેત્રની સંસ્થિતિના આયામ વગેરેના માટે કથન કરે છે. 'उभयो पासेणं तीसे दो वाहाओ अवट्ठियाओ हवंति' ઉભયપાર્શ્વની અપેક્ષાએ મંદરપર્વતની જમણા અને ડાબા ભાગ તરફની તે તાપક્ષેત્રની સંસ્થિતિની બે-બે બાહાઓ (સૂર્યો બે છે માટે) અવસ્થિત કહેવામાં આવી છે. અર્થાત્ વૃદ્ધિ-હાનિ સ્વભાવથી વિહીન કહેવામાં આવી છે.

स्वभावे सर्वमण्डलेष्वपि नियतपरिमाणे भवतः, एका बाहा भरतस्थसूर्यकृता दक्षिणपार्श्वे, द्वितीया बाहा ऐरावतस्थसूर्यकृता उत्तरपार्श्वे, एवं प्रकारेण मेरोरुभयपार्श्वे द्वे बाहे भवत इति, 'पणयालीसं २ जोयणसहस्साइं आयामेणं' पञ्चचत्वारिंशतं पञ्चचत्वारिंशतं योजनसहस्राणि आयामेन दैर्घ्येण, ते उभे अपि बाहे यथोपरिपरिमाणविशेषे आयामेन भवतः, मध्यवर्त्तिनो मेरुपर्वतादारभ्य द्वयोर्दक्षिणोत्तरभागयोः पञ्चचत्वारिंशता योजनसहस्रै र्व्यवहिते जम्बूद्वीप-पर्यन्ते व्यवस्थितत्वात्, एवमेव दक्षिणोत्तरवत् पूर्वपश्चिमभागयोरपि, यदा तत्र सूर्यौ तदा-ऽयमायामो भवतीति ज्ञातव्यः, एतत्सूत्रं जम्बूद्वीपगतायाममपेक्ष्य बोध्यम्, लवणसमुद्रे तु त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रीणिशतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि योजनस्यैकस्त्रिभाग इति, एतच्चैकत्र संमिलितमष्टासप्ततिः सहस्राणि योजनानां त्रीणि शतानीत्यादिकं स्वयमेव सूत्रकारोऽग्रे-दर्शयिष्यतीति, अत्र विशेषतो नोपदर्श्यते तत्रैव दर्शयिष्यामीति ॥

भाव से विहीन कही गई हैं-इनमें एक बाहा भरतक्षेत्रस्थ सूर्य के द्वारा की गई दक्षिण पार्श्व में है और दूसरी बाहा एरवतक्षेत्रस्थ सूर्य के द्वारा की गइ उत्तर पार्श्व में है। इस तरह मेरु के दो पार्श्वो में दो बाहा है। 'पणयालीसं जोयणसहस्साइं आयामेणं' इन दोनों बाहाओं का आयाम ४५-४५-हजार योजन का है ये दोनों बाहा मध्यवर्ती सुमेरु पर्वत से लगाकर दोनों दक्षिण उत्तर के भाग में ४५ हजार ४५ हजार योजन से ये व्यवहित हैं क्योंकि ये जम्बूद्वीप पर्यन्त व्यवस्थित है। दक्षिण उत्तर की तरह पूर्व पश्चिम भाग में भी बाहा है जब वहां दो सूर्य होते हैं तब यह आयाम होता है। यह सूत्र जम्बूद्वीप -गत आयाम की अपेक्षा से कहा गया है ऐसा जानना चाहिये लवण समुद्र में तो इनका यह आयाम ३३ हजार तीन सौ ३३$\frac{1}{3}$ योजन से अधिक है यह एकत्र से मिलित किया गया इनका परिमाण ७८ हजार तीन सौ आदि रूप हो जाता है इस बातको सूत्रकार स्वयं ही आगे कहनेवाले हैं अतः वहीं पर यह प्रकट किया जायेगा।

આમાં એક બાહા ભરતક્ષેત્રસ્થ સૂર્ય વડે કરવામાં આવેલી દક્ષિણપાર્શ્વમાં છે અને બીજી બહા ઐરવત ક્ષેત્રસ્થ સૂર્ય વડે કરવામાં આવેલી ઉત્તરપાર્શ્વમાં છે. આ પ્રમાણે મેરુમાં બે બાહાઓ છે. 'पणयालीसं जोयणसहस्साइं आयामेणं' એ બન્ને બાહાઓનો આયામ ૪૫-૪૫ હજાર યોજન જેટલો છે. એ બન્ને બાહાઓ મધ્યવર્તી સુમેરુપર્વતથી માંડીને દક્ષિણ ઉત્તરના ભાગમાં ૪૫ હજાર-૪૫ હજાર યોજનથી એ વ્યવહિત છે. કેમકે એઓ બન્ને જંબૂદ્વીપ સુધી વ્યવસ્થિત છે. દક્ષિણ ઉત્તરની જેમ પૂર્વ પશ્ચિમ ભાગમાં પણ બાહા છે. જ્યારે ત્યાં બે સૂર્યો છે, ત્યારે આ આયામ હોય છે. આ સૂત્ર જંબૂદ્વીપ ગત આયામની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે. આમ જાણવું જોઈએ. લવણસમુદ્રમાં તો એમનો આ આયામ ૩૩ હજાર ત્રણસો ૩૩$\frac{1}{3}$ યોજન કરતાં વધારે છે, આ બધાને એકઠા કરીને મેળવ-

सम्प्रति अनवस्थित बाहा स्वरूपं दर्शयितुमाह-'दुवे य णं' इत्यादि, 'दुवे य णं तीसे बाहाओ अणवट्ठियाओ हवंति' द्वे च तस्या बाहे अनवस्थिते भवतः, तस्या एकैकस्यास्तापक्षेत्रसंस्थिते द्वे च बाहे अनवस्थिते-अनियतपरिमाणे भवतः प्रतिमण्डलं यथायोगं हीयमानवर्द्धमानपरिमाणमत्वात्। 'तं जहा-सव्वब्भंतरिया चेव बाहा सव्वबाहिरिया चेव बाहा' सर्वाभ्यन्तरा चैव बाहा सर्वबाह्या चैव बाहा तत्र या बाहा मेरुपर्वतपार्श्वे विष्कम्भमधिकृत्य बाहा सा सर्वाभ्यन्तरा बाहा, या तु लवणसमुद्रदिशि जम्बूद्वीपपर्यन्तमधिकृत्य बाहा सा सर्वबाह्या बाहा, अत्रोभयत्रापि 'चेव' शब्दौ प्रत्येकमनवस्थितस्वभावप्रदर्शनपरकौ, तत्रायामो दक्षिणोत्तरायततया ज्ञातव्यः, विष्कम्भस्तु पूर्वापरायततयेति। संप्रति-सर्वाभ्यन्तरबाहायाः परिमाणं दर्शयितुमाह-'तीसे णं' इत्यादि, 'तीसेणं सव्वब्भंतरिया बाहा मंदरपव्वयंतेणं णव जोयणसहस्साइं चत्तारि छलसीए जोयणसए णव य दसभाए परिक्खे-

अब सूत्रकार अनवस्थित बाहा का स्वरूप प्रकट करते हुए कहते हैं 'दुवे-यणं तीसे बाहाओ अणवट्ठियाओ हवंति' उस एक एक तापक्षेत्र संस्थिति के दो बाहा अनवस्थित है-नियत परिमाणवाले नहीं हैं। क्योंकि प्रतिमण्डल में ये यथायोग्य हीयमान वर्द्धमान परिमाणवाले हैं। 'तं जहा सव्वब्भंतरिया चेव बाहा सव्वबाहिरिया चेव बाहा' वे दो बाहा इस प्रकार से हैं- एक सर्वाभ्यन्तरा बाहा और दूसरी सर्व बाह्या, बाह्य जो बाहा मेरु पर्वत के पार्श्व में विष्कम्भ की अपेक्षा से है वह सर्वाभ्यन्तर बाहा है और जो लवण समुद्र की दिशा में जम्बूद्वीप पर्यन्त की अपेक्षा लेकर है वह सर्व बाह्यावाहा है यहां जो दोनों जगह 'चेव' शब्द का प्रयोग कियागया है वह प्रत्येक में अनवस्थित स्वभाव का प्रदर्शन करने के लिये किया गया है दक्षिण उत्तर तक ये लम्बे हैं पूर्व पश्चिम तक ये चौडे हैं 'तीसे सव्वब्भंतरिया बाहा मंदरपव्वयंतेणं णव जोयण सह-

વામાં આવેલું એમનું પરિમાણુ ૭૮ હજાર ૩૦૦ વગેરે રૂપમાં થઈ જાય છે. આ વાતને સૂત્રકાર પોતે જ આગળ કહેવાના છે. એથી ત્યાંજ આ સંબંધમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવશે.

હવે સૂત્રકાર અનવસ્થિત બાહાના સ્વરૂપના સંબંધમાં સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે—'दुवे य णं तीसे बाहाओ अणवट्ठियाओ हवंति' તે એક-એક તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિની બે બાહાઓ અનવસ્થિત છે. તે નિયત પરિમાણુવાળી નથી. કેમકે પ્રતિમંડળમાં એઓ યથાયોગ્ય હીયમાન-વર્દ્ધમાન પરિમાણુવાળી છે. 'तं जहा सव्वब्भंतरिया चेव बाहा सव्व बाहिरिया चेव बाहा' તે બે બાહાઓ આ પ્રમાણે છે-એક સર્વાભ્યન્તર બાહા અને બીજી સર્વ બાહ્યા બાહા. જે બાહા મેરુપર્વતના પાર્શ્વમાં વિષ્કંભની અપેક્ષાએ છે તે સર્વ બાહ્યા બાહા છે. અહીં જે બન્ને સ્થાનો પર 'चेव' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે, તે દરેકમાં અનવસ્થિત સ્વભાવનું પ્રદર્શન કરવા માટે કરવામાં આવે છે. દક્ષિણુ ઉત્તર સુધી એઓ દીર્ઘ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ સુધી એઓ પહોળા છે. 'तीसे सव्वब्भंतरिया बाहा मंदर

वेणं' तस्याश्च खलु सर्वाभ्यन्तरा बाहा मन्दरपर्वतान्तेन नवयोजनसहस्राणि चत्वारिषडशीति योजनशतानि नवच दशभागान् योजनस्य परिक्षेपेण. तत्र तस्या एकैकस्या स्तापक्षेत्रसंस्थिते र्या सर्वाभ्यन्तरा बाहा सा मन्दरपर्वतपर्यन्ते-मेरुगिरिसमीपे नवयोजनसहस्राणि षड-शीत्यधिकानि चत्वारि योजनशतानि नव च दशभागान् योजनस्य परिक्षेपेण भवति, एतादृश परिमाणं परिक्षेपतः सर्वाभ्यन्तरबाहाया भवतीति तत्रोत्पत्तिं दर्शयितुं प्रश्नयन् प्राह-'एस णं' इत्यादि, 'एस णं भंते' एषः खलु भदन्त! हे भदन्त! अनन्तरपूर्वकथितप्रमाणः 'परि-क्खेवविसेसे' परिक्षेपविशेषः 'कओ आहिएत्ति वएज्जा' कुतः-कस्मात् कारणात् एवं प्रमाण आख्यातः कथितः नाधिको न वा हीनः कथं न कथित इति वदेदिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'जे णं मंदरस्स परिक्खेवे' योऽयं खलु मन्दरस्य मेरुपर्वतस्य परिक्षेपः 'तं परिक्खेवं तिहिं गुणित्ता' तं मन्दरपरिक्षेपं त्रिभिः-संख्यात्रयेण गुणयित्वा-ज्योतिःशास्त्रप्रतिपादितपरिभाषाविशेषेण गुणनं कृत्वा 'दसहिं छेत्ता' दशभि-श्छित्वा-दशसंख्यया भागं दत्वा एतदेव पर्यायेण पुनरपि कथयति-'दसहिं भागे हीरमाणे' दशभिर्भागे ह्रियमाणे सति 'एस परिक्खेवविसेसे आहिएत्ति वएज्जा' एषः परिक्षेपविशेषः

स्साइं चत्तारि छलसीए जोयणसए णव य दसभाए परिक्खेवेणं' इनमें जो एक एक तापक्षेत्र संस्थिति की सर्वाभ्यन्तर बाहा है वह मन्दर पर्वत के अन्त में मेरु गिरि के समीप में-९ हजार चारसौ ८६ $\frac{९}{१०}$ योजन की परिक्षेपवाली है 'एसणं भंते! परिक्खेवविसेसे कओ आहिएत्ति वएज्जा' हे भदन्त! परिक्षेप की अपेक्षा सर्वाभ्यन्तर बाहा का यह प्रमाण कैसे कहा गया है यह मुझको कहो इसके उत्तरमें प्रभु श्री कहते हैं परिक्षेपका यह प्रमाण इस प्रकार से कहा गया है सुनो-'गोयमा! जेणं मंदरस्स परिक्खेवे तं तिहिं गुणेत्ता दसहिं छेत्ता दसहिं भागे हीरमाणे एस परिक्खेवविसेसे आहिएत्ति वएज्जा' हे गौतम! मंदरपर्वत का जो परिक्षेप है उसे तीन से गुणित करो और फिर उस गुणन फल में दशका भाग देदो तब इसके परिक्षेपका प्रमाण निकल आता है ऐसा शिष्यों को स-

---

पव्वयंतेणं णव जोयणसहस्साइं चत्तारि छलसीए जोयणसए णव य दसभाए परिक्खेवेणं' એમાં જે એક એક તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિની સર્વાભ્યંતર બાહા છે, તે મંદરપર્વતના અંતમાં મેરુગિરિની પાસે ૯ હજાર ચારસો ૮૬$\frac{૯}{૧૦}$ યોજન જેટલી પરિક્ષેપવાળી છે. 'एस णं भंते! परिक्खेवविसेसे कओ आहिएत्ति वएज्जा' હે ભદંત! પરિક્ષેપની અપેક્ષાએ સર્વાભ્યંતર બાહાનું આ પ્રમાણ કેવી રીતે કહેવામાં આવેલું છે? તે મને કહો. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-પરિક્ષેપનું આ પ્રમાણ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. સાંભળો-'गोयमा! जेणं मंदरस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं तिहिं गुणेत्ता दसहिं छेत्ता दसहिं भागे हीरमाणे एस परि-क्खेवविसेसे आहिएत्ति वएज्जा' હે ગૌતમ! મંદરપર્વતનો જે પરિક્ષેપ છે, તેને ત્રણથી ગુણિત કરો અને પછી તે ગુણનફળમાં દશનો ભાગાકાર કરો તેથી આના પરિક્ષેપનું

आख्यात इति वदेत्-स्वशिष्येभ्यः प्रतिपादयेत्, अयं भावः-मन्दरपर्वतेन प्रतिहन्यमान सूर्यस्यातपः मन्दरपर्वतस्य यः परिधिस्तं परिक्षिप्य स्थित इति मेरुसमीपेऽभ्यन्तरतापक्षेत्रविष्कम्भचिन्ता क्रियते ननु एवं सति सर्वोऽपि मन्दरस्य परिधिः सत्रयोविंशति षट्शताधिकैकत्रिंशत्सहस्र ३१६२३ योजनमानः, अस्य तापक्षेत्रस्य विष्कम्भतामापद्येत इति चेदत्रोच्यते, सर्वाभ्यन्तरमण्डले वर्तमानः सूर्यः दीप्तलेश्याकत्वात् जम्बूद्वीपचक्रवालस्य यत्र तत्र प्रदेशे तत्तत् चक्रवालक्षेत्रानुसारेण त्रीन् दशभागान् प्रकाशयति त्रयाणां दशभागानां संकलने (मीलने) यावत्प्रमाणं क्षेत्रं तावत्पर्यन्तं तापयतीत्यर्थः। अथैवं सति मूले मेरुपर्वत परिधेर्यत् त्रिगुणी करणं कृतं तत् किमर्थं दशभागानां त्रिधा गुणनेनैव चरितार्थत्वादिति चेदत्रोच्यते-शिष्याणां सुखावबोधाय तथाकरणस्य आवश्यकत्वादिति ननु दशभिर्भागकरणे

मझना चाहिये-इसका भाव ऐसा है-मन्दर पर्वत के साथ टकराता हुआ सूर्यातप मंदर पर्वत की जो परिधि है उसे घेरलेता है अतः मेरु के समीप में आभ्यन्तर तापक्षेत्र के विष्कम्भ का विचार किया गया है

शंका-तो फिर इस तरह के विचार करने पर की जितनी भी परिधि है वह सब ३१६२३ योजन की है और यह इस तापक्षेत्र के विष्कम्भ रूप हो जावेगी? को इसका उत्तर ऐसा है कि सर्वाभ्यन्तर में वर्तमान सूर्य दीप्तलेश्यावाला होने से जम्बूद्वीप चक्रवाला के इधर उधर के प्रदेश में उस उस चक्रवाल क्षेत्र के अनुसार $\frac{3}{10}$ भागों को प्रकाशित करता है $\frac{3}{10}$ भागों की संकलना में जितने प्रमाणवाला क्षेत्र होता है उतने क्षेत्र को वह प्रकाशित करता है, इस प्रकार होने पर मूल में जो मेरु पर्वत की परिधि को तिगुणित करने की बात कही गई है वह फिर किस लिए कही गई है क्यों कि १० भागों को तिगुणा करने पर वह चरितार्थ हो जाती है तो इस शंका का उत्तर ऐसा है कि शिष्य जनों को इस बात

પ્રમાણ નીકળી આવશે. આ પ્રમાણે શિષ્યોને સમજાવવા જોઈએ. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-મંદરપર્વતની સાથે અથડાતો સૂર્યાતપ મંદરપર્વતની જે પરિધિ છે તેને આવૃત કરી લે છે. એથી મેરુની પાસે આભ્યંતર તાપ-ક્ષેત્રના વિષ્કંભનો વિચાર કરવામાં આવેલ છે.

શંકા-તો પછી આ જાતનો વિચાર કરવાથી મેરુની જેટલી પરિધિ છે તે કુલ ૩૧૬૨૩ યોજન જેટલી છે અને આ પરિધિ આ તાપક્ષેત્રના માટે વિષ્કંભરૂપ થઈ જશે? તો આનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે સર્વાભ્યંતમાં વર્તમાન સૂર્યદીપ્ત લેશ્યાવાળો હોવાથી જંબૂદ્વીપ ચક્રવાલની આસ-પાસના પ્રદેશોમાં તત્ તત્ ચક્રવાલક્ષેત્ર મુજબ $\frac{3}{10}$ ભાગોને પ્રકાશિત કરે છે $\frac{3}{10}$ ભાગોની સંકલનામાં જેટલા પ્રમાણવાળું ક્ષેત્ર હોય તેટલા ક્ષેત્રને તે પ્રકાશિત કરે છે. આ પ્રમાણે થવાથી મૂળમાં જે મેરુપર્વતની પરિધિને ત્રિગુણિત કરવાની વાત કહેવામાં આવી છે. તે શા માટે કહેવામાં આવી છે? કેમકે ૧૦ ભાગોને ત્રિગુણિત કરવાથી તે ચરિતાર્થ થઈ જાય છે. તો આ શંકાનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે શિષ્યોને આ વાતનું જ્ઞાન સારી રીતે થઈ જાય એટલા માટે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

को हेतुरिति चेदत्रोच्यते-जम्बूद्वीपचक्रवालक्षेत्रस्य त्रयो भागा मेरोर्दक्षिणपार्श्वे, तस्यैव मेरोरुत्तरपार्श्वे च त्रयो भागाः, मेरुपर्वतस्य पूर्वभागे द्वौ द्वौ भागौ च पश्चिमतः, एवं सर्वेषां भागानां संकलने कृते सति दश भागा भवन्ति, तत्र भरतक्षेत्रे वर्तमानः सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डले चरन् मेरोर्दक्षिणभागगतान् त्रीन् भागान् प्रकाशयति स्वकीयतापेन व्याप्नोति, त्रीन् भागान् उत्तरसम्बन्धिनः, यदा तु ऐरवतगतः सूर्यो भवति तदा द्वौ भागौ पूर्वस्यां रात्रि भवति, द्वौ भागौ च पश्चिमायां रात्रिर्भवति, यथा यथाक्रमेण दाक्षिणात्य औत्तराहो वा सूर्यः संचरति, तथा तथा तयोरपि सूर्ययोस्तापक्षेत्रमग्रतो वर्द्धते पृष्ठतश्च हीयते। एवं क्रमेण संचरणस्वभावे तापक्षेत्रे यदा एकः सूर्यः पूर्वस्यां दिशि परश्च सूर्योऽपरस्यां दिशि वर्तते तदा पूर्वपश्चिमदिशोः प्रत्येकं त्रीन् भागान् तापक्षेत्रम् द्वौ भागौ दक्षिणोत्तरयोः

का ज्ञान अच्छी तरह से हो जाय इस के लिये ऐसा कहा गया है

शंका-दश से भाग करनेका क्या कारण है? तो इस सम्बन्ध में ऐसा कहना है कि जम्बूद्वीप चक्रवाल क्षेत्र के तीन भाग मेरु के दक्षिण पार्श्व में हैं और मेरु के उत्तर पर्श्व में उसके तीन भाग हैं तथा मेरु के पूर्व भाग में दो भाग हैं और पश्चिम में दो भाग हैं इस तरह से ये सब भाग १० हैं इन में से भरत क्षेत्र में वर्तमान सूर्य सर्वाभ्यन्तर मण्डल में चलते समय मेरु के दक्षिण भाग में स्थित ३ भागों को प्रकाशित करता है और उत्तर सम्बन्धी तीन भागों को प्रकाशित करता है और जब सूर्य ऐरवत क्षेत्र गत होता है तब दो भागों तक पूर्व दिशा में रात्रि होती है और दो भागों तक पश्चिम दिशा में रात्रि होती है तथा जब दक्षिण दिशा में और उत्तर दिशा में सूर्य का संचार जैसा २ क्रमशः होता है उसी २ तरह से उन दोनों सूर्यों का तापक्षेत्र आगे बढता जाता है और पीछे कम होता है इस तरह क्रम से ताप क्षेत्र में जब एक सूर्य पूर्व दिशा

શંકા-દશનો જે ભાગાકાર કરવામાં આવેલ છે તેનું શું કારણ છે? આ સંબંધમાં આમ કહેવું છે કે જંબૂદ્વીપ ચક્રવાલ ક્ષેત્રના ત્રણ ભાગો મેરુના દક્ષિણપાર્શ્વમાં છે અને મેરુના ઉત્તરપાર્શ્વમાં તેના ત્રણ ભાગો છે. તેમજ મેરુના પૂર્વભાગમાં બે ભાગો છે અને પશ્ચિમમાં બે ભાગો છે. આ પ્રમાણે એ બધા ભાગો ૧૦ છે. એમાંથી ભરક્ષેત્રમાં વર્તમાન સૂર્ય સર્વાભ્યંતરમંડળમાં ગતિ કરતી વખતે મેરુના દક્ષિણભાગમાં સ્થિત ૩ ભાગોને પ્રકાશિત કરે છે. અને ઉત્તર સંબંધી ત્રણ ભાગોને પ્રકાશિત કરે છે અને જ્યારે સૂર્ય ઐરવત ક્ષેત્રગત હોય છે ત્યારે બે ભાગો સુધી પૂર્વદિશામાં રાત હોય છે અને બે ભાગો સુધી પશ્ચિમદિશામાં રાત હોય છે તેમજ જ્યારે દક્ષિણ દિશામાં અને ઉત્તરદિશામાં સૂર્યનું સંચરણ જેમ-જેમ ક્રમશઃ થાય છે તેમ તેમ તે બન્ને સૂર્યોનું તાપક્ષેત્ર આગળ વધતું જાય છે અને પાછળ ઓછા થતા જાય છે. આ પ્રમાણે ક્રમથી તાપક્ષેત્રમાં જ્યારે એક સૂર્ય પૂર્વદિશામાં હોય છે અને બીજો સૂર્ય પશ્ચિમદિશામાં હોય છે ત્યારે પૂર્વ-પશ્ચિમદિશામાં દરેકમાં ત્રણ-ત્રણ ભાગો

प्रत्येकं रात्रिर्भवति इति ॥ गणितप्रयोगस्तु इत्थम् तत्र मेरुपर्वतस्य व्यासो दशसहस्र १०००० योजनप्रमाणः, एषां च वर्गः दसकोटयः १०००००००० ततो दशभिर्गुणिते सति जातं कोटिशतम् १०००००००, अस्य वर्गमूलानयने लब्धानि एकत्रिंशद् योजन-सहस्राणि षट्शतानि त्रयोविंशत्यधिकानि ३१६२३, एषां राशिः त्रिभिर्गुण्यते, जातानि चतुर्नवति सहस्राणि अष्टौशतानि एकोनसप्तत्यधिकानि ९४८६९, एवं दशभिर्भागे कृते सति लब्धानि नव योजनसहस्राणि चत्वारिंशतानि षडशीत्यधिकानि नव च दशभागाः योजनस्य ९४८६$\frac{९}{१०}$ योजनस्येति ॥

सर्वाभ्यन्तरबाहायाः प्रमाणं दर्शयित्वा सर्वबाह्यबाहाप्रमाणं दर्शयितुमाह–'तीसेणं' इत्यादि, 'तीसेणं सव्वबाहिरिया बाहा' तस्याः तापक्षेत्रसंस्थितेः खलु सर्वबाह्या बाहा 'लवणसमुद्दंतेणं' लवणसमुद्रान्तेन लवणसमुद्रस्य अन्ते–समीपे 'चउणवई जोयणसहस्साइं' चतुर्नवति योजनसहस्राणि 'अट्ठसट्ठे जोयणसए' अष्टौ षष्टिः योजनशतानि षष्ट्यधिकानि अष्टौ योजनशतानि 'चत्तारि दसभाए जोयणस्स परिक्खेवेणं' चतुरश्च दशभागान् योजनस्य परि-

---

में होता है और दूसरा सूर्य पश्चिम दिशा में होता है तब पूर्व पश्चिम दिशा में प्रत्येक में तीन तीन भाग तक ताप क्षेत्र होता है और दक्षिण उत्तर के दो भाग तक प्रत्येक भाग में रात्रि होती है। गणित का प्रयोग इस प्रकार से है–मेरु पर्वत का व्यास १०००० दश हजार योजन कहा है इसका वर्ग १००००००००० दश करोड इतना होता है इस में दश का गुणा करने पर १००००००००० इतनी राशि आती है इस राशि का वर्ग मूल निकालने पर ३१६२३ लब्ध होते हैं इन में ३ से गुणा करने पर ९४८६९ आते हैं फिर इनमें १० का भाग देने पर ९४८६ $\frac{९}{१०}$ योजन आजाते हैं।

अब सर्वबाह्य का प्रमाण सूत्रकार प्रकट करते हुए कहते हैं–' तीसे णं सव्वबाहिरिया बाहा' उस तापक्षेत्र संस्थिति की जो सर्वबाह्य बाहा है वह 'लवणसमुद्दंतेणं चउणवई जोयणसहस्साइं अट्ठसट्ठे जोयणसए चत्तारी दस भाए जोयणस्स परिक्खेवेणं) लवणसमुद्र के अन्त मे ९४८६०$\frac{४}{१०}$ योजन के

સુધી તાપક્ષેત્ર હોય છે અને દક્ષિણ ઉત્તરના બે ભાગો સુધી દરેક ભાગમાં રાત હોય છે. ગણિતનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે-મેરુપર્વતનો વ્યાસ-10000 દશ હજાર યોજન જેટલો છે. આનો વર્ગ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ દશકરોડ જેટલો છે. આમાં દશનો ગુણાકાર કરવામાં આવે તો ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦ એક અબજ જેટલી રાશિ આવે છે. આ રાશિનો વર્ગમૂલ કાઢીએ તો ૩૧૬૨૩ લબ્ધ હોય છે. આમાં ત્રણથી ગુણાકાર કરવામાં આવે તો ૯૪૮૬૯ આવે છે પછી એમાં ૧૦ નો ભાગ કરવાથી ૯૪૮૬$\frac{૯}{૧૦}$ યોજન આવે છે. હવે સર્વબાહ્યનું પ્રમાણ સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે. તેઓ કહે છે-'तीसेणं सव्वबाहिरिया बाहा' તે તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિની જે સર્વ બાહ્ય બાહા છે તે 'लवणसमुद्दंतेणं चउणवईजोयण सहस्साइं अट्ठसट्ठे जोयणसए चत्तारि दसभाए जोयणस्स

क्षेपेण चतुर्नवति सहस्राणि षष्ट्यधिकानि अष्टौ शतानि चतुरश्च दशभागान् ९४८६०$\frac{4}{10}$ योजनस्य परिक्षेपेण भवति इत्यर्थः। सम्प्रति-एतादृशपरिक्षेपसंख्याया उपपादकं सूत्रमाह-'से णं भंते ! इत्यादि, से णं भंते ! परिक्खेवविसेसं' सः-अनन्तरपूर्वोक्तः सर्वबाह्य बाहा परिक्षेपविशेषः खलु भदन्त ! 'कओ आहिए ति वएज्जा' कुतः-कस्मात् कारणविशेषाम् एवं प्रकारेणाख्यातः, इति गौतमो वदेत्, गौतमस्यैतादृशः प्रश्नः इति, भगवानाह-'गोयमा !' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जे णं जंबुदीवस्स परिक्खेवे' योऽयं जम्बूद्वीपस्य खलु परिक्षेपः-परिधिः 'तं परिक्खेवं तिहिं गुणेत्ता' तं जम्बूद्वीपस्य परिक्षेपं त्रिभिर्गुणयित्वा-त्रिसंख्यया तस्य गुणनं कृत्वा 'दसहिं छेत्ता' दशभिच्छित्वा-दशसंख्यया भागं दत्वा, इदमेव वस्तु पुनरपि पर्यायशब्देनाह-'दसहिं' इत्यादि, 'दसहिं भागे हीरमाणे' दशभिर्भागे ह्रियमाणे सति 'एस णं परिक्खेवविसेसे आहिएत्ति वएज्जा' एषोऽनन्तरपूर्वोक्तः परिक्षेपविशेष आख्यातः प्रतिपादितो मया वर्द्धमानस्वामिना तथा अन्यैरपि तीर्थकरैरादिनाथप्रभृतिभिरिति वदेत् स्वशिष्येभ्यः प्रतिपादयेदिति। अयं भावः-तापक्षेत्रस्य परमविष्कम्भः प्रतिपादनीयः सच जम्बूद्वीपपर्यन्त इति तत्परिधिः स्थाप्यः योजन ३१६२२७ क्रोश ३ धनूंषि १२८ अङ्गुलम् १३-अर्धाङ्गुलम् १-एतावता योजनमेकं किञ्चिन्न्यूनमिति व्यवहारतः

के परिक्षेप वाली है इसका ऐसा प्रमाण कैसे आता है ? 'सेणं भंते ! परिक्खेवविसेसे कओ आहिए तिवएज्जा' यही बात गौतम ने इससूत्र द्वारा पूछी है इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! जं णं जंबुदीवस्स परिक्खेवं तं परिक्खेवं तिहिं गुणेज्जा' हे गौतम ! जम्बूद्वीप का जो परिक्षेप है उसे तीन से गुणित करो और गुणित करके 'दसहिं छेत्ता' आगत राशि के १० छेद करो-अर्थात् 'दसहिं भागे हीरमाणे' १० का उस में भाग दो 'एसणं परिक्खेवविसेसे आहिए त्ति वएज्जा' तब यह पूर्वोक्त परिक्षेप का प्रमाण निकलता है ऐसा शिष्य से कहना चाहिये इसका तात्पर्य ऐसा है-जबूद्वीप की परिधि का प्रमाण ३१६२२७ योजन ३ कोश १२८ धनुष और १३॥ अंगुलका है। इस तरह-कि

परिक्खेवेणं' લવણસમુદ્રના અંતમાં ૯૪૮૬૦$\frac{4}{10}$ યોજન જેટલા પરિક્ષેપવાળી છે. આનું આટલું પ્રમાણ કેવી રીતે આવે છે? 'से णं भंते ! परिक्खेवविसेसे कओ आहिएतिवएज्जा' એજ વાત ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર વડે પૂછી છે. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! जं णं जंबुदीवस्स परिक्खेवं तं परिक्खेवं तिहिं गुणेज्जा' હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપનો જે પરિક્ષેપ છે. તેને ત્રણ વડે ગુણિત કરો, અને ગુણિત કરીને 'दसहिं छेत्ता' આગત રાશિના ૧૦ છેદ કરો. એટલે કે 'दसहिं भागे हीरयाणे' ૧૦ થી ભાગાકાર કરો 'एसणं परिक्खिवविसेसे आहिए त्तिवएज्जा' ત્યારે આ પૂર્વોક્ત પરિક્ષેપનું પ્રમાણ નીકળી આવે છે. આ પ્રમાણે શિષ્યને કહેવું જોઈએ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જંબૂદ્વીપની પરિધિનું પ્રમાણ ૩૧૬૨૨૭ યોજન ૩ ગાઉ, ૧૨૮ ધનુષ અને ૧૩॥ અંગુલ જેટલું છે. એથી કિંચિન્ન્યૂન યોજન એક પૂરા

पूर्णं विवक्ष्यते सांशराशितो निरंशराशेर्गणितस्य सुलभत्वात्, ततो जातम् ३१६२२८, एतत् त्रिगुणितं क्रियते, तदा जाताः नवलक्षाः अष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि षट्शतानि चतुरशीत्यधिकानि ९४८६८४, एतेषां दशभिर्भागे कृते लब्धानि चतुर्नवतिर्योजनसहस्राणि अष्टौ शतानि अष्टषष्ट्यधिकानि चत्वारश्च दशभागा योजनस्य ९४८६८$\frac{४}{१०}$ ॥

सम्प्रति सामस्त्येन–सर्वरूपेण आयामत स्तापक्षेत्रपरिमाणं ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह–'तयाणं भंते ! तावक्खित्ते केवइयं' इत्यादि, 'तयाणं भंते ! तावक्खित्ते केवइयं आयामेणं पन्नत्ते' यदा खलु भदन्त ! एतावान् तापक्षेत्रस्य परमो विष्कम्भः तदा खलु भदन्त ! तापक्षेत्रं सामस्त्येन दक्षिणोत्तरायततया कियत्प्रमाणकम् आयामेन दैर्घ्येण प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अट्ठहत्तरिं जोयणसहस्साइं' अष्टसप्तति योजनसहस्राणि 'तिण्णि य तेत्तीसे जोयणसए' त्रीणि च त्रयस्त्रिंशद् योजनशतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि इत्यर्थः 'जोयणस्स तिभागं च' योजनस्यैकस्य त्रि-

श्विन्न्यून योजन एक पूरा ही योजन व्यवहार से मानलेना चाहिये अंश राशि से निरंश राशिका गणित सुलभ होता है तब ३१६२२८ योजन पूरे हो जाते हैं इसे तिगुणित करने पर ९४८६८४ की संख्या आती है इस संख्या में १० का भाग देने पर ९४८६८ $\frac{४}{१०}$ भाजन फल आता है ।

अब सम्पूर्ण रूप से आयाम की अपेक्षा ताप क्षेत्र के परिमाण को जानने के लिये गौतमस्वामीने प्रभुश्री से ऐसा पूछा है–'तयाणं भंते ! ताव क्खित्ते केवइयं आयामेणं पन्नत्ते' हे भदन्त ! जब इतना तापक्षेत्रका परम विष्कम्भ है तो तापक्षेत्र सम्पूर्ण रूप से दक्षिण उत्तर तक लम्बा होने के कारण आयाम की अपेक्षा कितने प्रमाण वाला है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! अट्ठ हत्तरी जोयणसहस्साइं तिण्णि य तेत्तीसे जोयणसए जोयणस्स तिभागंच' हे गौतम ! ताप क्षेत्र आयाम की अपेक्षा ७८३३३ $\frac{१}{३}$ योजन प्रमाण है इनमें ४५ हजार योजन तो द्वीप-

યોજન જેટલું પ્રમાણુ વ્યવહારમાં માની લેવું જોઇએ. અંશ રાશિથી નિરંશ રાશિનું ગણિત સુલભ હોય છે. ત્યારે ૩૧૬૨૨૮ યોજન પૂરા થઇ જાય છે. આને ત્રિગુણિત કરવાથી ૯૪૮૬૮૪ જેટલી સંખ્યા આવે છે. આ સંખ્યામાં ૧૦ નો ભાગાકાર કરવાથી ૯૪૮૬૮$\frac{૪}{૧૦}$ ભાજનફળ આવે છે.

હવે સમ્પૂર્ણ રૂપમાં આયામની અપેક્ષાએ તાપક્ષેત્રના પરિણામને જાણુવા માટે ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે–'तयाणं भंते ! तावक्खित्ते केवइयं आयामेणं पन्नत्ते' હે ભદંત ! જ્યારે આટલો તાપક્ષેત્રનો પરમવિષ્કંભ છે તો તાપક્ષેત્ર સંપૂર્ણ રૂપમાં દક્ષિણ ઉત્તર સુધી દીર્ઘ હોવાથી આયામની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રમાણુવાળો છે ? એનાં જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! अट्ठहत्तरि जोयणसहस्साइं तिण्णि य तेत्तीसे जोयणसए जोयणस्स तिभागं च' હે ગૌતમ ! તાપક્ષેત્ર આયામની અપેક્ષાએ ૭૮૩૩૩$\frac{૧}{૩}$ યોજન પ્રમાણુ છે. એમાં

भागं च 'आयामेणं पन्नत्ते' आयामेन-दैर्घ्येण प्रज्ञप्तं कथितम्, अष्ट सप्तति सहस्राणि त्रयस्त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि एकस्य योजनस्य त्रिभागं ७८३३३$\frac{1}{3}$ योजनस्यायामेन भवतीत्यर्थः, तत्र पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि द्वीपगतानि, त्रयस्त्रिंशद् योजनसहस्राणि त्रीणि च योजनशतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि, उपरि च योजनस्य त्रिभागयुक्तानि लवणसमुद्रगतानि द्वयोः संकलनायां यथोक्तं ७८३३३$\frac{1}{3}$ योजनस्य मानं भवति, इदं च दक्षिणोत्तरत आयामपरिमाणमवस्थितं न कुत्रापि मण्डलाचारे विपरिवर्त्ततेति ॥

अमुमेवार्थं दृढीकर्त्तुमाह-'मेरुस्स मज्झयारे' इत्यादि, 'मेरुस्स मज्झयारे' मेरोश्च मध्यकारे 'जाव य लवणस्स रुंदछब्भागे' यावच्च लवणस्य रुंदषड्भागः 'तावायामो एसो' तापायाम एषः 'सगडुद्धी संठिओ नियमा' शकटोद्धि संस्थितो नियमात्, अयमर्थः, अत्र खलु मन्दरपर्वतेन सूर्यप्रकाशः प्रतिहन्यमानो भवतीति, एकस्य मतम्, मेरुणा सूर्यप्रकाशो न प्रतिहन्यते इत्यपरस्य मतम्, तत्राद्यमते इयम् सम्प्रतिरूपागाथा-इत्थं व्याख्यायते, मध्यकारे, तत्र करणं कारः मध्ये कारो मध्यकारः मध्ये करणं मेरो स्तस्मिन् सति, चक्रवालक्षेत्रत्वात् तापक्षेत्रस्य मध्ये मेरुं कृत्वेत्यर्थः, यावल्लवणसमुद्रस्य रुन्द षड्भागः रुन्दस्य-रुन्दताया विस्तारस्य लवणसमुद्रस्य यो विस्तार स्तादृशविस्तारस्य यः षड्भागः षष्ठो भागः एषः-एतावत्प्रमाणः तापस्य-तापक्षेत्रस्य आयामो दैर्घ्यम्, तत्र मेरुपर्वतादारभ्य जम्बूद्वीपपर्यन्तं यावत् पञ्चचत्वा-

---

गत है और बाकी ३३३३३ $\frac{1}{3}$ लवण समुद्र गत है। इन दोनों के मिला देने पर ७८३३३ $\frac{1}{3}$ योजन हो जाते हैं। यह जो दक्षिण उत्तर में आयाम का परिमाण प्रकट किया गया है वह अवस्थित परिमाण प्रकट किया गया है क्योंकि यह परिमाण कहीं पर भी मण्डलाचार में घटता बढता नहीं है। इसी बातको दृढ करने के लिये 'मेरुस्स मज्झयारे जाव य लवणस्स रुंदछब्भागे तावायामो एसो सगडुद्धी संठियो नियमा' सूत्रकार ने यह कथन किया है- इसका भाव ऐसा है कि मन्दर पर्वत से सूर्य प्रकाश प्रतिहन्यमान होता है ऐसा किसी २ का मत है और किसी किसी का ऐसा मत है कि मेरु से सूर्य प्रकाश प्रतिहन्यमान नहीं होता है अब प्रथम मत के अनुसार इस गाथा का भाग इस प्रकार से है-कि-मेरु पर्वत से लेकर

---

४५ हुन्नर येोजन तो द्वीपगत छे अने शेष ३३३३३$\frac{1}{3}$ लवणुसमुद्र-गत छे. ओ अन्नेने ओेकत्र करीओे तो ७८३३३$\frac{1}{3}$ येोजन थाय छे. आ जे दक्षिणु उत्तरमां आयामनुं परिणाम प्रकट करवामां आवेलुं छे. ते अवस्थित परिमाणु प्रकट करवामां आवेलुं छे, केमके आ परिणाम कोई पणु स्थाने मंडलाचारमां वधारे के कम थतुं नथी. आ वातने दृढ करवा माटे मेरुस्स मज्झयारे जाव य लवणस्स रुंदछब्भागे तावायामो एसो सगडुद्धी संठियो नियमा' सूत्रकारे आ कथन कर्युं छे-आनो भाव आ प्रमाणे छे के मंदरपर्वतथी सूर्य प्रकाश प्रतिहन्यमान थाय छे. आवो केटलाकनो मत छे. अने केटलाक आ प्रमाणे पणु विचारे छे के मेरुथी सूर्यप्रकाश प्रतिहन्यमान थतो नथी, हवे प्रथम मत मुजब आ

त्रिंशद् योजनसहस्राणि, तथा—लवणसमुद्रस्य विस्तारो द्वौ योजनलक्षौ तयोः षष्ठो भागः, त्रयस्त्रिंशद् योजनसहस्राणि त्रयस्त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि एको योजनस्य त्रिभागः, इति रूपः, तत् उभयोः परिमाणयोः संकलने भवति ७८३३३$\frac{1}{3}$ योजनस्य यथोक्त आयाम-परिमाण इति । एप आयामो नियमात् शकटोद्धि संस्थितः शकटोद्धिसंस्थानः अन्तः संकुचितो वहिर्विस्तृतो भवतीति तेनास्य तुल्यतेति ॥ यस्य मते मेरुपर्वतेन सूर्यस्य प्रकाशो न प्रतिहन्यते इति तेषामर्थान्तरसूचनाय इयं गाथा एवं व्याख्येया, तथाहि—मेरोः—मेरुपर्वतस्य मध्यभागो मंदरार्धं यावत् च लवणरुन्दतायाः षड्भागः एतेन मन्दरपर्वतार्द्धसम्बन्धि पञ्चाशद् योजनराशौ प्रक्षिप्यन्ते ततो जायते त्र्यशीति सहस्रयोजनानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि एक योजनस्य त्रिभागः ८३३३३$\frac{1}{3}$। एतन्मते मन्दरपर्वतगतकन्दरादीनामपि अन्तः प्रकाशः स्यादिति लभ्यते ॥

जम्बूद्वीप पर्यन्त ४५ हजार योजन का विस्तार है और लवण समुद्र का विस्तार दो लाख योजन का है इन दोनों का छठा भाग ३३३३३ $\frac{1}{3}$ योजन रूप है दोनों परिमाणों को जोड ने पर ७८३३३ $\frac{1}{3}$ योजन का आयाम परिमाण आजाता है। यह जो आयाम है वह शकट की धुरा का जैसा आकार होता है नियम से वैसे ही आकार का है इस तरह यह भीतर में संकुचित और बाहर में विस्तृत होता है इसी कारण शकट की धुरा के साथ इसकी समानता प्रकट की गई है। जिसके मन में मेरु पर्वत से सूर्य का प्रकाश प्रतिहन्यमान नहीं होता है उसकी मान्यता के अनुसार इस गथा का भाव ऐसा है मेरु पर्वत का मध्य भाग मंदरार्ध और लवण समुद्र की रुन्दता—विस्तार का छठा भाग ये सब मन्दर पर्वत सम्बन्धी पञ्चाशत् योजन राशि में जोड दिये जाते है तब ८३३३३ $\frac{1}{3}$ योजन आते हैं इस मत के अनुसार मन्दर पर्वत गत कन्दरादि कों के भीतर भी प्रकाश होता है ऐसा फलितार्थ निकलता है। इस प्रकार

ગાથા આ પ્રમાણે છે—કે મેરુપર્વતથી માંડીને જમ્બૂદ્વીપ સુધી ૪૫ હજાર યોજન વિસ્તાર થાય છે અને લવણસમુદ્રનો વિસ્તાર બે લાખ યોજન જેટલો છે. એ બન્નેનો ષષ્ઠમાંશ ૩૩૩૩૩$\frac{1}{3}$ યોજન છે. બન્ને પરિમાણોનો સરવાળો કરવાથી ૭૮૩૩૩$\frac{1}{3}$ યોજન જેટલું આયામ પરિમાણ આવી જાય છે આ જે આયામ છે તે શકટની ધુરાનો જે પ્રમાણે આકાર હોય છે તેવા જ પ્રકારના આકારનો છે. આ પ્રમાણે આ અંદર સંકુચિત અને બહાર વિસ્તૃત હોય છે. માટે શકટની ધુરા સાથે આની તુલના કરવામાં આવી છે. જેના મતમાં મેરુપર્વતથી સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રતિહન્યમાન થતો નથી; તેની માન્યતા મુજબ આ ગાથાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—મેરુપર્વતનો મધ્યભાગ મંદરાર્ધ અને લવણસમુદ્રની રુંદતા—વિસ્તારનો ષષ્ઠભાગ એ બધા મંદરપર્વ સંબંધી પંચાશત્ યોજન રાશિમાં જોડવામાં આવે છે. ત્યારે ૮૩૩૩૩$\frac{1}{3}$ યોજન આવે છે. આ મત મુજબ મંદરપર્વતગત કંદરાદિની અંદર પણ પ્રકાશ હોય છે, એવો ફલિતાર્થ નીકળે છે. આ પ્રમાણે સર્વાભ્યંતરમંડળમાં તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિનું

तदनेन प्रकारेण सर्वाभ्यन्तरमण्डले तापक्षेत्रसंस्थितिः प्रतिपादिता, सम्प्रति-प्रकाशस्य पश्चाद्भावित्वात् प्रकाशविरोधित्वाच्च सर्वाभ्यन्तरमण्डलेऽन्धकारस्थितिं ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'तयाणं भंते' इत्यादि, 'तया णं भंते' तदा-सर्वाभ्यन्तरमण्डलसञ्चरणकाले कर्कसंक्रान्तिदिवसे खलु भदन्त ! 'किं संठिया अंधयारसंठिई पन्नत्ता' किं संस्थिता-किमाकारक संस्थानवती अन्धकारस्य-तमसः संस्थितिः-संस्थानं प्रज्ञप्ता कथितेति प्रश्नः, यद्यपि प्रकाशतमसी परस्परं विरुद्धे इति तयोः सहावस्थायित्वविरोधात् समानकालीनत्वं न संभवति तथापि अवशिष्टेपु चतुर्षु जम्बूद्वीपचक्रवालदशभागेषु संभावनाया पृच्छत आशयात् न कोऽपि विरोध इति । ननु प्रकाशाभावरूपस्यान्धकारस्य संस्थानाभावेन, अन्धकारस्य संस्थानविषयकः प्रश्नोऽनुपपन्न इति चेदत्रोच्यते-तमालमालावत् श्यामलं तमश्चलति इति प्रतीतेरबाधितसर्वजनानुभवसिद्धत्वेनास्य अन्धकारस्य पौद्गलिकत्वसिद्धौ अन्धकारस्य संस्थानविषयकप्रश्नसंभवादिति ॥

से सर्वाभ्यन्तर मण्डल में तापक्षेत्र संस्थिति का प्रतिपादन किया अब प्रकाश का विरोधी जो प्रकाश के बाद होने वाला अंधकार है उसकी स्थिति सर्वाभ्यन्तर मंडल में जानने के लिये गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं-'तयाणं भंते !' हे भदन्त ! सर्वाभ्यन्तर मण्डल में सञ्चरण के समय में कर्क संक्रान्ति के दिन 'किं संठिया अंधकारसंठिई पन्नत्ता' किस आकार के संस्थान वाली अन्धकार संस्थिति कही गई है ? यद्यपि प्रकाश और अन्धकार ये दोनों परस्पर में विरुद्ध है अतः सहावस्थायित्व का विरोध इन में होने के कारण समान कालीनता इन में संभवित नहीं होती है तथापि अवशिष्ट चार जम्बूद्वीप के चक्रवाल के दश भागों में इसकी संभावना होने से इस प्रकार से पूछने में कोई विरोध नहीं है।

शंका-अन्धकार तो प्रकाश के अभावरूप होता है अतः इसके संस्थान के विषय में पूछा गया यह प्रश्न ठीक प्रतीत नहीं होता है-क्योंकि अभाव रूप

પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. હવે પ્રકાશ વિરોધી કે જે પ્રકાશ પછી અસ્તિત્વમાં આવે છે એટલે કે અંધકાર, તેની સ્થિતિનું સર્વાભ્યંતર મંડળમાં જાણવા માટે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે-'तयाणं भंते !' હે ભદંત ! સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સંચરણ સમયે કર્ક સંક્રાંતિના દિવસે 'किं संठिया अंधकारसंठिई पन्नत्ता' કયા આકારના સંસ્થાનવાળી અંધકારની સંસ્થિતિ કહેવામાં આવી છે ? જો કે પ્રકાશ અને અંધકાર એઓ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એથી સહાવસ્થાયિત્વનો વિરોધ એઓ બન્નેમાં હોવાથી સમાન કાલીનતા આમાં સંભવિત નથી. તો પણ અવશિષ્ટ ચાર જંબૂદ્વીપના ચક્રવાલના દશ ભાગોમાં આની સંભાવના હોવાથી આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવામાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી.

શંકા-અંધકાર તો પ્રકાશના અભાવ રૂપમાં હોય છે. એથી આના સંસ્થાનની બાબતમાં પૂછવામાં આવેલ આ પ્રશ્ન બરાબર લાગતો નથી. કેમકે અભાવરૂપ પદાર્થનો

भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, गोयमा' हे गौतम! 'उद्धीमुहकलंबुआ पुप्फसंठाणसंठिया अंधकारसंठिई पन्नत्ता' उद्‌र्ध्वीमुखकलम्बुका पुष्पसंस्थानसंस्थिता अन्धकारसंस्थितिः प्रज्ञप्ता, शकटस्य या उद्धी–धूरी तद्वत् ऊर्ध्वमुखकलम्बुकापुष्पं कदम्बपुष्पं तद्वत् संस्थानं तेन संस्थानेन संस्थिता अन्धकारस्य तमसः संस्थितिः–संस्थानम्–प्रज्ञप्ता–कथिता, अतएव 'अंतो संकुया बाहिं वित्थडा' अन्तः संकुचिता, बहिः–बाह्यभागे विस्तृता इत्यादि, 'तं चेव जाव' तदेव तापसंस्थित्यधिकारे यत् कथितं तदेव सर्वं ज्ञातव्यम्, कियत्पर्यन्तं ताप-

पदार्थ का कोइ आकार ही नहीं होता है? उत्तर–ऐसा कहना उचित नही है–क्योंकि अन्धकार अभाव रूप पदार्थ नहीं हैं किन्तु प्रकाश की तरह वह भी एक भाव रूप ही पदार्थ है "तमालमालावत् नीलं तमश्चलति" तमालमालाकी तरह नील रूपवाला अन्धकार चलता है इस प्रकार को प्रतीति अबाध रूप से समस्त जीवों को उस सम्बन्ध में होती है जैनदर्शनकारोंने अन्धकारको पौद्गलिक पदार्थ माना है अतः अन्धकार में भी पौद्गलिकपदार्थ होने के कारण संस्थान विषयक प्रश्न करने में कोई बाधा नहीं हैं अतः अन्धकार के संस्थान के सम्बन्ध में प्रभु कहते हैं (गोयमा! उद्धीमुहकलंबुआ पुप्फसंठाणसंठिया अंधकार संठिई पण्णत्ता) हे गौतम! अन्धकार का संस्थान जैसा उर्ध्वमुखकरके रखे गये कदम्ब पुष्प का संस्थान होता है वैसा ही कहा गया है अतः यह संस्थान इसका शकट की धुरा के जैसा हो जाता है इस तरह इसका अन्तः संस्थान (संकुया–बाहिं वित्थडा) संकुचित होता है और बाहिर में वह विस्तृत होता है (तंचेव जाव) अत एव ताप संस्थिति के प्रकरण में जैसा पहिले कहा जाचुका है वैसा ही वह सब प्रकरण यहां पर भी 'उसकी दो अनवस्थित बाहा है एक

કોઇ જાતનો આકાર હોતો નથી?

ઉત્તર–આમ કહેવું બરાબર નથી કેમકે અંધકાર અભાવરૂપ પદાર્થ નથી. પરંતુ પ્રકાશની જેમ તે પણ એક ભાવરૂપ પદાર્થ છે. 'तमालमालावत् नीलं तमश्चलति' તમાલમાલાની જેમ નીલરૂપ યુક્ત અંધકાર ચાલે છે. આ પ્રમાણેની પ્રતીતિ અબાધારૂપે સમસ્ત જીવોને આ સંબંધમાં થાય છે. જૈનદર્શનકારોએ અંધકારને પૌદ્ગલિક ગણ્યો છે. એથી અંધકારમાં પણ પૌદ્ગલિક પદાર્થ હોવાને લીધે સંસ્થાન વિષયક પ્રશ્ન કરવામાં કોઇ પણ જાતની બાધા નથી. એથી અંધકારના સંસ્થાનના સંબંધમાં પ્રભુ કહે છે 'गोयमा! उद्धीमुहकलंबुआ पुप्फसंठाणसंठिया अंधकारसंठिई पण्णत्ता' હે ગૌતમ! અંધકારનું સંસ્થાન જેમ ઉર્ધ્વમુખના રૂપમા મૂકવામાં આવેલ કદંબ પુષ્પનું સંસ્થાન હોય છે, તેવું જ કહેવામાં આવેલું છે. એથી આ સંસ્થાન આનું શકટ ધુરાવત્ થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે આનું અન્તઃ સંસ્થાન 'संकुया–बाहिं वित्थडा' સંકુચિત હોય છે અને બહારમાં તે વિસ્તૃત હોય છે. 'तं चेव जाव' એટલા માટે તાપસંસ્થિતિના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે પહેલાં કહેવામાં

संस्थित्यधिकारोक्तं ग्राह्यं तत्राह–'जाव' इति, यावत्पर्यन्तम् 'तीसेणं' इत्यादि, यावत् शब्देन 'अंतो वृत्ता बहि विंपुला अन्तः अङ्कमुखसंस्थिता बहिः शकटोद्धीमुखसंस्थिता, उभयपार्श्वेन तस्या द्वे बाहे अवस्थिते भवतः, पञ्चचत्वारिंशत् पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि आयामेन द्वे च ते बाहे अनवस्थिते भवतः तद्यथा–सर्वाभ्यन्तरिका च बाहा सर्वबाह्या च बाहा, एतत्पर्यन्तस्य तापसंस्थित्यधिकारोक्तस्य संग्रहणं भवतीति । 'तीसेणं सव्वब्भंतरिया बाहा' तस्या अन्धकारसंस्थितेः सर्वाभ्यन्तरिका बाहा 'मंदरपव्वतंतेण' मन्दरपर्वतान्ते–मेरुपर्वतसमीपे मेरुपर्वतदिशीत्यर्थः 'छज्जोयणसहस्साइं' षड्योजनसहस्राणि 'तिण्णिय चउवीसे जोयणसए' त्रीणिच चतुर्विंशतिर्योजनशतानि चतुर्विंशत्यधिकानि त्रीणि योजनशतानि 'छच्च दसभाए जोयणस्स, षट् च दशभागान् योजनस्य 'परिक्खेवेणंति' परिक्षेपेणेति, तस्या अन्धकारसंस्थितेः सर्वाभ्यन्यतरिका बाहा मेरुपर्वतदिशि षड्योजनसहस्राणि चतुर्विंशत्यधिकानि त्रिणी योजनशतानि षट् च दशभागान् ६३२४$\frac{6}{10}$ योजनस्य परिधिना भवतीत्यर्थः । कथमेतादृशं सर्वाभ्यन्तरबाहायाः परिक्षेपप्रमाणं भवति तत्र युक्तिं सूत्रकारः स्वयमेव दर्शयति–'से णं भंते' इत्यादि, 'सेणं भंते ! परिक्खेवविसेसे' स खलु भदन्त ! परिक्षेपविशेषः 'कओ आहिएत्ति वएज्जा' कुतः–कस्मात् कारणात् एतादृश प्रकारक आख्यात इति–एवं प्रकारेण

सर्वाभ्यन्तर बाहा और दूसरी सर्वबाह्य बाहा' यहां तक का ग्रहण करलेना चाहिये–यही सब–यावत्पद द्वारा समझाया गया है (तीसे णं सव्वब्भंतरिया बाहा) उस अन्धकार संस्थिति की जो सर्वाभ्यन्तर बाहा है वह (मंदरपव्वतंतेणं छ जोयणसहस्साइं चउवीसे जोयणसए छच्च दसभाए जोयणस्स परिक्खेवेणंति) मन्दर पर्वत के अन्त में परिधि की अपेक्षा मेरुपर्वत के समीप में–मेरुपर्वत की दिशा में छह हजार तीनसौ चौवीस योजन की तथा एक योजन के १० भागों में छ भाग प्रमाण है इतना परिधि का प्रमाण इसका कैसे होता है ? यही बात गौतमने प्रभु से (सेणं भंते ! परिक्खेवविसेसे कओ आहिएत्ति वएज्जा) इस सूत्रपाठ द्वारा पूछी है–इसके उत्तर में प्रभु गौतमस्वामी से कहते हैं–(जे णं

આવેલું છે, તેવું જ આ બધું પ્રકરણ અહીં પણ 'તેની બે અનવસ્થિત બાહાઓ છે, એક સર્વાભ્યંતર બાહા અને બીજી સર્વ બાહ્ય બાહા' અહીં સુધી ગ્રહણ કરી લેવું જોઈએ આ બધું યાવત્ પદ વડે સમજાવવામાં આવેલું છે. 'तीसेणं सव्वब्भंतरिया बाहा' તે અંધકાર સંસ્થિતિની જે સર્વાભ્યંતર બાહા છે, તે 'मंदरपव्वयंतेणं छ जोयणसहस्साइं चउवीसे जोयणसए छच्च दसभाए जोयणस्स परिक्खेवेणंति' મંદરપર્વતના અંતે પરિધિની અપેક્ષાએ મેરુપર્વતની પાસે મેરુપર્વતની દિશામાં ૬ હજાર ત્રણસો ૨૪ યોજન જેટલી તેમજ એક યોજનના ૧૦ ભાગોમાં ૬ ભાગ પ્રમાણ છે. આટલું પરિધિનું પ્રમાણ આનું કેવી રીતે થાય છે ? એજ વાત ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને 'से णं भंते ! परिक्खेवविसेसे कओ आहिएत्ति वएज्जा' આ સૂત્રપાઠ વડે પૂછી છે. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–' जे णं मंदरस्स

आख्यातः-कथित इति गौतमो वदेदिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जे णं मंदरस्स पव्वयस्स परिक्खेवे' योऽयं खलु मन्दरपर्वतस्य-मेरुगिरेः परिक्षेपः-परिधिः 'तं मंदरपरिक्खेवं' तं मन्दरपरिक्षेपं परिधिम्, त्रयोविंशति षट्शताधिकैकत्रिंशद्योजनसहस्र ३१६२३ योजनप्रमाणकम् परिधिम् 'दोहिं गुणेत्ता' द्वाभ्यां गुणयित्वा-द्वि संख्यया गुणनं कृत्वा सर्वाभ्यन्तरमण्डलस्थे सूर्ये तापक्षेत्रसंबन्धिनां त्रयाणाम् अपान्तराले (मध्यभागे) रजनीक्षेत्रस्य दशभागद्वय प्रमाणत्वात् 'दसहिं छेत्ता' दशभिच्छित्वा-दशसंख्यया भागं दत्वा, एतदेव पर्यायशब्देन पुनर्दर्शयति-'दसहिं भागे हीरमाणे' दशभिर्भागे ह्रियमाणे 'एसणं परिक्खेवविसेसे आहिएत्ति वएज्जा' एषः पूर्वोक्तः परिक्षेपविशेषः-परिधिविशेष आख्यातः-कथित इति वदेदिति । सर्वाभ्यन्तरान्धकारबाहायाः परिधिं दर्शयित्वा तस्या एवान्धकारसंस्थितेः सर्वबाह्यबाहायाः परिक्षेपविशेषं दर्शयितुमाह-'तीसेणं' इत्यादि, 'तीसेणं सव्वबाहिरिया बाहा लवणसमुद्दंतेण' तस्या अन्धकारसंस्थितेः सर्वबाह्या बाहा लवणसमुद्रान्ते लवणसमुद्रसमीपे तद्दीशीत्यर्थः 'तेसट्ठी जोयणसहस्साइं' त्रिषष्टि योजन-

---

मंदरस्स पव्वयस्स परिक्खेवे) हे गौतम ! मंदर पर्वत का जो परिक्षेप-परिधिका प्रमाण ३१६२३ योजन का कहा गया है (तं मंदरपरिक्खेवं) उस परिमाण को (दोहिं गुणेत्ता) दो से गुणित करके क्योंकि सर्वाभ्यन्तर मंडलस्थ सूर्य के होने-पर तापक्षेत्र संबन्धी तीनों के मध्य भाग में रजनीक्षेत्र का प्रमाण $\frac{2}{10}$ होता है फिर उस गुणित राशि में (दसहिं छेत्ता) १० का भाग देकरके (दसहिं भागे हीरमाणे) अर्थात् उसके दश छेद करके (एसणं परिक्खेवविसेसे आहिएति वएज्जा) यह पूर्वोक्त ६३२४$\frac{6}{10}$ प्रमाण परिधि की अपेक्षा अन्धकार संस्थिति का आजाता है सर्वाभ्यन्तर अन्धकार बाहा की परिधि प्रकट करके उसी अन्धकार संस्थिति की जो सर्वबाह्य बाहा है उसके परिक्षेप विशेष को प्रकट करने के लिये सूत्रकार कहते हैं-(तीसेणं सव्वबाहिरिया बाहा लवणसमुद्दंतेणं) उस अन्धकार संस्थिति की सर्वबाह्य बाहा लवणसमुद्र के अन्त में-लवणसमुद्र के पास-उसकी दिशा

'पव्वयस्स परिक्खेवे' હે ગૌતમ ! મંદરપર્વતનો જે પરિક્ષેપ એટલે કે પરિધિનું પ્રમાણ ૩૧૬૨૩ યોજન કહેવામાં આવેલ છે. 'तं मंदरपरिक्खेवं' તે પરિમાણને 'दोहिं गुणेत्ता' બે સંખ્યા વડે ગુણિત કરીને-કેમકે સર્વાભ્યંતર મંડલસ્થ સૂર્ય જ્યારે થાય ત્યારે તાપક્ષેત્ર સંબંધી ત્રણેના મધ્યભાગમાં રજનીક્ષેત્રનું પ્રમાણ હોય છે-પછી તે ગુણિત રાશિમાં 'दसहिं छेत्ता' ૧૦ નો ભાગાકાર કરીને 'दसहिं भागे हीरमाणे' એટલે કે દશ-છેદ કરીને 'एसणं परिक्खेवविसेसे आहिएत्ति वएज्जा' આ પૂર્વોક્ત ૬૩૨૪$\frac{6}{10}$ પ્રમાણ પરિધિની અપેક્ષાએ અંધકાર સંસ્થિતિનું આવી જાય છે. સર્વાભ્યન્તર અંધકાર બાહાની પરિધિ પ્રકટ કરીને તેજ અંધકાર સંસ્થિતિની જે સર્વબાહ્ય બાહા છે, તેના પરિક્ષેપ વિશેષને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે-'तीसेणं सव्व बाहिरिया बाहा लवणसमुद्दंतेणं' તે અંધકાર સંસ્થિતિની સર્વબાહ્ય બાહા લવણસમુદ્રના અંતમાં-લવણસમુદ્રની પાસે તેની

सहस्राणि 'दोण्णिय पणयाले जोयणसए' द्वेच पञ्चचत्वारिंशद् योजनशते पञ्चचत्वारिंश-दधिके योजनशतद्वयमित्यर्थः 'छच्च दसभाए जोयणस्स परिक्खेवेणं' षट् च दशभागान् योजनपरिक्षेपेण भवति, तस्या अन्धकारसंस्थितेः सर्वबाह्य बाहा पूर्वतोऽपरतश्च परमविष्कम्भः लवणसमुद्रान्ते त्रिषष्टि योजनसहस्राणि द्वेच पञ्चचत्वारिंशदधिके योजनशते षट्च ६३२४५ $\frac{6}{10}$ दशभागान् योजनपरिक्षेपेण-परिधिना भवतीत्यर्थः। कथमेतादृशः परिक्षेपविशेषः, तत्र युक्तिं स्वयमेव सूत्रकारः प्राह-'से णं' इत्यादि, 'से णं भंते! परिक्खेवविसेसे कओ आहिएति वएज्जा' सोऽयं भदन्त! अन्धकारसंस्थितेः सर्वबाह्यबाहाया एतादृशः परिक्षेपविशेषः-परिधिः कुतः-कस्मात् कारणात् एतादृश आख्यात इति वदेत् इत्थं गौतमस्य प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! जे णं जंबुद्दीवस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं दोहिं गुणेत्ता जाव तं चेव' योऽयं जम्बूद्वीपस्य परिक्षेपः ३१६२२८ एतावत्प्रमाणकः तं जम्बूद्वीपपरिक्षेपं द्वाभ्यां गुणयित्वा दशभिश्छित्वा दशभिर्भागे ह्रियमाणे एषः परिक्षेप

में हैं और (तेसट्ठी जोयणसहस्साइं दोण्णि य पणयाले जोयणसए छच्च दस भाए जोयणस्स परिक्खेवेणं) इसके परिक्षेप का परिमाण ६३२४५ $\frac{6}{10}$ योजन का है यह अन्धकार संस्थिति की सर्वबाह्य बाहा पूर्व से पश्चिम तक है और इसकी परिधिका प्रमाण पूर्वोक्त है। (सेणं भंते! परिक्खेवविसेसे कओ आहिए तिव-एज्जा) अब गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है-हे भदन्त! अन्धकार संस्थिति की सर्वबाह्य बाहा का इतना परिक्षेप विशेष किस कारण कहा गया है कहिये? उत्तर में प्रभु कहते हैं-(गोयमा! हे गौतम! (जे णं जंबुद्दीवस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं दोहिं गुणेत्ता जाव तं चेव) जम्बूद्वीपका जो परिक्षेप ३१६२२८ योजन का कहा गया है-उसे द्विगुणित करके उस में १० का भाग देना चाहिये इस तरह अन्ध संस्थिति की सर्व बाह्य बाहा का परिक्षेप निकल आता है अब तम अन्धकार-के आयामादि को जानने के लिये गौतमस्वामी प्रभु से प्रश्न करते हैं-

---

દિશામાં છે અને 'तेसट्ठी जोयणसहस्साइं दोण्णि य पणयाले जोयणसए छच्च दसभाए जोयणस्स परिक्खेवेणं' આના પરિક્ષેપનું પરિમાણ ૬૩૨૪૫ $\frac{6}{10}$ યોજન જેટલું છે. આ અંધકાર સંસ્થિતિની સર્વબાહ્ય બાહા પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી છે અને આની પરિધિનું પ્રમાણ પૂર્વોક્ત છે 'से णं भंते! परिक्खेवविसेसे कओ आहिएति वएज्जा' હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે-હે ભદંત! અંધકાર સંસ્થિતિની સર્વબાહ્ય બાહાનો આટલો પરિક્ષેપ વિશેષ શા કારણે કહેવામાં આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा!' હે ગૌતમ! 'जे णं जंबुद्दीवस्स परिक्खेवे तं परिक्खेवं दोहिं गुणेत्ता जाव तं चेव' જંબૂદ્વીપનો જે પરિક્ષેપ ૩૧૬૨૨૮ યોજન જેટલો કહેવામાં આવેલો છે-તેને દ્વિગુણિત કરીને તેમાં ૧૦ નો ભાગાકાર કરવો જોઇએ. આ પ્રમાણે અંધકાર સંસ્થિતિની સર્વબાહ્ય બાહાનો પરિક્ષેપ નીકળી આવશે. હવે તમ-અંધકાર-ના આયામાદિના સંબંધમાં જાણવા

विशेष आख्यात इतिवदेत् इति ॥

सम्प्रति–तमस आयामादिकं ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह–'तयाणं' इत्यादि, 'तयाणं भंते ! अंधयारे-केवइए आयामेणं पन्नत्ते' हे भदन्त ! तदा सर्वाभ्यन्तरमण्डलसञ्चरकाले अन्धकारः कियता आयामेन–दैर्घ्येण प्रज्ञप्तः–कथित इति गौतमस्य प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अट्ठहत्तरिं जोयणसहस्साइं' अष्ट सप्तति योजनसहस्राणि 'तिण्णि य तेत्तीसे जोयणसए' त्रीणि च त्रयस्त्रिंशद् योजनशतानि, त्रयस्त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजन शतानीत्यर्थः, 'तिभागं च आयामेणं पणत्ते' त्रिभागं च योजनस्यायामेन–दैर्घ्येण प्रज्ञप्तः–कथितः, अन्धकारस्तु अष्ट सप्ततिसहस्राणि त्रयस्त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि त्रिभागं चैकस्य योजनस्य ७८३३३ $\frac{3}{?}$ केन० आयामेन प्रज्ञप्त इत्यर्थः । अवस्थिततापक्षेत्र संस्थित्यायामवद् अत्रापि आयामो ज्ञातव्यः, तेन मेरुपर्वत संबन्धि पञ्चसहस्रयोजनानि अधिकानि मन्तव्यानि, सूर्यप्रकाशाभाववति क्षेत्रे स्वभावत एव अन्धकार साम्राज्यात् गिरिकन्दरादौ तथा प्रत्यक्षतो दर्शनादिति ॥

यथा पूर्वानुपूर्वी व्याख्यानाङ्गं तथैव पश्चानुपूर्वी अपि व्याख्यानाङ्गमिति कृत्वा सम्प्रति-

---

(तयाणं भंते । अंधयारे केवइए आयामेणं पण्णत्ते) हे भदन्त सर्वाभ्यन्तर मंडल में संचकरण काल में अन्धकारका आयाम कितना कहा गया है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा ! अट्ठहत्तरिं जोयणसहस्साइं) हे गौतम ! ७८ हजार (तिण्णि य तेत्तीसे जोयणसए) ३३३ (तिभागं च आयामेणं पण्णत्ते) $\frac{1}{3}$ योजन जितना है, अवस्थित तापक्षेत्र की संस्थिति के आयाम की तरह यहां पर भी आयाम जानना चाहिये इस से मेरुपर्वत संबंधि पांच हजार योजन अधिक मानना चाहिये सूर्य प्रकाशाभाव वाले क्षेत्र में स्वभाव से ही अन्धकार का साम्रल्य होने से गिरिकन्दरादि कों में–ऐसा प्रत्यक्ष से ही देखा जाता है.

जिस तरह पूर्वानुपूर्वी व्याख्यानका अङ्ग होता है उसी प्रकार पश्चानुपूर्वी भी व्याख्यान का अङ्ग है ऐसा समझकर अब गौतमस्वामी पश्चानुपूर्वी के द्वारा

માટે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે–'तयाणं भंते ! अंधयारे केवइए आयामेणं पण्णत्ते' હે ભદંત ! સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સંચરણકાળમાં અંધકારનો આયામ કેટલો કહેવામાં આવેલ છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! अट्ठहत्तरिं जोयणसहस्साइं' હે ગૌતમ ! ૭૮ હજાર 'तिण्णि य तेत्तीसे जोयणस्स' ૩૩૩ 'तिभागं च आयामेणं पण्णत्ते' $\frac{1}{3}$ યોજન જેટલો છે. અવસ્થિત તાપક્ષેત્રની સંસ્થિતિના આયામની જેમ અહીં પણ આયામ જાણવો જોઈએ. આથી મેરુપર્વત સંબંધી પાંચ હજાર યોજનો અધિક માનવા જોઈએ. સૂર્યપ્રકાશના અભાવવાળા ક્ષેત્રમાં સ્વભાવથી જ અંધકારનું સામ્રાજ્ય હોવાથી ગિરિ કંદરાદિકોમાં–આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ રૂપમાં જોવામાં આવે છે.

જે પ્રમાણે પૂર્વાનુપૂર્વી વ્યાખ્યાનનું અંગ હોય છે, તે પ્રમાણે પશ્ચાનુપૂર્વી પણ વ્યાખ્યાનનું અંગ છે, આમ સમજીને હવે ગૌતમસ્વામી ! પશ્ચાનુપૂર્વી દ્વારા તાપક્ષેત્રની

पश्चानुपूर्व्या तापक्षेत्रसंस्थितिं प्रष्टुमाह-'जयाणं' इत्यादि, 'जयाणं भंते ! सूरिए' यदा खलु भदन्त ! सूर्यः 'सव्वबाहिरमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य-सम्प्राप्य चारं गतिं चरति-करोति 'तयाणं किं संठिया तावक्खित्तसंठिई पन्नत्ता' तदा-तस्मिन्काले किं संस्थिता कीदृशी तापक्षेत्रस्य संस्थितिः संस्थानं प्रज्ञप्ता-कथितेति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'उद्धीमुहकलंबुयापुप्फसंठाणसंठिया पन्नत्ता' ऊर्ध्वमुखकलम्बुकापुष्पवदेव पुष्पसंस्थानसंस्थिता प्रज्ञप्ता 'तं चेव सव्वं णेयव्वं' तदेव सर्वं नेतव्यम्, अयं भावः-सर्वाभ्यन्तरमण्डलसंक्रमणकाले यादृशं तापक्षेत्रादेः संस्थानं कथितम् अन्तः संकुचिता बहिर्विस्तृता अन्तर्वृत्ता बहिर्विपुला इत्यादिकं प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तं तत् सर्वमत्रापि पश्चानुपूर्वीप्रकरणोक्तम् ज्ञातव्यम्, विस्तरभया दनुपयोगाच्च न तत्सर्वमत्र पुनर्लिख्यते, विशेषजिघृक्षुभिः स्वयमेवोहनीयमिति । यदत्र पूर्वप्रकरणापेक्षया वैलक्षण्यं तद-

---

ताप क्षेत्रकी संस्थिति के सम्बन्ध में पूछते हैं (जयाणं भंते ! सूरिए सव्वबाहिरिंयं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ) हे भदन्त ! जब सूर्य सर्वबाह्य मंडलको प्रासकर अपनी गति करता है । (तया णं किं संठिया तावक्खित्तसंठिइ पन्नत्ता) तब-उस कालमें-तापक्षेत्र की संस्थिति कैसी कही गई है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा ! उद्धीमुहकलंबुयापुप्फ संठाण संठिया पन्नत्ता) हे गौतम ! उर्ध्वमुख किये गये कदम्ब पुष्प का आकार जैसा होता है उसी तरह का आकार तापक्षेत्र की संस्थिति का होता है । तात्पर्य इसका यही है कि सर्वाभ्यन्तर मंडल में संक्रमण काल के जैसा तापक्षेत्रादि का संस्थान कहा गया है-अन्तः संकुचित और बाहर में विस्तृत-इत्यादि प्रकरणको समाप्ति पर्यन्त वह सब यहां पर भी पश्चानुपूर्वी के अनुसार जानलेना चाहिये विस्तार होजाने के भय से तथा अनुपयोगी होने से वह सब यहां हम पुनः नहीं लिख रहे हैं । जानने की इच्छा वालों को वह प्रकरण वहीं से समझ लेना चाहिये उस पूर्व

સંસ્થિતિના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરે છે-'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वबाहिरिए मंडले उवसंकमित्ता चारं चरइ' હે ભદંત ! જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે. 'तया णं किं संठिया तावक्खित्तसंठिई पन्नत्ता' ત્યારે તે કાળમાં તાપક્ષેત્રની સંસ્થિતિ કેવી કહેવામાં આવેલી છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! उद्धीमुहकलंबुया पुप्फसंठाण-संठिया पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! ઊર્ધ્વમુખી થયેલ કદંબ પુષ્પનો જે પ્રમાણે આકાર હોય છે, તેવો જ આકાર તાપક્ષેત્રની સંસ્થિતિનો હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સંક્રમણ કાળમાં જેવું તાપક્ષેત્ર વગેરેનું સંસ્થાન કહેવામાં આવેલું છે-અન્તઃ સંકુચિત અને બહારમાં વિસ્તૃત-ઇત્યાદિ પ્રકરણની સમાપ્તિ સુધી તે બધું અહીં પણ પશ્ચાનુપૂર્વી મુજબ જાણી લેવું જોઈએ. વિસ્તાર ભયથી તેમજ અનુપયોગી હોવા બદલ તે બધું અહીં અમે ફરી લખતા નથી. જિજ્ઞાસુ લોકો આ પ્રકરણ વિશે ત્યાંથી જ જાણુવા

दर्शयति-'णवरं' इत्यादि, 'णवरं णाणत्तं जं अंधयारट्ठिईए पुव्ववण्णियं पमाणं तं तावखित्त-संठिए णेयव्वं' यदन्धकारस्थितेः पूर्वानुपूर्वीव्याख्यानावसरे वर्णितं प्रमाणम् ६३२४५ ६/१० इत्येवं रूपम्, तदत्र पश्चानुपूर्वीव्याख्यानावसरे तापक्षेत्रसंस्थितेः प्रमाणं ज्ञातव्यम्, 'जं तावखित्तसंठिईए पुव्ववण्णियं पमाणं तं अंधयारसंठिईए णेयव्वंति' यत् प्रमाणं सर्वाभ्यन्तर-मण्डलसञ्चरणकाले तापक्षेत्रसंस्थितेः पूर्ववर्णितम् ९४८६८ ४/१० इत्येवं रूपं तदत्रान्ध-कारस्थितेर्ज्ञातव्यम्, यदत्र तापक्षेत्रस्याल्पत्वमन्धकारसंस्थितेश्चाधिक्यं दर्शितं तत्र मन्द-लेश्याकत्वं कारणम्। एवं सर्वाभ्यन्तरमण्डलेऽभ्यन्तरबाहा विष्कम्भे यत् तापक्षेत्रपरिमाणं ९४८६ ९/१० इत्येवं रूपं तदत्रान्धकारसंस्थिते ज्ञातव्यम्, यच्च तत्र विष्कम्भे अन्धकारसंस्थितेः ६३२४ ६/१० इत्येवं रूपं कथितं तदत्र तापक्षेत्रस्य ज्ञातव्यमिति ॥ सू० ७ ॥

इति नवमं तापक्षेत्रद्वारं समाप्तम् ॥

प्रकरण की अपेक्षा इस प्रकरण में जो विलक्षणता है वह (णवरं णाणत्तं जं अंधयारट्ठिईए पुव्ववण्णियं पमाणं तं तावखित्तसंठिइए णेयव्वं) इस प्रकार से है-पूर्वानुपूर्वी के अनुसार जो अन्धकार संस्थिति का प्रमाण ६३२४५ ६/१० वर्णित किया गया है वह इस पश्चानुपूर्वी के अनुसार व्याख्यान करने पर तापक्षेत्र संस्थिति का प्रमाण जानना चाहिये (जं तावखित्तसंठिईए पुव्ववण्णियं पमाणं तं अंधयार (संठिईए णेयव्वंति) तथा जो प्रमाण सर्वाभ्यन्तर मंडल में संचरण काल में ताप-क्षेत्र संस्थिति का पहिले वर्णित हुआ ९४८६८ ४/१० है वह अन्धकार संस्थितिका जानना चाहिये जो यहां तापक्षेत्र में अल्पता और अन्धकार संस्थिति में आधिक्य प्रकट किया गया है उसमें मन्दलेश्याकत्व कारण है इसी तरह सर्वा-भ्यन्तर मण्डल में अभ्यन्तर बाहा के विष्कम्भ में जो तापक्षेत्र का परिमाण ९४८६ ९/१० ऐसा कहा गया है वह यहां अन्धकार संस्थिति का जानना चाहिये और जो वहां विष्कम्भ में अन्धकार संस्थिति का ६३२४ ६/१० ऐसा प्रमाण कहा

પ્રયત્ન કરે તે પૂર્વ પ્રકરણની અપેક્ષાએ આ પ્રકરણમાં જે વિલક્ષણતા છે તે 'णवरं णाणत्तं जं अधयारट्ठिईए पुव्ववण्णियं पमाणं तं तावखित्तसंठिए णेयव्वं' આ પ્રમાણે છે. પૂર્વા-નુપૂર્વી મુજબ જે અંધકાર સંસ્થિતિનું પ્રમાણ ૬૩૨૪૫ ૬/૧૦ વર્ણિત કરવામાં આવેલું છે તે આ પશ્ચાનુપૂર્વી મુજબ વ્યાખ્યાન કરવાથી તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિનું પ્રમાણ જાણી લેવું જોઈએ. 'जं तावखित्तसंठिईए पुव्ववण्णियं पमाणं तं अंधयारसंठिईए णेयव्वंति' તેમજ જે પ્રમાણ સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સંચરણ કાળમાં તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિનું પહેલાં વર્ણિત થયેલું ૯૪૮૬૮ ૪/૧૦ છે. તે અંધકાર સંસ્થિતિનું જાણવું જોઈએ જે અહીં તાપક્ષેત્રમાં અલ્પતા અને અંધકાર સંસ્થિમાં આધિક્ય પ્રકટ કરવામાં આવેલું છે તેમાં મંદ લેશ્યા-કત્વ કારણ છે. આ પ્રમાણે સર્વાભ્યંતર મંડળમાં અભ્યંતર બાહાના વિષ્કંભમાં જે તાપક્ષેત્રનું પરિમાણ ૯૪૮૬ ૯/૧૦ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે તે અહીં અંધકાર

तापक्षेत्रद्वारं नवमं निरूप्य सम्प्रति-सूर्याधिकारादेतत्सम्बन्धिनं दूरासन्नादिदर्शनरूपं विचारं वक्तुकामो दशमं दूरासन्नादिद्वारमाह-'जंबुद्दीवेणं भंते! सूरिया' इत्यादि,

मूलम्-जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे सूरिया उग्गमणमुहुत्तंसि दूरे य मूले य दीसंति मज्झंति य मुहुत्तंसि मूले य दूरे य दीसंति? अत्थमणमुहुत्तंसि दूरे य मूले य दीसंति? हंता गोयमा! तं चेव जाव दीसंति। जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे सूरिया उग्गमणमुहुत्तंसि य मज्झंति य मुहुत्तंसि य अत्थमणमुहुत्तंसि य सव्वत्थसमा उच्चत्तेणं हंता तं चेव जाव उच्चत्तेणं। जइ णं भंते! जंबुद्दीवे दीवे सूरिया उग्गमणमुहुत्तंसि य मज्झंति य मुहुत्तंसि य अत्थमणमुहुत्तंसि सव्वत्थसमा उच्चत्तेणं, कम्हा णं भंते! जंबुद्दीवे दीवे सूरिया उग्गमणमुहुत्तंसि दूरे य मूले य दीसंति मज्झंति य मुहुत्तंसि मूले दूरे य दीसंति अत्थमणमुहुत्तंसि दूरे य मूले य दीसंति? गोयमा! लेस्सापडिघाएणं उग्गमणमुहुत्तंसि दूरे य मूले य दीसंति इति लेस्साहितावेणं मज्झंति य मुहुत्तंसि मूले य दूरे य दीसंति लेस्सापडिघाएणं अत्थमणमुहुत्तंसि दूरे य मूले य दीसंति एवं खलु गोयमा! तं चेव जाव दीसंति। जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे सूरिया किं तीयं खेत्तं गच्छंति, पडुप्पन्नं खेत्तं गच्छंति अणागयं खेत्तं गच्छंति? गोयमा! णो तीयं खेत्तं गच्छंति, पडुप्पणं खेत्तं गच्छंति णो अणागयं खेत्तं गच्छंति। तं भंते! किं पुट्ठं गच्छंति जाव नियमा छद्दिसिं. एवं ओभासेंति, तं भंते! के पुट्ठं ओभासेंति, एवं आहारपयाइं णेयव्वाइं पुट्ठोगाढमणंतर अणुमह आदि विसयाणुपुव्वीय जाव नियमा छद्दिसिं, एवं उज्जोवेंति तवेंति पभासेंति। जंबुद्दीवे णं

गया है वह यहां तापक्षेत्र का जानना चाहिये ॥७॥

तापक्षेत्र द्वार समाप्त ॥

સંસ્થિતિનું જાણવું જોઈએ. અને જે ત્યાં વિષ્કંભમાં અંધકાર સંસ્થિતિનું ૬૩૨૪$\frac{6}{10}$ આવું પ્રમાણ કહેવામાં આવેલું છે તે ત્યાં તાપક્ષેત્રનું જાણવું જોઈએ. ॥સૂત્ર-૭॥

તાપક્ષેત્રદ્વાર-સમાપ્ત

भंते ! दीवे सूरियाणं किं तीते खेत्ते किरिया कज्जइ पडुप्पण्णे किरिया कज्जइ अणागए किरिया कज्जइ? गोयमा ! णो तीए खेत्ते किरिया कज्जइ पडुप्पण्णे कज्जइ णो अणागए, सा भंते ! किं पुट्ठा कज्जइ गोयमा ! पुट्ठा कज्जइ णो अपुट्ठा कज्जइ जाव णियमा छद्दिसिं त्ति ॥सू० ८॥

छाया-जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सूर्यौ उद्गमनमुहूर्त्ते दूरे च मूले च दृश्येते मध्यान्तिकमुहूर्त्ते मूले च दूरे च दृश्येते अस्तमयनमुहूर्त्ते दूरे च मूले च दृश्येते, हन्त गौतम ! तदेव यावद् दृश्येते, जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सूर्यौ उद्गमनमुहूर्त्ते च मध्यान्तिकमुहूर्त्ते चास्तमयनमुहूर्त्ते च सर्वत्र समौ उच्चत्वेन, हन्त तदेव यावदुच्चत्वेन। यदि खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे सूर्यौ उद्गमनमुहूर्त्ते च मध्यान्तिकमुहूर्त्ते चास्तमनमुहूर्त्ते च सर्वत्र समौ उच्चत्वेन कस्मात् खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे सूर्यौ उद्गमनमुहूर्त्ते दूरे च मूले च दृश्येते माध्यान्तिकमुहूर्त्ते दूरे च मूले न दृश्येते अस्तमयनमुहूर्त्ते दूरे च मूले च दृश्येते गौतम ! लेश्याप्रतिघातेन उद्गमनमुहूर्त्ते दूरे च मूले च दृश्येते इति लेश्याभितापेन मध्यान्तिकमुहूर्त्ते मूले च दूरे च दृश्येते, लेश्या प्रतिघातेनास्तमयनमुहूर्त्ते दूरे च मूले च दृश्येते एवं खलु गौतम ! तदेव यावद्दृश्येते ! जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सूर्यौ किमतीतं क्षेत्रं गच्छतः प्रत्युत्पन्नं क्षेत्रं गच्छतोऽनागतं क्षेत्रं गच्छतः ? गौतम ! नो अतीतं क्षेत्रं गच्छतः प्रत्युत्पन्नं क्षेत्रं गच्छतः नो अनागतं क्षेत्रं गच्छतः। तद् भदन्त ! किं स्पृष्टं गच्छतो यावत् नियमात् षड्दिशि, एवमवभासयतः, तद् भदन्त ! किं स्पृष्टमवभासयतः, एवमाहारपदानि नेतव्यानि, स्पृष्टावगाढानन्तराणुमहदादिविषयानुपूर्वी च यावन्नियमात् षड्दिशि, उद्योतयतस्तापतः प्रभासयतः, जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे किं सूर्ययोरतीते क्षेत्रे क्रिया क्रियते, प्रत्युत्पन्ने क्षेत्रे क्रिया क्रियते, अनागते क्षेत्रे क्रिया क्रियते ? गौतम ! नो अतीते क्षेत्रे क्रिया क्रियते प्रत्युत्पन्ने क्षेत्रे क्रिया क्रियते नो अनागते, सा भदन्त ! किं स्पृष्टा क्रियते ? गौतम ! स्पृष्टा क्रियते नो अस्पृष्टा क्रियते यावन्नियमात् षड्दिशि। सू० ८॥

टीका-'जंबुद्दीवे ण भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'सूरिया' सूर्यौ-द्वौ आदित्यौ 'उग्गममुहुत्तंसि दूरे य मूले य दीसंति' उद्गमन-

---

दूरासन्नादि द्वार निरूपणम्

'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे सूरिया उग्गमणमुहुत्तंसि' इत्यादि

टीकार्थ-गौतम स्वामी ने नवमतापक्षेत्र द्वार के सम्बन्ध में कथन सुनकर अब वे सूर्याधिकारके सम्बन्ध को लेकर ही इस सम्बन्धी दूरासन्नादि दर्शन रूप

દૂરાસન્નાદિદ્વારનું નિરૂપણ

'जंबुदीवेणं भंते ! दीवे सूरिया उग्गमणमुहुत्तंसि' इत्यादि

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામીએ નવમ તાપક્ષેત્ર દ્વારના સંબંધમાં કથન સાંભળીને હવે તેઓ

मुहूर्त्ते दूरे च मूले च दृश्येते, तत्रोद्गमनमुदयः तथाचोदयोपलक्षिते मुहूर्त्ते समये दूरे च दृष्टृस्थानापेक्षया दूरे-व्यवहिते मूले च द्रष्टुः प्रतीत्यपेक्षया समीपे (आसन्ने) दृश्येते- दृष्टिविषयौ क्रियेते, दर्शका हि जनाः स्वरूपतः सप्तचत्वारिंशद् योजनसहस्रैः समधिकैः व्यवहितम् उद्गमनास्तमयनसमये सूर्यं पश्यन्ति, तथापि आसन्नं समीपतरं मन्यन्ते, दूर-स्थितमपि अयं दूरे वर्तते इति न प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः। 'मज्झंति य मुहुत्तंसि मूले य दूरे य दीसंति' मध्यान्तिकमुहूर्त्ते च मूले च दूरे च दृश्येते, तत्र मध्यो मध्यमः अन्तो विभागो गमनस्य दिवसस्य स मध्यान्तः स मध्यान्तो यस्य मुहूर्त्तस्य विद्यते स मध्यान्तिकश्चासौ मुहूर्त्तश्चेति मध्यान्तिको मुहूर्त्तः मध्यान्तिकमुहूर्त्तः मध्याह्नमुहूर्त्त इत्यर्थः मध्यान्तिकमुहूर्त्ते मूले द्रष्टृस्थानापेक्षया आसन्नदेशे दूरे च विप्रकृष्टे देशे द्रष्टृ प्रतीत्यपेक्षया सूर्यौ दृश्येते, द्रष्टाहि

विचार को जानने के अभिप्राय से प्रभु से ऐसा पूछते हैं-(जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे सूरिया) हे भदन्त! जम्बूद्वीप नामके इसद्वीप में वर्तमान (सूरिया) दो सूर्य (उग्गमणमुहुत्तंसि) उदय के समय-उदय काल से उपलक्षित मुहूर्त रूप समय-में (दूरे य मूल य दीसंति) दृष्टा के स्थान की अपेक्षा दूर-व्यवहित रहने पर भी मूल दृष्टा की प्रतीति की अपेक्षा पास मे दिखलाई देते हैं। दर्शक जन स्वरूप से कुछ अधिक ४७ हजार योजन से व्यवहित भी सूर्य के उद्गमन और अस्तमयन के समय में उसे दखते हैं तथापि वे उसे आसन्न समीपतर-मानते हैं दूर रहने पर भी 'यह दूर है' ऐसा नहीं मानते हैं। (मज्झंति य मुहुतंसि मूले य दूरे य दीसंति) मध्यह्न काल में दृष्टा जनों द्वारा अपने स्थान की अपेक्षा आसन्न देश में और दृष्टा जन की प्रतीति की अपेक्षा दूर देश में ये रहे हुए हैं इस प्रकार से दो सूर्य देखे जाते हैं दृष्टा जन मध्याह्न समय में उदय और अस्तमयन प्रतीति की अपेक्षा आसन्न-पास सूर्य को देखता है क्योंकि उस

સૂર્યાધિકારના સંબંધને લઈને આ સંદર્ભમાં દૂરાસન્નાદિ દર્શનફળ વિચારને જાણવાના અભિપ્રાયથી પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછે છે-'जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे सूरिया' હે ભદંત! જંબૂ-દ્વીપનામક આ દ્વીપમાં વર્તમાન 'सूरिया' બે સૂર્યો 'उग्गमणमुहुत्तंसि' ઉદય વખતે-ઉદયકાળથી ઉપલક્ષિત મુહૂર્તરૂપ સમયમાં 'दूरे य मूले य दीसंति' દષ્ટાના સ્થાનની અપેક્ષાએ દૂર-વ્યવહિત રહેવા છતાંએ મૂલ દષ્ટાની પ્રતીતિની અપેક્ષાએ સમીપમાં જોવા મળે છે. દર્શકો સ્વરૂપ કરતાં કંઈક વધારે ૪૭ હજાર યોજન કરતાં વ્યવહિત પણ સૂર્યના ઉદ્ગમન અને અસ્તમયનના સમયમાં તેને જુએ છે. તથાપિ તે તેને આસન્ન-સમીપતર માને છે, દૂર રહેવાં છતાં એ-'આ દૂર છે' એવું માનતા નથી. અહીં સર્વત્ર કાકુ વડે પ્રશ્નો કરવામાં આવેલા છે. એવું માનવું જોઈએ. એ પ્રશ્નોના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમને કહે છે-'हंता गोयमा! અહીં 'हंत' શબ્દ સ્વીકારોક્તિ માટે

पुरुषो मध्याह्नसमये उदयास्तमयनप्रतीत्यपेक्षया आसन्ने सूर्यं पश्यति तस्मिन् समये योजनशताष्टकेनैव व्यवहितत्वात्-मन्यते पुनरुदयास्तमयन प्रतीत्यपेक्षया व्यवहितमिति। 'अत्थमणमुहुत्तंसि दूरे य मूले य दीसंति' अस्तमयनमुहूर्त्ते सूत्रे यकारलोप आर्षत्वात्, दूरे द्रष्टस्थानापेक्षया विप्रकृष्टे, मूले च द्रष्टृप्रतीत्यपेक्षया आसन्ने दृश्येते, द्रष्टारो हि पुरुषाः स्वरूपतः सप्तचत्वारिंशता योजनसहस्रैः समधिकैः व्यवहितमस्तमयनकाले सूर्यं पश्यन्ति समीपतरं च मन्यन्ते विप्रकृष्टं सन्तमपि न प्रतिपद्यन्ते इति। अत्र सर्वत्र काक्वा प्रश्नो ज्ञातव्य इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त, गौतम! हन्तशब्दः स्वीकारे 'तं चेव जाव दीसंति' तदेव यद्भवता अनन्तरमेव प्रश्नविषयीकृतं तत् तथैव यावद् दृश्येते, अत्र यावच्छब्देन जम्बूद्वीपे द्वीपे सूर्यौ उद्गमन मुहूर्त्ते दूरे च मूले च दृश्येते, मध्यान्तिकमुहूर्त्ते मूले च दूरे च दृश्येते अस्तमयनमुहूर्त्ते च दूरे च मूले च दृश्येते इति

समय सूर्य १०८ योजनों से व्यवहित रहता है परन्तु वह उदय और अस्तमयन प्रतीति की अपेक्षा उसे व्यवहित मानता है (अत्थमणमुहुत्तंसि दूरे य मूले दीसंति) तथा अस्तमन काल में द्रष्टा जन के स्थान की अपेक्षा विप्रकृष्ट दूर देश में रहने पर भी द्रष्टा जन प्रतीति की अपेक्षा आसन्न देशमें वे देखे जाते हैं। देखने वाले मनुष्य स्वरूपतः कुछ अधिक ४७ हजार योजनों से व्यवहित भी अस्तमयन काल में सूर्य को देखते हैं। और उसे समीपतर रहा हुआ मानते हैं। दूर रहने पर भी यह दूर है ऐसा नहीं मानते हैं। यहां सर्वत्र ये काकु द्वारा प्रश्न किये गये हैं ऐसा जानना चाहिये इन प्रश्नों के उत्तर में प्रभु गौतमस्वामी से कहते हैं-'हंता गोयमा!' यहां हन्त शब्द स्वीकारोक्ति मे प्रयुक्त हुआ है तथा च-हां गौतम! 'तं चेव जाव दीसंति' जैसा तुमने इस प्रश्नों द्वारा हमसे पूछा है वह सब विषय वैसा ही है वही बात यहां यावत्पद द्वारा प्रकट की है-अर्थात् इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में दो सूर्य हैं-और वे उदय के समय में द्रष्टा जनके

પ્રયુક્ત થયેલ છે, તથાચ-હાં ગૌતમ! 'तं चेव जाव दीसंति' જેવું તમે અમને આ પ્રશ્નો દ્વારા પૂછ્યું છે તે બધું જ છે. એજ વાત અહીં યાવત્ પદ વડે પ્રકટ કરવામાં આવી છે. એટલે કે આ જમ્બૂદ્વીપનામક દ્વીપમાં બે સૂર્યો છે અને તેઓ ઉદયના સમયમાં દર્શકોના સ્થાનની અપેક્ષાએ દૂર વ્યવહિત હોય છે, પરંતુ દ્રષ્ટાની પ્રતીતિની અપેક્ષાએ તેઓ પાસે રહેલા જોવામાં આવે છે. મધ્યાહ્નકાળમાં દર્શકો વડે પોતાના સ્થાનની અપેક્ષાએ આસન્ન દેશમાં રહેલા તે સૂર્યો દ્રષ્ટાજનની પ્રતીતિની અપેક્ષાએ દૂર દેશમાં રહેલા છે, એવી રીતે જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે અસ્તમનના સમયે તેઓ દૂર દેશમાં રહેવા છતાંએ સમીપ જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જે પ્રમાણેનો પ્રશ્ન ગૌતમસ્વામીએ કર્યો છે તેવો જ આ જવાબ પ્રભુએ આપ્યો છે. હવે અહીં ચર્મચક્ષુવાળા અમારા જેવાની જાયમાન

सम्पूर्णस्य प्रश्नसूत्रस्य संग्रहो भवति तथाच योऽयं प्रश्नः भवता कृतः स तथैवेति उत्तरम्। अत्र चर्मचक्षुषां मादृशानां जायमाना प्रतिती ज्ञानदृशां प्रतीत्या सह विरोधं माकरोतु इति संवादाय पुनः पृच्छति गौतमः 'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'सूरिया' सूर्यौ 'उग्गमणमुहुत्तंसि य' उद्गमनमुहूर्त्ते च मध्यान्हकाले इत्यर्थः 'अत्थमणमुहुत्तंसि य' अस्तमयनमुहूर्त्ते च अस्तकाले इत्यर्थः 'सव्वत्थसमा उच्चत्तेणं' सर्वत्रोद्गमनादिकाल त्रयेऽपि समौ उच्चत्वेन, सर्वत्र सूर्यौ उच्चत्वेन समानौ–समानप्रमाणौ विषमप्रमाणौ वेतिप्रश्नः, अत्रापि काक्वा प्रश्नावगति र्भवतीति, भगवानाह–'हंता' इत्यादि, 'हंता तंचेव जाव उच्चत्तेणं' हन्त गौतम ! तदेव यावदुच्चत्वेन, त्वया यत् पृष्टं तत् तथैव सर्वत्र सूर्य उच्चत्वेन, सर्वत्रोद्गममुहूर्त्तादिषु समौ–समव्यवधानौ उच्चत्वेन, समभूतलापेक्षया, अष्टौ अष्टौ योजनशतानीति कृत्वा नहि अबाधितलोकप्रसिद्धा

स्थान की अपेक्षा दूर व्यवहित होते हैं परन्तु दृष्टा की प्रतीति की अपेक्षा वे पास में रहे हुए दिखलाई देते हैं। मध्याह्न काल में दृष्टा जनों द्वारा अपने स्थान की अपेक्षा आसन्न देश में रहे हुए वे दृष्टाजन की प्रतीति की अपेक्षा दूर देश में रहे हुए दिखलाई पडते हैं। इसी तरह अस्तमयन के समय वे दूर देश में रहते हुए नजदीक दिखलाई देते हैं। इस तरह जैसा प्रश्न गौतमस्वामीने किया वैसा ही यह उत्तर प्रभुने दिया है। अब यहां चर्मचक्षु वाले हमारे जैसों की जायमान प्रतीति ज्ञानदृष्टि वालों की प्रतीति के साथ विरुद्ध न बनें इस ख्याल से गौतमस्वामी संवादक रूप में पुनः प्रभु से पूछते हैं–(जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे सूरिया उग्गमणमुहुत्तंसि य मज्झंति य मुहुत्तंसि य अत्थमणमुहुत्तंसिय सव्वत्थ समा उच्चत्तेणं) हे भदन्त ! इस जम्बुद्वीप नामके द्वीप में दो सूर्य उदय काल में, मध्याह्न काल में और अस्त काल में इस तरह तीनों कालों में ऊंचाई-की अपेक्षा समान है–समान प्रमाण वाले हैं ? या विषम प्रमाण वाले है ? इस

પ્રતીતિ જ્ઞાનદષ્ટિવાળા લોકોની પ્રતીતિની સાથે વિરુદ્ધ બને નહીં' આ વિચારથી ગૌતમસ્વામી સંવાદક રૂપમાં ફરી પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે. 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे सूरिया उग्गमण मुहुत्तंसि य मज्झंतिय मुहुत्तंसिय अत्थमणमुहुत्तंसिय सव्वत्थ समा उच्चत्तेणं' હે ભદંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં બે સૂર્યો ઉદયકાળમાં અને અસ્તકાળમાં આ પ્રમાણે ત્રણે કાળોમાં ઉચ્ચતાની અપેક્ષાએ સમાન છે–સમાન પ્રમાણુવાળા છે ? અથવા વિષમ પ્રમાણુવાળા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે–'हंता, एवं जाव उच्चत्तेणं' હાં ગૌતમ ! ઉદયકાળમાં, મધ્યાહ્નકાળમાં અને અસ્તકાળમાં બન્ને સૂર્યો ઉચ્ચતાની અપેક્ષાએ સમાન પ્રમાણુવાળા છે–વિષમ પ્રમાણુવાળા નથી. સમભૂતલની અપેક્ષાએ તેઓ આઠ-આઠસો યોજન જેટલે દૂર છે. આ

प्रतीर्ति वयमपलपामः, अत्र यावत्पदेन-जम्बूद्वीपे सूर्यौ उद्गमनमुहूर्त्ते अस्तमयनमुहूर्त्ते च समौ सर्वत्रोच्चत्वेनेति संपूर्णस्यैव प्रश्नवाक्यस्य संग्रहो भवति, स्वीकारेण प्रश्नवाक्यस्यैवोत्तर-वाक्यरूपत्वादिति ॥

तीर्थङ्करोक्तमनुवदन् गौतमोऽत्र संविप्रत्तिबीजं प्रष्टुमाह-'जइणं' इत्यादि, 'जइणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे सूरिया' यदि खलु भदन्त! जम्बूद्वीपनामके द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे सूर्यौ 'उग्गमणमुहुत्तंसि य मज्झंति य मुहुत्तंसि य अत्थमणमुहुत्तंसिय समा उच्चत्तेणं' उद्गमनमुहूर्त्ते च मध्यान्तिकमुहूर्त्ते चास्तमयनमुहूर्त्ते च समौ तुल्यावेवोच्चत्वेन तदा-'कम्हाणं भंते! जंबु-द्दीवे दीवे सूरिया' कस्मात् कारणात् खलु भदन्त! जम्बूद्वीपनामके द्वीपे सूर्यौ 'उग्गमण-मुहुत्तंसि दूरे मूले य दीसंति मज्झंति य मुहुत्तंसि मूले दूरे य दीसंति अत्थमणमुहुत्तंसि य दूरे मूले य दीसंति' उद्गमनमुहूर्त्ते च दूरे मूले च दृश्येते मध्यान्तिकमुहूर्त्ते च मूले च दूरे च दृश्येते अस्तमयनमुहूर्त्ते च दूरे मूले च दृश्येते, अर्थात् यदि सूर्यः सर्वत्रोच्चत्वेन समान

के उत्तर में प्रभु कहते हैं-(हंता, त चेव जाव उच्चत्तेणं) हां गौतम! उदय काल में मध्याह्न काल में और अस्तकाल में दोनों सूर्य ऊंचाई की अपेक्षा समान प्रमाण-वाले हैं-विषमप्रमाणवाले नहीं हैं। सम भूतल की अपेक्षा वे आठ सौ योजन की दूरी पर हैं। इस तरह हम अबाधित लोक प्रतीति का अपलाप नहीं करते हैं।

अब गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं-(जइणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे सूरिया) हे भदन्त! यदि जम्बूद्वीप नामके द्वीप में दो सूर्य (उग्गमणमुहु त्तंसि य) उदयकाल में (मज्झंति य मुहुत्तंसि य अत्थमणमुहुत्तंसि य समा-उच्चत्तेणं) मध्याह्न काल में और अस्त काल में उच्चताकी अपेक्षा समान प्रमण वाले हैं (कम्हाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे सूरिया) तो फिर किस कारण से वे दो सूर्य (उग्गमणमुहुत्तंसि दूरे मूले य दीसंति, मज्झंति य मुहुत्तंसियमूले दूरे य दीसंति अत्थमणमुहुत्तंसिय दूरे मूले य दीसंति) उदयकाल में दूर रहते

પ્રમાણે અમે અબાધિતલોક પ્રતીતિનો અલાપ કરતા નથી. હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે-'जइणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे सूरिया' હે ભદંત! જો જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં બે સૂર્યો 'उग्गमणमुहुत्तंसि य' ઉદયકાળમાં 'मज्झंति य मुहुत्तंसि य अत्थमणमुहुत्तंसि य समा उच्चत्तेणं' મધ્યાહ્નકાળમાં અને અસ્તકાળમાં ઉચ્ચતાની અપેક્ષાએ સમાન પ્રમાણવાળા છે. 'कम्हाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे सूरिया' તો પછી શા કારણથી તે બે સૂર્યો 'उग्गमणमुहुत्तंसि दूरे मूले य दीसंति मज्झंति य मुहुत्तंसि मूले दूरेय दीसंति अत्थमण मुहुत्तंसिय दूरे मूले य दीसंति' ઉદયકાળમાં દૂર રહેવા છતાંએ તેઓ સમીપ દેખાય છે. મધ્યાહ્નકાળમાં પાસે રહે છે છતાંએ દૂર જોવામાં આવે છે અને અસ્તકાળમાં દૂર રહેવા છતાંએ પાસે દેખાય છે? તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જો સૂર્ય સર્વત્ર ઉચ્ચતાની અપેક્ષાએ બરાબર પ્રમાણવાળો છે

एव तदा उद्गमनादिमुहूर्त्तेषु कथं भिन्नरूपेण लोकानां प्रतीतिविषयो भवति, प्रतीयते च प्रातः काले सायङ्काले च दूरसमीपवर्त्ती मध्याह्नसमये च दूरवर्त्तीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा !' हे गौतम! 'लेस्सापडिघाएणं उग्गमणमुहुत्तंसि दूरे य मूले य दीसंतित्ति' लेश्या प्रतिघातेन, तत्र लेश्यायाः सूर्यमण्डलगततेजसः प्रतिघातेन दूरतरत्वा दुदयदेशस्य तदपसरणेनेत्यर्थः उद्गमनमुहूर्त्ते च दूरे मूले च दृश्येते, लेश्यायाः प्रतिघाते सुखदृश्यत्वेन स्वभावतो दूरस्थोऽपि सूर्यः लोकानामासन्नप्रतीतिं समुत्पादयति, 'लेस्साहितावेणं' लेश्याभितापेन लेश्यायाः सूर्यमण्डलगततेजसः अभितापेन प्रतापेन सर्वत स्तेजसो विसर्पणेनेत्यर्थः 'मज्झंति य मुहुत्तंसि मूले दूरे य दीसंति' मध्यान्तिकमुहूर्त्ते मूले च दूरे च दृश्येते, मध्याह्नसमये समीपस्थोऽपि सूर्यः तीव्रतेजसा दुर्दर्शत्वेन लोकानां दूरप्रतीतिं जनयति, एवमेव समीपवर्त्तित्वेन दीप्तलेश्याकत्वं दिवसवृद्धि धर्मोदयश्च, तथा–दूरतरत्वेन मन्दलेश्याकत्वं दिनसहानि शीतादयश्च भावा वक्तव्याः, इति। 'लेस्सापडिघाएणं अत्थमणमुहुत्तंसि दूरे मूले य दीसंति' लेश्याप्रतिघातेन लेश्यायाः–सूर्यमण्डलगततेजसः प्रतिघातेन दूरतरत्वात् अस्तमयनमुहूर्त्ते दूरे च मूले च दृश्यते, लेश्याप्रतिघातात् सुखदृश्यत्वेन स्वभावतो दूरस्थोऽपि सूर्यः लोकानां समीपबुद्धिं जनयतीति, 'एवं खलु गोयमा ! तंचेव

हुए पास में दिखते हैं, मध्याह्नकाल में पास में रहते हुए दूर दिखते हैं और अस्तकाल में दूर रहते हुए पास में दिखाते हैं? तात्पर्य इस प्रश्न का यही है कि यदि सूर्य सर्वत्र ऊंचाई की अपेक्षा बराबर प्रमाणवाला है तो उद्गमनादि कालों में वह भिन्न रूप से लोकों की प्रतीति का विषय क्यों होता है? प्रातः काल और सायंकाल वह दूर समीपवर्ती एवं मध्याह्न काल में वह दूरवर्ती प्रतीत तो होता ही है इस प्रश्न के उत्तर में प्रभुश्री कहते हैं (गोयमा ! लेस्सापडिघाएणं उग्गमणमुहुत्तंसि दूरे य मूले य दीसंतित्ति) हे गौतम ! सूर्यमण्डल गत तेज के प्रतिघात से उद्गम देश के दूरतर होने के कारण तेज के नहीं

તો પછી ઉદ્ગમનાદિકાળોમાં તે ભિન્ન રૂપથી લોકોની પ્રતીતિનો વિષય શા માટે થાય છે? પ્રાતઃકાલમાં અને સાયંકાલે તે દૂર–સમીપવર્તી તેમજ મધ્યાહ્નકાળમાં નિકટવર્તી હોવા છતાંએ દૂરવર્તી પ્રતીત થાય છે. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'ગોયમા! लेस्सा पडिघाएणं उग्गमणमुहुत्तंसि दूरे य मूले य दीसंतीत्ति' હે ગૌતમ! સૂર્યમંડળગત તેજના પ્રતિઘાતથી ઉદય પ્રદેશ દૂરતર હોવાથી તેની અપ્રાપ્તિથી ઉદયકાળમાં તે સ્વભાવતઃ દૂર હોય છે પરંતુ લેશ્યાના પ્રતિઘાતના કારણે સુખદશ્ય હોવાથી તે પાસે છે એવું દેખાય છે. 'लेस्साहितावेणं' અને જ્યારે સૂર્યમંડળગત તેજ પ્રચંડ થઇ જાય છે તેમજ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઇ જાય છે ત્યારે તે 'मज्झंतिय मुहुत्तंसि मूले दूरेय दीसंति' મધ્યાહ્નકાળમાં સ્વભાવતઃ

जाव दीसंति' एवम्-उपर्युक्तप्रकारेण खलु गौतम ! तदेव यावद् दृश्येते इति । अत्रापि यावत्पदेन सम्पूर्णस्य प्रश्नवाक्यस्योत्तरवाक्यस्य ग्रहणं भवति संगृह्य चोपसंहरन् प्रकरणार्थं परिसमापयतीति दशमं दूरासन्नादि द्वारं समाप्तमिति ॥ १० द्वारम् ॥

उद्गमनास्तमयनादीनि सूर्यादिज्योतिष्कदेवानां संचरणतो भवतीति सूर्यादीनां गमन प्रश्नाय एकादशं गतिद्वारमाह-'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे सूरिया'

फैलने से उदय काल में वह स्वभावतः दूर होता है परन्तु लेश्या के प्रतिघात के कारण सुख दृश्य होने से वह पास में रहा हुआ है ऐसा प्रतीत होता है 'लेस्साहितावेणं' और जब सूर्यमण्डलगत तेज प्रचण्ड हो जाता है तथा सर्व और फैल जाता है तब वह 'मज्झंति य मुहुत्तंसि मूले दूरे य दीसंति' मध्याह्न काल में स्वभावतः पास रहने पर भी दूर दिखाई देता है क्योंकि वह प्रचण्ड तेज के कारण दुर्दर्शनीय हो जाता है अतः वह दूर रहा हुआ है ऐसी लोकों को प्रतीति उत्पन्न होने लगती है। इसी कारण सूर्य के समीपवर्ती होने पर वह प्रचण्डतेजवाला हो जाता है, उस समय दिवस की वृद्धि हो जाती है तथा गर्मी बढ जाती है और जब वह दूरतर होता है उस समय वह मन्द तेजवाला रहता है, दिवस की हानि हो जाती है और शीत आदि पडने लगती है 'लेस्सा-पडिघाएणं अत्थमणमुहुत्तंसि दूरे मूले य दीसंति' अस्तमन काल में सूर्यमण्डल गत तेज के प्रतिघात हो जाने से वह स्वभावतः दूरतर हो जाता है परन्तु वह पास रहा हुआ है ऐसा प्रतीत होता है (एवं खलु गोयमा ! तं चेव जाव दीसंति' इस कारण हे गौतम ! जैसा तुमने प्रश्न किया है उसी के अनुसार यह उत्तर वाक्य है अर्थात् तुम्हारा प्रश्न ही स्वीकृति के रूप में मेरा उत्तर है-

दूरासन्नादि द्वार समाप्त ।

પાસે રહેવા છતાંએ દૂર જોવામાં આવે છે કેમકે તે પ્રચંડ તેજને લીધે દુર્દર્શનીય હોય છે. એથી તે દૂર રહે છે, એવી લોકોને પ્રતીતિ થવા માંડે છે. આ કારણથી જ સૂર્ય સમીપવર્તી હોવા છતાંએ તે પ્રચંડ તેજવાળો થઇ જાય છે, તે વખતે દિવસની વૃદ્ધિ થઈ જાય છે તેમજ ગરમી વધી જાય છે અને જ્યારે તે દૂરતર થઇ જાય છે, તે સમયે તે મંદ તેજવાળો થઇ જાય છે. દિવસની હાનિ થાય છે અને શીત વગેરે પડવા માંડે છે. 'लेस्सा पडिघाएणं अत्थमणमुहुत्तंसि दूरे मूले य दीसंति' અસ્તમનકાળમાં સૂર્યમંડળગત તેજનો પ્રતિઘાત થઈ જાય છે તેથી તે સ્વભાવતઃ દૂરતર હોય છે, પરંતુ તે પાસે રહે છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. 'एवं खलु गोयमा ! तं चेव जाव दीसंति' આ કારણથી જે પ્રમાણે તમે પ્રશ્ન કર્યો તે પ્રમાણે આ ઉત્તરવાક્ય છે. એટલે કે તમારા પ્રશ્નની સ્વીકૃતિના રૂપમાં મારો જવાબ છે.

॥ દૂરાસન્નાદિદ્વાર સમાપ્ત ॥

जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे सूर्यौ 'किं तीयं खेत्तं गच्छंति' किमतीतं क्षेत्रं गच्छतः तत्र किमतीतं पूर्वमेव गतिविषयीकृतं यत् क्षेत्रं तत् गच्छतोऽतिक्रामतः किम्, अथवा 'पडुप्पण्णं खेत्तं गच्छंति' प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं गतिविषयी क्रियमाणं क्षेत्रं गच्छतः, स्वकीयगत्या अतिक्रामतः अथवा अनागतम्-गतिविषयीकारिष्यमाणं क्षेत्रं गच्छतः स्वकीयगत्याऽतिक्रामतः, एतावता यत् आकाशखण्डं सूर्यः स्वकीयतेजसा व्याप्नोति तत् क्षेत्रपदेनोच्यते तेनास्य अतीतादि व्यवहारविषयत्वं न सम्भवति अनाद्यनन्तत्वादिति शङ्का निराकृता भवति, गतेरतीतादिव्यवहारविषयत्वसंभवादिति गौतमस्य प्रश्नः, भगवानाह 'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'नो तीयं खेत्तं गच्छंति' अत्र 'अमानोना प्रतिषेधे'

गति द्वार कथन

'जंबुद्दीवे णं दीवे सूरिया किं तीयं खेत्तं गच्छंति' हे-भदन्त ! उद्गमन अस्तमयन आदि जो द्वार प्रकट किये गये हैं वे सूर्यादि जो ज्योतिष्क देव हैं उनके संचरण से होते हैं-अतः इस सम्बन्ध में मेरी ऐसी जिज्ञासा है कि जम्बूद्वीप में जो दो सूर्य हैं वे क्या अतीत क्षेत्र पर-पूर्व काल में जिस क्षेत्र पर उनका संचरण हुआ है-संचरण करते हैं ? या 'पडुप्पन्नं खेत्तं गच्छति' वर्तमान क्षेत्र पर-जिस पर वे चल रहे हैं-संचरण करते हैं ? या 'अनागतम्' अनागतक्षेत्र पर-जो उनकी गति का विषय होने वाला है संचरण करते हैं ? जितना आकाश खण्ड सूर्य के तेज से व्याप्त होता है वह यहां क्षेत्र पद से गृहीत हुआ है इस कारण इस में अतीतादि का व्यवहार होना संभवित नही होता हैं क्यों कि क्षेत्र तो अनादि अनन्त है सो इस प्रकार की शंका निरस्त हो जाती है क्यों कि गति में अतीतादि का व्यवहार हो सकता है अब गौतमस्वामी के प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभुश्री कहते हैं-'गोयमा ! नो तीयं खेत्तं गच्छंति' हे गौतम !

ગતિદ્વારનું કથન

'जंवुदीवेणं दीवे सूरिया किं तीयं खेत्तं गच्छंति' હે ભદંત ઉદ્‌ગમન અસ્તમયન વગેરે જે દ્વારો પ્રકટ કરવામાં આવેલા છે, તે સૂર્યાદિ જે જ્યોતિષ્ક દેવો છે, તેમના સંચરણથી થાય છે. એથી આ સંબંધમાં મારી એવી જિજ્ઞાસા છે કે જંબૂદ્વીપમાં જે બે સૂર્યો છે તે શું અતીત ક્ષેત્ર પર પૂર્વકાળમાં જે ક્ષેત્ર પર તેમનું સંચરણ થયેલું છે-સંચરણ કરે છે ? અથવા 'पडुप्पन्नं खेत्तं गच्छति' વર્તમાન ક્ષેત્ર પર-જેના પર તેઓ ચાલી રહ્યા છે-સંચરણ કરે છે ? અથવા 'अनागतम्' અનાગત ક્ષેત્ર પર જે તેમની ગતિનો વિષય થનાર છે. સંચરણ કરે છે ? જેટલો આકાશખંડ સૂર્યના તેજથી વ્યાપ્ત થાય છે તે અહીં ક્ષેત્ર પદ વડે ગૃહીત થયેલ છે, આ કારણથી આમાં અતીતાદિનો વ્યવહાર સંભવિત નથી કેમકે ક્ષેત્ર તો અનાદિ-અનંત છે, તેથી આ જાતની શંકા નિરસ્ત થઈ જાય છે કેમકે ગતિમાં અતીતાદિનો વ્યવહાર થઈ શકે છે, હવે ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુ કહે

इति नियमात् नो शब्दो निषेधार्थकः ततश्च हे गौतम ! तौ सूर्यौ अतीतं क्षेत्रं नातिक्रामतः अतीतक्रियाविषयीकृते वस्तुनि वर्तमानक्रियाया असंभवेन तादृशक्रियाया व्याप्तेरभावात्, किन्तु 'पडुप्पण्णं खेत्तं गच्छंति' प्रत्युत्पन्नं वर्तमानकालिकं क्षेत्रं सूर्यौ गच्छतोऽतिक्रामतः स्वकीयगत्या, वर्तमानक्रियायोग्ये वस्तुनि वर्तमानक्रियायाः संभवात् 'णो अणागयं खेत्तं गच्छंति त्ति' नो अनागतं क्षेत्रं गच्छत इति, अत्रापि नो शब्दो निषेधार्थकः तथाच सूर्यौ अनागतं भविष्यद्गतिक्रियोपलक्षितं क्षेत्रं स्वकीय वार्तमानिक गतिक्रियया न व्याप्नुतः, भविष्यत् क्रियायोग्ये वस्तुनि वर्तमानक्रियाया असंभवादिति ।

सम्प्रति-गतिविषयीकृतं क्षेत्रं कीदृग्भवेदिति प्रष्टुमाह-'तं भंते' इत्यादि, 'तं भंते ! किं पुट्ठं गच्छंति जाव नियमा छद्दिसिं' तत् क्षेत्रं खलु भदन्त ! सूर्यौ स्पृष्टं-स्पर्शनक्रिया विषयीकृतं गच्छतः, आहोस्विद्-स्पृष्टं गच्छतो यावन्नियमात् षड्दिशि, अत्र यावत्पादेन 'किं अपुट्ठं गच्छंति, गोयमा ! पुट्ठं गच्छंति नो अपुट्ठं गच्छंति, तं भंते ! ओगाढं गच्छंति

जम्बूद्वीपस्थ दो सूर्य अतीत क्षेत्र पर संचरण नहिं करते हैं। 'अमानोना प्रतिषेध' के अनुसार यहां नो शब्द निषेधार्थक है। अतीत क्रिया द्वारा विषयी कृत वस्तु में वर्तमान काल तक क्रिया की असंभवता है अतः ऐसी क्रिया द्वारा व्याप्ति की असंभवता से 'पडुप्पन्नं खेत्तं गच्छंति' वे दो सूर्य वर्तमान कालिक क्षेत्र पर संचरण करते हैं, तथा वर्तमान क्रिया योग्य वस्तु में वर्तमान क्रिया की ही संभवता होती है अतः 'णो अणागयं खेत्तं गच्छंति ति' वे दो सूर्य-अनागतक्षेत्र पर संचरण नहीं करते हैं।

'तं भंते ! कि पुट्ठं गच्छंति जाव नियमा छद्दिसिं'

अब गौतमस्वामी प्रभु श्री से ऐसा पूछते हैं कि गति विषयी कृत क्षेत्र कैसा होता है ? क्या हे भदन्त ! वह उन दो सूर्यों को स्पर्शन क्रिया द्वारा स्पृष्ट होता है उस पर ये संचरण करते हैं? या वह उनकी स्पर्शन क्रिया द्वारा अस्पृष्ट

છે-'गोयमा ! नो तीयं खेत्तं गच्छंति' હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપસ્થ બે સૂર્યો અતીત ક્ષેત્ર પર સંચરણ કરતા નથી. 'अमानोना प्रतिषेध' મુજબ અહીં 'નો' શબ્દ નિષેધાર્થક છે. અતીત ક્રિયા વડે વિષયીકૃત વસ્તુમાં વર્તમાનકાળ સુધી ક્રિયાની અસંભવતા છે એથી આવી ક્રિયા વડે વ્યાપ્તિની અસંભવતાથી 'पडुप्पन्नं खेत्तं गच्छंति' તે બે સૂર્યો વર્તમાનકાલિક ક્ષેત્ર પર સંચરણ કરે છે તેમજ વર્તમાન ક્રિયા યોગ્ય વસ્તુમાં વર્તમાન ક્રિયાની જ સંભવતા હોય છે એથી 'णो अणागयं खेत्तं गच्छंति ति' તે બે સૂર્યો અનાગત ક્ષેત્ર પર સંચરણ કરતા નથી 'तं भंते ! किं पुट्ठं गच्छंति जाव नियमा छद्दिसिं' હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કરે છે કે ગતિ વિષયી કૃત ક્ષેત્ર કેવું હોય છે ? હે ભદંત ! શું તે બે સૂર્યોની સ્પર્શન ક્રિયા વડે સ્પૃષ્ટ હોય છે તેની ઉપર તે સંચરણ કરે છે ? અથવા તે તેમની સ્પર્શન ક્રિયા વડે અસ્પૃષ્ટ હોય છે. તેની ઉપર તે સંચરણ કરે છે ? અહીં યાવત્

अणोगाढं गच्छंति, गोयमा ! ओगाढं गच्छंति णो अणोगाढं गच्छंति, तं भंते ! किं अणंतरोगाढं गच्छंति परंपरोगाढं गच्छंति ? गोयमा ! अणंतरोगाढं गच्छंति णो परंपरोगाढं गच्छंति, तं भंते ! किं अणुं गच्छंति बायरं गच्छंति, गोयमा ! अणुंपि गच्छंति बायरंपि गच्छंति, तं भंते ! किं उद्धं गच्छंति अहेगच्छंति ? तिरियं गच्छंति, गोयमा ! उद्धंपि गच्छंति तिरियंपि गच्छंति, अहेवि गच्छंति, तं भंते ! किं आइं गच्छंति, मज्झे गच्छंति पज्जवसाणे गच्छंति ? गोयमा ! आइंपि गच्छंति, मज्झे वि गच्छंति, पज्जवसाणे वि गच्छंति, तं भंते ! किं सविसयं गच्छंति अविसयं गच्छंति ? गोयमा ! सविसयं गच्छंति णो अविसयं गच्छंति, तं भंते ! किं आणुपुव्विं गच्छंति अणाणुपुव्विं गच्छंति ? गोयमा ! आणुपुव्विं गच्छंति णो अणाणुपुव्विं गच्छंति, तं भंते ! किं एगदिसिं गच्छंति छद्दिसिं गच्छंति ? गोयमा !

होता है-उस पर ये संचरण करते हैं ? यहां यावत्पद से इस प्रकार का यह पाठ गृहीत किया-गया है-'किं अपुट्ठं गच्छंति ? गोयमा ! पुट्ठं गच्छंति, नो अपुट्ठं गच्छंति तं भंते ! ओगाढं गच्छंति, अणोगाढं गच्छंति ? 'गोयमा ! ओगाढं गच्छंति नो अणोगाढं गच्छंति तं भंते ! किं अणंतरोगाढं गच्छंति परंपरोगाढं गच्छंति ? तं भंते ! किं अणुं गच्छंति, बायरं गच्छंति ? गोयमा ! अणुंपि गच्छंति बायरं पि गच्छंति तं भंते ! किं उद्धं गच्छंति अहे गच्छंति तिरियं गच्छंति ? गोयमा ! उद्धं पि गच्छंति अहे वि गच्छंति तिरियं पि गच्छंति तं भंते ! किं आइं गच्छंति, मज्झं गच्छंति, पज्जवसाणे गच्छंति ? गोयमा ! आइं पि गच्छंति मज्झे वि गच्छंति, पज्जवसाणे वि गच्छंति तं भंते ! किं सविसयं गच्छंति, अविसयं गच्छंति ? गोयमा ! सविसयं गच्छंति, णो अविसयं गच्छंति तं भंते ! किं आणुपुव्विं गच्छंति अणाणुपुव्विं गच्छंति ? गोयमा ! आणुपुव्विं गच्छंति णो अणाणुपुव्विं गच्छंति तं भंते ! किं एगदिसिं गच्छंति छद्दिसिं गच्छंति ? गोयमा ? नियमा छद्दिसिं गच्छंति'

પદથી આ પ્રકારનો પાઠ ગૃહીત થયો છે. 'किं अपुट्ठं गच्छंति ? गोयमा ! पुट्ठं गच्छंति, नो अपुट्ठं गच्छंति तं भंते ! ओगाढं गच्छंति, अणोगाढं गच्छंति ? गोयमा ! ओगाढं गच्छंति नो अणोगाढं गच्छंति तं भंते ! किं अणंतरोगाढं गाच्छंति परंपरोगाढं गच्छंति ? गोयमा ! अणंतरोगाढं गच्छंति णो परंपरोगाढं गच्छंति तं भंते ! किं अणुं गच्छंति, बायरं गच्छंति ? गोयमा ! अणुं पिं गच्छंति बायरं पि गच्छंति तं भंते ! किं उद्धं गच्छंति अहे गच्छंति तिरियं गच्छंति ? गोयमा ! उद्धंपि गच्छंति अहे वि गच्छंति तिरियं वि गच्छंति तं भंते ! किं आइं गच्छंति, मज्झं गच्छंति, पज्जवसाणे, गच्छंति ? गोयमा ! आइंपि गच्छंति मज्झे वि गच्छंति, पज्जवसाणे वि गच्छंति तं भंते ! किं सविसयं गच्छंति, अविसयं गच्छंति ? गोयमा ! सविसयं गच्छंति, णो अविसयं गच्छंति तं भंते ! किं आणुपुव्विं गच्छंति अणाणुपुव्विं गच्छंति ? गोयमा ! आणुपुव्विं गच्छंति णो अणाणुपुव्विं गच्छंति तं भंते ! किं एगदिसिं गच्छंति छद्दिसिं

नियमा छद्दिसिं' । एतत्पर्यन्तस्य प्रकरणस्य यावत्पदेन ग्रहणं भवति । स्पृष्टं गच्छतः अस्पृष्टं वा गच्छतः, गौतम ! स्पृष्टं गच्छतो नो अस्पृष्टं गच्छतः, तत् भदन्त ! किमवगाढं गच्छतोऽनवगाढं गच्छतः ? गौतम ! अवगाढं गच्छतो नो अनवगाढं गच्छतः, तद् भदन्त ! किमनन्तरावगाढं गच्छतः परंपरावगाढं गच्छतः ! गौतम ! अनन्तरावगाढं गच्छतः नो परम्परावगाढं गच्छतः । तद् भदन्त ! किमणुं गच्छतः बादरं गच्छतः ? गौतम ! अणुमपि गच्छतः बादरमपि गच्छतः, तद् भदन्त ! किमूर्ध्वं गच्छतः अधोगच्छतः तिर्यग् गच्छतः ? गौतम ! ऊर्ध्वमपि गच्छतः तिर्यगपि गच्छतः अधोऽपि गच्छतः, तद् भदन्त ! किमादि गच्छतो मध्ये गच्छतः पर्यवसाने गच्छतः गौतम ! आदावपि गच्छतो मध्येऽपि गच्छतः, पर्यवसानेऽपि गच्छतः, तद भदन्त ! किं सविषयं गच्छतोऽविषयं गच्छतः ? गौतम ! सविषयं गच्छतो नो अविषयं गच्छतः, तद् भदन्त ! किमानुपूर्व्या गच्छतः अनानुपूर्व्या गच्छतः ? गौतम ! आनुपूर्व्या गच्छतो नो अनानुपूर्व्या गच्छतः, तद् भदन्त ! किम् एकदिशि गच्छतः षड्दिशि गच्छतः ? गौतम ! नियमतः षड्दिशि इतिच्छाया ॥

अथास्य प्रकरणस्य यावत्पदग्राह्यसहितस्य व्याख्यानं प्रस्तूयते,-तथाहि-'तं भंते ! किं पुट्ठं गच्छंति अपुट्ठंति' हे भदन्त ! तौ सूर्यौ किं तत् क्षेत्रं गम्यमानं क्षेत्रं किञ्चित् स्पृष्टमति क्रम्यते यथा अपवरकक्षेत्रम् किम्वा गम्यमानं तत् क्षेत्रमस्पृष्टं गच्छतो यथा देहलीक्षेत्रम् तदत्रकः प्रकार इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पुट्ठं

इस पाठ की व्याख्या इस प्रकार से है-उस गम्यमान क्षेत्र में जो वे सूर्य सञ्चरण करते हैं सो क्या उस क्षेत्र को वे छूते हुए संचरण करते हैं या विना छूते हुए सञ्चरण करते हैं ? जिस प्रकार कोई व्यक्ति जब अपनी कोठी आदि में सञ्चरण करता है तो वह उसके कितनेक प्रदेशों को स्पृष्ट करता है और देहली आदि की तरह कितनेक प्रदेशों को स्पृष्ट भी नहीं करता है इसके उत्तर में प्रभु श्री कहते हैं-गौतम ! वे गम्यमान क्षेत्र को छूते हुए चलते हैं विना छूते हुए नहीं चलते हैं । जिस गम्यमान क्षेत्र को ये स्पृष्ट करते हुए चलते हैं वह क्षेत्र ओगाढ-सूर्यबिम्ब के द्वारा आश्रयीकृत होता है या अनवगाढ-आश्रयीकृत नहीं होता है -अनधिष्ठित होता है ?

गच्छंति ! गोयमा ! नियमा छद्दिसि गच्छंति' આ પાઠની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. ગમ્યમાન ક્ષેત્રમાં જે તે સૂર્યો સંચરણ કરે છે તો શું તે ક્ષેત્રને સ્પર્શીને તે સંચરણ કરે છે. અથવા અસ્પૃષ્ટ થઈને સંચરણ કરે છે ? જે પ્રમાણે કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે પોતાના મકાન વગેરેમાં સંચરણ કરે તો તે તેના કેટલાક પ્રદેશોને સ્પર્શ કરે છે અને ઉંબરા વગેરે કેટલાક પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતો નથી એના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે. હે ગૌતમ ! તે ગમ્યમાન ક્ષેત્રને સ્પર્શતા ચાલે છે, સ્પર્શ કર્યા વગર ચાલતા નથી. જે ગમ્યમાન ક્ષેત્રને એઓ સ્પર્શ કરતાં ચાલે છે તે ક્ષેત્ર ઓગાઢ-સૂર્યબિંબ વડે આશ્રયીકૃત હોય છે અથવા અનવગાઢ-

गच्छंति नो अपुट्ठं गच्छंति' स्पृष्टमेव क्षेत्रं गच्छतो नो अस्पृष्टं क्षेत्रं गच्छत इति । इह खलु सूर्यस्य बिम्बेन सह स्पर्शनं सूर्यबिम्बावगाहक्षेत्रादन्यत्रापि संभव स्पर्शनाया-अवगाहनातोऽधिकविषयत्वात् तस्मात् कारणात् पुनः प्रश्नयति-'तं भंते' इत्यादि, 'तं भंते !' तत् क्षेत्रं खलु भदन्त ! 'ओगाढं गच्छंति, अणोगाढं गच्छंति' स्पृष्टं क्षेत्रमवगाढम्-सूर्यबिम्बेनाश्रयीकृतमधिष्ठितं गच्छतोऽथवा-अनवगाढं सूर्यबिम्बेन सहानाश्रयीकृत मनधिष्ठितं गच्छत इति प्रश्नः भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'ओगाढं गच्छंति नो अणोगाढं गच्छंति' अवगाढमेव क्षेत्रं गच्छतः सूर्यौ, नो अनवगाढं क्षेत्रं गच्छतः, आश्रितस्यैव क्षेत्रस्य त्याग संभवात् नतु अनाश्रितस्य त्यागो भवतीति । 'तं भंते ! किं अणंतरोगाढं गच्छंति परंपरोगाढं गच्छंति' तद् भदन्त ! किम् अनन्तरावगाढम् अव्यवधानेनाधिष्ठितं क्षेत्रं गच्छतः अथवा परम्परावगाढं व्यवधानेनाधिष्ठितं क्षेत्रं गच्छत इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अणंतरोगाढं गच्छंति णो परंपरोगाढं गच्छंति' अनन्तरावगाढं क्षेत्रं गच्छतः सूर्यौ न परम्परावगाढं क्षेत्रं गच्छतः, अयं भावः-यस्मिन् आकाशखण्डे यः सूर्यमण्डलावयवः अव्यवधानेनावगाढः स सूर्यमण्डलावयवः तमेवाकाशखण्डं गच्छति नतु पुनरपर मण्डलावयवावगाढम् तस्य व्यवहितत्वेन परम्परावगाढत्वादिति । तच्चानन्तरावगाढं क्षेत्रमल्प-

---

इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं हे गौतम ! वे सूर्य अवगाढ क्षेत्र पर ही चलते हैं अनवगाढ क्षेत्र पर नहीं चलते हैं। क्योंकि आश्रित क्षेत्र का ही त्याग संभव है, अनाश्रित क्षेत्र का नहीं । 'तं भंते किं अणंतरोगाढं गच्छंति परंपरो गाढं गच्छंति' हे भदन्त ! उन सूर्यों द्वारा जो क्षेत्र अवगाढ होना है कि जिस पर ये चलते हैं वह अनन्तरावगाढ-किसी व्यवधान से अव्यवहित होता है, या व्यवधान से व्यवहित होता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-हे गौतम ! वह क्षेत्र व्यवधान विना का होता है व्यवधान सहित नहीं होता है। तात्पर्य ऐसा है कि जिस आकाश खण्ड में जो सूर्य मण्डलावयव अव्यधान से अव गाढ है वह सूर्यमण्डलावयव उसी आकाश खण्ड में चलता है अपर मण्डलाव गाढ आकाश खण्ड में नहीं चलता है। क्योंकि व्यवहित होने से उसमें परम्परा-

---

આશ્રયીકૃત હોતા નથી-અનધિષ્ઠિત હોય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ ! તે સૂર્યો અવગાઢ ક્ષેત્ર પર જ ચાલે છે, અનવગાઢ ક્ષેત્ર પર ચાલતા નથી. કેમકે આશ્રિત ક્ષેત્રનો જ ત્યાગ સંભવે છે. અનાશ્રિત ક્ષેત્રનો નહિ. 'तं भंते ! किं अणंतरो गाढं गच्छंति परंपरोगाढं गच्छंति' હે ભદંત ! તે સૂર્યો વડે જે ક્ષેત્ર અવગાઢ હોય છે, કે જેના પર એ સૂર્યો ચાલે છે-તે અનંતરાવગાઢ-કોઈ પણ જાતના વ્યવધાનથી અવ્યવહિત હોય છે. અથવા વ્યવધાનથી વ્યવહિત હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે હે ગૌતમ ! તે ક્ષેત્ર વ્યવધાન વગરનું હોય છે. વ્યવધાન સહિત થતું નથી. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે આકાશખંડમાં જે સૂર્યમંડલાવયવ અવ્યવધાનથી અવગાઢ છે તે

मपि स्थूलमपि सम्भवतीत्याशयेन पुनः प्रश्नयन्नाह-'तं भंते' इत्यादि, 'तं भंते ! किं अणुं गच्छंति वायरं गच्छंति' हे भदन्त ! तदनन्तरावगाढं क्षेत्रं किमणुरूपं गच्छतो बादरलक्षणं वा गच्छतः सूर्याविति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अणुंपि गच्छंति वायरंपि गच्छंति' अणुमपि क्षेत्रं सर्वाभ्यन्तरसूर्यमण्डलक्षेत्रापेक्षया गच्छतः बादरमपि क्षेत्रम् सर्वबाह्यमण्डलापेक्षया गच्छतः। तत्तच्चक्रवालक्षेत्रानुसारेण गमनसंभवादिति। सूर्यस्य गमनंतु ऊर्ध्वाधस्तिर्यग् गतित्रयेऽपि संभवतीत्याशयेन पुनः पृच्छति-'तं भंते' इत्यादि, 'तं भंते ! किं उद्धं गच्छंति, अहे गच्छंति, तिरियं गच्छंति' हे भदन्त ! तत्-अणुबादरलक्षणं क्षेत्रमूर्ध्वं गच्छतः, किम्वा अधः क्षेत्रं प्रतिगच्छतः, किम्वा तिर्यक् क्षेत्रं

वगाढता आती है। अनन्तरावगाढ क्षेत्र सूक्ष्म भी होता है और बादर भी होता है अतः गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है 'तं भंते ! कि अणुं गच्छंति वायरं गच्छंति" हे भदन्त ! वह अणुरूप अनन्तरावगाढ क्षेत्र पर चलता है या बादर रूप अनन्तरावगाढ क्षेत्र पर चलता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! अणुंपि गच्छंति, वायरंपि गच्छंति' हे गौतम ! वे अणुरूप अनन्तरावगाढ क्षेत्र पर भी चलते हैं और बादर रूप अनन्तरावगाढ क्षेत्र पर भी चलते हैं। अनन्तरावगाढ क्षेत्र में जो अणुता प्रतिपादित हुई है वह सर्वाभ्यन्तर सूर्यमण्डलकी अपेक्षा से प्रतिपादित हुई है और बादरता सर्वबाह्य मण्डल की अपेक्षा से प्रतिपादित हुई है। सूर्यो का गमन उस उस चक्रवाल क्षेत्र के अनुसार होता है अतः गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है 'तं भंते ! किं उद्धं गच्छंति अहे वि गच्छंति तिरियंवि गच्छंति' हे भदन्त ! सूर्य क्या अणुबादर रूप उर्ध्वक्षेत्र में गमन करते हैं ? या अधः क्षेत्र से गमन करते हैं ? या तिर्यक् क्षेत्र में गमन करते हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं

સૂર્યમંડલાવયવ તેજ આકાશખંડમાં ચાલે છે. અવર મંડલાવગાઢ આકાશખંડમાં ચાલતા નથી. કેમકે વ્યવહિત હોવાથી તેમાં પરંપરાવગાઢતા આવે છે. અનંતરાવગાઢ ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ પણ હોય છે, અને બાદર પણ હોય છે. એથી ગૌતસ્વામીએ પ્રભુને આવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'तं भंते ! किं अणुं गच्छंति वादरं गच्छंति' હે ભદંત ! તે અણુરૂપ અનંતરાવગાઢ ક્ષેત્ર પર ચાલે છે અથવા બાદર રૂપ અનંતરાવગાઢ ક્ષેત્ર પર ચાલે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! अणुं पि गच्छति, वायरं पि गच्छंति' હે ગૌતમ ! તે અણુરૂપ અનંતરાવગાઢ ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે અને બાદરરૂપ અનંતરાવગાઢ ક્ષેત્ર ઉપર પણ ચાલે છે. અનંતરાવગાઢ ક્ષેત્રમાં જે અણુતા પ્રતિપાદિત થઈ છે તે સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળની અપેક્ષાએ પ્રતિપાદિત થયેલી છે અને બાદરતા સર્વ બાહ્યમંડળની અપેક્ષાએ પ્રતિપાદિત થયેલી છે. સૂર્યોનું ગમન તતતત્ ચક્રવાલ ક્ષેત્રો મુજબ હોય છે. એથી ગૌતસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો છે 'तं भंते ! किं उद्धं गच्छंति अहे गच्छंति तिरियं गच्छंति' હે ભદંત ! શું સૂર્ય અણુબાદર રૂપ ઊર્ધ્વ ક્ષેત્રમાં ગમન કરે છે ? અથવા અધઃ ક્ષેત્રમાં ગમન કરે છે ? અથવા તિર્યગ્ ક્ષેત્રમાં ગમન કરે છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! उद्धंवि गच्छंति अहे वि गच्छंति,

प्रतिगच्छतः सूर्याविति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'उद्धंपि गच्छंति, अहेवि गच्छंति, तिरियंपि गच्छंति' ऊर्ध्वमपि गच्छतोऽधोऽपि गच्छत स्तिर्यगपि गच्छतः, ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्त्वं च योजनैकषष्टिभागलक्षणचतुर्विंशतिभागप्रमाणोत्सेधापेक्षया भवतीति ज्ञातव्यमिति । अत्र गमनं नाम क्रियाविशेषः, क्रिया च वहुसामयिकीत्वात् त्रिकालसंपाद्या अतः आदिमध्यान्तविषयकं प्रश्नमवतारयति-'तं भंते' इत्यादि, 'तं भंते ! आइं गच्छंति मज्झे गच्छंति पज्जवसाणे गच्छंति' तत् क्षेत्रं खलु भदन्त ! किमादौ गच्छतो यद्वा मध्ये गच्छतः किम्बा पर्यवसाने गच्छत इतिप्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'आइंपि गच्छंति मज्झेवि गच्छंति पज्जवसाणेवि गच्छंति' आदावपि गच्छतो मध्येऽपि गच्छतः पर्यवसानेऽपि गच्छतः, अर्थात् षष्टिमुहूर्त्तप्रमाणकस्य सूर्यमण्डलसंक्रमणकालस्य आदावपि मध्येऽपि अन्तेऽपिच तौ सूर्यौ गच्छत इति । 'तं भंते ! किं सविसयं गच्छंति अविसयं गच्छंति' अथ तद्भदन्त ! स्वविषयं स्वोचितं क्षेत्रं गच्छतः अथवा

'गोयमा ! उद्धंपि गच्छंति, अहे वि गच्छंति, तिरियं वि गच्छंति' हे गौतम ! वे उर्ध्व क्षेत्र में भी गमन करते हैं अधः क्षेत्र में भी गमन करते हैं और तिर्यक् क्षेत्र में भी गमन करते हैं। क्षेत्र में उर्ध्वता अधस्ता और तिर्यक्ता योजन के ६१ भागों में से २४ भाग प्रमाण उत्सेधकी अपेक्षा से होती है। गमन यह क्रिया विशेष रूप है और क्रिया बहुत समय वाली होती है इसलिये वह त्रिकाल संपाद्या होती है इस कारण गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है 'तं भंते ! आइं गच्छंति, मज्झे गच्छंति, पज्जवसाणे गच्छंति' हे भदन्त ! उस क्षेत्र पर वे सूर्य षष्टि मुहूर्त प्रमाण वाले सूर्य मंडल संक्रमण काल की आदि में चलते हैं या मध्य में चलते हैं ? या अन्त में चलते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं हे गौतम ! वे सूर्य उसकाल की आदि में भी उस क्षेत्र पर चलते हैं मध्य में भी वे उस क्षेत्र पर चलते हैं और अन्त में भी वे उस क्षेत्र पर चलते हैं ! 'तं भंते !

तिरियं वि गच्छंति' હે ગૌતમ ! તેઓ ઉર્ધ્વક્ષેત્રમાં પણ ગમન કરે છે, અધઃક્ષેત્રમાં પણ ગમન કરે છે અને તિર્યગ્ ક્ષેત્રમાં પણ ગમન કરે છે. ક્ષેત્રમાં ઉર્ધ્વતા, અધસ્તા અને તિર્યક્તા યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨૪ ભાગ પ્રમાણ ઉત્સેધની અપેક્ષાએ હોય છે. 'ગમન' આ ક્રિયા વિશેષ રૂપ છે અને ક્રિયા અધિક સમયવાળી થાય છે. એથી તે ત્રિકાલ સંપાદ્યા હોય છે. આ કારણથી ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે- 'तं भंते ! आइं गच्छंति, मज्झे गच्छंति, पज्जवसाणे गच्छंति' હે ભદંત ! તે ક્ષેત્ર પર તે સૂર્યો ષષ્ટિ મુહૂર્ત પ્રમાણવાળા સૂર્યમંડળ સંક્રમણકાળના પ્રારંભમાં ચાલે છે. અથવા મધ્યમાં ચાલે છે ? અથવા અન્તમાં ચાલે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ ! તે સૂર્યો તે કાળના પ્રારંભમાં પણ તે ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે. મધ્યમાં પણ તે ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે અને અંતમાં પણ તે ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે.

अविसयं वा स्वानुचितं क्षेत्रं गच्छति इति प्रश्नः भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'सविसयं गच्छंति णो अविसयं गच्छंति' स्वविषयं स्पृष्टावगाढनिरन्तरावगाढस्वरूपं क्षेत्रं गच्छतो न तु अविषयमस्पृष्टानवगाढपरम्परावगाढं क्षेत्रं गच्छतः, अस्पृष्टानवगाढपरम्परावगाढक्षेत्राणां गमनायोग्यत्वात् इति। 'तं भंते! किं आणुपुव्विं गच्छंति अणाणुपुव्विं गच्छंति' तत् क्षेत्रं भदन्त! सूर्यौ आनुपूर्व्या क्रमेण यथासन्नं गच्छतः, अथवा अनानुपूर्व्या अक्रमेण अनासन्नं गच्छतः, अत्र सूत्रे 'आणुपुव्विं' इत्यत्र यद्यपि द्वितीयाविभक्ति दृश्यते तथापि सा तृतीया विभक्तौ परिणेतव्या इतिप्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'आणुपुव्विं गच्छंति णो अणाणुपुव्विं गच्छंति' आनुपूर्व्या–क्रमेण गच्छतः सूर्यौ नतु अनानुपूर्व्या गच्छतः लोकप्रसिद्धव्यवस्थाहानिप्रसङ्गात्।

किं सविसयं गच्छंति, अविसयं गच्छंति' हे भदन्त! वे सूर्य स्वविषय स्वोचित क्षेत्र पर चलते हैं या स्वानुचित क्षेत्र पर चलते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा! सविसयं गच्छंति णो अविसयं गच्छंति' हे गौतम! वे स्व विषय क्षेत्र पर चलते हैं अविषय क्षेत्र पर नहीं चलते हैं। अर्थात् जो क्षेत्र स्पृष्ट अवगाढ एवं निन्तरावगाढ होता है वही क्षेत्र इनका स्व विषय है और इससे भिन्न अस्पृष्ट, अनवगाढ एवं परम्परावगाढ रूप है उस पर ये नहीं चलते हैं। क्योंकि ऐसे गमन के अयोग्य होते हैं 'तं भंते! किं आणुपुव्विं गच्छंति अणाणुपुव्विं गच्छंति' हे भदन्त! ये दोनों सूर्य आनुपूर्वी से–क्रम से आसन्न–निकट भूत हुए क्षेत्र पर चलते हैं या अक्रम से निकट भूत नहीं हुए क्षेत्र पर चलते हैं? यहां सूत्र में "आणुपुव्विं" यह द्वितीया विभक्ति तृतीया विभक्ति के रूप में परिणत करलेना चाहिये इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा! आणुपुव्विं गच्छंति णो अणाणुपुव्विं गच्छंति' हे गौतम! ये दोनों सूर्य आनुपूर्वी से

'तं भंते! किं सविसयं गच्छंति, अविसयं गच्छंति' હે ભદંત! તે સૂર્યો સ્વવિષય સ્વોચિત ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે અથવા સ્વાનુચિત ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा! सविसयं गच्छंति णो अविसयं गच्छंति' હે ગૌતમ! તેઓ સ્વવિષય ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે, અવિશય ક્ષેત્ર ઉપર ચાલતા નથી. એટલે કે જે ક્ષેત્ર સ્પૃષ્ટ અવગાઢ તેમજ નિરંતરાવગાઢ હોય છે, તેજ ક્ષેત્ર એમનો સ્વવિષય હોય છે અને એનાથી ભિન્ન અસ્પૃષ્ટ અનવગાઢ તેમજ પરંપરાવગાઢરૂપ છે, તેની ઉપર એઓ ચાલતા નથી. કેમકે એવા ગમન માટે અયોગ્ય હોય છે 'तं भंते! किं आणुपुव्विं गच्छंति, अणाणुपुव्विं गच्छंति' હે ભદંત! એ બન્ને સૂર્યો આનુપૂર્વીથી–ક્રમપૂર્વક–આસન્ન–નિકટભૂત થયેલા ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે અથવા અક્રમપૂર્વક નિકટભૂત નહિ થયેલા ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે? અહીં સૂત્રમાં 'आणुपुव्विं' આ દ્વિતીયા વિભક્તિ તૃતીયા વિભક્તિના રૂપમાં પરિણત કરી લેવી જોઈએ. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा! आणुपुव्विं गच्छंति णो अणाणुपुव्विं गच्छंति' હે

पूर्वोक्तमेव दिक्प्रश्नमाह-'तं भंते ! किं एगदिसिं गच्छंति छद्दिसिं गच्छंति' तद् भदन्त ! किमेकदिग् विषयकं क्षेत्रं गच्छतोऽथवा यावत् षड्दिग् विषयकं क्षेत्रं गच्छत इतिप्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'नियमा छद्दिसिं गच्छंति' नियमात् षड्दिशि-नियमतः षड्दिग्विषयकं क्षेत्रं गच्छतः, तत्र पूर्वादिषु तिर्यग्दिक्षु च उदितः सन् स्फुटमेव गच्छन् दृश्यते सूर्यः ऊर्ध्वाधोदिग्गमनं च यथा भवति तथा पूर्वमेव दर्शितमिति यावत्पदग्राह्य प्रकरणं समाप्तम् ॥

सम्प्रति-एतदेव वस्तु अतिदेश पूर्वक मवभासनादि सूत्राण्याह-'एवं ओभासेंति' इत्यादि, 'एवं ओभासेंति' एवं गमनसूत्रप्रदर्शितप्रकारेण सूर्यौ अवभासयतः ईषदुद्योतयतः, यथा स्थूलतरमेव वस्तु दृश्यते, तमेव प्रकारं संक्षेपेण सूत्रकारो दर्शयति-'तं भंते' इत्यादि, 'तं

आसन्न हुए क्षेत्र पर ही चलते हैं अनानुपूर्वी से अनासन्न क्षेत्र पर नहीं चलते हैं। यदि ऐसा होने लगे तो लोकप्रसिद्ध व्यवस्था में हानि होने का प्रसङ्ग प्राप्त हो जाता है। 'तं भंते ! किं एगदिसिं गच्छंति छद्दिसिं गच्छंति' हे भदन्त ! ये दोनों सूर्य क्या एक दिशा में एक दिशा विषयक क्षेत्र में चलते हैं या यावत् छह दिशा विषयक क्षेत्र में चलते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा !, नियमा छद्दिसिं' हे गौतम ! ये दोनों सूर्य नियम से छह दिशा विषयक क्षेत्र में चलते हैं। पूर्वादि दिशाओं में एवं तिर्यक् आदि दिशाओं में उदित हुआ सूर्य स्फुट रूप से चलता हुआ दिखलाई देता है तथा उर्ध्व दिशा अधो दिशा में सूर्य का गमन जैसा होता है वैसा वह हमने पहिले प्रकट कर दिया है इस प्रकार याव-त्पद ग्राह्य प्रकरण यहां तक समाप्त हुआ है 'एवं ओभासेंति' इस प्रकार गमन सूत्र में प्रदर्शित प्रकार के अनुसार ये दोनों सूर्य ईषत् रूपमें स्थूलतर वस्तुको प्रकाशित करते हैं कि जिससे वह वस्तु दिखलाई देने लगती है इसी विषय को

ગૌતમ ! એ બન્ને સૂર્યો આનુપૂર્વીથી આસન્ન થયેલા ક્ષેત્ર ઉપર જ ચાલે છે, અનાનુ-પૂર્વીથી અનાસન્ન ક્ષેત્ર ઉપર ચાલતા નથી. જો આ પ્રમાણે થવા માંડે તો લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવસ્થામાં હાનિ થવાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. 'तं भंते ! किं एगदिसिं गच्छंति छद्दिसिं गच्छंति' હે ભદંત ! એ બન્ને સૂર્યો શું એક દિશામાં-એક દિશાવિષયક ક્ષેત્રમાં ચાલે છે અથવા યાવત્ છદિશા વિષયક ક્ષેત્રમાં ચાલે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! नियमा छद्दिसिं' હે ગૌતમ ! એ બન્ને સૂર્યો નિયમપૂર્વક ૬ દિશાવિષયક ક્ષેત્રમાં ચાલે છે. પૂર્વાદિ દિશાઓમાં તેમજ તિર્યક્ વગેરે દિશાઓમાં ઉદિત સૂર્ય સ્ફુટ રૂપમાં ચાલતો જોવા મળે છે. તેમજ ઉર્ધ્વદિશા, અધોદિશામાં સૂર્યનું ગમન જેવું હોય છે તેવું તે અમોએ પહેલા પ્રકટ કરેલું છે. આ પ્રમાણે 'યાવત્ પદ' થી ગ્રાહ્ય પ્રકરણ અત્રે સમાપ્ત થયું છે. 'एवं ओभासेंति' આ પ્રમાણે ગમનસૂત્રમાં પ્રદર્શિત પ્રકાર મુજબ એ બન્ને સૂર્યો ઇષત્‌રૂપમાં સ્થૂલતર વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે. જેથી તે વસ્તુ જોવામાં આવે છે. એજ વિષયને સૂત્ર-

भंते ! किं पुट्ठं ओभासेंति' हे भदन्त ! तत् क्षेत्रं सूर्यौं स्पृष्टं-स्वस्य तेजसा व्याप्तम् अव-भासयतः किंवा अस्पृष्टं तेजसाऽव्याप्तं क्षेत्र मवभासयत इति प्रश्नः, भगवानाह-हे गौतम ! सूर्यौं स्वतेजसा व्याप्तमेव क्षेत्र मवभासयतो नतु स्वतेजसाऽव्याप्तं क्षेत्र मवभासयतः, दीपादि तैजसद्रव्याणां प्रकाशस्य गृहादिद्रव्यस्पर्शपूर्वकमेवावभासकत्वस्य दर्शनात् । 'एवं आहार-पयाइं णेयव्वाइं' एवं स्पृष्टपदप्रदर्शितप्रकारेण आहारपदानि चतुर्थोपाङ्गगताष्टाविंशतितमपदे आहारग्रहणविषयकानि द्वाराणि नेतव्यानि, तद्यथा-'पुट्ठोगाढमणंतर अणुमहआदि विसया-णुपुव्वीय जाव णियमा छद्दिसिं' स्पृष्टावगाढ मनन्तरमणुमहदादि विषयाणुपूर्वी च यावन्निय-मात् षड्दिशम्, प्रथमतोऽवभासनाहारादि द्वारेषु स्पृष्टविषयकं सूत्रं स्वमनसा प्रकल्प्य तद्-

---

सूत्रकार अब संक्षेप से प्रकट करते हैं 'तं भंते किं पुट्ठं ओभासेंति' हे भदन्त ! ये दोनों सूर्य उस क्षेत्र रूप वस्तु को स्पृष्ट करके प्रकाशित करते हैं अर्थात् अपने तेज से उसे व्याप्त करके उसका प्रकाशन करते हैं या अस्पृष्ट करके उसे प्रकाशित करते हैं ? इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! हे गौतम ! वे दोनों सूर्य अपने तेज से व्याप्त हुए ही उस क्षेत्र रूप वस्तुका प्रकाशन करते हैं अपने तेज से अव्याप्त हुए क्षेत्ररूपवस्तु का प्रकाशन नहीं करते हैं। यह तो हम स्पष्ट रूप से देखते हैं कि दीपादिक जो तैजस द्रव्य विशेष है उनका प्रकाश ग्रहादि द्रव्यों का जो प्रकाश करता है वह उनसे स्पृष्ट होकर ही करता है-अस्पृष्ट होकर नहीं करता है। 'एवं आहारपयाइं णेयव्वाइं' स्पृष्टपद प्रदर्शित प्रकार के अनुसार अहारपदों को-चतुर्थ उपाङ्गगत अष्टाविंशतितमपद में आहार ग्रहण विषयक द्वारों को भी समझ लेना चाहिये-जैसे 'पुट्ठोगाढमणंतर अणु-मह आदि विसयाणुपुव्वीय जाव नियमा छद्दिसिं' अवभासन आहार आदि द्वारों में स्पृष्ट विषयक सूत्र अपने मन से बनाकर उसका व्याख्यान करना;

કાર હવે સંક્ષેપમાં પ્રકટ કરે છે. 'तं भंते ! किं पुट्ठं ओभासेंति' હે ભદંત ! એ બન્ને સૂર્યો તે ક્ષેત્ર રૂપ વસ્તુને સ્પૃષ્ટ કરીને પ્રકાશિત કરે છે. એટલે કે પોતાના તેજથી તેને વ્યાપ્ત કરીને તેને પ્રકાશમાન કરે છે અથવા અસ્પૃષ્ટ કરીને તેને પ્રકાશિત કરે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! તે બન્ને સૂર્યો પોતાના તેજથી વ્યાપ્ત થયેલા તે ક્ષેત્રરૂપ વસ્તુનું પ્રકાશન કરે છે પોતાના તેજથી અવ્યાપ્ત થયેલી વસ્તુનું પ્રકાશન કરતા નથી. આ તો અમે સ્પષ્ટ રૂપમાં જોઇ શકીએ તેમ છીએ કે દીપાદિક જે તૈજસ દ્રવ્ય વિશેષ છે, તેમનો પ્રકાશ ગૃહાદિ દ્રવ્યોને જે પ્રકાશિત કરે છે, તે તેમના વડે સ્પૃષ્ટ થઇને જ કરે છે. અસ્પૃષ્ટ થઇને નહિ. 'एवं आहारपयाइं णेयव्वाइं' સ્પૃષ્ટ પદ-પ્રદ-ર્શિત પ્રકાર મુજબ આહાર પદોને-ચતુર્થ ઉપાંગગત અષ્ટવિંશતિતમ પદમાં આહાર ગ્રહણ વિષયક દ્વારોને પણ સમજી લેવા જોઇએ. જેમકે 'पुट्ठोगाढमणंतर अणुमहआदि विसयाणुपुव्वी य जाव नियमा छद्दिसिं' અવભાસન આહાર વગેરે દ્વારોમાં સ્પૃષ્ટ વિષયક

व्याख्यानं कर्तव्यम् तदनन्तरम् अवगाढसूत्रम् तदनन्तरम् अन्तरसूत्रम्, तदनन्तरम् अणुबादर सूत्रम्, तदनन्तरम् आदिमध्यपर्यवसानविषयकं सूत्रम्, तदनन्तरम् आनुपूर्व्यनानुपूर्वीसूत्रम्- तदनन्तरं दिगादिसूत्रम्, तदनन्तरं नियमात् षड्दिग् विषयकं सूत्रं निर्मातव्यम्. तत्रालाप-प्रकारस्तु इत्थम्-तथाहि-'तं भंते ! पुट्ठं ओभासेंति, अपुट्ठं ओभासेंति ? गोयमा ! पुट्ठं ओभासेंति णो अपुट्ठं ओभासेंति, तं भंते ! ओगाढं ओभासेंति अणोगाढं ओभासेंति ? गोयमा ! ओगाढं ओभासेंति णो अणोगाढं ओभासेंति, तं भंते ! किं अणंतरोगाढं ओभासेंति परंपरोगाढं ओभासेंति ? गोयमा ! अणंतरोगाढं ओभासेंति णो परंपरोगाढं ओभासेंति, तं भंते ! किं अणुं ओभासेंति बायरं ओभासेंति ? गोयमा ! अणुंपि ओभासेंति बायरंपि ओभासेंति, तं

उसके बाद अवगाढ सूत्र अपने मन से बनाकर उसका व्याख्यान करना उसके बाद अन्तर सूत्र अपने मनसे रचकर उसका व्याख्यान करना इसके बाद अनु बादर सूत्र अपने मन से रचकर उसका व्यख्यान करना उसकेबाद आदि मध्य और अन्त विषक सूत्र अपने मन से बनाकर उसका व्याख्यान करना, उसके बाद विषय सूत्र उसके बाद आनुपूर्वी अनानुपूर्वी सूत्र उसके बाद दिगादि सूत्र उसके बाद नियम से छह दिशा विषयक सूत्र बनाकर उसका व्याख्यान करना इनका आलाप प्रकार इस प्रकार से है-'तं भंते ! पुट्ठं ओभासेंति णो अपुट्ठं ओभासेंति ? गोयमा ! पुट्ठं ओभासेंति णो अपुट्ठं ओभासेंति तं भंते । ओगाढं ओभासेंति अणोगाढं ओभासेंति ? गोयमा ! ओगाढं ओभासेंति णो अणोगाढं ओभासेंति तं भंते ! किं अणंतरोगाढं ओभासेंति परंपरोगाढं ओभासेंति गोयमा ! अणंतरोगाढं ओभासेंति णो परंपरोगाढं ओभासेंति तं भंते ! किं अणुं ओभासेंनि बायरं ओभासेंति ? गोयमा ! अणुंपि ओभासेंति, बायरंपि ओभा-

---

સૂત્ર પોતાના મત મુજબ બનાવીને તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, ત્યાર બાદ અવગાઢ સૂત્ર પોતાના મત મુજબ બનાવીને તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, ત્યાર પછી અન્તરસૂત્ર પોતાના મત મુજબ બનાવીને તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, ત્યાર પછી અનુબાદર સૂત્ર પોતાના મનથી રચીને તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, ત્યાર પછી આદિ, મધ્ય અને અન્તવિષયક સૂત્ર પોતાના મનથી બનાવીને તેનુ વ્યાખ્યાન કરવું, ત્યાર બાદ વિષયસૂત્ર. ત્યાર બાદ આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી સૂત્ર, ત્યાર પછી દિગાદિસૂત્ર, ત્યાર પછી નિયમપૂર્વક ૬ દિશાઓ વિષયક સૂત્ર બનાવીને તેમનું વ્યાખ્યાન કરવું. આ બધાનો આલાપ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-'તં ભંતે ! પુટ્ઠં ઓભાસેંતિ અપુટ્ઠં ઓભાસેંતિ ? ગોયમા ! પુટ્ઠં ઓભાસેંતિ ણો અપુટ્ઠં ઓભાસેંતિ તં ભંતે ! ઓગાઢં ઓભાસેંતિ અણોગાઢં ઓભાસેંતિ ? ગોયમા ! ઓગાઢં ઓભાસેંતિ ણો અણોગાઢં ઓભાસેંતિ તં ભંતે ! કિં અણંતરોગાઢં ઓભાસેંતિ પરંપરોગાઢં ઓભાસેંતિ ? ગોયમા ! અણંતરોગાઢં ઓભાસેંતિ ણો પરંપરોગાઢં ઓભાસેંતિ તં ભંતે ! કિં અણું ઓભાસેંતિ બાયરં ઓભાસેંતિ ? ગોયમા ! અણુંપિ ઓભાસેંતિ, બાયરંપિ ઓભાસેંતિ તં ભંતે ! કિં ઉદ્ધં ઓભાસેંતિ

भंते ! किं उद्धं ओभासेंति अहे ओभासेंति तिरियं ओभासेंति ? गोयमा ! उद्धंपि ओभासेंति अहेवि ओभासेंति तिरियंपि ओभासेंति, तं भंते ! किं आइं ओभासेंति मज्झे ओभासेंति पज्जवसाणे ओभासेंति ! गोयमा ! आईपि ओभासेंति मज्झेवि ओभासेंति पज्जवसाणे वि ओभासेंति, तं भंते ! किं सविसयं ओभासेंति अविसयं ओभासेंति ? गोयमा' सविसयं ओभासेंति णो अविसयं आभासेंति, तं भंते ! किं आणुपुव्वि ओभासेंति अणाणुपुव्वि ओभासेंति ! गोयमा ! आणुपुव्वि ओभासेंति णो अणाणुपुव्वि ओभासेंति, तं भंते ! एगदिसिं ओभासेंति जाव छद्दिसिं ओभासेंति ? गोयमा ! नियमा जाव छद्दिसिं ओभासेंति'

तद्भदन्त ! किं स्पृष्ट मवभासयतोऽस्पृष्टं वा अवभासयतः, गौतम ! स्पृष्ट मवभासयतो नोऽस्पृष्टमवभासयतः, तद्भदन्त ! किमवगाढमवभासयतोऽनवगाढमवभासयतः ? गौतम ! अवगाढमवभासयतो नो अनवगाढमवभासयतः, तद् भदन्त ! किमनन्तरावगाढमवभासयतः परम्परावगाढमवभासयतः ? गौतम ! अनन्तरावगाढमवभासयतो नो परम्परावगाढ मवभासयत', तद् भदन्त ! किमणु-अवभासयतो बादर मवभासयतः ? गौतम ! अणवपि अवभासयतो बादरमपि अवभासयतः, तद् भदन्त ! किमूर्ध्वमवभासयतोऽधोऽवभासयतः तिर्यग् अवभासयतः ? गौतम ! ऊर्ध्वमपि अवभासयतोऽधोऽपि अवभासयतस्तिर्यगपि अवभासयतः, तद् भदन्त ! किमादौ अवभासयतो मध्येऽवभासयतः पर्यवसानेऽवभासयतः, तद् भदन्त ! किं स्वविषय मवभासयतोऽविषयं वा अवभासयतः ? गौतम ! स्वविषयमवभासयतो नो अविषयमवभासयतः, तद् भदन्त ! किमानुपूर्व्या अवभासयतोऽनानुपूर्व्याऽवभासयतः ? गौतम ! आनुपूर्व्या अवभासयतो नो अनानुपूर्व्या अवभासयतः,

---

सेंति तं भंते ! किं उद्धं ओभासेंति अहे ओभासेंति, तिरियं ओभासेंति ? गोयमा ! उद्धंपि ओभासेंति, अहेवि ओभासेंति, तिरियंपि ओभासेंति 'तं भंते ! किं आइं ओभासेंति, मज्झे ओभासेंति, पज्जवसाणे ओभासेंति गोयमा ! आइंपि ओभासेंति, मज्झे वि ओभासेंति, पज्जवसाणे वि ओभासेंति तं भंते ! किं सविसयं ओभासेंति, अविसयं ओभासेंति ? गोयमा ! सविसयं ओभासेंति णो अविसयं ओभासेंति तं भंते ! किं आणुपुव्विं ओभासेंति, अणाणुपुव्विं ओभासेंति ? गोयमा ! आणुपुव्विं ओभासेंति णो अणाणुपुव्विं ओभासेंति तं भंते ! किं एगदिसिं ओभासेंति जाव छद्दिसिं ओभासेंति ?

अहे ओभासेंति, तिरियं ओभासेंति ? गोयमा ! उद्धंपि ओभासेंति, अहेवि ओभासेंति, तिरियंवि ओभासेंति, तं भंते ! किं आइं ओभासेंति, मज्झे ओभासेंति, पज्जवसाणे ओभासेंति, गोयमा ! आईवि ओभासेंति, मज्झे वि ओभासेंति, पज्जवसाणे वि ओभासेंति तं भंते ! किं सविसयं ओभासेंति, अविसयं ओभासेंति ? गोयमा ! सविसयं ओभासेंति णो अविसयं ओभासेंति तं भंते ! किं आणुपुव्विं ओभासेंति, अणाणुपुव्विं ओभासेंति ? गोयमा ! आणुपुव्विं ओभासेंति णो अणाणुपुव्विं ओभासेंति तं भंते ! किं एगदिसिं ओभा-

तद् भदन्त! किमेकदिशमवभासयतः षड्दिशमवभासयतः? गौतम! नियमात् यावद् षड्दिशमवभासयत इतिच्छाया ॥

अस्य प्रकरणस्य व्याख्यानं गमनसूत्रवत् स्वयमेव कर्तव्यं विस्तरभयात् नात्र व्याख्यायते। एवमाहारादि पदेष्वपि गमनसूत्रवदेव स्पृष्टादि विषयकं सूत्रमपि निर्मातव्यम् निर्माय च तद् व्याख्यान मालापादि प्रकारं च स्वयमेवोहनीयम् विस्तरभयान्नात्र प्रपञ्च्यते। 'एवं उज्जोवेंति तवेंति पभासेंति' एवं गमनादिसूत्रवदेव उद्योतयतः भृशं प्रकाशयतो यथा स्थूलमेव दृश्यते, तापयतः-अपनीतशीतं कुरुतः यथा सूक्ष्मं पिपीलिकादि दृश्यते तथा कुरुत इति। प्रभासयतः, अतितापयोगात् अविशेषतोऽपनीतशीतं कुरुतो अथ सूक्ष्मतरमपि दृश्यते। प्रकाशतापप्रभासपदेषु स्पृष्टादिपदं निवेश्यालापप्रकारः स्वयमेव कर्तव्यः विस्तरभयान्नात्र लिख्यते इति॥

इत्येकादशं द्वारं समाप्तम् ॥

गोयमा! णियमा जाव छद्दिसिं ओभासेंति' इस प्रकरण का व्याख्यान गमन सूत्र के व्याख्यान की तरह स्वयं ही करलेना चाहिये यहां हम विस्तार होजाने के भय से उसे नहीं कर रहें हैं इसी तरह आहार आदि पदों में भी गमन सूत्र की तरह स्पृष्ट आदि विषयक सूत्र भी निर्मित करलेना चाहिये और उनका व्याख्यान तथा अलाप आदि प्रकार अपने आप ही उद्भावित करलेना चाहिये हम विस्तार होजाने के भय से उन्हे यहां लिखकर प्रकट नहीं करते हैं। 'एवं उज्जोवेंति तवेंति पभासेंति' इसी तरह से वे दो सूर्य गमनादि सूत्र में कथित प्रकार के अनुसार वस्तुका अच्छीतरह से प्रकाशन करते हैं जिससे स्थूल की वस्तु दिखलाइ पडने लगती हैं उसे तपाते हैं अपनीत शीतवाली उसे करते हैं कि जिससे सूक्ष्म पिपीलिकादि भी दृष्टिपथ-होने लगते हैं बहुत अच्छी तरह से उसे सम्पूर्णरूप से तापको दूर करके प्रकाशित करते हैं कि जिससे सूक्ष्मतर वस्तु

सेंति जाव छद्दिसिं ओभासेंति? गोयमा! णियमा जाव छद्दिसिं ओभासेंति' આ પ્રકરણનું વ્યાખ્યાન ગમન સૂત્રના વ્યાખ્યાનની જેમ જાતે જ કરી લેવું જોઈએ. અહીં અમે વિસ્તારભયથી આ વિશે સ્પષ્ટતા કરતા નથી. આ પ્રમાણે જ આહાર વગેરે પદોમાં પણ ગમન સૂત્રની જેમ સ્પૃષ્ટ વગેરે વિષયક સૂત્ર પણ નિર્મિત કરી લેવા જોઈએ. અને તેમનું વ્યાખ્યાન તથા આલાપ વગેરે પ્રકારો પોતાની મેળે જ ઉદ્ભાવિત કરી સમજી લેવા જોઈએ. અમે વિસ્તારભયથી અહીં લખીને સ્પષ્ટ કરતા નથી. 'एवं उज्जोवेंति तवेंति पभासेंति' આ પ્રમાણે જ બે સૂર્યો ગમનાદિ સૂત્રમાં કથિત પ્રકાર મુજબ વસ્તુનું સારી રીતે પ્રકાશન કરે છે, જેથી સ્થૂલ વસ્તુ જ જોવામાં આવે છે. તેને તપ્ત કરે છે, તેને અપનીત શીતવાળી કરે છે કે જેથી સૂક્ષ્મ પિપીલિકા વગેરે પણ દૃષ્ટિગોચર થવા માંડે છે. ખૂબજ સારી રીતે તેને સમ્પૂર્ણ રૂપમાં તાપને દૂર કરીને પ્રકાશિત કરે છે કે જેથી સૂક્ષ્મતર વસ્તુ પણ પ્રતીતિ કોટિમાં આવી જાય છે એટલે કે સૂક્ષ્મતર વસ્તુને પણ સારી રીતે જોઈ શકાય

सम्प्रति-उक्तमेवार्थं लोकहिताय प्रकारान्तरेण दर्शयितुं द्वादशद्वारमाह-'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'सूरियाणं' सूर्ययोः 'किं तीते खेत्ते किरिया कज्जइ' किमतीते क्षेत्रे क्रिया क्रियते, द्वयोः सूर्ययोः या अवभासनादिका क्रिया सा क्रियते-भवतीत्यर्थः किम्वा-'पडुप्पण्णे खेत्ते किरिया कज्जइ' प्रत्युत्पन्ने वर्तमाने क्षेत्रे क्रिया क्रियते भवति यद्वा 'अणागए खेत्ते किरिया कज्जइ' अनागते क्षेत्रे क्रिया क्रियते इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'णो तीए खेत्ते किरिया कज्जइ' नो अतीते क्षेत्रे सूर्ययोः क्रिया क्रियते, अतीत

भी प्रतीति कोटि में-देखने में आजाती है। प्रकाश ताप, और प्रभास पदों स्पृष्ट आदि पदका निवेश करके आलाप प्रकार अपने आपही उद्भावित करलेना चाहिये क्योंकि विस्तार भय से हम उसे यहां नहीं लिख रहे हैं। ११वां द्वार समाप्त

अब इसी कथित अर्थ को लोकहित के निमित्त प्रकारान्तर से प्रकट करने के लिये सूत्रकार १२ वें द्वार का कथन करते हैं

इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे सूरियाणं किं तीते खेत्ते किरिया कज्जइ' हे भदन्त ! जम्बूद्वीप नामके द्वीप में इन दों सूर्यों की अवभासनादि क्रिया होती है सो क्या वह अतीत क्षेत्र में उनके द्वारा की जाती है? या 'पडुप्पण्णे खेत्ते किरिया कज्जइ' प्रत्युत्पन्न क्षेत्र में वर्तमान में उनके द्वारा वह की जाती है? या 'आणागए खेत्ते किरिया कज्जइ' अनागत क्षेत्र में वह उनके द्वारा की जाती है? इन प्रश्नों के उत्तर में प्रभु गौतमस्वामी से कहते हैं-'गोयमा ! णो तीए खेत्ते किरिया कज्जइ' हे गौतम ! उन दोनों सूर्यो द्वारा जो अवभासनादि क्रिया की जाती है वह अतीत क्षेत्र में नहीं की जाती है क्योंकि अतीत

છે. પ્રકાશ, તાપ અને પ્રભાસ પદો સ્પૃષ્ટ વગેરે પદને નિર્મિત કરીને આલાપ પ્રકાર પોતાની મેળે જ ઉદ્ભાવિત કરી લેવા જોઈએ. કેમકે વિસ્તારભયથી અમે અત્રે લખતા નથી.

એકાદશદ્વાર સમાપ્ત

હવે એજ કથિત અર્થને લોકહિત માટે પ્રકારાન્તરથી પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર ૧૨ મા દ્વારનું કથન કરે છે-

આ ૧૨ મા દ્વારમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે-'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे सूरियाणं किं तीते खेत्ते किरिया कज्जइ' હે ભદંત ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં એ બે સૂર્યોની જે અવભાસનાદિ ક્રિયા થાય છે, તે શું અતીત ક્ષેત્રમાં તેમના વડે કરવામાં આવે છે. અથવા 'पडुप्पण्णे खेत्ते किरिया कज्जइ' પ્રત્યુત્પન્ન ક્ષેત્રમાં વર્તમાન ક્ષેત્રમાં તેમના વડે તે કરવામાં આવે છે? અથવા 'अणागए खेत्ते किरिया कज्जइ' અનાગત ક્ષેત્રમાં તે તેમના વડે કરવામાં આવે છે? એ પ્રશ્નોના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે-'गोयमा ! णो तीए खेत्ते किरिया कज्जइ' હે ગૌતમ ! તે બે સૂર્યો વડે જે અવભાસનાદિ ક્રિયા કરવામાં

क्रिया विषयीकृते वस्तुनि वर्तमानकालिक क्रियाया असंभवात् किन्तु 'पडुप्पण्णे किरिया कज्जइ' सूर्ययोः प्रत्युत्पन्ने-वर्तमानकालिके वस्तुनि क्रिया क्रियते-क्रिया भवति, वर्तमान क्रियाविषये वर्तमान क्रियायाः संभवात्। 'णो अणागए किरिया कज्जइ' नो अनागते क्रिया क्रियते, अनागतक्रियाविषये वर्तमानक्रियाया असंभवात्। अत्र प्रस्तावात् क्रिया-विषयीभूतं क्षेत्रं कीदृशं स्यादिति प्रष्टुमाह-'सा भंते' इत्यादि, 'सा भंते ! किं पुट्ठा कज्जइ अपुट्ठा कज्जइ' हे भदन्त ! सा क्रिया किं स्पृष्टा सूर्यतेजसा स्पृष्टा क्रियते उत सूर्यतेजसा अस्पृष्टा क्रियते इतिप्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'णो अपुट्ठा-कज्जइ पुट्ठा कज्जइ' नो अस्पृष्टा क्रिया क्रियते किन्तु स्पृष्टा एव क्रिया क्रियते तत्र स्पृष्टा तेजसा स्पर्शनं स्पृष्टं भावे क्तप्रत्ययविधानात् तद्योगात् सा क्रिया स्पृष्टा कथ्यते, अयं-भावः-सूर्यतेजसा क्षेत्रस्पर्शनम् अवभासनमुद्योतनं तापनं प्रभासनं चेत्यादिका क्रिया स्यात्

क्रिया विषयक क्षेत्र में वर्तमान कालिक क्रिया के होनेकी असंभवता है किन्तु वह अवभासनादि क्रिया 'पडुप्पन्ने किरिया कज्जइ' प्रत्युत्पन्न वर्तमान-क्षेत्र में ही की जाती है क्योंकि वर्तमान क्रिया के विषयभूत क्षेत्र में ही वर्तमान क्रिया का होना संभवित होता है 'णो अणागए किरिया कज्जइ' इसी तरह अनागत क्षेत्र में वह क्रिया नहीं की जातीहै क्योंकि अनागत क्रिया के विषय में वर्तमान कालिका क्रिया होती नहीं है अब गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि क्रिया विषयी भूत क्षेत्र कैसा होता है-'सा भंते ! किं पुट्ठा कज्जइ अपुट्ठा कज्जइ' हे भदन्त ! वह क्रिया क्या सूर्य तेज से स्पृष्ट हुइ वहाँ की जाती है या अस्पृष्ट हुई वहां की जाती है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! णो अपुट्ठा कज्जइ पुट्ठा कज्जइ' हे गौतम ! वह क्रिया वहां सूर्य तेज से स्पृष्ट हुई ही की जाती है सूर्य तेज से अस्पृष्ट हुई नहीं की जाती है। इसका तात्पर्य ऐसा है सूर्य के तेज से क्षेत्र का स्पर्शन

આવે છે તે અતીત ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવતી નથી, કેમકે અતીત ક્રિયા વિષયક ક્ષેત્રમાં વર્તમાનકાલિક ક્રિયાની અસંભવતા છે. પરંતુ તે અવભાસનાદિ ક્રિયા 'पडुप्पन्ने किरिया कज्जइ' પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાન-ક્ષેત્રમાં જ કરવામાં આવે છે. કેમકે વર્તમાન ક્રિયાના વિષય-ભૂત ક્ષેત્રમાં જ વર્તમાન ક્રિયા થાય એવી શકયતા છે. 'णो अण्णागए किरिया कज्जइ' આ પ્રમાણે અનાગત ક્ષેત્રમાં તે ક્રિયા કરવામાં આવતી નથી કેમકે અનાગત ક્રિયાના સંબંધમાં વર્તમાનકાલિક ક્રિયા થતી નથી. હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કરે છે કે ક્રિયા વિષયીભૂત ક્ષેત્ર કેવું હોય છે ? 'सा भंते ! किं पुट्ठा कज्जइ अपुट्ठा कज्जइ' હે ભદંત ! તે ક્રિયા શું સૂર્ય તેજથી સ્પૃષ્ટ થઈને ત્યાં કરવામાં આવે છે અથવા અસ્પૃષ્ટ થઈને ત્યાં કરવામાં આવે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! णो अपुट्ठा कज्जइ पुट्ठा कज्जइ' હે ગૌતમ ! તે ક્રિયા ત્યાં સૂર્ય તેજથી સ્પૃષ્ટ થયેલી જ કરવામાં આવે છે. સૂર્ય તેજથી અસ્પૃષ્ટ થયેલી તે કરવામાં આવતી નથી, તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે સૂર્યના તેજથી

यद्वा स्पृष्टात् स्पर्शनात् क्रिया क्रियते नतु अस्पृष्टात् क्रिया क्रियते इति ॥ 'जाव णियमा-छद्दिसिं' यावन्नियमात् षड्दिशम् । अत्र यावत्पदेनाहारपदानि प्रज्ञापनासूत्रगतानि ग्राह्याणि, तत्रेयं प्रक्रिया—तथाहि—'सा णं भंते ! किं ओगाढा कज्जइ अणोगाढा कज्जइ ? गोयमा ! ओगाढा कज्जइ णो अणोगाढा कज्जइ' सा खलु भदन्त ! क्रिया अवगाढा क्रियते उतानवगाढा क्रियते ? भगवानाह—हे गौतम ! सा क्रिया अवगाढा क्रियते नो अनवगाढा क्रियते। 'सा किं भंते ! अणंतरोगाढं कज्जइ परंपरोगाढं कज्जइ ? गोयमा ! अणंतरोगाढं कज्जइ नो परंपरोगाढं कज्जइ, सा णं भंते ! किं अणुं कज्जइ बायरं कज्जइ ? गोयमा ! अणुंपि कज्जइ बायरंपि कज्जइ', सा णं भंते !' सा खलु भदन्त ! अवभासनादिका क्रिया अणुर्वा बादरावा क्रियते ?

होता है उसका अवभासन होता है उसका उद्योतन होता है उसका तापन होता और उसका प्रभासन होता है इस तरह ये सब होने रूप क्रियाएं उसमें अथवा क्षेत्र के साथ सूर्य का स्पर्शन होता है इससे स्पर्शन होनेरूप क्रिया होती है, विना स्पर्शन के यह क्रिया नहीं होती है 'जाव णियमा छद्दिसिं' यावत् नियम से ये स्पर्शनादि क्रियाएं छहोंदिशाओं में होती हैं। यहां यावत्पद से प्रज्ञापना सूत्रगत आहार पद ग्राह्य हुए हैं वहां पर ऐसी प्रक्रिया है 'सा णं भंते! किं ओगाढा कज्जइ अणोगाढा कज्जइ ? गोयमा! ओगाढा कज्जइ णो अणोगाढा कज्जइ' हे भदन्त! वह क्रिया वहां पर अवगाढ हुई की जाती है ? या अनवगाढ की जाती है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं हे गौतम ! वह क्रिया वहां अवगाढ हुई की जाती अनवगाढ हुई नहीं की जाती है। 'सा किं भंते ! अणंतरोगाढं कज्जइ, परंपरोगाढं कज्जइ ?' गोयमा! अणंतरोगाढं कज्जइ, णो परंपरोगाढं कज्जइ सा णं भंते ! किं अणुं कज्जइ, बायरंपि कज्जइ, गोयमा! अणुंपि कज्जइ बायरंपि कज्जइ' हे भदन्त ! वहक्रिया अनन्तरावगाढ रूप

ક્ષેત્રનું સ્પર્શન થાય છે, તેનું અવભાસન થાય છે, તેનું ઉદ્યોતન થાય છે, તેનું તાપન થાય છે અને તેનું પ્રભાસન થાય છે. આ પ્રમાણે આ બધું થવું એ રૂપ ક્રિયાઓ તેમાં અથવા ક્ષેત્રની સાથે સૂર્યનું સ્પર્શન થાય છે. એથી સ્પર્શન થયા પછી ક્રિયા હોય છે, સ્પર્શન વગર આ ક્રિયા થતી નથી. 'जाव णियमा छद्दिसिं' યાવત્ નિયમથી એ સ્પર્શનાદિ ક્રિયાઓ ૬ દિશાઓમાં થાય છે. અહીં 'यावत्' પદથી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રગત આહારપદ ગ્રાહ્ય થયેલ છે. ત્યાં એવી પ્રક્રિયા છે કે—'साणं भंते ! किं ओगाढा कज्जइ, अणोगाढा कज्जइ ? गोयमा ! ओगाढा कज्जइ, णो अणोगाढा कज्जइ' હે ભદંત ! તે ક્રિયા ત્યાં અવગાઢ થયેલી કરવામાં આવે છે. કે અનવગાઢ થયેલી કરવામાં આવે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—હે ગૌતમ ! તે ક્રિયા ત્યાં અવગાઢ થયેલી કરવામાં આવે છે. અનવગાઢ થયેલી કરવામાં આવતી નથી. 'सा किं भंते ! अणंतरोगाढं कज्जइ, परंपरोगाढं कज्जइ ? गोयमा ! अणंतरोगाढं कज्जइ णो परपरोगाढं कज्जइ सा णं भंते ! किं अणुं कज्जइ, बादरं पि कज्जइ, 'गोयमा ! अणुंपि कज्जइ बायरंपि कज्जइ' હે ભદંત ! તે ક્રિયા અનંતરાવગાઢ રૂપમાં ત્યાં કરવામાં

गौतम! अणुरपि सर्वाभ्यन्तर मण्डलक्षेत्रावभासनापेक्षया, बादरापि सर्वबाह्य मण्डलक्षेत्राव भासनापेक्षया क्रियते। ऊर्ध्वाधस्तिर्यक् सूत्रनिरूपणं सूत्रकारोऽनन्तरमेव करिष्यति, अतोऽत्र तस्य निरूपणं न क्रियते। 'साणं भंते! किं आइं कज्जइ, मज्झे कज्जइ, पज्जवसाणे कज्जइ? गोयमा! आइंपि कज्जइ मज्झेवि कज्जइ पज्जवसाणे वि कज्जइ' सा खलु भदन्त! क्रिया किमादौ क्रियते, मध्ये क्रियते, पर्यवसाने क्रियते? गौतम! षष्टिमुहूर्तप्रमाणस्य मण्डल-

हुई वहां की जाती है या परम्परावगाढरूप हुई वहां की जाती है? इसके उत्तर-में प्रभु कहते हैं-हे गौतम! वह क्रिया वहां अनन्तरावगाढरूप हुई ही की जाती है परम्परावगाढरूप हुइ क्रिया वहां नहीं की जानी है हे भदन्त! अणुरूप वह अवभासनादिरूप क्रिया वहां की जाती है या बादर रूप अवभासनादि क्रिया वहां जाती है? सर्वाभ्यन्तर मण्डल क्षेत्र की अवभासना की अपेक्षा उस अवभासनादि क्रिया में अणुरूपता और सर्वबाह्य मंडल क्षेत्र की अवभासना की अपेक्षा बादरता कही गइ है। उत्तर में प्रभु कहते हैं-हे गौतम! सर्वाभ्य-न्तर मण्डल क्षेत्र की अवभासना को अपेक्षा अणु भी और सर्वबाह्य मंडल क्षेत्र की अवभासना की अपेक्षा बादर भी अवभासनादिक क्रिया वहां की जाती है। उर्ध्व अधः और तिर्यक् सूत्रों का निरूपण सूत्रकार अभी करने वाले हैं इस कारण वहां उनका निरूपण हम नहीं कर रहे हैं।

'सा णं भंते! किं आइं कज्जइ मज्झे कज्जइ, पज्जवसाणे कज्जइ, गोयमा आइंपि कज्जइ, मज्झे वि कज्जइ, पज्जवसाणे वि कज्जइ' हे भदन्त! वह अव-भासनादिरूप क्रिया वहां पहिले की जाती है? या मध्य में की जाती है? या अन्त में की जाती है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! आइंपि कज्जइ

આવે છે અથવા પરંપરાવગાઢ રૂપમાં ત્યાં કરવામાં આવે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ! તે ક્રિયા ત્યાં અનંતરાવગાઢ રૂપમાં ત્યાં કરવામાં આવે છે. પરંપરા-વગાઢ રૂપમાં ત્યાં તે ક્રિયા કરવામાં આવતી નથી. હે ભદંત! અણુરૂપ તે અવભાસનાદિરૂપ ક્રિયા ત્યાં કરવામાં આવે છે-અથવા બાદરરૂપ અવભાસનાદિ ક્રિયા ત્યાં કરવામાં આવે છે? સર્વાભ્યંતરમંડળ ક્ષેત્રની અવભાસનાની અપેક્ષાએ તે અવભાસનાદિ ક્રિયામાં અણુ-રૂપતા અને સર્વ બાહ્યમંડળ ક્ષેત્રની અવભાસનાની અપેક્ષાએ બાદરતા કહેવામાં આવી છે. જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. હે ગૌતમ! સર્વાભ્યંતરમંડળ ક્ષેત્રની અવભાસનાની અપેક્ષાએ અણુ પણ અને સર્વબાહ્યમંડળ ક્ષેત્રની અવભાસનાની અપેક્ષાએ બાદર પણ અવભાસનાદિક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. ઊર્ધ્વ અધઃ અને તિર્યક સૂત્રોનું નિરૂપણ સૂત્રકાર હમણા કરે છે એથી ત્યાં તેમનું નિરૂપણ અમે કરી શકતા નથી.

'सा णं भंते! किं आइं किज्जइ मज्झे कज्जइ पज्जवसाणे कज्जइ, गोयमा! आइं वि कज्जइ, मज्झे वि कज्जइ, पज्जवसाणे वि कज्जइ' હે ભદંત! તે અવભાનાદિ રૂપ ક્રિયા ત્યાં પહેલાં કરવામાં આવે છે? અથવા મધ્યમાં કરવામાં આવે છે? અથવા અંતમાં કરવામાં

संक्रमणकालस्यादावपि क्रियते, मध्येऽपि क्रियते, अवसानेऽपि क्रियते इति। एवमेव विषय सूत्रमानुपूर्वीसूत्रं दिक्सूत्रं च वक्तव्यम्, गमनसूत्रवदेव, विस्तरभयात् नात्रालापप्रकारो वर्ण्यते स्वयमेवोहनीयः, इति द्वादशं द्वारं समाप्तम् ॥ सू० ८ ॥

अष्टमसूत्रपर्यन्तप्रकरणे द्वादशं द्वारं निरूप्य तदनु त्रयोदशं द्वारमाह–'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि,

मूलम्–जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे सूरिया केवइयं खेत्तं उद्धं तवयंति अहे तिरियं च, गोयमा! एगं जोयणसयं उद्धं तवयंति अट्ठारस जोयणसहस्साइं अहे तवयंति सीयालीसं जोयणसहस्साइं दोण्णि य तेवट्ठे जोयणसए एगवीसे य सट्ठिभाए जोयणस्स तिरियं तवयंति त्ति। अंतो णं भंते! माणुसुत्तरस्स पव्वयस्स जे चंदिमसूरियगहगणणक्खत्ततारारूवाणं भंते! देवा किं उद्धोववण्णगा कप्पोववण्णगा विमाणोववण्णगा चारोववण्णगा चारट्ठिइया गइरइया गइसमावण्णगा, गोयमा! अंतोणं माणुसुत्तरस्स पव्वयस्स जे चंदिम सूरिय जाव तारारूवे तेणं देवा णो उद्धोववण्णगा णो कप्पोववण्णगा विमाणोववण्णगा चारोववण्णगा णो चारट्ठिईया गइरइया गइसमावण्णगा उद्धीमुहकलंबुया पुप्फसंठाणसंठिएहिं जोयणसाहस्सिएहिं ताव खेत्तेहिं साहस्सियाहिं वेउव्वियाहिं बाहिराहिं परिसाहिं महयाहयणट्टगीयवाइयतलताल-तुडियघणमुइंगपडुप्पवाइयरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा महया

मज्झे वि कज्जइ पज्जवसाणे वि कज्जइ' हे गौतम! वह अवभासनादिरूप क्रिया षष्टि मुहूर्त प्रमाण मण्डल संक्रमण कालकी आदि में भी की जाती है, मध्य में भी की जाती है और अन्त में भी की जाती है। इसी तरह से विषय सूत्र आनुपूर्वीसूत्र एवं दिक् सूत्र भी कहलेना चाहिये जैसा कि गमनसूत्र कहा गया है उसी प्रकार को लेकर १२ वाँ द्वार समाप्त ॥८॥

આવે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'ગોયમા! આઇં વિ કજ્જઇ મજ્ઝે વિ કજ્જઇ, પજ્જવસાણે વિ કજ્જઇ' હે ગૌતમ! તે અવભાસનાદિરૂપ ક્રિયા ષષ્ઠિ મુહૂર્ત પ્રમાણુમંડળ સંક્રમણકાળના પ્રારંભમાં કરવામા આવે છે. મધ્યમાં પણ કરવામાં આવે છે અને અંતમાં પણ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિષયસૂત્ર, આનુપૂર્વી સૂત્ર તેમજ દિક્ સૂત્ર પણ કહી લેવું જોઇએ. જેમ કે ગમનસૂત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે, તે પ્રમાણે જ તે પ્રકારને લઇને આ દ્વાદશ દ્વાર સમાપ્ત. ॥સૂત્ર–૮॥

उक्किट्ट सीहणाय बोलकलकलरवेणं अच्छं पव्वयरायं पयाहिणावत्त-मंडलचारं मेरुं अणुपरियट्टंति ॥सू० ९॥

छाया-जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सूर्यौ कियत् क्षेत्रमूर्ध्वं तापयतः, अधस्तिर्यक् च गौतम ! एकं योजनशतमूर्ध्वं तापयतः, अष्टादश योजनसहस्राणि अधस्तापयतः सप्तचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि द्वे च त्रिषष्टियोजनशते एकविंशतिश्च षष्टिभागान् योजनस्य तिर्यक्तापयतः ? अन्तः खलु भदन्त ! मानुषोत्तरस्य पर्वतस्य ये चन्द्रसूर्यग्रहगणनक्षत्रताराख्पाः खलु भदन्त ! देवाः किमूर्ध्वोपपन्नकाः कल्पोपपन्नका विमानोपपन्नका-चारोपपन्नका चार स्थितिकाः गतिरतिकाः गतिसमापन्नकाः, गौतम ! अन्तः खलु मानुषोत्तरस्य ये चन्द्रसूर्य यावत् ताराख्पास्ते खलु देवाः नो ऊर्ध्वोपपन्नकाः नो कल्पोपपन्नकाः विमानोपपन्नकाः-चारोपपन्नका नो चारस्थितिकाः गतिरतिकाः गतिसमपन्नकाः ऊर्ध्वमुखकलंबुकाः पुष्पसंस्थानसंस्थितै योजनसाहस्रिकैः साहस्रिकाभि वैकुर्विकाभि र्बाह्याभिः पर्षद्भिः महताहतनृत्यगीतवादिततन्त्रीतलतालत्रुटितघनमृदङ्गपटुप्रवादितरवेण दिव्यान् भोगभोगान् भुञ्जानाः, महता उत्कृष्ट सिंहनाद् बोलकलकलरवेण अच्छं पर्वतराजं प्रदक्षिणावर्तमण्डलचारं मेरुमनुपर्यटन्ति ॥ सू० ९ ॥

टीका-'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे-सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'सूरिया' सूर्यौ द्वौ 'केवइयं खेत्तं उद्धं तवयंति' कियत्-कियत्प्रमाणकं क्षेत्रम् ऊर्ध्वम्-ऊर्ध्वदिग्भागं तापयतः स्वकीयतेजसा व्याप्नुतः 'अहे तिरियंच' तथा कियत्प्रमाणकं क्षेत्र मधोभागे तिर्यग्भागे च तापयतः, इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि,

---

त्रयोदशद्वार का कथन

अष्टमसूत्र पर्यन्त के प्रकरण में १२ वे द्वारका निरूपण करके अब सूत्रकार इस १३ वें द्वार का निरूपण करते हैं—

'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे सूरिया केवइयं खेत्तं' -इत्यादि

टीकार्थ-हे भदन्त ! इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में 'सूरिया' वर्तमान दो सूर्य 'केवइयं खेत्तं उद्धं तवयंति' उर्ध्व में कितने क्षेत्र को अपने तेज से तपाते हैं ? अर्थात् अपने तेज से वे कितने प्रमाण वाले क्षेत्र को व्याप्त करते हैं ? 'अहे

ત્રયોદશદ્વારનું કથન

અષ્ટમ સૂત્ર પર્યન્ત પ્રકરણમાં ૧૨ મા દ્વારનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર આ ૧૩ મા દ્વારનું નિરૂપણ કરે છે-

'जम्बुदीवे णं भंते ! दीवे सूरिया केवइयं खेत्तं' इत्यादि

ટીકાર્થ-હે ભદન્ત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં 'सूरिया' વર્તમાન બે સૂર્યો 'केवइयं खेत्तं उद्धं तवयंति' ઉર્ધ્વમાં કેટલા ક્ષેત્રને પોતાના તેજથી તપાવે છે ? એટલે કે પોતાના તેજથી તેઓ કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે છે ? 'अहे तिरियं च' તેમજ

'गोयमा' हे गौतम ! 'एगं जोयणसयं उद्धं तवयंति' एकं योजनशतमूर्ध्वं तापयतः, सूर्यविमानस्योपरिभागे योजनैकशतप्रमाणस्यैव तापक्षेत्रस्य सद्भावात् 'अट्ठारस जोयणाइं अहे तवयंते' द्वावपि सूर्यौ अष्टादशशत योजनानि अधोभागे स्वतेजसा तापयतः प्रकाशयतः, कथमेतावदेव तापयत इति चेदित्थम्-सूर्यद्वयाभ्यामष्टसु योजनशतेषु अधोगतेषु भूतलं भवति, तस्माच्च योजनसहस्रे अधोग्रामाः स्यु तान् ग्रामान् यावत् तापनात् अतएतावदेवाधोभागे सूर्याभ्यां तापयत इति । 'सीयालीसं जोयणसहस्साइं' सप्तचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि 'दोण्णि य तेवट्ठे जोयणसए' द्वे च त्रिषष्टयधिके योजनशते, त्रिषष्टयधिकं योजनशतद्वयमित्यर्थः 'एगवीसंच सट्ठिभाए जोयणस्स' एकविंशतिश्च षष्टिभागान् योजनस्य, 'तिरियं तवयंतित्ति' तिर्यक्तापयत इति, एतत्खलु सर्वोत्कृष्टदिनचक्षुः स्पर्शापेक्षया

तिरियं च' तथा अधो भाग में और तिर्यग् भाग में वे कितने प्रमाण वाले क्षेत्र को अपने तेज से व्याप्त करते हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! एगं जोयणसयं उद्धं तवयंति' हे गौतम ! उर्ध्व में वे एकसौ योजन प्रमाण वाले क्षेत्र को अपने तेज से व्याप्त करते हैं क्योंकि सूर्य विमान के ऊपर एकसौ योजन प्रमाणवाला क्षेत्र ही तापक्षेत्र माना गया है 'अट्ठारस जोयणसहस्साइं अहे तवयंति' तथा अधो भाग में वे अपने तेज से १८ हजार योजन प्रमाणवाले क्षेत्र को तपाते हैं-व्याप्त करते हैं अधोभाग में वे इतने ही क्षेत्र को क्यों तपाते हैं-प्रकाशित करते हैं ? तो इसका उत्तर ऐसा है-आठसौ योजन नीचे तक भूतल है इससे १ हजार योजन में नीचे ग्राम है सो ये दो सूर्य वहीं तक के प्रदेशको अपने तेज से व्याप्त करते है 'सीआलीसं जोयणसहस्साइं दोण्णि य तेवट्ठे जोयणसए एगवीसंच सट्ठिभाए जोयणस्स तिरियं तवयंति' तथा तिर्यग् दिशा में ये दो सूर्य ४७२६३ $\frac{२१}{६०}$ योजन प्रमाणक्षेत्र को अपने तेज से

અધોભાગમાં અને તિર્યગ્ભાગમાં તેઓ કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રને પોતાના તેજથી વ્યાપ્ત કરે છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! एगं जोयणसयं उद्धं तवयंति' હે ગૌતમ ! ઉર્ધ્વમાં તેઓ એકસો યોજન પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રને પોતાના તેજથી વ્યાપ્ત કરે છે કેમકે સૂર્ય વિમાનની ઉપર એકસો યોજન પ્રમાણવાળું ક્ષેત્ર જ તાપક્ષેત્ર માનવામાં આવેલું છે. 'अट्ठारस जोयणसहस्साइं अहे तवयंति' તેમજ અધોભાગમાં તેઓ પોતાના તેજથી ૧૮ હજાર યોજન પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રને તપ્ત કરે છે-વ્યાપ્ત કરે છે. અધોભાગમાં તેઓ આટલા જ ક્ષેત્રને શા માટે તપ્ત કરે છે-પ્રકાશિત કરે છે ? તો આનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે આઠસો યોજન નીચે સુધી ભૂતલ છે. એથી ૧ હજાર યોજનમાં નીચે ગ્રામ છે. તો એ બે સૂર્યો ત્યાં સુધીના પ્રદેશને પોતાના તેજથી વ્યાપ્ત કરે છે. 'सीआलीसं जोयणसहस्साइं दोण्णिय तेवट्ठे जोयणसए एगवीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स तिरियं तवयंति' તેમજ તિર્યગ્ દિશામાં એ બે સૂર્યો ૪૭૨૬૩$\frac{૨૧}{૬૦}$ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને પોતાના તેજથી વ્યાપ્ત

भवतीति ज्ञातव्यम्, अत्र तिर्यक्कथनेन पूर्वपश्चिमयोरेवेदं ग्राह्यम्, उत्तरतस्तु १८० न्यून ४५ पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि, दक्षिणतः पुनर्द्वीपे १८० योजनानि, लवणसमुद्रेतु त्रयस्त्रिंशद् ३३ योजनसहस्राणि त्रीणि ३ शतानि त्रयस्त्रिंशत् ३३ अधिकानि योजनस्य त्रिभागयुतानि इति। सम्प्रति-मनुष्यक्षेत्रवर्त्ति ज्योतिष्कदेव स्वरूपं ज्ञातुं प्रश्नयन् चतुर्दशद्वारमाह- 'अंतोणं भंते' इत्यादि, 'अंतोणं भंते! माणुस्सुत्तरस्स पव्वयस्स' अन्तर्मध्ये खलु भदन्त! मानुषोत्तरस्य पर्वतस्य, तत्र मनुष्येभ्य उत्तरोऽग्रवर्त्ती यः स मानुषोत्तरः, एनं पर्वतमवधीकृत्य मनुष्याणामुत्पत्ति स्थिति विनाशप्रभृति भावात्, यद्वा मनुष्यजीवानामुत्तरः विद्यादिशक्तेरभावे उल्लङ्घयितुमयोग्यो यः स मानुषोत्तरः स चासौ पर्वतश्चेति मानुषोत्तरपर्वतस्तस्य

व्याप्त करते हैं। चक्षुइन्द्रिय के उत्कृष्ट विषय की अपेक्षा यह प्रमाण कहा गया-हैं यहां तिर्यक् कथन से पूर्व और पश्चिम का ही यह क्षेत्र प्रमाण गृहीत हुआ है ऐसा जानना चाहिये उत्तर दिशा में इन दोनों सूर्यों का तापक्षेत्र १८० योजन न्यून ४५ हजार योजन का है तथा दक्षिण दिशा की तरफ इनका तापक्षेत्र १८० योजन का है लवणसमुद्र में ३३३३३$\frac{३}{१}$ योजन प्रमाण इनका तापक्षेत्र है।

त्रयोदशद्वार समाप्त.

१४ वें द्वारका कथन

मनुष्यक्षेत्रवर्तीज्योतिष्क देवों के स्वरूपको प्रगट करने के लिये इस १४ वें द्वार को सूत्रकार ने कहा है-इस में गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है-'अंतोणं भंते! माणुस्सुत्तरस्स पव्वयस्स जे चंदिमसूरियगहगणणक्खत्ततारारूवाणं भंते! देवा उद्धोववण्णगा, कप्पोववण्णगा, विमाणोववण्णगा, चारोववण्णगा, चारट्ठिइया, गइरइया, गइसमावण्णगा,' हे भदन्त मनुषोत्तर पर्वत के मध्य में-

---

કરે છે. ચક્ષુરિન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ વિષયની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણ કહેવામાં આવેલું છે. અહીં તિર્યક્ કથનથી પૂર્વ અને પશ્ચિમનું જ ક્ષેત્ર પ્રમાણ ગૃહીત થયેલું છે, એવું જાણવું જોઈએ. ઉત્તરદિશામાં એ બન્ને સૂર્યોનું તાપક્ષેત્ર ૧૮૦ યોજન કમ ૪૫ હજાર યોજન જેટલું છે. તેમજ દક્ષિણદિશા તરફ એમનું તાપક્ષેત્ર ૧૮૦ યોજન જેટલું છે. લવણ-સમુદ્રમાં ૩૩૩૩૩$\frac{૧}{૩}$ યોજન પ્રમાણ એમનું તાપક્ષેત્ર છે.

ત્રયોદશદ્વાર સમાપ્ત

ચતુર્દશદ્વારનું કથન

મનુષ્ય ક્ષેત્રવર્તી જ્યોતિષ્ક દેવોના સ્વરૂપને કરવા માટે આ ૧૪ મા દ્વારને સૂત્રકારે કહ્યું છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો છે કે-'अंतोणं भंते! माणुस्सुत्तरस्स पव्वयस्स जे चंदिमसूरियगहगणणक्खत्ततारारूवाणं भंते! देवा उद्धोववण्णगा, कप्पोववण्णगा, विमाणोववण्णगा, चारोववण्णगा, चारट्ठिइया, गइरइया, गइसमावण्णगा' હે ભદંત! માનુષોત્તર પર્વતના મધ્યમાં એટલે કે માનુષોત્તર પર્વત સંબંધી જે ચન્દ્ર,

सम्बन्धिनः 'जे चंदिमसूरियगहगणणक्खत्ततारारूवा तेणं भंते' ये चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्र तारा-रूपाः ते खलु भदन्त ! 'देवा' देवाः ज्योतिष्काः, अत्रैतस्मिन् प्रश्नवाक्ये यद् वारद्वयं भदन्त ! इति भगवतः संबोधनं कृतं तत् पृच्छकस्य भगवन्नित्युच्चारणेऽतिप्रीतिमत्त्वं बोधयतीति। हे भदन्त ! ये इमे मानुषोत्तरपर्वतसम्बन्धिन श्चन्द्रादयस्ताराख्पा ज्योतिष्कदेवा इत्यर्थः। ते 'किं उड्ढोववण्णगा' ऊर्ध्वोपपन्नकाः तत्र-ऊर्ध्वम् सौधर्मादि द्वादशभ्यः कल्पेभ्य ऊर्ध्वं ग्रैवेयकानुत्तरविमानेषु उपपन्नाः समुत्पन्नाः कल्पातीताः किम्, अथवा 'कप्पोववण्णगा' कल्पोपपन्नकाः सौधर्मादिदेवलोकोत्पन्ना इत्यर्थः, विमाणोववण्णगा' विमानोपपन्नकाः विमानेषु, ज्योतिष्कदेवसम्बन्धिषु उपपन्नाः-उत्पन्नाः किम् अथवा-'चारोववण्णगा' चारोपपन्नकाः, तत्र चारो मण्डलगत्या परिभ्रमणम् तादृशं भ्रमणमुपपन्नाः-आश्रितवन्तः किम्, अथवा-'चार-ट्ठितीया' चारस्थितिकाः, तत्र-चारस्य मण्डलगत्या परिभ्रमणलक्षणस्य स्थितिरभावो येषां ते चारस्थितिकाः, तत्र चारस्थितेः-चाराभावोऽर्थः कथंभवतीति चेदत्रोच्यते-स्थाधातोरर्थः गतिनिवृत्तिः गतिश्च चलनपर्यायरूपा, तथा चारस्थितेः गमनाभावरूपत्वेन चारस्थितिकेति कथनेन चाराभावस्य ज्ञापनात् स्थितेरभावरूपार्थस्य संभवादिति। 'गइरइया' गतिरतिकाः तत्र गतौ-गमने रतिः-आसक्तिः प्रीतिर्येषां ते गतिरतिकास्ते देवाः किम्। एतावता गतौ-रतिमात्रं कथितम् सम्प्रति-साक्षादेव गतिं प्रश्नयति-'गइसमावण्णगा' गतिसमापन्नकाः अनवरतं गतियुक्ताः किमितिप्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अंतो

अर्थात् मानुषोत्तर पर्वत सम्बन्धी-जो चन्द्र, सूर्य, ग्रह, नक्षत्र और तारा हैं वे सब ज्योतिष्क देव हैं वे क्या उर्ध्वोपपन्नक हैं सौधर्मादि १२ कल्पों से ऊपर ग्रैवेयक और अनुत्तर विमानों में उत्पन्न हुए हैं ? अर्थात् क्या ये कल्पातीत हैं ? अथवा कल्पोपपन्नक है-सौधर्मादि देवलोकों में उत्पन्न हुए हैं-क्या ? अथवा-विमानोपपन्नक है-ज्योतिष्क देव सम्बन्धी विमानों में उत्पन्न हुए हैं क्या ? अथवा चारोपपन्नक हैं-मण्डलगति से परिभ्रमण करने वाले हैं क्या ? अथवा-चारस्थितिक हैं-मण्डलगतिसे परिभ्रमण करने के अभाव वाले हैं क्या ? अथवा-गतिरतिकहैं-गमन में आसक्ति-प्रीति वाले हैं क्या ? अथवा-गतिसमापन्नक हैं-निरन्तर गतियुक्त हैं क्या ? यहां सूत्र में जो दोबार भदन्त शब्द प्रयुक्त

સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓ છે, તેઓ સર્વે જ્યોતિષ્ક દેવો છે, તેઓ શું ઉર્ધ્વોપપન્નક છે. સૌધર્માદિ ૧૨ કલ્પોથી ઉપર ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે ? એટલે કે શું તેઓ કલ્પાતીત છે ? અથવા કલ્પોપપન્નક છે સૌધર્માદિ દેવલોકોમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે ? અથવા વિમાનોપપન્નક છે-જ્યોતિષ્ક દેવ સંબંધી વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે ? અથવા ચારોપપન્નક છે-મંડળ ગતિથી પરિભ્રમણ કરનારા છે ? અથવા ચારસ્થિતિક છે-મંડળ ગતિથી પરિભ્રમણ કરવાના અભાવવાળા છે ? અથવા ગતિરતિક છે-ગમનમાં આસક્તિ-પ્રીતિવાળા છે ? અથવા ગતિ સમાપન્નક છે-નિરંતર ગતિ યુક્ત છે ? અહીં

णं माणुसुत्तरस्स पव्वयस्स' अन्तर्मध्ये खलु मानुषोत्तरस्य सम्बन्धिनः 'जे चंदिमसूरिय जाव तारारूवे' ये चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारारूपाः ज्योतिष्काः 'तेणं देवा' ते खलु उपर्युक्ता देवाः 'नो उद्धोववन्नगा नो कप्पोववन्नगा' नो ऊर्ध्वोपपन्नकाः सौधर्मादिद्वादशभ्यः कल्पेभ्य ऊर्ध्वम्-उपरि यानि ग्रैवेयकानुत्तरविमानानि तत्र नोत्पन्नाः न वा कल्पोपपन्नकाः सौधर्मादि विमानेषु नोत्पन्ना इत्यर्थः। किन्तु 'विमाणोववन्नगा' विमानोपपन्नका, विमानेषु-चन्द्रसूर्य-

हुआ हैं वह गौतमस्वामी में भगवान् के प्रति अति प्रीति का द्योतक है मनुष्यो का सद्भाव-उत्पत्ति स्थिति मरण आदि-मानुषोत्तर पर्वत के पहिले २ तक है मानु. षोत्तर पर्वत के बाद उस तरफ मनुष्यों का सद्भाव उत्पत्ति स्थिति मरण आदि नहीं है इसलिये इसका नाम मानुषोत्तर ऐसा हुआ है-अथवा-विद्या आदि शक्ति के अभाव में मनुष्य इसे किसी भी प्रकार से उल्लङ्घन नहीं कर सकते है इसलिये भी इसका नाम मानुषोत्तर हुआ है वैमानिक देवों के कल्पोपपन्न और कल्पातीत के भेद से दो भेद प्रतिपादित हुए हैं यही बात यहां 'उद्धोवव- न्नगा कप्पोववन्नगा' इन पदों द्वारा प्रकट की गई है चारस्थिति" पदमें जो मण्डलगति परिभ्रमण करने रूप चार-गतिका अभाव प्रकट किया गया है वह स्था धातु का अर्थ गति निवृत्ति को लेकर किया गया है इस तरह से किये गये इन प्रश्नों का उत्तर प्रभु देते हुए कहते हैं-'गोयमा! अंतोणं माणुसुत्तरस्स पव्वयस्स जे चंदिम सूरिय जाव तारारूवे तेणं देवा णो उद्धोववण्णगा, णो कप्पोववण्णगा, विमाणोववण्णगा, चारोववण्णगा, णो चारट्ठिईया गइरईया गइ- समावण्णगा' हे गौतम! मानुषोत्तर पर्वत सम्बन्धि चन्द्र, सूर्य यावत् तारा ये-

સૂત્રમાં જે બે વખત 'ભદન્ત' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે તે ગૌતમમાં ભગવાન્ પ્રત્યે જે અતિપ્રીતિ છે તે બતાવે છે. માણુસોના સદ્ભાવ-ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ મરણુ આદિ-માનુષોત્તર પર્વતની પહેલાં પહેલાં સુધી છે. માનુષોત્તર પર્વત પછી તે તરફ મનુષ્યોના સદ્ભાવ ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ મરણુ વગેરે નથી. એથી આનું નામ માનુષોત્તર એવું થયું છે. અથવા વિદ્યા વગેરે શક્તિના અભાવમાં મનુષ્ય આને કોઈ પણુ પ્રકારથી ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી એટલા માટે પણુ આનું નામ માનુષોત્તર થયેલું છે. વૈમાનિક દેવોના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીતના ભેદથી બે ભેદો પ્રતિપાદિત થયેલા છે. એજ વાત અહીં 'उद्धोववन्नगा कप्पोववन्नगा' એ પદો વડે પ્રકટ કરવામાં આવેલી છે. 'चारस्थिति' પદમાં જે મંડળગતિ પરિભ્રમણુ કરવા રૂપ ચાર-ગતિના અભાવ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે તે 'स्था' ધાતુનો અર્થ 'गति-निवृत्ति' ને લઈને કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે જે પ્રશ્નો કરવામાં આવેલા છે તેના જવાબો પ્રભુ આ રીતે આપે છે-'गोयमा! अंतोणं माणुसुत्तरस्स पव्वयस्स जे चंदिम सूरिय जाव तारारूवे तेणं देवा णो उद्धोववण्णगा, णो कप्पोववण्णगा, विमाणोववण्णगा, चारोववण्णगा, णा चारट्ठिईया, गइरइया, गइ समावण्णगा' હે ગૌતમ! માનુષોત્તર પર્વત

ज्योतिष्कादि सम्बन्धिविमानेषु समुत्पन्नाः, तथा-'चारोववण्णगा' चारोपपन्नकाः, चारो-मण्डलगत्या परिभ्रमणं तमुत्पन्ना स्तदाश्रितवन्तः 'नो चारट्ठिईया' नो चारस्थितिकाः मण्डल-गत्या परिभ्रमणलक्षणचारस्याभाववन्तो न किन्तु चारवन्त एवेत्यर्थः, अतएव 'गइरइया' गतिरतिकाः-गतिसमायुक्ताः 'उद्धीमुहकलंबुयापुप्फसंठाणसंठिएहिं' ऊर्ध्वमुखकलंबुका पुष्पसंस्थानसंस्थितैः, ऊर्ध्वमुखं यत् कलम्बुकापुष्पं कदम्बपुष्पं तस्य यत् संस्थानं तद्वत् संस्थानेन संस्थितै रवस्थितैः 'जोयणसाहस्सिएहिं' योजनसाहस्रिकै रनेकयोजनसहस्रप्रमाणैः 'तावखेत्तेहिं' तापक्षेत्रैः, अत्रेत्थं भावे तृतीया, तेनेत्थंभूतै र्मेरुं परिवर्तन्ते इति क्रियान्वयः अर्थात् उक्तस्वरूपाणि तापक्षेत्राणि कुर्वन्तो जम्बूद्वीपगतं मेरुं परितो भ्रमन्ति इदं च विशेषणं चन्द्रसूर्याणामेव नतु नक्षत्रादीनाम्, यथासम्भवमेव विशेषणानां संबन्धात्। सम्प्रति-एतान्

सब देव है और ये सब न उर्ध्वोपपन्नक हैं और न कल्पोपपन्नक हैं किन्तु ज्योतिष्क विमानोपपन्नक है चन्द्र,-सूर्य ज्योतिष्क आदि सम्बन्धी विमानों में उत्पन्न हुए हैं तथा चारोंपपन्नक है-मण्डल गति से परिभ्रमण करने वाले हैं "नो चारट्ठिईया" अतएव ये चारस्थितिक नहीं हैं। किन्तु गतिशील ही हैं। इसी कारण इन्हे गतिरतिक और गति समापन्नक कहा गया हैं 'उद्धीमुह-कलंबुयापुप्फसंठाणसंठिएहिं जोयणसाहस्सिएहिं तावखेत्तेहिं, साहस्सियाहिं वेउव्वियाहिं बाहिराहिं परिसाहिं' ये कदम्बपुष्प का जैसा आकार उसे उर्ध्व-मुखवाला स्थापित करने पर हो जाता है ऐसे ही आकारवाले अनेक हजार योजन प्रमाण वाले क्षेत्र को ये अपने ताप से तपाते हैं-प्रकाशित करते हैं-इनका कार्य यही है कि ये अनवरत ११२१ योजन छोडकर सुमेरु पर्वत की प्रदक्षिणा देते रहें। अनेक हजार योजन प्रमाण वाले तापक्षेत्र को तपाते हैं-प्रकाशित-करते हैं ऐसा जो कहा गया है वह चन्द्र सूर्यो की अपेक्षा से ही कहा

સંબંધો ચન્દ્ર, સૂર્ય, યાવત્ તારાઓ એ બધાં દેવો છે અને એ બધાં ઉર્ધ્વોપપન્નક નથી તેમજ કલ્પોપપન્નક પણ નથી. પરંતુ એ બધાં જ્યોતિષ્ક વિમાનોપપન્નક છે. ચન્દ્ર-સૂર્ય જ્યોતિ વગેરેથી સમ્બદ્ધ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં છે. તેમજ ચારોપપન્નક છે. મંડળ-ગતિથી પરિભ્રમણ કરનારા છે. 'નો चारट्ठिईया' એથી એઓ ચાર સ્થિતિક નથી. પરંતુ ગતિશીલ છે. એથી જ એમને ગતિરતિક અને ગતિ સમાપન્નક કહેવામાં આવેલ છે. 'उद्धीमुहकलंबुयापुप्फसंठाणसंठिएहिं जोयणसाहस्सिएहिं तावखेत्तेहिं, साहस्सियाहिं वेउव्वियाहिं बाहिराहिं परिसाहिं' કદંબ પુષ્પને ઉર્ધ્વમુખ રાખીને સ્થાપિત કરવામાં આવે તેવા આકારવાળા અનેક હજાર યોજન પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રને એઓ પોતાના તાપથી તપ્ત કરે છે-પ્રકાશિત કરે છે. એમનું કાર્ય આ પ્રમાણે છે કે એઓ અનવરત ૧૧૨૧ યોજન ત્યજીને સુમેરુપર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતા રહે. અનેક હજાર યોજન પ્રમાણવાળા તાપક્ષેત્રને એઓ તપ્ત કરે છે-પ્રકાશિત કરે છે-એવું જે કહેવામાં આવેલું છે તે ચન્દ્ર સૂર્યોની

चन्द्रादीन् साधारण्येन विशेषयन्नाह-'साहस्सिएहिं' साहस्त्रिकाभिः-अनेक सहस्रसंख्यकाभिः 'वेउव्वियाहिं' वैकुर्विकाभिः-विकुर्वितानेकप्रकारकरूपधारिणीभिः 'बाहिएहिं' बाह्याभिः-आभियोगिककर्मकारिणीभिः नाटयगीतवादनादि कर्मप्रवणत्वात् नतु तृतीयपर्षद् रूपाभिः 'परिसाहिं' पर्षद्भिर्देवसमूहरूपाभिः कर्तृभूताभिः 'महयाहयणट्टगीयवाइय' महताहतनाटय-गीतवादित्र, महता-अतिशयेन आहतानि-ताडितानि वादित्राणि नाटयगीते वादित्रे च वादनरूपे त्रिविधेऽपि सङ्गीते इत्यर्थः 'तंतीतलतालतुडियघणमुइंग' तन्त्रीतलतालत्रुटित-घनमृदङ्गानाम् 'पडुप्पवाइयरवेणं' पटुप्रवादितरवेण-शब्देन 'दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा' दिव्यान्-विलक्षणान् भोगभोगान् भुञ्जानाः 'महया उक्किट्ठसीहणाय बोल कलकलकरवेणं' महता उत्कृष्टसिंहनाद बोल कलकलरवेण तथा-स्वभावतो गतिरतिकैः-बाह्यपर्षदन्तर्गतै देवैर्वेगेन गच्छत्सु विमानेषूत्कृष्टो यः सिंहनादो मुच्यते यौच बोलकलकलौ क्रियेते तत्र बोलो-नाम मुखे हस्तं दत्वा महताशब्देन पूतकरणम्, कलकलश्च व्याकुलशब्दशब्दसमुदायः तादृश-

गया है नक्षत्रादि कों की अपेक्षा से नहीं क्यों कि विशेषण यथा संभव ही योजित किये जाते हैं। ये चन्द्रादिक ज्योतिषी देव अनेक हजार की संख्यावाली एवं विकुर्वित अनेक प्रकार के रूपों को धारण करनेवाली तथा नाटयगीत, वादन आदिकार्यों में प्रविण होने से आभियोगिक के कर्म की करनेवाली परिषदाओ से घिरे हुए देवसमूहों से परिवृत हुए 'महयाहयणट्टगीयवाइयतंतीतलताल-तुडियघणमुइंगपडुप्पवाइयरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा महया उक्किट्ठ सीहणायबोलकलकलरवेणं अच्छं पव्वयरायं पयाहिणावत्त मंडलचारं मेरुं अणुपरियट्टंति' अतिशयरूप से ताडित कियेजा रहे नाटय गीत में, एवं वादन कार्य में त्रिविध संगीत में-तंत्री, तलताल, त्रुटित, घन, मृदङ्ग-इनके जोर जोर के शब्दों के साथ २ दिव्य भोग भोगों को भोगते हुए तथा उत्कृष्ट सिंहनाद करते हुए एवं बोल-मुख में हाथ देकर सीटीकीसी जोर जोर की

અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલું છે. નક્ષત્રાદિકોની અપેક્ષાએ નહિ. કેમકે વિશેષણ યથા સંભવ જ યોજિત કરવામાં આવે છે. એ ચન્દ્રાદિક જ્યોતિષી દેવો અનેક હજારની સંખ્યાવાળી તેમજ વિકુર્વિત અનેક પ્રકારના રૂપોને ધારણ કરનારી તેમજ નાટ્યગીત, વાદન વગેરે કાર્યોમાં પ્રવીણ હોવા બદલ આભિયોગિકના કર્મોને કરનારી પરિષદાઓથી આવૃત દેવસમૂહોથી પરિવૃત થયેલા 'महया णट्टगीयवाइयतंतीतलतालतुडियघणमुइंगपडुप्पवा-इयरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा महया उक्किट्ट सीहणाय बोलकलकलरवेणं अच्छं पव्वयरायं पयाहिणावत्तमंडलचारं मेरुं अणुपरियट्टंति' અતિશય રૂપથી તાડિત કરવામાં આવેલા નાટ્યમાં, ગીતમાં તેમજ વાદન કાર્યમાં, ત્રિવિધ સંગીતમાં-તંત્રી, તલતાલ, ત્રુટિત, ઘન, મૃદંગ એમની તુમુલ ધ્વનિ સાથે દિવ્ય ભોગોનો ઉપભોગ કરતા તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સિંહનાદો કરતા તથા બોલ-એટલે કે મોંમા હાથ નાખીને સિસોટીઓ જેવો અવાજ કરતો તેમજ કલ-

रवेण-शब्देन महता महता समुद्रः शब्दभूतमिव कुर्वाणाः मेरुं परिवर्त्तन्ते इति क्रियासम्बन्धः, किं विशिष्टं मेरुं तत्राह-'अच्छं' इत्यादि, 'अच्छं पव्वयरायं' अच्छम् अतीव निर्मलं जाम्बूनदमयत्वात् रत्नबहुलत्वाच्च पर्वतराजं-पर्वतेन्द्रम् 'पयाहिणावत्तमंडलचारं' प्रदक्षिणावर्त्त मण्डलचारम्, तत्र प्रकर्षेण सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च परिभ्रमणं कुर्वतां चन्द्रादीनां दक्षिणदिग्भागे एव मेरुर्भवति यस्मिन् आवर्तने मण्डलपरिभ्रमणलक्षणे स प्रदक्षिणः, प्रदक्षिण आवर्त्तो येषां मण्डलानां तानि प्रदक्षिणावर्तमण्डलानि तेषु यथाचारो भवति तथा, क्रिया विशेषणम् तेन प्रदक्षिणावर्तमण्डले चारं-गमनं यथा स्यात् तथा 'मेरुं अणु परियट्टंति' मेरुं पर्वतराज मनुपर्यटन्ति-परिवर्तन्ते, अर्थात् सर्वेऽपि चन्द्रादयो ज्योतिष्कदेवाः समयक्षेत्रवर्त्तिनः मेरुं परितः प्रदक्षिणावर्तमण्डलचारेण भ्रमन्तीति चतुर्दशं द्वारम् ॥ सू० ९ ॥

चतुर्दशद्वारे नवमं सूत्रं व्याख्याय पञ्चदशद्वारे दशमं सूत्रं व्याख्यातुमाह-'तेसिणं भंते' इत्यादि,

मूलम्-तेसि णं भंते ! देवाणं जाहे इंदे चुए भवइ से कहमियाणिं पकरेंति ? गोयमा ! ताहे चत्तारि पंच वा सामाणिया देवा ते ठाणं उवसंपज्जित्ताणं विहरंति जाव तत्थ अण्णे इंदे उववण्णे भवइ । इंद ट्ठाणे णं भंते ! केवइयं कालं उववाएणं विरहिए ? गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं छम्मासे उववाएणं विरहिए । बहियाणं भंते ! माणुस्सुत्तरस्स पव्वयस्स जे चंदिम जाव तारारूवा तं चेव णेयव्वं णाणत्तं विमाणोववपणगा णो चारोववण्णगा चारट्ठिइया णो गइरइया णो

आवाज करते हुए तथा कल कल शब्द करते हुए उस सुवर्णमय होने से एवं रत्न बहुल होने से अत्यन्त निर्मल-ऐसे पर्वतराज की-समय क्षेत्रवर्ती मेरु की प्रदक्षिणावर्त मण्डलगति से नित्य प्रदक्षिणा किया करते हैं। जिस मंडल परिभ्रमण में मेरु दक्षिणदिग्भाग में ही होता है वह प्रदक्षिण है यह प्रदक्षिण आवर्त जिस मंडलों का होता है वे प्रदक्षिणावर्त मण्डल हैं इन में जैसे गति होती हैं इस गति के अनुसार वे मेरुपर्वत की प्रदक्षिणा किया करते है। "प्रदक्षिणावर्त मंडल चार" यह क्रिया विशेषण है ? १४ वां द्वार समाप्त ॥

કલ શબ્દ કરતા તે સુવર્ણમય હોવાથી તેમજ રત્ન બહુલતાથી અત્યંત નિર્મળ એવા પર્વતરાજની-સમય ક્ષેત્રવર્તી મેરૂની પ્રદક્ષિણાવર્ત મંડળ ગતિથી નિત્ય પ્રદક્ષિણા કરતા રહે છે. જે મંડળ પરિભ્રમણમાં મેરુ દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં જ હોય છે તે પ્રદક્ષિણ છે. આ પ્રદક્ષિણ આવર્ત જે મંડળોના હોય છે. તે પ્રદક્ષિણાવર્ત મંડળ છે એમાં જેવી ગતિ હોય છે આ ગતિ મુજબ તેઓ મેરુપર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતા રહે છે. 'પ્રદક્ષિણાવર્તમંડલચાર' આ ક્રિયા વિશેષણ છે. ॥૯॥

॥ ચતુર્દશ દ્વાર કથન સમાપ્ત ॥

गइसमावण्णगा पक्किट्ठगसंठाणसंठिएहिं जोयणसयसाहस्सिएहिं तावखित्तेहिं सयसाहस्सियाहिं वेउव्वियाहिं बाहिराहिं परिसाहिं महयाहयणट्ट-जाव भुंजमाणा सुहलेस्सा मंदलेस्सा चित्तंतरलेस्सा अण्णोण्णसमोगाढाहिं लेस्साहिं कुडाविव ठाणठिया सव्वओ समंता ते पएसे ओभासेंति उज्जोवेंति पभासेंति त्ति। तेसि णं भंते! देवाणं जाहे इंदे चुए से कह मियाणिं पकरेंति जाव जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं छम्मासा इति ॥सू. १०॥

छाया-तेषां खलु भदन्त! देवानां यदा इन्द्रश्च्युतो भवति ते कथमिदानीं प्रकुर्वन्ति? गौतम! तदा चत्वारः पञ्च वा सामानिकादेवाः तत्स्थानमुपसंपद्य खलु विहरन्ति, यावत्तत्रान्य इन्द्र उपपन्नो भवति। इन्द्रस्थानं खलु भदन्त! कियन्तं कालमुपपातेन विरहितम् गौतम! जघन्येनैकं समयमुत्कर्षेण षण्मासान उपपातेन विरहितम्। बाह्याः खलु भदन्त! मानुषोत्तरस्य पर्वतस्य ये चन्द्र यावत्ताराख्पाः तदेव नेतव्यम्, नानात्वं विमानोपपन्नका श्चारस्थितिका नो गतिरतिकाः, नो गतिसमापन्नाः पक्वेष्टका संस्थान संस्थितै र्योजनशतसाहस्त्रिकै स्तापक्षेत्रैः शतसाहस्त्रिकाभि र्वैकुर्विकाभि र्बाह्याभिः पर्षद्भिः महताहतनृत्ययावद् भुञ्जानाः सुखलेश्या मन्दलेश्याः मन्दातपलेश्याः चित्रान्तरलेश्याः अन्योन्य समवगाढाभिर्लेश्याभिः कूटानिवस्थानस्थिताः सर्वतः समन्तात् तान् प्रदेशान् अवभासयन्ति उद्योतयन्ति प्रभासयन्ति। तेषां खलु भदन्त! देवानां यदा इन्द्रश्च्युतः, ते कथमिदानीं प्रकुर्वन्ति यावत् जघन्येन एकं समयमुत्कर्षेण षण्मासान् ॥ सू० १० ॥

टीका-'तेसिणं भंते! देवाणं' हे भदन्त! तेषां चन्द्रादित्यादिताराख्पाणां खलु ज्योतिष्कदेवानाम् 'जाहे इंदे चुए भवइ' यदा-यस्मिन्काले इन्द्रोऽधिष्ठायकश्च्युतो भवति-च्यवते तदा-'से कहमियाणिं पकरेंति' ते ज्योतिष्कदेवाः कथं केन प्रकारेण इदानी मिन्द्र-

---

इस प्रकार १४ द्वारों में नौवां सूत्र व्याख्या युक्त करके अब १५ वे द्वार में १० वें सूत्रका सूत्रकार व्याख्यान करते हैं-

"तेसिणं भंते! देवाणं जाहे इंदे चुए भवइ" इत्यादि

अब गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'तेसिणं भंते! देवाणं' इन चन्द्र आदित्य-सूर्य आदि ज्योतिष्क देवों का 'जाहे' जब 'इंदे चुए भवइ' इन्द्र च्युत

આ પ્રમાણે ૧૪ દ્વારોથી નવમા સૂત્રની વ્યાખ્યા કરીને હવે ૧૫ માં દ્વારમાં દસમાં સૂત્રનું સૂત્રકાર વ્યાખ્યાન કરે છે-'तेसिणं भंते! देवाणं जाहे इंदे चुए भवइ' इत्यादि

ટીકાર્થ-હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો છે કે-'तेसिणं भंते! देवाणं' એ ચન્દ્ર આદિત્ય-સૂર્ય વગેરે જ્યોતિષ્ક દેવોના 'जाहे' જ્યારે 'इंदे चुए भवइ' ઈન્દ્ર

विरहकाले किं प्रकुर्वन्ति इति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'तहा चत्तारि पंच वा सामाणिया देवा' तदा चत्वारः पञ्च वा सामानिका देवाः तदा तस्मिन् इन्द्रच्यवनकाले चत्वारः–चतुः संख्यकाः पञ्च–पञ्चसंख्यका वा सामानिका देवाः, एकमत्येन मिलित्वा 'तं ठाणं उवसंपज्जित्ताणं विहरंति' तत्स्थानमुपसंपद्य खलु विहरन्ति, तस्य च्युतेन्द्रस्य स्थानमुपसंपद्य अधिष्ठाय विरहन्ति तदिन्द्रस्थानं परिपालयन्ति, कियत्कालपर्यन्त मिन्द्रस्थानं परिपालयन्ति तत्राह–'जाव' इत्यादि, 'जाव तत्थ अण्णे इंदे उववण्णे भवइ' यावत्तत्रान्य इन्द्र उपपन्नो भवति, यावत्कालपर्यन्तम् अन्योऽपर इन्द्रोऽधिष्ठायक उपपन्नः समुत्पन्नो भवतीति। सम्प्रति, इन्द्रविरहकालं प्रश्नयन्नाह–'इंदट्ठाणेणं' इत्यादि, 'इंदट्ठाणेणं भंते' इन्द्रस्थानं खलु भदन्त! केवइयं कालं उववाएणं विरहिए' कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तम् उपपातेन–इन्द्रस्योत्पादेन विरहितं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' हे गौतम! 'जहन्नेणं एगं समयं उक्कोसेणं छम्मास उववाएणं विरहिए' जघन्येनैकं समय मुत्कर्षेण

होता है 'से कहमियाणिं पकरेंति' तब वे उस समय क्या करते हैं? इसके उत्तर में प्रभु गौतमस्वामी से कहते हैं 'गोयमा! ताहे चत्तारि पंच वा सामाणिया देवा ते ठाणं उवसंपज्जित्ताणं विहरंति' हे गौतम! उस समय चार या पांच सामानिकदेव एक संमति से मिलकर उस च्युत हुए इन्द्रके स्थानकी पूर्ति कर देते हैं। 'जाव तत्थ अण्णे इंदे उववण्णे भवइ' फिर वहां पर कोइ दूसरा इन्द्र उत्पन्न हो जाता है तात्पर्य कहने का यही है कि इन्द्र से रिक्त हुए इन्द्र स्थान पर चार या पांच सामानिक देव स्थानापन्न इन्द्र के रूप में तब तक ही काम संचालित करते रहते हैं कि जब तक कोइ दूसरा इन्द्र उस स्थान पर उत्पन्न नहीं होता है।

'इंदट्ठाणे णं भंते! केवइयं कालं उववाएणं विरहिए' हे भदन्त! इन्द्रस्थान कितने काल तक इन्द्र के उत्पाद से विरहित रहता है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं छम्मासे' हे गौतम! इन्द्र

च्युत थाय छे. 'से कहमियाणिं पकरेंति' त्यारे तेओ ते समये शुं करे छे? एना जवाबमां प्रभु कहे छे. 'गोयमा! ताहे चत्तारि पंच वा सामाणिया देवा ते ठाणं उवसंपज्जित्ताणं विहरंति' हे गौतम! ते समये चार के पांच सामानिक देवो एक संमतिथी मळीने ते च्युत थयेला ईन्द्रना स्थाननी पूर्ति करे छे. 'जाव तत्थ अण्णे इंदे उववण्णे भवइ' पछी त्यां कोई बीजो ईन्द्र उत्पन्न थई जाय छे. तात्पर्य आ प्रमाणे छे के ईन्द्रथी रिक्त थयेला ईन्द्रना स्थान पर चार के पांच सामानिक देवो स्थानापन्न ईन्द्रना रूपमां त्यां सुधी ज कामनुं संचालन करता रहे छे के ज्यां सुधी कोई बीजो ईन्द्र ते स्थान उपर उत्पन्न थतो नथी. 'इंद ट्ठाणेणं भंते! केवइयं कालं उववाएणं विरहिए' हे भदंत! ईन्द्र स्थान केटला काळ सुधी ईन्द्रना उत्पादथी विरहित रहे छे? एना जवाबमां प्रभु कहे छे–'गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं छम्मासे' हे गौतम! ईन्द्रनुं स्थान ईन्द्रना

षण्मासान् उपपातेन विरहितम्, जघन्यत एकसमयं यावदिन्द्रोपपातेन तथोत्कर्षतः षण्मासान् यावत् उपपातेन विरहितं भवतीन्द्रस्थानम्, ततः परमवश्य मन्यस्येन्द्रस्य उत्पादादिति ।

सम्प्रति समयक्षेत्रबहिर्वर्त्ति ज्योतिष्कदेवानां स्वरूपं प्रष्टुमाह-'बहियाणं' इत्यादि, 'बहियाणं भंते ! माणुसुत्तरस्स पव्वयस्स' बाहिः खलु (बहिस्तात् खलु) भदन्त ! मानुषोत्तरस्य पर्वतस्य, मानुषोत्तरपर्वतस्य बहिर्भागे इत्यर्थः 'जे चंदिम जाव ताराख्वा तंचेव णेयव्वं' ये चन्द्र यावत्तारारूपास्तदेव, ये चन्द्रसूर्य ग्रहनक्षत्र तारारूपा देवस्ते किमूर्ध्वोपपन्नकाःकल्पोपपन्नकाः विमानोपपन्नकाः चारोपपन्नकाः चारस्थितिका गतिरतिरकाः गतिसमापन्नकाः किमिति संपूर्णप्रश्नवाक्यस्य यावत्पदेन संग्रहः तथा, भगवानाह-हे गौतम ! नो ऊर्ध्वोपपन्नकाः नापि कल्पोपपन्नकाः, एतत्पर्यन्तं यावत्पदेन संगृह्यते 'णाणत्तं' नानात्वं पूर्वसूत्रापेक्षया एतत्, यत् 'विमाणोववण्णगा' ते मानुषोत्तरपर्वतस्य बहि र्ये चन्द्रादयो ज्योतिष्कदेवास्ते नो ऊर्ध्वोपपन्नका न वा कल्पोपपन्नकाः किन्तु विमानोपपन्नकाः 'णो चारोववण्णगा' नो चारोपपन्नकाः 'चारट्ठिईया' चारस्थितिकाः गतिवर्जिता इत्यर्थः, अतएव 'णो गतिरइया'

का स्थान इन्द्र के उत्पाद से कम से १ एक समय तक और अधिक से अधिक ६ माह तक रिक्त रहता है इसके बाद तो अवश्य ही अन्य इन्द्रका वहां उत्पाद हो ही जाता है ।

अब गौतम स्वामी समय क्षेत्र से बहिर्वर्ती ज्योतिष्क देवों के स्वरूप के सम्बन्ध में पूछने के लिये 'बाहियाणं भंते ! माणुसुत्तरस्स पव्वयस्स जे चंदिम जाव ताराख्वा तं चेव णेयव्वं' प्रभु से ऐसा अपना अभिप्राय प्रकट कर रहे हैं कि-हे भदन्त ! मानुषोत्तर पर्वत से बाहिर जो चन्द्र सूर्य, ग्रह नक्षत्र एवं तारा है वे क्या उर्ध्वोपपन्नक है ? या कल्पोपपन्नक है ? या वि मानोपपन्नक हैं ? या चारोपपन्नक है ? या चारस्थितिक है ? या गतिरतिक हैं ? या गति समापन्नक है ? इसके उत्तर में प्रभु ने उन से कहा है कि हे गौतम ! ये मानुषोत्तर पर्वत के बाहिर के जो ज्योतिषी देव हैं वे न उर्ध्वोपपन्नक हैं न कल्पोपपन्नक हैं किन्तु

ઉત્પાદથી ઓછામાં ઓછું એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે ૬ માસ સુધી રિક્ત રહે છે. એના પછી તો ચોક્કસ બીજો ઇન્દ્ર ત્યાં ઉત્પન્ન થઇ જાય છે.

હવે ગૌતમસ્વામી સમય ક્ષેત્રમાંથી બહિર્વર્તી જ્યોતિષ્ક દેવોના સ્વરૂપ સંબંધમાં પ્રશ્ન કરવા માટે 'बाहियाणं भंते ! माणुसुत्तरस्स पव्वयस्स जे चंदिम जाव ताराख्वा तं चेव णेयव्वं' પ્રભુની સામે પોતાનો એવો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે કે હે ભદંત ! માનુષોત્તર પર્વતથી બહાર જે ચન્દ્ર, સૂર્ય ગ્રહ, નક્ષત્ર તેમજ તારાઓ છે, તેઓ શું ઉર્ધ્વોપપન્નક છે ? અથવા કલ્પોપન્નક છે ? અથવા વિમાનોપપન્નક છે ? અથવા ચારોપપન્નક છે ? અથવા ચાર સ્થિતિક છે ! અથવા ગતિરતિક છે ? અથવા ગતિ સમાપન્નક છે ? એના જવાબમાં પ્રભુએ તેમને કહ્યું છે કે હે ગૌતમ ! એઓ માનુષોત્તર પર્વતની બહારના જે જ્યોતિષી દેવો છે તેઓ ઉર્ધ્વોપન્નક નથી તથા કલ્પોપપન્નક પણ નથી પરંતુ વિમાનોપપન્નક છે, એ ચારોપ-

नो गतिरतिकाः 'णो गइसमावण्णगा' नो गतिसमापन्नकाः 'पक्किट्ठगसंठाणसंठिएहिं' पक्वेष्टकासंस्थानसंस्थितैः 'जोयणसयसाहस्सिएहिं' योजनशतसाहस्रिकैः-लक्षयोजनप्रमाणैः 'तावखित्तेहिं' तापक्षेत्रैः, तान् प्रदेशान् अवभासयन्तीति क्रियासम्बन्धः, अत्र पक्वेष्टकासंस्थानं यथा पक्वेष्टका आयामतो लम्बायमाना विष्कम्भतः स्तोका चतुष्कोणा च भवति, तेनैव प्रकारेण तेषां मनुष्य क्षेत्रवर्त्तिनां चन्द्रसूर्याणां तापक्षेत्राणि आयामतोऽनेकयोजनलक्ष प्रमाणानि, विष्कम्भतो योजनशतसहस्र प्रमाणानि भवन्ति, अयं भावः-मानुषोत्तरपर्वतात् योजनलक्षस्यार्द्धातिक्रमे सति प्रथमा चन्द्रसूर्यपङ्क्तिः तदनन्तरं योजनलक्षातिक्रमे द्वितीयापङ्क्तिः,

विमानोपपन्नक हैं चारोपपन्नक भी ये नहीं है किन्तु चारस्थितिक हैं गतिवर्जित है, अत एव ये गतिरतिक भी नहीं हैं और न गतिसमापन्नक भी है। तात्पर्य यही है कि अढाई द्वीप के ही ज्योतिषी देव गतिरतिक गतिसमापन्नक और चारोपपन्नक कहे गये हैं-ढाई द्वीप से बाहर के ज्योतिषी देव गतिवर्जित कहे गये हैं। 'पक्किट्ठगसंठाणसंठिएहिं जोयणसयसाहस्सिएहिं तावक्खित्तेहिं सयसाहस्सियाहिं वेउव्वियाहि बाहिराहिं परिसाहिं महयाहयणट्ट जाव भुंजमाणा सुहलेस्सा मंदलेस्सा मंदायवलेस्सा चित्तंतरालेस्सा' ये ज्योतिषी देव पक्व ईट के जैसे संस्थान वाले ऐसे एक लाख योजन प्रमित ताप क्षेत्र को अवभासित करते है पकी हुई ईट का संस्थान आयाम की अपेक्षा लम्बा होता है और विष्कम्भ की अपेक्षा स्तोक-कम-होता है एवं चार कोनों वाला होता हैं इसी प्रकार से मनुष्य क्षेत्रवर्ती चन्द्र सूर्यो के ताप क्षेत्र आयाम की अपेक्षा अनेक योजन लक्ष प्रमाण लम्बे होते हैं और विष्कम्भ की अपेक्षा वे एक लाख योजन के प्रमाण वाले होते हैं तात्पर्य यह है कि-मानुषोत्तर पर्वत से आधे लाख योजन

પપન્નક પણ નથી પરંતુ ચારસ્થિતિક છે, ગતિવર્જીત છે એથી એઓ ગતિરતિક પણ નથી અને ગતિસમાપન્નક પણ નથી. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અઢઇ દ્વીપના જ જ્યોતિષી દેવ ગતિરતિક, ગતિસમાપન્નક અને ચારોપપન્નક કહેવામાં આવેલા છે. અઢાઇ દ્વીપની બહારના જ્યોતિષી દેવો ગતિવર્જિત કહેવામાં આવેલા છે. 'पक्किट्ठगसंठाणसंठिएहिं जोयणसयसाहस्सिएहिं तावक्खित्तेहिं सयसाहस्सियाहिं वेउव्वियाहि बाहिराहिं परिसाहिं महया हयणट्ट जाव भुंजमाणा सुहलेस्सा मंदलेस्सा मंदातवलेस्सा चित्तंतरलेस्सा' એ જ્યોતિષ્ક દેવો પક્વ ઇટ જેવા સંસ્થાનવાળા, એવા એક લાખ યોજન પ્રમિત તાપક્ષેત્ર ને અવભાસિત કરે છે. પક્વ ઈટનું સંસ્થાન આયામની અપેક્ષાએ સ્તોક-કમ-હોય છે, તેમજ ચતુષ્કોણ યુક્ત હોય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય ક્ષેત્રવર્તી ચન્દ્ર સૂર્યના તાપક્ષેત્ર આયામની અપેક્ષાએ અનેક યોજન લક્ષ પ્રમાણ દીર્ઘ હોય છે-અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ તેઓ એક લાખ યોજન જેટલા પ્રમાણવાળા હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે માનુષોત્તર પર્વતથી અર્ધા લાખ યોજન પછી પ્રથમ ચન્દ્ર, સૂર્ય, પંક્તિ છે. ત્યાર પછી એક યોજન

तेन प्रथमपङ्क्तिस्थितचन्द्रसूर्यमण्डलानामेतावान् तापक्षेत्रस्यायामो विस्तारश्च भवति, एकस्मात् सूर्यादपरः सूर्यो लक्षयोजनस्यातिक्रमे भवति तेन लक्षयोजनप्रमाणउक्त इति ।

'सयसाहस्सियाहिं' शतसाहस्रिकाभिः-लक्षप्रमाणाभिः 'वेउव्वियाहिं' वैकुर्विताभिः-वैक्रियलब्ध्या संपादिताभिः 'परिसाहिं' पर्षद्भिः 'महयाहयणट्ट जाव भुंजमाणा' महता हत नृत्यगगीतवादित्रतन्त्रीतलतालत्रुटितघनमृदङ्गपटुप्रवादितरवेण दिव्यान् भोगभोगान् भुञ्जानाः ते चन्द्रादयः 'सुहलेस्सा' सुखलेश्याः अत्र सुखलेश्येति विशेषणं चन्द्रस्यैव योग्यत्वात् तेन नातिशीततेजसो मनुष्यलोकइव शीतकालादौ, एकान्ततः शीतरश्मयो नेत्यर्थः मन्दलेश्याः, एतच्च विशेषणं सूर्यं प्रति, तेन नात्युष्णतेजसो मनुष्यलोकइव निदाघसमये । एत-

के बाद प्रथम चन्द्र सूर्य पङ्क्ति है इसके बाद एक योजन आगे जाने पर दूसरी चन्द्र सूर्य पंङ्क्ति है इस कारण प्रथम पंङ्क्ति में रहे हुए चन्द्र सूर्य मंडलों का इतना तापक्षेत्र का आयाम और विष्कम्भ होता है एक सूर्य से दूसरा सूर्य एक योजन के अतिक्रम करने पर आता है इस कारण एक लाख योजन का तापक्षेत्र का विष्कम्भ कहा गया है

ये चन्द्रादिक एक लाख की संख्यावाले तथा विकुर्वित अनेक प्रकार के रूपों को धारण करने वाले ऐसे आभियोगिक कर्मकारी देवसमूहों के द्वारा बडे जोर जोर से ताडित किये गये नाटय गीत एवं वादित्र वादन कार्य में-त्रिविध सङ्गीत के समय में-तंत्री तल ताल, त्रुटित, घन,मृदंग इन सब बाजों की ध्वनि पूर्वक दिव्य भोगों को भोगते हैं। ये चन्द्रादिक सुखलेश्यावाले होते है 'यहां 'सुखलेश्या' यह विशेषण योग्य होने से चन्द्र के ही लागू होता है इससे मनुष्यलोक की तरह ये शीतकाल आदि में आति शीत तेज वाले नहीं होते हैं अर्थात् एकान्त से शीतरश्मि वाले नहीं होते हैं। 'मंदलेश्या,' यह विशेषण

પછી બીજી ચન્દ્ર સૂર્ય પંક્તિ છે. આ કારણથી પ્રથમ પંક્તિમાં રહેનારા ચન્દ્ર-સૂર્ય-મંડળોનો આટલા તાપક્ષેત્રનો આયામ અને વિષ્કંભ હોય છે. એક સૂર્યથી બીજો સૂર્ય એક યોજનને અતિક્રમ કરવાથી આવે છે. આ કારણથી એક લાખ યોજન તાપક્ષેત્રનો વિષ્કંભ કહેવામાં આવેલો છે.

એકલાખ જેટલી સંખ્યાવાળા એ ચન્દ્રાદિકો તેમજ વિકુર્વિત અનેક પ્રકારના રૂપોને ધારણ કરનારા એવા આભિયોગિક કર્મકારી દેવ સમૂહો વડે ખૂબજ જોર-શોરથી તાડિત કરવામાં આવેલા નાટ્ય, ગીત તેમજ વાદિત્રવાદન કાર્યમાં ત્રિવિધ સંગીતના સમયમાં-તંત્રી, તલ, તાલ, ત્રુટિત, ઘન, મૃદંગ એ બધા વાદ્યોની ધ્વનિપૂર્વક દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે. એ ચન્દ્રાદિક સુખલેશ્યાવાળા હોય છે. અહીં 'સુખલેશ્ય' આ વિશેષણ યોગ્ય હોવા બદલ ચન્દ્રોને જ એ લાગૂ પડે છે, એથી મનુષ્યલોકની જેમ એઓ શીતકાય આદિમાં અતિશીત તેજવાળા હોતા નથી અર્થાત્ એકાંતથી શીતરશ્મિવાળા હોતા નથી. 'મંદલેશ્ય' આ વિશેષણ

देव पुनर्दर्शयति विशेषणान्तरेण 'मंदातवलेस्सा' मन्दतपलेश्याः तत्र मन्दाः—न तीक्ष्णस्वभावा आतपरूपाऽऽलेश्या—किरणसमुदायो येषां ते मन्दातपलेश्याः 'चित्तंतरलेस्सा' चित्रान्तरलेश्याः चित्रमन्तरं च लेश्या येषां ते चित्रान्तरलेश्याः, अर्थात् चित्रमन्तरं सूर्याणां चन्द्रान्तरितत्वात् चित्रलेश्यत्वतु चन्द्राणां शीतरश्मित्वात् सूर्याणामुष्णकिरणवत्वात्। ते च चन्द्रादयः काभिः प्रभासयन्ति तत्राह—'अण्णोण्ण' इत्यादि, 'अण्णोण्ण समोगाढाहिं' लेस्साहिं' अन्योन्य समवगाढाभिर्लेश्याभिः, तत्रान्योन्यं परस्परं समवगाढाभिः—संश्लिष्टाभिः लेश्याभिः मिलितप्रकाशैः चन्द्राणां सूर्याणां च लेश्याः योजनशतसहस्रप्रमाणविस्ताराः चन्द्रसूर्याणां सूचीपंक्त्या व्यवस्थितानां परस्परमन्तरं पञ्चाशद् योजनसहस्राणि ततश्च चन्द्रस्य प्रभया मिश्रिताः चन्द्रप्रभाः, एवं प्रकारेण चन्द्रसूर्ययोः प्रभानां परस्परमिश्रीभावः प्रतिपादित इति ॥ एतेषां

सूर्य के प्रति है—इस से ये अति उष्णतेज वाले नहीं होते हैं जैसे कि ये मनुष्यलोक में निदाघ के समय में—गर्मी के समय में हो जाते हैं 'मंदातवलेश्या' ये मन्द आतपरूप लेश्यावाले—किरणोंवाले होते हैं—तीक्ष्ण किरणों वाले नहीं होते हैं 'चित्तंतरलेस्सा' इनका अन्तर विचित्र होता है और लेश्या भी इन की भिन्न २ ही होती है क्यों कि सूर्य चन्द्रों से अन्तरित होते हैं तथा चन्द्र शीतरश्मिवाले होते हैं और सूर्य उष्ण किरणों वाले होते हैं। 'अण्णोण्णं समोगाढाहिं लेसाहिं कुडाविव ठाणठिया सव्वओ समंता ते पएसे ओभासंति उज्जोवेंति पभासेंतित्ति' परस्पर में मिलित प्रकाश वाले ये चन्द्र और सूर्य कूट पर्वताग्रस्थित शिखरों की तरह सर्वदा एकत्र अपने २ स्थान पर स्थित है—अर्थात् चलन क्रिया से रहित हैं। चन्द्र और सूर्यो का प्रकाश एक लाख योजन तक विस्तृत विस्तार वाला कहा है सूची पङ्क्ति की रचना के अनुसार व्यवस्थित हुए चन्द्र और सूर्यो का परस्पर में अन्तर ५० हजार योजन का है चन्द्र की प्रभा

સૂર્ય—પ્રતિ છે. એથી એઓ અતિઉષ્ણુ તેજવાળા હોતા નથી. જેમ કે એઓ મનુષ્યલોકમાં નિદાઘ ઋતુના સમયમાં—ગરમીમાં થઇ જાય છે. 'मंदातवलेश्या' એઓ મંદ આતપરૂપ લેશ્યાવાળા—કિરણોવાળા હોય છે. તીક્ષ્ણુ કિરણોવાળા હોતા નથી. चित्तंतर लेस्सा' એમનું અંતર વિચિત્ર હોય છે. અને એમની લેશ્યા પણુ ભિન્ન—ભિન્ન જ હોય છે. કેમકે સૂર્ય—ચન્દ્રોથી અંતરિત હોય છે. તથા શીતરશ્મિવાન્ હોય છે અને સૂર્ય ઉષ્ણુકિરણોવાળો હોય છે. 'अण्णोण्णं समोगाढाहिं लेस्साहिं कुडाविव ठाणठिया सव्वओ समंता ते पएसे ओभासेंति उज्जोवेंति पभासेंतित्ति' પરસ્પરમાં મિલિત પ્રકાશવાળા એ ચન્દ્ર અને સૂર્યકૂટ પર્વતાગ્રસ્થિત શિખરોની જેમ સર્વદા એકત્ર પોત—પોતાના સ્થાન ઉપર સ્થિત છે. એટલે કે ચલન ક્રિયાથી રહિત છે. ચન્દ્ર અને સૂર્યોનો પ્રકાશ એકલાખ યોજન સુધી વિસ્તૃત—વિસ્તારવાળો કહેવામાં આવેલો છે. સૂચી પંક્તિની રચના મુજબ વ્યવસ્થિત થયેલા ચન્દ્ર અને સૂર્યોનું પરસ્પરમાં અંતર ૫૦ હજાર યોજન જેટલું છે.

स्थिरत्वं दृष्टान्त द्वारा दर्शयति-कूडाविव' इत्यादि, 'कूडाविव ठाणट्ठिया' कूटानीव स्थान स्थिताः मनुष्यक्षेत्र बहिर्वर्त्ति चन्द्रादयः तत्र कूटानीव पर्वताग्रस्थित शिखराणीव स्थान स्थिताः सर्वदैव-एकत्र स्वकीयस्थाने एव स्थिता वर्तमानाः चलनधर्मरहिता इत्यर्थः। इत्थंभूतास्ते चन्द्रादयः 'सव्वओ समंता तेपएसे' सर्वतः समन्तात् तान् प्रदेशान् स्वस्व समीप वर्तिनः 'ओभासेंति उज्जोवेंति तवेंति पभासेंति त्ति' अवभासयन्ति उद्योतयन्ति तपन्ति प्रभासयन्ती। मनुष्यक्षेत्रबहिर्भूतचन्द्रादीनां ज्योतिष्कदेवानां स्वकीय स्वकीयेन्द्राभावे व्यवस्थां दर्शयितुं प्रश्नयन्नाह-'तेसि णं भंते' इत्यादि, 'तेसि णं भंते' तेषां मानुषक्षेत्रबहिर्भूत-देवानां खलु भदन्त ! 'देवाणं' देवानां ज्योतिष्कानाम् 'जाहे इंदे चुए भवइ' यदा-यस्मिन् काले इन्द्रश्च्युतो भवति-तत्स्थानात् च्युतः परिभ्रष्टो भवति 'से कहमियाणिं पकरेंति' ते देवा-श्चन्द्रादयः इदानी मिन्द्रच्यवनकाले कथं-केन प्रकारेण व्यवस्थां प्रकुर्वन्तीति प्रश्नः, भगवा-नाह-'जाव जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं छम्मासा इति' यावत् जघन्येनैकं समयम् उत्कर्षेण

से मिश्रित सूर्य की प्रभा है और सूर्य की प्रभा से मिश्रित चन्द्र की प्रभा है इस तरह से यह चन्द्र और सूर्य की प्रभा का यह आपस में मिश्रीभाव कहा गया है। इनकी स्थिरता समझाने के लिये ही कूट का दृष्टान्त दिया गया है मनुष्य क्षेत्र बहिर्वर्ती चन्द्रादिक सब ही ज्योतिषी देव हलन चलन क्रिया से रहित कहे गये हैं इस प्रकार से ये चन्द्रादिक सर्वतः चारों ओर उन २ प्रदेशों को-अपने अपने समीपवर्ती स्थानों को-अवभासित करते हैं, उद्योतित करते हैं, तपाते हैं, और चमकाते रहते हैं। अब गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछते है-'तेसि णं भंते ! देवाणं जाहे इंदे चुए भवइ' हे भदन्त ! मनुष्यक्षेत्र वहीर्वर्ती इन ज्योतिष्क देवों का जब इन्द्र अपना अपना इन्द्रच्युत होता है अपने अपने स्थान से परिभ्रष्ट होता है-'से कहमियाणिं पकरेंति' तो वे ज्योतिषी देव इन्द्रादिक के अभाव में-अपने यहां की कैसे व्यवस्था करते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते

ચન્દ્રની પ્રભાથી મિશ્રિત સૂર્યની પ્રભા છે અને સૂર્યની પ્રભાથી મિશ્રિત ચન્દ્રની પ્રભા છે. આ પ્રમાણે આ ચન્દ્ર અને સૂર્યની પ્રભાનો આ પરસ્પરમાં મિશ્રીભાવ કહેવામાં આવેલ છે. એમની સ્થિરતા સમજવા માટે જ કૂટનું દષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે. મનુષ્ય ક્ષેત્ર બહિવર્તી ચન્દ્રાદિક સર્વ જ્યોતિષી દેવો હલન-ચલન ક્રિયાથી રહિત કહેવામાં આવેલા છે. આ પ્રમાણે એ ચન્દ્રાદિક સર્વતઃ ચોમેરથી તત્ તત્ પ્રદેશોને પોત-પોતાના સમીપવર્તી સ્થાનોને અવભાસિત કરે છે-ઉદ્યોતિત કરે છે તપ્ત કરે છે અને ચમકાવે છે.

હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કરે છે-'તે સિણં ભંતે ! દેવાણં જાહે ઇંદે ચુએ ભવઇ' હે ભદન્ત ! મનુષ્ય ક્ષેત્ર બહિવર્તી એ જ્યોતિષ્ક દેવોનો ઇન્દ્ર જ્યારે પોત-પોતાના સ્થાન પરથી ચ્યુત થાય છે-પોતાના સ્થાન પરથી પરિભ્રષ્ટ થાય ... ણિં પકરેંતિ' તો તે જ્યોતિષી દેવો ઇન્દ્રાદિકના અભાવમાં પોતાની વ્યવસ્... છે? એનો

षण्मासान्, अत्र यावत्पदेन 'गोयमा ! ताहिं चत्तारि पंच वा सामाणिया देवा तं ठाणं उवसंपज्जित्ताणं विहरंति जाव तत्थ अण्णे इंदे उववण्णे भवइ। इंदट्ठाणेणं भंते ! केवइयं कालं उववाएणं विरहिए गोयमा'' गौतम ! चत्वारः पञ्च वा सामानिका देवा स्तत्स्थानमुपसंपद्य खलु विहरन्ति यावत्तत्रान्य इन्द्र उपपन्नो भवति। इन्द्रस्थानं खलु भदन्त ! कियन्तं काल मुपपातेन विरहितं गौतम ! एतत्पर्यन्तप्रकारणस्य ग्रहणं भवति, यावत्पदग्राह्यप्रकरणस्य व्याख्यानमित्थम्–'गोयमा' हे गौतम ! 'ताहे' तदा इन्द्रविरहसमये 'चत्तारि पंच वा सामाणिया देवा' चत्वारः पञ्च वा सामानिकाः देवाः 'तं ठाणं उवसंपज्जित्ताणं' तत् स्थानं च्युतेन्द्रस्थानम् उपसंपद्य खलु 'विहरंति' विहरन्ति-तदिन्द्रस्थानं परिपालयन्ति तत्राह–'जाव' इत्यादि, 'जाव तत्थ अण्णे इंदे उववण्णे भवइ' यावत्कालपर्यन्तमन्यो द्वितीय इन्द्रः 'तत्थ' तत्र तदिन्द्रस्थाने उपपन्नः समुत्पन्नो भवति इति। सम्प्रति महेन्द्रविरहकालं प्रश्नयन्नाह–'इंदट्ठाणेणं' इत्यादि, 'इंदट्ठाणे णं भंते ! केवइयं कालं उववाएणं विरहिए' इन्द्रस्थानं खलु भदन्त ! कियन्तंकाल मुपपातेन विरहितम् हे भदन्त ! इन्द्रस्थानं कियत्कालपर्यन्तं यावत् उपपातेन–इन्द्रोत्पादेन विरहितं भवतीति प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! इति यावत्पदग्राह्य प्रकरणस्यार्थः, उत्तरम्–हे गौतम ! जघन्येनैकं समयम् उत्कर्षेण षण्मासान् यावदिन्द्रोत्पादेन विरहितं प्रज्ञप्तं तदनन्तरमवश्यमपरेन्द्रस्योत्पादसंभवादिति। इति पञ्चदशं द्वारं समाप्तम्, दशमसूत्रमपि व्याख्यातम्। तदेवं प्रकारेण पञ्चदशानुयोगद्वारैः सूर्यप्ररूपणं कृतमिति। सू. १०।

तदेवं पञ्चदशानुयोगद्वारैः सूर्यप्ररूपणा कृता, तदनन्तरमवसरप्राप्तां चन्द्रप्ररूपणामाह–तत्र सप्तानुयोगद्वाराणि १, मण्डलसंख्या प्ररूपणा २, मण्डक्षेत्रप्ररूपणा ३, प्रतिमण्डल

हैं–'जाव जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं छम्मासा' हे गौतम ! उस समय चार या पांच सामानिक देव उस स्थान पर रहकर वहां की व्यवस्था करते हैं इन्द्र से विरहित इन्द्र का स्थान कम से कम एक समय तक रहता है और अधिक से अधिक छहमाह तक रहता है इसके बाद वहां इन्द्र अवश्य ही उत्पन्न हो जाता है इत्यादि यह सब पूर्वोक्त प्रकरण यहां यावत् पद से गृहीत हुआ है। १५ वां द्वार समाप्त १० सूत्रो का व्याख्यान समाप्त इस तरह १५ अनुयोग द्वारों द्वारा सूर्य प्रकरण समाप्त किया गया है ॥१०॥

જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'जाव जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं छम्मासा' હે ગૌતમ ! તે સમયે ચાર કે પાંચ સામાનિક દેવો તે સ્થાન પર ઉપસ્થિત રહીને ત્યાંની વ્યવસ્થા કરે છે. ઈન્દ્ર-વિરહિત ઈન્દ્રનું સ્થાન ઓછામાં ઓછું એક સમય સુધી રહે છે અને વધારેમાં વધારે ૬ માસ સુધી રહે છે. ત્યાર બાદ ત્યાં ઈન્દ્ર અવશ્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે ઈત્યાદિ આ બધું પૂર્વોક્ત પ્રકરણ અહીં યાવત્ પદથી ગૃહીત થયેલું છે.

આ પ્રમાણે ૧૫ અનુયોગદ્વારોથી સૂર્ય પ્રકરણ સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે. ॥સૂ.૧૦॥

પંદરમું દ્વાર સમાપ્ત

मन्तरप्ररूपणा ४, मण्डलायामादिमानम् ५, मन्दरपर्वतमधिकृत्य प्रथमादिमण्डलाबाधा ६, सर्वाभ्यन्तरादि मण्डलायामादिः ७, मुहूर्त्तगतिः। तत्रादौ मण्डलसंख्याप्ररूपणां ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'कइणं भंते' इत्यादि,

मूलम्-कइ णं भंते ! चंदमंडला पन्नत्ता ? गोयमा ! पण्णरस चंद-मंडला पन्नत्ता। जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे केवइयं ओगाहित्ता केवइया चंदमंडला पन्नत्ता ? गोयमा ! जंबुद्दीवेणं दीवे असीयं जोयणसयं ओगाहित्ता पंच चंदमंडला पन्नत्ता। लवणेणं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! लवणेणं समुद्दे तिण्णि तीसे जोयणसए ओगाहित्ता एत्थ णं दस चंद-मंडला पन्नत्ता, एवामेव सपुव्वावरेण जंबुद्दीवे दीवे लवणे य समुद्दे पन्नरस चंदमंडला भवंतीति मक्खायं॥१॥ सव्वब्भंतराओणं भंते! चंद-मंडलाओणं केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरए चंदमंडले पन्नत्ते ? गोयमा ! पंचदसुत्तरे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरए चंदमंडले पन्नत्ते (२) चंदमंडलस्स णं भंते! चंदमंडलस्स केवइयाए अबाहाए अंतरे पन्नत्ते ? गोयमा ! पणतीसं पणतीसं जोयणाइं तीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णियाभाए चंदमंडल-स्स अबाहाए अंतरे पन्नत्ते।३। चंदमंडलेणं भंते ! केवइयं बाहल्लेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! छप्पण्णं एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खं-भेणं तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं अट्ठावीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स बाहल्लेणं पन्नत्ते ॥४॥ ॥सू० ११॥

छाया-'कति खलु भदन्त ! चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! पञ्चदशचन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि, जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे कियदवगाह्य कियन्ति चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे अशीतं योजनशतमवगाह्य पञ्च चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि। लवणे खलु भदन्त ! पृच्छा, गौतम ! लवणे च समुद्रे त्रीणि त्रिंशद् योजनशतानि अवगाह्यात्र खलु दश चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि, एवमेव सपूर्वापरेण जम्बूद्वीपे द्वीपे लवणे च समुद्रे पञ्चदश-चन्द्रमण्डलानि भवन्तीत्याख्यातम् ॥१॥ सर्वाभ्यन्तरात्खलु भदन्त ! चन्द्रमण्डलात् कियत्या अबाधया सर्वबाह्यं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्, गौतम ! पञ्चदशोत्तरं योजनशतम् अबाधया सर्वबाह्यं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् ॥२॥ चन्द्रमण्डलस्य खलु भदन्त ! चन्द्रमण्डलस्य कियत्या अबाधया

[illegible] गौतम ! पञ्चत्रिंशत् पञ्चत्रिंशद् योजनानि, त्रिंशच्च एकषष्टिभागान् योजनस्य [illegible] चतुरशीतिभागान् चन्द्रमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्याबाधया [illegible] भदन्त ! कियता आयामविष्कम्भेण, कियता परिक्षेपेण, कियता बाहल्येन प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! षट्पञ्चाशदेकषष्टिभागान् योजनस्य [illegible] त्रिगुणितं सविशेषं परिक्षेपेण अष्टाविंशतं चैकषष्टिभागान् योजनस्य बाहल्येन प्रज्ञप्तम् ॥७॥ ॥सू० १२॥

टीका—'कइणं भंते ! चंदमंडला पन्नत्ता' इति—कियत्संख्यकानि खलु भदन्त ! चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि—कथितानीति चन्द्रमण्डलसंख्याविषयकः प्रश्नः, भगवानाह—'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पण्णरसचंदमंडला पन्नत्ता' पञ्चदशसंख्यकानि चन्द्रस्य मण्डलानि प्रज्ञप्तानि—कथितानि ।

जिस तरह से १५ अनुयोग द्वारों द्वारा सूर्य की प्ररूपणा की गई है उसी प्रकार से अब सूत्रकार अवसर प्राप्त चन्द्र प्ररूपणा भी करते हैं इस में ७ अनुयोगद्वार हैं (१) मंडलसंख्या प्ररूपणा है (२) मंडलक्षेत्र प्ररूपणा है (३) प्रतिमंडल अन्तर प्ररूपणा है (४) मंडल आयामादिकामान है (५) मन्दरपर्वत को लेकर प्रथमादि मंडलों की प्ररूपणा है (६) सर्वाभ्यान्तर मंडलों का आयामआदि है (७) मुहूर्त गति है।

"कइ णं भंते ! चंद मंडला पन्नत्ता'—इत्यादि

टीकार्थ—गौतमस्वामी ने इस सूत्र द्वारा प्रभु से ऐसा पूछा है—'कइणं भंते ! चंदमंडला पन्नत्ता' हे भदन्त ! चन्द्रमण्डल कितने कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं—'गोयमा ! पण्णरस चंदमंडला पन्नत्ता' हे गौतम ! १५ चन्द्रमंडल कहे गये हैं। अब गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है—'जंबुद्दीवेणं भंते ! केवइयं ओगाहित्ता केवइया चंद मण्डला पन्नत्ता' हे भदन्त ! जम्बूद्वीप

जे प्रमाणे १५ अनुयोग द्वारो वडे सूर्य प्ररूपणा करवामां आवेली छे, ते प्रमाणे [illegible] चन्द्र प्ररूपणा [illegible] करे छे. आमां ७ अनुयोगद्वारो छे—(१) [illegible] प्ररूपणा छे. (२) मंडलक्षेत्र प्ररूपणा छे. (३) प्रतिमंडल अंतर प्ररूपणा [illegible] मंदरपर्वतने लईने प्रथमादि मंडलोनी [illegible] छे. (७) मुहूर्तगति छे.

[illegible] 'कइ णं भंते ! चंद मंडला पन्नत्ता' इत्यादि

टीकार्थ—[illegible] प्रश्न कर्यो छे के 'कइणं [illegible] चंदमंडला पन्नत्ता' हे भदंत ! चन्द्रमंडलो केटलां कहेवामां आवेलां छे ? एना [illegible] 'गोयमा ! पण्णरस चंदमंडला पन्नत्ता' हे गौतम ! १५ चन्द्रमंडलो [illegible] छे. [illegible] गौतमस्वामीए प्रभुने [illegible] प्रश्न कर्यो छे के 'जंबुद्दीवेणं

सम्प्रति-पञ्चदशचन्द्रमण्डलानां मध्ये कतिचन्द्रमण्डलानि जम्बूद्वीपे भवन्ति कतिचन्द्र मण्डलानि लवणसमुद्रे च भवन्तीति दर्शयितुं प्रश्नयन्नाह-'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'केवइयं ओगाहित्ता' कियत्क्षेत्रं जम्बूद्वीपस्यावगाह्य 'केवइया चंदमंडला पन्नत्ता' कियन्ति-कियसंख्यकानि चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जंबुद्दीवेणं दीवे' जम्बूद्वीपे खलु द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपेऽइत्यर्थः 'असीयं जोयणसयं ओगाहित्ता' अशीतिं योजनशतमवगाह्य अशीत्यधिकं योजनशतमवगाह्य-तस्यावगाहनं कृत्वा 'पंच चंदमंडला पन्नत्ता' पञ्च-पञ्चसंख्यकानि चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति । 'लवणे णं भंते ! पुच्छा' लवणे खलु भदन्त ! पृच्छा, हे भदन्त ! लवण समुद्रे कियदवगाह्य कियन्ति चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'लवणेणं समुद्दे' लवणे खलु समुद्रे 'तिण्णि तीसे जोयणसए' त्रीणि त्रिंशद् योजनशतानि, अर्थात् त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि 'ओगाहित्ता' अवगाह्य-त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि लवण समुद्रेऽवगाह्येत्यर्थः 'एत्थणं' अत्र खलु-अत्रान्तरे खलु 'दसचंदमंडला पन्नत्ता' दशसंख्यकानि चन्द्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति ।

नामके द्वीप में कितने क्षेत्र को घेर करके-कितने क्षेत्र को अवगाहित करके-कितने चन्द्र मंडल कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! जंबुद्दीवेणं दीवे असीयं जोयणसयं ओगाहित्ता पंच चंदमंडला पन्नत्ता' हे-गौतम ! इन जम्बूद्वीप नामके द्वीप में १८० योजन क्षेत्र को अवगाहित करके पांच चन्द्र मण्डल कहे गये हैं 'लवणेणं भंते ! पुच्छा' हे भदन्त ! लवणसमुद्र में कितने क्षेत्र को अवगाहित करके कितने चन्द्रमण्डल कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! लवणेणं समुद्दे तिण्णि तीसे जोयणसए ओगाहित्ता एत्थणं दस चंदमंडला पन्नत्ता' हे गौतम ! लवणसमुद्र में ३३० योजन अवगाहित करके आगत स्थान पर दश चन्द्रमंडल कहे गये हैं । 'एवामेव

भंते ! केवइयं ओगाहित्ता केवइया चंदमंडला पन्नत्ता' હે ભદંત ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં કેટલા ક્ષેત્રને આવૃત કરીને કેટલા ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને-કેટલા ચન્દ્રમંડળો કહેવામાં આવેલા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! जंबुद्दीवे णं दीवे असीयं जोयगसयं ओगाहित्ता पंच चंदमंडला पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! આ જંબૂદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને પાંચ ચન્દ્રમંડળો કહેવામાં આવ્યા છે. 'लवणे णं भंते ! पुच्छा' હે ભદંત ! લવણસમુદ્રમાં કેટલા ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને કેટલા ચંન્દ્રમંડળો કહેવામાં આવેલા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! 'लवणे णं समुद्दे तिण्णि तीसे जोयणसए ओगाहित्ता एत्थ णं दस चंदमंडला पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! લવણસમુદ્રમાં ૩૩૦ યોજન અવગાહિત કરીને આગત સ્થાન પર દશ ચંદ્રમંડળો કહેવામાં આવેલો છે. 'एवामेव सपुव्वावरेणं

सम्प्रति उभयत्र संकलनया कति चन्द्रमण्डलानीति कथयितुं संकलनामेव दर्शयति–'एवामेव' इत्यादि, 'एवामेव सपुव्वावरेणं' एवमेव सपूर्वापरेण–पूर्वापरसंकलनया 'जंबुद्दीवे दीवे लवणसमुद्दे य' जम्बूद्वीपे द्वीपे लवणसमुद्रे च जम्बूद्वीपे लवणसमुद्रे उभयत्रापि मिलित्वा 'पन्नरस चंद-मंडला भवंतीतिमक्खायं' पञ्चदशचन्द्रमण्डलानि भवन्तीत्याख्यातम् मया महावीरस्वामीना तीर्थंकरेणान्यैरपि आदिनाथादिभिस्तीर्थंकरैश्च प्रतिपादितमिति ॥१॥ सम्प्रति–द्वितीयं मण्डलक्षेत्रप्ररूपणाद्वारमाह–'सव्वब्भंतरा' इत्यादि, 'सव्वब्भंतराओ णं भंते ! चंदमंडलाओ' सर्वाभ्यन्तरात् खलु भदन्त ! चन्द्रमण्डलात् 'केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरए चंदमंडले पन्नत्ते' कियत्या अबाधया अव्यवधानेन सर्वबाह्यं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्, सर्वाभ्यन्तर चन्द्रमण्डलात् कियद्दूरे सर्वबाह्यं चन्द्रमण्डलं भवतीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंचदसुत्तरे जोयणसए' पञ्चदशोत्तराणि योजनशतानि, दशाधिकानि पञ्च योजनशतानीत्यर्थः 'अबाहाए सव्वबाहिरए चंदमंडले पन्नत्ते' अबाधया सर्वबाह्यं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्, अयं भावः–सर्वाभ्यन्तरादिभिः चन्द्रमण्डलैः सर्वबाह्यान्तैर्यत् व्याप्तमाकाशं तन्मण्डल-

---

सपुव्वावरेणं जंबुद्दीवे दीवे लवणसमुद्दे य पन्नरस चंदमंडला भवंतीति मक्खायं' इस प्रकार सब चन्द्र मण्डल जम्बूद्वीप के ५ और लवणसमुद्र के १० मिलकर १५ हो जाते हैं ऐसा आदेश श्री आदिनाथ तीर्थंकर से लेकर मुझ महावीर तीर्थंकर तक के अनन्त केवलियों का है 'सव्वब्भंतराओ णं भंते ! चंदमंडलाओ केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरए चंदमंडले पण्णत्ते' हे भदन्त ! सर्वाभ्यन्तर चन्द्रमण्डल से कितनी दूर सर्वबाह्य चन्द्रमंडल कहा गया है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! पंचदसुत्तरे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरए चंदमंडले पन्नत्ते' हे गौतम ! सर्वाभ्यन्तर चन्द्रमण्डल से सर्वबाह्य चन्द्रमंडल ५१० योजन की दूरी पर कहा गया है–अर्थात् ५१० योजन दूर कहा गया है सर्वबाह्य चन्द्र मण्डलान्त तक जो सर्वाभ्यन्तर चंद्र मण्डलादि हैं उनके द्वारा व्यास जो आकाश है वह मण्डल क्षेत्र कहलाता है ५१० योजन का

जंबुद्दीवे दीवे लवणसमुद्दे य पन्नरस चंदमंडला भवंतीति मक्खायं' આ પ્રમાણે બધા ચંદ્રમંડળો જંબૂદ્વીપના ૫ અને લવણસમુદ્રના ૧૦ આમ બધા મળીને ૧૫ થઇ જાય છે. એવો આદેશ શ્રી આદિનાથ તીર્થંકરથી માંડીને મારા સુધી અનંત કેવળીઓનો છે. 'सव्वब्भंतराओ णं भंते ! चंदमंडलाओ केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरए चंदमंडले पण्णत्ते' હે ભદંત ! સર્વાભ્યંતર ચન્દ્રમંડળથી કેટલે દૂર સર્વબાહ્ય ચંદ્રમંડળ કહેવામાં આવેલો છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पंचदसुत्तरे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरए चंदमंडले पन्नत्ते' હે ગૌતમ ! સર્વાભ્યંતર ચંદ્રમંડળથી સર્વ બાહ્ય ચન્દ્રમંડળ ૫૧૦ યોજન જેટલે દૂર આવેલ છે. એટલે કે ૫૧૦ યોજન દૂર કહેવામાં આવેલ છે. સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડલાન્ત સુધી જે સર્વાભ્યંતર ચંદ્રમંડલાદિ છે, તેમના વડે વ્યાપ્ત જે

क्षेत्रम्-तत्र च चन्द्रकवालतया विष्कम्भः पञ्चयोजनशतानि दशाधिकानि, अष्टचत्वारिंशच्चैकषष्टिभागाः योजनस्य ५१० $\frac{48}{61}$ एतच्च व्याख्यातोऽधिकं ज्ञातव्यम्, तथाहि-पञ्चदशचन्द्रस्य मण्डलानि चन्द्रबिम्बस्य विष्कम्भः एकषष्टिभागात्मक योजनस्य षट्पञ्चाशद्भागाः, तेन ते ५६ पञ्चदशभिर्गुण्यन्ते, जातं ८४० तदनन्तरमेतेषां योजनानयनार्थम् एकषष्ट्या भागे हृते सति लब्धानि त्रयोदश योजनानि शेषा अवतिष्ठन्ति सप्तचत्वारिंशत्, तथा पञ्चत्रिंशद् योजनानि त्रिंशच्च एकषष्टिभागाः योजनस्य, एकस्य च षष्टिभागस्य सप्तधा छिन्नस्य संबन्धिनश्चत्वारो भागाः, ततो यदा पञ्चत्रिंशत् चतुर्दशभिर्गुण्यन्ते तदा जातानि चत्वारि योजनशतानि नवत्यधिकानि, येऽपि च त्रिंशदेकषष्टिभागास्तेऽपि चतुर्दशभिर्गुण्यन्ते, जातानि चत्वारिशतानि विंशत्यधिकानि, अयंचराशिरेकषष्टिभागात्मकस्तेन एकषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धानि षड्योजनानि, एषु पूर्वराशौ प्रक्षिप्तेषु जातानि ४९६ योजनानि शेषाश्चतुःपञ्चा-

---

जो यह मंडल क्षेत्र कहा गया है सो इस में एक योजन के ६१ भाग कर उसके ४८ भाग और अधिक कर देना चाहिये इस तरह यह मंडल क्षेत्र ५१० $\frac{48}{61}$ योजन का होता है ऐसा जानना चाहिये इसका स्पष्टीकरण इस प्रकार से है चन्द्रमण्डल १५ कहे गये हैं चन्द्रबिम्बका विष्कम्भ एक योजन के कृत ६१ भागों में से ५६ भाग प्रमाण है सो १५ को ५६ से गुणित करने पर ८४० होते हैं अब ८४० भागों के योजन बनाने के लिये ६१ का भाग देने पर ४७ भाग बचते हैं और १३ योजन बन जाते हैं १५ मंडलों की अन्तर संख्या १४ होती है एक एक मंडल का अन्तर ३५ $\frac{30}{61}$ योजन का है और ६१ भागके १ भाग के ७ टुकडे करने पर ४ भाग प्रमाण है जब ३५ में १४ से गुणा करते हैं तब ४९० योजन आते हैं जो $\frac{30}{61}$ भाग है इन्हें भी जब १४ से गुणित करते हैं तब ४२० आते हैं यह राशि ६१ भागात्मक है इसलिये ६१ का भाग देने पर

આકાશ છે તે મંડળક્ષેત્ર કહેવાય છે. તો આમાં એક યોજનના ૬૧ ભાગો કરીને તેના ૪૮ ભાગો બીજા વધારાના કરવા જોઈએ. આ પ્રમાણે આ મંડળક્ષેત્ર ૫૧૦ $\frac{48}{61}$ યોજન જેટલું થાય છે. આમ સમજવું જોઈએ. આનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે. ચન્દ્રમંડળો ૧૫ કહેવામાં આવેલા છે. ચન્દ્રબિંબનો વિષ્કંભ એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૫૬ ભાગ પ્રમાણ છે. તો ૧૫ ને ૫૬ સાથે ગુણિત કરવાથી ૮૪૦ થાય છે. હવે ૮૪૦ ભાગોના યોજન બનાવવા માટે ૬૧ નો ભાગાકાર કરવાથી ૪૭ ભાગો અવશિષ્ટ રહે છે અને ૧૩ યોજન બને છે. ૧૫ મંડળોની અંતર સંખ્યા ૧૪ થાય છે. એક-એક મંડળનું અંતર ૩૫ $\frac{30}{61}$ યોજન જેટલું છે. અને ૬૧ ભાગ પૈકી એક ભાગના ૭ કકડા કરવાથી ૪ ભાગ પ્રમાણ થાય છે. જ્યારે ૩૫ માં ૧૪ ગુણિત કરવામાં આવે છે ત્યારે ૪૯૦ યોજન આવે છે. જે $\frac{30}{61}$ ભાગ છે. આ બધાને પણ જ્યારે ૧૪ થી ગુણિત કરીએ છીએ ત્યારે ૪૨૦ આવે છે. આ રાશિ ૬૧ ભાગાત્મક છે, એટલા માટે ૬૧ નો ભાગાકાર કરવાથી ૬ યોજન બને

शदेकषष्टिभागा स्तिष्ठन्ति, ये च एकस्यैकषष्टिभागस्य सम्बन्धिन श्चत्वारः सप्तभागा स्तेऽपि च चतुर्दशभिर्गुण्यन्ते जाताः षट्पञ्चाशत्, तेषां सप्तभिर्भागे हृते लब्धा अष्टौ एकषष्टि भागाः ते अनन्तरोक्तचतुःपञ्चाशति प्रक्षिप्यते, जाता द्वाषष्टिः ६२, तत्रैकषष्टिभागे योजनं लब्धं तच्च योजनराशौ प्रक्षिप्यते एकश्चैकषष्टिभागः शेषः ४९७ योजन $\frac{1}{61}$, इदं च मण्डलान्तर क्षेत्रम्, योऽपि च विम्बक्षेत्रराशिः त्रयोदश योजन सप्तचत्वारिंशदेकषष्टिभागात्मकः सोऽपि मण्डलराशौ प्रक्षिप्यते, जातं योजनानि ५१० पञ्चपूर्वोद्धरित एकः एकषष्टिभागः स सप्तचत्वारिंशति प्रक्षिप्यते, जातं ४८ एकषष्टिभागः ।

अथ पञ्चदशसु मण्डलेषु चतुर्दशस्यैवान्तरालस्य संभवात् चतुर्दशभिरेव भाजनं युक्तम् सप्तचत्वारो भागा इति कथं संगच्छते इति चेदत्रोच्यते–मण्डलान्तरक्षेत्रराशेः ४९७$\frac{1}{61}$

६ योजन बनते हैं। पूर्व राशि में इन्हें मिलाने पर ४९६ योजन होते हैं। बाकी जो ५४ बचे हैं वे ६१ भाग के हैं। तथा ६१ भाग में से १ भाग के $\frac{4}{7}$ भाग हैं वे जब १४ से गुणित होते हैं तब ५६ आते हैं अब इन में ७ का भाग देने पर $\frac{8}{61}$ आते हैं वे अनन्तरोक्त ५४ से मिला देने पर ६२ हो जाते हैं एक योजन के ६१ भाग किये गये हैं सो ६२ भागों का तो एक योजन बनजाता है इसे योजन राशि में मिला देने पर ४९७$\frac{1}{61}$ योजन हो जाते हैं। यह मण्डलान्तर क्षेत्र है तथा जो विम्ब क्षेत्र राशि १३$\frac{47}{61}$ योजन की है उसे भी मण्डलराशि में जोड देना चाहिये इस तरह ५१० योजन आ जाते हैं। जो एक $\frac{1}{61}$ भाग है उसे ४७ में जोड देने पर $\frac{48}{61}$ हो जाते हैं।

अब कोई यहां पर ऐसी आशंका करता है–१५ चन्द्र मण्डलों में अन्तराल १४ ही होता है तो फिर १४ का ही भाग देना चाहिये तब $\frac{4}{7}$ भाग होते हैं ऐसा आपका कथन कैसे संगत होता है तो इस शंका का परिहार–ऐसा है–मण्डलान्तरक्षेत्र राशि ४९७ $\frac{1}{61}$ को मण्डलान्तर ४ द्वारा विभक्त किये जाने पर १९

છે. પૂર્વરાશિમાં એમને જોડવાથી ૪૯૬ થાય છે. શેષ જે ૫૪ રહે છે તે ૬૧ ભાગોના છે. તેમજ જે ૬૧ ભાગોમાંથી ૧ ભાગના $\frac{4}{7}$ ભાગો છે તે જ્યારે ૧૪ થી ગુણિત થાય છે. ત્યારે ૫૬ આવે છે. હવે એમાં ૭ નો ભાગાકાર કરવાથી $\frac{8}{61}$ આવે તે અનંતરોક્ત ૫૪માં જોડવાથી ૬૨ થઇ જાય છે. એક યોજનના ૬૧ ભાગો કરવામાં આવે છે. તો ૬૨ ભાગોનો તો એક યોજન બને છે. આને યોજન રાશિમાં જોડવાથી ૪૯૭$\frac{1}{61}$ યોજન સંખ્યા થાય છે. આ મંડલાન્તર ક્ષેત્ર છે, તેમજ જે બિંબક્ષેત્ર રાશિ ૧૩$\frac{47}{61}$ યોજન જેટલી છે તેને પણ મંડળ રાશિમાં જોડી દેવી જોઇએ. આમ ૫૧૦ યોજન આવી જાય છે. જે એક $\frac{1}{61}$ ભાગ છે તેને ૪૭માં જોડવાથી $\frac{48}{61}$ થઇ જાય છે.

હવે કોઈ અહીં એવી આશંકા કરે કે ૧૫ ચંદ્રમંડળોમાં અંતરાલ ૧૪ જ હોય છે તો પછી ૧૪ નો જ ભાગાકાર કરવો જોઇએ. તેથી $\frac{4}{7}$ ભાગ થાય છે. એવું આપનું કથન કેવી રીતે સંગત થાય છે તો આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે–મંડલાન્તર

मण्डलान्तरै श्चतुर्भिर्भाजनं लब्धानि भवन्ति पञ्चत्रिंशत् ३५ योजनानि, उद्धरितस्य योजनराशेरेकषष्टया गुणने मूलराशि संबन्ध्येकषष्टिभागप्रक्षेपे च जातमष्टाविंशत्यधिक चतुः शतम् ४२८, एषां चतुर्दशभिर्भाजने आगतः अंशराशिः त्रिंशत् ३० शेषा अष्टौ, तेषां चतुर्दशभिर्भागस्यासंभवात्, लाघवार्थं द्वाभ्यामपवर्तने जाते भाज्यभाजकराश्योः $\frac{४}{७}$ इति सर्व मनवद्यमिति मण्डलक्षेत्रप्ररूपणाद्वारं द्वितीयं समाप्तम् ॥

सम्प्रति–तृतीयं मण्डलान्तरप्ररूपणाद्वारं दर्शयितुं प्रश्नयन्नाह–'चंदमंडलस्स णं' इत्यादि, 'चंदमंडलस्स णं भंते ! चंदमंडलस्स' चन्द्रमण्डलस्य खलु भदन्त ! चन्द्रमण्डलस्य, हे भदन्त ! एकं चन्द्रमण्डलमपेक्ष्यापरस्य चन्द्रमण्डलस्येत्यर्थः 'केवइयाए अबाहाए अंतरे पन्नत्ते' कियत्या अबाधया अन्तरं प्रज्ञप्तम्, द्वयोश्चन्द्रमसोः कियदन्तरम् इति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पणतीसं पणतीसं जोयणाइं' पञ्चत्रिंशत्पञ्चत्रिंशद्

योजन लब्ध होते हैं उद्धरित योजन राशि को ६१ से गुणा करने पर और मूलराशि सम्बन्धी ६१ मिलाने पर ४२८ होते हैं अब इन में १४ का भाग देने पर अंशराशि ३० आती है और शेष स्थान में ८ बचते हैं क्योंकि इन में आठ का भाग नही जाता है। लघुता के निमित्त दो के द्वारा इन का अपवर्तन करने पर भाज्य भाजक राशि प्रमाण $\frac{४}{७}$ आजाता है अतः पूर्वोक्त कथन अनवद्य है। इस प्रकार से यह द्वितीय प्ररूपणा द्वार समाप्त हुआ

– तृतीय मण्डलान्तर प्ररूपणा द्वार –

इस में गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है–'चंदमंडलस्स णं भंते ! चंदमंडलस्स केवइयाए अबाहाए अंतरे पण्णत्ते' हे भदन्त ! एक चन्द्रमण्डल का दूसरे चन्द्रमंडल से कितनी दूरका अन्तर कहा गया है ? अर्थात् दोनों चन्द्रमाओं का परस्पर में कितना अन्तर है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! पणतीसं

ક્ષેત્ર રાશિ ૪૯૭ $\frac{૧}{૬૧}$ ને મંડલાન્તર ૪ વડે વિભક્ત કરવાથી ૩૫ યોજનો લબ્ધ થાય છે. ઉદ્ધરિત યોજન રાશિને ૬૧ થી ગુણિત કરવાથી અને મૂલ રાશિ સંબંધી ૬૧ ને જોડવાથી ૪૨૮ થાય છે. હવે એમાં ૧૪ ને ભાગાકાર કરવાથી અંશ રાશિ ૩૦ આવે છે અને શેષ સ્થાનમાં ૮ વધે છે કેમકે એમાં આઠનો ભાગ જતો નથી લઘુતા માટે નિમિત્ત વડે એમનું અપવર્તન કરવાથી ભાજ્ય-ભાજક રાશિનું પ્રમાણ $\frac{૪}{૭}$ આવી જાય છે. એથી પૂર્વોક્ત કથન અનવદ્ય છે. આ પ્રમાણે આ દ્વિતીય પ્રરૂપણાદ્વાર સમાપ્ત.

તૃતીય મંડલાન્તર પ્રરૂપણાદ્વાર

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતને પ્રશ્ન કર્યો છે કે–'चंदमंडलस्स णं भंते ! चंदमंडलस्स केवइयाए अवाहाए अंतरे पण्णत्ते' હે ભદંત ! એક ચન્દ્રમંડળનું બીજા ચન્દ્રમંડળથી કેટલે દૂર અંતર કહેવામાં આવેલું છે ? એટલે કે બન્ને ચન્દ્રમાઓનું પરસ્પરમાં કેટલું અંતર છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! पणतीसं पणतीसं जोयणाइं तीसं

योजनानि 'तीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' त्रिंशच्चैकषष्टिभागान् योजनस्य 'एगं च एगसट्ठिभागं सत्तहा छेत्ता' एकं चैकषष्टिभागं सप्तधा-सप्तप्रकारेण छित्वा 'चत्तारि चुण्णिया भागे' चतुरश्चूर्णिकाभागान् 'चंदमंडलस्स अबाहाए अंतरे पन्नत्ते' चन्द्रमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्याबाधया अन्तरं प्रज्ञप्तम्, अर्थात् पञ्चत्रिंशद् योजनानि त्रिंशच्चैकषष्टिभागान योजनस्यैकं चैकषष्टिभागं सप्तधा विभिद्य चतुरश्चूर्णिका भागान्, एतावच्चन्द्रमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्याबाधया अन्तरं भवतीति तृतीयं मण्डलान्तरद्वारं समाप्तम् ॥

सम्प्रति-चतुर्थमण्डलायामादिमानद्वारमाह-'चंदमंडलेणं भंते !' इत्यादि, 'चंदमंडले

पणतीसं जोयणाइं तीसंच एगसट्ठिभाए जोयणस्स' हे गौतम! ३५-३५ योजन का तथा एक योजन के ६१ भागों में से ३५ भाग प्रमाण अन्तर कहा गया है इस तरह ३५ $\frac{३०}{६१}$ योजन का अन्तर वाच्य हो जाता है इस में इतना और संशोधन करलेना चाहिये-'एगं च एगसट्ठिभागं सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णिया भागे' ६१ भागों में से एक भाग के ७ टुकडे करना और उन में से ४ भाग लेना इस तरह $\frac{४}{७}$ इतना और अधिक अन्तर में प्रक्षिप्त कर देना-इस प्रकार से 'चंदमंडलस्स चंदमंडलस्स अबाहाए अंतरे पण्णत्ते' एक चन्द्रमंडल का दूसरे चन्द्रमंडल से अन्तर कथन स्पष्ट हो जाता है समुदितार्थ इसका ऐसा हो जाता है कि एक चन्द्रमंडल का दूसरे चन्द्र मंडल से ३५$\frac{३०}{६१}$ योजन का और ६१ योजन भागों में से १ भाग के ७ भाग करने पर ४ भाग प्रमाण अन्तर है।

तृतीयमण्डलान्तर द्वार कथन समाप्त.

चतुर्थमंडल आयामादि द्वार कथन

इसमें गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है 'चंदमंडलेणं भंते ! केवइयं

च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' હે ગૌતમ! ૩૫, ૩૫ યોજનના તથા એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૩૫ ભાગ પ્રમાણ અંતર કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે ૩૫$\frac{૩૦}{૬૧}$ યોજનનું અંતર વાચ્ય થઈ જાય છે. આમાં આટલું બીજું સંશોધન કરી લેવું જોઈએ કે 'एगं च एगसट्ठिभागं सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णिया भागे' ૬૧ ભાગોમાંથી એક ભાગના ૭૬ ટુકડાઓ કરવા અને તેમાંથી ૪ ભાગો લેવા. આ પ્રમાણે $\frac{૪}{૭}$ આટલું વધારે અંતરમાં પ્રક્ષિપ્ત કરી દેવું. આમ 'चंदमंडलस्स चंदमंडलस्स अबाहाए अंतरे पण्णत्ते' એક ચંદ્રમંડળનું બીજા ચન્દ્રમંડળથી અંતર કથન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આનો સમુદિતાર્થ આ પ્રમાણે થઈ જાય છે કે એક ચંદ્રમંડળનો બીજા ચંદ્રમંડળથી ૩૫$\frac{૩૦}{૬૧}$ યોજનનો અને ૬૧ યોજન ભાગોમાંથી ૧ ભાગના ૭ ભાગો કરવાથી ૪ ભાગ પ્રમાણ અંતર છે.

તૃતીયમંડળાન્તરદ્વાર કથન સમાપ્ત

ચતુર્થમંડળ આયામાદિદ્વાર કથન

આમાં ગૌતસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે-'चंदमंडले णं भंते ! केवइयं

णं भंते' चन्द्रमण्डलं खलु भदन्त ! 'केवइयं आयामविक्खंभेणं' कियता आयामविष्कम्भेण-आयामविष्कम्भाभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्या मित्यर्थः 'केवइयं परिक्खेवेणं' कियता-कियत्प्रमाणकेन परिक्षेपेण-परिधिना 'केवइयं बाहल्लेणं पन्नत्ते' कियता-कियत्प्रमाणकेन बाहल्येनो-च्चत्वेन प्रज्ञप्तं कथितम्, अर्थात् चन्द्रमडलस्य आयामः कियत्प्रमाणकमिति प्रश्नः, भगवा-नाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'छप्पण्णं एगसट्ठिभाए जोयणस्स' षट्पञ्चा-शदेकषष्टिभागान् योजनस्य 'आयामविक्खंभेणं' आयामविष्कम्भाभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्यां प्रज्ञप्तं कथितमिति, एकस्य योजनस्य एकषष्टिभागकृतस्य यावत्प्रमाणका भागा स्तावत् प्रमाणं षट् पञ्चाशद्भागप्रमाण मित्यर्थः 'तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं' तत् त्रिगुणं सविशेषं साधिकं परिक्षेपेण-परिधिना भवति, गणितप्रकारेण द्वे योजने पञ्चपञ्चाशद्भागाः साधिकपरिधिप्रमाण

आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं केवइयं बाहल्लेणं पन्नत्ते' हे भदन्त ! चन्द्र मंडल आयाम और विष्कम्भ की अपेक्षा कितना लम्बा और चौडा है ? और कितना इसका परिक्षेप है ? तथा कितनी इसकी ऊंचाई है ? प्रश्न कर्ता का भाव यह है कि चन्द्रमण्डल का आयाम कितना है विस्तार कितना है इसकी परिधि कितनी है और ऊंचाई में यह कितना ऊंचा है ? इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! छप्पण्णं एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं, तं तिगु-णं सविसेसं परिक्खेवेणं अट्ठावीसंच एगसट्ठिभाए जोयणस्स बाहल्लेणं' हे गौतम ! एक योजन के ६१ भाग करने पर जो उसके एक २ भाग का प्रमाण आता है उतने ५६ भाग प्रमाण इसका आयाम और विस्तार है 'तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं' इन छप्पन भागों को तिगुना करने पर जो प्रमाण आता है उनसे कुछ अधिक प्रमाण की इसकी परिधि है गणित की प्रक्रिया के अनु-सार यह प्रमाण दो योजन और एक योजन के ६१ भागो में से कुछ अधिक

आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं केवइयं बाहल्लेणं पन्नत्ते' હે ભદંત ! ચન્દ્રમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલો લાંબો અને પહોળો છે ? અને આનો પરિક્ષેપ કેટલો છે ? તેમજ આની ઊંચાઈ કેટલી છે ? પ્રશ્ન કર્તાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે ચન્દ્ર-મંડળનો આયામ કેટલો છે, વિસ્તાર કેટલો છે, આની પરિધિ કેટલી છે, અને ઊંચાઈમાં આ કેટલો ઊંચો છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! छप्पण्णं एगसट्ठिभाए जोयणस्स आयामविक्खंभेणं तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं अट्ठावीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स बाहल्लेणं' હે ગૌતમ ! એક યોજનના ૬૧ ભાગો કરવાથી જે તેના એક-એક ભાગ પ્રમાણ આવે છે, તેટલા ૫૬ ભાગ પ્રમાણ એનો આયામ અને વિસ્તાર છે. 'तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं' એ ૫૬ ભાગોને ત્રણગણા કરવાથી જે પ્રમાણ આવે છે, તે પ્રમાણ કરતાં કંઈક વધારે પ્રમાણ જેટલી આની પરિધિ છે. ગણિતની પ્રક્રિયા મુજબ આ પ્રમાણ બે યોજન અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી કંઈક વધારે ૫૫ ભાગો

मित्यर्थः 'अट्ठावीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स बाहल्लेणं' अष्टाविंशतिमेकषष्टिभागान् योजनस्य बाहल्येनोच्चत्वेन चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् इति चतुर्थमायामादि मानद्वारमिति ॥सू०११॥

सम्प्रति-मन्दरपर्वतमधिकृत्य प्रथमादि मण्डलाबाधादि द्वारं दर्शयितुं द्वादशसूत्रमाह— 'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्य पव्वयस्स' इत्यादि ।

मूलम्—जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए सव्वब्भंतरए चंदमंडले पन्नत्ते? गोयमा! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठयवीसे जोयणसए अबाहाए सव्वब्भंतरे चंदमंडले पन्नत्ते, जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए अब्भंतराणंतरे चंदमंडले पन्नत्ते? गोयमा! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठय छप्पण्णे जोयणसए णपवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णिया भागे अबाहाए अब्भंतराणंतरे चंदमंडले पन्नत्ते। जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए अब्भंतरतच्चे चंदमंडले पन्नत्ते? गोयमा! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठयबाणउए जोयणसए एगावण्णं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता एगं चुण्णियाभागं अबाहाए अब्भंतरतच्चे मंडले पन्नत्ते, एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे चंदे तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे छत्तीसं छत्तीसं जोयणाइं पणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णियाभागे एगमेगे मंडले अबाहाए वुड्ढिं अभिवड्ढेमाणे २ सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ। जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरे चंदमंडले पन्नत्ते? गोयमा! पणयालीसं जोयण-

---

५५ भाग होता है 'अट्ठावीसंच एगसट्ठिभाए जोयणस्स बाहल्लेणं' तथा इसकी ऊंचाई $\frac{२८}{६१}$ भाग प्रमाण है अर्थात् एक योजन के कृत ६१ भागों में २८ भाग प्रमाण है यह चतुर्थ आयामादिमान द्वार समाप्त हुआ। ॥११॥

થાય છે. 'अट्ठावीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स बाहल्लेणं' તેમજ આની ઊંચાઇ $\frac{२८}{६१}$ ભાગ પ્રમાણુ છે. એટલે કે એક યોજનના કૃત ૬૧ ભાગોમાં ૨૮ ભાગ પ્રમાણુ છે.

ચતુર્થ આયામાદિદ્વાર સમાપ્ત ॥સૂ૦ ૧૧॥

सहस्साइं तिण्णि य तीसे जोयणसए अबाहाए सव्ववाहिरए चंदमंडले पन्नत्ते। जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए, बाहिराणंतरे चंदमंडले पन्नत्ते? गोयमा! पणयालीसं जोयणसहस्साइं दोण्णि य तेणउए जोयणसए पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता तिण्णि चुण्णियाभाए अबाहाए बाहिराणंतरे चंदमंडलं पन्नत्ते। जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए बाहिरतच्चे चंदमंडलं पन्नत्ते? गोयमा! पणयालीसं जोयणसहस्साइं दोण्णिय सत्तावण्णे जोयणसए णवय एगसट्ठिभागे जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता छचुण्णियाभागे अबाहाए बाहिरतच्चे चंदमंडले पन्नत्ते एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे चंदे तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे छत्तीसं छत्तीसं जोयणाइं पणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णियाभाए एगमेगे मंडले अबाहाए बुद्धिं णिबुद्धेमाणे णिबुद्धेमाणे सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ त्ति ॥सू० १२॥

छाया-जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य कियत्या अबाधया सर्वाभ्यन्तरं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्? गौतम! चतुश्चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि अष्टौ च विंशति योजनशतानि अबाधया सर्वाभ्यन्तरं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्। जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य कियत्या अबाधया अभ्यन्तरानन्तरं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्? गौतम! चतुश्चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि अष्टौ च षट् पञ्चाशद् योजनशतानि पञ्चविंशतंचैकषष्टिभागान योजनस्य एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा चतुरश्चुर्णिकाभागान्, अबाधया अभ्यन्तरानन्तरं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्। जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य कियत्या अबाधया अभ्यन्तरतृतीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्? गौतम! चतुश्चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि अष्टौ च द्वि पञ्चाशद् योजनशतानि एकपञ्चाशदेकषष्टिभागान् योजनस्य, एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा एकं चूर्णिकाभागम् अबाधया अभ्यन्तरतृतीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्, एवं खलु एतेनोपायेन निष्क्रामन चन्द्रः तदनन्तरात् मण्डलात् तदनन्तरं मण्डलं संक्रामन् संक्रामन् षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशद् योजनानि पञ्चविंशतं चैकषष्टिभागान् योजनस्य एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा चतुरश्चूर्णिकाभागान् एकैकस्मिन् मण्डलेऽबाधया बुद्धिमभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य चारंचरति। जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य कियत्या अबाधया सर्वबाह्यं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्? गौतम! पञ्चचत्वारिंशद्

योजनसहस्राणि त्रीणि च त्रिंशद् योजनशतानि अबाधया सर्वबाह्यं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् । जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य कियत्या अबाधया सर्वबाह्यानन्तरं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि द्वे च त्रिनवत्यधिके योजनशते पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागान् योजनस्य, एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा त्रीन् चूर्णिकाभागान् अबाधया सर्वबाह्यानन्तरं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् । जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य कियत्या अबाधया सर्वबाह्यं तृतीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि द्वे च सप्तपञ्चाशद् योजनशते नव चैकषष्टिभागान् योजनस्य, एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा षट्चूर्णिकाभागान् अबाधया सर्वबाह्यं तृतीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् । एवं खलु एतेनोपायेन प्रविशन् चन्द्रः तदनन्तराद् मण्डलात् तदनन्तरं मण्डलं संक्रामन् संक्रामन् षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशद् योजनानि पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागान् योजनस्य एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा चतुरश्चूर्णिकाभागान् एकैकस्मिन् मण्डले अबाधया वृद्धिनिवर्द्धयन् निवर्द्धयन् सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति । ॥सू० १२॥

टीका–'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे, हे भदन्त ! जम्बूद्वीपनामके द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य पर्वतस्य–मेरुपर्वतस्य 'केवइयाए अबाहाए' कियत्या अबाधया 'सव्वब्भंतरे चंदमंडले पन्नत्ते' सर्वाभ्यन्तरं प्रथमं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'चोयालीसं जोयणसहस्साइं' चत्वारिंशद्योजनसहस्राणि 'अट्ठवीसे जोयणसए' अष्टौ च विंशद् योजन-

---

अब मन्दरपर्वत को आश्रित करके सूत्रकार प्रथमादिमण्डलाबाधादि द्वार प्रकट करने के लिये १२ वे सूत्र का कथन करते हैं

'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए' इत्यादि

गौतम स्वामीने यहां ऐसा पूछा है– 'जंबूदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स' हे भदन्त ! जम्बूद्वीप नामके द्वीप में–सर्वद्वीप मध्यगत जंबूद्वीप में स्थित जो सुमेरुपर्वत है उससे 'केवइयाए अबाहाए' कितनी दूर पर 'सव्वब्भंतरे चंद मंडले पण्णत्ते' सर्वाभ्यन्तर चन्द्र मण्डल कहा गया है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठयतीसे जोयणसए' हे

હવે મંદર પર્વતને આશ્રિત કરીને પ્રથમાદિ મંડળ અબાધાદિદ્વારનું કથન કરવા માટે સૂત્રકાર ૧૨ મા સૂત્રનું કથન કરે છે.

'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए' इत्यादि

ટીકાર્થ–ગૌતમસ્વામીએ અત્રે એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે–'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स' હે ભદંત ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમા સર્વ દ્વીપ મધ્યગત જંબૂદ્વીપમાં સ્થિત જે સુમેરુપર્વત છે તેનાથી 'केवइयाए अबाहाए' કેટલે દૂર 'सव्वब्भंतरे चंदमंडले पण्णत्ते' સર્વાભ્યંતર ચન્દ્રમંડળ કહેવામાં આવેલ છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે– 'गोयमा ! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठय तीसे जोयणसए' હે ગૌતમ ! સુમેરુપર્વતથી સર્વાભ્યંતર

शतानि 'अबाहाए सव्वब्भंतरे चंदमंडले पन्नत्ते' एतावत्प्रमाणया अबाधया सर्वाभ्यन्तरं प्रथमं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्-कथितमिति। सम्प्रति सर्वाभ्यन्तरद्वितीयचन्द्रमण्डलगताबाधां दर्शयितुं प्रश्नयन्नाह-'जंबुद्दीवे दीवे' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे, हे भदन्त ! जम्बूद्वीपनामके सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य पर्वतस्य-मेरुगिरेः 'केवइयाए अबाहाए' कियत्या-कियत्प्रमाणया अबाधया-अव्यवधानेन 'अब्भंतराणंतरे चंदमंडले पन्नत्ते' अभ्यन्तरं द्वितीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'चोयालीसं जोयणसहस्साइं' चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि 'अट्ठय छप्पण्णे जोयणसए' अष्टौ च षट् पञ्चाशद्योजनशतानि षट्पञ्चाशदधिकानि अष्टौ योजनशतानीत्यर्थः 'पणवीसंच एगसट्ठिभाए जोयणस्स' पञ्चविंशतिश्चैकषष्टिभागान् योजनस्य अर्थात् एकस्य योजनस्य एकषष्टिभागाः कल्पनीया स्तेषु एकषष्टिभागमध्यात् ये पञ्चविंशतिर्भागा स्तावन्तोभागा अपि अबाधायां ज्ञातव्याः तथा-'जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारिचुण्णियाभागे' योजनस्यैकषष्टिभागं च सप्तधाछित्वा चतुरश्चूर्णिकाभागान् 'अबाहया अब्भंतराणंतरे चंदमंडले पन्नत्ते'

गौतम ! सुमेरु पर्वत से सर्वाभ्यन्तर चन्द्रमंडल ४४८२० योजन की दूरीपर कहा गया है 'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए अब्भंतराणंतरे चंदमंडले पन्नत्ते' गौतमस्वामीने इस सूत्र द्वारा ऐसा पूछा है कि हे भदन्त ! इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में स्थित जो सुमेरु पर्वत है उस से कितनी दूर पर अभ्यन्तरानन्तर-द्वितीय चन्द्र मण्डल कहा गया है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठय छप्पण्णे जोयणसए पणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स, जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णिया भागे अबाहया अब्भंतराणंतरचंदमंडले पण्णत्ते' हे गौतम ! सुमेरुपर्वत से अभ्यन्तरानन्तर-द्वितीय चन्द्रमंडल ४४८५६ $\frac{२५}{६१}$ योजन दूर कहा गया है तथा योजन के ६१ वें भाग को ७ से विभक्त करके उसके ४ भाग

ચંદ્રમંડળ ૪૪૮૩૦ યોજન જેટલે દૂર આવેલું છે. 'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए अब्भंतराणंतरे चंदमंडले पन्नत्ते' ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર વડે આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત જે સુમેરુપર્વત છે તેનાથી કેટલે દૂર અભ્યંતરાનંતર દ્વિતીય ચન્દ્રમંડળ કહેવામાં આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठय छप्पण्णे जोयणसए पणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स, जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णिया भागे अबाहया अब्भंतराणंतरे चंदमंडले पण्णत्ते' હે ગૌતમ ! સુમેરુપર્વતથી અભ્યન્તરાનન્તર દ્વિતીય ચંદ્રમંડળ ૪૪૮૫૬ $\frac{૨૫}{૬૧}$ યોજન જેટલે દૂર કહેવામાં આવેલ છે. તેમજ યોજનના ૬૧ મા ભાગોને ૭ વડે વિભક્ત કરીને તેને ૪ ભાગ પ્રમાણ દૂરમાં જોડવા જોઈએ, ત્યારે દ્વિતીય

एतावत् प्रमाणया अबाधया अभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितम्, चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि षट्पञ्चाशदधिकानि अष्टौशतानि योजनस्यैकषष्टिभागकल्पितस्य पञ्चविंशतिभागान् तथा एकभागस्य सप्तधा छिन्नस्य चतुरोभागान् एतावत्प्रमाणकाबाधया सर्वाभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं चन्द्रमण्डलं कथितमितिभावः। अयं भावः—पूर्वोक्ताभ्यन्तरमण्डलगत-राशौ मण्डलान्तरक्षेत्रमण्डलविष्कम्भराश्योः प्रक्षेपे जायते तद्यथा—४४८२० चतुश्चत्वारिंशद् योजनानि विंशत्यधिकाष्टशतलक्षण पूर्वमण्डलयोजनराशिः अस्मिन्राशौ मण्डलान्तर-क्षेत्रयोजनानि पञ्चत्रिंशत् ३५, अथ अन्तरसत्कत्रिंशदेकषष्टिभागानां मण्डलविष्कम्भ-सम्बन्धि षट्पञ्चाशदेकषष्टिभागानां च परस्परसंमेलने जाते षडशीतिः ८६, एकषष्ट्या-भागे कृते सति समागतं योजनमेकम्, तच्च पूर्वोक्तायां संख्यायां पञ्चविंशतिः २५ प्रक्षि-प्यते जाता षट्त्रिंशद् योजनानाम् शेषाः पञ्चविंशतिः एकषष्टिभागाश्चत्वारश्चूर्णिकाभागा इति द्वितीयमण्डलविचारः॥

अथ सर्वाभ्यन्तरतृतीयमण्डलं दर्शयितुमाह—'जंबुद्दीवे दीवे' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे सर्वद्वीपमध्यवर्त्ति जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य पर्व-

---

प्रमाण और भी दूरी में मिलाना चाहिये तब कहीं जा कर द्वितीय चन्द्र मंडल की दूरी का पूरा प्रमाण आता है। तात्पर्य इसका ऐसा है कि पूर्वोक्त अभ्यन्तर-मण्डलगत राशि में मण्डलान्तर क्षेत्र और मण्डल विष्कम्भकी राशि के प्रक्षेप करने से यह दूरी का प्रमाण निकाला गया है-यह इस प्रकार से है-४४८२० पूर्वमंडल योजन की राशि है इस राशि में मण्डलान्तर क्षेत्र के योजन ३५ को तथा अन्तर सम्बन्धी $\frac{30}{61}$ भागों को एवं मण्डल विष्कम्भसंबंधी $\frac{56}{61}$ भागों को परस्पर में मिलाने पर ८६ आते हैं इन में ६१ का भाग देने पर १ योजन आता है पूर्वोक्त संख्या में २५ प्रक्षिप्त करने पर ३६ योजन होते हैं बाकी $\frac{25}{61}$ और चार चूर्णिका भाग बचे रहते है.

सर्वाभ्यन्तर तृतीय मंडल का कथन—इस में गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा

चन्द्रमंडળના અંતરનુ સમ્પૂર્ણ પ્રમાણ આવે છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે પૂર્વોક્ત અભ્યંતરમંડળગત રાશિમાં મંડલાન્તર ક્ષેત્ર અને વિષ્કંભની રાશિને પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી આ અંતરનું પ્રમાણુ નીકળી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે-૪૪૮૨૦ પૂર્વમંડળ યોજનની રાશિ છે. આ રાશિમાં મંડલાન્તર ક્ષેત્રનાં યોજન ૩૫ ને તેમજ અન્તર સંબંધી $\frac{30}{61}$ ભાગોને તેમજ મંડળ વિષ્કંભ સંબંધી $\frac{56}{61}$ ભાગોને પરસ્પરમાં જોડવાથી ૮૬ આવે છે. આમાં ૬૧ નો ભાગાકાર કરવાથી ૧ યોજન આવે છે. ઉપરોક્ત સંખ્યામાં ૩૫ પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી ૩૬ યોજન થાય છે. શેષ $\frac{25}{61}$ અને ચાર ચૂર્ણિકા ભાગ અવશિષ્ટ રહે છે.

સર્વાભ્યંતર તૃતીયમંડળનું કથન

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्व-

तस्य-मेरुनामकपर्वतस्य 'केवइयाए अबाहाए' कियत्या-कियत्प्रमाणया अबाधया-अव्यवधानेन 'अब्भंतरतच्चे चंदमंडले पन्नत्ते' सर्वाभ्यन्तरतृतीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'चोयालीसं जोयणसहस्साइं' चतुश्चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि 'अट्ठ य बाणउए जोयणसए' अष्टौ च द्विनवतिर्योजनशतानि द्विनवत्यधिकानि अष्टौ शतानीत्यर्थः 'एगावण्णं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' एकपञ्चाशदेकषष्टिभागान् योजनस्य 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता' एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्त्वा 'एगं चुण्णियाभागं' एकं च चूर्णिकाभागम् 'अबाहाए अब्भंतरतच्चे चंदमंडले पन्नत्ते' अबाधया अभ्यन्तरं तृतीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्, चतुश्चत्वारिंशद् योजनानि द्विनवत्यधिकाष्टौशतानि एकपञ्चाशदेकषष्टिभागान् चतुरश्चूर्णिकाभागान् ४४८९२$\frac{५१}{६१}/\frac{४}{७}$ एतावत्प्रमाणया अबाधया तृतीयं सर्वाभ्यन्तरचन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तमित्यर्थः। अयं भावः-द्वितीयमण्डलसम्बन्धिराशौ षट्त्रिंशत् ३६ योजनानि पञ्चविंशतिरेकषष्टिभागाश्चत्वारश्चूर्णिकाभागा इत्यस्य प्रक्षेपे कृते सति यथा कथितमभ्यन्तरतृतीयमण्डलपरिमाणं भवतीति तृतीयमण्डलविचारः॥

पूछा है 'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए अब्भंतरतच्चे चंदमंडले पन्नत्ते' हे भदन्त! जम्बूद्वीप नामके द्वीप में स्थित जो सुमेरु पर्वत है उससे कितनी दूर पर अभ्यन्तर तृतीय चन्द्र मण्डल कहा गया है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठय बाणउए जोयणसए एगावण्णं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' हे गौतम! सुमेरु पर्वत से तृतीय अभ्यन्तर चन्द्र मंडल ४४८९२ $\frac{५१}{६१}$ योजन दूर है तथा (एगसट्ठिभागं च सत्ताह छेत्ता एगं चुण्णियाभागं) एक योजन के ६१ वें भाग को ७ से विभक्त करके उसके एक चूर्णिका भाग प्रमाण और दूर है इसका तात्पर्य ऐसा है कि द्वितीय मंडल सम्बन्धी राशि में ३६ योजन $\frac{२५}{६१}$ तथा एक योजन के ६१ वे भागों में से एक भाग को प्रक्षिप्त करने पर यह तृतीय अभ्यन्तर चन्द्र मंडल का परिमाण निकल आता है।

यस्स केवइयाए अबाहाए अब्भंतरतच्चे चंदमंडले पन्नत्ते' હે ભદંત! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત જે સુમેરુપર્વત છે તેનાથી કેટલે દૂર અભ્યંતર તૃતીય ચંદ્રમંડળ કહેવામાં આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठय बाणउए जोयणसए एगावण्णं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' હે ગૌતમ! સુમેરુપર્વતથી તૃતીય અભ્યંતર ચન્દ્રમંડલ ૪૪૮૯૨$\frac{૫૧}{૬૧}$ યોજન જેટલું દૂર છે તેમજ 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता एगं चुण्णिया भागं' એક યોજનના ૬૧ મા ભાગને ૭થી વિભક્ત કરીને તેના એક ચૂર્ણિકા ભાગ પ્રમાણ વધારે દૂર છે. તાત્પર્ય આમ છે કે દ્વિતીયમંડળ સંબંધી રાશિમાં ૩૬ યોજન $\frac{૨૫}{૬૧}$ તેમજ એક યોજનના ૬૧ મા ભાગમાંથી એક ભાગ પ્રક્ષિપ્ત કરવા આ તૃતીય આભ્યંતર ચંદ્રમંડળનું પરિણામ નીકળી આવે છે

सम्प्रति:-चतुर्थादिमण्डलेषु मानं दर्शयितुमतिदेशेनाह-'एवं खलु' इत्यादि, 'एवं खलु एएणं उवाएणं' एवं मण्डलत्रयदर्शितप्रकारेण खलु एतेन प्रत्यहोरात्रमेकैक मण्डलपरित्याग-रूपेण 'णिक्खममाणे' निष्क्रामन्-लवणसमुद्राभिमुखंमण्डलं कुर्वन् 'चंदे' चन्द्रः 'तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं' तदनन्तरात् विवक्षितपूर्वमण्डलात् तदनन्तरं विवक्षितमुत्तरं मण्डलम् 'संकममाणे संकममाणे' संक्रामन् संक्रामन् गच्छन् गच्छन् 'छत्तीसं छत्तीसंजोयणाइं' षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशद्योजनानि 'पणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' पञ्चविंशतिचैकषष्ठि-भागान् योजनस्य 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णियाभागे' योजनस्यैकषष्ठि-भागं च सप्तधा छित्वा चतुरश्चूर्णिकाभागान् 'एगमेगे मंडले' एकैकस्मिन् मण्डले 'अबाहाए वुड्ढिं अभिवड्ढेमाणे अभिवड्ढेमाणे' अबाधायाः-अव्यवधानरूपाया वृद्धिम्-आधिक्यम् अभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन्-आधिक्यं कुर्वन् २ 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ'

अब चतुर्थादि मंडलों में क्या प्रमाण है-इस बात को सूत्रकार अतिदेश-वाक्य द्वारा स्पष्ट करते हैं 'एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे चंदे तयाणं-तराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे' इसी पूर्वोक्त रीतिके अनुसार-मण्डलत्रयमें प्रदर्शित पद्धति के अनुसार अहोरात्र में एक एक मंडल के परि-त्याग करने से लवणसमुद्र की तरफ मंडल करता हुआ चन्द्र विवक्षित पूर्व मंडल से विवक्षित आगे के मंडल पर संक्रमण करता २ (छत्तीसं २ जोयणाइं पणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णियाभागे एगमेगे मंडले अबाहाए वुड्ढिं अभिवड्ढेमाणे २' ३६$\frac{२५}{६१}$ योजन तथा ६१ वें भाग को ७ से विभक्त कर उसके ४ चूर्णिका भाग प्रमाण एक एक मंडल में दूरी की वृद्धि करता रहता है इस तरह से दूरी की वृद्धि करता हुआ वह चन्द्र 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वबाह्य मंडल पर प्राप्त होकर गति करता है इस प्रकार से यह दूर का प्रमाण एक मंडल से

હવે ચતુર્થાદિમંડળોમાં પ્રમાણ શું છે-એ વાતને સૂત્રકાર અતિદેશ વાક્ય દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે-'एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे चंदे तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे' એજ પૂર્વોક્ત રીતિ મુજબ મંડલત્રયમાં પ્રદર્શિત પદ્ધતિ મુજબ અહોરાત્રમાં એક-એક મંડલના પરિત્યાગથી લવણસમુદ્રની તરફ મંડળ કરતો ચંદ્ર વિવક્ષિત પૂર્વમંડળથી વિવક્ષિત આગળના મંડળ પર સંક્રમણ કરતો કરતો 'छत्तीसं २ जोयणाइं पणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णिया भागे एगमेगे मंडले अबाहाए वुड्ढिं अभिवड्ढेमाणे २' ३६$\frac{२५}{६१}$ યોજન તેમજ ૬૧ મા ભાગને ૭ થી વિભક્ત કરીને તેને ૪ ચૂર્ણિકા ભાગ પ્રમાણ એક-એક મંડળમાં દૂરીની વૃદ્ધિ કરતો રહે છે. આ પ્રમાણે દૂરીની વૃદ્ધિ કરતો તે ચન્દ્ર 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' સર્વબાહ્યમંડળ ઉપર પ્રાપ્ત થઈને ગતિ કરે છે. આ પ્રમાણે આ દૂરનું પ્રમાણ એક મંડળથી બીજા મંડળ સુધી પૂર્વાનુપૂર્વી દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલું

सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य संप्राप्य चारं गतिं चरति-करोतीति ॥ अथ यथा पूर्वानुपूर्वी-व्याख्यानाङ्गं भवति तथैव पश्चानुपूर्व्यपि व्याख्यानाङ्गं भवतीत्येतन्मण्डलात् मण्डलस्याबाधां पृच्छन्नाह-'जंबुद्दीवे दीवे' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः मंदरस्स पव्वयस्स' 'मन्दरस्य पर्वतस्य-मेरुनामकपर्वतस्य 'केवइयाए अबाहाए' कियत्या-कियत्प्रमाणया अबाधया 'सव्वबाहिरे चंदमंडले पन्नत्ते' सर्वबाह्यं यदपेक्षया अन्यद्बाह्यं न विद्यते तादृशं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितम्, हे भदन्त ! यदिदं सर्वबाह्यं चन्द्रमण्डलं तत् मन्दरपर्वतस्य कियत्याबाधया भवतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पणयालीसं जोयणसहस्साइं' पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि 'तिण्णि य तीसे जोयणसए' त्रीणि च त्रिंशद् योजनशतानि, त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानीत्यर्थः 'अबाहाए सव्वबाहिरए चंदमंडले पन्नत्ते' एतावत्प्रमाणकाबाधया सर्वबाह्यं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितम्, पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि ४५३३० एतावदबाधया सर्वबाह्यं प्रथमं चन्द्रमण्डलं कथितमित्यर्थः केन प्रकारेणैतावद् योजनं प्रमाणं भवतीति सर्वबाह्यसूर्यमण्डलप्रकरणाज्ज्ञातव्यम् विस्तरभयान्न पुनरत्र लिख्यते इति ।

दूसरे मंडल तक का पूर्वानुपूर्वी द्वारा प्रकट किया गया है क्योंकि पूर्वानुपूर्वी व्याख्यान का अङ्ग कही गई है अब सूत्रकार पश्चानुपूर्वी भी पूर्वानुपूर्वी की तरह व्याख्यान का अङ्ग कही गई है इसी अभिप्राय को लेकर पश्चानुपूर्वी के अनुसार एक मण्डल से दूसरे मंडल की दूरी कितनी है इस बात को गौतमस्वामी 'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरे चंदमंडले पण्णत्ते' इस सूत्र द्वारा पूछ रहे है हे भदन्त ! इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में स्थित मेरु पर्वत से सर्वबाह्य चंद्र मण्डल कितना दूर हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! पणयालीसं जोयणसहस्साइं तिण्णि य तीसे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरे चंदमंडले पण्णत्ते' हे गौतम ! मेरु पर्वत से सर्वबाह्य चन्द्र मण्डल ४५३३० योजन दूर कहा गया है यह इतना दूर का अन्तर, कैसे आता है यह बात सर्वबाह्य सूर्यमंडल के प्रकरण से जान लेना चाहिये हम विस्तार हो

છે. હવે સૂત્રકાર પશ્ચાનુપૂર્વી પણ પૂર્વાનુપૂર્વીની જેમ વ્યાખ્યાનમાં કહેવામાં આવેલી છે. એ અભિપ્રાયને લઇને જ પશ્ચાનુપૂર્વી મુજબ એક મંડળથી બીજું મંડળ કેટલે દૂર છે. એ વાતને ગૌતમસ્વામી 'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरे चंदमंडले पण्णत्ते' આ સૂત્ર વડે પૂછી રહ્યા છે. હે ભદંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત મેરુપર્વતથી સર્વબાહ્યચંદ્રમંડળ કેટલે દૂર છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पणयालीसं जोयणसहस्साइं तिण्णि य तीसे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरे चंदमंडले पण्णत्ते' હે ગૌતમ ! મેરુપર્વતથી સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળમા ૪૫૩૩૦ યોજન દૂર કહેવામાં આવેલ છે. આ આટલું દૂરનું અંતર કેવી રીતે આવે છે આ વાત સર્વબાહ્ય સૂર્યમંડળના પ્રકરણમાંથી જાણી લેવી જોઈએ. વિસ્તારભયથી અમે તેને અહીં પ્રકટ કરતા નથી.

सम्प्रति-द्वितीयं सर्वबाह्यं चन्द्रमण्डलं प्रश्नयन्नाह-'जंबुद्दीवे दीवे' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य पर्वतस्य-मेरुनामकपर्वतस्य 'केवइयाए अबाहाए' कियत्या अबाधया 'बाहिराणंतरे चंदमंडले पन्नत्ते' बाह्यानन्तरं द्वितीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पणयालीसं जोयणसहस्साइं' पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि 'दोण्णि-य तेउणए जोयणसए' द्वे च त्रिनवतियोजनशते त्रिनवत्यधिके द्वे योजनशते इत्यर्थः 'पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' पञ्चत्रिंशच्चैकषष्टिभागान् योजनस्य अर्थात् एकस्य योजनस्य एकषष्टिभागाः कल्प्यन्ते तन्मध्यात् पञ्चत्रिंशद्भागाः, 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता तिण्णि चुण्णियाभाए' एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा एकस्य ये एकषष्ठिभागा कल्पिताः तन्मध्यात् य एको भाग स्तस्य पुनः सप्तभागाः क्रियन्ते तेषु ये त्रयो भागास्ते एव त्रयश्चूर्णिका भागास्तान् 'अबाहाए बाहिराणंतरे चंदमंडले पन्नत्ते' अबाधया बाह्यानन्तरं द्वितीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् सर्वबाह्यमण्डराशेः षट्त्रिंशद् योजनानि पञ्चविंशतिश्च योजनैक षष्टिभागा एकस्यैक षष्टिभागस्य संबन्धिनश्चत्वारः सप्तभागाः पात्यन्ते तदा जायते यथोक्त राशिरिति द्वितीयमंडलविचारः ॥

जाने के भय से उसे यहां पुनः नहीं प्रकट करते हैं ।

अब गौतमस्वामी द्वितीय सर्वबाह्य चन्द्र मण्डल की दूरी जानने के लिये प्रभु से पूछते हैं-'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए बाहिराणंतरे चंदमंडले पण्णत्ते' हे भदन्त ! इस जम्बूद्वीप में स्थित मन्दर पर्वत से द्वितीय सर्वबाह्य चन्द्र मंडल कितना दूर हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! पणयालीसं जोयणसहस्साइं दोण्णि य तेउणए जोयणसए' हे गौतम ! सुमेरु-पर्वत से द्वितीय सर्वबाह्य चन्द्र मंडल ४५२९३ योजन तथा 'पणतीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' एक योजन के ६१ भागों में से ३५ भाग प्रमाण दूर है इसमे 'एगसट्ठिभागंच सत्तहा छेत्ता तिण्णि चुण्णियाभाए' ६१वें भागको ७ से विभक्त करके उसके ३ भागों को और इस दूरी में मिला देना चाहिये, इस तरह ४५२९३ $\frac{३५}{६१}$ योजन का एवं एक भाग के ७ भागों में से ४ भाग

હવે ગૌતમસ્વામી દ્વિતીય સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળનું અંતર જાણવા માટે પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે-'जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अवाहाए बाहिराणंतरे चंदमंडले पण्णत्ते' હે ભદંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત મંદરપર્વતથી દ્વિતીય સર્વબાહ્ય ચન્દ્ર-મંડળ કેટલે દૂર છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पणयालीसं जोयणसहस्साइं दोण्णि य तेउणए जोगसए' હે ગૌતમ ! સુમેરુપર્વતથી દ્વિતીય સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળ ૪૫૨૯૩ યોજન તેમજ 'पणतीस च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૩૫ ભાગ પ્રમાણ દૂર છે આમાં 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता तिण्णि चुण्णियाभाए' ૬૧ મા ભાગને ૭ સાથે વિભક્ત કરીને તેના ત્રણ ભાગોને આ દૂરીમાં જોડી દેવા જોઈએ. આ

सम्प्रति-तृतीयमण्डलं प्रश्नयन्नाह-"जंबुद्दीवे दीवे' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य पर्वतस्य-मेरोः 'केवइयाए अबाहाए' कियत्या-कियत्प्रमाणया अबाधया 'बाहिरतच्चे चंदमंडले पन्नत्ते' सर्वबाह्यं तृतीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पणयालीसं जोयणसहस्साइं' पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि 'दोण्णि य सत्तावण्णे जोयणसए' द्वे च सप्तपञ्चाशत् योजनशते, सप्तपञ्चाशदधिके द्वे योजनशते इत्यर्थः, 'णव य एगसट्ठिभाए जोयणस्स' नवचैकषष्टिभागान् योजनस्य 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता' एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा तन्मध्यात् 'छचुण्णियाभाए' षट्चूर्णिकाभागान् 'अबाहाए बाहिरतच्चे चंदमंडले पन्नत्ते' उपर्युक्तप्रमाणया अबाधया सर्वबाह्यं तृतीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितम् पञ्चचत्वारिंशत्सहस्राणि त्रिनवत्यधिक द्वे योजनशते ४५२९३ एकषष्टिभागान् योजनस्य षट्चूर्णिकाभागान् अबाधया प्रज्ञप्तं तृतीयं चन्द्रमण्डलमिति ।

सम्प्रति-चतुर्थादि सर्वबाह्यमण्डलेषु अतिदेशेनाबाधां दर्शयितुमाह-'एवं खलु' इत्यादि,

---

प्रमाण अन्तर है द्वितीय चन्द्र मंडल अन्तर विचार समाप्त.

'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए बाहिरतच्चे चंदमंडले पण्णत्ते' गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है-हे भदन्त ! इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में स्थित जो सुमेरु पर्वत है उससे तृतीय सर्वबाह्य चन्द्रमंडल कितना दूर है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-' गोयमा ! पणयालीसं जोयणसहस्साइं दोण्णि य सत्तावण्णे जोयणसए णव य एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठि भागं च सत्तहा छेत्ता छ चुण्णियाभाए अबाहाए बाहिरए तच्चे चंदमंडले पन्नत्ते' हे गौतम ! मंदर पर्वत से तृतीय सर्वबाह्य मण्डल ४५२५७ $\frac{९}{६१}$ योजन दूर हैं तथा ६१ भाग में के एग भागको ७ से विभाजित कर उस के ६ भाग प्रमाण है 'एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे पविसमाणे चंदे तयाणंतराओ

પ્રમાણે ૪૫૨૯૩$\frac{३५}{६१}$ યોજન તેમજ એક ભાગના ૭ ભાગોમાંથી ૪ ભાગ પ્રમાણ અંતર છે

દ્વિતીય ચન્દ્રમંડળ અંતર વિચાર સમાપ્ત.

'जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए बाहिरतच्चे चंदमंडले पण्णत्ते' ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુએ આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત જે સુમેરુપર્વત છે તેનાથી તૃતીય સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળ કેટલે દૂર આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पणयालीसं जोयणसहस्साइं दोण्णि य सत्तावण्णे जोयणसए णवय एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता छ चुण्णियाभाए अबाहाए बाहिरए तच्चे चंदमंडले पन्नत्ते' હે ગૌતમ ! મંદરપર્વતથી તૃતીય સર્વબાહ્યમંડળ ૪૫૨૫૭$\frac{९}{६१}$ યોજન દૂર છે. તેમજ ૬૧ ભાગમાંના એક ભાગને ૭ થી વિભાજિત કરીને તેના ૬ ભાગ પ્રમાણ છે. 'एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे पविसमाणे चंदे तयाणंतराओ

'एवं खलु' एवं खलु 'एएणं उवाएणं' एतेनोपायेन प्रत्यहोरात्रमेकैकमण्डलवर्द्धनरूपेण 'पविसमाणे पविसमाणे' प्रविशन् प्रविशन् 'चंदे' चन्द्रः 'तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं' तदनन्तरात्–विवक्षितपूर्वमण्डलात् तदनन्तरम्–विवक्षितमुत्तरमण्डलम् 'संकममाणे संकममाणे' संक्रामन् संक्रामन्–मण्डलाभिमुखं मण्डलानि कुर्वन् २ 'छत्तीसं छत्तीसं जोयणाइं' षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशद् योजनानि 'पणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' पञ्चविंशतिं चैकषष्टिभागान् योजनस्य 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णियाभाए' एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा चतुरश्चुर्णिकाभागान् 'एगमेगे मंडले अबाहाए वुद्धिं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे' एकैकस्मिन् मण्डले–प्रतिमण्डलम् अबाधया वृद्धिं निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् ह्रापयन् २ त्यजन् २ इत्यर्थः 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य–संप्राप्य चारं गतिं चरति–करोतीति अबाधाद्वारं समाप्तम्, इति द्वादशसूत्रम् ॥सू० १२॥

सम्प्रति–सर्वाभ्यन्तरादि मण्डलायामादि दर्शयितुं त्रयोदश सूत्रमाह–सव्वब्भंतरे णं भंते' इत्यादि ।

मूलम्–सव्वब्भंतरे णं भंते ! चंदमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! णवणवइं जोयणसहस्साइं छच्च

मंडलाओ तयाणंतरे मंडले संकममाणे २ छत्तीसं २ जोयणाइं पणवीसं च एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता चत्तारी चुण्णियाभाए एगमेगे मंडले अबाहाए वुद्धिं णिवुड्ढेमाणे २ ' इन तीन सर्वबाह्य चन्द्रमंडलों में प्रदर्शित पद्धति के अनुसार प्रति अहोरात एक एक मंडल को वढाता हुआ चन्द्र तदनन्तर मंडल से–विवक्षित पूर्व मण्डल से विवक्षित उत्तर मंडल के संमुख मंडलों को करके ३६ योजनों की तथा एक योजन के ६१ भागों में से २५ भाग एवं ६१ भागों मे से किसी एक भागको ७ से विभक्त कर उस के ४ भाग प्रमाण को एक एक मंडल में दूरी की वृद्धि छोडकर 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तर में पहुंच करके अपनी गति करता है अबाधा द्वार समाप्त ॥१२॥

મંડલાઓ તયણંતરે મંડલે સંકમમાણે २ छत्तीसं २ जोयणाइं पणवीस च एगसट्ठिभागे च सत्तहा छेत्ता चत्तारि चुण्णियाभाए एगमेगे मंडले अबाहाए वुद्धिं णिवुड्ढेमाणे २' એ ત્રણ સર્વબાહ્યમંડળોમાં પ્રદર્શિત પદ્ધતિ મુજબ પ્રતિ અહોરાત એક–એક મંડળને અભિવર્દ્ધિત કરતો ચન્દ્ર તદનંતરમંડળથી વિવક્ષિત પૂર્વમંડળથી વિવક્ષિત ઉત્તરમંડળની સન્મુખ મંડળોને કરીને ૩૬ યોજનોની તેમજ એક યોજન ૬૧ ભાગોમાંથી ૨૫ ભાગ તેમજ ૬૧ ભાગોમાંથી કોઇ એક ભાગને ૭ થી વિભક્ત કરીને તેને ૪ ભાગ પ્રમાણ જેટલી એક–એક મંડળમાં દૂરી જેટલી વૃદ્ધિને છોડીને 'सव्वब्भंतरं मंडले उवसंकमित्ता चारं चरइ' સર્વાભ્યંતરમાં પહોંચીને પોતાની ગતિ કરે છે. ॥સૂ૦ ૧૨॥

અબાધાદ્વાર સમાપ્ત

त्तालें जोयणसए आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसहस्साइं पण्ण-रस जोयणसहस्साइं अउणाणउतिं च जोयणाइं किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणं पन्नत्ते। अब्भंतराणंतरे सा चेव पुच्छा, गोयमा! णवणउइं सहस्साइं सत्त य बारसुत्तरे जोयणसए एगावण्णं च एगसट्ठिभागे जोय-णस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता एगं चुण्णियाभागं आयामविक्खं-भेणं तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं पन्नरस सहस्साइं तिण्णि य एगूण-वीसे जोयणसए किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणं। अब्भंतरतच्चेणं जाव पन्नत्ते, गोयमा! णवणउइं जोयणसहस्साइं सत्त य पंचासीए जोयणसए, इगतालीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता दोण्णि य चुण्णियाभागे आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसयसह-स्साइं पण्णरस जोयणसहस्साइं पंच य इगुणापण्णे जोयणसए किंचि-विसेसाहिए परिक्खेवेणं त्ति। एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे चंदे जाव संकममाणे संकममाणे बावत्तरिं जोयणाइं एगावण्णं च एग-सट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता एगं च चुण्णिया भागं एगमेगे मंडले विक्खंभवुड्ढिं अभिवद्धेमाणे अभिवद्धेमाणे सव्व-बाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ। सव्वबाहिरएणं भंते! चंद-मंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते? गोयमा! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च सट्ठे जोयणसए आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठारससहस्साइं तिण्णि य पण्णरसुत्तरे जोय-णसए परिक्खेवेणं। बाहिराणंतरे पुच्छा, गोयमा! एगं जोयणसय-सहस्सं पंचसत्तासीए जोयणसए णव य एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठि-भागं च सत्तहा छेत्ता छ चुण्णियाभाए आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोय-णसयसहस्साइं अट्ठारस सहस्साइं पंचासीइं जोयणाइं परिक्खेवेणं। बाहिरतच्चेणं भंते! चंदमंडले पन्नत्ते? गोयमा! एगं जोयणसयसहस्सं पंच य चउदसुत्तरे जोयणसए एगूणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एग-

सट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता पंच चुण्णिया भागे आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठय पणपण्णे जोयणसए परिक्खेवेणं, एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे चंदे जाव संकममाणे संकममाणे बावत्तरिं बावत्तरिं जोयणाइं एगावण्णं एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता एगं चुण्णियाभागं एगमेगे मंडले विक्खंभवुद्धिं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे दो दो तीसाइं जोयणसयाइं परिरयवुद्धिं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ त्ति, ॥सू० १३॥

छाया—सर्वाभ्यन्तरं खलु भदन्त ! चन्द्रमण्डलं कियदायामविष्कम्भेण कियत्परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम्? गौतम ! नवनवतिं योजनसहस्राणि षट् च चत्वारिंशद्योजनशतानि आयामविष्कम्भेण त्रीणि च योजनशतसहस्राणि पञ्चदशयोजनसहस्राणि एकोननवतिं च योजनानि किञ्चिद् विशेषाधिकानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् ! अभ्यन्तरानन्तरं सैव पृच्छा, गौतम ! नवनवतिं योजनसहस्राणि सप्त च द्वादशोत्तरयोजनशतानि एकपञ्चाशचैक षष्टिभागान् योजनस्य, एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा एकं चूर्णिकाभाग मायामविष्कम्भेण, त्रीणि च योजनशतसहस्राणि पञ्चदशसहस्राणि त्रीणि चैकोनविंशतिं योजनशतानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण अभ्यन्तरतृतीयं खलु यावत् प्रज्ञप्तम्। गौतम ! नवनवतिं योजनसहस्राणि सप्त च पञ्चाशीतिं योजनशतानि एकचत्वारिंशच्चैकषष्टि भागान् योजनस्य एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा द्वौ च चूर्णिकाभागौ आयामविष्कम्भेण, त्रीणि च योजनशतसहस्राणि पञ्चदश योजसहस्राणि पञ्च चैकोनपञ्चाशद् योजनशतानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेणेति। एवं खलु एतेन उपायेन निष्क्रामन् चन्द्रो यावत् संक्रामन् संक्रामन् द्वासप्ततिं द्व सप्ततिं योजनानि एकपञ्चाशच्चैकषष्टिभागान् योजनस्य एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा एकं च चूर्णिकाभाग मेकैकस्मिन् मण्डले विष्कम्भ वुद्धिमभिवर्द्धयन् अभिवर्धयन् द्वे द्वे विंशद् योजनशते परिरयवुद्धिमभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् सर्वबाह्य मण्डल मुपसंक्रम्य चारं चरति। सर्वबाह्यं खलु भदन्त ! चन्द्रमण्डलं कियदायामविष्कम्भेण कियत् परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम्? गौतम ! एकं योजनशतसहस्रं षट् षष्टि योजनशतानि आयामविष्कम्भेण, त्रीणि च योजनशतसहस्राणि अष्टादशसहस्राणि त्रीणि च पञ्चदशोत्तराणि योजनशतानि परिक्षेपेण। बाह्यानन्तरं खलु पृच्छा, गौतम ! एकं योजनशतसहस्रं पञ्चसप्ताशीतिं योजनशतानि नव चैकषष्टिभागान् योजनस्य, एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा षट् चूर्णिका भागान् आयामविष्कम्भेण, त्रीणि च योजनशतसहस्राणि अष्टादशसहस्राणि पञ्चाशीतिं च योजनानि परिक्षेपेण। बाह्यतृतीयं खलु भदन्त ! चन्द्रमण्डलं यावत् प्रज्ञप्तम्? गौतम ! एकं योजनशतसहस्रं, पञ्च च चतुर्दशोत्तराणि योजन-

शतानि एकोनविंशतिं च एकषष्टि भागान् योजनस्य एकं षष्टिभागं च सप्तधा छित्वा पञ्च चूर्णिकाभागान आयामविष्कम्भेण त्रीणि च योजनशतसहस्राणि सप्तदशसहस्राणि अष्टौ च पञ्च पञ्चाशद्योजनशतानि परिक्षेपेण एवं खलु एतेन उपायेन प्रविशन् चन्द्रो यावत् संक्रामन् संक्रामन् द्वासप्तति द्वासप्तति योजनानि एकपञ्चाशदेकषष्टिभागान् योजनस्य एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा एकं चूर्णिकाभाग मेकैकस्मिन् मण्डले विष्कम्भवृद्धिं निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् द्वे द्वे त्रिंशद्योजनशते परिरयवृद्धिं निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति ॥ सू० १३ ॥

टीका-'सव्वब्भंतरे णं भंते ! चंदमंडले' सर्वाभ्यन्तरं खलु भदन्त ! चन्द्रमण्डलम् तत्र सर्वेभ्यो मण्डलेभ्योऽभ्यन्तरं यदपेक्षया अन्यद् अन्तरं न भवेत् तादृशं चन्द्रमण्डलमित्यर्थः 'केवइयं आयामविक्खंभेणं' कियदायामविष्कम्भेण-कियत्प्रमाणकाभ्यामायामविष्कम्भाभ्याम्-दैर्घ्यविस्ताराभ्या मित्यर्थः, तथा-'केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' कियता-कियत्प्रमाणकेन परिक्षेपेण-परिधिना प्रज्ञप्तं-कथितमिति प्रश्नः भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'णवणउई जोयणसहस्साइं' नवनवतिं योजनसहस्राणि 'छच्च चत्ताले जोयणसए' षट् च चत्वारिंशद्योजनशतानि चत्वारिंशदधिकानि षड्योजनशतानीत्यर्थः 'आयामविक्खंभेणं' आयामविष्कम्भाभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्यामित्यर्थः, सर्वाभ्यन्तरं चन्द्रमण्डलं नवनवतियोजनसहस्राणि चत्वारिंशदधिक षड्योजनशतानि ९९६४० आयामवि-

---

सर्वाभ्यन्तरादिमंडलायामादि द्वार कथन-

'सव्वब्भंतरे णं भंते ! चंदमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' इत्यादि.

टीकार्थ-इस सूत्र द्वारा गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'सव्वब्भंतरे णं भंते चंदमंडले' हे भदन्त जो सर्वाभ्यन्तर चन्द्रमण्डल है वह लम्बाई चौडाई में कितने प्रमाण वाला है ? तथा इसका परिक्षेप-परिधि कितनी है, इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! णवणउईजोयणसहस्साइं छच्च चत्ताले जोयणसए' हे गौतम ! सर्वाभ्यन्तर जो चन्द्र मण्डल है वह ९९६४० योजन की 'आयाम विक्खंभेणं पण्णत्ते' लम्बाई चौडाइवाला है तथा 'तिण्णिय जोयणसयसहस्साइं

સર્વાભ્યંતરાદિમંડલાયામાદિદ્વાર કથન-

'सव्वब्भंतरेणं भंते ! चंदमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' इ.

ટીકાર્થ-આ સૂત્ર વડે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'सव्वब्भंतरेणं णं भंते ! चंदमंडले' હે ભદંત ! જે સર્વાભ્યંતર ચન્દ્રમંડળ છે તે લંબાઈ તેમજ પહોળાઈમાં કેટલા પ્રમાણવાળો છે ? તેમજ આનો પરિક્ષેપ-એટલે કે આની પરિધિ-કેટલી છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! णवणउइं जोयणसहस्साइं छच्च चत्ताले जोयणसए' હે ગૌતમ ! સર્વાભ્યંતર જે ચન્દ્રમંડળ છે તે ૯૯૬૪૦ યોજન જેટલી 'आयाम

ष्कम्भाभ्यां भवतीति भावः 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं पण्णरसजोयणसहस्साइं अऊणाणउइं च जोयणाइं किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणं पन्नत्ते' त्रीणि च योजनशतसहस्राणि त्रीणि योजनलक्षसंख्यकानि, इत्यर्थः पञ्चदशयोजनसहस्राणि एकोननवतिं योजनानि ३१५०८९ किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम्-कथितम् यदा आयामविष्कम्भयोः ९९६४० एतावन्मानं भवति तदा परिक्षेप ३१५०८९ प्रमाणमेतावत् कथं भवतीति जिज्ञासुना सूर्यमण्डलाधिकारकथितोपपत्तिरनुशीलनीया विस्तरभयाद् अनुपयोगाच्च नात्र पुनर्युक्तिः प्रदर्शितेति प्रथमसर्वाभ्यन्तरचन्द्रमण्डलविचार इति । अथ द्वितीयसर्वाभ्यन्तरचन्द्रमण्डलं दर्शयितु माह-'अब्भंतराणंतरे' इत्यादि, 'अब्भंतराणंतरे साचेव पुच्छा' अभ्यन्तरानन्तरे सैव पृच्छा, हे भदन्त ! अभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं चन्द्रमण्डलं कियदायामविष्कम्भाभ्यां कियता परिक्षेपेण प्रज्ञप्तमितिपृच्छा-प्रश्नः संगृह्यते, भगवानाह-'गोयमा'

पण्णरस जोयणसहस्साइं अऊणाणउइं च जोयणाइं किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणं पण्णत्ते' ३१५०८९ योजन से कुछ अधिक परिधिवाला है। यदि यहां पर ऐसी आशंका की जावे कि-'जब ९९६४० योजन का इसका आयाम और विष्कम्भ है तो परिधिका इतना प्रमाण कैसे होता है? तो इस के समाधान निमित्त सूर्यमण्डलाधिकार में कथित युक्ति-अनुशीलनीय है।

विस्तार होजाने के भय से हम उसे यहां पुनः प्रकट नहीं कररहे हैं। प्रथम सर्वाभ्यन्तर चन्द्र मंडल के आयामादि का विस्तार समाप्त

द्वितीय सर्वाभ्यन्तर चन्द्र मंडल के आयामादिका विचार 'अब्भंतराणंतरे साचेव पुच्छा' हे भदन्त ! सर्वाभ्यन्तर चंद्र मंडलके अनन्तर जो द्वितीय चन्द्र मण्डल है वह आयाम और विष्कम्भ की अपेक्षा कितने प्रमाण वाला है तथा

विक्खंभेणं पण्णत्ते' લંબાઈ તેમજ પહોળાઈવાળો છે, તેમજ 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं पण्णरस जोयणसहस्साइं अउणाणउइं च जोयणाइं किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणं पण्णत्ते' ૩૧૫૦૮૯ યોજન કરતાં કંઇક અધિક પરિધિવાળો છે. જો અહીં એવી આશંકા કરવામાં આવે કે જ્યારે ૯૯૬૪૦ યોજન જેટલો આનો આયામ અને વિષ્કંભ છે તો, પરિધિનું આટલું પ્રમાણ કેવી રીતે સંભવી શકે ? એના સમાધાનના નિમિત્તે સૂર્યમંડળમાં કથિત-યુક્તિ અનુશીલનીય છે.

વિસ્તારભયથી અમે અહીં તે ફરી સ્પષ્ટ કરતા નથી. પ્રથમ સર્વાભ્યંતર ચન્દ્રમંડળના આયામાદિનો વિસ્તાર સમાપ્ત.

દ્વિતીય સર્વાભ્યંતર ચંદ્રમંડળના આયામાદિ વિશે વિચાર-

'अब्भंतराणंतरे सा चेव पुच्छा' હે ભદંત ! સર્વાભ્યંતર ચંદ્રમંડળ પછી જે દ્વિતીય ચંદ્રમંડળ છે, તે આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રમાણવાળો છે તેમજ આની પરિધિનું પ્રમાણ કેટલું છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! णवणउइं जोयण

इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'णवणउइ' जोयणसहस्साइं' नवनवतिं योजनसहस्राणि 'सत्तय बारसुत्तरे जोयणसए' सप्त च द्वादशोत्तराणि योजनशतानि 'एगावण्णं एगसट्ठिभागे जोयणस्स' एकपञ्चाशच्चैकषष्टिभागान् योजनस्य 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता' योजनस्यैकं षष्टिभागं सप्तधा पुनश्छित्वा-विभिद्य 'एगं चुण्णियाभागं आयामविक्खंभेणं' एकंच चूर्णिकाभागमायामविष्कम्भाभ्यां दैर्ध्यविस्ताराभ्याम् सर्वाभ्यन्तरं द्वितीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् तद्यथा-एकतश्चन्द्रो द्वितीयमण्डले संक्रमणं कुर्वन् षट्त्रिंशद् योजनानि पञ्चविंशतिं चैकषष्टिभागान् योजनस्य एकस्य चैकषष्टिभागस्य सप्तधा छिन्नस्य संबन्धि चतुरोभागान् परित्यज्य संक्रमणं करोति, अपरतोऽपि एतावत्प्रमाणकान्येव योजनानि परित्यज्य संक्रमणं करोति द्वितीयश्चन्द्रः उभयोः संकलने सति भवति द्वासप्तति योजनानि एकपञ्चाशदेकषष्टिभागाः योजनस्य एकस्यैकषष्टिभागस्य सप्तधा छिन्नस्य सम्बन्धी

परिधि का प्रमाण इसका कितना है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा णवणउइं जोयणसहस्साइं सत्तय बारसुत्तरे जोयणसए' गौतम ! ९९६१२ योजन का 'एगावण्णं एगसट्ठिभागे जोयणस्स' और एक योजन के ६१ भागों में से ५१ भाग प्रमाण का तथा 'एगसट्ठिभागंच सत्तहा छित्ता एगं चुण्णियाभागं आयामविक्खंभेणं' ६१ भागों में से किसी एक भाग के कृत-किये गये ७ टुकडो में से एक टुकडे प्रमाण का द्वितीय चन्द्रमण्डलका आयामविष्कम्भ है ! इसका तात्पर्य ऐसा है कि एक तरफ चन्द्र का द्वितीय चन्द्रमण्डल पर संक्रमण करता हुआ ३६ $\frac{२५}{६१}$ योजन को तथा १ भागके विभक्त किये गये ७ भागों में से ४ भागो को छोडकर संक्रमण करता है, दूसरी तरफ दूसरा चन्द्र भी इतने ही प्रमाण योजन को छोडकर संक्रमण करता है दोनों का योग ७२ $\frac{५१}{६१}$ योजन का तथा एकषष्ठि भागों में गृहीत १ भाग के कृत ७ भागों में से एक भाग जो कि

सहस्साइं सत्तय बारसुत्तरे जोयणसए' હે ગૌતમ ! ૯૯૭૧૨ યોજનના 'एगावण्णं एगसट्ठिभागे जोयणस्स' અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૫૧ ભાગ પ્રમાણના તેમજ 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छित्ता एगं चुण्णियाभागं आयामविक्खंभेणं' ૬૧ ભાગોમાંથી કોઇ એક ભાગના કરવામાં આવેલા ૭ ટુકડાઓમાંથી એક ટુકડા જેટલા પ્રમાણનો દ્વિતીય ચંદ્રમંડળનો આયામ-વિષ્કંભ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે એક તરફ ચન્દ્ર દ્વિતીય ચન્દ્ર-મંડળ પર સંક્રમણ કરતો-કરતો ૩૬$\frac{૨૫}{૬૧}$ યોજનને તેમજ ૧ ભાગના વિભક્ત કરવામાં આવેલા ૭ ભાગોમાંથી ૪ ભાગોને છોડીને સંક્રમણ કરે છે. બીજી બાજુ બીજો ચન્દ્ર પણ આટલા જ પ્રમાણમાં યોજનોને મૂકીને સંક્રમણ કરે છે. બન્નેનો યોગ ૭૨$\frac{૫૧}{૬૧}$ યોજન જેટલો તેમજ એક ષષ્ઠિ ભાગોમાં ગૃહીત એક ભાગના કૃત ૭ ભાગોમાંથી એક ભાગ કે જે દ્વિતીય ચન્દ્રમંડળમાં આયામ વિષ્કંભના વિચારમાં પ્રથમ મંડળની અપેક્ષાએ અધિક

एको भागो द्वितीयचन्द्रमण्डले आयामविष्कम्भचिन्तायामधिकत्वेन प्राप्तो भवति :प्रथम मण्डलापेक्षया एतच्च प्रमाणं पूर्वमण्डलराशौ प्रक्षिप्यते तदा नवनवति योजनसहस्राणि द्वादशाधिकानि सप्तयोजनशतानि एकपञ्चाशतं चैकषष्टिभागान् योजनस्यैकं चैकषष्टिभागं सप्तधा छित्वा एकं चूर्णिकाभागमायमविष्कम्भमानं भवतीति। 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं' त्रीणि च योजनशतसहस्राणि लक्षत्रयमित्यर्थः 'पण्णरससहस्साइं' पञ्चदश योजनसहस्राणि 'तिण्णिय एगूणवीसे जोयणसए' त्रीणिचैकोनविंशति योजनशतानि, एकोनविंशत्यधिकानि त्रीणि योजनशतानि, इत्यर्थः 'किंचि विसेसाहियाइं परिक्खेवेणं' किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण, ३१५३१९ किञ्चिद्विशेषाधिकानि, एतावत्प्रमाणानि परिक्षेपेण भवतीत्यर्थः, इति द्वितीयं मण्डलं कथितमिति। युक्तिस्तु-प्रथम मण्डलपरिधौ द्वासप्तति योजनादीनां परिरये त्रिंशदधिक द्वि योजनशतरूपे प्रक्षिप्ते सति यथोक्तं प्रमाणं भवतीति द्वितीयं मण्डलम् ॥

अथ तृतीयं मण्डलं वक्तुमाह-'अब्भंतरतच्चेणं जाव पन्नत्ते' अभ्यन्तरतृतीयं यावत्प्रज्ञप्तम्, अत्र यावत्पदेन संपूर्णोऽपि प्रश्नः संग्रहीतव्यः, 'चंदमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं

द्वितीय चन्द्र मण्डल में आयाम विष्कम्भ के विचार में प्रथम मण्डलकी अपेक्षा अधिक रूप से प्राप्त होता है, इस प्रमाण को पूर्व मण्डल राशि में प्रक्षिप्त कर देने पर ९९७१२ $\frac{५१}{६१}$ योजन का तथा एक योजन के कृत ६१ भागों में से एक भाग के ७ टुकडों में से १ टुकडे अधिक का आयामविष्कम्भ प्रमाण हो जाता है 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं पन्नरस सहस्साइं तिण्णि य एगूणवीसे जोयणसए किंचि विसेसाहियाइं परिक्खेवेणं' तथा परिक्षेप का प्रमाण ३१५३१९ योजन से विशेषाधिक हो जाता है प्रथम मण्डल की परिधि में २३० प्रक्षिप्त करने पर कुछ इतना इसकी परिधिका प्रमाण निकल आता है,

द्वितीय मण्डल आयामादि कथन समाप्त

तृतीयमंडल वक्तव्यता

'अब्भंतरतच्चेणं जाव पन्नत्ते' तृतीय मडल की वक्तव्यता में यहां यावत्पदसे ऐसा पाठ संगृहीत हुआ है-हे भदन्त! तृतीय जो अभ्यन्तर चन्द्र मंडल

રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણને પૂર્વમંડળ રાશિમાં પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી ૯૯૮૧૨ $\frac{૫૧}{૬૧}$ યોજનનો તેમજ એક યોજનના કરવામાં આવેલા ૬૧ ભાગોમાંથી એક ભાગના ટુકડાઓમાંથી ૧ ટુકડા અધિકનો આયામ-વિષ્કંભ પ્રમાણ થઈ જાય છે. 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं पण्णरससहस्साइं तिण्णिय एगूणवीसे जोयणसए किंचिविसेसाहियाइं परिक्खेवेणं' તેમજ પરિક્ષેપનું પ્રમાણ ૩૧૫૩૧૯ યોજન કરતાં કંઈક વિશેષ થઇ જાય છે. પ્રથમ મંડળની પરિધિમાં ૨૩૦ પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી આટલું આની પરિધિનું પ્રમાણ નીકળી આવે છે.

દ્વિતીયમંડળ આયામાદિ કથન સમાપ્ત

'अब्भंतरतच्चेणं जाव पन्नत्ते'- તૃતીયમંડળની વક્તવ્યતામાં અહીં યાવત્ પદથી આ

परिक्खेवेणं' इत्यस्य ग्रहणं भवंतीति 'चंदमंडले' चन्द्रमण्डलमभ्यन्तरतृतीयम् 'केवइयं आयामविक्खंभेणं' कियदायामविष्कम्भाभ्याम्, 'केवइयं परिक्खेवेणं' कियता परिक्षेपेण सम्पूर्णप्रश्नस्तु इत्थम्-तथाहि-हे भदन्त ! अभ्यन्तरतृतीयं खलु चन्द्रमण्डलमिदम्, कियदायाम-विष्कम्भाभ्यां कियता परिक्षेपेण च कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'णवणउइं जोयणसहस्साइं नवनवति योजनसहस्राणि नवाधिकानि नवति योजनसहस्राणीत्यर्थः 'सत्तय पंचासीए जोयणसए' सप्त च पञ्चाशीतिं योजनशतानि पञ्चाशीत्यधिकानि सप्त योजनशतानीत्यर्थः 'इगतालीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' एकचत्वारिंशच्चैकषष्ठिभागान् योजनस्य 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता' एकस्य योजनस्य चैकषष्टिभागस्तं सप्तधा छित्वा 'दोण्णि य चुण्णियाभाए आयामविक्खंभेणं' द्वौ च चूर्णिकाभागौ आयामविष्कम्भाभ्यां भवति नवनवतियोजनसहस्राणि पञ्चाशीत्यधिकानि सप्त योजनशतानि एकचत्वारिंशतं चैकषष्टिभागान् योजनस्य एकं चैकषष्टिभागं सप्तधा छित्वा द्वौ चूर्णिकाभागौ ९९७८५$\frac{६१}{४१}$ $\frac{७}{२}$ आयामविष्कम्भाभ्यां भवतीत्यर्थः, द्वितीयमण्डलगतराशौ द्वा सप्ततिं योजनानि एकपञ्चाशतं चैकषष्टिभागान् योजनस्य एकं च चूर्णिकाभागमधिकं प्रक्षिप्य यथोक्तं मानं भवतीति ज्ञातव्यम् । 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं' त्रीणि च योजनशतसहस्राणि 'पण्णरस जोयणसहस्साइं' पञ्चदश योजनसहस्राणि 'पंचयइगुणापण्णे जोयणसए किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणं ति' पञ्च च एकोन पञ्चाशद् योजनशतानि एकोन

है वह आयाम और विष्कम्भ की अपेक्षा कितना बडा है-तथा परिधि इसकी कितनी बडी है ? इसके उत्तर में प्रभु ने ऐसा कहा है-हे गौतम ! 'णवणउइं जोयणसहस्साइं सत्तय पंचासीए जोयणसए इगतालीसंच एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागंच सत्तहा छेत्ता दोण्णि य चुण्णियाभाए आयामविक्खंभेणं' तृतीय अभ्यन्तर चन्द्र मंडल का आयाम विष्कम्भ ९९७८५ $\frac{४१}{६१}$ $\frac{२}{७}$ योजन का है द्वितीय मंडल की आयाम विष्कम्भ की राशि प्रमाण में-७२ योजन को तथा $\frac{५०}{६१}$ और एक चुर्णिका भाग को प्रक्षिप्त करने पर यह पूर्वोक्त तृतीय मंडल का आयाम विष्कम्भ का प्रमाण निकल आता है 'तिण्णिय जोयणसयसहस्साइं

आतनो पाठ संगृहीत थयो छे के-हे भदंत ! तृतीय जे अभ्यंतर चन्द्रमंडળ छे ते आयाम अने विष्कंभनी अपेक्षाए केटलुं विशाળ छे ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ ! 'णवणउइं जोयणसहस्साइं सत्तय पंचासीए जोयणसए इगतालीसं च एगसट्ठि भाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता दोण्णि य चुण्णियाभाए आयामविक्खंभेणं' તૃતીય અભ્યંતર ચંદ્રમંડળનો આયામ વિષ્કંભ ૯૯૭૮૫$\frac{૪૧}{૬૧}$ $\frac{૨}{૭}$ યોજન જેટલો છે. દ્વિતીય મંડળની આયામ વિષ્કંભની રાશિ પ્રમાણમાં ૭૨ યોજનને તેમજ $\frac{૫૦}{૬૧}$ અને એક ચુર્ણિકા ભાગને પ્રક્ષિપ્ત કરીને આ પૂર્વોક્ત તૃતીયમંડળના આયામ-વિષ્કંભનું પ્રમાણ નીકળી આવે છે. 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं पण्णरसजोयणसहस्साइं पंचय इगुणापण्णे

पञ्चाशदधिकानि पञ्चयोजनशतानीत्यर्थः किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण भवति अत्र च पूर्व-मण्डलपरिरयराशौ द्वे योजनशते त्रिंशदधिके प्रक्षिप्य उपपत्तिः कर्तव्येति तृतीयमण्डलमिति ।

अथ चतुर्थादि मण्डलेषु अतिदेशमाह-'एवं खलु' इत्यादि, 'एवं खलु एएणं उवाएणं' एवं खलु एतेनोपायेन पूर्वप्रदर्शितप्रकारेण 'णिक्खममाणे चंदे' निष्क्रामन् चन्द्रः, एकस्माद् मण्डलादपरमण्डलं गच्छन् चन्द्रमाः 'जाव संकममाणे संकममाणे' यावत् संक्रामन् संक्रामन् गच्छन् २, अत्र यावत्पदेन 'तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मण्डलं' इत्यस्य ग्रहणं भवति, तदर्थश्च-तदनन्तराद् मण्डलात् तदनन्तरं मण्डलं निष्क्रामन्-गच्छन् 'बावत्तरिं बावत्तरिं जोयणाइं' द्वासप्तति द्वासप्तति योजनानि 'एगावण्णं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' एकपञ्चाशचैकपष्टिभागान् योजनस्य 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता' एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा 'एगं च चुण्णियाभागं' एकं च चूर्णिकाभागम् 'एगमेगे मंडले विक्खंभवुद्धिं अभिवद्धेमाणे २' एकैकस्मिन् मण्डले विष्कम्भवृद्धिमभिवर्द्धयन् २-कुर्वन् २ 'दो दो तीसाइं जोयणसयाइं' द्वे द्वे त्रिंशद्योजनशते त्रिंशदधिकं योजनशतद्वयमित्यर्थः 'परिरयवुद्धिं अभिवद्धेमाणे २' परिरयवृद्धिम्-परिक्षेपाधिक्यम् अभिवर्द्धयन् २ 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वबाह्यं मण्डल-

---

पण्णरस जोयणसहस्साइं पंच य इगुणापण्णे जोयणसए किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणंति' तथा इसके परिक्षेप का प्रमाण ३१५५४९ योजन से अधिक है। यह प्रमाण पूर्व मण्डल के परिक्षेप प्रमाण में २३० योजन के प्रक्षिप्त करने पर आजाता है। अब चतुर्थादि मंडलों में अतिदेश का कथन करते हुए सूत्रकार कहते हैं 'एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे चंदे जाव संकममाणे २ तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं णिक्खममाणे बावत्तरिं २ जोयणाइं एगावण्णं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता एगं च चुण्णिया भागं' तीन आभ्यन्तर मण्डल से निकल कर तदनन्तर मण्डल पर जाता हुआ चन्द्र ७२ $\frac{51}{61}$ योजन की एवं एक भाग के ७ भागों में से १ चुर्णिका भाग की एक एक मंडल पर विष्कम्भवृद्धि करता हुआ तथा २३० योजन की परिक्षेप मे

जोयणसए किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणंति' આના પરિક્ષેપનું પ્રમાણ ૩૧૫૫૪૯ યોજન કરતાં કંઈક વધારે છે. આ પ્રમાણ પૂર્વમંડળના પરિક્ષેપ પ્રમાણમાં ૨૩૦ યોજન પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી આવી જાય છે. હવે ચતુર્થાદિ મંડળોમાં અતિદેશનું કથન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—

'एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे चंदे जाव संकममाणे २ तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं णिक्खममाणे बावत्तरिं २ जोयणाइं एगावण्णं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता एगं च चुण्णियाभागं' ત્રણ આભ્યંતર ચન્દ્રમંડળોમાં પ્રદર્શિત પદ્ધતિ મુજબ યાવત્ તદનંતરમંડળમાંથી નીકળીને તદનંતરમંડળ ઉપર ગતિ કરતો ચન્દ્ર ૭૨ $\frac{51}{61}$ યોજન જેટલી તેમજ એક ભાગના ૭ ભાગોમાંથી ૧ ચૂર્ણિકા ભાગની એક-એક મંડળ ઉપર વિષ્કંભ વૃદ્ધિ કરતો તેમજ ૨૩૦ યોજનના પરિક્ષેપમાં વૃદ્ધિ

मुपसंक्रम्य-संप्राप्य 'चारं चरइ' चारं गतिं चरति करोति ॥ यथा पूर्वानुपूर्वीव्याख्यानाङ्गं भवति तथा पश्चानुपूर्व्यपि व्याख्यानाङ्गं भवतीति पश्चानुपूर्व्या पृच्छन्नाह-'सव्वबाहिरएणं' इत्यादि, 'सव्वबाहिरएणं भंते! चंदमंडले' सर्वबाह्यं खलु भदन्त! चन्द्रमण्डम् 'केवइयं आयामविक्खंभेणं' कियदायामविष्कम्भाभ्याम् 'केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' कियता-कियत्प्रमाणकेन परिक्षेपेण प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'एगं जोयणसयसहस्सं' एकं योजनशतसहस्रं लक्षैकयोजनमित्यर्थः 'छच्च सट्ठे जोयणसए' षट्षष्टानि योजनशतानि षष्टयधिकानि षड्योजनशतानीत्यर्थः 'आयाम विक्खंभेणं' आयामविष्कम्भाभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्यां सर्वबाह्यं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तम्, एकं योजन लक्षं षष्टयधिकानि षड् योजनशतानि १००६६० एतावत्प्रमाणकाभ्यायामविष्कम्भाभ्यामित्यर्थः। तत्रोपपत्तिस्तु जम्बूद्वीपो लक्षप्रमाणकः उभयोः प्रत्येकं त्रीणि योजनशतानि

वृद्धि करता हुआ सर्व बाह्य मंडल पर पहुंच कर अपनी गति करता है-यही बात 'दो दो तीसाइं जोयणयाइं परिरयवुड्ढिं अभिवद्धेमाणे २ सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की गई है। अब गौतमस्वामी पूर्वानुपूर्वी के अनुसार चन्द्रमंडल के आयामादिसम्बन्ध में पूछकर और उसका उत्तर प्राप्त कर पश्चानुपूर्वी के अनुसार इसी सम्बन्ध में प्रभु से पूछते हैं-'सव्वबाहिरएणं भंते! चंदमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' हे भदन्त! पश्चानुपूर्वी के अनुसार सर्व बाह्य चन्द्र मण्डल का आयाम और विष्कम्भ कितना है और परक्षेप कितना है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च सट्ठे जोयणसए आयामविक्खंभेणं हे गौतम! सर्वबाह्य चन्द्रमंडल का आयाम और विष्कम्भ १ लाख ६ सौ साठ योजन का है इसे यों समझना चाहिये जम्बूद्वीप का विस्तार १ लाख योजन का है तथा प्रत्येक पार्श्व भाग ३३० योजन का है दोनों का जोड १ लाख

કરતો સર્વબાહ્ય મંડળ ઉપર પહોંચીને પોતાની ગતિ આગળ ધપાવે છે. એજ વાત 'दो दो तीसाइं जोयणसयाइं परिरयवुड्ढिं अभिवद्धेमाणे २ सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. હવે ગૌતમસ્વામી પૂર્વાનુપૂર્વી મુજબ ચન્દ્રમંડળના આયામાદિ વિશે પ્રશ્ન કરીને અને તે સંદર્ભમાં ઉત્તર મેળવીને પશ્ચાનુપૂર્વી મુજબ આ સંબંધમાં પ્રભુને પૂછે છે-'सव्वबाहिरएणं भंते! चंदमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' હે ભદંત! પશ્ચાનુપૂર્વી મુજબ સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળનો આયામ અને વિષ્કંભ કેટલો છે અને પરિક્ષેપ કેટલો છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च सट्ठे जोयणसए आयामविक्खंभेणं हे गौतम! સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળના આયામ વિષ્કંભો ૧ લાખ ૬ સો ૬૦ યોજન જેટલો છે. આને એવી રીતે સમજવું જોઈએ કે જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર એક લાખ યોજન જેટલો,

त्रिंशदधिकानि, उभयोः संकलने षट्शतानि षष्ट्यधिकानीति ॥ 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं' त्रीणि योजनशतसहस्राणि लक्षत्रयमित्यर्थः 'अट्ठारससहस्साइं' अष्टादश सहस्राणि 'तिण्णि य पण्णरसुत्तरे जोयणसए परिक्खेवेणं' त्रीणि च पञ्चदशोत्तराणि योजनशतानि परिक्षेपेण, त्रयोलक्षाः अष्टादशसहस्राणि त्रीणि च पञ्चदशोत्तराणि योजनशतानि परिक्षेपेण भवति, अत्र जम्बूद्वीपपरिधौ षष्ट्यधिकषट्शतपरिधेः प्रक्षेपे सति त्रयो योजनलक्षा अष्टादशसहस्राणि त्रीणि च पञ्चदशोत्तराणि योजतशतानि ३१८३१५ परिक्षेपो भवतीत्यर्थः ।

सम्प्रति द्वितीयं सर्वबाह्यमण्डलं दर्शयितुमाह–'बाहिराणंतरेणं पुच्छा' बाह्यानन्तरं द्वितीय मण्डलं पृच्छा, हे भदन्त ! बाह्यानन्तरं द्वितीयं चन्द्रमण्डलं कियदायामविष्कम्भाभ्यां कियता परिक्षेपेण च प्रज्ञप्तमिति पृच्छापदेन संगृह्यते प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'एगं जोयणसयसहस्सं' एकं योजनशतसहस्रं लक्षैकयोजनमित्यर्थः 'पंचसत्तासीए जोयणसए' पञ्चसप्ताशितिं योजनशतानि, सप्ताशीत्यधिकानि पञ्चयोजनशतानीत्यर्थः 'णवय एगसट्ठिभाए जोयणस्स' नवचैकषष्टिभागान् योजनस्य 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता' एकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा 'छ चुण्णियाभाए' षट् च चूर्णिकाभागान्

---

६ सौ ६० योजन का होजाता है। 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठारससहस्साइं तिण्णिय पण्णरसुत्तरे जोयणसए परिक्खेवेणं' तथा इसका परिक्षेप का परिमाण ३१८३१५ योजन का है जम्बूद्वीप की परिधि में ६६० परिधि के प्रमाण को मिला देने पर पूर्वोक्त परिधि का प्रमाण निकल आता है

द्वितीय सर्वबाह्यचन्द्रमंडल के सम्बन्ध में विचार

'बाहिराणंतरेणं पुच्छा' हे भदन्त ! बाह्यानन्तर द्वितीय चन्द्र मण्डल का आयाम और विष्कम्भ कितना है ? और इसका परिक्षेप कितना है ? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु गौतमस्वामीसे कहते हैं–'गोयमा ! एगं जोयणसयसहस्सं पंच सत्तासीए जोयणसए णवय एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा

છે તેમજ ૬૨૬ પાર્શ્વભાગ ૩૩૦ યોજન જેટલો છે. બન્નેનો યોગ ૧ લાખ ૬ સો ૬૦ યોજનછે. 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठारससहस्साइं तिण्णि य पण्णरसुत्तरे जोयणसए परिक्खेवेणं' તેમજ આના પરિક્ષેપનું પરિમાણ ૩૧૮૩૧૫ યોજન જેટલું છે. જંબૂદ્વીપની પરિધિમાં ૬૬૦ પરિધિના પ્રમાણને જોડવાથી પૂર્વોક્ત પરિધિનું પ્રમાણ નીકળી આવે છે.

દ્વિતીય સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળના સંબંધમાં વિચાર–

'बाहिराणंतरेणं पुच्छा' હે ભદંત ! બાહ્યાનન્તર દ્વિતીય ચન્દ્રમંડળના આયામ–વિષ્કંભો કેટલા છે ? અને આનો પરિક્ષેપ કેટલો છે ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે–'गोयमा ! एगं जोयणसयसहस्सं पंचसत्तासीए जोयणसए णवय एगसट्ठिभाए जोयणस्स एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता छ चुण्णियाभाए आयामविक्खंभेणं' હે ગૌતમ !

'आयामविक्खंभेणं' आयामविष्कम्भाभ्याम् एकं लक्षं सप्ताशीत्यधिकपञ्चयोजनशतानि नव-चैकषष्टिभागान् योजनस्यैकं षष्टिभागं सप्तधा छित्वा षट्चूर्णिकाभागान् १००५८७ $\frac{९}{६१}$ $\frac{७}{६}$ एतावत्प्रमाणकायामविष्कम्भाभ्यां सर्वबाह्यं द्वितीयचन्द्रमण्डलं भवतीति भावः। अत्र पूर्वराशे द्वासप्ततिं योजनानि, एकपञ्चाशतं चैकषष्टिभागान् योजनस्य एकस्यैकस्यैक-षष्टिभागस्य सप्तधा छिन्नस्य एकं भागमपनीयोपपत्तिः कर्तव्या सूर्यनिरूपणाधिकारे कृता विस्तरभयान्नात्र पुनर्विशेषतो लिख्यते इति। 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं' त्रीणि च योजनशतसहस्राणि त्रयो लक्षा इत्यर्थः 'अट्ठारससहस्साइं' अष्टादशसहस्राणि 'पंचासीइं च जोयणाइं परिक्खेवेणं' पञ्चाशीतिं च योजनानि परिक्षेपेण लक्षत्रयम् अष्टादशसहस्राणि पञ्चाशीतिं योजनानि ३१८०८५ एतावत्प्रमाणकपरिक्षेपेण द्वितीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्त-मित्यर्थः सर्वबाह्य द्वितीयमण्डलपरिधे द्वेशते त्रिंशदधिके योजनानामपनयने यथोक्तं परिक्षेप-मानं भवतीति सर्वबाह्यद्वितीयमण्डलमिति। अथ तृतीयं सर्वबाह्यमण्डलं दर्शयितुमाह-'बाहिरतच्चेणं' इत्यादि, 'बाहिरतच्चेणं भंते! चंदमंडले पन्नत्ते' सर्वबाह्यं तृतीयं खलु भदन्त! चन्द्रमण्डलं कियदायामविष्कम्भाभ्यां कियता परिक्षेपेण च प्रज्ञप्तमिति प्रश्नः

छेत्ता छ चुण्णियाभाए आयामविक्खंभेणं' हे गौतम! १००५८७ $\frac{९}{६१}$ योजन का तथा १ भाग के ७ भागों में से ६ भाग का द्वितीय चन्द्र मण्डल का आयाम और विष्कम्भ है तथा 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठारसहस्साइं पंचासीइं च जोयणाइं परिक्खेवेणं' ३१८०८५ योजन का इसका परिक्षेप है। इसका जो आयाम और विष्कम्भ का प्रमाण कहा गया है वह पूर्वमण्डल राशि में से ७२ $\frac{५१}{६१}$ योजन को तथा एक षष्टि भाग को ७ से विभक्त कर १ भाग को घटा करके हुआ कहा गया है। यह विषय हमने सूर्यनिरूपण के अधिकार में किया है अतः वहीं से इसे जानलेना चाहिये उसे यहां पर लिखने में ग्रन्थ का कलेवर बढजाने का भय है तथा-सर्वबाह्य द्वितीय मंडल की परिधि मे से २३० से कुछ अधिक योजनों के घटाने से पूर्वोक्त प्रमाण परिक्षेप का निकल आता हैं।

१००५८७ $\frac{९}{६१}$ યોજનનો તેમજ એક ભાગના ૭ ભાગોમાંથી ૬ ભાગોનો દ્વિતીય ચંદ્ર-મંડળનો આયામ-વિષ્કંભ છે. તેમજ 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठारस सहस्साइं पंचासीइं च जोयणाइं परिक्खेवेणं' ૩૧૮૦૮૫ યોજન જેટલો આનો પરિક્ષેપ છે. એનું જે આયામ અને વિષ્કંભનું પ્રમાણ કહેવામાં આવેલું છે તે પૂર્વમંડળ રાશિમાંથી ૭૨ $\frac{૫૧}{૬૧}$ યોજન તેમજ એકષષ્ટિ ભાગને ૭ માંથી વિભક્ત કરીને એક ભાગ જેટલું કમ કરીને કહેવામાં આવેલું છે. આ વિષયનું પ્રતિપાદન અમે સૂર્ય નિરૂપણના અધિકારમાં કરેલું છે એથી જિજ્ઞાસુ મહાનુભાવો ત્યાંથી જ જાણવા પ્રયત્ન કરે. ગ્રન્થ વિસ્તારભયથી અહીં પુનઃ તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવતી નથી. તેમજ સર્વબાહ્ય દ્વિતીયમંડળની પરિધિમાંથી ૨૩૦ કરતાં કંઈક વધારે યોજનને ઘટાડવાથી પૂર્વોક્ત પ્રમાણ પરિક્ષેપનું નીકળી આવે છે.

भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'एगं जोयणसयसहस्सं' एकं योजनशतसहस्रम् एकं लक्षयोजनमित्यर्थः 'पंच च चउदसुत्तरे जोयणसए' पञ्च च चतुर्दशोत्तराणि योजनशतानि 'एगूणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' एकोनविंशतिं च एकषष्टिभागान् योजनस्य 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता' पंच चुण्णिआभागे आयामविक्खंभेणं' एकं षष्टिभागं च सप्तधा छित्वा पञ्चचूर्णिकाभागान् आयामविष्कंभाभ्याम् एकं लक्षं चतुर्दशोत्तराणि पञ्चयोजनानि एकोनविंशतिं चैकषष्टिभागान् योजनस्यैकषष्टिभागं च सप्तधा छित्वा पञ्चचूर्णिकाभागान् १००५१४$\frac{६१}{१९}$ $\frac{७}{५}$ एतावत्प्रमाणकाभ्यामायामविष्कंभाभ्यां बाह्यं तृतीयं चन्द्रमण्डलं प्रज्ञप्तमित्यर्थः 'तिण्णिय जोयणसयसहस्साइं' त्रीणि च योजनशतसहस्राणि 'सत्तरससहस्साइं' सप्तदशसहस्राणि 'अट्ठयपणपण्णे जोयणसए परिक्खेवेणं पन्नत्ते' अष्टौ च पञ्चपञ्चाशद् योजनशतानि पञ्चपञ्चाशदधिकानि अष्टौ योजनशतानीत्यर्थः परिक्षेपेण सर्वबाह्य तृतीयचन्द्रमण्डलम् भवतीति सर्वबाह्य तृतीयमण्डलमिति ।

तृतीय सर्वबाह्यचन्द्रमंडलकथन

'बाहिरतच्चे णं भंते ! चंदमंडले पन्नत्ते' हे भदन्त ! सर्वबाह्य जो तृतीय चन्द्रमण्डल है उसका आयाम और विष्कम्भ कितना है और कितना इसका परिक्षेप है ? इसके उत्तर में प्रभु ने कहा है-'गोयमा ! हे गौतम ! 'एगं जोयणसयसहस्सं पंच चउदसुत्तरे जोयणसए' इसका एक लाख पांच सो चौदह योजन तथ 'एगूणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' एक योजन के ६१ भागों मे से १९ भाग 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता पंच चुण्णिया भागे आयामविक्खंभेणं ! और १ भाग के सात भागों में से ५ चूर्णिका इतना इसका आयाम और विष्कम्भ है। इस तरह १००५१४ $\frac{६१}{१९}$ $\frac{७}{५}$ अङ्को में लिखना चाहिये तथा-'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं सत्तरस सहस्साइं अट्ठय पणपण्णे जोयणसए परिक्खेवेणं पन्नत्ते' इस तृतीय बाह्य चन्द्रमण्डल का ३१७८५५ तीन लाख सत्तरह हजार आठ

તૃતીય સર્વબાહ્ય ચંદ્રમંડળનું કથન

'बाहिरतच्चे णं भंते ! चंदमंडले पन्नत्ते' હે ભદંત ! સર્વબાહ્ય જે તૃતીયમંડળ છે તેના આયામ અને વિષ્કંભે કેટલા છે અને આનો પરિક્ષેપ કેટલો છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा !' હે ગૌતમ ! 'एगं जोयणसयसहस्सं पंच च चउदसुत्तरे जोयणसए' આનો એક લાખ પાંચસો ચૌદ યોજન તેમજ 'एगूणवीसं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૧૯ ભાગો 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता पंच चुण्णियाभागे आयामविक्खंभेणं' અને એક ભાગના સાત ભાગોમાંથી ૫ ચૂર્ણિકા આટલું એના આયામ-વિષ્કંભનું પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે આ સંખ્યા ૧૦૦૫૧૪$\frac{૬૧}{૧૯}$ $\frac{૭}{૫}$ અંકોમાં લખી શકાય છે. તેમજ 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं सत्तरससहस्साइं अट्ठय पणपण्णे जोयणसए परिक्खेवेणं पन्नत्ते' આ તૃતીય બાહ્ય ચન્દ્રમંડળનો ૩૧૭૮૫૫ ત્રણ લાખ સત્તર

सम्प्रति-चतुर्थादिमण्डलेषु अतिदेशं दर्शयति-एवं खलु इत्यादि, 'एवं खलु एएणं उवाएणं' एवं खलु एतेन-उपर्युक्तदर्शितोपायेन प्रकारेण 'पविसमाणे चंदे' प्रविशन्-अन्तरामुखं गच्छन् चन्द्रः 'जाव संकममाणे संकममाणे' यावत्संक्रामन् संक्रामन् अत्र यावत्पदेन 'तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं' तदनन्तराद् मण्डलात् तदनन्तरं मण्डलम् 'इत्यस्य संग्रहः संक्रामन्-तस्य संक्रमणं कुर्वन् 'बावत्तरिं जोयणाइं' द्वासप्तति द्वासप्तति योजनानि 'एगावण्णं च एगसट्ठिभाए जोयणस्स' एकपञ्चाशच्च एकषष्टिभागान् योजनस्य 'एगसट्ठिभागं च सत्तहा छेत्ता एगं चुण्णियाभागं' एकं चैकषष्टिभागं सप्तधा छित्वा एकं चूर्णिकाभागम् 'एगमेगे विक्खंभवुड्ढिं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे' एकैकस्मिन् मण्डले विष्कम्भवृद्धिं निवर्द्धयन् निवर्द्धयन्-त्यजन् त्यजन् 'दो दो तीसाइं जोयणसयाइं' द्वे द्वे त्रिंशद् योजनशते त्रिंशदधिके द्वे द्वे योजनशते इत्यर्थः 'परिरयवुड्ढिं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे' परिरयवृद्धिं-परिक्षेपवृद्धिं निवर्द्धयन् निवर्द्धयन्-हापयन् हापयन् त्यजन् त्यजन् इत्यर्थः 'सव्वब्भंतरं मण्डलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य-चारं गतिं चरति-करोतीति मण्डलायामादिद्वारम् इति ॥ सू० १३ ॥

सौ पचपन योजन का परिक्षेप है। अब सूत्रकार अतिदेश का चतुर्थादि बाह्य मंडलों में कथन करते हुए कहते हैं-'एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे चंदे संकममाणे' इस तरह-प्रदर्शित पद्धति के अनुसार अभ्यन्तर चन्द्र मण्डल की ओर जाता हुआ चन्द्र तदनन्तरमंडल से तदनन्तर मंडल पर संक्रमण करके ७२ $\frac{51}{61}$ योजन की तथा १ भाग के कृत ७ भागो में से एकचूर्णिका रूप भाग की 'एगमेगे विक्खंभवुड्ढिं निवुड्ढेमाणे' मंडल पर विष्कम्भ वृद्धि को छोडता छोडता 'दो दो तीसाइं जोयणसयाइं परिरयवुड्ढिं णिवुड्ढेमाणे २' तथा २३० योजन की परिरय-परिक्षेप-की वृद्धि को छोडता २ 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तर मंडल पर प्राप्त होकर अपनी गति करता है।१३॥

मण्डलायामादि द्वार समाप्त

હજાર આઠસો પંચાવન યોજન જેટલો આનો પરિક્ષેપ છે. હવે સૂત્રકાર અતિદેશનું ચતુર્થાદિ બાહ્યમંડળોમાં કથન કરતાં કહે છે-एवं खलु एएणं उवाएणं पविसमाणे चंदे जाव संकममाणे' આ પ્રમાણે પ્રદર્શિત પદ્ધતિ મુજબ અભ્યંતર ચંદ્રમંડળ તરફ પ્રયાણ કરતો ચન્દ્ર તદનંતર મંડળથી તદનંતર મંડળ તરફ ગતિ કરીને ૭૨$\frac{51}{61}$ યોજન જેટલી તેમજ ૧ ભાગના કૃત ૭ ભાગોમાંથી એક ચૂર્ણિકારૂપ ભાગના 'एगमेगे विक्खंभवुड्ढिं निवुड्ढेमाणे' મંડળ પર વિષ્કંભ વૃદ્ધિને મૂકતો-મૂકતો 'दो दो तीसाइं जोयणसयाइं परिरयवुड्ढिं णिवुड्ढेमाणे २' તેમજ ૨૩૦ યોજનની પરિરય-પરિક્ષેપની વૃદ્ધિને મૂકતો-'सव्वाब्भंतरमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' સર્વાભ્યંતરમંડળ ઉપર પ્રાપ્ત થઈને પોતાની ગતિ કરે છે.॥ ૧૩॥

મંડળ યામાદિદ્વાર સમાપ્ત

त्रयोदशसूत्रं व्याख्याय मुहूर्त्तगतिप्ररूपणार्थं चतुर्दशसूत्रमाह 'जयाणं' इत्यादि, ॥

मूलम्—'जयाणं भंते! चंदे सव्वब्भंतरमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ? गोयमा! पंचजोयणसहस्साइं तेवत्तरिं च जोयणाइं सत्ततरिं च चोआले भागसए गच्छइ. मंडलं तेरसहिं सहस्सेहिं सत्तहिय पणवीसेहिं सएहिं छेत्ता-इति। तयाणं इहगयस्स मणुस्सस्स सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं दोहि य तेवट्ठेहिं जोयणेहिं एगवीसाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स चंदे-चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ। जयाणं भंते! चंदे अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ जाव केवइयं खेत्तं गच्छइ? गोयमा! पंच जोय-णसहस्साइं सत्ततरिं च जोयणाइं छत्तीसं च चोयत्तरे भागसए गच्छइ. तेरसहिं सहस्सेहिं जाव छेत्ता। जयाणं भंते! चंदे अब्भंतर तच्चं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ? गोयमा! पंच जोयणसहस्साइं असीइं च जोयणाइं तेरस भाग सहस्साइं तिण्णि य एगूणवीसे भागसए गच्छइ, मंडलतेरसहिं जाव छेत्ता एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे चंदे तयाणंतराओ मंड-लाओ तयाणंतरं मंडलं संकममाणे संकममाणे तिण्णि तिण्णि जोयणाइं छण्णउइं च पंचावण्णे भागसए एगमेगे मंडले मुहुत्तगइ अभिवद्धेमाणे अभिवद्धेमाणे सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ॥ जयाणं भंते चंदे सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ? गोयमा! पंच जोयणसहस्साइं एगं च पणवीसं जोयणसयं अउणत्तरिं च णउए भागसए गच्छइ मंडलं तेरसहिं भागसहस्सेहिं सत्तहियजाव छेत्ता इति तयाणं इहगयस्स मणु-स्सस्स एगतीसाए जोयणसहस्सेहिं अट्ठहिय एगतीसेहिं जोयणसएहिं चंदे चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ। जयाणं भंते! बाहिराणंतरं पुच्छा, गोयमा! पंच जोयणसहस्साइं एक्कं च एगवीसं जोयणसयं एक्कारसय

सट्ठे भागसहस्से गच्छइ मंडलं तेरसहिं जाव छेत्ता ॥ जयाणं भंते ! बाहिरतच्चं पुच्छा, गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं एगं च अट्ठारसुत्तरं- जोयणसयं चोद्दसय पंचुत्तरे भागसए गच्छइ मंडलं तेरसहिं सहस्सेहिं- सत्तहिं पणवीसेहिं सएहिं छेत्ता एवं खलु एएणं उवाएणं जाव संकममाणे संकममाणे तिण्णि तिण्णि जोयणाइं छण्णउतिं च पंचावण्णे भागसए एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ ॥ सू० १४॥

छाया—यदा खलु भदन्त ! चन्द्रः सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियत् क्षेत्रं गच्छति ? गौतम ! पञ्चयोजनसहस्राणि त्रि सप्तर्तिं च योजनानि सप्तसप्तर्तिं च चतुःचत्वारिंशद् भागशतानि, मण्डलं त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिश्च पञ्चविंश- त्याशतैः छित्वा इति तदा खलु इहगतस्य मनुष्यस्य सप्तचत्वारिंशता योजनसहस्रै द्वाभ्यां च त्रिषट्या योजनशताभ्या मेकविंशत्याच षष्टिभागैर्योजनस्य चन्द्रश्चक्षुःस्पर्शं हव्यमागच्छति ॥ यदा खलु भदन्त ! चन्द्रः अभ्यन्तरानन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति यावत् कियत् क्षेत्रं गच्छति ? गौतम ! पञ्चयोजनसहस्राणि सप्तसप्तर्ति योजनानि षट्त्रिंशतं च चतुः सप्तति- भागशतानि गच्छति, मण्डलं त्रयोदशभिः सहस्रैर्यावत् छित्वा । यदा खलु भदन्त ! चन्द्रः अभ्यन्तरतृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियत् क्षेत्रं गच्छति ? गौतम ! पञ्चयोजनसहस्राणि अशीतिं च योजनानि त्रयोदश च भागसहस्राणि त्रीणिचैकोनविंशतिभागशतानि गच्छति मण्डलं त्रयोदशभिर्यावत् छित्वा इति । एवं खलु एतेनोपायेन निष्क्रामन् चन्द्रः तदनन्तरात् मण्डलात् तदनन्तरं मण्डलं संक्रामन् संक्रामन् त्रीणि त्रीणि योजनानि षण्णवतिं च पञ्चपञ्चाशद्भागशतानि एकैकस्मिन् मण्डले मुहूर्त्तगति- मभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन् बाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति ॥ यदा खलु भदन्त ! चन्द्रः सर्वबाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियत् क्षेत्रं गच्छति ? गौतम ! पञ्चयोजनसहस्राणि एकंच पंचविंशति योजनम् एकोनसप्ततिं च नवतिं भागशतानि गच्छति, मण्डलं त्रयोदशभिर्भागसहस्रैः सप्तभिश्च यावत् छित्वेति, तदा खलु इहगतस्य मनुष्यस्य एकत्रिंशता योजनसहस्रै रष्टभिश्चैकत्रिंशतायोजनशतै श्चन्द्रश्चक्षुः स्पर्शं हव्यमा- गच्छति । यदा खलु भदन्त ! बाह्यानन्तरं पृच्छा, गौतम ! पञ्चयोजनसहस्राणि एकंचैक- विंशति योजनशतम् एकादश च षष्टिभागसहस्राणि गच्छति, मण्डलं त्रयोदशभिर्यावत् छित्वेति । यदा खलु भदन्त ! बाह्यतृतीयं पृच्छा, गौतम ! पञ्चयोजनसहस्राणि एकं च दशोत्तरं योजनशतं चतुर्दशच पञ्चोत्तराणि भागशतानि गच्छति मण्डलं त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिश्च पञ्चविंशत्याशतैः छित्वा, एवं खलु एतेनोपायेन यावत् संक्रामन् संक्रामन् त्रीणि

त्रीणियोजनानि पणवतिं च पञ्चाश्च-शद्भागशतानि एकैकस्मिन् मण्डले मुहूर्त्तगतिं निवर्द्धयन् निवर्द्धयन् सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरतीति ॥ चतुर्दशसूत्रम्, सू० १४ ॥

टीका-'जायणं भंते!' यदा खलु भदन्त!, हे भदन्त! यदा-यस्मिन् काले 'चंदे' चन्द्रः 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य सर्वेभ्योऽभ्यन्तरं यदपेक्षया अन्यदभ्यन्तरं न विद्यते तादृशं मण्डलं गगनक्षेत्रम् उपसंक्रम्य-संप्राप्य 'चारं चरइ' चारं गतिं चरति करोति 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियत् क्षेत्रं गच्छति, तत्र-तदा तस्मिन्काले सर्वाभ्यन्तरं मण्डलं सम्प्राप्य चारं चरति तस्मिन् एकैकेन मुहूर्त्तेन-स्वशास्त्रप्रतिपादितकालविशेषेण कियत् कियत्प्रमाणकं क्षेत्र माकाशमण्डलं गच्छति एकमुहूर्त्तेन कियत्पर्यन्तं गमनं भवति चन्द्रमस इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'पंचजोयणसहस्साइं' पञ्चयोजनसहस्राणि 'तेवत्तरिं च जोयणाइं' त्रिसप्तति च योजनानि 'सत्तरिं च चोयाले भागसए गच्छइ' सप्तसप्तति च चतुश्चत्वारिंशद् भागशतानि गच्छति-तत्र-चतुश्चत्वारिंशदधिकानि सप्तसप्तति भागशतानीत्यर्थः, अथ भागशब्दोऽवयववाची ततश्चेह भागशब्देन

इस तरह १३ वें सूत्रका व्याख्यान करके अब सूत्रकार मुहूर्तगति की प्ररूपणा के निमित्त १४ वें सूत्र का कथन करते हैं

'जयाणं भंते! चंदे सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' इत्यादि

टीकार्थ-गौतमस्वामी ने इस सूत्र द्वार प्रभु से ऐसा पूछा है-'जयाणं भंते!' हे भदन्त! जब 'चंदे' चन्द्र 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता' सर्वाभ्यन्तर मंडल पर-गमनक्षेत्र पर-पहुंच कर 'चारं चरइ' गति करता है 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' तब वह एक एक मुहूर्त में कितने क्षेत्र को पार करता है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! पंच जोयणसहस्साइं तेवत्तरिं च जोयणाइं सत्तत्तरिं च चोयाले भागसए गच्छइ' हे गौतम! उस समय ५०७३ योजन और ७७४४ भाग तक जाता है भाग शब्द

આ પ્રમાણે ૧૩ માં સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરીને હવે સૂત્રકાર મુહૂર્ત ગતિની પ્રરૂપણા માટે ૧૪ મા સૂત્રનુ કથન કરે છે-

ટીકાર્થ-'जयाणं भंते! चंदे सव्वब्भंतरमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' इत्यादि

ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર વડે પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'जयाण भंते!' હે ભદન્ત! જ્યારે 'चंदे' ચન્દ્ર 'सव्वब्भंतरमंडले उवसंकमित्ता' સર્વાભ્યંતર મંડળ પર ગમન ક્ષેત્ર પર પહોંચીને 'चारं चरइ' ગતિ કરે છે 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' ત્યારે તે એક એક મુહૂર્તમાં કેટલા ક્ષેત્રને પાર કરે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! पंच जोयणसहस्साइं तेवत्तारं च जोयणाइं सत्ततरिंच चोयाले भागसए गच्छइ' હે ગૌતમ! તે સમયે તે ૪૦૭૩ યોજન અને ૭૭૪૪ ભાગ સુધી જાય છે, ભાગ શબ્દ

कस्यावयविन इमे भागा इत्याशङ्कायामाह-'मंडलं' इत्यादि, 'मण्डलं तेरसहिं सहस्सेहिं' मण्डलम् सर्वाभ्यन्तरमण्डलम्-त्रयोदशभिः सहस्रैः 'सत्तहिय पणवीसेहिं छेत्ता इति' सप्तभिश्च पञ्चविंशत्या शतैः छित्वेति, सप्तभिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैर्भागैश्छित्वा-विभागं कृत्वा, पञ्चयोजनसहस्राणि त्रिसप्ततिं च योजनानि, सप्तसप्ततिं च चतुश्चत्वारिंशदधिकानि भागशतानि गच्छंति चन्द्र इति। कथमेवं भवतीति चेदत्रोच्यते-प्रथमतस्तावत् सर्वाभ्यन्तरमण्डलस्य परिक्षेपः लक्षत्रयं पञ्चदशयोजनसहस्राणि एकोन नवति ३१५०८९ संख्यकः स च परिक्षेपः द्वाभ्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां शताभ्यां २२१ गुण्यते तदा ६९६३४६६९ एतावत्प्रमाणं जायते, अस्य राशेः त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैः भागे कृते सति लब्धानि भवन्ति, पञ्चयोजनसहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि अंशाश्च सप्तसप्ततिशतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५०७३ $\frac{७७४४}{१३७२५}$ ॥

अथ यदि मण्डलस्य परिधिः त्रयोदश सहस्रादिकेन भाजकेन राशिना भाज्यस्तदा किमर्थ मेकविंशत्यधिकाभ्यां द्वाभ्यां शताभ्यां मण्डलपरिधि र्गुण्यते-तत्रोच्यते-चन्द्रस्य मण्डलपूरणकालो द्वाषष्टिमुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य संबन्धिनस्त्रयोविंशतिरेकविंशत्यधिकशतद्वयभागाः मुहूर्त्तानां सवर्णनार्थमेकविंशत्यधिकशतद्वयेन गुणने त्रयोविंशत्यंशप्रक्षेपे च

अवयव वाची होता है तो ये भाग यहां किस अवयवी के लिये कहे गये हैं? इस प्रकार की आशंका होने पर कहा गया है-'मंडलं तेरसहिं सहस्सेहिं सत्तहिय पणवीसेहिं छेत्ता' सर्वाभ्यन्तर मण्डल को १३७२५ भागों से विभक्त करके इन भागों को लिया गया है-इसका तात्पर्य ऐसा है कि सर्वाभ्यन्तर मण्डल की परिधि ३१५०८९ योजन की है इस में २२१ का गुणा करना चाहिये तब यह मण्डल परिधि की राशि ६९६३४६६९ इतनी हो जाती है इस में १३७२५ से भाग देनें पर ५०७३ $\frac{७७४४}{१३७२५}$ इतने लब्ध होते हैं यदि मंडल की परिधि-१३-७२५ से विभक्त की जाती है तो फिर उसमें २२१ से गुणा क्यों किया गया है? तो इसका उत्तर ऐसा है-चन्द्र का मण्डलपूरण काल ६२ मुहूर्त का है एक

અવયવવાચી હોય છે તો અત્રે એ ભાગો કયા અવયવી માટે કહેવામાં આવેલા છે? તો આ શંકાના સમાધાન માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે-'मंडलं तेरसहि सहस्सेहिं सत्तहिय पणवीसेहिं छेत्ता' સર્વાભ્યંતરમંડળને ૧૩૭૨૫ ભાગોમાં વિભક્ત કરીને આ ભાગોને લેવામાં આવ્યા છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે સર્વાભ્યંતરમંડળની પરિધિ ૩૧૫૦૮૯ યોજન જેટલી છે આમાં ૨૨૧ નો ગુણાકાર કરવો જોઈએ ત્યારે આ મંડળ-પરિધિની રાશિ ૬૯૬૩૪૬૬૯ આટલી થઈ જાય છે. આમાં ૧૩૭૨૫ નો ભાગાકાર કરવાથી ૫૦૭૩ $\frac{૭૭૪૪}{૧૩૭૨૫}$ આટલી ઉપલબ્ધી થાય છે. જો મંડળની પરિધિ ૧૩૭૨૫ વડે વિભક્ત કરવામાં આવે છે. તો તેમાં ૨૨૧ નો ગુણાકાર શા માટે કરવામાં આવેલ છે? તો આનો જવાબ આ પ્રમાણે છે-ચન્દ્રનો મંડળ પૂરણકાળ ૬૨ મુહૂર્ત જેટલો છે. એક મુહૂર્તના

जातम् १३७२५, अतः समभागानयनार्थं मण्डलस्यापि एकविंशत्यधिकशतद्वयेन गुणनं युक्तमेव भवतीति। अयं भावः—यथा सूर्यः षष्टिमुहूर्तैः मण्डलं समापयति शीघ्रगतित्वात् लघुविमानगामित्वाच्च तथा चन्द्रो द्वाषष्टिमुहूर्तैः त्रयोविंशत्येकविंशत्यधिकशतद्वयभागैः मण्डलं पूरयति मन्दगतित्वाद् गुरुविमानगामित्वाच्च, तेन मण्डलपूर्त्तिकालेन मण्डलपरिधि र्भक्तः सन् मुहूर्त्तगतिं प्रयच्छति इति। अत्राह—कश्चित्, एकविंशत्यधिकशतद्वयभागकरणे किं प्रमाणमिति चेत् तत्रोच्यते—मण्डलकालस्यानयने अस्यैव छेदकराशेः समानयनात्। मण्डलकालनिरूपणार्थमिदं त्रैराशिकम्—यदि सप्तदशभिः शतैः अष्टषष्ट्यधिकैः सकलयुगवर्त्तिभि रर्द्धमण्डलै रष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि रात्रिंदिवानां लभ्यन्ते ततो द्वाभ्यामर्द्धमण्डलाभ्याम् (एकेन मण्डलेनेति) कति रात्रिंदिवानि लभ्यन्ते? तत्र राशित्रयस्थापना १७६८।१८३०।

मुहूर्त के २३ अंश अधिक २२१ भाग है अतः सर्व मुहूर्तों के भाग २२१ से गुणित किये जाने पर और २३ अंश मिलाने पर १३७२५ होते हैं इसलिये सम भागों को लाने के लिये मण्डल की परिधि के साथ २२१ को गुणित किया गया है। तात्पर्य इस कथन का ऐसा है— जैसे सूर्य ६० मुहूर्त्तों मे मंडलकी समाप्ति करता है क्योंकि वह शीघ्र गतिवाला है और लघुविमान गामी है उसी प्रकार चन्द्र ६२ मुहूर्तों में जो कि एक मुहूर्त के २३ अंश अधिक २२१ भागों वाले हैं मंडल की पूर्ति करता है क्योंकि इसकी गति मन्द है और यह गुरु-विमान गामी है इसलिये मंडलकी पूर्ति काल से मंडलकी परिधि को विभक्त किया गया है इससे मुहूर्त्त गति आजाती है अब यहां पर कोइ ऐसी आशंका करता है—आपने जो एक मुहूर्त के २२१ भाग किये हैं सो उनके करने में क्या प्रमाण है? तो इसका उत्तर यही है कि मंडल काल के लाने में इसी की छेदक राशि को लिया गया है मंडल काल के निरूपण के लिये यह त्रैराशिक है— यदि १७६८ सकल युगवर्ती अर्द्ध मंडलों के द्वारा १८३० रातदिन आते

---

૨૩ અંશ અધિક ૨૨૧ ભાગો છે. એથી સર્વ મુહૂર્તોના ભાગ ૨૨૧ વડે ગુણિત કરવાથી અને ૨૩ અંશ જોડવાથી ૧૩૭૨૫ થાય છે એથી સમભાગોને લાવવા માટે મંડળની પરિધિની સાથે ૨૨૧ ને ગુણિત કરવામાં આવે છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જેમ સૂર્ય ૬૦ મુહૂર્તોમા મંડળની સમાપ્તિ કરે છે કેમકે તે શીઘ્ર ગતિ કરનાર છે અને લઘુ-વિમાન ગામી છે, તેમજ ચન્દ્ર ૬૨ મુહૂર્તોમાં કે જે એક મુહૂર્તના ૨૩ અંશ અધિક ૨૨૧ ભાગોવાળા છે. મંડળની પૂર્તિ કરે છે કેમકે એની ગતિ મંદ છે અને એ ગુરુ-વિમાનગામી છે એથી મંડળના પૂર્તિકાળથી મંડળની પરિધિનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. આનાથી મુહૂર્ત્ત ગતિ આવી જાય છે. હવે અહીં કોઇ એવી આશંકા કરે છે કે—તમે જે એક મુહૂર્તના ૨૨૧ ભાગો કર્યા છે. તો આ સંદર્ભમાં પ્રમાણ શું? એનો જવાબ એજ છે કે મંડળકાળને લાવવા માટે આની જ છેદક રાશીને લેવામાં આવી છે. મંડળ-કાળના નિરૂપણ માટે આ ત્રૈરાશિક છે જો ૧૭૬૮ સકલ યુગવર્તી અર્દ્ધમંડળો વડે ૧૮૩૦

२। एतत् राशित्रयम् अत्रान्त्येन द्विरूपलक्षणेन राशिना मध्यस्थराशेः १८३० रूपस्य गुणने कृते जातानि षट्त्रिंशत् शतानि षष्ट्यधिकानि ३६६०। तेषामाद्येन १७६८ लक्षणेन राशिना भागे हृते लभ्यते द्वे रात्रिंदिवे, शेषं तिष्ठति चतुर्विंशत्यधिकं शतम् १२४, तत एकस्मिन् रात्रिंदिवे त्रिंशद्मुहूर्त्ता इति तस्य त्रिंशत्संख्यया गुणने जातानि सप्तत्रिंशत्शतानि विंशत्यधिकानि ३७२० तेषां सप्तदशभिः शतै रष्टषष्ट्यधिकै र्भागे हृते लब्धौ द्वौ मुहूर्त्तौ, शेषाः १८४, ततश्च छेद्यछेदकराश्यो रष्टकेनापवर्तने जातः छेद्यो राशिः त्रयोविंशतिः छेदकराशिरेकविंशत्यधिकशतद्वयरूप इति ॥

सम्प्रति चन्द्रस्य दृष्टिपथप्राप्ततां दर्शयितुमाह-'तयाणं इहगयस्स' इत्यादि, 'तयाणं इहगयस्स मणूसस्स' तदा खलु इहगतानां मनुष्याणाम् 'मणूसस्स' इत्यत्रैकवचनं जात्यभिप्रायेण मन्तव्यम् तेनेहगतानां मनुष्याणामित्यर्थः यस्मिन्काले चन्द्रः, सर्वाभ्यन्तरमण्डले चारं चरति तदा-तस्मिन्काले खलु इह भरतार्द्धक्षेत्रगतानां तत्र स्थितानां मनुष्याणाम् 'सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं' सप्तचत्वारिंशता योजनसहस्रैः 'दोहिय तेवट्ठेहिं जोयणेहिं'

हैं तो दो अर्द्ध मंडलों से 'एक मंडल से' कितने रातदिन आवेंगे- इसके लिये राशित्रय की स्थापना इस प्रकार से करनी चाहिये १७६८/१८३० (२) अब यहां अन्त्यराशि २ से मध्य राशि १८३० को गुणित करने पर ३६६० आते हैं इनमें १७६८ का भाग देने पर २ आते हैं सो ये २ रातदिन निकल आते हैं बांकी १२४ शेष में रहते हैं सो एक रात दिन मे ३० मुहूर्त होते हैं १२४ को ३० से गुणित करने पर ३७२० आते हैं इन में १७६८ का भाग करने पर २ मुहूर्त आते हैं शेष स्थान में १८४ बचे रहते है ये १८४ छेद्य राशि है इसमें ८ का भाग देने पर २३ छेद्य राशि आजाती है और छेदक राशि १७६८ में ८ का भाग देने पर २२१ रूप आजाती है

अब चन्द्र में दृष्टि पथ प्राप्तता को दिखाने के लिये सूत्रकार कहते हैं-

---

રાત-દિવસ આવે છે તો અર્દ્ધમંડળોથી (એક મંડળથી) કેટલા રાત-દિવસ આવશે-તો આના માટે રાશિત્રયની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી જોઈએ-૧૭૬૮/૧૮૩૯/૨/ હવે અહીં અન્ત્યરાશિ ૨ વડે મધ્યરાશિ ૧૮૩૦ ને ગુણિત કરવાણાં આવે તો ૩૬૬૦ આવે છે. આમાં ૧૭૬૮ નો ભાગાર કરવાથી ૨ આવે છે. તો આમ એ બે રાત-દિવસમાં ૩૦ મુહૂર્ત થાય છે. ૧૨૪ ને ૩૦ વડે ગુણિત કરવાથી ૩૭૨૦ આવે છે. આમાં ૧૭૬૮ નો ભાગાકાર કરવાથી ૨ મુહૂર્ત આવે છે. શેષસ્થાનમાં ૧૮૪ અવશિષ્ટ રહે છે. એ ૧૮૪ છેદ્યરાશિ છે. આમાં ૮ નો ભાગાકાર કરવાથી ૨૩ છેદ્યરાશિ આવી જાય છે અને છેદક રાશિ ૧૭૬૮ માં ૮ નો ભાગાકાર કરવાથી ૨૨૧ રાશિ આવી જાય છે.

હવે ચન્દ્રમાં દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતાને બતાવવા માટે સૂત્રકાર કહે છે-'तयाणं इह गयस्स

द्वाभ्यां त्रिषष्टिभ्यां योजनशताभ्याम् त्रिषष्ट्यधिकाभ्यां द्वाभ्यां योजनशताभ्यामित्यर्थः 'एग वीसाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स' एकविंशत्या एकषष्टिभागैः योजनस्य 'चंदे चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' चन्द्रश्चक्षुः-स्पर्श-दृष्टिपथप्राप्ततां हव्वं-शीघ्रमागच्छति, इति। अयं भावः-यथा सूर्यस्य सर्वाभ्यन्तरमण्डले जम्बूद्वीपचक्रवालपरिधेर्दशभागी कृतस्य दशात्रिभागान् यावत् तापक्षेत्रम्, तथा चन्द्रस्यापि प्रकाशक्षेत्रं तावत्प्रमाणकमेव, पूर्वतोऽपरतश्च तस्यार्द्धे चक्षुः पथप्राप्तता परिणाममायातीति ॥

सम्प्रति द्वितीयमण्डले मुहूर्त्तगतिं प्राह-'जयाणं' इत्यादि, 'जयाणं भंते ! चंदे' यदा खलु भदन्त ! चन्द्रः 'अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' अभ्यन्तरानन्तरं द्वितीयं मण्डलमुपसंक्रम्य संप्राप्य चारं-गतिं चरति-करोति 'जाव केवइयं खेत्तं गच्छइ' यावत्

'तयाणं इहगयस्स मणूसस्स सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं दोहिं तेवट्ठेहिं जोयणेहिं पणवीसाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स चंदे चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' जब चन्द्र सर्वाभ्यन्तर मंडल पर गति करता है तब इस भरतार्द्ध क्षेत्र में रहे हुए मनुष्यों की वह ४७२६३ $\frac{21}{61}$ योजन दूर से ही दृष्टि का विषय बनता है अर्थात् इतनी योजन की दूरी पर रहा हुआ चन्द्र यहां के मनुष्यों की दृष्टि का विषय बनता है जितना सूर्य का तापक्षेत्र है उतना ही चन्द्र का प्रकाशक्षेत्र है इसीलिये दोनों को चार क्षेत्रका प्रमाण बराबर है। सूर्य का सर्वाभ्यन्तर मण्डल में जम्बूद्वीप की चक्रवाल परिधि के दश भाग में से तीन भाग प्रमाण तापक्षेत्र है उसी तरह से चन्द्र का भी इतना ही प्रकाश क्षेत्र है इसलिये पूर्व से पश्चिम तक भरतार्द्ध में यह चक्षुःपथ प्राप्तता का परिमाण आजाता है।

अब सूत्रकार द्वितीय मंडल में मुहूर्त गति का कथन करते हैं-'जयाणं भंते ! चंदे अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ जाव केवइयं खेत्तं गच्छइ'

मणूसस्स सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं दोहिं तेवट्ठेहिं जोयणेहिं एगवीसाए य सट्ठिभाएहिं जोयणस्स चंदे चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' જ્યારે ચન્દ્ર સર્વાભ્યંતરમંડળ ઉપર ગતિ કરે છે ત્યારે આ ભરતાર્દ્ધ ક્ષેત્રમાં રહેનારા મનુષ્યોને તે ૪૭૨૬૩$\frac{21}{61}$ યોજન દૂરથી જ દૃષ્ટિપથમાં આવી જાય છે એટલે કે ઉપર્યુક્ત યોજન જેટલે દૂર ઉપર રહેનાર ચન્દ્ર અહીં રહેનારા માણસોને દેખાય છે. જેટલું સૂર્યનું તાપક્ષેત્ર છે તેટલું જ ચન્દ્રનું પ્રકાશક્ષેત્ર છે. એટલા માટે બન્નેનું ચારક્ષેત્ર જેટલું પ્રમાણ બરાબર છે. સૂર્યનું સર્વાભ્યંતરમંડળમાં જંબૂદ્વીપની ચક્રવાલ પરિધિના દશ ભાગોમાંથી ત્રણ ભાગ પ્રમાણ તાપક્ષેત્ર છે. આ પ્રમાણે જ ચન્દ્રનું પણ આટલું જ પ્રકાશક્ષેત્ર છે, એટલા માટે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ભરતાર્દ્ધમાં આ ચક્ષુષ્પથ પ્રાપ્તતાનું પરિણામ આવી જાય છે.

હવે સૂત્રકાર દ્વિતીય મંડળમાં મુહૂર્ત ગતિનું કથન કરે છે. 'जयाणं भंते ! चंदे अब्भंतराणंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ जाव केवइयं खेत्तं गच्छइ' હે ભદંત ! જ્યારે ચન્દ્ર અભ્યંતરમંડળના અનંતર દ્વિતીયમંડળમાં પ્રાપ્ત થઈને પોતાની ગતિ કરે

कियत् क्षेत्रं गच्छति, अत्र यावत्पदेन-'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं' तदा खलु एकैकेन मुहूर्तेन, इत्यस्य ग्रहणं भवति इति प्रश्नः भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि; 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंचजोयणसहस्साइं' पञ्चयोजनसहस्राणि 'सत्तत्तरिं च जोयणाइं' सप्तसप्तति च योजनानि 'छत्तीसं च चोअत्तरे भागसए गच्छइ' षट्त्रिंशत् च चतुःसप्तति योजनानि भागशतानि, चतुः सप्तत्यधिकानि षट्त्रिंशद्भागशतानीत्यर्थः गच्छति-चारं करोतीति । कस्य भागशतानि तत्राह-'मंडलं' इत्यादि, 'मण्डलं तेरसहिं सहस्सेहिं जाव छेत्ता' मण्डलं त्रयोदशभिः सहस्रैर्यावत् छित्वा, अत्र यावत्पदेन 'सत्तहिय पणवीसेहिं सएहिं' सप्तभिः सप्तविंशत्या शतैः पञ्चविंशत्यधिकैः सप्तभिः शतैरित्यर्थः, एतत्पर्यन्तस्य ग्रहणं भवतीति । अयं भावः-द्वितीयचन्द्रमण्डले परिधिपरिमाणं लक्षत्रयं पञ्चदशसहस्राणि त्रीणिशतानि एकोनविंशत्यधिकानि ३१५३१९, एतद् द्वाभ्यामेव विंशत्यधिकाभ्यां शताभ्यां गुण्यते जातम्, षट्कोटिः षण्णवतिलक्षाः पञ्चाशीति सहस्राणि चत्वारिंशतानि नवाधिका नवतिः ६९६८५४९९ । एषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकै भागेदत्ते सति लब्धानि पञ्चयोजनसहस्राणि सप्तसप्तत्यधिकानि ५०७७, शेषे षट्त्रिंशच्छतानि चतुःसप्तत्यधिकानि भागानाम्, १३७२५ $\frac{३६७४}{१३७२५}$ । इति । अथ तृतीयमण्डधमधिकृत्याऽऽह-'जयाणं' इत्यादि,

---

हे भदन्त ! जब चन्द्र अभ्यन्तर मंडल के अनन्तर द्वितीय मंडल में प्राप्त हो कर अपनी गति करता है तो यावत्-वह एक एक मुहूर्त में कितने क्षेत्र तक जाता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं सत्ततरिं च जोयणाइं छत्तीसं च चोअत्तरे भागसए गच्छइ' हे गौतम ! उस समय वह ५०७७ योजन ३६७४ भाग तक जाता है यहां पर भी पूर्व कथन के अनुसार ऐसा समझना चाहिये-कि द्वितीय चन्द्र मण्डल की परिधि का प्रमाण ३१५३-१९ है इनमें २२० का गुणा करने पर यह राशि ६९६८५४९९ हो जाती है इस में १३७२५ का भाग देना चाहिये तब ५०७७ योजन आजाते हैं और शेष में ३६७४ बचते हैं इस तरह यह चन्द्र द्वितीय मण्डल में प्राप्त होकर गति करता है तब यह एक मुहूर्त में ५०७७ योजन $\frac{३६७४}{१३७२५}$ भाग तक गमन करता है ।

છે. તો યાવત્ તે એક-એક મુહૂર્તમાં કેટલા ક્ષેત્રો સુધી જાય છે? એના જ જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं सत्ततरिं च जोयणाइं छत्तीसं च चोअत्तरे भागसए गच्छइ' હે ગૌતમ ! તે સમયે તે ૫૦૭૭ યોજન ૩૬૭૪ ભાગો સુધી જાય છે. અહીં પણ પૂર્વ કથન મુજબ એવું સમજી લેવું જોઈએ કે દ્વિતીય ચન્દ્રમંડળની પરિધિનું પ્રમાણ ૩૧૫૩૧૯ છે. આ સંખ્યામાં ૨૨૦ ને ગુણિત કરવાથી આ રાશિ ૬૯૬૮૫૪૯૯ થાય છે. આમાં ૧૩૭૨૫ નો ભાગાકાર કરવાથી ૫૦૭૭ યોજન આવે છે. અને શેષમાં ૩૬૭૪ વધે છે, આ પ્રમાણે આ ચન્દ્ર દ્વિતીયમંડળમાં પ્રાપ્ત થઈને ગતિ કરે છે ત્યારે આ એક મુહૂર્તમાં ૫૦૭૭ યોજન $\frac{३६७४}{१३७२५}$ ભાગ સુધી ગમન કરે છે.

'जयाणं भंते ! चंदे' यदा-यस्मिन्काले खलु भदन्त ! चन्द्रः 'अब्भंतर तच्चे' सर्वाभ्यन्तर तृतीयं मण्डलमुपसंक्रम्य-संप्राप्य चारं गतिं चरति करोति 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ ! तदा खलु एकैकेन मुहूर्तेन कियत्क्षेत्रं गच्छतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, गोयमा' हे गौतम ! 'पंचजोयणसहस्साइं' पञ्चयोजनसहस्राणि 'असीइं च जोयणाइं' अशीतिं च योजनानि 'तेरस य भागसहस्साइं' त्रयोदश च भागसहस्राणि 'तिण्णि य एगूणवीसे भागसए गच्छइ' त्रीणि चैकोनविंशति भागशतानि, एकोनविंशत्यधिकानि त्रीणि भागशतानीत्यर्थः गच्छति, कस्य भागशतानीति जिज्ञासायामाह-'मंडलं' इत्यादि, 'मंडलं तेरसहिं जाव छेत्ता इति' अत्र यावत्पदेन 'सहस्सेहिं सत्तहिय पणवीसेहिं सएहिं' इत्यस्य ग्रहणं भवति तथा च मण्डलं त्रयोदश सहस्रैः सप्तभिश्च पञ्चविंशत्यधिकैः शतैर्मण्डलं छित्वा गच्छतीति। ३१५५४९ एतद् यदा द्वाभ्या मेकविंशत्यधिकाभ्यां शताभ्यां गुण्यते जातम् ६९७३६३२९।

तृतीय मंडल में मुहूर्तगति का कथन

'जयाणं भंते! चंदे अब्भंत०' हे भदन्त ! जब चन्द्र सर्वाभ्यन्तर तृतीय मंडलको प्राप्तकर अपनी गति करता है तब वह कितने क्षेत्र तक एक मुहूर्त में गमन करता है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं असीइं च जोयणाइं तेरसयभागसहस्साइं तिण्णिय एगूणवीसे भागसए गच्छइ' हे गौतम ! उस समय वह चन्द्र एक मुहूर्त में ५०८० योजन और १३३१९ भाग तक गमन करता है। यहां यह किसका भाग लिया गया है तो इसका समाधान प्रभु कहते हैं-'मंडलं तेरसहिं जाव छेत्ता' यहां यावत् पद से इस पाठको इस प्रकार से पूर्णकर समझना चाहिये-'मंडलं तेरसहिं सहस्सेहिं सत्तहियपणवीसेहिं सएहिं' तृतीय मंडल की परिधि का जितना प्रमाण कहा गया है उस में २२१ का गुणा करना चाहिये जो राशि उत्पन्न हो फिर उस में १३७२५ से भाग देना

તૃતીયમંડળમાં મુહૂર્ત ગતિનું કથન

'जयाणं भंते ! चंदे अब्भंत०' હે ભદંત ! જ્યારે ચન્દ્ર સર્વાભ્યંતર તૃતીયમંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે. ત્યારે તે કેટલા ક્ષેત્ર સુધી એક મુહૂર્તમાં ગતિ કરે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पंचजोयणसहस्साइं असीइं च जोयणाइं तेरसय भागसहस्साइं तिण्णि य एगूणवीसे भागसए गच्छइ' હે ગૌતમ ! તે સમયે તે ચન્દ્ર એક મુહૂર્તમાં ૫૦૮૦ યોજન અને ૧૩૩૨૯ ભાગ સુધી ગમન કરે છે. અહીં આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આ ગૃહીત ભાગ શાથી સંબદ્ધ છે? તો આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'मंडलं तेरसहिं जाव छेत्ता' અહીં યાવત્ પદથી આ પાઠને આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે સમજવો જોઈએ-'मंडलं तेरसहिं सहस्सेहिं सत्तहिय पणवीसेहिं सएहिं' તૃતીયમંડળની પરિધિનું જેટલું પ્રમાણ કહેવામાં આવેલું છે તેમાં ૨૨૧ નો ગુણાકાર કરવો જોઈએ. આનાથી જે રાશિ ઉત્પન્ન થાય તેમાં ૧૩૭૨૫ વડે ભાગાકાર કરવો જોઈએ. ત્યારે પૂર્વોક્ત

एषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैः भागे कृते सति लब्धानि पञ्चसहस्राणि अशीत्यधिकानि ५०८०, शेषम् त्रयोदशसहस्राणि त्रीणिशतानि एकोनत्रिंशदधिकानि १३३२९ भागानाम् $\frac{१३३२९}{१३७२५}$। अथ चतुर्थादि मण्डलेष्वतिदेशमाह-'एवं खलु एएणं' इत्यादि, 'एवं खलु एएणं उवाएणं' एवम्-उपर्युक्तप्रकारेण खलु एतेन प्रदर्शितेन उपायेन प्रकारेण 'णिक्खममाणे चंदे' निष्क्रामन् एकस्मात् मण्डलात् मण्डलान्तरं प्रतिगच्छन् चन्द्रः 'तयाणंतराओ मण्डलाओ जाव संकममाणे संकममाणे' तदनन्तरात् पूर्वस्मात् मण्डलात् तदनन्तरं तदपरं मण्डलं यावत् संक्रामन् संक्रामन् गच्छन् गच्छन्, अत्र यावत्पदेन 'मंडलाओ तयाणंरं मंडलं' मण्डलात् तदनन्तरं मण्डलम्, एतत्पर्यन्तस्य ग्रहणं भवति 'तिण्णि तिण्णि जोयणाइं' त्रीणि त्रीणि योजनशतानि 'छण्णउइं च पंचावण्णे भागसए' षण्णवतिं च पञ्च पञ्चाशद्भागशतानि, पञ्च पञ्चाशदधिकानि षण्णवतिभागशतानीत्यर्थः 'एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं अभिवद्धेमाणे अभिवद्धेमाणे' एकैकस्मिन् मण्डले मुहूर्त्तगतिम् अभिवर्द्धयन् अभिवर्द्धयन्-अधिकाधिकं कुर्वन् 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य-संप्राप्य चारं गतिं चरति-करोति इति ॥

चाहिये तब पूर्वोक्त प्रमाण १ मुहूर्त्त में क्षेत्र में जाने का निकल आता है इसे यों समझना चाहिये तृतीय मंडल में परिधि का प्रमाण ३१५५४९ है इसमें २२१ का गुणा करने पर ६९७३६२९ राशि आती है इस में १३७२५ का भाग देने पर ५०८० योजन आजाते हैं और शेष में १३३२९ भाग आजाते हैं।

अथ सूत्रकार चतुर्थादि मंडलों में अतिदेश वाक्य का कथन करते हुए कहते हैं 'एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे चंदे' इस तरह पूर्व के कथन के अनुसार एक मंडल से दूसरे मंडल पर जाता हुआ चन्द्र 'तयाणंतराओ मंडलाओ जाव संकममाणे' अर्थात् तदनन्तर मंडल से तदनन्तर मंडल पर संक्रमण करता हुआ चन्द्र 'तिण्णि तिण्णि जोयणाइं छण्णउइं च पंचावण्णे भागसए' योजन $\frac{९६५५}{१३७२५}$ भागों तक की 'एगमेगे मंडले मुहूत्त गइं अभिवद्धेमाणे अभिवद्धेमाणे' एक-एक मण्डल पर मुहूर्त गति की वृद्धि करता करता 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंक-

---

પ્રમાણુ એક મુહૂર્તમાં ક્ષેત્રમાં ગમન કરવું તે નીકળી આવે છે. આને એવી રીતે સમજવું જોઈએ કે તૃતીયમંડળમાં પરિધિનું પ્રમાણુ ૩૧૫૫૪૯ છે. આમાં ૨૨૧ ને ગુણિત કરવાથી ૬૯૭૩૬૩૨૯ રાશિ આવે છે. આમાં ૧૩૭૨૫ નો ભાગાકાર કરવાથી ૫૦૮૦ યોજન આવે છે-અને શેષમાં ૧૩૩૨૯ ભાગો આવી જાય છે હવે સૂત્રકાર ચતુર્થાદિ-મંડળોમાં અતિદેશ વાક્યનું કથન કરતાં કહે છે-'एवं खलु एएणं उवाएणं णिक्खममाणे चंदे' આ પ્રમાણે પૂર્વના કથન મુજબ એક મંડળથી બીજા મંડળ પર ગતિ કરતો ચન્દ્ર 'तयाणंतराओ मंडलाओ जाव संकममाणे' એટલે કે તદનંતરમંડળથી તદનંતરમંડળ પર સંક્રમણ કરતો ચન્દ્ર 'तिण्णि तिण्णि जोयणाइं छण्णउइं च पंचावण्णे भागसए' ૩ યોજન $\frac{૯૬૫૫}{૧૩૭૨૫}$ ભાગો સુધીની 'एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं अभिवद्धेमाणे अभिवद्धेमाणे' એક-એક

ननु कथमेतज्ज्ञायते इति चेदत्रोच्यते, प्रतिचन्द्रमण्डलं परिधिवृद्धिः द्वेशते त्रिंशदधिके २३०, अस्य च त्रयोदशसहस्राधिकेन राशिना भागे हृते सति लब्धानि त्रीणि योजनानि शेषे पणवतिः पञ्च पञ्चाशदधिकानि भागशतानीति ३ $\frac{९६५५}{१३७२५}$ ॥

यथा पूर्वानुपूर्वी व्याख्यानांगं भवति तथा पश्चानुपूर्व्यपि व्याख्यानमिति अतः पश्चानुपूर्व्या प्रष्टुमाह–'जयाणं' इत्यादि । 'जयाणं भंते ! चंदे सव्ववाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' यदा खलु भदन्त ! चन्द्रः सर्ववाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, यदा–यस्मिन् काले चन्द्रः सर्व वाह्यं सर्वेभ्योव ह्यं यदपेक्षया पुनरपरंवाह्यं नास्ति तादृशं मण्डलमुपसंक्रम्य–संप्राप्य चारं गतिं चरति–करोति 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियत् कियत्प्रमाणकं क्षेत्रं गच्छतीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंचजोयणसहस्साइं' पञ्चयोजनसहस्राणि 'एगं च पणवीसं जोयणसयं' एकं च पञ्चविंशतिं योजनशतम् पञ्चविंशत्यधिकमेकं योजनशतमित्यर्थः 'उणत्तरिं च णउए भागसए गच्छइ' एकोनसप्तति च नवति भागशतानि, एकनवत्यधिक मेकोनसप्तति

मित्ता चारं चरइ' सर्ववाह्य मंडल पर पहुंच कर अपनी गति करता है। यह प्रमाण आपने कैसे निकाला है तो इसका समाधान ऐसा है–प्रति मंडल पर परिधि की वृद्धि २३० होती है १३७२५ का भाग देने पर ३ आते हैं नीचे ९६५५ बचते हैं।

जिस प्रकार पूर्वानुपूर्वी व्याख्यान का अङ्ग है उसी प्रकार पश्चानुपूर्वी भी व्याख्यानका अङ्ग है अतः अब पश्चानुपूर्वी के अनुसार इसी विषय को गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं–'जयाणं भंते ! चंदे सव्ववाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' हे भदन्त ! जब चन्द्र सर्ववाह्य मंडल को प्राप्त कर अपनी गति करता है 'तयाणं एगमेगे णं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' तब वह एक मुहूर्त में कितने क्षेत्र पर पहुंच जाता है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतमस्वामी से कहते हैं–'गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं एगंच पणवीसं जोयणसयं' हे गौतम ! तब वह ५१२५ योजन

મંડળ ઉપર મુહૂર્ત્તગતિ જેટલી વૃદ્ધિ કરતા કરતો 'सव्ववाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' સર્વબાહ્યમંડળ પર પહોંચીને પોતાની ગતિ કરે છે. આ પ્રમાણ આપશ્રીએ કેવી રીતે કહાડ્યું છે. તો આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે–કેપ્રતિમંડળ ઉપર પરિધિની વૃદ્ધિ ૨૩૦ જેટલી થાય છે. ૧૩૭૨૫ નો ભાગાકાર કરવાથી ૩ આવે છે અને શેષ ૯૬૫૫ અવશિષ્ટ રહે છે. જે પ્રમાણે પૂર્વાનુપૂર્વી વ્યાખ્યાનનું અંગ છે તે પ્રમાણે પશ્ચાનુપૂર્વી પણ વ્યાખ્યાનનું અંગ છે. એથી હવે પશ્ચાનુપૂર્વી મુજબ એજ વિષયને સમજવા ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે. 'जयाणं भंते ! चंदे सव्ववाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' હે ભદંત ! જ્યારે ચન્દ્ર સર્વબાહ્યમંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ' ત્યારે તે એક મુહૂર્તમાં કેટલા ક્ષેત્ર ઉપર પહોંચી જાય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે–'गोयमा ! पंचजोयण सहस्साइं'

भागशतानि गच्छति 'मंडलं तेरसहिं भागसहस्सेहिं सत्तहिय जाव छेत्ता इति' मण्डलं त्रयोदशभिः भागसहस्रैः सप्तभिश्च यावत् छित्वा इति, अत्र यावत्पदेन 'पणवीसेहिं सएहिं' पञ्चविंशतिभिः शतैरित्यस्य ग्रहणं भवति ततश्च साभ्यन्तरमण्डलं त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिश्च शतैः पञ्चविंशत्यधिकै भागैश्छित्वा गच्छतीति ।

सम्प्रति सर्वबाह्यमण्डले दृष्टिपथप्राप्तता दर्शयति-'तयाणं इहगयस्स मणूसस्स' तदा-मण्डलसंचरणकाले इहगतानां भरतक्षेत्रगतानां मनुष्याणाम् 'एक्कतीसाए जोयणसहस्सेहिं' एकत्रिंशता योजनसहस्रैः 'अट्ठहिय एगतीसेहिं जोयणसएहिं' अष्टभिश्चैकत्रिंशता योजनशतैः 'चंदे' चन्द्रः 'चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' चक्षुः स्पर्श चक्षुरिन्द्रिय विषयतां हव्वं शीघ्रं गच्छतीति सर्वबाह्यमण्डलं प्रथमम् ॥

सम्प्रति द्वितीयमण्डलवक्तव्यतामाह-'जयाणं' इत्यादि, 'जयाणं भंते ! बाहिराणंतरं पुच्छा' यदा खलु भदन्त ! बाह्यानन्तरं पृच्छा हे भदन्त ! यदा खलु चन्द्रः सर्वबाह्यानन्तरं

'उणतरिंच णउए भागसए गच्छइ' तथा ६९९० भाग तक क्षेत्र में एक मुहूर्त में जाता है। 'मंडलं तेरसहिं भागसहस्सेहिं सत्तहिय जाव छेत्ता पणवीसेहिं सएहिं' तथा सर्वबाह्यमंडल की जितनी परिधि हो उस में २३० का गुणा करके आगत राशि मे १३७२५ का भाग देना चाहिये इस तरह वह ५१२५ $\frac{६९९०}{१३७२५}$ योजन तक आ जाता है। 'तयाणं इहगयस्स मणुस्सस्स एक्कतीसाए जोयण-सहस्सेहिं अट्ठहिय एगतीसेहिं जोयणसएहिं चंदे चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' तब वह चन्द्र यहां के मनुष्यों के द्वारा ३१८३१ योजन से देखा जाता है

प्रथम सर्वबाह्य मंडलवक्तव्यता समाप्त

द्वितीय बाह्य मंडलवक्तव्यता

'जयाणं भंते ! बाहिराणंतरं पुच्छा' हे भदन्त ! जब चन्द्र द्वितीय सर्वबाह्य मंडल पर पहुंच कर अपनी गति करता है तब वह कितने क्षेत्र तक एक मुहूर्त

एगं च पणवीसं जोयणसयं' હે ગૌતમ ! ત્યારે તે ૫૧૨૫ યોજન 'उणतरिं च णउए भागसए गच्छइ' તેમજ ૬૯૯૦ ભાગ સુધી ક્ષેત્રમા એક મુહૂર્તમાં જાય છે. मंडलं तेरसहिं भागसहस्सेहिं सत्तहिय जाव छेत्ता पणवीसेहिं सएहिं' તેમજ સર્વબાહ્યમંડળની જેટલી પરિધિ હોય તેમાં ૨૩૦ ને ગુણિત કરીને આગતરાશિમાં ૧૩૭૨૫ નો ભાગાકાર કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે તે ૫૧૨૫ $\frac{૬૯૯૦}{૧૩૭૨૫}$ યોજન સુધી આવી જાય છે 'तयाणं इह गयस्स मणुस्सस्स एक्कतीसाए जोयणसहस्सेहिं अट्ठहिय एगतीसेहिं जोयणसएहिं चंदे चक्खुप्फासं हव्व मागच्छइ' ત્યારે તે ચન્દ્ર અહીંના મનુષ્યો વડે ૩૧૮૩૧ યોજન જેટલે દૂરથી દેખાય છે.

પ્રથમ સર્વબાહ્યમંડળ વક્તવ્યતા સમાપ્ત

દ્વિતીયબાહ્યમંડળ વક્તવ્યતા

'जयाणं भंते ! बाहिराणंतरं पुच्छा' હે ભગવન્ ! જ્યારે ચન્દ્ર બીજા સર્વબાહ્યમંડળની

द्वितीयमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियत्प्रमाणकं क्षेत्रं गच्छतीति प्रश्नः, पृच्छया संगृह्यते, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंच- जोयणसहस्साइं' पञ्चयोजनसहस्राणि 'एक्कं च एक्कवीसं जोयणसयं' एकंचैकविंशति योजन- शतम्, एकविंशत्यधिकमेकं योजनशतमित्यर्थः 'एक्कारसयसट्ठे भागसहस्से गच्छइ' एकादश च षष्टिभागसहस्राणि षष्ट्यधिकानि एकादशभागसहस्राणि गच्छति; 'मंडलं तेरसहिं जाव छेत्ता' मण्डलं च त्रयोदशभि र्भागसहस्रैः सप्तभिश्च शतैः पञ्चविंशत्यधिकभागैश्छित्वा–विभ- ज्येति । कथमेतावत्प्रमाणं भवतीति सूर्यप्रस्तावे उपपत्तिपूर्वकं प्रदर्शितम् इहापि तेनैव रूपेण ज्ञातव्यं विस्तरभयान्न पुनर्लिख्यते इति द्वितीयमण्डलम् २ ॥

सम्प्रति तृतीयं सर्वबाह्यमण्डलं दर्शयितुमाह–'जयाणं' इत्यादि, 'जयाणं भंते ! बाहिर- तच्चं पुच्छा, हे भदन्त ! यदा खलु चन्द्रः सर्वबाह्यं तृतीयमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियत्प्रमाणकं क्षेत्रं गच्छतीति प्रश्नः पृच्छया संगृह्यते, भगवा-

में जाता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं एक्कं च एक्कवीसं जोयणसयं' हे गौतम ! तब वह ५१२१ योजन और 'एक्कारस य सट्ठे भागसहस्से गच्छइ' ११६० भाग तक जाता है 'मंडलं तेरसहिं जाव छेत्ता' तथा इसे १३७२५ से विभक्त करके ऐसा कहना चाहिये कि वह ५१२१ $\frac{११६०}{१३७२५}$ योजन तक उस मंडल पर जाता है । इतना इसका चार क्षेत्र कैसे होता है तो यह सब कथन सूर्य प्रकरण में देखलेना चाहिये विस्तार होने के भय से हम यहां उसे नहीं प्रकट कर रहे हैं ।

तृतीय सर्वबाह्य मंडलवक्तव्यता

इस में गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है–'जयाणं भंते ! बाहिरतच्चं पुच्छा' हे भदन्त ! जब चन्द्र सर्वबाह्य तृतीय मंडल पर पहुंच कर अपनी गति क्रिया करता है तब वह एक मुहूर्त में कितने क्षेत्र को पार कर देता है ? इस

ઉપર પહોંચીને પોતાની ગતિ કરે છે, ત્યારે તે એકમુહૂર્તમાં કેટલા ક્ષેત્ર સુધી જાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે–'ગોયમા ! पंच जोयणसहस्साइं एक्कं च एक्कवीसं जोयणसयं' હે ગૌતમ ! ત્યારે તે ૫૧૨૧ યોજન અને 'एक्कारस य सट्ठे भागसहस्से गच्छइ' ૧૧૬૦ ભાગ પર્યન્ત જાય છે, 'मंडलं तेरसहिं जाव छेत्ता' તથા તેને ૧૩૭૨૫ થી વિભક્ત કરીને એમ કહેવું જોઈએ કે ૫૧૨૧ $\frac{૧૧૬૦}{૧૩૭૨૫}$ યોજન સુધી એ મંડલ પર જાય છે. એનું ચાર ક્ષેત્ર કેવી રીતે થાય છે? તો આ વિષયમાં સઘળું કથન સૂર્યપ્રકરણમાં જોઈ લેવું જોઈએ વિસ્તાર થવાના ભયથી અમે અહિંયા તે દર્શાવેલ નથી.

તૃતીય સર્વબાહ્યમંડળ વક્તવ્યતા

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'जयाणं भंते ! बाहिरतच्चं पुच्छा' હે ભદંત ! જ્યારે ચન્દ્ર સર્વબાહ્ય તૃતીયમંડળ ઉપર પહોંચીને પોતાની ગતિ–ક્રિયા

नाह- गोयम' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंच जोयणसहस्साइं' पञ्चयोजनसहस्राणि 'एगं च अट्ठारसुत्तरं जोयणसयं' एकं च अष्टादशोत्तरं योजनशतम् 'चोदसय पंचुत्तरे भाग-सए गच्छइ' चतुर्दशच पञ्चोत्तराणि-पञ्चाधिकानि भागशतानि गच्छति। कस्य सम्बन्धिन इमे भागा स्तत्राह-'मंडलं' इत्यादि, 'मण्डलं च तेरसहिं सहस्सेहिं सत्तहिं पणवीसेहि सएहिं छेत्ता' मण्डलं सर्वबाह्य तृतीयमण्डलं च त्रयोदशभिः सहस्रैः पञ्चविंशत्यधिकैः सप्तभिः शतैश्छित्वेति। अयं भावः-अत्र सर्वबाह्यतृतीयमण्डले परिधेः प्रमाणं लक्षत्रयं सप्तदशसहस्राणि अष्टौशतानि पञ्चपञ्चाशदधिकानि ३१७८५५, एतत् परिधिप्रमाणं द्वाभ्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां गुण्यते जातं सप्तकोटयो द्वौलक्षौ पञ्चचत्वारिंशत् सहस्राणि नवशतानि पञ्चपञ्चाशदधिकानि ७०२४५९५५, आसां च संख्यानां त्रयोदशसहस्रैः पञ्चविंशत्यधिक सप्तशतैः १३७२५, भागे हृते लब्धं भवति पञ्चसहस्राणि अष्टादशाधिकमेकशतम् ५११८, शेषभागा $\frac{१४०५}{१३७२५}$ ॥ विशेषतस्तु सूर्यप्रस्तावे द्रष्टव्यं, विस्तरभयान्नात्र लिख्यते ॥

प्रश्न के उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं-'गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं एगंच अट्ठारसुत्तरं जोयसयं चोदसय पंचुत्तरे भागसए गच्छइ' हे गौतम ! वह उस समय ५११८ योजन एवं १४०५ भाग तक जाता है 'मंडलं च तेरसहिं सहस्सेहिं सत्तहिं पणवीसेहिं सएहिं छेत्ता' ये भाग १३७२५ से मंडल की परिधि को विभक्त करने पर प्राप्त होते हैं-इसका भाव ऐसा है सर्वबाह्य जो तृतीय मंडल है उसकी परिधि का प्रमाण ३१७८५५ है इस प्रमाण में २२१ का गुणा करने पर सीत्तर करोड चौवीस लाख पांच हजार नौ सौ पचपन ७०२४५९५५ इतनी संख्या आती है इस संख्या में १३७२५ का भाग देने पर ५११८ लब्ध आते हैं और शेष स्थान पर १४०५ भाग बचते हैं। इस सम्बन्ध में और विशेष जानने के लिये सूर्य प्रकरण देखना चाहिये। विस्तार हो जाने के भय से हम उसे यहां पुनः नहीं लिख रहे हैं।

કરે છે ત્યારે તે એક મુહૂર્તમાં કેટલા ક્ષેત્રને પાર કરે છે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं एगं च अट्ठारसुत्तरं जोयणसयं चोदसयं पंचुत्तरे भागसए गच्छइ' હે ગૌતમ ! તે વખતે તે ૫૧૧૮ યોજન તેમજ ૧૪૦૫ ભાગ સુધી જાય છે. 'मंडलं च तेरसहिं सहस्सेहिं सत्तहिं पणवीसेहिं सएहिं छेत्ता' એ ભાગે ૧૩૭૨૫ થી મંડળની પરિધિને વિભક્ત કર્યા બાદ પ્રાપ્ત થાય છે. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-સર્વબાહ્ય જે તૃતીયમંડળ છે-તેની પરિધિનું પ્રમાણ ૩૧૭૮૫૫ છે. આ પ્રમાણમાં ૨૨૧ ને ગુણિત કરવાથી સિત્તેર કરોડ ચોવીસ લાખ પંચહજાર નવસો પંચાવન ૭૦૨૪૫૯૫૫ આટલી સંખ્યા આવે છે. આ સંખ્યામાં ૧૩૭૨૫ નો ભાગાકાર કરવાથી ૫૧૧૮ લબ્ધ આવે છે અને શેષસ્થાન ઉપર ૧૪૦૫ ભાગ વધે છે. આ સંબંધમાં અને વિશેષ જાણવા માટે સૂર્ય પ્રકરણ જોઈ લેવું જોઈએ. વિસ્તાર-ભયથી અમે અહીં પુનઃ સ્પષ્ટ કરતા નથી.

सम्प्रति चतुर्थमण्डलादिष्वतिदेशमाह-'एवं खलु एएणं उवाएणं' इत्यादि, 'एवं खलु एएणं उवाएणं' एवं खलु एतेन मण्डलदर्शितोपायेन प्रकारेण 'जाव संकममाणे संकममाणे' अत्र यावत्पदेन 'पविसमाणे चंदे तयाणंतराओ मंडलाओ तयाणंतरं मंडलं' इत्यस्य ग्रहणं भवति, ततश्च प्रविशन् मेरोरभिमुखं गच्छन् चन्द्रः तदनन्तरान्मण्डलात्तदनन्तरं मण्डलं संक्रामन् संक्रामन् 'तिण्णि तिण्णि जोयणाइं' त्रीणि त्रीणि योजनानि 'छण्णउइं च पंचावण्णे भागसए' षण्णवतिं च पञ्चपञ्चाशदधिकानि भागशतानि 'एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं णिवुड्ढेमाणे णिवुड्ढेमाणे' एकैकस्मिन् मण्डले मुहूर्त्तगतिं निवर्द्धयन् निवर्द्धयन्-हापयन् हापयन् त्यजन् त्यजन् 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य संप्राप्य चारं गतिं चरति-करोति। अत्र विशेषत उपपत्तिः सूर्यप्रस्तावे प्रदर्शिता न पुनरत्र प्रदर्श्यते विस्तरभयादिति चतुर्दशसूत्रम्-सू० १४ ॥

चन्द्राधिकारं निरूप्य नक्षत्राधिकारं दर्शयति, तत्र-नक्षत्राधिकारे अष्टौ द्वाराणि भवन्ति, तथा मण्डलसंख्या प्ररूपणा १, मण्डलचारक्षेत्रप्ररूपणा २, अभ्यन्तरादि मण्डल-

---

अब सूत्रकार चतुर्थ मंडलादि कों में अतिदेश का कथन करते हैं-'एवं खलु एएणं उवाएणं जाव संकममाणे २' इस तरह से इन पूर्वोक्त तीन मंडलों में प्रदर्शित रीति के अनुसार मेरु के सन्मुख जाता हुआ चन्द्र तदनन्तर मंडल से तदनन्तर मंडल पर संक्रमण करता हुआ 'तिण्णि जोयणाइं' तीन तीन योजन एवं 'छण्णउइं च पंचावण्णे भागसए' ९६५५ भागों तक 'एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं निवुड्ढेमाणे २' एक एक मंडल पर मुहूर्त गति को कम करता हुआ 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तर मंडल पर आकर अपनी गति करता है। यहां पर विशेष और सब कथन सूर्य प्रकरण में प्रकट किया जा चुका है उसे यहां ग्रन्थ के विस्तार होजाने के भय से पुनः हम प्रकट नहीं करते हैं ॥१४॥

चन्द्र के अधिकार का निरूपण करके अब सूत्रकार नक्षत्र के अधिकार का निरूपण करता हैं इस नक्षत्राधिकार में ८ द्वार हैं-(१) मंडलसंख्याप्ररूपणा (२)

હવે સૂત્રકાર ચતુર્થ મંડલાદિકોમાં અતિદેશનું કથન કરે છે. 'एवं खलु एएणं उवाएणं जाव संकममाणे २' આ પ્રમાણે એ પૂર્વોક્ત ત્રણ મંડળોમાં પ્રદર્શિત રીત મુજબ મેરુની સન્મુખ જતો ચન્દ્ર તદનંતર મંડળથી તદનંતર મંડળ પર સંક્રમણ કરતો-કરતો 'तिण्णि जोयणाइं' ત્રણ-ત્રણ યોજન તેમજ 'छण्णउइं च पंचावण्णे भागसए' ૯૬૫૫ ભાગો સુધી 'एगमेगे मंडले मुहुत्तगइं निवुड्ढेमाणे २' એક-એક મંડળ ઉપર મુહૂર્ત ગતિને અલ્પ-અલ્પ કરતો 'सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' સર્વાભ્યંતરમંડળ પર આવીને પોતાની ગતિ કરે છે. અહીં વિશેષ બધું કથન સૂર્યપ્રકરણમાં પ્રકટ કરવામાં આવેલું છે. ગ્રન્થ વિસ્તારભયથી પુનઃ તે કથન અત્રે પ્રકટ કરતા નથી. ॥૧૪॥

ચન્દ્રના અધિકારનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર નક્ષત્રના અધિકારનું નિરૂપણ કરે

स्थायिना मष्टाविंशते नक्षत्राणां परस्परमन्तरनिरूपणा ३, नक्षत्रविमानानामायामादि निरूपणा ४, नक्षत्रमण्डलानां मेरुतोऽबाधानिरूपणा ५, तेषामेवायामादि निरूपणा ६, मुहूर्त्तगतिप्रमाणनिरूपणा ७, नक्षत्रमण्डलानां चन्द्रमण्डलैः समवतारनिरूपणा ८, तत्राष्टसु द्वारेषु मण्डलसंख्या प्ररूपणां प्रश्नयन्नाह'कइ णं भंते' इत्यादि ।

मूलम्--कइ णं भंते ! णक्खत्तमंडला पन्नत्ता ? गोयमा ! अट्ठ णक्खत्तमंडला पन्नत्ता,१। जंबुद्दीवे दीवे केवइयं ओगाहित्ता केवइया णक्खत्तमंडला पन्नत्ता ? गोयमा ! जंबुद्दीवे दीवे असीयं जोयणसयं ओगाहित्ता एत्थ णं दो णक्खत्तमंडला पन्नत्ता। लवणेणं भंते ! समुद्दे केवइयं ओगाहित्ता केवइया णक्खत्तमंडला पन्नत्ता ? गोयमा ! लवणेणं समुद्दे तिण्णि तीसे जोयणसए ओगाहित्ता, एत्थ णं छ णक्खत्तमंडला पण्णत्ता एवामेव सपुव्वावरेण जंबुद्दीवे दीवे लवणसमुद्दे अट्ठ णक्खत्तमंडला भवंतीति मक्खायमिति २ ॥ सव्वब्भंतराओ णं भंते ! णक्खत्तमंडलाओ केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पन्नत्ते ? गोयमा ! पंचदसुत्तरे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पण्णत्ते इति। णक्खत्तमंडलस्स णं भंते ! णक्खत्तमंडलस्स य एसणं केवइयाए अबाहाए अंतरे पण्णत्ते ? गोयमा ! दो जोयणाइं णक्खत्तमंडलस्स य णक्खत्तमंडलस्स अबाहाए अंतरे पन्नत्ते ३। णक्खत्तमंडलेणं भंते ! केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं केवइयं बाहल्लेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! गाउयं आयामविक्खंभेणं तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं अद्धगाउयं बाहल्लेणं

मंडल चार क्षेत्र प्ररूपणा (३) अभ्यन्तर आदि मंडलों में स्थायी २८ नक्षत्रों की पारस्परिक अन्तर प्ररूपणा, (४) नक्षत्र विमानों की आयामादि प्ररूपणा (५) नक्षत्र मंडलों की मेरु से अबाधानिरूपणा (६) उन्हीं के आयामादि की प्ररूपणा, (७) मुहूर्त गति प्रमाण निरूपणा, एवं (८) नक्षत्र मंडलों के साथ समवतार प्ररूपणा

छे. આ નક્ષત્રાધિકારમા ૮ દ્વારો છે—(૧) મંડળ સંખ્યા પ્રરૂપણા. (૨) મંડળ ચાર ક્ષેત્ર પ્રરૂપણા (૩) અભ્યંતર આદિ મંડળોમાં ૨૮ નક્ષત્રોની પારસ્પરિક અંતર પ્રરૂપણા. (૪) નક્ષત્ર વિમાનોની આયામાદિ પ્રરૂપણા (૫) નક્ષત્રમંડળોની મેરુથી અબાધા નિરૂપણા. (૬) તેમના આયામાદિની પ્રરૂપણા. (૭) મુહૂર્ત્ત ગતિ પ્રમાણ નિરૂપણા તેમજ ( ) નક્ષત્રમંડળોની સાથે સમવતાર પ્રરૂપણા.

पन्नत्ते,४। जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए सव्वब्भंतरे णक्खत्तमंडले पन्नत्ते ? गोयमा ! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठयत्तीसे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरए सव्वब्भंतरे णक्खत्तमंडले पन्नत्ते इति। जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पन्नत्ते ? गोयमा ! पणयालीसं जोयणसहस्साइं तिण्णि य तीसे जोयणसए अबाहाए सव्व बाहिरए णक्खत्तमंडले पन्नत्ते इति ५। सव्वब्भंतरे णक्खत्तमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! णवणउइं जोयणसहस्साइं छच्च चत्ताले जोयणसए आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं पण्णरससहस्साइं एगूणणवतिं च जोयणाइं किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणं पण्णत्ते। सव्वबाहिरएणं भंते ! णक्खत्तमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते ? गोयमा ! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च जोयणसए आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठारस य सहस्साइं तिण्णि य पण्णरसुत्तरे जोयणसए परिक्खेवेणं। जयाणं भंते ! णक्खत्ते सव्वब्भंतरमंडले उवसंकमित्ता चारं चरइ, तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ, गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं दोण्णि य पण्णट्ठे जोयणसए अट्ठारस य भागसहस्से दोण्णि य तेवट्ठे भागसए गच्छइ मंडलं एक्कवीसाए भागसहस्सेहिं णवहिय सट्ठेहिं सएहिं छेत्ता। जयाणं भंते ! णक्खत्ते सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ ? गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं तिण्णि य एगूणवीसे जोयणसए सोलसय भागसहस्से तिण्णि य पण्णट्ठे भागसए गच्छइ, मंडलं एगवीसाए भागसहस्सेहिं णवहिय सट्ठेहिं सएहिं छेत्ता। एएणं भंते ! अट्ठ णक्खत्तमंडला कइहिं चंदमंडलेहिं समोयरंति ? गोयमा ! अट्ठहिं चंदमंडलेहिं समोयरंति तं जहा पढमे चंदमंडले तइए छट्ठे

सत्तमे अट्ठमे दशमे इक्कारसमे पण्णरसमे । एगमेगेणं भंते ! मुहुत्तेणं केवइयाइं भागसयाहिं गच्छइ ? गोयमा ! जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स सत्तरस अ अट्ठसट्ठे भागसए गच्छइ, मंडलं सयसहस्सेणं अट्ठाणउईए य सएहिं छेत्ता इति । एगमेगेणं भंते ! मुहुत्तेणं सूरिए केवइयाइं भागसयाइं गच्छइ, गोयमा ! जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स अट्ठारसतीसे भागसए गच्छइ, मंडलं सयसहस्सेहिं अट्ठाणउतीए य सएहिं छेत्ता । एगमेगेणं भंते ! मुहुत्तेणं णक्खत्ते केवयाइं भागसयाइं गच्छइ ? गोयमा ! जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स अट्ठारस पणतीसे भागसए गच्छइ मंडलं सयसहस्सेणं अट्ठाणउईए य सएहिं छेत्ता ॥सू० १५॥

छाया—कति खलु भदन्त ! नक्षत्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! अष्टौ नक्षत्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि १ । जम्बूद्वीपे द्वीपे कियदवगाह्य कियन्ति नक्षत्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे अशीतं योजनशतमवगाह्य, अत्र द्वे नक्षत्रमण्डले प्रज्ञप्ते । लवणे खलु भदन्त ! समुद्रे कियदवगाह्य कियन्ति नक्षत्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! लवणे समुद्रे त्रीणि त्रिंशद् योजनशतानि अवगाह्यात्र खलु षण्णक्षत्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि । एवमेव सपूर्वापरेण जम्बूद्वीपे द्वीपे लवणसमुद्रे चाष्टौ नक्षत्रमण्डलानि च भवन्तीत्याख्यातम् २ । सर्वाभ्यन्तरात् खलु भदन्त ! नक्षत्रमण्डलात् कियत्या अबाधया सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! पञ्चदशोत्तराणि योजनशतानि अबाधया सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलं प्रज्ञप्तमिति नक्षत्रमण्डलस्य खलु भदन्त ! नक्षत्रमण्डलस्य चैतत् खलु कियत्या अबाधया अन्तरं प्रज्ञप्तम् गौतम ! द्वे योजने नक्षत्रमण्डलस्य चाबाधया अन्तरं प्रज्ञप्तम् ३ । नक्षत्रमण्डलं खलु भदन्त ! कियदायामविष्कम्भेण कियता परिक्षेपेण कियता बाहल्येन च प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! गव्यूतमायामविष्कम्भेण तत् त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण, अर्द्धगव्यूतं बाहल्येन प्रज्ञप्तम् ४ । जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य कियत्या अबाधया सर्वाभ्यन्तरं नक्षत्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! चतुश्चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि अष्टौ च विंशतिं योजनशतानि अबाधया सर्वाभ्यन्तरं नक्षत्रमण्डलं प्रज्ञप्तमिति । जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य कियत्या अबाधया सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलम् प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि त्रीणि च त्रिंशद् योजनशतानि अबाधया सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलं प्रज्ञप्तम् ५ । सर्वाभ्यन्तरं नक्षत्रमण्डलं कियदायामविष्कम्भेण कियता परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! नवनवतिं योजनसहस्राणि षट् च चत्वारिंशद् योजनशतानि आयामविष्कम्भेण त्रीणि च योजनशतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि एकोननवतिं च योजनानि किञ्चिद्वि-

शेषाधिकानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् सर्वबाह्यं खलु भदन्त ! नक्षत्रमण्डलं कियदायामविष्कम्भेण कियता परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! एकं योजनशतसहस्रं षट् च षष्टिं योजनशतानि आयामविष्कम्भेण, त्रीणि च योजनशतसहस्राणि अष्टादश च सहस्राणि त्रीणि च पञ्चदशोत्तराणि योजनशतानि परिक्षेपेण । यदा खलु भदन्त ! नक्षत्रं सर्वाभ्यन्तरमण्डल मुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियन्तं क्षेत्रं गच्छति ? गौतम ! पञ्चयोजनसहस्राणि द्वे च पञ्चषष्टियोजनशते अष्टादश च भाग सहस्राणि द्वे च त्रिषष्टि भागशते गच्छति, मण्डल मेकविंशत्या भागसहस्रैः नवभिश्च शतैश्चाषष्टै छित्वा । यदा खलु भदन्त ! नक्षत्रं सर्वबाह्य-मण्डमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा खलु एकैकेन मुहूर्त्तेन कियत् क्षेत्रं गच्छति ? गौतम ! पञ्च-योजनसहस्राणि त्रीणि च एकोनविंशतिं योजनशतानि षोडश च भागसहस्राणि त्रीणि च पञ्चषष्टिं भागशतानि गच्छति, मण्डलमेकविंशत्या भागसहस्रैः नवभिश्च षष्ट्याशतै छित्वा, एतानि खलु भदन्त ! अष्टौ नक्षत्रमण्डलानि कतिभिश्चन्द्रमण्डलैः समवतरन्ति ? गौतम ! अष्टभिश्चन्द्रमण्डलैः समवतरन्ति, तद्यथा प्रथमे चन्द्रमण्डले तृतीये षष्ठे सप्तमे अष्टमे दशमे एकादशे पञ्चदशे एकैकेन भदन्त ! मुहूर्त्तेन कियन्ति भागशतानि गच्छति ? गौतम ! यद् यन्मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तस्य तस्य मण्डलपरिक्षेपस्य सप्तदशाष्टषष्टिभागशतानि गच्छति, मण्डलं शतसहस्रैरष्टनवत्या च शतै छित्त्वेति । एकैकेन भदन्त ! मुहूर्त्तेन सूर्यः कियन्ति भागशतानि गच्छति ? गौतम ! यद् यन्मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तस्य तस्य तस्य मण्डलपरिक्षेपस्याष्टादश त्रिंशद्भागशतानि गच्छति, मण्डलं शतसहस्रैरष्टनवत्या च शतै छित्वा एकैकेन खलु भदन्त ! मुहूर्त्तेन नक्षत्रं कियन्ति भागशतानि गच्छति ? गौतम ! यद् यन्मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तस्य तस्य मण्डलपरिक्षेपस्याष्टादश पञ्चत्रिंशद्भाग शतानि गच्छति, मण्डलं च शतसहस्रेणाष्टनवत्या च शतै श्छित्वेति ॥ सू० १५ ॥

टीका-'कइ णं भंते ! णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' कति खलु भदन्त ! नक्षत्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि हे भदन्त ! कति-कियत्संख्यकानि नक्षत्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि कथितानीति नक्षत्र-मण्डलसंख्या विषयकः प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अट्ठ णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' अष्टौ नक्षत्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि-कथितानि, यद्यपि अष्टाविंशति

'कइणं भंते ! णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' इत्यादि

टीकार्थ-गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'कइणं भंते ! णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' हे भदन्त ! नक्षत्र मंडल कितने कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! अट्ठ णक्खत्तमंडला पण्णत्ता' हे गौतम ! नक्षत्र मंडल आठ कहे गये हैं। यद्यपि नक्षत्र २८ है और इनके प्रत्येक १-१ मंडल होने से २८ मंडल

'कइणं भंते ! णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' इत्यादि

टीकार्थ-गौतमस्वामीએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે-'कइणं भंते ! णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' હે ભદંત ! નક્ષત્રમંડળો કેટલા કહેવામાં આવેલા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-

नक्षत्राणि तेषां प्रत्येकमेकैकमण्डलस्य सद्भावेनाष्टाविंशति मण्डलानीति कथयितुं युक्तं न वष्टौ मण्डलानि, तथापि अष्टाविंशतेरपि नक्षत्राणां प्रतिनियतस्वस्वमण्डलेषु एतावत्स्वेव संचरणात्, यथा चाष्टमण्डलेष्वेव सर्वेषां नक्षत्राणां सञ्चरणं भवति तथा दर्शयिष्यति । एतदेव क्षेत्रविभागेन दर्शयति-'जंबुद्दीवे दीवे' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे दीवे केवइयं ओगाहित्ता' जम्बूद्वीपे द्वीपे-सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे कियत् कियत्प्रमाणकं क्षेत्रमवगाह्य 'केवइया णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' कियन्ति-कियत्संख्यकानि नक्षत्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि-कथितानि, इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे 'असीयं जोयणसयं ओगाहित्ता' अशीतं योजनशतमवगाह्य -अशीत्यधिकमेकं योजनशतं जम्बूद्वीपमध्ये अवगाहनं कृत्वा, 'एत्थ णं दो णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' अत्र-एतस्मिन्नन्तरे द्वे नक्षत्रमण्डले प्रज्ञप्ते-कथिते 'लवणे णं भंते ! समुद्दे' लवणे खलु भदन्त ! समुद्रे, हे भदन्त ! लवणनामके प्रथमसमुद्रे 'केवइयं ओगाहित्ता' कियत्प्रमाणकं क्षेत्रमवगाह्य-तत्र

कहना चाहिये-परंतु ऐसा जो यहां पर कहा गयाहै उसका कारण ऐसा है कि ये २८ नक्षत्र इतने ही प्रतिनियत अपने २ मंडलों मे सञ्चरण करते हैं कि जिससे इनका संचरण ८ मंडलों में ही हो जाता है इसी बातको सूत्रकारने क्षेत्र विभाग द्वारा इस प्रकार से प्रकट किया है इस में सर्व प्रथम गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'जंबुद्दीवे दीवे केवइयं ओगाहित्ता केवइयं णक्खत्त मंडला पन्नत्ता' हे भदन्त ! इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में कितने प्रमाण क्षेत्र को अवगाहित करके कितने नक्षत्र मंडल कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु ने उन से कहा-'गोयमा ! जंबुद्दीवे दीवे असीयं जोयणसयं ओगाहित्ता एत्थ णं दो णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' हे गौतम ! इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में १८० योजन प्रमाण क्षेत्र को अवगाहित करके दो नक्षत्र मंडल कहे गये हैं । 'लवणेणं भंते !

'गोयमा ! अट्ठ णक्खत्तमंडला पण्णत्ता' હે ગૌતમ ! નક્ષત્રમંડળો આઠ કહેવામાં આવેલા છે. યદ્યપિ નક્ષત્રો ૨૮ છે અને એમનામાંથી દરેકને એક-એક મંડળ હોવાથી ૨૮ મંડળો કહેવામાં આવ્યા છે પરંતુ એવું જે અહીં કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે એ ૨૮ નક્ષત્રો આટલા જ પ્રતિનિયત પોત-પોતાના મંડળોમાં સંચરણ કરે છે. જેથી એમનું સંચરણ ૮ મંડળોમાં જ થઇ જાય છે. એજ વાતને સૂત્રકારે ક્ષેત્ર વિભાગ વડે આ પ્રમાણે પ્રકટ કરી છે. આમાં સર્વ પ્રથમ ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-'जंबुद्दीवे दीवे केवइयं ओगाहित्ता केवइयं णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' હે ભદંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં કેટલા પ્રમાણક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને કેટલા નક્ષત્ર મંડળો કહેવામાં આવેલા છે ? આના જવાબમાં પ્રભુએ તેને કહ્યું-'गोयमा ! जंबुद्दीवे दीवे असीयं जोयणसयं ओगाहित्ता एत्थणं दो नक्खत्तमंडला पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને બે નક્ષત્રમંડળો કહેવામાં આવેલા છે ? 'लवणेणं

अवगाहनं कृत्वा 'केवइया णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' कियन्ति-कियत्संख्यकानि नक्षत्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि-कथितानि इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'लवणे णं समुद्दे' लवणे समुद्रे लवणनामके प्रसिद्धे समुद्रे 'तिण्णितीसे जोयणसए ओगाहित्ता' त्रीणि त्रिंशद् योजनशतानि अवगाह्य त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि अवगाह्य-तत्रावगाहनं कृत्वा 'एत्थणं छ णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' अत्र खलु अत्रान्तरे षट् षट्संख्यकानि नक्षत्रमण्डलानि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति, अत्र खलु उपसंहारवाक्येन उपर्युक्तामेव संख्यां सङ्कलयति-'एवामेव सपुव्वावरेण' एवमेव सपूर्वापरेण पूर्वापरसंकलनेन 'जंबुदीवे दीवे लवणसमुद्देय' जम्बूद्वीपे द्वीपे तथा लवणसमुद्रे च 'अट्ठ णक्खत्तमंडला भवंतीति मक्खायं' अष्टौ अष्टसंख्यकानि नक्षत्रमण्डलानि भवन्तीत्याख्यातं मया वर्द्धमानस्वामिनाऽन्यैरपि तीर्थकरैः कथितमिति मण्डलसंख्या प्ररूपणमिति द्वितीयं द्वारम् २ ॥

सम्प्रति मण्डलचारक्षेत्रप्ररूपणायाह-'सव्वब्भंतराओ णं' इत्यादि, 'सव्वब्भंतराओणं भंते !' सर्वाभ्यन्तरात् खलु भदन्त ! 'णक्खत्तमंडलाओ' नक्षत्रमण्डलात् 'केवइयाए आबाहाए'

समुद्दे केवइयं ओगाहित्ता केवइया णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' हे भदन्त ! लवण समुद्र में कितने प्रमाणक्षेत्र को अवगाहित करके कितने नक्षत्र मंडल कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'लवणेणं समुद्दे तिण्णितीसे जोयणसए ओगाहित्ता एत्थ णं छ णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' हे गौतम ! लवण समुद्र तीन सौ तीस योजन प्रमाण क्षेत्र को अवगाहित कर के ६ नक्षत्र मंडल कहे गये हैं। 'एव मेव सपुव्वावरेण जंबुदीवे दीवे लवणसमुद्दे य अट्ठ णक्खत्तमंडला भवंतीति' इस प्रकार सब मिलाकर नक्षत्र मंडल ८ हो जाते हैं ऐसा अन्य तीर्थकरोंने एवं मैंने कहा है।

मण्डलसंख्या प्ररूपणा द्वार समाप्त

मंडलचारक्षेत्र प्ररूपणा

गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'सव्वब्भंतराओणं भंते ! णक्खत्त-

---

भंते ! समुद्दे केवइयं ओगाहित्ता केवइया णक्खत्तमंडला पन्नत्ता' હે ભદંત ! લવણસમુદ્રમાં કેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને કેટલા નક્ષત્ર મંડળો કહેવામાં આવેલા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'लवणेणं समुद्दे तिण्णि तीसे जोयणसए ओगाहित्ता एत्थणं छ णक्खत्त मंडला पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! લવણસમુદ્રમાં ત્રણસો ત્રીસ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને ૬ નક્ષત્ર મંડળો કહેવામાં આવેલા છે. 'एवामेव सपुव्वावरेण जंबुद्दीवे दीवे लवणसमुद्दे य अट्ठ णक्खत्तमंडला भवंति' આ પ્રમાણે બધા મળીને નક્ષત્ર મંડળો ૮ થઇ જાય છે. આમ મેં અને બીજા તીર્થંકરોએ કહ્યુ છે.

મંડળ સંખ્યા પ્રરૂપણાદ્વાર સમાપ્ત

મંડળ ચાર ક્ષેત્ર પ્રરૂપણા

ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-'सव्वब्भंतराओ णं भंते ! णक्खत्त-

कियत्या अबाधया कियत्प्रमाणकेन व्यवधानेनेत्यर्थः 'सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'पंचदसुत्तरे जोयणसए' पञ्चदशोत्तरं योजनशतं 'अबाहाए सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' अबाधया सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलं प्रज्ञप्तं-कथितम्, सूत्रमिदं नक्षत्रजात्यपेक्षया ज्ञातव्यम्, अन्यथा सर्वाभ्यन्तरमण्डलवर्त्तिनाम् अभिजित् प्रभृति द्वादशनक्षत्राणां सर्वदैवावस्थितमण्डलकत्वेन सर्वबाह्यमण्डलस्यैवाभावात्, तदयमर्थः सर्वाभ्यन्तरनक्षत्रमण्डलजातीयात् सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डल जातीयं पञ्चदशोत्तराणि योजनशतानि अबाधया प्रज्ञप्तमिति तृतीय द्वारम् ॥

सम्प्रति-अन्तरद्वारमाह-'णक्खत्तमंडलस्स णं' इत्यादि, 'णक्खत्तमंडलस्स णं भंते!

मंडलाओ केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरए णक्खत्त मंडले पण्णत्ते' हे भदन्त! सर्वाभ्यन्तर नक्षत्र मंडल से कितनी दूर सर्वबाह्य नक्षत्र मंडल कहा गया है? इसके उत्तर में प्रभु कहते है 'गोयमा! पंचदसुत्तरे जोयणसए अबाहाए सव्व बाहिरए णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' हे गौतम! सर्वाभ्यन्तर नक्षत्र मंडल से सर्वबाह्य नक्षत्र मंडल ११५ योजन दूर कहा गया है यह सूत्र नक्षत्रजाति की अपेक्षा से कहा गया जानना चाहिये नहीं तो सर्वाभ्यन्तर मंडलवर्ती जो अभिजित आदि १२ नक्षत्र हैं ये सर्वदा ही अवस्थित मंडल वाले रहते हैं इसलिये उनके सर्वबाह्य मंडल का अभाव रहता है तो फिर यह सूत्र कथन कैसे संगत हो सकेगा, इसलिये इस कथन को सामान्य नक्षत्रमंडल की अपेक्षा से ही कहा गया जानना चाहिये अर्थात् सर्वाभ्यन्तर नक्षत्रमंडल जातीय नक्षत्र मंडल से सर्वबाह्य नक्षत्रमंडल जातीय नक्षत्र मंडल ११५ योजन दूर पर है।

अन्तरद्वार कथन

गौतमस्वामी ने प्रभु से इस में ऐसा पूछा है-'णक्खत्त मंडलस्स णं भंते!

मंडलाओ केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पण्णत्ते' હે ભદંત! સર્વાભ્યંતર નક્ષત્ર મંડળથી કેટલે દૂર સર્વબાહ્ય નક્ષત્ર મંડળ કહેવામાં આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! पंचदसुत्तरे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' હે ગૌતમ! સર્વાભ્યંતર નક્ષત્ર મંડળથી સર્વબાહ્ય નક્ષત્ર મંડળ ૧૧૫ યોજન દૂર કહેવામાં આવેલ છે. આ સૂત્ર નક્ષત્ર જાતિની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલું છે, એવું જાણવું જોઈએ નહિતર સર્વાભ્યંતરમંડળવર્તી જે અભિજિત વગેરે ૧૨ નક્ષત્રો છે તે સર્વદા અવસ્થિત મંડળવાળા રહે છે. એટલા માટે તેમને સર્વબાહ્યમંડળનો અભાવ રહે છે, તો પછી આ સૂત્રનું કથન કેવી રીતે સંગત કહી શકાય. એટલા માટે આ કથનને સામાન્ય નક્ષત્ર મંડળની અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવેલું છે એવું જાણવું જોઈએ. એટલે કે સર્વાભ્યંતર નક્ષત્રમંડળ જાતીય નક્ષત્રમંડળથી-સર્વબાહ્ય નક્ષત્રમંડળ જાતીય નક્ષત્રમંડળ ૧૧૫ યોજન દૂર છે.

णक्खत्तमंडलस्स' नक्षत्रमण्डलस्य खलु भदन्त ! नक्षत्रमण्डलस्य हे भदन्त ! नक्षत्रमण्डलस्य नक्षत्रविमानस्य नक्षत्रविमानस्य चेत्यर्थः 'एसणं केवइयाए अबाहाए अंतरे पन्नत्ते' एतत् खलु कियत्या अबाधया अन्तरं व्यवधानं प्रज्ञप्तम् एकस्मात् नक्षत्रविमानात् अपरस्य नक्षत्रविमानस्य कियत्प्रमाणकमन्तरं व्यवधानं भवति, इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'दो जोयणाइं' द्वे योजने योजनद्वयमित्यर्थः 'णक्खत्तमंडलस्स य णक्खत्तमंडलस्स य' नक्षत्रमण्डलस्य च नक्षत्रमण्डलस्य च एकस्माद् मण्डलात् अपरस्य नक्षत्रमण्डलस्येत्यर्थः 'अबाहाए अंतरे पन्नत्ते' अबाधया अन्तरं प्रज्ञप्तम् एकस्मान्नक्षत्रविमानात् तदपरमण्डलस्य च योजनद्वयपरिमितमन्तरं प्रज्ञप्तमिति, अयं भावः-अष्टास्वपि मण्डलेषु यस्मिन् यस्मिन् मण्डले यावन्ति नक्षत्राणां विमानानि तेषामन्तरबोधकमिदं सूत्रम् यथा अभिजित् नक्षत्रविमानस्य श्रवणनक्षत्रविमानस्य परस्परं द्वे योजने अन्तरं भवति, नतु नक्षत्र संबन्धि सर्वाभ्यन्तरादि मण्डलानां परस्परमन्तरसूचकमिदं सूत्रम् अन्यथा नक्षत्रमण्डलानां

णक्खत्त मंडलस्स एसणं केवइयाए अबाहाए अंतरे पण्णत्ते' हे भदन्त ! एक नक्षत्र मंडल का दूसरे नक्षत्रमण्डल से-अर्थात् एक नक्षत्र विमान का दूसरे नक्षत्र विमान से-कितना व्यवधान अन्तर-कहा गया है ? इसके उत्तर मे प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! दो जोयणाइं णक्खत्तमंडलस्स य णक्खत्तमंडलस्स य अबाहाए अंतरे पण्णत्ते' एक नक्षत्र विमान का दूसरे नक्षत्र विमान से विना किसी व्यवधान के दो योजन का अन्तर है तात्पर्य इसका ऐसा है-आठ मंडलों में जिस जिस मंडल में जितने २ नक्षत्रों के विमान हैं उनके अन्तर का बोधक यह सूत्र है जैसे अभिजित् नक्षत्र के विमान का और श्रवण नक्षत्र के विमान का परस्पर दो योजन का अन्तर होता है नक्षत्र सम्बन्धी जो सर्वाभ्यन्तरादि मंडल हैं उनका परस्पर में अन्तरका सूचक यह सूत्र नहीं है यदि ऐसा माना जावे तो फिर नक्षत्र

અ તરદ્વાર-કથન

ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આમાં એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-'णक्खत्तमंडलस्स णं भंते ! णक्खत्तमंडलस्स एसणं केवइयाए अबाहाए अंतरे पण्णत्ते' હે ભદંત ! એક નક્ષત્રમંડળનો બીજા નક્ષત્રમંડળથી એટલે કે એક નક્ષત્ર વિમાનનું બીજા નક્ષત્ર વિમાનથી-કેટલું વ્યવધાન-અંતર કહેવામાં આવેલું છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! दो जोयणाइं णक्खत्तमंडलस्स य णक्खत्तमंडलस्स य अबाहाए अंतरे पण्णत्ते' એક નક્ષત્ર વિમાનનું બીજા નક્ષત્ર વિમાનથી વગર વ્યવધાને બે યોજન જેટલું અંતર છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે-આઠ મંડળોમાં જે-જે મંડળમાં જેટલા જેટલા નક્ષત્રોના વિમાનો છે, તેના અંતરને બતાવનાર આ સૂત્ર છે. જેમ અભિજિત નક્ષત્રના વિમાનનું અને શ્રવણ નક્ષત્રના વિમાનનું પરસ્પર બે યોજન જેટલું અંતર હોય છે. નક્ષત્ર સંબંધી જે સર્વાભ્યંતરાદિમંડળો છે, તેમનું પરસ્પરમાં સૂચક આ સૂત્ર નથી. જો આવું માનવામાં આવે તો પછી નક્ષત્ર-

वक्ष्यमाणचन्द्रमण्डलसमवतारसूत्रेण सह विरोधादिति तृतीयमन्तरद्वारम् ३ ॥

सम्प्रति नक्षत्रविमानानामायामादि प्ररूपणार्थं चतुर्थद्वारे आह-'णक्खत्तमंडलेणं' इत्यादि, 'णक्खत्तमंडलेणं भंते ! केवइयं' नक्षत्रमण्डलं खलु भदन्त ! कियता-कियत्प्रमाणकेन 'आयामविक्खंभेणं' आयामविष्कम्भेण-आयामविष्कम्भाभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्याम् 'केवइयं परिक्खेवेणं' कियता-कियत्प्रमाणकेन परिक्षेपेण-परिधिना 'केवइयं बाहल्लेणं पन्नत्ते' कियता-कियत्प्रमाणकेन बाहल्येन-उच्चत्वेन प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'गाउयं आयामविक्खंभेणं गव्यूतमायामविष्कम्भेण-आयामविष्कम्भाभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्यां गव्यूतं क्रोशयुगलप्रमाणकं नक्षत्रमण्डलं भवतीत्यर्थः, 'तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं' तत् त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण, आयामविष्कम्भापेक्षया त्रिगुणं किञ्चिदधिकं तत् नक्षत्रमण्डलं परिक्षेपेण-परिधिना भवतीत्यर्थः 'अद्धगाउयं बाहल्लेणं पण्णत्ते इति' अर्द्धगव्यूतं बाहल्येन-उच्चत्वेन प्रज्ञप्तम्, तत् नक्षत्रमण्डलमुच्चत्वेनार्द्धगव्यूतं क्रोशैकपरिमितं भवतीति चतुर्थमायामादि द्वारम् ।

मंडलों का वक्ष्यमाण चन्द्रमण्डल समवतार सूत्र के साथ विरोध हो जावेगा।

नक्षत्र विमानायामादिप्ररूपणा

इस में गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'णक्खत्तमंडलेणं भंते ! केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं केवइयं बाहल्लेणं पन्नत्ते' हे भदन्त ! नक्षत्र मंडल का आयाम और विष्कम्भ कितना है तथा इसका परिक्षेप कितना है ? एवं इसकी ऊंचाई कितनी है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! गाउयं आयामविक्खंभेणं तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं' हे गौतम ! नक्षत्र मंडल के आयाम विष्कम्भ का प्रमाण दो कोश का है इसके परिक्षेप का प्रमाण आयाम विष्कम्भ के प्रमाण से कुछ अधिक तिगुना है अर्थात् छ कोश से कुछ अधिक है 'अद्धगाउयं बाहल्लेणं पण्णत्ते' तथा इसकी ऊंचाई १ कोश की है। इसकी मेरु से अबाधा कितनी है इसका कथन-इस में गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा

મંડળોનું વક્ષ્યમાણ ચન્દ્રમંડળ સમવતાર સૂત્રની સાથે વિરોધ થઈ જશે.

નક્ષત્ર વિમાનાયામાદિ પ્રરૂપણા

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-'णक्खत्तमंडलेणं भंते ! केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं केवइयं बाहल्लेणं पन्नत्ते' હે ભદંત ! નક્ષત્ર-મંડળનો આયામ અને તેનો વિષ્કંભ કેટલો છે તેમજ આનો પરિક્ષેપ કેટલો છે ? તથા તેની ઊંચાઈ કેટલી છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! गाउयं आयामविक्खंभेणं तं तिगुणा सविसेसं परिक्खेवेणं' હે ગૌતમ ! નક્ષત્રમંડળના આયામવિષ્કંભનું પ્રમાણ બે ગાઉ જેટલું છે. એના પરિક્ષેપનું પ્રમાણ એના આયામ-વિષ્કંભના પ્રમાણ કરતાં કંઈક વધારે છે. 'अद्ध गाउयं बाहल्लेणं पण्णत्ते' તેમજ આની ઊંચાઈ એક ગાઉ જેટલી છે.

सम्प्रति एषामेव मेरुपर्वतमवधीकृत्याबाधां दर्शयितुमाह–'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त! द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य–मेरुनामकस्य पर्वतस्य 'केवइयाए अबाहाए' कियत्या–कियत्प्रमाणकया अबाधया 'सव्वब्भंतरे णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' सर्वाभ्यन्तरम्–सर्वमण्डलापेक्षया अभ्यन्तरवर्त्ति नक्षत्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'चोयालीसं जोयणसहस्साइं' चतुश्चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि 'अट्ठयवीसे जोयणसए' अष्टौ च विंशति योजनशतानि विंशत्यधिकानि अष्टौ योजनशतानीत्यर्थः 'अबाहाए सव्वब्भंतरे णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' अबाधया सर्वाभ्यन्तरं नक्षत्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितम्, चतुश्चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि विंशत्यधिकानि अष्टौ योजनशतानि एतावत्प्रमाणकाबाधया मेरुपर्वतमवधीकृत्य सर्वाभ्यन्तरं नक्षत्रमण्डलं कथितमिति भावः। अत्रत्योपपत्ति र्यथा सूर्यमण्डलाधिकारे प्रदर्शिता तथैवात्रापि ज्ञातव्या विस्तरभयान्नात्र पुनरावर्त्यते इति।

पूछा है–'जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए सव्वब्भंतरे णक्खत्तमंडले पण्णत्ते' हे भदन्त! इस जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में स्थित सुमेरु पर्वत से सर्वाभ्यन्तर सर्वमंडलों की अपेक्षा अभ्यन्तर मंडल मे स्थित नक्षत्र मंडल कितना दूर है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठय वीसे जोयणसए अबाहाए सव्वब्भंतरे णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' हे गौतम! सुमेरु से चवालीस हजार आठसौ वीस योजन दूर सर्वाभ्यन्तर नक्षत्र मंडल है। इस सम्बन्ध में स्पष्टीकरण सूर्य मण्डलाधिकार में जैसा किया जा चुका है–वैसा ही वह यहां पर भी जानलेना चाहिये हम विस्तार हो जाने के भय से उसे यहां पुनः प्रकट नहीं कर रहे हैं।

सर्वबाह्य नक्षत्र मंडल की अबाधा का कथन–इस में गौतमस्वामी ने प्रभु से

આની મેરુથી અબાધા કેટલી છે? આનું કથન–આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'जंबुद्दीवे णं भंते! दीवे मंदरस्स पव्वयस्स केवइयाए अवाहाए सव्वब्भंतरे णक्खत्तमंडले पण्णत्ते' હે ભદંત! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત સુમેરુપર્વતથી સર્વાભ્યંતર સર્વમંડળોની અપેક્ષાએ અભ્યંતરમંડળમાં સ્થિત નક્ષત્રમંડળ કેટલા દૂર પર સ્થિત છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा! चोयालीसं जोयणसहस्साइं अट्ठय वीसे जोयणसए अवाहाए सव्वब्भंतरे णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' હે ગૌતમ! સુમેરુથી ૪૪ હજાર ૮ સો ૨૦ યોજન દૂર સર્વાભ્યંતર નક્ષત્રમંડળ છે. આ સંબંધમાં સ્પષ્ટીકરણ સૂર્યમંડળાધિકારમાં જે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે, તેવું જ અત્રે પણ સમજી લેવું જોઈએ. વિસ્તારભયથી અત્રે પુનઃ સ્પષ્ટીકરણ કરતા નથી.

સર્વબાહ્ય નક્ષત્રમંડળની અબાધા–કથન

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'जंबुद्दीवे णं भंते! दीवे

सम्प्रति-सर्ववाह्यमण्डलनक्षत्रस्याबाधां प्रष्टुमाह-'जंबुद्दीवे णं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे णं भंते! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त! द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य-मेरुनामकपर्वतस्य 'केवइयाए अबाहाए' कियत्या-कियत्प्रमाणकयाऽबाधया 'सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलं यतः परमन्यद्बाह्यं न भवेत् तादृशं सर्वबाह्यनक्षत्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'पणयालीसं जोयणसहस्साइं' पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि 'तिण्णिय तीसे जोयणसए' त्रीणि च त्रिंशद् योजनशतानि त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानीत्यर्थः 'अबाहाए सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' एतावत्प्रमाणकयाऽबाधया सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलं प्रज्ञप्तं कथितम्, पञ्चचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि त्रिंशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि एतावत्प्रमाणकाबाधया सर्वबाह्य नक्षत्रमण्डलं भवतीति अबाधा निरूपणनामकं पञ्चमं द्वारम् ५॥

सम्प्रति-एतेषामेवाभ्यन्तरादि नक्षत्रमण्डलानामायामादि निरूपणार्थं प्रश्नयन्नाह-'सव्वब्भंतरे णं' इत्यादि, 'सव्वब्भंतरेणं भंते! णक्खत्तमंडले' सर्वाभ्यन्तरं खलु भदन्त! नक्षत्रमण्डलम् 'केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' कियदायामविष्कम्भा-

---

ऐसा पूछा है-'जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे मंदरपव्वयस्स केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' हे भदन्त! इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में स्थित जो सुमेरु पर्वत हैं उसकी कितनी अबाधा से अर्थात् उस से कितनी दूर-सर्वबाह्य नक्षत्र मण्डल जिससे परे और कोइ बाह्य न हो ऐसा नक्षत्र मण्डल-कहा गया है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! पणयालीसं जोयणसहस्साइं तिण्णिय तीसे जोयणसए सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पण्णत्ते' हे गौतम! सुमेरु पर्वत से सर्वबाह्य नक्षत्र मंडल ४५३३० योजन दूर कहा गया है।

अभ्यन्तरादि नक्षत्र मण्डल के आयामादि का निरूपण

इस में गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'सव्वब्भंतरेणं भंते! णक्खत्तमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' हे भदन्त! सर्वाभ्य

मंदरपव्वयस्स केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पन्नत्ते' હે ભદંત! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત જે સુમેરુપર્વત છે. તેની કેટલી અબાધાથી એટલે કે તેનાથી કેટલે દૂર સર્વબાહ્ય નક્ષત્રમંડળ-જેનાથી પર અન્ય કોઈ બાહ્ય હોય નહિ એવું નક્ષત્રમંડળ-કહેવામાં આવેલ છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! पणयालीसं जोयणसहस्साइं तिण्णि य तीसे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरए णक्खत्तमंडले पणत्ते' હે ગૌતમ! સુમેરુપર્વતથી સર્વબાહ્ય નક્ષત્રમંડળ ૪૫૩૩૦ યોજન દૂર કહેવામાં આવેલ છે.

અભ્યન્તરાદિ નક્ષત્રમંડળના આયામાદિનું નિરૂપણ—

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-'सव्वब्भंतरेणं भंते! णक्खत्तमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' હે ભદંત! સર્વાભ્યંતર નક્ષત્ર-

भ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्याम् कियता परिक्षेपेण-परिधिना प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'णवणउइं जोयणसहस्साइं' नवनवति योजन सहस्राणि 'छच्चचत्ताले जोयणसए' षट् च चत्वारिंशद् योजनशतानि, चत्वारिंशदधिकानि षड्योजनशतानीत्यर्थः 'आयामविक्खंभेणं' आयामविष्कम्भाभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्यां कथितम् तथा-'तिण्णिय योजनसयसहस्साइं' त्रीणि च योजनशतसहस्राणि लक्षत्रयमित्यर्थः 'पण्णरस सहस्साइं' पञ्चदशसहस्राणि 'एगूणणवइं जोयणाइं' एकोन नवतिं च योजनानि 'किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणं पण्णत्ते' किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तम् लक्षत्रयं पञ्चदशसहस्राणि एकोननवति योजनानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण सर्वाभ्यन्तर-नक्षत्रमण्डलं भवतीत्यर्थः विशेषत उपपत्तिस्तु सूर्याधिकारे द्रष्टव्या। 'सव्वबाहिरएणं भंते ! णक्खत्तमंडले' सर्वबाह्यं खलु भदन्त ! नक्षत्रमण्डलम् 'केवइयं आयामविक्खंभेणं' कियत्-कियत्प्रमाणकाभ्यामायामविष्कम्भाभ्याम् दैर्घ्यविस्ताराभ्यामित्यर्थः 'केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' कियता-कियत्प्रमाणकेन परिक्षेपेण-परिधिना प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-

---

न्तर नक्षत्रमंडल कितने आयाम और विष्कम्भ वाला कहा गया है ? तथा इसकी परिधिका प्रमाण कितना कहा गया है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! णवणउइं जोयणसहस्साइं छच्च चत्ताले जोयणसए आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं पण्णरससहस्साइं एगूणणवइं जोयणाइं किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणं पण्णत्ते' हे गौतम ! ९९६४० योजन का इसका आयाम विष्कम्भ कहा गया है और ३ लाख १५ हजार ८९ योजन से कुछ अधिक इसकी परिधि कही गइ है। इस सम्बन्ध में स्पष्टीकरण देखना हो तो सूर्याधिकार में किये गये स्पष्टीकरण को देखलेना चाहिये 'सव्वबाहिरएणं भंते ! णक्खत्तमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं, केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' हे भदन्त ! सर्वबाह्य नक्षत्रमंडल आयाम और विष्कंभ की अपेक्षा कितना बडा

મંડળ કેટલા આયામ અને વિષ્કંભવાળુ કહેવામાં આવેલુ છે? તેમજ તેની પરિધિનું પ્રમાણ કેટલું કહેવામાં આવેલું છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે 'गोयमा ! णवणउइं जोयणसहस्साइं छच्च चत्ताल्ले जोयणसए आयामविक्खंभेणं तिण्णि य जोयणसहसहस्साइं पण्णरससहस्साइ एगूणणवइं जोयणाइं किंचि विसेसाहिए परिक्खेवेणं पण्णत्ते' હે ગૌતમ ! ૯૯૬૪૦ યોજન જેટલો એનો આયામવિષ્કંભ કહેવામાં આવેલો છે અને ૩ લાખ ૧૫ હજાર ૮૯ યોજન કરતાં કંઈક અધિક આની પરિધિ કહેવામાં આવેલી છે. આ સંબંધમાં સ્પષ્ટીકરણ જાણવું હોય તો સૂર્યાધિકારમાં કરવામાં આવેલા સ્પષ્ટીકરણને જોઈ લેવું જોઈએ 'सव्वबाहिरगणं भंते ! णक्खत्तमंडले केवइयं आयामविक्खंभेणं, केवइयं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' હે ભદંત ! સર્વબાહ્ય નક્ષત્રમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલું વિસ્તૃત કહેવામાં આવેલું છે ? અને તેની પરિધિનું પ્રમાણ કેટલું કહેવામાં આવેલુ

'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'एगं जोयणसयसहस्सं' एकं योजनशतसहस्रम् लक्षमेकं योजनमित्यर्थः 'छच्च सट्ठे जोयणसए' षट् च षष्टिं योजनशतानि षष्ट्यधिकानि षड्योजनशतानि इत्यर्थः 'आयामविक्खंभेणं' आयामविष्कम्भाभ्यां दैर्घ्य विस्ताराभ्यामित्यर्थः प्रज्ञप्तम्, लक्षैकं षष्ट्यधिकं षड्योजनशतम् आयाम विष्कम्भाभ्यां सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलं भवतीति भावः । तथा-'तिण्णिय जोयणसयसहस्साइं अट्ठारससहस्साइं' त्रीणि च योजनशतसहस्राणि अष्टादश च सहस्राणि 'तिण्णिय पण्णरसुत्तरे जोयणसए परिक्खेवेणं' त्रीणि च पञ्चदशोत्तराणि योजनशतानि पञ्चदशाधिकानि त्रीणि योजनशतानीत्यर्थः परिक्षेपेण, त्रीणि योजनशतसहस्राणि अष्टादशसहस्राणि पञ्चदशाधिकानि त्रीणि योजनशतानि ३१८३१५ एतावत्प्रमाणपरिक्षेपेण सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलं भवतीत्यर्थः ।

सम्प्रति-मुहूर्त्तगतिद्वारमाह-'जयाणं भंते ! णक्खत्ते' इत्यादि, 'जयाणं भंते ! णक्खत्ते' यदा खलु भदन्त ! नक्षत्रम्, हे भदन्त ! यदा-यस्मिन्काले नक्षत्रम्, नक्षत्रमित्यत्रैकवचनम् नक्षत्रत्व जात्यपेक्षया ज्ञातव्यम् अन्यथा-नक्षत्राणामष्टाविंशतिसंख्यकतया एकवचनप्रयोगस्यायोग्यत्वात् 'सव्वब्भंतरमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तरमण्डलं मेरुपर्वतम-

कहा गया है ? और इसकी परिधि का प्रमाण कितना कहा गया है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च सट्ठे जोयणसए आयामविक्खंभेणं' हे गौतम ! सर्वबाह्य नक्षत्र मण्डल आयाम विष्कम्भ की अपेक्षा एक लाख ६ सौ ६० योजन का कहा गया है और 'तिण्णि य जोयणसयसहस्साइं अट्ठारससहस्साइं तिण्णि य पण्णरसुत्तरे जोयणसए परिक्खेवेणं' ३ लाख १८ हजार तीन सौ १५ योजन की परिधि वाला कहा गया है

-मुहूर्तगति द्वार प्ररूपणा-

इस में गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है 'जयाणं भंते ! णक्खत्ते सव्वब्भंतरमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' हे भदन्त ! जिस समय नक्षत्र सर्वाभ्यन्तर मंडल में प्राप्त होकर अपनी गतिक्रिया करते हैं 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं

છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! एगं जोयणसयसहस्सं छच्च सट्ठे जोयणसए आयामविक्खंभेणं' હે ગૌતમ ! સર્વબાહ્ય નક્ષત્રમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ ૧ લાખ ૬ સો ૬૦ યોજન જેટલું કહેવામાં આવેલું છે અને 'तिण्णिय जोयण सयसहस्साइं अट्ठारससहस्साइं तिण्णिय पण्णरसुत्तरे जोयणसए परिक्खेवेणं' ૩ લાખ ૧૮ હજાર ૩ સો ૧૫ યોજન જેટલી પરિધિવાળું કહેવામાં આવેલું છે

મુહૂર્ત ગતિદ્વાર-પ્રરૂપણા

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-'जयाणं भंते ! णक्खत्ते सव्वब्भंतरमंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' હે ભદંત ! જે સમયે નક્ષત્રો સર્વાભ્યંતર મંડળમાં પ્રાપ્ત થઈને તે પોતાની ગતિ ક્રિયા કરે છે. 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ'

भिलक्ष्योपसंक्रम्य चारं गतिं चरति-करोति, 'तयाणं' तदा तस्मिनकाले सर्वाभ्यन्तरमण्डल-संक्रमणकाले खलु 'एगमेगेणं मुहुत्तेणं' एकैकेन मुहूर्त्तेन प्रतिमुहूर्त्त मित्यर्थः 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' कियत्-कियत्प्रमाणकं क्षेत्रं गच्छति-चरतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंच जोयणसहस्साइं' पञ्चयोजनसहस्राणि 'दोण्णि य पण्णट्ठे जोयण-सए' द्वे च पञ्चषष्ठि योजनशते, पञ्चषष्ठ्यधिके योजनशते इत्यर्थः 'अट्ठारसयभागसहस्से' अष्टादश च भागसहस्राणि 'दोण्णि य तेवट्ठे भागसए गच्छइ' द्वे च त्रिषष्ठिभागशते, त्रिषष्ठ्यधिके द्वे भागशते इत्यर्थः गच्छति एकैकेन मुहूर्त्तेन, भागपदं चावयववाचकम्, अवयवश्चावयविनं विना न संभवति, ततश्च कस्य अवयविन इमे इत्याशङ्कायामाह-'मंडलं' इत्यादि, 'मंडलं च एक्कवीसाए भागसहस्सेहिं' मण्डलञ्चैकविंशत्या भागसहस्रैः 'नवहिय सट्ठेहिं सएहिं' नवभिश्च षष्ठ्यधिकैः शतैश्छित्वा-तस्य च्छेदं कृत्वा इति, अयं भावः-अत्र खलु नक्षत्रमण्डल-

---

गच्छइ' उस समय वे एक एक मुहूर्त में कितने क्षेत्र पर जाते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं दोण्णि य पण्णट्ठे जोयणसए' हे गौतम ! उस समय वे ५२६५ योजन क्षेत्र तक चले जाते हैं 'अट्ठारसय भाग सहस्से दोण्णि य तेवट्ठे भागसए गच्छइ' और १८२६३ भाग तक चले जाते हैं भाग पद अवयव वाचक है, अतः ये भाग यहां किसके गृहीत किये गये हैं इस प्रकार की आशंका के उत्तर के निमित्त 'मंडलं च एक्कवीसाए भाग सहस्सेहिं नवहिय सट्ठेहिं सएहिं' ऐसा सूत्र कहा गया है इसका भाव ऐसा है कि नक्षत्र मंडल का काल ५९ मुहूर्त्तात्मक है मुहूर्त के ३६७ भाग कर लेना चाहिये इसके अनुसार मुहूर्त गति का विचार इस प्रकार से किया गया है-रात्रि और दिवस के मध्य में तीस मुहूर्त होते हैं अर्थात् एक दिन रात ३० मुहूर्त का होता है इन में २९ मुहूर्त और मिलाये जाते हैं तब दोनों का जोड ५९ होजाता

તે સમયે તેઓ એક એક મુહૂર્ત્તમાં કેટલા ક્ષેત્રો ઉપર ગતિ કરે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं दोण्णिय पण्णट्ठे जोयणसए' હે ગૌતમ ! તે સમયે તેઓ ૫૨૬૫ યોજન ક્ષેત્ર સુધી ગતિ કરે છે. 'अट्ठारसय भाग सहस्से दोण्णिय तेवट्ठे भाग सए गच्छइ' અને ૧૮૨૬૩ ભાગ સુધી આગળ ગતિ કરતા જ રહે છે 'ભાગ' પદ અવયવ વાચક છે. એથી અત્રે એ 'ભાગો' કયા પદાર્થના ગૃહીત કરવામાં આવેલા છે? આ જાતની આશંકાના નિમિત્તે 'मंडलं च एक्कवीसाए भागसहस्सेहिं नवहिय सट्ठेहिं सएहिं' એવો સૂત્રપાઠ કહેવામાં આવેલ છે. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે નક્ષત્ર મંડળનો કાળ ૫૯ મુહૂર્તાત્મક છે. મુહૂર્તના ૩૬૭ ભાગો કરી લેવા જોઈએ. આ મુજબ મુહૂર્ત ગતિનો વિચાર આ પ્રમાણે આવેલો છે-રાત્રિ અને દિવસના મધ્યમાં ત્રીસ મુહૂર્ત હોય છે એટલે કે એક દિવસ-રાત ૩૦ મુહૂર્તના હોય છે. આમાં ૨૯ મુહૂર્તો બીજા જોડવામાં આવે છે ત્યારે બન્નેનો યોગ ૫૯ થાય છે, ૫૯ ને ૩૬૭ વડે ગુણાકાર કરવાથી

रुपलभ्यते, उत्कृष्टेन तु अनन्तकालपर्यन्तम्, तस्य चानन्तस्य कालस्य कालतः क्षेत्रतश्च द्विधा प्ररूपणम्, तत्र कालापेक्षया अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, क्षेत्रापेक्षया अनन्ता लोकाः, अनन्तेषु लोकाकाशेषु प्रतिसमयमेकैकप्रदेशापहारे क्रियमाणे यावत्योऽनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावतीरनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिणी यावत् तिर्यग्योनिकस्तिर्यग्योनिकत्वेनावतिष्ठते, तच्च कालपरिमाणम् असंख्येयपुद्गलपरावर्तरूपं बोध्यम् असंख्येयपुद्गलपरावर्ताश्च आवलिकाया असंख्येयभागरूपा बोध्याः, तथाचावलिकाया असंख्येयतमे भागे यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणा असंख्येयपुद्गलपरावर्ताः, इदञ्च तिर्यग्योनिकस्य कायस्थितिपरिमाणं वनस्पत्यपेक्षयाऽवगन्तव्यं नो तद्भिन्नतिर्यग्योनिकापेक्षया, वनस्पतिव्यतिरिक्तानां तिर्यग्योनिकानामेतत्कालप्रमाणकायस्थितेरसद्भावादिति भावः ।

कायस्थिति अनन्त काल की है। यद्यपि तिर्यंच की कायस्थिति अधिक से अधिक एक भव संबंधी तीन पल्योपम की है, उससे अधिक नहीं, किन्तु जो तिर्यंच तिर्यंच भवको त्याग कर लगातार तिर्यंच भव में ही उत्पन्न होते रहते हैं-बीचमें किसी अन्य भव में उत्पन्न नहीं होते, वे अनन्त कालतक तिर्यंच ही बने रहते हैं। उक्त अनन्त काल का यहां काल और क्षेत्र से, दो प्रकार से स्पष्टीकरण किया गया है। काल की अपेक्षा अनन्त उत्सर्पिणियां और अनन्त अवसर्पिणियां व्यतीत हो जाती हैं, फिर भी तिर्यग्योनिक तिर्यग्योनिक ही बना रहता है। काल का यह परिमाण असंख्यात पुद्गलपरावर्त्त समझना चाहिए और आवलिका के असंख्यात वें भाग में जितने समय होते हैं, उतने असंख्यात पुद्गलपरावर्त समझने चाहिए। तिर्यग्योनिक की यह जो कायस्थिति बतलाई गई है, वह वनस्पति की अपेक्षा से है, उससे भिन्न तिर्यग्योनिकों की अपेक्षा से नहीं, क्योंकि वनस्पति काय के सिवाय अन्य तिर्यंचों की कायस्थिति इतनी नहीं होती है।

અધિકથી અધિક એક ભવ સમ્બન્ધી ત્રણ પલ્યોપમની છે, તેનાથી અધિક નથી હોતી, પરન્તુ તિર્યંચ તિર્યંચ ભવને ત્યાગીને નિરન્તર તિર્યંચભવમાં જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે-વચમાં કોઇ અન્ય ભવમાં ઉત્પન્ન નથી થતા, તેઓ અનન્તકાલ સુધી તિર્યંચ બની રહે છે. તે અનન્તકાળનું અહીં કાલ અને ક્ષેત્રથી, એમ બે પ્રકારે સ્પષ્ટીકરણ કરાયેલું છે. કાળની અપેક્ષાએ અનન્ત ઉત્સર્પિણીયો અને અનન્ત અવસર્પિણીયો વ્યતીત થઇ જાય છે, પછી પણ તિર્યગ્યોનિક તિર્યગ્યોનિક જ બની રહે છે. કાળનું આ પરિમાણ અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તન સમજવું જોઇએ અને આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલો સમય થાય છે, તેટલાં અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તન સમજવા જોઇએ. તિર્યગ્યોનિકની આ જે કાયસ્થિતિ બતાવાયેલી છે, તે વનસ્પતિની અપેક્ષાએ છે, તેનાથી ભિન્ન તિર્યગ્યોનિકોની અપેક્ષાએ નહીં, કેમકે વનસ્પતિકાયના સિવાય અન્ય તિર્યંચોની કાયસ્થિતિ એટલી નથી હોતી.

गौतमः पृच्छति-'तिरिक्खजोणिणी णं भंते ! 'तिरिक्खजोणिणित्ति कालओ केवचिरं होइ ?' हे भदन्त ! तिर्यग्योनिकी खलु 'तिर्यग्योनिकी' इति-तिर्यग्योनिकीत्व पर्यायविशिष्टतया कालतः-कालापेक्षया कियच्चिरं-कियत्कालपर्यन्तं भवति-तिर्यग्योनिकीत्वेन व्यपदिश्यते ? भगवानाह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णिपलिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहियाइं' जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम् उत्कृष्टेन त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटी पृथक्त्वाभ्यधिकानि बोध्यानि, तथाहि-तिर्यग्योनिकमनुष्याणां संज्ञिपञ्चेन्द्रियाणाम् उत्कृष्टेनापि अष्टौ भवाः कायस्थितिसत्त्वेन असंख्येयवर्षायुष्कस्य मरणानन्तरं नियमेन देवलोकेष्वेवोत्पादेन तिर्यग्योनिकेऽनुत्पादात् सप्त भवाः पूर्वकोटयायुषोऽवसेयाः, अष्टमस्तु पर्यन्तवर्तिदेवकुर्वादिषु अतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटी पृथक्त्वाभ्यधिकानि भवन्ति, 'एवं मणुस्से वि मणुस्सी वि एवं चेव' एवम्-तिर्यग्योनिकस्त्रीवत् मनुष्योऽपि मनुष्यपि एवमेव-पूर्वोक्तप्रकारेणैव वक्तव्या तथा च जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कृष्टेन त्रीणि पल्योपमानि पूर्व-

---

गौतमस्वामी प्रश्न करते हैं-हे भगवन् ! तिर्यंचयोनिक स्त्रियां तिर्यंचयोनिक स्त्रियों के रूप में कितने काल तक रहती हैं ?

भगवान्-हे गौतम ! जघन्य अन्तर्मुहूर्त्त तक और उत्कृष्ट पृथक्त्व करोड पूर्व अधिक तीन पल्योपम तक। संज्ञी पंचेन्द्रिय तिर्यंचों और मनुष्यों की कायस्थिति अधिक से अधिक आठ भवों की है। असंख्यात वर्ष की आयु वाले मृत्यु के पश्चात् नरक से देवलोक में उत्पन्न होते हैं, तिर्यंचयोनि में नहीं, अतएव सात भव करोड पूर्व की आयु वाले समझना चाहिए और आठवां अन्तिम भव देवकुरु आदि में। इस प्रकार सात करोड पूर्व अधिक तीन पल्योपम समझना चाहिए।

इसी प्रकार मनुष्य और मनुष्यनी के विषय में भी समझलेना चाहिए, अर्थात् जघन्य अन्तर्मुहूर्त और उत्कृष्ट पृथक्त्व पूर्व कोटि अधिक तीन पल्योपम

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! તિર્યંચયોનિક સ્ત્રિયો તિર્યંચયોનિક સ્ત્રિયોના રૂપમાં કેટલા સમય સુધી રહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ પૃથકત્વ કરોડ પૂર્વ અધિક ત્રણ પલ્યોપમ સુધી. સંજ્ઞી પચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોની કાયસ્થિતિ અધિકથી અધિક આઠ ભવોની છે. અસંખ્યાત વર્ષની આયુવાળા મૃત્યુના પછી નિયમથી દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તિર્યંચયોનિમાં નહીં, તેથી જ સાત ભવ કરોડ પૂર્વ આયુવાળા સમજવા જોઇએ. અને આઠમો અન્તિમ ભવ દેવકુરૂ આદિમાં, એ પ્રકારે સાત કરોડ પૂર્વ અધિક ત્રણ પલ્યોપમ સમજવું જોઇએ.

એજ પ્રકારે મનુષ્ય અને મનુષ્ય સ્ત્રીના વિષયમાં પણ સમજી લેવું જોઇએ. અર્થાત્ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પૃથકત્વ પૂર્વકોટિ અધિક ત્રણ પલ્યોપમની કાયસ્થિતિ

वात्र एकोन षष्टिमुहूर्त्तात्मकः, एकस्य च मुहूर्त्तस्य सप्तषष्ट्यधिक त्रिशतभागानां त्रीणि शतानि सप्ताधिकानि ५९$\frac{३०७}{३६७}$ अयं च नक्षत्राणां मुहूर्त्तभागः स च मुहूर्त्तभागो गत्यवसरे प्रदर्शयिष्यते,

सम्प्रति-एतदनुसारेण मुहूर्त्तगति विचार्यते-तत्र रात्रिदिवसयो मध्ये त्रिंशन्मुहूर्त्ता भवन्ति, तेषु उपरि विद्यमाना एकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ताः प्रक्षिप्यन्ते तदा भवति एकोनषष्टि-मुहूर्त्तानाम्, ततः संकलनार्थं त्रिभिः शतैः सप्तषष्ट्यधिकै र्गुणयित्वा उपरि विद्यमानानि त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि प्रक्षिप्यन्ते, ततोजातानि एकविंशति सहस्राणि नवशतानि षष्ट्य-धिकानि २१९६०, अयं च प्रतिमण्डलं छेदकराशिः, ततः सर्वाभ्यन्तर मण्डलपरिधिः लक्ष-त्रयं पञ्चदशसहस्राणि एकोननवतियोजन ३१५०८९ प्रमाणकः, अयञ्च योजनात्मको राशिः भागात्मकेन राशिना भजनार्थं त्रिभिः सप्तषष्ट्यधिकैः ३६७ गुण्यते, तदा जातम् ११५६३७६६३, अस्य राशेरेकविंशतिसहस्रै र्नवभिः शतैः षष्ट्यधिकै र्भागे कृति सति लब्धं भवति ५२६५, शेषम् $\frac{१८२६३}{२१९६०}$ भागाः, एतावत्संख्यक सर्वाभ्यन्तरमण्डले अभिजित्प्रभृ-तीनां द्वादशनक्षत्राणाम् एकैकेन मुहूर्त्तेन गति र्भवतीति ॥

सम्प्रति-बाह्ये नक्षत्रमण्डले मुहूर्त्तगतिं ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'जयाणं भंते इत्यादि, 'जयाणं भंते ! णक्खत्ते' यदा-यस्मिन्काले खलु भदन्त ! नक्षत्रम्-अभिजित् प्रभृतिकम् 'सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' सर्वबाह्यं सर्वापेक्षया बाह्यं बहिर्भूतं यन्मण्डलं तदुपसंक्रम्य-

---

है। ५९ को ३६७ गुणा करने पर ११५६३७६६३ रूप राशि होजाती है इस में २१९६० का भाग देने पर ५२६५ आते हैं और शेष में १८२६३ बचते हैं सो $\frac{१८२६३}{२१९६०}$ इतने संख्यक भाग प्रमाण सर्वाभ्यन्तर मंडल में अभिजित आदि १२ नक्षत्रों की एक एक मुहूर्त मे गति होती है।

बाह्य नक्षत्र मंडल में मुहूर्तगति प्ररूपणा-इसमें गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-(जयाणं भंते ! नक्खत्ते) हे भदन्त ! जिसकाल में अभिजित् आदिनक्षत्र (सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमित्ता) सर्वबाह्यमंडल को प्राप्तकर (चारं चरइ)

અધા મુહૂર્તોના ભાગો થઇ જાય છે. આમા ૩૦૭ જોડવાથી ૨૧૯૬૦ ભાગ રાશિ આવી જાય છે. આ ભાગ રાશિ દરેક મંડળમાં છેદક રાશિ છે. સર્વાભ્યંતરમંડળની પરિધિ ૩૧૫૦૮૯ યોજન જેટલી છે. આ યોજન રાશિમાં ૩૬૭ વડે ગુણુકાર કરવાથી ૧૧૫૬૩૭૬૬૩ આ રૂપ સંખ્યા આવે છે. આમાં ૨૧૯૬૦ નો ભાગાકાર કરવામાં આવે તો ૫૨૬૫ આવે છે અને શેષમાં ૧૮૨૬૩ અવશિષ્ટ રહે છે. તો $\frac{૧૮૨૬૩}{૨૧૯૬૦}$ આટલી સંખ્યાભાગ પ્રમાણ સર્વાભ્યંતરમંડળમાં અભિજિત વગેરે નક્ષત્રોની એક-એક મુહૂર્તમાં ગતિ થાય છે.

બાહ્ય નક્ષત્રમંડળમાં મુહૂર્તગતિની પ્રરૂપણા

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'जयाणं भंते ! नक्खत्ते' હે ભદંત ! જે કાળમાં અભિજિત વગેરે નક્ષત્રો 'सव्वबाहिरं मडलं उवसंकमित्ता' સર્વબાહ્ય-

संप्राप्य चारं गतिं चरति–करोति, 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं' तदा–तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डल-संक्रमणकाले एकैकेन मुहूर्त्तेन प्रतिमुहूर्त्तम् 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' कियत्प्रमाणकं क्षेत्रं गच्छतीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंच जोयणसहस्साइं' पञ्चयोजनसहस्राणि 'तिण्णिय एगूणवीसे जोयणसए' त्रीणिचैकोनविंशतानि योजनशतानि, एकोनविंशत्यधिकानि त्रीणि योजनशतानि इत्यर्थः 'सोलसय भाग सहस्से' षोडश च भागसहस्राणि 'तिण्णिय पणसट्ठे भागसए गच्छइ' त्रीणि च पञ्चषष्टानि भागशतानि पञ्चषष्ट्यधिकानि त्रीणि भागशतानीत्यर्थः गच्छति–एकैकेन मुहूर्त्तेन गमनं करोति, पञ्चयोजनसहस्राणि एकोनविंशत्यधिकानि त्रीणि योजनशतानि, षोडश च भागसहस्राणि पञ्चषष्ट्यधिकानि त्रीणि भागशतानि प्रतिमुहूर्त्तं नक्षत्रं सर्वबाह्यं चलतीत्यर्थः । भागशब्दस्यावयववाचित्वात् अवयवस्य चावयविनं विना अवस्थानाभावात् कस्यावयविनो भागा इति शङ्कायामाह–'मंडलं' इत्यादि, मंडलं एगवीसाए भागसहस्सेहिं' एकविंशत्या भागसहस्रैः 'णवहिय सट्ठेहिं सएहिं छेत्ता' नवभिश्च षष्टैः शतैः–षष्ट्यधिकैर्नवभिः शतैरित्यर्थः छित्वा–भागं कृत्वा अयं भावः–अत्र सर्वबाह्यमण्डले नक्षत्रस्य परिधिः–लक्षत्रयम् अष्टादशसहस्राणि पञ्चदशाधिकानि त्रीणि शतानि ३१८३१५, अयं च परिधिराशिः सप्तषष्ट्यधिकैः त्रिभिश्शतैः

गतिक्रिया करते हैं 'तयाणं एगमेगे णं मुहुत्तेणं' तब एक २ मुहूर्त्त में वे 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' कितने क्षेत्र तक जाते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं तिण्णिय एगूणवीसे जोयणसए' हे गौतम ! तब वे ५३१९ योजन तथा 'सोलसय भाग सहस्से' सोलह हजार 'तिण्णिय पणसट्ठे भागसए गच्छइ' तीनसौ पैंसठ भाग तक जाते हैं। भाग शब्द अवयववाची होता है अतः यह भाग किसका यहां पर लिया गया है–इसके निमित्त सूत्रकार 'मंडलं एगवीसाए भागसहस्सेहिं णवहिय सट्ठेहिं सएहिं छेत्ता' ऐसा कहा है इसका भाव ऐसा है कि सर्वबाह्य मण्डल में नक्षत्र की परिधि ३१८३१५ है इस परिधि को ३६७ से गुणा करने पर ११६८२१६०५ राशि हो जाती है इसमें २१९६०

મંડળને પ્રાપ્ત કરીને 'चारं चरइ' ગતિ ક્રિયા કરે છે. 'तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं' ત્યારે એક–એક મુહૂર્તમાં તેઓ 'केवइयं खेत्तं गच्छइ' તેઓ કેટલા ક્ષેત્રો સુધી જાય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइं तिण्णिय एगूणवीसे जोयणसए' હે ગૌતમ ! ત્યારે તેઓ ૫૩૧૯ યોજન તેમજ 'सोलसय भाग सहस्से' સોળ હજાર 'तिण्णिय पणसट्ठे भागसए गच्छइ' ત્રણસો પાંસઠ ભાગ સુધી જાય છે. 'ભાગ' શબ્દ અવયવવાચી હોય છે. એથી આ ભાગ અત્રે કયા પદાર્થનો ગ્રહણ કરવામાં આવેલો છે. આ નિમિત્તે સૂત્રકારે 'मंडलं एगवीसाए भागसहस्सेहिं णवहिय सट्ठेहिं छेत्ता' આ પ્રમાણે કહ્યું છે એનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે સર્વબાહ્યમંડળમાં નક્ષત્રની પરિધિ ૩૧૮૩૧૫ છે. આ પરિધિને ૩૬૭ સાથે ગુણિત કરવાથી ૧૧૬૮૨૧૬૦૫ રાશિ આવે છે. આમાં ૨૧૯૬૦ નો

शेषाणितु द्वितीयादीनि द्वितीय चतुर्थ पञ्चम नवम द्वादश त्रयोद श चतुर्दश पर्यन्तानि सप्तचन्द्र-मण्डलानि नक्षत्ररहितानि भवन्ति केवलं प्रथमतृतीयषष्ठसप्तमअष्टमदशमेकादश पञ्चदशैतेषु अष्टचन्द्रमण्डलेष्वेव नक्षत्राणि भवन्तीति। तत्र प्रथमचन्द्रमण्डले द्वादशनक्षत्राणि भवन्ति, तद्यथा-अभिजित् श्रवणः धनिष्ठा शतभिषक् पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा अश्विनी भरणी पूर्वाफाल्गुनी उत्तरफाल्गुनीस्वातिश्चेति। द्वितीयचन्द्रमण्डले पुनर्वसुः मघा च द्वे एव नक्षत्रे, तृतीये चन्द्रमण्डले कृत्तिकामात्रम्, चतुर्थे रोहिणी चित्रा च, पञ्चमे विशाखा, षष्ठे अनुराधा, सप्तमे ज्येष्ठा, अष्टमे मृगशिरः आर्द्रापुष्यः अश्लेषा मूलो हस्तश्च. पूर्वाषाढोत्तरा-षाढयोर्द्वे द्वे तारे अभ्यन्तरतः, द्वे द्वे च बाह्यत इति। एवं स्वस्वमण्डलावतारसम्बन्धि

भूत होता है १५ वें चन्द्र मंडल में आठवां नक्षत्र मंडल अन्तर्भूत होता है॥ बाकी के द्वितीयादि-द्वितीय-चतुर्थ-पंचम-नवम, द्वादश, त्रयोदश, और चतु-र्दश तक के सप्त चन्द्रमंडल-नक्षत्र रहित होते हैं केवल प्रथम, तृतीय, षष्ठ, सप्तम, अष्टम, दशम, एकादश, और पञ्चदश, इन आठ चन्द्रमंडलों में ही नक्षत्र होते हैं। प्रथम चन्द्रमण्डल में १२ नक्षत्र होते हैं जैसे-अभिजित्, श्रवण, धनिष्ठा शतभिषक्, पूर्व भाद्रपदा, उत्तर भाद्रपदा, अश्विनी, भरणी, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तर फाल्गुनी, और स्वाति द्वितीयचन्द्रमंडल में पुनर्वसु, और मघा ये दो नक्षत्र होते हैं तृतीय चन्द्र मंडल में एक कृत्तिका नक्षत्र होता है चतुर्थ चन्द्र मण्डल में रोहिणी नक्षत्र होता है और चित्रा नक्षत्र होता है पञ्चम चन्द्र मण्डल में विशाखा नक्षत्र होता है छठवे चन्द्र मण्डल में अनुराधा, सप्तम में ज्येष्ठा, अष्टम में मृगशिरा, आर्द्रा पुष्प, अश्लेषा मूल और हस्त ये नक्षत्र होते हैं। पूर्वाषाढा और उत्तराषाढा इनके भीतर में दो दो तारा होते हैं और बाहर

થાય છે. અગિયારમાં ચન્દ્રમંડળમાં સાતમું નક્ષત્રમંડળ અન્તર્ભૂત થાય છે. પંદરમાં ચન્દ્રમંડળમાં આઠમું નક્ષત્રમંડળ અંતર્ભૂત થાય છે. શેષ દ્વિતીયાદિ દ્વિતીય-ચતુર્થ-પંચમ-નવમ-દ્વાદશ, ત્રયોદશ અને ચતુર્દશ સુધીના સાત ચન્દ્રમંડળો-નક્ષત્ર રહિત હોય છે. ફક્ત પ્રથમ, તૃતીય, ષષ્ઠ, સપ્તમ, અષ્ટમ, દશમ, એકાદશ અને પંચદશ એ આઠ ચંદ્રમંડળોમાં જ નક્ષત્રો હોય છે પ્રથમચંદ્ર મંડળમાં ૧૨ નક્ષત્રો હોય છે. જેમ કે અભિજિત્ શ્રવણ,ધનિષ્ઠા, શતભિષક, પૂર્વભાદ્રપદા, ઉત્તરભાદ્રપદા, અશ્વિની, ભરણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરાફાલ્ગુની અને સ્વાતિ દ્વિતીય ચન્દ્રમંડળમાં પુનર્વસુ અને મઘા એ બે નક્ષત્રો હોય છે. તૃતીય ચંદ્રમંડળમાં એક કૃત્તિકા નક્ષત્ર હોય છે. ચતુર્થ મંડળમાં રોહિણી નક્ષત્ર હોય છે અને ચિત્રા નક્ષત્ર હોય છે. પંચમ નક્ષત્રમંડળમાં વિશાખા નક્ષત્ર હોય છે. ષષ્ઠ- ચંદ્રમંડળમાં અનુરાધા, સપ્તમમાં જ્યેષ્ઠા, અષ્ટમમાં મૃગશિરા, આર્દ્રા, પુષ્ય, અશ્લેષા, મૂલ અને હસ્ત એ નક્ષત્રો હોય છે. પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા એમની અંદર બબ્બે તારાઓ હોય છે-અને બહાર બબ્બે તારાઓ હોય છે. આ પ્રમાણે

चन्द्रमण्डलपरिक्षेपानुसारेण पूर्वोक्तक्रमेण द्वितीयादीनामपि नक्षत्रमण्डलानां मुहूर्त्तगति ज्ञातव्या ॥ कथितं प्रतिमण्डलं चन्द्रादीनां योजनात्मकं प्रतिमुहूर्त्तं गमनम् ॥

सम्प्रति तेषामेव चन्द्रादीनां प्रतिमण्डलं भागात्मकं मुहूर्त्तगमनं कथयितुं प्रश्नयन्नाह– 'एगमेगेणं भंते' इत्यादि, 'एगमेगेणं भंते ! मुहुत्तेणं' एकैकेन भदन्त ! मुहूर्त्तेन 'केवइयं भागसयाइं गच्छइ' कियन्ति भागशतानि गच्छति, हे भदन्त ! एकैकेन मुहूर्तेन चन्द्रः कियन्ति भागशतानि गच्छतीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' यद् यन्मण्डलं प्रथमं वा द्वितीयादिकं वा मण्डलमुप संक्रम्य–संप्राप्य चन्द्रश्चारं गतिं चरति–करोति 'तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स' तस्य तस्य मण्डलपरिक्षेपस्य तस्य तस्य मण्डलस्य संबन्धिनो ये परिक्षेपा स्तत्संबन्धिन इत्यर्थः 'सत्तरस अट्ठट्ठि भागसए गच्छइ' सप्तदशाष्ट षष्टि भागशतानि गच्छति, अष्टषष्टिभागैरधिकानि सप्तदश भागशतानीत्यर्थः गच्छति–गमनं करोति प्रतिमुहूर्त्तमिति । 'मडलं सयसहस्सेणं'

में दो दो तारा होते हैं। इस तरह अपने अपने मण्डल में अवतार सम्बन्धी चन्द्र की परिधि के अनुसार पूर्वोक्त क्रम से द्वितीयादिक नक्षत्र मंडलों की मुहूर्त गति जान लेनी चाहिये। हरएक मंडल में चन्द्रादिकों का योजनात्मक गमन कहकर अब सूत्रकार उन्हीं चन्द्रादि कों का हरएक मण्डल में मुहूर्त गमन कहते हैं। इस में गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा प्रश्न किया हैं–'एगमेगेणं भंते ! मुहुत्तेणं' हे भदन्त ! एक एक मुहूर्त में चन्द्र 'केवइयं भागसयं गच्छइ' कितने सौ भाग तक जाता है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! जं जं मण्डलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' हे गौतम ! जिस जिस मंडल पर पहुंच कर चन्द्र अपनी गति क्रिया करता है 'तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स' उस उस मंडल की परिधि के 'सत्तरसअट्ठसट्ठिभागसए गच्छइ' १७६८ भाग तक हर एक मुहूर्त में वह जाता है 'मंडलं सयसहस्सेणं अट्ठाणउइएय सएहिं छेत्ता' तथा १ लाख ९८ वे हजार भागों को विभक्त

પોતપોતાના મંડળમાં અવતાર સંબંધી ચન્દ્રમંડળની પરિધિ મુજબ પૂર્વોક્ત ક્રમથી દ્વિતીયાદિ નક્ષત્રમંડળોની મુહૂર્ત ગતિ જાણી લેવી જોઈએ. દરેક મંડળમાં ચન્દ્રાદિકોનું યોજનાત્મક ગમન કહીને હવે સૂત્રકાર તેજ ચન્દ્રાદિકોનું દરેક મંડળમાં મુહૂર્તગમન કહે છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'एगमेगेणं भंते ! मुहुत्तेणं' હે ભદંત ! એક–એક મુહૂર્તમાં ચન્દ્ર 'केवइयं भागसयं गच्छइ' કેટલા સો ભાગ સુધી જાય છે એટલે કે કેટલા સો ભાગ સુધી ગતિ કરે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! जं जं मण्डलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' હે ગૌતમ ! જે જે મંડળ પર પહોંચીને ચંદ્ર પોતાની ગતિ ક્રિયા કરે છે 'तस्स तस्स मडलपरिक्खेवस्स' તત્ તત્ મંડળની પરિધિના 'सत्तरस अट्ठसट्ठिभागसए गच्छइ' ૧૭૬૮ ભાગો સુધી દરેક મુહૂર્તમાં તે જાય છે. 'मंडलं सयसहस्सेणं अट्ठाणउइए सएहिं छेत्ता' તેમજ ૧ લાખ ૯૮ હજાર ભાગોને વિભક્ત કરીને પ્રતિમુહૂર્તમાં તે ગતિ કરે

३६७ गुण्यते यदा तदा भवति एकादशकोटयः अष्टषष्टि लक्षाः एकविंशति सहस्राणि पञ्चाधिकानि षट्शतानि ११६८२१६०५, अस्य च राशेरेकविंशतिसहस्रैः षष्ट्यधिकैर्नवभिः शतैः २१९६० भागे कृते सति लब्धानि भवन्ति पञ्चसहस्राणि एकोनविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि ५३१९ योजनानि भवन्ति शेषम् $\frac{१६३६५}{२१९६०}$ भागाः, एतावत् प्रमाणकम् सर्ववाह्ये नक्षत्रमण्डले मृगशीर्ष प्रभृतीनामष्टानां नक्षत्राणां प्रतिमुहूर्त्तं गतिर्भवतीति। उक्तक्रमेण सर्वाभ्यन्तरमण्डलवर्त्तिनां सर्ववाह्यमण्डलवर्त्तिनां च नक्षत्राणां प्रतिमुहूर्त्तं कियती गतिर्भवतीति प्रतिपादितम्,

सम्प्रति-नक्षत्रतारकाणामवस्थितमण्डलकत्वेन प्रतिनियतगतिकत्वेन च, अवशिष्टेषु षट्सु मण्डलेषु मुहूर्त्तगतिपरिज्ञानं दुष्करमिति तत्कारणभूतं मण्डलपरिज्ञानं कर्त्तुं नक्षत्रमण्डलानां चन्द्रमण्डलेषु समवतार प्रश्नमाह-'एएणं भंते' इत्यादि, 'एएणं भंते! अट्ठणक्खत्तमंडला' एतानि उपर्युक्तानि खलु भदन्त! अष्टौ नक्षत्रमण्डलानि कइहिं चंदमंडलेहिं समोअरंति' कतिभिः कियत्संख्यकै श्चन्द्रमण्डलैः कतिषु चन्द्रमण्डलेषु इत्यर्थः 'कइहिं' इत्यत्र तृतीया विभक्तिः सप्तमीविभक्त्यर्थे ज्ञातव्या; इत्थमेव प्रश्नसारस्यावगमात् समवतरन्ति-अन्तर्भवन्तीत्यर्थः, हे भदन्त! चन्द्रनक्षत्राणां साधारणमण्डलानि कानीति प्रश्नः, भगवानाह-

का भाग देने पर ५३१९ योजन आते हैं। एव शेष $\frac{१६३६५}{२१९६०}$ भाग बचे रहते हैं। इतने प्रमाण वाली सर्वबाह्य नक्षत्र मंडल में मृगशीर्ष आदि १८ नक्षत्रों की प्रति मुहूर्त में गति होती है उक्त क्रमके अनुसार सर्वाभ्यन्तर मण्डलवर्ती नक्षत्रों की एवं सर्वबाहय मण्डलवर्ती नक्षत्रों की प्रतिमुहूर्त गति प्रतिपादित कर अब सूत्रकार नक्षत्र एवं ताराओं की अवस्थित मंडलवाले होने के कारण और प्रतिनियत गति वाले होने के कारण अवशिष्ट ६ मंडलों में मुहूर्तगति का परिज्ञान दुष्कर है इस कारण उस मुहूर्त गति के कारणभूत मण्डल परिज्ञान करने के लिये नक्षत्रमंडलों के चन्द्रमंडलों में समवतार होने के प्रश्न को प्रभु से 'एएणं भंते! अट्ठणक्खत्तमंडला कइहिं चंदमंडलेहिं समोअरंति' इस सूत्र द्वारा पूछते हैं-हे भदन्त! ये उपर्युक्त आठ नक्षत्र मंडल कितने चन्द्रमंडलों में

ભાગાકાર કરવાથી ૫૩૧૯ યોજન જેટલી સંખ્યા આવે છે. તેમજ શેષ $\frac{૧૬૩૬૫}{૨૧૯૬૦}$ ભાગ વધે છે. આટલા પ્રમાણવાળી સર્વબાહ્ય નક્ષત્રમંડળમાં મૃગશીર્ષ આદિ ૧૮ નક્ષત્રોની પ્રતિ મુહૂર્તમાં ગતિ હોય છે. ઉક્ત ક્રમાનુસાર સર્વાભ્યંતર મંડળવતી નક્ષત્રોની તેમજ સર્વબાહ્યમંડળવતી નક્ષત્રોની પ્રતિ મુહૂર્ત ગતિ પ્રતિપાદિત કરીને હવે સૂત્રકાર નક્ષત્ર તેમજ તારાઓ અવસ્થિતમંડળવાલા છે અને પ્રતિનિયત ગતિવાળા છે તેથી અવશિષ્ટ ૬ મંડળોમાં મુહૂર્ત ગતિનું પરિજ્ઞાન દુષ્કર છે. એથી તે મુહૂર્તગતિના કારણભૂત મંડળના પરિજ્ઞાન માટે આ નક્ષત્રમંડળોના ચન્દ્રમંડળોમાં સમવતાર હોવાના પ્રશ્નને પ્રભુને 'एएणं भंते! अट्ठणक्खत्तमंडला कइहिं चंदमंडलेहिं समोअरंति' આ સૂત્રપાઠ વડે પૂછે છે. હે ભદંત! એ ઉપર્યુક્ત આઠ નક્ષત્રમંડળો કેટલા ચન્દ્રમંડળોમાં અવતરિત હોય છે?-અન્ત-

'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अट्ठहिं चंदमंडलेहिं समोअरंति' अष्टसु चन्द्रमण्डलेषु समवतरन्ति-अन्तर्भवन्ति । तत्र कस्मिन् चन्द्रमण्डले कस्य नक्षत्रमण्डलस्यान्तर्भाव इति दर्शयितुमाह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'पढमे चंदमंडले' प्रथमे चन्द्रमण्डले 'तइए छट्ठे' तृतीये चन्द्रमण्डले षष्ठे चन्द्रमण्डले 'सत्तमे अट्ठमे' सप्तमे चन्द्रमण्डले अष्टमे चन्द्रमण्डले 'दसमे इक्कारसमे' दशमे चन्द्रमण्डले एकादशे चन्द्रमण्डले 'पण्णरसमे चंदमंडले' पञ्चदशे चन्द्रमण्डले । अयं भावः-प्रथमे चन्द्रमण्डले प्रथमं नक्षत्रमण्डल मन्तर्भवति चारक्षेत्र चारिणामनवस्थितचारिणां च सर्वेषां ज्योतिष्कदेवानां जम्बूद्वीपे अशीत्यधिकयोजनशत मवगाह्यैव मण्डलस्य प्रवर्तनात्, तृतीये चन्द्रमण्डले द्वितीयं नक्षत्रमण्डलं समवतरति, एते च द्वे जम्बूद्वीपे नक्षत्रमण्डले, षष्ठे लवणे भाविनि चन्द्रमण्डले तृतीयं नक्षत्रमण्डलमन्तर्भवति लवणे (तत्रैव) भाविनि सप्तमे चन्द्रमण्डले चतुर्थं नक्षत्रमण्डलमन्तर्भवति, अष्टमे चन्द्रमण्डले पञ्चमं नक्षत्रमण्डलं समवतरति, दशमे चन्द्रमण्डले षष्ठं नक्षत्रमण्डलमन्तर्भवति, एकादशे चन्द्रमण्डले सप्तमं नक्षत्रमण्डलमवतरति, पञ्चदशे चन्द्रमण्डले अष्टमं नक्षत्रमण्डलमवतरति,

---

अवतरित होते हैं ? अन्तर्भूत होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु गौतमस्वामी से कहते हैं-'गोयमा ! अट्ठहिं चंदमंडलेहिं समो अरंति' हे गौतम ! ये आठ चन्द्र मंडलों में अन्तर्भूत होते हैं 'तं जहा' जैसे-'पढमे चंदमंडले' प्रथम चन्द्र मंडल में प्रथम नक्षत्र मण्डल अन्तर्भूत होता है क्योंकि चार क्षेत्र में चलनेवाले और अनवस्थित चलने वाले समस्त ज्योतिष्क देवों के इस जम्बूद्वीप में १८० योजन अवगाहित करके मडलकी प्रवृति होती है तृतीय चन्द्रमंडल में द्वितीय नक्षत्र मंडल का अन्तर्भाव होता है ये दो नक्षत्रमण्डल जम्बूद्वीप में हैं। लवणसमुद्र में भावी छठे चन्द्रमंडल में तृतीय नक्षत्रमण्डल अन्तर्भूत होता है लवणसमुद्रभावी सातवे चन्द्रमंडल में चतुर्थनक्षत्रमंडल अन्तर्भूत होता है। आठवें चन्द्रमंडल में पांचवां नक्षत्रमंडल अन्तर्भूत होता है दशवें चन्द्रमंडल में छठवां नक्षत्रमंडल अन्तर्भूत होता है ११वे चन्द्रमंडल में सातवां नक्षत्रमंडल अन्त-

---

ર્ભૂત હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને આ પ્રમાણે કહે છે-'ગોયમા ! अट्ठहिं चंदमंडलेहिं समोअरंति' હે ગૌતમ ! એ આઠ ચન્દ્રમંડળોમાં અંતર્ભૂત હોય છે 'तं जहा' જેમ કે 'पढमे चंदमंडले' પ્રથમ ચંદ્રમંડળમાં પ્રથમ નક્ષત્રમંડળ અંતર્ભૂત થાય છે, કેમકે ચાર ક્ષેત્રમાં ચાલનારા અને અનવસ્થિત ચાલનારા સમસ્ત જ્યોતિષ્ક દેવોની આ જમ્બૂદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન અવગાહિત કરીને મંડળની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તૃતીય ચન્દ્રમંડળમાં દ્વિતીય નક્ષત્રમંડળનો અન્તર્ભાવ થાય છે. એ બે નક્ષત્રમંડળો જંબૂદ્વીપમાં છે. લવણસમુદ્રમાં ભાવી છઠ્ઠા ચન્દ્રમંડળમાં તૃતીય નક્ષત્રમંડળ અન્તર્ભૂત થાય છે. લવણસમુદ્ર ભાવી સપ્તમ ચન્દ્રમંડળમાં ચતુર્થ નક્ષત્રમંડળ અન્તર્ભૂત થાય છે. અષ્ટમ ચન્દ્રમંડળમાં પંચમ નક્ષત્રમંડળ અન્તર્ભૂત થાય છે. દશમ ચન્દ્રમંડળમાં ષષ્ઠ નક્ષત્રમંડળ અંતર્ભૂત

मण्डल यन्मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तन्मण्डलं शतसहस्रेण-लक्षैकेनेत्यर्थः, तथा-'अट्ठाणउइएय सएहिं छेता इति' अष्टनवत्या च शतैश्छित्वा-विभागं कृत्वा प्रतिमुहूर्त्तं गच्छतीति पूर्वेणान्वयः ।

अयं भावः-अत्र खलु प्रथमत श्चन्द्रस्य मण्डलकाल एव निरूपणीयः तदनन्तरं तदनुसारेण मुहूर्त्तपरिमाणं विचारणीयम्, तत्र मण्डलकालनिरूपणार्थ मिदं त्रैराशिकं भवति, यदि सप्तदशभिः शतैरष्टषष्ट्यधिकैः सकलयुगवर्त्तिभिरर्द्धमण्डलै चन्द्रद्वयापेक्षया तु पूर्णमण्डले रष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि रात्रिदिवसानां लभ्यते ततो द्वाभ्यामर्द्धमण्डलाभ्या मेकेन मण्डलेन कति रात्रिदिवसा लब्धा भवन्ति, तत्रेयं राशित्रयस्थापना १७६८ । १८३९ । २ अत्र खलु चरमेण राशिना द्विकलक्षणेन मध्यराशेः १८३० लक्षणस्य गुणने सति षट्त्रिंशच्छतानि षष्ट्यधिकानि भवन्ति एतेषां प्रथमेन १७६८ लक्षणेन राशिना भागे कृते सति द्वौ रात्रिदिवसौ लब्धौ भवतः, शेषंतिष्ठति चतुर्विंशत्यधिकमेकं शतम् १२४ । तत्रैकस्मिन् रात्रि दिवसे त्रिंशन्मुहूर्त्ता भवन्ति इति तस्य त्रिंशत्संख्यया गुणने कृते सति जातानि सप्तत्रिंशच्छतानि त्रिंशत्यधिकानि ३७२०, तेषां सप्तदशभिः शतैरष्टषष्ट्यधिकैः १७६८ भागे दत्ते सति लब्धौ भवतो द्वौ मुहूर्त्तौ, ततच्छेद्यछेदकराश्योरष्टकेनापवर्त्तना, ततो जातश्छेद्यो राशि

करके प्रतिमुहूर्त में वह जाता है-इस विषय को स्पष्ट करने के लिये यहां सब से पहिले चन्द्र के मण्डल का काल बाद में उसके अनुसार मुहूर्त का परिमाण निकाला गया है मण्डल काल के विचार के लिये त्रैराशिक का विधान इस प्रकार से है सकलयुगवर्ती अर्द्ध मंडलों द्वारा १७६८ तथा चन्द्र द्वय की अपेक्षा पूर्ण मंण्डलों द्वारा १८३० रात्रि दिवस प्राप्त होते हैं तो दो अर्द्ध मण्डलों द्वारा कितने रात्रि दिवस प्राप्त होंगे तो इसके लिये राशि त्रय की स्थापना १७६८ । १८३० । २ इस प्रकार से होगी, चरम राशि दो से मध्य राशि १८३० गुणित किये जाने पर ३६६० आते हैं, इनमें १७६८ का भाग देने पर दो रात दिन और शेष में १२४ बचे रहते हैं एक रातदिन में ३० मुहूर्त होते हैं सो ३० का १२४ में गुणा करने पर ३७२० होते हैं, इन में १७६८ का

છે. આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે અહીં સર્વપ્રથમ ચન્દ્રના મંડળનો કાળ તેમજ પછી તે મુજબ મુહૂર્તનું પરિમાણ કાઢવામાં આવેલ છે. મંડળ કાળના વિચાર માટે ત્રૈરાશિકનું વિધાન આ પ્રમાણે છે-સકલ યુગવર્તી અર્દ્ધમંડળો વડે ૧૭૬૮ ચન્દ્રદ્વયની અપેક્ષાએ પૂર્ણમંડળો વડે ૧૮૩૦ રાત્રિ-દિવસ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી બે અર્દ્ધમંડળો વડે કેટલા રાત્રિ-દિવસો પ્રાપ્ત થાય છે. તો આના માટે રાશિત્રયની સ્થાપના ૧૭૬૮/૧૮૩૦/૨ આ પ્રમાણે થશે. ચરમરાશિ બે થી મધ્યરાશિ ૧૮૩૦ ને ગુણિત કરવાથી ૩૬૬૦ આવે છે. આમાં ૧૭૬૮ નો ભાગાકાર કરવાથી બે રાત-દિવસ અને શેષમાં ૧૨૪ અવશિષ્ટ રહે છે. એક રાત-દિવસમાં ૩૦ મુહૂર્તો હોય છે. તો ૩૦ ને ૧૨૪ સાથે ગુણિત કરવાથી ૩૭૨૦

स्त्रयोविंशतिः छेदकराशिर्द्वेशते एकविंशत्यधिके २२१, ततः प्राप्यते-मुहूर्त्तस्यैकविंशत्यधिकशतद्वयभागाः २$\frac{२३}{२२१}$ एतावता कालेन द्वे अर्द्धे मण्डले परिपूर्णे चरति चन्द्र इति। अर्थात् एतावता कालेन परिपूर्णमेकं मण्डलं चन्द्रश्चरतीति। तदेवं चन्द्रमण्डलकालस्य प्ररूपणम्, एतदनुसारेणैव मुहूर्त्तगतिरपि भवति, तत्र यौ द्वौ राशिदिवसौ तौ मुहूर्तकरणार्थं त्रिंशत्संख्यया गुण्यते तदा षष्टिमुहूर्त्ता भवन्ति उपरि ित्रयमानयो र्द्वयोः क्षेपे कृते जाता द्वाषष्टिः, एतेषां संकलनार्थं द्वाभ्यां शताभ्यामेकविंशत्यधिकाभ्यां गुण्यते, गुणयित्वा च उपरितनांशत्रयोविंशतिः प्रक्षिप्यते, जातानि त्रयोदशसहस्राणि सप्तशतानि पञ्चविंशत्यधिकानीति, एतत् एकमण्डलकालगत मुहूर्त्तसम्बन्धि एकविंशत्यधिकशतद्वय भागानां परिमाणम्, तत त्रैराशिकरणम्, तत्र यदि त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकै रेकविंशत्यधिकशतद्वय

भाग देने पर दो मुहूर्त लब्ध होते हैं। छेद्य छेदक-राशियों में आठ से अपवर्तना-भाग करने पर छेद्य राशि २३ और छेदक राशि २२१ आती है। इस तरह एक मुहूर्त्त के २ $\frac{२३}{२२१}$ भाग प्राप्त होते हैं इतने काल में परिपूर्ण दो अर्ध मंडल पर चन्द्र अपनी गति करता है अर्थात् इतने काल में एक मंडल परिपूर्ण होता है और उस पर चन्द्र गति क्रिया करता है। यह चन्द्र मण्डल काल की प्ररूपणा है। इस के अनुसार ही मुहूर्त्त गति भी होती है यहां जो दो राशिरूप दिवस आये है उनके मुहूर्त्त करने के लिये ३० को २ से गुणित करने पर ६० मुहूर्त्त होते हैं इनमें २ को जोडदेने पर ६२ मुहूर्त्त हो जाते हैं इन सब की संकलना करने के लिये २२१ गुणा करने पर और २३ को आगत राशि में जोडने पर १३७२५ संख्या आती है यह संख्या एक मण्डलकाल के मुहूर्त्त सम्बन्धी जो २२१ हैं उनके भागोंका परिमाण है यहां त्रैराशिक विधान इस प्रकार से है-

यदि १३७२५ के द्वारा २२१ भागों के मंडल भाग १०९८०० प्राप्त होते

આવે છે. આમાં ૧૭૬૮ નો ભાગાકાર કરવાથી બે મુહૂર્તો લબ્ધ હોય છે. છેદ્ય છેદક રાશિઓમાં આઠથી અપવર્તના-ભાગાકાર કરવાથી છેદ્યરાશિ ૨૩ અને છેદકરાશિ ૨૨૧ આવે છે આ પ્રમાણે એક મુહૂર્તના ૨$\frac{૨૩}{૨૨૧}$ ભાગો પ્રાપ્ત થાય છે. આટલા કાળમાં પરિપૂર્ણ બે અર્ધમંડળો ઉપર ચન્દ્ર પોતાની ગતિ કરે છે, એટલે કે આટલા કાલમાં એક મંડળ પરિપૂર્ણ થાય છે અને તેની ઉપર ચન્દ્ર ગતિ ક્રિયા કરે છે. આ ચન્દ્ર-મંડળ-કાળની પ્રરૂપણા છે. એ મુજબ જ મુહૂર્ત ગતિ પણ થાય છે. અહીં જે બે રાશિરૂપ દિવસો આવ્યા છે તેમના મુહૂર્તો કરવા માટે ૩૦ ને બે વડે ગુણિત કરવાથી ૬૦ મુહૂર્ત થાય છે. આમાં ૨ નો સરવાળો કરવાથી ૬૨ મુહૂર્તો થાય છે. એ બધાની સંકલના કરવા માટે ૨૨૧ સાથે ગુણિત કરવામાં આવે અને ૨૩ ને આગત રાશિમાં જોડવામાં આવે તો ૧૩૭૨૫ જેટલી રાશિ આવે છે. આ રાશિ એક મંડળ કાળના મુહૂર્ત સંબંધી જે ૨૨૧ છે તેના ભાગોનું પરિમાણ છે. અહીં ત્રૈરાશિક વિધાન આ પ્રમાણે છે-

જો ૧૩૭૨૫ વડે ૨૨૧ ભાગોના મંડળ ભાગ ૧૦૯૮૦૦ પ્રાપ્ત થાય છે તો એક

भागानां मण्डलभागा एकं शतसहस्रमष्टानवतिशतानि लभ्यन्ते, तत् एकेन मुहूर्त्तेन कियल्लभ्यते तत्र राशित्रयस्थापना १३७२५ । १०९८०० । १ । अत्राद्यो यो राशिः १३७२५ लक्षणः मुहूर्त्तगतैकविंशत्यधिकशतद्वयभागस्वरूपः ततः संकलनार्थमन्त्यो राशिरेकलक्षरूपो द्वाभ्यां शताभ्यामेकविंशत्यधिकाभ्याम् २२१ गुण्यते ततो भवति द्वे शते एकविंशत्यधिके २२१, ताभ्यां मध्यो राशिः १०९८०० गुण्यते, ततो भवति द्वे कोटयौ द्वि चत्वारिंशल्लक्षाः पञ्चषष्टिसहस्राणि अष्टौशतानि २४२६५८०० । तेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकै भागो ह्रियते, लब्धानि सप्तदशशतानि अष्ट षष्ट्यधिकानि १७६८ एतावतो भागान् यत्र तत्र वा मण्डले चन्द्रो मुहूर्त्तेन गच्छति, अयं भावः-अत्र.ष्टाविंशति नक्षत्रैः स्वगत्या स्वस्वकालपरिमाणेन क्रमशो यावत्क्षेत्रं बुद्धया व्याप्यमानं संभाव्यते तावदेकमर्द्धमण्डलमुपकल्प्यते, एतावत् प्रमाणमेव द्वितीयमर्द्धमण्डलं द्वितीयाष्टाविंशति नक्षत्र संबन्धित, तत्तद्भाग जनितमित्येवं प्रमाणबुद्धिपरिकल्पितमेकमण्डलच्छेदो ज्ञातव्यः, एको लक्षः परिपूर्णानि

है तो एक मुहूर्त्त के द्वारा ये कितने प्राप्त होंगे इस के लिये १३७२५-१०९८००-१ ऐसी राशित्रय की स्थापना करनी चाहिये यहां जो आद्यराशि १३७२५ है वह मुहूर्त्त गत २२१ के भाग स्वरूप है संकलना के निमित्त अन्त १ रूप राशि २२१ से गुणित होकर २२१ रूप ही आती है इस में १०९८०० को गुणित करने पर २४२६५८०० राशि आती है इस में १३७२५ का भागदेने पर १७६८ आते हैं शेष में कुछ नहीं बचता इतने भाग तक चाहे जिस किसी मंडल में चन्द्र एक मुहूर्त में गमन-क्रिया करता है। भाव यह है कि २८ नक्षत्र अपनी अपनी गति द्वारा अपने अपने काल के परिमाण से क्रमशः जितने क्षेत्रको अपनी कल्पना के अनुसार व्याप्त कर सके उसका नाम अर्ध मंडल है इतने प्रमाण ही द्वितीय २८ नक्षत्र संबंधी द्वितीय मंडल तत्तद्भाग जनित होता है इस प्रमाण बुद्धि से परिकल्पित हुआ एक मंडल छेद होता है और वह १०९८००

મુહૂર્ત વડે એઓ કેટલા પ્રાપ્ત થશે એના માટે ૧૩૭૨૫/૧૦૯૮૦૦/૧ એવીરીતે રાશિત્રયની સ્થાપના કરવી જોઈએ. અહીં જે આદ્યરાશિ ૧૩૭૨૫ છે તે મુહૂર્તગત ૨૨૧ ના ભાગ સ્વરૂપ છે. સંકલના માટે અંત ૧ રૂપ રાશિ ૨૨૧ થી ગુણિત થઈને ૨૨૧ રૂપ આવે છે. આમાં ૧૦૯૮૦૦૦ ને ગુણિત કરવાથી ૨૪૨૬૫૮૦૦ સંખ્યા આવે છે. આ રાશિમાં ૧૩૭૨૫ નો ભાગાકાર કરવાથી ૧૭૬૮ આવે છે. શેષમાં કોઈ સંખ્યા રહેતી નથી. આટલા ભાગ સુધી ગમે તે મંડળમાં ચન્દ્ર એક મુહૂર્તમાં ગમન-ક્રિયા કરે છે. ભાવ આ પ્રમાણે છે કે ૨૮ નક્ષત્રો પોત-પોતાની ગતિ વડે પોતપોતાના કાળના પરિમાણથી ક્રમશઃ જેટલા ક્ષેત્રને પોતાની કલ્પના વડે વ્યાપ્ત કરી શકે તેનું નામ અર્ધમંડળ છે. આટલા પ્રમાણમાં જ દ્વિતીય ૨૮ નક્ષત્ર સંબંધી દ્વિતીય અર્ધમંડળ તત્ તત્ ભાગજનિત હોય છે. આ રૂપ પ્રમાણ બુદ્ધિથી પરિકલ્પિત થયેલ એક મંડળ છેદ હોય

चाष्टानवतिशतानि। कथमस्योत्पत्तिरिति चेदत्रोच्यते त्रिप्रकाराणि खलु नक्षत्राणि, तद्यथा-समक्षेत्राणि, अर्द्धक्षेत्राणि द्व्यर्द्धक्षेत्राणि च, अत्र यावत्प्रमाणं क्षेत्रमहोरात्रेण सूर्येण गम्यते तावत्प्रमाणं चन्द्रेण सह योगं यानि यानि नक्षत्राणि गच्छन्ति तानि तानि नक्षत्राणि समक्षेत्राणि, सममहोरात्रप्रमितं क्षेत्रं येषां नक्षत्राणां तानि समक्षेत्राणि कथ्यन्ते, समक्षेत्राणि च नक्षत्राणि पञ्चदश भवन्ति तद्यथा-श्रवणं धनिष्ठा पूर्वभाद्रपदा रेवती अश्विनी कृत्तिका मृग शिरः पुष्यो मघा पूर्वाफाल्गुनी हस्तः चित्रा अनुराधा मूलः पूर्वाषाढा इति। तथा-यानि नक्षत्राणि अर्द्धम् अहोरात्रप्रमितस्य क्षेत्रस्य चन्द्रेण समं योगं प्राप्नुवन्ति तानि नक्षत्राणि अर्द्धक्षेत्राणि, अर्द्धम्-अर्द्धप्रमाणं क्षेत्रं येषां नक्षत्राणां तानि अर्द्धक्षेत्राणि, तानि च षट् तद्यथा-शतभिक् भरणी, आर्द्रा, अश्लेषा, स्वातिः, ज्येष्ठा। तथा-द्वितीयमर्द्धं येषां नक्षत्राणां

रूप होता है। इसकी उत्पत्ति कैसे होती है? सुनो ऐसे-होती है-नक्षत्र तीन प्रकार के होते हैं-एक सम क्षेत्र वाले दूसरे अर्ध क्षेत्रवाले और तीसरे द्व्यर्ध क्षेत्र वाले जितना प्रमाण क्षेत्र अहोरात में सूर्य के द्वारा गम्य होता है उतने प्रमाण क्षेत्रको चन्द्र के साथ योग रखने वाले जो २ नक्षत्र पार करते हैं वे सम क्षेत्र वाले नक्षत्र हैं अहोरात प्रमित क्षेत्र जिन नक्षत्रों का सम होता है वे समक्षेत्री नक्षत्र हैं ऐसा निष्कर्षार्थ है। समक्षेत्री नक्षत्र १५ होते हैं-उनके नाम इस प्रकार से हैं-श्रवण धनिष्ठा, पूर्वभाद्रपदा, रेवती, अश्विनी, कृत्तिका, मृग-शिरा, पुष्य मघा, पूर्वाफाल्गुनी, हस्त, चित्रा, अनुराधा, मूल और पूर्वाषाढा, जो नक्षत्र अहोरात्र प्रमित क्षेत्र के अर्ध योग को चन्द्र के साथ प्राप्त करते हैं वे नक्षत्र अर्द्धक्षेत्री हैं आधाक्षेत्र जिन नक्षत्रों का होता है वे अर्ध क्षेत्री नक्षत्र हैं यही इसका निष्कर्षार्थ है। ये अर्ध क्षेत्री नक्षत्र छह होते हैं-उनके नाम इस प्रकार से हैं-शतभिषक्, भरणी, आर्द्रा, अश्लेषा, स्वाति, और ज्येष्ठा तथा

અને તે ૧૦૯૮૦૦૦ રૂપ હોય છે. એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે? તો એના જવાબમાં સાંભળો. એની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે-નક્ષત્ર ત્રણ પ્રકારના હોય છે. એક સમક્ષેત્ર-વાળા, બીજા અર્ધક્ષેત્રવાળા અને ત્રીજા દ્વયર્ધક્ષેત્રવાળા અહોરાતમાં સૂર્ય વડે જેટલું પ્રમાણ ક્ષેત્ર ગમ્ય હોય છે, તેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્રને ચન્દ્રની સાથે યેગ રાખનારા જે-જે નક્ષત્રો પાર કરે છે તે બધા સમક્ષેત્રવાળા નક્ષત્રો છે. અહોરાત પ્રમિત ક્ષેત્ર જે નક્ષત્રોનું સમ હોય છે તે સમક્ષેત્રી નક્ષત્ર છે. આ પ્રમાણે નિષ્કર્ષાર્થ છે. સમક્ષેત્રી નક્ષત્ર ૧૫ હોય છે. તેમના નામો આ પ્રમાણે છે-શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, પૂર્વાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, કૃત્તિકા, મૃગશિરા, પુષ્ય, મઘા, પૂર્વાફાલ્ગુની, હસ્ત, ચિત્રા, અનુરાધા, મૂલ અને પૂર્વાષાઢા જે નક્ષત્ર અહોરાત્ર પ્રમિત ક્ષેત્રના અર્ધયોગને ચન્દ્રની સાથે પ્રાપ્ત કરે છે. તે નક્ષત્રો અર્દ્ધક્ષેત્રી છે અર્ધક્ષેત્ર જે નક્ષત્રોનું હોય છે તે અર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્ર છે. એજ આનો નિષ્કર્ષાર્થ છે. એ અર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્રો ૬ છે. તેમના નામો આ પ્રમાણે છે-શતભિષક,

तानि द्व्यर्धान्यपि नक्षत्राणि षट् तद्यथा—उत्तरभाद्रपद उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा रोहिणी पुनर्वसुः विशाखा चेति। तदत्र सीमापरिमाणविचारे अहोरात्रः सप्तषष्टी भागी ततः परिकल्प्यते इति समक्षेत्राणां सर्वेषां नक्षत्राणां प्रत्येकं सप्तषष्टि भागाः परिकल्प्यन्ते, अर्द्धक्षेत्रणां नक्षत्राणां तु त्रयस्त्रिंशदर्द्धञ्च, द्व्यर्द्धक्षेत्राणां नक्षत्राणाम् एकं शतमर्द्धञ्च, अभिजिन्नक्षत्रस्य तु एकविंशतिः सप्तषष्टिभागाः, समक्षेत्राणि नक्षत्राणि पञ्चदश इति सप्तषष्टिः पञ्चदशभिर्गुण्यते तदा सहस्रं पञ्चोत्तरं १००५ भवति, अर्द्धक्षेत्राणि नक्षत्राणि षडिति सार्द्धाः त्रयस्त्रिंशत् षड्भिर्गुण्यते तदा भवति एकमधिकं द्विशतम्। द्व्यर्द्धक्षेत्राणि नक्षत्राणि षट् ततः एकं शतमर्द्धञ्च षड्भिर्गुणितं जातानि षट्शतानि त्र्युत्तराणि ६०३, अभिजिन्नक्षत्रे एकविंशतिः, सर्वसंख्यया जातानि अष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि १८३०। एतावद्भागपरिमाणमेक-

---

द्वितीय अर्ध जिन नक्षत्रों का होता है वे द्व्यर्द्ध नक्षत्र हैं–ये भी छह हैं–इनके नाम इस प्रकार से हैं– उत्तर भाद्रपदा, उत्तर फाल्गुनी उत्तराषाढा, रोहिणी, पुनर्वसु और विशाखा इस सीमा परिमाण विचार में अहोरात ६७ भागोंवाला परिकल्पित किया गया है इसलिये समक्षेत्री जितने भी नक्षत्र हैं वे प्रत्येक प्रत्येक ६७ भागों वाले परिकल्पित किये गये हैं। अर्धक्षेत्री जो नक्षत्र हैं वे सब हर एक ३३॥–३३॥ भागों वाले परिकल्पित किये गये हैं द्व्यर्ध क्षेत्री जो नक्षत्र हैं उनके १००॥ भाग प्रत्येक के कल्पित किये गये है परन्तु अभिजित नक्षत्र के तो $\frac{21}{67}$ भाग कल्पित किये गये हैं समक्षेत्री नक्षत्र १५ है इसलिये ६७ से १५ गुणित होने पर १००५ होते हैं अर्ध क्षेत्री नक्षत्र छह हैं इसलिये ३३॥ को ६ से गुणित करने पर एक अधिक दो सौ होते हैं द्व्यर्ध क्षेत्री नक्षत्र ६ है १००॥ को छसे गुणित होने पर ६०३ होते हैं अभिजित नक्षत्र २१ भागों वाला कल्पित किया गया हैं इन सब भागों का जोड १८३० होता है।

ભરણી, આર્દ્રા, અશ્લેષા, સ્વાતિ અને જ્યેષ્ઠા તેમજ દ્વિતીય અર્ધ જે નક્ષત્રોનું હોય છે દ્વયર્ધ નક્ષત્રો છે. દ્વયર્ધ નક્ષત્રો પણ ૬ છે. તેમના નામો આ પ્રમાણે છે–ઉત્તરભાદ્રપદા, ઉત્તરફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, રોહિણી, પુનર્વસુ અને વિશાખા આ સીમા પરિણામ વિચારોમાં અહોરાત ૬૭ ભાગોવાળા પરિકલ્પિત કરવામાં આવેલ છે. એથી સમક્ષેત્રી જેટલા પણ નક્ષત્રો છે તેઓમાંથી દરેક ૬૭ ભાગોવાળા પરિકલ્પિત કરવામાં આવેલા છે. અર્ધક્ષેત્રી જે નક્ષત્રો છે તેઓ સર્વેમાથી દરેક ૩૩॥–૩૩॥ ભાગોવાળા પરિકલ્પિત કરવામાં આવેલા છે. દ્વયર્ધ-ક્ષેત્રી જે નક્ષત્રો છે તેમના ૧૦૦॥ ભાગ દરેકના પરિકલ્પિત કરવામાં આવેલા છે. પરંતુ અભિજિત નક્ષત્રના તો $\frac{21}{67}$ ભાગ જ કલ્પિત કરવામાં આવેલા છે. સમક્ષેત્રી નક્ષત્રો ૧૫ છે. એટલા માટે ૬૭ થી ૧૫ ગુણિત કરવાથી ૧૦૦૫ હોય છે. અર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્ર ૬ છે. એટલા માટે ૩૩॥ ને ૬ થી ગુણિત કરવાથી એક અધિક બસો થાય છે. દ્વયર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્રો ૬ છે. ૧૦૦॥ ને ૬ સાથે ગુણિત કરવાથી ૬૦૩ થાય છે. અભિજિત

मण्डलम्, एतावत्प्रमाणकमेव द्वितीयमपि मण्डलमिति त्रिंशदधिकानि अष्टादशशतानि, तानि च यदि द्वाभ्यां गुण्यते तदा जातानि षट्त्रिंशच्छतानि षष्ट्यधिकानि ३६६० एकैकस्मिन् रात्रिंदिवसे त्रिंशन् मुहूर्त्ता भवन्तीति प्रत्येकमेतेषु षष्ट्यधिक षट्त्रिंशत् संख्यया गुण्यन्ते तदा भवति लक्षैकमष्टानवति शतानि १०९८००। तदनेन क्रमेण मण्डलस्य परिच्छेद-परिमाणं कथितमिति। ननु यानि यानि नक्षत्राणि यन्मण्डलस्थायीनि तेषां नक्षत्राणां तन्मण्डलेषु चन्द्रादि योगयोग्यमण्डलभागस्थापनं युक्तिमत्वात् श्रद्धेयम् ननु सर्वेष्वपि मण्डलेषु सर्वेषां नक्षत्राणां भागकल्पनं युक्तमिति चेदत्रोच्यते नहि नक्षत्रां चन्द्रादिभिः सह सम्बन्धो नियते दिने नियते देशे नियते काले वा भवति, किन्तु अनियते दिनेऽनियते देशेऽनियते

इतने भागरूप परिमाण वाला एक मण्डल होता है द्वितीय मंडल भी इतने ही भाग रूप परिमाण वाला होता है दोनों मंडलो के भागों का जोड ३६६० होता है एक २ रात्रि दिवस में ३० मुहूर्त्त होते हैं तब ३६६० संख्यक भागों में से प्रत्येक मे ३० भाग की कल्पना करने पर ३६६० में ३० का गुणा करने से १०९८०० सब भाग होते हैं इस क्रम से मंडल का परिच्छेद परिमाण कहा है।

शंका-जो जो नक्षत्र जिन जिन मंडलों पर स्थायी है उन उन नक्षत्रों का उन मंडलों पर चन्द्रादि योग योग्य मण्डल भागों की स्थापना युक्तिमत् होने से श्रद्धेय है पर समस्त मण्डलों में समस्त नक्षत्रों के भागकी कल्पना युक्तिमत् नहीं हैं? तो इस शङ्का का समाधान ऐसा है-नक्षत्र का चन्द्रादिकों के साथ सम्बन्ध नियतदिन में नियत देश मे या नियत कालमें तो होता नहीं है किन्तु अनियत दिन में अनियत देश में या अनियत काल में होता है इस कारण उन उन मंडलों में उन उन नक्षत्र संबंधी जो सीमाविष्कम्भ है उसमें

નક્ષત્ર ૨૧ ભાગોવાળું કલ્પિત કરવામાં આવેલું છે. આ બધા ભાગોનો સરવાળો ૧૮૩૦ હોય છે. આટલા ભાગરૂપ પરિમાણવાળું એક મંડળ હોય છે. દ્વિતીયમંડળ પણ આટલા જ ભાગરૂપ પરિમાણવાળું હોય છે. બન્ને મંડળોના ભાગોનો સરવાળો ૩૬૬૦ થાય છે. એક-એક રાત્રિ દિવસમાં ૩૦ મુહૂર્ત હોય છે, ત્યારે ૩૬૬૦ સંખ્યક ભાગોમાંથી દરેકમાં ૩૦ ભાગની કલ્પના કરવાથી ૩૬૬૦ માં ૩૦ ને ગુણિત કરવાથી ૧૦૯૮૦૦ બધા ભાગો થાય છે. આ ક્રમથી મંડળનું પરિચ્છેદ પરિમાણ કહેવામાં આવેલ છે.

શંકા-જે-જે નક્ષત્ર જે-જે મંડળો ઉપર સ્થાયી છે તે તે નક્ષત્રોનો તે મંડળો ઉપર ચન્દ્રાદિયોગ યોગ્ય મંડળ ભાગોની સ્થાપના યુક્તિમત હોવાથી શ્રદ્ધેય છે, પરંતુ સમસ્ત મંડળોમાં સમસ્ત નક્ષત્રોના ભાગની કલ્પના યુક્તિમત્ નથી? તો આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે-નક્ષત્રોનો ચન્દ્રાદિકોની સાથે યોગ નિયત દિવસમાં નિયત દેશમાં અથવા નિયત કાળમાં થતો નથી પરંતુ અનિયત દિવસમાં, અનિયત દેશમાં અથવા અનિયત કાળમાં થાય છે. આથી તે તે મંડળોમાં તેમજ તે તે નક્ષત્ર સંબંધી જે સીમા વિષ્કંભ

काले, तेन तत्तन्मण्डलेषु तत्तन्नक्षत्रसंबन्धि सीमा विष्कम्भे चन्द्रादि प्राप्तौ सत्यां योगः संपद्यते इति मण्डलच्छेदश्च सीमा विष्कम्भादौ सप्तयोजनो भवतीति ॥

सम्प्रति सूर्यस्य भागात्मिकां गतिं प्रश्नयितुमाह-'एगमेगेणं' इत्यादि। 'एगमेगेणं भंते! मुहुत्तेणं' एकैकेन खलु भदन्त! मुहूर्त्तेन 'सूरिए' सूर्यः 'केवइयाइं भागसयाइं गच्छइ' कियन्ति भागशतानि गच्छति, हे भदन्त! सूर्यः एकेन मुहूर्त्तेन कियन्ति भागशतानि गच्छतीति प्रश्नः, 'भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' यद् यन्मण्डलमुपसंक्रम्य-संप्राप्य चारं गतिं चरति-करोति 'तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स' तस्य तस्य मण्डलपरिक्षेपस्य 'अट्ठारसतीसे भागसए गच्छइ' अष्टादश त्रिंशद्भागशतानि गच्छति त्रिंशदधिकानि अष्टादशशतानि गच्छतीत्यर्थः 'मंडलं सय सहस्सेहिं' मण्डलं शतसहस्रैः लक्षैकसंख्याभिरित्यर्थः 'अट्ठाणउईए य सएहिं छेत्ता' अष्टानवति शतैश्च छित्वा-विभागं कृत्वा गच्छतीति, कथमेवं भवतीति चेदत्रोच्यते त्रैराशिककरणात्, तथाहि-षष्टिमुहूर्त्तैरेकं शतसहस्रमष्टानवतिः शतानि मण्डलभागानां लभ्यन्ते, तदा एकेन-

---

चन्द्रादिकी प्राप्ति होने पर योग बन जाता है और मण्डलच्छेद सीमा विष्कम्भादि में सात योजन का होता है

अब गौतमस्वामी सूर्यकी भागात्मिक गति के सम्बन्ध में (एगमेगेणं सूरिए केवइयाइं भागसयाइं गच्छइ) हे भदन्त! एक मुहूर्त में सूर्य कितने सौ भाग तक जाता है? ऐसा पूछ रहे हैं इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-(गोयमा! जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, तस्स मंडलपक्खेवस्स अट्ठारस तीसे भागसए गच्छइ) हे गौतम! सूर्य जिस जिस मंडल को प्राप्त करके अपनी गति करता है वह उस उस मंडल परिक्षेप के १८३० भाग तक गति करता है। यहां मंडलों के १ लाख ९८०० भागों को विभक्त करके वह सूर्य इतने भाग तक जाता है-गति करता है ऐसा समझना चाहिये उसका भाव ऐसा है कि ६० मुहूर्तों द्वारा १०९८०० मंडल भाग प्राप्त होते हैं तो एक मुहूर्त के द्वारा कितने मंडल भाग

છે તેમાં ચન્દ્રાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી યોગ બની જાય છે. અને મંડળચ્છેદ સીમા વિષ્કંભાદિમાં સાત યોજન જેટલો હોય છે.

હવે ગૌતમસ્વામી સૂર્યની ભાગાત્મિક ગતિના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરે છે- 'एगमेगेणं सूरिए केवइयाइं भागसयाइं गच्छइ' હે ભદંત! એક મુહૂર્તમાં સૂર્ય કેટલા સો ભાગ સુધી જાય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, तस्स मंडलपरिक्खेवस्स अट्ठारस तीसे भागसए गच्छइ' હે ગૌતમ! સૂર્ય જે જે મંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે તે તત્ તત્ મંડળ પરિક્ષેપના ૧૮૩૦ ભાગો સુધી ગતિ કરે છે. અહીં મંડળોના ૧ લાખ ૯ હજાર ૮ સો ભાગોને વિભક્ત કરીને તે સૂર્ય આટલા ભાગ સુધી જાય છે-ગતિ કરે છે. આમ સમજવું જોઇએ. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે ૬૦ મુહૂર્તો

मुहूर्त्तेन कतिभागान् लभते, तत्र राशित्रयस्थापना इत्थम्—६०/१०९८००/१/ अत्र चरमेनैकलक्षणेन राशिना यदा मध्यस्थ १०९८०० राशे र्गुणनं क्रियते तदा तदेव भवति 'एकेन गुणितं तदेव भवतीति नियमात्' तदा एकेन गुणितस्य मध्यमराशे राद्येन षष्टिलक्षणराशिना भागो ह्रियते तदा लब्धानि अष्टादशशतानि त्रिंशदुत्तराणि १८३०, एतावतो भागान् एकस्य मण्डलस्य सूर्य एकेन मुहूर्तेन गच्छतीति ॥

सम्प्रति नक्षत्राणां भागात्मिकां गतिं प्रश्नयितुमाह—'एगमेगेणं भंते' इत्यादि, 'एगमेगेणं भंते ! मुहुत्तेणं णक्खत्ते' एकैकेन खलु भदन्त ! मुहूर्त्तेन नक्षत्रम् 'केवइयाइं भागसयाइं गच्छइ' कियन्ति–कियत्संख्यकानि भागशतानि गच्छति, हे भदन्त ! नक्षत्रमेकेन मुहूर्त्तेन मण्डलस्य कियत्संख्यकानि भागशतानि गच्छतीति प्रश्नः, भगवानाह—'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ' यद् यन्मण्डलमुपसंक्रम्य–संप्राप्य नक्षत्रं

प्राप्त होंगे–तो इस बात को जानने के लिए यहां पर त्रैराशिक करना चाहिये–इस विधि में तीन राशियों की स्थापना इस प्रकार से करनी होती है–६०–१०९८००–१ अब यहां अन्तिम राशि १ के द्वारा मध्यकी राशि जो १०९८०० है उसे गुणित करने पर १०९८०० ही आते हैं क्यों कि १ से गुणित हुई राशि में कोई संख्या परिवर्तित नहीं होती है ऐसा नियम है। फिर अन्तिम राशि से गुणित हुई मध्य की राशि में ६० का भाग देना चाहिये। तब १८३० लब्ध होते हैं इस तरह सूर्य एक मुहूर्त में एक मंडल के १८३० भागों तक जाता है। अब गौतमस्वामी नक्षत्रों की भागात्मिक गति को जानने के लिये प्रभु से 'एगमेगेणंभंते ! मुहुत्तेणं णक्खत्ते केवइयाइं भागसयाइं' ऐसा पूछते हैं कि–हे भदन्त ! नक्षत्र १ मुहूर्त्त में मण्डल के कितने सौ भागों तक जाता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ–तस्स २ मंडलपरिक्खेवस्स

વડે ૧૦૯૮૦૦ મંડળ ભાગો પ્રાપ્ત થાય છે તો એક મુહૂર્ત વડે કેટલા મંડળ ભાગ પ્રાપ્ત થશે ? તો એ વાતને જાણવા માટે અહીં ત્રૈરાશિ કરવી જોઈએ. આવિધિમાં ત્રણ રાશિયોની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી પડે છે. ૬૦/૧૦૯૮૦૦૦/૧ હવે અહીં અંતિમ રાશિ ૧ વડે મધ્યની રાશિ જે ૧૦૯૮૦૦૦ છે તેને ગુણિત કરવાથી ૧૦૯૮૦૦૦ સંખ્યા આવે છે. કેમકે ૧ થી ગુણિત થયેલી સંખ્યામાં કોઈ પણ જાતનું પરિવર્તન થતું નથી. પછી અંતિમ રાશિથી ગુણિત થયેલી મધ્યની રાશિમાં ૬૦ નો ભાગાકાર કરવો જોઈએ. તેનાથી ૧૮૩૦ લબ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે સૂર્ય એક મુહૂર્તમાં એક મંડળના ૧૮૩૦ ભાગો સુધી જાય છે. હવે ગૌતમસ્વામી નક્ષત્રોની ભાગાત્મિક ગતિને જાણવા માટે પ્રભુને 'एगमेगेणं भंते ! मुहुत्तेणं णक्खत्ते केवइयाए भागसयइं' એવી રીતે પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદંત ! નક્ષત્ર એક મુહૂર્તમાં મંડળના કેટલા સો ભાગો સુધી ગતિ કરે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स

चारम्-गतिं चरति-करोति 'तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स अट्ठारसपणतीसे भागसए गच्छइ' तस्य तस्य मण्डलपरिक्षेपस्य मण्डलपरिधेरित्यर्थः अष्टादश पञ्चत्रिंशत् पञ्चत्रिंशद-धिकानि अष्टादशभागशतानि गच्छतीति 'मंडलं सयसहस्सेणं अट्ठाणउईए य सएहिं छेत्ता' मण्डलं शतसहस्रेणाष्टा नवत्या च शतै श्छित्वा-छेदं कृत्वा। अत्रापि खलु एवं राशित्रय-स्थापना-१८३५/१८३०/२/ अत्र चरमेण द्विकलक्षणराशिना मध्यस्थ १८३५ राशेर्यदा-गुणनं क्रियते तदा भवति षट् त्रिंशच्छतानि षष्टयधिकानि ३६६०, ततश्चरमराशिना गुणि तस्य मध्यमराशेः ३६६० लक्षणस्य, आद्येन १८३५ एतल्लक्षणेन राशिना भागे कृते लब्धं भवति एकं रात्रि दिवम् १, ततः शेषाणि तिष्ठन्ति अष्टादशशतानि पञ्चविंशत्यधिकानि १८२५। तदनन्तरं मुहूर्त्तानयनार्थ मेतानि त्रिंशत्संख्यया गुण्यन्ते, ततो जातानि चतुः पञ्चा-शत् सहस्राणि सप्तशतानि पञ्चाशदधिकानि ५४७५०, तेषामष्टादशभिः शतैः पञ्चत्रिंशद-धिकै र्भागे हृते सति लब्धा एकोनत्रिंशद्मुहूर्त्ताः, ततश्चेद्यछेदकराश्योः पञ्चकेनापवर्तना, ततो जातः उपरितनो राशिः, त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि ३०७-छेदकराशिः-त्रीणि शतानि

अट्ठारसपणतीसे भागसए गच्छइ' हे गौतम ! नक्षत्र जिस २ मंडलको प्राप्त करके अपनी गति करता है वह उस उस मंडल परिक्षेप के १८३५ भागों तक जाता है 'मंडलं सयसहस्सेणं अट्ठाणउईए य सएहिं छेत्ता' यहां जो एक मंडल के १८३५ भाग कहे गये हैं वे समस्त मंडलों के १ लाख ९८०० भागों को विभक्त करके कहे गये हैं यहां पर भी राशित्रय की स्थापना करनी चाहिये जो इस प्रकार से होगी १८३५-१८३०-२-अब अन्तिमराशिरूप दो से मध्यकी राशिरूप १८३० को गुणित करने पर ३६६० होते हैं इन में १८३५ का भाग देने पर १ दिन रात लब्ध होता है और शेष स्थान में १८२५ बचते हैं इनमें मुहूर्त लाने के लिये ३० का गुणा करने पर ५४७५० मुहूर्त आते हैं इन में १८३० का भाग देने पर २९ मुहूर्त आते हैं फिर छेद्य और छेदक राशि में ५ से अपवर्तनाकी

अट्ठारस पणतीसे भागसए गच्छइ' હે ગૌતમ ! નક્ષત્ર જે જે મંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે તે તત્ તત્ મંડળ પરિક્ષેપના ૧૮૩૫ ભાગો સુધી ગતિ કરે છે. 'मंडलं सयसहस्सेणं अट्ठाणउईए य सएहिं छेत्ता' અહીં જે એક મંડળના ૧૮૩૫ ભાગો કહેવામાં આવેલા છે તે સમસ્ત મંડળોના ૧ લાખ ૯ હજાર ૮ સો ભાગોને વિભક્ત કરીને કહેવામાં આવેલા છે. અહીં પણ રાશિત્રયની સ્થાપના કરની જોઈએ. તે આ પ્રમાણે થશે. ૧૮૩૫/૧૮૩૦/૨ હવે અંતિમ રાશિરૂપ બેની સાથે મધ્યની રાશિ ૧૮૩૦ ને ગુણિત કરવાથી ૩૬૬૦ થાય છે. આમાં ૧૮૩૫ નો ભાગાકાર કરવાથી ૧ દિવસ-રાત લબ્ધ થાય છે અને શેષ સ્થાનમાં ૧૮૨૫ અવશિષ્ટ રહે છે. આમાં મુહૂર્ત લાવવા માટે ૩૦ની સાથે ગુણિત કરવાથી ૫૪૭૫૦ મુહૂર્ત આવે છે. આમાં ૧૮૩૦ નો ભાગાકાર કરવાથી ૨૯ મુહૂર્તો આવે છે, પછી છેદ્ય અને છેદકરાશિમાં ૫ ની સાથે અપવર્તના કર-

सप्तषष्टयधिकानि ३६७-तत् आगतमेकं रात्रिंदिवम्, एकस्य चाहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्त्तस्य सप्तषष्टयधिकत्रिशतभागानां त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि १२०$\frac{३०७}{३६७}$ इति।

सम्प्रति-एतदनुसारेण मुहूर्त्तगतिपरिमाणं विचार्यते-तत्र रात्रिंदिवे त्रिंशद्मुहूर्त्ताः ३० भवन्ति, तेषु उपरि एकोनत्रिंशन्मुहूर्त्ताः प्रक्षिप्यन्ते, तदा जाता एकोनषष्टि-मुहूर्त्तानाम् ततः सा सवर्णनार्थं त्रिभिः शतैः षष्टयधिकैः गुण्यते गुणयित्वा चोपरितनानि त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि प्रक्षिप्यन्ते तदा जातानि एकविंशतिः सहस्राणि नवशतानि षष्टय-धिकानि २१९६० । तदनन्तरं त्रैराशिकम् यदि मुहूर्त्तगतसप्तषष्टयधिकभागानामेकविंशत्या सहस्रैर्नवभिः शतैः षष्टयधिकैः एकशतसहस्रषष्टानवतिः शतानि मण्डलभागानां लब्धानि भवन्ति तदा एकेन मुहूर्त्तेन किं लब्धं भवेत् तत्रेयं राशित्रयस्थापना २१९६०/१०९८००/१/ अत्राद्यो राशिः मुहूर्त्तगतसप्तषष्टयधिकत्रिशतभागरूप स्ततोऽन्त्योऽपि राशिः त्रिभिः

तो उपरितन राशि छेद्य राशि-३०७ और छेदक राशि ३६७ होती है इससे १ रात दिन आजाता है एक अहोरात के ३० मुहूर्त्त होते हैं एक मुहूर्त्त के ३६७ भागों के १ $\frac{३०७}{३६७}$ भाग प्राप्त होते हैं। अब इसी के अनुसार मुहूर्त्त गति के परिमाण का विचार किया जाता है-रात दिन के ३० मुहूर्तों में ऊपरके २९ मुहूर्त्त प्रक्षिप्त करने पर ५९ मुहूर्त्त हो जाते हैं इनमें ३६० का गुणा करने पर सब मुहूर्तों का परिमाण निकलता है इन में ३६७ जोड देने पर सब मुहूर्तों की संख्या २१९६० आजाती है फिर त्रैराशिक विधि के अनुसार "यदि मुहूर्त गत ६७ भागों के २१९६० भागों के द्वारा १०९८०० मंडल प्राप्त होते हैं तो एक मुहूर्त्त में वे कितने प्राप्त होंगे" इस प्रकार पूछने पर यहां राशि त्रय की स्थापना इस प्रकार से करना चाहिये-२१९६०-१०९८००-१ यहां आदि राशि मुहूर्त गत ३६७ रूप है इस राशिका अन्तिमराशिरूप जो १ है उसके साथ गुणा करने पर ३६७ ही

વામા આવે તો ઉપરિતનરાશિ-છેદ્યરાશિ ૩૦૭ અને છેદક ૩૬૭ થાય છે. આનાથી ૧ રાત-દિવસ આવી જાય છે. એક અહોરાતના ૩૦ મુહૂર્તો હોય છે. એક મુહૂર્તના ૩૬૭ ભાગોને ૧$\frac{૩૦૭}{૩૬૭}$ ભાગો પ્રાપ્ત થાય છે. હવે એ મુજબ જ મુહૂર્ત ગતિના પરિમાણુ વિશે વિચાર કરવામાં આવે તો રાત-દિવસના ૩૦ મુહૂર્તોમાં ઉપરના ૨૯ મુહૂર્તો પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી ૫૯ મુહૂર્તો થઈ જાય છે. આમાં ૩૬૦ ની સાથે ગુણિત કરવાથી બધા મુહૂર્તોનું પરિમાણુ નીકળી આવે છે. આમાં ૩૬૭ જોડવાથી બધા મુહૂર્તોની સંખ્યા ૨૧૯૬૦ આવી જાય છે. પછી ત્રૈરાશિક વિધિ મુજબ જો મુહૂર્તગત ૬૭ ભાગોના ૨૧૯૬૦ ભાગો વડે ૧૦૯૮૦૦ મંડળ ભાગો પ્રાપ્ત થાય છે તો એક મુહૂર્તમાં તેઓ કેટલા પ્રાપ્ત થશે? આ રીતે પ્રશ્ન કરવાથી અહીં રાશિત્રયની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી જોઈએ. ૨૧૯૬૦/૧૦૯૮૦૦/૧ અહીં આદિ રાશિ મુહૂર્તગત ૩૬૭ રૂપ છે. આ રાશિનું અંતિમ રાશિરૂપ જે ૧ છે તેની સાથે ગુણિત કરવાથી ૩૬૭ આવે છે. હવે આ ૩૬૭ રાશિ વડે

शतैः सप्तषष्ठ्यधिकानि ३६७ तैर्मध्यः १०९८००, एकलक्षोऽष्टानवतियोजन लक्षणो राशि गुण्यते तदा चत्वारः कोटयो द्वौ लक्षौ पण्णवतिः सहस्राणि षट्शतानि ४०२९६६०० एतेषा माधेन राशिना एकविंशतिसहस्राणि नवशतानि षष्ट्यधिकानि इत्येवं भागो ह्रियते तदा लब्धानि अष्टादश शतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि १८३५, एतावतो भागान् योजनस्य प्रतिमुहूर्त्तं नक्षत्रं गच्छतीति। इदञ्च भागात्मकं गतिविचारणं चन्द्रसूर्यनक्षत्रत्रयाणां यथोत्तरं गतिशीघ्रत्वे सप्रयोजनं भवति तथाहि-सर्वेभ्यः शीघ्रगतिकानि नक्षत्राणि भवन्ति मण्डलस्योक्तभागीकृतस्य पञ्चत्रिंशदधिकाष्टदशशतभागाना येकैकस्मिन् मुहूर्त्ते आक्रमणात् नक्षत्रापेक्षया मन्दगतयः चन्द्रापेक्षया शीघ्रगतयः सूर्या भवन्ति, एकैकस्मिन् मुहूर्त्ते त्रिशदधिकाष्टादशशतभागानामेव सूर्येणाक्रमणात् सूर्यापेक्षयाऽपि मन्दगतय श्चन्द्रा भवन्ति, एकैकस्मिन् मुहूर्ते अष्टषष्ट्यधिक सप्तशतभागानामेव चन्द्रैराक्रमणात्। भौमादिग्रहास्तु वक्रानुवक्रादिगतिभावतोऽनियतगतिकाः तस्मात् कारणात् न तेषां ग्रहाणां मण्डलादि

आते हैं। अब इस ३६७ राशि द्वारा १०९८०० राशि को गुणित किये जाने पर ४०२९६६०० राशि आजाती है इस राशि में २१९६० का भाग देने पर १८३५ भाग आते हैं। इतने एक योजन के भागों तक नक्षत्र प्रति मुहूर्त्त में जाता है इस प्रकार से यह भागात्मक गति का विचार चन्द्र सूर्य और नक्षत्र इन तीनों की शीघ्रगति की विचारणा में प्रयोजन सहित है जैसे सर्व से शीघ्र गति वाले नक्षत्र हैं क्योंकि वे उक्त भागीकृत मंडल के १८३५ भागों तक एक मुहूर्त में गति करते हैं। नक्षत्रों की अपेक्षा मन्द गतिवाले तथा चन्द्र की अपेक्षा शीघ्र गतिवाले सूर्य हैं क्योंकि वे एक एक मुहूर्त में मंडल के १८३० भागो तक गति करते हैं सूर्य की अपेक्षा मन्द गति वाले चन्द्र हैं क्योंकि वे एक एक मुहूर्त्त में मंडल के ७६८ भाग तक ही गति कर पाते हैं। भौम आदि जो ग्रह हैं ये वक्रानुवक्रादि गति वाले होने के कारण अनियत गतिवाले होते हैं। इसीलिये उनके

१०९८००० राशिने गुणित करवाथी ४०२९९६०० राशी आवी जाय छे आ राशिमां २१९६० नो भाग करवाथी १८३५ भाग आवे छे. आटला एक योजनना भागो सुधी नक्षत्र प्रति मुहूर्तमां जाय छे. आ प्रमाणे आ भागात्मक गतिनो विचार चन्द्र सूर्य अने नक्षत्र ए त्रणेनी शीघ्र गतिनी विचारणामां प्रयोजन सहित छे. जेम बधाथी शीघ्रगामी नक्षत्रो छे केमके तेओ उक्त भागीकृतमंडळना १८३५ भागो सुधी एक मुहूर्तमां गति करे छे. नक्षत्रोनी अपेक्षाए मंदगतिवाळा तेमज चन्द्रनी अपेक्षाए शीघ्र गतिवाळा सूर्यो छे. केमके तेओ एक-एक मुहूर्तमां मंडळना १८३० भागो सुधी गति करे छे. सूर्यनी अपेक्षाए मंदगतिवाळा चंद्रो छे केमके तेओ एक मुहूर्तमां मंडळना ७६८ भागो सुधी ज गति करवामां समर्थ छे. भौम वगेरे जे ग्रहो छे ते वक्रानुवक्रादि गतिवाळा होवाथी अनियत गतिवाळा होय छे एथी तेमना संबंधमां

विचारः कृतो नवा गति प्ररूपणमेव कृतम्, तारकाणामपि अवस्थितमण्डलकत्वात् चन्द्रादिभिः सह योगाभावचिन्तनाच्च न मण्डलादिप्ररूपणं कृतमिति पञ्चदशसूत्रम् ॥ सू० १५ ॥

सम्प्रति-सूर्यस्योदयास्तमयने अधिकृत्य बहवो मिथ्याभिनिविष्ट दृष्टयो विप्रतिपद्यन्ते तेषां तां विप्रतिपन्नां बुद्धिं व्यपोहितुं प्रश्नमाह 'जंबुद्दीवे' इत्यादि ।

मूलम्-जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे सूरिया उदीणपाईणमुग्गच्छ पाईण दाहिणमागच्छंति १ पाईण दाहिणमुग्गच्छ दाहिण पडीणं आगच्छंति२ दाहिणपडीणमुग्गच्छ पडीण उदीणमागच्छंति ३ पडीण उदीणमुग्गच्छ उदीण पाईणमागच्छंति४, हंता गोयमा ! जहा पंचमसए पढमे उद्देसे जाव णेवत्थि उस्सप्पिणी अवट्ठिएणं तत्थ काले पन्नत्ते समणाउसो ! इच्चेसा जंबुद्दीवपण्णत्ती सूरपण्णत्ती वत्थुसमासेणं संम्मत्तं भवइ, 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे चंदिमा उदीणपाईणं उग्गच्छ पाईणदाहिण मागच्छंति जहा सूरवत्तव्वया जहा पंचमसयस्स दसमे उद्देसे जाव अवट्ठिएणं तत्थ काले पन्नत्ते समणाउसो! इच्चेसा जंबुद्दीवपण्णत्ती वत्थु समासेणं संमत्ता भवइत्ति ॥सू० १६॥

छाया-जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सूर्यौ उदीचीन प्राचीन मुद्गत्य दक्षिणप्राचीन मागच्छतः १ प्राचीनदक्षिणमुद्गत्य दक्षिणप्रतीचीनमागच्छतः २ दक्षिणप्रतीचीन मुद्गत्य प्रतीचीनोदीचीनमागच्छतः ३, प्रतीचीनोदीचीनमुद्गत्योदीचीनप्राचीन मागच्छतः ४, हन्त, गौतम ! यथा पञ्चमशतके प्रथमे उद्देशे यावन्नैवास्ति उत्सर्पिणी खलु तत्र कालः प्रज्ञप्तः श्रमणायुष्मन् ! इत्येषा जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः सूर्यप्रज्ञप्तिः वस्तु समासेन समाप्तं भवति। जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे चन्द्रौ उदीचीनप्राचीन मुद्गत्य प्राचीनदक्षिण-मागच्छतः यथा सूर्यवक्तव्यता यथा पञ्चमशतकस्य दशमे उद्देशे यावदनवस्थितः खलु कालः प्रज्ञप्तः श्रमणायुष्मन् ! इत्येषा जम्बूद्वीप प्रज्ञप्तिः वस्तु समासेन समाप्तं भवति ॥ सू०१६ ॥

सम्बन्ध में मंडलादि का विचार करने में नहीं आया है। और न उनकी गति की ही प्ररूपणा की गइ है। तथा जो तारक है वे अवस्थित मण्डलवाले हैं इसलिये और चन्द्रादिको के साथ इनके योग के अभाव का चिन्तन किया गया है इसलिये इनके भी मंडलादिको प्ररूपणा नहीं की गई है। ॥१५॥

મંડળાદિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. તથા તેમની ગતિની પ્રરૂપણા પણ કરવામાં આવી નથી. તથા જે તારાઓ છે, તે અવસ્થિત મંડળવાળા છે. એથી અને ચન્દ્રાદિકોની સાથે એમના યોગના અભાવનું ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. એથી એમના મંડળાદિકનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું નથી. સૂ૦ ॥૧૫॥

टीका-'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे सूरिया' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सूर्यौ प्राकृते द्विवचनाभावाद् बहुवचनप्रयोगः 'उदीणपाईण उग्गच्छ' उदीचीनप्राचीन मुद्गत्य अत्र उद्गेव उदीचीनम् उदीच्या सह प्रत्यासन्नत्वात् प्राचीनं च प्राच्यादिशया प्रत्यासन्नत्वात् उदीचीनप्राचीनं दिगन्तरं क्षेत्रदिगपेक्षया उत्तरपूर्वस्याम् ईशानकोणे इत्यर्थः उद्गत्य पूर्वविदेहक्षेत्रापेक्षयोदयं प्राप्य 'पाईणदाहिणं आगच्छंति' प्राचीन दक्षिणमाच्छतः प्राचीन दक्षिणे दिगन्तरे पूर्वदक्षिणस्याम् आग्नेयकोणे इत्यर्थः आगतः-क्रमेणास्तं गच्छतः किमित्यर्थः, अयं भावः- न खलु उद्गमनमस्तमयनं चन्द्रदृष्टृपुरुषविवक्षया ज्ञातव्यम्, तथाहि-येषां पुरुषाणामदृश्यौ सन्तौ तौ सूर्यौ दृश्यौ भवेताम् ते पुरुषा स्तयोः सूर्ययोरुदयं व्यवहरन्ति, येषांतु पुरुषाणां दृश्यौ तौ अदृश्यौ भवेतां ते पुरुषास्तयोः सूर्ययोरस्तमयनं व्यवहरन्तीति

सूर्य के उदय और अस्तको लेकर अन्य कितनेक मिथ्याभिनिवेश वाले जन विरुद्ध प्ररूपणा करते हैं अतः उस विरुद्ध प्ररूपणा को ध्वस्त करने के लिये सूत्रकार १६ वें सूत्रका कथन कर रहे हैं—

''जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे सूरिया उदीण पाईण मुग्गच्छ' इत्यादि

टीकार्थ-इस में गौतमस्वामी ने प्रभुसे ऐसा पूछा है-हे भदन्त ! इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में दो [1] सूर्य 'उदीणपाईणं उग्गच्छ' ईशान दिशा में उदित होकर -पूर्व विदेह क्षेत्र की अपेक्षा उदय को प्राप्त होकर 'पाईण दाहिणं आगच्छंति' अग्नेय कोण में आते हैं क्या? क्रमशः अस्त होते हैं क्या? तात्पर्य यह है कि उदय और अस्त दृष्टा पुरुषो की अपेक्षा जानना चाहिये इसका स्पष्टीकरण इस प्रकार से है-जिन पुरुषों को अदृश्य हुए वे सूर्य दृश्य हो जाते हैं

સૂર્યના ઉદય તેમજ અસ્તને લઈને બીજા કેટલાક મિથ્યાભિનિવેશવાળા લોકો વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે, એથી તે વિરુદ્ધ પ્રરૂપણાને ધ્વસ્ત કરવા માટે સૂત્રકાર ૧૬ મા સૂત્રનું કથન કરે છે—'जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे सूरिया उदीण पाईण मुग्गच्छ' इत्यादि

ટીકાર્થ-આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે. હે ભદંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં બે [1] સૂર્યો 'उदीणपाईणं उग्गच्छ' ઈશાન દિશામાં ઉદિત થઈને-પૂર્વવિદેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઉદયને પ્રાપ્ત થઈને 'पाईणदाहिणं आगच्छंति' શું આગ્નેય કોણમાં આવે છે ? શું ક્રમશઃ અસ્ત થાય છે ? આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ઉદય અને અસ્ત દૃષ્ટા પુરુષોની અપેક્ષાએ જાણવા જોઈએ. આનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે-જે પુરુષોને અદૃશ્ય થયેલા તે સૂર્યો દૃશ્યમાન થઈ જાય છે. તે પુરુષો

[1] प्राकृत में द्विवचन नहीं होता है इसलिये मूल में 'सूरिया' ऐसे बहुवचनका प्रयोग किया गया है।

૧ પ્રાકૃતમાં દ્વિવચન નથી, એથી મૂળમાં 'सूरिया' આ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે.

उदयास्तमयने अनियते एवेति । सर्वत्र काकुपाठात् प्रश्नोऽवगन्तव्यः, ततो भरतादि क्षेत्रापेक्षया पूर्वदक्षिणस्या मुदयं प्राप्य दक्षिण प्रतीच्यामस्तं गच्छतः तत्रापि दक्षिणप्रतीच्याम-परविदेहक्षेत्रापेक्षयोदयं प्राप्य प्रतीचीनोदीचीने वायव्यकोणे आगच्छतः 'उदीणपाईण-मागच्छंति' उदीचीनप्राचीनमागच्छतः तत्रापि च वायव्यकोणे एरवतादि क्षेत्रापेक्षया उद्गत्योदीचीनप्राचीने इशानकोणे आगच्छतः किम्, एवंप्रकारेण सामान्यतो द्वयोः सूर्ययो रुदयविधिः प्रतिपादितः, विशेषतः पुनरेवं–यदा एकः सूर्य आग्नेयकोणे उद्गच्छति तत्र समुदितश्च भरतादीनि मेरुपर्वत दक्षिणदिग्वर्त्तीनि क्षेत्राणि प्रकाशयति तदा परोऽपि सूर्यो वायव्यकोणे समुदितो मन्दरस्योत्तरादिग्वर्त्तीनि ऐरवतादीनि क्षेत्राणि प्रकाशयति भारतश्च

वे पुरुष उन सूर्यों में उदय होनेका व्यवहार करते हैं और जिन पुरुषों को दृश्य हुए वे सूर्य अदृश्य हो जाते हैं वे उन में अस्त होनेका व्यवहार करते हैं इस कारण उदय अस्त यह व्यवहार अनियत ही है यहां सूत्र में काकु के पाठ से प्रश्न का निर्धारण करलेना चाहिये भरत आदि क्षेत्र की अपेक्षा पूर्व दक्षिण कोण में उदय को प्राप्त होकर वे दो सूर्य दक्षिण पश्चिम कोण में अस्त होते हैं ? अपर विदेह क्षेत्र की अपेक्षा दक्षिण पश्चिम कोण में उदय को प्राप्त करके वे दोनो सूर्य पूर्व उत्तर दिग्कोण में–वायव्य कोण मे अस्त होते हैं ? 'उदीण पाइण मागच्छंति' ऐरवतादिक्षेत्र की अपेक्षा वायव्य-कोण में उदय को प्राप्तकर ईशानकोण में अस्त होते हैं ? इस प्रकार सामान्य-रूप से दो सूर्यों की उदय विधि प्रतिपादित की अब विशेष रूप से वह इस प्रकार से हैं–जब एक सूर्य आग्नेयकोण में उदित होता है तब वह मेरुपर्वत की दक्षिण दिशा में रहे हुए भरतादिक्षेत्रों को प्रकाशित करता है उस समय दूसरा सूर्य वायव्यकोण में उदित होकर मन्दरपर्व की उत्तर दिशा में रहे हुए ऐरवतादि क्षेत्रों को प्रकाशित करता है । भरत क्षेत्र सम्बन्धी सूर्य मंडलभूमि

તે સૂર્યોમાં ઉદય હોવા સંબંધી વ્યવહાર કરે છે અને જે પુરુષોને દૃશ્યમાન થયેલા તે સૂર્યો અદૃશ્ય થઈજાય છે તે પુરુષો તેમનામાં અસ્ત હોવા સંબંધી વ્યવહાર કરે છે. આથી ઉદય અને અસ્ત એ વ્યવહાર અનિયત જ છે. અહીં સૂત્રમાં કાકુના પાઠથી પ્રશ્નનું નિર્ધારણ કરી લેવું જોઈએ ભરત વગેરે ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ પૂર્વ–દક્ષિણકોણમાં ઉદયને પ્રાપ્ત કરી તેઓ બે સૂર્યો દક્ષિણ–પશ્ચિમકોણમાં અસ્ત થઈ જાય છે ? અપરવિદેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દક્ષિણ–પશ્ચિમકોણમાં ઉદિત થઈને તે બન્ને સૂર્યો પૂર્વ ઉત્તર દિક્કોણમાં વાયવ્યકોણમાં અસ્ત થઈ જાય છે ? 'उदीणपाईण मागच्छंति' ઐરવતાદિ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વાયવ્યકોણમાં ઉદયને પ્રાપ્ત કરીને ઈશાનકોણમાં અસ્ત પામે છે ? આ પ્રમાણે સામાન્ય રૂપમાં બે સૂર્યોનો ઉદય વિધિ પ્રતિપાદિત કરી છે. હવે વિશેષ રૂપથી તે આ પ્રમાણે છે. જ્યારે એક સૂર્ય આગ્નેયકોણમાં ઉદિત થાય છે ત્યારે તે મેરુપર્વતની દક્ષિણદિશામાં આવેલા ભરતાદિ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે. તે સમયે બીજો સૂર્ય વાયવ્યકોણમાં ઉદિત થઈને મંદર-

सूर्यो मण्डलभ्राम्या भ्रमन् नैर्ऋतकोणे उद्गतः सन् अपरमहाविदेहान् प्रकाशयति ऐरवतस्तु सूर्यः ईशान दिग्विभागे समुद्गतः सन् पूर्वविदेहान् प्रकाशयति तदा अयं पूर्वविदेहप्रकाशकः सूर्यो दक्षिणपूर्वस्यां भरतादिक्षेत्रापेक्षयोदयं प्राप्नोति अपरविदेहप्रकाशस्तु सूर्यः अपरोत्तरस्यां दिशि ऐरवतादि क्षेत्रापेक्षयोदयति, अत्रैशान्यादि दिग्व्यवहारो मन्दरपर्वतापेक्षया ज्ञातव्यः, अन्यथा भरतादिजनानां स्वस्व सूर्योदयदिशि पूर्वदिक्त्वे आग्नेयकोणव्यवहारानुपपत्तेरिति प्रश्नः, भगवानाह-'हंता' इत्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त गौतम! अत्र हन्तेत्यव्ययं स्वीकारार्थे, तेन हे गौतम! यत्त्वं यथा प्रश्नयसि तत् तथैवेति, एतावता च च सूर्यस्य तिर्यग् गतिः कथिता ननु 'तत्थ रवीदसजोयण' इत्यादि गाथोक्तस्वस्थाना दूर्ध्वं-नाप्यधः। तेन ये एवं मन्यन्ते-सूर्यः पश्चिमसमुद्रं प्रविश्य पातालमार्गेण गत्वा पुनः पूर्व-

से भ्रमण करता हुआ नैऋत कोण मे उद्गत होजाता है और अपर महाविदेहो को प्रकाशित करता है। तथा ऐरवत क्षेत्र सम्बन्धी सूर्य भ्रमण करता हुआ ईशानकोण में पहुंच जाता है वहां वह पूर्व विदेहों को प्रकाशित करने लगता है तब पूर्वविदेह का प्रकाशक यह सूर्य दक्षिण पूर्वदिशा के कोण में भरतादि क्षेत्रों की अपेक्षा उदय को प्राप्त होता है और अपरविदेह का प्रकाशक जो सूर्य है वह अपर उत्तर दिशाके कोने में ऐरवतादि क्षेत्रों की अपेक्षा उदय को प्राप्त होता है यहां ऐशान आदिरूप जो दिग्व्यवहार है वह मन्दर पर्वत की अपेक्षा से है ऐसा जानना चाहिये नहीं तो भरतादिजनों के अपने अपने सूर्योदय की दिशा में पूर्वदिक्त्व मानने पर अग्नेयकोण के व्यवहार का अभाव मानना पडेगा इस प्रकार के इन गौतमस्वामी के प्रश्नों के उत्तर में प्रभु कहते हैं-हंता, गोयमा !' हां, गौतम! तुमने जैसे प्रश्न किये हैं उनका उत्तर वही है एतावता सूर्यकी तिर्यग्गति कही गइ है 'तत्थ रवी दस जोयण" के अनुसार उर्ध्वगति

પર્વતની ઉત્તરદિશામાં આવેલા ઐરવતાદિ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે. ભરતક્ષેત્ર સંબંધી સૂર્ય-મંડળ ભૂમિથી ભ્રમણ કરતું નૈઋતકોણમાં ઉદિત થાય છે. અને અપર મહા વિદેહો ને પ્રકાશિત કરે છે. તેમજ ઐરવત ક્ષેત્ર સંબંધી સૂર્ય ભ્રમણ કરતો-કરતો ઈશાનકોણમાં પહોંચે છે. ત્યાં તે પૂર્વવિદેહને પ્રકાશિત કરવા આડે છે. ત્યારે તે પૂર્વવિદેહનો પ્રકાશક આ સૂર્ય દક્ષિણ-પૂર્વદિશાના કોણમાં ભરતાદિ ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ ઉદય પામે છે અને અપરવિદેહનો પ્રકાશકજે સૂર્ય છે, તે અપર ઉત્તરદિશાના કોણમાં ઐરવતાદિ ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ ઉદય પામે છે. અહીં ઇશાન વગેરે રૂપ જે દિગ્વ્યવહાર છે તે મંદરપર્વતની અપેક્ષાએ છે, એવું જાણવું જોઈએ. નહીંતર ભરતાદિ લોકોના પોતપોતાના સૂર્યોદયની દિશામાં પૂર્વદિક્ત્વ માન્યા પછી આગ્નેયકોણના વ્યવહારનો અભાવ માનવો પડશે. આ જાતના ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નોના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'हंता! गोयमा!' હાં, ગૌતમ! તેં મને જે પ્રશ્ન કર્યો છે તેનો જવાબ તે પ્રમાણે જ છે. એતાવતા સૂર્યની તિર્યગ્ગતિ કહેવામાં આવી છે. 'तत्थ रवी-

समुद्रे उदयमासादयतीति तन्मतं निराकृतं भवतीति। एतस्य प्रश्नस्योत्तरं सूत्रकारोऽतिदेशमुखेनाह–'जहा पंचमसए' इत्यादि, 'जहा पंचमसए पढमे उद्देसे' यथा पञ्चमशतके प्रथमोद्देशके, एतस्यैव जम्बूद्वीपस्य पञ्चमशतके प्रथमोद्देशके कथितं तेनैव प्रकारेणात्रापि सूर्यस्योदयास्तमयनं ज्ञातव्यम्, कियत्पर्यन्तं पञ्चमोद्देशकस्य प्रथमोद्देशकप्रकरणमिह वक्तव्यं तत्राह–'जाव' इत्यादि, 'जाव णेवत्थि उस्सप्पिणी अवट्ठिएणं तत्थ काले पन्नत्ते समणाउसो' यावन्नैवास्ति उत्सर्पिणी अवस्थितः खलु तत्र कालः प्रज्ञप्तः श्रमणायुष्मन्! एतत्सूत्रपर्यन्तं पञ्चमशतकस्य प्रथमोद्देशकस्य प्रकरणमनुसन्धेयम्,

तथाहि–तत्रत्यं प्रकरणम् 'जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे दिवसे भवइ तयाणं उत्तरद्धे वि दिवसे भवइ। जयाणं भंते! उत्तरद्धे दिवसे भवइ तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरित्थिमपच्चत्थिमेणं राई भवइ? हंता गोयमा! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे दिवसे जाव राई भवइ। जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं दिवसे भवइ तयाणं पच्चत्थिमेणवि दिवसे भवइ, जयाणं पच्चत्थिमेणं दिवसे भवइ तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं राई भवइ। हंता, गोयमा! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं दिवसे जाव राई भवइ। जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं उत्तरद्धे वि उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, जयाणं उत्तरद्धे उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स

या अधोगति नहीं कही गई है। इसलिये जो ऐसा मानते हैं कि "सूर्य पश्चिम समुद्र में प्रवेश करके पातालमार्ग से होकर, पुनः पूर्व समुद्र में उदित होताहै" सो इस सैद्धान्तिक कथन से उनका इस प्रकार का कथन निरस्त हो जाता है इस प्रश्न का उत्तर सूत्रकार ने इस अतिदेशमुख के द्वारा दिया है–'जहा पंचमसए पढमे उद्देसे' जिस प्रकार इसी जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति के पंचमशतक में प्रथम उद्देशक में कहा गया है उसी प्रकार से सूर्य के उदय अस्त के सम्बन्ध में यहां पर भी जानना चाहिये पंचमशतक के प्रथम उद्देशक का प्रकरण "जाव णेवत्थि उस्सप्पिणी अवट्ठिएणं तत्थ काले पण्णत्ते "समणाउसो" इस सूत्र तक का यहां ग्रहण करना चाहिये जिज्ञासुओं के निमित्त हम वहां का वह प्रकरण

दसजोयण' મુજબ ઉર્ધ્વગતિ અથવા અધોગતિ કહેવામાં આવી છે. એથી જે આ પ્રમાણે માને છે કે 'સૂર્ય પશ્ચિમસમુદ્રમાં પ્રવિષ્ટ થઈને પાતાલ માર્ગમાં થઈને પુનઃ પૂર્વ-સમુદ્રમાં ઉદય પામે છે.' તો આ સૈદ્ધાન્તિક કથનથી તેમનું આ જાતનું કથન નિરસ્ત થઈ જાય છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સૂત્રકારે આ અતિદેશ મુખ વડે આપ્યો છે–'जहा पंचमसए पढमे उद्देसे' જે પ્રમાણે આ જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિના પંચમ શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં કહેવામાં આવેલું છે, તે પ્રમાણે જ સૂર્યના ઉદય-અસ્તના સંબંધમાં અહીં પણ જાણવું જોઈએ. પંચમ શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશકનું પ્રકરણ 'जाव णेवत्थि उस्सप्पिणी अवट्ठिएणं

पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं जहण्णिया दुवालसमुहुत्ता राई भवइ, हंता, गोयमा ! जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे जाव दुवालसमुहुत्ता राई भवइ, जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ जाव तयाणं जंबुद्दीवे दीवे दाहिणेणं जाव राई भवइ, जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे अट्ठारस मुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, तयाणं उत्तरद्धे अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, जयाणं उत्तरद्धे अट्ठारस मुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं साइरेगा दुवालसमुहुत्ता राई भवइ, हंता, गोयमा ! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे जाव राई भवइ। जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, तयाणं पच्चत्थिमेणं अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, जयाणं पच्चत्थिमेणं तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं साइरेगा दुवालसमुहुत्ता राई भवइ, एवं एएणं कमेणं उ सारेयव्वं। सत्तरसमुहुत्ते दिवसे तेरसमुहुत्ता राई सत्तरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगा तेरसमुहुत्ता राई, सोलसमुहुत्ते दिवसे चोद्दसमुहुत्ता राई सोलसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगा चोद्दसमुहुत्ता राई पण्णरसमुहुत्ते दिवसे पण्णरसमुहुत्ता राइ, पण्णरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगपण्णरसमुहुत्ता राई, चोद्दसमुहुत्ते दिवसे सोलसमुहुत्ता राई भवइ, जयाणं चोद्दसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ तयाणं सातिरेगा सोलसमुहुत्ता राई भवइ, जयाणं तेरसमुहुत्ते दिवसे भवइ तयाणं सत्तरमुहुत्ता राई भवइ, जयाणं तेरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ तयाणं सातिरेगा सत्तरसमुहुत्ता राई भवइ। जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे जहण्णए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ तयाणं उत्तरद्धे वि। जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे उत्तरद्धे जहण्णएणं दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ, हंता गोयमा ! एवंचेव उच्चारेयव्वं जाव राई भवइ। जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरपुरत्थिमेणं दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ जयाणं पच्चत्थिमेणवि जहण्णए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ, जयाणं पच्चत्थिमे जहण्णएण दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ? हंता, गोयमा ! जाव राई भवइ। जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ तयाणं उत्तरद्धे वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ जयाणं उत्तरद्धे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं अणंतरपुरेक्खडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ ? हंता, गोयमा ! जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ तहेव जाव पडिवज्जइ। जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ तयाणं पच्चत्थिमेणवि वासाणं पढमे समए, तयाणं जाव मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं अणंतरपच्छाकडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवण्णे भवइ? हंता, गोयमा ! जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिमेणं एवं चेव सव्वं उच्चारेयव्वं जाव पडिवण्णे भवइ। एवं जहा समएणं अभिलावो भणिओ वासाणं तहा आवलियाए वि भाणियव्वो, आणापाणूए

वि, थोवेण वि, लवेण वि, मुहुत्तेण वि, अहोरत्तेण वि, पक्खेण वि, मासेण वि, उऊण वि, एएसिं सव्वेसिं जहा समयस्स अभिलावो तहा भाणियव्वो। जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे हेमंताणं पढमे समए पडिवज्जइ, जहेव वासाणं अभिलावो तहेव हेमंताण वि, गिम्हाण वि, भाणियव्वो जाव उत्तराण वि, एवं एए तिण्णि वि, एतेसिं तीसं आलावगा भाणियव्वा। जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणद्धे पढमे अयणे पडिवज्जइ तयाणं उत्तरद्धे वि पढमे अयणे पडिवज्जइ जहा समएणं अभिलावो तहेव अयणेण वि भाणियव्वो, जाव अणंतरपच्छाकडसमयंसि पढमे अयणे पडिवण्णे भवइ, जहा अयणेणं अभिलावो तहा संवच्छरेण वि भाणियव्वो, जुएणवि वाससएण वि वाससहस्सेण वि वाससयसहस्सेणवि पुव्वंगेण वि पुव्वेणावि तुडियंगेण वि तुडिएण वि, एवं पुव्वे पुव्वांगे तुडिए तुडियंगे अववे अववांगे हुहूए हुहूयंगे उप्पले उप्पलांगे पउमे पउमंगे णलिणे णलियंगे अत्थणिउरे २ अउए२ णउए२ पउए२ चुलिए२ सीसपहेलियर पलिओवमेणवि सागरोवमेणवि भाणियव्वो। जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ तयाणं उत्तरद्धे वि पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ जयाणं उत्तरद्धे पढमा तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं णेवत्थि ओसप्पिणी णेवत्थि उस्सप्पिणी अवट्ठिएणं तत्थ काले पण्णत्ते समणाउसो!, हंता गोयमा! तं चेव उच्चारेयव्वं जाव समणाउसो! जहा ओसप्पिणीए आलावगो भणियो एवं उस्सप्पिणीए वि, भाणियव्वो त्ति' एतत्पर्यन्तं पञ्चमशतकप्रथमोद्देशकप्रकरणस्य मूलं यावत्पदेन गृह्यते। (अस्य च्छाया—यदा खलु भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे दिवसो भवति तदा खलु उत्तरार्द्धेऽपि दिवसो भवति, यदा खलु

यहां प्रकट करते हैं वह प्रकरण इस प्रकार से हैं–'जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे दिवसे भवइ तयाणं उत्तरद्धे वि दिवसे भवइ' गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है–हे भदन्त! जब इस जम्बू द्वीप नामके द्वीपमें दक्षिणार्द्ध में दक्षिणदिग्भाग में दिवस होता हैं तो क्या तब उत्तरार्ध में भी दिवस होता है? 'जयाणं भंते! उत्तरद्धे दिवसे भवइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं राई भवइ' हे भदन्त! जब उत्तरार्ध में दिवस होता है तो क्या तब इस जंबूद्वीप नामके द्वीप में मंदर पर्वत की पूर्व पश्चिम दिशा में रात्रि होती

तत्थ काले पण्णत्ते समणाउसो' આ સૂત્ર સુધી અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ. જિજ્ઞાસુઓ માટે અમે તે પ્રકરણ અત્રે પ્રકટ કરીએ છીએ. તે પ્રકરણ આ પ્રમાણે છે–'जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे दिवसे भवइ तयाणं उत्तरद्धे वि दिवसे भवइ' ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે–કે ભદંત! જ્યારે આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં, દક્ષિણાર્દ્ધમાં, દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં દિવસ હોય છે ત્યારે શું ઉત્તરાર્દ્ધમાં પણ દિવસ હોય છે? 'जयाणं भंते! उत्तरद्धे दिवसे भवइ तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं राई भवइ' હે ભદંત! જ્યારે ઉત્તરાર્દ્ધમાં દિવસ હોય છે. ત્યારે શું આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં, મંદરપર્વતની પૂર્વ–પશ્ચિમદિશામાં રાત્રિ હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ

उत्तरार्द्धे दिवसो भवति तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वेण पश्चिमेन रात्रि र्भवति, हन्त गौतम ! यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्द्धे दिवसो भवति यावद्रात्रि र्भवति। यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वस्यां दिवसो भवति तदा खलु पश्चिमायामपि दिवसो भवति यदा खलु पश्चिमायां दिवसो भवति तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरदक्षिणस्यां रात्रि र्भवति, हन्त गौतम ! यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे

है? इसके उत्तर में प्रभु गौतमस्वामी से कहते हैं–'हंता गोयमा ! जयाणं जंबुद्दीवे दाहिणद्धे दिवसे जाव राइ भवइ' हां गौतम ! जब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में दक्षिणार्ध में दिवस होता है तब उत्तरार्ध में भी दिवस होता है और जब उत्तरार्ध में दिवस होता है तब मंदर पर्वत की पूर्व और पश्चिम दिशा में रात्रि होती है। 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवेदीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमे णं दिवसे भवइ, तयाणं पच्चत्थिमेण वि दिवसे भवइ' हे भदन्त ! जंबूद्वीप नामके द्वीप में स्थित मन्दर पर्वतकी पूर्व दिशा में जब दिवस होता है तव 'पच्चत्थिमेण वि दिवसे भवइ' पश्चिम दिशा में भी दिवस होता है क्या? और 'जयाणं पच्चत्थिमेणं दिवसे भवइ तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं राई भवइ' जब पश्चिम दिशा में दिवस होता है तब क्या जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की उत्तर और दक्षिण दिशा में रात्रि होती है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं– 'हंता, गोयमा !' हां गौतम ! ऐसा ही होता है अर्थात् जम्बूद्वीप नामके द्वीप में स्थित मन्दर पर्वत की पूर्व दिशा में दिवस होता है तब पश्चिम दिशा में भी दिवस होता है और जब पश्चिम दिशा में दिवस होता है तब जम्बूद्वीप नामके

ગૌતમસ્વામીને કહે છે–'हंता गोयमा ! जयाणं जंबुदीवे दाहिणद्धे दिवसे जाव राइ भवइ' હાં, ગૌતમ ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં દક્ષિણાર્દ્ધમાં દિવસ હોય છે ત્યારે ઉત્તરાર્દ્ધમાં પણ દિવસ હોય છે અને જ્યારે ઉત્તરાર્દ્ધમાં દિવસ હોય છે, ત્યારે મંદરપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં રાત્રિ હોય છે. 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं दिवसे भवइ, तयाणं पच्चत्थिमेण वि दिवसे भवइ' હે ભદંત ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં દિવસ હોય છે ત્યારે 'पच्चत्थिमेण वि दिवसे भवइ' શું પશ્ચિમદિશામાં પણ દિવસ હોય છે ? અને 'जयाणं पच्चत्थिमेणं दिवसे भवइ तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं राई भवइ' જ્યારે પશ્ચિમદિશામાં દિવસ થાય છે ત્યારે શું જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણદિશામાં રાત હોય છે ! એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'हंता गोयमा !' હાં, ગૌતમ ! આ પ્રમાણે જ હોય છે. એટલે કે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં દિવસ હોય છે ત્યારે પશ્ચિમદિશામાં પણ દિવસ હોય છે અને જ્યારે પશ્ચિમદિશામાં દિવસ હોય છે ત્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત મંદરપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણદિશામાં રાત્રિ

मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वस्यां दिवसो यावत्. रात्रि र्भवति, यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्द्धे उत्कर्षतोऽष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति तदा खलु उत्तरार्द्धेऽपि उत्कर्षतोऽष्टादश मुहूर्त्तो दिवसो भवति, यदा खलु उत्तरार्द्धे उत्कृष्टतोऽष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पूर्वस्यां पश्चिमायां जघन्या द्वादशमुहूर्त्ता रात्रिर्भवति ? हंत गौतम ! यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे यावद् द्वादशमुहूर्त्ता रात्रि र्भवति । यदा खलु भदन्त !

द्वीप में स्थित मन्दर पर्वतकी उत्तर और दक्षिण दिशा में रात्रि होती है 'जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं दिवसे जाव राई भवइ' यही बात इस सूत्रपाठ द्वारा प्रभु की ओर से उत्तर रूप मे प्रकट की गई है। 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे उक्कोसए अट्ठारस मुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं उत्तरद्धे वि उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' हे भदन्त ! जब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में दक्षिण दिग्भाग में उत्कृष्ट रूप से मुहूर्त का दिन होता है तब उत्तरार्ध में भी उत्कृष्ट रूप १८ मुहूर्त्त का दिवस होता है और 'जयाणं उत्तरद्धे उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं जहण्णिया दुवालसमुहुत्ता राई भवइ' जब उत्तरार्द्ध में उत्कृष्ट दिवस १८ मुहूर्तका होता है तब क्या जम्बूद्वीप नामके द्वीप है मन्दरपर्वत का पूर्व पश्चिम दिशा में जघन्य १२ मुहूर्त की रात्रि होती है ? उत्तर में प्रभु कहते हैं- 'हंता गोयमा' हां गौतम ! ऐसा ही होता है-जब मेरु की दक्षिण दिशा में अठारह मुहूर्त का दिवस होता है तब उसकी उत्तर दिशा में भी १८ मुहूर्त का दिवस होता है और जब मेरु की उत्तर दिशा में १८ मुहूर्त का दिवस होता है तब इस जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दर पर्वत के पूर्व भागमें और पश्चिम भाग में जघन्य

હોય છે. 'जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं दिवसे जाव राई भवइ' એજ વાત આ સૂત્ર વડે પ્રભુએ પ્રકટ કરી છે. 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे उक्कोसए अट्ठारस मुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं उत्तरद्धे वि उक्कोसए अट्ठारस मुहुत्ते दिवसे भवइ' હે ભદંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે ઉત્તરાર્દ્ધમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે અને 'जयाणं उत्तरद्धे उक्कोसए अट्ठारस मुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं जहण्णिया दुवालसमुहुत्ता राई भवइ' જ્યારે ઉત્તરાર્દ્ધમાં ઉત્કૃષ્ટ દિવસ ૧૮ મુહૂર્તનો થાય છે ત્યારે શું જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમદિશામાં જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે ? એના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'हंता गोयमा !' હાં, ગૌતમ ! આમ જ થાય છે. જ્યારે મેરુની દક્ષિણદિશામાં ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે તેની ઉત્તર દિશામાં પણ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. અને જ્યારે મેરુની ઉત્તરદિશામાં ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે આ જંબૂદ્વીપ નામક

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वस्यामुत्कर्षतोऽष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति यावत् तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणस्यां यावद्रात्रि र्भवति। यदा खलु भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्द्धे अष्टादशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति तदा खलु उत्तरस्य मु अष्टादश मुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति, यदा खलु उत्तरार्द्धेऽष्टादशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वस्यां सातिरेका द्वादशमुहूर्त्ता रात्रिर्भवति? हंत गौतम! यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे यावद्रात्रिर्भवति यदा खलु भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पूर्वस्या मष्टादशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति तदा खलु पश्चिमायाम्० यदा खलु पश्चिमायां तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरस्यां दक्षिणस्यां सातिरेका द्वादशमुहूर्त्ता रात्रिर्भवति। एवमेतेन क्रमेणोत्सारयितव्यम्। सप्तदशमुहूर्त्तो दिवसः त्रयोदशमुहूर्त्ता रात्रिः सप्तदशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसः सातिरेकत्रयोदश मुहूर्त्ता रात्रिः षोडशमुहूर्त्तो दिवस श्चतुर्दशमुहूर्त्ता रात्रिः षोडशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसः सातिरेक चतुर्दशमुहूर्त्ता रात्रिः पञ्चदशमुहूर्त्तो दिवसः पञ्चदशमुहूर्त्ता रात्रिः, पञ्चदशमुहूर्त्तानंतरो दिवसः सातिरेक पञ्चदशमुहूर्त्ता रात्रिः चतुर्दशमुहूर्त्तो दिवसः षोडशमुहूर्त्ता रात्रिः चतुर्दशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसः सातिरेकषोडशमुहूर्त्ता रात्रि र्भवति त्रयोदशमुहूर्त्तो दिवसः सप्तदशमुहूर्त्ता रात्रिः त्रयोदशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसः सातिरेक सप्तदशमुहूर्त्ता रात्रिः। यदा खलु भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्द्धे जघन्यो द्वादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति तदा खलु उत्तरार्द्धेऽपि, यदा खलु उत्तरार्द्धेऽपि० तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पूर्वस्यां पश्चिमायाम् उत्कृष्टा अष्टादशमुहूर्त्ता रात्रिर्भवति? हंत गौतम! एवमेवोच्चारयितव्यं यावद् रात्रिर्भवति। यदा खलु भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पूर्वस्यां जघन्यो द्वादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति तदा खलु पश्चिमायामपि० यदा खलु पश्चिमायामपि० तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्योत्तरस्यां दक्षिणस्यामुत्कृष्टा अष्टादशमुहूर्त्ता रात्रिर्भवति? हन्त गौतम! यावद्रात्रि र्भवति, यदा खलु भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्द्धे वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, तदा खलु उत्तरार्द्धेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते यदा खलु उत्तरार्द्धेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वस्यां पश्चिमाया मनन्तरपुरस्कृतसमये वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, हन्त गौतम! यदा खलु भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्द्धे वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तथैव यावत् प्रतिपद्यते। यदा खलु भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वस्यां वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा खलु पश्चिमायामपि वर्षाणां प्रथमः समयः, यदा खलु पश्चिमायां वर्षाणां प्रथमः समयः तदा खलु यावन्मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरदक्षिणेनानन्तरपश्चात्कृतसमये वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपन्नो भवति, हन्त गौतम! यदा खलु भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वस्याम् एवमेव सर्व मुच्चारयितव्यम् यावत् प्रतिपन्नो भवति। एवं यथा समयेनाभिलापो भणितो वर्षाणां तथा आवलिकयाऽपि भणितव्यः। आनतप्राणतेनापि, स्तोकेनापि लवेनापि मुहूर्तेनापि अहोरात्रेणापि,

पक्षेणापि मासेनापि, ऋतुनाऽपि एतेषां सर्वेषां यथा समयस्याभिलाप स्तथा भणितव्याः। यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे हेमन्तानां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तथैव वर्षाणामभिलाप स्तथैव हेमन्तेनापि ग्रीष्मेणापि भणितव्यः यावदुत्तरेण० एवमेते त्रयोऽपि, एतेषां त्रिंशदभिलापाः भणितव्याः। यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणार्द्धे प्रथममयनं प्रतिपद्यते, तदा खलु उत्तरार्द्धेऽपि प्रथममयनं प्रतिपद्यते, यथा समयेनाभिलाप स्तथैवायनेनापि भणितव्यो यावदनन्तरपश्चात् कृतसमये प्रथममयनं प्रतिपन्नं भवति। यथाऽयनेनाभिलाप स्तथा संवत्सरेणापि भणितव्यः युगेनापि वर्षशतेनापि, वर्ष सहस्रेणापि वर्षशतसहस्रेणापि, पूर्वाङ्गेनापि पूर्वेणापि त्रुटिताङ्गेनापि त्रुटितेनापि, एवं पूर्व२ त्रुटितम् २ अडडम् २ अववम् २ हूहूकम् २ उत्पलम् २ पद्मम् २ नलिनम् २ अर्थनिपुणम् २ चूलिकं च २ शीर्षप्रहेलिकं च २ पल्योपमेनापि सागरोपमेणापि भणितव्यः। यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्द्धे प्रथमा अवसर्पिणी प्रतिपद्यते, तदा खलु उत्तरार्द्धेऽपि प्रथमा अवसर्पिणी प्रतिपद्यते, यदा खलु उत्तरार्द्धे प्रथमा तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वस्यां पश्चिमायां नैवास्ति अवसर्पिणी नैवास्ति उत्सर्पिणी, अवस्थितः खलु तत्र कालः श्रमणायुष्मन् ! हे गौतम ! तदेवोच्चारयितव्यं यावत् श्रमणायुष्मन् ! यथा अवसर्पिण्या आलापको भणितः एवं उत्सर्पिण्या अपि भणितव्य इति। एतत्पर्यन्तं यावत्पदग्राह्य पञ्चमशतकीयप्रकरणस्य छाया ॥

सम्प्रति एतत्प्रकरणस्य व्याख्यानं प्रस्तूयते—तथाहि—अथोक्तक्षेत्र विभागानुसारेण रात्रिदिवसविभागं दर्शयितुमाह—'जयाणं' इत्यादि, 'जयाणं भंते' यदा—यस्मिन्काले खलु भदन्त ! 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे—सर्व द्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'दाहिणद्धे दिवसे भवइ' दक्षिणार्द्धे दक्षिणदिग् विभागे दिवसो भवति, 'तयाणं उत्तरद्धे वि दिवसे भवइ' तदा खलु तस्मिन् समये उत्तरार्द्धेऽपि दिवसो भवति एकस्य सूर्यस्यैकस्यां दिशि मण्डलचारे अपरस्य सूर्यस्य

---

१२ मुहूर्त की रात्रि होती है। 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मन्दरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, जाव तयाणं जंबुद्दीवे दीवे दाहिणेणं जावराई भवइ' हे भदन्त ! जब जंबुद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व दिशा में उत्कृष्ट अठारह मुहूर्त का दिवस होता है तब पश्चिम दिशा में भी १८ मुहूर्तका उत्कृष्ट दिवस होता है और जब पश्चिम दिशा में १८ मुहूर्त का उत्कृष्ट दिवस होता है तब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में स्थित सुमेरु पर्वत की उत्तर

દ્વીપમાં મંદરપર્વતના પૂર્વભાગમાં અને પશ્ચિમ ભાગમાં જઘન્ય ૧૨ બાર મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. 'जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे मन्दरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं उक्कोसए अट्ठारस मुहुत्ते दिवसे भवइ, जाव तयाणं जंबुदीवे दीवे दाहिणेणं जाव राई भवइ' હે ભદંત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે પશ્ચિમદિશામાં પણ ૧૮ મુહૂર્તનો ઉત્કૃષ્ટ દિવસ હોય છે અને જ્યારે

पूर्वसूर्य संमुखीनायामे वापरस्यां दिशि मण्डचारसंभवात् 'जयाणं पच्चत्थिमेण दिवसे भवइ' यदा खलु पश्चिमायां दिशि दिवसो भवति 'तयाणं' तदा खलु 'जंबुदीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं राई भवई' मन्दरस्य मेरोः पर्वतस्योत्तरदक्षिणेन उत्तरस्यां दक्षिणस्यां दिशि रात्रि भवतीति प्रश्नः, भगवानाह- 'हंता' इत्यादि, 'हंता गोयमा' हंत गौतम ! 'जयाणं जंबुदीवे दीवे' यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे 'मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं जाव राई भवइ' मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि यावद्रात्रि भवति अत्र यावत्पदेन-पूर्वस्यां दिवसो भवति तदा खलु पश्चिमायामपि दिवसो भवति, यदा खलु पश्चिमायां दिशि दिवसो भवति तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरस्यां दक्षिणस्यां चेति प्रश्नवाक्यस्य संग्रहो भवतीति उत्तरम्। 'जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे' यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे 'दाहिणद्धे उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' दक्षिणार्द्धे मेरो र्दक्षिणदिग् विभागे उत्कर्षतोऽष्टादशमुहूर्त्तोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसः-दिनं भवति 'तयाणं उत्तरद्धे वि अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' तदा-यस्मिन्काले मेरो र्दक्षिण भागेऽष्टादशमुहूर्त्त प्रमाणको दिवसो भवति तस्मिन्काले खलु उत्तरार्द्धे मेरोरुत्तरभागेऽपि उत्कर्षतोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवति 'जयाणं उत्तरद्धे उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' यदा खलु उत्तरार्द्धे मन्दरस्योत्तरभागे अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवति अत्र दक्षिणार्द्धे उत्तरार्द्धे चोभयत्रापि अर्द्धशब्दो भागवचन स्तेन मेरोर्दक्षिणभागे उत्तर भागे चेत्यर्थः अर्द्धशब्दस्य भागमात्रार्थत्वात् यदि कदाचित् मेरो र्दक्षिणार्द्धे उतरार्द्धे च समग्र एव दिवसः स्यात् तदा कथं पूर्वेणापरेण च रात्रिः स्यादिति वक्तुं युज्येत-अर्द्धद्वयग्रहणेन

और दक्षिण दिशा में १२ मुहूर्त प्रमाणवाली जघन्य रात्रि होती है। इस तरह क्षेत्र परावृत्ति से दिवस रात्रि के प्रमाण विषय में प्रश्नोत्तर वाक्य का समन्वय करके सब अच्छी तरह से समझ लेना चाहिये सूत्र में जो उत्तरार्ध और दक्षिणार्ध ऐसे शब्द आये हैं सो वहां अर्ध शब्द भागका वाचक जानना चाहिये आधेका वाचक नहीं। सूर्य के १८४ मंडल होते हैं इनमें जम्बूद्वीप में ६५ मंडल हैं ११९ मंडल लवण समुद्र में हैं। सूर्य जब सर्वाभ्यन्तर मंडल में पहुंच कर गति क्रिया करता है तब दिवस १८ मुहूर्त का होता है और जब सर्वबाह्य-

---

પશ્ચિમદિશામાં ૧૮ મુહૂર્તનો ઉત્કૃષ્ટ દિવસ હોય છે ત્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત સુમેરુપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણદિશામાં ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણવાળી જઘન્ય રાત્રિ હોય છે.

આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર પરાવૃત્તિથી દિવસ-રાત્રિના પ્રમાણ વિષયમા પ્રશ્નોત્તર વાક્યનો સમન્વય કરીને બધું સારી રીતે સમજી લેવું જોઇએ. સૂત્રમાં જે ઉત્તરાર્દ્ધ અને દક્ષિણાર્દ્ધ એવા શબ્દો આવેલા છે અર્ધ શબ્દ ત્યાં ભાગના વાચક છે, એવું જાણવું જોઇએ. અર્ધાનો વાચક આ શબ્દ નથી. સૂર્યના ૧૮૪ મંડળો હોય છે આમાં જંબૂદ્વીપમાં ૬૫ મંડળો છે. ૧૧૯ મંડળો લવણસમુદ્રમાં છે. સૂર્ય જ્યારે સર્વાભ્યંતર મંડળમાં પહોંચીને

सर्वक्षेत्रस्य गृहीतत्वात्, तस्मात् दक्षिणार्द्धादि शब्देन दक्षिणादि भागमात्रमेव ज्ञातव्यं नतु अर्द्धमिति 'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स' तदा तस्मिन्काले यस्मिन् काले मेरोर्दक्षिणोत्तरभागे अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवति तस्मिन्काले मन्दरस्य मन्दरनामकस्य पर्वतस्य 'पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं' पूर्वपश्चिमेन पूर्वस्यां पश्चिमायां पूर्वभागे पश्चिमभागे चेत्यर्थः, 'जहण्णिया दुवालसमुहुत्ता राई भवइ' जघन्यिका अतिशयेन जघन्या स्वल्पा द्वादशमुहूर्त्ता-जघन्येन द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि र्भवति तत्रैकस्यापि सूर्यस्याभावादित्येवं काक्वा प्रश्नः, भगवानाह-'हंता' इत्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त गौतम ! यदा खलु मेरो र्दक्षिणभागे अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति, यदा खलु मेरोरुत्तरभागेऽपि अष्टादश मुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवति तदा अस्मिन् जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पूर्वभागे मन्दरस्य पश्चिमभागे च जघन्या द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि र्भवतीति भगवत उत्तरमिति ।

सम्प्रति क्षेत्र परावृत्त्या दिवस रात्रिविभागं प्रश्नयन्नाह-'जयाणं भंते' इत्यादि, 'जयाणं भंते' यदा खलु भदन्त ! 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं' मन्दरस्य मन्दरनामकस्य पर्वतस्य पूर्वेण पूर्वस्मिन् दिग विभागे 'उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' उत्कर्षतोऽष्टादश मुहूर्त्तः-अष्टादशमुहूर्त्त प्रमाणको दिवसो भवति 'जाव तयाणं जंबुद्दीवे दीवे' यदा खलु मन्दरपर्वतस्य पश्चिमदिग् भागे उत्कर्षतोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवति यदा खलु पश्चिमभागेऽष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति एतत्पर्यन्तं यावत् पदग्राह्यं भवति, तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे 'दाहिणेणं जाव राई भवइ' दक्षिणेन-दक्षिणस्यां दिशि जघन्या द्वादशमुहूर्त्ता रात्रि र्भवति यदा खलु दक्षिणस्यां द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि र्भवति तदा मेरोरुत्तरभागे द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि र्भवति

मण्डल में सूर्य होता है तब सबसे कम दिवस १२ मुहूर्त का होता है फिर द्वितीय मण्डल से लेकर हर एक मंडल में एक मुहूर्त के ६१ भागों में से २-२ भाग प्रमाण वृद्धि होते होते १८३ वें मण्डल पर ६ छ मुहूर्त बढ जाते हैं। इस प्रकार अठारह मुहूर्त का दिवस उत्कृष्ट रूप से होता है और रात्रि तब १२ मुहूर्त की होती है। इस तरह अहोरात्र के ३० मुहूर्त हो जाते हैं क्योंकि १ अहोरात ३० मुहूर्त का होता है। जब १८ मुहूर्त का दिवस होता है-तब १२ मुहूर्त की रात्रि होती है और जब १८ मुहूर्त की रात्रि होती है-तब १२ मुहूर्त का दिन होता है

ગતિ ક્રિયા કરે છે ત્યારે દિવસ ૧૮ મુહૂર્તનો થાય છે અને જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળમાં સૂર્ય હોય છે ત્યારે સૌથી કમ સમયનો દિવસ ૧૨ મુહૂર્તનો હોય છે. પછી દ્વિતીય-મંડળથી માંડીને દરેક મંડળમાં એક મુહૂર્તના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨-૨ ભાગપ્રમાણ વૃદ્ધિ થતાં ૧૮૩ મા મંડળ ઉપર ૬ મુહૂર્તો વધી જાય છે. આ પ્રમાણે ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી હોય છે અને રાત્રિ ત્યારે ૧૨ મુહૂર્ત જેટલી હોય છે. આ પ્રમાણે અહોરાતના ૩૦ મુહૂર્તો થાય છે કેમકે ૧ અહોરાત ૩૦ મુહૂર્તનું થાય છે. જ્યારે ૧૮

तदा मेरोः पूर्वपश्चिमभागेऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवतीति, एवं प्रकारेण क्षेत्रपरावृत्त्या दिवसरात्रिप्रमाणविषये प्रश्नोत्तरवाक्यस्य समन्वयं कृत्वा सर्वं सम्यग् ज्ञातव्यम् इति सामान्यतो दिवसरात्रिविभाग इति। अत्र खलु सूर्यस्य चतुरशीत्यधिकं मण्डलशतं भवति, तत्र किल जम्बूद्वीपमध्ये पञ्चषष्टिर्मण्डलानि भवन्ति एकोनविंशत्यधिकं च शतं मण्डलानां लवणसमुद्रमध्ये भवति, तत्र यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डले तदाऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवति, यदा तु सर्ववाह्ये मण्डले तदाऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवति, ततश्च द्वितीयमण्डलादारभ्य प्रतिमण्डलं द्वाभ्यां मुहूर्त्तैकषष्टिभागाभ्यां दिवसस्य वृद्धौ त्र्यशीत्यधिकशततममण्डले षड् मुहूर्त्ता वर्द्धन्ते इत्येवं प्रकारेणाष्टादशमुहूर्त्त प्रमाको दिवस उत्कर्षतो भवति अत एव तदा द्वादशमुहूर्त्ता रात्रि भवति त्रिंशन्मुहूर्त्तमात्रप्रमाणकत्वादेवाहोरात्रस्य एषु यदा अष्टादशमुहूर्त्तो दिवस स्तदा द्वादशमुहूर्त्ता रात्रि यदातु द्वादशमुहूर्त्तो दिवस स्तदाऽष्टदशमुहूर्त्ता रात्रि भवतीति।

सम्प्रति-दिवसरात्र्योर्वृद्धिह्रासविषये प्रश्नयन्नाह-'जयाणं भंते' इत्यादि, 'जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे' यदा खलु भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे-सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'दाहिणद्धे अट्ठारस मुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ' दक्षिणार्द्धे-मेरोः दक्षिणभागे अष्टादशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति, यदा खलु सर्वाभ्यन्तरमण्डलानन्तरे मण्डले सूर्ये भवति तदा मुहूर्त्तैकषष्टि भागद्वयहीनोऽष्टादशमुहूर्त्तो दिवसे भवति स चाष्टादशमुहूर्त्तादनन्तरोअष्टादशमुहूर्त्तानन्तर इति कथ्यते इति। 'तयाणं उत्तरद्धे वि अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ' तदा खलु मन्दरपर्वतस्योत्तरार्द्धे-उत्तरभागेऽपि अष्टादशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति 'जयाणं उत्त-

'जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे' हे भदन्त! जब इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में 'दाहिणद्धे अट्ठारस मुहुत्ता णं दिवसे भवइ' मेरु के दक्षिण भाग में अठारह मुहूर्त्तानन्तर १८ मुहूर्त से कुछकम प्रमाण का दिवस होता है अर्थात् यहां जब सर्वाभ्यन्तर मंडल से अनन्तर मण्डल में सूर्य होता है जाता है तब एक मुहूर्त के ६१ भागों में से २ भाग हीन अठारह मुहूर्त का दिन होता है सो वही दीन अष्टादश मुहूर्त से अनन्तर होने के कारण अष्टादश मुहूर्त से कुछकम प्रमाण वाला होने के कारण अष्टादश मुहूर्त्तानन्तर कहा गया है 'तयाणं उत्तरद्धे वि अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ' तब मन्दर पर्वत के उत्तर दिग्भाग में भी १८

મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. ત્યારે ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. અને જ્યારે ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે ત્યારે ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. 'जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे' હે ભદંત! જ્યારે આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં 'दाहिणद्धे अट्ठारस मुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ' મેરુના દક્ષિણ ભાગમાં ૧૮ મુહૂર્તાનન્તર ૧૮ મુહૂર્ત કરતાં કંઈક કમ પ્રમાણનો દિવસ થાય છે. એટલે કે અહીં જ્યારે સર્વાભ્યંતરમંડળથી અનંતરમંડળમાં સૂર્ય ગતિ કરે છે ત્યારે એક મુહૂર્તના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગહીન ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. તો તેજ

रद्धे अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ' यदा खलु उत्तरार्द्धे-मन्दरदिग्भागे अष्टादशमुहूर्त्ता-नन्तरा-अष्टादशमुहूर्तात् किञ्चिन्न्यूनो दिवसो भवति, 'तयाणं जंबुद्दीवेदीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं साइरेगा दुवालसमुहुत्ता राई भवइ' तदा खलु मन्दरस्य दक्षिणे उत्तरे यदाऽष्टादशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति तस्मिन् काले खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वेण पूर्वदिग्विभागे सातिरेका-किञ्चिदधिका द्वादशमुहूर्त्ता-द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि भवति किमिति काक्वा प्रश्नः, भगवानाह-'हंत' इत्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त, गौतम! 'जयाणं जंबुद्दीवे दीवे जाव राई भवइ' यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे यावत् मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणे भागे उत्तरे भागे चाष्टादशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति तदा जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वत-स्य पूर्वस्यां दिशि सातिरेका द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि भवतीति।

मुहूर्तानन्तर दिवस होता है। तात्पर्य कहने का यह है कि सर्वाभ्यन्तर मंडल से अनन्तर मंडल में जब सूर्य पहुंचता है तब वहां पूरे १८ मुहूर्त का दिवस नहीं होता हैं किन्तु ६१ भागों मे से २ भाग कम १८ मुहूर्त का दिवस होना प्रारम्भ होजाता है इस तरह जब दक्षिण दिग्भाग में ऐसा होता है तब उत्तर दिग्भाग मे भी ऐसा ही दिवस होता है ऐसा दिवस ही अष्टादश मुहूर्तानन्तर दिवस कहा गया है। 'जयाणं उत्तरद्धे अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ' हे भदन्त! जब उत्तर दिग्भाग में-मन्दर पर्वत की उत्तर दिशा में कुछकम १८ मुहूर्त्त का दिवस होता है 'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं साइरेगा दुवालसमुहुत्ता राई भवइ' तब इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व दिशा में ६१ भागों में से २ भाग अधिक १२ मुहूर्त की रात्रि होती है क्या? इसके उत्तर में प्रभुने कहा है-'हंता, गोयमा! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे जाव

દિવસ અષ્ટાદશ મુહૂર્ત પછી હોવા બદલ અષ્ટાદશ મુહૂર્ત કરતાં કંઈક અલ્પપ્રમાણવાળો હોવા બદલ અષ્ટાદશ મુહૂર્તાનન્તર કહેવામાં આવેલ છે. 'तयाणं उत्तरद्धे वि अट्ठारस मुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ' ત્યારે મન્દરપર્વતના ઉત્તર દિગ્ભાગમાં પણ ૧૮ મુહૂર્તાનન્તર દિવસ હોય છે. તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે છે કે સર્વાભ્યંતરમંડળથી અનંતરમંડળમાં જ્યારે સૂર્ય પહોંચી જાય છે ત્યારે ત્યાં પૂરા ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોતો નથી પરંતુ ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગ કમ ૧૮ મુહૂર્તના દિવસનો પ્રારંભ થાય છે આ પ્રમાણે જ્યારે દક્ષિણદિગ્ભાગમાં આ પ્રમાણે થાય છે ત્યારે ઉત્તરદિગ્ભાગમાં પણ એવો જ દિવસ થાય છે. એવા દિવસને જ અષ્ટાદશ મુહૂર્તાનન્તર દિવસ કહેવામાં આવેલો છે. 'जयाणं उत्तरद्धे अट्ठारस मुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ' હે ભદંત! જ્યારે ઉત્તરદિગ્ભાગમાં મન્દરપર્વતની ઉત્તર-દિશામાં કંઈક કમ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. 'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं साइरेगा दुवालसमुहुत्ता राई भवइ' ત્યારે એક જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદર-પર્વતની પૂર્વદિશામા ૬૧ ભાગોમાંથી શું ૨ ભાગ અધિક ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'हंता, गोयमा! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे जाव राई भवइ' હાં,

सम्प्रति क्षेत्रपरावृत्या दिवसरात्र्यो विभागं न्यूनाधिकभावं च ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'जयाणं भंते' इत्यादि, 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं' यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य मेरुपर्वतस्य पूर्वेण पूर्वस्मिन् दिग्विभागे' अट्ठारस-मुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ' अष्टादश मुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति 'तयाणं पच्चत्थिमेण वि' तदा खलु मन्दरस्य पर्वतस्य पश्चिमेन-पश्चिमदिग्विभागेऽपि अष्टादशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति 'जयाणं पच्चत्थिमेणं' यदा खलु जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पश्चिमायां दिशि अष्टा-दशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति 'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स' तदा खलु जम्बू-द्वीपे द्वीपे मन्दरस्य-मेरोः पर्वतस्य 'उत्तरदाहिणेणं साइरेगा दुवालसमुहुत्ता राई भवइ' उत्तरदक्षिणेन उत्तरस्यां दक्षिणस्यां च दिशि सातिरेका द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि भवति तदा द्वाभ्यां मुहूर्त्तैकषष्टिभागाभ्यामधिका द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि भवति यावता यावता भागेन

राई भवइ' हां, गौतम ! ऐसा ही होता है जब जंबूद्वीप नामके इस द्वीप मे मन्दर पर्वतके दक्षिण भाग में और उत्तर दिग्भाग मे कुछकम १८ मुहूर्त का दिवस होता है-तब जम्बूद्वीप नामके इस द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व दिशा में कुछ अधिक १२ मुहूर्त की रात्रि होती है।

'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं अट्ठारस मुहुत्ता-णंतरे दिवसे भवइ' हे भदन्त ! जब जम्बूद्वीप नामके इस द्वीप में मन्दर पर्वतकी पूर्व दिशा में कुछ कम १८ मुहूर्त का दिवस होता है 'तयाणं पच्चत्थिमेणवि' तब मन्दर पर्वत की पश्चिम दिशा में भी कुछ कम १८ मुहूर्त का दिवस होता है और जब मन्दर पर्वत की पश्चिम दिशामें कुछ कम १८ मुहूर्त का दिवस होता है 'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं साइरेगा दुवालसमुहुत्ता राई भवइ' तब इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की उत्तर दिशा में और दक्षिण दिशा में कुछ अधिक १२ मुहूर्त की रात्रि होती है क्यों कि जितने २ भाग से हीन दिवस होने लगता है उतने उतने भाग

ગૌતમ ! આ પ્રમાણે જ થાય છે. જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક આ દ્વીપમાં મંદરપર્વતના દક્ષિણ ભાગમાં અને ઉત્તરદિગ્ભાગમાં કંઈક કમ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે ત્યારે જંબૂદ્વીપ નામક આ દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં કંઈક અધિક ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે.

'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण अट्ठारस मुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ' હે ભદંત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક આ દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં કંઈક કમ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે 'तयाणं पच्चत्थिमेणं वि' ત્યારે મંદરપર્વતની પશ્ચિમ-દિશામાં પણ કંઈક કમ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. 'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तर दाहिणेणं साइरेगा दुवालस मुहुत्ता राई भवइ' ત્યારે આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની ઉત્તરદિશામાં અને દક્ષિણ દિશામાં કંઈક અધિક ૧૨ મુહૂર્ત જેટલી

दिवसो हीयते तावता तावता भागेन रात्रि र्वर्द्धते त्रिंशन्मुहूर्त्तत्वादेवाहोरात्रस्येति । 'एवं एएणं कमेणं ऊ सारेयव्वं' एवमित्युपसंहारे एतेनानन्तरोक्तेन क्रमेण उपायेन 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे' यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणार्द्धे–दक्षिणभागे सातिरेका द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि र्भवतीति क्रमेण 'ऊ सारेयव्वं' दिनमानं ह्रस्वीकार्यम्–दिनमाने अल्पता कर्तव्या, रात्रिमाने वृद्धिश्च कर्तव्येति । तामेव दिनमानस्य ह्रस्वतां दर्शयितुमाह–'सत्तरस' इत्यादि, 'सत्तरसमुहुत्ते दिवसे तेरसमुहुत्ता राई' सप्तदशमुहूर्त्तो दिवस स्त्रयोदशमुहूर्त्ता रात्रिः यदा खलु सर्वाभ्यन्तरमण्डलान्तरमण्डलादारभ्यैकत्रिंशत्तमण्डलार्द्धे सूर्यो भवति तदा सप्तदशमुहूर्त्तो दिवसो भवति पूर्वोक्तप्रकारेण त्रयोदशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि र्भवति त्रिंशन्मुहूर्त्तमात्रप्रमाणत्वादेवाहोरात्रस्येति । 'सत्तरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे सातिरेगतेरसमुहुत्ता राई' यदा खलु जम्बूद्वीपे मेरोः दक्षिणोत्तरदिग्विभागे सप्तदशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो

अधिक रात्रि होती जाती है । क्योंकि अहोरात का प्रमाण तो ३० मुहूर्त का ही है । 'एवं एएणं कमेणं ऊ सारेयव्वं' इस प्रकार के क्रम से 'जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे दाहिणद्धे' जब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की दक्षिण दिशा में कुछ अधिक १२ मुहूर्त की रात्रि होने लगती है–तब दिनमान में ह्रस्वता आने लगती है और रात्रिमान में वृद्धि होने लगजाती है इसे इस प्रकार से समझना चाहिये–'सत्तरसमुहुत्ते दिवसे तेरसमुहुत्ता राई' जब १७ मुहूर्त का दिन होता है तब १३ मुहूर्त की रात होती है जब सर्वाभ्यन्तर मण्डल से अनन्तर मंडल को लेकर ३१ वें मंडलार्द्ध में सूर्य होता है, उस समय १७ मुहूर्त का दिवस होता है और १३ मुहूर्त की रात्रि होती है इस तरह होने से दिन रात का प्रमाण ३० मुहूर्त का सध जाता है । 'सत्तरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे सातिरेग तेरसमुहुत्ता राई' और जब इस जम्बूद्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व पश्चिम

રાત્રિ હોય છે કેમકે જેટલા જેટલા ભાગથી હીન દિવસ થવા માંડે છે તેટલા–તેટલા ભાગથી અધિક રાત્રિ થતી જાય છે. કેમકે અહોરાતનું પ્રમાણ તો ૩૦ મુહૂર્ત જેટલું જ છે. 'एवं एएणं कमेणं उ सारेयव्वं' આ પ્રકારના ક્રમથી 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे' જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની દક્ષિણદિશામાં કંઈક અધિક ૧૨ મુહૂર્ત જેટલી રાત્રી થવા લાગે છે ત્યારે દિનમાનમાં હ્રસ્વતા આવવા માંડે છે. અને રાત્રિ માનમાં વૃદ્ધિ થવા માંડે છે. આ વાતને એવી રીતે સમજવી જોઈએ. 'सत्तरसमुहुत्ते दिवसे तेरस मुहुत्ता राई' જ્યારે ૧૭ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે ૧૩ મુહૂર્તની રાત હોય છે. જ્યારે સર્વાભ્યંતરમંડળથી અનંતરમંડળને લઈને ૩૧ મા મંડલાર્દ્ધમાં સૂર્ય હોય છે તે સમયે ૧૭ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. ૧૩ મહિનાની રાત્રિ હોય છે. આ પ્રમાણે દિવસ–રાતનું પ્રમાણ ૩૦ મુહૂર્ત ઉચિત રૂપમાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. 'सत्तरस मुहुत्ताणंतरे दिवसे सातिरेग तेरसमुहुत्ता राई' અને જ્યારે આ જંબૂદ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વ–પશ્ચિમદિશામાં કંઈક અધિક ૧૩ મુહૂર્ત

भवति तदा जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्य पूर्वपश्चिमदिग्भागे सातिरेका त्रयोदशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि र्भवतीति । तत्र मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयहीन सप्तदशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसोऽयं च द्वितीयादारभ्य द्वात्रिंशत्तममण्डलार्द्धे भवति एवमेव प्रकारेणानन्तरत्वमन्यत्रापि ज्ञातव्यमिति । रात्रेश्च मुहूर्त्तैकषष्टिभागद्वयेन हीनत्वात् सातिरेकत्वं तेन सातिरेकत्रयोदशमुहूर्त्ता रात्रि र्भवतीति । 'सोलसमुहुत्ते दिवसे' षोडशमुहूर्त्तो दिवसो भवति, 'चोद्दसमुहुत्ता राई' चतुर्दशमुहूर्त्ता रात्रि र्भवतीति । 'सोलसमुहुत्तानंतरे दिवसे साइरेगा चउद्दसमुहुत्ता राई' यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणे उत्तरे च भागे षोडशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति तदा मन्दरस्य पूर्वे पश्चिमे च भागे सातिरेका चतुर्दशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि र्भवति । 'पण्णरसमुहुत्ते दिवसे पण्णरसमुहुत्ता राई' यदा खलु द्विनवतितममण्डलार्द्धे सूर्यो भवति तदा मन्दरस्य दक्षिणे उत्तरे च पञ्चदश-

---

दिशा में कुछ अधिक १३ मुहूर्त की रात्रि होती है-तब दिवस कुछ कम १७ मुहूर्त्त का होता है यह द्वितीय मंडल से लेकर ३२ वें मण्डलार्द्ध में होता है। इसी प्रकार से अनन्तरता अन्यत्र भी जान लेनी चाहिये रात्रि प्रमाण में मुहूर्त्तैकषष्ठिभाग द्वय की वृद्धि होने से सातिरेकता है और दिवस प्रमाण में मुहूर्त्तैकषष्ठि भागद्वय की हीनता है इसलिये कुछ कम १७ मुहूर्त प्रमाणता है 'सोलसमुहुत्ते दिवसे चोद्दसमुहुत्ता राई' द्वितीय मंडल से लेकर ६१ वें मंडलार्ध में १६ मुहूर्त्त का दिन होता है और १४ मुहूर्त की रात्रि होती 'सोलसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगा चउद्दसमुहुत्ता राई' जब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की दक्षिण दिशा में और उत्तर दिशा में कुछ कम १६ मुहूर्त्त का दिवस होता है तब मन्दर पर्वत की पूर्व पश्चिम दिशा में कुछ अधिक १४ मुहूर्त की रात्रि होती है 'पण्णरसमुहुत्ते दिवसे पण्णरसमुहुत्ता राई' जब ९२ वें मण्डलार्ध में सूर्य होता है, उस समय मन्दर पर्वत की दक्षिण दिशा में और उत्तर

જેટલી રાત્રિ હોય છે ત્યારે દિવસ કંઈક કમ ૧૭ મુહૂર્ત જેટલો થાય છે. આ દ્વિતીય-મંડળથી માંડીને ૩૨ મા મંડલાર્દ્ધમાં થાય છે. આ પ્રમાણે અનંતરતા અન્યત્ર પણ જાણવી જોઈએ. રાત્રિ પ્રમાણમાં મુહૂર્તૈક ષષ્ઠિભાગ દ્વયની વૃદ્ધિ હોવા બદલ સાતિરેકતા છે અને દિવસ પ્રમાણમાં મુહૂર્તૈક ષષ્ઠિ ભાગ દ્વયની હીનતા છે એથી કંઈક કમ ૧૭ મુહૂર્ત પ્રમાણતા છે. 'सोलसमुहुत्ते दिवसे चोद्दसमुहुत्ता राई' દ્વિતીયમંડળમાંથી માંડીને ૬૧ મા મંડલાર્દ્ધમાં ૧૬ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે અને ૧૪ મુહૂર્ત જેટલી રાત્રિ હોય છે. 'सोलसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगा चउद्दसमुहुत्ता राई' જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની દક્ષિણદિશામાં અને ઉત્તરદિશામાં કંઈક કમ ૧૬ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે ત્યારે મંદરપર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમદિશામાં કંઈક અધિક ૧૪ મુહૂર્ત જેટલી રાત્રિ હોય છે. 'पण्णरसमुहुत्ते दिवसे पण्णरसमुहुत्ता राई' જ્યારે ૯૨ [illegible] માં સૂર્ય હોય છે, તે સમયે મંદરપર્વતની દક્ષિણદિશામાં અને ઉત્તરદિશ [illegible] ર્તનો દિવસ હોય છે

मुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति तदा मन्दरस्य पूर्वे पश्चिमे च पञ्चदशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि र्भवति। 'पण्णरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेग पण्णरसमुहुत्ता राई' यदा खलु पञ्चदशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति तदा सातिरेकपञ्चदशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि र्भवति इति। 'चोद्दसमुहुत्ते दिवसे' यदा खलु चतुर्दशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति द्वाविंशत्युत्तरशततममण्डले सूर्ये, तदा 'सोलस मुहुत्ताराई' षोडशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिर्भवति यदा खलु मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणे चोत्तरे च विभागे चतुर्दशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवति तदा मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वे पश्चिमेच दिग्भागे षोडशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिर्भवतीत्यर्थः 'चोद्दसमुहुत्ताणंतरेदिवसे भवइ साइरेग सोलसमुहुत्ता राई भवइ' यदा खलु चतुर्दशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति तदा सातिरेकषोडश मुहूर्त्ता रात्रिर्भवति यदा खलु मन्दरस्य दक्षिणे उत्तरे च भागे चतुर्दशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति तदा मन्दरस्य पूर्वे पश्चिमेच भागे सातिरेक षोडशमुहूर्त्तप्रमाणवती रात्रिर्भवतीत्यर्थः।

दिशामें १५ मुहूर्त का दिन होता है और मन्दर पर्वत की पूर्व और पश्चिम दिशामें १५ मुहूर्त की रात्रि होती है 'पण्णरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेग पण्णरस-मुहुत्ता राई' और जब १५ मुहूर्त से कुछ कम दिन होता है तब १५ मुहूर्त से अधिक रात्रि होती है। 'चोद्दसमुहुत्ते दिवसे' जब १२२ वें मंडल में सूर्य होता है तब १४ मुहूर्त का दिवस होता है और 'सोलसमुहुत्ता राई' सोलह मुहूर्त्त की रात्रि होती है। तात्पर्य यह है कि जब मन्दर पर्वत की दक्षिण और उत्तर दिशा में १४ मुहूर्त का दिन होता है तब मन्दर पर्वत की पूर्व और पश्चिम दिशा मे १६ मुहूर्त की रात्रि होती है 'चोद्दसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ साइरेग सोलस मुहुत्ता राई भवइ' तथा जब कुछ कम सोलह मुहूर्त का दिन होता है तब कुछ अधिक सोलह मुहूर्त की रात्रि होती है अर्थात् मन्दर पर्वत की दक्षिण और उत्तर दिशा में जब कुछ कम १४ मुहूर्त का दिवस होता है तब मन्दर पर्वत की पूर्व और पश्चिम दिशा में कुछ अधिक सोलह मुहूर्त की

અને મંદરપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં ૧૫ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. 'पण्णरस मुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेग पण्णरसमुहुत्ता राई' અને જ્યારે ૧૫ મુહૂર્ત કરતાં કંઈક કમ દિવસ હોય છે ત્યારે ૧૫ મુહૂર્ત કરતાં અધિક રાત્રિ હોય છે. 'चोद्दस मुहुत्ते दिवसे' જ્યારે ૧૨૧ માં મંડલમાં સૂર્ય હોય છે ત્યારે ૧૪ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે અને 'सोलस मुहुत्ता राई' સોળ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જ્યારે મંદરપર્વતની દક્ષિણ અને ઉત્તરદિશામાં ૧૪ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે મંદરપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં ૧૬ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. 'चोद्दसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ साइरेग सोलसमुहुत्ता राई भवइ' તથા જ્યારે કંઈક કમ સોળ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે કંઈક વધારે સોળ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. અર્થાત્ મન્દરપર્વતની દક્ષિણ અને ઉત્તર-દિશામાં જ્યારે કંઈક કમ ૧૪ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે, ત્યારે મંદરપર્વતની પૂર્વ અને

'तेरसमुहुत्ते दिवसे सत्तरसमुहुत्ता राई' यदा खलु सार्द्धद्विपञ्चाशदुत्तरशततमे मण्डले सूर्यो विद्यमानो भवति एवं यदा मन्दरस्य दक्षिणे उत्तरे च भागे त्रयोदशमुहूर्तो दिवसो भवति तदा मन्दरस्य पूर्वे पश्चिमे च भागे सप्तदशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रिर्भवतीति। 'तेरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे सातिरेगतेरसमुहुत्ता राई' यदा खलु त्रयोदशमुहूर्त्तानन्तरो दिवसो भवति तदा खलु तदपरभागे सातिरेक त्रयोदशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि र्भवतीति। 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे' यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे 'दाहिणद्धे जहण्णए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ' मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणार्द्धे-दक्षिणभागे जघन्यो द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति 'तयाणं उत्तरद्धे वि' तदा तस्मिन् काले मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरार्द्धे-उत्तरदिग्भागेऽपि जघन्यो द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवति 'जयाणं उत्तरद्धे०' यदा खलु भदन्त ! मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरभागे जघन्यो द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणको दिवसो भवति 'तयाणं जंबुद्दीवे

रात्रि होती है 'तेरसमुहुत्ते दिवसे सत्तरसमुहुत्ता राई' जब तेरहमुहूर्त का दिवस होता है अर्थात् सूर्य जब १५२॥ वें मंडल पर विद्यमान होता है, तब मन्दर पर्वत की दक्षिण और उत्तर दिशा में १३ मुहूर्त का दिवस होता है-तब मन्दर पर्वत के पूर्व और पश्चिम भाग में १७ मुहूर्त की रात्रि होती। 'तेरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेग तेरसमुहुत्ता राई' जब कुछ कम १३ मुहूर्त का दिवस होता है तब दूसरे भाग में कुछ अधिक तेरहमुहूर्त की रात्रि होती है।

'जयाणं भंते ! जबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे जहण्णए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवई तयाणं उत्तरे वि' हे भदन्त ! जब जम्बूद्वीप नामके द्वीप मे दक्षिणार्द्ध में जघन्य १२ मुहूर्त का दिवस होता है उस समय उत्तर दिशा में भी जघन्य १२ मुहूर्त्त का दिवस होता है ?

'जयाणं उत्तरद्धे' हे भदन्त ! जब मन्दर पर्वत के उत्तर भाग में जघन्य १२ मुहूर्त्त का दिवस होता है-'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिम-

પશ્ચિમદિશામાં કંઇક અધિક સોળ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. 'तेरसमुहुत्ते दिवसे सत्तर समुहुत्ता राई' જ્યારે ૧૩ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે એટલે કે સૂર્ય જ્યારે ૧૫૨॥ મા મંડળ ઉપર વિદ્યમાન હોય છે ત્યારે મંદરપર્વતની દક્ષિણ અને ઉત્તરદિશામાં ૧૩ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે મંદરપર્વતના પૂર્વ અને પશ્ચિમભાગમાં ૧૭ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. 'तेरस मुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेग तेरसमुहुत्ता राई' જ્યારે કંઇક કમ ૧૩ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે બીજા ભાગમાં કંઇક અધિક ૧૩ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે.

'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे जहण्णए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं उत्तरे वि' હે ભદંત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં દક્ષિણાર્દ્ધમાં જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે, તે સમયે ઉત્તરદિશામાં પણ જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે.

'जयाणं उत्तरद्धे०' હે ભદંત ! જ્યારે મંદરપર્વતના ઉત્તરભાગમાં જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. 'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं उक्को-

दीवे मंदरस्स पव्वयस्स' तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य मेरोः पर्वतस्य 'पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ' पूर्वपश्चिमेन पूर्वस्यां दिशि पश्चिमायां च दिशि उत्कर्षतः किमष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि भवति, इति प्रश्नः, भगवानाह-'हंता गोयमा' इत्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त, गौतम ! 'एवं चेव उच्चारेयव्वं जाव राई भवइ' एवमेवोच्चारयितव्यं यावद्रात्रि भवति, अत्र यावत्पदेन संपूर्णमपि प्रश्नवाक्यं संगृह्यते। 'जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरपुरत्थिमेणं' यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरपर्वतस्य पूर्वस्यां दिशि जघन्येन द्वादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति 'तयाणं पचत्थिमेण वि' तदा खलु मन्दरस्य पर्वतस्य पश्चिमदिग्विभागेऽपि जघन्येन द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति, 'जयाणं पच्चत्थिमेण वि' यदा खलु जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पश्चिमदिग्भागे द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति 'तया णं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेण उक्को·

पच्चत्थिमेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ' तब क्या जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व और पश्चिम दिशा मे उत्कृष्ट अठारह मुहूर्त्त की रात्रि होती है इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-हंता गोयमा ! एवं चेव उच्चारेयव्वं जाव राई भवइ' हां गौतम ! ऐसा ही होता है अर्थात् जब मंदर पर्वत के उत्तर भागमे जघन्य १२ मुहूर्त्त का दिवस होता है तब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व और पश्चिम दिशा मे उत्कृष्ट १८ मुहूर्त्त की रात्रि होती है। 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरपुरत्थिमेण०' हे भदन्त ! जब इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व दिशा में जघन्य १२ मुहूर्त का दिन होता है 'तयाणं पच्चत्थिमेणं वि' तब मन्दर पर्वत की पश्चिम दिशा में भी जघन्य १२ मुहूर्त्त का दिन होता है. 'जयाणं पच्चत्थिमेण वि' जब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत के पश्चिम दिग्भाग में १२ मुहूर्त का दिन होता है 'तयाणं जम्बुद्दीवे-दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ

सिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ' त्यारे शुं जम्बूद्वीप नामक द्वीपमां मंदरपर्वतनी पूर्व अने पश्चिमदिशामां उत्कृष्ट १२ मुहूर्तनी रात्रि होय छे? जवाबमां प्रभु कहे छे-'हंता गोयमा ! एवं चेव उच्चारेयव्वं जाव राई भवइ' हां, गौतम ! आम ज थाय छे एटले के ज्यारे मंदरपर्वतना उत्तरभागमां जघन्य १२ मुहूर्तनो दिवस होय छे त्यारे जंबूद्वीप नामक द्वीपमा मंदरपर्वतनी पूर्व अने पश्चिमदिशामां उत्कृष्ट १८ मुहूर्तनी रात्रि होय छे. 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरपुरत्थिमेण' हे भदंत ! ज्यारे आ जम्बूद्वीप नामक द्वीपमां मंदरपर्वतनी पूर्वदिशामा जघन्य १२ मुहूर्तनो दिवस होय छे. 'तयाणं पच्चत्थिमेणं वि' त्यारे मंदरपर्वतनी पश्चिमदिशामां पण जघन्य १२ मुहूर्तनो दिवस होय छे. 'जयाणं पच्चत्थिमेणं वि' ज्यारे जंबूद्वीप नामक द्वीपमां मंदरपर्वतना पश्चिम-दिग्भागमा १२ मुहूर्तनो दिवस होय छे. 'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तर

सिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ' तदा-तस्मिन् काले जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरदक्षिणेन उत्तरस्यां दक्षिणस्यां च दिशि उत्कर्षतोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि भवति किमिति प्रश्नः, भगवानाह-'हंता 'गोयमा' इत्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त गौतम ! 'जाव राई भवइ' यावद्रात्रि भवति, अत्र यावत्पदेन संपूर्णवाक्यस्य सङ्ग्रहः-यदा खलु जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पूर्वस्यां दिशि जघन्येन द्वादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति यदा खलु मन्दरस्य पश्चिमस्यामपि जघन्येन द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति, यदा खलु पश्चिमायामपि द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसो भवति तदा खलु जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरभागे दक्षिणभागे चोत्कर्षतोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणा रात्रि भवतीति ।

सम्प्रति-कालाधिकारादिदमाह-'जयाणं भंते ! 'जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे' यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणार्द्धे-दक्षिणभागे 'वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते-तत्र वर्षाणां चतुर्मास प्रमाणवर्षाकालस्य संबन्धी प्रथमः-आद्यः समयः-क्षणः प्रतिपद्यते-संपद्यते भवति, 'तयाणं उत्तरद्धे वि वासाणं पढमे समए पडि-

तब क्या इस जम्बूद्वीप में मन्दर पर्वत की उत्तर और दक्षिण दिशा में उत्कृष्ट अठारह मुहूर्त की रात्रि होती है ? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु गौतम स्वामी से कहते हैं-हंता गोयमा ! जाव राई भवइ' हां गौतम ऐसा ही होता है-अर्थात् जब इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व दिशा में जघन्य से १२ मुहूर्त्त का दिवस होता है तब पश्चिम दिशा में भी १२ मुहूर्त्त का दिन होता है तब जंबूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की उत्तर और दक्षिण दिशा में उत्कृष्ट अठारह मुहूर्त की रात्रि होती है

'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे' हे भदन्त ! जब जम्बूद्वीप नामके द्वीप मे मन्दर पर्वत की दक्षिणदिशा में 'वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' चतुर्मास प्रमाण वर्षाकाल सम्बन्धी प्रथ-आद्य-समय-क्षण दक्षिण भाग में लगता है, 'तयाणं उत्तरद्धे वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' तब मन्दर पर्वत के उत्तर

दाहिणेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ' ત્યારે શું આ જંબૂદ્વીપમાં મંદરપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણદિશામાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે 'हंता, गोयमा ! जाव राई भवइ' હાં, ગૌતમ ! આમ જ થાય છે એટલે કે જ્યારે આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં જઘન્યથી ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. તે વખતે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણદિશામાં ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે.

'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे' હે ભદંત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની દક્ષિણ દિશામાં 'वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' ચતુર્માસ પ્રમાણ વર્ષાકાળ સંબંધી પ્રથમ-આદ્ય-સમય-ક્ષણ દક્ષિણભાગમાં લાગે છે. 'तयाणं उत्तरद्धे वि वासाणं पढमे

वज्जइ' यदा दक्षिणभागे वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते-भवति तदा खलु मन्दरपर्वतस्योत्तरभागेऽपि वर्षाणां चतुर्मासप्रमाणवर्षाकालस्य सम्बन्धी प्रथमः-आद्यः समयः क्षणः प्रतिपद्यते-भवति, 'जयाणं उत्तरद्धे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' यदा खलु उत्तरभागे वर्षाकालस्य संबन्धी प्रथमः समयो भवति 'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं' तदा-तस्मिन् काले यस्मिन्काले मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणे भागे उत्तरभागे च वर्षाकालस्य प्रथमः समयो भवति, तदा-तस्मिन्काले जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरपर्वतस्य पूर्वपश्चिमेन-पूर्वस्यां पश्चिमायां च दिशि 'अणंतरपुरेक्खडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' अनन्तरपुरस्कृते समये वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तत्र अनन्तरो व्यवधानरहितः सच दक्षिणार्द्धवर्षाप्रथमतापेक्षया सजातीनोऽपि स्यादत आह-पुरस्कृतः पुरोवर्ती भविष्यन् इत्यर्थ इति प्रश्नः, भगवानाह-'हंता' इत्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त गौतम ! 'जयाणं जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे

भाग में भी चतुर्मास प्रमाण वर्षाकाल का प्रथम क्षण-आद्य समय-लगता है ? 'जयाणं उत्तरद्धे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' जब उत्तरार्द्ध में-उत्तर भाग में-वर्षाकाल सम्बन्धी प्रथम समय होता हैं 'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्छत्थिमेणं' तब उसकाल में जब कि मन्दर पर्वत के उत्तर भाग में और दक्षिणभागमें प्रथम समय होता है जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दर-पर्वत की पूर्व और पश्चिम दिशा में 'अणंतरपुरेक्खडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' अनन्तरपुरस्कृत समय में वर्षा काल सम्बन्धी प्रथम समय होता है ? व्यवधान रहित समय का नाम अनन्तर समय है और पुरस्कृत समय का नाम-अव्यवहित आगे के समय का नाम-पुरस्कृत समय है दक्षिणार्ध वर्षा की प्रथमता की अपेक्षा से समय को अव्यवहित कहा गया है इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'हंता, गोयमा !' हां गौतम ! ऐसा ही होता है अर्थात् 'जयाणं जंबु-

---

समए पडिवज्जइ' त्यारे मंदरपर्वतना उत्तर भागमां पण चतुर्मास प्रमाण वर्षाकाळनी प्रथम क्षण-आद्य समय लागे छे. 'जयाणं उत्तरद्धे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' ज्यारे उत्तरार्द्धमां-उत्तरभागमां-वर्षाकाळ संबंधी प्रथम समय होय छे. 'तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं' त्यारे ते काळमां के जे समये मंदरपर्वतना उत्तर-भागमां अने दक्षिणभागमां प्रथम समय होय छे. त्यारे जंबूद्वीप नामक द्वीपमां मंदर-पर्वतनी पूर्व अने पश्चिमदिशामां 'अणंतर पुरेक्खडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' अनंतर पुरस्कृत समयमां वर्षाकाळ संबंधी प्रथम समय होय छे ? व्यवधान रहित समयनुं नाम अनंतर समय छे अने पुरस्कृत समयनुं नाम अव्यवहित, आगळना समयनुं नाम पुरस्कृत समय छे. दक्षिणार्द्ध वर्षानी प्रथमतानी अपेक्षाए समयने अव्यवहित कहेवामां आवेल छे? एना जवाबमां प्रभु कहे छे-'हंता, गोयमा !' हां, गौतम ! आम ज थाय छे. एटले के 'जयाणं जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे वासाणं पढमे समए

वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ तहेव जाव पडिज्जइ' यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य दक्षिणार्द्धे-दक्षिणभागे वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते-भवति तथैव यावत् प्रतिपद्यते यदा उत्तरभागे वर्षाणां प्रथमः समयो भवति तदा खलु मन्दरस्य पूर्वस्यां पश्चिमाया मनन्तर-पुरस्कृतसमये वर्षाणां प्रथमः समयो भवतीति । 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं' यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि 'वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' वर्षाणां सम्बन्धी प्रथम आद्यः समयः प्रतिपद्यते भवति 'तयाणं पच्चत्थिमेणवि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पश्चिमेऽपि वर्षायाः प्रथमः समयः प्रतिपद्यते भवति, 'जयाणं पच्चत्थिमेणं वासाणं पढमे समए' यदा खलु पश्चिमेन पश्चिमभागे वर्षाणां प्रथमः समयो भवति, 'तयाणं जाव मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं अणंतरपच्छाकडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवण्णे

दीवे दीवे दाहिणद्धे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ, तहेव जाव पडिवज्जइ' जब जंबुद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत के दक्षिण भाग में वर्षा कालका प्रथम समय होता है तब उत्तर भाग मे भी, वर्षा कालका प्रथम भाग होता है और जब उत्तर भाग में वर्षा कालका प्रथम समय होता है तब मन्दर पर्वतकी पूर्व और पश्चिमदिशा में अनन्तर पुरस्कृत समय में अव्यवहित रूप से आगे आने वाले भविष्यत्कालमें वर्षाकालका प्रथम समय होता है 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं' हे भदन्त ! जब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व दिशा मे 'वासाणं पढमें समए पडिवज्जइ' वर्षाकालका प्रथम समय होता है 'तयाणं पच्चत्थिमेण वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' तब जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दर पर्वत की पश्चिम दिशामें भी वर्षा कालका प्रथम-समय होता है 'जयाणं पच्चत्थिमेणं वासाणं पढमे समए' और जब पश्चिमदिशा में वर्षा कालका प्रथम समय होता है 'तयाणं जाव मंदरस्स पव्वयस्स उत्तर

पडिवज्जइ, तहेव जाव पडिवज्जइ' જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં, મંદરપર્વતના દક્ષિણ-ભાગમાં વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે ત્યારે ઉત્તરભાગમાં પણ વર્ષાકાળનો પ્રથમ ભાગ હોય છે અને જ્યારે ઉત્તરભાગમાં વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે ત્યારે મંદર-પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં અનંતર પુરસ્કૃત સમયમાં અવ્યવહિત રૂપથી આગળ આવનારા ભવિષ્યત્કાળમાં વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે. 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं' હે ભદંત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં 'वासाणं पढमे समये पडिवज्जइ' વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે. 'तयाणं पच्चत्थिमेण वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ' ત્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પશ્ચિમદિશામાં પણ વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે. 'जयाणं पच्चत्थिमेणं वासाणं पढमे समए' અને જ્યારે પશ્ચિમદિશામાં વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે 'तयाणं जाव मंदरस्स

भवइ' तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरदक्षिणेन उत्तरस्यां दक्षिणस्यां च दिशि अनन्तरपश्चात्कृतसमये पूर्वापरविदेहवर्षाप्रथमसमयापेक्षया योऽनन्तरः पश्चात्कृतः अतीतः समयः तत्र दक्षिणोत्तरयोर्वर्षाकालप्रथमसमयो भवतीति, प्रथमः समयः प्रतिपन्नो भवतीति प्रश्नः, भगवानाह–'हंता' इत्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त गौतम ! हे गौतम ! यत्त्वया कथितं तत् तदेव, तदेवदर्शयति–'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिमेणं एवं चेव सव्वं उच्चारेयव्वं जाव पडिवण्णे भवइ' तदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वेण एवमेव सर्वमुच्चारयितव्यम्, यावत्प्रतिपन्नो भवति अत्र यावत्पदेन प्रश्ने यत् कथितं तत्सर्वमेव अत्रोत्तरपक्षेऽपि वक्तव्यमेव, प्रतिपन्नस्यैवोत्तरपक्षतया तीर्थंकरेण स्वीकृतत्वात् इति ।

'एवं जहा समएणं अभिलावो भणिओ वासाणं' एवं यथा येन पूर्वप्रकारेण समयेन सह वर्षाणामभिलापो भणितः–कथितः 'तहा आवलियाए वि भाणियव्वो' तथा–तेनैव प्रकारेण

दाहिणेणं अणंतरपच्छाकडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवण्णे भवइ' तब यावत् मन्दर पर्वत की उत्तर दक्षिण दिशा में अनन्तर पश्चात्कृत समय में अव्यवहित रूप से व्यतीत हुए समय मे–वर्षा कालका प्रथम समय होता है ? यहां जो समय में पश्चात्कृतता कही गई है वह पूर्वापर विदेह क्षेत्र के वर्षा काल के समय की अपेक्षा से कही गई है अर्थात् अतीत समय का नाम ही पश्चात्कृत समय है वहां मन्दर पर्वत के दक्षिण और उत्तर मे वर्षा काल का प्रथम समय होता है क्या ? ऐसा प्रश्न है इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'हंता, गोयमा !' हां गौतम ! ऐसा ही होता है–अर्थात्–'जयाणं भंते ! हे गौतम ! जैसा तुमने हे भदन्त आदिरूप से प्रश्न किया है वैसाही वह सब वहां पर होता है ऐसा ही इस सम्बन्ध में तुम्हारे प्रश्न का उत्तर है ।

'एवं जहा समएण अभिलावो भणिओ वासाणं' जिस प्रकार समय के साथ यह वर्षा काल का अभिलाप कहा गया हैं 'तहा आवलियाए वि भाणियव्वो'

पच्चयस्स उत्तरदाहिणेणं अणंतरपच्छाकडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवण्णे भवइ' त्यारे यावत् मंदरपर्वतनी उत्तर–दक्षिणदिशामां अनंतर पश्चात्कृत समयमां अव्यवहित रूपथी व्यतीत थयेला समयमां–वर्षाकाळनो प्रथम समय होय छे ? अहीं जे समयमां पश्चात् कृतपद कहेवामां आवेल छे ते पूर्वापर विदेहक्षेत्रना वर्षाकाळना समयनी अपेक्षाए कहेवामां आवेल छे एटले के अतीत समयनुं नाम ज पश्चात्कृत समय छे. त्यां मंदरपर्वतना दक्षिण अने उत्तरमां वर्षाकाळनो शुं प्रथम समय होय छे ? आ प्रश्नना जवाबमां प्रभु कहे छे. 'हंता, गोयमा !' आम ज थाय छे. एटले के 'जयाणं भंते !' हे गौतम ! जे प्रमाणे तमे 'हे भदंत !' वगेरे रूपमां प्रश्न कर्यो छे, ते प्रमाणे ज त्यां होय. छे. आम ज आ संबंधमां तमारा प्रश्ननो जवाब छे.

'एवं जहा समएण अभिलाओ भणिओ वासाणं' जे प्रमाणे समयनी साथे आ

आवलिकयाऽपि अभिलापो भणितव्यः स चाभिलाप एवम्-

'जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे दाहिणद्धे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ तयाणं उत्तरद्धे वि वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, जयाणं उत्तरद्धे वासाणां पढमा आवलिया पडिवज्जइ तयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं अणंतरपुरेक्खडसमयंसि वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ जयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं अणंतरपुरेक्खडसमयंसि वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ ? हंता गोयमा ! जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे दाहिणद्धे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ तहेव जाव पडिवज्जइ, जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ जयाणं पच्चत्थिमेणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ तयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं अणंतरपच्छाकडसमयंसि वासाणं पढमा आवलिया पडिवण्णा भवइ हंता गोयमा !'

उसी प्रकार से आवलिका के साथ भी अभिलाप कहलेना चाहिये जो इस प्रकार से कहा जायगा 'जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे दाहिणद्धे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, तयाणं उत्तरद्धे वि वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, 'जयाणं उत्तरद्धे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, तयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं अणंतरपुरक्खडसमयंसि वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ जयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिम पच्चत्थिमेणं अणंतरपुरेक्खडसमयंसि वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ ? हंता, गोयमा ! जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे दाहिणद्धे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ तहेव जाव पडिवज्जइ, जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं वासाणं पढमा अवलिया पडिज्जइ जयाणं पच्चत्थिमेणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, तयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तर दाहिणेणं

वर्षाकाળનો અભિલાપ કહેવામાં આવેલો છે. 'तहा आवलियाए वि भाणियव्वो' તે પ્રમાણે જ આવલિકાની સાથે પણ અભિલાપ કહી લેવો જોઈએ જે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે. 'जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे दाहिणद्धे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ तयाणं उत्तरद्धे वि वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, जयाणं उत्तरद्धे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ तयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं अणंतरपुरक्खडे समयंसि वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, जयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिम पच्चत्थिमेणं अणंतरपुरेक्खडसमयंसि वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ ? हंता, गोयमा! जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे दाहिणद्धे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ तहेव जाव पडि-वज्जइ, जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, जयाणं पच्चत्थिमेणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, तयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स

(यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे दक्षिणार्द्धे वर्षाणां प्रथमा आवलिका प्रतिपद्यते तदा खलु उत्तरार्द्धेऽपि वर्षाणां प्रथमा आवलिका प्रतिपद्यते, यदा खलु उत्तरार्द्धे वर्षाणां प्रथमा आवलिका प्रतिपद्यते तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वपश्चिमेन अनन्तरपुरस्कृतसमये वर्षाणां प्रथमा आवलिका प्रतिपद्यते तदा खलु जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वपश्चिमेनानन्तरपुरस्कृतसमये वर्षाणां प्रथमा आवलिका प्रतिपद्यते, हन्त, गौतम ! यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे २ दक्षिणार्द्धे वर्षाणां प्रथमा आवलिका प्रतिपद्यते तथैव यावत् प्रतिपद्यते यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वेण वर्षाणां प्रथमा आवलिका प्रतिपद्यते तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरदक्षिणेन अनन्तरपश्चात् कृतसमये वर्षाणां प्रथमा आवलिका प्रतिपन्ना भवति हन्त गौतम ! इति च्छाया।

व्याख्या–स्वयमूहनीया, एवं सर्वत्रापि आलापकप्रकारः स्वयमूहनीयः, विस्तरभयात् न पुनर्लिख्यते इति।

एवम् 'आणापाणूण वि' आनतप्राणतेनापि वर्षाणामभिलापो भणितव्यः 'थोवेण वि' स्तोकेनापि 'लवेण वि' लवेनापि 'मासेण वि' मासेनापि 'उऊएण वि' ऋतुनापि 'एएसिं सव्वेसिं जहा समयस्स अभिलावो तहा भाणियव्वो' एतेषामानप्राणादीनां सर्वेषां तथा–तेनैव रूपेणाभिलापो भणितव्यो यथा–येन प्रकारेण समयस्याभिलापो भणितस्तथैव,

---

अणंतरपच्छाकडसमयंसि वासाणं पढमा आवलिया पडिवण्णा भवइ, हंता गोयमा !' इस सूत्रकी व्याख्या सरल और स्पष्ट है अतः स्वयंही यह समझ में आसक्ती है जिस तरह का यह आलाप–प्रकार आवलिका के साथ कहा गया है 'एवं आणापाणूण वि, लवेण वि, मासेणं वि उ ऊएण वि' इसी तरह का आलाप प्रकार वर्षाकालका आनप्राण के साथ, लव के साथ, मास के साथ और ऋतु के साथ भी कहलेना चाहीये यही वात 'एएसिं सव्वेसिं जहा समयस्स अभिलावो तहा भाणियव्वो' इस सूत्र द्वारा कही गई है समय के साथ जैसा पहिले अभिलाप कहा जाचुका है वैसा ही अभिलाप इन सबके साथ कहलेना चहिये इस अभिलाप का प्रकार आवलिका के साथ ऊपर में लिखाही जा चुका है।

पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं अणंतरपच्छाकडसमयसि वासाणं पढमा आवलिया पडिवण्णा भवइ हंता गोयमा !' આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવાય તેવી છે. એથી સ્વયમેવ આ સમજવામાં આવી જાય તેમ છે. આ પ્રમાણે આ આલાપ પ્રકાર આવલિકાની સાથે કહેવામાં આવેલો છે. 'एवं आणापाणूण वि, लवेण वि, मासेण वि उऊएण वि' આ જાતનો જ આલાપ પ્રકાર વર્ષાકાળના આનપ્રાણની સાથે, લવની સાથે માસની સાથે અને ઋતુની સાથે પણ કહી લેવો જોઇએ. એજ વાત एएसिं सव्वेसिं जहा समयस्स अभिलावा तहा भाणियव्वो' આ સૂત્રપાઠ વડે કહેવામાં આવેલ છે. સમયની સાથે જે પ્રમાણે પહેલાં અભિલાપ કહેવામાં આવેલો છે, તેવો જ અભિલાપ આ બધાની સાથે પણ કહી લેવો જોઇએ. આ

आलापप्रकारस्तु सर्वत्र पूर्ववदेव स्वयमूहनीयो विस्तरभयान्न लिख्यते । वर्षाकाले समयादीनां प्रतिपत्तिं प्रदर्श्य शीतकालादौ समयादीनां प्रतिपत्तिं दर्शयितुमाह-'जयाणं भंते !' इत्यादि, 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे हेमंताणं पढमे समए पडिवज्जइ' यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे हेमन्तानां शीत कालिकचतुर्मासानाम् प्रथमः समयः-क्षणः प्रतिपद्यते-भवति 'जहेव वासाणं अभिलावो तहेव हेमंताण वि गिम्हाण वि भाणियव्वो' यथैव वर्षाणामभिलापो भणितः तथैव हेमन्तानामपि ग्रीष्माणामपि भणितव्यः, कियत्पर्यन्तं पूर्ववदेव अभिलापो वक्तव्य स्तत्राह-'जाव उत्तरे वि' यावदुत्तरेऽपि उत्तरभागपर्यन्तं सर्वं वक्तव्यमिति 'एवं एए तिण्णि वि' एवमेते त्रयोऽपि वर्षा हेमन्तग्रीष्मकाला अपि वक्तव्याः 'एएसिं तीसं आलावगा भाणियव्वा' एतेषां त्रयाणामपि वर्षादि ग्रीष्मान्तकालानां त्रिंशदा-

विस्तार हो जाने के भय से हम उसे यहां नहीं लिख रहे हैं। इस तरह वर्षा काल में समयादिकोंकी प्रतिपत्ति को प्रकट कर के अब सूत्रकार शीतकाल आदि में समयादिकोंकी प्रतिपत्ति को प्रकट करते हैं-इस में गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे हेमंताणं पढमे समए पडिवज्जइ' हे भदन्त ! जम्बूद्वीप नामके द्वीप में शीत काल के चार महिनों का प्रथम समय होता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं, 'जहेव वासाण अभिलावो तहेव हेमंताण वि गिम्हाण वि भाणियव्वो' हे गौतम ! जैसा वर्षा काल के चार मासों के सम्बन्ध में अभिलाप कहा गया है उसी तरह से हेमन्त के चार मासों के सम्बन्ध में एवं ग्रीष्मकाल के चार मासों के सम्बन्ध में भी अभिलाप पूर्व की तरह कहलेना चाहिये और इनके सम्बन्ध के ये अभिलाप 'जाव उत्तरे वि' यावत् उत्तर भागतक कहना चाहिये 'एवं एए तिण्णि वि' इस तरह ये तीन भी-वर्षा हेमन्त और ग्रीष्मकाल भी कहना चाहिये और 'एएसिं तीसं आलापगा भाणिय-

અભિલાપનો પ્રકાર આવલિકાની સાથે પહેલાં લખવામાં આવેલો છે. વિસ્તારભયથી અમે અહીં લખતા નથી. આ પ્રમાણે વર્ષાકાળમાં સમયાદિકોની પ્રતિપત્તિને પ્રકટ કરીને હવે સૂત્રકાર શીતકાળ વગેરેમાં સમયાદિકોની પ્રતિપત્તિને પ્રકટ કરે છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे हेमंताणं पढमे समए पडिवज्जइ' હે ભદંત ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં શીતકાળના ચાર માસોનો શું પ્રથમ સમય હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'जहेव वासाणं अभिलावो तहेव हेमंताण वि गिम्हाण वि भाणियव्वो' હે ગૌતમ ! જે પ્રમાણે વર્ષાકાળના ચાર માસોના સંબંધમાં અભિલાપ કહેવામાં આવેલો છે તેમજ હેમંતના ચાર માસોના સંબંધમાં ગ્રીષ્મકાળના ચાર માસોના સંબંધમાં પણ અભિલાપ પૂર્વની જેમજ કહી લેવો જોઈએ અને એમનાથી સમ્બદ્ધ એ અભિલાપો 'जाव उत्तरे वि' યાવત્ ઉત્તરભાગ સુધી કહેવા જોઈએ. 'एवं एए तिण्णि वि' આ પ્રમાણે એ ત્રણે પણ વર્ષા, હેમંત અને ગ્રીષ્મકાળ પણ કહી લેવા

लापका भणितव्याः समयावलिका आनतप्राणतस्तोकलवमुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासऋतुर्भिर्दशभिर्मैलयित्वा त्रिंशदालापका भवन्ति आलापप्रकारः स्वयमेवोहनीयः। 'जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे पढमे अयणे पडिवज्जइ' यदा खलु भदन्त! जम्बूद्वीपे द्वीपे प्रथममाद्यमयनं दक्षिणायनम्, श्रावणादित्वात्संवत्सरस्य प्रतिपद्यते-भवति 'जहाणं समएणं अभिलावो तहेव अयणेणा वि भाणियव्वो जाव अणंतरपच्छाकडसमयंसि पढमे अयणे पडिवण्णे भवइ' यथा-येन प्रकारेण समयेन सह अभिलापो दर्शित स्तथैव-तेनैव प्रकारेणायनेनापि अभिलापो भणितव्यः, कियत्पर्यन्तं समयवत् अभिलापो वक्तव्य स्तत्राह-'जाव' इत्यादि, यावत् अनन्तरपश्चात्कृतसमये प्रथममयनम्-दक्षिणायनं प्रतिपन्नं भवतीति। 'जहा अयणेणं अभिलावो तहा संवच्छरेण वि भाणियव्वो' यथा-येन प्रकारेणायनेन अभिलापो भणित स्तथा तेन प्रकारेण संवत्सरेण द्वादशमासात्मकेन काललक्षणेनापि भणितव्यो वक्तव्यः। 'जुगणवि'

व्वा' इनके तीस आलापक भी कहना चाहिये समय आवलिका आन प्राण स्तोक लव मुहूर्त्त अहोरात्र पक्ष मास, और ऋतुयें दश मिलाकर तीस आलापक होते हैं। आलाप प्रकार अपने आप बनालेना चाहिये। 'जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे पढमे अयणे पडिवज्जइ' हे भदन्त! जब जम्बूद्वीप नामके इस द्वीप मे दक्षिण दिग्भाग मे प्रथम अयन-दक्षिणायन होता है 'जहाणं समएणं अभिलावो तहेव अयणेणा वि भाणियव्वो जाव अणंतर पच्छाकडसमयंसि पढमे अयणे पडिवण्णे भवइ' तो जैसा समय के साथ अभिलाप दिखाया गया है उसी प्रकार से अयन के साथ भी अभिलाप यावत् अनन्तर कृत पश्चात् समय मे प्रथम अयन है यहां तक का सब कथन कहलेना चाहिये इसके उत्तर रूपमें हे गौतम! 'जहा अयणेणं अभिलावो तहा संवच्छरेण वि भाणियव्वो' जिस प्रकार अयन के साथ अभिलाप समय के अभिलाप के अनुसार कहने के लिये

જોઈએ. અને 'एएसिं तीसं आलावगा भाणियव्वा' એમના ત્રીસ આલાપકો પણ કહી લેવા જોઈએ. સમય, આવલિકા, આન-પ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત અહોરાત્ર પક્ષ, માસ અને ઋતુ એ દસેને એકત્ર કરીને ત્રીસ આલાપકો થાય છે. આલાપના પ્રકારો પોતાની મેળે જ બનાવી લેવા જોઈએ. 'जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे पढमे अयणे पडिवज्जइ' હે ભદંત! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક આ દ્વીપમાં, દક્ષિણદિગ્ભાગમાં પ્રથમ અયન-દક્ષિણાયન હોય છે-'जहाणं समएणं अभिलावो तहेव अयणेणा वि भाणियव्वो जाव अणंतरपच्छाकडसमयंसि पढमे अयणे पडिवण्णे भवइ' તો જે પ્રમાણે સમયની સાથે અભિલાપ બતાવવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે જ અયનની સાથે પણ અભિલાપ યાવત્ અનંતરકૃત પશ્ચાત સમયમાં પ્રથમ અયન હોય છે. અહીં સુધીનું કથન કહી લેવું જોઈએ તેના ઉત્તર રૂપમાં હે ગૌતમ! 'जहा अयणेणं अभिलावो तहा संवच्छरेण वि भाणियव्वो' જે પ્રમાણે અયનની સાથે અભિલાપ સમયના અભિલાપ મુજબ કહેવા માટે કહેવામાં આવેલ છે, તેમજ સંવત્સરની

युगेनापि तत्र युगं पञ्च संवत्सरमानम् तेनापि समभिलापो वक्तव्यः, अत्र युगेन सहातिदेशकरणात् युगस्यापि दक्षिणोत्तरयोः पूर्वसमये प्रतिपत्तिः प्रागपरयोस्तु तदनन्तरे पुरोवर्तिनि समये प्रतिपत्तिरिति । 'वाससएण वि' वर्षशतेनापि अभिलापो वक्तव्यः 'वाससहस्सेण वि' वर्षसहस्रेणापि 'वाससयसहस्सेण वि' वर्षशतसहस्रेणापि लक्षेणापि 'पुव्वंगेण वि' पूर्वाङ्गेनापि तत्र पूर्वाङ्गम् चतुरशीति वर्षलक्षप्रमाणम् 'पुव्वेण वि' पूर्वेणापि तत्र पूर्वं पूर्वाङ्गमेव चतुरशीतिवर्षलक्षगुणितम् । एवं त्रुटिताङ्गादारभ्य सागरोपमपर्यन्तेनापि सर्वत्रालापको भणितव्यः । 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ' यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्द्धे मन्दरस्य दक्षिणभागे प्रथमा उत्सर्पिणी प्रतिपद्यते भवति 'तयाणं उत्तरद्धे वि पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ' तदा खलु जम्बूद्वीपे मन्दरपर्वतस्योत्तरार्द्धे उत्तरभागेऽपि प्रथमा

कहा गया है उसी प्रकार से संवत्सर के साथ भी अभिलाप कहलेना चाहिये 'जुएण वि' इसी प्रकार युग के साथ भी पंचसंवत्सरात्मक काल के साथ भी अभिलाप कहलेना चाहिये यहां युग के साथ अतिदेश के कथन से दक्षिण और उत्तर में उस युग की भी पूर्व समय में और पूर्व पश्चिम में तदन्तर पुरोवर्ती समय मे प्रतिपत्ति होती है ऐसा समझाया गया है 'वाससएण वि' इसी तरह से वर्ष शत के साथ भी 'वाससहस्सेण वि, वाससयसहस्सेण वि पुव्वङ्गेण वि' वर्ष सहस्र के साथ भी लक्ष वर्ष के साथ भी, पूर्वाङ्ग के साथ भी पूर्वके साथ भी तथा त्रुटिताङ्ग से लेकर सागरोपम काल के साथ भी आलापक कहलेना चाहिये ८४ लाख पूर्वाङ्ग का एक पूर्वकाल होता है ।

'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ'

अब गौतम स्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है-हे भदन्त ! जब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत के दक्षिणार्ध में प्रथम उत्सर्पिणी होती है 'तयाणं उत्तरद्धे

સાથે પણ અભિલાપ કહી લેવો જોઈએ 'जुएणवि' આ પ્રમાણે યુગની સાથે પણ પંચ સંવત્સરાત્મકકાળની સાથે પણ અભિલાપ કહી લેવો જોઈએ. અહીં યુગની સાથે અતિદેશના કથનથી દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં તે યુગની પણ પૂર્વ સમયમાં અને પૂર્વ-પશ્ચિમમાં તદનંતર પુરોવર્તી સમયમાં પ્રતિપત્તિ થાય છે, આ પ્રમાણે સમજાવવામાં આવ્યું છે. 'वाससएणवि' આ પ્રમાણે જ વર્ષશતની સાથે પણ 'वाससहस्सेणवि, वाससयसहस्सेण वि पुव्वंगेण वि' વર્ષસહસ્રની સાથે પણ લક્ષવર્ષની સાથે પણ, પૂર્વાંગની સાથે પણ, તેમજ ત્રુટિતાંગથી માંડીને સાગરોપમકાળની સાથે પણ આલાપક કહી લેવો જોઈએ. ૮૪ લાખ પૂર્વાંગનો એક પૂર્વકાળ હોય છે. 'जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणद्धे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ' હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદંત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતના દક્ષિણાર્દ્ધમાં પ્રથમ ઉત્સર્પિણી હોય છે 'तयाणं उत्तरद्धे वि पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ' ત્યારે મંદરપર્વતના ઉત્તરાર્દ્ધમાં

उत्सर्पिणी प्रतिपद्यते 'जयाणं उत्तरद्धे पढमा तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं' यदा खलु मन्दरस्योत्तरार्द्धे उत्तरदिग्भागे प्रथमा उत्सर्पिणी प्रतिपद्यते भवति तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पूर्वपश्चिमेन पूर्वस्यां पश्चिमायाञ्च दिशि अवसर्पिणी प्रथमा भवति । 'णेवत्थि ओसप्पिणी णेवत्थि उस्सप्पिणी' नैवास्ति अवसर्पिणी नैवास्ति उत्सर्पिणी, कुतः अवसर्पिणी उत्सर्पिणी न कथंन भवत स्तत्राह–'अवट्ठिएणं' इत्यादि, 'अवट्ठिएणं तत्थ काले पन्नत्ते समणाउसो' अवस्थितः–सर्वथा एकरूप एवः कालस्तत्र प्रज्ञप्तः–कथितः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् इति प्रश्न', भगवानाह–'हंता' इत्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त, गौतम ! 'तं चेव उच्चारेयव्वं जाव समणाउसो' तदेव सर्वं प्रश्नप्रकरणमुच्चारयितव्यम्–वक्तव्यम् यावत् हे श्रमण ! हे आयुष्मन् 'जहा ओसप्पिणीए आलावगो भणिओ एवं उस्सप्पिणीए वि भाणियव्वो' यथा–येन प्रकारेण अवसर्पिण्या आलापको भणित एवं प्रकारेण उत्सर्पिण्या अपि आलापको भणितव्यो वक्तव्य इति पञ्चमशतकप्रथमोदेशकप्रकरणस्यातिदेशादागतस्य व्याख्यानं समाप्तमिति ॥

वि पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ' तव मन्दर पर्वत के उत्तरार्ध में भी प्रथम उत्सर्पिणी होती है और 'जयाणं उत्तरद्धे पढमा तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं' हे भदन्त ! जब मन्दर पर्वत की उत्तर दिशा में प्रथम उत्सर्पिणी होती है तब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व और पश्चिमदिशा मे प्रथम अवसर्पिणी होती है ? इसके उत्तर मे प्रभु कहते हैं–'णेवत्थि ओसप्पिणी णेवत्थी उस्सपिणी' हे गौतम ! जम्बूद्वीप के मन्दर पर्वत की पूर्व दिशा में और पश्चिम दिशा में न उत्सर्पिणी होती है और न अवसर्पिणी होती है–क्योंकि 'अवट्ठिए णं तत्थ काले पण्णत्ते' वहां पर काल अवस्थित कहा गया है सर्वथा एक रूप कहा गया है इत्यादि रूप से भगवतिसूत्र के पञ्चम शतक के प्रथमोद्देशक प्रकरण का जो कि यहां अतिदेश द्वारा गृहीत किया गया है यह व्याख्यान समाप्त हुआ यह सब पाठ यहां पर "जहा पंचमसए पढमे उद्देसे

પણ પ્રથમ ઉત્સર્પિણી હોય છે અને 'जयाणं उत्तरद्धे पढमा तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं' હે ભદંત ! જ્યારે મંદરપર્વતની ઉત્તરદિશામાં પ્રથમ ઉત્સર્પિણી હોય છે ત્યારે જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ-દિશામાં શું પ્રથમ અવસર્પિણી હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'णेवत्थि ओसप्पिणी णेवत्थी उस्सपिणी' હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપના મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં અને પશ્ચિમ-દિશામાં ન ઉત્સર્પિણી હોય છે અને ન અવસર્પિણી હોય છે. કેમકે 'अवट्ठिएणं तत्थ काले पण्णत्ते' ત્યાં કાળ અવસ્થિત કહેવામાં આવેલો છે. સર્વથા એકરૂપ કહેવામાં આવેલો છે– ઇત્યાદિ રૂપમાં ભગવતિ સૂત્રના પાંચમા શતકના પ્રથમોદ્દેશક પ્રકરણનું કે જે અહીં અતિદેશ વડે ગૃહીત કરવામાં આવેલ છે. અહીં આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું છે. આ સર્વ

सम्प्रति-प्रस्तुताधिकारमुपसंहरन्नाह-'इच्चेसा' इत्यादि, 'इच्चेसा जंबुद्दीव पण्णत्ती सूर पण्णत्ती वत्थु समासेणं समत्ता भवइ' इत्येषा जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः सूर्यप्रज्ञप्तिः वस्तु समासेन समाप्ता भवति-इत्येषा अनन्तरपूर्वस्वरूपा जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः प्रथमद्वीपस्य यथावस्थित स्वरूपनिरूपिका ग्रन्थपद्धतिरस्मिन् उपाङ्गे सूर्यप्रज्ञप्तिः सूर्याधिकारप्रतिबद्धा पदपद्धतिः वस्तुनां मण्डलसंख्यादीनां समासः सूर्यप्रज्ञप्तिः महाशास्त्रापेक्षया संक्षेपः तेन समाप्ता भवतीति ॥

सम्प्रति चन्द्रवक्तव्यता प्रश्नमाह-जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे इत्यादि, जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' 'चंदिमा उदीणपाईण मुग्गच्छ पाईणदाहिण मागच्छंति' चन्द्रमसौ उदीचनप्राचीन मुद्गत्य-उदीचीनप्राचीनदिग्भागे ईशानकोणे इत्यर्थः उद्गत्य-उदयमासाद्य तदनन्तरं प्राचीनदक्षिणं पूर्वदक्षिणयोः कोणे आग्नेय दिशीत्यर्थः आगच्छतः किम् 'जहा सूरवत्तव्वया

जाव णेवत्थि उस्सप्पिणी अवट्ठिएणं तत्थ काले पण्णत्ते" इस सूत्र में आगत याव-त्पद से गृहीत हुआ उसे यहां प्रकट किया गया है। उत्सर्पिणी और अवस-र्पिणी के सम्बन्ध में आलापक स्वयं उद्भवित करलेना चाहिये अब सूत्रकार प्रस्तुत अधिकारका उपसंहार करते हुए कहते हैं 'इच्चेसा जंबुद्दीवपण्णत्ती सूर पण्णत्तीवत्थुसमासेण समत्ता भवइ' इस तरह इस जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति-प्रथम द्वीप के यथावस्थित स्वरूप का निरूपण करने वाली ग्रन्थ पद्धति में कथित यह सूर्य प्रज्ञप्ति-सूर्याधिकार प्रतिबद्ध पद पद्धति सूर्यप्रज्ञप्ति महाशास्त्र की अपेक्षा से सूर्य के वस्तुसमास मंडल संख्या आदि के संक्षेप कथन को लेकर समाप्तहुइ।

अब चन्द्र के सम्बन्ध में सूत्रकार कथन करते हैं-इसमें गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे चंदिमा उदीण पाईण उग्गच्छ पाईण दाहिण मागच्छंति' हे भदन्त ! जम्बूद्वीप नामके द्वीप में जो दो चन्द्रमा कहे गये हैं वे ईशान कोण में उदित होकर बाद में आग्नेय कोण में आते हैं

પાઠ અહીં 'जहा पंचमसए पढमे उद्देसे जाव णेवत्थि उस्सप्पिणी अवट्ठिएणं तत्थ काले पण्णत्ते' આ સૂત્રમાં આવેલા યાવત્ પદથી ગૃહીત થયેલ છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના સંબંધમાં આલાપકની ઉદ્ભાવના સ્વયમેવ કરવી જોઈએ. હવે સૂત્રકાર પ્રસ્તુત અધિકારનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે-'इच्चेसा जंबुद्दीवपण्णत्ती सूरपण्णत्ती वत्थु समासेण समत्ता भवइ' આ પ્રમાણે આ જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ-પ્રથમ દ્વીપના યથાવસ્થિત સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારી ગ્રન્થપદ્ધતિમાં કથિત આ સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ-સૂર્યાધિકાર પ્રતિબદ્ધ પદ પદ્ધતિ, સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ મહાશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ સૂર્યના વસ્તુ સમાસમંડળ સંખ્યા વગેરેના સંક્ષિપ્ત કથનથી માંડીને અહીં સમાપ્ત થઈ. હવે ચન્દ્રના સંબંધમાં સૂત્રકાર કથન કરે છે-આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे चंदिमा उदीण पाईण-उग्गच्छ पाईण दाहिण मागच्छंति' હે ભદંત ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં જે બે ચન્દ્રમાઓ કહેવામાં આવેલા છે, તેઓ ઈશાનકોણમાં ઉદિત થઈને તે પછી શું આગ્નેયકોણમાં આવે

जहा पंचम सयस्स दसमे उद्देसो जाव अवट्ठिएणं तत्थ काले पन्नते समणाउसो' यथा सूर्य-वक्तव्यता यथा पञ्चमशतस्य दशमे उद्देशके यावदवस्थितः खलु तत्र कालः प्रज्ञप्तः हे श्रमण! हे आयुष्मन् !, यथा सूर्यवक्तव्यता इति कथनेन एवमर्थो ज्ञातव्यः 'पाईणदाहिण मुग्गच्छ दाहिणपडीणमागच्छंति' प्राचीन दक्षिणम्-आग्नेय कोणे उद्गत्य-उदयमासाद्य दक्षिण प्रतीचीनम् दक्षिणपश्चिमयोः कोणमागच्छतः किम् ?, 'दाहिणपडीणमुग्गच्छ पडीणउदीण मागच्छंति ?' दक्षिणप्रतीचीनमुद्गत्य प्रतिचीनोदीचीनमागच्छतः २ किम्वा-प्रतीचीनो दीचीन मुद्गत्य उदीचीन प्राचीनमागच्छत इति चन्द्रोदयविषयकः प्रश्नः, भगवानाह-हे गौतम ! पञ्चमशतस्य दशमे चन्द्रनामके उद्देशके यथा कथित स्तथैवात्रापि ज्ञातव्यः अर्थात्-यत् यथा त्वया चन्द्रोदयविषये पृच्छयते तत् तथैव-त्वियत्पर्यन्तं दशमोद्देशकप्रकरणमत्रानुसन्धातव्यं तत्राह यावदवस्थितः तत्र खलु कालः प्रज्ञप्तः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् एतत्सर्वमत्रैव सूर्यप्रस्तावे विस्तरेणास्माभिः प्रतिपादितं तत एव द्रष्टव्यम्, इति ।

क्या ? 'जहा सूरवत्तव्वया जहा पंचमसयस्स दसमे उद्देसे जाव अवट्ठिएणं तत्थ काले पण्णत्ते समणाउसो' इसी प्रकार सूर्यवक्तव्यता की तरह आग्नेय कोण में उदित होकर दक्षिण पश्चिम के कोण में आते हैं क्या? दक्षिण पश्चिम के कोण में उदित होकर पश्चिम उत्तर के कोण में आते हैं क्या? और पश्चिम उत्तर के कोण में उदित होकर वे उत्तर और पूर्व के कोण में आते हैं क्या? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं हे गौतम ! भगवती सूत्र के पञ्चम शतक के १० वें उद्देशक में कि जिसका नाम चन्द्र उद्देशक है इन सब चन्द्र विषयक प्रश्नों का उत्तर दिया गया है सो वैसा ही उत्तर यहां पर भी जानलेना चाहिये तात्पर्य यही है कि जिस प्रकार से तुमने ये प्रश्न चन्द्र के सम्बन्ध मे किये हैं सो इनका उत्तर इन प्रश्न का वैसा ही स्वीकार करलेना है। वह सब प्रकरण यहां "वहां काल अवस्थित है" यहां तक जैसा कि वह अभी अभी सूर्य प्रस्ताव

છે? 'जहा सूरवत्तव्वया जहा पंचमसयस्स दसमे उद्देसे जाव अवट्ठिएणं तत्थ काले पण्णत्ते समणाउसो' આ પ્રમાણે સૂર્ય વક્તવ્યતાની જેમ આગ્નેયકોણમાં ઉદિત થઈને શું દક્ષિણ-પશ્ચિમકોણમાં આવે છે? દક્ષિણ-પશ્ચિમનાકોણમાં ઉદિત થઈને શું પશ્ચિમ-ઉત્તરના કોણમાં આવે છે? અને પશ્ચિમ ઉત્તરના કોણમાં ઉદિત થઈને શું તેઓ ઉત્તર તેમજ પૂર્વના કોણમાં આવે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ ! ભગવતી સૂત્રના પાંચમા શતકના ૧૦ મા ઉદ્દેશકમાં-કે જેનું નામ ચન્દ્ર ઉદ્દેશક છે એમાં બધા ચન્દ્ર વિષયક પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવામાં આવેલા છે. તો તે પ્રમાણે જ અહીં પણ જવાબો સમજી લેવા, જોઈએ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે પ્રમાણે તમોએ ચન્દ્રવિષયક આ પ્રશ્નો કર્યા છે તો એમના જવાબો પણ તે પ્રમાણે જ સ્વીકરી લેવા જ જોઈએ. તે પ્રકરણ અત્રે 'ત્યાં કાલઅવસ્થિત છે' અહીં સુધીનું કથન જે પ્રમાણે હમણા-હમણા જ સૂર્યપ્રસ્તાવમાં

सम्प्रति-प्रकरणमुपसंहरन्नाह-'इच्चेसा' इत्यादि, 'इच्चेसा' इत्येषा अनन्तरपूर्वकथित स्वरूपा 'जंबुद्दीवपन्नत्ती' जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः प्रथमद्वीपस्य यथावस्थितस्वरूपनिरूपिका प्रकरणपद्धतिः अस्मिन् उपाङ्गे कथिता, चन्द्रप्रज्ञप्तिः चन्द्राधिकारप्रतिबद्धा पदपद्धतिः वस्तु समासेन वस्तूनां मण्डलसंख्यादीनां समासः चन्द्रप्रज्ञप्ति महाशास्त्रापेक्षया संक्षेपः तेन समाप्ता भवतीति ॥ सू० १६ ॥

एतेषां ज्योतिष्कदेवानां सूर्यचन्द्रनक्षत्रग्रहताराकरूपाणां चारविशेषात् संवत्सरविशेषाः प्रवर्तन्ते इति संवत्सरभेदं प्रश्नयन्नाह-'कइणं भंते !' इत्यादि,

मूलम्-कइ णं भंते ! संवच्छरा पण्णत्ता ? गोयमा ! पंच संवच्छरा पण्णत्ता ? तं जहा-णक्खत्तसंवच्छरे जुगसंवच्छरे पमाणसंवच्छरे लक्खणसंवच्छरे सणिच्छरसंवच्छरे । णक्खत्तसंवच्छरेणं भंते ! कइविहे पन्नत्ते ! गोयमा ! दुवालसविहे पन्नत्ते तं जहा-सावणे भद्दवए आसोए जाव आसाढे जंवा बिहप्फई महग्गहे दुवालसेहिं संवच्छरेहिं सव्वणक्खत्तमंडलं समाणेइ सेत्तं णक्खत्तसंवच्छरे जुगसंवच्छरेणं भंते ! कइविहे पन्नत्ते ? गोयमा ! पंचविहे पन्नत्ते तं जहा-चंदे चंदे अभिवद्धिए चंदे अभिवद्धिए चेवेत्ति। पढमस्स णं भंते ! चंदसंवच्छरस्स कइ पव्वा पन्नत्ता ? गोयमा ! चोवीसं पव्वा पन्नत्ता, बितीयस्स णं भंते ! चंदसंवच्छरस्स कइ पव्वा पन्नत्ता ? गोयमा ! चउवीसं पव्वा पन्नत्ता, एवं पुच्छा, तईयस्स, गोयमा ! छव्वीसं पव्वा पन्नत्ता, चउत्थस्स चंदसंवच्छरस्स चोवीसं पव्वा, पंचमस्स णं अहि-वद्धियस्स छव्वीसं पव्वा पन्नत्ता, एवामेव सपुव्वावरेणं पंच संवच्छरिए जुए एगे चउव्वीसे पव्वसए पण्णत्ते से त्तं जुगसंवच्छरे । पमाणसंव-च्छरेणं भंते ! कइविहे पन्नत्ते ? गोयमा ! पंचविहे पन्नत्ते तं जहा-णक्खत्ते१ चंदे२ उऊ३ आइच्चे४ अभिवद्धिए५, से त्तं पमाणसंवच्छरे

में विस्तार से प्रकट कर दिया गया है वैसा वह सब इस उपाङ्ग में कथित चन्द्र प्रज्ञप्ति के चन्द्र मंडल संख्या आदि के संक्षेप कथन से इस चन्द्र प्रज्ञप्ति को समाप्त किया गया है ॥ सू० १६ ॥

સવિસ્તૃત પ્રકટ કરવામા આવેલું છે તેવું જ બધું આ ઉપાંગમાં કથિત ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિના ચન્દ્રમંડળ સંખ્યા વગેરેના સંક્ષેપ કથનથી-આ ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિને અત્રે સમાપ્ત કરવામાં આવેલ છે. ।।સૂ૦ ૧૬।।

इति। लक्खणसंवच्छरेणं भंते! कइविहे पन्नत्ते? गोयमा! पंचविहे पन्नत्ते तं जहा–

समयं णक्खत्ता जोगं जोयंति समयं उजुपरिणामंति।
णच्चुण्हणा इसीओ बहूदओ होइ णक्खत्ते ॥१॥
ससि समगपुण्णमासिं जोएंति विसमचारिणक्खत्ता।
कडुओ बहूदओय तमाहु संवच्छरं चंदं ॥२॥
विसमं पवालिणो परिणमंति अणुजूसु दिंति पुप्फफलं।
वासं न सम्मवासइ तमाहु संवच्छरं कम्मं ॥३॥
पुढवीदगाणं च रसं पुप्फफलाणं च देइ आइच्चो।
अप्पेण वि वासेणं सम्मं निप्फज्जए सस्सं ॥४॥
आइच्च तेयतविया खणलवदिवसा उजूपरिणमंति।
पूरेइय णिण्णप्पले तमाहु अभिवड्ढियं जाण ॥५॥

सणिच्छरसंवच्छरेणं भंते! कइविहे पन्नत्ते? गोयमा! अट्ठावि-सइविहे पन्नत्ते तं जहा–

अभिई सवणे धणिट्ठा सयभिसया दोय होंति भद्दवया।
रेवइ अस्सिणी भरणी कत्तिया तह रोहिणी चेव ॥१॥

जाव उत्तराओ आसाढाओ जं वा सणिच्चरे महग्गहे तीसाए संवच्छरेहिं समाणेइ, सेत्तं सणिच्छरसंवच्छरे त्ति। सू० १७॥

छाया–कति खलु भदन्त! संवत्सराः प्रज्ञप्ताः? गौतम! पञ्च संवत्सराः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–नक्षत्रसंवत्सरः १, युगसंवत्सरः प्रमाणसंवत्सरः ३ लक्षणसंवत्सरः ४, शनिश्चर-संवत्सरः ५, नक्षत्रसंवत्सरः खलु भदन्त! कतिविधः प्रज्ञप्तः? गौतम! द्वादशविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा–श्रावणो भाद्रपदः अश्विनो यावदाषाढः यद्वा बृहस्पति महाग्रहो द्वादशभिः संवत्सरैः सर्वनक्षत्रमण्डलं समानयति सोऽयं नक्षत्रसंवत्सरः। युगसंवत्सरः खलु भदन्त! कति-विधः प्रज्ञप्तः गौतम! पञ्चविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा–चन्द्रश्चन्द्रः अभिवर्द्धितः चन्द्रो ऽभिवर्द्धितश्चैवेति। प्रथमस्य खलु भदन्त! चन्द्रसंवत्सरस्य कतिपर्वाणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! चतुर्विंशतिः पर्वाणि प्रज्ञप्तानि, द्वितीयस्य खलु भदन्त! चन्द्रसंवत्सरस्य कतिपर्वाणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! चतुर्विंशतिः पर्वाणि प्रज्ञप्तानि, एवं पृच्छा तृतीयस्य, गौतम! षड्

विंशतिः पर्वाणि प्रज्ञप्तानि, चतुर्थस्य चन्द्रसंवत्सरस्य चतुर्विंशतिः पर्वाणि पञ्चमस्य खलु अभिवर्द्धितस्य षड्विंशतिः पर्वाणि च प्रज्ञप्तानि एवमेव सपूर्वापरेण पञ्चसंवत्सरे युगे एकस्मिन् चतुर्विंशं पर्वशतं प्रज्ञप्तम्, सोऽयं युगसंवत्सरः। प्रमाणसंवत्सरः खलु भदन्त! कतिविधः प्रज्ञप्तः? गौतम! पञ्चविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-नक्षत्रं-चन्द्रः-ऋतुरादित्योऽभिवर्द्धितः सोऽयं प्रमाणसंवत्सरः। नक्षत्रसंवत्सरः खलु भदन्त! कतिविधः प्रज्ञप्तः? गौतम! पञ्चविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा-

समकं नक्षत्राणि योगं युञ्जन्ति, समकम् ऋतवः परिणमन्ति।
नात्युष्णो नाति शीतो बहूदको भवति नक्षत्रः १।
शशि समक पौर्णमासीं योजयन्ति विषमचारि नक्षत्राणि।
कटुको बहूदकश्च तमाहुः संवत्सरं चान्द्रम् ॥ २ ॥
विषमे प्रवालिनः परिणमन्ति अनृतुषु ददतिपुष्पफलम्।
वर्षं न सम्यग् वर्षति तमाहुः संवत्सरे कर्म ॥ ३ ॥
पृथिव्युदकानां च रसं पुष्पफलानां च ददात्यादित्यः।
अल्पेनापि वर्षेण सम्यग् निष्पद्यते सस्यम् ॥ ४ ॥
आदित्यतेजस्तप्ताः क्षणलवदिवसा ऋतवः परिणमति।
पूरयति च निम्नस्थले तमाहुरभिवर्द्धितं जानीहि ॥ ५ ॥

शनैश्चरसंवत्सरः खलु भदन्त! कतिविधः प्रज्ञप्तः? गौतम! अष्टाविंशतिविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा-

अभिजित् श्रवणः धनिष्ठा शतभिषक् द्वे च भवतो भाद्रपदे।
रेवती अश्विनी भरणीकृत्तिका तथा रोहिणी चैव ॥ १ ॥

यावद् उत्तरा आषाढाः यदा शनैश्चरो महाग्रह त्रिंशता संवत्सरैः सर्वं नक्षत्रमण्डलं समानयति सोऽयं शनैश्चरसंवत्सरः ॥ सू० १७ ॥

टीका-'कइणं भंते! संवच्छरा पन्नत्ता' कति खलु भदन्त! संवत्सराः प्रज्ञप्ताः-

---

अब सूत्रकार "ज्योतिष्क देवों के- सूर्य चन्द्र नक्षत्र ग्रह और तारा के भेद से पांच प्रकार के ज्योतिषी देवों के चार विशेष-गति विशेष से संवत्सर विशेष होते हैं इस अभिप्राय से संवत्सर के भेदों का कथन करते हैं

'कइणं भंते! संवच्छरा पण्णत्ता' इत्यादि

टीकार्थ-इसमें गौतमस्वामी ने यही बात प्रभु से पूछी है 'कइणं भंते!

હવે સૂત્રકાર 'જ્યોતિષ્ક દેવોના-સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારાઓના ભેદથી પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષી દેવોના ચાર વિશેષ-ગતિ વિશેષથી, સંવત્સર વિશેષ થાય છે'- એ અભિપ્રાયથી સંવત્સરના ભેદોનું કથન કરે છે-'कइणं भंते! संवच्छरा पणत्ता' इत्यादि

ટીકાર્થ-આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ વાત પૂછી છે-'कइणं भंते! संवच्छरा

कथिताः, हे भदन्त! संवत्सरो कतिप्रकारको भवतीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'पंच संवच्छरा पन्नत्ता' पञ्च संवत्सराः प्रज्ञप्ताः–कथिताः पञ्चप्रकारकाः संवत्सरा भवन्तीत्यर्थः तमेव पञ्चभेदं दर्शयति–'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा–'णक्खत्तसंवच्छरे' नक्षत्रसंवत्सरः 'जुगसंवच्छरे' युगसंवत्सरः 'पमाणसंवत्सरेः प्रमाणसंवत्सरः 'लक्खणसंवच्छरे' लक्षणसंवत्सरः 'सणिच्छरसंवच्छरे' शनैश्चरसंवत्सरः तत्र नक्षत्रेषु भवः संवत्सरो नाक्षत्रसंवत्सरः अर्थात् चन्द्रश्चारं चरन् यावत्प्रमाणकेन कालेन अभिजिन्नक्षत्रादारभ्योत्तरापाढा नक्षत्रपर्यन्तं गच्छति प्रत्प्रमाणो मासो नाक्षत्रमासः, अथवा नक्षत्रमण्डले परिवर्तनतानिष्पन्न इत्युपचारात् मासोऽपि नक्षत्रम्, सच द्वादशगुणो नक्षत्रसंवत्सरः। तथा युगसंवत्सरः पञ्चसंवत्सरात्मकं युगं तदेकदेशभूतो वक्ष्यमाणलक्षणः चन्द्रादियुगपूरकत्वाद् युगसंवत्सरः तथा प्रमाणसंवत्सरः, तत्र प्रमाणं परिमाणं दिवसादीनां तदुपलक्षितो वक्ष्यमाणो नक्षत्रसंवत्सरादिः प्रमाणसंवत्सरः स एव लक्षणानां वक्ष्यमाण स्वरूपाणां प्रधानतया लक्षणसंवत्सरः। यावता कालेन शनैश्चर एकं नक्षत्र मथवा द्वादशापि राशीन् भुङ्क्ते स शनैश्चरसंवत्सर इति॥ संवत्सराणां नामनिर्वचनं कृत्वा सम्प्रति संवत्सराणां भेदानाह–'णक्खत्तसंवच्छरेणं भंते! कइविहे पन्नत्ते' नक्षत्रसंवत्सरः खलु भदन्त! कतिविधः प्रज्ञप्त, हे भदन्त! योऽयं नक्षत्रनामकः संवत्सरः स कतिविधः कतिप्रकारकः प्रज्ञप्तः–कथित इति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'दुवालसविहे पन्नत्ते' द्वादशविधो द्वादशप्रकारकः प्रज्ञप्तः–कथितः, 'तं जहा' तद्यथा–'सावणे भद्दवए आसोए

संवच्छरा पण्णत्ता' हे भदन्त! संवत्सर कितने प्रकार के कहे हैं? उत्तर में प्रभु ने कहा है–'गोयमा! पंच संवच्छरा पण्णत्ता' हे गौतम! संवत्सर पांच प्रकार के कहे हैं–'तं जहा' जैसे–'णक्खत्त संवच्छरे' एक नक्षत्र संवत्सर 'जुग संवच्छरे' दूसरा युग संवत्सर, 'पमाण संवच्छरे' तीसरा प्रमाणसंवत्सर 'लक्खणसंवच्छरे' चतुर्थ लक्षणसंवत्सर और 'सणिच्छरसंवच्छरे' पांचवां शनैश्चरसंवत्सर, 'णक्खत्तसंवच्छरे णं भंते! कइविहे पन्नत्ते' हे भदन्त! इनमें से नक्षत्रसंवत्सर कितने प्रकार का है? 'गोयमा! णक्खत्तसंवच्छरे दुवालसविहे पण्णत्ते' उत्तर में प्रभु ने कहा है–हे गौतम! नक्षत्रसंवत्सर १२ बारह–प्रकार का है नक्षत्रों

पण्णत्ता' હે ભદંત! સંવત્સર કેટલા પ્રકારના છે? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा! पंच-संवच्छरा पणत्ता' હે ગૌતમ! સંવત્સર પાંચ પ્રકારના છે. तं जहा' જેમ કે 'णक्खत्त संवच्छरे' એક નક્ષત્ર સંવત્સર 'जुग संवच्छरे' દ્વિતીય યુગ સંવત્સર 'पमाण संवच्छरे' તૃતીય પ્રમાણુ સંવત્સર, 'लक्खणसंवच्छरे' ચતુર્થ લક્ષણુ સંવત્સર અને 'सणिच्छर संवच्छरे' પંચમ શનૈશ્ચર સંવત્સર 'णक्खत्तसंवच्छरे णं भंते! कइविहे पन्नत्ते' હે ભદંત! આમાં નક્ષત્ર સંવત્સરો કેટલા પ્રકારના છે? 'गोयमा! णक्खत्तसंवच्छरे दुवालसविहे पण्णत्ते' ઉત્તરમાં પ્રભુએ કહ્યું છે–હે ગૌતમ! નક્ષત્ર સંવત્સરના ૧૨ પ્રકારો છે. નક્ષત્રોમાં જે સંવત્સર

में होने वाले संवत्सर का नाम नाक्षत्र संवत्सर है इसका तात्पर्य ऐसा है-गति करता हुआ चन्द्र जितने प्रमाण वाले समय में अभिजित् नक्षत्र से लेकर उत्तराषाढा नक्षत्र तक जाता है उतने प्रमाण वाले कालका नाम एक मास है इसीको नाक्षत्रमास भी कहा गया है अथवा यह नक्षत्रमंडल में परिवर्तनता से निष्पन्न होता है इस कारण उपचार से मास को भी नक्षत्र मास कह दिया जाता है, यह मास जब १२ से गुणित होता है तब यह नक्षत्र संवत्सर होजाता है पांच संवत्सरों का एक युग होता है इस युगका एक देशभूत कि जिसका लक्षण आगे कहा जानेवाला है चन्द्रादि युगका पूरक होने से युगसंवत्सर कहा गया है दिवसादिकों के परिमाण से उपलक्षित जो वक्ष्यमाण नक्षत्र संवत्सरादि है वही प्रमाणसंवत्सर है यही वक्ष्यमाण स्वरूप वाले लक्षणों की प्रधानता से लक्षण संवत्सर होता है। जितने समय में शनिश्चर एक नक्षत्र को अथवा १२ राशियों को भोगता है वह शनैश्चर संवत्सर है इस तरह से संवत्सरों के नामों का निर्वचन करके अब सूत्रकार इनके प्रभेदों का वर्णन करते हैं इसमें गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है-'नक्खत्तसंवच्छरेणं भंते! कइविहे पण्णत्ते' हे भदन्त! नक्षत्र संवत्सर कितने प्रकार का है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! दुवालसविहे पण्णत्ते' हे गौतम! नक्षत्र संवत्सर १२ प्रकार का कहा गया है-'तं जहा' जो इस तरह से हैं-'सावणे, भद्दवए, आसोए, जाव

છે, તેનું નામ નક્ષત્રસંવત્સર છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-ગતિ કરતો ચન્દ્ર જેટલા પ્રમાણવાળા સમયમાં અભિજિત નક્ષત્રથી માંડીને ઉતરાષાઢા નક્ષત્ર સુધી જાય છે, તેટલા પ્રમાણવાળા કાળનું નામ એક માસ છે. આને જ નક્ષત્ર માસ પણ કહેવામાં આવે છે. અથવા આ નક્ષત્રમંડળમાં પરિવર્તનતાપૂર્વક નિષ્પન્ન હોય છે એથી ઔપચારિકતાના કારણે માસને પણ નક્ષત્ર કહેવામાં આવેલ છે. આ માસ જ્યારે ૧૨ વડે ગુણિત કરવામાં આવે છે ત્યારે આ નક્ષત્ર સંવત્સર થઈ જાય છે. પાંચ સવત્સરોનો એક યુગ થાય છે. આ યુગનો એક દેશભૂત કે જેનું લક્ષણ આગળ કહેવામાં આવશે ચન્દ્રાદિયુગનો પૂરક હોવાથી યુગ સંવત્સર કહેવામાં આવેલ છે. દિવસાદિકોના પરિમાણથી, ઉપલક્ષિત જે વક્ષ્યમાણ નક્ષત્ર સંવત્સરાદિ છે, તેજ પ્રમાણ સંવત્સર છે. એજ વક્ષ્યમાણ સ્વરૂપવાળા લક્ષણોની પ્રધાનતાથી લક્ષણ સંવત્સર થાય છે. જેટલા સમયમાં શનિશ્ચર એક નક્ષત્રને અથવા ૧૨ રાશિઓને ભોગવે છે, તે શનૈશ્ચર સંવત્સર છે. આ પ્રમાણે સંવત્સરનાં નામોનું નિર્વચન કરીને હવે સૂત્રકાર એમના પ્રભેદોનું વર્ણન કરે છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-'नक्खत्तसंवच्छरे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते' હે ભદંત! નક્ષત્ર સંવત્સર કેટલા પ્રકારના છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-गोयमा! दुवालसविहे पण्णत्ते' હે ગૌતમ! નક્ષત્ર સંવત્સર ૧૨ પ્રકારના કહેવામાં આવેલ છે.

जाव आसाढे' श्रावणो भाद्रपदः आश्विनो यावदाषाढः, अत्र यावत्पदेन कार्त्तिकमार्गशीर्षपौष माघफाल्गुन चैत्रवैशाखज्येष्ठमासानां संग्रहो भवति, अयमर्थः अत्र खलु सकल नक्षत्र-योगपर्यायः द्वादश संख्यया गुणितो नक्षत्रसंवत्सरः ततः श्रावणादि द्वादश सकलनक्षत्र-योगपर्यायाः श्रवणादारभ्य आषाढान्तनामानः तेऽपि अवयवे समुदायोपचारात् नक्षत्र संवत्सरः ततः श्रावणादि द्वादशविधो नक्षत्रसंवत्सर इति, एवं भाद्रपदादारभ्य श्रावणान्तो वर्षोभाद्रपदवर्षः एवमाश्विनादारभ्य भाद्रपदान्तः कार्त्तिकादारभ्य आश्विनान्त इत्यादि, क्रमेण आषाढान्त वर्षो ज्ञातव्यः ।

अथवा प्रकारान्तरेण नक्षत्रसंवत्सरस्य निर्वचनं कर्तुमाह-'जं वा' इत्यादि, 'जं वा विहप्फइ महग्गहे' यद्वा बृहस्पति बृहस्पति नामको महाग्रहः 'दुवालसेहिं संवच्छरेहिं' द्वाद-

आसाढे' श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष, पौष माघ, फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, और आषाढ सकल नक्षत्रों के योग की पर्याय कि जो १२ से गुणित की जाती है नक्षत्र संवत्सर कही गई है श्रावणादि १२ नक्षत्रों की योग पर्यायों के नाम श्रावण से लेकर आषाढ तक के महिनों के नामवाली है इसलिये वे अवयवों में समुदाय के उपचार से नक्षत्र संवत्सर इस नाम से कहा जाता है इस तरह नक्षत्रसंवत्सर श्रावणादि के भेद से १२ प्रकार का कहा गया है भाद्रपद से लेकर श्रावण तक के महिनों में अन्त को प्राप्त हुआ वर्ष भाद्र-पद वर्ष, आश्विन से लेकर भाद्रपद तक के महिनों में अन्त को प्राप्त हुआ वर्ष आश्विन वर्ष, कार्तिक से लेकर आश्विन तकके महिनों में समाप्त हुआ वर्ष कार्तिक वर्ष इत्यादि क्रम से आषाढान्त तक के सब वर्ष जानना चाहिये अथवा प्रकारान्तर से नक्षत्र संवत्सर का निर्वचन करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि 'जंवा विहप्फइ महग्गहो दुवालसेहिं संवच्छरेहिं सव्वनक्खत्तमंडलं समाणेइ

'तं जहा' જેમકે 'સાવણે, ભદ્દવએ, આસોએ, જાવ આસાઢે' શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, અશ્વિન, કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ અને આષાઢ સકલ નક્ષત્રોના યોગની પર્યાય કે જે ૧૨ સાથે ગુણિત કરવામાં આવેલ છે-તેને નક્ષત્ર સંવત્સર કહેવામાં આવેલ છે. શ્રાવણાદિ ૧૨ નક્ષત્રોના યોગ પર્યાયોના નામો શ્રાવણથી માંડીને આષાઢ સુધીના માસોની નામાવલી પ્રમાણે છે એથી અવયવમાં સમુદાયના ઉપચારથી તેઓને નક્ષત્ર સંવત્સર આ નામથી કહેવામાં આવેલ છે આ પ્રમાણે નક્ષત્ર સંવત્સરશ્રાવણાદિના ભેદથી ૧૨ પ્રકારના કહેવામાં આવેલ છે. ભાદ્રપદથી માંડીને શ્રાવણ સુધીના માસોમાં સમાપ્ત થયેલ વર્ષ ભાદ્રપદ વર્ષ તથા આશ્વિનથી માંડીને ભાદ્રપદ સુધીના માસોમાં સમાપ્ત થયેલ વર્ષ આશ્વિનવર્ષ અને કાતિક મહીનાથી આરંભી અશ્વિન સુધીના માસોનાં સમાપ્ત થયેલ વર્ષ કાર્તિક વર્ષ વગેરે ક્રમથી આષાઢાન્ત સુધીના બધા વર્ષો વિશે પણ જાણવું જોઈએ. અથવા પ્રકારાન્તરથી નક્ષત્ર સંવત્સરનું નિર્વચન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે-'જંવા

शभिः द्वादश संख्याविशिष्टैः संवत्सरैः-वर्षैः 'सव्वणक्खत्तमंडलं समाणेइ' सर्वनक्षत्रमण्डलम् अभिजिदाद्यष्टाविंशति नक्षत्राणि समानयति-परिसमापयति बृहस्पतिर्महाग्रहः, एतावान् कालविशेषो द्वादशवर्षप्रमाणः नक्षत्रसंवत्सरपदेन विवक्षितो भवति,

अथ द्वितीयं संवत्सरस्वरूपं निरूपयितुं प्रश्नयन्नाह-'जुगसंवच्छरे' इत्यादि, 'जुगसंवच्छरे णं भंते ! कइविहे पन्नत्ते' युगसंवत्सरः खलु भदन्त ! कतिविधः-कतिप्रकारकः प्रज्ञप्तः-कथित इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंचविहे पन्नत्ते' पञ्चविधः-पञ्चप्रकारकः प्रज्ञप्तः कथितः तमेव पंचभेदं दर्शयति-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'चंदे चंदे अभिवड्ढिए चंदे अभिवड्ढिए चेवेति' चन्द्रः चन्द्रोऽभिवर्द्धितः चन्द्रोऽभिवर्द्धित श्चेति, तत्र चन्द्रे भवश्चान्द्रः, युगस्यादौ श्रावणमासे कृष्णपक्ष प्रतिपत् तिथित आरभ्य यावत् पौर्णमासीपरि समाप्तिः तावत्कालप्रमाणो मास श्चान्द्रमासः एकपूर्णमासी परावर्त्तः चान्द्रमास इत्यर्थः अथवा चन्द्रेण निष्पन्नत्वात् गौणीवृत्त्या मासोऽपि चन्द्र इति कथ्यते, सच चन्द्रमासो द्वादशगुणश्चन्द्रसंवत्सरः चन्द्रमास निष्पन्नत्वात् । एवमेव द्वितीय

से त्तं णक्खत्तसंवच्छरे' बृहस्पति नामका महाग्रह १२ वर्षों के द्वारा सर्वनक्षत्र मंडल को-अभिजित् आदि २८ नक्षत्रों को परि समाप्त करदेता है इतना द्वादश वर्ष प्रमाण वाला वह काल विशेष नक्षत्र संवत्सरपद से विवक्षित होता है 'जुगसंवच्छरे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते' हे भदन्त ! युगसंवत्सर कितने प्रकार का कहा गया है? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु गौतमस्वामी से कहते हैं-'गोयमा! पंचविहे पण्णत्ते-तं जहा-चंदे चंदे अभिवड्ढिए, चंदे अभिवड्ढिएचेव' चन्द्र में हुए को चान्द्र कहा जाता है युग की आदि में श्रावण मास में कृष्णपक्ष की प्रतिपदातिथि से लेकर पौर्णमासी की परिसमाप्ति तक चान्द्र मास होता है चान्द्रमास पूरे एक माह का होता है अथवा चन्द्र द्वारा निष्पन्न होने के कारण गौणीवृत्ति को लेकर मास भी चन्द्र कह दिया जाता है यह चान्द्र मास द्वादश-१२ से

विहप्फइ महग्गहो दुवालसेहिं संवच्छरेहिं सव्वनक्खत्तमंडलं समाणेइ सेत्तं णक्खत्तसंवच्छरे' બૃહસ્પતિ નામક મહાગ્રહ ૧૨ વર્ષો વડે જે સર્વ નક્ષત્રમંડળને-અભિજિત વગેરે ૨૮ નક્ષત્રોને પરિસમાપ્ત કરે છે. આટલા દ્વાદશ વર્ષ પ્રમાણુવાળો તે કાળ વિશેષ નક્ષત્ર પદ વડે વિવક્ષિત થયેલ છે. 'जुगसंवच्छरे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते' હે ભદંત ! યુગ સંવત્સર કેટલા પ્રકારનો કહેવામાં આવેલો છે? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે- 'गोयमा ! पंचविहे पण्णत्ते-तं जहा चंदे चंदे अभिवड्ढिए चंदे अभिवड्ढिए चेव' ચન્દ્રમાં થયેલ તે ચાન્દ્ર કહેવામાં આવેલ છે. યુગના પ્રારંભમાં શ્રાવણુ માસમાં કૃષ્ણુ પક્ષની પ્રતિપદા તિથિથી માંડીને પૌર્ણુમાસીની પરિસમાપ્તિ સુધી ચાન્દ્રમાસ હોય છે. ચાન્દ્રમાસ પૂરા એક માસનો હોય છે. અથવા ચન્દ્ર વડે નિષ્પન્ન હોવા બદલ ગૌણીવૃત્તિને લઈને માસ પણુ ચન્દ્ર કહેવામાં આવેલ છે. આ ચાન્દ્રમાસ ૧૨ થી ગુણિત થઈને ચાન્દ્રમાસ વડે

श्चतुर्थश्च चन्द्रमासः चन्द्रसंवत्सरावपि ज्ञातव्यौ इति ॥ तृतीयस्तु युगसंवत्सरः अभिवर्द्धित-नामकः मुख्यतया त्रयोदश चन्द्रमासप्रमाणः संवत्सरो द्वादशचन्द्रमासप्रमाणः संवत्सर उपजायते एतादृशः संवत्सरः कदा भवतीति चेदुच्यते अत्र खलु युगं चन्द्र चन्द्राभिवर्द्धित चन्द्राभिवर्द्धितलक्षणपञ्चसंवत्सरात्मकं सूर्यसंवत्सरापेक्षया परिभाव्यमानमन्यूनातिरिक्तानि पञ्चवर्षाणि भवन्ति, सूर्यमासश्च सार्द्धत्रिंशदहोरात्रप्रमाणः, चन्द्रमासस्तु एकोनत्रिंशद्दिनानि द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा दिवसस्य, ततो गणितक्रमेण सूर्यसंवत्सर सम्बन्धि त्रिंशन्मासातिक्रमे एकश्चान्द्रमासोऽधिको भवति, सच चान्द्रमासो यथाऽधिको भवति तथापूर्वाचार्यैः प्रदर्शितः, तथाहि–

'चंदस्स जो विसेसो आइच्चस्स य हविज्जमासस्स ।
तीसइ गुणिओ संतो हवइ हु अहिमासगो एक्को' ॥

चन्द्रस्य योविशेष आदित्यस्य च भवति मासस्य ।
त्रिंशता गुणितः सन् भवति हु अधिमासक एक इतिच्छाया)

गुणित होता हुआ चन्द्र मास सेनिष्पन्न होने के कारण संवत्सर रूप कहा गया है इसी प्रकार द्वितीय और तृतीय चतुर्थ चन्द्र मास भी चन्द्र संवत्सर रूप होते है ऐसा जानना चाहिये परन्तु तृतीय युग संवत्सर कि जिसका नाम अभिवर्द्धित है मुख्यरूप से, १३मासों का होता है यह अभिवर्द्धित्त नामका युग संवत्सर कब होता है? तो इसका उत्तर ऐसा हैं कि चन्द्र संवत्सर द्वितीय चन्द्र संवत्सर अभिवर्द्धित संवत्सर चन्द्र चतुर्थ संवत्सर और अभिवर्द्धित संवत्सर इस प्रकारसंवत्सर रूप जो युग है उस में सूर्य संवत्सर की अपेक्षा विचारित होने पर न कमती न बढती ऐसे केवल पांच हा वर्ष होते हैं सूर्यमास ३०॥ अहोरात का होता है परन्तु जो चन्द्र मास है वह २९ दिनका तथा एक दिन के ६२ भागों मे से ३२ भाग प्रमाण होता है गणित क्रम के अनुसार सूर्य संवत्सर सम्बन्धी ३० मास जब अतिक्रमित समास हो जाते हैं तब एक चन्द्र मास अधिक होजाता

નિષ્પન્ન હોવા બદલ સંવત્સર રૂપ કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે દ્વિતીય અને તૃતીય ચતુર્થ ચન્દ્રમાસ પણ ચન્દ્ર સંવત્સર રૂપ હોય છે, આ પ્રમાણે જાણી લેવું જોઈએ પરંતુ તૃતીય યુગ સંવત્સર કે જેનું નામ અભિવર્દ્ધિત છે, મુખ્ય રૂપ થી ૧૩ ચાન્દ્રમાસોનો થાય છે. આ અભિવર્દ્ધિત નામક યુગ સંવત્સર કયારે હોય છે? તો આનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે ચન્દ્ર સંવત્સર દ્વિતીય ચન્દ્ર સંવત્સર અભિવર્દ્ધિત સંવત્સર ચન્દ્ર ચતુર્થ સંવત્સર અને અભિવર્દ્ધિત સંવત્સર આ રીતે પાંચ સંવત્સર રૂપ જે યુગ છે તેમાં સૂર્ય સંવત્સરની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે ત્યાર બાદ ઓછા પણ નહિ અને વધારે પણ નહિ આમ ફક્ત પાંચ જ વર્ષ હોય છે. સૂર્ય માસ ૩૦॥ અહોરાતનો હોય છે, પરંતુ જે ચાંદ્રમાસ છે તે ૨૯ દિવસનો તેમજ એક દિવસના ૬૨ ભાગોમાંથી ૩૨ ભાગ

अस्यर्थस्तु-चन्द्रस्य-चन्द्रमासस्य या भवति विश्लेषः, इह विश्लेषे कृते सति यावदवशिष्यते तदपि उपचाराद् विश्लेषः कथ्यते, सच विश्लेषः त्रिंशता-त्रिंशत्संख्यया गुणितः सन् एकोऽधिमासो भवतीति विज्ञेयम् । तत्र सूर्यमासपरिमाणात् सार्द्धत्रिंशदहोरात्रलक्षणात् चन्द्रमास परिमाणमेकोनत्रिंशद्दिवसाः द्वात्रिंशच्च षष्टिभागा दिनस्य, इत्येवं रूपं शोध्यते तदा स्थितं पश्चादिममेकम् एकेन द्वाषष्टिभागेन न्यूनम्, सच दिवसः त्रिंशत्संख्यया गुण्यते तदा जातानि त्रिंशद्दिनानि एकश्च द्वाषष्टिभागः सच त्रिंशत्संख्यया गुणितः तदा भवन्ति त्रिंशद् द्वाषष्टिभागाः, ते भागा यदा त्रिंशद्दिनेभ्यः शोध्यन्ते, ततः स्थितानि शेषाणि एकोनत्रिंश दिनानि द्वात्रिंशच्च द्वाषष्टिभागा दिनस्य, एतावत् परिमाण श्चन्द्रमास इति, भवति सूर्यसंव-

---

है यह चन्द्रमास जिस प्रकार से अधिक होता है वह प्रकार पूर्वाचार्यो ने" चंदस्स जो विसेसो आइच्चस्सय हविज्ज मासस्स। तीसइ गुणिओ संतो हवइ हु अहिमासगो एक्को' इस गाथा द्वारा प्रकट किया है इसका अभिप्राय ऐसा है चन्द्र मासके विश्लेष करने पर जो बांकी बचना है वह भी विश्लेष ही उपचार से मान लिया जाना है यह विश्लेष जब ३० से गुणित होता है तब एक अधिक मास होता है सूर्यमास का परिमाण ३०॥ अहोरात्र का ऊपर प्रकट किया जाचुका है-इसकी अपेक्षा चन्द्रमास का परिमाण २९ दिनका और एक दिनके ६२ भागों में से ३२ भाग प्रमाण है यह बतलाया जा चुका है सो सूर्यमास के प्रमाण में से यह चन्द्र मास का प्रमाण कम करने पर एक दिन ६२ भागों मेसे १ भाग कम १ दिन बांकी बचता है इसे दिनका ३० से गुणित करने पर ३० दिन हो जाते हैं और एक दिन के ६२ भागों में से १ भाग आ जाता हैं। अब ३० से इसे गुणित करने पर ६२ भागों में से ३० भाग आ जाते हैं

પ્રમાણુ વાળો હોય છે. ગણિત ક્રમ મુજબ સૂર્ય સંવત્સર સંબંધી ૩૦ માસો જ્યારે અતિક્રમિત-સમાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે એક ચન્દ્રમાસ અધિક થાય છે. આ ચન્દ્ર માસ જે પ્રકારે અધિક થાય છે તે પ્રકારે પૂર્વાચાર્યોએ 'चंदस्स जो विसेसो आइच्चस्स य हविज्ज मासस्स तीसइ गुणिओ संतो हवइ हु अहिमासगो एक्को' આ ગાથા વડે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. આનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે ચન્દ્રમાસનો વિશ્લેષ કરવાથી જે શેષ રહે છે તે પણ ઉપચારથી વિશ્લેષ જ માની લેવામાં આવે છે. આ વિશ્લેષ જ્યારે ૩૦ વડે ગુણિત થાય છે ત્યારે એક અધિક માસ હોય છે. સૂર્ય માસનું પરિણામ ૩૦ાા અહોરાત્રનું ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવેલું છે. આની અપેક્ષાએ ચન્દ્રમાસનું પરિમાણ ૨૯ દિવસ અને એક દિવસના ૬૨ ભાગોમાંથી ૩૨ ભાગ પ્રમાણ છે. આમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલું છે. તો સૂર્યમાસના પ્રમાણમાંથી આ ચન્દ્રમાસનું પ્રમાણ કમ કરવાથી એક દિવસના ૬૨ ભાગોમાંથી ૧ ભાગ કમ ૧ દિવસ શેષ વધે છે. આ દિવસને ૩૦ સાથે ગુણિત કરવાથી ૩૦ દિવસ થઈ જાય છે-અને એક દિવસના ૬૨ ભાગોમાંથી ૧ ભાગ આવી જાય છે. હવે આને ૩૦ સાથે ગુણિત કરવાથી ૬૨ ભાગોમાંથી

त्सरसंबन्धि त्रिंशन्मासातिक्रमे एकोऽधिकमासो भवति, एकस्मिन् युगेच द्वाषष्टिः सूर्यमासा भवन्ति ततः पुनरपि सूर्यसंबन्धि त्रिंशन्मासातिक्रमे द्वितीयोऽधिकमासो भवति, तदुक्तम्-

'सट्ठीए अइयाए हवइ हु अहिमासगो जुगद्धंमि ।
बावीसए पव्वसए हवइय बीओ जुगंतंमि' ॥१॥
(षष्ठावतीतायां भवति हु अधिमासको युगार्द्धे ।
द्वाविंशे पर्वशते भवति च द्वितीयो युगान्त) इतिच्छाया ॥

अस्यार्थः-एकस्मिन् युगे पञ्चवर्षप्रमाणके पर्वाणां-पक्षाणां षष्टौ अतीतायां षष्टिसंख्यकेषु पक्षेषु अतीतेषु इत्यर्थः एतस्मिन् अवसरे युगार्द्धे युगार्द्धप्रमाणे एकोऽधिकमासो भवति द्वितीयस्तु अधिकमासः द्वाविंशे-द्वाविंशत्यधिके पर्वशते-पक्षशतेऽतिक्रान्तयुगस्यान्ते युगस्य

ये भाग जब ३० दिनों में से कम किये जाते तो २९ दिन बचे रहते हैं और दिन के ६२ भागों में से ३२ भाग बचे रहते हैं।

चन्द्रमास का यही परिमाण है सूर्य संवत्सर संबंधी ३० मासों के अतिक्रम हो जाने पर एक अधिक मास होता है एक युग में ६२ सूर्य मास होते हैं। पुनः सूर्य संबंधी ३० मासों के अतिक्रम होने पर द्वितीय अधिक मास होता है तदुक्तम्-

सट्ठीए अइयाए हवइ हु अहिमासगो जुगद्धंमि ।
बावीसए पव्वसए हवइ य बीओ जुगंतंमि ॥१॥

इस गाथा का अर्थ इस प्रकार से हैं-पांच वर्ष प्रमाण वाले एक युग में ६० पक्षों के व्यतीत हो जाने पर एक अधिक मास होता है यहां जो युगार्ध ऐसा कहा है सो ६० पक्षों के व्यतीत हो जाने पर आधा युग व्यतीत हो जाता हैं क्योंकि एक युग में १२० पक्ष होते हैं १२० के आधे ६० होते हैं इन ६० पक्षों

---

૩૦ ભાગો બાકી જાય છે. એ ભાગો જ્યારે ૩૦ દિવસોમાંથી ઓછા કરવામાં આવે છે તો ૨૯ દિવસ શેષ રહે છે અને દિવસના ભાગોમાંથી ૩૨ ભાગો અવશિષ્ટ રહે છે.

ચન્દ્રમાસનું એજ પરિમાણુ છે. સૂર્ય સંવત્સર સંબંધી ૩૦ માસોના અતિક્રમ બાદ એક અધિક માસ હોય છે. એક યુગમાં ૧૨ સૂર્ય માસો હોય છે. પુનઃ સૂર્ય સંબંધી ૩૦ માસોના અતિક્રમથી દ્વિતીય અધિકમાસ હોય છે. તદુક્તમ્-

सट्ठीए अइयाए हवइ हु अहिमासगो जुगद्धंमि ।
बावीसए पव्वसए हवइ य बीओ जुगंतंमि ॥१॥

આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે પાંચ વર્ષ પ્રમાણવાળા એક યુગમાં ૬૦ પક્ષો વ્યતીત થઈ જાય ત્યારે એક અધિકમાસ હોય છે. અહીં યુગાર્ધ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે તો ૬૦ પક્ષો વ્યતીત થઈ જાય ત્યારે અર્દ્ધ યુગ વ્યતીત થઈ જાય છે કેમકે એક યુગમાં ૧૨૦ પક્ષો હોય છે. ૧૨૦ ના અર્ધા ૬૦ થાય છે. એ પક્ષોની સમાપ્તિ થઈ

पर्यवसाने परिसमाप्तौ भवति, तेन युगमध्ये तृतीयसंवत्सरे अधिकमासः पञ्चमे वावर्षेऽधिक-मास-इति द्वौ अभिवर्द्धितसंवत्सरौ एकस्मिन् युगे भवत इति। यद्यपि सूर्यश्च वर्षात्मयुगे यथा चन्द्रमासद्वयस्य वृद्धिर्भवति तथा नक्षत्रमासद्वयस्यापि वृद्धिर्भवति तत्कथं नक्षत्रमासे आधिक्यं न कथितम्, तथापि चन्द्रमासवत् नक्षत्रमासस्य लोके प्रचुरतरव्यवहाराविषयत्वेन नक्षत्रमासेऽधिकमासद्वयस्योल्लेखो न कृत इति ॥ एतेषां च नक्षत्रादि संवत्सराणां मास-दिनादिमानप्रतिपादनं प्रमाणसंवत्सराधिकारे कथयिष्यते इति नात्रैतत्सर्वं प्रपञ्चितमिति ॥

एते च चन्द्रादयः पञ्चयुगसंवत्सराः पर्वभिः पक्षैः पूरिता भवन्ति इति तानि पर्वाणि प्रतिवर्षं कति भवन्तीति पृच्छन्नाह-'पढमस्स णं भंते !' इत्यादि, 'पढमस्स णं भंते ! चंद

की समाप्ति होने पर आधा युग और रह जाता है आधा तो समाप्त हो जाताहैं तथा द्वितीय अधिक मास १२२ पक्षों के व्यतीत हो जाने पर होता है अर्थात् युग के अन्त में होता हैं। इस तरह युग के बीचमें तृतीय संवत्सर में अधिक मास होता है अथवा पंचम वर्ष में अधिक मास होता है इस प्रकार ये दो अभिवर्द्धित संवत्सर एक युग में होते हैं। यद्यपि सूर्यपञ्चवर्षात्मक युग में जैसे चन्द्रमास द्वय की वृद्धि होती है वैसे नक्षत्रमासद्वयकी भी वृद्धि होती है तो फिर आपने नक्षत्र मासमें आधिक्य क्यों नहीं कहा तो इसका समाधान यही है कि चन्द्रमास की तरह नक्षत्र मास लोक में प्रचुरतर रूप से व्यवहारका विषय होता है इसलिये नक्षत्र मास में अधिकमास द्वयका उल्लेख नहीं किया गया है इन नक्षत्रादि संवत्सरों के मास दिन नक्षत्रादि के मान का प्रतिपादन प्रमाण संव-त्सराधिकार में किया जाने वाला है इसलिये यह सब यहां नहीं कहा गया है। ये चन्द्रादिक पांच युग संवत्सर पक्षों से परिपूर्ण होते हैं इस बातको अब

ગયા બાદ અર્ધો યુગ શેષ રહે છે. અર્ધો યુગ તો સમાપ્ત થઈ જ જાય છે. તેમજ દ્વિતીય અધિકમાસ ૧૨૨ પક્ષો જ્યારે વીતી જાય ત્યારે એટલે કે યુગના અંતમાં હોય છે. આ પ્રમાણે યુગના મધ્યમાં તૃતીય સંવત્સરમાં અધિકમાસ હોય છે. અથવા પંચમવર્ષમાં અધિક માસ હોય છે. આ પ્રમાણે એઓ બે અભિવર્દ્ધિત સંવત્સરો એક યુગમાં હોય છે. યદ્યપિ સૂર્ય પંચવર્ષાત્મક યુગમાં જેમ ચન્દ્રમાસ દ્વયની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમજ નક્ષત્રમાસ દ્વયની પણ વૃદ્ધિ થાય છે તો પછી તમે નક્ષત્રમાસમાં આધિક્યનું કથન શા માટે નથી કર્યું ? તો આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે ચન્દ્રમાસની જેમ નક્ષત્રમાસ લોકમાં પ્રચુરતર રૂપમાં વ્યવહાર વિષય હોય છે એથી નક્ષત્રમાસમાં અધિકમાસ દ્વયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. આ નક્ષત્રાદિ સંવત્સરોના માસ દિવસ નક્ષત્રાદિના માનનું પ્રતિપાદન પ્રમાણ સંવત્સરા-ધિકારમાં કરવામાં આવશે. એથી આ બધું અહીં કહેવામાં આવેલું નથી

એ ચન્દ્રાદિક પાંચ યુગો સંવત્સર પક્ષોથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. એથી તે પક્ષો દરેક સંવત્સરમાં કેટલા હોય છે ? એ વાતને હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને 'પઢમસ્સ ણં ભંતે !

संवच्छरस्स कइ पव्वा पन्नत्ता' प्रथमस्य खलु भदन्त ! चन्द्रसंवत्सरस्य कति पर्वाणि प्रज्ञप्तानि, हे भदन्त ! प्रथमस्य युगादौ प्रवृत्तस्य चन्द्रसंवत्सरस्य कति-कियत्संख्यकानि पर्वाणि पक्षरूपाणि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'चोवीसं पव्वा पन्नत्ता' चतुर्विंशतिः पर्वाणि प्रज्ञप्तानि, तत्र चतुर्विंशति श्चतुर्विंशतिसंख्यकानि पर्वरूपाणि प्रज्ञप्तानि-कथितानि, प्रतिमासं पक्षद्वयसंभवेन द्वादशमासात्मके वर्षे चतुर्विंशति पर्वसंभवादिति। 'बिईयस्स णं भंते ! चंदसंवच्छरस्स कइपव्वा पन्नत्ता' द्वितीयस्य खलु भदन्त ! चन्द्रसंवत्सरस्य कति पर्वाणि-कियत्संख्यकानि पर्वाणि पक्षरूपाणि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'चउव्वीसं पव्वा पन्नत्ता' चतुर्विंशतिः पर्वाणि प्रज्ञप्तानि-कथितानि प्रतिमासं पर्वद्वयसंभवेन द्वादशमासात्मके वर्षे चतुर्विंशति पर्वाणां संभवादिति 'एवं पुच्छा तईयस्स' एवं पृच्छा तृतीयस्याभिवर्द्धितनामकसंवत्सरस्य, हे भदन्त ! तृतीयस्याभिवर्द्धितनामकसंवत्सरस्य खलु कति पर्वाणि प्रज्ञप्तानीति पृच्छया संगृह्यते प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा'

गौतमस्वामी प्रभु से 'पढमस्स णं भंते ! चंदसंवच्छरस्स कइपव्वा पन्नत्ता' इस सूत्रद्वारा पूछते हैं हे भदन्त ! प्रथम चन्द्रसंवत्सर के कितने पर्व-पक्ष होते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! चोव्वीसं पव्वा पन्नत्ता' हे गौतम ! प्रथम चन्द्र संवत्सर में चौवीस पक्ष होते हैं। क्योंकि हर एक मासमें दो पक्ष होते है और वर्ष १२ मासका होता है अतः १ वर्षमे २४ पर्व होते हैं यह कथन सध जाता हैं

'बिईयस्स णं भंते ! चंदसंवच्छरस्सकइ पव्वा पन्नत्ता' हे भदन्त ! द्वितीय चन्द्र संवत्सर के कितने पक्ष होते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! चउव्वीसं पव्वा पन्नत्ता' हे गौतम ! द्वितीय चन्द्र संवत्सर के २४ पक्ष होते हैं। 'एवं पुच्छा तईयस्स' इसी तरह की पृच्छा जो अभिवर्द्धित नामका तृतीय संवत्सर है उनके सम्बन्ध मे गौतमस्वामीने की है-तथाच हे भदन्त जो तृतीय अभिवर्द्धित नामका संवत्स है उसके कितने पक्ष होते हैं? इसके उत्तर में प्रभु

चंदसंवच्छरस्स कइ पव्वा पन्नत्ता' આ સૂત્ર વડે પૂછે છે-હે ભદંત ! પ્રથમ ચન્દ્રસંવત્સરના કેટલા પર્વ-પક્ષો હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! चोवीसं पव्वा पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! પ્રથમ ચન્દ્રસંવત્સરમાં ૨૪ પક્ષો હોય છે. કેમકે દરેક માસમાં બે પક્ષો હોય છે અને એક વર્ષમાં ૧૨ માસ હોય છે. એથી ૧ વર્ષમાં ૨૪ પર્વો હોય છે આ કથન સિદ્ધ થઇ જાય છે.

'बिईयस्स णं भंते ! चंदसंवच्छरस्स कइ पव्वा पन्नत्ता' હે ભદંત ! દ્વિતીય ચંદ્રસંવત્સરના કેટલા પક્ષો હોય છે ! એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! चउव्वीसं पव्वा पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! દ્વિતીય ચંદ્રસંવત્સરના ૨૪ પક્ષો હોય છે. 'एवं पुच्छा तईस्स' આ જાતની પૃચ્છા-જે અભિવર્દ્ધિત નામક તૃતીય સંવત્સર છે, તેના સંબંધમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુશ્રીને કરી છે, તથા ચ હે ભદંત ! જે તૃતીય અભિવર્દ્ધિત નામક સંવત્સર છે, તેના કેટલા પક્ષો

हे गौतम ! 'छव्वीसं पव्वा पन्नत्ता' षड्विंशतिः पर्वाणि प्रज्ञप्तानि । 'चउत्थस्स चंदसंवच्छरस्स चोव्वीसं पव्वा' चतुर्थस्य चन्द्रसंवत्सरस्य चतुर्विंशतिः पर्वाणि, हे भदन्त ! चतुर्थस्य चन्द्रसंवत्सरस्य कति पर्वाणि प्रज्ञप्तानीति प्रश्नः, चतुर्थस्य चन्द्रसंवत्सरस्य चतुर्विंशतिः पर्वाणि भवन्ति प्रतिमासं पक्षद्वयसंभवेन द्वादशमासेषु चतुर्विंशति पर्वाणामावश्यकत्वा दिति-भगवत उत्तरम् । 'पंचमस्स णं अभिवद्धियस्स छव्वीसं पव्वा य पन्नत्ता' पञ्चमस्य खलु अभिवर्द्धितस्य षड्विंशतिः पर्वाणि च प्रज्ञप्तानि, हे भदन्त ! पञ्चमस्याभिवर्द्धितनामकसंवत्सरस्य कति पर्वाणि भवन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-हे गौतम ! पञ्चमस्याभिवर्द्धिनामकसंवत्सरस्य षड्विंशतिः पर्वाणि भवन्ति, अत्र द्वादशसूर्यसंवत्सरेषु त्रयोदश चन्द्रमासस्य समाविष्टत्वात् प्रतिमासं पर्वद्वयसंभवेन त्रयोदशमासेषु षड्विंशति पर्वाणां संभवादिति भगवत उत्तरमिति ॥

सम्प्रति-द्वितीयसंवत्सरे पर्वाणां संकलनां दर्शयितुमाह-'एवामेव' इत्यादि, 'एवामेव सपुव्वावरेणं पंच संवच्छरीए जुगे एगे चउवीसे पव्वसए पन्नत्ते' एवमेव उपर्युक्तप्रकारेण

कहते हैं 'गोयमा ! छव्वीसं पव्वा पन्नत्ता' हे गौतम ! अभिवर्द्धित नामके तृतीय संवत्सर में छव्वीस पक्ष होते हैं दो पक्ष यहां अधिक मासके गृहीत हुए हैं । 'चउत्थस्स चंदसंवच्छरस्स चोव्वीसं पव्वा' चतुर्थ चन्द्र संवत्सर के २४ पक्ष होते हैं 'पंचमस्स णं अभिवद्धियस्स छव्वीसं पव्वा पन्नत्ता' पांचवां जो अभिवर्द्धित संवत्सर है उसके कितने पर्व होते हैं ? तो इस प्रश्न का उत्तर प्रभुने इस सूत्र द्वारा दिया है कि पांचवां अभिवर्द्धित संवत्सर है उसके २६ पक्ष होते हैं । यह पहिले ही कहा जाचुका है कि अधिक मास तृतीय में या पांचवें युग संवत्सर में होता है । अतः इस दृष्टि से यहां २६ पक्ष होते हैं ऐसा कहा गया हैं । यही बात द्वादश सूर्य संवत्सरों मे त्रयोदश चन्द्रमास समाविष्ट होते हैं इसलिये इस संवत्सर में २६ पक्ष होते हैं' इस कथन द्वारा पुष्ट की गई हैं । क्योंकि प्रत्येक मास २ पक्ष का होता है अतः १३×२=२६ पक्ष होते हैं यह बात स्पष्ट

હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! छव्वीसं पव्वा पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! અભિવર્દ્ધિત નામક તૃતીય સંવત્સરમાં ૨૬ પક્ષો હોય છે. ૨ પક્ષો અત્રે અધિકમાસના ગૃહીત થયા છે. 'चउत्थस्स चंदसंवच्छरस्स चोव्वीसं पव्वा' ચતુર્થ ચન્દ્રસંવત્સરના ૨૪ પક્ષો હોય છે. 'पंचमस्स णं अभिवद्धियस्स छव्वीसं पव्वा पन्नत्ता' પાંચમો જે અભિવર્દ્ધિત સંવત્સર છે, તેના કેટલા પક્ષો હોય છે? તો આ શંકાનો જવાબ પ્રભુએ આ સૂત્ર વડે આપ્યો છે-કે પાંચમો જે અભિવર્દ્ધિત સંવત્સર છે, તેના ૨૬ પક્ષો હોય છે. આ પહેલાં જ કહેવામાં આવેલું છે કે અધિકમાસ તૃતીયમાં અથવા પાંચમાં યુગસંવત્સરમાં હોય છે. એથી આ દૃષ્ટિએ અહીં ૨૬ પક્ષો કહેવામાં આવેલા છે એજ વાત 'દ્વાદશ સૂર્યસંવત્સરોમાં ત્રયોદશ ચન્દ્રમાસ સમાવિષ્ટ થાય છે. એથી આ સંવત્સરમાં ૨૬ પક્ષો હોય છે.' આ કથન વડે પુષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. કેમકે દરેક માસ બે પક્ષોનો હોય છે. એથી ૧૩×૨=૨૬ પક્ષો હોય છે. આ વાત સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. 'एवामेव सपुव्वावरेणं पंच

सपूर्वापरेण-पूर्वापरपर्यालोचनया पञ्चसांम्वत्सरिके युगे युगनामकसंवत्सरे चतुर्विंशत्यधिकमेकं पर्वशतं प्रज्ञप्तं भवति अर्थात् पञ्चसंवत्सरात्मकयुगनामकसंवत्सरे चतुर्विंशत्यधिकमेकं पर्वशतं भवतीति ।

सम्प्रति युगसंवत्सरस्योपसंहारमाह-'सेत्तं' इत्यादि, 'सेत्तं जुगसंवत्सरे' सोऽयं पूर्वकथितो युगसंवत्सरो द्वितीय इति ॥ सम्प्रति-तृतीयप्रमाणसंवत्सरं दर्शयितुमाह-'पमाण संवच्छरेणं भंते !' इत्यादि, 'पमाणसंवच्छरेणं भंते ! कइविहे पन्नत्ते' प्रमाणसंवत्सरः खलु भदन्त ! कतिविधः-कति प्रकारकः प्रज्ञप्तः-कथित इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंचविहे पण्णत्ते' पञ्चविधः प्रज्ञप्तः पञ्चविधः पञ्चप्रकारकः कथित इति 'तं जहा' तद्यथा-णक्खत्ते चंदे उउ आइच्चे अभिवड्ढिए' नाक्षत्रं चान्द्रम् ऋतुः-ऋतु संवत्सरः आदित्यः अभिवर्द्धितः, तत्र नक्षत्रसंबन्धि इति नाक्षत्रम् चन्द्र सम्बन्धि चान्द्रम् अभिवर्द्धितः प्रागुक्तस्वरूपः ऋतवो वसन्ताद्याः षड् लोकप्रसिद्धाः तद्व्यवहार हेतुः ऋतु संवत्सरः एतस्यैव सावनसंवत्सरः कर्म संवत्सरश्चेतिनाम भवति, आदित्यस्य सूर्यस्य गत्या

हो जाती है । (एवामेव सपुव्वावरेणं पंच संवच्छरीए जुगे एगे चउवीसे पव्वसए पन्नत्ते' इस प्रकार से इस पांच संवत्सरात्मक युग में युगनामक संवत्सर में-सब मिलाकर १२४ पर्व पक्ष होते हैं। 'सेत्तं जुगसंवत्सरे' इस प्रकारका यह युग संवत्सर के सम्बन्ध में विचार किया गया है

'पमाण संवच्छरे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते' हे भदन्त ! प्रमाण संवत्सर कितने प्रकार का कहा गया है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! पंचविहे पन्नते' हे गौतम ! प्रमाण संवत्सर पांच प्रकार का कहा गया है 'तं जहा' जैसे 'णक्खते चंदे उऊ आइच्चे, अभिवड्ढिए' नक्षत्र प्रमाण संवत्सर चन्द्र प्रमाण संवत्सर, ऋतु प्रमाण संवत्सर आदित्य प्रमाण संवत्सर और अभिवर्द्धित प्रमाण संवत्सर इनमें नक्षत्र सम्बन्धी संवत्सर नक्षत्र संवत्सर चन्द्रमा संबधी संवत्सर चान्द्र संवत्सर षट्ऋतु के व्यवहार में कारणभूत संवत्सर ऋतु संव-

---

संवच्छरीए जुगे एगे चउवीसे पव्वसए पन्नत्ते' આ પ્રમાણે આ પાંચ સંવત્સરાત્મક યુગમાં-યુગ નામક સંવત્સરમાં-બધા થઈને ૧૨૪ પર્વ પક્ષો હોય છે. 'सेत्तं जुगसंवत्सरे' આ પ્રકારનો આ યુગ સંવત્સરના સંબંધમાં વિચાર કરવામાં આવેલ છે.

'पमाणसंवच्छरे णं भंते! कइविहे पण्णत्ते' હે ભદંત ! પ્રમાણ સંવત્સર કેટલા પ્રકારનો કહેવામાં આવેલો છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! पंचविहे पन्नत्ते' હે ગૌતમ! પ્રમાણ સંવત્સર પાંચ પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. 'तं जहा' જેમકે 'णक्खत्ते चंदे उऊ आइच्चे, अभिवड्ढिए' નક્ષત્રપ્રમાણ સંવત્સર ચન્દ્રપ્રમાણ સંવત્સર, ઋતુપ્રમાણ સંવત્સર, આદિત્યપ્રમાણ સંવત્સર અને અભિવર્દ્ધિતપ્રમાણ સંવત્સર આમાં નક્ષત્ર સંબંધી સંવત્સર નાક્ષત્ર સંવત્સર, ચન્દ્રમા સંબંધી સંવત્સર, ચાન્દ્રસંવત્સર, ષડ્ઋતુના વ્યવહારમાં

दक्षिणोत्तराभ्यामयनाभ्यां निष्पन्नः संवत्सर आदित्य संवत्सरः। प्रमाणप्रधानत्वात् अस्य संवत्सरस्य प्रमाणमित्यपिनाम भवति, इति, वर्षमानस्य मासप्रमाणाधीनत्वात् प्रथमतो मास प्रमाणं कथ्यते, तद्यथा-अत्र खलु चन्द्र चन्द्राभिवर्द्धित चन्द्राभिवर्द्धितनामक संवत्सर पञ्चक-प्रमाणे युगे रात्रिदिवराशिः त्रिंशदधिकाष्टादशशतप्रमाणो भवति, कथमित्थं भवतीति चेद-त्रोच्यते-अत्र खलु सूर्यस्य दक्षिणमुत्तरं वा अयनं त्र्यशीत्यधिकदिवसशतात्मकं भवति, एकस्मिन् युगे च पञ्च दक्षिणायनानि पञ्चचोत्तरायणानि, इति सर्वसंकलनया दशायनानि भवन्ति, ततः त्र्यशीत्यधिकं दिवसशतम्, दशकेन गुण्यते ततो भवति यथोक्तो दिवसराशिरिति, एवं प्रमाणं दिवसराशिं संस्थाप्य नक्षत्रचन्द्रऋत्वादि मासानां दिनानयनार्थं यथाक्रमं सप्तषष्ट्ये-कषष्टिषष्टि द्वाषष्टि लक्षणे भागहारे भागं हरेत्, ततो यथोक्तं नक्षत्रादि मास चतुष्कगतदिन परिमाणमागच्छति, तथाहि-युगदिनराशिः १८३० लक्षणः अस्य सप्तषष्टि युंगे मासा इति सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते यल्लब्धं तत् नक्षत्रमासप्रमाणम्, तथा अस्यैव युगदिनराशेः १८३० लक्षणस्य एकषष्टिर्युगे ऋतुमासा इत्येकषष्ट्या भागे हृते लब्धं तत् ऋतुमासमानम्,

---

त्सर और सूर्य की गति से-दक्षिणायन और उत्तरायण से-निष्पन्न संवत्सर आदित्य संवत्सर होता है यह संवत्सर प्रमाण प्रधान होता है इसलिये इसका नाम प्रमाण ऐसा कहा है वर्षका प्रमाण मास प्रमाण के आधीन होता है इस कारण अब हम मासके प्रमाण का कथन करते हैं-प्रथम चन्द्र संवत्सर रूप, द्वितीय चन्द्र संवत्सर रूप तृतीय अभिवर्द्धित संवत्सर रूप चतुर्थ चन्द्र संवत्सर रूप और पांचवें अभिवर्द्धित संवत्सर रूप युग संवत्सर में रात्रि दिन की राशि का प्रमाण १८३० होता है यह प्रमाण कैसे होता है? तो इस सम्बन्ध में स्पष्टी-करण इस प्रकार से है कि सूर्य का दक्षिणायन और उत्तरायण १८३ दिवस का होता है एक युग में ५ दक्षिणान और ५ उत्तरायण होते हैं दोनों अयनों का जोड १० आता है १८३ में १० का गुणा करने पर १८३० रात्रि दिन के प्रमाण

કારણભૂત સંવત્સર ઋતુસંવત્સર અને સૂર્યની ગતિથી દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણથી નિષ્પન્ન સંવત્સર આદિત્ય સંવત્સર કહેવાય છે. આ સંવત્સર પ્રમાણ પ્રધાન હોય છે એટલા માટે આનું નામ પ્રમાણ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. વર્ષનું પ્રમાણ માસ પ્રમાણને આધીન હોય છે. આથી હવે અમે માસના પ્રમાણનું કથન કરીએ છીએ-પ્રથમ ચન્દ્રસંવત્સરરૂપ, દ્વિતીય ચન્દ્રસંવત્સરરૂપ અને પંચમ અભિવર્દ્ધિત સંવત્સર-રૂપ યુગ સંવત્સરમાં રાત્રિ-દિવસની રાશિનું પ્રમાણ ૧૮૩૦ હોય છે. આ પ્રમાણ કેવી રીતે થાય છે? તો આ સંબંધમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ છે કે સૂર્યનું દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ ૧૮૩ દિવસનું થાય છે. એક યુગમાં ૫ દક્ષિણાયન અને ૫ ઉત્તરાયણ હોય છે. બન્ને અયનોનો સરવાળો ૧૦ થાય છે. ૧૮૩ માં ૧૦ નો ગુણાકાર કરવાથી ૧૮૩૦ રાત્રિ-દિનના પ્રમાણની રાશિ સમ્પન્ન થઇ જાય છે. આ પ્રમાણવાળી દિવસ

तथा युगे सूर्यमासाः षष्टिरिति ध्रुवराशेः १८३० लक्षणस्य षष्टिसंख्यया भागो ह्रियते तदा यल्लभ्यते तत् सूर्यमासमानम्, तथा अभिवर्द्धिते संवत्सरे तृतीये पञ्चमेवा त्रयोदश चन्द्र मासा भवन्ति तद्रूपं द्वादशभागी क्रियते, तत् एकैको भागोऽभिवर्द्धितमास इति कथ्यते। अत्र खलु अभिवर्द्धितसंवत्सरस्य त्रयोदश चन्द्रमासप्रमाणस्य दिवसप्रमाणं त्र्यशीत्यधिकानि त्रीणि शतानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागाः, कथमेवं भवतीति चेदत्रोच्यते चन्द्र-

की राशि संपन्न हो जाती है इस प्रमाण वाली दिवस राशि को रखकर नक्षत्र चन्द्र, ऋतु आदि मासों के दिनों को लाने के लिये यथा क्रम ६७-६१, ६० और ६२ इन से उसमें भाग देना चाहिये तब यथोक्त नक्षत्रादि मास चतुष्क गत दिनों का प्रमाण आजाता है जैसे-युग दिनराशि १८३० है इस मे एक युगके ६७ मासों का भाग देने पर जो लब्ध होता है वह नक्षत्र मासका प्रमाण आजाता है तथा इसी युग दिन राशि में एक युगके ६१ ऋतु मासका भाग देने पर जो लब्ध होता है वह ऋतु मासों का प्रमाण निकल आता है एक युग में सूर्य मास ६० होते हैं इसलिये ध्रुवराशि रूप १८३० मे ६० का भाग देने पर जो लब्ध आता है वह सूर्य मास का प्रमाण आता है अभिवर्द्धित नामके तृतीय युग संवत्सर मे और इसी नामके पांचवे संवत्सर में १३ चन्द्रमास होते हैं यह कथन पीछे समझाया जा चुका है इन मे १२ का भाग देने पर जो लब्ध होता है वह अभिवर्द्धित मास अधिक मास-आता है अभिवर्द्धित संवत्सर के१३ चन्द्र मासों के दिनों का प्रमाण ३८३ $\frac{44}{62}$ भाग होता है अर्थात् १३ चन्द्रमासों मे ३८३ दिन १ दिन के ६२ भागों में से ४४ भाग होते हैं यह प्रमाण इस प्रकार से निकलता

રાશિને નક્ષત્ર, ચન્દ્ર, ઋતુ આદિ માસોના દિવસોને લાવવા માટે યથાક્રમ ૬૭, ૬૧, ૬૦ અને ૬૨ એમના વડે તેમાં ભાગાકાર કરવો જોઈએ. ત્યારે યથોક્ત નક્ષત્રાદિમાસ ચતુષ્કગત દિનોનું પ્રમાણ આવી જાય છે. જેમકે-યુગદિન રાશિ ૧૮૩૦ છે આમાં એક યુગના ૬૭ માસોનો ભાગાકાર કરવાથી જે લબ્ધ થાય છે, તે નક્ષત્રમાસનું પ્રમાણ છે, એવું સમજવું. તેમજ એજ યુગદિન રાશિમાં એક યુગના ૬૧ ઋતુમાસનો ભાગાકાર કરવાથી જે લબ્ધ હોય છે તે ઋતુમાસોનું પ્રમાણ છે, આમ સમજવું એક યુગમાં સૂર્યમાસો ૬૦ હોય છે. એથી ધ્રુવરાશિરૂપ ૧૮૩૦ માં ૬૦ નો ભાગાકાર કરવાથી જે લબ્ધ થાય છે તે સૂર્યમાસનું પ્રમાણ આવે છે. અભિવર્દ્ધિત નામક તૃતીયયુગ સંવત્સરમાં અને એજ નામવાળા પાંચમા સંવત્સવરમાં ૧૩ ચન્દ્રમાસો હોય છે. આ કથન પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલું છે. આમા ૧૨ નો ભાગાકાર કરવાથી જે લબ્ધ થાય છે તે અભિવિર્દ્ધિતમાસ અધિકમાસ આવે છે. અભિવર્દ્ધિત સંવત્સરના ૧૩ ચન્દ્રમાસોના દિવસોનું પ્રમાણ ૩૮૩$\frac{44}{62}$ ભાગ હોય છે. એટલે કે ૧૩ ચન્દ્રમાસોનું ૩૮૩ દિવસ અને ૧ દિવસના ૬૨ ભાગોમાંથી ૪૪ ભાગો થાય છે. આ પ્રમાણ આ રીતે નીકળે છે. ચન્દ્રમાસમાં દિવસનું

मास प्रमाणम्, दिनं २९$\frac{32}{62}$ एतद्रूपम् त्रयोदशभिर्गुण्यते ततो जातानि सहस्रसप्तत्युत्तराणि त्रीणिशतानि दिवसानाम् षोडशोत्तराणि चत्वारिंशतानि चांशानाम् ते च दिनस्य द्वापष्टि-भागास्तो दिनानयनार्थं द्वाषष्ट्या भागो ह्रियते लब्धानि षड् दिनानि तानि च पूर्वोक्त दिवसेषु योज्यन्ते ततो जातानि त्रीणिशतानि त्र्यशीत्यधिकानि दिनानां चतुश्चत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागाः, ततो वर्षे द्वादशमासा इति मासानयनाय द्वादशसंख्यया भागो ह्रियते लब्धा एकत्रिंशदहोरात्राः शेषास्तिष्ठन्ति एकादशात्रि दिवसाः ते च द्वादशानां भागं न ददति, तेन यदि एकादश चतुश्चत्वारिंशद् द्वा षष्टिभाग मीलनार्थं द्वा षष्टिसंख्यया गुण्यन्ते तदा पूर्णांशशिर्न त्रुटयति शेषस्य विद्यमानत्वात् तेन सूक्ष्मेऽधिकार्थं द्विगुणी कृतया द्वाषष्ट्या चतुर्विंशत्यधिकशतरूपया एकादश गुण्यन्ते जातं १३६४, चतुश्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागा

है चन्द्रमास में दिन का प्रमाण २९ $\frac{32}{62}$ मुहूर्त का होता प्रकट किया गया है इस प्रमाणमें १३ का गुणा करने पर ३७७ दिनों का प्रमाण निकल आता है तथा ४१६ अंशों का प्रमाण निकल आता है ये दिनों के ६२ भाग रूप हैं इसलिये इनके दिनों को बताने के वास्ते इनमें ६२ का भाग देने पर ६ दिन लब्ध होते हैं ये दिन पूर्वोक्त दिनों में जोड देने पर ३८३ दिन आ जाते हैं और १ एक दिन के ६२ भागों में से ४४ भाग आजाते हैं। वर्ष में १२ मास होते हैं अतः इनके मासोंका प्रमाण जानने के लिये इनमें १२ संख्या का भाग देने पर एकत्रिंशत अहोरात लब्ध होते हैं और शेषस्थान में ११ दिन बचते हैं इनमें १२ का भाग नहीं जाता है अतः ये १२ यदि $\frac{44}{62}$ भागों में मिलाने के लिये ६२ से गुणित नहीं होते हैं तो पूर्णराशि टूटती नहीं है क्योंकि शेष स्थान में बाकी बचे रहते हैं इस कारण में अधिक के निमित्त ६२ को दुगुना करके आगत १२४ से ११ को गुणित करने पर १३६४ राशि आजाती है $\frac{44}{62}$ को भी संकलना के निमित्त दूना

પ્રમાણ૨૯$\frac{32}{62}$ મુહૂર્ત જેટલું પ્રકટ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રમાણમાં ૧૩ ને ગુણિત કરવાથી ૩૭૭ દિવસોનુ પ્રમાણ નીકળી આવે છે. તેમજ ૪૧૬ અંશોનું પ્રમાણ નીકળી આવે છે. એ દિવસોના ૬૨ ભાગરૂપ છે. એથી એમના દિવસો બનાવવા માટે આમાં ૬૨ નો ભાગાકાર કરવાથી ૬ દિવસો લબ્ધ થાય છે આ દિવસોને પૂર્વોક્ત દિવસોમાં જોડવાથી ૩૮૩ દિવસ આવે છે. અને ૧ દિવસના ૬૨ ભાગોમાંથી ૪૪ ભાગો આવે છે. વર્ષમાં ૧૨ માસો હોય છે. એથી એમના માસોનું પ્રમાણ જાણવા માટે આમાં ૧૨ સંખ્યાનો ભાગાકાર કરવાથી એક ત્રિંશત અહોરાત લબ્ધ હોય છે. અને શેષ સ્થાનમાં ૧૧ દિવસ અવશિષ્ટ રહે છે. આમાં ૧૨ નો ભાગ જતો નથી. એથી આ ૧૨ ની સંખ્યા જો $\frac{44}{62}$ ભાગોમાં જોડવા માટે ૬૨ ની સાથે ગુણિત થતા નથી. એથી પૂર્ણ રાશિના કકડા થતા નથી. કેમકે શેષ સ્થાનમાં અવશિષ્ટ રહે છે. એથી અધિકના નિમિત્તે ૬૨ ના બમણા કરીને જે રાશિ આવે છે તેનાથી ૧૧ ને ગુણિત કરવાથી ૧૩૬૪ રાશિ આવી જાય છે. $\frac{44}{62}$ ને પણ

अपि संकलनार्थं द्विगुणी क्रियन्ते कृत्वा च मूलराशौ प्रक्षिप्यन्ते जातम् १४५२, एतेषां द्वादशभिर्भागे हृते लब्धमेकविंशत्युत्तरं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानाम् एतावदभिवर्द्धितमासप्रमाणम् ।

एतेषां क्रमेणाङ्कस्थापना

दिन.	२७	२९	३०	३०	३१	दिन.	३२७ /	३५४ /	३६० / ३६६ /	३८३
भाग.	२१	३२	०	३०	१२१	भाग.	५१	१२	० ०	४४
	०	६२	६२	० ६०	१२४,	०	६७	६१	० ०	६२

नक्षत्र, चन्द्र–ऋतु–सूर्य–अभिवर्द्धित

नाक्षत्रादि संवत्सरमानम् । सम्प्रति उपसंहारमाह–'सेत्तं' इत्यादि 'सेत्तं पमाणसंवच्छरे इति' सोऽयं पूर्ववर्णितः प्रमाणसंवत्सरः कथित इति । एतेषां मासानां वर्षाणां च मध्ये ऋतुमास ऋतु संवत्सरावेव लोकैः पुत्रवृद्धिकलान्तरवृद्ध्यादिषु व्यवह्रियेते निरंशकत्वेन सुबो-

---

करने पर ८८ को मूल राशि मे जोड दिया जाता है तब १४५२ होते हैं इन मे १२ का भाग देने पर १२१ लब्ध होते हैं और ये १२४ भागों के हैं। यह अभिवर्द्धित मासों का प्रमाण है।

इनकी क्रम से अङ्कस्थापना

दिन–२७, २९,३०, ३१, दिन ३२७–३५४–३६०–३६६–३८३

भाग २१ ३२, ३०१२१ भाग ५१ १२ ०० ४४ ०,

६२, ६२, ०, ६०१२४ ० ६७ ६७ ०० ६२

नक्षत्र चन्द्र ऋतु सूर्य अभिवर्द्धित

इस प्रकार से नाक्षत्रादि संवत्सर का प्रमाण कहकर अब उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि 'सेत्तं पमाणसंवच्छरे' इस पूर्वोक्तरूप से हमने प्रमाण संवत्सर के विषय में कथन किया है इन मास और वर्षों के बीच में ऋतु मास

संકલના માટે બમણા કરીને ૮૮ને મૂલરાશિમાં જોડવામાં આવે તો ૧૪૫૨ થાય છે. આમાં ૧૨ નો ભાગાકાર કરવાથી ૧૨૧ લબ્ધ થાય છે. અને એ ૧૨૪ ભાગોના છે. આ અભિવર્દ્ધિતમાસનું પ્રમાણ છે.

એમની યથાક્રમ અંક સ્થાપના.

દિન ૨૭, ૩૦, ૩૧, દિન ૩૨૭/૩૫૪/૩૬૦/૩૨૬/૩૮૩

ભાગ ૨૧, ૩૨, ૩૦૧, ૨૧, ભાગ ૫૧ ૧૨૦૦ ૪૪૦, ૬૨, ૬૨, ૦, ૬૦૧૨૪, ૦ ૬૭, ૬૭૦૦ ૬૨

નક્ષત્ર, ચન્દ્રઋતુ સૂર્ય અભિવર્દ્ધિત

આ પ્રમાણે નાક્ષત્રાદિ સંવત્સરનું પ્રમાણ કહીને હવે ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે 'सेत्तं पमाणसंवच्छरे' આ પૂર્વોક્ત રૂપથી અમોએ પ્રમાણ સંવત્સરના વિષયમાં કથન કર્યું છે. એ માસ અને વર્ષોના મધ્યમાં ઋતુમાસ અને ઋતુસંવત્સર એઓ બે જ

धात्, तथाचोक्तम्-

'कम्मो निरंसयाए मासो ववहारगो लोए।
सेसाउ संसयाए ववहारे दुक्करा घेत्तुं' ॥१॥
(कर्मनिरंशतया मासो व्यवहार कारको लोके।
शेषास्तु सांशतया व्यवहारे दुष्कराः ग्रहीतुम्) ॥१॥ इतिच्छाया,

अस्यार्थः-आदित्यादिवर्षाणां मध्ये कर्मसंवत्सर संबन्धी मासः ऋतुमासः निरंशतया पूर्ण त्रिंशदहोरात्रप्रमाणतया लोके व्यवहारकारकः व्यवहारप्रयोजको भवति, शेषास्तु सूर्यादयोमासा व्यवहारे ग्रहीतुं दुष्कराः सांशतया नव्यवहारायालं भवन्तीति, निरंशताचैवम्-षष्टिः पलानि घटिका ते च द्वे मुहूर्त्तः ते च त्रिंशदहोरात्रः ते च पञ्चदशपक्षः, तौ च द्वौ पक्षौ एको मासः ते च द्वादशमासाः संवत्सर इति शास्त्रज्ञातृभिस्तु सर्वेऽपिमासा स्तत्तत्कार्ये नियो-

---

और ऋतु संवत्सर ये दो ही लोकों के द्वारा पुत्रवृद्धि एवं कलान्तर वृद्धि आदि कार्यो में व्यवहृत किये जाते हैं। क्योंकि ये निरंश होते हैं तथा चोक्तम्

कम्मो निरंसयाए मासो ववहारगो लोए
सेसाउ संसयाए ववहारे दुक्करा घेत्तु ॥१॥

इस गाथा का अर्थ ऐसा है कि आदित्यादि वर्षों के बीच में कर्म संवत्सर सम्बन्धी मास ऋतुमास निरंश होने के कारण पूर्ण ३० अहोरात का होने से लोक में व्यवहारका प्रयोजक होता हैं बाकी के जो सूर्यादिक मास हैं वे व्यवहार में ग्रहीत होने के लिये दुष्कर है क्योंकि वे सांश हैं इस कारण वे व्यवहार के काम में नहीं आते हैं निरंशता इन में इस प्रकार से हैं-६० पलों की एक घडी होती है दो घडियों का एक मुहूर्त होता है ३० मुहूर्त का १ दिन रात होता है १५ दिन रात का १ पक्ष होता है दो पक्षों का एक मास होता है और १२ मास का एक संवत्सर होता है शास्त्रज्ञों ने तो सब ही मासों को उन २ व्यावहारिक

લોકો વડે પુત્ર વૃદ્ધિ તેમજ કલાન્તર વૃદ્ધિ વગેરે કાર્યોમાં વ્યવહૃત કરવામાં આવે છે. કેમકે એ નિરંશ હોય છે. તથા ચોક્તમ્-

कम्मो निरंसयाए मासो ववहारगो लोए। सेसाउ संसयाए ववहारे दुक्करा घेत्तुम् ॥१॥

આ ગાથાને અર્થ આ પ્રમાણે છે કે આદિત્યાદિ વર્ષોના મધ્યમાં કર્મ સંવત્સર સંબંધી માસ, ઋતુમાસ નિરંશ હોવાને લીધે પૂર્ણ ૩૦ અહોરાતને હોવાથી લોકમાં વ્યવહારને પ્રયોજક હોય છે. શેષ જે સૂર્યાદિકમાસો છે. તે વ્યવહારમાં ગૃહીત હોવા બદ્દલ દુષ્કર છે. કેમકે તેઓ સાંશ છે. એથી તેઓ વ્યવહારના કામમાં આવતા નથી. નિરંશતા આમાં આ પ્રમાણે છે-૬૦ પલોની એક ઘડી હોય છે. બે ઘડીઓનું એક મુહૂર્ત હોય છે. ૩૦ મુહૂર્તના ૧ દિવસ-રાત હોય છે. ૧૫ દિવસ-રાતનો ૧ પક્ષ હોય છે બે પક્ષોનો એક માસ હોય છે અને ૧૨ માસનો એક સંવત્સર હોય છે. શાસ્ત્રજ્ઞોએ

जिताः, तथाहि–नक्षत्रमासप्रयोजनं तु संप्रदायादेव ज्ञातव्यम्, । वैशाखे श्रावणे मार्गे पौषे फाल्गुन एवहि । कुर्वीतवास्तु प्रारम्भं नतु शेषेषु सप्तसु' इत्यादि स्थलेषु चान्द्रमासस्य प्रयोजनं प्रदर्शितम् ऋतुमासस्य प्रयोजनन्तु पूर्वं प्रदर्शितमेव ''जीवे सिंहस्थे धनुमीनस्थितेऽर्के विष्णौ निद्राणे चाधिमासे न लग्न मित्यादौ सूर्यमासाभिवर्द्धितमासयोः प्रयोजनं प्रदर्शित मिति तु संक्षेपः ॥

अथ चतुर्थलक्षणसंवत्सरप्रश्नमाह–'लक्खणसंवच्छरेणं भंते' इत्यादि, 'लक्खणसंवच्छरे णं भंते कइविहे पण्णत्ते' लक्षणसंवत्सरः लक्षणनामकः खलु भदन्त ! संवत्सरः कतिविधः कतिप्रकारकः प्रज्ञप्त इति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंचविहे पण्णत्ते' पञ्चविधः–पञ्चप्रकारकः प्रज्ञप्तः–कथित इति, 'तं जहा' तद्यथा 'समयं णक्खत्ता जोगं जोयंति समयं उउं परिणामंति, णच्चुण्हाइसीओ बहूदओ होइ णक्खत्तो' समकं

कार्यों में नियोजित किया है नक्षत्रमासों का प्रयोजन संप्रदाय से जानलेना चाहिये 'वैशाखे श्रावणे मार्गे पौषे फाल्गुन एवहि । कुर्वीत वास्तु प्रारम्भं नतु शेषेषु सप्तसु । इत्यादि स्थलो में चन्द्र मासका प्रयोजन प्रदर्शित किया गया है ऋतुमासका प्रयोजन तो हमने पहिलेही दिखा दिया है, 'जीवे सिंहस्थेधनु-मीनास्थितेऽर्के विष्णौ निद्राणे चाधिमासे न लग्न' मित्यादि स्थलो में सूर्यमास और अभिवर्द्धित मासोंका प्रयोजन दिखाया है ।

'लक्खणसंवच्छरे णं भंते ! कइविहे पण्णत्ते' हे भदन्त ! जो लक्षण संवत्सर है वह कितने प्रकार का कहा गया है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा पंचविहे पण्णत्ते' हे गौतम ! लक्षण संवत्सर पांच प्रकार का कहा गया है । 'तं जहा' वे उसके पांच भेद इस प्रकार से हैं–'समयं णक्खत्ता, जोगं जोयंति-समयं उउ परिणामंति णच्चुण्हाइसीओ बहूदओ होइ णक्खत्तो' इस गाथा का

તો બધા માસોને તત્ તત્ વ્યાવહારિક કાર્યોમાં નિયોજિત કર્યા છે. નક્ષત્રમાસોનું પ્રયોજન સંપ્રદાયથી જાણી લેવું જોઇએ.

वैशाखे श्रावणे मार्गे पौषे फाल्गुन एव हि ।
कुर्वीत वास्तु प्रारम्भं न तु शेषेसु सप्तसु ॥

વગેરે સ્થળોમાં ચન્દ્રમાસનું પ્રયોજન પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલું છે. ઋતુમાસનું પ્રયોજન તો અમોએ પહેલાં જ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે. 'जीवे सिंहस्थे धनुमीनास्थितेऽर्के विष्णौ निद्राणे चाधिमासे न लग्नमित्यादि' સ્થળોમાં સૂર્યમાસ અને અભિવર્દ્ધિતમાસોનું પ્રયોજન બતાવવામાં આવેલુ છે.

'लक्खणसंवच्छरणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते' હે ભદંત ! લક્ષણ સંવત્સર છે તે કેટલા પ્રકારનું કહે છે–'गोयमा ! पंचविहे पन्नत्ते' હે ગૌતમ ! લક્ષણ સંવત્સર પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવેલું છે. 'तं जहा' તેમના એ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે–'समयं णक्खत्ता, जोगं जोयंति,

नक्षत्राणि योगं योजयन्ति समकम् ऋतुं परिणामयन्ति। नात्युष्णो नातिशीतो बहूदको भवति नक्षत्रम् अस्यार्थः-'समयं' समकम् समतया नतु विषमतया 'णक्खत्ता' नक्षत्राणि-कृत्तिकादीनि 'जोगं जोयंति' योगं कार्त्तिकी पूर्णिमादितिथिभिः सह सम्बन्धं योजयन्ति घटयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः अयं भावः-यानि नक्षत्राणि यासु तिथिषु स्वभावतो भवन्ति यथा कार्तिकी पूर्णिमास्याः कृत्तिकाः तानि नक्षत्राणि तास्वेव तिथिषु यत्र भवन्ति तथोक्तम्-

'जेट्ठो वच्चइ मूलेणं सावणो धणिट्ठाहिं।
अद्दासु य मग्गसिरो सेसा णक्खत्तनामिया मासा ॥१॥
(ज्येष्ठो तिष्ठत्ति मूलेन श्रावणो धनिष्ठया।
आर्द्रायां मार्गशीर्षः शेषा नक्षत्रनामका मासा इतिच्छाया)

अर्थः-'समयं उउं परिणामंति' यत्र समकं समतया ऋतवः परिणमन्ति- परिणामभाजो

अर्थ इस प्रकार से है जो कृत्तिका आदि नक्षत्र समरूप से ही विषमरूप से नहीं कर्तिकी पूर्णिमासी आदि तिथियों के साथ सम्बन्ध करते हैं। अर्थात् जो नक्षत्र जिनतिथियों में स्वभाव से होते हैं वे समक नक्षत्र है जैसे-कार्तिकी पूर्णिमासी का कृत्तिका नक्षत्र वे नक्षत्र उन्ही तिथियों में जहां होते हैं-तथा चोक्तम्

'जेट्ठो वच्चइ मूलेणं सावणो धणिट्ठाहिं
अद्दासु य मग्गसिरो सेसा णक्खत्तनामिया मासा ॥१॥

ज्येष्ठा मूलके साथ श्रवण धनिष्ठा के साथ मृगशीर्ष आर्द्रा के साथ, इस प्रकारका "समय णक्खत्ता जोगं जोयंति" यह कारिका गत प्रथम चरण का अर्थ है 'समयं उउं परिणामंति' इस द्वितीयपादका ऐसा अर्थ है जिस में ऋतुएं समरूप से परिणमित होती है, विषम रूप से नहीं- जैसे कार्तिकी के अनन्तर हेमन्त ऋतु होती है, पौष की पूर्णिमा के अनन्तर शिशिरऋतु होती है इस

समयं उउ परिणामंति णच्चुण्हाइसीओ बहूदओ होइ णक्खत्तो' આ ગાથાનાં અર્થ આ પ્રમાણે છે. જે કૃત્તિકા વગેરે નક્ષત્રો વિષમ રૂપમાં નહિ પરંતુ સમરૂપથી જ કાર્તિકી પૂર્ણમાસી વગેરે તિથિઓની સાથે સંબંધ કરે છે. એટલે કે જે નક્ષત્ર જે તિથિઓમાં સ્વભાવતઃ હોય છે તે સમક નક્ષત્રો છે જેમકે-કાર્તિકી પૂર્ણમાસીનું કૃત્તિકા નક્ષત્ર એ નક્ષત્ર તેજ તિથિઓમાં જ્યાં હોય છે-તથા ચોકતમ્-

जेट्ठो वच्चइ मूलेणं सावणो धणिट्ठाहिं।
अद्दासुय मग्गसिरो सेसा णक्खत्तनामिया मासा ॥१॥

જ્યેષ્ઠા મૂલનક્ષત્રની સાથે, શ્રવણ ધનિષ્ઠાની સાથે, માર્ગશીર્ષ આર્દ્રાની સાથે, આ પ્રકારનો 'समयं णक्खत्ता जोगं जोयंति' આ કારિકાગત પ્રથમ ચરણનો અર્થ છે. 'समयं उउं परिणामंति' આ દ્વિતીય પાદનો આ પ્રમાણે અર્થ છે. જેમાં ઋતુઓ વિષમરૂપમાં નહિ પરંતુ સમરૂપમાં પરિણમિત થાય છે જેમ કાર્તિકમાસની પુનમની અનંતર હેમન્તઋતુ હોય

भवन्ति नतु विषमतया, यथा कार्त्तिक्या ! अनन्तरं हेमन्त ऋतुर्भवति पौषपूर्णिमाया अनन्तरं शिशिरर्त्तुः एवं प्रकारेण सपतयैव ऋतवः परिणमन्तीत्यर्थः 'णच्चुण्ह णाइसीओ' यश्च संवत्सरो-नात्युष्णः नातिशयेन तापकः तथा नातिशीतः तथा 'बहूदओ' बहूदकः प्रभूतजलराशि संपन्नः स च संवत्सरो भवति लक्षणतो निष्पन्न इति नक्षत्रचारलक्षणलक्षितत्वात् नक्षत्र-संवत्सर इति ।

'ससि समगपुण्णमासिं जोएंति विसमचारि णक्खत्ता ।
कडुओ बहूदओ आ तमाहु संवच्छरं चंदं' ॥२॥
शशिसमकं पौर्णमासीं योजयन्ति विषमचारि नक्षत्राणि ।
कटुको बहूदक स्तमाहुः संवत्सरं चान्द्रमितिच्छाया ॥

अस्यार्थस्तु-'ससिसमग' शशिना समकं योगं सम्बन्धम् उपगतानि 'विसमचारि णक्खत्ता' विषमचारीणि मास विसदृशनामकानि नक्षत्राणि 'पुण्णमासिं जोएंति' पौर्णमासीं तां तां पौर्ण-मासीं मासान्ततिथिम् योजयन्ति-परिसमापयन्ति यस्मिन् संवत्सरे 'कडुओ बहुदओय' कटुको बहूदकश्च, यश्च संवत्सरः कटुकः शीतातपरोगादि प्रधानतया परिणाम दुःखदायकः

प्रकार के समरूप सेही जिस ऋतु का जिस में परिणमन होता रहता है वह भी समक नक्षत्र है 'णच्चुह्णाइसीओ' जो संवत्सर न अति उष्ण होता है और न अतिशीत होता है किन्तु 'बहूदओ' प्रभुनजल राशि संपन्न होता है वह संवत्सर लक्षण से निष्पन्न होता है। इसकारण नक्षत्रों के चार रूप लक्षण से लक्षित होने के कारण नक्षत्र संवत्सर कहा जाता है 'ससि समग पुण्णमासिं जोएंति विसम चारि णक्खत्ता कडुओ बहूदओ आ तमाहु संवच्छरं चंदं' इस गाथा का अर्थ ऐसा है चन्द्र के साथ योग- सम्बन्ध-को प्राप्त हुए विषम चारी नक्षत्र-मास से विस-दृश नाम वाले नक्षत्र उस उस मासान्त की तिथिको जिस संवत्सर में समाप्त करते हैं तथा जो संवत्सर कटुक होता है-शीत-आतप, रोग आदि की प्रधानता को लेकर परिणाम में दुःख दायक होता है, तथा प्रभूत जलराशि से संपन्न होता

છે, પૌષની પૂર્ણિમાં પછી શિશિરઋતુ હોય છે. આ જાતના સમરૂપથી જ જે ઋતુઓમાં પરિણમન થતું રહે છે, તે પણ સમકનક્ષત્ર છે.'णच्चुह्णा णाइसीओ' જે સંવત્સર અતિઉષ્ણ હોતું નથી તેમજ અતિશીત પણ હોતું નથી પરંતુ 'बहूदओ' પ્રભૂત જળરાશિ સમ્પન્ન હોય છે, તે સંવત્સર લક્ષણથી નિષ્પન્ન હોય છે. આથી નક્ષત્રોના ચાર રૂપ લક્ષણથી લક્ષિત હોવાને લીધે નક્ષત્ર સંવત્સર કહેવામાં આવે છે. 'ससि समग पुण्णमासिं जोएंति विसमचारि णक्खत्ता, कडुओ बहूदओ आ तमाहु संवच्छरं चंदं' આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - ચન્દ્રની સાથે યોગ-સંબંધ-ને પ્રાપ્ત થયેલા વિષમચારી નક્ષત્ર-માસથી વિસદૃશ નામવાળા નક્ષત્રો-તત્ તત્ માસાન્તની તિથિને જે સંવત્સરમાં સમાપ્ત કરે છે, તેમજ જે સંવત્સર કટુક હોય છે-શીત, આતપ, રોગ, વગેરેની પ્રધાનતાને લીધે પરિણામમાં દુઃખ-

तथा बहूदकः बहूनि उदकानि जलानि यस्मिन् स तथा, इत्थं भूतं संवत्सरं महर्षयः चान्द्रं चन्द्रसंबन्धिनं संवत्सरमाहुः-कथयन्ति चन्द्रानुरोधात्तु चान्द्रमिति कथयन्ति यतस्तत्रैव मासानां परिसमाप्तेः न मास सदृशनामक नक्षत्रानुरोधत इति। सम्प्रति कर्माख्यसंवत्सरं दर्शयति-'विसमं' इत्यादि,

'विसमं पवालिणो परिणमंति अणुऊसु दिंति पुप्फफलं।
वासं न सम्म वासइ तमाहु संवच्छरं कम्मं' ॥३॥ इति ॥
(विषमं प्रवालिनः परिणमन्ति अनृतुषु ददति पुष्पफलम् ॥
वर्षं न वर्षति सम्यक् तमाहुः सम्वत्सरं कर्म ॥३॥ इतिच्छाया।

अन्वयार्थः-यस्मिन् कर्माख्यसंवत्सरे वनस्पतयो वृक्षाः 'विसमं' विषमं विषमकालम्, यो यस्य फलपुष्पदानसमयः तदतिरिक्तकालेऽपीत्यर्थः 'पवालिणो' प्रवालिनः 'परिणमंति' परिणमन्ति प्रवालाः पल्लवाङ्कुरा स्तद्युक्ततया परिणमन्ति-परिणामं प्राप्नुवन्ति, तथा-'अणुऊसु दिंति पुप्फफलं' अनृतुष्वपि ददति पुष्पफलम् तत्र अनृतुषु स्वस्व ऋतुत्वभावेऽपि फलं पुष्पं च ददति प्रयच्छन्ति वनस्पतयः, अकाले पल्लववान् अकाले पुष्पफलानि च धारयन्ति, तथा-'वासं न सम्मं वासइ' मेघः सम्यग्रूपेण वर्षं वृष्टिं न वर्षति-न करोति

है ऐसे संवत्सर को ऋषिजन चान्द्र संवत्सर कहते हैं क्योंकि वहीं पर मासों की परि समाप्ति होती है।

'विसमं पवालिणो परिणमंति अणुऊसु दिंति पुप्फफलं वासं न सम्मं वासइ तमाहु संवच्छरं कम्मं ॥३॥

इस गाथा का अर्थ इस प्रकार से है-महर्षिजन उस-संवत्सरको कर्म संवत्सर कहते हैं कि जिस संवत्सरमें वृक्ष फल पुष्प आने के काल से भिन्न काल में भी फल पुष्प देते हैं-प्रवाल अङ्कुर आदि से युक्त नहीं होते हैं तात्पर्य यही हैं कि जिस संवत्सर में वृक्षादिक अकाल में पल्लवों से युक्त हों और अकाल में ही फलदायी हों तथा जिस में मेघ अच्छी तरह वर्षा न वरसावें

દાયક હોય છે, તેમજ પ્રભૂત જળરાશિથી સમ્પન્ન હોય છે, એવા સંવત્સરને ઋષિજનો ચાન્દ્ર, સંવત્સર કહે છે, કેમકે ત્યાંજ માસોની પરિસમાપ્તિ હોય છે.

विसमं पवालिणो परिणमंति अणुउसु दिंति पुप्फफलं, वासं न सम्मं वासइ तमाहु संवच्छरं कम्मं ॥३॥

આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-મહર્ષિજનો તે સંવત્સરને કર્મ સંવત્સર કહે છે કે જે સંવત્સરમાં વૃક્ષો, ફળ, પુષ્પ આપવાના કાળથી ભિન્નકાળમાં પણ ફળ-પુષ્પો આપે છે. પ્રવાલ અંકુર વગેરેથી યુક્ત થતા નથી, તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે સંવત્સરમાં વૃક્ષાદિકો અકાલમાં પલ્લવોથી યુક્ત થાય અને અકાળમાં ફળ પ્રદાન કરતા હોય તેમજ જેમાં મેઘો સારી રીતે વર્ષતા નથી-

यस्मिन् तं संवत्सरम् 'कम्मं' कर्माख्यम् 'आहु' आहुः–कथयन्ति महर्षय इति ।

सम्प्रति सौरं वर्षं दर्शयति–'पुढवीदगाणं' इत्यादि,

'पुढवीदगाणं च रसं पुप्फफलाणं च देइ आइचो ।
अप्पेण वि वासेणं सम्मं निप्फज्जए सस्सं' ॥४॥
(पृथिव्युदकानां च रसं पुष्पफलानां च ददात्यादित्यः ।
अल्पेनापि वर्षेण सम्यग् निष्पद्यते सस्यम्) ॥४॥ इतिच्छाया ॥

अस्यार्थस्तु 'पुढवीदगाणं च रसं पुप्फफलाणं च' पृथिव्युदकानां च रसं पुष्पफलानां च, तत्र पृथिव्या उदकस्य जलस्य तथा पुष्पाणां फलानां च रसम् 'आइचो' आदित्यः–सूर्यः 'देइ' ददाति, अर्थात् आदित्यनामकः संवत्सरः पृथिव्या उदकस्य फलपुष्पयोश्च रसं समर्पयति तथा; अप्पेणवि वासेणं' अल्पेन–स्तोकेनापि वर्षेण–वृष्टया 'सम्मं सस्सं निप्फज्जए' सम्यग् रूपेण सस्यं धान्यमङ्कुरादिकं निष्पद्यते निष्पादयति, अयं भावः–यस्मिन् संवत्सरे पृथिवी तादृशजलसंपर्कादतिशयेन रसवती भवति तथा जलमपि परिणामसुन्दररसविशिष्टं सत् परिणमति, तथा पुष्पाणां पङ्कजादीनां फलानां चाम्रपनसादीनां रसः प्रचुरतरो भवति, तथा स्तोकेनापि वर्षेण धान्यं सर्वत्र सम्यग् निष्पद्यते तमादित्यसंवत्सरं पूर्वमहर्षयः कथयन्ति इति ॥

सम्प्रति अभिवर्द्धितसंवत्सरं दर्शयितुमाह–'आइच्चे' इत्यादि,

'आइच्चतेयतविया खणलवदिवसा उऊपरिणमंति ।
पूरेइय णिण्णथले तमाहु अभिवड्ढियं जाण' ॥५॥

पुढवी दगाणंच रसं पुप्फ फलाणंच देइ आइच्चो ।
अप्पेण वि वासेणं सम्मं निप्फज्जए सस्सं ॥४॥

जिस संवत्सर में आदित्य पृथिवी को, उदक को और फल पुष्पों को रस देता है उस संवत्सर का नाम आदित्य संवत्सर है इस संवत्सर में थोडी सी भी वर्षा से अनाज की उत्पत्ति अच्छी हो जाती हैं ।

आइच्चतेयतविया खणलवदिवसा उऊ परिणमंति ।
पूरेइ णिण्णथले तमाहु अभिवड्ढियं जाण ॥५॥

'पुढवी दगाणंच रसं पुप्फफलाणं च देइ आइच्चो ।
अप्पेण वि वासेणं सम्मं निप्फज्जए सस्सम् ॥४॥

જે સંવત્સરમાં આદિત્ય પૃથિવીને, ઉદકને અને ફળ પુષ્પોને રસ આપે છે, તે સંવત્સરનું નામ આદિત્ય સંવત્સર છે. આ સંવત્સરમાં મામૂલી વર્ષાથી પણ અનાજ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

આइच्चतेयतविया खणलवदिवसा उऊ परिणमंति ।
पूरेइ णिण्णथले तमाहु अभिवड्ढियं जाण ॥५॥

જે સંવત્સરમાં સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી ક્ષણ, લવ, અને દિવસ તપ્ત રહે છે અને જેમાં નિમ્ન

आदित्य तेजस्तप्ताः क्षणलवदिवसा ऋतवः परिणमन्ति ।

पूरयति च निम्न स्थलं तमाहुरभिवर्द्धितं जानीहि ॥५॥ इतिच्छाया,

अस्यार्थस्तु–यस्मिन् संवत्सरे 'खणलवदिवसा' क्षणलवदिवसा 'उऊ' ऋतव-वसन्ताद्याः 'आइच्चतेयतविया' आदित्यतेजस्तप्ताः आदित्यस्य संबन्धिन स्तेजसा-खरकिरणेन कृत्वा तप्ता-अतीव संतप्ताः सन्तः 'परिणमन्ति-परिणाममासादयन्ति, तथा यश्च संवत्सरः 'णिण्ण-थले य पूरेइ' सर्वाण्यपि निम्नस्थलानि-अधः स्थलानि जलेन पूरयति 'तमाहु अभिवद्धियं जाण' तमेतादृशं संवत्सरम् अभिवर्द्धित नामकं महर्षय आहुः-अकथयन्ति, इति जानीहि इति ॥ सम्प्रति शनैश्चरसंवत्सरं प्रश्नयन्नाह-'सणिच्छर' इत्यादि, 'सणिच्छरसंवच्छरेणं भंते ! कइविहे पन्नत्ते' शनिश्चरसंवत्सरः खलु भदन्त ! कतिविधः-कतिप्रकारकः प्रज्ञप्तः-कथित इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अट्ठावीसइविहे पन्नत्ते' अष्टाविंशतिविधोऽष्टाविंशति प्रकारको भवतीति प्रज्ञप्तः-कथितः, 'तं जहा' तद्यथा-'अभिईसवणे धणिट्ठा' अभिजित् श्रवणो धनिष्ठा', अभिजित् शनैश्चरसंवत्सरः, श्रवणः शनैश्चर संवत्सरः, धनिष्ठा शनैश्चरसंवत्सरः 'सयभिसया' शतभिषक् शनैश्चरसंवत्सरः 'दो य होंति भद्दवया' द्वे च भवतो भाद्रपदे पूर्वाभाद्रपदशनैश्चरसंवत्सरः उत्तरभाद्रपदशनैश्चरसंवत्सर इत्यर्थः, 'रेवई अस्सिणी भरिणी' रेवती अश्विनी भरिणी' रेवती शनैश्चरसंवत्सरः अश्विनी

जिस संवत्सर में सूर्य के प्रखर ताप से क्षण, लव और दिवस तपे रहते हैं ओर जिसमें निम्नस्थल जल से परिपूर्ण बने रहते हैं ऐसे संवत्सर को महर्षि जन अभिवर्द्धित संवत्सर कहते हैं ।

अब गौतमस्वामी शनैश्चर संवत्सर के सम्बन्ध मे पूछते हैं 'सणिच्छरसंवच्छरेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते' हे भदन्त ! शनैश्चर संवत्सर कितने .प्रकार का कहा गया है ? उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! अट्ठावीसइविहे पण्णत्ते' हे गौतम ! शनैश्चर संवत्सर २८ प्रकार का कहा गया है 'तं जहा' जैसे 'अभिई संवणे धणिट्ठा' अभिजित् शनैश्चर संवत्सर, श्रवणशनैश्चर संवत्स, धनिष्ठा शनैश्चर संवत्सर, 'सयभिसया दोय होंति भद्दवया' शतभिषक् शनैश्चर संव-

---

સ્થળો જળથી પરિપૂર્ણ રહે છે. એવા સંવત્સરને મહર્ષિઓ અભિવાર્દ્ધત સંવત્સર કહે છે.

હવે ગૌતમસ્વામી-શનૈશ્ચર સંવત્સરના સબંધમાં પૂછે છે-'सणिच्छरसंवच्छरेणं भंते ! कइविहे पण्णत्ते' હે ભદંત ! શનિશ્ચર સંવત્સર કેટલા પ્રકારનો કહેવામાં આવેલો છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! अट्ठावीसइविहे पण्णत्ते' હે ગૌતમ ! શનૈશ્ચર સંવત્સર ૨૮ પ્રકરનો કહેવામાં આવેલો છે. 'तं जहा' જેમકે-'अभिई संवणे धणिट्ठा' અભિજિત્ શનૈશ્ચર સંવત્સર, શ્રવણ શનૈશ્ચર સંવત્સર, ધનિષ્ઠા શનૈશ્ચર સંવત્સર, 'सय-भिसया दो य होंति भद्दवया' શતભિષક્ શનૈશ્ચર સંવત્સર, પૂર્વ ભાદ્રપદ શનૈશ્ચર સંવત્સર અને ઉત્તરભાદ્રપદ શનૈશ્ચર સંવત્સર 'रेवइ अस्सिणी भरिणी' રેવતી શનૈશ્ચર સંવત્સર

शनैश्चरसंवत्सरः भरिणी शनैश्चरसंवत्सरः । 'कित्तिय तह रोहिणी चेव' कृत्तिका तथा रोहिणी चैव, कृत्तिका शनैश्चरसंवत्सरः तथा रोहिणी शनैश्चरसंवत्सरः 'जाव उत्तराओ आसाढाओ' यावद् उत्तराषाढाः, उत्तराषाढशनैश्चरसंवत्सरः, अत्र यावत्पदेन मृगशीर्षार्द्रा पुष्य पुनर्वसु अश्लेषा मघा पूर्वादीनां संग्रहो भवति, तत्र यस्मिन् संवत्सरे अभिजिता नक्षत्रेण सह शनैश्चरः संबन्धमुपादत्ते सोऽभिजित् शनैश्चरसंवत्सरः, तथा श्रवणेन सह यस्मिन् संवत्सरे शनैश्चरो योगमुपादत्ते स श्रवणसंवत्सर इति, एवं सर्वत्रापि वक्तव्यम् । अथवा प्रकारान्तरेण शनैश्चरसंवत्सरं वक्तुमाह-'जंवा' इत्यादि, 'जंवा सणिच्चरे महग्गहे' यद्वा शनैश्चरो महाग्रहः 'तीसाए संवच्छरेहिं' त्रिंशता संवत्सरैः वर्षैः 'सव्वं णक्खत्तमंडलं समाणेइ' सर्वं नक्षत्र-मण्डलम् अभिजिदादि उत्तराषाढान्तं समापयति एतावान् कालविशेषः त्रिंशद्वर्षप्रमाणः शनैश्चरसंवत्सरः । उपसंहरन्नाह-'सेत्तं सणिच्छरसंवच्छरे' सोऽयं शनैश्चरसंवत्सर इति संवत्सरस्वरूपनिरूपणमिति ॥सू० १७॥

त्सर, पूर्वभाद्रपद शनैश्चर संवत्सर और उत्तर भाद्रपद शनैश्चर संवत्सर, 'रेवई अस्सिणी भरिणी' रेवती शनैश्चर संवत्सर अश्विनी शनैश्चर संवत्सर, भरिणी शनैश्चर संवत्सर 'कित्तिय तह रोहिणीचेव' कृत्तिका शनैश्चर संवत्सर, रोहिणी शनैश्चर संवत्सर 'जाव उत्तराओ आसाढाओ,' यावत्-उत्तराषाढ शनैश्चर संव-त्सर, तथा यावत्पद से गृहीत मृगशीर्ष शनैश्चर संवत्सर, आर्द्रा शनैश्चर संवत्सर, पुष्य शनैश्चर संवत्सर पुनर्वसु शनैश्चर संवत्सर, अश्लेषा शनैश्चर संवत्सर मघा शनैश्चर संवत्सर में.अभिजित नक्षत्र के साथ शनैश्चर संबंध का प्राप्त होता है वह अभिजित शनैश्चर संवत्सर है जिस संवत्सर में श्रवण नक्षत्र के साथ शनैश्चर का संबंध प्राप्त होता है वह श्रवणशनैश्चर संवत्सर है इसी प्रकार से और भी शेष संवत्सरों के निर्वचन में जानना चाहिये 'जं वा सणि च्चरे महग्गहे' अथवा-शनैश्चर महाग्रह है 'तीसाए संवच्छरेहिं सव्वं णक्खत्त मंडलं समाणेइ' यह ३० वर्षों में समस्त अभिजित् से लेकर उत्तराषाढान्त तक

અશ્વિની શનૈશ્ચર સંવત્સર ભરિણી શનૈશ્ચર સંવત્સર, 'कित्तिय तह रोहिणी चेव' કૃતિકા શનૈશ્ચર સંવત્સર રોહિણી શનૈશ્ચર સંવત્સર 'जाव उत्तराओ आसाढाओ' યાવત્ ઉત્તરાષાઢા શનૈશ્ચર સંવત્સર તેમજ યાવત્ પદથી ગૃહીત મૃગશીર્ષ શનૈશ્ચર સંવત્સર, આર્દ્રા શનૈશ્ચર સંવત્સર પુષ્ય શનૈશ્ચર સંવત્સર, પુનર્વસુ શનૈશ્ચર સંવત્સર, અશ્લેષા શનૈશ્ચર સંવત્સર, મઘા શનૈશ્ચર સંવત્સર જે સંવત્સરમાં અભિજિત નક્ષત્રની સાથે શનૈશ્ચર સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે તે અભિજિત્ શનૈશ્ચર સંવત્સર છે. જે સંવત્સરમાં શ્રવણ નક્ષત્રની સાથે શનૈશ્ચર સંબંધને પ્રાપ્ત થાય છે. તે શ્રવણ શનૈશ્ચર સંવત્સર છે. આ પ્રમાણે બીજા પણ સંવત્સ-રોના નિર્વાચનના સંબંધમાં જાણી લેવું જોઈએ. 'जंवा सणिच्चरे महग्गहे' અથવા શનૈશ્ચર મહાગ્રહ છે. 'तीसाए संवच्छरेहिं सव्वं णक्खत्तमंडलं समाणेइ' આ ૩૦ વર્ષોમાં

संवत्सराः कथिता सम्प्रति एतेषु संवत्सरेषु कतिमासा भवन्तीति पृच्छन्नष्टादश सूत्रमाह-'एगमेगस्स णं भंते' इत्यादि ।

मूलम्-एगमेगस्स णं भंते ! संवच्छरस्स कइ मासा पन्नत्ता? गोयमा! दुवालस मासा पन्नत्ता, तेसि णं दुविहा णामधेज्जा पन्नत्ता, तं जहा-लोइया लोउत्तरिया च, तत्थ लोइया णामा इमे तं जहा सावणे भाद्दवए जाव आसाढे, लोउत्तरिया णामा इमे तं जहा-

अभिणंदिए पइट्ठेय विजए पीइवद्धणे ।
सेयंसेय सिवे चेव सिसिरे य सहेमवं ॥१॥
णवमे वसंतमासे दसमे कुसुमसंभवे ।
एक्कारसे निदाहे य वणविरोहे य बारसमे ॥२॥

एगमेगस्स णं भंते ! मासस्स कइ पक्खा पन्नत्ता ? गोयमा ! दो पक्खा पन्नत्ता तं जहा-बहुलपक्खे य सुक्कपक्खेय । एगमेगस्स णं भंते ! पक्खस्स कइ दिवसा पन्नत्ता ? गोयमा ! पण्णरस्स दिवसा पन्नत्ता तं जहा पडिवा दिवसे वितीया दिवसे जाव पण्णरसी दिवसे, एएसि णं भंते ! पण्णरसण्हं दिवसाणं कइ णामधेज्जा पन्नत्ता ? गोयमा ! पण्णरस णामधेज्जा पन्नत्ता तं जहा-पुव्वंगे सिद्धमणोरमे य तत्तोमणोहरे चेव जसभद्दे य जसधरे छट्ठे सव्वकामसमिद्धे य ॥१॥ इदमुद्धाभिसित्ते य सोमणस धणंजए य बोद्धव्वो । अत्थ सिद्धे अभिजाए अच्चसणे सयंजए चेव ॥२॥ अग्गिवेसे उवसमे दिवसाणं होंति णामधेज्जा ॥

के नक्षत्र मंडल को समाप्त कर देता है । अर्थात् उन्हे प्राप्त कर लेता हैं । इस तरह इसके काल के प्रमाण ३० वर्ष का है । 'सेत्तं सणिच्चरसंवच्छरे' इस प्रकार से शनैश्चर संवत्सर के स्वरूप निरूपण होकर संवत्सर के स्वरूप का निरूपण समाप्त हो जाता है ॥१७॥

સમસ્ત અભિજિત્‌થી માંડીને ઉત્તરાષાઢાન્ત સુધીના નક્ષત્ર મંડળોને સમાપ્ત કરી નાખે છે. એટલે કે તેમને પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ પ્રમાણે એના કાળનું પ્રમાણ ૩૦ વર્ષ જેટલું છે. 'से त्तं सणिच्चरसंवच्छरे' આ પ્રમાણે શનૈશ્ચર સંવત્સરના નિરૂપણથી આદી બધા સંવત્સરોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. ॥૧૭॥

एएसि णं भंते ! पण्णरसण्हं दिवसाणं कइ तिही पन्नत्ता? गोयमा ! पण्णरस तिही पन्नत्ता, तं जहा–नंदे भद्दे जए तुच्छे पुण्णे पक्खस्स पंचमी। पुणरवि णंदे भद्दे जए तुच्छे पुण्णे पक्खस्स दसमी। पुणरवि णंदे भद्दे जए तुच्छे पुण्णे पक्खस्स पण्णरसी एवं ते तिगुणा तिहीओ सव्वेसिं दिवसाणं त्ति। एगमेगस्स णं भंते ! पक्खस्स कइ राइओ पण्णत्ताओ? गोयमा ! पण्णरस राइओ पण्णत्ताओ तं जहा–पडिवा राई जाव पण्णरसी राई। एयासि णं भंते ! पण्णरसण्हं राई णं कइ णामधेज्जा पण्णत्ता? गोयमा ! पण्णरस णामधेज्जा पण्णत्ता, तं जहा–

उत्तमा य सुणक्खत्ता एला वच्चा जसो हरा।
सोमणसा चेव तहा सिरिसंभूया य वोद्धव्वा ॥१॥
विजया य वेजयंति जयंति अपराजिया य।
इच्छा य समाहारा चेव तहा तेया य तहा अईतेया ॥२॥

देवाणंदा णिरई रयणीणं णामधिज्जाइं॥ एयासि णं भंते ! पण्णरसण्हं कइ तिही पण्णत्ता? गोयमा ! पण्णरस तिही पण्णत्ता तं जहा–उग्गवई भोगवई जसवई सव्वसिद्धा सुहणामा, पुणरवि उग्गवई भोगवई जसवई सव्वसिद्धा सुहणामा, पुणरवि उग्गवई भोगवई जसवई सव्वसिद्धा सुहणामा, एवं तिगुणा एते तिहीओ सव्वेसिं राईणं। एगमेगस्स णं भंते ! अहोरत्तस्स कइमुहुत्ता पन्नत्ता? गोयमा ! तीसं मुहुत्ता पन्नत्ता तं जहा–रुद्दे सेए मित्ते वाउसुवीए तहेव अभिचंदे। माहिंद बलवं बंभे बहुसच्चे चेव ईसाणे।१। तट्ठे य भावियप्पा वेसमणे वारुणे य आणंदे। विजए य वीससेणे पायावच्चे उवसमे य २। गंधव्व अग्गिवेसे आयवेय अममेय। अणवं भोमे वसहे सव्वट्ठे रक्खसे चेव त्ति ॥सू० १८॥

छाया–एकैकस्य खलु भदन्त ! संवत्सरस्य कति मासाः प्रज्ञप्ताः? गौतम ! द्वादशमासाः प्रज्ञप्ताः, तेषां द्विविधानि नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–लौकिकानि लोकोत्तराणि च तत्र लौकिकानि नामानि इमानि, तद्यथा–श्रावणो भाद्रपदो यावदाषाढः, लोकोत्तराणि नामानीमानि तद्यथा–अभिनन्दितः प्रतिष्ठितो विजयः प्रीतिवर्द्धनः श्रेयांश्च शिवश्चैव शिशिरश्च सहेमवान्।१। नवमो वसन्तमासो दशमः कुसुमसंभवः। एकादशो निदाघश्च वनविरोधश्च द्वादशः

॥२॥ एकैकस्य खलु भदन्त ! मासस्य कतिपक्षाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! द्वौ पक्षौ प्रज्ञप्तौ तद्यथा-बहुलपक्षश्च शुक्लपक्षश्च । एकैकस्य खलु भदन्त ! पक्षस्य कति दिवसाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! पञ्चदश दिवसाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-प्रतिपद्दिवसो द्वितीया दिवसो यावत्पञ्चदशी दिवसः 'एतेषां खलु भदन्त ! पञ्चदशानां दिवसानां कतिनामधेयानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! पञ्चदश-नामधेयानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा-पूर्वाङ्गः सिद्धमनोरमश्च ततो मनोहरश्चैव । यशोभद्रश्च यशोधरः षष्ठः सर्वकामसमृद्धश्च ॥१॥ इन्द्रमूर्धाभिषिक्तश्च सौमनसो धनञ्जयश्च बोद्धव्यः । अर्थसिद्धोऽभि जातोऽत्यशनः शतञ्जयश्चैव ॥२॥ अग्निवेश्म उपशमो दिवसानां भवन्ति नामधेयानि । एतेषां खलु भदन्त ! पञ्चदशानां दिवसानां कति तिथयः प्रज्ञप्ताः ? हे गौतम ! पञ्चदशतिथयः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-नन्दाभद्रा जयातुच्छा पूर्णापक्षस्य पञ्चमी । पुनरपि नन्दाभद्रा जयातुच्छा पूर्णापक्षस्य दशमी । पुनरपि नन्दाभद्रा जयातुच्छा पूर्णापक्षस्य पञ्चदशी । एवं ता स्त्रिगुणा. तिथयः सर्वेषां दिवसानामिति । एकैकस्य खलु भदन्त ! पक्षस्य कति रात्रयः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! पञ्चदश-रात्रयः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-प्रतिपद्रात्रिर्यावत्पञ्चदशीरात्रिः । एतासां खलु भदन्त ! रात्रीणां पञ्च दशानां कतिनामधेयानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! पञ्चदशनामधेयानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा-उत्तमा च सुनक्षत्रा एलापत्या यशोधरा । सौमनसा चैव तथा श्रीसंभूता च बोद्धव्या ॥१॥ विजया वैज-यन्ती च जयन्ती अपराजिता, चेच्छा च समाहारा तेजाश्च तथा अतितेजाः ॥२॥ देवानन्दा निरतिः रजनीनां नामधेयानि । एतासां खलु भदन्त ! पञ्चदशानां रात्रीणां कति तिथयः प्रज्ञप्ताः गौतम ! पञ्चदशतिथयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-उग्रवती भोगवती यशोमती शुभनामा पुन-रपि उग्रवती भोगवती यशोमती शुभनामा, पुनरपि उग्रवती भोगवती यशोमती सर्वसिद्धा शुभनामा, एवं त्रिगुणास्तिथयः सर्वासां रात्रीणाम् । एकैकस्य खलु भदन्त ! अहो रात्रस्य कतिमुहूर्त्ताः प्रज्ञप्ताः गौतम ! त्रिंशन्मुहूर्त्ताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा रुद्रः श्रेयान् मित्रोवायुः सुप्रीतस्तथैवाभिचन्द्रः । माहेन्द्रो बलवान् ब्रह्मा बहुसत्यश्चैवेशानः ॥१॥ त्वष्टा च भावितात्मा वैश्रमणो वरुणश्चानन्दः । विजयश्च विश्वसेनः प्राजापत्य उपशमश्चैव २॥ गन्धर्वोऽग्निवेश्म शत वृषभ आतपत्रानममश्च । ऋणवान् भौमो वृषभः सर्वार्थः राक्षस श्चैव ॥ इति ॥ सू० १८॥

टीका-'एगमेगस्स णं भंते ! संवच्छरस्स' एकैकस्य खलु भदन्त ! सवत्सरस्य चान्द्रादि वर्षस्य 'कइमासा पन्नत्ता' कति-कियत्संख्यकाः मासाः प्रज्ञप्ताः कथिताः, हे भदन्त ! योऽय-

---

संवत्सरों में मासों का प्रतिपादन

'एगमेगस्सणं भंते ! संवच्छरस्स कइ मासा पन्नत्ता' इत्यादि

टीकार्थ-इस सूत्र द्वारा गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-कि हे भदन्त एक एक संवत्सर के चान्द्रादि वर्ष के कितने कितने महिने होते हैं ? इसके उत्तर

સંવત્સરોમાં માસોનું પ્રતિપાદન

'एगमेगस्स ण भंते ! संवच्छरस्स कइ मासा पन्नत्ता' इत्यादि

ટીકાર્થ-આ સૂત્ર વડે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદંત !

मनेकप्रकारकः पूर्वं संवत्सरः प्रतिपादितः तत्र प्रत्येकैकस्य सम्बन्धिनः कियत्संख्यका मासा भवन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'दुवालसमासा पन्नत्ता' द्वादश-द्वादशप्रकारका मासाः प्रज्ञप्ताः-कथिताः 'तेसिणं दुविहा णामधेज्जा पन्नत्ता' तेषां खलु द्विविधानि द्विप्रकारकाणि नामधेयानि नामानि प्रज्ञप्तानि-कथितानि, 'तं जहा' तद्यथा-'लोइया लोउत्तरियाय' लौकिकानि लोकोत्तरिकाणि च, तत्र लोकः सर्वज्ञप्रतिपादित प्रवचनबाह्यो म्लेच्छादि जनः तेषु प्रसिद्धतया तत्संबन्धीनि नामानि लौकिकानि, तथा लोकोत्तराणि लोकः प्रवचनबाह्यः तेभ्यो लोकेभ्य उत्तराः सम्यग् ज्ञानादिगुणयुक्तत्वेन प्रधानाः सर्वज्ञमतानुयायिनः श्रावकास्तेषु प्रसिद्धत्वेन तत्संबन्धीनि नामानि लोकोत्तराणि नामधेयशब्दस्य नपुंसकतया नपुंसकेन व्यवहारइति। 'तत्थ लोइया णामा इमे' तत्र-तेषु नामद्वयेषु मध्ये लौकिकानि नामानि इमानि-वक्ष्यमाणानि 'तं जहा' तद्यथा-'सावणे भद्दवए जाव आसाढे' श्रावणो भाद्रपदः यावद् आषाढः, अत्र यावत्पदेन आश्वयुजः कार्तिक मार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुन चैत्र वैशाख ज्येष्ठमासानां ग्रहणं भवति, ततश्च श्रावणा दारभ्याषाढान्तं द्वादशलौकिकमासानां नामानि भवन्तीति मासानां लौकिकनामानि

में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! दुवालसमासा पन्नत्ता' हे गौतम ! एक एक संवत्सर के १२-१२ महिने होते हैं। 'तेसिणं दुविहा णामधेज्जा पन्नत्ता' इन महिनों के नाम दो प्रकार के कहे गये हैं 'तं जहा' जो इस प्रकार से हैं 'लोइया लोउत्तरियाय' लौकिक और लोकोत्तरिक सर्वज्ञ प्रतिपादित प्रवचन से जो बाह्य लौकिक आदिजन हैं उनजनों में जो इनके नाम प्रसिद्ध हैं वे लौकिक नाम है तथा जो लोक से उत्तर है-सम्यग्ज्ञानादि गुण विशिष्ट हैं ऐसे प्रधानव्यक्तियों में-सर्वज्ञमतानुयायी श्रावक जनों में जो इनके नाम प्रसिद्ध हैं वे लोकोत्तरिक नाम है। 'तत्थ' लोइया णामा इमे' इन दोनों नामों मे से लौकिक नाम ये हैं 'तं जहा' जैसे 'सावणे भद्दवए जाव आसाढे' श्रावण, भाद्रपद यावत् आषाढ, यहां यावत्पद से कुंआर कार्तिक, अगहन, पूष, माह, फल्गुन, चैत्र वैशाख, और ज्येष्ठ,

---

એક-એક સવત્સરના ચન્દ્રાદિ વર્ષો કેટલા માસના હોય છે? એના જવાબમા પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! दुवालसमासा पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! એક-એક સંવત્સરના ૧૨-૧૨ માસો થાય છે. 'तेसिणं दुविहा णामधेज्जा पन्नत्ता' એ મહીનાઓના નામો બે પ્રકારના કહેવામાં આવેલા છે. 'तं जहा' જે આ પ્રમાણે છે-'लोइया लोउत्तरिया य' લૌકિક અને લોકોત્તરિક સર્વજ્ઞ પ્રતિપાદિત પ્રવચનથી જે બાહ્યલૌકિક વગેરે જનો છે, તે લોકોના જે નામો પ્રસિદ્ધ છે તે લૌકિક નામો છે-તેમજ જે લોકથી ઉત્તર છે-સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણ વિશિષ્ટ છે, એવી પ્રધાનવ્યક્તિઓમાં સર્વજ્ઞમતાનુયાયી શ્રાવકજનોમાં જે એમના નામો પ્રસિદ્ધ છે, તે લોકોત્તરિક નામ છે. 'तत्थ लोइया णामा इमे' એ બન્ને નામોમાંથી લૌકિક નામો આ છે-'तं जहा' જેમકે 'सावणे भद्दवए जाव आसाढे' શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, યાવત્ આષાઢ અહીં યાવત્ પદથી અશ્વિન, કાર્તિક માગશીર્ષ, પૌષ, માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ

दर्शयित्वा लोकोत्तरिकनामानि दर्शयितुमाह-'लोउत्तरिया' इत्यादि, 'लोउत्तरिया णामा इमे' लोकोत्तरिकाणि नामानि इमानि वक्ष्यमाणानि भवन्ति 'तं जहा' तद्यथा-'अभिणंदिए पइट्ठेय' अभिनन्दितः प्रथमः द्वितीयः प्रतिष्ठितनामकः 'विजए पीइवद्धणे' तृतीयो विजयनामकः चतुर्थः प्रीतिवर्द्धनः सेयंसेय सिवे चेव' श्रेयांसश्च शिवश्चैव पञ्चम-श्रेयान् षष्ठः शिवः 'सिसिरेय सहेमवं' शिशिरश्च सहेमवान्, तत्र सप्तमः शिशिरः अष्टमो हिमवान् सूत्रे पदपूरणाय सहशब्देन समासः तेन हिमवता सह शिशिर इत्यर्थो भवति शिशिरो हिमवांश्चेति, 'णवमे वसंतमासे' नवमो वसन्तमासः 'दसमे कुसुमसंभवे' दशमः कुसुमसंभवः 'एक्कारसे निदाहेय' एकादशो निदाघो ग्रीष्मः, 'वणविरोहेय बारसमे' वन-विरोधः वनविशेषः) द्वादशः, एतानि द्वादश नामानि लोकोत्तराणि भवन्तीति ।

सम्प्रति-प्रतिमासं कियन्तः पक्षा भवन्तीति जिज्ञासायां पक्षं निरूपयितुं पक्षसूत्रमाह-'एगमेगस्स णं भंते ! मासस्स' एकैकस्य खलु भदन्त ! मासस्य 'कइ पक्खा पन्नत्ता' कति-कियत्संख्यकाः पक्षाः-मासार्द्धरूपविशेषाः प्रज्ञप्ता-कथिताः, हे भदन्त ! ये एते द्वादश-मासाः कथिता स्तेषामेकैकस्य मासस्य कियत्संख्यका पक्षा भवन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'दोपक्खा पन्नत्ता' द्वौ पक्षौ द्वि संख्यकौ पक्षौ

इन महिनों का ग्रहण हुआ है । 'लोउत्तरिया णामा इमे' लोकोत्तरिक नाम इस प्रकार से हैं-' तं जहा' जैसे-'अभिणंदिए पइट्ठे सह विजए पीइवद्धणे, सेयंसेय सिवे चेव सिसिरे य सहेमवं' (१) अभिनन्दित (२) प्रतिष्ठित, (३) विजय (४) प्रीतिवर्द्धन, (५) श्रेयांस (६) शिव (७) शिशिर (८) हिमवान्(९) 'णवमे वसंत मासे दसमे कुसुमसंभवे, एक्कारसे निदाहे य वणविरोहे य बारसमे' वसंतमास, (१०) कुसुम संभव, (११) निदाघ, और (१२) वनविरोह-'वर्नाव· शेष' ये १२ नाम.लोकत्तरिक हैं ।

प्रतिमासमें पक्षों का प्रतिपादन—

'एगमेगस्सणं भंते ! मासस्स कइ पक्खा पन्नत्ता' इस के द्वारा गौतम स्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है हे भदन्त ! एक एक मासके कितने कितने पक्ष होते हैं ?

એ માસોના નામો ગ્રહણ થયેલા છે. 'लोउत्तरिया णामा इमे' લોકોત્તરિક નામ આ પ્રમાણે છે. 'तं जहा' જેમકે 'अभिनंदिए पइट्ठेय विजए पीइवद्धणे, सेयंसेय सिवे, चेव सिसिरेय सहेमवं' (૧) અભિનંદિત, (૨) પ્રતિષ્ઠિત (૩) વિજય (૪) પ્રીતિવર્દ્ધન, (૫) શ્રેયાન્ (૬) શિવ (૭) શિશિર (૮) હિમવાન્ (૯) 'णवमे मासे दसमे कुसुमसंभवे, एक्कारसे निदाहे य वणविरोहे य बारसमे' વસંતમાસ, (૧૦) કુસુમ સંભવ, (૧૧) નિદાઘ અને (૧૨) વનવિરોહ (વન વિશેષ) એ ૧૨ નામો લોકોત્તરિક છે.

પ્રતિમાસમાં પક્ષોનું પ્રતિપાદન

'एगमेगस्स णं भंते ! मासस्स कइ पक्खा पन्नत्ता' એના વડે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદંત ! એક-એક માસના કેટકેટલા પક્ષો હોય છે?

प्रज्ञप्तौ कथिताविति । भेदद्वयमेव दर्शयति-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'बहुल पक्खेय सुक्कपक्खेय' बहुलपक्षः-कृष्णपक्षश्च शुक्लपक्षश्च, इमावेव सितासितशब्देन व्यवह्रियेते, तत्र कृष्णपक्षो यत्र ध्रुवराहुः स्वविमानेन चन्द्रविमानमावृणोति तेन योऽन्धकारबहुलपक्षः स बहुलपक्षः कृष्णपक्षापरपर्यायः, यत्र च स एव राहुः चन्द्रविमानमनावृतं करोति तेन चन्द्रिकाधवलिततया शुक्लपक्षः स शुक्लपक्ष इति ।

सम्प्रति कृष्णपक्ष शुक्लपक्षयोः दिवससंख्यां ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'एगमेगस्स णं' इत्यादि, 'एगमेगस्स णं भंते ! पक्खस्स' एकैकस्य खलु भदन्त ! पक्षस्य 'कइ दिवसा पन्नत्ता' कति-कियत्संख्यकाः दिवसाः-दिनानि प्रज्ञप्ताः-कथिता इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पन्नरस दिवसा पन्नत्ता' पञ्चदश संख्यका दिवसाः प्रज्ञप्ताः-कथिताः । यद्यपि दिवसशब्दः अहोरात्रे प्रसिद्ध स्तथापि प्रकृते सूर्यप्रकाशवतः कालविशे-

---

इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! दो पक्खा पन्नत्ता' हे गौतम एक २ मास के दो पक्ष होते हैं । 'तं जहा' जैसे-'बहुलपक्खेय सुक्कपक्खे य' कृष्णपक्ष और शुक्लपक्ष जिस पक्ष में ध्रुव राहु अपने विमान से चन्द्र के विमान को ढक लेता है इस से जो पक्ष में अन्धकार बहुल होता है वह बहुलपक्ष है इसीका दूसरा नाम कृष्णपक्ष है और जिस पक्ष में ध्रुव राहु चन्द्र विमान को अपने विमान से अनावृत आवरण रहित-कर देता है-इस से जो पक्ष चन्द्रिका से धवलित बन जाता है वह शुक्लपक्ष है

कृष्णपक्ष शुक्लपक्ष के दिवस संख्याकथन

'एगमेगस्स णं भंते । पक्खस्स कइ दिवसा पन्नत्ता' हे भदन्त ! एक एक पक्षके कितने दिवस होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! पन्नरस दिवसा पन्नत्ता' हे गौतम ! एक एक पक्ष के १५ दिवस होते हैं । यद्यपि दिवस

એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! दो पक्खा पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! એક માસના બે પક્ષો હોય છે. 'तं जहा' જેમકે 'बहुलपक्खे य सुक्कपक्खे य' કૃષ્ણપક્ષ અને શુકલપક્ષ જે પક્ષમાં ધ્રુવરાહુ પોતાના વિમાનથી ચન્દ્રના વિમાનને આચ્છાદિત કરી લે છે, એનાથી જે પક્ષ અંધકાર બહુલ હોય છે તે બહુલ પક્ષ છે એનું જ બીજું નામ કૃષ્ણપક્ષ છે. અને જે પક્ષમાં ધ્રુવરાહુ ચન્દ્ર વિમાનને પોતાના વિમાનથી અનાવૃત-આવરણ રહિત કરી નાખે છે એનાથી જે પક્ષ ચન્દ્રિકાથી ધવલિત બને છે તે શુકલપક્ષ છે.

કૃષ્ણપક્ષ શુકલપક્ષમાં દિવસ સંખ્યા કથન

'एगमेगस्सणं भंते ! पक्खस्स कइदिवसा पन्नत्ता' હે ભદંત ! એક-એક પક્ષના કેટલા દિવસો હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पन्नरस दिवसा पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! એક-એક પક્ષના ૧૫ દિવસો હોય છે યદ્યપિ દિવસ શબ્દ અહોરાત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તથાપિ પ્રકૃતમાં સૂર્યપ્રકાશવાળા કાળ વિશેષને જ દિવસ શબ્દથી વિવક્ષા થયેલી છે.

षस्यैव दिवसशब्देन विवक्षणात् यतो रात्रिविभाग प्रश्नस्य पार्थक्येन विधास्यमानत्वादिति। अत्र पञ्चदश दिवसा इति कथनं कर्ममासापेक्षया द्रष्टव्यं तत्रैव पूर्णानां पञ्चदशाहोरात्राणां संभवात् तमेव पञ्चदशभेदं दर्शयति-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'पडिवा दिवसे बितीया दिवसे जाव पन्नरसी दिवसे' प्रतिपद्दिवसो द्वितीया दिवसो यावत् पञ्चदशी दिवसः, तत्र मासस्याद्यतया प्रतिपद्यते इति प्रतिपत् प्रथमो दिवस इत्यर्थः, तथा द्वितीयो दिवस इति द्वितीया, यावत्पदेन तृतीया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तमी अष्टमी नवमी दशम्येकादशी द्वादशी त्रयोदशी चतुर्दशीनां ग्रहणं भवति, अन्ते पञ्चदशी पञ्चदशो दिवस इति। 'एएसिणं भंते! पण्णरसण्हं दिवसाणं' एतेषां प्रतिपादादीनां खलु भदन्त! पञ्चदशदिवसानाम् 'कइ णामधेज्जा पन्नत्ता' कति-कियत्संख्यकानि नामधेयानि-नामानि प्रज्ञप्तानि लोकोत्तरशास्त्रे कथितानीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'पण्णरस नाम-

---

शब्द अहोरात्र मे प्रसिद्ध है तथापि यहां पर सूर्य प्रकाश वाले कालविशेष की ही दिवस शब्द से विवक्षा हुइ है क्योंकि रात्रि विभाग प्रश्न अलग रूप से किया जाने वाला है यहां एक पक्ष में १५ दिन होते है ऐसा जो कथन किया गया वह कर्ममास की अपेक्षा किया गया है क्योंकि वहीं पर पूर्ण १५ अहोरात्र का होना संभवित है 'तं जहा' वे १५ दिन ये हैं-'पडिवा दिवसे, बितीया दिवसे, जाव पन्नरसी दिवसे' प्रतिपादा दिवस, द्वितीया दिवस यावत् पञ्चदशी दिवस, प्रतिपदा यह मासका प्रथम दिवस है द्वितीया यह मास का द्वितीय दिवस है यहां यावत्पद से 'तृतीया, चतुर्थी पंचमी, षष्ठी सप्तमी, अष्टमी, नवमी, दशमी, एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी, और चतुर्दशी' इन दिनों का ग्रहण हुआ हैं अन्त के दिनका नाम पञ्चदशी है यह पक्ष का १५ वां दिन है 'एएसिणं भंते! पण्णरसण्हं दिवसाणं कइ णामधेज्जा पन्नत्ता' हे भदन्त! इन १५ दिनों के लोकोत्तर शास्त्र में कितने कितने नाम कहे हैं? उत्तर में प्रभु

કેમકે રાત્રિ વિભાગ પ્રશ્ન અલગ રૂપમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવનાર છે અહીં એક પક્ષમાં ૧૫ દિવસ હોય છે એવું જે કથન કરવામાં આવેલું છે. તે કર્મમાસની અપેક્ષાએ કરવામાં આવેલું છે. કેમકે ત્યાંજ પૂર્ણ અહોરાત્રની શકયતા છે. 'तं जहा' તે ૧૫ દિવસો આ પ્રમાણે છે-'पडिवा दिवसे बितीया दिवसे, जाव पन्नरसी दिवसे' પ્રતિપદા દિવસ, દ્વિતીયા દિવસ યાવત્ પંચદશી દિવસ પ્રતિપદા એ માસનો પ્રથમ દિવસ છે. દ્વિતીયા આ માસનો બીજો દિવસ છે. અહીં યાવત્ પદથી 'તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી, સપ્તમી, અષ્ટમી, નવમી, દશમી, એકાદશી, દ્વાદશી ત્રયોદશી, અને ચતુર્દશી આ દિવસો ગ્રહણ થયા છે. અંતિમ દિવસનું નામ પંચદશી છે. આ એક પક્ષનો ૧૫ મો દિવસ છે. 'एएसि णं भंते! पण्णरसण्हं दिवसाणं कइ णामधेज्जा पन्नत्ता' હે ભદંત! એ ૧૫ દિવસોના લોકોત્તર શાસ્ત્રમાં કેટકેટલા નામો કહેવામાં આવેલ છે? જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा!

धेज्जा पन्नत्ता' पञ्चदशनामधेयानि प्रज्ञप्तानि लोकोत्तरशास्त्रे कथितानि, 'तं जहा' तद्यथा-'पुव्वंगे सिद्धमणोरमेय' पूर्वाङ्गः सिद्धमनोरमश्च 'तत्तो मणोहरे चेव' तृतीयो मनोहरश्चैव 'जसभद्देय जसधरे' यशोभद्रश्च यशोधरः 'सट्ठे सव्वकामसमिद्धेय' षष्ठः सर्वकामसमृद्धश्च 'इंदमुद्धाभिसित्तेय' इन्द्र मूर्धाभिषिक्तश्च 'सोमणस धणंजए य बोद्धव्वे' सौमसो धनञ्जयश्च बोधव्यौ ज्ञातव्य इत्यर्थः 'अत्थसिद्धे अभिजाए' अर्थसिद्धोऽभिजातः 'अच्चसणे सयंजए चेव' अत्यशनः शतञ्जयश्च 'अग्गिवेसे' उवसमे' अग्निवेश्म उपशमः दिवसाणं होंति नामधेज्जा' एतानि दिवसानां नामधेयानि भवन्ति, तत्रपूर्वाङ्गः प्रथमः सिद्धमनोरमो द्वितीयो, मनोहरस्तृतीयः यशोभद्र श्चतुर्थः, यशोधर पञ्चमः, सर्वकामसमृद्धः षष्ठः, इन्द्रमुद्धाभिषिक्तः सप्तमः, सौमनसोऽष्टमः, धनञ्जयो नवमः, अर्थसिद्धो दशमः, अभिजात एकादशः, अत्यशनो

कहते हैं-'गोयमा! पन्नरस नामधेज्जा पन्नत्ता' हे गौतम! इन पन्द्रह दिनों के लोकोत्तर शास्त्र में १५ नाम कहे हैं 'तं जहा' जैसे-"पुव्वंगे, सिद्धमणोरमे य तत्तो मणोहरे चेव, जसभद्दे य जसधरे सट्ठे सव्वकामसमिद्धेय। इंदमुद्धावसित्तेव सोमणस धणंजए य बोधव्वो अत्थसिद्धे अभिजाए अच्चसणे सयंजए चेव' (१) पूर्वाङ्ग (२) सिद्धमनोरम, (३) मनोहर, (४) यशोभद्र (५) यशोधर सर्वकामसमृद्ध, (७) इन्द्रमूर्धाभिषिक्त, (८) सौमनस (९) धनञ्जय, (१०) अर्थ सिद्ध (११) अभिजात (१२) अत्यशन (१३) शतञ्जय (१४) 'अग्गिवेसे उव समे' अग्निवेश्म एवं (१५) उपशम 'दिवसाणं होंति नाम धेज्जा' इस तरह से ये नाम उन १५ दिनों के होते हैं। पूर्वाङ्ग यह प्रथम दिन का नाम है, सिद्धम नोरम यह दूसरे दिनका नाम है मनोहर यह तृतीय दिन का नाम है यशोभद्र यह चतुर्थ दिनका नाम है यशोधर यह पांचवें दिनका नाम है सर्वकाम समृद्ध

पन्नरस नामधेज्जा पन्नत्ता' हे गौतम! એ પંદર દિવસના લોકોત્તર શાસ્ત્રમાં ૧૫ નામો કહેવામા આવેલા છે. 'तं जहा' જેમકે 'पुव्वंगे, सिद्धमणोरमे य तत्तो मणोहरे चेव, जस भद्देय जसधरे सट्ठे सव्वकामसमिद्धे य इंदमुद्धावसित्तेव सोमणस धणंजए य बोधव्वो अत्थसिद्धे अभिजाए अच्चसणे सयंजए चे।' (૧) પૂર્વાંગ, (૨) સિદ્ધમનોરમ, (૩) મનોહર, (૪) યશોભદ્ર, (૫) યશોધર, (૬) સર્વકામસમૃદ્ધ. (૭) ઇન્દ્ર મૂર્ધાભિષિક્ત, (૮) સૌમનસ, (૯) ધનંજય, (૧૦) અર્થસિદ્ધ, (૧૧) અભિજાત, (૧૨) અત્યશન, (૧૩) શતંજય, (૧૪) 'अग्गिवेसे उवसमे' અગ્નિવેશ્મ તેમજ (૧૫) ઉપશમ. 'दिवस णं होंती नामधेज्जा' આ પ્રમાણે એ નામો તે ૧૫ દિવસોના છે પૂર્વાંગ એ પ્રથમ દિવસનું નામ છે. સિદ્ધમનોરમ એ બીજા દિવસનું નામ છે મનોહર ત્રીજા દિવસનું નામ છે. યશોભદ્ર આ ચતુર્થ દિવસનું નામ છે. યશોધર આ પાંચમાં દિવસનું નામ છે. સર્વકામસમૃદ્ધ આ છઠ્ઠા દિવસનું નામ છે. ઇન્દ્રમૂર્ધાભિષિક્ત આ સાતમા દિવસનું નામ છે. સૌમનસ આ આઠમા દિવસનું નામ છે. ધનંજય એ નવમા દિવસનું નામ છે. અર્થસિદ્ધ એ ૧૧ મા

द्वादशः, शतपञ्चयत्रयोदशः, अग्निवेश्मः चतुर्दशः, उपशमः पञ्चदशः, एतानि दिवसानां नामधेयानि भवन्तीति भावः। एतेषां पञ्चदश दिवसानां पञ्चदशतिथीर्दर्शयितुमाह-'एए-सिणं' इत्यादि, 'एएसिणं भंते ! पण्णरसण्हं दिवसाणं' एतेषां खलु भदन्त ! पञ्चदशानां दिवसानाम् 'कइतिही पन्नत्ता' कति-कियत्संख्यका स्तिथयः प्रज्ञप्ताः-कथिता इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पण्णरसतिही पन्नत्ता' पञ्चदश संख्यका स्तिथयः प्रज्ञप्ताः-कथिता इति, 'तं जहा' तद्यथा-'नंदे भद्दे जए तुच्छे पुण्णे पक्खस्स पंचमी' नन्दा प्रथमा भद्रा द्वितीया जया तृतीया तुच्छा चतुर्थी तथा पूर्णा पञ्चमी सा च पूर्णा-पञ्चदश तिथ्यात्मकपक्षस्य पूरकत्वात् 'पुणरवि णंदे भद्दे जए तुच्छे पुण्णे पक्खस्स दसमी' पुनरपि नन्दाषष्टी भद्रा सप्तमी, तथा जया अष्टमी तुच्छा नवमी पूर्णा, दशमी पक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकस्य पूरणात् 'पुनरवि णंदे भद्दे जए तुच्छे पुण्णे पक्खस्स पण्णरसी' पुनरपि

यह छट्ठे दिनका नाम है इन्द्र मूर्धाभिषिक्त यह सातवें दिन का नाम है सौमनस यह आठवें दिनका नाम है धनञ्जय यह नौवे दिनका नाम है अर्थसिद्ध यह १० वे दिनका नाम है अभिजात यह ११ वे दिनका नाम है अत्यशन यह १२ वें दिनका नाम है, शतञ्जय यह १३ वे दिनका नाम है अग्निवेश्म यह १४ वें दिनका नाम है और उपशम यह १५ वें दिनका नाम है।

इन १५ दिनों की १५ तिथियोंका कथन

इसमें गौतमस्वामीने प्रभुश्री से ऐसा पूछा है-'एएसि णं भंते ! पण्णरसण्हं दिवसाणं कइ तिही पन्नत्ता' हे भदन्त ! इन १५ दिनों की कितनी तिथियां होती है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! पण्णरसतिही पन्नत्ता' हे गौतम ! १५ तिथियां होती हैं। तं जहा' जैसे-'नंदे भद्दे, जए, तुच्छे, पुण्णे, पक्खस्स पंचमी' नन्दा प्रथमा, भद्रा द्वितीया, जया, तृतीया, तुच्छा चतुर्थी, पूर्णा पंचमी, पुनः नन्दा षष्ठी, भद्रा सप्तमी, जया अष्टमी, तुच्छा नवमी, पूर्णा दशमी, पुनः

દિવસનું નામ છે. અત્યશન, એ ૧૨ મા દિવસનું નામ છે. શતંજયએ ૧૩ મા દિવસનું નામ છે અગ્નિવેશ્મ એ ૧૪ મા દિવસનું નામ છે. અને ઉપશમ એ ૧૫ મા દિવસનું નામ છે.

એ ૧૫ દિવસોની ૧૫ તિથિઓનું કથન

આમાં શ્રીગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'एएसि णं भंते ! पण्णरसण्हं दिवसाणं कइतिही पन्नत्ता' હે ભદંત ! એ ૧૫ દિવસોની કેટલી તિથિઓ કહેવામાં આવી છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! 'पण्णरसतिही पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! ૧૫ તિથિઓ હોય છે. 'तं जहा' જેમકે 'नंदे, भद्दे, जए, तुच्छे, पुण्णे पक्खस्स, पंचमी' નંદા પ્રથમા, ભદ્રા દ્વિતીયા, જયા તૃતીયા, તુચ્છા ચતુર્થી, પૂર્ણા પંચમી, પુનઃ નન્દા ષષ્ઠી, ભદ્રા સપ્તમી, જયા અષ્ટમી, તુચ્છા નવમી, પૂર્ણાદશમી, પુનઃ નન્દા એકાદશી, ભદ્રા દ્વાદશી, જયા ત્રયોદશી, તુચ્છા ચતુર્દશી પૂર્ણા પંચદશી. 'एवं ते तिगुणा तिहिओ सव्वेसिं दिवसाणं ति'

नन्दा एकादशी, भद्रा द्वादशी, जया त्रयोदशी, तुच्छा चतुर्दशी, पूर्णा पञ्चदशी सा च पक्षस्य पूरकत्वात् पूर्णा, 'एवं ते तिगुणा तिहीओ सव्वेसिं दिवसाणंति' एवमुक्तप्रकारेण आवृत्ति त्रयरूपेण एता अनन्तरपूर्वोक्ता नन्दाद्याः तिथयः पञ्चत्रिगुणाः पञ्चत्रिगुणाः पञ्चदश संख्यका स्तिथयः, सर्वेषां पञ्चदशानामपि दिवसानां भवन्ति ता एताः पञ्चदशतिथयो दिवसतिथयः कथ्यन्ते। ननु दिवसरात्रितिथ्योः को विशेषो येन तिथिप्रश्नसूत्रस्य पृथग् विधानं कृतमिति चेद् अत्रोच्यते पूर्वपूर्णिमा पर्यवसानं प्रारभ्य द्वाषष्टि भागीकृतस्य चन्द्रमण्डलस्य सर्वदैवानावरणीयौ द्वौ भागौ तौ वर्जयित्वा शेषस्य षष्टिभागात्मकस्य चतुर्भागात्मकः पञ्चदशो भागो यावता कालेन ध्रुवराहुविमानेन आवृतो भवति अमावास्यायाः पर्यवसाने पुनः स एव भागः प्रकटितो भवति तावान् कालविशेषतिथिरिति। दिवसतिथिवक्तव्यतां समाप्य रात्रितिथिवक्तव्यतां वक्तुमाह-'एगमेगस्स णं' इत्यादि, 'एगमेगस्स णं भंते! पक्खस्स' एकैकस्य खलु भदन्त! पक्षस्य 'कइ राईओ पण्णत्ताओ' कति-कियत्संख्यकाः रात्रयः अनन्तरपूर्वोक्तदिवसा

नन्दा एकादशी, भद्रा द्वादशी, जया त्रयोदशी तुच्छा चतुर्दशी और पूर्णा पञ्चदशी 'एवं ते तिगुणा तिहीओ सव्वेसिं दिवसाणंति' इस प्रकार से वे पांच नन्दादिक तिथियां त्रिगुणित होती हुई सब १५ दिनों की हो जाती है इन तिथियों को दिवसतिथियों के नाम से भी कहा गया है

शंका-दिवस और रात्रि की तिथियों में क्या अन्तर है कि जिस से तिथि प्रश्न सूत्रका अलग से विधान करना पडा है? उत्तर-पूर्व की पूर्णिमा के अन्त से लेकर ६२ भाग कृत चन्द्र मंडल के दो भाग सर्वदा ही अनावरणीय रहते हैं उन दो भागों को छोडकर शेष ६० भागात्मक चन्द्रमंडल का चतुर्थ भागात्मक १५ वां भाग जितने काल में ध्रुवराहु के विमान द्वारा आवृत्त होता है और अमावास्या के अन्त में वही भाग पुनः प्रकटित होता है इतने कालविशेष का नाम तिथि हैं दिवस तिथि की वक्तव्यताको समाप्त करके अब सूत्रकार रात्रि-

આ પ્રમાણે એ પાચ નંદાદિક તિથિઓ ત્રિગુણિત થઇને ૧૫ દિવસોની થઇ જાય છે. એ તિથિઓને દિવસ તિથિઓના નામથી પણ કહેવામાં આવેલ છે.

શંકા—દિવસ અને રાત્રિની તિથિઓમાં શું અંતર છે કે જેથી તિથિ પ્રશ્નના સૂત્રનું સ્વતંત્ર રૂપમા વિધાન કરવું પડયું છે?

ઉત્તર—પૂર્વની પૂર્ણિમાના અંતથી માંડીને ૬૨ ભાગ કૃત ચંદ્રમંડળના બે ભાગો સર્વદા અનાવરણીય રહે છે. તે બે ભાગોને છોડીને શેષ ૬૦ ભાગાત્મક ચંદ્રમંડળનો ચતુર્થ ભાગાત્મક ૧૫ મો ભાગ જેટલા કાળમાં ધ્રુવ રાહુના વિમાન વડે આવૃત્ત થાય છે. અને અમાવસ્યાના અંતમાં તેજ ભાગ ફરી પ્રકટિત થાય છે. આટલા કાલ વિશેષનું નામ તિથી છે. દિવસ તિથિની વક્તવ્યતાને સમાપ્ત કરીને હવે સૂત્રકાર રાત્રિ તિથિની વક્તવ્યતાનું કથન કરે છે. 'एगमेगस्स णं भंते! पक्खस्स कइ राईओ पण्णत्ताओ' હે ભદંત! એક-

नामनिज्ञनागरूपाः प्रज्ञप्ताः-कथिता इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पण्णरसराईओ पण्णत्ताओ' पञ्चदश-पञ्चदशसंख्यकाः रात्रयो रजन्यः प्रज्ञप्ताः-कथिता इति 'तं जहा' तद्यथा-'पडिवाराई जाव पण्णरसीराई' पतिपद्रात्रियीवत् पञ्चदशी-रात्रिः अत्र यावत्पदेन द्वितीया रात्रिस्तृतीया रात्रिश्चतुर्थी रात्रिः पञ्चमी रात्रिः षष्ठी रात्रिः सप्तमी रात्रि रष्टमी रात्रि नवमी रात्रि र्दशमी रात्रि रेकादशी रात्रि र्द्वादशी रात्रि स्त्रयोदशी रात्रि श्चतुर्दशीरात्रिश्च तासां ग्रहणं भवति, तथा च प्रतिपद्रात्रित आरभ्य पञ्चदशी रात्रि पर्यन्त पञ्चदशरात्रयो भवन्तीति । 'एयासिणं भंते ! पंचदसण्हं राईणं' एतासां पूर्वोक्तानां खलु भदन्त ! पञ्चदशरात्रीणाम् 'कइणामधेज्जा पन्नत्ता' इति-कियत्संख्यकानि नामधेयानि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पण्णरसनामधेज्जा पन्नत्ता' पञ्चदशनामधेयानि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति, तदेव पञ्चदशभेदं दर्शयति-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'उत्तमाय सुणक्खत्ता' उत्तमा च सुनक्षत्रा तत्रो·

तिथि की वक्तव्यता का कथन करते हैं-'एगमेगस्स णं भंते ! पक्खस्स कई राईओ पण्णत्ताओ' हे भदन्त ! एक एक पक्षमें कितनी रात्रियां होती कही गई हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! पण्णरसराइओ पण्णत्ताओ' हे गौतम ! एक एकपक्ष में १५ रात्रियां होती कही गई है 'तं जहा' जैसे 'पडिवाराई, जाव पण्णरसीराई, प्रतिपदारात्रि यावत् पञ्चदशी रात्रि यहां यावत्पद से द्वितीयारात्रि तृतीयारात्रि चतुर्थीरात्रि, पंचमीरात्रि, षष्ठीरात्रि सप्तमीरात्रि अष्टमीरात्रि नवमीरात्रि, दशमीरात्रि एकादशीरात्रि, द्वादशीरात्रि, त्रयोदशी-रात्रि, और चतुर्दशीरात्रि, इन शेषरात्रियों का ग्रहण हुआ है। इस प्रकार प्रतिपदा की रात्रि से लेकर पञ्चदशी रात्रि तक १५ रात्रियां होती है

'एयासि णं भंते ! पंचदसण्हं राई णं कइ णामधेज्जा पण्णत्ता' हे भदन्त ! इन १५ रात्रियों के कितने नाम कहे गये हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! पण्णरसणामधेज्जा पण्णत्ता' हे गौतम ! १५ नाम कहे हैं-'तं जहा' जैसे-'उत्तमाय सुणक्खत्ताय' उत्तमा सुनक्षत्रा-इनमें प्रतिपदा की रात्रि का नाम उत्तमा है

એક પક્ષમાં કેટલી રાત્રિઓ કહેવામાં આવેલી છે। એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पण्णरस राईओ पण्णत्ताओ' હે ગૌતમ ! એક-એક પક્ષમાં ૧૫-૧૫ રાત્રિઓ કહેવામાં આવેલી છે. 'तं जहा' જેમકે 'पडिवा राई जाव पण्णरसीराई' પ્રતિપદારાત્રિ યાવત્ પંચદશીરાત્રિ અહીં યાવત્ પદથી 'દ્વિતીયારાત્રિ, તૃતીયારાત્રિ, ચતુર્થી રાત્રિ, પંચમીરાત્રિ, ષષ્ઠીરાત્રિ, સપ્તમીરાત્રિ, અષ્ટમી-રાત્રિ, નવમીરાત્રી દશમીરાત્રી એકાદશીરાત્રી, દ્વાદશીરાત્રિ, ત્રયોદશીરાત્રિ, અને ચતુર્દશીરાત્રિ' આટલી શેષ રાત્રિઓનું ગ્રહણ થયું છે. આ પ્રમાણે પ્રતિપદાની રાત્રિથી માંડીને પંચદશીરાત્રિ સુધી ૧૫ રાત્રિઓ થાય છે. 'एयासि णं भंते ! पंचदसण्हं राईणं कइ णामधेज्जा पण्णत्ता' હે ભદંત ! એ ૧૫ રાત્રિઓના કેટલા નામો કહેવામાં આવેલા છે? જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पण्णरसणामधेज्जा पण्णत्ता' હે ગૌતમ ! ૧૫ નામો કહેવામાં આવેલા છે. 'तं जहा'

त्तमा प्रतिपदात्रिः सुनक्षत्रा द्वितीयारात्रिः 'एलावच्चा जसोहरा' एलापत्या यशोधरा, एलापत्या तृतीयारात्रि यशोधरा चतुर्थीरात्रिः 'सोमणसा चेव तहा' सौमनसा चैव तथा, तथा सौमनसा पञ्चमीरात्रिः 'सिरिसंभूयाय बोद्धव्वा' श्रीसंभूता च षष्ठीरात्रिः बोद्धव्या, 'विजयाय वेजयंति' विजया च सप्तमीरात्रिः, वैजयन्ती अष्टमीरात्रिः 'जयंति अपराजिया य इच्छाय' जयन्ती अपराजिता चेच्छा च, तत्र जयन्ती नवमीरात्रिः, अपराजिता दशमीरात्रिः इच्छा एकादशीरात्रिः 'समाहारा चेव तहा' समाहारा च तथा समाहारा द्वादशीरात्रिः 'तेयाय तहा अइतेया' तेजा त्रयोदशीरात्रिः, अतितेजा चतुर्दशीरात्रिः 'देवाणंदा णिरई' देवानन्दा पञ्चदशी रात्रिः सैव निरती शब्देनापि कथ्यते 'रयणीणं णामधिज्जाइं' रजनीनां रात्री णामेतानि उपर्युक्तानि नामधेयानि पञ्चदश भवन्ति। यथा अहोरात्राणां दिनरात्रि विभागेन नामान्तराणि कथितानि तथादिन तिथीनामपि संज्ञान्तराणि पूर्वं कथितानीति। सम्प्रति

और द्वितीया की रात्रि का नाम सुनक्षत्रा है 'एलावच्चा, जसोहरा' एलापत्य-तृतीया की रात्रि, यशोधरा-चतुर्थी की रात्रि, 'सोमणसा चेव तहा' सौमनसा पंचमी की रात्रि, 'सिरिसंभूया य बोद्धव्वा' श्री संभूता-षष्ठी की रात्रि, 'विजया य वेजयंति' विजया-सप्तमी की रात्रि, वैजयन्ती-अष्टमी की रात्रि 'जयंति अपराजिया य इच्छा य' जयन्ती-नवमी की रात्रि, अपराजिता दशमी की रात्रि इच्छा एकादशी की रात्रि, 'समाहारा चेव तहा' समाहारा-द्वादशी की रात्रि, 'तेया य तहा अइतेया य' तेजा-त्रयोदशी की रात्रि, अतितेजा-चतुर्दशी की रात्रि 'देवाणंदा णिरई' और देवानन्दा-पञ्चदशी की रात्रि का नाम है देवानन्द का दूसरा नाम निरती भी है। 'रयणीणं णामधिज्जाइं' इस प्रकार से ये १५ नाम पन्द्रह तिथियों की रात्रियों के हैं। जिस प्रकार अहोरातों के दिन रात के विभाग को लेकर नामान्तर कहे गये हैं उसी प्रकार से दिन की तिथियों के भी नामा-

જેમકે 'उत्तमाय सुणक्खत्ता य' ઉત્તમા, સુનક્ષત્રા, અમા પ્રતિપાદાની રાત્રિનુ નામ ઉત્તમા છે અને દ્વિતીયાની રાત્રિનું નામ સુનક્ષત્રા છે. 'एलावच्चा, जसोहरा' એલાપત્યા તૃતીયાનીરાત્રિ, યશોધરા ચતુર્થીનીરાત્રિ, 'सोमणसा चेव तहा' સૌમનસા પચમીનીરાત્રિ, 'सिरिसंभूयाय बोद्धव्वा' શ્રી સભૂતા-ષષ્ઠીનીરાત્રિ, 'विजया य वेजयंति' વિજયા સપ્તમીનીરાત્રિ, વૈજયન્ની અષ્ટમીની રાત્રિ 'जयंति अपराजिया य इच्छा य' જયન્તી નવમીની રાત્રિ, અપરાજિતા દશમીનીરાત્રિ, ઇચ્છા એકાદશીનીરાત્રિ, 'समाहारा चेव तहा' સમાહારા-દ્વાદશીની-રાત્રી, 'तेया य तहा अइतेया य' તેજા ત્રયોદશીનીરાત્રિ, અતિતેજા ચતુર્દશીનીરાત્રિ, 'देवाणंदा-णिरई' અને દેવાનંદા-પચદશીની રાત્રિનું નામ છે. દેવાનંદાનું બીજું નામ નિરતી પણ છે. 'रयणीणं णामधिज्जाइं' આ પ્રમાણે આ ૧૫ નામો ૧૫ તિથિઓની રાત્રિઓના છે. જેમ અહોરાતોના દિન-રાતના વિભાગોને લઇને નામાન્તરો કહેવામાં આવેલા છે, તે પ્રમાણે જ દિવસની તિથિઓના પણ નામાન્તરો પહેલાં પ્રગટ કરવામાં આવેલા છે. હવે રાત્રિ

रात्रितिथि संज्ञान्तराणि प्रश्नयन्नाह-'एयासिणं भंते ! पण्णरसण्हं राईणं' एतासा मुपर्युक्ता-नामुत्तमादि पञ्चदशानां रात्रीणाम् 'कइतिही पन्नत्ता' कति-कियत्संख्यका स्थितयः प्रज्ञप्ताः-कथिता इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पन्नरसतिही पन्नत्ता' पञ्चदश तिथयः प्रज्ञप्ता-कथिताः 'तं जहा' तद्यथा-'उग्गवई भोगवई जसवई सव्व-सिद्धा सुहणामा' उग्रवती प्रथमा नन्दातिथिरत्रिः भोगवतीद्वितीया भद्रातिथिरात्रिः, तृतीया यशोमती जयातिथिरात्रिः, चतुर्थी सर्वसिद्धा तुच्छातिथिरात्रिः, पञ्चमी शुभनामा पूर्णातिथि-रात्रिः 'पुणरवि उग्गवई भोगवई जसवई सव्वसिद्धा सुहणामा' पुनरपि उग्रवती भोगवती यशोमती सर्वसिद्धा शुभनामा, तत्र उग्रवती षष्ठीनन्दातिथिरात्रिः, भोगवती भद्रातिथिः सप्तमीरात्रिः, यशोमती जयातिथि रष्टमीरात्रिः, सर्वसिद्धा तुच्छातिथि नवमीरात्रिः, शुभ-

---

न्तर पूर्व में प्रकट कर दिये गये हैं

अब रात्रि तिथियों के नामान्तर प्रकट किये जाते हैं

इसमें श्रीगौतमस्वामी ने प्रभुश्री से यही प्रश्न किया है 'एयासिणं भंते ! पण्णरसण्हं राइणं कइ तिही पण्णत्ता' हे भदन्त ! इन उत्तमादि १५ पंद्रह रात्रियों की कितनी तिथियां कही गई हैं? इस के उतर मे प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! पण्णरसतिही पन्नत्ता' हे गौतम ! इन उत्तमादि १५ रात्रियों की तिथियां १५ कही गई हैं। 'तं जहा' जैसे-'उग्गवई, भोगवई, जसवई, सव्वसिद्धा, सुहणामा' उग्रवती यह प्रथमा नन्दातिथि की रात्रि का नाम हैं, भोगवती यह द्वितीया भद्रा तिथि की रात्रि का नाम है यशोमती यह तृतीया जयातिथि की रात्रि का नाम है सर्वसिद्धा यह चतुर्थी तुच्छा तिथि की रात्रि का नाम है शुभनामा यह पंचमी पूर्णातिथि की रात्रि का नाम है 'पुणरवि उग्गवई भोगवई जसवई सव्वसिद्धा सुहणामा' उग्रवती यह षष्ठी नन्दातिथि की रात्रि का नाम है भोगवती यह सातवीं भद्रातिथि की रात्रि का नाम है

તિથિઓના નામાન્તરો પ્રકટ કરવામાં આવે છે-આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'एयासिणं भंते ! पण्णरसण्हं राईणं कइतिही पण्णत्ता' હે ભદંત ! એ ઉત્તમાદિ ૧૫ રાત્રિઓની કેટલી તિથિઓ કહેવામાં આવેલી છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पण्णरसतिही पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! એ ઉત્તમાદિ ૧૫ રાત્રિઓની તિથિઓ ૧૫ કહેવામાં આવેલી છે. 'तं जहा' જેમકે 'उग्गवई, भोगवई, जसवई, सव्वसिद्धा सुहणामा' ઉગ્રવતી આ પ્રથમા નંદા તિથિની રાત્રિનું નામ છે. ભોગવતી આ દ્વિતીયા ભદ્રા તિથિની રાત્રિનું નામ છે. યશોમતી આ તૃતીયા જયાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. સર્વસિદ્ધા આ ચતુર્થી તુચ્છા તિથિની રાત્રિનું નામ છે. શુભનામા આ પાંચમી પૂર્ણાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. 'पुणरवि उग्गवई भोगवई जसवई सव्वसिद्धा सुहणामा' ઉગ્રવતી આ ષષ્ઠી નન્દા તિથિની રાત્રિનું નામ છે. ભોગવતી આ સાતમી ભદ્રાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. યશોમતી

नामा पूर्णातिथिर्दशमीरात्रिः 'पुणरवि उग्गवई भोगवई जसवई सव्वसिद्धा सुहणामा' पुनरपि उग्रवती भोगवती यशोमती सर्वसिद्धा शुभनामा, तत्र पुनरपि उग्रवती नन्दातिथिः एकादशीतिथिरात्रिः भोगवती भद्रातिथि द्वादशीरात्रि, यशोमती जयातिथि स्त्रयोदशीरात्रिः, सर्वसिद्धा तुच्छातिथि श्चतुर्दशीरात्रिः, शुभनामा पूर्णातिथिः पञ्चदशीरात्रिरिति ।

यथा नन्दादि पञ्चतिथिनां त्रिरावृत्या पञ्चदश दिवस तिथयो भवन्ति तथैव उग्रवती प्रभृतीनां त्रिरावृत्या पञ्चदशरात्रितिथयो भवन्तीति तद्दर्शयितुमाह- एवं' इत्यादि, 'एवं तिगुणा तिहीओ सव्वेसिं राईणं' एवमुपर्युक्तक्रमेण त्रिगुणिता एता उग्रवती प्रभृतयः सर्वासां पञ्चदशानामपि रात्रीणां भवन्तीति ॥

सम्प्रति एकस्याहोरात्रस्य मुहूर्तान् गणयितुमाह-'एगमेगस्सणं' इत्यादि, एगमेगस्स णं भंते ! अहोरत्तस्स' एकैकस्य खलु भदन्त ! अहोरात्रस्य 'कइमुहुत्ता पण्णत्ता' कति-

---

यशोमती ८ आठवीं जयातिथि की रात्रि का नाम है सर्वसिद्धा यह ९ वीं तुच्छातिथि की रात्रि का नाम है शुभनामा यह १० वीं पूर्णातिथि की रात्रि का नाम है। 'पुणरवि उग्गवई भोगवई जसवई, सव्वसिद्धा, सुहणामा' उग्रवती यह ११ वीं नन्दा तिथि की रात्रि का नाम है भोगवती यह १२ वीं भद्रातिथि की रात्रि का नाम है यशोमती यह १३ वीं तुच्छा तिथि की रात्रि का नाम है सर्वसिद्धा यह १४ वीं तुच्छा तिथि की रात्रि का नाम शुभनामा यह १५ वीं पूर्णातिथि की रात्रि का नाम है। 'एवं तिगुणा तिहीओ सव्वेसिं राईणं' जिस प्रकार नन्दा आदि पांच तिथियों के त्रिगुणित किये जाने पर १५ दिवस तिथियां होती कही गई है, उसी प्रकार उग्रवती आदि पांच रात्रियों को त्रिगुणित करने पर १५ रात्रि तिथियां हो जाती है।

एक अहोरात के मुहूर्तों की गणना-

'एगमेगस्सणं भंते ! अहोरत्तस्स कइ मुहुत्ता पण्णत्ता' गौतमस्वामी ने प्रभु से

આ ૮ મી જયાતિથિની રાત્રિનુ નામ છે. સર્વસિદ્ધા આ ૯ મી તુચ્છા તિથિની રાત્રીનું નામ છે. શુભનામા આ ૧૦ મી પૂર્ણાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. 'पुणरवि उग्गवई भोगवई, जसवई, सव्वसिद्धा, सुहणामा' ઉગ્રવતી આ ૧૧ મી નંદાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. ભોગવતી આ ૧૨ મી ભદ્રાતિથિની રાત્રિનું નામ છે યશોમતી આ ૧૩ મી તુચ્છાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. સર્વસિદ્ધા આ ૧૪ મી તુચ્છાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. શુભનામા આ ૧૫ મી પૂર્ણાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. 'एवं तिगुणा तिहीओ सव्वेसिं राईणं' જે પ્રમાણે નંદા વગેરે પાંચ તિથિઓને ત્રિગુણિત કરવાથી ૧૫ દિવસની તિથિઓ થઈ છે, તે પ્રમાણે ઉગ્રવતી વગેરે પાંચ રાત્રિઓને ત્રિગુણિત કરવાથી ૧૫ રાત્રિતિથિઓ થઈ જાય છે.

એક અહોરાતના મુહૂર્તોની ગણના

'एगमेगस्स णं भंते ! अहोरत्तस्स कइ मुहुत्ता पण्णत्ता' ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી

कियत्संख्यका मुहूर्त्ताः प्रज्ञप्ताः-कथिता इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तीसं मुहुत्ता पन्नत्ता' त्रिंशन्मुहूर्त्ताः प्रज्ञप्ताः-कथिताः 'तं जहा' तद्यथा तृतीयगाथाया अर्थमाह-'रुद्दे सेए' रुद्रः श्रेयान् प्रथमो रुद्रो द्वितीयः श्रेयान् 'मित्ते वाउ' मित्रस्तृतीयो वायुश्चतुर्थः 'सुवीए तहेव अभिचंदे' सुपीतः पञ्चम स्तथैवाभिचन्द्रः सच षष्ठः 'माहिंदे बलवं बंभे' माहेन्द्रः सप्तमः बलवान् अष्टमः नवमो ब्रह्मा 'बहु सच्चे चेव ईसाणे' बहुसत्योदशमः ईशान एकादशः 'तट्ठेय भाविअप्पा' त्वष्टा द्वादशः भावितात्मा त्रयोदशः, 'वेसमणे वारुणे य आणंदे' वैश्रमण श्चतुर्दशः वरुणः पञ्चदशः आनन्दः षोडशः 'विजएय वीससेणे' विजयः सप्तदशः विश्वसेनोऽष्टादशः 'पायावच्चे उवसमये' प्राजापत्य एकोनविंशतितमः, उपशमो विंशतितमः 'गंधव्वे अग्गिवेसे' गन्धर्व एकविंशतितमः, अग्निवेश्मः द्वाविंशतितमः 'सयवसहे' शतवृषभस्त्रयोविंश तितमः 'आयवेय अममेय' आतपवान् चतुर्विंशतितमः, अम-

---

ऐसा पूछा है-हे भदन्त ! एक अहोरात्र के कितने मुहूर्त्त होते हैं? उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! तीसं मुहुत्ता पन्नत्ता' हे गौतम ! एक अहोरात के ३० मुहूर्त्त होते हैं 'रुद्दे, सेये, मित्ते, वाउ, सुवीए तहेव अभिचंदे, माहिंदे बलवं बंभे, बहुसच्चे चेव ईसाणे (१) रुद्रमुहूर्त (२) श्रेयान् मुहूर्त, (३) मित्रमुहूर्त, (४) वायुमुहूर्त (५) सुप्रीतमुहूर्त, (६) अभिचन्द्र मुहूर्त, (७) माहेन्द्रमुहूर्त, (८) बलवान् मुहूर्त (९) ब्रह्मामुहूर्त, (१०) बहुसत्य मुहूर्त, (११) ईशान मुहूर्त, 'तट्ठेय भावियप्पा वेसमणे वारुणेय आणंदे' (१२) त्वष्टा मुहूर्त, (१३) भावितात्मा मुहूर्त (१४) वैश्रमण (१५) वारुण, (१६) आनन्द 'विजएय वीससेणे पायावच्चे उवसमे य, गंधव्वे अग्गिवेसे सयवसहे आयवेय अममे य' (१७) विजयमुहूर्त, (१८) विश्वसेनमुहूर्त (१९) प्राजापत्यमुहूर्त (२०) उपशममुहूर्त (२१) गन्धर्वमुहूर्त (२२) अग्निवेश्ममुहूर्त (२३) शतवृषभ मुहूर्त, (२४) आतपवान् (२५) अमम 'अणवं भोमे

રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદંત ! એક અહોરાતના કેટલા મુહૂર્તો થાય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा तीसं मुहुत्ता पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! એક અહોરાતના ૩૦ મુહૂર્તો થાય છે-'रुद्दे, सेये, मित्ते, वाउ. सुवीए तहेव अभिचंदे, माहिंदे, बलवं बंभे, बहु सच्चे चेव ईसाणे' (૧) રૂદ્રમુહૂર્ત, ૨) શ્રેયાન્ મુહૂર્ત, (૩) મિત્રમુહૂર્ત, (૪) વાયુમુહૂર્ત, (૫) સુપ્રીતમુહૂર્ત, (૬) અભિચન્દ્રમુહૂર્ત, (૭) માહેન્દ્રમુહૂર્ત, (૮) બલવંમુહૂર્ત, (૯) બ્રહ્મામુહૂર્ત, (૧૦) બહુસત્વમુહૂર્ત, (૧૧) ઇશાનમુહૂર્ત, 'तट्ठेय भावियप्पा वेसमणे वारुणेय आणंदे' (૧૨; ત્વષ્ટામુહૂર્ત, (૧૩) ભાવિતાત્મ મુહૂર્ત, (૧૪) વૈશ્રમણમુહૂર્ત, (૧૫) વારુણમુહૂર્ત, (૧૬) આનન્દમુહૂર્ત, 'विजएय वीससेणे पायावच्चे उवसमेय, गंधव्वे अग्गिवेसे सयवसहे आयवेय अममेय' (૧૭) વિજયમુહૂર્ત, (૧૮) વિશ્વસેનમુહૂર્ત, (૧૯) પ્રાજાપત્યમુહૂર્ત, (૨૦) ઉપશમમુહૂર્ત, (૨૧) ગન્ધર્વમુહૂર્ત, (૨૨) અગ્નિવેશ્મમુહૂર્ત, (૨૩) શતવૃષભમુહૂર્ત, (૨૪) આતપવાન્ (૨૫) અમમ 'अणवं भोमे वसहे, सव्वट्ठे रक्खसे चेव'

मश्च पञ्चविंशतितमः 'अणवं भोमे वमहे' ऋणवान् षड्विंशतितमः भौमः सप्तविंशतितमः वृषभो-ऽष्टाविंशतितमः 'सव्वट्ठे रक्खसे चेव' सर्वार्थ एकोनत्रिंशत्तमः, राक्षस स्त्रिंशत्तमः, ॥ सू. १८॥

मूलम्--कइ णं भंते! करणा पन्नत्ता? गोयमा! एक्कारस करणा-पण्णत्ता, तं जहा--बवं बालवं कोलवं थीविलोयणं गराइ वणिज्जं विट्ठी सउणी चउप्पयं नागं किंत्थुग्घं। एएसि णं भंते! एक्कारसण्हं करणाणं कइकरणा चरा कइकरणा थिरा पन्नत्ता? गोयमा! सत्त करणा चरा चत्तारिकरणा थिरा पन्नत्ता तं जहा--बवं बालवं कोलवं थिविलोयणं गराइवणिज्जं विट्ठी, एतेणं सत्त करणा चरा चत्तारि करणा थिरा पण्णत्ता, तं जहा--सउणी चउप्पयं णागं किंत्थुग्घं एएणं चत्तारि करणा थिरा पन्नत्ता। एएणं भंते! चरा थिरा वा कया भवंति? गोयमा! सुक्कपक्ख-स्स पडिवाए राओ बवे करणे भवइ, बितियाए दिवा बालवे करणे भवइ राओ कोलवे करणे भवइ, तइयाए दिवा थीविलोयणं करणं भवइ, राओ गराइ करणं भवइ चउत्थीए दिवा वणियं राओ विट्ठी पंचमीए दिवा बवं राओ बालवं, छट्ठीए दिवा कोलवं राओ थीविलोयणं, सत्तमीए दिवागराइ रायो वणिज्जं, अट्ठमीए दिवा विट्ठी रायो बवं, नवमीए दिवा बालवं रायो कोलवं, दसमीए दिवा थीविलोयणं रायो गराइं, एक्कारसीए दिवा वणिज्जं रायो विट्ठी, बारसीए दिवा बवं रायो बालवं, तेरसीए दिवा कोलवं रायो थीविलोयणं, चउद्दसीए दिवा गराइं करणं रायो वणिज्जं, पुण्णिमाए दिवा विट्ठीकरणं रायो बवं करणं भवइ। बहुल पक्खस्स पडिवाए दिवा बालवं रायो कोलवं बितीयाए दिवा थीविलो-यणं, रायो गराइं, ततीयाए दिवा वणिज्जं रायो विट्ठी, चउत्थीए दिवा बवं राओ बालवं, पंचमीए दिवा कोलवं रायो थीविलोयणं छट्ठीए दिवा-गराइं रायो वणिज्जं, सत्तमीए दिवा विट्ठी रायो बवं, अट्ठमीए दिवा बालवं, रायो कोलवं नवमीए दिवा थीविलोयणं रायो गराइ, दसमीए

वसहे सव्वट्ठे रक्खसे चेव' (२६) ऋणवान्, (२७) भौम (२८) वृषभ (२९) सर्वार्थ एवं (३०) राक्षस ॥१८॥

---

(२६) ઋણુવાન્, (२७) ભૌમ (२८) વૃષભ, (२९) સર્વાર્થ, તેમજ (३०) રાક્ષસ ॥સૂ० ૧૮॥

दिवा वणिज्जं रायो विट्ठी, एक्कारसीए दिवा बवं रायो बालवं, बारसीए दिवा कोलवं रायो थीविलोयणं, तेरसीए दिवा गराइं रायो वणिज्जं, चउद्दसीए दिवा विट्ठी रायो सउणी, अमावासाए दिवा चउप्पयं रायो णागं, सुक्कपक्खस्स पडिवए दिवा किंत्थुग्घं करणं भवइ त्ति ॥सू० १९॥

छाया-कति खलु भदन्त ! करणानि प्रज्ञप्तानि ! गौतम ! एकादश करणानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बवं बालवं कौलवं स्त्रीविलोचनं गरादिवणिजं विष्टिः शकुनिः चतुष्पदं नागं किंस्तुघ्नम् । एतेषां खलु भदन्त ! एकादशानां करणानां कति करणानि चराणि, कति करणानि स्थिराणि ? गौतम ! सप्तकरणानि चराणि चत्वारि करणानि स्थिराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बवं बालवं कोलवं स्त्रीविलोचनं गरादिवणिजं विष्टिः, एतानि खलु सप्तकरणानि चराणि । चत्वारि करणानि स्थिराणि प्रज्ञप्तानि । एतानि खलु भदन्त ! चराणि स्थिराणि वा कदा भवन्ति, गौतम ! शुक्लपक्षस्य प्रतिपदि रात्रौ बवं करणं भवति, द्वितीयस्यां बालव करणं भवति, रात्रौ कोलवं करणं भवति, तृतीयायां दिवास्त्रीविलोचनं करणं भवति, रात्रौ गरादिकरणं भवति, चतुर्थ्यां दिवा वणिजं रात्रौ विष्टिः, पञ्चम्यां दिवा बवं रात्रौ बालवम्, षष्ट्यां दिवा कोलवं रात्रौ स्त्रीविलोचनम्, सप्तम्यां दिवा गरादिः रात्रौ वणिजम्, अष्टम्यां दिवा बालवं रात्रौ बवम् नवम्यां दिवा बालवं रात्रौ कौलवम्, दशम्यां दिवा स्त्रीविलोचनं रात्रौ गरादिः, एकादश्यां दिवा वणिजं रात्रौ विष्टिः, द्वादश्यां दिवा बवं रात्रौ बालवम्, त्रयोदश्यां दिवा कोलवं रात्रौ स्त्रीविलोचनम्, चतुर्दश्यां दिवा गरादि करणं रात्रौ वणिजम् पूर्णिमायां दिवा विष्टिकरणम् रात्रौ बवं करणम् भवति । बहुलपक्षस्य प्रतिपादि दिवा बालवं रात्रौ कोलवम्, द्वितीयायां दिवा स्त्रीविलोचनं रात्रौ गरादि तृतीयायां दिवा वणिजं रात्रौ विष्टिः, चतुर्थ्यां दिवा बवं रात्रौ बालवम्, पञ्चम्यां दिना कोलवं रात्रौ स्त्रीविलोचनम्, षष्ट्यां दिवा गरादि रात्रौ वणिजम् सप्तम्यां दिवा विष्टिः रात्रौ बवम्, अष्टम्यां दिवा बालवं रात्रौ कोलवम्, नवम्यां दिवा स्त्रीविलोचनं रात्रौ गरादि, दशम्यां दिवा वणिजं रात्रौ विष्टिः, एकादश्यां दिवा बवं रात्रौ बालवम्, द्वादश्यां दिवा कोलवं रात्रौ स्त्रीविलोचनम्, त्रयोदश्यां दिवा गरादि रात्रौ वणिजम्, चतुर्दश्यां दिवा विष्टिः रात्रौ शकुनिः, अमावास्यायां दिवा चतुष्पदं रात्रौ नागम्, शुक्लपक्षस्य प्रतिपदि दिवा किंस्तुघ्नं करणं भवति इति ॥ सू० १९ ॥

टीका-'कइणं भंते' कति-कियत्संख्यकानि खलु भदन्त ! 'करणा पन्नत्ता' करणानि ज्योतिः शास्त्रस्य परिभाषा विशेषरूपाणि प्रज्ञप्तानि कथितानीति करणसंख्या विषयकः प्रश्नः,

'कइणं भंते ! करणा पण्णत्ता' इत्यादि

टीकार्थ-गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'कइणं भंते ! करणा पण्णत्ता' हे भदन्त ! ज्योतिष्शास्त्र की परिभाषा विशेषरूप करण कितने कहे गये हैं ?

भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'एक्कारसकरणा पन्नत्ता' एकादश-एकादशसंख्या विशिष्टानि करणाणि प्रज्ञप्तानि कथितानीति भगवत उत्तरम्। एकादश भेदानेव दर्शयितुमाह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'बवं बालवं' ववं बालवम् तत्र ववनामकं प्रथमं करणं द्वितीयतु बालवम् 'कोलवं थीविलोयणं' कोलवं स्त्रीविलोचनम्, कोलवनामकं तृतीयं करणं चतुर्थं स्त्रीविलोचनम्, अस्य चतुर्थकरणस्यान्यत्र तैतिल मित्यपि नामकथ्यते, 'गराइवणिजं' गरादि वणिजम्, पञ्चमं गरादि करम् अस्यैव स्थानान्तरे गर इति नाम्नापि व्यवहारो दृश्यते, वणिजं षष्ठं करणम् 'विट्ठी सउणी' विष्टिः शकुनिः, सप्तमं करणं विष्टि रष्टमंतु शकुनिः 'चउप्पयं नागं किंत्थुग्घं' चतुष्पदं नागं किंस्तुघ्नम्, नवमंतु करणं चतुष्पदनामकं दशमं नागनामकं करणम् एकादशं किंस्तुघ्ननामकं करणं भवतीति तदेतानि एकादश करणानि नामतः कथितानि इति। एतेषामुपर्युक्तकरणानां मध्ये कानि करणानि चराणि कानि च स्थिराणि, इति चरस्थिरत्वादि व्यक्तिं प्रश्नयितुमाह-'एएसिणं' इत्यादि, 'एएसिणं भंते! एक्कारसण्हं करणाणं' एतेषामुपर्युक्तानां हे भदन्त! एकादशानाम् एकादश संख्यकानां करणानां ववादीनां मध्ये 'कइकरणा चरा कइ करणा थिरा' कति क्रिय-

---

इसकेउत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! एक्कारसकरणा पण्णत्ता' हे गौतम! करण ११ ग्यारह कहे गये हैं 'तं जहा' जो इस प्रकार से हैं-'बवं बालवं' (१) बव करण (२) बालवकरण (३) 'कोलवं थीविलोयणं' कौलवकरण, (४) स्त्री विलोचन करण-तैतिल करण 'गराइवणिज' (५) गरादि करण 'गरकरण-(६) वणिज करण 'विट्ठी सउणी' (७) विष्टिकरण (८) शकुनिकरण (९) 'चउप्पयं नागं किंत्थुग्घं' चतुष्पद करण (१०) नाग करण एवं (११) किंस्तुघ्न करण इस प्रकार से इन करणों के नाम हैं। 'एएसिणं भंते! एगारसण्हं करणाणं मज्झे कइ करणा चरा कई करणा थिरा' हे भदन्त! इन पूर्वोक्त ११ करणों में कितने करण

'कइणं भंते! करणा पण्णत्ता' इत्यादि-

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે-'कइणं भंते! करणा पण्णत्ता' હે ભદંત! જ્યોતિષ્શાસ્ત્રની પરિભાષા વિશેષ રૂપકરણો કેટલા કહેવામાં આવેલા એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! एक्कारस करणा पण्णत्ता' હે ગૌતમ! કરણ ૧૧ અગિયાર કહેવામાં આવેલા છે. 'तं जहा' જે આ પ્રમાણે છે-'बवं बालवं' (૧) બવકરણ, (૨) બાલવકરણ (૩) 'कोलवं थीविलोयणं' કૌલવકરણ, (૪) સ્ત્રી વિલોચનકરણ-તૈતિલકરણ, 'गराइवणिजं' (૫) ગરાદિકરણ 'गरकणं' (૬) વણિજકરણ, 'विट्ठीसउणी' (૭) વિષ્ટિકરણ, (૮) શકુનિકરણ (૯) 'चउप्पयं नागं किंत्थुग्घं' ચતુષ્પદકરણ, (૧૦) નાગકરણ તેમજ (૧૧) કિંસ્તુઘ્નકરણ આ પ્રમાણે એ કરણોના નામો છે. 'एएसिणं भंते! एगारसण्हं करणाणं मज्झे कइ करणा चरा कइ करणा थिरा' હે ભદંત! એ પૂર્વોક્ત ૧૧ કરણોમાં કેટલા કરણ-ચર છે અને કેટલા કરણો સ્થિર છે? જે કરણો ગતિવાળા હોય છે-તે ચર અને જેઓ ગતિવિહોણા

त्संख्यकानि करणानि चराणि-गतिमन्ति कतिच-कियत्संख्यकानि च करणाणि स्थिराणि-गतिरहितानि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति करणानां चरस्थिरत्वविषयकः प्रश्नः, श्रीभगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'सत्तकरणा चरा चत्तारि करणा थिरा पन्नत्ता' एकादश करणेषु मध्ये सप्त-सप्त संख्यकानि करणानि चराणि भवन्ति तथा तेष्वेव मध्ये चत्वारि करणानि स्थिराणि प्रज्ञप्तानि-कथितानि, तत्र कानि सप्त चराणि कानिच चत्वारि स्थिराणि इति दर्शयितुमाह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'बवं बालवं कोलवं थीविलोयणं गराइ वणिजं विट्ठी' बवं बालवं कोलवं स्त्रीविलोचनं गरादिवणिजं विष्टिः 'एएणं सत्तकरणा चरा' एतानि खलु ववादीनि सप्तकरणानि चराणि भवन्तीति 'चत्तारि करणा थिरा' चत्वारि-चतुः संख्यकानि करणानि स्थिराणि प्रज्ञप्तानि-कथितानि इति, तान्येव स्थिराणि चत्वारि करणानि दर्शयितुमाह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'सउणी चउप्पयं णागं कित्थुग्घं' शकुनिश्चतुष्पदं नागं किंस्तुघ्नम्, 'एतेणं चत्तारि करणा थिरा पन्नत्ता' एतानि शकुन्यादीनि चत्वारि करणानि स्थिराणि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति, एतेषामेकादश करणानां कस्मिन् स्थाने समये वा चरत्वं कुत्रवा स्थिरत्वमिति दर्शयितुं प्रश्नयन्नाह-'एएणं भंते !' इत्यादि, 'एएणं भंते !' एतानि एकादशानि करणानि खलु भदन्त ! 'चरा थिरावा कया

चर हैं और कितने स्थिर हैं ? जो करण गतिवाले होते हैं वे चर और जो गति रहित होते हैं वे स्थिर करण कहलाते हैं। इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! सत्तकरणा चरा चत्तारि करणा थिरा' हे गौतम ! सात करण चर हैं और ४ करण स्थिर हैं। 'तं जहा' जैसे-'बवं बालवं कोलवं थीविलोयणं गराइ वणिजं विट्ठी बव' करण बालव करण, कौलवकरण स्त्रीविलोचन करण गरादिकरण, वणिज करण, और विष्टीकरण 'एए णं सत्त करणा चरा' ये सात करणा चर हैं और 'चत्तारि करणाथिरा' तथा इनसे अतिरिक्त चार जो करण हैं वे स्थिर करण हैं 'तं जहा' उनके नाम इस प्रकार से हैं-'सउणी चउप्पयंणागं किंत्थुग्घं' शकुनि करण, चतुष्पद करण, नाग करण और किंस्तुग्घ करण 'एए णं चत्तारि करणा थिरा पण्णत्ता' इस तरह ये शकुनि आदि चार करण स्थिर कहे गये हैं। 'एए णं भंते !

હોય છે તેઓ સ્થિરકરણ કહેવાય છે. આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! सत्तकरणा चरा चत्तारि करणा थिरा' હે ગૌતમ ! સાતકરણ ચર છે અને ચારકરણ સ્થિર છે. 'तं जहा' જેવા કે-बवं बालवं कोलवं थीविलोयणं गराइ वणिजं विट्ठी' બવકરણ બાલવકરણ, કૌલવકરણ સ્ત્રીવિલોચનકરણ, વણિજકરણ અને વિષ્ટીકરણ 'एएणं सत्तकरणा चरा' આ સાત કરણોચર છે અને 'चत्तारि करणा थिरा' તથા આ સિવાયના ચાર કરણ છે તે સ્થિરકરણ છે 'तं जहा' તેમના નામ આ મુજબ છે-'सउणी चउप्पयं णागं किंत्थुग्घं' શકુનિકરણ, ચતુષ્પદકરણ, નાગ-કરણ અને કિંસ્તુઘ્નકરણ 'एएणं चत्तारी करणा थिरा पण्णत्ता' આ રીતે આ શકુની આદિ ચાર કરણ સ્થિર કહેવામાં આવ્યા છે. 'एएणं भंते ! चरा थिरा वा कया भवंति' હે ભદન્ત !

भवंति' चराणि स्थिराणि वा कदा-कस्मिन्काले भवन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'सुक्कपक्खस्स पडिवाए रायो' शुक्लपक्षस्य या प्रतिपत्तिथिः तस्यां रात्रौ तदात्मके काले 'ववेकरणे भवइ' ववं ववनामकं करणं भवति, 'बितीयाए दिवा बालवे करणे भवइ' द्वितीयायाम् द्वितीयातिथौ दिवा-दिवसे बालवम्-बालवनामकं करणं भवति 'रायो कोलवे करणे भवइ' द्वितीयास्तिथेः रात्रौ कोलवं-कौलवनामकं करणं भवति, 'तइयाए दिवा थीविलोयणं करणं भवइ' तृतीयाया स्तिथेः दिवा-दिवसे स्त्रीविलोचनं करणं भवति 'रायो गराइ करणं भवइ' तृतीयायाः रात्रौ गरादिकरणं भवति, 'चउत्थीए दिवा-वणिजं रायो विट्ठी करणं भवइ' चतुर्थ्यां चतुर्थीतिथे दिवा-दिवसे वणिजं-वणिजनामकं करणं भवति, रात्रौ विष्टिः-विष्टिनामकं करणंभवति, 'पंचमीए दिवा ववं रायो बालवं' पञ्चम्याः-पञ्चमीतिथेः दिवा-दिवसे ववं ववनामकं करणं भवति पञ्चम्याः रात्रौ तु बालवं बालवनामकं करणं भवति 'छट्ठीए दिवा कोलवं रायो थीविलोयणं' षष्ठ्याः-षष्ठितिथे-

---

चरा थिरा वा कया भवंति' हे भदन्त ! ये करण किस काल में चर और किस कालमें स्थिर होते हैं ? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! सुक्कपक्खस्स पडिवाए राइम्मि' हे गौतम। शुक्लपक्षकी प्रतिपदा की रात्रि में-उस रूप काल में-'ववेकरणे भवइ' बव नामका करण होता है 'वितीयाए दिवा बालवे करणे भवइ' द्वितीया तिथि में दिवस में बालव करण होता है 'रायो कोलवे करणे भवइ' द्वितीयातिथि की रात्रि में कौलव नामका करण होता है 'तईयाए दिवा थीविलोयणं करणं भवइ' तृतीया तिथि के दिवस में स्त्रीविलोचन करण होता है, 'रायो गराइकरणे भवइ' तृतीया तिथि की रात्रि में गरादि करण होता है 'चउत्थीए दिवा वणिजं रायो विट्ठी करणे भवइ' चतुर्थी तिथि के दिवस में वणिज नामका करण होता है और रात्रि में विष्टिनामका करण होता है'पंचमीए दिवा ववं रायो बालवं' पंचमीतिथि के दिवसे में वव नामका करण होता है और बालव नामका करण रात्रि में होता है 'छट्ठीए दिवा कोलवं रायो थी-

---

આ ત્રણુ કયા કાળમાં ચર અને કયા કાળમાં સ્થિર થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! सुक्कपक्खस्स पडिवाए राइम्मि' હે ગૌતમ ! શુકલપક્ષના પડવાની રાત્રિએ-તે રુપકાળમાં-'ववे करणे भवइ' બવ નામનું કરણુ થાય છે 'वितीयाए दिवा बालवं करणे भवइ' દ્વિતીયાતિથિમાં દિવસમાં બાલવકરણુ થાય છે 'रायो कोलवे करणे भवइ' દ્વિતીયા-તિથિની રાત્રિમાં કૌલવ નામનું કરણુ થાય છે. 'तइयाए दिवा थीविलोयणं करणं भवइ' તૃતીયાતિથિના દિવસમાં સ્ત્રી વિલોચનકરણુ થાય છે 'रायो गराइकरणं भवइ' તૃતીયાતિથિની રાત્રિમાં ગરાદિકરણુ થાય છે. 'चउत्थीए दिवा वणिजं रायो विट्ठीकरणं भवइ' ચતુર્થીતિથિના દિવસમાં વણિજ નામનું કરણુ થાય છે અને રાત્રિમાં વિષ્ટિ નામનું કરણુ થાય છે. 'पंचमीए दिवा ववं रायो बालवं' પંચમીતિથિના દિવસમાં બવ નામનું કરણુ થાય છે અને

दिवा-दिवसे कौलवं कौलवनामकं करणं भवति तथा-पष्ठीतिथेः रात्रौ स्त्रीविलोचनं स्त्रीविलोचननामकं करणं भवतीति 'सत्तमीए दिवा गराइ रायो वणिज्जं' सप्तम्या स्तिथेर्दिवा-दिवसे गरादि गरनामकं करणं भवति तथा-सप्तम्याः रात्रौ वणिजं करणं भवति इति । 'अट्ठमीए दिवा विट्ठी रायो ववं' अष्टम्या स्तिथे दिवा-दिवसे विष्टिः-विष्टिनामकं करणं भवति तथा-अष्टम्या रात्रौ ववं-ववनामकं करणं भवति इति । 'नवमीए दिवा बालवं राओ कोलवं' नवम्या स्तिथे दिवा-दिवसे बालवं बालवनामकं करणं भवति तथा रात्रौ कौलवं नाम करणं भवति, 'दसमीए दिवा थीविलोयणं रायो गराइ' दशम्याः दिवा-दिवसे स्त्रीविलोचनं करणं भवति तथा दशम्या रात्रौ गरादिनामकं करणं भवति, 'एक्कारसीए दिवा वणिजं रायो विट्ठी' एकादश्या स्तिथेः दिवा-दिवसे वणिजं करणं भवति तथा एकादश्या रात्रौ विष्टिः-विष्टि नामकं करणं भवति, 'बारसीए दिवा ववं रायो बालवं' द्वादश्यास्तिथे दिवा-दिवसे ववं-ववनामकं करणं भवति तथा द्वादश्या रात्रौ बालवं नाम करणं भवति 'तेरसीए दिवा कोलवं रायो थीविलोयणं' त्रयोदश्या स्तिथे दिवा-दिवसे कौलवं करणं भवति तथा-

---

विलोयणं' षष्ठी के दिवस में कौलवनामक करण होता है और रात्रि में स्त्री विलोचन नामका करण होता है 'सत्तमीए दिवा गराइ, रायो वणिजं' सप्तमी के दिवस में गरादिकरण और रात्रि में वणिज नामका करण होता है 'अट्ठमीए दिवा विट्ठी रायो ववं' अष्टमीतिथि के दिवस में विष्टि नामका करण और रात्रि में बव नामक करण होता है 'नवमीए दिवा बालवं रायो कोलवं' नवमीतिथि के दिवस बालव नामका करण और रात्रि में कौलव नामका करण होता है 'दसमीए दिवा थीविलोयणं रायो गराइ' दसमी तिथि के दिवस में स्त्रीविलोचन करण और रात्रि में गर नामका करण होता है 'एक्कारसीए दिवा वणिजं रायो विट्ठी' एकादशीके दिवस में वणिज करण और रात्रि में विष्टिकरण होता है 'बारसीए दिवा ववं रायो बालवं' द्वादशीतिथिके दिवस में बव नामका करण और रात्रि में बालव नामका करण होता है । 'तेरसीए दिवा कोलवं रायो थी बिलोयणं' त्रयोदशी

બાલવ નામનુ કરણુ રાત્રિએ થાય છે. 'छट्ठीए दिवा कोलवं रायो थीविलोयणं' ષષ્ઠીના દિવસે કૌલવ નામનું કરણુ થાય છે જ્યારે રાત્રિએ સ્ત્રીવિલોચન નામક કરણુ થાય છે. 'सत्तमीए दिवा गराइ, रायो वणिजं' સાતમના દિવસે ગરાદિકરણુ અને રાત્રે વણિજકરણુ થાય છે. 'अट्ठमीए दिवा विट्ठी रायो ववं' આઠમતિથિએ દિવસે વિષ્ટિકરણુ અને રાત્રે બવ નામક કરણુ થાય છે. 'नवमीए दिवा बालवं रायो कोलवं' નોમના દિવસે બાલવ નામનું કરણુ અને રાત્રિએ કૌલવ નામનું કરણુ થાય છે 'दसमीए दिवा थीविलोयणं रायो गराइ' દશમના રોજ દિવસમાં સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણુ અને રાત્રિમાં ગર નામનું કરણુ થાય છે. 'एक्कारसीए दिवा वणिजं रायो विट्ठी' એકાદશીએ દિવસમાં વણિજ નામનું કરણુ અને રાત્રિમાં વિષ્ટિકરણુ થાય છે. 'बारसीए दिवा ववं रायो बालवं' બારશતિથિએ દિવસમાં બવ નામનું

त्रयोदश्या रात्रौ स्त्रीविलोचननामकं करणं भवति, 'चउद्दसीए दिवा गराइं करणं रायो वणिजं' चतुर्दश्या स्तिथे दिवा-दिवसे गरादिकरणं भवति तथा चतुर्दश्या रात्रौ वणिजं करणं भवति 'पुण्णिमाए दिवा विट्ठी करणं रायो ववं करणं भवइ' पूर्णिमाया स्तिथे दिवा-दिवसे विष्टि नामकं करणं भवति तथा पूर्णिमाया रात्रौ ववं नाम करणं भवतीति ॥ 'बहुलपक्खस्स पडिवाए' बहुलपक्षस्य-कृष्णपक्षस्य प्रतिपदि-प्रतिपत्तिथौ 'दिवा बालवं रायो कोलवं' दिवसे बालवनामकं करणं भवति तथा रात्रौ कौलवं नाम करणं भवति, 'बितीयाए दिवा थीविलोयणं रायो गराइं' द्वितीयायां दिवा-दिवसे स्त्री विलोचनं करणं भवति, तथा द्वितीयायां रात्रौ गरादि करणं भवति 'तईयाए दिवा वणिजं रायो विट्ठी' तृतीयायां तिथौ दिवा वणिजं करणं भवति तथा रात्रौ विष्टि भवति 'चउत्थीए दिवा ववं रायो बालवं' चतुर्थ्यां तिथौ दिवा ववं नाम करणं भवति तथा रात्रौ बालवं नामकं करणं भवति 'पंचमीए दिवा कोलवं रायो थी-

तिथिके दिवसमें कौलव नामका करण होता है और रात्रि में स्त्रीविलोचन नामका करण होता है 'चउद्दसीए दिवा गराइं करणं रायो वणिजं' चतुर्दशीतिथि के दिवस में गर नामका करण होता है और रात्रि में वणिज नामका करण होता है 'पुण्णिमाए-दिवा विट्ठी रायो ववं करणं भवइ' पूर्णिमा तिथि में दिन में विष्टि नामका करण होता है और रात्रि में वव नामका करण होता है,

'बहुल पक्खस्स पडिवाए' कृष्णपक्षका प्रतिपद तिथिके 'दिवा बालवं' दिनमें बालव नामका करण होता हैं 'रायो कोलवं' रात्रिमें कौलव नामका करण होता है 'बितीयाए दिवा थीविलोयणं रायो गराइं' द्वितीया तिथिके दिनमें स्त्रीविलोचन नामका करण होता है और रात्रीमें गरादिकरण होता है। 'तईयाए दिवा वणिजं रायो विट्ठी' तृतीया तिथिके दिनमें वणिज करण होता है एवं रात्रिमें विष्टि नामका करण होता है, 'चउत्थीए दिवा ववं रायो बालवं' चतुर्थी तिथिके

કરણ અને રાત્રે બાલવ નામનું કરણ હોય છે. 'तेरसीए दिवा कोलवं रायो थीविलोयणं' તેરશ તિથિએ દિવસમાં કૌલવ નામનું કરણ થાય છે. અને રાત્રે સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ થાય છે. 'चउद्दसीए दिवा गराइं करणं रायो वणिजं' ચૌદશની તિથિએ દિવસમાં ગરાઇ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે વાણિજ નામનું કરણ થાય છે. 'पुण्णिमाए दिवा विट्ठी रायो ववं करणं भवइ' પૂર્ણિમાના દિવસે વિષ્ટિ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે બવ કરણ થાય છે.

'बहुलपक्खस्स पडिवाए' કૃષ્ણ પક્ષની એકમે 'दिवा बालवं रायो कोलवं' દિવસમાં બાલવ નામનું કરણ થાય છે. અને રાત્રે કૌલવ નામનું કરણ થાય છે. 'बितीयाए दिवा थीविलोयणं रायो गराइं' બીજની તિથિએ દિવસમાં સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે ગરાઇ નામનું કરણ થાય છે. 'तईयाए दिवा वणिजं रायो विट्ठी' ત્રીજની તિથિએ દિવસમાં વણિજ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે વિષ્ટિ નામનું કરણ થાય છે. 'चउत्थीए दिवा ववं रायो बालवं' ચોથની તિથિએ દિવસમાં બવ નામનું કરણ હોય છે

विलोयणं' पञ्चम्यां दिवा कौलवं रात्रौ स्त्रीविलोचनं करणं भवति 'छट्ठीए दिवा गराइं रायो वणिजं' षष्ट्यां दिवा गरादि करणं रात्रौ वणिजं नाम करणं भवति, 'सत्तमीए दिवा विट्ठी रायो ववं' सप्तम्यां तिथौ दिवा-दिवसे विष्टिः करणं भवति तथा सप्तम्यां रात्रौ ववं करणं भवति 'अट्ठमीए दिवा बालवं रायो कोलवं' अष्टम्यां तिथौ दिवा-दिवसे बालवं नाम करणं भवति तथा अष्टम्यां रात्रौ कौलवं नाम करणं भवति, 'नवमीए दिवा थीविलोयणं रायो गराइं' नवम्यां तिथौ दिवा-दिवसे स्त्री विलोचनं नामकरणं भवति तथा नवम्यां रात्रौ गरादि करणं भवति, 'दसमीए दिवा वणिजं रायो विट्ठी' दशम्यां तिथौ दिवा-दिवसे वणिजं नामकरणं भवति तथा दशम्यां रात्रौ विष्टिः करणं भवति, 'एक्कारसीए दिवा ववं रायो बालवं' एकादश्यां तिथौ दिवा-दिवसे ववं करणं भवति तथा-एकादश्यां रात्रौ बालवं

दिनमें बव नामका करण होता एवं रात्रीमें बालव नामका करण होता है 'पंचमीए दिवा कोलवं राओ थीविलोयणं' पंचमी तिथिके दिनमें कौलव नामका करण होता है एवं रात्रीमें स्त्रीविलोचन नामका करण होता है 'छट्ठीए दिवा गराइं राओ वणिजं' छट्ठी तिथिके दिनमें गराइ नामका करण होता है एवं रात्रीमें वणिज नामका करण होता है 'सत्तमीए दिवा विट्ठी रायो ववं' सप्तमी तिथिके दिनमें विष्टि नामका करण होता है एवं रात्रीमें बव नामका करण होता है। 'अट्ठमीए दिवा बालवं रायो कोलवं' अष्टमी तिथीके दिनमें बालव नामका करण होता है एवं रात्री में कौलव नामका करण होता है 'नवमीए दिवा थीविलोयणं रायो गराइं' नवमी तिथिके दिनमें स्त्री विलोचन नामका करण होता है एवं रात्रीमें गरादि नामक करण होता है। 'दसमीए दिवावणिजं रायो विट्ठी' दशमी तिथि के दिनमें वणिज नामका करण होता है और रात्रीमें विष्टि नामका करण होता है 'एक्कारसीए दिवा बवं राओ बालवं' एकादशि तिथि के दिनमें बव नामका करण होता है

અને રાત્રે બાલવ નામનું કરણ થાય છે. 'पंचमीए दिवा कोलवं राओ थीविलोयणं' પાંચમની તિથિએ દિવસમાં કૌલવ નામનું કરણ હોય છે અને રાત્રે સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ થાય છે. 'छट्ठीए दिवा गराइं राओ वणिजं' છઠની તિથિએ દિવસમાં ગરાઈ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે વણિજ નામનું કરણ થાય છે. 'सत्तमीए दिवा विट्ठी राओ ववं' સાતમની તિથિએ દિવસમાં વિષ્ટિ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે બવ નામનું કરણ થાય છે. 'अट्ठमीए दिवा वालवं रायो कोलवं' આઠમની તિથિએ દિવસમાં બાલવ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે કૌલવ નામનું કરણ થાય છે. 'नवमीए दिवा थीविलोयणं रायो गराइं' નવમી તિથીએ દિવસમાં સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે ગરાઈ નામનું કરણ થાય છે. 'दसमीए दिवा वणिजं रायो विट्ठि' દશમની તિથિએ દિવસમાં વણિજ નામનું કરણ થાય છે. અને રાત્રે વિષ્ટિ નામનું કરણ થાય છે. (एक्कारसीए दिवा ववं राओ बालवं) અગ્યારશની તિથિએ દિવસમાં બવ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે બાલવ નામનું કરણ થાય

नाम करणं भवति, 'बारसीए दिवा कोलवं रायो थीविलोयणं' द्वादश्यां तिथौ दिवा–दिवसे कौलवं नाम करणं भवति, तथा रात्रौ स्त्रीविलोचनं नाम करणं भवति, 'तेरसीए दिवा गराइं रायो वणिजं' त्रयोदश्यां तिथौ दिवा–दिवसे गरादि करणं भवति तथा रात्रौ वणिजं नाम करणं भवति 'चउद्दसीए दिवा विट्ठी रायो सउणी' चतुर्दश्यां तिथौ दिवा–दिवसे विष्टिः करणं भवति, तथा तस्यामेव तिथौ रात्रौ शकुनि नामकं करणं भवति, 'अमावासाए' दिवा चउप्पयं रायो णागं' अमावास्यायां तिथौ दिवा–दिवसे चतुष्पदं नामकं करणं भवति तथा रात्रौ नागं नामकरणं भवति, 'सुक्कपक्खस्स पडिवाए दिवा किंत्थुग्घं करणं भवइ' शुक्लपक्षस्य प्रतिपदि दिवा–दिवसे किंस्तुघ्नं नाम करणं भवतीति। एतस्य संपूर्णस्यापि अर्थः स्पष्ट एव, नवरं दिनरात्रिविभागेन यत् करणानां पार्थक्येन कथनं तत् करणानां तिथेरर्द्धप्रमाणत्वात् ज्ञातव्यम्। कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ शकुनिः अमावास्यायां दिवा चतुष्पदं रात्रौ नागं शुक्लपक्ष प्रतिपदि

और रात्रिमें बालव नामका करण होता है 'बारसीए दिवा कोलवं रायो थीविलोयणं' द्वादशि तिथिके दिनमें कौलव नामका करण होता है और रात्रीमें स्त्रीविलोचन नामका करण होता है 'तेरसीए दिवा गराइं रायो वणिजं' त्रयोदशी तिथिके दिनमें गरादि करण होता है एवं रात्रिमें वणिज नामका करण होता है। 'चउद्दसीए दिवा विट्ठी रायो सउणी' चतुर्दशि तिथि के दिनमें विष्टि नामक करण होता है एवं रात्रिमें शकुनि नामका करण होता है 'अमावासाए दिवा चउप्पयं रायो णागं' अमावस्यातिथि के दिवसमें चतुष्पद नामका करण और रात्रि में नाग नामका करण होता है 'सुक्कपक्खस्स पडिवाए दिवा किंत्थुग्घं करणं भवइ' शुक्लपक्ष की प्रतिपदातिथि के दिनमें किंस्तुघ्न नामका करण होता है यहां दिन रात के विभाग से जो करणों में पृथक् पृथक् रूप से होने की बात कही गई है वह करणों की तिथि अर्ध प्रमाण होने से कही गइ है कृष्णचतुर्दशीतिथि की

છે. 'बारसीए दिवा कोलवं राओ थीविलायणं' બારશની તિથિએ દિવસમાં કૌલવ નામનું કરણ હોય છે અને રાત્રે સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ હોય છે. 'तेरसीए दिवा गराइ रायो वणिजं' તેરસના રોજ દિવસમાં ગર નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રિમાં વણિજ નામનું કરણ થાય છે. 'चउद्दसीए दिवा विट्ठी रायो सउणी' ચૌદશના રોજ દિવસમાં વિષ્ટિ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રિ શકુનિ નામનું કરણ થાય છે. 'अमावासाए दिवा चउप्पयं रायो णागं' અમાવસ્યાતિથિએ દિવસમાં ચતુષ્પદ નામનું કરણ અને રાત્રિમા નાગ નામનું કરણ થાય છે. 'सुक्कपक्खस्स पडिवाए दिवा किंत्थुग्घं करणं भवइ' શુકલપક્ષની પ્રતિપદાતિથિમાં દિવસમાં કિંસ્તુઘ્ન નામનું કરણ થાય છે. અહીં દિવસ-રાતના વિભાગથી કરણોમાં જે પૃથક્ પૃથક્ રૂપથી હોવાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે કરણોની તિથિ અર્ધા પ્રમાણ હોવાથી કહેવામાં આવ્યું છે, કૃષ્ણપક્ષની ચૌદશના રોજ રાત્રિમાં શકુનિકરણ અને અમાવસ્યામાં

दिवा किंस्तुघ्नं चेति चत्वारि करणानि स्थिराणि एतास्वेव तिथिषु भवन्तीति ॥सू० १९।

ननुयद्यपि सर्वस्यापि सर्वदा परिवर्तनशीलत्वेन आद्यन्ताभावात् अग्रेवक्ष्यमाणसूत्रारम्भो निष्प्रयोजन स्तथापि सर्वानुभवसिद्धत्वात् तद्विचारो नात्र निष्प्रयोजनः तद्यथा-अतीतः संवत्सरो विद्यमानश्च संप्रतिश्च संवत्सरः, आगमिष्यति चोत्तरः संवत्सर इत्यादि लोकाना मनुभवात तेन कालविशेषाणामादिं ज्ञातम् अथैकोनविंशतितमसूत्रानन्तरं विंशतितमं सूत्रमाह-'किमाइयाणं भंते' इत्यादि, ॥

मूलम्-किमाइयाणं भंते! संवच्छरा, किमाइया अयणा, किमाइया मासा, किमाइया पक्खा किमाइया अहोरत्ता, किमाइया मुहुत्ता, किमाइया करणा, किमाइया णक्खत्ता पन्नत्ता गोयमा? चंदाइया संवच्छरा, दक्खिणाइया अयणा, पाउसाइया उऊ, सावणाइया मासा बहुलाइया पक्खा दिवसाइया अहोरत्ता, रोदाइया मुहुत्ता बालवाइया करणा अभिजियाइया णक्खत्ता पण्णत्ता समणाउसो! त्ति। पंच संवच्छरिएणं भंते! जुगे केवइया अयणा केवइया उऊ एवं मासा पक्खा अहोरत्ता केवइया मुहुत्ता पन्नत्ता? गोयमा! पंचसंवच्छरिए णं जुगे दस अयणा तीसं उऊ सट्ठीमासा एगे वीसुत्तरे पक्खसए अट्ठारस तीसा अहोरत्तसया चउप्पण्णं मुहुत्तसहस्सा णवसया पन्नत्ता ॥सू० २०॥

छाया-किमादिकाः खलु भदन्त! संवत्सराः, किमादिके अयने किमादिकाः मासाः, किमादिकौ पक्षौ, किमादिका अहोरात्राः, किमादिकाः मुहूर्ता, किमादिकानि करणानि किमादिकानि नक्षत्राणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! चन्द्रादिकाः संवत्सराः, दक्षिणादिके अयने, प्रावृडादिका ऋतवः श्रावणादिका मासाः, बहुलादिका, पक्षाः, दिवसादिका अहोरात्राः, रौद्रादिका मुहूर्ताः, बालवादिकानि करणानि, अभिजिदादिकानि नक्षत्राणि प्रज्ञप्तानि श्रमणायुष्मन्! पञ्च संवत्सरिके खलु भदन्त! युगे कियन्ति अयनानि कियन्त ऋतवः एवं मासाः पक्षा अहोरात्राः कियन्तो मुहूर्ताः प्रज्ञप्ताः? गौतम! पञ्चसंवत्सरिके खलु युगे दश अयनानि त्रिंशद् ऋतवः षष्टि मासाः एवं विंशोत्तरं पक्षशतम् अष्टादशत्रिंशदहोरात्रशतानि

रात्रि में शकुनि करण और अमावास्या में दिन में चतुष्पद करण रात्रि में नाग नामका करण, शुक्लपक्षकी प्रतिपदा में दिन में किंस्तुघ्न करण ये चार करण स्थिर इन्हीं तिथियों में होते हैं ॥१९॥

દિવસમાં ચતુષ્પદકરણ રાત્રે નાગ નામનું કરણ, શુકલપક્ષના પડવાના દિવસે દિવસમાં કિંસ્તુઘ્નકરણ આ ચાર કરણ સ્થિર આ તિથિઓમાં જ થાય છે. ॥ સૂ૦ ૧૯ ॥

चतुष्पञ्चाशन्मुहूर्त्तसहस्राणि नवशतानि प्रज्ञप्तानि । ॥ सू० २० ॥

टीका--'किमाइया णं भंते ! संवच्छरा' किमादिकाः खलु भदन्त ! संवत्सराः प्रज्ञप्ताः, तत्र कः चन्द्रादि पञ्चकान्तर्वर्त्ती आदिः प्रथमो येषांते किमादिकाः संवत्सराः, एतच्च प्रश्नसूत्रं चन्द्रादि संवत्सरापेक्षया ज्ञातव्यम्, अन्यथा-परिपूर्ण सूर्य वर्ष पञ्चकात्मकस्य युगस्य क आदिः कश्चरम इति प्रश्नावकाशस्य संभवादिति । 'किमाइया अयणा' किमादिकानि अयनानि, किं दक्षिणोत्तरायणयो रन्यतर आदिर्ययो रयनयोस्ते किमादिके अयने प्रज्ञप्ते-कथिते ? अत्र

यद्यपि यहां पर ऐसी आशंका हो सकती है कि आगे जिस सूत्रका प्रारम्भ होने जा रहा है वह निष्प्रयोजन-प्रयोजन से विहीन है-क्योंकि जितने भी पदार्थ हैं वे सब सर्वदा परिवर्तनशील हैं-इसलिये आदि और अन्तका अभाव आता है परन्तु फिर भी जो यहां पर उन में आदि अन्तका विचार किया जाने वाला है वह सर्वानुभवसिद्ध होने से निष्प्रयोजन नहीं है-ऐसा अनुभव हर एक प्राणीको होता है कि अमुक संवत्सर अतीत हो गया, अमुक संवत्सर वर्तमान में चल रहा है, अमुक संवत्सर अब आगामी काल मे होगा इसीलिये काल विशेषों उनकी आदि अवस्था को जानने के लिये यह उन्नीसवां सूत्र के बाद २० वा सूत्र प्रारम्भ किया जा रहा है

'किमाइया णं भंते ! संवच्छरा किमाइया अयणा किमाइया मासा' इत्यादि

टीकार्थ-गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा ही प्रश्न किया है-'किमाइया णं भंते संवच्छरा, किमाइया अयणा किमाइया मासा' हे भदन्त ! संवत्सर क्या आदि वाले हैं ? अयन क्या आदि वाले हैं ? मास क्या आदि वाले हैं ? इस प्रश्न का तात्पर्य ऐसा है कि युग संवत्सर के चन्द्रादि पंचक के भेद से

જો કે અત્રે સહેજે શંકા ઉપસ્થિત થઈ શકે કે આગળ જે સૂત્રનો પ્રારંભ થવાનો છે તે નિષ્પ્રયોજન-પ્રયોજનથી વિહીન છે-કારણ કે જેટલાં પણ પદાર્થ છે તે બધાં સર્વદા પરિવર્તનશીલ છે-આથી તેમનામાં આદિ અને અન્તનો અભાવ આવે છે પરન્તુ તેમ છતાં પણ જે અત્રે તેમનામાં આદિ અન્તનો વિચાર કરવામાં આવનાર છે તે સર્વાનુભવસિદ્ધ હોવાને કારણે નિષ્પ્રયોજન નથી-એ જાતનો અનુભવ દરેક પ્રાણીને થાય છે અમુક સંવત્સર અતીત થઈ ગયું અમુક સંવત્સર વર્તમાનમાં ચાલી રહેલ છે, અમુક સંવત્સર હવે ભવિષ્યતકાળમાં આવશે, આથી કાલવિશેષોમાં તેમની આદિ અવસ્થાને જાણવાને માટે ઓગણીસમાં સૂત્ર પછી આ ૨૦ મું સૂત્ર પ્રારંભ કરવામાં આવી રહ્યુ છે-

'किमाइयाणं भंते ! संवच्छरा किमाइया अयणा किमाइया मासा' इत्यादि

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવો જ પ્રશ્ન પૂછયો છે-'किमाइयाणं भंते ! संवच्छरा किमाइया अयणा किमाइया मासा' હે ભદંત ! સંવત્સર શું આદિવાળા છે ? અયન શું આદિવાળા છે ? માસ શું આદિવાળા છે ? આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એવું છે કે યુગસંવત્સરના

यद्यपि सूत्रे अयनपक्षोत्तरं बहुवचनविभक्ति दृश्यते तथापि अयनयो र्द्वित्वात् बहुवचन विभक्ति द्वित्वे एव ज्ञातव्या पुरस्कृतत्वात् बहुवचनप्रयोगो न दोषायेति । 'किमाइया उऊ' किमादिका ऋतवः, कः प्रावृडादीनामन्यतर ऋतुरादिर्येषां ते किमादिका ऋतवः प्रज्ञप्ताः ? 'किमाइया मासा' किमादिका मासाः तत्र कः श्रावणादि मध्यवर्त्ती आदिर्येषां ते किमादिका मासाः प्रज्ञप्ताः ? 'किमाइया पक्खा' किमादिकौ पक्षौ तत्र कः कृष्णः शुक्लो वा आदिर्ययो स्तौ किमादिकौ पक्षौ प्रज्ञप्तौ ? 'किमाइया अहोरत्ता' किमादिकाः अहोरात्राः प्रज्ञप्ताः 'किमाइया मुहुत्ता' किमादिका मुहूर्त्ताः प्रज्ञप्ताः 'किमाइया करणा' किमादिकानि करणानि, तत्र किं करणम् आदि येषां तानि किमादिकानि करणानि प्रज्ञप्तानि ? 'किमाइया णक्खता

पांच भेद कहे गये हैं अयन दो प्रकार के कहे गये है और मास १२ प्रकार के कहे गये हैं सो गौतमस्वामीने यहां प्रभु से ऐसा पूछा है हे भदन्त ! युग संवत्सर के भेद जो पांच कहे गये हैं उनमें से सब से पहिले कौनसा होता है इसी प्रकार दो अयनों में से सब से पहिले कौन अयन होता है और मासों के बीच में सब से पहिले कौन मास आता है ? इसी कारण इस सूत्रको चन्द्रादि संवत्सर की अपेक्षा कहा गया जानना चाहिये क्योंकि परिपूर्ण सूर्यवर्षपञ्चक रूप युग में कौन आदि वाला है कौन अन्त वाला है ऐसा प्रश्न ही उद्भवित नही होता है युग संवत्सर के प्रथम चन्द्र संवत्सर द्वितीय चन्द्र संवत्सर अभिवर्द्धित संवत्सर चन्द्र संवत्सर और अभिवर्द्धित संवत्सर ऐसे पांच भेद प्रकट किये जा चुके है दक्षिणायन और उत्तरायण के भेद से दो भेद अयन के कहे जा चुके हैं इसी प्रकार से मासादिकों के भेदों के सम्बन्ध में भी समझ लेना चाहिये 'किमाइया पक्खा, किमाइया अहोरत्ता, किमाइया, मुहुत्ता किमाइया करणा किमाइया णक्खत्ता पन्नत्ता' शुक्लपक्ष और कृष्णपक्ष इन दो पक्षों में से कौनसा पक्ष

ચન્દ્રાદિ પંચકના ભેદથી પાંચ ભેદ કહેવામાં આવ્યા છે. અયન બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે જ્યારે માસ બાર જાતના કહેવામાં આવ્યા છે. ગૌતમસ્વામીએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે. હે ભદન્ત ! યુગસંવત્સરના ભેદથી જે પાંચ કહેવામાં આવ્યા છે તેમાંથી સૌથી પ્રથમ કયું સંવત્સર હોય છે ? એજ પ્રમાણે બે અયનોમાંથી સૌની પહેલાં કયું અયન હોય છે અને મહિનાઓમાં સહુ પ્રથમ કયો માસ આવે છે ? આ કારણથી જ આ સૂત્રને ચન્દ્રાદિ સંવત્સરની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવેલ જાણવું જોઈએ કારણ કે પરિપૂર્ણ સૂર્ય વર્ષપંચકરૂપ યુગમાં કોણ આદિવાળા છે અને કોણ અન્તવાળા છે એવો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી. યુગસંવત્સરના પ્રથમ ચન્દ્ર સંવત્સર દ્વિતીય ચન્દ્ર સંવત્સર અભિવર્દ્ધિત સંવત્સર ચન્દ્રસંવત્સર અને અભિવર્દ્ધિત સંવત્સર એવા પાંચ ભેદ પ્રકટ કરવામાં આવી ગયા છે. દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણના ભેદથી બે ભેદ અયનના અગાઉ કહેવાઈ ગયા છે. આ જ પ્રકારથી માસાદિકોના ભેદોના સમ્બન્ધમાં પણ સમજી લેવું ઘટે. 'किमाइया पक्खा, किमाइया अहोरत्ता किमाइया मुहुत्ता किमाइया करणा किमाइया णक्खत्ता

पन्नत्ता' किमादिकानि नक्षत्राणि, तत्र किम् नक्षत्रं आदिर्येषां तानि किमादिकानि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति संवत्सरादि विषयकः प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा !' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'चंदाइया संवच्छरा' चन्द्रादिकाः संवत्सराः, तत्र चन्द्रः-चन्द्रसंवत्सर आदिर्येषां संवत्सराणां ते चन्द्रादिकाः संवत्सराः, चन्द्रचन्द्राभिवर्द्धितचन्द्राभिवर्द्धित नामक संवत्सर पञ्चकात्मक युगस्य प्रवृत्तौ सर्व प्रथमं चन्द्रसंवत्सरस्यैव प्रवर्तनात्, नतु अभिवर्द्धितसंवत्सरस्य प्राथम्यं तस्य युगे त्रिंशन्मासातिक्रमे सद्भावादिति । अथ युगस्यादौ प्रवर्त्तमानत्वात् चन्द्रसंवत्सरः संवत्सराणामादिः कथितः; तत्र युगस्यादित्वमेव कथम् इति चेत्त्रोच्यते

आदिवाला है अहोरात्र में कौन आदिवाला है ३० मुहूर्तों में से कौन मुहूर्त्त आदिवाला है ? ११ करणों में से कौन करण आदिवाला है ? नक्षत्रों में से कौन नक्षत्र आदि वाला है ? इसी प्रकार से "ऋतुओं में कौनसी ऋतु आदि वाली है" ऐसा भी प्रश्न किया गया समझलेना चाहिये । सूत्र में जो बहुवचन का निर्देश हुआ है वह द्विवचन के निर्देश में किया गया जानना चाहिये क्योंकि अयन तो दो ही होते हैं इन प्रश्नों के उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! चंदाइया संवच्छरा' समस्त संवत्सरों में सब से प्रथम संवत्सर चन्द्र संवत्सर है युग संवत्सर के ५ भेद प्रकट किये जा चुके हैं इन पांच संवत्सरात्मक युग की प्रवृति होने पर सर्व प्रथम चन्द्र संवत्सर की ही प्रवृत्ति होती है. अभिवर्द्धित संवत्सर की नहीं क्योंकि युग में जब ३० मास समाप्त हो जाते हैं तभी अभिवर्द्धित संवत्सर की प्रवृत्ति होती है ।

शंका-युगकी आदि में प्रवर्त्तमान होने से चन्द्र संवत्सर में अन्य संवत्सरों की अपेक्षा आदिता कही गइ है, तो युग में आदिता कैसे आती है ?

पन्नत्ता' શુકલપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ આ બંને પક્ષો માંથી કયો પક્ષ આદિવાળો છે? અહોરાત્રમાં કોણુ આદિવાળું છે? મુહૂર્તોમાંથી કયું મુહૂર્ત્ત આદિવાળુ છે? ૧૧ કરણોમાંથી કયું કરણુ આદિવાળું છે? નક્ષત્રોમાંથી કયું નક્ષત્ર આદિવાળું છે? એવી જ રીતે 'ઋતુઓમાં કઇ ઋતુ આદિવાળી છે?' એવો પણુ પ્રશ્ન કરવામાં આવેલો સમજવો. સૂત્રમાં જે બહુવચનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો. છે તે દ્વિવચનના નિર્દેશમાં કરવામાં આવેલો જાણુવો જોઇએ કારણુ કે અયન તો બે જ હોય છે. આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! चंदाइया संवच्छरा' સમસ્ત સંવત્સરોમાં સહુથી પ્રથમ સંવત્સર ચન્દ્ર સંવત્સર છે. યુગસંવત્સરના પાંચ ભેદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. આ પાંચ સંવત્સરાત્મકયુગની પ્રવૃત્તિ થવાથી સર્વપ્રથમ ચન્દ્ર સંવત્સરની જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. અભિવર્દ્ધિત સંવત્સરની નહીં કારણુ કે યુગમાં જ્યારે ૩૦ માસ સમાપ્ત થઇ જાય છે ત્યારે જ અભિવર્દ્ધિત સંવત્સરની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

શંકા-યુગની આદિમાં પ્રવર્તમાન હોવાથી ચન્દ્રસંવત્સરમાં અન્ય સંવત્સરોની અપેક્ષાએ આદિતા કહેવામાં આવી છે, તો યુગમાં આદિતા કઇ રીતે આવે છે?

युगे प्रवर्तमाने एव सर्वे कालविशेषरूपाः सुषमसुषमादयः प्रतिपद्यन्ते युगे समाप्ते सति ते कालविशेषरूपाः सुषमादयः समाप्ता भवन्ति, अपि च सकलज्योतिश्चार मूलस्य सूर्य दक्षिणायनस्य चन्द्रोत्तरायणस्य च युगपत् प्रवृत्ति र्युगस्यादावेव सोऽपि चन्द्रायणस्याभिजिद् योगः प्रथमसमये एव सूर्यायणस्य तु पुष्यस्य त्रयोविंशतौ षष्टिभागेषु व्यतीतेषु तेन सिद्धं युगस्यादित्वमिति । 'दक्खिणाइया अयणा' दक्षिणादिके अयने तत्र दक्षिणायनं संवत्सरस्य प्रथमे षण्मासा स्तदादिर्ययो स्ते दक्षिणादिके अयने भवतः दक्षिणायनस्यादित्वं च युगआरम्भे प्रथमत एव प्रवृत्तत्वात्, एतच्च सूर्यस्यायनापेक्षया ज्ञातव्यम्, चन्द्रस्यायनापेक्षयातु उत्तरायणस्यैवादित्वं वक्तव्यम्, यतो युगारम्भे चन्द्रस्योत्तरायणप्रवृत्तत्वादिति । 'पाउसाइया उऊ' प्रावृडादिका ऋतवः, तत्र प्रावृड् ऋतुः अषाढ श्रावण द्वयमासरूपात्मक आदिः प्रथमो

उत्तर-युगके प्रवर्तमान होने पर ही काल विशेष रूप जो सुषम सुषमादि हैं उनकी प्रवृत्ति होती हैं और युग की समाप्ति होने पर इनकी समाप्ति हो जाती है अपिच सकलज्योतिश्चारका मूल सूर्य दक्षिणायन की ओर चन्द्रोत्तरायन की ओर युगपत्प्रवृत्ति युग की आदि में ही होती है चन्द्रायण का अभिजित् योग प्रथम समय में ही होता है परन्तु सूर्यायण का पुष्य ६० भागों के व्यतीत होने पर २३ भागों में होता है इससे युग में आदिता सिद्ध हो जाती है 'दक्खिणाइया अयणा' अयनों में सब से प्रथम अयन दक्षिणायन होता है अयन दोनों ६-६ मास के होते हैं जब युग का प्रारम्भ होता है तब दक्षिणायन ही होता है यह जो कथन है वह सूर्यायन की अपेक्षा से है ऐसा समझना चाहिये क्योंकि चन्द्रायण की अपेक्षा उत्तरायण में ही आदिता कही गई है कारण कि युग के आरम्भ में चन्द्र का अयन उत्तर की ओर ही होता है 'पाऊसाइया ऊऊ' प्रावृट् आदि ६ ऋतुएं कही गइ हैं इन मे आषाढ सावन दो मास

ઉત્તર-યુગ પ્રવર્તમાન થવાથી જ કાલવિશેષ રૂપ જે સુષમ સુષમાદિ છે તેમની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને યુગની સમાપ્તિ થવાથી એમની સમાપ્તિ થઇ જાય છે જોકે સકળ જ્યોતિશ્ચારિકનું મૂલ સૂર્ય દક્ષિણાયનની તરફ અને ચન્દ્રોત્તરાયણની તરફ યુગપત્પ્રવૃત્તિ યુગની આદિમાં જ થાય છે. ચન્દ્રાયણનો અભિજિત્ યોગ પ્રથમ સમયમાં જ થાય છે પરન્તુ સૂર્યાયણનો પુષ્યના ૬ ભાગોના વ્યતીત થવાથી ૨૩ ભાગોમાં થાય છે. આથી યુગની આદિતા સિદ્ધ થઈ જાય છે 'दक्खिणाइया अयणा' અયનોમાં સૌથી પ્રથમ અયન દક્ષિણાયન હોય છે. અયન બન્ને ૬-૬ માસના હોય છે જ્યારે યુગનો પ્રારમ્ભ થાય છે ત્યારે દક્ષિણાયન જ થાય છે આ જે કથન છે તે સૂર્યાયનની અપેક્ષાથી છે એમ સમજવું જોઈએ કારણ કે ચન્દ્રાયણની અપેક્ષા ઉત્તરાયણમાં જ આદિતા કહેવામાં આવી છે કારણ કે યુગના આરમ્ભમાં ચન્દ્રનું અયન ઉત્તર ભણી જ થાય છે. 'पाउसाइया उउ' પ્રાવૃટ્ આદિ છ ઋતુઓ કહેવામાં આવી છે એમાં અષાઢ શ્રાવણ બે માસ રૂપ પ્રવૃટ ઋતુ હોય

येषां ते प्रवृडादिका ऋतवः कथिताः युगप्रारम्भे ऋत्वेकदेशस्य श्रावणमासस्य प्रवर्तमानत्वात् 'सावणाइया मासा' श्रावणादिका मासा युगादौ प्रथमतः श्रावणमासस्यैव प्रवर्त्तनात्, श्रावण-मास आदिः प्रथमो येषां ते श्रावणादिका मासा कथिता इति। 'वहुलाइया पक्खा' बहु-लादिकाः पक्षा तत्र बहुलपक्षः-कृष्णपक्ष आदिर्येषां ते बहुलादिकाः पक्षाः, युगप्रारम्भे श्रावण बहुलपक्षस्य प्रथमतः प्रवर्त्तनात्। 'दिवसाइया अहोरत्ता' दिवसादिका अहोरात्राः, तत्र दिवस एव आदिः प्रथमो येषां ते दिवसादिकाः मन्दरपर्वतस्य दक्षिणोत्तरभागयो सूर्यो-दये एव युगप्रतिपत्तेः परन्तु इदं भरतैरवतापेक्षया ज्ञातव्यम् विदेहापेक्षयातु रात्रावेव युग-प्रवृत्तेरिति। 'रोदाइया मुहुत्ता' रुद्रादिका मुहूर्त्ताः, तत्र रुद्रो रुद्रनामको मुहूर्त्तः त्रिंशतो मुहूर्त्तानां मध्ये प्रथमः स रुद्रोमुहूर्त आदिर्येषां ते रुद्रादिका मुहूर्त्ताः प्रातः काले रुद्रमुहूर्त्त-स्यैव प्रवृत्तेरिति। 'बालवाइया करणा' बालवादिकानि करणानि कृष्णपक्ष प्रतिपद्दिवसे बालव

रूप प्रावृट् ऋतु होती है सब ऋतुओं में यह ऋतु युगारम्भ में सर्व प्रथम प्रवृत होती है इस में भी इस ऋतुका एक देश जो श्रावणमास है उसकी ही युग के आरम्भ काल में प्रवृत्ति होती है इसी कारण 'सावणाइया मासा' ऐसा सूत्रकार ने कहा है सब मासों में से युगारम्भ में श्रावणमास ही होता है 'बहुलाइया पक्खा' युग के आरम्भ में सर्व प्रथम कृष्णपक्ष ही प्रवृत्त होता है अर्थात् जब युग का आरम्भ हुआ तब श्रावणमास का कृष्णपक्ष प्रवृत्त था 'दिवसाइया अहोरत्ता' रात दिन में युग के आरम्भ में दिन ही सर्व प्रथम प्रवृत्त होता है-अर्थात् मन्दर पर्वत के दक्षिणोत्तर भागों में सूर्योदय होने पर ही युग की प्रतिपत्ति-युग की आरम्भ-होती है यह जो कथन किया है वह भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र की अपेक्षा से किया है ऐसा जानना चाहिये क्योंकि विदेह क्षेत्र की अपेक्षा युग प्रवृत्ति रात्रि में ही होती है 'रोदाइया मुहुत्ता' ३० मुहूर्त्तो में सर्व प्रथम मुहूर्त युग की आदि में रुद्र होता है क्योंकि प्रातः काल में रुद्र मुहूर्त्त की ही प्रवृत्ति होती है 'बाल-

---

છે. બધી ઋતુઓમાં આ ઋતુ યુગારમ્ભમાં સર્વ પ્રથમ પ્રવૃત્ત થાય છે એમાં પણ આ ઋતુનો એક દેશ જે શ્રાવણ માસ છે તેની જ યુગના આરમ્ભકાળમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે આ કારણે જ 'सावणाइया मासा' એ પ્રમાણે સૂત્રકારે કહ્યું છે. બધાં માસોમાં યુગારમ્ભમાં શ્રાવણ માસ જ હોય છે. 'वहुलाइयापक्खा' યુગના આરમ્ભમાં સર્વ પ્રથમ કૃષ્ણપક્ષ જ પ્રવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ જ્યારે યુગનો આરમ્ભ થયો ત્યારે શ્રાવણ માસનો કૃષ્ણપક્ષ પ્રવૃત્ત હતો. 'दिवसाइया अहोरत्ता' રાત-દિવસમાં યુગના આરમ્ભમાં દિવસ જ સર્વ પ્રથમ પ્રવૃત્ત થાય છે-અર્થાત્ મન્દરપર્વતના દક્ષિણોત્તર ભાગોમાં સૂર્યોદય થવા પર જ યુગની પ્રતિપત્તિ-યુગનો આરમ્ભ-થાય છે. આ જે કથન કર્યું છે તે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રની અપે-ક્ષાથી કરવામાં આવેલ છે એમ જાણવું જોઈએ. કારણ કે વિદેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ યુગની પ્રવૃત્તિ રાત્રિમાં જ થાય છે 'रोदाइया मुहुत्ता' ૩૦ મુહૂર્તોમાં સર્વ પ્રથમ મુહૂર્ત યુગની

करणस्यैव संभवादिति । 'अभिजियाइया णक्खत्ता' अभिजिदादिकानि नक्षत्राणि, तत्राभिजिन्नक्षत्रमादि येषां तानि अभिजिदादिकानि, अभिजिन्नक्षत्रमारभ्य नक्षत्राणां क्रमेण युगे प्रवर्तमानत्वात्, तथाहि उत्तराषाढा नक्षत्रान्तिम समय पाश्चात्ये युगस्यान्तः तदनन्तरं पुनः नवीन युगस्य प्रथमनक्षत्रमभिजिदेवेति । 'पन्नत्ता समणा उसो' प्रज्ञप्तानि-कथितानि हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! इति भगवत उत्तरम् । अन्ते सम्बोधनकथनम्, शिष्यस्य पुनरपि प्रश्नविषयक प्रयत्न प्रदीपनार्थम्. अतएव हृष्टमनाः गौतमो युगे युगे अयनादि प्रमाणं प्रष्टुमाह-पंचसंवच्छरिए णं भंते ! जुगे' पञ्चसम्वत्सरिके खलु भदन्त ! युगे 'केवइया अयणा पन्नत्ता' कियन्ति-कियत्संख्यकानि अयनानि प्रज्ञप्तानि, तत्र पञ्चसंवत्सराः सूर्यसंबन्धिनो माने प्रमाणं यस्य तत्पञ्चसंवत्सरिकं युगम् तस्मिन् युगे हे भदन्त ! कति कियत्संख्यकानि

वाइया करणा' करणों मे सब से प्रथम करण बालवही होता है क्योंकि कृष्णपक्ष के प्रतिपदा के दिन इस मुहूर्त का ही सद्भाव होना कहा गया है 'अभिजिया-इयाणक्खत्ता' नक्षत्रों में सर्व प्रथम नक्षत्र अभिजित् होता है क्योंकि युग में अभिजित् नक्षत्र को लेकर ही शेष नक्षत्रों की क्रम क्रम से प्रवृत्ति होती है। इसका स्पष्टीकरण ऐसा है-उत्तराषाढा नक्षत्र के अन्तिम समय के पाश्चात्य समय में ही युग का अन्त होता है फिर उसके अनन्तर समय में ही पुनः नवीन युग का जो अभिजित् नक्षत्र है वही होताहै। 'पन्नत्ता समणाउसो' इस प्रकार से संवत्सरादि कों में से कौन संवत्सरादिकों मेंसे कौन संवत्सरादिक आदिवाले हैं हे श्रमण आयुष्मन् गौतम ! हमने तुम्हें बताया है। ऐसा यह प्रभु की ओर से उत्तर वाक्यका कथन है ।

अब गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं-'पंच संवच्छरिए णं भंते ! जुगे केवइया अयणा पण्णत्ता' हे भदन्त ! पांच प्रकार के जो संवत्सर कहे गये

આદિમાં રુદ્ર હોય છે કારણ કે પ્રાતઃકાળમા રુદ્ર મુહૂર્ત્તની જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. 'वाल वाइया करणा' કરણોમાં સર્વ પ્રથમ કરણ બાલવ જ હોય છે. કારણ કે કૃષ્ણ પક્ષના પડવાનો દિવસ આ મુહૂર્તનો જ સદ્ભાવ હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. 'अभिजियाइया-णक्खत्ता' નક્ષત્રોમાં સર્વ પ્રથમ નક્ષત્ર અભિજિત્ હોય છે. કારણ કે યુગમાં અભિજિત્ નક્ષત્રને લઈને જ શેષ નક્ષત્રોની ક્રમે ક્રમે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે-ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં અન્તિમ સમયની બાદના સમયમાં જ યુગનો અન્ત થાય છે. પછી તેની અનન્તર સમયમાં જ પુનઃ નવીન યુગનું જે અભિજિત નક્ષત્ર છે તે જ હોય છે 'पन्नत्ता समणाउसो' આ રીતે સંવત્સરાદિકોમાંથી કયા સંવત્સરાદિકોમાંથી કયાં સંવત્સ-રાદિક આદિવાળા છે. હે શ્રમણ આયુષ્મન્ ! ગૌતમ અમે તમને તે બતાવ્યા છે. એવું આ પ્રભુની તરફથી ઉત્તર વાક્યનું કથન છે.

હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને એવું પૂછે છે-पंच संवच्छरिए णं भंते ! जुगे केवइया अयणा पण्णत्ता' હે ભદન્ત ! પાંચ પ્રકારના જે સંવત્સર કહેવામાં આવ્યા છે તો તે સંવત્સર

अयनानि प्रज्ञप्तानि-कथितानि 'केवइगा उऊ' तथा हे भदन्त ! पञ्चसंवत्सरिके युगे कति-कियत्संख्यका ऋतवो भवन्ति, तथा-'एवं मासा पक्खा अहोरत्ता केवइया मुहुत्ता पन्नत्ता' एवं हे भदन्त ! पञ्चसंवत्सरिके युगे कतिमासाः प्रज्ञप्ता स्तथा पञ्चसंवत्सरिके युगे कतिपक्षाः प्रज्ञप्ताः, तथा पञ्चसंवत्सरिके युगे कति अहोरात्राः प्रज्ञप्ताः, तथा पञ्चसंवत्सरिके युगे कति-मुहूर्त्ता प्रज्ञप्ताः-कथिता इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पंच संवच्छरिए णं जुगे दस अयणा' पञ्चसंवत्सरिके युगे दश अयनानि प्रज्ञप्तानि-कथितानि प्रतिवर्ष मयनद्वयसद्भावात् वर्षाणां पञ्चसंख्याकत्वादयनानां दशत्वमविरुद्धमिति । 'तीसं उऊ' त्रिंशद् ऋतवः प्रत्ययनम् ऋतुत्रयसंभवात्, अत्र सूर्यसंवत्सरस्य षष्ठोंऽशः, एकषष्टि दिन प्रमाणः सूर्यऋतुरेव नतुऋतु संवत्सरषष्ठांशः षष्टि दिनप्रमाणो लौकिकऋतुः तथासति षष्टि-मासा इत्युत्तरसूत्रमसमंजसं स्यात् । 'सट्ठीमासा' षष्टिर्मासाः प्रतिऋतु मासद्वयसद्भावात्

हैं सो उन संवत्सर स्वरूप एक युग में कितने अयन होते हैं? सूर्य संबन्धी पांच संवत्सर जिसका प्रमाण है ऐसे पांच संवत्सरिक युग में उत्तरायण दक्षिणायन रूप अयन कितने होते हैं? 'केवइया उ ऊ' ऋतुएं कितनी होती हैं? 'एवं मासा पक्खा, अहोरत्ता, केवइया, मुहुत्ता पन्नत्ता' इसी प्रकार से महिने, पक्ष, अहोरात्र, और मुहूर्त कितने होते हैं? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! पंचसंवच्छरिए णं जुगे दस अयणा' हे गौतम ! पांचसंवत्सरों वाले एक युग में दस अयन होते हैं, क्योंकि प्रति वर्ष दो दो अयन होते हैं-इसलिये ५ वर्षों के अयन ५ × २=१० हो जाता है 'तीसं उऊ' ऋतुएं ३० होती है क्योंकि एक वर्ष में ६ ऋतुएं होनी कही गई हैं अतः ५×६=३० हो जाती हैं। अथवा एक अयन में ३ ऋतुएं होती है एक युग में १० अयन कहे गये हैं अतः १०×३=३० ऋतुएं होती हैं यह बात भी स्पष्ट हो जाती है । 'सट्ठी-मासा' एक युग में ६० मास होते हैं एक वर्ष में १२ मास होते हैं तो ५ वर्ष मे

સ્વરુપ એક યુગમા કેટલા અયન હોય છે? સૂર્ય સમ્બન્ધી પાંચ સંવત્સર જેનું પ્રમાણ છે એવા પંચસંવત્સરિક યુગમાં ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયન રૂપ અયન કેટલા હોય છે? 'केवइया उउ' ઋતુઓ કેટલી હોય છે? 'एवं मासा पक्खा, अहोरत्ता, केवइया, मुहुत्ता पन्नत्ता' આવી જ રીતે મહિના, પક્ષ, અહોરાત્ર અને મુહૂર્ત કેટલા હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! पंच संवच्छरिए णं जुगे दस अयणा' હે ગૌતમ ! પાંચ સંવત્સરોવાળા એક યુગમાં દશ અયન હોય છે કારણ કે પ્રતિવર્ષ બબ્બે અયન હોય છે આ રીતે પાચ વર્ષના અયન ૫×૨=૧૦ થઇ જાય છે 'तीसं उउ' ઋતુઓ ૩૦ હોય છે કારણ કે એક વર્ષમાં છ ઋતુઓ હોવાનું કહેવાય છે. અથવા એક અયનમાં ૩=ઋતુઓ હોય છે. એક યુગમાં દશ અયન કહેવામાં આવ્યા છે આથી ૧૦×૩=૩૦ ઋતુઓ થાય છે. આ કથન આમ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. 'सट्ठी मासाः' એક યુગમાં ૬૦ માસ હોય

'एगे वीसुत्तरे पक्खसए' एकविंशत्युत्तरं पक्षशतम्, अतिमासं पक्षद्वयसं भवात् 'अट्ठारसतीसा अहोरत्तसया' अष्टादश त्रिंशदहोरात्रशतानि त्रिंशदधिकानि अष्टादशाहोरात्रशतानि अष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि अहोरात्राणाम्. प्रत्ययनं त्र्यशीत्यधिकशतमहोरात्राः ते च दशसंख्यया गुणिताः त्रिंशदधिकानि अष्टादशशतानि भवन्तीति । 'चउप्पण्णं मुहुत्तसहस्सा' चतुःपञ्चाशन्मुहूर्त्तसहस्राणि 'णवयसया पन्नत्ता' नवचशतानि प्रत्यहोरात्रं त्रिंशन्मुहूर्त्ता भवन्तीति युगाहोरात्राणाम् १८३० संख्यकानां त्रिंशत्संख्यया गुणने यथोक्तसंख्यासंभवादिति कथितं चन्द्रसूर्यादीनां गतिस्वरूपमिति ॥ सू० २० ॥

अथ नक्षत्राधिकारमाह-

एतावता प्रकरणेन चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारारूपाणां गत्यादि स्वरूपं कथितं, तदनन्तरं योगादीन् दशविषयान् कथयितुं द्वारगाथा सूत्रमाह-'जोगो देवय' इत्यादि ।

मूलम्-जोगो१ देव य२ तारग्ग३ गोत्त४ संठाण५ चंदरविजोगा६ ।
कुल७ पुण्णिम अवमंसा य८ सण्णिवाए य९ णेता य१० ॥१॥

साठ ६० मास होते हैं अथवा हर एक ऋतु २ मास की होती है और ५ वर्षात्मक युग में ३० ऋतुएं कही गई हैं तो फिर-३०×२=६० मास होते हैं यह स्पष्ट हो जाता है। 'एगे वीसुत्तरे पक्खसए' एक युग में १२० पक्ष होते हैं एक मास में २ पक्ष जब होते हैं तो एक वर्ष में २४ पक्ष और पांचवर्ष में २४×५=१२० पक्ष हिसाब से आजाते हैं। 'अट्ठारस तीसा अहोरत्तसया' एक युग में १८३० अहोरात्र होते हैं। क्योंकि हर एक अयन में १८३ दिन-रात होते हैं १८३ में १० की संख्यासे गुणा करने पर १८३० अहोरात आ जाते हैं। 'चउप्पण्णं मुहुत्तसहस्सा णवयसया पन्नत्ता', १८३० अहोरात के एक अहोरात के ३० मुहूर्त होने के हिसाब से ५४९०० मुहूर्त होते हैं। इस तरह चन्द्र सूर्य आदि कों की गतिका स्वरूप कहा ॥२०॥

છે અથવા દરેક ઋતુ બે માસની હોય છે અને ૫ (પાંચ) વર્ષાત્મક યુગમાં ૩૦ ઋતુઓ કહેવામાં આવી છે તો પછી ૩૦×૨=૬૦ માસ થાય છે એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. 'एगेवीसुत्तरे पक्खसए' એક યુગમાં ૧૨૦ પક્ષ હોય છે. એક માસમાં બે ૨ પક્ષ હોય તો એક વર્ષમાં ૨૪ પક્ષ અને પાંચ વર્ષમાં ૨૪×૫=૧૨૦ પક્ષ હિસાબ મુજબ આવી જાય છે. 'अट्ठारस तीसा अहोरत्तसया' એક યુગમાં ૧૮૩૦ અહોરાત હોય છે. કારણ કે દરેક અયનમાં ૧૮૩ દિવસ-રાત હોય છે. ૧૮૩ ને ૧૦થી ગુણવામાં આવે તો ૧૮૩૦ અહોરાત થઈ જાય છે. 'चउप्पण्णं मुहुत्तसहस्सा णवयसया पन्नत्ता' ૧૮૩૦ અહોરાતનાં એક અહોરાતના ૩૦ મુહૂર્ત હોવાના હિસાબે ૫૪૯૦૦ મુહૂર્ત થાય છે. આ રીતે ચન્દ્ર-સૂર્ય આદિકોની ગતિનું સ્વરૂપ કહ્યું. ॥૨૦॥

कइणं भंते ! णक्खत्ता पन्नत्ता ? गोयमा ! अट्ठावीसं णक्खत्ता पन्नत्ता, तं जहा-अभिई१ सवणो२ धणिट्ठा३ सयभिसया४ पुव्वभद्दवया५ उत्तरभद्दवया६ रेवई७ अस्सिणी८ भरणी९ कत्तिया१० रोहिणी११ मिगसिरा१२ अद्दा१३ पुणव्वसू१४ पूसो१५ अस्सेसा१६ मघा१७ पुव्वफग्गुणी१८ उत्तरफग्गुणी१९ हत्थो२० चित्ता२१ साई२२ विसाहा२३ अणुराहा२४ जिट्ठा२५ मूले२६ पुव्वासाढा२७। उत्तरासाढा२८ ॥सू० २०॥

छाया-योगो १ देवता २ ताराग्रं ३ गोत्रम् ४ संस्थानम् ५ चन्द्ररवियोगाः ६ ।
कुलानि ७ पूर्णिमा अमावास्या च ८ सन्निपातश्च ९ नेताश्च ॥१०॥

कति खलु भदन्त ! नक्षत्राणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! अष्टाविंशति नक्षत्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-अभिजित् १ श्रवणो २ धनिष्ठा ३ शतभिषक् ४ पूर्व भाद्रपदा ५ उत्तरभाद्रपदा ६ रेवती ७ अश्विनी ८ भरणी ९ कृत्तिका १० रोहिणी ११ मृगशिरा १२ आर्द्रा १३ पुनर्वसु १४ पुष्यो १५ ऽश्लेषा १६ मघा १७ पूर्वाफाल्गुनी १८ उत्तराफाल्गुनी १९ हस्त २० श्चित्रा २१ स्वातिः २२ विशाखा २३ अनुराधा २४ ज्येष्ठा २५ मूलम् २६ पूर्वाषाढा २७ उत्तराषाढा ॥ सू० २० ॥

टीका-'जोगो' योगः-सम्बन्धः, तत्र योगः अष्टाविंशते नक्षत्राणां किं नक्षत्रं चन्द्रेण सह दक्षिणयोगि किं वा नक्षत्रमुत्तरयोगि इत्यादिको दिग्योगः १ । 'देवय' देवता नक्षत्रदेवताः २ 'तारग्गं' ताराग्रम्-नक्षत्राणां तारा परिमाणम्, ३ 'गोत्त' गोत्राणि नक्षत्राणाम् ४,

---

नक्षत्राधिकार

इतने प्रकरण द्वारा हमने चन्द्र, सूर्य, ग्रह, नक्षत्र, और तारा इन पांच प्रकार के ज्योतिषी देवों की गति आदि का स्वरूप कहा अब योगादिक जो दश विजय हैं उन्हें प्रतिपादन करने के लिये इस अधिकार को प्रारम्भ करते हैं इस की द्वारगाथा इस प्रकार से है—

जोगो १ देव य २ तारग्ग ३ गोत्त ४ संठाणा चंदरविजोगा ६ कुलं ७ पुण्णिम अवमंसा य ८ सण्णिवाए य ९ णेता य १०

નક્ષત્રાધિકાર

આટલા પ્રકરણ દ્વારા અમે ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા એ પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષી દેવોની ગતિ આદિ સ્વરૂપ કહ્યું-હવે યોગાદિક જે દશ વિજય છે તેમનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આ અધિકારનો પ્રારમ્ભ કરીએ છીએ. આની દ્વારગાથા આ પ્રમાણે છે—

ટીકાર્થ-૧ जोगो २ देव य ३ तारग्ग ४ गोत्त ५ संठाणा ६ चंदरविजोगा ७ कुलं ८ पुण्णिम अवमंसा य ९ सण्णिवाए य १० णेता, य कइणं भंते ! णक्खत्ता पण्णत्ता' इत्यादि

'संठाणं' संस्थानम् नक्षत्राणाम्५, 'चंदरविजोगा' चन्द्र रवियोगः, चन्द्रेण रविणा च सह योगः-सम्बन्धः ६, 'कुलं' कुलानि-कुल संज्ञकानि नक्षत्राणि उपलक्षणत्वात् उपकुलानि कुलोपकुलानि कानि नक्षत्राणि इति कुलद्वारम्७। 'पुण्णिम अवमंसाय' पूर्णिमा अमावस्याश्च कति पूर्णिमाः कति अमावास्याश्च ८। 'सण्णिवाएय' सन्निपातः एतासामेव पूर्णिमाऽमावास्यानां सन्निपातः-परस्परापेक्षया नक्षत्राणां सम्बन्धः ९। 'णेताय' नेता च मासस्य परिसमापक त्रि चतुरादि नक्षत्रगणश्च, अनेन क्रमेण दशद्वाराणि भवन्ति। अथ च क्रमशो नक्षत्रैः सह

'कइणं भंते! णक्खत्ता पण्णत्ता'—

टीकार्थ-इस प्रकरण में जो दश अधिकार द्वार हैं वे इस गाथा द्वारा प्रकट किये गये हैं इस में प्रथम योगद्वार है। इसमें अट्ठाईस नक्षत्रों में कौनसा नक्षत्र चन्द्र के साथ दक्षिण योगी हैं? कौनसा नक्षत्र उत्तर योगी है? इत्यादिरूप से दिक् योगका कथन किया गया है द्वितीय द्वार नक्षत्र देवता द्वार है तृतीय ताराग्र द्वार है इसमें नक्षत्रों का परिमाण कथित हुआ है चतुर्थ गोत्रद्वार है-इसमें नक्षत्रों के गोत्रों का कथन हुआ है पंचम संस्थान द्वार है-इसमें नक्षत्रों के संस्थान-आकार का कथन हुआ है छठा चन्द्र रवियोग द्वार है-इसमें चन्द्र और रविका सहयोग सम्बन्ध प्रकट किया गया है ७ वां कुल द्वार है-इसमें कुल संज्ञक और उपलक्षण से कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र कौन कौन हैं यह प्रकट किया गया है ८ वां पूर्णिमा और अमावास्या द्वार है इसमें कितनी पूर्णिमा और कितनी अमावास्या हैं ऐसा प्रकट किया गया है ९ वां सन्निपात द्वार है इसमें इन्ही पूर्णिमाओं का और अमावास्यों का परस्पर की अपेक्षा से नक्षत्रों का सम्बन्ध कथित हुआ है १० वां नेता द्वार है इसमें मासका परिसमापक तीन चार

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જે દશ અધિકારદ્વાર છે તે આ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. આમાં પ્રથમ યોગદ્વાર છે. તેમાં અઠયાવીસ નક્ષત્રોનું કયું નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે દક્ષિણયોગી છે? કયું નક્ષત્ર ઉત્તરયોગી છે? ઈત્યાદિ રૂપથી દિકયોગનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય દેવનક્ષત્ર દેવતાદ્વાર છે. તૃતીય તારાગ્રદ્વાર છે જેમાં નક્ષત્રોનું પરિમાણ કથિત થયેલ છે ચતુર્થગોત્રદ્વાર છે-એમા નક્ષત્રોના ગોત્રોનું કથન છે. પંચમ સંસ્થાનદ્વાર છે. છઠું ચન્દ્રરવિયોગદ્વાર છે-એમાં ચન્દ્ર અને રવિનો સહયોગ સમ્બન્ધ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. સાતમું કુળદ્વાર છે. એમાં કુળસંજ્ઞક અને ઉપલક્ષણથી કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર કોણ કોણ છે એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું જે. આઠમું પૂર્ણિમા તથા અમાવસ્યાદ્વાર છે. એમાં કેટલી પૂર્ણિમા અને કેટલી અમાવસ્યા છે એ બતાવવામાં આવ્યું છે. નવમું સન્નિપાતદ્વાર છે જેમાં આ જ પૂર્ણિમાઓ અને અમાવસ્યાઓના પરસ્પરની અપેક્ષાથી નક્ષત્રોનો સમ્બન્ધ કહેવામાં આવ્યો છે. દશમું નેતાદ્વાર છે એમાં માસના પરિસમાપક ત્રણ ચાર આદિ નક્ષત્ર ગણ છે એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. હવે ક્રમશઃ નક્ષત્રો સાથે

दक्षिणादि दिग्योगो भवति तेन प्रथमतो नक्षत्रपरिपाटीं दर्शयन् आह—'कइणं भंते' इत्यादि, 'कइणं भंते ! णक्खत्ता पन्नत्ता' कति खलु कियत्संख्यकानि खलु भदन्त ! नक्षत्राणि प्रज्ञप्तानि—कथितानीति नक्षत्रसंख्याविषयकः प्रश्नः, भगवानाह—'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अट्ठावीसं णक्खत्ता पन्नत्ता' अष्टाविंशतिरष्टाविंशति संख्यकानि नक्षत्राणि प्रज्ञप्तानि—कथितानीत्युत्तरं भगवतः ।

तानेवाष्टाविंशति भेदान् दर्शयितुमाह—'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा—'अभिई' अभिजित् नक्षत्रं प्रथमम् १, 'सवणो' श्रवणनामकं द्वितीयम् २, 'धणिट्ठा' धनिष्ठानामकं तृतीयम् ३, 'सयभिसया' शतभिषक्नामकं चतुर्थं नक्षत्रम् ४, 'पुव्वभद्दवया' पूर्वभद्रपदा नामकं पञ्चमं नक्षत्रम् ५, 'उत्तरभद्दवया' उत्तरभद्रपदानामकं षष्ठं नक्षत्रम् ६, 'रेवई' रेवतीनामकं सप्तमं नक्षत्रम् ७। 'अस्सिणी' अश्विनीनामकमष्टमं नक्षत्रम् ८, 'भरणी' भरणीनामकं नवमं नक्षत्रम् ९, 'कत्तिया' कृत्तिकानामकं दशमं नक्षत्रम् १०, 'रोहिणी' रोहिणीनामकमेकादशं नक्षत्रम् ११, 'मियसिरा' मृगशिरः, एतन्नामकं द्वादशं नक्षत्रम् १२, 'अद्दा' आर्द्रानामकं

आदि नक्षत्रगण है यह प्रकट किया गया है। अब क्रमशः नक्षत्रों के साथ दक्षिणादि दिग्योग होता है, इस कारण सर्व प्रथम नक्षत्र परिपाटी को दिखाने के लिये सूत्रकार सूत्र कहते हैं—इसमें गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है–'कइणं भंते ! णक्खत्ता पण्णत्ता' हे भदन्त ! नक्षत्र कितने प्रकार के कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं—'गोयमा ! अट्ठावीसं णक्खत्ता पण्णत्ता' हे गौतम ! नक्षत्र २८ प्रकार के कहे गये हैं 'तं जहा' उनके नाम इस प्रकार से हैं—'अभिई १ सवणो २ धणिट्ठा, ३ सयभिसया ४ पुव्वभद्दवया ५; उत्तरभद्दवया ६, रेवई ७ अस्सिणी ८ भरणी ९ कत्तिया १० रोहिणी ११ मिगसिरा १२, अद्दा १३ पुणव्वसु १४ पूसो १५ अस्सेसा १६, मघा १७ पुव्व फग्गुणी १८ उत्तर फग्गुणी १९, हत्थो २० चित्ता २१ साई २२ विसाहा २३ अणुराहा २४ जिट्ठा २५ मूले २६ पुव्वासाढा २७ उत्तरासाढा २८, (१) अभिजित् नक्षत्र, (२) श्रवण नक्षत्र, (३) धनिष्ठा

દક્ષિણાદિ દિગ્યોગ થાય છે એ કારણે સર્વપ્રથમ નક્ષત્ર પરિપાટી દર્શાવવા માટે સૂત્રકાર સૂત્ર કહે છે—એમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે—'कइणं भंते ! णक्खत्ता पण्णत्ता' હે ભદન્ત ! નક્ષત્ર કેટલા કહેવામાં આવ્યા છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—"गोयमा ! अट्ठावीसं णक्खत्ता पण्णत्ता' હે ગૌતમ ! નક્ષત્ર ૨૮ કહેવામાં આવ્યા છે 'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—१ अभिइ २ सवणो ३ धणिट्ठा ४ सयभिसया ५ पुव्व भद्दवया ६ उत्तरभद्दवया ७ रेवइ ८, अस्सिणी ९ भरणी १० कत्तिया ११ रोहिणी १२ मिगसिरा १३ अद्दा १४ पुणव्वसु १५ पूसो १६ अस्सेसा १७ मघा १८ पुव्वफग्गुणी १९ उत्तरफग्गुणी २० हत्थो २१ चित्ता २२ साइ २३ विसाहा २४ अणुराहा २५ जिट्ठा २६ मूले २७ पुव्वासाढा २८ उत्तरासाढा' (१) અભિજિત્‌નક્ષત્ર (૨) શ્રવણનક્ષત્ર (૩) ધનિષ્ઠા

त्रयोदशं नक्षत्रम् १३ 'पुणव्वसु' पुनर्वसुनामकं चतुर्दशं नक्षत्रम् १४। 'पूसो' पुष्यः पुष्यनामकं पञ्चदशं नक्षत्रम् १५, 'अस्सेसा' अश्लेषानामकं षोडशं नक्षत्रम् १६, 'मघा' मघानामकं सप्तदशं नक्षत्रम् १७। 'पुव्वफग्गुणी' पूर्वाफाल्गुनी १८, 'उत्तरफग्गुणी' उत्तराफाल्गुनी १९, 'हत्थो' हस्तः २०, 'चित्ता' चित्रा २१, 'साई' स्वातीनामकं द्वाविंशतितमं नक्षत्रम् २२, 'विसाहा' विशाखानामकं त्रयोविंशतितमं नक्षत्रम् २३। 'अणुराहा' अनुराधानामकं चतुर्विंशतितमं नक्षत्रम् २४, 'जिट्ठा' ज्येष्ठानामकं पञ्चविंशतितमं नक्षत्रम् २५। 'मूलं' मूलनामकं षड्विंशतितमं नक्षत्रम् २६। 'पुव्वासाढा' पूर्वाषाढानामकं सप्तविंशतितमं नक्षत्रम् २७। 'उत्तरासाढा' उत्तराषाढानामकं मष्टाविंशतितमं नक्षत्रम् २८ तदेतानि नाम निर्देश-क्रमनिर्देशेन चाष्टाविंशति नक्षत्राणि कथितानि। ननु अश्विनी नक्षत्रादारभ्य रेवत्यन्तं नक्षत्रमाला अन्यत्र दृश्यते तत्कथं जिनशासने अभिजिन्नक्षत्रादारभ्योत्तराषाढपर्यन्ता नक्षत्रमालापठितेति चेत्सत्यम्-अयं य नक्षत्रावलिका क्रमोऽश्विन्यादिकः कृत्तिकादिकः लौकिकं क्रममुल्लंघ्य यत् जिनशासने कथितं तत् युगादौ चन्द्रेण सह अभिजिन्नक्षत्र योगस्य प्रथमं

नक्षत्र (४) शतभिषक् नक्षत्र (५) पूर्वभाद्रपदा नक्षत्र, (६) उत्तर भाद्रपदा, (७) रेवती, (८) अश्विनी, (९) भरणी (१०) कृत्तिका नक्षत्र (११) रोहिणी, (१२) मृगशिरा, (१३) आर्द्रा, (१४) पुनर्वसु, (१६) अश्लेषा, (१७) मघा (१८) पूर्वफाल्गुनी, (१९) उत्तर फाल्गुनी, (२०) हस्त, (२१) चित्रा, (२२) स्वाति (२३) विशाखा, (२४) अनुराधा, (२५) ज्येष्ठा, (२६) मूल, (२७) पूर्वाषाढा (२८) और उत्तराषाढा

शंका-अश्विनी नक्षत्र से लेकर रेवती नक्षत्र तक नक्षत्र माला अन्यत्र देखी जाती है तो फिर यहां जिन शासन में अभिजित् नक्षत्र से लेकर उत्तराषाढा नक्षत्र तक नक्षत्र माला क्यों पठित हुई है?

उत्तर-इस प्रकार से जो नक्षत्रावलिकारूप क्रम हैं जो कि अश्विनी आदिक एवं कृत्तिकादिक रूप लौकिक क्रम को उल्लंघन करके जिनशासन में कहा

નક્ષત્ર (૪) શતભિષક્નક્ષત્ર (૫) પૂર્વભાદ્રપદાનક્ષત્ર (૬) ઉત્તરભાદ્રપદા (૭) રેવતી (૮) અશ્વિની (૯) ભરણી (૧૦) કૃત્તિકાનક્ષત્ર (૧૧) રોહિણી (૧૨) મૃગશિરા (૧૩) આર્દ્રા (૧૪) પુનર્વસુ (૧૫) પુષ્ય (૧૬) અશ્લેષા (૧૭) મઘા (૧૮) પૂર્વફાલ્ગુની (૧૯) ઉત્તરફાલ્ગુની (૨૦) હસ્ત (૨૧) ચિત્રા (૨૨) સ્વાતિ (૨૩) વિશાખા (૨૪) અનુરાધા (૨૫) જ્યેષ્ઠા (૨૬) મૂલ (૨૭) પૂર્વાષાઢા અને (૨૮) ઉત્તરાષાઢા.

શંકા-અશ્વિનીનક્ષત્રથી લઈને રેવતીનક્ષત્ર સુધી નક્ષત્રમાળા અન્યત્ર જોવામાં આવે છે તો પછી અહીં જિનશાસનમાં અભિજિત્ નક્ષત્રથી લઈને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર સુધી નક્ષત્રમાળા કેમ કહેવામાં આવી છે?

ઉત્તર-આ રીતે જે નક્ષત્રાવલિકા રૂપ ક્રમ છે જે અશ્વિની આદિક અને કૃત્તિકાદિક રૂપ લૌકિક ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરીને જિનશાસનમાં કહેવામાં આવેલ છે તે યુગની આદિમાં

प्रवृत्तत्वात् । ननु यदि अभिजिन्नक्षत्रादारभ्य नक्षत्रावलिकाक्रमः क्रियते तदा नक्षत्रान्तराणामिव कथनं व्यवहारे उपयोगः किन्तु व्यवहारासिद्धत्वमेव अस्य नक्षत्रस्येति चेदत्रोच्यते—अभिजिन्नक्षत्रस्य चन्द्रेण सह योगकालस्याल्पीयस्त्वात् नक्षत्रान्तरानुप्रविष्टतयैव विवक्षणात् । व्यवहारासिद्धत्वमिति नक्षत्रावलिका प्रतिपादकं ॥ सू० २० ॥

अथ प्रथमोद्दिष्टं योगद्वारमाह—'एएसिणं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' इत्यादि ।

मूलम्—एएसि णं भंते अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं कयरे णक्खत्ता, जे णं सया चंदस्स दाहिणे णं जोगं जोएंति, कयरे णक्खत्ता जे णं सया चंदस्स उत्तरेणं जोगं जोएंति, कयरे णक्खत्ता जेणं चंदस्स दाहिणे ण वि उत्तरेण वि पमद्दंपि जोगं जोएंति, कयरे णक्खत्ता जे णं चंदस्स दाहिणे णं पि पमद्दं पि जोगं जोएंति कयरे णक्खत्ता जे णं सया चंदस्स पमद्दं जोगं जोएंति ? गोयमा ! एएसिणं अट्ठावीसाए णक्खत्ता णं तत्थ जे ते णक्खत्ता जेणं सया चंदस्स दाहिणेणं जोगं जोएंति, तेणं छ, तंजहा—

संठाण १ अद्दपूसोऽसिलेसहत्थो तहेव मूलो य । ६ ॥
बाहिरओ बाहिर मंडलस्स छप्पे ते णक्खत्ता । १ ॥

तत्थ णं जे ते णक्खत्ता जे णं सया चंदस्स उत्तरेणं जोगं जोएंति

गया है वह युगकी आदि में चन्द्र के अभिजित् नक्षत्र का सर्व प्रथम योग होता है इस दृष्टि को लेकर कहा गया है ।

शंका—यदि अभिजित् नक्षत्र से लेकर नक्षत्रावलिका का क्रम किया जाता है तो व्यवहार में नक्षत्रान्तरों की तरह इसका उपयोग क्यों नहीं हुआ है ? व्यवहार में तो इस नक्षत्र की असिद्धि ही है ?

उत्तर—अभिजित् नक्षत्र का चन्द्र के साथ का योगकाल बहुत अल्प होता है इसलिये दूसरे नक्षत्रों में अनुप्रविष्ट रूप से विवक्षित कर लिया जाता है ।२१।

ચન્દ્રની સાથે અભિજિત્ નક્ષત્રનો સર્વપ્રથમ યોગ થાય છે એ દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને કહેવામાં આવ્યું છે.

શંકા—જો અભિજિત્ નક્ષત્રથી આરંભીને નક્ષત્રાવલિકાક્રમ કરવામાં આવે છે તો વ્યવહારમાં નક્ષત્રાન્તરોની માફક આનો ઉપયોગ કેમ થયો નથી ? વ્યવહારમાં તો આ નક્ષત્રની અસિદ્ધિ જ છે ?

ઉત્તર—અભિજિત્ નક્ષત્રનો ચન્દ્રની સાથેનો યોગકાળ ઘણો જ ઓછો હોય છે આથી બીજા નક્ષત્રોમાં અનુપ્રવિષ્ટ રુપથી વિવક્ષિત કરી લેવામાં આવે છે. ।।સૂ૦૨૧।।

तेणं बारस, तं जहा अभिई सवणो धणिट्ठा सयभिसया पुव्वभद्दवया उत्तरभद्दवया रेवई अस्सिणी भरणी पुव्वाफग्गुणी उत्तराफग्गुणी साई, तत्थ णं जे ते णक्खत्ता जे णं सया चंदस्स दाहिणओ वि उत्तरओ वि पमद्दंपि जोगं जोएंति ते णं सत्त, तं जहा कत्तिया रोहिणी पुणव्वसू मघा चित्ता विसाहा अणुराहा, तत्थ णं जे ते णक्खत्ता जे णं सया चंदस्स दहिणओ वि पमद्दं पि जोगं जोएंति, ताओ णं दुवे आसाढाओ सव्व बाहिरए मंडले जोगं जोएंसुत्रा ३, तत्थ णं जे ते णक्खत्ते जे णं सया चंदस्स पमद्दं जोगं जोएइ सा णं एगा जेट्ठात्ति ॥सू० २१॥

छाया-एतेषां खलु भदन्त! अष्टाविंशते र्नक्षत्राणां कतराणि नक्षत्राणि खलु सदा चन्द्रस्य दक्षिणेन योगं योजयन्ति, कतराणि नक्षत्राणि यानि खलु सदा चन्द्रस्योत्तरेण योगं योजयन्ति, कतराणि नक्षत्राणि यानि खलु चन्द्रस्य दक्षिणेनापि उत्तरेणापि प्रमर्दमपि योगं योजयन्ति, कतराणि नक्षत्राणि यानि खलु सदा चन्द्रस्य दक्षिणेनापि प्रमर्दंपि योगं योजयन्ति, कतराणि नक्षत्राणि यानि खलु सदा चन्द्रस्य प्रमर्दं योगं योजयन्ति? गौतम! एतेषां खलु अष्टाविंशते र्नक्षत्राणां तत्र यानि तानि नक्षत्राणि यानि खलु सदा चन्द्रस्य दक्षिणेन योगं योजयन्ति तानि खलु षट्, तद्यथा-संस्थानम्, आर्द्रा पुष्यः ३, अश्लेषा ४, हस्त ५ तथैव मूलं च ६, बहिस्ताद् बाह्यमण्डलस्य षडेतानि नक्षत्राणि ।१। तत्र खलु यानि तानि नक्षत्राणि यानि खलु सदा चन्द्रस्योत्तरेण योगं योजयन्ति तानि खलु द्वादश तद्यथा-अभिजित् श्रवणो धनिष्ठा शतभिषक् पूर्वभद्रपदा उत्तरभद्रपदा रेवती अश्विनी भरणी पूर्वाफाल्गुनी उत्तराफाल्गुनी, स्वाती १२ तत्र खलु यानि तानि नक्षत्राणि यानि खलु सदा चन्द्रस्य दक्षिणेनापि उत्तरेणापि प्रमर्दमपि योगं योजयन्ति तानि खलु सप्त, तद्यथा-कृत्तिका १ रोहिणी २ पुनर्वसु ३ मघा ४ चित्रा ५ विशाखा ६ अनुराधा ७। तत्र ये ते नक्षत्रे ये खलु सदा चन्द्रस्य दक्षिणतोऽपि प्रमर्दमपि योगं योजयतः ते द्वे आषाढे सर्वबाह्ये मंडले योगमयुंक्ताम् योजयतः योजयिष्यतः, तत्र खलु यत् तत नक्षत्रम् यत् खलु सदा चन्द्रस्य प्रमर्दं योगं योजयति, सा खलु एका ज्येष्ठेति ॥सू०२१॥

अब सूत्रकार प्रथमोद्दिष्ट योग द्वार का कथन करते हैं

'एएसि णं भंते! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं'

टीकार्थ-गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'एएसि णं भंते! अट्ठावी-

---

હવે સૂત્રકાર પ્રથમોદ્દિષ્ટ યોગદ્વારનું કથન કરે છે-

'एएसि णं भंते! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' इत्यादि

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે-'एएसि णं भंते' अट्ठावीसाए

टीका—'एएसिणं भंते!' एतेषां पूर्वसूत्रे कथितानाम् 'अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' अष्टाविंशते रष्टाविंशति संख्यकानां नक्षत्राणामभिजिदादीनां मध्ये 'कयरे णक्खत्ता' कतराणि कति संख्यकानि नक्षत्राणि 'जे णं सया' यानि खलु नक्षत्राणि सदा—सर्वकालम् 'चंदस्स दाहिणेणं' चन्द्रस्य दक्षिणेन—दक्षिणतः 'जोगं जोएंति' दक्षिणस्यां व्यवस्थितानि योगं संबन्धं योजयन्ति अर्थात् सम्बन्धं कुर्वन्ति 'कयरे णक्खत्ता' कतराणि नक्षत्राणि 'जे णं सया' यानि खलु नक्षत्राणि सदा—सर्वस्मिन् काले 'चंदस्स उत्तरेणं जोगं जोएंति' चन्द्रस्योत्तरे उत्तरस्यां दिशि व्यवस्थितानि योगं योजयन्ति सम्बन्धं कुर्वन्ति 'कयरे णक्खत्ता' कतराणि नक्षत्राणि 'जेणं' यानि खलु 'चंदस्स दाहिणेणवि उत्तरेण वि पमद्दं वि' चन्द्रस्य दक्षिणेनापि दक्षिणस्यामपि, उत्तरेणापि—उत्तरस्यामपि प्रमर्दमपि नक्षत्रविमानानि विभिद्य मध्ये गमनलक्षणम् योगं संबन्धं योजयन्ति—कुर्वन्ति—अर्थात् केषां नक्षत्रविमानानां मध्येन चन्द्रोऽगच्छत् गच्छति गमिष्यतीत्यर्थः तथा—'कयरे णक्खत्ता जे णं चंदस्स दाहिणेणं पि पमद्दं पि जोगं जोएंति' कतराणि नक्षत्राणि यानि खलु चन्द्रस्य दक्षिणेन—दक्षिणस्यामपि प्रमर्द-

साए णक्खत्ताणं' हे भदन्त! इन २८ नक्षत्रों के बीच में 'कयरे णक्खत्ता' कितने वे नक्षत्र 'जे णं सया चंदस्स दाहिणेणं जोगं जोएंति' ऐसे हैं जो सदा चन्द्र की दक्षिण दिशा में व्यवस्थित होते हुए उसके साथ सम्बन्ध करते हैं? 'कयरे णक्खत्ता जे णं सया चंदस्स उत्तरेणं जोगं जोएंति' तथा कितने नक्षत्र ऐसे हैं जो सदा चन्द्र की उत्तर दिशा में व्यवस्थित होते हुए उसके साथ सम्बन्ध करते हैं? 'कयरे णक्खत्ता जे णं चंदस्स दाहिणेण वि उत्तरेण वि पमद्दं वि जोगं जोएंति' वे कितने नक्षत्र ऐसे हैं जो चन्द्र की दक्षिण दिशा में भी चन्द्र की उत्तर दिशा में भी नक्षत्र विमानों को तोड फोड करके चन्द्र के साथ योग करते हैं? अर्थात् किन नक्षत्र विमानों के बीच में से होकर चन्द्र की तरफ जाता है और जायेगा? 'कयरे णक्खत्ता जेणं चंदस्स दाहिणेणं वि पमद्दं वि जोगं जोएंति' जो चन्द्र की दक्षिण दिशा में भी नक्षत्र विमानों को तोड फोड करके भी चन्द्र के साथ

'णक्खत्ताणं' હે ભદન્ત! આ અઠયાવીસ નક્ષત્રોની વચમાં 'कयरे णक्खत्ता' કેટલા તે નક્ષત્ર 'जे णं सया चंदस्स दाहिणेणं जोगं जोएंति' કે જે સદા ચન્દ્રની દક્ષિણદિશામાં વ્યવસ્થિત થઈને તેનો સાથે સમ્બન્ધ કરે છે? 'कयरे णक्खत्ता जे णं सया चंदस्स उत्तरेणं जोगं जोएंति' તથા કેટલા નક્ષત્ર એવાં છે જે હમેશાં ચન્દ્રની ઉત્તરદિશામાં વ્યવસ્થિત થતાં થકા તેની સાથે સમ્બન્ધ કરે છે? 'कयरे णक्खत्ता जे णं चंदस्स दाहिणेण वि उत्तरेण वि पमद्दं वि जोगं जोएंति' કેટલાં નક્ષત્ર એવાં છે જે ચન્દ્રની દક્ષિણદિશામાં પણ ચન્દ્રની ઉત્તરદિશામાં પણ નક્ષત્ર વિમાનોને તોડીફોડીને ચન્દ્રની સાથે યોગ કરે છે? અર્થાત્ કયાં નક્ષત્રો વિમાનોની મધ્યમાં થઈને ચન્દ્ર તરફ જાય છે અથવા જશે? 'कयरे णक्खत्ता जेणं चंदस्स दाहिणेणं वि जोगं जोएंति' જે ચન્દ્રની દક્ષિણદિશામાં પણ નક્ષત્ર વિમાનોને તોડીફોડીને પણ

मपि योगं योजयन्ति तथा-'कयरे णक्खत्ता जेणं सया चंदस्स पमद्दं जोगं जोएंति' कतराणि नक्षत्राणि यानि खलु चन्द्रस्य सदा-सर्वकाले प्रमर्द यागं योजयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'एएसिणं अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' एतेषामुपर्युक्त सूत्रकथितानामष्टाविंशति नक्षत्राणाम् मध्ये 'तत्थ जे ते णक्खत्ता' तत्राष्टाविंशति नक्षत्रमध्ये यानि तानि नक्षत्राणि 'जेणं सया चंदस्स दाहिणेणं जोगं जोएंति' यानि खलु सदा चन्द्रस्य दक्षिणस्यां योगं योजयन्ति। 'तेणं छ' तानि खलु नक्षत्राणि षट्-षट्संख्याकानि कथितानि 'तं जहा'-तद्यथा 'संठाणं' संस्थानं मृगशिरः १ 'अद्द' आर्द्रा २ 'पुस्सो' पुष्यः ३ 'असिलेस' अश्लेषा ४ 'हत्थो' हस्तः-हस्तनामकं नक्षत्रम्, 'तहेव मूलोय' तथैव मूलंच 'बाहिराओ बाहिरमंडलस्स' बहिस्ताद् बाह्यमण्डलस्य चन्द्रसम्बन्धिनः पञ्चदश मण्डलस्य 'छप्पेते णक्खत्ता' षडपि एतानि नक्षत्राणि भवन्ति, अयं भावः-समस्तचारक्षेत्रप्रान्तवर्त्तित्वा दिमानि संस्थानादीनि षडपि नक्षत्राणि दक्षिणदिग् व्यवस्थायीनि, चन्द्रश्च द्वीपतो मण्डलेषु चरन् तेषां नक्षत्राणा

योग करते हैं वे नक्षत्र कितने हैं ? 'कयरे नक्खत्ता जेणं सया चंदस्स पमद्दं जोगं जोएंति' जो नक्षत्र सदा चन्द्र के साथ प्रमर्द योग करते हैं वे नक्षत्र कितने हैं ? इन सब प्रश्नों के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! एएसि णं अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं तत्थणं जेते णक्खत्ता जेणं चंदस्स दाहिणेणं जोअं जोएंति ते णं छ' हे गौतम ! ये जो अट्ठाईस नक्षत्र है सो इन अट्ठाईस नक्षत्रों के बीचमें जो नक्षत्र सदा चन्द्र की दक्षिण दिशा में चन्द्र के साथ योग करते हैं ऐसे वे नक्षत्र छ हैं 'तं जहा' उनके नाम इस प्रकार से है 'संठाणं' मृगशिरा नक्षत्र १ 'अद्द' आर्द्रा-नक्षत्र २, 'पुस्सो' पुष्यनक्षत्र ३, 'असिलेस' अश्लेषा नक्षत्र ४, 'हत्थो' हस्त-नक्षत्र ५, 'तहेव मूलोय' तथा मूल नक्षत्र, ६, 'बाहिराओ बाहिरमंडलस्स' वे ६ नक्षत्र चन्द्र सम्बन्धी जो १५ मंडल हैं उनके बाहर से ही योग करते हैं। तात्पर्य इसका ऐसा है-समस्त चार क्षेत्र के प्रान्तवर्ती होने से ये मृगशिरा आदि ६

ચન્દ્રની સાથે યોગ કરે છે એવા નક્ષત્ર કેટલાં છે? 'कयरे नक्खत्ता जे णं सया चंदस्स पमद्दं जोगं जोएंति' જે નક્ષત્ર સદા ચન્દ્રની સાથે પ્રમર્દયોગ કરે છે એવા નક્ષત્ર કેટલાં છે? આ સઘળાં પ્રશ્નોના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! एएसिणं अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं तत्थणं जे ते णक्खत्ता जेणं चंदस्स दाहिणेणं जोअं जोएंति तेणं छ' હે ગૌતમ ! આ જે અઠયાવીસ નક્ષત્ર છે આ અઠયાવીસ નક્ષત્રોની વચમાં જે નક્ષત્ર સદા ચન્દ્રની દક્ષિણ-દિશામાં ચન્દ્રની સાથે યોગ કરે છે એવા તે છ નક્ષત્ર છે 'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે. 'संठाणं' મૃગશીર્ષનક્ષત્ર ૧, 'अद्दा' આર્દ્રાનક્ષત્ર 'पुस्से' પુષ્યનક્ષત્ર 'असिलेस' અશ્લેષાનક્ષત્ર ૪, 'हत्थो' હસ્તનક્ષત્ર ૫, 'तहेव मूलोय' તથા મૂળનક્ષત્ર ૬ 'बाहिराओ बाहिरमंडलस्स' એ છ નક્ષત્ર ચન્દ્ર સમ્બન્ધી જે ૧૫ મંડળ છે તેમનાં બહાર રહીને જ યોગ કરે છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-સમસ્ત ચાર ક્ષેત્રના પ્રાન્તવર્તી હોવાથી આ મૃગશિરા વગેરે

मुत्तरदिगवस्थायीति भवति दक्षिणदिग्योगः। ननु यदि एवं मन्यते तदा 'बहिमूलोऽब्भंतरे अभिई' इति वचनात् मूलनक्षत्रस्यैव बहिश्चरत्वं सिद्ध्यति तथा अभिजित् नक्षत्रस्याभ्यन्तर-चारत्वं सिद्धं भवति तथा कथमत्र षडित्युक्तम् वक्ष्यमाणानन्तरसूत्रे च द्वादशाभ्यन्तरत इति वक्ष्यते इति चेदत्रोच्यते–मृगशिरः प्रभृतीनां षण्णामपि नक्षत्राणां समानेऽपि बहिश्चारित्वे मूलस्यैव सर्वापेक्षयापि बहिश्चारित्वम्, तेन 'बहिमूलो' इत्युक्तम्, तथाऽनन्तरोक्तसूत्रे वक्ष्य-माणानां द्वादशानामपि नक्षत्राणामभ्यन्तरमण्डलचारित्वे समानेऽपि अभिजिन्नक्षत्रस्यैव सर्वापेक्षयाऽभ्यन्तरवर्त्तित्वात् 'अब्भंतरे अभिई' इति कथितम् अतो न भवति पूर्वापरसन्द-

नक्षत्र दक्षिण दिशा में व्यवस्थित है और चन्द्र द्वीप से मण्डलों में गति करता करता उन नक्षत्रों की उत्तर दिशा में अवस्थित हो जाता है इस तरह दक्षिण दिग्योग बन जाता है।

शंका–यदि ऐसी बात मानी जाती है तो "बहिमूलोऽब्भंतरे अभिई" इस कथन के अनुसार मूलनक्षत्र ही बहिश्चर सिद्ध होता है और अभिजित् नक्षत्र अभ्यन्तर चर सिद्ध होता है। तो फिर यहां ६ कैसे–कहे? क्योंकि आगे कहे जाने वाले अनन्तर सूत्र में 'द्वादशाभ्यन्तरतः" ऐसा कहा जाने वाला है।

उत्तर–मृगशिरा आदि ६ नक्षत्रों में बहिश्चरता समान होने पर भी मूल-नक्षत्र में ही जो बहिश्चरता कही गई है वह सर्व की अपेक्षा से भी कही गइ है इस कारण 'बहिमूलो' ऐसा कहा गया है तथा–अनन्तर सूत्र में वक्ष्यमाण १२ नक्षत्रों में अभ्यन्तर मंडल चारिता समान होने पर भी अभिजित् नक्षत्र में ही सर्व की अपेक्षा अभ्यन्तर वर्तिता है इस कारण 'अब्भिंतरे अभिई' ऐसा कहा गया है अतः पूर्वापर संदर्भों में कोई विरोध आने जैसी बात नहीं है। इस

૬ નક્ષત્ર દક્ષિણદિશામાં વ્યવસ્થિત છે અને ચન્દ્ર દ્વીપથી મંડળોમા ગતિ કરતાં તે નક્ષત્રોની ઉત્તરદિશામાં અવસ્થિત થઇ જાય છે આ રીતે દક્ષિણદિગ્યોગ બની જાય છે.

શંકા–જો આ હકીકત માની લઈએ તો 'बहिर्मूलोब्भंतरे अभिई' આ કથન અનુસાર મૂળનક્ષત્ર જ બહિશ્ચર સિદ્ધ થાય છે અને અભિજિત્ નક્ષત્ર અભ્યન્તરચર સિદ્ધ થાય છે તો પછી અહીંયાં ૬ કઇ રીતે કહેવાયા ? કારણ કે આગળ કહેવામાં આવનારા અનન્તર સૂત્રમાં 'द्वादशाभ्यन्तरतः' એ પ્રમાણે કહેવામાં આવનાર છે ?

ઉત્તર–મૃગશિરા આદિ ૬ નક્ષત્રોમાં બહિશ્ચરતા સમાન હોવા છતાં પણ મૂળનક્ષત્રમાં જ જે બહિશ્ચરતા કહેવામાં આવી છે તે સર્વની અપેક્ષાથી પણ કહેવામાં આવી છે આથી 'वहिर्मूलो' એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તથા અનન્તર સૂત્રમાં વક્ષ્યમાણ ૧૨ નક્ષત્રોમાં અભ્યન્તર મંડળ ચારિતા સમાન હોવાથી પણ અભિજિત્ નક્ષત્રમાં જ સર્વની અપેક્ષા અભ્યન્તર વર્ત્તિતા છે આ કારણથી 'अब्भिंतरे अभिई' એવું કહેવામાં આવ્યું છે. આથી પૂર્વાપર સંદર્ભોમાં કોઇ વિરોધાભાસ થવા જેવી શકયતા રહેતી નથી આ રીતે ચન્દ્રથી

भयोर्निरोध इति। चन्द्राद् दक्षिणदिगवस्थितनक्षत्राणां स्वरूपं प्रदर्श्य चन्द्रोत्तरदिगवस्थित नक्षत्राणां स्वरूपं संख्यां च दर्शयितुमाह-'तत्थणं जेते' इत्यादि, 'तत्थ णं जेते णक्खत्ता' तत्र-तेषु नक्षत्रेषु मध्ये खलु यानि तानि नक्षत्राणि 'जेणं सया चंदस्स उत्तरेणं जोगं जोएंति तेणं बारस' यानि खलु नक्षत्राणि सदा-सर्वस्मिन् काले चन्द्रस्योत्तरेण-उत्तरस्यां दिशि योगं सम्बन्धं योजयन्ति-कुर्वन्ति, यानि नक्षत्राणि सर्वदैव चन्द्रस्योत्तरदिग्विभागे एव भवन्ति, तानि खलु द्वादश, द्वादशसंख्यकानि भवन्तीत्यर्थः तान्येव द्वादशभेदभिन्नानि नक्षत्राणि दर्शयितुमाह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'अभिई सवणो धणिट्ठा' अभिजित् श्रवणो धनिष्ठा 'सयभिसया' शतभिषक् 'पुव्वभद्दवया' पूर्वभद्रपदा 'उत्तरभद्दवया' उत्तरभद्रपदा, 'रेवई अस्सिणी भरिणी' रेवती अश्विनी भरणी 'पुव्वाफग्गुणी उत्तराफग्गुणी स ई' पूर्वाफाल्गुनी उत्तराफाल्गुनी स्वाती, एतानि द्वादशनक्षत्राणि अभिजिदादि स्वाती पर्यन्तानि सर्वदैव चन्द्रस्योत्तरदिग् विभागेन चन्द्रमसा संबन्धं कुर्वन्तीति। यद्यपि समवाय-

---

प्रकार से चन्द्र से दक्षिण दिग्वर्ती नक्षत्रों के स्वरूप को प्रकट करके अब चन्द्र के उत्तर दिग्वर्ती नक्षत्रों के स्वरूप और संख्या को प्रकट किया जाता है 'तत्थ णं जेते नक्खत्ता जे णं सया चंदस्स उत्तरेणं जोयं जोएंति' उन नक्षत्रों के बीच में जो नक्षत्र ऐसे हैं कि जो सदा चन्द्र की उत्तर दिशा में ही अवस्थित होकर योग करते हैं अर्थात् जो नक्षत्र सदा चन्द्र की उत्तर दिशा में ही रहते हैं 'तेणं बारस'' ऐसे वे नक्षत्र १२ हैं। 'तं जहा' उनके नाम इस प्रकार से हैं- 'अभिई, सवणो धणिट्ठा,' अभिजित् नक्षत्र, श्रवणनक्षत्र, धनिष्ठा नक्षत्र, 'सयभिसया' शतभिषक् नक्षत्र, 'पुव्वभद्दवया' पूर्व भाद्रपदानक्षत्र, 'उत्तर-भद्दवया' उत्तर भाद्रपदा नक्षत्र, 'रेवई अस्सिणी, भरणी' रेवतीनक्षत्र, अश्विनी-नक्षत्र, भरणीनक्षत्र, 'पुव्वाफग्गुणी, उत्तराफग्गुणी' पूर्वा फाल्गुनी नक्षत्र, उत्तराफाल्गुनी नक्षत्र, 'साई' और स्वातिनक्षत्र ये सब १२ अभिजित् आदि नक्षत्र सर्वदा चन्द्र की उत्तरदिशा में अवस्थित रहते हुए चन्द्रमा के साथ सम्ब

દક્ષિણ દિગ્વર્તી નક્ષત્રોના સ્વરૂપને પ્રકટ કરીને હવે ચન્દ્રના ઉત્તર દિગ્વર્તી નક્ષત્રોના સ્વરૂપ તેમજ સંખ્યાને પ્રકટ કરવામાં આવે છે-'तत्थणं जे ते णक्खत्ता जेणं सया चंदस्स उत्तरेणं जोयं जोएंति' તે નક્ષત્રોની વચમાં જે નક્ષત્ર એવા છે કે જે હમેશા ચન્દ્રની ઉત્તરદિશામાં જ અવસ્થિત થઈને યોગ કરે છે અર્થાત્ જે નક્ષત્ર સદા ચન્દ્રની ઉત્તર-દિશામાં જ રહે છે 'तेणं बारस' એવા નક્ષત્ર ૧૨ છે. 'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-'अभिइ सवणो धणिट्ठा' અભિજિત્ નક્ષત્ર, શ્રવણનક્ષત્ર ધનિષ્ઠાનક્ષત્ર 'सयभिसया શતભિષક્ નક્ષત્ર, 'पुव्वभद्दवया' પૂર્વભાદ્રપદાનક્ષત્ર, 'उत्तरभद्दवया' ઉત્તરભાદ્રપદાનક્ષત્ર 'रेवई अस्सिणी, भरणी' રેવતીનક્ષત્ર અશ્વિનીનક્ષત્ર ભરણિનક્ષત્ર, 'पुव्वाफग्गुणी, उत्तराफग्गुणी' પૂર્વાફાલ્ગુનીનક્ષત્ર ઉત્તરાફાલ્ગુનીનક્ષત્ર, 'साई' અને સ્વાતિનક્ષત્ર આ બધા ૧૨-અભિજિત્

योगसूत्रे 'अभिजियाणं णव णक्खत्ता चंदस्स उत्तरेणं जोगं जोएंति अभिई सवणो जाव भरणी' इति-कथितम् (अभिजिदादिकानि खलु नव नक्षत्राणि चन्द्रस्य उत्तरेण योगं योजयन्ति अभिजित् श्रवणो यावत् भरणी इतिच्छाया) चन्द्रत उत्तरेण नवानामेव योगकथनं विद्यते तथापि नवमसमवायानुरोधेन अभिजित् नक्षत्रमादौ कृत्वा नव संख्यकानामेव निरन्तर योगित्वेन विवक्षणात्, उत्तरयोगिनामपि पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनी स्वातीनक्षत्राणां कृत्तिका रोहिणी मृगशिरः प्रमुखनक्षत्रयोगानन्तरमेव योग संभवादिति ॥

चन्द्रात् दक्षिणोत्तरदिग्व्यवस्थितनक्षत्राणां नामानि प्रदर्श्य उभयतो योगयुक्तां नक्षत्राणां नामानिदर्शयितुमाह-'तत्थणं जेते' इत्यादि, 'तत्थणं जे ते णक्खत्ता' तत्र तेषु अष्टाविंशतिनक्षत्रेषु मध्ये खलु यानि तानि नक्षत्राणि 'जेणं खलु सया चंदस्स' यानि नक्षत्राणि

न्ध करते हैं-यद्यपि-समवाययोग सूत्र में 'अभिजियाणं णव णक्खत्ता चंदस्स उत्तरेणं जोगं जोएंति-अभिई, सवणो जाव भरणी' ऐसा पाठ कहा गया है इस पाठ से ऐसा समझाया गया है कि अभिजित्, श्रवण यावत् भरिणी ये नौ नक्षत्र सदा चन्द्र की उत्तर दिशा में अवस्थित रहते हुए चन्द्र के साथ योग करते हैं इस तरह के कथन से चन्द्र की उत्तर दिशा में नौ नक्षत्रों का ही योग कथित होता है-फिर भी नौवे समवाय के अनुरोध से अभिजित् नक्षत्र को आदि में करके नौ संख्यक नक्षत्रों को ही निरन्तर योगित्वरूप से विविक्षा हुई है इस से उत्तरयोगी भी पूर्व फाल्गुनी, उत्तर फाल्गुनी और स्वाती जो ये नक्षत्र है सो इन नक्षत्रों का कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिर आदि प्रमुखनक्षत्रों के योग के अनन्तर ही योग होना संभवित होता है। इस प्रकार चन्द्र से दक्षिण दिग्वर्ती और उत्तर दिग्वर्ती नक्षत्रों के नामको प्रकट करके अब उभयतो योग युक्त नक्षत्रों के नाम प्रकट किये जाते है-'तत्थ णं जे ते णक्खत्ता जे णं खलु सया चंदस्स दाहि-

---

આદિ નક્ષત્ર સર્વદા ચન્દ્રની ઉત્તરદિશામાં અવસ્થિત રહેતાં થકાં ચન્દ્રમાની સાથે સમ્બન્ધ કરે છે-જો કે-સમવાયયોગ સૂત્રમાં-'अभिजियाणं णव णक्खत्ता चंदस्स उत्तरेणं जोगं जोएंति-अभिइ, सवणो जाव भरणी' એવો પાઠ કહેવામાં આવ્યો છે. આ પાઠથી એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે કે અભિજિત્ શ્રવણ યાવત્ ભરણી આ નવ નક્ષત્ર સદા ચન્દ્રની ઉત્તરદિશામાં અવસ્થિત રહેતા થકા ચન્દ્રની સાથે યોગ કરે છે આ પ્રકારના કથનથી ચન્દ્રની ઉત્તર દિશામાં નવ નક્ષત્રોનો જ યોગ કથિત થાય છે-તો પણ નવમા સમવાયના અનુરોધથી અભિજિત્ નક્ષત્રને આદિમાં કરીને નવ સંખ્યક નક્ષત્રોની જ નિરન્તર યોગિત્વ રૂપથી વિવક્ષા થઇ છે. આથી ઉત્તરયોગી પણ પૂર્વફાલ્ગુની અને સ્વાતિ જે આ નક્ષત્ર છે તો આ નક્ષત્રોનો કૃતિકા, રોહિણી, મૃગશિર આદિ પ્રમુખ નક્ષત્રોના યોગની અનન્તર જ યોગ થવો સંભવિત થાય છે. આ રીતે ચન્દ્રથી દક્ષિણદિગ્વર્તી અને ઉત્તરદિગ્વર્તી નક્ષત્રોના નામો પ્રકટ કરીને હવે ઉભયતો યોગ યુક્ત નક્ષત્રોના નામ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-

खलु सदा-सर्वकालं चन्द्रस्य 'दाहिणओ वि उत्तरओ वि पमद्दं पि जोगं जोएंति तेणं सत्त' दक्षिणतोऽपि दक्षिणस्यामपि दिशि, उत्तरेणापि उत्तरस्यामपि दिशि, प्रमर्दमपि नक्षत्रविमानानि विभिद्य मध्ये गमनलक्षणं योगं संबन्धं योजयन्ति कुर्वन्ति तानि खलु नक्षत्राणि सप्त-सप्त-संख्यकानि भवन्ति। तानेव सप्तभेदान् दर्शयितुमाह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'कत्तिया रोहिणी पुणव्वसु मघाचित्ता विसाहा अणुराहा' कृत्तिकारोहिणी पुनर्वसु मघाचित्रा विशाखा अनुराधा चेति, एतेषां सप्तानामपि नक्षत्राणां त्रिधाऽपि योगो भवति, चन्द्रेण सहेत्यर्थः। यदपि स्थानाङ्ग सूत्रेऽष्टमाध्ययने समवाययोगसूत्रे च कथितम्। 'अट्ठणक्खत्ता चंदेण सद्धिं पमद्दं जोगं जोएंति कत्तिया रोहिणी पुणव्वसु मघा चित्ता विसाहा अणुराहा जेट्ठा' इति (अष्टौ नक्षत्राणि चन्द्रेण सार्द्धं प्रमर्दं योगं योजयन्ति, कृत्तिका रोहिणी पुनर्वसु मघा चित्रा विशाखा अनुराधा ज्येष्ठा इतिच्छाया) इति कथितमित्येकस्याधिक्यं प्रदर्शितम्,

णओ वि उत्तरओ वि पमद्दं वि जोगं जोएंति ते णं सत्त' उन २८ नक्षत्रों में से जो नक्षत्र सदा चन्द्र की दक्षिण दिशा में और उत्तर दिशा में इन दोनों दिशाओं में व्यवस्थित होते हुए प्रमर्द योग-नक्षत्र विमानों को भेद करके बीच में गमन रूप योग को-सम्बन्ध को करते हैं वे नक्षत्र सात हैं। 'तं जहा' उनके नाम इस प्रकार से हैं-(कत्तिया रोहिणी पुणव्वसु मघा, चित्ता विसाहा, अणुराहा' कृत्तिका रोहिणी, पुनर्वसु, मघा, चित्रा, विशाखा, और अनुराधा, इन नक्षत्रों का चन्द्र के साथ तीनों प्रकार का भी योग होता है। यद्यपि स्थानाङ्ग सूत्र में अष्टमअध्ययनमें समवाय योग सूत्र मे 'अट्ठणक्खत्ता चंदेण सद्धिं पमद्दंजोगं जोएंति कत्तिया, रोहिणी, पुणव्वसु, महा चित्ता, विसाहा अणुराहा जेट्ठा' ऐसा पाठ है- इसका भाव ऐसा है कि कृत्तिका, रोहिणी, पुनर्वसु, मघा, चित्रा, विशाखा, अनुराधा और ज्येष्ठा ये आठ नक्षत्र चन्द्र के साथ प्रमर्द योग करते हैं। सो इस पाठ में एक नक्षत्र की अधिकता प्रकट की गइ है। अतः अष्ट

'तत्थणं जे ते-णक्खत्ता जेणं खलु सया चंदस्स दाहिणओ वि उत्तरओ वि पमद्दं वि जोगं जोएंति तेणं सत्त' ते २८ नक्षत्रोमांथी जे नक्षत्र सदा चन्द्रनी दक्षिणुदिशामां अने उत्तरदिशामां ओ બે दिशाओमां व्यवस्थित थतां थकां प्रमर्द योग-नक्षत्र विमानोने भेदीने वच्चमां गमनरूप योगने-सम्बन्धने करे छे ओवा सात नक्षत्र छे'तं जहा' तेमना नाम आ प्रमाणे छे-'कत्तिया रोहिणी पुणव्वसु, मघा, चित्ता, विसाहा, अणुराहा' कृत्तिका रोहिणी, पुनर्वसु, मघा, चित्रा, विशाखा अने अनुराधा आ नक्षत्रोनो चन्द्रनी साथे त्रणे प्रकारनो पण योग थय छे जो के स्थानांग सूत्रमां आठमां अध्ययनमां समवाय योग सूत्रमां 'अट्ठणक्खत्ता चंदेण सद्धिं पमद्दं जोगं जोएंति, कत्तिया रोहिणी, पुणव्वसु महाचित्ता विसाहा अणुराहा जेट्ठा' ओवो पाठ छे-आनो भाव ओवो छे के-कृत्तिका, रोहिणी, पुनर्वसु, मघा, चित्रा, विशाखा, अनुराधा अने ज्येष्ठा आ आठ नक्षत्रो चन्द्रनी साथे प्रमर्दयोग करे

तत्राष्टसंख्यानुरोधेन एकस्यैव प्रमर्दितयोगस्य विवक्षितत्वेन ज्येष्ठानक्षत्रमपि संगृहीत मिति ॥ त्रिधा चन्द्रस्य योगं युञ्जतां नक्षत्राणां नामानि प्रदर्श्य यानि नक्षत्राणि दक्षिणतः प्रमर्दतश्च योगं योजयन्ति तेषां नामानि दर्शयितुमाह-'तत्थ णं जे ते' इत्यादि, 'तत्थणं जे ते णक्खत्ता' तत्राष्टाविंशति नक्षत्रेषु मध्ये खलु ये ते नक्षत्रे 'जेणं सया चंदस्स' ये खलु नक्षत्रे सदा सर्वकालं चन्द्रस्य 'दाहिणओ वि पमद्दंपि' दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि तथा प्रमर्दमपि 'जोगं जोएंति' योगं सम्बन्धं योजयतः कुरुतः 'ताओ णं दुवे आसाढाओ' ते खलु द्वे आषाढे पूर्वाषाढोत्तराषाढलक्षणे, ते हि प्रत्येकं चतुस्तारे, तत्र द्वे द्वे तारे सर्वबाह्यस्य पञ्चदशस्य मण्डलस्याभ्यन्तरतो भवतः, तथा द्वे द्वे तारे बहिर्भवतः, ततो द्वे द्वे तारे अभ्यन्तरत स्तयोर्मध्येन चन्द्रमागच्छति तदपेक्षया प्रमर्दं योगं योजयत इति कथ्यते, ये तु द्वे द्वे तारे बहिर्भूते चन्द्रस्य पञ्चदशेऽपि मण्डले चारं कुरुतः सदा चन्द्रस्य दक्षिणदिशि व्यवस्थिते तत-

---

संख्या के अनुरोध से एक ही प्रमर्दित योग विवक्षित होने से ज्येष्ठा नक्षत्र भी संगृहीत हो जाता है। 'तत्थ णं जेते णक्खत्ता दाहिणओ वि पमद्दंवि जोगं जोएंति' इन अट्ठावीस नक्षत्रों में से जो दो नक्षत्र सदा चन्द्र की दक्षिण दिशा में वर्तमान रह कर प्रमर्द योग को भी करते हैं 'ताओ णं दुवे असाढाओ' वे पूर्वाषाढा और उत्तराषाढा नामके दो नक्षत्र हैं। ये दोनों नक्षत्र चार चार ताराओं वाले हैं इन मे से दो तारे तो सर्वबाह्य जो १५ वां मण्डल है उसके भीतर हैं तथा दो तारे उस के बाहर हैं भीतर मे जो दो दो तारे हैं उनके बीचमे से होकर चन्द्रमा गमन करता है इस अपेक्षा यहां प्रमर्दयोग पूर्वाषाढा और उत्तराषाढा करते हैं ऐसा कहा है। तथा जो दो तारे बाहर है वे चन्द्र के १५ वें मण्डल पर गति करते हैं अतः वे सदा चन्द्र की दक्षिण दिशा मे व्यवस्थित रहते हैं। इस कारण वे चन्द्र की दक्षिण दिशा में प्रमर्द योग करते हैं ऐसा कहा गया है।

છે. આમ આ પાઠમાં એક નક્ષત્રની અધિકતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે આથી આઠ સંખ્યાના અનુરોધથી એક જ પ્રમર્દિત યોગ વિવક્ષિત હોવાથી જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર પણ, સંગૃહીત થઇ જાય છે. 'तत्थणं जे ते णक्खत्ता दाहिणओ वि पमद्दंवि जोगं जोएंति' આ અઠ્યાવીશ નક્ષત્રોમાંથી જે બે નક્ષત્ર સદા ચન્દ્રની દક્ષિણદિશામાં વર્ત્તમાન રહીને પ્રમર્દ-યોગ પણ કરે છે. 'ताओ णं-दुवे असाढाओ' તે પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા નામના બે નક્ષત્ર છે આ બંને નક્ષત્રો ચાર ચાર તારાઓવાળા છે. આમાંથી બે તારા તો સર્વબાહ્ય જે પંદરમું મંડળ છે તેની અંદર છે તથા બે તારા તેની બહાર છે. અંદરના ભાગમાં જે બબ્બે તારા છે તેમની વચમાંથી જઇને ચન્દ્રમાં ગમન કરે છે આ અપેક્ષા અત્રે પ્રમર્દયોગ પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા કરે છે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તથા જે બે તારા બહાર છે તેઓ ચન્દ્રના પંદરમાં મંડળ પર ગતિ કરે છે આથી તેઓ સદા ચન્દ્રની દક્ષિણદિશામાં વ્યવસ્થિત રહે છે. આ કારણે તેઓ ચન્દ્રની દક્ષિણદિશામાં પ્રમર્દયોગ કરે

स्तदपेक्षया दक्षिणेन योगं योजयत इति कथितमिति । 'सव्वबाहिरए मंडले जोगं जोयं सुवा ३' सर्वबाह्ये चन्द्रस्य मण्डले योगं सम्बन्धमयोजयताम्, योजयतः, योजयिष्यतः । सम्प्रति यन्नक्षत्रं केवलं प्रमर्दमेव योगं योजयति तन्नक्षत्रं दर्शयितुमाह–'तत्थणं जेते' इत्यादि, 'तत्थणं जे ते णक्खत्ते' तत्राष्टाविंशति नक्षत्रमध्येषु खलु यत् तन्नक्षत्रम् 'जेणं सया चंदस्स पमद्दं जोगं जोएइ साणं एगा जेट्ठा इति' यत् खलु सदा–सर्वकालं चन्द्रस्य प्रमर्दमेव योगं संबन्धं योजयति–करोति सा खलु एका ज्येष्ठा, एकमेव ज्येष्ठानामकं नक्षत्रं यत् केवलं चन्द्रस्य प्रमर्दमेव योगं करोतीति ॥ सू० २१ ॥

अष्टाविंशति नक्षत्राणां योगद्वारं निरूप्य सम्प्रति देवताद्वारं निरूपयितुं द्वाविंशतितमं सूत्रमाह–'एएसिणं भंते' इत्यादि ।

मूलम्–एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिई णक्खत्ते किं देवयाए पण्णत्ते ? गोयमा ! बम्हदेवया पन्नत्ते सवणे णक्खत्ते विण्हुदेवयाए पण्णत्ते धणिट्ठा वसुदेवया पन्नत्ता, एएणं कमेणं णेयव्वा, अणुपरिवाडी इमाओ देवयाओ–बम्हाविण्हूवसूवरुणे अय अभिवद्धी पूसे आसेजमे अग्गी पयावई सोमे रुद्दे अदिती वहस्सई सप्पे पिउभगे अज्जय सविआ तट्ठा वाउ इंदग्गी मित्तो इंदे निरई आउ विस्साय, एवं णक्खत्ताणं एयापरिवाडी णेयव्वा जाव उत्तरासाढा किं देवया पन्नत्ता ? गोयमा ! विस्सदेवया पन्नत्ता । एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिई णक्खत्ते कइतारे पन्नत्ते ? गोयमा ! तितारे पन्नत्ते, एवं

'सव्वबाहिरए मंडले जोगं जोयंसु वा३' इन दोनों नक्षत्रों ने सर्वबाह्य चन्द्र मंडल में पहिले सबन्ध किया है, अब भी वे करते हैं और आगे भी करेगे अब सूत्रकार जो नक्षत्र केवल एक प्रमर्द योग ही करता है उस नक्षत्र को प्रगट करते है 'तत्थणं जे ते णक्खत्ते जे णं सया चंदस्स पमद्दं जोगं जोएइ साणं एगा जेट्ठा' उन अट्ठावीस नक्षत्रों के बीच मे जो नक्षत्र सदा चन्द्र के साथ केबल एक प्रमर्द योग को ही करता है ऐसा वह नक्षत्र एक जेष्ठा ही है । ।२२॥

છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. 'सव्वबाहिरए मंडले जोगं जोयंसु वा' આ બંને નક્ષત્રોએ સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળમાં પ્રથમ સબન્ધ કર્યો છે અત્યારે પણ તેઓ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરતા રહેશે હવે સૂત્રકાર જે નક્ષત્ર કેવળ એક પ્રમર્દયોગ જ કરે છે તે નક્ષત્રને પ્રકટ કરે છે–'तत्थणं–जे ते णक्खत्ते जेणं सया चंदस्स पमद्दं जोगं जोएइ सा णं एगा–जेट्ठा' તે અઠયાવીશ નક્ષત્રોની વચ્ચે જે નક્ષત્ર સદા ચન્દ્રની સાથે કેવળ એક પ્રમર્દ યોગને જ કરે છે. એવું તે નક્ષત્ર એક જેષ્ઠા જ છે. ॥સૂ૦૨૨॥

णेयव्वा जस्स जइयाओ ताराओ, इमं च तं तारग्गं—तिग तिग पंचग-सय दुग दुग बत्तीसग तिगं तहतिगं च। छप्पंच गतिग एक्कग पंचगतिगं छक्कगं चेव ॥१॥ सत्तग दुग दुग पंचग एक्केक्कग पंचचउतिगं चेव। एक्कारसग चउक्कं चउक्कगं चेव तारग्गं ॥२॥ ॥सू० २२॥

छाया—एतेषां खलु भदन्त! अष्टाविंशति नक्षत्राणामभिजिन्नक्षत्रं किं देवताकं प्रज्ञप्तम्? गौतम! ब्रह्मदेवताकं प्रज्ञप्तम्, श्रवणनक्षत्रं विष्णु देवताकं प्रज्ञप्तम्, धनिष्ठा वसुदेवता प्रज्ञप्ता, एतेन क्रमेण नेतव्या, अनुपरिपाटीयं देवतानाम्:, ब्रह्माविष्णुर्वसुर्वरुणोऽजोऽभिवृद्धिः पूषा अश्वोयमोऽग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदिति बृहस्पतिः सर्पः पितृभगोऽर्यमा सविता-त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी मित्रइन्द्रो नैर्ऋत आपः विश्वाश्च। एवं नक्षत्राणां एषा परिपाटी नेतव्या यावदुत्तराषाढा किं देवता प्रज्ञप्ता? गौतम! विश्वदेवता प्रज्ञप्ता। एतेषां खलु भदन्त! अष्टाविंशति नक्षत्राणा मभिजिन्नक्षत्रं कि तारं प्रज्ञप्तम्? गौतम! त्रितारं प्रज्ञप्तम्, एवं नेतव्या यस्य यावत्तारागः, इदं च तत् ताराग्रम्, त्रिकं त्रिकं पञ्चशतं द्विकं द्विकं द्वात्रिंशत् त्रिकं तथा त्रिकं च। षट्पञ्चकं त्रिकमेकं पञ्चकं त्रिकं षट्कं चैव ॥१॥ सप्तकं द्विकं द्विकं पञ्चमेकैकं पञ्चचतुस्त्रिकं चैव। एकादशकं चतुष्कं चतुष्कमेव ताराग्रमितिच्छाया ॥२॥सू० २२॥

टीका—'एएसि णं भंते' एतेषामुपर्युक्तानां नक्षत्राणां खलु भदन्त! 'अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' अष्टाविंशते रष्टाविंशति संख्यकानां नक्षत्राणामभिजित्प्रमुखानां मध्ये 'अभिई णक्खत्ते किं देवयाए पन्नत्ते' अभिजिन्नामकं गणनया प्रथमं नक्षत्रं किं देवताकम् तत्र का देवता विद्यतेऽस्येति किं देवताकं प्रज्ञप्तम्—कथितम्, देवता स्वामी अधिपतिरित्यर्थः यस्या देवताया स्तुष्टया नक्षत्र तुष्टं भवति यस्या देवताया अतुष्टया चातुष्टं भवति नक्षत्रम्।

देवता द्वारका निरूपण

'एएसिणं भंते! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं'

टीकार्थ—गौतमस्वामिने इस सूत्र द्वारा प्रभु से ऐसा पूछा है—हे भदन्त! जो आपने २८ नक्षत्र कहे हैं उनमें से जो पहिला अभिजित् नामका नक्षत्र है उस नक्षत्र का स्वामी—देवता कौन है? नक्षत्र के देवता को तुष्टि होने से ही नक्षत्र तुष्ट हुआ और उसके देवता की अतुष्टि से नक्षत्र अतुष्ट हुआ माना जाता है

દેવતાદ્વારનું નિરૂપણ

'एएसि णं भंते। अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' इत्यादि

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે—હે ભદંત! આપે જે ૨૮ નક્ષત્ર કહેલા છે તેમાંથી જે પહેલું અભિજિત્ નામનું નક્ષત્ર છે તે નક્ષત્રના સ્વામી—દેવતા કોણ છે? નક્ષત્રના દેવતાની તુષ્ટિ થવાથી જ નક્ષત્ર તુષ્ટ રહે છે અને એના દેવતાની અતુષ્ટિથી નક્ષત્રનું અતુષ્ટ થવું માનવામાં આવે છે, આથી આજ અભિપ્રાયને લઈને અહીં

ननु यदा नक्षत्राणि स्वयमेव देवतारूपाणि तदा तत्र देवतान्तर स्वीकारे का युक्तिस्तदभावाच्च कथं नक्षत्रेषु देवतानामाधिपत्यमिति चेदत्रोच्यते-पूर्वभवोपार्जिततपस्तारतम्येन तपसः फलस्यापि तारतम्यदर्शनात् मनुष्यवत्, देवेष्वपि सेव्यसेवकभावस्यापि प्रतिपादनात्, यदाह-'सक्कस्स देविंदस्स देवरण्णो सोमस्स महारण्णो इमे देवा आणा उववायवयणणिद्देसे चिट्ठंति तं जहा-सोमकाइया सोमदेवकाइया विज्जुकुमारा विज्जुकुमारीओ अग्गिकुमारा अग्गिकुमारीओ वाउकुमारा वाउकुमारीओ चंदा सूरा गहा णक्खत्ता तारारूवा जे आवण्णे तहप्पगारा सव्वे ते तब्भत्तिया तब्भारिया सक्कस्स देविंदस्स देवरण्णो सोमस्स महारण्णो आणावयणणिद्देसे चिट्ठंति'

अतः इसी अभिप्राय को लेकर यहां गौतमस्वामीने इन नक्षत्रों के कौन कौन देवता है और प्रथम नक्षत्र का कौन देवता है यह जानने के लिये प्रश्न किया है।

शंका-जब नक्षत्र स्वयं ही देवता रूप है तो फिर इन के देवतान्तर मानने में क्या युक्ति है ? यदि इस सम्बन्ध में कोई युक्ति नहीं है तो फिर नक्षत्रों में देवताओं का अधिष्ठान कैसे हो सकता है ? उत्तर-पूर्वभव में उपार्जित तपकी तरतमता से तपके फल में भी तरतमता देखी जाती है मनुष्य की तरह देवों में भी सेव्य सेवक भावका प्रतिपादन तो शास्त्र में हुआ ही है जैसा कि 'सक्कस्स देविंदस्स देवरण्णो सोमस्स महारण्णो इमे देवा आणाउववायवयणनि-द्देसे चिट्ठंति-तं जहा सोमकाइया, सोमदेवकाइया विज्जुकुमारा विज्जुकुमारी ओ अग्गिकुमारा अग्गिकुमारीओ वाउकुमारा वाउकुमारीओ चंदा सूरा गहा-णक्खत्ता तारारूवा जे आवण्णे तहप्पगारा सव्वे ते तब्भत्तिया तब्भारिया सक्कस्स देविंदस्स देवरण्णो सोमस्स महरण्णो आणावयणणिद्देसे चिट्ठंति' इस

ગૌતમસ્વામીએ આ નક્ષત્રોના કયા કયા દેવતા છે અને પ્રથમ નક્ષત્રના કયા દેવતા છે એ જાણવા માટે પ્રશ્ન કર્યો છે.

શંકા-જ્યારે નક્ષત્ર જાતે જ દેવતા રૂપ છે તો પછી એમને દેવતાન્તર માનવા પાછળ શું પ્રયોજન છે ? જો આ સમ્બન્ધમાં કોઇ પ્રયોજન નથી તો પછી નક્ષત્રોમાં દેવતાઓનું અધિષ્ઠાન કઈ રીતે હોઈ શકે ?

ઉત્તર-પૂર્વભવમાં ઉપાર્જિત તપની તરતમતાથી તપના ફળમાં પણ તરતમતા જોવામાં આવે છે મનુષ્યની જેમ દેવોમાં પણ સેવ્યસેવક ભાવનું પ્રતિપાદન તો શાસ્ત્રમાં થયું જ છે જેમ કે 'सक्कस्स देविंदस्स देवरण्णो सोमस्स महारण्णो इमे देवा आणा उवायवयणा निद्देसे चिट्ठंति-तं जहा सोमकाइया सोमदेवकाइया विज्जुकुमारा विज्जुकुमारीओ अग्गिकुमारा अग्गिकुमारीओ वाउकुमारा वाउकुमारीओ चंदासूरागहा णक्खत्ता तारारूवा जे आवण्णे तहप्पगारा सव्वे ते तब्भत्तिया तब्भारिया सक्कस्स देविंदस्स देवरण्णो सोमस्स महारण्णो आणावयण णिद्देसे चिट्ठंति' આ શાસ્ત્રાન્તરના પ્રકરણમાં થયું છે. અતિસરળ હોવાથી અમે આ પ્રકરણની

(शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजः सोमस्य महाराज्ञ इमे देवा आज्ञोपपात वचननिर्देशे तिष्ठन्ति, तद्यथा–सोमकायिकाः सोमदेवकायिकाः, विद्युत्कुमाराः, विद्युत्कुमार्यः अग्निकुमाराः अग्निकुमार्यों वायुकुमारा वायुकुमार्यः, चन्द्राः सूर्याः ग्रहा नक्षत्राणि ताराऽरूपा ये अन्ये तथा प्रकाराः सर्वे ते तद्भक्तिकाः तद्भारिताः शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराज्ञः सोमस्य महाराज्ञ आज्ञावचननिर्देशे तिष्ठन्ति, इतिच्छाया) शास्त्रान्तरोद्भूत प्रकरणस्याति सरलतया व्याख्या न कृता प्राज्ञैः, स्वयमेवार्थानुसंधानं कर्तव्यम्, एतस्मात् प्रकरणात् इत्थं ज्ञायते यद् देवानामपि अधिपति भवति, अतोऽत्राधिपति 'विषयकः प्रश्नो नानुपपन्नः, तत्र देवशरीरप्राप्तियोग्य पूर्व भवोपार्जित तपः प्रभावात् देवगतिं प्राप्नुवन्ति, देवराजानुकूल्य पूर्वभवोपार्जितपुण्यप्रभावात् देवराजो भवतीति प्रश्नः, 'भगवानाह–गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'बम्हदेवया पन्नत्ते' ब्रह्मदेवताकं प्रज्ञप्तम्, अर्थात् अभिजिन्नक्षत्रस्य ब्रह्माख्यो देवविशेष एव देवता भवति इति भगवत उत्तरम् इति भावः। 'सवणे णक्खत्ते विण्हु देवयाए पण्णत्ते' श्रवणनक्षत्रं विष्णु देवताकं प्रज्ञप्तं कथितम्, यद्यपि अत्र प्रश्न सूत्रं नास्ति तथापि उत्तरसूत्रानुरोधात् प्रश्न सूत्रं स्वयमेवोन्नेयम्, कथमेवमितिचेत्, उच्यते–शिष्यस्याभिप्रायं जानन् गुरुः शिष्यमनोगतं प्रश्नं ज्ञात्वा निर्वचनसूत्रेणैव समाधानात्, आलापप्रकारश्चैवम् 'एएसिणं भंते ! अट्ठावीसाए

शास्त्रान्तर के प्रकरण में हुआ है इस प्रकरण को अति सरल होने से हम व्याख्या नहीं कर रहे हैं स्वयं ही इस विषय को समझलेना चाहिये इस उद्धृत प्रकरण से यह बात जानी जा सकती है कि देवों का भी अधिपति होता है इसलिये यहां अधिपति विषयका प्रश्न अनुचित नहीं है। जीव देवशरीर प्राप्ति के योग्य पूर्व भवो पार्जित तप के प्रभाव से देवगति प्राप्त करते हैं और देवराज के पद की प्राप्ति के अनुकूल पूर्व भवोपार्जित तप के प्रभाव से जीव देवराज होता है

अब गौतमस्वामी के प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! बम्हदेवया पन्नत्ते' हे गौतम ! अभिजित् नक्षत्र का स्वामी ब्रह्म नामका देव विशेष है 'सवणे णक्खत्ते विण्हु–देवयाए पण्णत्ते' श्रवण नक्षत्र का स्वामी विष्णुदेवता है यद्यपि यहां प्रश्न सूत्र नहीं है फिर भी उत्तर सूत्रके अनुरोध से प्रश्न सूत्र स्वयं ही उद्भावित

વ્યાખ્યા કરતાં નથી સ્વયં જ આ વિષયને સમજી લેવો જોઈએ આ ઉદ્ધૃત પ્રકરણથી એ હકીકત જાણી શકાય છે કે દેવોનો પણ અધિપતિ હોય છે આથી અહીં અધિપતિ વિષયક પ્રશ્ન અસ્થાને નથી. જીવ દેવશરીર પ્રાપ્તિને યોગ્ય પૂર્વભવોપાર્જિત તપના પ્રભાવથી દેવગતિ પ્રાપ્ત કરે છે અને દેવરાજના પદની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ પૂર્વભવોપાર્જિત તપના પ્રભાવથી જીવ દેવરાજ બને છે. હવે ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા થકા પ્રભુ કહે છે 'गोयमा ! बम्हदेवया पन्नत्ते' હે ગૌતમ ! અભિજિત્ નક્ષત્રના સ્વામી બ્રહ્મ નામના દેવ વિશેષ છે–'सवणे णक्खत्ते विण्हु- देवयाए पण्णत्ते' શ્રવણ નક્ષત્રના સ્વામી વિષ્ણુ દેવતા છે જો કે અત્રે પ્રશ્ન સૂત્ર નથી તો પણ ઉત્તર સૂત્રના અનુરોધથી પ્રશ્ન સૂત્ર સ્વયં

णक्खत्ताणं सवणणक्खत्ते किं देवयाए पन्नत्ते? गोयमा! सवणे णक्खत्ते विण्हुदेवयाए पन्नत्ते' हे भदन्त! एतेषामष्टाविंशति नक्षत्राणां मध्ये यदिदं श्रवणनामकं नक्षत्रम्, तत् किं देवताकम् अर्थात् श्रवणनक्षत्रस्य देवता का इति प्रश्नः, 'भगवानाह-'गोयमा!' हे गौतम! विष्णुदेवताकं प्रज्ञप्तं कथितम्, अर्थात् श्रवणनक्षत्रस्य देवता विष्णुर्भवतीति। एवमेव सर्वत्र प्रश्न वाक्यमुत्थाप्य तदनन्तरमुत्तरवाक्यं पूरणीयमिति। 'धणिट्ठा वसुदेवया पन्नत्ता' धनिष्ठा वसुदेवता प्रज्ञप्ता, अर्थात् धनिष्ठानक्षत्रस्य देवता वसुर्भवति इति। 'एवं एएणं कमेणं णेयव्वा अणुपरिवाडी' एवम्-उपर्युक्तेन एतेन प्रदर्शितेन क्रमेण-प्रकारेण अनुपरिपाटी-अभिजिदादि नक्षत्रपरिपाटीक्रमेण देवतानामावलिका नेतव्या भणितव्या 'इमाओ देवयाओ' इमा वक्ष्यमाणा स्ता देवता भवन्ति, तद्यथा-'बम्हा विण्हु' ब्रह्मा विष्णुः 'वसू वरुणे' वसुर्वरुणः 'अय अभिवद्धी' अजोऽभिवृद्धिः 'पूसे आसे' पुषनामको देवः नतु सूर्यपर्यायः तेन रेवत्येव पौष्णं सूर्यदेवताकमिति प्रसिद्धिः, अश्वनामको देवविशेषः 'जमे अग्गी' यमोऽग्निः, 'पयावईसोमे' प्रजापतिरपि देवविशेषः सोम चन्द्रनामको देवविशेषः, 'रुद्दे अदिती' रुद्रनामको देवविशेषः तथा अदितिः अदितिनामको देवविशेषः 'वहस्सई सप्पे' बृहस्पतिर्देवगुरुः तथा

करलेना चाहिये और वह इस प्रकार से-'एएसिणं भंते। अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं सवणणक्खत्ते किं देवयाए पण्णत्ते गोयमा! सवणे णक्खत्ते विण्हु देवयाए पण्णत्ते' इसी तरह से सर्वत्र प्रश्न वाक्य उत्थापित करके उसके अनन्तर वाक्य की पूर्ति करलेना चाहिये। 'धणिट्ठा-वसुदेवया पन्नत्ता' धनिष्ठा नक्षत्र का स्वामी वसुदेवता है 'एएणं कमेणं णेयव्वा अणुपरिवाडी इमाओ देवयाओ' इसी क्रम से-अभिजित् नक्षत्रादि की परिपाटी क्रम से-देवताओं की आवलिका कहलेना चाहिये 'वह देवताओं की आवलिका-नामावली-इस प्रकार से है-'बम्हा, विण्हू, वसू, वरुणे, अय, अभिवद्धी, पूसे, आसे, जमे, अग्गी, पयावई, सोमे, रुद्दे, अदिति, वहस्सई, सप्पे, पिउभगे, अज्जम, सविआ, तट्ठा, वाउ इंदग्गी, मित्तो, निरइ आउ, विस्साय' ब्रह्मा विष्णु, वसु, वरुण, अज, अभिवृद्धि, पूषा, अश्व,

---

જ ઉદ્‌ભાવિત કરી લેવું જોઇએ અને તે આ પ્રકારે-'एएसिणं भंते! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं सवणणक्खत्ते किं देवयाए पण्णत्ते, गोयमा! सवणे णक्खत्ते विण्हुदेवयाए पण्णत्ते' આવી જ રીતે સર્વત્ર પ્રશ્નવાક્ય ઉત્થાપિત કરીને તેની અનન્તર ઉત્તરવાક્યની પૂર્તિ કરી લેવી જોઇએ. 'धणिट्ठा वसुदेवया पन्नत्ता' ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના સ્વામી વસુદેવતા છે 'एएणं कमेणं णेयव्वा अणुपरिवाडीइमाओ देवयाओ' આજ ક્રમથી-અભિજિત્ નક્ષત્રાદિની પરિપાટીના ક્રમથી-દેવતાઓની આવલિકા કહી લેવી જોઈએ. તે દેવતાઓની આવલિકા-નામાવલી-આ પ્રમાણે છે-'बम्हा, विण्हू, वसू, वरुणे, अय, अभिवद्धी, पूसे, आसे, जमे, अग्गी, पयावइ, सोमे, रुद्दे, अदिति, वहस्सइ, सप्पे, पिउभगे, अज्जम, सविआ, तट्ठा, वाउ, इंदग्गी, मित्तो, निरइ, आउ, विस्साय' બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, વસુ, વરુણ, અજ, અભિવૃદ્ધિ પૂષા અશ્વ,

सर्पः सर्पनामको देवविशेषः 'पिउभगे' पितृनामको देवविशेषः तथा भगनामको देवविशेषः, 'अज्जम सविया' अर्यमा देवविशेषः स्तथा सवितासूर्यः । 'तट्ठा वाउ' त्वाष्टा-त्वष्टनामको देव-विशेषः तेन त्वाष्ट्री चित्रा इति प्रसिद्धम्, वायुः । 'इंदग्गी' इन्द्राग्नी, तत्रेन्द्रश्चाग्निश्च इति, इन्द्राग्नी, तेन विशाखाद्विदैवतमिति 'मित्तो इंदे' मित्रो मित्रनामको देवविशेषः तथा इन्द्रः 'निरई' नैर्ऋतो राक्षसः 'आउ' आपः जलनामको देवविशेषः तेन पूर्वाषाढातोयमिति प्रसिद्धम् 'विस्साय' विश्वेदेवास्त्रयोदशः, अत्राभिजिन्नक्षत्रस्य देवो ब्रह्मा श्रवणस्य विष्णुरेवं प्रकारेण यथासंख्येन देवनक्षत्रयोः प्रकारो ज्ञातव्यः, अभिजिदादित आरभ्योत्तरापाढा पर्यन्तं देवना माभियोगनीयमिति । संप्रति प्रकरणार्थ मुपसंहरन्नाह-'एवं इत्यादि, 'एवं णक्खत्ताणं एया परिवाडी णेयव्वा जाव उत्तरासाढा किं देवया पन्नत्ता ? गोयमा ! विस्सदेवया पन्नत्ता' एवं

यम अग्नि, प्रजापति, सोम, रुद्र, अदिति, बृहस्पति, सर्प, पितृ, भग, अर्यमा, सविता, त्वाष्टा, वायु, इन्द्राग्नि, मित्र, इन्द्र, नैर्ऋत, आप, और विश्वा इनमें पूषा यह देव विशेष है सूर्य पर्याय रूप यह नहीं है रेवती नक्षत्र ही पूषा देवता वाला है यह बात प्रसिद्ध ही है। अश्व एक देवता विशेष है बृहस्पति भी देव विशेष है सोम चन्द्र नामक देव विशेष का नाम है अदिति भी एक देव विशेष है त्वाष्टा-त्वष्टादेव विशेष का नाम है इसी के निमित्त से चित्रा नक्षत्र को त्वाष्ट्री कहा गया है विशाखा नक्षत्र दो देवताओं वाला है इसी से इन्द्र और अग्नि को यहां उसके दो स्वामि रूप से कहा है नैर्ऋत यह राक्षस विशेष है 'आप' से जल देवता कहा है इसी कारण पूर्वाषाढा नक्षत्र को 'तोय' ऐसे नाम से अभिहित किया गया है जैसा कि ऊपर में प्रकट किया गया कि अभिजित् नक्षत्र का देवता ब्रह्मा है, श्रवण नक्षत्र का देवता विष्णु है इसी प्रकार यथासंख्यरूप देवता और नक्षत्र का स्व स्वामी सम्बन्ध लगालेना चाहिये 'एवं णक्खत्ताणं एया परिवाडी

યમ, અગ્નિ પ્રજાપતિ, સોમ, રુદ્ર, અદિતિ, બૃહસ્પતિ, સર્પ, પિતૃ, ભગ અર્યમા સવિતા ત્વાષ્ટ્રા, વાયુ, ઇન્દ્રાગ્નિ, મિત્ર, ઇન્દ્ર, નૈઋત, આપ, અને વિશ્વા આમાં પૂષા એ દેવ વિશેષ છે. સૂર્યપર્યાય રૂપ આ નથી રેવતી નક્ષત્ર જ પૂષાદેવતાવાળું છે એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. અશ્વ એક દેવતા વિશેષ છે. બૃહસ્પતિ પણ દેવ વિશેષ છે. સોમચન્દ્ર નામ દેવ વિશેષનું નામ છે અદિતી પણ એક દેવ વિશેષ છે. ત્વાષ્ટા-ત્વાષ્ટ્ર દેવવિશે-ષનું નામ છે. આના નિમિત્તથી ચિત્રા નક્ષત્રને ત્વાષ્ટ્રી કહેવામાં આવ્યું છે. આથી જ ઇન્દ્ર અને અગ્નિને અહીં તેના બે સ્વામી રૂપથી કહેવામાં આવેલા છે. નૈઋત એ રાક્ષસ વિશેષ છે. 'આપ'થી જળદેવતા કહ્યા છે આ કારણે જ પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રને 'તોય' એવા નામથી અભિહિત કરવામાં આવેલ છે. જેમકે-ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવ્યું કે અભિજિત નક્ષત્રના દેવતા બ્રહ્મા છે શ્રવણ નક્ષત્રના દેવતા વિષ્ણુ છે એવી જ રીતે યથાસંખ્ય રૂપથી દેવતા અને નક્ષત્રના સ્વ સ્વામીસમ્બન્ધ લગાવી દેવો જોઇએ. 'एवं णक्खत्ताणं एया परिवाडी

नक्षत्राणामेषा परिपाटी नेतव्या यावत् उत्तराषाढा किं देवता प्रज्ञप्ता? गौतम! विश्वदेवता प्रज्ञप्ता 'एवमभिजिदादि प्रदर्शितप्रकारेण नक्षत्राणां श्रवणादीनाम् एषा उपर्युक्ता परिपाटी देवतानाम् नामानङ्किका नेतव्या-भणितव्या, कियत्पर्यन्तमेषा परिपाटी अनुसरणीया तत्राह-'जाव' इत्यादि, यावत् उत्तराषाढा किं देवता प्रज्ञप्ता? भगवानाह-हे गौतम! उत्तराषाढा विश्वदेवता प्रज्ञप्ता-कथितेति पर्यन्तं यावत्पदग्राह्यं भवति, तत्रैतथा ब्रह्मविष्णुवरुणादिलक्षणया परिपाट्या नतु परतिर्थिकप्रयुक्त अवश्ययमदहन कमलजादि-रूपया नेतव्या-परिसमाप्ति प्रापणीया यावदुत्तराषाढा किं देवता प्रज्ञप्ता-कथिता? गौतम! विश्वदेवता प्रज्ञप्तेति॥ सम्प्रति-कस्मिन् नक्षत्रे कियत्यस्तारा भवन्तीति दर्शयितुं तारा संख्या द्वारमाह-'एएसिणं' इत्यादि, 'एएसिणं भंते!' एतेषां खलु भदन्त! 'अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' अष्टाविंशतेरष्टाविंशति संख्यकानां नक्षत्राणाम् अभिजिदादि उत्तराषाढा नक्षत्रान्तानां मध्ये 'अभिई णक्खत्ते' अभिजिन्नामकं नक्षत्रम् कइतारे पन्नत्ते' कतितारं प्रज्ञप्तं कथितम्, तत्र कति-कियत्संख्यका स्तारा अस्य इति तारं भवतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, गोयमा' हे गौतम! तितारे पन्नत्ते' त्रितारं प्रज्ञप्तं तिस्रस्ताराःकथितम्, विद्यन्ते स्येति त्रितारं प्रज्ञप्तं कथितम्, तारा शब्देनात्र

णेयव्वा जाव उत्तरासाढा किं देवया पन्नत्ता' अन्तिम नक्षत्र उत्तराषाढा है सो यह देवता परिपाटी वहीं तक क्रमशः चलती जावेगी इस तरह वहां पर अन्त में जब ऐसा प्रश्न होगा कि उत्तराषाढा नक्षत्र का स्वामी कौन देवता है? तो वहां पर ऐसा उत्तरदेना चाहिये-कि हे गौतम! उत्तराषाढा का स्वामी विश्वे देवता है!

अब किस नक्षत्र में कितने तारे हैं यह प्रकट किया जाता है-इस में यही प्रश्न गौतमस्वामीने किया है 'एएसि णं भंते! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिजिई णक्खत्ते कई तारे पण्णत्ते' हे भदन्त! इन प्रदर्शित २८ नक्षत्रों में जो अभिजित नक्षत्र है वह कितने तारों वाला है? इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! तितारे पण्णत्ते' हे गौतम! अभिजित् नक्षत्र तीन तारों वाला है यहां प्रकरण ज्योतिष्क के सम्बन्ध का चल रहा है अतः तारा शब्द से यहां ज्योतिष्क विमानों का

णेयव्वा जाव उत्तरासाढा किं देवया पन्नत्ता' અન્તિમ નક્ષત્ર ઉત્તરાષાઢા છે તો આ દેવતા પરિપાટી ત્યાં સુધી જ ક્રમશ ચાલતી રહેશે. આ પ્રમાણે ત્યાં અન્તમાં જ્યારે એવો પ્રશ્ન થશે કે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રના સ્વામી કયા દેવતા છે? તો ત્યાં એવો જવાબ આપવો જોઈએ કે-હે ગૌતમ! ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રના સ્વામી વિશ્વે દેવતા છે.

હવે કયા નક્ષત્રમાં કેટલા તારા છે એ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આમાં એજ પ્રશ્ન ગૌતમસ્વામીએ કર્યો છે-'एएसि णं भंते! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिजिई णक्खत्ते कइ तारें पण्णत्ते' હે ભદન્ત! આ પ્રદર્શિત ૨૮ નક્ષત્રોમાં જે અભિજિત નક્ષત્ર છે તે કેટલા તારાવાળું છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! तितारे पण्णत्ते' હે ગૌતમ! અભિજિત્ નક્ષત્ર ત્રણ તારાવાળું છે. અત્રે જ્યોતિષ્કના સમ્બન્ધનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું

ज्योतिष्कविमानानि प्रकरणात् नक्षत्रजातीया ज्योतिष्काणां विमानानि इत्यर्थः संपद्यते, नतत्र पञ्चमजातीय ज्योतिष्कास्तरकाः, नहिविभिन्नजातीयानां ताराणां द्वित्रादि विमानैरेकं नक्षत्रमित्याकारको व्यवहारः साधीयान् (सम्यक्) अन्यजातीयविमानसमुदाये नान्यजातीयः समुदायी भविष्यति विरोधात्, नक्षत्राणां विमानानि महान्ति भवन्ति, ताराणां विमानानि तु लघूनि, तथा जम्बूद्वीपनामक सर्वमध्यवर्ति द्वीपे एक चन्द्रस्य तारकाणां कोटाकोटीनां षट्-षष्टिः सहस्राणि नवशतानि पञ्चसप्ततिश्च या संख्या कथिता सापि अतिशयति, नक्षत्रसंख्या च अष्टाविंशतिरूपा सा मूलत एव समुच्छिद्येत! अथैतेषां ताराविमानानां के स्वामिनो भवन्ति इति चेदत्रोच्यते-अभिजिदादि नक्षत्राण्येव स्वामिनो भवन्ति, तथा कश्चित् धनाधिपति धनाढयो गृहद्वयस्य गृहत्रयस्य चाधिपति र्भवतीति। 'एवं णेयव्वा जस्स जइयाओ ताराओ'

ही ग्रहण हुआ है ज्योतिष्क के भेदों की गणना में जो पांच वे भेद रूप तारा रूप हैं वे यहां गृहीत नहीं हुए हैं। क्योंकि विभिन्न जातीय ताराओं के दो तीन आदि विमानों से युक्त एक नक्षत्र है ऐसा व्यवहार सम्यक् नहीं होता है अन्य जातीय के विमान समुदाय में अन्य जातीय समुदायी नहीं होगा क्योंकि ऐसा होने में विरोध आता हैं नक्षत्रों के विमान बहुत बडे होते हैं और ताराओं के विमान छोटे होते हैं तथा जम्बूद्वीप नामके सर्वमध्यवर्ति द्वीप में एक चन्द्र के तारों की ६६९७५ जो संख्या कही गइ है वह भी अतिशयित है क्योंकि नक्षत्रों की तो संख्या मूल में २८ ही है। सो एसी मान्यता में वह भंग हो सकता है। इन तारा विमानों के स्वामी कौन है? इस आशंका में यह प्रकट किया जाता है कि जैसा कोइ धनाधिपति धनाढय गृह द्वय का या गृह त्रय का स्वामी होता है इसी प्रकार से अभिजित् आदि नक्षत्र ही इन के स्वामी होते हैं 'एवं णेयव्वा

છે આથી તારા શબ્દથી અહીં જ્યોતિષ્કના ભેદોની ગણનામાં જે પાંચમા ભેદ રૂપ તારા રૂપ છે તે અહીં ગૃહીત થયાં નથી પરન્તુ જ્યોતિષ્ક વિમાનોનું જ ગ્રહણ થયું છે, કારણ કે વિભિન્ન જાતીય તારાઓના બે ત્રણ આદિ વિમાનોથી યુક્ત એક નક્ષત્ર છે એવો વ્ય-વહાર સમ્યક્ થતો નથી, અન્ય જાતીયના વિમાન સમુદાયમાં અન્યજાતીય સમુદાયી થશે નહીં કારણ કે આ પ્રમાણે થવામાં વિરોધાભાસ થાય છે. નક્ષત્રોના વિમાન મહાકાય હોય છે જ્યારે તારાઓના વિમાન નાના કદના હોય છે તથા જમ્બૂદ્વીપ નામના સર્વ મધ્ય વર્તિ દ્વીપમાં એક ચન્દ્રના તારાની જે ૬૬૯૭૫ની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે તે પણ અતિશયોક્તિ ભરેલી છે કારણ કે નક્ષત્રોની સંખ્યા જ મૂળમાં ૨૮ જ છે તેથી આવી માન્યતામાં તેનો ભંગ થઈ શકે છે. આ તારા વિમાનોના સ્વામી કોણ છે? આ આશંકામાં એ પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે જેમ કોઈ ધનાધિપતિ-ધનાઢ્ય બે ઘરનો અથવા ત્રણ ઘરનો સ્વામી હોય છે. એવી જ રીતે અભિજિત્ આદિ નક્ષત્રો જ એમના સ્વામી હોય છે. 'एवं णेयव्वा जस्स जइयाओ ताराओ' અભિજિત્ નક્ષત્રમાં પ્રતિપાદિત પદ્ધતિના

एवमभिजिन्नक्षत्रन्यायेन नेतव्या यस्य नक्षत्रस्य यावत्यो यावत्संख्यकाः तारास्ता नेतव्याः 'इमं च तं तारग्गं' इदं वक्ष्यमाणं तत् ताराग्रम्-तारासंख्यापरिमाणम् यस्य नक्षत्रस्य यावती तारा, तासां ताराणां संख्याप्रदर्शन मित्थम् भवति, तद्यथा-'तिगतिग पंचग सयदुग' त्रिकं त्रिकं पञ्चकं शतं द्विकम् तत्राभिजिन्नक्षत्रस्य त्रिकं तारा त्रितयं भवति, एवं त्रिकं तारात्रितयं श्रवणनक्षत्रस्य भवति, तथा धनिष्ठा नक्षत्रस्य तारा पञ्चकं भवति, तथा शतभिषक् नक्षत्रस्य ताराशतं भवति। पूर्वभाद्रपदनक्षत्रस्य ताराद्वयं भवति। 'दुगबत्तीसतिगं तह तिगंच' द्विकं द्वात्रिंशत् त्रिकं तथा त्रिकं च, तत्रोत्तरभाद्रपदनक्षत्रस्य ताराद्विकं भवति, रेवती नक्षत्रस्य द्वात्रिंशत्तारा भवन्ति, अश्विनी नक्षत्रस्यापि तारा त्रिकं भवति तथा भरणी नक्षत्रस्यापि तारा त्रिकं भवति 'छप्पंचगतिग एक्कगपंचग तिगछक्कगं चेव' षट्पञ्चकं त्रिकमेककं पञ्चकं त्रिकं षट्कं चैव, तत्र कृत्तिकायाः स्तारा षट्कम्, रोहिणी नक्षत्रस्य तारा पञ्चकम्, मृगशिरसस्तारा त्रिकं भवति, आर्द्रानक्षत्रस्यैककं तारा विमानं भवति, पुनर्वसु नक्षत्रस्य तारा पञ्चकं भवति, पुष्यनक्षत्रस्य तारा त्रिकं भवति, अश्लेषानक्षत्रस्य तारा षट्कं भवतीति। 'सत्तग दुगदुग

जस्स जइयाओ ताराओ' अभिजित नक्षत्र में प्रतिपादित पद्धति के अनुसार जिस नक्षत्र के जितने तारे हैं वे नक्षत्र ही उन तारों के अधिपति हैं ऐसा जानना चाहिये सो अब यही प्रकट किया जाता है कि किन किन नक्षत्रों के कितने कितने तारे हैं-'तिग तिग पंचग सय दुग' अभिजित नक्षत्र के तीन तारे हैं श्रवण नक्षत्र के भी तीन तारे हैं धनिष्ठ नक्षत्र के पांच तारे हैं शतभिषक नक्षत्र के है सौ तारे हैं पूर्व भाद्रपदा नक्षत्र के दो तारे हैं 'दुग बत्तीसतिगं तह तिगंच' उत्तरभाद्रपदा नक्षत्र के दो तारे है रेवती नक्षत्र के ३२ तारे हैं अश्विनी नक्षत्र के ३ तारे हैं भरणी नक्षत्र के ३ तारे हैं 'छप्पंचक तिग एक्कग पंचग तिग छक्कगंचेव' कृत्तिका नक्षत्र के ६ तारे है रोहिणी नक्षत्र के ५ तारे है मृगशिरा नक्षत्र के तीन तारे हैं आर्द्रा नक्षत्र का एक तारा है पुनर्वसु नक्षत्र के पांच तारे हैं पुष्य नक्षत्र के ३ तारे है अश्लेषा नक्षत्र के ६ तारे है 'सत्तग दुग

અનુસાર જે નક્ષત્રના જેટલા તારા છે તે નક્ષત્ર જ તે તારાઓના અધિપતિ છે એમ જાણવું જોઈએ આથી હવે એ જ પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે કયા કયા નક્ષત્રોના કેટલા કેટલા તારા છે? 'तिगतिग पंचग सयदुग' અભિજિત નક્ષત્રના ત્રણ તારા છે. શ્રવણ નક્ષત્રના પણ ત્રણ તારા છે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના પાંચ તારા છે. શતભિષક નક્ષત્રના એકસો તારા છે, પૂર્વભદ્રપદા નક્ષત્રના બે તારા છે 'दुगबत्तीसतिगं तह तिगं च' ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રના બે તારા છે. રેવતી નક્ષત્રના ૩૨ તારા છે. અશ્વિની નક્ષત્રના ૩ તારા છે. ભરણી નક્ષત્રના ૩ તારા છે. 'छप्पन्नं कतिग एक्कग पंचगतिग छक्कगं चेव' કૃત્તિકા નક્ષત્રના ૭ તારા છે રોહિણી નક્ષત્રના ૫ તારા છે. મૃગશિરા નક્ષત્રના ત્રણ તારા છે. આર્દ્રા નક્ષત્રનો એક તારો છે પુનર્વસુ નક્ષત્રના પાંચ તારા પુષ્ય નક્ષત્રના ૩ તારા છે અશ્લેષા

पंचग एक्केक्कग पंच चउतिगं चेव' सप्तकं द्विकं द्विकं पञ्चक मेकैककं पञ्चकं चतुस्त्रिकं चैव, तत्र मघानक्षत्रस्य तारा सप्तकं भवति, पूर्वफाल्गुनी नक्षत्रस्य तारा द्विकं भवति, तथा उत्तरफाल्गुनी नक्षत्रस्यापि तारा द्विकमेव भवति, हस्तनक्षत्रस्य तारा पञ्चकं भवति, चित्रानक्षत्रस्य एकमेव तारा विमानं भवति तथैव स्वाती नक्षत्रस्यापि एकमेव ताराविमानं भवति, विशाखा नक्षत्रस्य तारापञ्चकं भवति, अनुराधानक्षत्रस्य तारा चतुष्कं भवति, ज्येष्ठानक्षत्रस्य तारात्रिकं भवतीति। 'एक्कारसग चउक्कं चउक्कगं चेव तारग्गं' एकादशकं चतुष्कं चतुष्कमेव च तारागम्, तत्र मूलनक्षत्रस्यैकादशकमेकादशसंख्याकं ताराविमानम्, तथा पूर्वाषाढानक्षत्रस्य ताराचतुष्कं भवति, उत्तराषाढा नक्षत्रस्यापि ताराचतुष्कमेव भवति, तारागम् उपर्युक्तप्रकारेण तारा संख्यापरिमाणं व्याख्यातं भवति। अथात्र प्रतिनक्षत्रं तारा संख्यापरिमाणप्रदर्शनस्य किं प्रयोजनमिति चेदत्रोच्यते-यन्नक्षत्रं यावत्तारासंख्यापरिमाणकं भवति तत्संख्यकां तिथिं सर्वत्र शुभकामे वर्जयेत्, यथा शतभिषग् रेवती नक्षत्रयोः क्रमेण शतस्य द्वात्रिंशतश्च

दुग पंचग एक्केक्कग पंच चउतिगं चेव' मघा नक्षत्र के सात तारे हैं पूर्वफाल्गुनी नक्षत्र के दो तारे हैं उत्तराफाल्गुनी नक्षत्र के भी २ तारे हैं हस्त नक्षत्र के पांच तारे हैं, चित्रा नक्षत्र का एक ही तारा विमान है इसी तरह स्वाति नक्षत्र का भी एक ही तारा विमान है विशाखानक्षत्र के ५ तारें हैं अनुराधा नक्षत्र के ४ तारे हैं ज्येष्ठा नक्षत्र के ३ तारें हैं 'एक्कारसगचउक्क चउक्कगंचेव तारग्गं' मूल नक्षत्र के ११ तारा विमान हैं पूर्वाषाढा नक्षत्र के चार तारे हैं उत्तराषाढा नक्षत्र के भी चार तारें हैं इस तरह से यह नक्षत्रों के ताराओं की संख्या का प्रमाण कहा गया है।

शंका-यहां हर एक नक्षत्र के ताराओंकी संख्या का परिमाण प्रदर्शित करने का क्या प्रयोजन है ?

उत्तर-जो नक्षत्र जितने ताराओं की संख्या वाला कहा गया है उस संख्या वाली तिथि सदा शुभ काम में छोड देनी चाहिये जैसे-शतभिषक् नक्षत्र के एक

નક્ષત્રના ૬ તારા છે, 'सत्तगदुगदुग पंचग एक्केक्कग पंचगउ तिगं चेव' મઘા નક્ષત્રના સાત તારા છે. પૂર્વફાલ્ગુની નક્ષત્રના બે તારા છે, ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રના પણ બે તારા છે. હસ્ત નક્ષત્રના પાંચ તારા છે ચિત્રા નક્ષત્રનું એક જ તારા વિમાન છે એજ રીતે સ્વાતિ નક્ષત્રનું પણ એક જ તારાવિમાન છે. વિશાખા નક્ષત્રના ૫ તારા છે અનુરાધા નક્ષત્રના ચાર તારા છે. જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રના ૩ તારા છે. 'एक्कारसगचउक्कं चउक्कगं चेव तारग्गं' મૂળ નક્ષત્રના ૧૧ તારા વિમાન છે, પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રના ચાર તારા છે, ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રના પણ ચાર તારા છે. આ રીતે આ નક્ષત્રોના તારાઓની સંખ્યાનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે.

શંકા—અહીં દરેક નક્ષત્રોના તારાઓની સંખ્યાનું પરિમાણ પ્રદર્શિત કરવાનું શું પ્રયોજન છે?

ઉત્તર—જે નક્ષત્ર જેટલા તારાઓની સંખ્યાવાળું કહેવામાં આવ્યું છે તે સંખ્યાવાળી તિથિ સદા શુભ કાર્યમાં છોડી દેવી જોઈએ જેમકે—શતભિષક્ નક્ષત્રના એકસો તારા અને

तिथिभिर्भागे हृते सति यदवशिष्टं तत्प्रमाणा तिथिः शुभकार्ये सर्वत्र वर्जनीयेति द्वाविंशति-सूत्रस्य व्याख्यायां देवताद्वारं समाप्तिपूर्वकं सूत्रव्याख्यानमपि समाप्तं भवति ॥ सू० २२ ॥

॥ अथगोत्रद्वारमाह ॥

अत्र यद्यपि नक्षत्राणा मभिजिदादीनां स्वरूपतो न गोत्रसंभवः, यतो लोके एवं दृश्यते-यथा गर्गस्यापत्य संतानो गर्गगोत्रमिति, न खलु एतादृशं गोत्रं संभवति नक्षत्राणाम्, नक्षत्राणामौपपातिकत्वात् तथापि यस्मिन् नक्षत्रे शुभैरशुभैर्वा ग्रहैः समानं यस्य गोत्रस्य यथाक्रमं शुभमशुभं वा यथाक्रमं भवति तदेव गोत्रं तस्य नक्षत्रस्य भवतीति कृत्वा नक्षत्राणामपि गोत्र-संभवो भवति ततो गोत्रप्रश्नार्थं तत्सूत्रमाह-'एएसिणं भंते ! अट्ठाविसाए णक्खत्ताणं' इत्यादि ।

मूलम्-एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिई णक्खत्ते किं गोत्ते पन्नत्ते ? गोयमा ! मोग्गलायणसगोत्ते पन्नत्ते

गाहा-मोग्गलायण१ संखायणे य२ तह अग्ग भाव३ कणिल्ले४ ।
तत्तो य जाउकण्णे५ धणंजए६ चेव बोधव्वे ॥१॥
पुस्सायणे य७ अस्सायणे य८ भग्गवेसे य९ अग्गिवेसे य१० ।
गोयमं भारद्दाए१२ लोहिच्च चेव वासिट्ठे१४ ॥२॥
ओमज्जायण१५ मंडव्वायणे य१६ पिंगायणे य गोवल्ले
कासवकोसिय२० दब्भाय चामरच्छाय सुंगाय२३ ॥३॥
गोवल्लायण तेगिच्छायणे य कच्चायणे२६ हवइ मूले ।
तओ य वज्झियायण वग्घावच्चे य गोत्ताइं ॥४॥

एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिई णक्खत्ते किं संठिए पन्नत्ते ? गोयमा ! गोसीसावलिसंठिए पन्नत्ते,

गाहा-गोसीसावलि१ काहार२ सउणी३ पुप्फोवयार४ वावीय५ ।
णावा आसक्खंधग भगछरधरए अ सगडुद्धी ॥१॥

सौ तारा और रेवती नक्षत्र के ३२ तारा कहे गये हैं इन में तिथि की संख्या का भाग देने पर जो बाकी बचे उस प्रमाण तिथि शुभकार्य में सर्वत्र वर्जनीय कहा गया है। २२ देवताद्वार समाप्त

રેવતી નક્ષત્રના ૩૨ તારાઓ કહેવામાં આવ્યા છે, આમાં તિથિની સંખ્યાને ભાગવામાં આવે અને જે શેષ વધે તે પ્રમાણુતિથિ-શુભકાર્યમાં સર્વત્ર વર્જનીય કહેવામાં આવેલ છે. ॥સૂ૦ ૨૨॥

દેવતાદ્વાર સમાપ્ત

मिगसीसावलि१२ रुहिरबिंदु१३ तुल्ल१४ वद्धमाणग१५ पडागा१६।
पागारे पलियंगे१८ हत्थे मुहफुल्लए२१ चेव ॥२॥
खीलगदामणिएगावलि य गयदंत विच्छुय अले य२६।
गयविक्कमेय तत्तो सीहनिसीहय१८ संठाणा ॥३॥
त्ति तओवीसइ सुत्तस्स मूलं ॥सू० २३॥

छाया-एतेषां खलु भदन्त! अष्टाविंशतिनक्षत्राणा मभिजिन्नक्षत्रं किं गोत्रं प्रज्ञप्तम्? गौतम! मौद्गल्यायनसगोत्रं प्रज्ञप्तम्,

गाथा-मौद्गल्यायनं१ सांख्यायनं च तथा अग्रभावं ३ कणिल्लम्४।
ततश्च जातुकर्णं धनंजयं चैव बोद्धव्यम्।
पुष्यायणं चाश्वायनं च भार्गवेश्यं चाग्निवेश्यं च।
गौतमं च भारद्वाजं लौहित्यं चैव वाशिष्ठम्१४ ॥२॥
गोमज्जायनं माण्डव्यायनं च पिंगायनं च गोवल्लम्।
काश्यप कौशिकं दार्भायनं चामरच्छायनंऽशुगायनम् २३ ॥३॥
गोवल्यायनं तेगिच्छायनं कात्यायनं भवति मूलम्।
ततश्च वाभ्रव्यायनं व्याघ्रापत्यं च गोत्राणि ॥४॥

एतेषां खलु भदन्त! अष्टाविंशति नक्षत्राणा मभिजिन्नक्षत्रं किं संस्थितं प्रज्ञप्तम्? गौतम! गोशीर्षावलिसंस्थितं प्रज्ञप्तम्,

गाथा-गोशीर्षावलिः कासारः शकुनिः पुष्पोपचारोवापी च।
नौरश्व स्कन्धः भगः क्षुरधारश्च शकटोद्धी।
मृगशीर्षावलिः रुधिर बिन्दु स्तुलावर्द्धमानकं पताका।
प्राकारः पर्यङ्कः हस्तोमुखपुष्पकं चैव।
कीलकं दाम एकावलिश्च गजदन्तो वृश्चिकलाङ्गूलम्।
गजविक्रमश्च ततः सिंहनिषीदनं च संस्थानम् ॥ सू० २३ ॥

गोत्रद्वार

यद्यपि अभिजित् आदि नक्षत्रों का स्वरूप से कोई गोत्र संभववित नहीं होता है क्योंकि लोक में ऐसा देखा जाता है कि जैसे गर्ग की जो संतान-अपत्य होती है वह गर्ग गोत्र कही जाती है सो नक्षत्रों के ऐसा गोत्र तो संभवता

ગોત્રદ્વાર

જો કે અભિજિત્ આદિ નક્ષત્રોના સ્વરૂપથી કોઇ ગોત્ર સંભવિત થતું નથી કારણ કે લોકમાં એવું જોવામાં આવે છે કે જેમ ગર્ગનું કોઇ સંતાન-અપત્ય હોય તો તેનું ગર્ગ ગોત્ર કહેવામાં આવે છે પરન્તુ નક્ષત્રોનું આવું ગોત્ર તો સંભવિત નથી કારણ કે

टीका-'एएसि णं भंते !' एतेषां पूर्वयुक्तानां खलु भदन्त ! 'अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' अष्टाविंशतेः अष्टाविंशति संख्यकानां नक्षत्राणां मध्ये अभिई णक्खत्ते' अभिजिन्नामकं नक्षत्रम् 'किंगोत्ते पन्नत्ते' किं गोत्रं प्रज्ञप्तं कथितमिति अभिजिदादि नक्षत्राणां गोत्रविषयकः प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'मोग्गलायणसगोत्ते पन्नत्ते' मौद्गल्यायनसगोत्रं प्रज्ञप्तम् तत्र मौद्गल्यायनैः मौद्गल्यगोत्रीयैः सह सगोत्रं समानगोत्रं मौद्गल्यायनसगोत्रमित्यर्थः तथाचाभिजिन्नक्षत्रं मौद्गल्यगोत्रं भवतीति भावः । एवमेवाग्रेऽपि सांख्यायनादि गोत्रं तत्तन्नक्षत्राणां गोत्रप्रदर्शनाय लाघवार्थं गाथामाह-'गाहा' इत्यादि, 'गाहा' गाथा-सर्वेषां गोत्र संग्राहकः श्लोकः तद्यथा-'मोग्गलायणसंखायणेय तह

कही है क्योंकि ये नक्षत्र औपपातिक जन्मवाले होते हैं फिर भी जिन नक्षत्र में शुभ अथवा अशुभ ग्रहों के द्वारा जिस गोत्र में समानता होती है अथवा शुभ अशुभता होती है उस नक्षत्र का वही गोत्र होता है ऐसे विचार से ही नक्षत्रों में भी गोत्र की संभवता होती है इसी का अब प्रतिपादन किया जा रहा है

'एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं'

टीकार्थ-'एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' हे भदन्त इन २८ नक्षत्रों के बीच में 'अभिई णक्खत्ते' जो अभिजित् नक्षत्र है 'किं गोत्ते' उसका गोत्र कौनसा कहा गया है ? अर्थात् अभिजित् नक्षत्र का कौनसा गोत्र पूर्वाचार्यों ने कहा हैं ? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभुश्री कहते हैं 'गोयमा ! मोग्गलायणसगोत्ते पन्नत्ते' हे गौतम ! अभिजित् नक्षत्र का मौद्गल्य गोत्रवालों के साथ गोत्र-मौद्गल्यायनसगोत्र-अर्थात् मौद्गल्यगोत्र कहा गया है मौद्गल्यगोत्रीय वालों के समान जिसका गोत्र होता है वह मौद्गल्यायनसगोत्र हैं इसी तरह आगे

આ નક્ષત્રો ઔપપાતિક જન્મવાળા હોય છે. તો પણ જે નક્ષત્રમાં શુભ અથવા અશુભ ગ્રહો દ્વારા જે ગોત્રમાં સમાનતા હોય છે, અથવા શુભ અશુભતા હોય છે તે નક્ષત્રનું તેજ ગોત્ર હોય છે, આવા વિચારથી જ નક્ષત્રોમાં પણ ગોત્રની સંભવતા હોય છે એ બાબત હવે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે.

'एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं'

ટીકાર્થ-હે ભદન્ત ! આ અઠયાવીસ નક્ષત્રોની મધ્યે 'अभिइणक्खत्ते' જે અભિજિત્ નક્ષત્ર છે 'किं गोत्ते' તેનું ગોત્ર કયું કહેવામાં આવ્યું છે ? અર્થાત્ અભિજિત્ નક્ષત્રનું કયું ગોત્ર છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે 'गोयमा ! मोग्गलायणसगोत्ते पण्णत्ते' હે ગૌતમ ! અભિજિત્ નક્ષત્રનું મૌદ્ગલ્ય ગોત્રવાળાઓની સાથેનું ગોત્ર-મૌદ્ગલ્યાયનસગોત્ર-અર્થાત્ મૌદ્ગલ્ય ગોત્ર-કહેવામાં આવ્યું છે, મૌદ્ગલિય ગોત્રીયવાળાઓની જેમ જેનું ગોત્ર હોય છે તે મૌદ્ગલ્યાયનસગોત્ર છે એવી જ રીતે આગળ પણ સંખ્યાયનાદિ ગોત્રો વિશે પણ સમજવાનું છે, સૂત્રકારે જે સંગ્રહ ગાથા કહી છે તે-તે નક્ષત્રોના સંક્ષેપથી ગોત્ર

अग्गभावकणिल्ले' मौद्गलयायनं सांख्यायनं च तथा अग्रभाव कणिल्लम् तत्राभिजिन्नक्षत्रं मोद्गलयायनं मोद्गलयगोत्रम् श्रवणनक्षत्रं सांख्यायनं सांख्यायनगोत्रम् धनिष्ठा नक्षत्रम् अग्रभावम् अग्रभावगोत्रम् शतभिषक् नक्षत्रं कणिल्लम्-कणिल्लगोत्रम्, 'तत्तो य जाउकण्णं धणंजए चेव बोधव्वे' ततश्च जातुकर्णं धनंजयं चेव बोद्धव्यं पूर्वभाद्रपदनक्षत्रं जातुकर्णगोत्रम्, उत्तरभाद्रपदं नक्षत्रं धनञ्जयगोत्रं ज्ञातव्यम् 'पुस्सायणे य अस्सायणे य भग्गवेसेय अग्गिवेस्से' पुष्यायनं चाश्वायनं च भार्गवेशं चाग्निवेश्यं च, तत्र रेवतीनक्षत्रं पुष्यायनगोत्रम्, तथा अश्विनी नक्षत्रम् आश्वायनगोत्रम् भरणीनक्षत्रं च भार्गवेशगोत्रम् कृत्तिकानक्षत्रम् अग्निवेश्यनक्षत्रम् भवति। 'गोयमं भरद्दाए लोहिच्चे चेव वासिट्टे' गौतमं भारद्वाज लोहित्यं चैव वासिष्ठम् तत्र रोहिणी नक्षत्रं गौतमगोत्रम् मृगशिरो नक्षत्रं भारद्वाजगोत्रम् आर्द्रा नक्षत्रं लौहित्यायनगोत्रम् पुनर्वसुनक्षत्रं वशिष्ठगोत्रं भवतीति ज्ञातव्यम् 'ओमज्जायण मंडव्वायणेय पिंगायणेय गोवल्ले' अवमज्जायनं मांडव्यायनं पिंगायन च गोवल्लम्

भी सांख्यायनादि गोत्रों को भी जानना चाहिये सूत्रकार ने जो संग्रह गाथा कही है वह उन उन नक्षत्रो के संक्षेप से गोत्र प्रदर्शन के लिये कही है वह गाथा इस प्रकार से है-'मोग्गलायण संखायणेय तह अग्गभावकणिल्ले' यह तो उपर प्रकट ही कर दिया है कि अभिजित् नक्षत्र का गोत्र मौद्गल्य है श्रवण नक्षत्र का गोत्र सांख्यायन है धनिष्ठानक्षत्र का गोत्र अग्रभाव है शतभिषक् नक्षत्र का गोत्र कणिल्ल है 'तत्तो य जाउकण्णं धणंजए य बोधव्वे' पूर्व भाद्रपदा नक्षत्र का गोत्र जातुकर्ण है उत्तर भाद्रपदा नक्षत्र का गोत्र धनञ्जय है 'पुस्सायणेय अस्सायणेय भग्गवेसेय अग्गिवेस्से' रेवती नक्षत्र का गोत्र पुष्यायन है अश्विनी नक्षत्र का गोत्र आश्वायन है भरणी नक्षत्र का गोत्र भार्गवेश है कृत्तिका नक्षत्र का गोत्र अग्निवेश्य है (गोयमं भरद्दाए लोहिच्चे चेव वासिट्टे' रोहिणी नक्षत्र का गोत्र गौतम है मृगशिरा नक्षत्र का भारद्वाज गोत्र है आर्द्रा नक्षत्र का लोहित्यायन गोत्र है पुनर्वसु नक्षत्र का वसिष्ठ गोत्र है

પદ્ધતિ માટે કહેલ છે. આ ગાથા આ પ્રમાણે છે-'मोग्गलायणसंखायणे य तह अग्गभावक णिल्ले' એ તો ઉપર પ્રકટ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે અભિજિત્ નક્ષત્રનું ગોત્ર મૌદ્ગલ્ય છે શ્રવણ નક્ષત્રનું ગોત્ર સાંખ્યાયન છે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રનું ગોત્ર અગ્રભાવ છે, સતભિષક નક્ષત્રનું નામ ગોત્ર કણિલ્લ છે. 'तत्तो य जाउकण्णं धणंजए चेव बोद्धव्वे' પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્રનું ગોત્ર જાતુકર્ણ છે, ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્રનું ગોત્ર ધનંજય છે. 'पुस्सायणे य अस्सायणे य भग्गवेसे य अग्गिवेस्से य' રેવતી નક્ષત્રનું ગોત્ર પુષ્પાયન છે. અશ્વિની નક્ષત્રનું ગોત્ર આશ્વાયન છે. ભરણીનક્ષત્રનું ગોત્ર ભાર્ગવંશ છે કૃત્તિકાનક્ષત્રનું ગોત્ર અગ્નિવેશ્ય છે. 'गोयमं भरद्दाए लोहिच्चे चेव वासिट्टे' રોહિણીનક્ષત્રનું ગોત્ર ગૌતમ છે. મૃગશિરા નક્ષત્રનું ભારદ્વાજ ગોત્ર છે. આર્દ્રાનક્ષત્રનું લૌહિત્યાયન ગોત્ર છે પુનર્વસુનક્ષત્રનું વસિષ્ઠ ગોત્ર છે 'ओमज्जायणमंडव्वायणे य पिंगायणे य गोवल्ले' પુષ્યનક્ષત્રનું અવમજ્જાયણ ગોત્ર છે.

तत्र पुष्यनक्षत्रम् अवमज्जायनगोत्रं भवति अश्लेषानक्षत्रं माण्डव्यायनगोत्रम् भवति, मघानक्षत्रं पिंगायनगोत्रम् भवति, पूर्वफाल्गुनीनक्षत्रम् गोवल्लं गोवल्लायनगोत्रं भवति, 'कासवकोसियदब्भाय चामरच्छाय सुंगाय' काश्यपं कौशिकं दर्भाश्च चामरच्छायनाशुंगाश्च, तत्रोत्तरफाल्गुनी नक्षत्रं काश्यपगोत्रं भवति तथा हस्तनक्षत्रम् कौशिकगोत्रं भवति चित्रा नक्षत्रं दार्भायनगोत्रं भवति, स्वाती नक्षत्रं चामरच्छायनगोत्रं भवति, विशाखा नक्षत्रं शुंगायनगोत्रं भवति। 'गोवल्लायण तेगिच्छायणे य कच्चायण हवइमूले' गोवल्यायनं तेगिच्छायनं च 'चिकित्सायनं' कात्यायनं भवति मूलम्, तत्रानुराधानक्षत्रं गोवल्यायनगोत्रं भवति, ज्येष्ठानक्षत्रं चिकित्सायनगोत्रं भवति, मूलनक्षत्रं कात्यायनगोत्रं भवति इति। 'तओय वज्झियायण वग्घावच्चेय गोत्ताइं' ततश्च वाभ्रव्यायनं व्याघ्रापत्यं च गोत्राणि, उत्तरभाद्रपदनक्षत्रं वाभ्रव्यायनगोत्रं भवति उत्तराषाढा नक्षत्रं तु व्याघ्रापत्यगोत्रं भवतीति एतानि यथा क्रममभिजिदादि उत्तरापर्यन्तनक्षत्रगोत्राणि भवन्तीति गोत्रद्वारमिति

सम्प्रति संस्थानद्वारमाह—एएसिणं इत्यादि, 'एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' एतेषामुपर्युक्तानामष्टाविंशते रष्टाविंशति संख्यकानां नक्षत्राणामभिजिदादीनां मध्ये 'अभिई

'ओमज्जायण मंडव्वायणे य पिंगायणे य गोवल्ले' पुष्य नक्षत्र का अवमज्जायन गोत्र है अश्लेषा नक्षत्र का मांडव्यायन गोत्र है मघानक्षत्र का पिंगायन-गोत्र है पूर्वफाल्गुनी नक्षत्र का गोवल्लायण गोत्र है 'कासवकोसियदब्भाय चामरच्छायसुंगाय' उत्तर फाल्गुनी नक्षत्र का काश्यप गोत्र है हस्तनक्षत्र का कौशिक गोत्र है चित्रा नक्षत्र का दार्भायन गोत्र है स्वातिनक्षत्र का चामरच्छायन गोत्र है विशाखा नक्षत्र का शुंगायन गोत्र है 'गोवल्लायण तेगिच्छायणेय कच्चायणे हवइ मूले' अनुराधा नक्षत्र का गोवल्यायन गोत्र है ज्येष्ठा नक्षत्र का चिकित्सायन गोत्र है मूल नक्षत्र का कात्यायन गोत्र है 'तओ य वज्झियायण वग्घावच्चेय गोत्ताइं' उत्तर भाद्रपदा नक्षत्र का बाभ्रव्यायन गोत्र है उत्तराषाढा नक्षत्र का व्याघ्रापत्य गोत्र है इस तरह से ये गोत्र अभिजित् नक्षत्र से लेकर उत्तराषाढा नक्षत्र तक के नक्षत्रों के होते है। गोत्र द्वार समाप्त

અશ્લેષાનક્ષત્રનું માંડવ્યાયન ગોત્ર છે. મઘાનક્ષત્રનું પિંગાયન ગોત્ર છે પૂર્વફાલ્ગુનીનક્ષત્રનું ગોવલ્લાયણ ગોત્ર છે 'कासव कोसियदब्भाय चामरच्छाय सुंगाय' ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રનું કાશ્યપ ગોત્ર છે. હસ્તનક્ષત્રનું કૌશિક ગોત્ર છે. ચિત્રાનક્ષત્રનું દાર્ભાયન ગોત્ર છે. સ્વાતિનક્ષત્રનું ચામરચ્છાયન ગોત્ર છે વિશાખાનક્ષત્રનું શુંગાયન ગોત્ર છે. 'गोवल्लायण तेगिच्छायणे य कच्चायणे हवइ मूले' અનુરાધાનક્ષત્રનું ગોવલ્યાયન ગોત્ર છે જ્યેષ્ઠાનક્ષત્રનું ચિકિત્સાયન ગોત્ર છે. મૂળનક્ષત્રનું કાત્યાયન ગોત્ર છે. 'तओ य वज्झियायण वग्घावच्चे य गोत्ताइं' ઉત્તર-ભાદ્રપદાનક્ષત્રનું બાભ્રવ્યાયન ગોત્ર છે. ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રનું વ્યાઘ્રાપત્ય ગોત્ર છે. આ રીતે ગોત્ર અભિજિત્ નક્ષત્રથી લઈને ઉત્તરાષાઢાનક્ષત્ર પર્યન્તના નક્ષત્રોને હોય છે ગોત્રદ્વાર સમાપ્ત.

णक्खत्ते किं संठिए पन्नत्ते' अभिजिन्नामकं प्रथमं नक्षत्रं किं संस्थितम् कस्येव संस्थितं संस्थान माकारविशेषो यस्य तत् किं संस्थितं प्रज्ञप्तं कथितमिति नक्षत्राणां संस्थानविषयकः प्रश्नः, भगवानाह–गोयमा ! इत्यादि 'गोयमा' हे गौतम ! 'गोसीसावलिसंठिए पन्नत्ते' गोशीर्षावलिसंस्थितं प्रज्ञप्तम् तत्र गवां शीर्षं गोशीर्षं तस्य गोशीर्षस्य आवलिः तदीयपुद्गलानां दीर्घरूपा श्रेणि स्तत्समसंस्थानमभिजिन्नक्षत्रं कथितमिति, अनेनैव प्रकारेण श्रवणप्रभृति नक्षत्राणामपि संस्थानानि ज्ञातव्यानि सर्वेषां संस्थानानां स्वरूपं दर्शयितुं मूलकारो लाघवार्थं गाथा मुदाहरति–'गाहा' इत्यादि गाथा–संस्थानप्रदर्शनपरा श्लोकः तद्यथा–'गोसीसावलिकाहार सउणी पुप्फोवयारवावीय' गोशीर्षावलिः कासारः शकुनिः पुष्पोपचारो वापी च, तत्राभिजिन्नक्षत्रस्य गोशीर्षावलिसदृशसंस्थानं श्रवणनक्षत्रस्य कासारसंस्थानम् तत्र कासारः सरः तडाग इत्यर्थः 'सउणि' शकुनिः–पक्षी तद्वत् संस्थानं धनिष्ठानक्षत्रस्य 'पुप्फो

संस्थानद्वार

'एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' अब गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है–हे भदन्त ! इन २८ नक्षत्रों के बीच में जो 'अभिई णक्खत्ते किं संठिए पण्णत्ते' अभिजित् नामका नक्षत्र है उसका संस्थान कैसा कहा गया है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! गोसीसावलिसंठिए पन्नत्ते' हे गौतम ! गायों के मस्तक की जो आवलि हैं–मस्तक के पुद्लों की दीर्घरूप जो श्रेणि है–उस के जैसे संस्थानवाला अभिजित् नक्षत्र कहा गया है मूलकार अब संक्षेप से समस्त नक्षत्रों के संस्थानों को दिखाने के लिये–गाथा कहते हैं–'गोसीसावलिकाहार सउणी पुप्फोवयार वावी य' यह तो ऊपर प्रकट ही कह दिया गया है कि अभिजित् नक्षत्र का संस्थान गोशीर्षावलि के जैसा है श्रवण नक्षत्र का संस्थान कासार–तडाग के संस्थान जैसा है धनिष्ठा नक्षत्र का संस्थान शकुनि–पक्षी के संस्थान जैसा है शतभिषक् नक्षत्र का संस्थान पुष्पोपचार के संस्थान जैसा है पूर्व भाद्र-

---

સંસ્થાનદ્વાર

'एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું–હે ભદન્ત ! આ અઠ્યાવીસ નક્ષત્રોની વચમાં જે 'अभिइणक्खत्ते किं संठिए पन्नत्ते' અભિજિત્ નામનું નક્ષત્ર છે તેનું સંસ્થાન–આકાર કેવું કહેવામાં આવ્યું છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ પ્રભુ કહે છે–गोयमा ! गोसीसावलिसंठिए पन्नत्ते' હે ગૌતમ ! ગાયોના મસ્તકની જે આવલિ છે. મસ્તકના પુદ્ગલોની દીર્ઘરૂપ જે શ્રેણી છે–તેના જેવો આકાર અભિજિત્ નક્ષત્રનો કહેવામાં આવ્યો છે. મૂળકાર હવે સંક્ષેપથી સમસ્ત નક્ષત્રોના સંસ્થાનો–આકાર–બતાવવાના આશયથી–ગાથા કહે છે–'गोसीसावलिकाहार सउणी पुप्फोवयार वावीय' એ તો ઉપર પ્રકટ કરી દેવામાં જ આવ્યું છે કે અભિજિત્ નક્ષત્રનું સંસ્થાન કાસાર–તળાવ જેવા આકારનું છે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રનો આકાર શકુની પક્ષી–જેવો છે. શતભિષક્ નક્ષત્રનું

वयार' पुष्पोपचारः शतभिषक् नक्षत्रस्य पुष्पोपचारसंस्थानम् 'वावीय' वापी च, तत्र पूर्वभाद्रपदा नक्षत्रस्यार्द्धवापी संस्थानम् तथोत्तरभाद्रपदा नक्षत्रस्यापि अर्द्धवापी संस्थानमेव एतदर्द्धद्वयवापी मीलनेन परिपूर्णा वापी भवति, एतस्मादेव कारणात् सूत्रे वापीसंस्थानं कथितम् अतः संस्थानानां न न्यूनता शङ्कनीयेति। 'णावा' नौः रेवतीनक्षत्रस्य नौः-नौकावत् संस्थानं भवति 'आसक्खंधग' अश्वस्कन्धकः अश्विनी नक्षत्रस्य अश्वस्कन्धवत् संस्थानं भवति, 'भग' भरणीनक्षत्रस्य भगसंस्थानं भवतीति 'खुरधरए' क्षुर धारा, कृत्तिकानक्षत्रस्य क्षुरधारावदेव संस्थानं भवति 'सगडुद्धी' शकटोद्धी रोहिणीनक्षत्रस्य शकटोद्धी संस्थानं भवति 'मिगसीसावलि' मृगशीर्षावलिः मृगशिरोनक्षत्रस्य मृगशीर्ष संस्थानं भवति, 'रुहिरबिंदु' आर्द्रानक्षत्रस्य रुधिरविन्दुवत्-शोणितविन्दुवत् संस्थानं भवति 'तुल्ला' तुल्ला पुनर्वसु नक्षत्रस्य तुलावत् संस्थानं भवति; 'वद्धमाणग' वर्द्धमानकम् पुष्यनक्षत्रस्य सुप्रतिष्ठितवर्द्धमानक संस्थानं भवति 'पडागा' पताका, अश्लेषा नक्षत्रस्य पताकावत् संस्थानं भवति, 'पागारे'

पद नक्षत्र का संस्थान अर्द्धवापि के संस्थान जैसा है उत्तर भाद्रपदा नक्षत्र का संस्थान भी अर्द्धवापि के संस्थान जैसा ही है 'णावा' रेवती नक्षत्र का संस्थान नौका के संस्थान जैसा है 'आसक्खंधग' अश्विनी नक्षत्र का संस्थान घोडे के कंधे के संस्थान जैसा है 'भग' भरणी नक्षत्र का संस्थान भग के संस्थान जैसा है 'खुरधरए' कृत्तिका नक्षत्र का संस्थान क्षुरा की धारा के संस्थान जैसा है 'सगडुद्धी' रोहीणी नक्षत्र का संस्थान गाडी धुरा के संस्थान जैसा है 'मिगसीसावलि' मृगशिरा नक्षत्र का संस्थान मृग के शीर्षका जैसा संस्थान होता है वैसा है 'रुहिरबिंदु' आर्द्रा नक्षत्र का संस्थान रुधिर की बिन्दु का जैसा संस्थान होता है वैसा है 'तुल्ल' पुनर्वसु नक्षत्र का संस्थान तुला-तराजू-का जैसा संस्थान होता है-वैसा है 'वद्धमाणग' पुष्यनक्षत्र का संस्थान सुप्रतिष्ठित वर्द्धमानका जैसा संस्थान होता है वैसा है 'पडागा' अश्लेषा नक्षत्र का संस्थान ध्वजाका जैसा संस्थान-आकार होता है वैसा है 'पागारे' मघानक्षत्र का संस्थान प्राकार

સંસ્થાન પુષ્પોપચાર જેવું છે. પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્રનો આકાર અર્ધવાવ જેવો છે. ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રનો આકાર પણ અર્ધવાવ જેવો જ છે. 'णावा' રેવતીનક્ષત્રનો આકાર (આકૃતિ) નૌકા જેવો છે. 'आसक्खंधग' અશ્વિની નક્ષત્રનો આકાર ઘોડાની કાંધ જેવો છે. 'भग' ભરણીનક્ષત્રનું સંસ્થાન ભગ જેવું છે. 'खुरधरए' કૃત્તિકાનક્ષત્રનું સંસ્થાન ક્ષુરાની ધારા જેવું છે. 'सगडद्धी' રોહિણીનક્ષત્રનો આકાર ગાડાની ધરી જેવો છે 'मिगसीसावली' મૃગશિરાનક્ષત્રનો આકાર હરણના મસ્તક જેવો છે. 'रुहिरबिंदु' આર્દ્રાનક્ષત્રનો આકાર રુધિરના બિન્દુ જેવો છે. 'तुल्ल' પુનર્વસુ નક્ષત્રની આકૃતિ ત્રાજવાનો જેવો આકાર હોય છે તેના જેવી છે 'वद्धमाणग' પુષ્યનક્ષત્રનું સંસ્થાન સુપ્રતિષ્ઠિત વર્દ્ધમાનની જેવી આકૃતિ હોય છે તેના જેવું હોય છે. 'पडागा' અશ્લેષા નક્ષત્રનુ સંસ્થાન ધ્વજાના જેવું સંસ્થાન-

प्राकारः मघानक्षत्रस्य प्राकारसंस्थानं भवति इति। 'पलिअंके' पल्यङ्कः-पूर्वफाल्गुनीनक्षत्र-स्यार्द्धपल्यङ्कसंस्थानं भवति, एवमुत्तरफाल्गुनीनक्षत्रस्यापि अर्द्धपल्यङ्कसंस्थानमेव भवति, एतदर्द्धपल्यङ्क द्वयमीलनेन परिपूर्णः पल्यङ्को भवति अत्र सूत्रे 'पलियंके' इति कथितमिति। 'हत्थे' हस्तः हस्तनक्षत्रस्य हस्तसंस्थानं भवतीति। 'मुहफुल्लए चेव' मुखफुल्लकं चैव, चित्रा नक्षत्रस्य मुखमण्डनसुवर्णपुष्पसंस्थानं भवति 'खीलग' कीलकम् स्वाती नक्षत्रस्य कीलकसंस्थानं भवति 'दामणि' दामनी विशाखा नक्षत्रस्य पशुरज्जु संस्थानं भवति 'एगा-वली' एकावलिः, अनुराधा नक्षत्रस्यैकावलि संस्थानं भवति 'गजदंत' गजदन्तः ज्येष्ठा नक्षत्रस्य गजदन्तवत् संस्थानं भवति 'विच्छय अलेय' वृश्चिकलाङ्गुलम् मूलनक्षत्रस्य वृश्चि-कस्य लाङ्गुलवत् संस्थानं भवतीति, 'गयविक्कमेय' गजविक्रमश्च, पूर्वाषाढा नक्षत्रस्य गज-

---

का जैसा संस्थान होता है वैसा है 'पलियंके' पूर्व फाल्गुनी नक्षत्र का संस्थान अर्द्धपलंग का जैसा संस्थान होता है वैसा है इसी तरह का संस्थान उत्तर फाल्गु-नीनक्षत्र का है। 'हत्थे' हस्तनक्षत्र का संस्थान हाथ का जैसा संस्थान होता है वैसा है 'मुहफुल्लएचेव' चित्रानक्षत्र का संस्थान मुख के मण्डन भूत सुव-र्णपुष्पका सोना-जुही का जैसा संस्थान होता है वैसा है 'खीलग' स्वातिनक्षत्र का संस्थान जैसा कीलक का संस्थान होता है वैसा है 'दामणि' विशाखा नक्षत्र का संस्थान पशुबांधने की रस्सी का जैसा संस्थान होता है वैसा है 'एगावली' अनुराधा नक्षत्र का संस्थान एकावली नामका हार का जैसा संस्थान होता है वैसा है। 'गजदंत' ज्येष्ठा नक्षत्र का संस्थान हाथी के दांत का जैसा संस्थान होता है वैसा है 'विच्छ य अले य' :मूल नक्षत्र का संस्थान जैसा विच्छु की पूंछ का संस्थान होता है वैसा है 'गयविक्कमेय' पूर्वाषाढा नक्षत्र का संस्थान हाथी के विक्रम का-पैर का-जैसा संस्थान होता है वैसा है 'तत्तो य सिंह

આકાર હોય છે તેવું હોય છે. 'पागारे' મઘાનક્ષત્રનું સંસ્થાન પ્રાકારનું જેવું સંસ્થાન હોય છે તેવું છે. 'पलियंके' પૂર્વફાલ્ગુની નક્ષત્રની આકૃતિ અર્ધપલંગ જેવી હોય છે આજ પ્રકારનો આકાર ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રનો છે 'हत्थे' હસ્ત નક્ષત્રની આકૃતિ હાથના આકાર જેવી હોય છે 'मुहफुल्लए चेव' ચિત્રા નક્ષત્રની આકૃતિ મુખના મંડનભૂત સુવર્ણ-પુષ્પના સોનાજુઈના જેવો આકાર હોય છે. 'खीलग' સ્વાતિ નક્ષત્રની આકૃતિ જેવી કીલકની આકૃતિ હોય છે તેના જેવી હોય છે 'दामणि' વિશાખાનક્ષત્રની આકૃતિ ઢોર બાંધવાના દોરડાનો જેવો આકાર હોય છે. તેવા પ્રકારની હોય છે. 'एगावली' અનુરાધા નક્ષત્રની આકૃતિ એકાવલી નામના હારનો જેવો આકાર હોય છે તેના જેવી હોય છે 'गजदंत' જયેષ્ઠા નક્ષત્રની આકૃતિ હાથીના દાંતનો જેવો આકાર હોય છે તેવા પ્રકારની હોય છે 'विच्छ य अलेय' મૂલનક્ષત્રની આકૃતિ વિંછીના પૂંછડીનો આકાર હોય છે તેવા પ્રકારની હોય છે. 'गयविक्कमे य' પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રની આકૃતિ હાથીના પગનો જેવો આકાર હોય છે તેવા આકારની હોય છે.

विक्रमसंस्थानं भवति 'तत्तोय सिंहनिसीहिय' ततश्च सिंहनिषीदनम् उत्तराभत्रस्य सिंहनिषीदनसंस्थानम्, उपविष्टसिंहाकारसंस्थानमित्यर्थः, 'संठाणा' संस्थानानि, एतानि उपर्युक्तानि संस्थानानि अभिजिदाद्यष्टाविंशति नक्षत्राणां भवन्तीति संस्थानद्वारनिरूपणे त्रयोविंशतितमं सूत्रम् ॥ सू० २३ ॥

सम्प्रति-चन्द्ररवियोगद्वारं दर्शयितुं चतुर्विंशतितमसूत्रं व्याख्यातुमाह-'एएसिणं इत्यादि,

मूलम्-एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिई णक्खत्ते कति मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोगं जोएइ ? गोयमा ! णवमुहुत्ते सत्तावीसं च सत्तट्ठिभाए मुहुत्तस्स चंदेण सद्धिं जोगं जोएइ एवं इमाइं गाहाहिं अणुगंतव्वं, अभिईस्स चंदजोगो सत्तट्ठिं खंडिओ अहोरत्तो । ते हुंति णवमुहुत्ता सत्तावीसं कलाओ य१ । सयभिसया भरणीओ अद्दा अस्सेस साई जेट्ठा य । एए छ णक्खत्ता पण्णरसमुहुत्त संजोगा२ । तिण्णेव उत्तराइं पुणव्वसू रोहिणी विसाहा य । एए छ णक्खत्ता पणयालमुहुत्त संजोगा३ । अवसेसा णक्खत्ता पण्णरस विहुंति तीसइमुहुत्ता । चंदंमि एस जोगो णक्खत्ताणं मुणेयव्वो४ ।

एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिई णक्खत्ते कइ अहोरत्ते सूरेण सद्धिं जोगं जोएइ ? गोयमा ! चत्तारि अहोरत्ते छच्च मुहुत्ते सूरेण सद्धिं जोगं जोएइ, एवं इमाहिं गाहाहिं णेयव्वं अभिई छच्चमुहुत्ते चत्तारि य केवले अहोरत्ते । सूरेण समं गच्छइ एत्तो सेसा णं वोच्छामि ? सयभिसया भरणी यो अद्दा अस्सेस साइ जेट्ठा य । वच्चंति मुहुत्ते इक्कवीस छच्चेवऽहोरत्ते ।२॥ तिण्णेव उत्तराइं पुणव्वसू रोहिणी विसाहा य । वच्चंति मुहुत्ते तिण्णि चेव वीसं अहोरत्ते ३ ।

निसीहि य' उत्तराषाढा नक्षत्र का संस्थान बैठे हुए सिंह का जैसा संस्थान होता है वैसा है 'संठाणा' इसी प्रकार ये उपर्युक्त रूप अभिजित् नक्षत्र से लेकर उत्तराषाढा नक्षत्र तक के २८ नक्षत्रों के संस्थान होते हैं ॥२३॥ नक्षत्र द्वार समाप्त

'तत्तो य सिंह निसीहिय' ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રની આકૃતિ બેઠેલા સિંહના આકાર જેવી હોય છે. 'संठाणा' આ રીતે આ ઉપર કહેલા અભિજિત્ નક્ષત્રથી માંડીને ઉત્તરાષાઢાનક્ષત્ર સુધીના ૨૮ નક્ષત્રોના આકાર હોય છે. ॥સૂ૦૨૩॥

નક્ષત્રદ્વાર સમાપ્ત

अवसेसा णक्खत्ता पण्णरस्स वि सूरसहगया जंति । बारस चेव मुहुत्ते तेरस य समे अहोरत्ते ।४।।सू० २४।।

छाया–एतेषां खलु भदन्त ! अष्टाविंशते र्नक्षत्राणाम् अभिजिन्नक्षत्रं कति मुहूर्त्तान् चन्द्रेण सार्द्धं योगं योजयति ? गौतम ! नवमुहूर्त्तान् सप्तविंशतिं च सप्तषष्टि भागान् मुहूर्त्तस्य चन्द्रेण सार्द्धं योगं योजयति, एव मिमाभिर्गाथाभिरनुगन्तव्यम् । अभिजित श्चन्द्रयोगः सप्तषष्टि खण्डितोऽहोरात्रः ते भवन्ति नवमुहूर्त्ताः सप्तविंशतिः कलाश्च ॥१। शतभिषग्भरणी आर्द्राऽश्लेषा स्वाती ज्येष्ठा च । एतानि षण्णक्षत्राणि पञ्चदशमुहूर्त्त संयोगान् ॥२॥ तिस्र उत्तराः पुनर्वसुरोहिणी विशाखा च एतानि षण्णक्षत्राणि पञ्चचत्वारिंशतं मुहूर्त्तान् संयोगान् ॥३॥ अवशेषाणि नक्षत्राणि पञ्चदशापि भवन्ति त्रिशन्मुहूर्त्तानि । चन्द्रे एषो योगो नक्षत्राणां विज्ञातव्यः ।४॥

एतेषां खलु भदन्त ! अष्टाविंशते र्नक्षत्राणाम् अभिजिन्नक्षत्रं कत्यहोरात्रं सूर्येण सार्द्धं योगं योजयति ? गौतम ! चतुरोऽहोरात्रान् षट् च मुहूर्त्तान् सूर्येण सार्द्धं योगं योजयति, एव मिमाभिर्गाथा भिर्नेतव्यम् अभिजित् षण्मुहूर्त्तान् चतुरश्च केवलान् अहोरात्रान् । सूर्येण समं गच्छति इतः शेषाणां वक्ष्यामि । शतभिषग्भरणी आर्द्राऽश्लेषा स्वातीज्येष्ठा च । व्रजन्ति मुहूर्त्तान् एकविंशतिं षट् च अहोरात्रान् ॥२॥ तिस्रएवोत्तराः पुनर्वसुरोहिणी विशाखा च । व्रजन्ति त्रीन् चैव विंशतिमहोरात्रान् ॥३॥ अवशेषाणि नक्षत्राणि पञ्चदशापि सूर्य सहगतानि यान्ति । द्वादश चैव मुहूर्त्तान् त्रयोदश च समानहोरात्रानिति चतुर्विंशति सूत्रम् ॥सू० २४॥

टीका–'एएसिणं भंते' एतेषामुपर्युक्तानां खलु भदन्त ! 'अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' अष्टाविंशते रष्टाविंशति संख्यकाना मभिजिदादि नक्षत्राणां मध्ये 'अभिई णक्खत्ते' अभिजिन्नामकं नक्षत्रम् 'कइमुहुत्ते' कति–कियत्संख्यकान् मुहूर्त्तान् 'चंदेण सद्धिं जोगं जोएइ' चन्द्रेण–चन्द्रमसा सार्द्धं–सह योगं संबन्धं योजयति–करोति, अर्थात अभिजिन्नक्षत्रस्य कियन्मुहूर्त्तपर्यन्तं चन्द्रेण सह संबंधो भवतीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि. 'गोयमा'

चन्द्र रवि योग द्वार

'एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिई णक्खत्ते'

टीकार्थ–अब गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है–'एएसिणं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिई णक्खत्ते कइमुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोगं जोएइ' हे भदन्त ! अट्ठावीस नक्षत्रों में से जो अभिजित् नामका नक्षत्र है उसका चन्द्र के साथ सम्बन्ध

ચન્દ્રરવિ યોગદ્વાર

'एएसिणं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिइ णक्खत्ते' ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ–હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે–'एएसिणं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिई णक्खत्ते कइमुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोगं जोएइ' હે ભદન્ત ! અઠ્યાવીસ નક્ષત્રોમાંથી જે અભિજિત્ નામનું નક્ષત્ર છે તેના ચન્દ્રની સાથે કેટલા મુહૂર્ત સુધી સમ્બન્ધ રહે છે ?

हे गौतम ? 'णवमुहुत्ते सत्तट्ठिभाए मुहुत्तस्स चंदेण सद्धिंजोगं जोएइ' नवमुहूर्त्तान् तथा एकस्य मुहूर्त्तस्य सप्तषष्टि भागान् एतावत्कालपर्यन्तं चन्द्रेण सार्द्धं सहाभिजिन्नक्षत्रं योगं संबन्धं योजयति-करोतीति भगवत उत्तरम्। कथमेतावत्कालपर्यन्तमेवाभिजिन्नक्षत्रं चन्द्रेण सह संबन्धं करोतीति चेत्तत्राह-अत्र खलु अभिजिन्नक्षत्रम् सद्विषष्टि खण्डी कृतस्याहोरात्रस्य एकविंशतिरपि भागा मुहूर्त्तगतभागकरणार्थम् अहोरात्रे त्रिंशदधिकानि ६३०, एषामङ्कानां सप्तषष्टि संख्यया भागे कृते सति लब्धा भवन्ति नवमुहूर्त्ता एकस्य मुहूर्त्तस्य सप्तविंशतिः सप्तषष्टि भागा $9\frac{27}{67}$ अयं च सर्वतो न्यून श्चन्द्रस्य नक्षत्रसंबन्धकाल इति। सम्प्रति-सर्वेषां नक्षत्राणां चन्द्रेण सह योगं दर्शयितुमाह-'एवं' इत्यादि 'एवं इमाहिं गाहाहिं अणुगंतव्वं' एव मिमाभि र्गाथाभिरनुगन्तव्यम्, तत्र एवं येन प्रकारेण अभिजिन्नक्षत्रस्य एकविंशति भागेभ्यः समधिकनवमुहूर्तलक्षणः सम्बन्धकाल आनीतः तेनैव प्रकारेण नक्षत्रान्तरेष्वपि इमाभि-र्वक्ष्यमाणाभिर्गाथाभिरनुगन्तव्यम्,-चन्द्रयोगकालमानं ज्ञातव्यम्, तथाहि-'अभिइस्स चंद-जोगो' अभिजितोऽभिजिन्नक्षत्रस्य चन्द्रेण सहयोगः सम्बन्धः 'सत्तट्ठि खंडिओ अहोरत्तो'

कितने मुहूर्त तक रहता है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा! णव मुहुत्ते सत्तट्ठिभाए मुहुत्तस्स चंदेण सद्धिं जोगं जोएई' हे गौतम! अभि-जित् नक्षत्र का संबंध चन्द्र के साथ नौ मुहूर्त तक और एक मुहूर्त के ६७ भाग तक रहता है अर्थात् एक अहोरात के ६७ भाग करने पर उनमें से २१ भाग तक रहता है गणित प्रक्रिया के अनुसार ये इस प्रकार से निकाले जाते हैं-अहोरात के मुहूर्त ३० होते हैं-इसलिये ३० का २१ में गुणा करने पर ६३० होते हैं ६३० में ६७ का भाग देने पर $9\frac{7}{67}$ भाग आजाते हैं। यह चन्द्र के साथ नक्षत्रों के योग होने का सब से न्यून काल है, अब समस्त नक्षत्रों का चन्द्र के साथ योग होने के काल का विवरण सूत्रकार ने इन गाथाओं द्वारा किया है -'अभिइस्स चंदजोगो सत्तट्ठिं खंडिओ अहोरत्ते, ते हुंति णव मुहुत्ता सत्तावीसं कलाओ य' इस गाथा के द्वारा यह प्रकट किया

આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે 'ગોયમા! णव मुहुत्ते सत्तट्ठिभाए मुहुत्तस्स चंदेण सद्धि जोगं जोएइ' હે ગૌતમ! અભિજિત્ નક્ષત્રનો સબંધ ચન્દ્રની સાથે નવ મુહૂર્ત્ત સુધી અને એક મુહૂર્તના ૬૭ ભાગ સુધી રહે છે અર્થાત્ એક અહોરાત્રિના ૬૭ ભાગ કરવામા આવે તેમાંથી ૨૧ ભાગ સુધી રહે છે, ગણિત પ્રક્રિયા મુજબ તે આ રીતે ગણવામાં આવે છે-અહોરાત્રિના મુહૂર્ત ૩૦ હોય છે-એથી ૩૦ ને ૨૧ થી ગુણવામાં આવે તો ૬૩૦ થાય છે-૬૩૦ ને ૬૭ થી ભાગવામાં આવે તો $9\frac{27}{67}$ ભાગ આવી જાય છે. આ ચન્દ્રની સાથે નક્ષત્રોનો યોગ થવાનો સૌથી ઓછો સમય છે, હવે સમસ્ત નક્ષત્રોનો ચન્દ્રની સાથે યોગ થવાના કાળનું વિવરણ સૂત્રકારે પ્રસ્તુત ગાથાઓ દ્વારા કરેલ છે-'अभिइस्स चंदजोगो सत्तट्ठिं खंडिओ अहोरत्ते, ते हुंति णव मुहुत्ता सत्तावीसं कलाओ य' આ ગાથાઓ દ્વારા એવું પ્રતિપાદિત કરવામા આવ્યું

सप्तषष्टि खण्डीकृतोऽहोरात्रः 'ते हुंति णवमुहुत्ता' ते पूर्वोक्ता एकविंशति भागाः पूर्वोक्त-प्रकारेण नवमुहूर्त्ताः 'सत्तावीसं कलाओय' सप्तविंशतिः कालाश्च भवन्ति । तथा–'सयभिसया भरणीओ अद्दा अस्सेस साई जेट्ठाय' शतभिषक् भरणी आर्द्रा अश्लेषास्वातिः जेष्ठा च, 'एए छण्णक्खत्ता पण्णरसमुहुत्तसंजोगा' एतानि षण्णक्षत्राणि पञ्चदशमुहूर्त्तसंयोगानि भवन्ति अर्थात् शतभिषगादि ज्येष्ठान्त षण्णनक्षत्राणां प्रत्येकं पञ्चदशमुहूर्त्तान् चन्द्रेण सह योगो भवति । अयंभावः–एतेषां षण्णामपि नक्षत्राणां शतभिषगादीनां प्रत्येकं सप्तषष्टि खण्डी-कृताऽहोरात्रस्य सम्बन्धिनः सार्द्धान् त्रयस्त्रिंशद् भागान् यावत् चन्द्रमसा सम्बन्धो भवति, ततो मुहूर्त्तगतसप्तषष्टिभागकरणार्थं त्रयस्त्रिंशत्संख्यया गुण्यन्ते, जातानि नवशतानि नव-तानि–नवत्यधिकानि ९९० यदपि चार्द्धं तदपि त्रिंशत्संख्यया गुणयित्वा द्विकेन भज्यते लब्धाः पञ्चदशमुहूर्त्तस्य सप्तषष्टि भागाः ते पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते जातः पूर्वराशिः पञ्चाधिकं सहस्रम् १००५, अस्य सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धाः पञ्चदशमुहूर्त्ता इति ॥ तथा तिण्णेव

है कि अभिजित् नक्षत्र का चन्द्र के साथ योग का काल ९$\frac{२७}{६७}$ मुहूर्त्त का है अर्थात् ९ मुहूर्त्तका है और एक अहोरात के ६७ भागों के करने पर २७ भाग कलारूप है ये अहोरात के ६७ भाग ही ९मुहूर्त्त और २७ कलारूप पडते हैं। तथा 'सतभिसया भरणीओ अद्दा अस्सेस साईजेट्ठा य एए छ णक्खत्ता पण्णरस मुहुत्त संजोगा' शतभिषक्, भरणी, आर्द्रा, अश्लेषा, स्वाति और ज्येष्ठा ये छह नक्षत्र चन्द्रमा के साथ प्रत्येकर नक्षत्र' १५ मुहूर्त तक योग करते हैं इसका तात्पर्य ऐसा है कि दिनरात का प्रमाण ३० मुहूर्त का होता है–सो इस प्रमाण के ६७ खंड करना चाहिये इनमें से चन्द्रमा के साथ इस नक्षत्र का योग ३३॥ भाग तक रहता हैं मुहूर्त्तगत ६७ भाग करने के लिये ३३ से गुणा करने पर ९९० संख्या आती है तथा जो आधा और बचा है उसे भी ३० से गुणित करने पर १५ होते हैं। इन्हे दो से विभक्त कर देने पर १५ मुहूर्त्त के ६७ भाग लब्ध

છે કે અભિજિત્ નક્ષત્રનો ચન્દ્ર સાથે યોગ થવાનો કાળ ૯$\frac{૨૭}{૬૭}$ મુહૂર્ત્તનો છે અર્થાત્ ૯ (નવ) મુહૂર્ત્તનો છે અને એક રાત્રિ–દિવસના ૬૭ ભાગ કરવાથી ૨૭ ભાગ–કલારૂપ છે. આ રાત્રિ–દિવસના ૬૭ ભાગ જે ૯ મુહૂર્ત્ત અને ૨૭ કલારૂપ પડે છે તથા 'सतभिसया भरणीओ अद्दा अस्सेस साई जेट्ठा य एए छ णक्खत्ता पण्णरस मुहुत्त संजोगा' શતભિષક, ભરણી, આર્દ્રા. અશ્લેષા, સ્વાતિ તેમજ જ્યેષ્ઠા આ છ નક્ષત્ર ચન્દ્રમાની સાથે 'प्रत्येक २ नक्षत्र' ૧૫ મુહૂર્ત સુધી યોગ કરે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે દિવસ–રાતનું પ્રમાણ ૩૦ મુહૂર્તનું હોય છે–આથી આ પ્રમાણના ૬૭ ભાગ કરવા જોઈએ. આમાંથી ચન્દ્રમાની સાથે આ નક્ષત્રનો યોગ ૩૩૧/૩ ભાગ સુધી રહે છે. મુહૂર્તગત ૬૭ ભાગ કરવા માટે ૩૩ થી ગુણવાથી ૯૯૦ ની સંખ્યા આવે છે તથા જે અડધું હજુ શેષ રહેલ છે તેને પણ ૩૦ વડે ગુણવાથી ૧૫ આવે છે, આને બે વડે ભાગવાથી ૧૫ મુહૂર્તના ૬૭ ભાગ

उत्तराइं' तिस्रः त्रिसंख्यका उत्तराः उत्तर फल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदा इत्येवं रूपाः 'पुणव्वसुरोहिणी विसाहाय' पुनर्वसूरोहिणी विशाखा च 'एएछण्णक्खत्ता' एतानि उत्तरादीनि षण्णक्षत्राणि 'पणयालमुहुत्त संजोगा' पञ्चचत्वारिंशन्मुहूर्त्तान् यावच्चन्द्रेण सह संयोगो येषां तानि तथाभूतानि, अत्रापि खलु षण्णामपि नक्षत्राणां प्रत्येकं सप्तषष्टिखण्डी कृतस्याहोरात्रस्य संबन्धिना भागानामेकम्, एकस्य च भागस्यार्द्धं चन्द्रेण सार्द्धं योगः, तत्रैतेषां भागानां मुहूर्त्तगतभागकरणार्थं शतं प्रथमतः त्रिंशत्संख्यया गुणिते ततो जातानि त्रीणि सहस्राणि पञ्चदशाधिकानि ३०१५, एतेषां सप्तषष्ट्या भागे हृते लब्धाः पञ्चचत्वारिंशन्मुहूर्ता इति । तथा 'अवसेसा णक्खत्ता पण्णरसविहुंति तीसइमुहुत्ता' अवशेषाणि नक्षत्राणि पञ्चदशापि भवन्ति त्रिंशन्मुहूर्त्तानि, तत्रावशेषाणि—उक्तातिरिक्तानि नक्षत्राणि श्रवणो धनिष्ठा

होते हैं, १९ को पूर्व राशि में जोडने पर १००५ संख्या आती है इसमें ६७ का भाग देने पर शुद्ध १५ मुहूर्त्त निकल आते हैं। 'तिण्णेव उत्तराइ' उत्तरफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तरभाद्रपदा ये तीन नक्षत्र एवं 'पुणव्वसु रोहिणी विसाहा य' तथा पुनर्वसु, रोहिणी और विशाखा 'एए छ णक्खत्ता' ये ६ नक्षत्र 'पणयाल मुहुत्त-संजोगा' ४५ मुहूर्त्ततक चन्द्रमा के साथ सम्बन्ध रखते हैं अर्थात् इन ६ नक्षत्रों में से प्रत्येक नक्षत्र का योग चन्द्रमा के साथ ४५ मुहूर्त्त तक रहता है यहां पर भी इन मुहूर्तों को गणित प्रक्रिया के अनुसार निकालने के लिये जैसी पद्धति ऊपर में प्रकट की गई है वैसी ही पद्धति करनी चाहिये यहां एक एक नक्षत्रका चन्द्र के साथ संयोग ६७ भागीकृत अहोरात के एकशत भाग तक और एक भाग के आधे भाग तक रहता है अब इन भागों के मुहूर्त्तगत भाग करने के लिये सार्ध सौ को ३० से गुणित करने पर ३०१९ संख्या आती है इसमें ६७ का भाग देने पर ४९ मुहूर्त आजाते हैं। तथा—'अवसेसा णक्खत्ता पण्णरस

પ્રાપ્ત થાય છે ૧૫ તે પૂર્વરાશિમાં ઉમેરવાથી ૧૦૦૫ ની સંખ્યા આવે છે જેને ૬૭ વડે ભાગવાથી શુદ્ધ ૧૫ મુહૂર્ત નિકળી આવે છે 'तिण्णेव उत्तराइ,' ઉત્તરફાલ્ગુની. ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરભાદ્રપદા આ ત્રણ નક્ષત્ર 'पुणव्वसु रोहिणी विसाहा य' તથા પુનર્વસુ રોહિણી અને વિશાખા 'एए छण्णक्खत्ता' આ છ નક્ષત્ર 'पणयाल मुहुत्त संजोगा' ૪૫ મુહૂર્ત સુધી ચન્દ્રમાની સાથે સંબંધ રાખે છે, અર્થાત્ આ છ નક્ષત્રોમાંથી પ્રત્યેક નક્ષત્રનો યોગ ચન્દ્રમાની સાથે ૪૫ મુહૂર્ત સુધી રહે છે અત્રે પણ આ મુહૂર્તોને ગણિત પ્રક્રિયા અનુસાર કાઢવા માટે ઉપર જે પદ્ધતિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે તે જ પદ્ધતિ અનુસરવી જોઈએ. અહીં એક-એક નક્ષત્રનો ચન્દ્રની સાથે સંયોગ ૬૭ ભાગકૃત અહોરાતના એક શતાંશ ભાગ સુધી અને એક ભાગના અડધા ભાગ સુધી રહે છે. હવે આ ભાગોના મુહૂર્તગત ભાગ કરવા માટે તે અડધા-૧૦૦ ને ૩૦ વડે ગુણવાથી ૩૦૧૫ ની સંખ્યા આવે છે, એને ૬૭ વડે ભાગવામાં આવે તો ૪૫ મુહૂર્ત આવી જાય છે તથા 'अवसेसा णक्खत्ता पण्ण-

पूर्वभद्रपदारेवती अश्विनी कृत्तिका मृगशिरः पुष्यो मघा पूर्वाफाल्गुनी हस्तश्चित्रा अनुराधा मूल पूर्वाषाढा इति पञ्चदशापि त्रिंशन्मुहूर्त्तानि भवन्ति अर्थात् त्रिंशन्मुहूर्त्तपर्यन्तं यावच्चन्द्रेण सह योगं कुर्वन्ति, तथाहि एतेषां पञ्चदशानां श्रवणादि पूर्वाषाढान्तानां चन्द्रेण सह संपूर्ण-महोरात्रं यावद् योगः ततो मुहूर्त्तगतभागकरणार्थं सप्तषष्टिः संख्या त्रिंशत्संख्यया गुण्यते ततो जाते द्वे सहस्रे दशाधिके २०१०, एषां च सप्तषष्टिसंख्यया भागे दत्ते लभ्यन्ते त्रिंशन्मुहूर्त्ता इति । 'चंदंमि एस जोगो णक्खत्ताणं मुणेयव्वो' चन्द्रे एषयोगो नक्षत्राणां ज्ञातव्यः तत्र चन्द्रे-चन्द्रविषये एषः-पूर्वं कथितो योगः-संबन्धः नक्षत्राणां श्रवणादि पूर्वाषाढान्तानां ज्ञातव्य इति नक्षत्राणां चन्द्रयोगः कथित इति ।

सम्पति-नक्षत्राणां सूर्येण सह योगं दर्शयितुमाह-'एएसिणं भंते !' इत्यादि, 'एएसिणं

वि हुंति तीसइ मुहुत्ता' इन पूर्वोक्त नक्षत्रों से बाकी रहे हुए नक्षत्र-श्रवण, धनिष्ठा, पूर्वभाद्रपदा, रेवती, अश्विनी, कृत्तिका, मृगशिरा, पुष्य, मघा, पूर्वाफाल्गुनी, हस्त, चित्रा, अनुराधा, मूल और पूर्वाषाढा ये १५ नक्षत्र-३०मुहूर्त्त-तक चन्द्रमा के साथ संबंध रखते हैं अर्थात् इन नक्षत्रों का योग चन्द्रमा के साथ पूर्ण अहोरात्र तक रहता है यहां पर भी मुहूर्त्तगत भाग करने के लिये ६७ संख्या को ३० संख्या से गुणित करने पर २०१० संख्या आती है इसमें ६७ का भाग देने पर ३० मुहूर्त लब्ध होते हैं। 'चंदंमि एस जोगो णक्खत्ताणं मुणेयव्वो चन्द्र के साथ नक्षत्रों का यह कथित हुआ योग जानना चाहिये,

नक्षत्र चन्द्रयोग द्वार समाप्त ।

नक्षत्र रवियोग

'एएसि णं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिई णक्खत्ते कई अहोरत्ते सूरेण सद्धिं जोगं जोएइ' अब गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-हे भदन्त !

एस वि हुंति तीसइ मुहुत्ता' આ પૂર્વોક્ત નક્ષત્રોથી બાકી રહેલા નક્ષત્ર-શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, પૂર્વભદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, કૃત્તિકા મૃગશિરા, પુષ્પ, મઘા, પૂર્વાફાલ્ગુની, હસ્ત, ચિત્રા, અનુરાધા, મૂલ અને પૂર્વાષાઢા એ પંદર નક્ષત્ર-૩૦ મુહૂર્ત સુધી ચન્દ્રમાંની સાથે સંબંધ રાખે છે અર્થાત્ આ નક્ષત્રોનો યોગ ચન્દ્રમાની સાથે પૂર્ણ અહોરાત્રિ સુધી પણ છે. અહીં પણ મુહૂર્તગત ભાગ કરવા માટે ૬૭ની સંખ્યાને ૩૦ સંખ્યાથી ગુણવાથી ૨૦૧૦ સંખ્યા આવે છે જેને ૬૭ વડે ભાગવામાં આવે તો મુહુર્ત નિકળી આવશે 'चंदंमि एस जोगो णक्खत्ताणं मुणेयव्वो' ચન્દ્રની સાથે નક્ષત્રોનો આ કથિત થયેલ યોગ જાણવો જોઈએ.

નક્ષત્ર ચંદ્રયોગદ્વાર સમાપ્ત

નક્ષત્ર રવિ યોગ

'एएसिणं भंते ! अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं अभिईणक्खत्ते कई अहोरत्ते सूरेण सद्धिं जोगं जोएइ' હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે-હે ભદન્ત ! આ અઠયાવીસ નક્ષત્રોમાં

भंते' एतेषां खलु भदन्त ! 'अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' अष्टाविंशते रष्टाविंशतिसंख्यकानां नक्षत्राणा मभिजिदादीनां मध्ये 'अभिई णक्खत्ते' अभिजिन्नामकं नक्षत्रम्, 'कइअहोरत्ते सूरेण सद्धिं जोगं जोएइ' कति अहोरात्रपर्यन्तं सूर्येण सार्द्धं सह योगं सम्बन्धं योजयति-करोतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'चत्तारि अहोरत्ते छच्चमुहुत्ते सूरेण सद्धिं जोगं जोएइ' चतुरोऽहोरात्रान् षट् च मुहूर्त्तान् सूर्येण सह योगं सम्बन्धं योजयति-करोति अभिजिन्नक्षत्रम् । ननु 'कथं चतुरोऽहोरात्रान षट् च मुहूर्त्तान् अभिजिन्नक्षत्रं सूर्येण सह योगं करोति इति चेत्तत्रोच्यते यन्नक्षत्रम् अहोरात्रस्य यावतः सप्तषष्टिभागान् चन्द्रेण सह समवतिष्ठते तन्नक्षत्रं तावत् एकविंशत्यादीन् इत्यर्थः पञ्चमभागान् रात्रि दिवस्य पञ्चमांशरूपान् तैः पञ्चभिरेव एकं रात्रिं दिवं भवति, सूर्येण सहगच्छति, अयंभावः-यस्य नक्षत्रस्य यावत्प्रमाणकाः सप्तषष्टि भागाश्चन्द्र सम्बन्ध योग्यास्ते भागाः पञ्चभि र्भज्यन्ते

इन २८ नक्षत्रों में जो अभिजित् नामका प्रथम नक्षत्र है वह सूर्य के साथ कितने अहोरात तक संबंध किया रहता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! चत्तारि अहोरत्ते छच्च मुहुत्ते सूरेण सद्धिं जोगं जोएइ' हे गौतम ! अभिजित् नामका जो प्रथम नक्षत्र है उसका योग सूर्य के साथ चार अहोरात तक और ६ मुहूर्त्ततक रहता है ।

शंका-अभिजित नक्षत्र चार अहोरात तक और ६ मुहूर्त्ततक सूर्य के साथ योग किये रहता है सो यह कैसे समझा जा सकता है? इसके उत्तर में यों समझना चाहिये-जो नक्षत्र अहोरात्र के जितने ६७ भागों तक चन्द्र के साथ ठहरता है वह नक्षत्र एकविंशति आदि भागों के ५ भागों तक सूर्य के साथ एक अहोरात तक ठहरता है इस कथन का तात्पर्य ऐसा है-जैसा अभिजित नक्षत्र अहोरात के ६७ भागों में २१ भाग तक चन्द्र के साथ सम्बन्धित रहता है तो इन भागों के ५ भाग प्रमाण काल तक वह सूर्य के साथ

જે અભિજિત્ નામનું પ્રથમ નક્ષત્ર છે તેનો સૂર્યની સાથે કેટલા અહોરાત સુધી સંબંધ બન્યો રહે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! चत्तारि अहोरत्ते छच्च मुहुत्ते सूरेण सद्धिं जोगं जोएइ' હે ગૌતમ ! અભિજિત્ નામનું જે પ્રથમ નક્ષત્ર છે તેનો યોગ સૂર્યની સાથે ચાર અહોરાત્રિ પર્યન્ત અને છ મુહૂર્ત સુધી રહે છે.

શંકા-અભિજિત્ નક્ષત્ર ચાર અહોરાત્રિ સુધી અને છ મુહૂર્ત સુધી સૂર્યની સાથે યોગ કરીને રહે છે તો આ કઈ રીતે સમજી શકાય? આના જવાબમાં આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ-જે નક્ષત્ર અહોરાત્રિના જેટલા ૬૭ ભાગો સુધી ચન્દ્રની સાથે રોકાય છે, તે નક્ષત્ર ૨૧ આદિ ભાગોના ૫ ભાગ સુધી સૂર્યની સાથે એક અહોરાત્રિ સુધી રોકાય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-જેવી રીતે અભિજિત્ નક્ષત્ર અહોરાત્રિના ૬૭ ભાગોમાં ૨૧ ભાગ સુધી ચન્દ્રની સાથે સંબંધ રાખે છે તો આ ભાગોના ૫ ભાગ પ્રમાણકાળ સુધી તે સૂર્યની સાથે એક અહોરાત્રિ સુધી રહે છે આને ગણિતની પદ્ધતિ

ततो लब्धं भवति तत्पञ्चमभागात्मकमहोरात्रम्, शेषं त्रिंशता गुणयित्वा पञ्चभि र्भज्यन्ते लभ्यन्ते मुहूर्त्ताः, तदुक्तम्-'जं रिक्खं जावइए वच्चइ चदेण भागसत्तट्ठी। तं पणभागे राइं दिवस्स सूरेण तावइए' यदृक्षं यावता व्रजति चन्द्रेण भाग सप्तषष्टिम्। तत्पञ्चभागं रात्रि दिवस्य सूर्येण तावदेव' इतिच्छाया, तथाहि-अभिजिन्नक्षत्रम् एकविंशति सप्तषष्टि भागान् चन्द्रेण समं योगं करोति तत एतावतः पञ्च भागान् अहोरात्रस्य सूर्येण सह वर्तते इति ज्ञातव्यम्, एकविंशति संख्यायाः पञ्चभिः भागे हृते लब्धाश्चत्वारोऽहोरात्राः, तत्र चैकः पञ्चमभागोऽवतिष्ठते, स भागो मुहूर्त्तानयनाय त्रिंशत्संख्यया गुण्यते जाता स्त्रिंशतः तस्या पञ्चभिर्भागे हृते लब्धाः षड्मुहूर्त्ता इति। 'एवं इमाहिं गाहाहिं णेयव्वं' एवमिमाभिर्गाथाभि र्नेतव्यम्, तत्र एवम् अभिजिन्नक्षत्रन्यायेन शेषनक्षत्राणां सूर्ययोग कालनिरूपणम् इमाभि र्वक्ष्यमाणाभिर्नेतव्यम् ज्ञातव्यम् तद्यथा अभिई छ मुहुत्ते' अभिजिन्नक्षत्रम् षड्मुहूर्त्तान् 'चत्तारिय केवले अहोरत्ते' चतुरश्च केवलान अहोरात्रान् 'सूरेण समं गच्छइ' सूर्येण समं सार्द्धं गच्छति 'एत्तो सेसाणं वोच्छामि' इतः शेषाणामभिजिन्नक्षत्रातिरिक्तनक्षत्राणां सूर्ययोगं वक्ष्यामि कथयिष्यामि, तत्राभिजिन्नक्षत्रे षड्मुहूर्त्तान् चतुरश्च केव-

---

एक अहोरात तक रहता है इसे गणित की पद्धति के अनुसार यों निकालना चाहिये-२१में ५ का भाग देना चाहिये तब ४ वार वह भाग जाता है ये ४ अहोरात है और नीचे १ बचता है यह पांचवां भाग है मुहूर्त्त बनाने के लिये इसे ३० से गुणित करने पर ३० ही आते हैं इस तीस में ५ का भाग देने पर भाग ६ वार जाता है सो ये ६ मुहूर्त्त हैं, इस तरह ४ अहोरात और ६ मुहूर्त्त तक अभिजित् नक्षत्र का योग सूर्य के साथ रहता है यह गणित प्रक्रिया के द्वारा स्पष्ट हो जाता है। इस सम्बन्ध में 'जं रिक्खं जावइए वच्चइ चंदेण भाग सत्तट्ठी, तं पणभागे राइं दिवस्स सूरेण तावइए' यह गाथा है जो नक्षत्र चन्द्र के साथ रात दिवस के जितने ६९ भाग तक युक्त रहता है वह नक्षत्र सूर्य के साथ रात्रि दिन के ५ भाग तक युक्त रहता है। अभिजित् नक्षत्र का जैसा यह रवि योग

મુજબ આ પ્રમાણે કાઢી શકાય ૨૧ ને ૫ વડે ભાગીએ તો ૪ વાર ભાગી શકાય છે. આ ચાર અહોરાત્રિ છે અને નીચે ૧ શેષ વધે છે તે પાંચમો ભાગ છે. મુહૂર્ત બનાવવા માટે આને ૩૦ વડે ગુણવાથી ૩૦ જ આવે છે આ ૩૦ ને ૫ વડે ભાગવાથી ૬ વાર ભાગી શકય છે. જે છ મુહૂર્ત ગણાય, આ રીતે ૪ અહોરાત્રિ અને ૬ મુહૂર્ત સુધી અભિજિત્ નક્ષત્રનો યોગ સૂર્યની સાથે રહે છે એ ગણિત પ્રક્રિયા દ્વારા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આ સંબંધમાં 'जं रिक्खं जावइए वच्चइ चंदेण भाग सत्तट्ठी, तं पणभागे राइंदिवस्स सूरेण तावइए' એવી ગાથા છે. જે નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે રાત-દિવસના જેટલા ૬૭ ભાગ સુધી યુક્ત રહે છે તે નક્ષત્ર સૂર્યની સાથે રાત્રિ-દિવસના ૫ ભાગ સુધી યુક્ત રહે છે. અભિજિત્ નક્ષત્ર જેવો આ રવિયોગ કાળ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે તે જ પ્રમાણે બાકીના

कान् परिपूर्णान् अहोरात्रान् सूर्येण सार्द्धं गच्छति इतोऽथ एतदनन्तरं शेषाणां नक्षत्राणां सूर्येण समं योगं कालपरिमाणमधिकृत्य कथयिष्यामि तद्यथा 'सयभिसया भरणीओ' शतभिषक् भरणी 'अद्दा अस्सेससाई जेट्ठाय' आर्द्रा अश्लेषा स्वाती ज्येष्ठा च' 'वच्चंति इक्कवीसं मुहुत्ते' व्रजन्ति एकविंशति मुहूर्त्तान् 'छच्चेवऽहोरत्ते' षट् चाहोरात्रान् अयं भावः- एतानि शतभिषग् भरणी आर्द्रा अश्लेषा स्वाती ज्येष्ठा षण्णक्षत्राणि चन्द्रेण समं सार्द्धं त्रयः त्रिंशत् संख्यकान् सप्तषष्टि भागान् व्रजन्ति, तत एतावतः पञ्च भागान् अहोरात्रस्य सूर्येण सह व्रजन्तीति प्रत्येकं पूर्वोक्तकरण प्रामाण्यात् त्रयस्त्रिंशतश्च पञ्चभिर्भागे लब्धाः षडहोरात्राः शेषास्त्रयः पञ्चभागास्ते सवर्णतायां जाताः सप्त ते मुहूर्त्तानयनाय त्रिंशता गुण्यन्ते जाते द्वे शते दशाधिके २१०, तेषां परिपूर्ण मुहूर्त्तानयनाय दशभिर्भागो ह्रियते लब्धा एकविंशति मुहूर्त्ता इति । इति प्रथमगाथार्थः १ तथा-'तिण्णेव उत्तराइं' तिस्र उत्तराः, उत्तरभाद्रपदा, उत्तर-

---

काल प्रकट किया है उसी प्रकार से शेष नक्षत्रों का रवि के साथ कालयोग सूत्रकार ने इन गाथाओं द्वारा समझाया है-'सयभिसया भरणीओ अद्दा अस्सेस साईजेट्ठा य वचंति एक्कवीसं मुहुत्ते' शतभिषक् नक्षत्र, भरणीनक्षत्र, आर्द्रानक्षत्र अश्लेषानक्षत्र, स्वातिनक्षत्र और ज्येष्ठा नक्षत्र इन ६ नक्षत्रों का रवि के साथ योगकाल २१मुहूर्त्तका है और 'छच्चेव अहोरत्ते' ६ अहोरात्र का है इसका तात्पर्य ऐसा है-ये ६ नक्षत्र चन्द्र के साथ ६७ भागों में ३३ भागतक युक्त रहते हैं और सूर्य के साथ ये रात दिन के ५ भागोंतक युक्त रहते हैं इसलिये ३३ में ५ का भाग देने पर ६ अहोरात आ जाते हैं शेष बचे हुए ५ पांचभाग सवर्णता में ७ हो जाते हैं इनके मुहूर्त्त बनाने के लिये इनमें ३० से गुणा करने पर २१० होते हैं इनके परिपूर्ण मुहूर्त्त बनाने के लिये इन में १० का भाग देने पर २१ मुहूर्त्त हो जाते हैं वह प्रथम गाथा का अर्थ है तथा-'तिण्णेव उत्तराइं पुणव्वसू रोहिणी विसाहा य एए छ णक्खत्ता वच्चंति मुहुत्ते तिण्णिचेव वीसं अहोरत्ते'

નક્ષત્રોનો રવિની સાથે કાલયોગ સૂત્રકારે આ ગાથાઓ દ્વારા સમજાવ્યો છે-'सयभिसया भरणीओ अद्दा अस्सेस साई जेट्ठा य वच्चंति एक्कवीसं मुहुत्ते' શતભિષકનક્ષત્ર, ભરણીનક્ષત્ર, આર્દ્રાનક્ષત્ર, આશ્લેષાનક્ષત્ર, સ્વાતિનક્ષત્ર અને જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર એ ૬ નક્ષત્રોનો રવિની સાથે યોગકાળ ૨૧ મુહૂર્તનો છે અને 'छच्चेव अहोरत्ते' ૭ અહોરાત્રિનો છે, આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-આ છ નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે ૬૭ ભાગોમાંથી ૩૩ ભાગો સુધી યુક્ત રહે છે આથી ૩૩ ને ૫ થી ભાગવાથી ૬ અહોરાત આવી જાય છે. શેષ વધેલા $\frac{3}{5}$ ભાગ સવર્ણતામાં ૭ થઈ જાય છે. આના મુહૂર્ત બનાવવા માટે એને ૩૦ થી ગુણવાથી ૨૧૦ આવે છે એમના પરિપૂર્ણ મુહૂર્ત બનાવવા માટે આને ૧૦ વડે ભાગવાથી ૨૧ મુહૂર્ત થઈ જાય છે. આ પ્રથમ ગાથાનો અર્થ છે તથા-'तिण्णेव उत्तराइं पुणव्वसूरोहिणी विसाहा य एए छ णक्खत्ता वच्चंति मुहुत्ते तिण्णिचेव वीसं अहोरत्ते' ઉત્તરભાદ્રપદા, ઉત્તરફાલ્ગુની,

फाल्गुनी, उत्तराषाढा लक्षणाः 'पुणव्वसूरोहिणी विसाहाय' पुनर्वसूरोहिणी विशाखा च, 'एएछणक्खत्ता' एतानि षण्णक्षत्राणि 'वच्चंति मुहुत्ते तिण्णि चेव वीसं आहोरत्ते' व्रजन्तित्रीन् मुहूर्त्तान् विंशतिंचाहोरात्रान् अयं भावः–एतानि उत्तरादीनि षण्णक्षत्राणि चन्द्रेण समं सप्तषष्टि भागानां शतमेकम् शतस्य च भागस्यार्द्धमेकं प्रत्येकं व्रजन्ति, तत एतावतः पञ्चभागान-होरात्रस्य सूर्येण सह एतेषां षण्णामपि नक्षत्राणां व्रजनं ज्ञातव्यम्, तेन शतस्य पञ्चभिर्भागे हृते लब्धा विंशतिरहोरात्राः, यदर्द्धं तत् त्रिंशता गुण्यते जाताः त्रिंशत् तस्यादशभिर्भागे हृते लब्धास्त्रयो मुहूर्त्ता इति, । द्वितीयगाथार्थः। तथा–'अवसेसा णक्खत्ता पण्णरस वि सूर सहगया जंति' अवशेषाणि नक्षत्राणि पञ्चदशापि सूर्यसहगतानि यान्ति तत्रावशेषाणि श्रवण धनिष्ठा पूर्वभाद्रपदा रेवत्यश्विनी कृत्तिका मृगशिरः पुष्य मघा पूर्व फल्गुनी हस्त चित्राऽनुराधा मूल पूर्वाषाढा लक्षण नक्षत्राणि पञ्चदशापि सूर्येण सह गतानि सूर्येण सार्द्धं यान्ति–गच्छन्ति 'बारसचेव मुहुत्ते' द्वादशचैव मुहूर्त्तान् 'तेरस च समे अहोरत्ते' त्रयोदश च

उत्तरभाद्रपदा, उत्तरफाल्गुनी, उत्तराषाढा, पुनर्वसु, रोहिणी और विशाखा ये ६ नक्षत्र सूर्य के साथ तीन मुहूर्त और वीस दिनरात तक युक्त रहते हैं इन उत्तरादिक ६ नक्षत्रों में से प्रत्येक चन्द्र के साथ ६७ भागों के १ सौ भाग तक और १ भाग के आधे भाग तक युक्त रहता कहा गया है तो वह नक्षत्र अहोरात के ५ भागों तक सूर्य के साथ युक्त रहता है तो इसे यों समझना चाहिये–१०० में ५ का भाग देने पर २० अहोरात आते हैं और जो १ भाग का आधा भाग है उसमें ३० का गुणा करने पर ३० आते हैं तीस में १० का भाग देने पर ३ मुहूर्त निकल आते हैं यह द्वितीय गाथा का अर्थ है तथा 'अवसेसा णक्खत्ता पण्णरसवि सूर सहगया जंति' बाकी के जो १५ नक्षत्र बचे हैं–श्रवण, धनिष्ठा पूर्वभाद्रपदा, रेवती, अश्विनी, कृत्तिका, मृगशिरा, पुष्य, मघा, पूर्वफाल्गुनी, हस्त, चित्रा, अनुराधा, मूल और पूर्वाषाढा–ये सब नक्षत्र सूर्य के साथ 'बारस चेव मुहुत्ते तेरस च समे अहोरत्ते' १२ मुहूर्त और पूरे १३ दिन तक युक्त रहते

ઉત્તરાષાઢા, પુનર્વસુ, રોહિણી અને વિશાખા આ છ નક્ષત્ર સૂર્યની સાથે ત્રણ મુહૂર્ત અને વીસ દિવસ રાત સુધી જોડાયેલા રહે છે. આ ઉત્તરાદિક છ નક્ષત્રોમાંથી પ્રત્યેક ચન્દ્રની સાથે ૬૭ ભાગોના ૧ શતાંશ ભાગ સુધી અને એક ભાગના અડધા ભાગ સુધી જોડાયેલા હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે આથી તે નક્ષત્ર અહોરાત્રિના પાંચ ભાગ સુધી સૂર્યની સાથે યુક્ત રહે છે. આ વિધાન આ પ્રમાણે સમજવું–૧૦૦ ને ૫ વડે ભાગવાથી ૨૦ અહોરાત્રિ આવે છે અને જે ૧ ભાગનો અડધો ભાગ છે તેને ૩૦ થી ગુણવામાં આવે તો ૩૦ આવે છે. ૩૦ ને ૧૦ વડે ભાગવાથી ૩ મુહૂર્ત નિકળે છે. આ છે દ્વિતીય ગાથાનો અર્થ તથા 'अवसेसा णक्खत्ता पण्णरसवि सूर सहगया जंति' બાકીના જે ૧૫ નક્ષત્ર વધ્યા છે–શ્રવણ, ધનિષ્ટ, પૂર્વભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, કૃત્તિકા, મૃગશિરા, પુષ્ય, મઘા, પૂર્વફાલ્ગુની, ઉત્તરફાલ્ગુની ચિત્રા, અનુરાધા, મૂલ તેમજ પૂર્વાષાઢા આ સઘળા નક્ષત્ર

समान्–परिपूर्णानहोरात्रान्. तद्यथा-एतानि पूर्वकथितानि पञ्चदशापि श्रवणादि पूर्वाषाढान्तानि नक्षत्राणि परिपूर्णान् सप्तषष्टिभागान् चन्द्रेण सह व्रजन्ति, ततः सूर्येण सह एतानि नक्षत्राणि पञ्चमभागानहोरात्रस्य सप्तषष्टि संख्यकान् गच्छन्ति सप्तषष्टि-संख्यायाः पञ्चभिर्भागे हृते लब्धास्त्रयोदशाहोरात्राः शेषौ द्वौ भागौ, तौ द्वौ भागौ यदा त्रिंशता गुण्येते तदा जाता षष्टिः तस्याः षष्टेः पञ्चभिर्भागे हृते लब्धा द्वादशैव मुहूर्ता इति तृतीय गाथार्थः ॥

अत्र प्रसङ्गात् सूर्ययोगदर्शनत श्चन्द्रयोग परिमाणं यथा भवति तथा दर्शयति ज्योतिष्करण्डोक्तम्–

'णक्खत्तसूर जोगो मुहत्तरासी कओ य पंचगुणो ।
सत्तट्ठीए विभत्तो लद्धोचंदस्स सो जोगो ॥ १ ॥
(नक्षत्रसूर्ययोगो मुहूर्त्तराशी कृतश्च पञ्चगुणः ।
सप्तषष्ट्याविभक्तो लब्धश्चन्द्रस्य सयोग इतिच्छाया) ॥१॥

अयमर्थः–नक्षत्राणा मर्द्धक्षेत्रादीनां यः सूर्येण सह योगः–सम्बन्धः संयोगः मुहूर्त्तराशी क्रियते, मुहूर्त्तराशिं कृत्वा पञ्चभि र्गुण्यते तदनन्तरं सप्तषष्टि संख्यया भागो दीयते, भागे

हैं यह पहिले प्रकट कर दिया गया है कि ये १३ नक्षत्र चन्द्र के साथ परिपूर्ण ६७ भाग तक युक्त रहते हैं तो ये सब नक्षत्र सूर्यके साथ अहोरात के ६७ भागों के ५ भागतक रहते हैं तो यहां ६७ में ५ का भाग देने पर १३ दिन रात पूरे आ जाते हैं और जो दो भाग बचते हैं उन्हें ३० से गुणित करने पर ६० होते हैं इनमें ५ का भाग देने पर १२ मुहूर्त आ जाते हैं यह तृतीय गाथा का अर्थ है।

अब सूत्रकार प्रसङ्ग वश सूर्य योग दर्शन को लेकर चन्द्र योग का परिमाण जैसा होता है–वैसा प्रकट कर रहे हैं–

'णक्खत्त सूर जोगो मुहुत्तरासी कओ य पंचगुणो
सत्तट्ठीए विभत्तो लद्धो चंदस्स सो जोगो ॥'

नक्षत्रों का जो अभी २ सूर्ययोग प्रकट किया गया है वहां के दिवस रात

સૂર્યની સાથે–'बारस चेव मुहुत्ते तेरस च समे अहोरत्ते' ૧૨ મુહૂર્ત અને પૂરા ૧૩ દિવસ યુક્ત રહે છે. એ તો અગાઉ જ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે ૧૩ નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે પરિપૂર્ણ ૬૭ ભાગ સુધી યુક્ત રહે છે જ્યારે આ બધાં નક્ષત્ર સૂર્યની સાથે અહોરાત્રિના ૬૭ ભાગોના ૫ ભાગ સુધી રહે છે અહીં ૬૭ ને ૫ થી ભાગીએ તો ૧૩ દિવસ રાત પૂરા આવી જાય છે અને જે ૨ ભાગ વધે છે તેને ૩૦ થી ગુણવામાં આવે તો ૬૦ થાય છે જેને ૫ થી ભાગતાં ૧૨ મુહૂર્ત આવી જાય છે આ ત્રીજી ગાથાનો અર્થ થયો. હવે સૂત્રકાર પ્રસંગવશ સૂર્યયોગ દર્શનને લઈને ચન્દ્ર યોગનું પરિમાણ જેવું હોય છે–તેવું પ્રકટ કરી રહ્યાં છે–

णक्खत्त सूरजोगो मुहुत्तरासीकओ य पंचगुणो ।
सत्तट्ठीए विभत्तो बद्धो चंदस्स सो जोगो ॥

નક્ષત્રોનો જે હમણાં હમણાં સૂર્યયોગ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાંના દિવસ-રાતની

द्ते सति यो लभ्यते स चन्द्रस्य योगो भवति इति। अयं भावः–कश्चित् शिष्यो नक्षत्राणां सूर्यचन्द्रयोगविषये सञ्जातकुतूहलो गुरु पृच्छति, भो परमकृपालो, गुरो! यत्र सूर्यः षड्दिवसान् एकविंशतिं च मुहूर्त्तान् अवतिष्ठते तत्र नक्षत्रे चन्द्रः कियत्कालपर्यन्तं तिष्ठतीति? एतादृशशङ्का यत्र जायते तत्र मुहूर्त्तराशिकरणार्थं षड्दिवसाः त्रिंशत्संख्यया गुण्यन्ते गुणयित्वा चोपरितना एकविंशतिमुहूर्त्ताः प्रक्षिप्यते ततो जाते द्वेशते एकाधिके २०१, तं पुनः पञ्चभिर्गुण्यन्ते तदा जायते पञ्चाधिकं सहस्रमेकम् १००५, तस्य सप्तषष्टिसंख्यायाः भागे हृते लब्धाः पञ्चदशमुहूर्त्ताः एतावानेवार्द्धक्षेत्राणां प्रत्येकं चन्द्रेण सह योग आयाति एवमेव समक्षेत्राणां द्व्यर्द्धक्षेत्राणां नक्षत्राणा मभिजितश्च चन्द्रेण समं योगो ज्ञातव्य इति चन्द्ररवियोग द्वारम्॥

इति चतुर्विंशतिमसूत्रम्॥ सू० २४॥

की मुहूर्त राशि करके उसे ५ से गुणित कर देना चाहिये और फिर उसमें ६७ का भाग दे देना चाहिये भाग के देने पर जो लभ्य होता है वह चन्द्र का योग होता है किसी शिष्य ने नक्षत्रों के सूर्य चन्द्र योग के विषय में कुतुहल वश गुरु से ऐसा पूछा–हे परम कृपालो! गुरो! जिस नक्षत्र पर सूर्य छ दिन तक और २१ मुहूर्त तक रहता है उस नक्षत्र पर चन्द्र कितने काल तक रहता है? तो इस प्रकार की शंका होने पर मुहूर्तराशि करने के लिये ६ दिवस ३० संख्या से गुणित करना चाहिये और फिर आगतराशि में २१ जोड देना चाहिये तब ३०×६=१८०+२०१० मुहूर्तो का प्रमाण निकलता है २०१ में ५ का गुणा करने पर १००५ राशि होती है, इस राशि में ६७ का भाग देने पर १५ मुहूर्त आते हैं सो इतना मुहूर्त प्रमाण अर्द्धक्षेत्र वाले नक्षत्रों में से प्रत्येक नक्षत्र का चन्द्र के साथ योग काल निकल आता है इसी तरह समक्षेत्र वाले, द्व्यर्ध क्षेत्रवाले नक्षत्रों का और अभिजित् नक्षत्र का चन्द्र के साथ समयोग काल जानना चाहिये।२४।

चन्द्र रवि योग द्वार समाप्त॥

મુહૂર્ત રાશિ કરીને તેને ૫ થી ગુણી નાખવા જોઈએ અને ત્યારબાદ તેને ૬૭ થી ભાગવા જોઈએ. ભાગાકાર કરવાથી જે જવાબ આવશે તે ચન્દ્રનો યોગ હોય છે કોઈ એક શિષ્યે નક્ષત્રોના સૂર્ય ચન્દ્ર યોગના વિષયમાં જિજ્ઞાસાવશ ગુરૂને આ પ્રમાણે પૂછ્યું–હે પરમ-કૃપાળુ! ગુરૂદેવ! જે નક્ષત્ર પર સૂર્ય છ દિવસ સુધી અને ૨૧ મુહૂર્ત સુધી રહે છે. તે નક્ષત્ર પર ચન્દ્ર કેટલા કાળ સુધી રહે છે? આ જાતની શંકાનું નિવારણ કરવા માટે મુહૂર્તરાશિ કરવા માટે ૬ દિવસને ૩૦ સંખ્યાથી ગુણવા જોઈએ અને ત્યારબાદ આગતરાશિમાં ૨૧ ઉમેરી દેવા જોઈએ આથી ૩૦×૬=૧૮૦–૨૧=૨૦૧ મુહૂર્તોનુ પ્રમાણ નિકળે છે. ૨૦૧ ને ૫ ગણા કરવાથી ૧૦૦૫ રાશિ થાય છે જેને ૬૭ વડે ભાગવાથી ૧૫ મુહૂર્ત આવે છે. આવી રીતે આટલા મુહૂર્ત પ્રમાણ અર્દ્ધક્ષેત્રવાળા નક્ષત્રોમાંથી પ્રત્યેક નક્ષત્રનો ચન્દ્રની સાથેનો યોગકાળ નિકળી આવે છે. આવી જ રીતે સમક્ષેત્રવાળા, દ્વયર્ધક્ષેત્રવાળા, નક્ષત્રોનો અને અભિજિત્ નક્ષત્રનો ચન્દ્રની સાથે સંયોગકાળ જાણવો જોઈએ.

ચન્દ્ર રાશિયોગ સમાપ્ત

अथ नक्षत्राणां कुलद्वारमाह-'कइणं भंते' इत्यादि,

मूलम्-कइ णं भंते ! कुला कइ उवकुला कइ कुलोवकुला पन्नत्ता ? गोयमा ! बारसकुला बारसउवकुला चत्तारि कुलोवकुला पन्नत्ता, बारस-कुला-तं जहा-धणिट्ठाकुलं१ उत्तरभद्दवयाकुलं२, अस्सिणीकुलं३, कत्ति-याकुलं४, मिगसिरकुलं५ पुस्सोकुलं६, मघाकुलं७ उत्तरफग्गुणीकुलं८, चित्ताकुलं९, विसाहाकुलं१० मूलो कुलं११ उत्तरासाढा कुलं१२। मासाणं परिणामा होंति कुला उवकुला उ हेट्ठिमगा होंति पुण कुलोवकुला अभीभिसय अद्द अणुराहा ।१। बारस उवकुला तं जहा-सवणो उव-कुलं१ पुव्वभद्दवया उवकुलं२, रेवई उवकुलं३, भरणी उवकुलं४, रोहिणी उवकुलं५, पुणव्वसू उवकुलं६, अस्सेसा उवकुलं७, पुव्वफग्गुणी उवकुलं८, हत्थो उवकुलं९ साई उवकुलं१०, जेट्ठा उवकुलं११, पुव्वासाढा उवकुलं१२। चत्तारि कुलोवकुला तं जहा-अभिईकुलोवकुला१, सयभिसया कुलोव-कुला२, अद्दा कुलोवकुला३, अणुराहा कुलोवकुला४। कइ णं भंते ! पुण्णि-माओ कइ अमावासाओ पन्नत्ताओ ? गोयमा ! बारस पुण्णिमाओ बारस अमावासाओ पन्नत्ताओ, तं जहा-साविट्ठी पोट्ठवई आसोई कत्ति-गी मग्गसिरी पोसी माही फग्गुणी चेती वइसाही जेट्ठा मूली आसाढी। साविट्ठिं णं भंते ! पुण्णिमासिं कइ णक्खत्ता जोगं जोएंति ? गोयमा ! तिण्णि णक्खत्ता जोगं जोएंति, तं जहा-अभिई सवणो धणिट्ठा। पोट्ठ-वइयिं भंते ! पुण्णिमासिं कइ णक्खत्ता जोगं जोएंति ? गोयमा ! तिण्णि णक्खत्ता जोगं जोएंति तं जहा-सयभिसया पुव्वभद्दवया उत्तर-भद्दवया, अस्सोइणिं भंते ! पुण्णिमं कइ णक्खत्ता जोगं जोएंति ? गोयमा ! दो णक्खत्ता जोगं जोएंति, तं जहा-रेवई अस्सिणी य। कत्तिइण्णं दो भरणी कत्तिया य। मग्गसिरिण्णं दो रोहिणी मग्गसिरं च. पोसिं तिण्णि, अद्दा पुणव्वसु पुस्सो, माघिण्णं दो अस्सेसा मघा य, फग्गुणिं दो पुव्वा फग्गुणीय उत्तराफग्गुणीय, चेत्तिण्णं दो हत्थो

चित्ताय, विसाहिण्णं दो साई विसाहाय, जेट्ठामुल्लिणं तिण्णि अणु-राहा जेट्ठा मूलो, आसाढिण्णं दो पुव्वासाढा उत्तरासाढा। साविट्ठिण्णं भंते ! पुण्णिमं किं कुलं जोएइ उवकुलं जोएइ कुलोवकुलं जोएइ ? गोयमा ! कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ, कुलोवकुलं वा जोएइ, कुलं जोएमाणे धणिट्ठा णक्खत्ते जोएइ उवकुलं जोएमाणे सवणे णक्खत्ते जोएइ कुलोवकुलं जोएमाणे अभिई णक्खत्ते जोएइ। साविट्ठी णं पुण्णिमासिणं कुलं वा जोएइ जाव कुलोवकुलं वा जोएइ। कुलेण वा जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता कुलोवकुलेण वा जुत्ता साविट्ठी पुण्णिमा जुत्त त्ति वत्तव्वयं सिया। पोट्ठवदिण्णं भंते ! पुण्णिमं किं कुलं जोएइ३ पुच्छा, गोयमा ! कुलं वा उवकुलं वा कुलोवकुलं वा जोएइ, कुलं जोएमाणे उत्तरभद्दवया णक्खत्ते जोएइ, उवकुलं जोएमाणे पुव्वभद्दवया जोएइ, कुलोवकुलं जोएमाणे सयभिसया णक्खत्ते जोएइ, पोट्ठवइण्णं पुण्णिमं कुलं वा जोएइ जाव कुलोवकुलं वा जोएइ कुलेण वा जुत्ता जाव कुलोवकुलेण वा जुत्ता पोट्ठवइ पुण्णमासी जुत्त त्ति वत्तव्वयं सिया। अस्सोइण्णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ णो लब्भइ कुलोवकुलं कुलं जोएमाणे अस्सिणी णक्खत्ते जोएइ उव कुलं जोएमाणे रेवई णक्खत्ते जोएइ अस्सोइण्णं पुण्णिमं कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ कुलेण वा जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता अस्सोई पुण्णिमा जुत्तत्ति वत्तव्वं सिया। कत्तिइण्णं भंते ! पुण्णिमं किं कुलं३ पुच्छा, गोयमा ! कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ णो कुलोवकुलं जोएइ, कुलं जोएमाणो कत्तिया णक्खत्ते जोएइ, उवकुलं जोएमाणो भरणी कत्तिइण्णं जाव वत्तव्वं सिया। मग्गसिरिण्णं भंते ! पुण्णिमं किं कुलं तं चेव दो जोएइ नो भवइ कुलोवकुलं, कुलं जोएमाणे मग्गसिरणक्खत्ते जोएइ उवकुलं जोएमाणे रोहिणी णक्खत्ते जोएइ मग्गसिरिणं पुण्णिमं जाव वत्तव्वं सिया इति। एवं सेसियाओ वि जाव आसाढिं। पोसिं

जेट्ठा मूलिं च कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ कुलोवकुलं वा जोएइ, सेसियाणं कुलं वा उवकुलं वा कुलोवकुलं ण भण्णइ॥ साविट्ठिण्णं भंते! अमावासं कति णक्खत्ता जोएंति? गोयमा! दो णक्खत्ता जोएंति तं जहा-अस्सेसा य महाय। पोट्ठवइण्णं भंते! अमावासं कइ णक्खत्ता जोएंति? गोयमा! दो पुव्वाफग्गुणी उत्तराफग्गुणी य। अस्सोइण्णं भंते! दो हत्थे चित्ताय, कत्तिइण्णं दो साई विसाहाय, मग्गसिरिण्णं तिण्णि अणुराहा जेट्ठा मूलोय, पोसिण्णं दो पुव्वासाढा उत्तरासाढा, माहिण्णं तिण्णि अभिई सवणो धणिट्ठा, फग्गुणिं तिण्णि सयभिसया पुव्वभद्दवया उत्तरभद्दवया य, चेत्तिण्णं दो रेवई अस्सिणी य कइ वइसाहिण्णं दो भरणी कत्तिया य जेट्ठा मूलिण्णं रोहिणी मग्गसिरे च आसाढिण्णं च तिण्णि अद्दा पुणव्वसू पुस्सी त्ति। साविट्ठिण्णं भंते! अमावासं किं कुलं जोएइ उवकुलं जोएइ कुलोवकुलं जोएइ, गोयमा! कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ नो लब्भइ कुलोवकुलं, कुलं जोएमाणे महाणक्खत्ते जोएइ उवकुलं जोएमाणे अस्सेसा णक्खत्ते जोएइ, साविट्ठिं अमावासं वा कुलं जोएइ उवकुलं वा जोएइ, कुलेण वा जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता साविट्ठी अमावासा जुत्त त्ति वत्तव्वं सिया। पोट्ठवईण्णं भंते! अमावासं तं चेव दो जोएइ कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ, कुलं जोएमाणे उत्तराफग्गुणी, णक्खत्ते जोएइ, उवकुलं जोएमाणे पुव्वाफग्गुणी, पोट्ठवइण्णं अमावासं जाव वत्तव्वं सिया। मग्गसिरिण्णं तं चेव कुलं मूले णक्खत्ते जोएइ उवकुलं जेट्ठा णक्खत्ते जोएइ कुलोवकुलं अणुराहा जाव जुत्त त्ति वत्तव्वं सिया। एवं माहीए फग्गुणीए आसाढीए कुलं वा उवकुलं वा कुलोवकुलं वा अवसेसियाणं कुलं वा उवकुलं वा जोएइ। जयाणं भंते! साविट्ठी पुण्णिमा भवइ, तयाणं माही अमावासा भवइ। जयाणं भंते! माही पुण्णिमा भवइ, तयाणं साविट्ठी अमावासा भवइ? हंता गोयमा! जयाणं साविट्ठी तं चेव वत्तव्वं। जयाणं भंते! पोट्ठवई पुण्णिमा भवइ

तयाणं फग्गुणी अमावासा भवइ जयाणं फग्गुगी पुण्णिमा भवइ तयाणं पोट्ठवई अमावासा भवइ ? हंता गोयमा ! तं चेव । एवं एएणं अभिलावेणं इमाओ पुण्णिमाओ अमावासाओ णेयव्वाओ अस्सिणी पुण्णिमा चेत्ती अमावासा कत्तिगी पुण्णिमा वइसाही अमावासा मग्गसिरी जेट्ठा मूली अमावासा पोसी पुण्णिमा आसाढी अमावासा ॥सू० २५॥

छाया–कति खलु भदन्त ! कुलानि कति उपकुलानि कति कुलोपकुलानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्वादश कुलानि, द्वादश उपकुलानि चत्वारि कुलोपकुलानि प्रज्ञप्तानि । द्वादशकुलानि तद्यथा–धनिष्ठा कुलम् १, उत्तरभद्रपदाकुलम् २, अश्विनीकुलम् ३, कृत्तिका कुलम् ४, मृगशिरः कुलम् ५, पुष्यः कुलम्, मघाकुलम् ७, उत्तरफल्गुनीकुलम् ८, चित्राकुलम् ९, विशाखाकुलम् १०, मूलः ११, उत्तराषाढाकुलम् १२ । मासानां परिणामानि भवन्ति कुलानि, उपकुलानि तु अधस्तनानि भवन्ति । पुनः कुलोपकुलानि अभिजित् शतभिषक्, आर्द्रा अनुराधा १, द्वादशोपकुलानि तद्यथा–श्रवणउपकुलम् १ पूर्व भद्रपदोपकुलम् २, रेवती उपकुलम् ३, भरणीउपकुलम् ४, रोहिणी उपकुलम् ५, पुनर्वसु उपकुलम् ६, अश्लेषा उप-कुलम् ७, पूर्वफल्गुनी उपकुलम् ८, हस्त उपकुलम् ९, स्वाती उपकुलम् १० ज्येष्ठा उप-कुलम् ११, पूर्वाषाढा उपकुलम् १२, चत्वारि कुलोपकुलानि तद्यथा–अभिजित् कुलोपकुलम् १, शतभिषक्कुलोपकुलम् २, आर्द्राकुलोपकुलम् ३, अनुराधा कुलोपकुलम् ४, कति खलु भदन्त ! पूर्णिमाः कति खलु भदन्त ! अमावास्याः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! द्वादश पूर्णिमाः द्वादशः अमावास्याः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–श्राविष्ठी १, प्रौष्ठपदी २, आश्वयुजी ३, कार्तिकी ४, मार्गशीर्षी ५, पौषी माघी फाल्गुनी चैत्री वैशाखी ज्येष्ठा मूली आषाढी । श्राविष्ठीं खलु भदन्त ! पौर्णमासीं कति नक्षत्राणि योगं योजयन्ति, गौतम ! त्रीणि नक्षत्राणि योगं योजयन्ति, तद्यथा–अभिजित् श्रवणो धनिष्ठा । प्रौष्ठपदीं खलु भदन्त ! पूर्णिमा कति नक्ष-त्राणि योगं योजयन्ति ? गौतम ! त्रीणि नक्षत्राणि योगं योजयन्ति तद्यथा–शतभिषक् पूर्व-भद्रपदा । उत्तरभद्रपदा । आश्विनीं खलु भदन्त ! पूर्णिमां कति नक्षत्राणि योगं योजयन्ति ? गौतम ! द्वे योजयतः तद्यथा–रेवती अश्विनी च । कार्त्तिकीं खलु भदन्त ! पूर्णिमां द्वे भरणी कृत्तिका च । मार्गशीर्षीं द्वे रोहिणीं मृगशिरश्च । पौषीं त्रीणि आर्द्रा पुनर्वसू पुष्यः माघीं खलु द्वे अश्लेषा मघा च । फाल्गुनीं खलु द्वे पूर्वा फाल्गुनी चोत्तरा फाल्गुनी च । चैत्री खलु द्वे हस्तश्चित्रा च, वैशाखीं खलु द्वे स्वाती विशाखा च, ज्येष्ठां मूलीं खलु त्रीणि अनुराधा ज्येष्ठा मूलः । आषाढीं खलु द्वे पूर्वाषाढा उत्तराषाढा । श्राविष्ठीं खलु भदन्त ! पूर्णिमां किं कुलं (युनक्ति) योजयति उपकुलं योजयति कुलोपकुलं योजयति ? गौतम !

कुलं वा योजयति, उपकुलं वा योजयति, कुलोपकुलं वा योजयति, कुलं युञ्जन् धनिष्ठा नक्षत्रं युनक्ति, उपकुलं युञ्जन् श्रवणनक्षत्रं युनक्ति, कुलोपकुलं युञ्जन् अभिजिन्नक्षत्रं युनक्ति, श्राविष्ठीं पूर्णिमां खलु कुलं वा युनक्ति, यावत् कुलोपकुलं युनक्ति, कुलेन वा युक्ता उपकुलेन वा युक्ता कुलोपकुलेन वा युक्ता श्राविष्ठी पूर्णिमा युक्तेति वक्तव्यं स्यात्। प्रौष्ठपदीं खलु भदन्त! पूर्णिमां किं कुलं युनक्ति ३ पृच्छा' गौतम! कुलं वा उपकुलं वा कुलोपकुलं वा युनक्ति, कुलं युञ्जद् उत्तरभाद्रपदा नक्षत्रं युनक्ति उपकुलं युञ्जत् पूर्वभाद्रपद नक्षत्रं युनक्ति, कुलोपकुलं युञ्जत् शतभिषग्नक्षत्रं युनक्ति, प्रौष्टपदीं खलु पूर्णिमां कुलं वा युनक्ति, यावत् कुलोपकुलं वा युनक्ति, कुलेन वा युक्ता यावत् कुलोपकुलेन वा युक्ता प्रौष्ठपदी पूर्णिमासी युक्तेति वक्तव्यं स्यात्। आश्विनीं खलु भदन्त! पृच्छा, गौतम! कुलं वा युनक्ति, उपकुलं वा युनक्ति नो लभते कुलोपकुलम् कुलं युञ्जन् अश्विनी नक्षत्र युनक्ति उपकुलं युञ्जत् रेवती नक्षत्र युनक्ति, आश्वयुजीं पूर्णिमां कुलं वा युनक्ति, उपकुलं वा युनक्ति, कुलेन वा युक्ता उपकुलेन वा युक्ता आश्वयुजीपूर्णिमा युक्तेति वक्तव्यं स्यात्। कार्त्तिकीं खलु भदन्त! पूर्णिमां किं कुलं ३ पृच्छा, गौतम! कुलं वा युनक्ति, उपकुलं वा युनक्ति नो कुलोपकुलं युनक्ति कुलं युञ्जत् कृत्तिकानक्षत्रं युनक्ति, उपकुलं युञ्जन् भरणी कार्त्तिकीं खलु यावद् वक्तव्यं स्यात्, मार्गशीर्षीं खलु भदन्त! पूर्णिमा यावद् वक्तव्यं स्यात्। एवं शेषिका अपि यावदाषाढीम् पौषीं ज्येष्ठा मूलीं च कुलं वा युनक्ति कुलोपकुलं वा, शेषिकाणां कुलं वा उपकुलं वा कुलोपकुलं न भण्यते। श्राविष्ठीं खलु भदन्त! अमावास्यां कति नक्षत्राणि युञ्जन्ति? गौतम! द्वे नक्षत्रे युक्तः तद्यथा-अश्लेषा च मघा च। पौष्ठपदीं खलु भदन्त! अमावास्या कति नक्षत्राणि युञ्जन्ति? गौतम! द्वे पूर्वा फाल्गुनी उत्तरा फाल्गुनी च। आश्वयुजीं खलु भदन्त! द्वे हस्तश्चित्रा च, कार्त्तिकीं खलु द्वे स्वाती विशाखा च, मार्गशीर्षी खलु त्रीणि अनुराधाज्येष्ठा मूलश्च, पौष्ठीं खलु द्वे पूर्वा षाढा उत्तराषाढा च, माघी खलु त्रीणि अभिजित् श्रवणो धनिष्ठा च, फाल्गुनीं खलु त्रीणि शतभिषक् पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा, चैत्रीं खलु द्वे रेवती अश्विनी च, वैशाखीं खलु द्वे भरणी कृत्तिका च, ज्येष्ठामूलीं खलु द्वे रोहिणी मृगशिरश्च, आषाढीं खलु त्रीणि आर्द्रा पुनर्वसु पुष्यः। श्राविष्ठीं खलु भदन्त! अमावास्यां किं कुलं युनक्ति, उपकुलं युनक्तिकुलोपकुलं युनक्ति? गौतम! कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति, नो लभते कुलोपकुलम् कुलं युञ्जत् मघानक्षत्रं युनक्ति, उपकुलं वा युञ्जत् अश्लेषा नक्षत्रं युनक्ति श्राविष्ठि खलु अमावास्या कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति, कुलेन वा युक्ता उपकुलेन वा युक्ता श्राविष्ठी अमावास्या युक्तेति वक्तव्यं स्यात्। प्रोष्ठपदीं खलु भदन्त! अमावास्यां तदेव द्वे युक्तः; उपकुलं वा युक्तः कुलं युञ्जत् उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रं युनक्ति, उपकुलं युञ्जत् उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रं युनक्ति प्रौष्टपदीं खलु अमावास्यां यावद्वक्तव्यं स्यात्। मार्गशीर्षीं खलु तदेव, कुलं मूलं नक्षत्रं युनक्ति, उपकुलं युञ्जत् ज्येष्ठा नक्षत्रं युनक्ति, कुलोपकुलं युञ्जत् अनुराधा यावत्

शुक्केति वक्तव्यं स्यात् । एवं आद्याः फाल्गुन्या आषाढयाः कुलं वा उपकुलं वा कुलोपकुलं वा, अवशेषिकाणां कुलंवा उपकुलं वा युनक्ति । यदा खलु भदन्त ! श्राविष्ठी पुर्णिमा भवति, तदा खलु श्राविष्ठी अमावास्या भवति ? हन्त गौतम ! यदा खलु श्राविष्ठी तदेव वक्तव्यम्, यदा खलु प्रौष्ठपदी पूर्णिमा भवति तदा खलु फाल्गुनी अमावास्या भवति ? यदा खलु फाल्गुनी पूर्णिमा भवति तदा खलु प्रौष्ठपदी अमावास्या भवति, हन्त गौतम ! तदेव । एवमेतेनाभिलापेन इमाः पूर्णिमा अमावास्या नेतव्याः, आश्विनी पूर्णिमा चैत्री अमावास्या कार्त्तिकी पूर्णिमा वैशाखी अमावास्या मार्गशीर्षी पूर्णिमा ज्येष्ठा मूली अमावास्या पौषी पूर्णिमा आषाढी अमावास्या ॥ सू० २५ ॥

टीका-'कइणं भंते ! कुला' कति खलु भदन्त ! कुलानि अर्थात् कुलसंख्यकानि नक्षत्राणि कथितानि तथा-'कइउवकुला' कति-कियत्संख्यकानि उपकुलानि-उपकुलसंज्ञकानि नक्षत्राणि तथा-'कइकुलोवकुला पन्नत्ता' कति-कियत्संख्यकानि कुलोपकुलानि-कुलोपकुल संज्ञकानि नक्षत्राणि प्रज्ञप्तानि कथितानीति कुलोपकुलसंज्ञकनक्षत्रविषयकः प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'बारसकुला बारसउवकुला चत्तारि कुलोवकुला पन्नत्ता' द्वादशकुलानि अर्थात् अष्टाविंशति नक्षत्रेषु मध्ये द्वादशसंख्यकानि नक्षत्राणि कुलसंज्ञकानि भवन्ति तथा-द्वादशोपकुलानि अर्थात् अष्टाविंशति नक्षत्राणां मध्ये द्वादशनक्षत्राणि उपकुलसंज्ञकानि भवन्ति तथा चत्वारि कुलोपकुलानि, अष्टाविंशति नक्षत्रेषु मध्ये चत्वारि नक्षत्राणि कुलोपकुलसंज्ञकानि प्रज्ञप्तानि-कथितानीति भगवत उत्तरमिति । तत्र

नक्षत्रों का कुल द्वार कथन

'कइणं भंते ! कुला, कइ उवकुला'

टीकार्थ-गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-हे भदन्त ! कुल संज्ञक नक्षत्र कितने कहे गये हैं ? 'कइ उवकुला' उपकुल संज्ञक नक्षत्र कितने कहे गये हैं ? और 'कई कुलोवकुला' कितने नक्षत्र कुलोपकुल संज्ञक कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! बारसकुला, बारस उवकुला चत्तारि कुलोवकुला' गौतम ! इन २८ नक्षत्रों में से १२ नक्षत्र कुल संज्ञक हैं, १२ नक्षत्र उपकुल संज्ञक हैं और ४ नक्षत्र कुलोपकुल संज्ञक हैं । 'तं जहा' जो कुलसंज्ञक नक्षत्र हैं वे १२ नक्षत्र

નક્ષત્રોના કુળદ્વારનું કથન

'कइणं भंते ! कुला कइ उवकुला इत्यादि ।

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આમ પૂછ્યું છે-હે ભદન્ત ! કુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર કેટલા કહેવામાં આવ્યા છે ? 'कइ उवकुला' ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર કેટલાં કહેવામાં આવ્યા છે ? અને 'कई कलोवकुला' કેટલાં નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંજ્ઞક કહેવામાં આવ્યા છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. 'गोयमा ! बारसकुला, बारस उवकुला चत्तारि कुलोवकुला' હે ગૌતમ ! આ અઠયાવીસ નક્ષત્રોમાંથી ૧૨ નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક છે, ૧૨ નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક છે અને ૪ નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંજ્ઞક છે 'तं जहा' જે કુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે તે ૧૨ નક્ષત્ર

कानि नक्षत्राणि कुलसंज्ञकानि इति दर्शयितुमाह-'बारस' इत्यादि, 'बारसकुला' द्वादशसंख्यकानि नक्षत्राणि कुलसंज्ञकानि भवन्तीत्यर्थः, तत्र कानि नक्षत्राणि यानि कुलसंज्ञकानि भवन्ति तत्राह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'धणिट्ठाकुलं १' धनिष्ठाकुलम्-धनिष्ठानामकं नक्षत्रं कुलसंज्ञकं भवति १, तथा-'उत्तरभद्दवयाकुलं २' उत्तरभद्रपदा कुलम्-उत्तरभद्रपदा नक्षत्रमपि कुलसंज्ञकमेवेत्यर्थः २। 'अस्सिणी कुलं ३' अश्विनीकुलम्, अश्विनीनक्षत्रमपि कुलसंज्ञकं भवतीति ३। 'कत्तियाकुलं ४' कृत्तिका कुलम्, कृत्तिकानक्षत्रमपि कुलसंज्ञकमेव भवतीति ४। मिगसिरकुलं ५' मृगशिरः कुलम् मृगशिरो नक्षत्रमपि कुलसंज्ञकमेव ५। 'पुस्सोकुलं' पुष्यः कुलम् पुष्यनामकनक्षत्रमपि कुलसंज्ञकं भवति ६। 'महाकुलं' मघाकुलम्, मघानामकनक्षत्रमपि कुलसंज्ञकमेव भवतीति ७। 'उत्तरफग्गुणीकुलं ८' उत्तरफल्गुनीकुलम् उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमपि कुलसंज्ञकमेव भवति ८। 'चित्ताकुलं ९' चित्राकुलम् चित्रानामक नक्षत्रमपि कुलसंज्ञकं भवतीति ९। 'विसाहाकुलं १०' विशाखानक्षत्रमपि कुल संज्ञकं भवति १०, 'मूलोकुलं ११' मूलकुलम् मूलनक्षत्रमपि कुलसंज्ञकं भवति, ११, 'उत्तरासाढा कुलं' उत्तराषाढाकुलम्-उत्तराषाढा नक्षत्रमपि कुलसंज्ञकं भवतीति तदेतानि धनिष्ठोत्तरभद्रपदा अश्विनी कृत्तिका मृगशिरः पुष्य मघोत्तरफल्गुनी चित्रा विशाखा मूलोत्तराषाढा नक्षत्राणि अष्टाविंशति नक्षत्रमध्यात् कुलसंज्ञकानि भवन्तीति ॥

अथ कुलं कुलोपकुलादि नक्षत्राणामर्थमाह-'मासाणं' इत्यादि, 'मासाणं परिणामा होंति कुला' मासानां श्रावणादीनां परिणामानि-परिसमापकानि भवन्ति कुलानि

इस प्रकार के नाम वाले हैं-८ 'धणिट्ठा कुलं' धनिष्ठा नक्षत्र कुल संज्ञक है 'उत्तर भद्दवया कुलं' उत्तर भाद्रपदा नक्षत्र कुल संज्ञक है 'अस्सिणी कुलं' अश्विनी नक्षत्र कुल संज्ञक है। 'कत्तिया कुलं' कृत्तिका नक्षत्र कुल संज्ञक है 'मिगसिर कुल' मृगशिरा नक्षत्र कुलसंज्ञक है 'पुस्सो कुलं' पुष्य नक्षत्र कुल संज्ञक है 'महाकुलं' मघा नक्षत्र कुल संज्ञक हैं 'उत्तर फग्गुणी कुलं' उत्तरा फाल्गुनी नक्षत्र कुल संज्ञक है 'चित्ता कुलं' चित्रा नक्षत्र कुल संज्ञक है 'विसाहा कुलं' विशाखा नक्षत्र कुल संज्ञक है 'मूलो कुलं' मूल नक्षत्र कुल संज्ञक है 'उत्तरासाढा कुलं' उत्तराषाढा नक्षत्र कुल संज्ञक है' इस प्रकार से ये १२ नक्षत्र कुल संज्ञक प्रकट

આ નામવાળા છે-'धणिट्ठा कुलं' ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક છે 'उत्तरभद्दवया कुलं' ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રકુલ સંજ્ઞક છે 'अस्सिणीकुलं' અશ્વિનીનક્ષત્રકુલ સંજ્ઞક છે 'कत्तिया कुलं' કૃત્તિકાનક્ષત્રકુલ સંજ્ઞક છે 'मिगसिर कुलं' મૃગશિરા નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક છે 'पुस्सो कुलं' પુષ્પ નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક છે 'महाकुलं' મઘા નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક છે 'उत्तरफग्गुणी कुलं' ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક છે 'चित्ता कुलं' ચિત્રા નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક છે. 'विसाहा कुलं' વિશાખા નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક છે 'मूलो कुलं' મૂલ નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક છે. 'उत्तरासाढा कुलं' ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક છે. આ રીતે આ બાર નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે,

यानि नक्षत्राणि मासपरिसमापकानि तानिनक्षत्राणि कुलसंज्ञकानि भवन्ति, अयं भावः-अत्र खलु यैर्नक्षत्रैः प्रायो मासानां परिसमाप्तयो भवन्ति तथा माससदृशनामानि च यानि नक्षत्राणि तानि नक्षत्राणि कुलानि इति प्रसिद्धानि, तद्यथा-श्राविष्ठः (श्रावणः) मासः प्रायः धनिष्ठपरपर्याया श्राविष्ठया परिसमाप्ति मुपैति, भाद्रपदमास उत्तरभद्रपदा नक्षत्रेण परिसमाप्ति मुपैति, अश्वयुक् अश्विन्या परिसमाप्ति मुपैति। श्राविष्ठादीनि नक्षत्राणि प्रायो मासपरिसमापकानि माससदृशनामानि च, प्रायो ग्रहणात् उपकुलादिभिरपि नक्षत्रै मासस्य परिसमाप्ति र्भवतीति सूचितम् 'उवकुलाउ हेट्ठिमगा' उपकुलानि तु अधस्तनानि, कुलानां कुलसंज्ञकानां नक्षत्राणा मधस्तनानि नक्षत्राणि श्रवणादनि उपकुलानि भवन्ति कुलानां समीपमुपकुलम् तत्र वर्तन्ते यानि नक्षत्राणि तानि उपचारादुपकुलानि इति व्युत्पत्तेः, 'होंति पुण

किये गये हैं 'मासाणं परिणामा होंतिकुला' ये कुल संज्ञक नक्षत्र श्रावणादि मासों के परिसमापक होते हैं-तात्पर्य यह है कि जो नक्षत्र मासों के परिसमापक होते है वे नक्षत्र कुलसंज्ञक कहे गये हैं जिन नक्षत्रों द्वारा प्रायः मासों की परिसमाप्ति होती है तथा जो नक्षत्र मासों के जैसे नामवाले होते हैं वे नक्षत्र कुल संज्ञक है जैसे-श्राविष्ठा-श्रावणमास प्रायः धनिष्ठा जिसका दूसरा नाम है ऐसे श्राविष्ठा नक्षत्र से परिसमाप्त होता है भाद्रपदमास उत्तर भाद्रपदा नक्षत्र से परिसमाप्त होता है अश्वयुक् मास अश्विनी नक्षत्र से परिसमाप्त होता है प्रायः मास के परिसमापक ये श्राविष्ठा आदि नक्षत्र मास के सदृश नाम वाले हैं यहां प्रायः शब्द जो कहा गया है-उससे यह समझाया गया है कि उपकुलादि संज्ञक जो नक्षत्र हैं उनके द्वारा भी मास की परिसमाप्ति होती है 'उवकुलाउ हेट्ठिमग्ग' उपकुल संज्ञक ये नक्षत्र हैं जो नक्षत्र कुल संज्ञक नक्षत्रों के पास होते हैं-वे नक्षत्र उपचार से उपकुल संज्ञक हैं और वे श्रवण आदि नक्षत्र

'मासाणं परिणामा होंति कुला' આ કુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર શ્રાવણાદિ માસોના પરિસમાપક હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે નક્ષત્ર માસોના પરિસમાપક હોય છે તે નક્ષત્ર કુલ સંજ્ઞક કહેવાય છે, જે નક્ષત્રો દ્વારા સાધારણ રીતે માસોની પરિસમાપ્તિ થાય છે તથા જે નક્ષત્રો માસના નામ જેવા હોય છે તે નક્ષત્ર કુલસંજ્ઞક છે જેમ કે-શ્રાવિષ્ઠા-શ્રાવણમાસ લગભગ ધનિષ્ઠા જેનું બીજું નામ છે એવા શ્રાવિષ્ઠા નક્ષત્રથી પરિસમાપ્ત થાય છે. ભાદ્રપદમાસ ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્રથી પરિસમાપ્ત થાય છે અશ્વયુક્માસ અશ્વિની નક્ષત્રથી પરિસમાપ્ત થાય છે. લગભગ માસના પરિસમાપક આ શ્રાવિષ્ઠા આદિ નક્ષત્ર માસના જેવાં નામવાળા છે. અહીં 'પ્રાયઃ' શબ્દનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેનાથી એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે કે ઉપકુલાદિ સંજ્ઞક જે નક્ષત્ર છે તેમની દ્વારા પણ માસની પરિસમાપ્તિ થાય છે-'उवकुलाउ होट्ठिमग्ग' ઉપકુલ સંજ્ઞક આ નક્ષત્ર છે-જે નક્ષત્રો કુલ સંજ્ઞક નક્ષત્રોની પાસે હોય છે-તે નક્ષત્રો ઉપચારથી ઉપકુલ સંજ્ઞક છે અને આ શ્રવણ

कुलोवकुला' यानि नक्षत्राणि उपकुलसंज्ञकनक्षत्राणा मधस्तनानि तानि कुलोपकुलानि नक्षत्राणि, तानि 'अभिजिसय अद अणुराहा' अभिजित् शतभिषक् आर्द्रा अनुराधेति १।

सम्प्रति-उपकुल संज्ञकनक्षत्रनामग्राहं दर्शयितुमाह-'बारस उवकुला' इति, 'बारस उवकुला' द्वादशोपकुलानि द्वादशसंख्यक नक्षत्राणि उपकुलसंज्ञकानि भवन्ति, तान्येव द्वादशनक्षत्राणि दर्शयितुमाह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'सवणो उवकुलं' श्रवण उपकुलम् श्रवणनक्षत्र मुपकुलसंज्ञकं भवति, 'पुव्वभद्दवया उवकुलं' पूर्वभद्रपदा उपकुलम्, 'रेवई उवकुलं' रेवती उपकुलं रेवतीनामकं नक्षत्रमुपकुलसंज्ञकं भवति, 'भरणी उवकुलं' भरणी उपकुलम्, भरणीनामकं नक्षत्रमुपकुलसंज्ञकं भवति 'रोहिणी उवकुलं' रोहिणी उपकुलं रोहिणी नक्षत्रमुपकुलसंज्ञकं भवति, 'पुणव्वसू उवकुलं' पुनर्वसु उपकुलम् पुनर्वसुनक्षत्रमुपकुलसंज्ञकं भवति, 'अस्सेसा उवकुलं' अश्लेपानक्षत्रमुपकुलसंज्ञकं भवति 'पुव्व फग्गुणी उवकुलं' पूर्वफल्गुनी नक्षत्रम् उपकुलसंज्ञकं भवति, 'हत्थो उवकुलं' हस्त उपकुलं' हस्तनामकं नक्षत्रमुपकुलसंज्ञकं

हैं 'होंतिपुण कुलोवकुला' जो नक्षत्र उपकुल संज्ञक नक्षत्रों के नीचे रहते हैं वे कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र हैं ऐसे वे 'अभिई सयभिसग अद्द अणुराहा' अभिजित् शतभिषक् आर्द्रा और अनुराधा ये नक्षत्र हैं।

अब सूत्रकार स्वयं उपकुल संज्ञक नक्षत्रों के नाम निर्देश करते हैं-'सवणो उवकुलं, पुव्वभद्दवया उवकुलं' श्रवणनक्षत्र उपकुलसंज्ञक नक्षत्र है 'पुव्व भद्दवया उवकुलं' पूर्व भाद्रपदा नक्षत्र उपकुलसंज्ञक नक्षत्र है 'रेवई उवकुलं' रेवती नक्षत्र उपकुल संज्ञक नक्षत्र है 'भरणी उवकुलं' भरणी नक्षत्र उपकुल संज्ञक नक्षत्र है'रोहिणी उवकुलं' रोहिणी नक्षत्र उपकुल संज्ञकनक्षत्र है'पुणव्वसु उवकुलं' पुनर्वसु नक्षत्र उपकुल संज्ञक नक्षत्र है 'अस्सेसा उवकुलं' अश्लेषा नक्षत्र उपकुलसंज्ञक नक्षत्र है 'पुव्वफग्गुनी उवकुलं' पूर्वाफाल्गुनी उपकुलसंज्ञक नक्षत्र है। 'हत्थो उवकुलं' हस्तनक्षत्र उपकुल संज्ञक नक्षत्र है 'साई उवकुलं' स्वाति नक्षत्र उपकुल

આદિ નક્ષત્રો છે 'होंति पुण कुलोवकुला' જે નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્રોની નીચે રહે છે તેઓ કુલોપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. આવા તે 'अभिई सयभिसग अद्द अणुराहा' અભિજિત્, શતભિષક્, આર્દ્રા અને અનુરાધા આ નક્ષત્રો છે.

હવે સૂત્રકાર સ્વયં ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્રોના નામનો નિર્દેશ કરે છે-'सवणो उवकुलं' શ્રવણ નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. 'पुव्वभद्दवया उवकुलं' પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. 'रेवई उवकुलं' રેવતી નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. 'भरणी उवकुलं' ભરણી નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. 'रोहिणी उवकुलं' રોહિણી નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. 'पुणव्वसु उवकुलं' પુનર્વસુ નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. 'अस्सेसा उवकुलं' અશ્લેષા નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. 'पुव्वफग्गुणी उवकुलं' પૂર્વાફાલ્ગુની નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. 'हत्थो उवकुलं' હસ્ત નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર

भवति, 'साई उवकुलं' स्वातीनामकं नक्षत्रमुपकुलसंज्ञकं भवति 'जेट्ठा उवकुलं' ज्येष्ठानामकं नक्षत्रमुपकुलसंज्ञकं भवति, 'पुव्वासाढा उवकुलं' पूर्वाषाढानामकं नक्षत्रमुपकुलसंज्ञकं भवति, तदेतानि श्रवण पूर्वभद्रपदा रेवती भरणी रोहिणी पुनर्वसु अश्लेषा पूर्वफल्गुनी हस्त स्वाती ज्येष्ठा पूर्वाषाढा नक्षत्राणि द्वादशसंख्यकानि उपकुलसंज्ञकानि समाख्यातानीति ॥

संप्रति कुलोपकुलसंज्ञकनक्षत्राणि नामग्राहं दर्शयितुमाह-'चत्तारि' इत्यादि, 'चत्तारि कुलोवकुला' चत्वारि-चतुः-संख्यकानि नक्षत्राणि कुलोपकुलानि-कुलोपकुलसंज्ञकानि भवन्ति। तान्येव दर्शयति-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'अभिई कुलोवकुला' अभिजिन्नक्षत्रं कुलोपकुलम्-कुलोपकुल संज्ञकं भवति 'सयभिसया कुलोवकुला' शतभिषक् नक्षत्रं कुलोपकुलं कुलोपकुलसंज्ञकं भवति 'अद्दा कुलोवकुला' आर्द्रानक्षत्रं कुलोपकुलम्-कुलोपकुलसंज्ञकं भवति।

अथ एतेषां नक्षत्राणां कुलादि संज्ञाकरणे किं प्रयोजनमिति चेत्-अत्रोच्यते-फलितशास्त्रेषु कुलादिसंज्ञयाः प्रयोजनदर्शनात् तथाहि-

"पूर्वेषु जाता दातारः संग्रामे स्थायिनां जयः।
अन्येषु अन्य सेवार्त्तायायिनां च सदा जयः १" इत्यादि ॥

संज्ञक नक्षत्र है जेट्ठा उवकुलं' ज्येष्ठा नक्षत्र उपकुल संज्ञक नक्षत्र है 'पुव्वासाढा उवकुलं' पूर्वाषाढा नक्षत्र उपकुल संज्ञक नक्षत्र है इस तरह श्रवण से लेकर पूर्वाषाढा तक के ये सब नक्षत्र उपकुल संज्ञक नक्षत्र है कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्रों के नाम इस प्रकार से हैं-'चत्तारी कुलोवकुला' कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र चार हैं ऐसा पहिले प्रकट किया गया है-'तं जहा' सो उनके नाम इस प्रकार से हैं 'अभिई कुलोवकुला' अभिजित् नक्षत्र कुलोपकुलसंज्ञक नक्षत्र है 'सयभिसया कुलोवकुला' शतभिषक् नक्षत्र कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र है 'अद्दा कुलोवकुला' आर्द्रा नक्षत्र कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र है 'अणुराहा कुलोवकुला' अनुराधा नक्षत्र कुलोपकुल संज्ञक है

अब सूत्रकार इस बात को प्रकट करते हैं कि इन नक्षत्रों की जो कुल उप-

---

છે. 'जेट्ठा उवकुलं' જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. 'पुव्वासाढा उवकुलं' પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. આ રીતે શ્રવણથી લઈને પૂર્વાષાઢા સુધીના આ બધાં નક્ષત્રો ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. કુલોપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે છે-'चत्तारि कुलोवकुला' કુલોપકુલ નક્ષત્ર ચાર છે એવું અગાઉ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે-'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-'अभिईकुलोवकुला' અભિજિત્ નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. 'सयभिसया कुलोवकुला' શતભિષક્ નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે 'अद्दा कुलोवकुला' આર્દ્રા નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર છે. 'अणुराहा कुलोवकुलं' અનુરાધા નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંજ્ઞક છે. હવે સૂત્રકાર એ કથન પ્રકટ કરે છે કે આ નક્ષત્રોની જે કુલ ઉપકુલ આદિ

सम्प्रति-पूर्णिमाऽमावस्या द्वारं दर्शयितुमाह-'कइणं भंते, इत्यादि, 'कइणं भंते ! पुण्णिमाओ कइअमावस्साओ पन्नत्ताओ' कतिकियत्संज्ञकाः खलु भदन्त । पूर्णिमास्तथा कति-कियत्संज्ञका अमावास्याः प्रज्ञप्ताः-कथिताः, तत्र पूर्णिमा, परिस्फुट परिदृश्यमान षोडश कलाविशिष्ट चन्द्रोपेतकालविशेषरूपा ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा, पूर्णेन परिपूर्णेन चन्द्रेण निर्वृत्ता तिथिः पूर्णिमा इति व्युत्पत्तेः, तथा-अमावास्या एककालावच्छेदेन एकस्मिन् नक्षत्रे चन्द्रसूर्यावस्थानाधारकालविशेषरूपा अमासह चन्द्राकौं वसतोऽस्यामिति अमावास्या, इय- मेव कूहूप्रभृति शब्देनापि व्यवह्रियते इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा'

कुल आदि रूप से संज्ञा करने में आई है उसका क्या प्रयोजन है ? तो इसके लिए कहा गया है-कि फलित शास्त्रों में कुलादि संज्ञा का प्रयोजन-'पूर्वेषु जाता दातारः संग्रामे स्थायिनां जयः, अन्येषु अन्य सेवार्त्ता यायिनां च सदा जयः' इत्यादि रूप से देखा जाता है ।

पूर्णिमा अमावास्या द्वार-

'कइणं भंते ! पुण्णिमाओ, कइ अमावस्साओ०' हे भदन्त ! पूर्णिमा और अमावास्या कितनी कही गई है ? परिस्फुट रूप से परिदृश्यमान सोलहकलाओं विशिष्ट चन्द्र से युक्त जो कालविशेष रूप है वह ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्ध पूर्णिमा है परिपूर्ण चन्द्र से निष्पन्न हुई तिथिको ही पूर्णिमा कहा-गया है तथा अमा- वास्या के साथ २ एक ही नक्षत्र पर चन्द्र और सूर्य जिस तिथि में रहते हैं उस तिथि का नाम अमावास्या है यह अमावास्या तिथि सूर्य और चन्द्रमा इन दोनों के एक ही साथ रहने का काल विशेष रूप कही गई है 'अमासह वर्तेते सूर्या- चन्द्रमसौ यस्यां सा अमावास्या' ऐसी ही इसकी व्युत्पत्ति है यह अमावास्या

રૂપથી સંજ્ઞા કરવામાં આવી છે તેનું શું પ્રયોજન છે ? આના જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-ફલિત શાસ્ત્રોમાં કુલાદિ સંજ્ઞાનું પ્રયોજન-'पूर्वेषु जाता दातारः संग्रामे स्थापिनां जयः, अन्येषु अन्य सेवार्त्तायायिनां च सदा जयः' વગેરે રૂપથી જોવામાં આવે છે.

पूणमा अमावास्याद्वार-

'कइ णं भंते ! पुण्णिमाओ कइ अमावस्साओ०' હે ભદન્ત ! પૂર્ણિમા અને અમાવસ્યા કેટલી કહેવામાં આવી છે ? પરિસ્ફુટ રૂપથી પરિદૃશ્યમાન સોળ કળાઓથી વિશિષ્ટ ચન્દ્રથી યુક્ત જે કાલ વિશેષ રૂપ છે તે જ્યોતિઃશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ પૂર્ણિમા છે. પરિપૂર્ણ ચન્દ્રથી નિષ્પન્ન થયેલી તિથિને જ પૂર્ણિમા કહેવામાં આવી છે તથા અમાવાસ્યાની સાથે સાથે એક જ નક્ષત્ર પર ચન્દ્ર અને સૂર્ય જે તિથિમાં રહે છે તે તિથિનું નામ અમાવાસ્યા છે. આ અમાવાસ્યા તિથિ સૂર્ય અને ચન્દ્રમાંએ બંનેને એકી સાથે જ રહેવાના કાલ વિશેષ રૂપ કહેવામાં આવી છે. 'अमा सह वर्तते सूर्याचन्द्रमसौयस्यां सा अमावास्या' એવી જ તેની વ્યુત્પત્તિ છે. આ અમાવાસ્યા કુહૂ આદિ પર્યાયવાચી શબ્દો દ્વારા પણ અભિહિત થયેલ

हे गौतम ! 'बारस पुण्णिमाओ बारस अमावस्साओ पन्नत्ताओ' द्वादश-द्वादशसंख्यकाः पूर्णिमा स्तथा द्वादशसंख्यका एवामावास्याः प्रज्ञप्ताः कथिताः, तानेव द्वादशभेदान् दर्शयितुमाह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'साविट्ठी' श्राविष्ठी श्रावणमासभाविनी, तत्र श्रविष्ठा धनिष्ठा तस्यां भवा या सा श्राविष्ठी पूर्णिमा अमावास्या च 'पोट्ठवई' प्रौष्ठपदी, तत्र प्रौष्ठपदा उत्तरभद्रपदा तस्यां भवा प्रौष्ठपदी भाद्रपदमास भाविनी 'असोई' आश्वयुजी तत्र अश्वयुक् अश्विनी तस्यां भवा आश्वयुजी आश्विनेयमास भाविनी, 'कत्तिगी ४' कार्त्तिकी कृत्तिकायां भवा कार्त्तिकी कार्त्तिकमास भाविनी, 'मग्गसिरी ५' मार्गशीर्षी मृगशीर्षनक्षत्र भवा 'पोसी ५' पौषी-पुष्यनक्षत्रे भवा पौषी 'माही ६' माघी मघायां भवा माघी 'फग्गुणी'

कुहू आदि पर्याय वाची शब्दों द्वारा भी अभिहित हुई है तथा च अब प्रकृत प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं-'गोयमा बारस पुण्णिमाओ बारस अमावासाओ' हे गौतम! १२ पूर्णिमाएं और १२ ही अमावास्याएं कही गई हैं। 'तं जहा' वे उन दोनों के १२ प्रकार ये हैं-'साविट्ठी' श्राविष्ठी-श्रावणमास भाविनी-श्रविष्ठा धनिष्ठा में जो होती है ऐसी पूर्णिमा और अमावास्या को श्राविष्ठी-श्रावणमासभाविनी कहा गया है 'पोट्ठवई' भाद्रपद मास भाविनी प्रोष्टपदा नाम उत्तर भाद्रपद नक्षत्र का है इस नक्षत्र में जो पूर्णिमा और अमावास्या होती है वह प्रौष्ठपदी-भाद्रपद मासभाविनी पूर्णिमा एवं अमावास्या 'आसोई' आश्विनेयमास की जो पूर्णिमा और अमावास्या है वह आश्वयुजी पूर्णिमा और अमावास्या है 'कत्तिगी' कृत्तिका नक्षत्र में जो पूर्णिमा और अमावास्या होती है वह कार्त्तिक मास भाविनी पूर्णिमा और अमावास्या है 'मग्गसिरी' मृगशीर्ष नक्षत्र में जो पूर्णिमा और अमावास्या होती है वह मार्गशीर्षी पूर्णिमा और अमावास्या है 'पोसी' पुष्य नक्षत्र में होने वाली पूर्णिमा

છે તથા ચ હવે પ્રકૃત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા થકાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! बारस पुण्णिमाओ बारस आमावसाओ' હે ગૌતમ ! ૧૨ પૂર્ણિમાઓ અને ૧૨ અમાવાસ્યાઓ કહેવામાં આવેલ છે. 'तं जहा' તે બંનેના ૧૨ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-'साविट्ठी' શ્રાવિષ્ઠી-શ્રાવણમાસ ભાવિની-શ્રવિષ્ઠા-ધનિષ્ઠામાં જે હોય થાય છે એવી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાને શ્રાવિષ્ઠી-શ્રાવણમાસ ભાવિની કહેવામાં આવી છે. 'पाट्ठवई' ભાદ્રપદમાસ ભાવિની-પ્રૌષ્ટપદા નામ ઉત્તરભાદ્રપદ નક્ષત્રનું છે. આ નક્ષત્રમાં જે પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા આવે છે તે પ્રૌષ્ઠપદી-ભાદ્રપદમાસ ભાવિની પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા છે 'आसोई' આશ્વિનેયમાસની જે પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા છે તે આશ્વયુજી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા છે. 'कत्तिगी' કૃત્તિકા નક્ષત્રમાં જે પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા આવે છે તે કાર્તિકમાસ ભાવિની પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા આવે છે 'मग्गसिरी' મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમા જે પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા આવે છે તે માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા છે. 'पोसी' પુષ્ય નક્ષત્રમાં

७ फलगुनी नक्षत्रे भवा फाल्गुनी पूर्णिमा 'चेत्ती ८' चैत्री चित्रायां भवा चैत्री 'वइसाही' ९ वैशाखी विशाखायां भवा वैशाखी 'जेट्ठामूली' १० ज्येष्ठामूली ज्येष्ठायां मूले च भवा जेष्ठा ११ मूली १२ 'आसाढी' आषाढी इति। यद्यपि प्रश्नसूत्रे पूर्णिमाऽमावास्यो र्भेदेन निर्देशः कृतः उत्तरसूत्रेतु यद् भेदेन द्वयो निर्देश स्तद् द्वयो र्नामैक्यदर्शनार्थम् तेनामावास्या अपि श्राविष्ठी प्रौष्ठपदी अश्वयुजी इत्यादिभिः व्यपदेष्टुं योग्या भवन्त्येवेति। ननु श्राविष्ठी पूर्णिमा धनिष्ठापरपर्यायश्रविष्ठा योगाद् भवति श्राविष्ठी अमावास्यातु न श्रविष्ठा योगात्, अमावास्याया अश्लेषामघा योगस्य प्रतिपाद्यमानत्वादिति चेदत्रोच्यते-

---

और अमावास्या पौषी पूर्णिमा और अमावास्या है 'माही' मघा नक्षत्र में होने वाली पूर्णिमा और अमावास्या माघी पूर्णिमा और अमावास्या होती है 'फग्गुणी' फल्गुनी नक्षत्र में होने वाली पूर्णिमा और अमावास्या फाल्गुनी पूर्णिमा और अमावास्या होती है 'चेत्ती' चित्रा नक्षत्र में होने वाली पूर्णिमा और अमावास्या चैत्री पूर्णिमा और अमावास्या होती है 'वइसाही' विशाखा नक्षत्र में होने वाली पूर्णिमा और अमावास्या वैशाखी पूर्णिमा और अमावास्या होती है 'जेट्ठा मूली' ज्येष्ठा नक्षत्र में और मूल नक्षत्र में होने वाली पूर्णिमा और अमावास्या ज्येष्ठा मूली पूर्णिमा और अमावास्या होती है 'आसाढी' इसी प्रकार अषाढी पूर्णिमा और अमावास्या के सम्बन्ध में जानना चाहिये इस प्रकार से ये १२ महीनों की १२ अमावास्याएं और १२ पूर्णिमाएं होती हैं। यद्यपि प्रश्न सूत्र में पूर्णिमा और अमावास्या इन दोनों का भेदपूर्वक निर्देश किया गया है और उत्तर में जो अभेद से दोनों का निर्देश हुआ है वह दोनों में ऐक्यप्रकट करने के लिये हुआ है इस कारण अमावास्याएं भी श्राविष्ठी प्रौष्ठपदी, अश्वयुजी, इत्यादि रूप से व्यपदिष्ट होने के योग्य होती ही हैं।

આવનારી પૂર્ણિમા અને અમાવસ્યા પૌષી પૂર્ણિમા અને અમાવસ્યા છે 'माही' મઘા નક્ષત્રમાં આવતી પૂર્ણિમા અને અમાવસ્યા માઘી પૂર્ણિમા અને અમાવસ્યા કહેવાય છે. 'फग्गुणी' ફલ્ગુની નક્ષત્રમાં થનારી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા ફાલ્ગુની પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા છે. 'चेत्ती' ચિત્રા નક્ષત્રમાં આવતી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા ચૈત્રી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા હોય છે. 'वइसाही' વિશાખા નક્ષત્રમાં આવતી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા વૈશાખી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા કહેવાય છે. 'जेट्ठामूली' જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં અને મૂલ નક્ષત્રમાં આવતી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા જ્યેષ્ઠામૂલી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા કહેવાય છે. 'आसाढी' એવી જ રીતે આષાઢી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાના સમ્બન્ધમાં જાણવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આ ૧૨ માસની ૧૨ પૂર્ણિમાઓ અને ૧૨ અમાવાસ્યાઓ જાણવી જો કે પ્રશ્ન સૂત્રમાં પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા એ બંનેનો ભેદપૂર્વક નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને ઉત્તરમાં જે અભેદથી બંનેનો નિર્દેશ થયેલો છે તે બંનેમાં એકતા પ્રગટ કરવાના આશયથી થયેલ છે આ કારણે અમાવાસ્યાઓ પણ શ્રાવિષ્ઠી, પ્રૌષ્ઠપદી, અશ્વયુજી ઇત્યાદિ રૂપથી વ્યપદિષ્ટ થવાને યોગ્ય હોય જ છે.

श्राविष्ठी पूर्णिमा अस्येति श्राविष्ठः श्रावणमासः तस्य श्रावणमासस्येयममावास्या श्राविष्ठी श्रावणमासभाविनीत्यर्थः। एवमेव प्रौष्ठपद्याद्यमावास्यादिष्वपि ज्ञातव्यमिति ॥

सम्प्रति–यैर्नक्षत्रैरेकैका पौर्णमासी परिसमाप्यते तानि नक्षत्राणि प्रष्टुमाह–'साविट्ठीणं भंते' इत्यादि, 'साविट्ठिणं भंते !' श्राविष्ठीं खलु भदन्त ! पौर्णमासीम् 'कइणक्खत्ता जोगं जोएंति' कति–कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि योगं संबन्धं योजयन्ति, अर्थात् कति नक्षत्राणि चन्द्रेण सह संयुज्य परिसमापयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' हे गौतम ! 'तिण्णि णक्खत्ता जोगं जोएंति' त्रीणि नक्षत्राणि योगं संबन्धं योजयन्ति–कुर्वन्ति त्रीणि नक्षत्राणि चन्द्रेण सह संयुज्य परिसमापयन्तीत्यर्थः, नक्षत्रत्रयमेव दर्शयति–'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा'

शंका–श्राविष्ठी पूर्णिमा धनिष्ठा नामक नक्षत्र के योग से कि जिसका दूसरा नाम श्रविष्ठ नक्षत्र भी कहते है, परन्तु श्राविष्ठी अमावास्या है वह तो श्रविष्ठा नक्षत्र के योग से नहीं होती है क्योंकि अमावास्या अश्लेषा और मघा नक्षत्र के योग से प्रतिपाद्यमान हुई है तो उस अमावास्या को श्राविष्ठी कैसे कहते हैं ? तो इस शंका का उत्तर ऐसा है–श्रावि-ष्ठा पूर्णिमा जिसकी है वह श्राविष्ठ है ऐसा वह श्राविष्ठ श्रावण-मास है उस श्रावणमास की यह अमावास्या है अतः इसे भी श्रावि-ष्ठी–श्रावणमास भाविनी कह दिया गया है इसी तरह का कथन प्रौष्ठ-पदी अमावास्या आदिकों में भी जानना चाहिये 'साविट्ठी णं भंते ! पुण्णिमं कइ णक्खत्ता जोगं जोएंति' अब गौतमस्वामीने प्रभु से पूछा है–हे भदन्त ! श्राविष्ठी पूर्णिमा को–पौर्णमासीको–कितने नक्षत्र चन्द्र के साथ सम्बन्धित होकर समाप्त करते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! तिण्णि णक्खत्ता जोगं जोएंति' हे गौतम ! तीन नक्षत्र चन्द्र के साथ सम्बन्धित होकर पूर्णिमा को

શંકા–શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમા ધનિષ્ઠા નામક નક્ષત્રના યોગથી કે જેનું બીજું નામ શ્રવિષ્ઠા છે, થાય છે પરન્તુ શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યા જે છે તે તો શ્રવિષ્ઠા નક્ષત્રના યોગથી થતી નથી કારણ કે અમાવાસ્યા અશ્લેષા અને મઘા નક્ષત્રના યોગથી પ્રતિપાદ્યમાન થયેલી છે. તો તેને શ્રાવિષ્ઠી અમાસ કેવી રીતે કહો છો ? આ શંકાનો જવાબ આ પ્રમાણે છે–શ્રાવિષ્ઠા પૂર્ણિમા જેની છે તે શ્રાવિષ્ઠ છે એટલે એવો આ શ્રાવિષ્ઠ શ્રાવણમાસ છે તે શ્રાવણમાસની આ અમાવાસ્યા છે એથી આને પણ શ્રાવિષ્ઠી–શ્રાવણમાસ ભાવિની કહેવામાં આવેલ છે. આ જ પ્રકારનું કથન પ્રૌષ્ઠપદી અમાવાસ્યા વગેરે માટે પણ લાગુ પાડવું જોઈએ. 'साविट्ठी णं भंते ! पुण्णिमं कइ णक्खत्ता जोगं जोएंति' હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું–હે ભદન્ત ! શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાને–પૂર્ણ-માસને–કેટલા નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે સમ્બન્ધિત થઈને સમાપ્ત કરે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! तिण्णि णक्खत्ता जोगं जोएंति' હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે સમ્બન્ધિત થઈને પૂર્ણિમાને સમાપ્ત કરે છે 'तं जहा' આ ત્રણ નક્ષત્ર આ છે–'अभिई

तद्यथा-'अभिई सवणो धणिट्ठा' अभिजित् श्रवणो धनिष्ठा च, यद्यपि प्रकृते श्रवणधनिष्ठा-रूपे द्वे एव नक्षत्रे श्राविष्ठीं पौर्णमासीं परिसमापयतः, पञ्चस्वपि युगभाविनीषु पूर्णिमासु कुत्रापि अभिजिन्नक्षत्रस्य परिसमापकत्वस्यादर्शनेन कथमत्र नक्षत्रत्रयस्य परिसमापकत्वमुक्तम्, तथापि अभिजिन्नक्षत्रस्य श्रवणनक्षत्रेण संबद्धत्वात् श्रवणस्य परिसमापकत्वे श्रवणसंबद्ध-मभिजिन्नक्षत्रमपि परिसमापयतीति कथितमिति। अपि च सामान्यत इदं श्राविष्ठी समापक-नक्षत्रदर्शनं ज्ञातव्यम्, विशेषरूपेण पञ्चस्वपि श्राविष्ठीषु पूर्णिमासु कां पूर्णिमा किं नक्षत्रं कियत्सु मुहूर्त्तेषु भागेषु कियत्सु च प्रतिभागेषु गतेषु गम्येषु च परिसमापयतीत्येवं रूपेण यदि ज्ञातु मिच्छा भवेत् जिनप्रवचनप्रसिद्धं करणं भावनीयम् तथाहि-

---

समाप्त करते हैं 'तं जहा' वे तीन नक्षत्र ये हैं-'अभिई, सवणो धणिट्ठा' अभि-जित् श्रवण और धनिष्ठा, यद्यपि प्रकृत में श्रवण और धनिष्ठा ये दो नक्षत्र ही श्राविष्ठी पूर्णिमा को परिसमाप्त करते हैं परन्तु युगभाविनी पांचों भी पूर्णिमाओं में से किसी भी पूर्णिमा में अभिजित् नक्षत्र द्वारा परिसमाप्ति नहीं देखी जाती है-अतः यहां कैसे नक्षत्र त्रय में परिसमापकता का कथन किया गया है ? तो इस सम्बन्ध में ऐसा जानना चाहिये कि अभिजित् नक्षत्र श्रवण नक्षत्र के साथ संबद्ध होने से श्रवण में परिसमापकता होने के कारण श्रवण संबद्ध अभिजित् नक्षत्र में भी परिसमापकता मानली जाती है। अपिच-सामा-न्यतः श्राविष्ठी समापक नक्षत्र दर्शन जानना चाहिये यदि विशेषरूप से यह जानने की इच्छा हो कि पांचों ही श्राविष्ठी पूर्णिमाओं में किस पूर्णिमा को कौनसा नक्षत्र कितने मुहूर्तों के, कितने भागों के कितने प्रतिभागों के व्यतीत होने पर और कितने मुहूर्तों के कितने भागों के एवं कितने प्रतिभागों के गम्य होने पर परिसमाप्त करता है तो इसके लिये जिन प्रवचन प्रसिद्ध करण का

सवणो, धनिट्ठा' અભિજિત્ શ્રવણ અને ધનિષ્ઠા જો કે પ્રકૃતમાં શ્રવણ અને ધનિષ્ઠા આ બે નક્ષત્રો જ શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાને પરિસમાપ્ત કરે છે. પરંતુ યુગભાવિની પાંચે પૂર્ણિમાઓ-માંથી કોઇ પણ પૂર્ણિમાની અભિજિત્ નક્ષત્ર દ્વારા પરિસમાપ્તિ જોવામાં આવતી નથી આથી અહીં કઇ રીતે નક્ષત્રત્રયમાં પરિસમાપકતાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે? આ સંબંધમાં એવું જાણવું જોઇએ કે અભિજિત્ નક્ષત્ર શ્રવણ નક્ષત્રની સાથે સંબદ્ધ હોવાથી શ્રવણમાં પરિસમાપકતા હોવાને કારણે શ્રવણ સંબદ્ધ અભિજિત્ નક્ષત્રમાં પણ પરિસમાપકતા માની લેવામાં આવે છે. अपिच-सामान्यतः શ્રાવિષ્ઠી સમાપક નક્ષત્રદર્શન જાણવું જોઇએ. જો વિશેષ રૂપથી એવું જાણવાની ઇચ્છા થાય કે પાંચેય શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાઓમાં કઇ પૂર્ણિમાને કયું નક્ષત્ર કેટલાં મુહૂર્તોના કેટલા ભાગોના કેટલા પ્રતિભાગોના વ્યતીત થવાથી અને કેટલા મુહૂર્તોના કેટલા ભાગો અને પ્રતિભાગો ચાલ્યા ગયા બાદ પરિસમાપ્ત કરે છે તો આ માટે જિન પ્રવચન પ્રસિદ્ધ કરણનો વિચાર કરવો જોઇએ તે આ પ્રકારે છે-

'नाउमिह अमावासं जइ इच्छसि कंमि होइ रिक्खंमि ।
अवहारं ठावेज्जा त्तियरूवेहिं संगुणिए, ॥१॥
(ज्ञातुमिहामावास्यां यदीच्छसि कस्मिन् भवतिऋक्षे ।
अवधार्यं स्थापयित्वा तृतीयरूपैः संगुणयेदितिच्छाया ।

अयमर्थः—याममावास्या मिहास्मिन् युगे ज्ञातु मिच्छसि यथा कस्मिन ऋक्षे नक्षत्रे वर्तमाना अमावास्या परिसमाप्ता भवति यावद्रूपै यावत्योऽमावास्या अतिक्रान्ता गता स्तावत्या संख्यया वक्ष्यमाणस्वरूपमवधार्यते प्रथमतया स्थाप्यते इत्यवधार्यो ध्रुवराशिः तममवधार्यराशिं स्थापयित्वा संगुणयेत् गुणनं कर्तव्यम् । तत्र किं प्रमाणोऽवधार्यराशि रिति जिज्ञासायामवधार्यराशिप्रमाणं निरूपणार्थमाह—

'छावट्ठीयमुहुत्ता विसट्ठिभागाय पंच पडिपुण्णा ।
वासट्ठिभाग सत्तट्ठिगोय एक्को हवइ भागो' ॥२॥
षट् षष्टि श्च मुहूर्त्ता द्वाषष्टि भागाश्च पञ्चप्रतिपूर्णाः ।
द्वाषष्टि भागः सप्तषष्टिकश्चैको भवति भाग इतिच्छाया ॥२॥

विचार करना चाहिये वह इस प्रकार से है—

'नाउमिह अमावासं जइ इच्छसि कंमि होइ रिक्खंमि ।
अवहारं ठावेज्जा त्तियरूवेहिं संगुणिए' ॥१॥

इस का अर्थ यह है-जिस अमावास्या को इस युग में जानना चाहते हो कि किस नक्षत्र में वर्तमान अमावास्या परिसमाप्त होती है तो इसके लिये जितने रूपों से जितनी अमावास्याएं निकल चुकी हों उतनी संख्या को स्थापित कर- लेना चाहिये यह ध्रुवराशि रूप होती है इस ध्रुव राशि को फिर गुणित करना चाहिये अवधार्य राशि ध्रुवराशि का प्रमाण जानने के लिये—

छावट्ठी य मुहुत्ता विसट्ठिभागा य पंच पडिपुण्णा ।
वासट्ठिभाग सत्तट्ठिगोय एक्को हवइ भागो ॥२॥

'नाउमिह अमावासं जइ इच्छसि कंमि होइ रिक्खंमि ।
अवहारं ठावेज्जा त्तिय रूवेहिं संगुणिए'' ॥१॥

આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—જે અમાવસ્યાને આ યુગમાં જાણવા ઈચ્છતા હોય કે કયા નક્ષત્રમાં વર્ત્તમાન અમાવાસ્યા પરિસમાપ્ત થાય છે તો આ માટે જેટલા રૂપોથી જેટલી અમાવસ્યાઓ નિકળી ગઇ હોય તેટલી સંખ્યાને સ્થાપિત કરી લેવી જોઇએ. આ ધ્રુવ- રાશિ રૂપ હોય છે. આ ધ્રુવરાશિને પુનઃ ગુણવી જોઇએ. અવધાર્યરાશિ ધ્રુવરાશિનું પ્રમાણ જાણવા માટે—

छावट्ठी य मुहुत्ता विसट्ठिभागा य पंच पडिपुण्णा ।
वासट्ठि भाग सत्तट्ठिगोय एक्को हवइ भागो ॥२॥

अयमर्थः-षट्षष्टिमुहूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य पञ्चपरिपूर्णाः द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एकः सप्तषष्टितमो भाग इत्येतावत् प्रमाणोऽवधार्यराशिः। कथमेतावत्प्रमाणस्योत्पत्ति र्भवतीति चेदत्रोच्यते अत्र खलु चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन १२४ पञ्चसूर्यनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते ततो द्वाभ्यां पर्वभ्यां किं लभ्यते, तत्र राशित्रयस्थापना १२४।५।२। अत्र चरमेण द्विकलक्षणेन राशिना पञ्चकलक्षणो मध्यो राशिर्गुण्यते ततो भवति दश, तेषां च चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागहरणम् तत्र छेद्यछेदकराश्यो र्द्विकेनापवर्तना, जात उपरितनश्छेद्योराशिः पञ्चकरूपोऽधस्तनो द्वाषष्टिरूपः, लब्धाः पञ्चद्वाषष्टिभागाः, एतेन नक्षत्राणि कर्तव्यानि इति नक्षत्रकरणार्थमष्टादशभि स्त्रिशदधिकैः शतैः सप्तषष्टि भागरूपै र्गुण्यन्ते जातानि एकनवतिः शतानि पञ्चाशदधिकानि ९१५०, छेदराशिरपि द्वाषष्टिप्रमाणः सप्तषष्ट्या गुण्यते

यह गाथा सूत्रकार ने कही है-इसका अर्थ ऐसा है-६६ मुहूर्त्तरूप, एक मुहूर्त्त के ५ परिपूर्ण द्वाषष्ठि (६२) भागरूप, एक द्वाषष्ठिभाग का एक ६७ वें भागरूप अवधार्यराशि होती है इतने प्रमाणरूप अवधार्यराशि की उत्पत्ति कैसे होती है? तो इसके लिये ऐसा जानना-चाहिये-यहां १२४ पर्व से पांच सूर्य नक्षत्र पर्याय प्राप्त होते हैं तो दो पर्व से वे कितने प्राप्त होंगे? इस बात को जानने के लिये यहां राशित्रय की स्थापना १२४-५-२ इस प्रकार से करनी चाहिये फिर अन्तिम राशिरूप २ से मध्य की राशि ५ को गुणित करना चाहिये तब १० होते हैं इनमें १२४ का भाग करना चाहिये यहां छेद्य छेदक राशि द्वय की दो से अपवर्तना करने पर उपरितन छेद्य राशि ५ और अधस्तन द्वाषष्टि रूप होती है तब ५ द्वाषष्टि भाग लब्ध होते हैं इनसे नक्षत्र बनाना चाहिये-नक्षत्र करने के लिये ३१८ जो कि ६७ के भागरूप हैं उन के द्वारा गुणा करना चाहिये तब ९१५० आते हैं छेद्यराशि जो कि द्वाषष्टि संख्या रूप है ६७ से गुणित होने पर

આ ગાથા સૂત્રકારે કહેલ છે-આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-૬૬ મુહૂર્ત્તરૂપ એક મુહૂર્ત્તના ૫ પરિપૂર્ણ બાસઠ (૬૨) ભાગરૂપ, બાસઠ ભાગના એક ૬૭ ભાગરૂપ અવધાર્યરાશિ થાય છે. આટલા પ્રમાણરૂપ અવધાર્યરાશિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે? આ માટે આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ-અત્રે ૧૨૪ પર્વથી પાંચ સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાય પ્રાપ્ત થાય છે તો બે પર્વથી તે કેટલાં પ્રાપ્ત થશે? આ હકીકતને જાણવા માટે અહીં રાશિત્રયની સ્થાપના ૧૨૪-૫-૨ આ પ્રકારથી કરવી જોઈએ. પછી અન્તિમ રાશિરૂપ ૨ થી મધ્યની રાશિ ૫ ને ગુણવી જોઈએ ત્યારે ૧૦ થાય છે. અને ૧૨૪ વડે ભાગવા જોઈએ. અહીં છેદ્ય છેદક રાશિ દ્વયની ૨ વડે અપવર્તના કરવાથી ઉપરિતન છેદ્ય રાશિ ૫ અને અધસ્તન દ્વાષષ્ટિ રૂપ થાય છે અને ત્યારે ૫ બાસઠ ભાગ લબ્ધ થાય છે. આનાથી નક્ષત્ર બનાવવા જોઈએ-નક્ષત્ર કરવા માટે ૩૧૮ કે જે ૬૭ ના ભાગરૂપ છે તે વડે ગુણવા જોઈએ ત્યારે ૯૧૫૦ આવે છે. છેદરાશિ જો કે બાસઠ સંખ્યા રૂપ છે તે ૬૭ થી ગુણ

जातानि एक चत्वारिंशच्छतानि चतुःपञ्चाशदधिकानि ४१.५४, उपरितनराशिमुहूर्त्ता-नयनाय पुनरपि त्रिंशत्संख्यया गुण्यते, तदनन्तरं जाते द्वेलक्षे चतुः सप्ततिसहस्राणि पञ्च-शतानि २७४५००, तेषां चतुः पञ्चाशदधिके चत्वारिंशच्छते भागहरणं, लब्धाः षट्षष्टि-र्मुहूर्त्ताः ६६, शेषा अंशा स्तिष्ठन्ति त्रीणिशतानि षट्त्रिंशदधिकानि ३३६ ततो द्वाषष्टि भागानयनार्थं तानि षष्टिसंख्यया गुण्यन्ते जातानि विंशतिसहस्राणि अष्टशतानि द्वात्रिंश-दधिकानि २०८३२, तेषामनन्तरपूर्वोक्तछेदराशिना ४१.५४ भागो ह्रियते लब्धाः पञ्च द्वाषष्टिभागाः, पञ्चावशेषा स्तिष्ठन्ति द्वाषष्टिः ततश्चास्याः द्वाषष्ट्या अपवर्तना क्रियते, जात एकः छेदराशेरपि द्वाषष्टि संख्यया अपवर्तनायां कृतायां जाता सप्तषष्टिः, तत आगताः षट्षष्टिर्मुहूर्त्ताः एकस्य च मुहूर्त्तस्य पञ्चपरिपूर्णा द्वाषष्टिभागा एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य एकः षष्टिभाग इति । तदेवमुक्तमवधार्यराशि प्रमाणम् । तदनन्तरं शेषविधिमाह–'एवमवहाररासिं इच्छ अमावाससंगुणं कुज्जा । णक्खत्ताणं इत्तो सोहणगविहिं णिसामेह' । एवमवधार्यराशि

४१५४ राशिरूप हो जाती है ऊपर की राशि के ९१५० के मुहूर्त्त बनाने के लिये उसमें ३० से गुणा करने पर २ लाख ७४ हजार ५०० मुहूर्त्त होते हैं फिर इनमें ४१५४ भाग देने पर ६६ मुहूर्त्त आते हैं शेषमें ३३६ बचते हैं तब द्वाषष्टि भागों को लाने के लिये इनमें ६० गुणा करने पर और ३३६ का दूना करके जोडने पर २०८३२ संख्या आती है इसमें ४१५४ का भाग देने पर ५ द्वाषष्टि भाग आते हैं फिर द्वाषष्टिभाग से इसकी अपवर्तना करने पर एक आता है छेदराशि की भी द्वाषष्टि संख्या से अपवर्तना करने पर ६७ आते हैं अर्थात् ४१५४ छेदराशि में ६२ का भाग करने पर ६७ लब्ध होते हैं शेष स्थान में कुछ नहीं बचता है तब ६६ मुहूर्त्त और एक मुहूर्त्त के ५ परिपूर्ण द्वाषष्टि और एक द्वाषष्टि भाग का एक षष्टिभाग आजाता है इस तरह से अवधार्य राशि का प्रमाण कहा गया है इसके बाद की शेष विधिका कथन इस प्रकार से है 'एवम-

વાથી ૪૧૫૪ રાશિરૂપ થઈ જાય છે. ઉપરની રાશિના ૯૧૫૦ ના મુહૂર્ત બનાવવા માટે તેને ૩૦ થી ગુણવાથી ૨ લાખ ૭૪ હજાર ૫૦૦ મુહૂર્ત થાય છે પછી આને ૪૧૫૪ વડે ભાગવાથી ૬૬ મુહૂર્ત આવે છે. શેષમાં ૩૩૬ વધે છે ત્યારે ૬૨ ભાગોને લાવવા માટે આને ૬૦ થી ગુણવાથી અને ૩૩૬ ના બમણા કરીને જોડવાથી ૨૦૮૩૨ સંખ્યા આવે છે આને ૪૧૫૪ વડે ભાગવાથી ૫ બાસઠ ભાગ આવે છે પછી બાસઠ ભાગથી આની અપવર્તના કરવાથી એક આવે છે. છેદરાશિની પણ ૬૨ સંખ્યાથી અપવર્તના કરવાથી ૬૭ આવે છે અર્થાત્ ૪૧૫૪ છેદરાશિમાં ૬૨ થી ભાગવાથી ૬૭ લબ્ધ થાય છે શેષ સ્થાનમા કંઇ વધતું નથી ત્યારે ૬૬ મુહૂર્ત અને એક મુહૂર્તના પાંચ પરિપૂર્ણ બાસઠ ભાગ અને એક ૬૨ ભાગનો એકસઠમો ભાગ આવે છે. આ પ્રમાણે અવધાર્ય રાશિનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. આની પછીની શેષ વિધિનું કથન આ રીતે છે–

मिच्छामावास्या संगुणं कुर्यात् । नक्षत्राणामितः शोधनकविधिं निशामयत इतिच्छाया ॥

अस्यार्थः-एवमनन्तरपूर्वकथितस्वरूपमवधार्यराशिम् इच्छामावास्यसंगुणम्, याममावास्यां ज्ञातुमिच्छति तत्संगुणितं कुर्यात्, इत ऊर्ध्वं नक्षत्राणि शोधनीयानि तस्मात् कारणात् अत ऊर्ध्वं नक्षत्राणामभिजिदादीनां शोधनकविधिं शोधनप्रकारं वक्ष्यमाणं निशाम यत-श्रृणुत, तत्र प्रथमतः पुनर्वसुशोधनकमाह-'बावीसं च मुहुत्ता छायालीसं विसट्ठि भागाय। एयं पुणव्वसुस्स य सोहेयव्वं हवइ पुण्णं' द्वाविंशतिश्च मुहूर्त्ताः षट्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागाश्च। एतत्पुनर्वसोश्च बोद्धव्यं भवति पूर्णमितिच्छाया। अस्यार्थः-द्वाविंशतिमुहूर्त्तस्य षट्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागा एतत् एतावत् प्रमाणं पुनर्वसुनक्षत्रस्य परिपूर्णं शोधव्यं भवति। अथ कथमत्रैवं प्रमाणकस्य शोधनकस्योत्पत्तिरिति चेत्तत्रोच्यते यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन १२४ पञ्च सूर्यनक्षत्रपर्याया लभ्यन्ते तत एकं पर्वातिक्रम्य कति-पर्याया एतेन एकेन पर्वणा लभ्यन्ते तत्र राशित्रयस्थाऽपना-१२४।५।१ अत्र खलु चरमेन

वहाररासिं इच्छं अमावास संगुणं कुज्जा णक्खत्ताणं इत्तो सोहणगविहिं निसामेह' इस प्रकार अनन्तर पूर्वकथित स्वरूपवाली अवधार्य राशि को इच्छित अमावास्या राशि से गुणा करे-इससे जिस इच्छित अमावास्या का आप जानना चाहते हो वह जानी जाती हैं। अब सूत्रकार अभिजित् आदि नक्षत्रों के शोधन प्रकार का कथन करते हैं-जो इस प्रकार से हैं-इसमें सब से पहिले पुनर्वसु नक्षत्र का शोधन प्रकार प्रकट किया जाता है-'बावीसं च मुहुत्ता छायालीसं विसट्ठिभागाय, एयं पुणव्वसुस्स य सोहेयव्वं हवइ पुण्णं' २२ मुहूर्त्त का ४६ द्विषष्टिभाग रूप यह पुनर्वसु नक्षत्र का इतना प्रमाण शोधन योग्य पूर्ण होता है यह किस प्रकार से निकल गया है-सो सुनो-यदि १२४ पर्व से पांच सूर्य नक्षत्र पर्याय लभ्य होते हैं तो एक पर्वसे कितने नक्षत्र पर्याय लभ्य होंगे ? तो इसके लिये १२४-५-१ इस प्रकार से त्रैराशिक विधि के अनुसार राशित्रय की स्थापना करनी चाहिये इसमें अन्त की १ राशि से मध्य की राशि ५ को

'एवमवहाररासिं इच्छं अमावाससंगुणं कुज्जा णक्खत्ताणं इत्तो सोहणगविहिं निसामेह' આ રીતે અનન્તર પૂર્વકથિત સ્વરૂપવાળી અવધાર્યરાશિને ઇચ્છીત અમાવસ્યા રાશિથી ગુણ્યા કરીએ તો જે ઇચ્છિત અમાવસ્યાને તમે જાણુવા ઇચ્છતા હશો તે આવી મળશે હવે સૂત્રકાર અભિજિત્ આદિ નક્ષત્રોના શોધન પ્રકારનું કથન કરે છે-જે આ પ્રમાણે છે-આમાં સૌથી પ્રથમ પુનર્વસુ નક્ષત્રનો શોધન પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે-'बावीसं च मुहुत्ता छायालीसं विसट्ठिभागा य एगं पुणव्वसुस्स य सोहेयव्वं हवइ पुण्णं' ૨૨ મુહૂર્તના ૪૬ બાસઠ ભાગ રૂપ આ પુનર્વસુ નક્ષત્રનું આટલું પ્રમાણશોધન યોગ્ય પૂર્ણ થાય છે આ કઇ રીતે કાઢવામાં આવ્યું છે તે સાંભળો-જો ૧૨૪ પર્વથી પાંચ સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાય લભ્ય થાય છે તો એક પર્વથી કેટલાં સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાય લભ્ય થશે ? આ માટે ૧૨૪-૫-૧ આ પ્રકારે ત્રૈરાશિક વિધિ અનુસાર રાશિત્રયની સ્થાપના

एकरूपलक्षणेन राशिना पञ्चकरूपो मध्यराशि गुण्यते जाताः पञ्चैव, तेषां चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते लब्धाः पञ्चचतुर्विंशत्यधिकशतभागाः, ततो नक्षत्रानयनाय, एते अष्टादशभिः शतैः त्रिंशदधिकैः सप्तषष्टि भागरूपै गुणयित्वा इति गुणाकारराशिच्छेदराश्यो र्द्विकेनापवर्त्तना, जातो गुणाकारराशिः नवशतानि पञ्चदशाधिकानि, ९१५, छेदराशि र्द्वाषष्टिः, तत्र पञ्चनवभिः शतैः पञ्चदशोत्तरै गुण्यन्ते जातानि पञ्चचत्वारिंशच्छतानि पञ्च-सप्तत्यधिकानि ४५७५, छेदराशि द्वाषष्टिलक्षणः सप्तषष्ट्या गुण्यते जातानि एकचत्वा-रिंशच्छतानि चतुः पञ्चाशदधिकानि ४१५४, तथा पुष्यनक्षत्रस्य त्रयोविंशति भागाः प्राक्त-नयुगचरम पर्वाणि सूर्येण सह योग मायान्ति ते द्वाषष्ट्या गुण्यन्ते जातानि चतुर्दशशतानि षड्विंशत्यधिकानि १४२६, तानि पूर्वकालिकपञ्चसप्तत्यधिकपञ्चचत्वारिंशत् प्रमाणात् शोध्यन्ते, शेषं तिष्ठति एकत्रिंशच्छतानि एकोनपञ्चाशदधिकानि ३१४९, एतानि मुहूर्त्ता-नयनार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि चतुर्नवति सहस्राणि चत्वारिंशतानि सप्तत्यधिकानि ९४४७०, तेषां छेदराशिना चतुः पञ्चाशदधिकैक चत्वारिंशच्छतरूपेण भागो ह्रियते लब्धा-विंशतिर्मुहूर्त्ताः शेषं तिष्ठति त्रीणि सहस्राणि द्व्यशीत्यधिकानि ३०८२, एतानि द्वाषष्टि

गुणित करने पर ५ ही राशि आती है इसमें १२४ का भाग जाता नहीं है अतः १२४ ही बचे रहते हैं, तब नक्षत्र को लाने के लिये सप्तषष्टि के भागरूप ३० अधिक १८ सौ से इन्हें गुणित करके गुणाकार राशि और छेद राशि की द्विक से अपवर्त्तना करने पर गुणाकार राशि ९१५ होती है और छेदराशि द्वाषष्टिरूप है ९१५ द्वारा ५ को गुणित करने पर ४५७५ आते हैं छेदराशि ६२ भाग रूप है इसे ६७ से गुणित करने पर ४१५४ आते हैं पुष्यनक्षत्र के २३ भाग जो कि प्राक्तनयुग के चरम पर्व में सूर्य के साथ सम्बन्धित होते हैं वे ६२ से गुणित होने पर १४२६ होते हैं ये ४५७५ में घटाये जाने पर ३१४९ शेष रहते हैं अब मुहूर्त्त बनाने के लिये इन्हें ३० से गुणित करने पर ९४४७० होते हैं इनमें छेद-राशि ४१५४ का भाग देने पर बीस मुहूर्त आते हैं और बाकी में ३०८२ बचे

કરવી જોઈએ. આમાં અન્તની ૧ રાશિથી મધ્યની રાશિ ૫ ને ગુણવાથી ૫ રાશિ જ આવે છે એમાં ૧૨૪નો ભાગ લાગતો નથી એટલે ૧૨૪ જ વધેલાં રહે છે હવે નક્ષત્રને લાવવા માટે સપ્તષષ્ટિના ભાગરૂપ ૩૦ અધિક ૧૮ સોથી એને ગુણીને ગુણાકાર રાશિ અને છેદ રાશિમાં દ્વિકથી અપવર્તના કરવાથી ગુણાકાર રાશિ ૯૧૫ થાય છે અને છેદરાશિ બાસઠ રૂપ છે. ૯૧૫ વડે ૫ ને ગુણવાથી ૪૫૭૫ આવે છે. છેદરાશિ ૬૨ ભાગરૂપ છે આને ૬૭ થી ગુણવાથી ૪૧૫૪ આવે છે. પુષ્ય નક્ષત્રના ૨૩ ભાગ કે જે યુગના ચરમ પર્વમાં સૂર્યની સાથે સમ્બન્ધિત હોય છે તે ૬૨ થી ગુણવાથી ૧૪૨૬ થાય છે જે ૪૫૭૫માંથી ઓછા કરવાથી ૩૧૪૯ શેષ રહે છે હવે મુહૂર્ત બનાવવા માટે આ સંખ્યાને ૩૦ થી ગુણવાથી ૯૪૪૭૦ આવશે આને છેદરાશિ ૪૧૫૪ થી ભાગીએ તો ૨૦ મુહૂર્ત

भागानयनार्थं द्वाषष्टया ६२ गुण्यन्ते, जातमेकं लक्षमेकनवतिसहस्राणि चतुरशीत्यधिकानि १९१०८४, तेषां छेदराशिना ४१५४ भागो ह्रियते लब्धाः षट्चत्वारिंशन्मुहूर्त्तस्य द्वाषष्टि भागाः, एषा पुनर्वसुनक्षत्रशोधनकनिष्पत्तिः ॥ अथ शेषनक्षत्राणां शोधकान्याह-

'बावत्तरं सयं फग्गुणीणं बाणउय वे विसाहासु ।
चत्तारिय बायाला सोज्झा तह उत्तरासाढा ॥५॥

'द्वासप्ततशतं फल्गुनीनाम्, द्विनवति द्वे विशाखासु ।
चत्वारि च द्विचत्वारिंशत् शोध्यानि तथा उत्तराषाढा ॥५॥ इतिच्छाया,

अस्यार्थः-द्वासप्ततं द्वासप्तत्यधिकं शतं फल्गुनीनाम्-उत्तराफग्गुनीनां शोध्यम् अर्थात् द्विसप्तत्यधिकेन शतेन पुनर्वसु प्रभृतीनि उत्तरफल्गुनी पर्यन्तानि नक्षत्राणि शोध्यन्ते-एवमेव सर्वत्रार्थो ज्ञातव्यः । तथा विशाखासु-विशाखापर्यन्तेषु नक्षत्रेषु शोधनकं द्वेशते द्विनवत्यधिके २९२, तदनन्तरमुत्तराषाढा पर्यन्तानि नक्षत्राणि अधिकृत्य शोध्यानि चत्वारिशतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि ४४२,

---

रहते हैं, इन्हें द्वाषष्टि भाग लाने के लिये ६२ से गुणित किया जाने पर १ लाख ९१ हजार ८४ आते हैं इनमें छेदराशिरूप ४१५४ का भाग देने पर ४६ मुहूर्त्त के द्वाषष्टिभाग लब्ध हो जाते हैं । यह पुनर्वसुनक्षत्र की शोधनविधि है। अब सूत्रकार शेष नक्षत्रों की शोधनविधि का कथन करते हैं

बावत्तरं सयं फग्गुणीणं बाणउय वे विसाहासु ।
चत्तारि य बायाला सोज्झा तह उत्तरासाढा ॥५॥

इस गाथा का अर्थ इस प्रकार है-उत्तराफाल्गुनी तक के नक्षत्र पुनर्वसु नक्षत्र से लेकर १७२ से शोधे जाते हैं, विशाखा तक के नक्षत्र २९२ से शोधे जाते हैं एवं उत्तराषाढातक के नक्षत्र ४४२ से शोधे जाते हैं 'एवं पुणव्वसुस्स य विसट्ठि भागसहियं तु सोहणगं । एत्तो अभिईआइं बीयं वोच्छामि सोहणगं'

આવે છે અને બાકીના ૩૦૮૨ વધે છે એના બાસઠ ભાગ લાવવા માટે ૬૨ થી ગુણવામાં આવે તો ૧ લાખ ૯૧ હજાર ૮૪ આવે છે આને છેદરાશિ રૂપ ૪૧૫૪ થી ભાગવાથી ૪૬ મુહૂર્તના ૬૨ ભાગ સાંપડે છે. આ પુનર્વસુ નક્ષત્રની સંશોધન વિધિ છે.

હવે સૂત્રકાર શેષ નક્ષત્રોની શોધન વિધિનું કથન કરે છે-

बावत्तरं सयं फग्गुणीणं बाणउय वे विसाहासु ।
चत्तारि य बायाला सोज्झा तह उत्तरासाढा ॥५॥

આ બધાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-ઉત્તરાફાલ્ગુની સુધીના નક્ષત્ર પુનર્વસુ નક્ષત્રથી લઈને ૧૦૨ થી શોધવામાં આવે છે, વિશાખા સુધીના નક્ષત્ર ૨૯૨ થી શોધાય છે અને ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્ર ૪૪૨ થી શોધાય છે (एवं पुणव्वसुस्स य विसट्ठी भागसहियं तु सोहणगं । एत्तो अभिई आइं बीयं वोच्छामि सोहणगं' અહીં શોધનક પુનર્વસુ નક્ષત્રના બાસઠ

'एवं पुणव्वसुस्स य विसट्ठि भागसहियं तु सोहणगं।
एत्तो अभिईआइं बीयं वोच्छामि सोहणगं' ॥
(एतत् पुनर्वसोश्च द्विषष्ठिभागसहितं तु शोधनकम्।
इतोऽभिजिदादीनां द्वितीयं वक्ष्यामि शोधनकम् ॥६॥ इतिच्छाया,

अस्यार्थः—एतत् अनन्तरपूर्वोक्तं शोधनकं सकलमपि पुनर्वसु सत्कद्वाषष्टिभागसहितं ज्ञातव्यम्, अयं भावः—ये पुनर्वसु संबन्धिनो द्वात्रिंशतिमुहूर्त्तास्ते सर्वेऽपि उत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन् शोधनके अन्तःप्रविष्टा वर्तन्ते नतु द्वाषष्टि भागास्ततो यत् यत् शोधनकं शोध्यते तत्र तत्र पुनर्वसु संबन्धिनः षट्चत्वारिंशद् द्वाषष्टि भागा उपरितनाः शोधनीया इति। एतत् पुनर्वसु प्रभृति उत्तराषाढापर्यन्तं प्रथमं शोधनकम्, इत ऊर्ध्वमभिजिन्नक्षत्रमादिं कृत्वा द्वितीयं शोधनकं वक्ष्यामि। अत्र द्वितीयशोधनकप्रकारो यथाशास्त्रं ज्ञातव्यः, विस्तरभयान्नात्र लिख्यते इति ॥ तदयं संक्षेपार्थः केनापि पृच्छयते युगस्यादौ प्रथमा अमावास्या केन नक्षत्रेण युक्ता

यहां शोधनक पुनर्वसु नक्षत्र का द्विषष्टि भाग सहित है।

अब यहां से अभिजित् आदि नक्षत्रों का द्वितीय शोधनक कहता हूं तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि जो पुनर्वसुसंबंधी २२ मुहूर्त हैं वे सब भी उत्तर के शोधनक में अन्तः प्रविष्ट हैं, ६२ भाग अन्तः प्रविष्ट नहीं हैं, इसलिये जो २ शोधनक शोधा जाता है वहां २ पुनर्वसु संबंधी ४६ द्वाषष्टि भाग ऊपर के शोध लेना चाहिये यह प्रथम शोधनक पुनर्वसु आदि उत्तराषाढा तक के नक्षत्रों का प्रकट किया गया है।

अब अभिजित् नक्षत्र से लेकर द्वितीय शोधनक कहा जाता है—इस में द्वितीय शोधनक प्रकार जैसा शास्त्र में कहा गया है वैसा है अतः वह वहीं से जानलेना चाहिये विस्तार हो जाने के भय से हम उसे यहां नहीं लिख रहे हैं। निष्कर्षार्थ यही है कि—जब कोई ऐसा प्रश्न करने लगे कि युग की आदि में

ભાગ સહિત છે. હવે અહીંથી અભિજિત્ આદિ નક્ષત્રોનું દ્વિતીય શોધનક કહું છું. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે પુનર્વસુ સંબંધી જે ૨૨ મુહૂર્ત છે તે સઘળાં જ ઉત્તર ઉત્તરના શોધનકમાં અન્તઃપ્રવિષ્ટ છે ૬૨ ભાગ અન્તઃપ્રવિષ્ટ નથી આથી જે જે શોધનક શોધવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં પુનર્વસુ સંબંધી ૪૬ બાસઠ ભાગ ઉપરના શોધી લેવા જોઈએ. આ પ્રથમ શોધનક પુનર્વસુ આદિ ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્રોના પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

હવે અભિજિત્ નક્ષત્રથી લઈને દ્વિતીય શોધનક કહેવામાં આવે છે—આમાં દ્વિતીય શોધનક પ્રકાર શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે તેવું છે આથી તે ત્યાંથી જ જાણી લેવું. વિસ્તાર થઈ જવાના ભયે અત્રે અમે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં નથી સારાંશ એ જ છે કે—જ્યારે કોઈ એવો પ્રશ્ન કરવાં લાગે કે યુગની આદિમાં પ્રથમા અમાવાસ્યા કયા નક્ષત્રથી જોડાઈને સમાપ્ત થઈ ?

समाप्तिं याति ? तत्रोच्यते—अत्र पूर्वकथित स्वरूपोऽवधार्यराशिः षट्षष्टिमुहूर्त्ताः पञ्चद्वाषष्टि भागा एकस्य द्वाषष्टिभागस्य एकः सप्तषष्टिभाग इत्येवं रूपो ध्रियते धृत्वा चैकेन गुण्यते, प्रथमाया अमावास्यायाः पृष्टत्वात्, एकेन गुणितं तदेव भवतीति जातस्तावानेव राशिः, तत स्तस्माद् द्वाविंशतिर्मुहूर्त्ता एतस्य च मुहूर्त्तस्य षट्चत्वारिंशद् द्वाषष्टि भागा इत्येवं रूपं पुनर्वसु शोध्यते, तत्र षट्षष्टिमुहूर्त्तेभ्यो द्वाविंशतिमुहूर्त्ताः शुद्धाः स्थिताः पश्चाच्चतुश्चत्वारिंशत्, ४४, तेभ्य एकं मुहूर्त्तमपकृष्य तस्य द्वाषष्टिभागाः क्रियन्ते कृत्वा च ते द्वाषष्टि राशिमध्ये प्रक्षिप्यन्ते जाताः सप्तषष्टिः तेभ्यः षट् चत्वारिंशत् शुद्धाः शेषास्तिष्ठन्ति, त्रिचत्वारिंशतो मुहूर्त्तेभ्यः त्रिंशता मुहूर्त्तैः पुष्यः शुद्धः पश्चात् त्रयोदश मुहूर्त्ताः, अश्लेषानक्षत्रं चार्द्धक्षेत्रमिति पञ्चदशमुहूर्त्तं प्रमाणम्, तत इदमागतं यत् अश्लेषानक्षत्रस्यैकस्मिन् मुहूर्त्ते एकस्य मुहूर्त्तस्य च चत्वारिंशति द्वाषष्टिभागेषु एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा

प्रथमा अमावास्या किस नक्षत्र से युक्त हुए समाप्त हुई है तो इस संबंध में पूर्वकथित अवधार्यराशि ६६ मुहूर्त्त और ६५ भाग रूप एवं एक द्वाषष्टि भाग के एक सप्तषष्टिभागरूप है ऐसा मन में विचार लेना चाहिये विचार करके फिर एक से गुणा करना चाहिये क्यों कि पूछनेवालेने प्रथमा अमावास्या पूछी है एक से गुणा करने पर वही राशि आती है अतः वही राशि रही आई सो अब उसमें से २२ मुहूर्त्त एवं एक मुहूर्त्त के ४६ द्वाषष्टि भागरूप पुनर्वसु नक्षत्र का शोधन करना चाहिये इसमें ६६ मुहूर्त्तों से २२ मुहूर्त्त शुद्ध स्थित हैं पश्चात् ४४ मुहूर्त्त इनमें से १ मुहूर्त को कम करके उसके द्वाषष्टि भाग कर लेना चाहिये, इन भागों को द्वाषष्टि भागात्मक राशि में मिलादेना चाहिये सो ६७ हो जाते हैं इनमें ४६ शुद्ध शेष रहते है ४३ मुहूर्त्तों में से ३० मुहूर्त्त से पुष्य शुद्ध रहता है पश्चात् १३ मुहूर्त तक वह शुद्ध रहता है अर्द्ध क्षेत्रीय अश्लेषा नक्षत्र १५ मुहूर्त प्रमाण शुद्ध रहता है तब इससे यह प्रश्न समाहित हो जाता है कि

તો આ સંબંધમાં પૂર્વકથિત અવધાર્યરાશિ ૬૬ મુહૂર્ત્ત અને ૬૫ ભાગ રૂપ અને એક બાસઠ ભાગના ૧ સડસઠ ભાગ રૂપ છે એવું મનમાં ધારી લેવું જોઈએ, ધાર્યા બાદ ૧ વડે ગુણવા જોઈએ કારણ કે પ્રશ્નાર્થીએ પ્રથમ અમાવાસ્યા પૂછી છે. એક વડે ગુણવાથી તેજ રાશિ આવે છે આથી તેજ રાશિ રહી ગઈ આથી હવે તેમાંથી ૨૨ મુહૂર્ત્ત અને એક મુહૂર્ત્તના ૪૬ બાસઠ ભાગ રૂપ પુનર્વસુ નક્ષત્રનું શોધન કરવું જોઈએ, આમાં ૬૬ મુહૂર્ત્તોથી ૨૨ મુહૂર્ત્ત શુદ્ધ સ્થિત છે પાછળનાં ૪૪ મુહૂર્ત્તમાંથી ૧ મુહૂર્ત બાદ કરીને તેના બાસઠ ભાગ કરવા જોઈએ આ ભાગોને બાસઠ ભાગાત્મક રાશિમાં ઉમેરી દેવા જોઈએ જેથી ૬૭ ભાગ થઈ જાય છે. આમાં ૪૬ શુદ્ધ શેષ રહે છે ૪૩ મુહૂર્ત્તોમાંથી ૩૦ મુહૂર્ત પુષ્ય શુદ્ધ રહે છે પછીના ૧૩ મુહૂર્ત સુધી તે શુદ્ધ રહે છે. અર્ધક્ષેત્રીય અશ્લેષા નક્ષત્ર ૧૫ મુહૂર્ત પ્રમાણ શુદ્ધ રહે છે, ત્યારે આ પ્રશ્ન થાય છે કે અશ્લેષા નક્ષત્રના ૧૫ મુહૂર્તમાં અને એક મુહૂર્તના ૩૦ બાસઠ ભાગોમાં અને ૬૭થી છિન્ન એક

छिन्नस्य षट् षष्टिभागेषु शेषेषु प्रथमाऽमावास्या सप्तिमुपयातीति, एवं सर्वास्वपि अमावास्यासु करणं भावनीयम् । अत्र पूर्णिमा प्रकरणे यदमावास्याकरणं कथितं तत् करणगाथानुरोधेन तथा युगादौ अमावास्यायाः प्राथम्येन चेति ॥

अथ प्रस्तुत पूर्णिमा प्रकरणं विचार्यते- तथाहि-

'इच्छा पुण्णिमगुणियो अवहारोऽत्थ होइ कायव्वो । तं चेव सोहणगं अभिईयाइं तु कायव्वं ॥१॥ सुद्धंमि य सोहणगे जं सेसं तं हवेज्ज णक्खत्तं । तत्थय करेइ उडुवइ पडिपुण्णं पुण्णिमं विमलं ॥२॥ इच्छापूर्णिमा गुणितोऽवधार्यः सोऽर्थो भवति कर्तव्यः । तं चैव शोधनकमभिजितादितु कर्तव्यम् ॥१॥ शुद्धे च शोधनके यत् शेषं तद्भवेन्नक्षत्रम् । तत्र च करोति उडुपतिः परिपूर्णां पूर्णिमां विमलाम् ॥२॥ इतिच्छाया,

यथापूर्वममावास्या चन्द्रनक्षत्रपरिज्ञानार्थमवधार्यराशिः कथितः स एवात्रापि-पौर्ण

अश्लेषा नक्षत्र के एक मुहूर्त में और एक मुहूर्त के ४० द्वाषष्ठि भागों में और सप्तषष्टि से छिन्न एक द्वाषष्ठि भाग के शेष ६६ भागों में प्रथमा अमावास्या समाप्त होती है। इसी प्रकार समस्त अमावास्याओं के सम्बन्ध में भी करण का विचार कर लेना चाहिये, यहां पूर्णिमा के प्रकरण में जो अमावास्याकरण कहा गया है वह करण गाथा के अनुरोध को एवं युग की आदि में अमावास्या के प्राथम्य को लेकर कहा गया है। प्रस्तुत पूर्णिमा के प्रकरण का विचार

इच्छा पुण्णिमगुणियो अवहारोऽत्थ होइ कायव्वो ।
तं चेव सोहणगं अभिईयाइं तु कायव्वं ॥१॥
सुद्धंमि य सोहणगे जं सेसं तं हवेज्ज णक्खत्तं ।
तत्थ य करेइ उडुवइ पडिपुण्णं पुण्णिमं विमलं ॥२॥

जिस प्रकार पूर्व में अमावास्या और चन्द्र नक्षत्र के परिज्ञान के निमित्त अवधार्य राशि कही गई है वैसी ही वह अवधार्य राशि यहां पर भी पौर्णमासी

બાસઠ ભાગના શેષ ૬૬ ભાગોમાં પ્રથમા અમાવાસ્યા સમાપ્ત થાય છે. એવી જ રીતે સમસ્ત અમાવાસ્યાઓના સમ્બન્ધમાં પણ કરણનો વિચાર કરી લેવો ઘટે અહીં પૂર્ણિમાના પ્રકરણમાં જે અમાવસ્યાકરણ કહેવામાં આવ્યું છે તે કરણગાથાના અનુરોધને તથા યુગની આદિમાં અમાવાસ્યાના પ્રાધાન્યને લઈને કહેવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પૂર્ણિમાના પ્રકરણનો વિચાર—

इच्छा पुण्णिमगुणियो अवहारोऽत्थ होइ कायव्वो ।
तं चेव सोहणगं अभिईयाइं तु कायव्वं ॥१॥
सुद्धंमि य सोहणगे जं सेसं तं हवेज्ज णक्खत्तं ।
तत्थ य करेइ उडुवइ पडिपुण्णं पुण्णिमं विमलं ॥२॥

જેવી રીતે પૂર્વે અમાવસ્યા અને ચન્દ્રનક્ષત્રના પરિજ્ઞાનના નિમિત્ત અવધાર્ય રાશિ કહેવામાં આવી છે એવી જ અવધાર્યરાશિ અહીં પણ પૌર્ણમાસી અને ચન્દ્રનક્ષત્રની પરિ

मासी चन्द्रनक्षत्रपरिज्ञानविधौ इप्सितपौर्णमासीगुणितः यां पौर्णमासिं ज्ञातुमिच्छसि तत्संख्यया गुणितः कर्तव्यः गुणिते च सति पूर्वोक्तमेव शोधनकं कर्तव्यम्, केवलमभिजिदादिकं नतु पुनर्वसु प्रभृतिकम् शुद्धे च शोधनके यच्छेषमवतिष्ठते तद् भवेन्नक्षत्रं पौर्णमासीयुक्तम्, तस्मिंश्च नक्षत्रे उडुपतिश्चन्द्रमा करोति परिपूर्णां विमलां पूर्णिमामिति गथाद्वयार्थः। अयं भावः-यदि कोपि पृच्छति-युगस्यादिकाले प्रथमा पौर्णमासी कस्मिन् चन्द्रनक्षत्रयोगे समाप्तिं याति ? तत्र षष्टिमुहूर्त्ता एकस्य मुहूर्त्तस्य पञ्चद्वाषष्टिभागा एकस्य द्वाषष्टिभागस्यैकः सप्तषष्टितमो भागः इत्येवं लक्षणकोऽवधार्यराशिर्ध्रियते प्रथमायाः पौर्णमास्याः पृष्टत्वात् इत्येकेन गुण्यते, एकेन गुणितं तदेव भवति, तत स्तस्मादभिजिन्नक्षत्रस्य नवमुहूर्त्ता एकस्य मुहूर्त्तस्य चतुर्विशतिद्वाषष्टिभागाः, एकस्य द्वाषष्टिभागस्य

एवं चन्द्र नक्षत्र की परिज्ञान विधि में भी जाननी चाहिये अतः जिस पूर्णमासी को जानने की इच्छा हो उस पौर्णमासी की संख्या से उस अवधार्यराशि को गुणित कर लेना चाहिये गुणित करने पर पूर्वोक्त शोधनक करना चाहिये यह शोधनक केवल अभिजित् आदि नक्षत्र तक का ही करना पुनर्वसु आदि नक्षत्र तक का नहीं, शोधनक की शुद्धि में जो शेष बचा रहे वह पूर्णमासी युक्त नक्षत्र होता है उस नक्षत्र में चन्द्रमा परिपूर्ण पूर्णिमा को करता है ऐसा यह अर्थ इन दो गाथाओं का है इनका भाव ऐसा है-यदि कोई ऐसा पूछता है कि युग के आदि काल में प्रथमा पौर्णमासी-किस चन्द्र नक्षत्र के योग में समाप्त होती है? तो इसके जानने के लिये ६० साठ मुहूर्त, एक मुहूर्त के ५ द्वाषष्टिभाग और एक द्वाषष्टिभाग का एक सप्तषष्टितमभाग इस रूप अवधार्यराशि रखनी चाहिये क्यों कि पृच्छकने प्रथमा पौर्णमासी पूछी है अतः एक से गुणा करने पर वही राशि आती है इससे अभिजित् नक्षत्र के नौ मुहूर्त एक मुहूर्त के २४ द्वाषष्टिभाग, एक द्वाषष्टि भाग के ६७ सप्तषष्टिभाग इस रूप शोधनक शोधना

જ્ઞાન વિધિમાં પણ જાણવી જોઈએ. આથી જે પૌર્ણમાસી જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય તે પૌર્ણમાસીની સંખ્યાથી તે અવધાર્યરાશિને ગુણવી જોઈએ. ગુણાકાર કર્યા બાદ અગાઉ કહેવામાં આવ્યા મુજબ શોધનક કરવા આ શોધનક કેવળ અભિજિત્ આદિ નક્ષત્ર સુધીનું જ કરવું, પુનર્વસુ આદિ નક્ષત્ર સુધીનું નહીં શોધનકની શુદ્ધિમાં જે શેષ વધે તે પૂર્ણમાસી યુક્ત નક્ષત્ર હોય છે તે નક્ષત્રમાં ચન્દ્રમા પરિપૂર્ણ પૂર્ણમાનું નિર્માણ કરે છે. એવો આ બંને ગાથાઓનો અર્થ થાય છે એમનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-જો કોઈ એવું પૂછે કે યુગના આદિ કાળમાં પ્રથમા પૌર્ણમાસી-કયા ચન્દ્રનક્ષત્રના યોગમાં સમાપ્ત થાય છે? આ જાણવા માટે ૬૦ મુહૂર્ત એક મુહૂર્તના $\frac{૫}{૬૨}$ ભાગ અને એક ૬૨ ભાગનો $\frac{૧}{૬૭}$ ભાગ આ રૂપ અવધાર્ય રાશિ રાખવી જોઇએ કારણ કે પૃચ્છકે પ્રથમા પૌર્ણમાસી પૂછેલ છે આથી એકથી ગુણવાથી તેજ રાશિ આવે છે. આનાથી અભિજિત્ નક્ષત્રના નવ

षट्षष्टिः सप्तषष्टिभागाः, इत्येवं प्रमाणकं शोधनकं शोधनीयम्, तत्र च षष्टेर्नवमुहूर्त्ताः शुद्धाः स्थिताः पञ्चाशत् सप्तपञ्चाशत् तेभ्य एकं मुहूर्त्तं गृहीत्वा द्वाषष्टिभागी कृतः तेच द्वाषष्टिभागराशिं पञ्चकरूपे प्रक्षिप्यन्ते जाताः सप्तषष्टिभागाः तेभ्यश्चतुर्विंशतिः शुद्धाः स्थिताः, पश्चात् त्रिचत्वारिंशत् तेभ्य एकं रूपमादाय सप्तषष्टि भागी क्रियते, तेच सप्तषष्टिरपि भागाः सप्तषष्टिभागैकमध्ये प्रक्षिप्यन्ते जाता अष्टषष्टिभागाः तेभ्यः षट्षष्टिः शुद्धाः स्थितौ पश्चात् द्वौ सप्तषष्टिभागौ, ततः त्रिंशतामुहूर्त्तैः श्रवणः शुद्धः, स्थिताः पश्चात् मुहूर्त्ताः पञ्चविंशतिः तत इदमायातं यद् धनिष्ठा नक्षत्रस्य त्रिषु मुहूर्त्तेषु एकस्य च मुहूर्त्तस्यैकोनविंशति संख्यकेषु द्वाषष्टिभागेषु एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य पञ्चषष्टिसंख्यकेषु सप्तषष्टिभागेषु शेषेषु प्रथमा पौर्णमासी समाप्ति मुपगच्छति, एवं पञ्चानां युगभाविनीनां श्राविष्ठीनां पूर्णिमानां क्वचित् श्रवणनक्षत्रेण क्वचित् धनिष्ठानक्षत्रेण परिसमाप्तिर्ज्ञातव्येति ॥

श्राविष्ठी पूर्णिमाया नक्षत्रयोगं दर्शयित्वा प्रोष्ठपदी पूर्णिमाया नक्षत्र योगं दर्शयितु-

---

चाहिये इसमें ६० के नौ मुहूर्त शुद्ध हैं बचे हुए '५१ मुहूर्त्तों में से फिर १ मुहूर्त्त को ६२ भागों में विभक्त करके उन्हें ५ भागों के साथ मिला देना चाहिये. ६७ भाग हो जाते हैं इनमें २४ भाग शुद्ध हैं और बाकी के ४३ में से फिर एक भाग को लेकर ६७ भागों में उसे भाजित करना चाहिये, और ६७ भागों के १ भाग के साथ जोड देना चाहिये इस प्रकार से ६८ भाग हो जाते हैं इनमें ६६ भाग शुद्ध हैं २ बचे हुए अष्टषष्टिभाग अशुद्ध हैं इस तरह ३० मुहूर्त्तों से श्रवण नक्षत्र शुद्ध है इससे यह बात समझ में आती है कि धनिष्ठा नक्षत्र के ३ मुहूर्त्तों मे और एक मुहूर्त के १९ द्वाषष्टि भागों में और एक द्वाषष्टि भाग के शेष पंचषष्टि संख्यक सप्तषष्टि भागों में प्रथमा पौर्णमासी समाप्त होती है इस प्रकार पांच युगभाविनी श्राविष्ठी पूर्णिमाओं का कहीं श्रवण नक्षत्र के साथ कहीं धनिष्ठा नक्षत्र के साथ परिसमाप्ति काल जानना चाहिये।

મુહૂર્ત એક મુહૂર્તના $\frac{24}{62}$ ભાગ, $\frac{1}{62}$ ભાગના $\frac{66}{67}$ ભાગ આ રૂપ શોધનક શોધવો જોઈએ. આમાં ૬૦ ના નવ મુહૂર્ત શુદ્ધ છે. વધેલા ૫૧ મુહૂર્તોમાંથી પછી ૧ મુહૂર્તને ૬૨ ભાગોમાં વિભક્ત કરીને તેમને ૫ ભાગોની સાથે જોડી દેવા જોઇએ આથી ૬૭ ભાગ થઈ જાય તે જેમાં ૨૪ ભાગ શુદ્ધ છે અને બાકીના ૪૩ માંથી વળી એક ભાગ લઈને ૬૭ ભાગોમાં તેનું વિભાજન કરવું જોઈએ અને ૬૭ ભાગોના ૧ ભાગની સાથે તેને જોડી દેવો જોઇએ આ રીતે ૬૮ ભાગ થઈ જાય છે જેમાં ૬૬ ભાગ શુદ્ધ છે. એ વધેલા ૬૮ ભાગ અશુદ્ધ છે આ રીતે ૩૦ મુહૂર્તોથી શ્રવણ શુદ્ધ છે આનાથી એ હકીકત સમજમાં આવી જાય છે કે ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના ૩ મુહૂર્તોમાં અને ૧ મુહૂર્તના $\frac{19}{62}$ ભાગોમાં અને $\frac{1}{62}$ ભાગના શેષ ૬૫ ની સંખ્યા ૬૭ ભાગોમાં પ્રથમ પૌર્ણમાસી સમાપ્ત થઈ જાય છે આ રીતે પાંચ યુગભાવિની શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાઓની ક્યારેક શ્રવણ નક્ષત્રની સાથે તો ક્યારેક ધનિષ્ઠા નક્ષત્રની સાથે પરિસમાપ્તિ જાણવી જોઇએ.

माह-'पोट्ठवई णं भंते !, इत्यादि, 'पोट्ठवई णं भंते पुण्णिमं' प्रौष्ठपदीं भाद्रपदसंबन्धिनीं खलु भदन्त ! पौर्णमासीं पूर्णिमातिथिम् 'कइणक्खत्ता जोगं जोएंति' कतिकियत्संख्यकानि नक्षत्राणि योगं सम्बन्धं योजयन्ति-कुर्वन्तीति प्रश्नः भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तिन्नि णक्खत्ता जोअं जोएंति' त्रीणि नक्षत्राणि योगं योजयन्ति-कुर्वन्ति, कानि तानि त्रीणि नक्षत्राणि योगं कुर्वन्ति तत्राह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'सयभिसया पुव्वभद्दवया उत्तरभद्दवया' शतभिषक् पूर्वभद्रपदा उत्तरभद्रपदा च, एतानि त्रीणि च नक्षत्राणि योगं कुर्वन्तीति आसां पञ्चानामपि युगभाविनीना मेतेषु नक्षत्रेषु मध्यात् एकतमेन परिसमापनात् 'अस्सोइण्णं भंते' इत्यादि, 'अस्सोइण्णं भंते ! पुण्णिमं' आश्वयुजीं खलु भदन्त ! पौर्णमासीं 'कइणक्खत्ता जोगं जोएंति' कति-कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि योगं संबन्धं योजयन्ति कुर्वन्तीति पूर्वपक्षः भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'दो जोएंति' द्वे नक्षत्रे आश्वयुजीं पूर्णिमां योजयतः परिसमापयतः, के ते द्वे नक्षत्रे तत्राह-'तं जहा'

श्राविष्ठी पूर्णिमा का नक्षत्र के साथ योग प्रकट करके अब प्रौष्ठपदी पूर्णिमा का नक्षत्र योग दिखाने के लिये सूत्रकार सूत्र कहते हैं-इसमें गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है-'पोट्ठवईणं भंते ! पुण्णिमं' हे भदन्त ! प्रौष्ठपदी पूर्णिमा तिथि के साथ 'कइ णक्खत्ता जोगं जोएंति' कितने नक्षत्र सम्बन्ध करते हैं ? उत्तर में प्रभुने ऐसा कहा है -'गोयमा ! तिन्नि णक्खत्ता जोअं जोएंति' हे गौतम ! तीन नक्षत्र योग करते हैं 'तं जहा' उनके नाम ये हैं-'सयभिसया पुव्वभद्दवया उत्तरभद्दवया' शतभिषक्, पूर्वभाद्रपदा और उत्तरभाद्रपदा, क्योंकि इन पांचों भी युगभाविनी पूर्णिमाओं की इन तीन नक्षत्रों में से किसी एक नक्षत्र के साथ समाप्ति होती है 'अस्सोइण्णं भंते ! पुण्णिमं' हे भदन्त ! आश्वयुजी पूर्णिमा के साथ 'कइ णक्खत्ता जोगं जोएंति' कितने नक्षत्र योग करते हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं-'दो जोएंति' हे गौतम ! दो नक्षत्र सम्बन्ध करते हैं 'तं जहा' वे दो नक्षत्र ये हैं

શ્રાવણી પૂર્ણિમાનો નક્ષત્ર સાથેનો યોગ પ્રકટ કરીને હવે પ્રૌષ્ઠપદી પૂર્ણિમાનો નક્ષત્રયોગ બતાવવાના આશયથી સૂત્રકાર સૂત્ર કહે છે-આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે-'पोट्ठवई णं भंते ! पुण्णिमं' હે ભદન્ત ! પ્રૌષ્ઠપદી પૂર્ણિમા તિથિની સાથે 'कइ णक्खत्ता जोगं जोएंति' કેટલા નક્ષત્ર સમ્બન્ધ કરે છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુએ કહ્યું છે-'गोयमा ! तिन्नि णक्खत्ता जोगं जोएंति' હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર યોગ કરે છે 'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-'सयभिसया पुव्वभद्दवया उत्तरभद्दवया' શતભિષક્ પૂર્વભાદ્રપદા અને ઉત્તરભાદ્રપદા, કારણ કે આ પાંચે યુગભાવિની પૂર્ણિમાઓની પણ આ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્રની સાથે સમાપ્તિ થાય છે. 'अस्सोइण्णं भंते ! पुण्णिमं' હે ભદન્ત ! આશ્વયુજી પૂર્ણિમાની સાથે 'कइ णक्खत्ता जोगं जोएंति' કેટલા નક્ષત્ર યોગ કરે છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે-'दो जोएंति' હે ગૌતમ ! બે નક્ષત્ર સમ્બન્ધ કરે છે 'तं जहा' તે બે નક્ષત્ર

इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'रेवई अस्सिणीय' रेवती अश्विनी च, अत्र खलु यद्यपि उत्तर भद्रपदा नक्षत्रमपि कांचिदाश्वयुजीं पूर्णिमां परिसमापयतीति तस्य नामसंकीर्त्तनं कुतो न कृतम्, तथापि तदुत्तरभद्रपदानक्षत्रं प्रौष्ठपदीं पूर्णिमामपि परिसमापयतीति लोके च प्रौष्ठपद्यां पूर्णिमायामेवोत्तर भद्रपदानक्षत्रस्य प्राधान्यम्, तन्नाम्ना तस्या अभिधानात्, अतः प्रकृते उत्तरभद्रपदा नक्षत्रस्य चर्चा न कृतेति नकोऽपि दोषः अतो द्वे रेवत्यश्विनीनक्षत्रे परिसमापयत आश्वयुजीं पूर्णिमामिति सूत्रे कथितम्, आसां बह्वीनां युगभाविनीनां पूर्णिमानामुक्तनक्षत्रद्वयमध्ये अन्यतरेण परिसमापनादिति ॥ 'कत्तिइण्णं दो भरणी कत्तियाय' कार्त्तिकीं द्वे भरणी कृत्तिका च, हे भदन्त ! कार्त्तिकीं पूर्णिमां कतिनक्षत्राणि योजयन्तीति प्रश्नः भगवानाह-हे गौतम ! कार्त्तिकीं पूर्णिमां द्वे नक्षत्रे परिसमापयतः तद्यथा-भरणी कृत्तिका

'रेवई अस्सिणी य' रेवती नक्षत्र और अश्विनी नक्षत्र, यद्यपि किसी २ आश्वयुजी पूर्णिमा को उत्तरभाद्रपदा नक्षत्र भी परिसमाप्त करता है तो फिर उसका नाम वहां क्यों नहीं कहा गया है तो इसका कारण यह है कि वह उत्तरभाद्रपदा नक्षत्र प्रौष्ठपदी पूर्णिमा को भी परिसमाप्त करता है. लोक में प्रौष्ठपदी पूर्णिमा में ही उत्तरभाद्रपदा नक्षत्र की प्रधानता है इसी कारण उसके नाम से उसका कथन हुआ है, अतः प्रकृत में उत्तरभाद्रपदा नक्षत्र की चर्चा नहीं की गई है और इसी कारण रेवती और अश्विनी ये दो नक्षत्र आश्वयुजी पूर्णिमा की समाप्ति करते हैं ऐसा सूत्र में कहा गया है अतः इन अनेक युगभाविनी पूर्णिमाओं को इन नक्षत्रद्वय में से कोई एक नक्षत्र समाप्त कर देता है ऐसा जानना चाहिये 'कत्तिइण्णं दो भरणी कत्तिया य' कार्तिकी पूर्णिमा को हे भदन्त ! कितने नक्षत्र समाप्त करते हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं-हे गौतम ! कार्तिकी पूर्णिमा को दो नक्षत्र समाप्त करते हैं-उनके नाम हैं-भरणी नक्षत्र

આ છે-'रेवई अस्सिणी य' રેવતીનક્ષત્ર અને અશ્વિની નક્ષત્ર, જો કે કોઈ આશ્વયુજી પૂર્ણિમાને ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્ર પણ પરિસમાપ્ત કરે છે તો પછી તેનું નામ અહીં કેમ આપવામાં આવ્યું નથી ? આનું કારણ એ છે કે તે ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્ર પ્રૌષ્ઠપદી પૂર્ણિમાને પણ સમાપ્ત કરે છે. લોકમાં પ્રૌષ્ઠપદીપૂર્ણિમામાં જ ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રની પ્રધાનતા છે આ કારણે જ તેના નામથી તેનું કથન થયેલું છે, આથી પ્રકૃતમાં ઉત્તરભાદ્રપદ નક્ષત્રની ચર્ચા નક્ષત્રમાં આવી નથી અને આ કારણે જ રેવતી અને અશ્વિની એ બંને નક્ષત્ર આશ્વયુજી પૂર્ણિમાની સમાપ્તિ કરે છે એવું સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે આથી આ અનેક યુગભાવિની પૂર્ણિમાઓને આ નક્ષત્રદ્વયમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર સમાપ્ત કરી દે છે એમ જાણવું. 'कत्तिइण्णं दो भरणी कत्तिया य' કાર્તિકી પૂર્ણિમાને હે ભદન્ત ! કેટલાં નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે-હે ગૌતમ ! કાર્તિકી પૂર્ણિમાને બે નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે-તેમના નામ છે-ભરણી નક્ષત્ર અને કૃત્તિકા નક્ષત્ર જો કે અહીં

च, इहापि यद्यपि अश्विनीनक्षत्रं कांचित् कार्त्तिकीं पूर्णिमां परिसमापयति तथापि अश्विनी नक्षत्रस्याश्वयुज्यां पौर्णमास्यां प्रतिप्राधान्यमिति न प्रकृते अश्विनीनक्षत्रं न विवक्षितमिति न कोऽपिदोषः। अतोऽत्रापि द्वे परिसमापयत इति कथितम्, आसां द्वयीनां युगभाविनीनां कार्त्तिकी पूर्णिमानाम्, भरणी कृत्तिकयोर्मध्ये अन्यतरेणैव परिसमापनादिति ॥ 'मग्गसिरिण्णं दो रोहिणी मग्गसिरे च' मार्गशीर्षी खलु पूर्णिमां द्वे रोहिणी मृगशिरश्च समापयतः आसां पश्चानामपि युगभाविनीनां मार्गशीर्षी पूर्णिमाना मनयो द्वयोर्नक्षत्रयो मध्येऽन्यतरेण परिसमापनात्। 'पोसिं तिण्णि अद्दा पुणव्वसू पुस्सो' पौषीं खलु पूर्णिमां त्रीणि नक्षत्राणि परिसमापयन्ति तद्यथा—आर्द्रा पुनर्वसुः पुष्यश्च आसां युगमध्येऽधिकमासस्यावश्यंभावेन षण्णामपि युगभाविनीना मुक्तनक्षत्राणां मध्येऽन्यतमेन परिसमापनात् 'माघिण्णं दो अस्सेसा

और कृतिका नक्षत्र, यद्यपि यहां पर भी अश्विनी नक्षत्र किसी कार्तिकी पूर्णिमा को समाप्त करता है फिर भी अश्विनी नक्षत्र की प्रधानता अश्वयुजी पूर्णिमा की प्रति ही है इसलिये प्रकृत में इस नक्षत्र की विवक्षा नहीं हुई है। अतः इन दो नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र युगभाविनी कार्तिकी पूर्णिमाओं की परिसमाप्ति करता है ऐसा जानना चाहिये 'मग्गसिरीण्णं दो रोहिणी मग्गसिरे च' मार्गशीर्षी पूर्णिमा को दो नक्षत्र समाप्त करते हैं इनके नाम रोहिणी और मृगशिरा हैं इसका तात्पर्य केवल इतना ही है कि इन दो नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र युगभाविनी मार्गशीर्षी पूर्णिमाओं को समाप्त करते हैं। 'पोसिं तिण्णि अद्दा पुणव्वसू पुस्सो' पौषी पूर्णिमा को आर्द्रा, पुनर्वसु और पुष्य ये तीन नक्षत्र समाप्त करते हैं इन छह पूर्णिमाओं को जिनके युगमध्य में अधिक मास अवश्यंभावी होता है उक्त नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र परिसमाप्त करता है 'माघिण्णं दो अस्सेसा, महा य' माघी पूर्णिमा को दो नक्षत्र परिसमाप्त

પણ અશ્વિની નક્ષત્ર કોઈ કાર્તિકી પૂર્ણિમાને સમાપ્ત કરે છે તેમ છતાં પણ અશ્વિની નક્ષત્રની પ્રધાનતા અશ્વયુજી પૂર્ણિમા પ્રત્યે જ છે આ કારણે જ પ્રકૃતમાં આ નક્ષત્રની ચર્ચા કરવામાં આવી નથી આથી આ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર યુગભાવિની કાર્તિકી પૂર્ણિમાઓની પરિસમાપ્તિ કરે છે એવું જાણવું જોઈએ. 'मग्गसिरिण्णं दो रोहिणी मग्गसिरे च' માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાને બે નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે એમના નામ રોહિણી અને મૃગશિરા છે. આનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે આ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર યુગભાવિની માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાઓને સમાપ્ત કરે છે.

'पोसिं तिण्णि अद्दा पुणव्वसु पुस्सो' પૌષી પૂર્ણિમાઓને આર્દ્રા, પુનર્વસુ અને પુષ્ય એ ત્રણ નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે. આ છ પૂર્ણિમાઓ કે જેના યુગ મધ્યમાં અધિકમાસ અવશ્ય ભાવી હોય છે, ઉપર કહેલા નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. 'माघिण्णं दो अस्सेसा, महा य' માઘી પૂર્ણિમાને બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે એક અશ્લેષા

महाय' माघीं खलु पूर्णिमां द्वे नक्षत्रे परिसमापयत स्तद्यथा अश्लेषा मघा च, अत्र च शब्दात् पूर्वफल्गुनी पुष्यौ ग्राह्यौ, तेन आसां युगभाविनीनां पञ्चानामपि मध्ये कांचिदश्लेषा कांचित्पौर्णमासीं मघा कांचित्पूर्वफल्गुनी कांचित् पुष्यश्च परिसमापयति । तथा 'फग्गुणिं णं दो पुव्वाफग्गुणीय उत्तराफग्गुणीय' फाल्गुनीं खलु पूर्णिमां द्वे नक्षत्रे परिसमापयतः पूर्वाफाल्गुनीचोत्तराफल्गुनी च आसां पञ्चानामपि युगभाविनीना मुक्तनक्षत्रयो र्मध्येऽन्यतरेण परिसमापनात् । तथा 'चेत्तिं णं दो हत्थो चित्ताय' चैत्रीं खलु पूर्णिमां द्वे नक्षत्रे परिसमापयतः तद्यथा—हस्तश्चित्रा च आसां पञ्चानामपि युगभाविनीनाम् उक्तनक्षत्रयोर्मध्येऽन्यतरेण परिसमापनात् तथा—'विसाहिण्णं दो साई विसाहाय' वैशाखीं खलु द्वे स्वाती विशाखा च, हे भदन्त ! वैशाखीं पूर्णिमां कति नक्षत्राणि परिसमापयन्ति भगवानाह—हे गौतम ! वैशाखीं पूर्णिमां द्वे नक्षत्रे परिसमापयत स्तद्यथा—स्वाती विशाखा च, अत्र च शब्दादनुराधा नक्षत्र-

करते हैं एक अश्लेषा नक्षत्र और दूसरा मघा नक्षत्र यहां च शब्द से पूर्वफाल्गुनी और पुष्य ये दो नक्षत्र गृहीत हुए है । इससे ऐसा जानना चाहिये कि युगभाविनी इन पांच पूर्णिमाओं में से किसी पूर्णिमा को अश्लेषा नक्षत्र, किसी पूर्णिमा को मघा नक्षत्र, किसी पूर्णिमा को पूर्वफाल्गुनी नक्षत्र और किसी पूर्णिमा को पुष्य नक्षत्र परिसमाप्त करता है । तथा—'फग्गुणिं णं दो पुव्वा फग्गुणी य उत्तराफग्गुणी य' फाल्गुनी पूर्णिमा को दो नक्षत्र समाप्त करते हैं—पूर्वाफाल्गुनी और उत्तराफाल्गुनी इन युगभाविनी पांच पूर्णिमाओं को इन दो नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र समाप्त करता है 'चेत्तिं णं दो हत्थो, चित्ता य' चैत्री पूर्णिमा को युगभाविनी पांच चैत्री पूर्णिमाओं को हस्त और चित्रा इन दो नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र समाप्त करता है 'विसाहिण्णं दो साई विसाहा य' वैशाखी पूर्णिमा को—युगभाविनी पांचों वैशाखी पूर्णिमाओं को स्वाती और विशाखा नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र परिसमाप्त करता है

નક્ષત્ર અને બીજું મઘા નક્ષત્ર અહીં 'च' શબ્દથી પૂર્વફલ્ગુની અને પુષ્પ એ બે નક્ષત્ર અભિપ્રેત થયેલા છે આનાથી એમ સમજવાનું છે કે યુગભાવિની આ પાંચ પૂર્ણિમાઓમાંથી કોઇ પૂર્ણિમાને અશ્લેષાનક્ષત્ર, કોઇ પૂર્ણિમાને મઘાનક્ષત્ર, કોઇ પૂર્ણિમાને પૂર્વાફલ્ગુની નક્ષત્ર અને કોઇ પૂર્ણિમાને પુષ્પ નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે તથા—'फग्गुणिं णं दो पुव्वाफग्गुणी य उत्तराफग्गुगी य' ફાલ્ગુની પૂર્ણિમાને બે નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે—પૂર્વાફાલ્ગુની અને ઉત્તરાફાલ્ગુની આ યુગભાવિની પાંચ પૂર્ણિમાઓને આ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે 'चेत्तिणं दो हत्थो, चित्ताय' ચૈત્રી પૂર્ણિમાને—યુગભાવિની પાંચે ચૈત્રી પૂર્ણિમાઓને હસ્ત અને ચિત્રા આ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે 'विसाहिण्णं दो साई विसाहा य' વૈશાખી પૂર્ણિમાને—યુગભાવિની પાંચે વૈશાખી પૂર્ણિમાઓને—સ્વાતી અને વિશાખા નક્ષત્રોમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે.

मपि ग्राह्यम्, तच्चानुराधानक्षत्रं विशाखातः परं ग्राह्यम्, वैशाखीपूर्णिमायां विशाखा नक्षत्रमेव प्रधानम्, ततः परस्यामेव पूर्णिमाया मनुराधायाः साक्षादुपादानं कृतं नात्र तस्याः चर्चा कृता किन्तु द्वे इत्येव कथितम्, आसामनेकानामपि युगभाविनीनां मुक्तनक्षत्रयो मध्येऽन्यतरेण परिसमापनात्। 'जेट्ठामूलिण्णं तिण्णि अणुराहा जेट्ठामूले' ज्येष्ठामूलिं खलु पौर्णमासी त्रीणि नक्षत्राणि परिसमापयन्ति तद्यथा अनुराधाज्येष्ठामूलश्च, आसां पञ्चानामपि युगभाविनीनां ज्येष्ठामूलीपूर्णिमानामुक्तनक्षत्रेषु मध्येऽन्यतमेन परिसमापनात्। 'आसाढिण्णं दो पुव्वासाढा उत्तरासाढा' आषाढीं खलु पूर्णिमां द्वे नक्षत्रे परिसमापयतः तद्यथा-पूर्वाषाढा उत्तराषाढा च, आसां पूर्णिमानां युगान्तेऽधिकमाससंभवेन षण्णामपि युगभाविना मुक्तनक्षत्रयोर्मध्येऽन्यतरेण परिसमापनादिति ॥

यहां च शब्द से अनुराधा नक्षत्र भी गृहीत हुआ है यह अनुराधा नक्षत्र विशाखा नक्षत्र से आगे गृहीत हुआ है वैशाखी पूर्णिमा में विशाखा नक्षत्र ही प्रधान रहता है क्योंकि इससे आगे की पूर्णिमा में ही अनुराधा नक्षत्र का साक्षात् ग्रहण हुआ है इससे यहां उसकी चर्चा नहीं हुई है किन्तु दो ही नक्षत्र कहे गये हैं इस तरह इन युग भाविनी पांच वैशाखी पूर्णिमाओं को इन दो नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र समाप्त करता है 'जेट्ठा मूलिण्णं तिण्णि अनुराहा जेट्ठा मूलो' ज्येष्ठामूली पूर्णिमाको युगभाविनी इन पांच पूर्णिमाओं को-इन नक्षत्रों में से-अनुराधा ज्येष्ठा और मूल नक्षत्रों में से-कोई एक नक्षत्र परिसमाप्त करता है 'आसाढिण्णं दो पुव्वासाढा, उत्तरासाढा' आसाढी पूर्णिमा को पूर्वाषाढा नक्षत्र और उत्तराषाढा नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र परिसमाप्त करता है यहां पर भी युगान्त में अधिकमास होने के कारण युगभाविनी ६ पूर्णिमाएं होती है सो इन छहों आषाढी पूर्णिमाओं को पूर्वोक्त दो नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र परिसमाप्त करता है।

અહીં 'च' શબ્દથી અનુરાધા નક્ષત્ર પણ ગૃહીત થયેલ છે. આ અનુરાધા નક્ષત્ર વિશાખા નક્ષત્ર પછી ગૃહીત થયેલ છે. વૈશાખી પૂર્ણિમામાં વિશાખા નક્ષત્ર જ પ્રધાન રહે છે કારણ કે આની પછીની પૂર્ણિમામાં જ અનુરાધા નક્ષત્રનું સાક્ષાત્ ગ્રહણ થયેલ છે આથી અત્રે તેની ચર્ચા થયેલી નથી પણ બે જ નક્ષત્ર કહેવામાં આવ્યા છે. આવી રીતે આ યુગભાવિની પાંચ વૈશાખી પૂર્ણિમાઓને આ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે. 'जेट्ठा मूलिण्णं तिण्णि अनुराहा जेट्ठा मूलो' જયેષ્ઠામૂલી પૂર્ણિમાને-યુગભાવિની આ પાંચ પૂર્ણિમાઓને-આ નક્ષત્રોમાંથી-અનુરાધા જયેષ્ઠા અને મૂલ નક્ષત્રોમાંથી-કોઇ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે-'आसाढिण्णं दो पुव्वासाढा उत्तरासाढा આષાઢી પૂર્ણિમાને પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રોમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. અહીં પણ યુગાન્તે અધિકમાસ હોવાથી યુગભાવિની ૬ પૂર્ણિમાઓ હોય છે. આ છ એ આષાઢી પૂર્ણિમાઓને પૂર્વોક્ત બે નક્ષત્રોમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે.

सम्प्रति-कुलद्वारप्रतिपादनार्थमाह-'साविट्ठीणं भंते' इत्यादि, 'साविट्ठीणं भंते! पुण्णिमं' श्राविष्ठीं श्रावणमासभाविनीं खलु भदन्त! पूर्णिमाम् 'किं कुलं जोएइ उवकुलं जोएइ कुलोवकुलं जोएइ' किं कुलं युनक्ति उपकुलं युनक्ति कुलोपकुलं युनक्ति? इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ कुलोवकुलं वा जोएइ' कुलं वा युनक्ति कुलमपि कुलसंज्ञकनक्षत्रमपि युनक्ति श्राविष्ठीं पूर्णिमाम् तथा उपकुलं वा युनक्ति उपकुलसंज्ञकनक्षत्रमपि श्राविष्ठीं पूर्णिमां युनक्ति श्रावणी पूर्णिमाया सह उपकुलस्यापि योगो भवतीत्यर्थः, कुलोपकुलं वा, युनक्ति कुलोपकुलसंज्ञक-नक्षत्रमपि युनक्ति, सर्वैः सहयोगो भवति श्रावणीपूर्णिमाया इत्यर्थः। तत्र 'कुलं जोएमाणे धणिट्ठाणक्खत्ते जोएइ' तत्र कुलं युञ्जद्धनिष्ठा नक्षत्रं युनक्ति, धनिष्ठानक्षत्रस्यैव कुलतया

कुलद्वार प्रतिपादन

इसमें गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है-'साविट्ठीण्णं भंते! पुण्णिमं कि कुलं जोएइ, उवकुलं जोएइ, कुलोवकुलं जोएइ' हे भदन्त! श्रावणमास भाविनी पूर्णिमा को क्या कुलसंज्ञक नक्षत्र समास करते हैं या उपकुलसंज्ञक नक्षत्र समास करते हैं? या कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र समाप्त करते हैं? अर्थात् श्रावणमासभाविनी पूर्णिमा के साथ किन नक्षत्रों का योग रहता है-क्या, कुलसंज्ञक नक्षत्रों का, या उपकुलसंज्ञक नक्षत्रों का या कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्रों का? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा! कुलं वा जोएइ, उवकुलं वा जोएइ, कुलोवकुलं वा जोएइ' हे गौतम! श्रावणमास भाविनी पूर्णिमा के साथ कुलसंज्ञक नक्षत्रों का भी योग रहता है, उपकुल संज्ञक नक्षत्रो का भी योग रहता है और कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्रों का भी योग रहता है! तात्पर्य यही है कि इन सब नक्षत्रों के साथ श्राविष्ठी पूर्णिमा का योग रहता है 'कुलं जोएमाणे धणिट्ठा णक्खत्ते जोएइ' जब श्राविष्ठी

કુલદ્વાર પ્રતિપાદન

આમા ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે-'साविट्ठीण्णं भंते! पुण्णिमं किं कुलं जोएइ उवकुलं जाएइ, कुलोवकुलं जोएइ' હે ભગવન્! શ્રાવણમાસ ભાવિની પૂર્ણિમાને શું કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર સમાસ કરે છે કે ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર સમાસ કરે છે? અથવા તો શું કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર સમાસ કરે છે? અર્થાત્ શ્રાવણમાસ ભાવિની પૂર્ણિમાની સાથે કયા નક્ષત્રોને યોગ રહે છે-શું કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોના, અગર-ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોના કે કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોના? જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ कुलोवकुलं वा जोएइ' હે ગૌતમ! શ્રાવણમાસ ભાવિની પૂર્ણિમાની સાથે કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોના પણ યોગ રહે છે, ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોના પણ યોગ રહે છે અને કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોના પણ યોગ રહે છે. તાત્પર્ય એજ છે કે આ બધાં નક્ષત્રોની સાથે શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાના યોગ રહે છે. 'कुलं जोएमाणे धनिट्ठा णक्खत्ते जोएइ' જ્યારે શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાની સાથે કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોના યોગ રહે છે ત્યારે તેમાં ધનિષ્ઠા નક્ષત્રને યોગ રહે છે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર

प्रसिद्धस्य श्रावणी पूर्णिमायां योगसंभवात्, 'उवकुलं जोएमाणे सवणे णक्खत्ते जोएइ' उपकुलमुपकुलसंज्ञकं नक्षत्रं युञ्जत् श्रवणनक्षत्रं युनक्ति, श्रवणनक्षत्रस्योपकुलतया प्रसिद्धतया श्रावणीपूर्णिमायां योगसंभवात्। 'कुलोवकुलं जोएमाणे अभिईणक्खत्ते जोएइ' कुलोपकुलं युञ्जत् अभिजिन्नक्षत्रं युनक्ति, अभिजिन्नक्षत्रस्य कुलोपकुलतया प्रसिद्धस्य श्रावणी पूर्णिमाया सह योगसंभवात् अभिजिन्नक्षत्रंहि तृतीयायां श्राविष्ठ्यां पूर्णिमास्यां द्वादशमुहूर्त्तेषु किञ्चित्समधिकेषु शेषेषु चन्द्रेण सह योगमुपैति ततः श्रवणसहचरात् स्वयमपि तस्याः पौर्णमास्याः पर्यन्तवर्त्तित्वात् तदपि तां परिसमापयतीति विवक्षितत्वाद् युनक्तीति कथितमिति।

सम्प्रति उपसंहारमाह-साविट्ठीणमित्यादि, 'साविट्ठीणं पुण्णिमासिं णं कुलं वा जोएइ

पूर्णिमा के साथ कुलसंज्ञक नक्षत्रों का योग रहता है तब उनमें से धनिष्ठा नक्षत्र का योग रहता है धनिष्ठा नक्षत्र कुलसंज्ञक नक्षत्र माना गया है और श्राविष्ठी पूर्णिमा में इसका योग होता है, 'उवकुलं जोएमाणे सवणे णक्खत्ते जोएइ' और जब उपकुल संज्ञक नक्षत्रों का योग होता है तब श्रवण नक्षत्र का योग होता है क्यों कि उपकुलरूप से श्रवण नक्षत्र कहा गया है श्रावणी पूर्णिमा में इसका योग होता है 'कुलोवकुलं जोएमाणे अभिई णक्खत्ते जोएइ' कुलोपकुलसंज्ञक नक्षत्र का जब योग होता है तब अभिजित् नक्षत्र का योग होता है अभिजित् नक्षत्र कुलोपकुल रूप से पहिले प्रतिपादित हो चुका है और इसका श्रावणी पूर्णिमा के साथ योग होता है अभिजित् नक्षत्र तृतीया श्राविष्ठी पूर्णिमा में कुछ अधिक १२ मुहूर्त्ततक चन्द्र के साथ सम्बन्धित रहता है इसके बाद श्रवण सहचर होने से वह स्वयं भी उस पूर्णिमासी के पर्यन्तवर्ती होने के कारण उस पूर्णिमासी को परिसमाप्त कर देता है ऐसी विवक्षा होने से युनक्ति ऐसा कहा गया है इस तरह 'साविट्ठीणं पुण्णमासिं णं कुलं वा जोएइ जाव

માનવામાં આવ્યું છે અને શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમામાં તેનો યોગ થાય છે. 'उवकुलं जोएमाणे सवणे णक्खत्ते जोएइ' અને જ્યારે ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોનો યોગ થાય છે ત્યારે શ્રવણ નક્ષત્રનો યોગ થાય છે કારણ કે ઉપકુલ રૂપથી શ્રવણ નક્ષત્ર કહેવામાં આવ્યું છે. શ્રાવણી પૂર્ણિમામાં આનો યોગ થાય છે. 'कुलोवकुलं जोएमाणे अभिई णक्खत्ते जोएइ' કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રનો જ્યારે યોગ થાય છે ત્યારે અભિજિત્ નક્ષત્રનો યોગ થાય છે, અભિજિત્ નક્ષત્ર કુલોપકુલ રૂપની પહેલા પ્રતિપાદિત થઇ ચૂકેલ છે અને એનો શ્રાવણી પૂર્ણિમાની સાથે યોગ થાય છે. અભિજિત્ નક્ષત્ર તૃતીયા શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમામાં કંઇક વધુ ૧૨ મુહૂર્ત સુધી ચન્દ્રની સાથે સમ્બન્ધિત રહે છે. આના પછી શ્રવણ સહચર હોવાથી તે પોતે પણ તે પૂર્ણમાસીના પર્યન્તવર્તી હોવાના કારણે તે પૂર્ણમાસીને પરિસમાપ્ત કરી દે છે. આ પ્રકારની વિવક્ષા હોવાથી 'યુનક્તિ' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ રીતે 'साविट्ठीणं पुण्णमासिं णं कुलं वा जोएइ जाव कुलोवकुलं वा जोएइ' શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાની સાથે કુલસંજ્ઞક

जाव कुलोवकुलं वा जोएइ' श्राविष्ठीं पूर्णिमासीं खलु कुलं वा युनक्ति यावत् कुलोपकुलं वा युनक्ति यतस्त्रिभिरपि कुलादिभिः श्राविष्ठ्याः पूर्णिमाया योजना विद्यते ततः श्राविष्ठीं पौर्णमासीं कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति कुलोपकुलं वा युनक्ति, 'कुलेण जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता कुलोवकुलेण वा जुत्ता साविट्ठीपुण्णिमा जुत्तेत्ति वत्तव्वं सिया' कुलेन वा युक्ता उपकुलेन वा युक्ता कुलोपकुलेन वा युक्ता श्राविष्ठी पूर्णिमायुक्तेति वक्तव्यं स्यात् एवं प्रकारेण स्वशिष्येभ्यः प्रतिपादनं कुर्यात् ॥ 'पोट्ठवई णं भंते ! पुण्णिमं किं कुलं जोएइ पुच्छा' प्रौष्ठपदीं खलु भदन्त ! पौर्णमासीं किं कुलं युनक्ति पृच्छा हे भदन्त ! प्रौष्ठपदीं खलु पौर्णमासीं किं कुलं युनक्ति किंवा उपकुलं युनक्ति किंवा कुलोपकुलं युनक्तीति पृच्छया संगृह्यते प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'कुलं वा उवकुलं वा कुलोवकुलं वा जोएइ' कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति कुलोपकुलं वा युनक्तीत्युत्तरम्, तत्र 'कुलं जोएमाणे उत्तरभद्दवया णक्खत्ते जोएइ' कुलं युञ्जत् उत्तरभाद्रपदा नक्षत्रं युनक्ति 'उवकुलं जोएमाणे पुव्वभद्दवया जोएइ' उपकुलं युञ्जत् पूर्वभद्रपदा नक्षत्रं युनक्ति 'कुलोवकुलं जोएमाणे

कुलोवकुलं वा जोएइ' श्राविष्ठी पूर्णिमा के साथ कुलसंज्ञक नक्षत्र यावत्-उपकुलसंज्ञक नक्षत्र और कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र योग करते हैं इसीलिये वह श्राविष्ठी पूर्णिमा 'कुलेण जुत्ता, उवकुलेण जुत्ता, कुलोवकुलेण वा जुत्ता साविट्ठी पुण्णिमा जुत्तेति वत्तव्वं सिया' कुल संज्ञक नक्षत्र से उपकुल संज्ञक नक्षत्र और कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र से युक्त कही गई है इस रूप से गुरु अपने शिष्यों के प्रति प्रतिपादन करे। 'पोट्ठवई णं भंते ! पुण्णिमं किं कुलं जोएइ पुच्छा' हे भदन्त प्रोष्ठपदी पौर्णमासी के साथ क्या कुलसंज्ञक नक्षत्र योग करते हैं ! या उपकुलसंज्ञक नक्षत्र योग करते हैं? या कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र योग करते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! कुलं वा उवकुलं वा कुलोवकुलं वा जोएइ' हे गौतम ! प्रौष्ठपदी पूर्णिमा के साथ कुलसंज्ञक नक्षत्र भी योग करते हैं, उपकुल संज्ञक नक्षत्र भी योग करते हैं और कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र भी

નક્ષત્ર યાવત્–ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર તેમજ કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યોગ કરે છે આથી જ તે શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમા 'कुलेण जुत्ता, उवकुलेण जुत्ता, कलोवकुलेण वा जुत्ता साविट्ठी पुण्णिमा युत्तति वत्तव्वं सिया' કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી તેમજ કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત કહેવામાં આવી છે. આ રૂપે જ ગુરૂ પોતાના શિષ્યોને પ્રતિપાદન કરે. 'पोट्ठवइ णं भंते ! पुण्णिमं किं कुलं जोएइ पुच्छा' હે ભદન્ત ! પ્રોષ્ઠપદી પૌર્ણમાસીની સાથે શું કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ? અથવા ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ? અથવા કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! कुलं वा उवकुलं वा कुलोवकुलं वा जोएइ' હે ગૌતમ ! પ્રૌષ્ઠપદી પૂર્ણિમાની સાથે કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર પણ યોગ કરે છે, ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર પણ યોગ કરે છે અને કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર પણ

सयभिसया णक्खत्ते जोएइ' कुलोपकुलं वा युञ्जत् शतभिषक् नक्षत्रं युनक्ति 'पोट्ठवइंणं पुण्णिमं कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ कुलोवकुलं वा जोएइ' प्रौष्ठपदीं खलु पूर्णिमां कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति कुलोपकुलं वा युनक्ति 'कुलेण वा जुत्ता जाव कुलोवकुलेण वा जुत्ता पोट्ठवई पुण्णमासी जुत्तत्ति वत्तव्वं सिया' कुलेन वा युक्ता उपकुलेन वा युक्ता कुलोपकुलेन वा युक्ता प्रौष्ठपदी पूर्णिमा युक्तेति वक्तव्यं स्यात्-स्वशिष्येभ्य स्तथा प्रतिपादयेदिति ॥ 'आसोइण्णं भंते ! पुच्छा' हे भदन्त ! आश्वयुजीं खलु भदन्त ! पूर्णिमां किं कुलं युनक्ति किं वा उपकुलं युनक्ति किंवा कुलोपकुलं युनक्तीति पृच्छया संगृह्यते प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' !

योग करते हैं 'कुलं जोएमाणे उत्तरभद्दवया णक्खत्ते जोएइ, उवकुलं जोएमाणे पुव्वभद्दवया जोएइ, कुलोवकुलं जोएमाणे सयभिसया णक्खत्ते जोएइ' जब इसके साथ कुलसंज्ञक नक्षत्र योग करते हैं तब उनमें से उत्तर भाद्रपदानक्षत्र योग करता है जब उपकुलसंज्ञक नक्षत्र योग करते हैं तब उनमें से पूर्वभाद्रपदा नक्षत्र योग करता है और जब कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र योग करते हैं तब उनमें से शतभिषक् नक्षत्र योग करता है इस तरह 'पोट्ठवइं णं पुण्णिमं कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ कुलोवकुलं वा जोएइ' प्रौष्ठपदी पूर्णिमा को कुलसंज्ञक नक्षत्र, उपकुल संज्ञकनक्षत्र, और कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं इस तरह से अपने शिष्यों को 'कुलेण वा जुत्ता जाव कुलोवकुलेण वा जुत्ता पोट्ठवई पुण्णमासी जुत्तत्ति वत्तव्वं सिया' प्रौष्ठपदी पूर्णिमा कुल से उपकुल से और कुलोपकुल से युक्त होती है ऐसा समझना चाहिये 'आसोइण्णं भंते ! पुच्छा' हे भदन्त ! आश्वयुजी पूर्णिमा क्या कुलसंज्ञक नक्षत्र से युक्त होती है ? या उपकुलसंज्ञक नक्षत्र से युक्त होती है ? या कुलोपकुलसंज्ञक नक्षत्र से युक्त

યોગ કરે છે 'कुलं जोएमाणे उत्तरभद्दवया णक्खत्ते जोएइ उवकुलं जोएमाणे पुव्वभद्दवया जोएइ, कुलोवकुलं जोएमाणे सयभिसया णक्खत्ते जोएइ' જ્યારે આની સાથે કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ત્યારે તેમાંથી ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્ર યોગ કરે છે જ્યારે ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ત્યારે તેમાં પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્ર યોગ કરે છે અને જ્યારે કુલોપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ત્યારે તેમનામાંથી શતભિષક્ નક્ષત્ર યોગ કરે છે. આ રીતે 'पोट्ठवइं णं पुण्णिमं कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ कुलोवकुलं वा जोएइ' પ્રૌષ્ઠપદી પૂર્ણિમાને કુલસંજ્ઞકનક્ષત્ર, ઉપકુલસંજ્ઞકનક્ષત્ર, અને કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે આ પ્રકારે પોતાના શિષ્ય સમુદાયને 'कुलेण वा जुत्तो जाव कुलोवकुलेण वा जुत्ता 'पोट्ठवई पुण्णमासी जुत्तत्ति वत्तव्वं सिया' પ્રૌષ્ઠપદી પૂર્ણિમા કુલથી ઉપકુલથી અને કુલોપકુલથી યુક્ત હોય છે એમ સમજવું જોઈએ. 'आसोइण्णं भंते ! पुच्छा' હે ભદન્ત આશ્વયુજી પૂર્ણિમા શું કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ? અથવા ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ? અથવા કુલોપકુલ

इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ नो लब्भइ कुलोवकुलं' आश्वयुजीं पूर्णिमां कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति नो लभते कुलोपकुलम्, अर्थात् कुलेन उपकुलेन च सहयोगो भवति किन्तु कुलोपकुलेन सहाश्वयुजी पूर्णिमायाः योगो न भवतीति । तत्र 'कुलं जोएमाणे अस्सिणी णक्खत्ते जोएइ' कुलं युञ्जत्—अश्विनी नक्षत्रं युनक्ति 'उवकुलं जोएमाणे रेवईणक्खत्ते जोएइ' उपकुलं युञ्जत् रेवती नक्षत्रं युनक्ति ।

उपसंहारमाह—'अस्सोइण्णं' इत्यादि, 'अस्सोइण्णं पुण्णिमं कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ' आश्वयुजीं पूर्णिमां कुलं वा युनक्ति, उपकुलं वा युनक्ति 'कुलेण वा जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता अस्सोई पुण्णिमा जुत्तत्ति वत्तव्वं सिया' कुलेन वा युक्ता उपकुलेन वा युक्ता आश्वयुजी पूर्णिमा युक्तेति वक्तव्यं स्यात् स्वशिष्येभ्यः प्रतिपादनं कुर्यादिति । 'कत्तिइण्णं भंते ! पुण्णिमं किं कुलं ३ पुच्छा' कार्तिकीं खलु भदन्त ! पूर्णिमां किं कुलं पृच्छा, हे भदन्त !

होती है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं—'गोयमा ! कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ नो लब्भइ कुलोवकुलं' हे गौतम ! आश्वयुजी पूर्णिमा कुलसंज्ञक नक्षत्र से और उपकुलसंज्ञक नक्षत्र से युक्त होती है, किन्तु कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र से युक्त नहीं होती है 'कुलं जोएमाणे अस्सिणी णक्खत्ते जोएइ, उवकुलं जोएमाणे रेवई णक्खत्ते जोएइ' जब यह कुलसंज्ञक नक्षत्र से युक्त होती है—तब वह अश्विनी नक्षत्र से युक्त होती है और जब यह उपकुल संज्ञक नक्षत्र से युक्त होती है तब रेवती नक्षत्र से युक्त होती है 'अस्सोइण्णं पुण्णिमं कुलं वा जोएइ' इस तरह आश्वयुजी पूर्णिमा के साथ कुल और 'उवकुलं जोएइ' उपकुलसंज्ञक नक्षत्र योग करते हैं 'कुलेण वा जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता अस्सोई पुण्णिमा जुत्तत्ति वत्तव्वं सिया' अतः कुल से युक्त और उपकुल से युक्त आश्वयुजी पूर्णिमा होती है ऐसा अपने शिष्यों को समझाना चाहिये 'कत्तिइण्णं भंते ! पुण्णिमं किं कुलं ३ पुच्छा' हे भदन्त ! कार्तिकी पूर्णिमा क्या कुलसंज्ञक

સંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમને કહે છે—'ગોયમા ! कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ नो लब्भइ कुलोवकुलं' હે ગૌતમ ! આશ્વયુજી પૂર્ણિમા કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી અને ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે પરંતુ કુલોપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત હોતી નથી. 'कुलं जोएमाणे अस्सिणी णक्खत्ते जोएइ, उवकुलं जोएमाणे रेवई णक्खत्ते जोएइ' જ્યારે તે કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ત્યારે અશ્વિની નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે અને જ્યારે તે ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ત્યારે રેવતી નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે 'अस्सोइण्णं पुण्णिमं कुलं वा जोएइ' આ રીતે આશ્વયુજી પૂર્ણિમાની સાથે કુલ અને 'उवकुलं जोएइ' ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યોગ કરે છે 'कुलेण वा जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता अस्सोई पुण्णिमा जुत्तत्ति वत्तव्वं सिया' આથી કુલથી યુક્ત અને ઉપકુલથી યુક્ત આશ્વયુજી પૂર્ણિમા હોય છે એ પ્રમાણે પોતાના શિષ્યોને સમજાવવું જોઈએ 'कत्तिइण्णं भंते !

कार्त्तिकीं पूर्णिमां किं कुलं युनक्ति किंवा उपकुलं युनक्ति किंवा कुलोपकुलं युनक्तीति पृच्छया संगृह्यते प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ नो कुलोवकुलं जोएइ' कुलं वा युनक्ति कार्त्तिकीं पूर्णिमा मुपकुलं वा युनक्ति नतु कुलोपकुलं युनक्ति, कुलेन उपकुलेनैव संबन्धो भवति कार्त्तिकी पूर्णिमायाः नतु कुलोपकुलेन सह सम्बन्धो भवतीत्यर्थः। तत्र 'कुलं जोएमाणे कत्तिया णक्खत्ते जोएइ' कुलं युञ्जत् कृत्तिकानक्षत्रमेव युनक्ति 'उवकुलं जोएमाणे भरणी' उपकुलं युञ्जत् भरणी नक्षत्रं युनक्ति 'जाव वत्तव्वं सिया' यावत् वक्तव्यं स्यात्, अत्र यावत्पदेन कार्त्तिकी पूर्णिमा कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति कुलेन वा युक्ता उपकुलेन वा युक्ता कार्त्तिकी पूर्णिमा युक्तेति, एतत्पर्यन्तस्य ग्रहणं भवतीति। 'मग्गसिरीणं भंते ! पुण्णिमं' मार्गशीर्षी खलु भदन्त !

नक्षत्रों से युक्त होती है या उपकुल संज्ञक नक्षत्रों से युक्त होती है या कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्रों से युक्त होती है ? उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ नो कुलोवकुलं जोएइ' हे गौतम ! कार्तिकी पूर्णिमा कुलसंज्ञक नक्षत्रों से युक्त होती है और उपकुल संज्ञक नक्षत्रों से युक्त होती है परन्तु वह कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्रों से युक्त नहीं होती है 'कुलं जोएमाणे कत्तिया णक्खत्ते जोएइ उवकुलं जोएमाणे भरणी जाव वत्तव्वं सिया' जब यह कुल संज्ञक नक्षत्र से युक्त होती है तब यह कृत्तिका नक्षत्र से युक्त होती है और जब यह उपकुल संज्ञक नक्षत्र से युक्त होती है तब भरणी नक्षत्र से युक्त होती है यहां यावत्पद से 'कार्तिकी पूर्णिमा को कुल नक्षत्र और उपकुल नक्षत्र युक्त करते हैं इसलिये यह कुल से और उपकुल से युक्त होती है ऐसा अपने शिष्यों के लिये समझाना चाहिये' यह सब पाठ गृहीत हुआ है 'मग्गसिरी णं भंते ! पुण्णिमं किं कुलं वा तं चेव' हे भदन्त ! मार्गशीर्षा पूर्णिमा को क्या

पुण्णिमं किं कुलं ३ पुच्छा' हे ભદન્ત ! કાર્તિકી પૂર્ણિમા શું કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે ? અથવા ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે ? અગર કુલોપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ नो कुलोवकुलं जोएइ' હે ગૌતમ ! કાર્તિકી પૂર્ણિમા કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે અને ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે પરન્તુ તે કુલોપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોતી નથી. 'कुलं जोएमाणे कत्तिया णक्खत्ते जोएइ उवकुले जोएमाणे भरणी जाव वत्तव्वं सिया' જ્યારે તે કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ત્યારે તે કૃત્તિકા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે અને જ્યારે ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ત્યારે ભરણી નક્ષત્રથી સંલગ્ન હોય છે. અહીં યાવત્ પદથી કાર્તિકી પૂર્ણિમાને કુલનક્ષત્ર અને ઉપકુલનક્ષત્ર યુક્ત કરે છે આ કારણે તે કુલથી તેમજ ઉપકુલથી યુક્ત હોય છે એમ ગુરૂએ પોતાના શિષ્યોને સમજાવવું જોઇએ આ બધો પાઠ ગૃહીત થયો છે. 'मग्गसिरीणं भंते ! पुण्णिमं किं कुलं वा तं चेव' હે ભદન્ત !

पूर्णिमाम् 'किं कुलं तंचेव दो जोएइ णो भवइ कुलोवकुलं, कुलं जोएमाणे मग्गसिरणक्खत्ते जोएइ, उवकुलं जोएमाणे रोहिणी० मग्गसिरिण्णं पुण्णिमं जाव वत्तव्वं सिया' किं कुलं तदेव द्वे युङ्क्तः नो भवति कुलोपकुलम्, कुलं युञ्जत् मृगशिरो नक्षत्रं युनक्ति उपकुलं युञ्जत् रोहिणी नक्षत्रं युनक्ति, मार्गशीर्षी खलु पूर्णिमा यावद्वक्तव्यं स्यात् इति, अयं भावः–हे भदन्त ! मार्गशीर्षी पूर्णिमां किं कुलं युनक्ति किंवा उपकुलं युनक्ति किंवा कुलोपकुलं युनक्ति इति प्रश्नः, भगवानाह–'हे गौतम ! मार्गशीर्षी पूर्णिमां कुलं युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति नो भवति कुलोपकुलम्, तत्र कुलं युञ्जत् मृगशिरो नक्षत्रं युनक्ति, उपकुलं युञ्जत् रोहिणी नक्षत्रं युनक्ति।

सम्प्रति–उपसंहारमाह–मार्गशीर्षी पूर्णिमां खलु कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति, कुलेन वा युक्ता उपकुलेन वा युक्ता मार्गशीर्षी पूर्णिमा युक्तेति वक्तव्यं स्यात्, एवं रूपेण स्वशिष्येभ्यः प्रतिपादनं कुर्यात् इति ॥ अथ लाघवार्थमतिदेशमाह–'एवं' इत्यादि, 'एवं सेसियाओवि जाव आसाढिं' एवं शेषिका अपि यावदापाढीम् एवम् मार्गशीर्षी पूर्णिमान्तकथितप्रकारेण शेषिका उक्ताभ्योऽवशिष्टा पौषीपूर्णिमात आरभ्य आपाढपूर्णिमान्तपूर्णिमा

कुलसंज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं ? या उपकुल संज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं ? या कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं–हे गौतम ! मार्गशीर्षी पूर्णिमा को कुलसंज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं, उपकुल संज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं, कुलोपकुलसंज्ञक नक्षत्र युक्त नहीं करते हैं जब कुलसंज्ञक नक्षत्र उसे युक्त करते हैं तब उनमें से मृगशिरा नक्षत्र उसे युक्त करता है और जब उपकुल संज्ञक नक्षत्र उसे युक्त करते हैं तब उनमें से उसे रोहिणीनक्षत्र युक्त करता है इस तरह इस मार्गशीर्षी पूर्णिमा को कुल संज्ञक नक्षत्र और उपकुल संज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं इस कारण यह कुल से और उपकुल से युक्त होती है ऐसा अपने शिष्यों को समझाना चाहिये 'एवं सेसियाओ वि जाव आसाढिं' इसी प्रकार मार्गशीर्षी पूर्णिमान्त तक कथित प्रकार के अनुसार–उक्त से अवशिष्ट पौषी पूर्णिमा से लेकर आषाढी पूर्णिमा तक की पूर्णिमाओं के सम्बन्ध में

માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાને શું કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ? અથવા ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ? અથવા શું કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે–હે ગૌતમ ! માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાને કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે, ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે, પણ કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરતાં નથી. જ્યારે કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર તેને યુક્ત કરે છે ત્યારે તેમનામાંથી મૃગશિરા નક્ષત્ર તેને યુક્ત કરે છે અને જ્યારે ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર તેને યુક્ત કરે છે ત્યારે તેને રોહિણી નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે. આ રીતે આ માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાને કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર અને ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે એટલે તે કુલથી તેમજ ઉપકુલથી યુક્ત હોય છે એવું શિષ્યોને સમજાવવું જોઈએ. (एवं सेसियाओ वि जाव आसाढिं) એવી જ રીતે માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાન્ત સુધી કહેલા પ્રકાર અનુસાર–ઉક્તથી અવશિષ્ટ પૌષી પૂર્ણિમાથી

वक्तव्याः, आलापप्रकारः सर्वत्र स्वयमेवोहनीयः । यत्र यत्र वैलक्षण्यमालापे तत्र स्वयमेव 'पोसिं जेट्ठामूलिं च कुलं वा उवकुलं वा कुलोवकुलं वा' पौषी पूर्णिमां तथा ज्येष्ठामूलीं पूर्णिमां च कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति कुलोपकुलं वा युनक्ति, एवं प्रकारेण पूर्ववदेव आलापो वक्तव्यः 'सेसियाणं कुलं वा उवकुलं वा' शेषिकानां माघी फाल्गुनी चैत्री वैशाखी आषाढीनां पूर्णिमानां कुलं वा युनक्ति, उपकुलं वा युनक्ति, इत्येव वक्तव्यम् 'कुलोवकुलं ण भण्णइ' कुलोपकुलं न भण्यते, शेषपूर्णिमासु कुलोपकुलं वा युनक्तीति न वक्तव्यं तदभावात् अन्यत् सर्वं सर्वत्र समानरूपेणैव ज्ञातव्यमिति पूर्णिमा प्रकरणम्,

भी कहलेना चाहिये आलाप प्रकार सर्वत्र स्वयं ही उद्भावित कर लेवें। जहां जहां विलक्षणता आलाप में हो वह इस प्रकार से करलेवें यह सूत्रकार स्वयं दिखलाते हैं। 'पोसिं जेट्ठा मूलिं च कुलं वा उवकुलं वा कुलोवकुलं वा' हे भदन्त ! पौषी पूर्णिमा को तथा ज्येष्ठा मूली पूर्णिमा को कुलसंज्ञकनक्षत्र, उपकुलसंज्ञक नक्षत्र या कुलोपकुलसंज्ञक नक्षत्र व्याप्त करते हैं? इसके उत्तर में यही कहना चाहिए-पौषी पूर्णिमा को और ज्येष्ठामूली पूर्णिमा को कुलसंज्ञक नक्षत्र भी व्याप्त करते हैं-उपकुल संज्ञक नक्षत्र भी व्याप्त करते हैं 'सेसियाणं कुलं वा उवकुलं' माघी, फाल्गुनी चैत्री वैशाखी और आषाढी पूर्णिमाओं को कुल संज्ञक और उपकुल संज्ञक ये दोनों प्रकार के ही नक्षत्र व्याप्त करते हैं कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र व्याप्त नहीं करते हैं यही बात 'कुलोवकुलं न भण्णइ' इस पाठ से प्रकट की गई है। क्यों कि इन शेष पूर्णिमाओं में कुलोपकुल नक्षत्र का अभाव रहता है अतः दो ही प्रकार के नक्षत्र-कुलसंज्ञक और उपकुल संज्ञक नक्षत्र ही इन सब पूर्णिमाओं को व्याप्तकरते हैं बाकी के नक्षत्रों की इन सब पूर्णिमाओं में समानता है।

पूर्णिमा प्रकरण समाप्त।

લઇને અષાઢી પૂર્ણિમાઓના સમ્બન્ધમાં કહી લેવું જોઇએ આલાપ પ્રકાર સર્વત્ર સ્વયં જ ઉદ્ભાવિત કરી લેવો. જ્યાં જ્યાં વિલક્ષણતા આલાપમાં હોય તે સૂત્રકાર આ પ્રકારે બતાવે છે. જેમ (पोसिं जेट्ठा मूलिंच कुलं वा उवकुलं वा कुलोवकुलं वा) હે ભદન્ત! પૌષી પૂર્ણિમને તથા જ્યેષ્ઠા મૂલી પૂર્ણિમાને કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર, ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર, અથવા કુલોપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર વ્યાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં આ પ્રમાણે જ કહેવું જોઇએ પૌષી પૂર્ણિમાને અને જ્યેષ્ઠા મૂલી પૂર્ણિમાને કુલસંજ્ઞકનક્ષત્ર પણ વ્યાપ્ત કરે છે, ઉપકુલસંજ્ઞકનક્ષત્ર પણ વ્યાપ્ત કરે છે અને કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર પણ વ્યાપ્ત કરે છે. (सेसियाणं कुलं वा उवकुलं) મઘા, ફાલ્ગુની ચૈત્રી, વૈશાખી અને અષાઢી પૂર્ણિમાઓને કુલસંજ્ઞક તેમજ ઉપકુલસંજ્ઞક એ બંને પ્રકારના નક્ષત્રો વ્યાપ્ત કરે છે. કુલોપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર વ્યાપ્ત કરતાં નથી આજ હકીકત (कुलोपकुलं न भण्णइ) એ પાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. કારણ કે આ શેષ પૂર્ણિમાઓમાં કુલોપકુલ નક્ષત્રનો અભાવ રહે છે એથી બે જ પ્રકારના નક્ષત્ર-કુલસંજ્ઞક અને ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર જ આ તમામ પૂર્ણિમાઓને વ્યાપ્ત કરે છે. બાકીના નક્ષત્રોની આ બધી પૂર્ણિમાઓમાં સમાનતા છે. પૂર્ણિમા પ્રકરણ સમાપ્ત.

अथामावास्या प्रकरणमाह–'साविट्ठिं णं भंते ! अमावासं' श्राविष्ठीं श्रावणमासभाविनीं खलु भदन्त ! अमावास्याम्, चन्द्रसूर्यद्वयाधिकरणकालविशेषरूपाम् 'कइणक्खत्ता जोएंति' कति–कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि युञ्जन्ति यथा योगं चन्द्रेण सह संयुज्य श्रवणमासभाविनीममावास्यां परिसमापयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'दो णक्खत्ता जोएंति' द्वे नक्षत्रेयुञ्क्तः, तत्र के ते द्वे नक्षत्रे ये श्राविष्ठीममावास्यां परिसमापयत स्तत्राह–'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा 'अस्सेसा य महा य' अश्लेषा च, मघा च, अत्र खलु व्यवहारनिश्चयमतेन यस्मिन् नक्षत्रे पूर्णिमा भवति तस्मादारभ्यार्वाक्तने पञ्चदशे चतुर्दशे वा नक्षत्रे अमावास्या भवति, यस्मिन् च नक्षत्रे अमावास्या भवति तत आरभ्य परतः पञ्चदशे चतुर्दशे वा नक्षत्रे पुनः पौर्णमासी भवति, तत्र श्रावणमास भाविनी पौर्णमासी

अमावास्या प्रकरण

'साविट्ठी णं भंते ! अमावासं कइ णक्खत्ता जोएंति' गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है–हे भदन्त ! जो श्राविष्ठी अमावास्या है–उसे कितने नक्षत्र व्याप्त करते हैं ? अर्थात्–चन्द्र सूर्य द्वय की अधिकरण कालविशेष रूप अमावास्या को जो कि श्रावण मास संबंधिनी हैं कितने नक्षत्र यथायोग्य रूप से चन्द्र के साथ युक्त होकर समाप्त करते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! दो णक्खत्ता जोएंति' हे गौतम ! श्राविष्ठी अमावास्या को दो नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं 'तं जहा' वे दो नक्षत्र ये हैं 'अस्सेसा य महा य' एक अश्लेषा नक्षत्र और दूसरा मघा नक्षत्र यहां व्यवहार और निश्चय नय के मतानुसार जिस नक्षत्र में पूर्णिमा होती है उस नक्षत्र से लेकर अर्वाक्तन पन्द्रहवें या चौदहवें नक्षत्र में अमावास्या होती है और जिस नक्षत्र में अमावास्या होती हैं उस नक्षत्र से लेकर आगे के पन्द्रहवें या चौदहवें नक्षत्र में पुनः पौर्णमासी होती है वहां श्रावणमास-

અમાવાસ્યા પ્રકરણ

(साविट्ठीणं भंते ! अमावासं कइ णक्खत्ता जोएंति) ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે–હે ભદન્ત ! જે શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યા છે–તેને કેટલાં નક્ષત્ર વ્યાપ્ત કરે છે? અર્થાત્ ચન્દ્ર સૂર્ય દ્વયની અધિકરણ કાલ વિશેષરૂપ અમાવાસ્યાને કે જે શ્રાવણ માસ સંબંધિની છે કેટલાં નક્ષત્ર યથા યોગ્ય રૂપથી ચન્દ્રની સાથે યુક્ત થઈને સમાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે (गोयमा ! दो णक्खत्ता जोएंति) હે ગૌતમ ! શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યાને બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે (तं जहा) આ બે નક્ષત્રો આ છે. (अस्सेसा य महा य) એક અશ્લેષા નક્ષત્રને બીજું મઘા નક્ષત્ર અહીં વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયના મતાનુસાર જે નક્ષત્રમાં પુનમ હોય છે, તે નક્ષત્રથી લઈને અર્વાક્તન પંદરમા અથવા ચૌદમા નક્ષત્રમાં અમાવસ્યા થાય છે અને જે નક્ષત્રમાં અમાવાસ્યા થાય છે તે નક્ષત્રથી લઈને પછીના પંદરમા અથવા ચૌદમાં નક્ષત્રમાં પુનઃ પૌર્ણમાસી થાય છે. ત્યાં શ્રાવણમાસ ભાવિની પૌર્ણમાસી શ્રવણ નક્ષત્રમાં તેમજ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં થાય છે એમ

श्रवणनक्षत्रे धनिष्ठानक्षत्रे च भवतीति कथिता, ततः श्रावणामावास्यायामस्याम्, अश्लेषा मघा च कथिता, लोके च तिथिगणनानुसारतो गतायां ममावास्यायां वर्तमानायां च प्रतिपदि यस्मिन् अहोरात्रे प्रथमतोऽमावास्या अभूत् ततः सकलोऽपि अहोरात्रोऽमावास्येति व्यवह्रियते, ततो मघानक्षत्रमपि एवं व्यवहारतोऽमावास्यायां प्राप्यते इति न कोऽपि विरोधः।

परमार्थतस्तु श्राविष्ठीममावास्या मिमानि त्रीणि नक्षत्राणि परिसमापयन्ति, तद्यथा- पुनर्वसुः पुष्योऽश्लेषाच, आसां पञ्चानामपि युगभाविनीना ममावास्यानां नक्षत्रत्रयाणां मध्येऽन्यतमेन परिसमापनात्, अत्र यद् विशेषतो वक्तव्यं तत् पूर्णिमा प्रकरणे एव कथितं विस्तर भयान्न पुनरत्र कथ्यते इति ॥

'पोट्ठवईण्णं भंते ! अमावास' प्रौष्ठपदीं भाद्रपदमास भाविनीं खलु भदन्त ! अमावास्याम्

भाविनी पौर्णमासी श्रवण नक्षत्र में और धनिष्ठा नक्षत्र में होती है ऐसा कहा गया है इस कारण श्रावणमास भाविनी अमावास्या में अश्लेषा और मघा ये दो नक्षत्र होते कहे गये हैं। लोक में तिथिगणना के अनुसार अमावास्या के व्यतीत हो जाने पर और प्रतिपदा के प्रारंभ होने पर-वर्तमान अवस्था में उपस्थित हो जाने पर-जिस अहोरात्र में प्रथमतः अमावास्या हुई है वह सकल अहोरात्र 'अमावास्या' इस रूप से व्यवहृत होता है इससे मघा नक्षत्र भी इस व्यवहार के अनुसार अमावास्या में प्राप्त होता है अतः इस कथन में कोई विरोध जैसी बात नहीं है परमार्थः तो श्राविष्ठी अमावास्या को पुनर्वसु, पुष्य, और अश्लेषा ये तीन नक्षत्र समाप्त करते हैं। इन पांच युगभाविनी अमावास्या ओं को नक्षत्र त्रय में से कोई एक नक्षत्र परिसमाप्त करता है। यहां जो विशेष रूप से वक्तव्य है वह तो हमने पूर्णिमा के प्रकरण में ही कह दिया है अतः अब विस्तार हो जाने के भय से हम उसे यहां दुबारा नहीं कहते हैं 'पोट्ठवइण्णं

કહેવામાં આવ્યું છે. આથી શ્રવણ માસ ભાવિની અમાવાસ્યામાં અશ્લેષા અને મઘા એ બે નક્ષત્ર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે લોકમાં તિથિગણના અનુસાર અમાવાસ્યા પૂરી થઈ જવા પર અને પ્રતિપદા (પડવો) ના પ્રારંભ થવા પર વર્તમાન અવસ્થામાં ઉપસ્થિત થઈ જવા પર-જે અહોરાત્રમાં પ્રથમત અમાવસ્યા થઈ છે તે સકળ અહોરાત્ર અમાવાસ્યા એ રૂપથી વ્યાવહૃત થાય છે આથી મઘા નક્ષત્ર પણ આ વ્યવહાર અનુસાર અમાવાસ્યા માં આવી જાય છે આથી પ્રસ્તુત કથનમાં કોઈ વિરોધાભાસી હકીકત નથી પરમાર્થત તો શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યાને પુનર્વસુ પુષ્ય અને અશ્લેષા આ ત્રણ નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે. આ પાંચ યુગભાવિની અમાવસ્યાઓને નક્ષત્ર ત્રય થકી કોઈ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ન કરે છે. અત્રે જે વિશેષરૂપથી વક્તવ્ય છે તે તો અમે પૂર્ણિમાના પ્રકરણમાં જ કહી દીધું છે આથી હવે વિસ્તાર થઈ જવાના ભયે અમે તેનું પુનઃ ઉચ્ચારણ કરતાં નથી (पोट्ठवइण्णं भंते ! अमावासं कइ णक्खत्ता जोअं जोएंति) હે ભદન્ત! ભાદ્રપદ માસ ભાવિની અમાવસ્યાને કેટલાં નક્ષત્ર યથાયોગ્યરૂપથી ચન્દ્રની સાથે સંયુક્ત થઈને

'कइणक्खत्ता जोएंति' कति–कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि युञ्जन्ति यथायोगं चन्द्रेण सह संयुज्य भाद्रपदमाससंभाविनीममावास्यां परिसमापयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'दो पुव्वाफग्गुणी उत्तराफग्गुणीय' प्रौष्ठपदीममावास्यां द्वे नक्षत्रे परिसमापयतः तद्यथा–पूर्वाफल्गुनी उत्तराफल्गुनी च चशब्दात् मघाऽपि ग्राह्या आसां पञ्चानामपि युगभाविनीनाममावास्यानां यथोक्तनक्षत्रत्रयाणां मध्येऽन्यतमेन परिसमापनात्। 'अस्सोइण्णं भंते! दो हत्थे चित्ताय' आश्वयुजीं खलु भदन्त! अमावास्यां कतिनक्षत्राणि युञ्जन्ति? भगवानाह–हे गौतम! द्वे नक्षत्रे युङ्क्तः तद्यथा–हस्तश्चित्रा च, इदं च व्यवहारनयमाश्रित्य कथितम्, निश्चयमतेनतु आश्वयुजी ममावास्यां त्रीणि नक्षत्राणि परिसमापयन्ति तद्यथा उत्तराफल्गुनी हस्तश्चित्राचेति। 'कत्तिइण्णं दो साई विसाहाय' कार्तिकीं खलु भदन्त!

भंते! अमावासं कइ णक्खत्ता जोएंति' हे भदन्त! भाद्रपद मासभाविनी अमावास्या को कितने नक्षत्र यथायोग्यरूप से चन्द्र के साथ संयुक्त होकर परिसमाप्त करते हैं! इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा! दो पुव्वा फग्गुणी, उत्तर फग्गुणी य' हे गौतम! भाद्रपद मासभाविनी अमावास्या को पूर्वाफाल्गुनी नक्षत्र और उत्तरफाल्गुनी नक्षत्र ये दो नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं। यहां 'च' शब्द से मघा नक्षत्र का ग्रहण हुआ है। क्योंकि युगभाविनी इन पांच अमास्याओं की परिसमाप्ति इन तीन नक्षत्रों में से किसी एक नक्षत्र के द्वारा होती कही गई हैं। 'अस्सोइण्णं भंते! दो हत्थे चित्ताय' हे भदन्त! अश्वयुजी अमावास्या को कितने नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–हे गौतम! आश्वयुजी अमावास्या को हस्तनक्षत्र और चित्रा नक्षत्र ये दो नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं यह कथन व्यवहारनयकी अपेक्षा से कहा गया जानना चाहिये निश्चयनय के मतानुसार तो आश्वयुजी अमावास्या को तीन नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं–उनके नाम उत्तर फाल्गुनी नक्षत्र, हस्तनक्षत्र और चित्रा नक्षत्र हैं। 'कत्तिइण्णं दो साई विसाहाय' हे भदन्त! कार्तिकी अमावास्या को

પરિસમાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે– (गोयमा! दो पुव्वा फग्गुणी उत्तरा फग्गुणी य) હે ગૌતમ! ભાદ્રપદમાસ ભાવિની અમાવસ્યાને પૂર્વા ફાલ્ગુની નક્ષત્ર અને ઉત્તર ફાલ્ગુની નક્ષત્ર આ બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. અહીં 'ચ' શબ્દથી મઘા નક્ષત્રનું ગ્રહણ થયેલ છે કારણ કે યુગભાવિની આ પાંચ અમાવસ્યાઓની પરિસમાપ્તી આ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર દ્વારા–થવાનું કહેવાયું છે. (अस्सोइण्णं भंते! दो हत्थो चित्ता य) હે ભદન્ત! અશ્વયુજી અમાવસ્યાને કેટલા નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે! આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે–હે ગૌતમ! અશ્વયુજી અમાવસ્યાને હસ્ત નક્ષત્ર અને ચિત્રા નક્ષત્ર આ બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. આ કથન વ્યવહાર નયની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવ્યું છે એમ જાણવું જોઇએ. નિશ્ચય નયના મતાનુસાર અશ્વયુજી અમાવસ્યાને ત્રણ નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત

अमावास्यां कतिनक्षत्राणि युञ्जन्ति? भगवानाह-हे गौतम ! द्वे नक्षत्रे युङ्क्तः तद्यथा स्वाती विशाखा च, एतच्च व्यवहारनयमतेन कथितम्, निश्चयतस्तु स्वाती विशाखाचित्रा च, आसां पञ्चानामपि युगभाविनीनां यथोक्तनक्षत्रत्रयाणां मध्ये अन्यतमेन परिसमापनादिति । 'मग्ग-सिरिण्णं तिण्णि' मार्गशीर्षीममावास्यां त्रीणि नक्षत्राणि युञ्जन्ति, तद्यथा-'अणुराहा जेट्ठा मूलोय' अनुराधा ज्येष्ठामूलश्च, एतच्च व्यवहारनयतः कथितम् निश्चयतः पुनरिमानि नक्षत्राणि परिसमापयन्ति, विशाखा अनुराधाज्येष्ठा च, आसां पञ्चानामपि युगभाविनीनाम मावास्यानां नक्षत्रत्रयाणां मध्येऽन्यतमेन परिसमापनात् इति । 'पोसिण्णं दो पुव्वासाढा

कितने नक्षत्र समाप्त करते हैं ? तो इसके उत्तर में प्रभु ने ऐसा कहा है-हे गौतम ! कर्तिकी अमावास्या को स्वाति नक्षत्र और विशाखानक्षत्र ये दो नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं यह कथन भी व्यवहारनय के अनुसार कहा गया जानना चाहिये वैसे तो निश्चयनय के अनुसारस्वाती नक्षत्र, विशाखानक्षत्र और चित्रा नक्षत्र पंच युगभाविनी इन अमावास्याओं को परिसमाप्त करते हुए कहे गये हैं-अर्थात् इन तीन नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र यथायोग्य रूप से इन पांचों अमावास्याओं को परिसमाप्त करने वाले होते हैं ऐसा कथन किया गया है 'मग्गसिरिण्णं तिण्णि' मार्गशीर्षी अमावास्या को तीन नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं उनके नाम 'अणुराहा, जेट्ठा, मूलोय' अनुराधा नक्षत्र, ज्येष्ठानक्षत्र और कुलनक्षत्र हैं । यह कथन भी व्यवहारनय की अपेक्षा से कहा गया है- वैसे तो निश्चयनय के मंतव्यानुसार इन पांच युगभाविनी अमावास्याओं विशाखा, अनुराधा और ज्येष्ठा इन तीन नक्षत्रों में कोई एक नक्षत्र ही परिसमाप्त करता है 'पोसिण्णं दो पुव्वासाढा, उत्तरासाढा य' पौषा अमावास्या

કરે છે-તેમના નામ ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્ર હસ્ત નક્ષત્ર અને ચિત્રા નક્ષત્ર છે. (कत्तिइण्णं दो साई विसाहा य) હે ભદન્ત! કાર્તિક અમાવાસ્યાને કેટલાં નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુએ આ પ્રમાણે કહ્યું-હે ગૌતમ! કાર્તિકી અમાવાસ્યાને સ્વાતિ નક્ષત્ર અને વિશાખા નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. આ કથન પણ વ્યવહારનય અનુસાર કહેલુ માનવું જાઇએ આમ તો નિશ્ચયનય અનુસાર સ્વાતિ નક્ષત્ર, વિશાખા નક્ષત્ર અને ચિત્રા નક્ષત્ર પાંચ યુગભાવિની આ અમાવસ્યાઓને પરિસમાપ્ત કરનારા કહેવામાં આવ્યા છે-અર્થાત્ આ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર યથાયોગ રૂપથી આ પાંચે અમાવાસ્યાઓને પરિસમાપ્ત કરનારા હોય છે એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે. (मग्गसिरिण्णं तिण्णि) માર્ગશીર્ષી અમાવાસ્યાને ત્રણ નક્ષત્રો સમાપ્ત કરે છે તેમના નામ (अणुराहा जेट्ठा मूलो य) અનુરાધા નક્ષત્ર, જયેષ્ઠાનક્ષત્ર અને મૂલનક્ષત્ર છે. આ કથન પણ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે-આમ તો નિશ્ચયનયના મન્તવ્યાનુસાર આ પાંચ યુગભાવિની અમાવાસ્યાઓ વિશાખા, અનુરાધા અને જયેષ્ઠા આ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર દ્વારા જ પરિસમાપ્ત થાય છે.

उत्तरासाढा य' हे भदन्त ! पौषीममावास्यां कति नक्षत्राणि युञ्जन्ति ? भगवानाह–हे गौतम ! पौषीममावास्यां द्वे नक्षत्रे युङ्क्तः तद्यथा–पूर्वाषाढा उत्तराषाढा च, एतदपि व्यवहारतः कथितम्, निश्चयतः पुनरिमानि त्रीणि नक्षत्राणि परिसमापयन्ति मूलं पूर्वाषाढा उत्तराषाढा च, आसां युगमध्येऽधिकमासासंभवेन षण्णामपि युगभाविनीनां कथितनक्षत्रत्रयाणां मध्येऽन्यतमेन परिसमापनादिति । 'माहिण्णं तिण्णि अभिई सवणो धणिट्ठा' माघीं खलु त्रीणि अभिजित् श्रवणो धनिष्ठा च, माघीं खलु भदन्त ! अमावास्यां कतिनक्षत्राणि युञ्जन्ति ! भगवानाह–हे गौतम ! त्रीणि नक्षत्राणि युञ्जन्ति तद्यथा अभिजित् श्रवणो धनिष्ठा, अन्यत्सर्वं पूर्ववदेव ज्ञातव्यम् । 'फग्गुणिं तिण्णि सयभिसया पुव्वभद्दवया उत्तरभद्दवया' फाल्गुनीं

को हे भदन्त ! कितने नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं ? तो इसके उत्तर में प्रभुने ऐसा कहा है–हे गौतम ! पौषी अमावास्या को पूर्वाषाढानक्षत्र और उत्तराषाढा नक्षत्र ये दो नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं यह कथन भी व्यवहार के अनुसार किया गया जानना चाहिये–क्यों कि निश्चय के अनुसार तो मूल नक्षत्र, पूर्वाषाढा नक्षत्र और उत्तराषाढा नक्षत्र इन तीन नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र ही यथायोगरूप से इन युगभाविनी ६ अमावास्याओं को परिसमाप्त करने वाले माने गये हैं यहां ६ अमावास्या इसलिये माननी–चाहिये कि यहां एक अधिकमास होने की संभावना रहती है। 'माहिण्णं तिण्णि–अभिई, सवणो, धणिट्ठा' हे भदन्त ! माघी अमावास्या को कितने नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं ? तो इसके उत्तर में प्रभु ने ऐसा कहा है कि हे गौतम ! माघी अमावास्या को अभिजित् नक्षत्र श्रवणनक्षत्र और धनिष्ठा नक्षत्र ये तीन नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं, बाकी का और सब कथन पूर्वके जैसा ही समझना चाहिये 'फग्गुणिं तिण्णि–सयभिसया, पुव्वभद्दवया, उत्तरभद्दवया' फाल्गुनी अमावास्या को शतभिषक्

(पोसिण्णं दो पुव्वासाढा उत्तरासाढा य) પૌષી અમાવસ્યાને હે ભદન્ત ! કેટલા નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે–હે ગૌતમ! પૌષી અમાવસ્યાને પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર એ બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે આ કથન પણ વ્યવહાર નય અનુસાર કહેલું જાણવું કારણ કે નિશ્ચયનય મુજબ તો મૂલ નક્ષત્ર પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર આ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર યથા યોગ્ય રૂપથી આ યુગભાવિની ૬ અમાવાસ્યાઓને પરિસમાપ્ત કરનારા માનવામાં આવ્યા છે. અહીં અમાવસ્યાઓ એ કારણે માનવાનું કહ્યું છે કે અહીં એક અધિકમાસ હોવાની શકયતા રહે જે (माहिण्णं तिण्णि–अभिई सवणो धणिट्ठा) હે ભદન્ત! માઘી અમાવસ્યાને કેટલાં નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે? આના ઉત્તરમા પ્રભુ એ એવું કહ્યું છે કે હે ગૌતમ। માઘી અમાવસ્યાને અભિજિત્ નક્ષત્ર શ્રવણનક્ષત્ર અને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર એ ત્રણ નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે બાકીનું બીજુ બધું કથન પૂર્વની માફક જ સમજવું (फग्गुणी तिण्णि–सयभिसया,

खलु अमावास्यां त्रीणि नक्षत्राणि युञ्जन्ति तद्यथा शतभिषक् पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा, एतत् व्यवहारनयतः कथितम्, निश्चयनयतः पुनस्त्रीणि तद्यथा-धनिष्ठा शतभिषक् पूर्वभाद्रपदा च आसां पञ्चानामपि अमावास्यानां कथितनक्षत्रत्रयाणां मध्येऽन्यतमेन परिसमापनादिति। 'चेत्तिण्णं दो रेवई अस्सिणी य' चैत्रीं खलु द्वे रेवती अश्विनी च, हे भदन्त! चैत्रीममावास्यां कतिनक्षत्राणि युञ्जन्ति? भगवानाह-हे गौतम! द्वे नक्षत्रे युङ्क्तस्तद्यथा-रेवती अश्विनी च, एतच्च, व्यवहारमतेन कथितम्, निश्चयतस्तु त्रीणि नक्षत्राणि युञ्जन्ति, तद्यथा पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा रेवती च, आसां पञ्चानामपि युगभाविनीनां कथितनक्षत्रत्रयाणां मध्येऽन्यतमेन परिसमापनादिति। 'वेसाहिण्णं दो भरणी कत्तिया य' वैशाखीं खलु पूर्णिमां द्वे नक्षत्रे युङ्क्तः तद्यथा-भरणी कृत्तिकाच, अन्यत्सर्वं पूर्ववदेव ज्ञातव्यम् 'जेट्ठामूलिं णं दो रोहिणी मग्गसिरं

नक्षत्र, पूर्वभाद्रपदा नक्षत्र और उत्तर भाद्रपदा नक्षत्र ये तीन नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं ऐसा यह कथन भी व्यवहार नय के अनुसार किया गया जानना चाहिये निश्चय नय के अनुसार तो धनिष्ठा, शतभिषक् और पूर्वभाद्रपदा इन तीन नक्षत्रों में से कोई एक नक्षत्र इन पांच युगभाविनी अमावास्याओं को यथा योग्य रूप से परिसमाप्त करते हैं! 'चेत्तिण्णं दो रेवई अस्सिणीय!' चैत्री अमावास्या को रेवती और अश्विनी ये दो नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं। यह कथन भी व्यवहार से ही किया गया जानना चाहिये क्यों कि निश्चयनय के कथनानुसार तो चैत्री ५ पांच युगभाविनी अमावास्याओं की परिसमाप्ति पूर्व-भाद्रपदा, उत्तरभाद्रपदा, और रेवती इन तीन नक्षत्रों में से यथायोग्यरूप से किसी एक नक्षत्र के द्वारा होती हुई कही है 'वेसाहिण्णं दो भरणी कत्तिया य' वैशाखी जो ५ युगभाविनी अमावास्याएं हैं उनकी परिसमाप्ति भरणी और कृत्तिका इन दो नक्षत्रों में से एक नक्षत्र द्वारा होती है। बाकी का और सब कथन पूर्व के जैसा

पुव्वभद्दवया, उत्तरभद्दवया) ફાલ્ગુની અમાવાસ્યાને શતભિષક્ નક્ષત્ર, પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્ર અને ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્ર એ ત્રણ નક્ષત્ર પરિણુમાપ્ત કરે છે એવું આ કથન વ્યવહારનય અનુ-સાર કરવામાં આવેલું જાણવું નિશ્ચયનય અનુસાર તો ધનિષ્ઠા, શતભિષક્ અને પૂર્વભાદ્ર પદા એ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર આ પાંચ યુગભાવિની અમાવસ્યાઓને યોગ્ય રૂપથી પરિસમાપ્ત કરે છે (चेत्तिण्णं दो रेवई अस्सिणी य) ચૈત્રી અમાવાસ્યાને રેવતી અને અશ્વિની એ બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. આ કથન પણ વ્યવહારની અપેક્ષાએ જ કર-વામાં આવ્યાનું જાણવું. કારણ કે નિશ્ચયનયના કથનાનુસારતો ચૈત્રી પાંચ યુગભાવિની અમાવાસ્યાઓની પરિસમાપ્તિ પૂર્વભાદ્રપદા ઉતરભાદ્રપદા અને રેવતી એ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી યથાયોગ્ય રૂપથી કોઇ એક નક્ષત્ર દ્વારા થવાનું કહેવામાં આવ્યું છે (वेसाहिण्णं दो भरणी कत्तिया य) વૈશાખી જે પાંચ યુગભાવિની અમાવસ્યાઓ છે તેમની પરિસમાપ્તિ ભરણી અને કૃત્તિકાએ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઇ એક નક્ષત્ર દ્વારા થાય છે. અન્ય સઘળુ કથન પૂર્વોક્ત

च' ज्येष्ठामूलीं-ज्येष्ठमासभाविनी ममावास्यां द्वे नक्षत्रे युङ्क्तः यद्यथा रोहिणी मृगशिरश्च, एतत्खलु व्यवहारनयेन कथितम्, निश्चयतस्तु इमे द्वे नक्षत्रे ज्येष्ठामूलीममावास्यां परिसमापयतः, तद्यथा-रोहिणी कृत्तिका च, अन्यत्सर्वं पूर्ववदेव ज्ञातव्यम् इति ॥ 'आसाढिण्णं तिण्णि अद्दापुणव्वसू पुस्सो इति ॥ आषाढीममावास्यां त्रीणि नक्षत्राणि परिसमापयन्ति तद्यथा, आर्द्रापुनर्वसुः पुष्यः, एतत्खलु व्यवहारतः कथितम् निश्चयतः पुनरिमानि त्रीणि नक्षत्राणि तद्यथा-मृगशिर आर्द्रा पुनर्वसुश्च, आसां युगान्तेऽधिकमास संभवेन षण्णामपि यथोक्त नक्षत्राणां मध्येऽन्यतमेन परिसमापनादिति ॥

ही जानना चाहिये 'जेट्ठामूलिं णं दो रोहिणी मग्गसिरे च' ज्येष्ठ मास भाविनी अमावास्या की परिसमाप्ति रोहिणी नक्षत्र और मृगशिर नक्षत्र इन दो नक्षत्रों के द्वारा होती है यह कथन भी व्यवहारनय के अनुसार कहा गया जानना चाहिये क्योंकि निश्चय नय के अनुसार तो रोहिणी और कृत्तिका इन दो नक्षत्रों में से किसी एक नक्षत्र के द्वारा ही ज्येष्ठ मास भाविनी अमावास्या की परिसमाप्ति होती है 'आसाढिण्णं तिण्णि, अद्दा, पुणव्वसू पुस्सो' आषाढी अमावास्या को आर्द्रानक्षत्र, पुनर्वसु नक्षत्र और पुष्यनक्षत्र ये तीन नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं। यह कथन भी व्यवहारिक हैं- नैश्चयिक कथन तो ऐसा है कि आषाढी ६ अमावास्याओं की समाप्ति करने वाले मृगशिरा आर्द्रा और पुनर्वसु ये ३ नक्षत्र होते कहे गये हैं। अधिकमास होता है इसलिये युगभाविनी ५ अमावास्याओं में एक अमावास्या और बढ जाने के कारण ६ अमावास्याएं प्रकट की गई हैं। किसी आषाढी अमावास्या की परिसमाप्ति मृगशिरानक्षत्र के योग से किसी अमावास्या की परिसमाप्ति आर्द्रा नक्षत्र के योग से और किसी अमावास्या की परिसमाप्ति पुनर्वसु नक्षत्र के योग से होती है।

અનુસાર જ જાણવાનુ છે (जेट्ठामूलिंणं दो रोहिणी मग्गसिरे च) જ્યેષ્ઠમાસ ભાવિની અમાવસ્યાની પરિસમાપ્તિ રોહિણી નક્ષત્ર અને મૃગશિર નક્ષત્ર એ બે નક્ષત્રો દ્વારા થાય છે આ કથન પણ વ્યવહારનય અનુસાર કહેવામાં આવેલુ' જાણવું જોઈએ કારણ કે નિશ્ચયનય અનુસાર તો રોહિણી અને કૃત્તિકા એ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર દ્વારા જ જ્યેષ્ઠમાસ ભાવિની અમાવસ્યાની પરિસમાપ્તિ થાય છે, (आसाढिण्णं तिण्णि अद्दा पुणव्वसु पुस्सो અષાઢી અમાવસ્યાને આર્દ્રાનક્ષત્ર પુનર્વસુ નક્ષત્ર અને પુષ્ય નક્ષત્ર એ ત્રણ નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. આ કથન પણ વ્યવહારિક છે-નૈશ્ચયિક કથન તો એવુ' છે કે આષાઢી ૬ અમાવાસ્યાઓની પરિસમાપ્તિ કરનારા મૃગશિરા, આર્દ્રા અને પુનર્વસુ એ ૩ નક્ષત્ર હોવાનુ' કહેવામાં આવ્યુ' છે. અહી' અધિક માસ હોય છે આથી યુગભાવિની ૫ અમાવાસ્યાઓમાં ૧ અમાવાસ્યા વધી જવાના કારણે ૬ અમાવાસ્યાઓ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. કોઇ અષાઢી અમાવાસ્યાની પરિસમાપ્તિ મૃગશિરાનક્ષત્રના યોગથી કોઇ અમાવાસ્યાની પરિસમાપ્તિ આર્દ્રા નક્ષત્રના યોગથી અને કોઈ અમાવાસ્યાની પરિસમાપ્તિ પુનર્વસુનક્ષત્રના યોગથી થાય છે.

सम्प्रति अमावास्यासु कुलादि योजनाविषयकः प्रश्नमाह-'साविट्ठीणं' इत्यादि, 'साविट्ठीणं भंते ! अमावासं' श्राविष्ठीं खलु भदन्त ! अमावास्याम्, 'किं कुलं जोएइ उवकुलं जोएइ कुलोवकुलं जोएइ' किं कुलं युनक्ति किंवा उपकुलं युनक्ति किंवा कुलोपकुलं युनक्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ णोलब्भइ कुलोवकुलं' कुलं वा युनक्ति, उपकुलं वा युनक्ति नो लभते कुलोपकुलम्, अर्थात् कुलोपकुलसंज्ञकेन नक्षत्रेण सह योगं न लभते इति तत्र-'कुलं जोएमाणे महाणक्खत्ते जोएइ' कुलं युञ्जत् मघानक्षत्रं युनक्ति 'उवकुलं जोएमाणे अस्सेसाणक्खत्ते जोएइ' उपकुलं युञ्जत् अश्लेषानक्षत्रं युनक्ति । सम्प्रति उपसंहारमाह-'साविट्ठिणं' इत्यादि, 'साविट्ठिणं अमावासं

अमावास्याओ में कुलादि योजना कथन

'साविट्ठी णं भंते ! अमावासं किं कुलं जोएइ, उवकुलं जोएइ, कुलोवकुलं जोएइ' हे भदन्त ! जो श्राविष्ठी-श्रावणमासभाविनी-अमावास्या है, उसके साथ क्या कुलसंज्ञक नक्षत्र युक्त होते हैं ? या उपकुलसंज्ञक नक्षत्र युक्त होते हैं ? या कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र युक्त होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं- 'गोयमा ! कुलं वा जोएइ, उवकुलं वा जोएइ, णो लब्भइ कुलोवकुलं' हे गौतम ! श्राविष्ठी अमावास्या के साथ कुलसंज्ञक नक्षत्र भी होते हैं, उपकुल संज्ञक नक्षत्र भी युक्त होते हैं परन्तु कुलोपकुलसंज्ञक नक्षत्र युक्त नहीं होते हैं, अर्थात् श्राविष्ठी अमावास्या कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र के साथ योग नहीं करती है 'कुलं जोएमाणे महाणक्खत्ते जोएइ, उवकुलं जोएमाणे अस्सेसा णक्खत्ते जोएइ' श्राविष्ठी अमावस्या जब कुलसंज्ञक नक्षत्र के साथ योग करती है तब वह मघानक्षत्र के साथ योग करती है और जब उपकुल संज्ञक नक्षत्र के साथ योग करती है तब वह अश्लेषा नक्षत्र के साथ योग करती है इस तरह

અમાવસ્યાઓમાં કુલાદિ યોજના કથન

'साविट्ठी णं भंते ! अमावासा किं कुलं जोएइ, उवकुलं जोएइ, कुलोवकुलं जोएइ' હે ભદન્ત જે શ્રાવિષ્ઠી-શ્રાવણમાસ ભાવિની અમાવસ્યા છે તેની સાથે શું કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર જોડાયેલાં હોય છે? અથવા ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત હોય છે? અગર કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત હોય છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! कुलं वा जोएइ, उवकुलं वा जोएइ, णो लब्भइ कुलोवकुलं' હે ગૌતમ ! શ્રાવિષ્ઠી અમાવસ્યાની સાથે કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર પણ હોય છે, ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર પણ યુક્ત હોય છે પરન્તુ કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત હોતાં નથી' અર્થાત્ શ્રાવિષ્ઠી અમાવસ્યા કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રની સાથે યોગ કરતી નથી. 'कुलं जोएमाणे महाणक्खत्ते जोएइ, उवकुलं जोएमाणे अस्सेसा णक्खत्ते जोएइ' શ્રાવિષ્ઠી અમાવસ્યા જ્યારે કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રની સાથે યોગ કરે છે ત્યારે તે મઘાનક્ષત્રની સાથે યોગ કરે છે અને જ્યારે ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રની સાથે યોગ કરે છે ત્યારે તે અશ્લેષા નક્ષત્રની

कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ' श्राविष्ठीं खलु अमावास्यां कुलं वा युनक्ति, उपकुलं वा युनक्ति 'कुलेण वा जुत्ता उवकुलेण वा जुत्ता साविट्ठी अमावासा जुत्त त्ति वत्तव्वं सिया' कुलेन वा युक्ता उपकुलेन वा, युक्ता श्राविष्ठी अमावास्या युक्तेति वक्तव्यं स्यात्, स्वशिष्येभ्यः प्रतिपादयेदिति। 'पोट्ठवइण्णं भंते! अमावासं तंचेव' प्रौष्ठपदीं खलु भदन्त! अमावास्यां किं कुलं युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति कुलोपकुलं वा युनक्ति हे गौतम! द्वे युंक्तः 'कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ' कुलं वा युनक्ति, उपकुलं वा युनक्ति, तत्र 'कुलं जोएमाणे उत्तर फग्गुणी णक्खत्ते जोइए' कुलं युञ्जत् उत्तरफग्गुनी नक्षत्रं युनक्ति, 'उवकुलं जोएमाणे पुव्वा· फग्गुणी' उपकुलं युञ्जत् पूर्वफल्गुनी नक्षत्रं युनक्ति नो कुलोपकुलं युनक्ति,

---

'साविट्ठी णं अमावासं कुलं वा जोएइ, उवकुलं वा जोएइ' श्राविष्ठी अमावास्या को कुलसंज्ञक नक्षत्र और उपकुल संज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं इसलिये वह 'कुलेण वा जुत्ता, उवकुलेण वा जुत्ता साविट्ठी अमावासा जुत्तत्ति वत्तव्वं· सिया' कुल संज्ञक नक्षत्र से और उपकुल संज्ञक नक्षत्र से युक्त श्राविष्ठी अमावास्या कही गई है ऐसा अपने शिष्यजनों के प्रतिपादन करना चाहिये 'पोट्ठवइण्णं भंते! अमावासं तं चेव' हे भदन्त! प्रौष्ठपदी अमावास्या को क्या कुलसंज्ञ नक्षत्र युक्त करते हैं? या उपकुल संज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं? या कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-हे गौतम! प्रौष्ठपदी आमावास्या को कुलसंज्ञक नक्षत्र और उपकुल संज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं जब 'कुलं जोएमाणे उत्तर फग्गुणी णक्खत्ते जोएइ' कुल संज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं तब उनमें से उत्तरफाल्गुनी नक्षत्र युक्त करता है 'उवकुलं जोएमाणे पुव्वाफग्गुणी' और जब उपकुल संज्ञक नक्षत्र अपने से उसे युक्त करता है तब उसमें पूर्वाफाल्गुनी नक्षत्र उसे अपने से युक्त करता है

સાથે યોગ કરે છે આ રીતે 'साविट्ठी णं अमावासं कुलं वा जोएइ उवकुलं वा जोएइ' શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યાને કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર અને ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે આથી તે 'कुलेण वा जुत्ता उवकुलेन वा जुत्ता साविट्ठी अमावासा जुत्तेत्ति वत्तव्वं सिया' કુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી અને ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યા કહેવામાં આવી છે એવું પોતાના શિષ્યજનોને પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ. 'पोट्ठवइण्णं भंते! अमावासं तं चेव' હે ભદન્ત! પ્રૌષ્ઠપદી અમાવાસ્યાને શું કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે? અથવા ઉપ-કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે? અથવા કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ! પ્રૌષ્ઠપદી અમાવાસ્યાને કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર અને ઉપકુલ સંજ્ઞક નક્ષત્ર એ બે નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે જ્યારે 'कुलं जोएमाणे उत्तरफग्गुणीणक्खत्ते जोएइ' કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ત્યારે તેમનામાંથી ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે 'उवकुलं जोएमाणे पुव्वाफग्गुणी' અને જ્યારે ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર પોતાનાથી તેને યુક્ત કરે

उपसंहारमाह-'पोट्ठवइण्णं' इत्यादि, 'पोट्ठवइण्णं अमावासं जाव वत्तव्वं सिया' प्रौष्ठपदीं खलु अमावास्यां कुलं युनक्ति, उपकुलं युनक्ति कुलेन वा युक्ता उपकुलेन वा युक्ता प्रौष्ठपदी अमावास्या युक्तेति वक्तव्यं स्यात्-स्वशिष्येभ्यः प्रतिपादयेदिति। 'मग्गसिरिण्णं तं चेव कुलं मूले णक्खत्ते जोएइ उवकुलं, जेट्ठा कुलोवकुलं अणुराहा जाव जुत्तत्ति वत्तव्वं सिया' हे भदन्त! मार्गशीर्षी खलु अमावास्यां कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति कुलोपकुलं वा युनक्ति, तत्र कुलं युञ्जत् मूलनक्षत्रं युनक्ति, उपकुलं वा युञ्जत् ज्येष्ठा नक्षत्रं युनक्ति, कुलोपकुलं वा युञ्जदनुराधा नक्षत्रं युनक्ति, प्रौष्ठपदा अमावास्या कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति,

---

कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र उसे अपने द्वारा युक्त नहीं करते हैं। 'पोट्ठवइण्णं अमावासं जाव वत्तव्वं सिया' इस तरह प्रौष्ठपदी अमावास्या को कुलसंज्ञक नक्षत्र और उपकुलसंज्ञक अपने से युक्त करते हैं, इसलिये वह कुलसंज्ञक नक्षत्र और उपकुल संज्ञक नक्षत्र से युक्त हुई कही गई है इस प्रकार से अपने शिष्य के लिये समझाना चाहिये 'मग्गसिरिण्णं तं चेव कुलं मूले णक्खत्ते जोएइ, उवकुलं जेट्ठा, कुलोवकुलं अणुराहा जाव वत्तव्वं सिया' हे भदन्त! मार्गशीर्षी अमावास्या को कुलसंज्ञक नक्षत्र अपने से युक्त करते हैं? या उपकुलसंज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं? अथवा कुलोपकुल नक्षत्र अपने से युक्त करते हैं? उत्तर में प्रभु ने कहा है-हे गौतम! मार्गशीर्षी अमावास्या को कुलसंज्ञक नक्षत्र भी युक्त करते हैं, उपकुल संज्ञक नक्षत्र भी युक्त करते हैं, एवं कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र भी युक्त करते हैं जब कुलसंज्ञक नक्षत्र युक्त करते हैं-तब उनमें एक मूलनक्षत्र उसे युक्त करता है और जब उपकुल संज्ञक नक्षत्र उसे युक्त करता है-तब उसमें ज्येष्ठा नक्षत्र उसे युक्त करता है तथा जब कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र युक्त करता है तब उसमें अनुराधा नक्षत्र युक्त

છે-ત્યારે તેમનામાંથી પૂર્વફાલ્ગુની નક્ષત્ર તેને પોતાની સાથે યુક્ત કરે છે. કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર તેને પોતાના દ્વારા યુક્ત કરતા નથી 'पोट्ठवइण्णं अमावासं जाव वत्तव्वं सिया' આ રીતે પ્રૌષ્ઠપદી અમાવાસ્યાને કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર અને ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્રથી યુક્ત થયેલી કહેવામાં આવી છે એ મુજબ પોતાના શિષ્યગણને સમજાવવું જોઈએ. 'मग्गसिरिण्णं तं चेव कुलं मूले णक्खत्ते जोएइ उवकुलं जेट्ठा कुलोवकुलं अणुराहा जाव वत्तव्वं सिया' હે ભદન્ત! માર્ગશીર્ષી અમાવાસ્યાને કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર પોતાનાથી યુક્ત કરે છે? અથવા ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે? અથવા કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ! માર્ગશીર્ષી અમાવાસ્યાને કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે, ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર પણ યુક્ત કરે છે તેમજ કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર પણ યુક્ત કરે છે. જ્યારે કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ત્યારે તેમનામાંથી એક મૂલ નક્ષત્ર તેનો યોગ કરે છે અને જ્યારે ઉપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર તેને યુક્ત કરે છે ત્યારે તેમાં જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર તેને યુક્ત કરે છે તથા જ્યારે કુલોપ-કુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ત્યારે તેમાં અનુરાધા નક્ષત્ર જોડાય છે. આવી રીતે માર્ગ-

कुलोपकुलं वा युनक्ति, कुलेन वा युक्ता उपकुलेन युक्ता कुलोपकुलेन युक्ता अमावास्या युक्तेति वक्तव्यं स्यात्-शिष्येभ्यस्तथा प्रतिपादयेदिति ।

'एवं माहीए फग्गुणीए आसाढीए' एवम्-पूर्वोक्तप्रकारेण माघ्या माघमासभाविन्या अमावास्यायाः फाल्गुन्याः-फाल्गुनमासभाविन्या अमावास्यायाः तथा आषाढ्या आषाढमासभाविन्या अमावास्यायाः 'कुलं वा उवकुलं वा कुलोवकुलं वा' कुलं वा युनक्ति, उपकुलं वा युनक्ति, कुलोपकुलं वा युनक्ति, इति वक्तव्यम्, 'अवसेसियाणं कुलं वा उवकुलं वा जोएइ' अवशेषिकाणां पौष्या चैत्रमासभाविन्या वैशाखमासभाविन्याः ज्येष्ठमासभाविन्या अमावास्यायाः कुलं वा युनक्ति उपकुलं वा युनक्ति न कुलोपकुलं लभते इत्यदिक्रमेण पूर्ववदेव सर्वं वक्तव्यमिति ॥

अथ सन्निपातद्वारमाह-'जयाणं भंते !' इत्यादि, तत्र सन्निपातो नाम पौर्णमासी नक्षत्रात् अमावास्यायाम्-तथा अमावास्यानक्षत्रात् पूर्णिमायां नक्षत्रस्य नियमेन सम्बन्धः, एता-

---

करता है इस तरह मार्गशीर्षी अमावस्या को कुलसंज्ञक नक्षत्र, उपकुल संज्ञक नक्षत्र और कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र अपने से युक्त करते हैं-इसलिये वह कुल से उपकुल से और कुलोपकुल से युक्त हुई है ऐसा अपने शिष्यों को समझाना चाहिये। 'एवं माहीए फग्गुणीए आसाढीए' इसी पूर्वोक्त कथन के अनुसार माघ मास भाविनी अमावास्या को, फाल्गुन मासभाविनी अमावास्या को और आषाढमास भाविनी अमावास्या को कुलसंज्ञक नक्षत्र, उपकुल संज्ञक नक्षत्र और कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र व्यास करते हैं ऐसा कहना चाहिये 'अवसेसियाणं कुलं वा उवकुलं वा जोएइ' तथा बाकी की पौषी अमावास्या को, चैत्रमास की अमावास्या को वैशाख मास की अमावास्या को, ज्येष्ठमास की अमावास्या को, कुलसंज्ञक एवं उपकुल संज्ञक नक्षत्र-ये दो नक्षत्र ही व्यास करते हैं कुलोपकुल संज्ञक नक्षत्र नहीं व्यास करते हैं इत्यादि क्रम से पूर्व की तरह सब कथन यहां पर कहलेना चाहिये

शीर्षी अमावास्याने कुलसंज्ञक नक्षत्र उपकुलसंज्ञक नक्षत्र अने कुलोपकुलसंज्ञक नक्षत्र पोतानाथी युक्त करे छे. आथी तेने कुलथी उपकुलथी तथा कुलोपकुलथी युक्त होवानुं कहेवामां आवी छे ए प्रमाणे पोताना शिष्यसमुदायने समजाववुं. 'एवं माहीए फग्गुणीए आसाढीए' आ ज पूर्वोक्त कथन अनुसार माघ मासभाविनी अमावास्याने, फाल्गुनमास भाविनी अमावास्याने अने अषाढ मासभाविनी अमावास्याने कुलसंज्ञक नक्षत्र उपकुल संज्ञक नक्षत्र अने कुलोपकुलसंज्ञक नक्षत्र व्याप्त करे छे एम कहेवुं जोईए. 'अवसेसियाणं कुलं वा उवकुलं वा जोएइ' तथा बाकीनी पौषी अमावास्याने चैत्र मासनी अमावास्याने, ज्येष्ठ मासनी अमावास्याने कुलसंज्ञक अने उपकुलसंज्ञक नक्षत्र ए बे नक्षत्र ज व्याप्त करे छे. कुलोपकुलसंज्ञक नक्षत्र व्याप्त करता नथी ईत्यादि क्रमथी पूर्वनी जेम बधुं कथन अत्रे कही लेवानुं छे.

इश सम्बन्ध विशेषरूपसन्निपातस्य प्रदर्शनाय सूत्रमाह-'जयाणं भंते' इत्यादि, 'जयाणं भंते ! साविट्ठी पुण्णिमा भवइ तयाणं माही अमावासा भवइ' यदा-यस्मिन्काले खलु भदन्त ! श्राविष्ठी धनिष्ठापरपर्याया श्रविष्ठा नक्षत्रयुक्ता पूर्णिमा भवति, तदा तस्याः पश्चाद् भाविनी अमावास्या माघी मघानक्षत्रयुक्ता भवति किम् 'जयाणं भंते ! माही पुण्णिमा भवइ तयाणं साविट्ठी अमावासा भवइ' यदा खलु भदन्त ! माघी मघानक्षत्रयुक्ता पूर्णिमा भवति तदा खलु पाश्चात्या अमावास्या श्राविष्ठी श्रविष्ठानक्षत्रयुक्ता भवति किमितिरूपश्चा प्रश्नः, भगवानाह-'हंत' इत्यादि, 'हंता गोयमा ! जयाणं साविट्ठी तंचेव वत्तव्वं' हन्त गौतम ! भवति यदा खलु श्राविष्ठी पूर्णिमा भवति तदा तस्या अर्वाक्तनी अमावास्या माघी मघानक्षत्रयुक्ता

सन्निपात द्वार कथन

'जया णं भंते ! साविट्ठी पुण्णिमा भवइ तयाणं माही अमावासा भवइ' पूर्णमासी नक्षत्र से अमावास्या में और अमावास्यानक्षत्र से पूर्णिमा में नक्षत्र का जो नियम से सम्बन्ध होता है उसको नाम सन्निपात है इस सन्निपात द्वार का कथन सूत्रकार यहां पर कर रहे हैं इसमें गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-हे भदन्त ! जब श्राविष्ठी पूर्णिमा होती है- अर्थात् श्रवण नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा कि जिसका दूसरा नाम धनिष्ठा है होती है-तो उस समय उसके पीछे होने वाली अमावास्या माघी-मघा नक्षत्र से युक्त होती है क्या ? 'जयाणं भंते ! माही पूण्णिमा भवइ तयाणं साविट्ठी अमावासा भवइ' हे भदन्त ! जिस समय मघानक्षत्र से युक्त पूर्णिमा होती है उस समय पश्चात्कालभाविनी अमावास्या श्रविष्ठा नक्षत्र से युक्त होती है क्या ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'हंता, गोयमा ! जयाणं साविट्ठी तं चेव वत्तव्वं' हां, गौतम ! जब श्राविष्ठी पूर्णिमा-श्रवणनक्षत्र से युक्त होती है तो उससे पीछे की अमावास्या मघानक्षत्र से युक्त

સન્નિપાતદ્વાર કથન

'जयाणं भंते ! साविट्ठी पूण्णिमा भवइ तयाणं माही अमावासा भवइ' પૂર્ણમાસી નક્ષત્રથી અમાવાસ્યામાં અને અમાવાસ્યા નક્ષત્રથી પૂર્ણિમામાં નક્ષત્રનો જે નિયમથી સમન્વય થાય છે તેનું નામ સન્નિપાત' છે. આ સન્નિપાત દ્વારનું કથન સૂત્રકાર અહીં કરી રહ્યા છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુશ્રીને એવું પૂછ્યું છે-હે ભદન્ત ! જ્યારે શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમા થાય છે-અર્થાત્ શ્રવણ નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા કે જેનું બીજું નામ ધનિષ્ઠા છે-થાય છે તો તે સમયે એની પાછળ થનારી અમાવાસ્યા માઘી-મઘા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે શું ? 'जयाणं भंते ! माही पूण्णिमा भवइ तयाणं साविट्ठी अमावासा भवइ' હે ભદન્ત ! જે સમયે મઘા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પશ્ચાત્ કાલભાવિની અમાવાસ્યા શ્રાવિષ્ઠા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે શું ? આના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે-'हंता, गोयमा ! जयाणं साविट्ठी तं चेव वत्तव्वं' હા, ગૌતમ જ્યારે શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમા

भवति, यदा खलु माघी मघानक्षत्रयुक्ता पूर्णिमा तदा खलु पाश्चात्या अमावास्या श्राविष्ठी श्रविष्ठा युक्ता भवति, इत्यादि सर्वप्रश्नवदेव उत्तरम्, वक्तव्यं प्रश्नस्यैव स्वीकारात्, अयं भावः- अत्र खलु व्यवहारनयमतेन यस्मिन् नक्षत्रे पूर्णिमा भवति तदा अर्वाक्तनी अमावास्या माघी मघानक्षत्रयुक्ता भवति, श्रविष्ठा नक्षत्रादारभ्य मघानक्षत्रस्य पूर्वं चतुर्दशत्वात्, एतत्सर्वं श्रावणमासमधिकृत्य ज्ञातव्यम् । यदा खलु भदन्त ! माघी मघानक्षत्रयुक्ता पूर्णिमा भवति तदा श्राविष्ठी श्रविष्ठा नक्षत्रयुक्ता पाश्चात्या अमावास्या भवति, मघानक्षत्रादारभ्य पूर्वं श्रविष्ठा नक्षत्रस्य पञ्चदशत्वात् इदंतु माघमधिकृत्य ज्ञातव्यम् इति । 'जयाणं भंते ! पोट्ठवई पुण्णिमा भवइ तयाणं फग्गुणी अमावासा भवइ जयाणं फग्गुणी पुण्णिमा भवइ तयाणं पोट्ठवई अमावासा भवइ' यदा खलु भदन्त ! प्रौष्ठपदी उत्तरभाद्रपदायुक्ता पौर्णमासी भवति तदा खलु पाश्चात्या अमावास्या फाल्गुनी उत्तरफल्गुनी नक्षत्र युक्ता भवति किम् उत्तरभाद्रपदात् आरभ्य पूर्वमुत्तर-

होती है जब मघानक्षत्र से युक्त पूर्णिमा होती है तब पाश्चात्य अमावास्या श्रवण नक्षत्र से युक्त होती है इत्यादि सब प्रश्न की तरह ही यहां उत्तर के रूप में कहलेना चाहिये क्योंकि प्रश्नों की स्वीकृति ही उनकी उत्तर रूप होती है इसका भाव ऐसा है-यहां व्यवहारनय के मतानुसार जिस नक्षत्र में पूर्णिमा होती है तब अर्वाक्तनी अमावास्या मघानक्षत्र से युक्त होती है क्यों कि अविष्ठा नक्षत्र से लेकर मघानक्षत्र चौदहवां नक्षत्र है यह सब श्रावणमास को लेकर कहा गया जानना चाहिये और जब मघा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा होती है तब पाश्चात्या अमावास्या श्रवण नक्षत्र से युक्त होती है क्यों कि मघा-नक्षत्र से लेकर श्रविष्ठा नक्षत्र १५ वां नक्षत्र है यह कथन माघमास को लेकर कहा गया जानना चाहिये 'जयाणं भंते ! पोट्ठवई पुण्णिमा भवइ, तया णं फग्गुणी अमावासा भवइ०' हे भदन्त ! जिस काल में प्रौष्ठपदी-उत्तरभाद्रपदा नक्षत्र से युक्त पौर्णमासी होती है उस समय पाश्चात्या अमावास्या उत्तर

શ્રવણુ નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે તેની પછી આવતી અમાવાસ્યા મઘા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે. જ્યારે મઘા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પાશ્ચાત્ય અમાવાસ્યા શ્રવણુનક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે વગેરે બધાં પ્રશ્નોની જેમ જ અહીં જવાબ તરીકે કહેવા જોઈએ કારણ કે પ્રશ્નોની સ્વીકૃતિ જ તેમના જવાબ રૂપ હોય છે. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-અહીં વ્યવહારનયના મતાનુસાર જે નક્ષત્રમાં પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે અર્વાક્તની અમાવાસ્યા મઘાનક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે કારણ કે શ્રવિષ્ઠા નક્ષત્રથી લઈને મઘાનક્ષત્ર ચૌદમું નક્ષત્ર છે. આ બધું શ્રાવણુ માસને કેન્દ્રમાં રાખીને કહેવામાં આવ્યાનું માનવું જોઈએ અને જ્યારે મઘા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પાશ્ચાત્યા અમાવાસ્યા શ્રવણુનક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે કારણુ કે મઘા નક્ષત્રથી લઈને શ્રવિષ્ઠાનક્ષત્ર પંદરમું નક્ષત્ર છે એ વિધાન માઘ માસને લઈને કરવામાં આવ્યુ છે તેમ જાણુવુ. જોઈએ. 'जयाणं भंते ! पोट्ठवई पुण्णिमा भवइ तयाणं फग्गुणी अमावासा भवइ' હે ભદન્ત ! જે કાળે પ્રૌષ્ઠપદી-ઉત્તરભાદ્રપદ

फल्गुनी नक्षत्रस्य पञ्चदशत्वात्, एतद् भाद्रपदमासमधिकृत्य ज्ञातव्यम्, यदा खलु फाल्गुनी पूर्णिमा उत्तरफल्गुनी नक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी भवति तदा अमावास्या प्रौष्ठपदी उत्तरभाद्रपदा नक्षत्र युक्ता भवतीति प्रश्नः, भगवानाह-'हंता' इत्यादि, 'हंता गोयमा ! तं चेव' हन्त गौतम ! तदेव हे गौतम ! यथा तव प्रश्न उत्तरमपि तदेव अर्थात् यदा-उत्तरभाद्रपदा नक्षत्र युक्ता पूर्णिमा भवति तदा पाश्चात्या अमावास्या उत्तरफल्गुनी नक्षत्रयुक्ता भवति, यदा चोत्तर-फल्गुनीक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी भवति तदा अमावास्या प्रौष्ठपदी-उत्तरभाद्रपदा युक्ता भवति, उत्तरफल्गुनीनक्षत्रादारभ्य पूर्वस्थुत्तरभाद्रपदानक्षत्रस्य चतुर्दशत्वादिति ॥ लाघवमभिप्रेत्याति देशमाह-'एवं' इत्यादि, 'एवं एएणं अभिलावेणं इमाओ पुण्णिमाओ अमावासाओ णेय-

---

फाल्गुनी नक्षत्र से युक्त होती है क्या ? क्यों कि उत्तर भाद्रपदा नक्षत्र से लेकर उत्तर फाल्गुनी नक्षत्र १५ वां नक्षत्र है यह भाद्रपदमास की अपेक्षा से जानना चाहिये, और जब फाल्गुनी पूर्णिमा-उत्तर फल्गुनी नक्षत्र से युक्त पौर्णमासी होती है तब अमावास्या प्रौष्ठपदी-उत्तर भाद्रपदा नक्षत्र से युक्त होती है क्या इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'हंता, गोयमा ! तं चेव' हां, गौतम ! ऐसा ही होता है-अर्थात् तुम्हारा जैसा प्रश्न है उसका उत्तर भी वही है। इस तरह जिस काल में उत्तरभाद्रपदनक्षत्र से युक्त पूर्णिमा होती है उस समय पाश्चात्य अमावास्या उत्तरफल्गुनी नक्षत्र से युक्त होती है और जब उत्तर फल्गुनी नक्षत्र से युक्त पौर्णमासी होती है तब अमावास्या प्रौष्ठपदी- उत्तरभाद्रपदा नक्षत्र से युक्त होती है क्यों कि उत्तर फाल्गुनी नक्षत्र से लेकर उत्तर भाद्रपदा नक्षत्र १४ वां नक्षत्र है अब लाघवार्थ अतिदेश का कथन करते हुए सूत्रकार कहते हैं 'एवं एएणं अभिलावेणं इमाओ पुण्णिमाओ अमावासाओ णेयव्वाओ' इसी

નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણમાસી હોય છે તે સમયે પાશ્ચાત્યા અમાવાસ્યા ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે શું ? કારણ કે ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રથી લઈને ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્ર પંદરમું નક્ષત્ર છે. આ ભાદ્રપદની અપેક્ષાએ જાણવું જોઈએ. અને જ્યારે ફાલ્ગુની પૂર્ણિમા ઉત્તરફલ્ગુની નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણમાસી હોય છે ત્યારે અમાવાસ્યા પ્રૌષ્ઠપદી ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે શું ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'हंता, गोयमा तं चेव' હા, ગૌતમ ! આ પ્રમાણે જ થાય છે-અર્થાત્ તમારો જેવો પ્રશ્ન છે તેનો જવાબ પણ તે જ છે. આ રીતે જે કાળમાં ઉત્તરભાદ્રપદ નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે તે સમયે પાશ્ચાત્ય અમાવાસ્યા ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે અને જ્યારે ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણમાસી હોય છે ત્યારે અમાવાસ્યા પ્રૌષ્ઠપદી-ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે કારણ કે ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રથી લઈને ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્ર ચૌદમું નક્ષત્ર છે. હવે લાઘવાર્થ અતિદેશનું કથન કરતા થકા સૂત્રકાર કહે છે-'एवं एएणं अभिलावेणं इमाओ पुण्णिमाओ अमावासाओ णेयव्वाओ' આજ પૂર્વોક્ત કથન પદ્ધતિ અનુસાર આ વક્ષ્યમાણ પૂર્ણિમાઓને

ज्ञाओ' एवम् एतेन पूर्वोक्तेन अभिलापेन प्रकारेण इमा वक्ष्यमाणाः पूर्णिमा अमावास्याश्च नेतव्या ज्ञातव्याः ताः कास्तत्राह-'अस्सिणी पुण्णिमा चेत्ती अमावासा' अश्विनी पूर्णिमा चैत्री अमावास्याः 'कत्तियी पुण्णिमा वइसाही अमावासा' कार्त्तिकी पूर्णिमा वैशाखी अमावास्या 'मग्गसिरी पुण्णिमा जेट्ठा मूली अमावासा' मार्गशीर्षी पूर्णिमा ज्येष्ठा मूली अमावास्या 'पोसी पुण्णिमा आसाढी अमावासा' पौषी पूर्णिमा आषाढी अमावास्या। अयं भावः- अत्रायमभिलापप्रकारः तथाहि-यदा खलु आश्विनी-अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमा भवति अश्विनी नक्षत्रादारभ्य पूर्वं चित्रानक्षत्रस्य पञ्चदशत्वात् एतद्व्यवहारनयमतमधिकृत्य कथितम् निश्चयतस्तु एकस्यामपि अश्वयुग् मासभाविन्याममावास्यायां चित्रानक्षत्रसंभवादिति, यदा च चैत्री चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी भवति तदा पाश्चात्या अमावास्याश्विनी अश्विनीनक्षत्रयुक्ता भवति, एतदपि व्यवहारतः निश्चयतस्तु एकस्यामपि चैत्रमासभाविन्याममावास्यायाम्

पूर्वोक्त कथन पद्धति के अनुसार इन वक्ष्यमाण पूर्णिमाओं को और अमावास्याओं को भी जानलेना चाहिये-वे इस प्रकार से हैं-'अस्सिणी पुण्णिमाचेत्ती अमावासा' अश्विनी पूर्णिमा, चैत्री अमावास्या 'कत्तियी पुण्णिमा वइसाही अमावासा' कार्तिकी पूर्णिमा, वैशाखी अमावास्या, 'मग्गसिरी पुण्णिमा जेट्ठामूली अमावासा, मार्गशीर्षी पूर्णिमा, ज्येष्ठामूली अमावास्या, 'पोसीपुण्णिमा आसाढी अमावासा' पौषी पूर्णिमा और आषाढी अमावास्या। भाव यह है- यहां अभिलाप प्रकार ऐसा है-जब अश्विनी नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा होती है तब पाश्चात्य अमावास्या चित्रा नक्षत्र से युक्त होती है क्यों कि अश्विनी नक्षत्र से लेकर चित्रा नक्षत्र १५ वां नक्षत्र है व्यवहार नय की अपेक्षा यह कथन है निश्चय नय की अपेक्षा तो एक भी अश्वयुग्मासभाविनी अमावास्या में चित्रा नक्षत्र संभवित होता है और जब चित्रा नक्षत्र से युक्त पौर्णमासी होती है तब पाश्चात्य अमावास्या अश्विनी नक्षत्र से युक्त होती है, यह कथन भी व्यवहार से है

અને અમાવસ્યાઓને પણ જાણી લેવી જોઈએ. તે આ પ્રમાણે છે-'अस्सिणी पुण्णिमा चेत्ती अमावासा' અશ્વિની પૂર્ણિમા, ચૈત્રી અમાવસ્યા 'कत्तियी पुण्णिमा वइसाही अमावासा' કાર્તિકી પૂર્ણિમા, વૈશાખી અમાવસ્યા 'मग्गसिरि पुण्णिमा जेट्ठामूली अमावासा' માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમા જ્યેષ્ઠા મૂલી અમાવસ્યા, 'पोसीपुण्णिमा आसाढी अमावासा' પૌષીપૂર્ણિમા અને અષાઢી અમાવસ્યા ભાવ આ પ્રમાણે છે-અહીં અભિલાપ પ્રકાર આવે છે-જ્યારે અશ્વિની નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પાશ્ચાત્ય અમાવસ્યા ચિત્રા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે કારણ કે અશ્વિની નક્ષત્રથી લઈને ચિત્રા નક્ષત્ર પંદરમું નક્ષત્ર છે. આ વવ્યહારનયની અપેક્ષા કથન છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષા તો એક પણ અશ્વયુગ માસ ભાવિની અમાવસ્યામાં ચિત્રા નક્ષત્ર સંભવિત હોય છે અને જ્યારે ચિત્રા નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણમાસી હોય છે ત્યારે પાશ્ચાત્ય અમાવસ્યા અશ્વિની નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે આ કથન પણ વ્યવહારથી છે.

अश्विनीनक्षत्रस्य संभवात्, एतत्सूत्रम् आश्विन चैत्रमासावधिकृत्य कथितमिति। यदा खलु कार्त्तिकी कृत्तिका नक्षत्रयुक्ता पूर्णिमा भवति तदा वैशाखी विशाखानक्षत्रयुक्ता अमावस्या भवति कृत्तिकातोऽर्वाग् विशाखानक्षत्रस्य पञ्चदशत्वात्, यदा च वैशाखी विशखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी भवति तदा ततोऽनन्तरा पाश्चात्या अमावास्या कार्त्तिकी कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता भवति, विशाखातः पूर्वं कृत्तिकानक्षत्रस्य चतुर्दशत्वात्, एतत्सूत्रं कार्त्तिकवैशाखमासावधिकृत्य कथितमिति ॥ यदाच मार्गशीर्षी मृगशिरोनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी भवति तदा ज्येष्ठामूली ज्येष्ठामूल नक्षत्रयुक्ता अमावास्या भवति, यदातु ज्येष्ठामूली पौर्णमासी तदा मार्गशीर्षी अमावास्या भवति -एतन्मार्गशीर्ष ज्येष्ठमासावधिकृत्य कथितम्। यदा पौषी पुष्यनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमा भवति तदा आषाढीपूर्वाषाढानक्षत्रयुक्ता अमावास्या भवति, यदातु पूर्वाषाढा नक्षत्रयुक्ता पूर्णिमा भवति

निश्चय की अपेक्षा से तो एक भी चैत्रमास भाविनी अमावास्या में अश्विनी नक्षत्र संभवित होता है यह सूत्र आश्विन और चैत्र मास इन दो मासों को लेकर कहा गया है। जिस समय कृत्तिका नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा होती है उस समय विशाखा नक्षत्र से युक्त अमावास्या होती है क्यों कि कृत्तिका से पहिले विशाखानक्षत्र १५ वां नक्षत्र है जिस समय विशाखा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा होती है उस समय पाश्चात्य अमावास्या कृत्तिका नक्षत्र से युक्त होती है क्यों कि विशाखा नक्षत्र से पहिले कृत्तिका नक्षत्र १४ वां नक्षत्र है यह सूत्र कार्तिक एवं वैशाखमास को लेकर कहा गया है जिस समय मृगशिरानक्षत्र से युक्त पौर्णमासी होती है उस समय ज्येष्ठामूल नक्षत्र से युक्त अमावास्या होती है और जब ज्येष्ठा मूल नक्षत्र से युक्त पौर्णमासी होती है तब मृगशिरा नक्षत्र से युक्त अमावास्या होती है यह कथन मार्गशीर्ष और ज्येष्ठमास को लक्ष्य में लेकर किया गया है जब पुष्य नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा होती है तब पूर्वाषाढा

નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી તો એક પણ ચૈત્રમાસ ભાવિની અમાવસ્યામાં અશ્વિની નક્ષત્ર સંભવિત હોય છે. આ સૂત્ર આશ્વિન અને ચૈત્રમાસ એ બે મહિનાઓને લઈને કહેવામાં આવ્યું છે. જે સમયે કૃત્તિકા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે તે સમયે વિશાખા નક્ષત્રથી યુક્ત અમાવસ્યા હોય છે કારણ કે કૃત્તિકાથી પહેલા વિશાખા નક્ષત્ર પંદરમું નક્ષત્ર છે. જે સમયે વિશાખા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે તે સમયે પાશ્ચાત્ય અમાવાસ્યા કૃત્તિકા નક્ષત્ર યુક્ત હોય છે કારણ કે વિશાખા નક્ષત્રથી પહેલા કૃત્તિકા નક્ષત્ર ચૌદમું નક્ષત્ર છે. આ સૂત્ર કાર્તિક અને વૈશાખ માસને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યું છે. જે સમયે મૃગશિરા નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણમાસી હોય છે તે સમયે જ્યેષ્ઠા મૂળ નક્ષત્રથી યુક્ત અમાવાસ્યા હોય છે અને જ્યારે જ્યેષ્ઠામૂલ નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણમાસી હોય છે ત્યારે મૃગશિરા નક્ષત્રથી યુક્ત અમાવસ્યા હોય છે આ કથન માર્ગશીર્ષ અને જ્યેષ્ઠ માસને લક્ષમાં લઈને કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે પુષ્ય નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રથી

तदा पौषी पुष्यनक्षत्रयुक्ता अमावास्या भवति, एतत्तु पौषमासाषाढमासावधिकृत्य कथितम्। उक्तानि मासार्द्धमास परिसमापकानि नक्षत्राणि। इति पञ्चविंशतिसूत्रं समाप्तम् ॥सू० २५॥

सम्प्रति-स्वयमस्तंगमनेनाहोरात्रपरिसमापकतया मासपरिसमापकनक्षत्रसमुदायमाह-तत्रापि प्रथमतो वर्षा सामयिकाहोरात्रपरिसमापकनक्षत्रसूत्रम्।

मूलम्—वासाणं पढमं मासं कति णक्खत्ता णेंति? गोयमा! चत्तारि णक्खत्ता णेंति तं जहा—उत्तरासाढा अभिई सवणो धणिट्ठा उत्तरासाढा चउद्दस अहोरत्ते णेइ, अभिई सत्त अहोरत्ते णेइ सवणो अट्ठ अहोरत्ते णेइ धणिट्ठा एगं अहोरत्तं णेइ, तंसि च णं मासंसि चउरंगुलपोरसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ, तस्स णं मासस्स चरिमदिवसे दो पदा चत्तारि अंगुला पोरसी भवइ। वासाणं भंते! दोच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति? गोयमा! चत्तारि धणिट्ठा सयभिसया पुव्वभद्दवया उत्तरभद्दवया धणिट्ठा च णं चउद्दस अहोरत्ते णेइ, सयभिसया सत्त अहोरत्तेणेइ, पुव्वभद्दवया अट्ठ अहोरत्ते णेइ, उत्तराभद्दवया एगं, तंसि च णं मासंसि अट्ठंगुलपोरसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ, तस्स मासस्स चरिमे दिवसे दो पया अट्ठ य अंगुला पोरसी भवइ। वासाणं भंते! तइयं मासं कइ णक्खत्ता णेंति? गोयमा! तिण्णि णक्खत्ता णेंति तं जहा—उत्तरभद्दवया रेवई अस्सिणी उत्तरभद्दवया चउद्दस राइंदियं णेइ रेवइ पण्णरस अस्सिणी एगं तंसि च णं मासंसि दुवालसंगुलपोरसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ तस्स णं मासस्स चरिमे दिवसे लेहट्टाइं तिण्णि पयाइं पोरसी भवइ। वासाणं भंते! चउत्थं मासं कति णक्ख-

---

नक्षत्र से युक्त अमावास्या होती है और जब पूर्वाषाढा नक्षत्र से युक्त पूर्णिमा होती है तब पुष्य नक्षत्र से युक्त अमावास्या होती है यह कथन पौषमास और आषाढमास को लेकर किया गया है इस प्रकार से मासार्द्धमास परिसमापक नक्षत्रों का कथन किया गया है ॥सू० २५॥

युक्त અમાવાસ્યા હોય છે અને જ્યારે પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પુષ્ય નક્ષત્રથી યુક્ત અમાવાસ્યા હોય છે. પ્રસ્તુત કથન પૌષમાસ તેમજ અષાઢ માસને લઈને કરવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે માસાર્દ્ધમાસ પરિસમાપક નક્ષત્રોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ॥૨૫॥

त्ता णेंति ? गोयमा ! तिण्णि अस्सिणी भरणी कत्तिया, अस्सिणी चउद्दस भरणी पन्नरस कत्तिया एगं तंसि च णं मासंसि सोलसंगुल पोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ, तस्स णं मासस्स चरमे दिवसे तिण्णि पयाइं चत्तारि अंगुलाइं पोरिसी भवइ। हेमंताणं भंते ! पढमं मासं कति णक्खत्ता णेंति ? गोयमा ! तिण्णि कत्तिया रोहिणी मिगसिरे, कत्तिया चउद्दस रोहिणी पण्णरस मिगसिरं एगं अहोरत्तं णेइ, तंसि च णं मासंसि वीसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ, तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि तिण्णि पयाइं अट्ठय अंगुलाइं पोरसी भवइ। हेमंताणं भंते ! दोच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति ? गोयमा ! चत्तारि णक्खत्ता णेंति तं जहा-मिगसिरं अद्दा पुणव्वसू पुस्सो मिगसिरं चउद्दस राइंदियाइं णेइ अद्दा अट्ठ णेइ पुणव्वसू सत्त राइंदियाइं पुस्सो एगं राइदियं णेइ, तयाणं चउवीसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ, तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि लेहट्ठाइं चत्तारि पयाइं पोरिसी भवइ हेमंताणं भंते ! तच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति ? गोयमा ! तिण्णि पुस्सो असिलेसा महा पुस्सो चोद्दस राइंदियाइं णेइ असिलेसा पण्णरस महा एक्कं। तयाणं वीसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि तिण्णि पयाइं अट्ठंगुलाइं पोरिसी भवइ। हेमंताणं भंते ! चउत्थं मासं कइ णक्खत्ता णेंति ? गोयमा ! तिण्णि णक्खत्ता णेंति तं जहा-महा पुव्वाफग्गुणी उत्तरफग्गुणी, महा चउद्दस राइंदियाइं णेइ पुव्वाफग्गुणी पण्णरस राइंदियाइं णेइ, उत्तराफग्गुणी एगं राइंदियं णेइ जयाणं सोलसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ, तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि तिण्णि पयाइं चत्तारि अंगुलाइं पोरिसी भवइ। गिम्हाणं भंते ! पढमं मासं कइ णक्खत्ता णेंति, गोयमा ! तिन्नि णक्खत्ता णेंति, तं जहा-उत्तराफग्गुणी हत्थो चित्ता-उत्तराफग्गुणी

चउद्दस राइंदियाइं णेइ, हत्थो पण्णरस राइंदियाइं णेइ, चित्ता एगं राइं-दियं णेइ, तयाणं दुवालसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ, तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि लेहट्टाइं तिण्णि पयाइं पोरिसी भवइ, गिम्हा णं भंते! दोच्चं मासं कति णक्खत्ता णेंति, गोयमा! तिण्णि णक्खत्ता णेंति तं जहा–चित्ता साई विसाहा, चित्ता चउद्दस राइंदियाइं णेइ, साई पण्णरस राइंदियाइं णेइ, विसाहा एगं राइंदियं णेइ, तयाणं अट्ठंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ, तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि दो पयाइं अट्ठंगुलाइं पोरिसी भवइ। गिम्हा णं भंते! तच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति? गोयमा! चत्तारि णक्खत्ता णेंति तं जहा–विसाहा अणुराहा जेट्ठा मूलो, विसाहा चउद्दस राइंदियाइं णेइ, अणुराहा अट्ठ राइंदियाइं णेइ, जेट्ठा सत्त राइंदियाइं णेइ मूलो एक्कं राइंदियं तयाणं चउरंगुल-पोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ, तस्स णं मासस्स जे चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि दो पयाइं चत्तारि य अंगुलाइं पोरिसी भवइ। गिम्हाणं भंते! चउत्थं मासं कइ णक्खत्ता णेंति? गोयमा! तिण्णि णक्खत्ता णेंति तं जहा-मूलो पुव्वासाढा उत्तरासाढा, मूलो चउद्दस राइंदियाइं णेइ, पुव्वासाढा पण्णरस राइंदियाइं णेइ, पुव्वासाढा पण्ण-रस राइंदियाइं णेइ उत्तरासाढा एगं राइंदियं णेइ। तयाणं वट्टाए सम-चउरंससंठाणसंठियाए णग्गोहपरिमंडलाए सकायमणुरंगियाए छायए सूरिए अणुपरियट्टइ, तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि लेहट्टाइं दो पयाइं पोरिसी भवइ। एएसि णं पुव्वपण्णियाणं पयाण इमा संगहणी तं जहा–जोगो देव य तारग्ग गोत्त संठाण चंदरवि जोगो। कुल पुण्णिम अवमंसा णेया छाया य बोद्धव्वा ॥सू० २६॥

छाया–वर्षाणां प्रथमं कति नक्षत्राणि नयन्ति? गौतम! चत्वारि नक्षत्राणि नयन्ति, तद्यथा–उत्तराषाढा अभिजित् श्रवणो धनिष्ठा, उत्तराषाढा चतुर्दशाहोरात्राणि नयति, अभिजित् सप्ता-

होरात्राणि नयति, श्रवणोऽष्टाहोरात्राणि नयति, धनिष्ठा एकमहोरात्रं नयति, तस्मिश्च खलु मासे चतुरङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटति, तस्य च खलु मासस्य चरमे दिवसे द्वे पदे चत्वारि चाङ्गुलानि पौरुषी भवति। वर्षाणां खलु भदन्त! द्वितीयं मासं कति नक्षत्राणि नयन्ति? हे गौतम! चत्वारि, धनिष्ठा शतभिषक् पूर्वभाद्रपदा, उत्तरभद्रपदा, धनिष्ठा खलु चतुर्दशाहोरात्रान् नयति शतभिषक् सप्ताहोरात्रान् नयति पूर्वभद्रपदा अष्टाहोरात्रान् नयति, उत्तरभद्रपदा एकम्, तस्मिंश्च खलु मासे अष्टाङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटति, तस्य मासस्य चरमे दिवसे द्वे पदे अष्टौ चाङ्गुलानि पौरुषी भवति। वर्षाणां खलु भदन्त! तृतीयं मासं कति नक्षत्राणि नयन्ति गौतम! त्रीणि नक्षत्राणि नयन्ति तद्यथा-उत्तरभद्रपदा रेवती अश्विनी, उत्तरभद्रपदा चतुर्दशरात्रिंदिवानि नयति, रेवती पञ्चदश अश्विनी एकम्, तस्मिंश्च खलु मासे द्वादशाङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटति, तस्य खलु मासस्य चरमे दिवसे रेखास्थानि त्रीणि पदानि पौरुषी भवति। वर्षाणां खलु भदन्त! चतुर्थं मासं कति नक्षत्राणि नयन्ति? गौतम! त्रीणि-अश्विनी भरणी कृत्तिका, अश्विनी चतुर्दश, भरणी पञ्चदश, कृत्तिका एकम्, तस्मिंश्च खलु मासे षोडशाङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनु-पर्यटते तस्य च खलु मासस्य चरमे दिवसे त्रीणि पदानि चत्वारि अङ्गुलानि पौरुषी भवति हेमन्तानां खलु भदन्त! प्रथमं मासं कति नक्षत्राणि नयन्ति गौतम! त्रीणि कृत्तिका रोहिणी मृगशिरः, कृत्तिका चतुर्दश रोहिणी पञ्चदश, मृगशिर एकमहोरात्रम्, नयति, तस्मिंश्च खलु मासे विंशत्यङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते तस्य खलु मासस्य योऽसौ चरमो दिवस स्तस्मिन् खलु दिवसे त्रीणि, पदानि अष्टौ चाङ्गुलानि पौरुषी भवति। हेमन्तानां खलु भदन्त! द्वितीयं मासं कतिनक्षत्राणि नयन्ति? गौतम! चत्वारि नक्षत्राणि नयन्ति तद्यथा मृगशिर आर्द्रा पुनर्वसू पुष्यो। मृगशिर श्चतुर्दश रात्रिंदिवानि, पुष्य एकं रात्रिंदिवं नयति, तदा खलु चतुर्विंशत्यङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते, तस्य खलु मासस्य योऽसौ चरमो दिवस स्तस्मिंश्च दिवसे रेखास्थानि चत्वारि पदानि पौरुषी भवति। हेमन्तानां खलु भदन्त! तृतीयं मासं कति नक्षत्राणि नयन्ति? गौतम! त्रीणि, पुष्योऽश्लेषा मघा, पुष्य श्चतुर्दश रात्रिंदिवानि नयति, अश्लेषा पञ्चदश, मघा एकम् तदा खलु विंशत्यङ्गुल-पौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते तस्य खलु मासस्य योऽसौ चरमो दिवसः तस्मिंश्च खलु दिवसे त्रीणि पदानि अष्टाङ्गुलानि पौरुषी भवति हेमन्तानां खलु भदन्त! चतुर्थं मास कतिनक्षत्राणि नयन्ति? गौतम! त्रीणि, तद्यथा मघा पूर्वाफल्गुनी उत्तराफग्गुणी मघा चतुर्दशरात्रि दिवानि, नयति-पूर्वाफाल्गुनी पञ्चदश रात्रिंदिवानि नयति, उत्तराफाल्गुनी एकं रात्रिंदिवं नयति तदा खलु षोडशाङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते तस्य खलु मासस्य योऽसौ चरमो दिवस स्तस्मिंश्च खलु दिवसे त्रीणि पदानि चत्वारि चाङ्गुलानि पौरुषी भवति। ग्रीष्माणां भदन्त! प्रथमं मासं कतिनक्षत्राणि नयन्ति? गौतम! त्रीणि नक्षत्राणि नयन्ति, उत्तराफाल्गुनी हस्तश्चित्रा, उत्तराफाल्गुनी चतुर्दश रात्रिंदिवानि नयति,

हस्तः पञ्चदश रात्रिदिवानि नयति चित्रा एकं रात्रिन्दिवं नयति तदा खलु द्वादशाङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते, तस्य खलु मासस्य योऽसौ चरमोदिवस स्तस्मिंश्च खलु रेखास्थानि त्रीणि पदानि पौरुषी भवति। ग्रीष्माणां भदन्त! द्वितीयं मासं कतिनक्षत्राणि नयन्ति? गौतम! त्रीणि नक्षत्राणि नयन्ति, तद्यथा–चित्रा स्वाती विशाखा, चित्रा चतुर्दश रात्रिदिवं नयति स्वाती पञ्चदश रात्रि दिवं नयति विशाखा एकं रात्रिदिवं नयति तदा खलु अष्टाङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते तस्य खलु मासस्य योऽसौ चरमो दिवस स्तस्मिंश्च खलु दिवसे द्वेपदे अष्टाङ्गुलानि पौरुषी भवति ग्रीष्माणां भदन्त! तृतीयं मासं कतिनक्षत्राणि नयन्ति? गौतम! चत्वारि नक्षत्राणि नयन्ति तद्यथा–विशाखा अनुराधा ज्येष्ठा मूलः, विशाखा चतुर्दश रात्रिदिवं नयति अनुराधा अष्टौ रात्रिदिवं नयति ज्येष्ठा सप्तरात्रिदिवं नयति, मूलः एकं रात्रिदिवं नयति, तदा खलु चतुरङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते, तस्य खलु मासस्य योऽसौ चरमो दिवस स्तस्मिंश्च खलु दिवसे द्वे पदे चत्वारि चाङ्गुलानि पौरुषी भवति। ग्रीष्माणां भदन्त! चतुर्थं मासं कति नक्षत्राणि नयन्ति? गौतम! त्रीणि नक्षत्राणि नयन्ति, तद्यथा–मूलः पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, मूल श्चतुर्दश रात्रिदिवं नयति पूर्वाषाढा पञ्चदश रात्रिदिवं नयति उत्तराषाढा एकं रात्रिदिवं नयति तदा खलु वृत्तया समचतुरस्रसंस्थानसंस्थितया न्यग्रोधपरिमण्डलया स्वकायमनुरङ्गिन्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते तस्य खलु मासस्य योऽसौ चरमो दिवस स्तस्मिंश्च खलु दिवसे रेखास्थानि द्वे पदे पौरुषी भवति। एतेषां खलु पूर्ववर्णितानां पदानाम् इयं संग्रहणी,

योगो देवतताराग्रं गोत्रसंस्थान चन्द्ररवियोगः
कुलं पूर्णिमाऽमावास्या नेतृ च्छाया च बोद्धव्या ॥१॥ सू० २६॥

टीका–'वासाणं पढमं मासं कइ णक्खत्ता णयंति' वर्षाणां प्रथमं मासं कतिनक्षत्राणि नयन्ति तत्र वर्षाणां वर्षाकालस्य चतुर्मासप्रमाणस्य प्रथमं मासं श्रावणलक्षणं मासं कति–

'वासाणं पढमं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' इत्यादि

टीकार्थ–अब सूत्रकार स्वयं अस्तगमन द्वारा अहोरात के परिसमापक होने के कारणभूत मासपरिसमापक नक्षत्रों का कथन करते हैं–इसमें गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है–'वासाणं पढमं मासं कति णक्खत्ता णेंति' हे भदन्त! चार मास का जो वर्षकाल है उस वर्षाकाल के श्रावणमास रूप प्रथम मास के

'वासाणं पढमं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ–હવે સૂત્રકાર સ્વયં અસ્તગમન દ્વારા અહોરાતના પરિસમાપક હોવાના કારણભૂત માસ પરિસમાપક નક્ષત્રોનું કથન કરે છે–આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછયું છે–'वासाणं पढमं मासं कति णक्खत्ता णेंति' હે ભદન્ત! ચાર માસનો જે વર્ષાકાળ છે તે વર્ષાકાળના શ્રાવણમાસ રૂપ પ્રથમ માસના ક્રમશઃ પરિસમાપક સ્વયં અસ્તગમન દ્વારા

श्रावणलक्षणं मास' कति-कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि श्रवणादीनि स्वयमस्तगमनेन अहोरात्र-परिसमापकतया क्रमेण नयन्ति-समाप्तं कुर्वन्ति अर्थात् वक्ष्यमाणसंख्यांक स्वस्वदिवसेषु इमानि नक्षत्राणि यदा अस्तं यान्ति तदा श्रावणमासस्याऽहोरात्रस्य परिसमाप्ति भवति, तेन इमानि नक्षत्राणि रात्रिपरिसमापकत्वात् रात्रिनक्षत्राण्यपि कथ्यन्ते इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'चत्तारि णक्खत्ता णेंति' चत्वारि-चतुःसंख्यकानि वक्ष्यमाणानि नक्षत्राणि वर्षाणां प्रथमं श्रावणलक्षणमास' नयन्ति-परिसमापयन्ति, तानि कानि नक्षत्राणि तत्राह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'उत्तरासाढा अभिई सवणो धणिट्ठा' उत्तराषाढा अभिजित् श्रवणो धनिष्ठा, एतानि चत्वारि नक्षत्राणि श्रावणमास' परिसमापयन्ति, केन प्रकारेणैतानि परिसमापयन्ति तत्राह-'उत्तरासाढा चउदस' इत्यादि, 'उत्तरासाढा चउदस अहोरत्ते णेइ' तत्रोत्तराषाढा नक्षत्रं श्रावणमासस्य प्रथमात् चतुर्दशाहोरात्रात् नयति-परिसमापयति, तदनन्तरम् 'अभिई सत्त अहोरत्ते णेइ' अभिजिन्नक्षत्रं सप्ताहोरात्रान् नयति-परिसमापयति, तदनन्तरम् 'सवणो अट्ठ अहोरत्ते णेइ' श्रवणनक्षत्रं श्रावणमासस्याष्टाहोरात्रान् नयति-परिसमापयन्ति, तदनन्तरम् 'धणिट्ठा एगं अहोरत्तं णेइ' धनिष्ठानामकं नक्षत्रमेक-

क्रमशः परिसमापक स्वयं अस्तगमन द्वारा कितने नक्षत्र हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! चत्तारि णक्खत्ता णेंति' हे गौतम ! वर्षाकाल के प्रथम श्रावणमास के परिसमापक ये चार नक्षत्र हैं-'तं जहा' उनके नाम इस प्रकार से हैं-'उत्तरासाढा अभिई सवणो धणिट्ठा' उत्तराषाढा, अभिजित् श्रवण और धनिष्ठा ये चार नक्षत्र किस प्रकार से श्रावण मास के परिसमापक होते हैं ? तो इस सम्बन्ध में सूत्रकार स्पष्ट समझाने के निमित्त कहते हैं-'उत्तरासाढा चउदस अहोरत्ते णेइ' उत्तराषाढा नक्षत्र श्रावण मास के प्रथम के १४ अहोरातों की परिसमाप्ति करता है 'अभिई सत्त अहोरत्ते णेइ' अभिजित् नक्षत्र ७ अहोरातों की परिसमाप्ति करता है 'सवणो अट्ठ अहोरत्ते, धणिट्ठा एगं अहोरत्तं णेइ' श्रवणनक्षत्र आठ अहोरातों की परिसमाप्ति करता है और धनिष्ठानक्षत्र

કેટલા નક્ષત્ર છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! चत्तारि णक्खत्ता णेंति' હે ગૌતમ ! વર્ષાકાળના પ્રથમ શ્રાવણમાસના પરિસમાપક આ ચાર નક્ષત્ર છે-'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-

'उत्तरासाढा अभिई सवणो धनिट्ठा' ઉત્તરાષાઢા, અભિજિત્ શ્રવણ અને ધનિષ્ઠા આ ચાર નક્ષત્ર કેવી રીતે શ્રાવણમાસના પરિસમાપક હોય છે ? આ સમ્બન્ધમાં સૂત્રકાર સ્પષ્ટ સમજાવવાના આશયથી કહે છે-'उत्तरासाढा चउदस अहोरत्ते णेइ' ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર શ્રાવણમાસના પ્રથમના ૧૪ અહોરાતની પરિસમાપ્તિ કરે છે. 'अभिई सत्त अहोरत्ते णेइ' અભિજિત્ નક્ષત્ર ૭ અહોરાતની પરિસમાપ્તિ કરે છે. 'सवणे अट्ठ अहोरत्ते धणिट्ठा एगं अहोरत्तं णेइ' શ્રવણ નક્ષત્ર આઠ અહોરાતની પરિસમાપ્તિ કરે છે. અને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર એક

महोरात्रं नयति-परिसमापयन्ती तदेवं मिलित्वा चत्वार्यपि नक्षत्राणि श्रावणमासं परिसमापयन्ति, अस्य च नेतृद्वारस्य प्रयोजनं रात्रिज्ञानादौ-'जं नेइ जया रत्ति णक्खत्तं तंमि णह चउब्भागे। संपत्ते विरमेज्जा सज्झाय पओसकालंमि' १ ॥ इत्यादौ (यन्नयति यदा रात्रि नक्षत्रं तस्मिन् चतुर्भागे। संप्राप्ते विरमेत स्वाध्यायप्रदोषकाले इतिच्छाया) एतदनुरोधेन च दिनमानज्ञानायाह-तस्मिन् श्रावणमासे प्रथमादहोरात्रादारभ्य प्रतिदिन मान्यान्य मण्डलसंक्रान्त्या तथा कथंचनापि परावर्तते यथा तस्य श्रावणमासस्य पर्यन्तेषु चतुरङ्गुलाधिका द्विपदा पौरुषी भवति, अत्रेदं वैलक्षण्यं यस्यां संक्रान्तौ यावद्दिवसरात्रिमानं तच्चतुर्थोऽशः पौरुषी-यामः प्रहर इति, आषाढ पूर्णिमायां द्विपदप्रमाणा पौरुषी भवति तस्यां च श्रावणमास संबन्धि चतुरङ्गुलप्रक्षेपे चतुरङ्गुलाधिका पौरुषी भवति, एतदेव दर्शयति-'तंसि च णं' इत्यादि, 'तंसिचणं मासंसि' तस्मिंश्च खलु मासे 'चउरंगुलपोरसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ'

एक अहोरात की परिसमाप्ति करता है। इस तरह से ये सब चारों नक्षत्र श्रावणमास के ३० तीस दिनों की अहोरातों की परिसमाप्ति करते हैं। इस नेतृद्वार का प्रयोजन रात्रिज्ञान आदि में 'जं नेइ जया रत्तिं णक्खत्तं, तंमि णह चउब्भागे। संपत्ते विरमेज्जा सज्झाय पओस कालंमि' इस गाथा के कथनानुसार जानना चाहिये इसीके अनुरोध से अब सूत्रकार दिनमान ज्ञान के निमित्त कहते हैं कि-उस श्रावण मास में प्रथम अहोरात से लेकर प्रतिदिन अन्य अन्य मंडल संक्रान्ति से तथा और भी किसी तरह से जो इन नक्षत्रों में परिवर्त्तन होता है तब उस श्रावणमास के अन्त में-अन्तिम दिन में-चार अंगुल अधिक द्विपदा पौरुषी होती है, यहां ऐसी विशेषता है-जिस संक्रमण-संक्रान्ति में जितना दिनरात का प्रमाण होता है उसकी चतुर्थांशरूप एक पौरुषी-याम-प्रहर होती है-आषाढ पूर्णिमा में द्विपदप्रमाणा पौरुषी होती है, उसमें श्रावणमास संबंधी चार अंगुलों का प्रक्षेप करने पर चार अंगुल अधिक पौरुषी होती है, इसी

રાત-દિવસની પરિસમાપ્તિ કરે છે. આ રીતે આ ચારે નક્ષત્ર મળીને શ્રાવણમાસના ૩૦ દિવસોની-અહોરાત્રિઓની-પરિસમાપ્તિ કરે છે. આ નેતૃદ્વારનું પ્રયોજન રાત્રિજ્ઞાન આદિમાં 'जं नेइ जया रत्तिं णक्खत्तं, तंसि णह चउब्भागे! संपत्ते विरमेज्जा सज्झाय पओसकालंमि' આ ગાથા અનુસાર જાણવું જોઈએ. આના જ અનુરોધથી હવે સૂત્રકાર દિનમાન જ્ઞાનના નિમિત્ત કહે છે કે-તે શ્રાવણમાસમાં પ્રથમ અહોરાતથી લઈને પ્રતિદિન અન્ય-અન્ય મંડળ સંક્રાન્તિથી તથા અન્ય પણ કોઈ પ્રકારે જે આ નક્ષત્રોમાં પરિવર્તન થાય છે ત્યારે તે શ્રાવણમાસના અન્તમાં-છેલ્લા દિવસે-ચાર આંગળ અધિક દ્વિપદા પૌરૂષી હોય છે, અત્રે આવી વિશેષતા છે-જે સંક્રમણ-સંક્રાન્તિમાં જેટલું દિવસ-રાત્રિનું પ્રમાણ હોય છે તેના ચતુર્થાંશરૂપ એક પૌરૂષી-યામ-પ્રહર હોય છે-આષાઢી પૂર્ણિમામાં દ્વિપદ પ્રમાણ પૌરૂષી હોય છે, તેમાં શ્રાવણમાસ સંબંધી ચાર અંગુલોનો પ્રક્ષેપ કરવાથી ચાર અંગુલ

चतुरङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते परावर्तते इत्यर्थः 'तस्सणं मासस्स' तस्य खलु मासस्य 'चरिमदिवसे' चरम दिवसे 'दोपया चत्तारिय अंगुला पोरिसी भवइ' द्वेपदे चत्वारि चाङ्गुलानि पौरुषी भवति इति प्रथममासपरिसमापकनक्षत्रम् ॥ 'वासाणं भंते !' वर्षाणां भदन्त ! 'दोच्चं मासं कइणक्खत्ता णेंति' द्वितीयं भाद्रपदलक्षणं मासं' कति कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि नयन्ति-परिसमापयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' हे गौतम ! 'चत्तारि' चत्वारि नक्षत्राणि परिसमापयन्तीति, तानि कानि तत्राह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'धणिट्ठा सयभिसया पुव्वभद्दवया उत्तरभद्दवया' धनिष्ठाशतभिषक् पूर्वभाद्रपदा उत्तर-भाद्रपदा, तदेतानि चत्वारि नक्षत्राणि वर्षाकालस्य द्वितीयभाद्रपदमासं परिसमापयन्ति । तत्र 'धणिट्ठाणं चउदस अहोरत्ते णेइ' धनिष्ठा नक्षत्रं खलु चतुर्दशाहोरात्रान् नयति-चतुर्दशा-होरात्रान् परिसमापयतीत्यर्थः 'सयभिसया सत्त अहोरत्ते णेइ' शतभिषक् नक्षत्रं सप्ताहो-

---

बात को 'तंसि च णं मासंमि चउरंगुल पोरसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' इस सूत्रों द्वारा सूत्रकारने प्रकट किया है कि उस महीने में अर्थात् अन्त के दिन चार अंगुल से अधिक पौरुषीरूप छाया से युक्त सूर्य परिभ्रमण करता है 'तस्स णं मास-स्स चरिमदिवसे दो पया चत्तारिय अंगुला पोरिसी भवइ' उस मास के अन्तिम दिवस में दो पद वाली और चार अंगुलों वाली पौरुषी होती हैं इस प्रकार का यह कथन प्रथम मास परिसमापक चार नक्षत्रों के संबंध में कहा गया है ।

'वासाणं भंते ! दोच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' हे भदन्त ! वर्षाकाल के द्वितीय मास रूप भाद्रपद मास के परिसमापक कितने नक्षत्र होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! चत्तारि' हे गौतम ! चार नक्षत्र वर्षाकाल के भाद्रपद मास के परिसमापक होते हैं, 'तं जहा' उनके नाम इस प्रकार से हैं- 'धणिट्ठा, सयभिसया पुव्वभद्दवया, उत्तरभद्दवया' धनिष्ठा, शतभिषक्, पूर्व-भाद्रपदा और उत्तरभाद्रपदा, इनमें 'धणिट्ठा णं चउदस अहोरत्ते णेइ' धनिष्ठा

અધિક પૌરૂષી થાય છે આજ કથનને 'तंसि च णं मासंमि चउरंगुलपोरसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે પ્રકટ કર્યું છે કે તે મહિનામાં અર્થાત્ અન્તના દિવસે ચાર આંગળથી અધિક પૌરૂષીરૂપ છાયાથી યુક્ત સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. 'तस्स णं मासस्स चरिमदिवसे दो पया चत्तारिय अंगुला पोरिसी भवइ' તે માસના અન્તિમ દિવસમાં બે પદવાળી અને ચાર આંગળવાળી પૌરૂષી હોય છે આ પ્રકારનું આ કથન પ્રથમ માસ પરિસમાપક ચાર નક્ષત્રોના સંબંધમાં કરવામાં આવ્યું છે.

'वासाणं भंते ! दोच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' હે ભદન્ત ! વર્ષાકાળના દ્વિતીય માસ રૂપ ભાદ્રપદ (ભાદરવા) માસના પરિસમાપક કેટલા નક્ષત્ર હોય છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! चत्तारि' હે ગૌતમ ! ચાર નક્ષત્ર વર્ષાકાળના ભાદ્રપદ માસના પરિસમાપક હોય છે. 'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-'धनिट्ठा, सयभिसया पुव्वभद्द-वया, उत्तरभद्दवया' ધનિષ્ઠા, શતભિષક્ પૂર્વભાદ્રપદા અને ઉત્તરભાદ્રપદા, એમાં 'धणिट्ठाणं

रात्रान् नयति-परिसमापयति, 'पुव्वाभद्दवया अट्ठ अहोरत्ते णेइ' पूर्वभाद्रपदा नक्षत्रं भाद्रपद मासस्याष्टौ अहोरात्रान् नयति-परिसमापयति, 'उत्तरभद्दवया एगं' उत्तरभद्रपदानक्षत्रमेक महोरात्रं नयति, तदेवं संकलनया चत्वारि नक्षत्राणि भाद्रपदमासं परिसमापयन्तीति। 'तंसि च णं मासंसि' तस्मिंश्च खलु मासे 'अट्ठंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' अष्टाङ्गुलपौरुष्या अष्टाङ्गुलाधिकपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते-अनुपरावर्तते, एतदेव दर्शयति 'तस्स' इत्यादि, 'तस्स मासस्स चरिमे दिवसे' तस्य मासस्य तस्य भाद्रपदमासस्य चरमे पर्यवसानदिवसे 'दोपया अट्ठय अंगुला पोरिसी भवइ' द्वे पदे अष्टौ चाङ्गुलानि पौरुषी भवति। अथ तृतीयमासं पृच्छति-'वासाणं भंते' इत्यादि, 'वासाणं भंते!' वर्षाणां भदन्त! 'तइयं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' तृतीयमाश्विनलक्षणमासं कति-कियत्संख्यकानि

जो नक्षत्र है वह १४ अहोरातों का परिसमापक होता है 'सयभिसया सत्त अहोरत्ते णेइ' शतभिषक् नक्षत्र सात अहोरातों का परिसमापक होता है 'पुव्वभद्दवया अट्ठ अहोरत्ते णेइ' पूर्वभाद्रपदा आठ अहोरातों का परिसमापक समाप्त करने वाला होता है 'उत्तर भद्दवया एगं' और उत्तरभाद्रपदा एक अहोरात का परिसमापक होता है। इस प्रकार से ये चार नक्षत्र भाद्रपद मास की परिसमाप्ति करने वाले होते हैं। 'तंसि च णं मासंसि अट्ठंगुल पोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' इस महीनेमें आठ अंगुल अधिक पौरुषी रूप छाया से युक्त हुआ सूर्य परिभ्रमण करता है। यही बात सूत्रकार ने इन सूत्रों द्वारा प्रकट की है 'तस्स मासस्स चरिमे दिवसे दो पया अट्ठय अंगुला पोरिसी भवइ' उस मास के अन्तिम दिन में दो पदों वाली और आठ अंगुलों वाली पौरुषी होती है।

'वासाणं भंते! तइयं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' हे भदन्त! वर्षाकाल के तृतीयमास को-आश्विनमास को-कितने नक्षत्र समाप्त करते हैं? इसके उत्तर में

चउद्दस अहोरत्ते णेइ' જે ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર છે તે ૧૪ અહોરાત્રિનું પરિસમાપક હોય છે 'सयभिसया सत्त अहोरत्ते णेइ' શતભિષક્ નક્ષત્ર સાત અહોરાત્રિનું પરિસમાપક સમાપ્ત કરનારૂં હોય છે. 'पुव्वभद्दवया अट्ठ अहोरत्ते णेइ' પૂર્વભાદ્રપદા આઠ અહોરાત્રિઓના પરિસમાપક-સમાપ્ત કરનારૂં હોય છે. 'उत्तरभद्दवया एगं' અને ઉત્તરભાદ્રપદા એક અહોરાત્રિનું પરિસમાપક હોય છે. આ પ્રકારે આ ચાર નક્ષત્ર ભાદ્રપદ માસની પરિસમાપ્તિ કરવાવાળા છે. 'तंसि च णं मासंसि अट्ठंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' આ મહિનામાં આઠ આંગળ અધિક પૌરૂષી રૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલો સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે આ વાત સૂત્રકારે આ સૂત્રો દ્વારા પ્રકટ કરી છે-'तस्स मासस्स चरिमे दिवसे दो पया अट्ठ य अंगुला पोरिसी भवइ' તે મહિનાના છેલ્લા દિવસે બે પદોવાળી તેમજ આઠ આગળવાળી પૌરૂષી હોય છે.

'वासाणं भंते! तइयं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' હે ભદન્ત! વર્ષાકાળના તૃતીય માસને-આશ્વિન માસને-કેટલાં નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा!

नक्षत्राणि नयन्ति-परिसमापयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तिण्णि णक्खत्ता णेंति' त्रीणि नक्षत्राणि वर्षाकालस्य तृतीयमासं नयन्ति परिसमापयन्ति, तानि कानि त्रीणि नक्षत्राणि तत्राह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'उत्तरभद्दवया रेवई अस्सिणी', उत्तरभाद्रपदा रेवती अश्विनी, एतानि त्रीणि नक्षत्राणि वर्षाकालस्य तृतीयमाश्विनमासं परिसमापयन्तीति, तत्र कानि-कियन्ति दिनानि क्षपयन्तीति जिज्ञासायां तद्दर्शयितुमाह-'उत्तरभद्दवया' इत्यादि, 'उत्तरभद्दवया चउद्दसराइंदिए णेइ' उत्तरभद्रपदा नक्षत्र माश्विनमासस्य चतुर्दश रात्रिंदिवं नयति-परिसमापयति-'रेवई पण्णरस' रेवती नक्षत्रमाश्विन मासस्य पञ्चदश रात्रिंदिवं नयति, परिसमापयति 'अस्सिणी एगं' अश्विनी नक्षत्रमाश्विन मासस्य एकं दिनं परिसमापयति तदेवं तदेतानि त्रीणि नक्षत्राणि वर्षाकालस्य तृतीयं मासं परिसमापयन्तीत्यर्थः 'तंसि च णं मासंसि' तस्मिंश्च खलु मासे 'दुवालसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' द्वादशाङ्गुलपौरुष्या द्वादशाङ्गुलाधिकपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते-अनुपरावर्तते-एतदेवाह-'तस्स' इत्यादि, 'तस्स णं मासस्स चरिमे दिवसे'

प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! तिण्णि णक्खत्ता णेंति' हे गौतम ! तीन नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं, तं जहा' उन नक्षत्रों के नाम इस प्रकार से हैं-'उत्तरभद्दवया रेवई अस्सिणी' उत्तर भाद्रपदा, रेवती और अश्विनी। इन नक्षत्रों में कौन २ नक्षत्र कितने २ अहोरातों को समाप्त करते हैं इस जिज्ञासा को समाप्त करने के निमित्त सूत्रकार कहते हैं-'उत्तरभद्दवया, चउद्दसराइंदिए णेइ' उत्तरभाद्रपदा नक्षत्र आश्विनमास के १४ अहोरातों को समाप्त करते हैं 'रेवई पण्णरस' रेवती नक्षत्र १५ अहोरातों को समाप्त करते है 'अस्सिणी एगं' अश्विनी नक्षत्र आश्विनमास के १ दिन रात को समाप्त करता है। 'तंसि च णं मासंसि दुवालसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' इस आश्विन महीने में द्वादश अंगुल अधिक पौरुषी छाया से युक्त हुआ सूर्य परिभ्रमण करता है। इसतरह 'तस्स णं मासस्स चरिमे दिवसे लेहट्ठाइं तिण्णि पयाइं पोरिसी भवइ' इस आश्विनमास के अन्तिम

तिण्णि णक्खत्ता णेंति' હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. 'तं जहा' તે નક્ષત્રોના નામ આ પ્રમાણે છે-'उत्तरभद्दवया रेवई अस्सिणी' ઉત્તરભાદ્રપદા રેવતી અને અશ્વિની આ નક્ષત્રોમાં કયા કયા નક્ષત્ર કેટકેટલી અહોરાત્રિને સમાપ્ત કરે છે એ જિજ્ઞાસાને સંતોષવા નિમિત્તે સૂત્રકાર કહે છે-'उत्तरभद्दवया चउद्दसराइंदिए णेइ' ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્ર આસો માસની ૧૪ અહોરાત્રિઓને સમાપ્ત કરે છે. 'रेवई पण्णरस' રેવતી નક્ષત્ર ૧૫ અહોરાત્રિઓને સમાપ્ત કરે છે. 'अस्सिणी एगं' અશ્વિન નક્ષત્ર અશ્વિન માસના ૧ દિવસ રાતને સમાપ્ત કરે છે. 'तंसि च णं मासंसि दुवालसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' આ અશ્વિનમાસમાં બાર આંગળ અધિક પૌરૂષીરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આ રીતે 'तस्स मासस्स चरिमे दिवसे लेहट्ठाइं तिण्णि पयाइं पोरिसी भवइ' આ અશ્વિન-

तस्य खलु मासस्य चरमदिवसे 'लेहट्ठाइं तिण्णि पयाइं पोरिसी भवइ' रेखास्थानि रेखा पादपर्यन्तवर्त्तिनी सीमा तत्स्थानि त्रीणि त्रीणि पदानि पौरुपी भवति, परिपूर्णानि त्रीणि पदानि पौरुषी भवतीत्यर्थः ।

सम्प्रति–चतुर्थं प्रष्टुमाह–'वासाणं' इत्यादि, 'वासाणं भंते !' वर्षाणां भदन्त ! वर्षाकालस्येत्यर्थः 'चउत्थं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' चतुर्थं कार्त्तिकलक्षणं मासं कति–कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि नयन्ति–परिसमापयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तिण्णि' त्रीणि नक्षत्राणि वर्षाकालस्य चतुर्थं कार्त्तिकमासं परिसमापयन्तीति तानि कानि तत्राह–'अस्सिणी' इत्यादि, 'अस्सिणी भरणी कत्तिया' अश्विनी भरणी कृत्तिका, तदेतानि त्रीणि नक्षत्राणि मिलित्वा कार्त्तिकमासं परिसमापयन्तीति । तत्र 'अस्सिणी चउद्दस भरणी पंचदस कत्तिया एगं' अश्विनी नक्षत्रं कार्त्तिकमासस्य चतुर्दशरात्रिदिवं नयति, भरणी नक्षत्रं कार्त्तिकमासस्य पञ्चदश रात्रिदिवं परिसमापयन्ति कृत्तिका नक्षत्रं कार्त्तिकमासस्यैकमहोरात्रं नयति, तदेतानि त्रीणि नक्षत्राणि सङ्कलनया कार्त्तिकमासं परिसमापयन्तीति 'तंसि च णं मासंसि सोलसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ'

दिन में तीन पदों वाली परिपूर्ण तीन पद प्रमाण–पौरुषी होती है ।

'वासाणं भंते ! चउत्थं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' हे भदन्त ! वर्षाकाल के कार्तिक मास को जो कि चतुर्थमास है कितने नक्षत्र परिसामाप्त करते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! तिण्णि' हे गौतम ! तीन नक्षत्र कार्तिकमास को समाप्त करते हैं 'तं जहा' वे नक्षत्र ये हैं–'अस्सिणी, भरणी, कत्तिया' अश्विनी, भरणी, और कृत्तिका इनमें अश्विनी नक्षत्र कार्तिकमास के १४ दिन रातों को समाप्त करते हैं भरणी नक्षत्र १५ दिन रातों को और कृत्तिका नक्षत्र केवल एक दिन रात को समाप्त करता है । यही बात 'अस्सिणी चउद्दस, भरणी पंचदस, कत्तिया एगं' इस सूत्र द्वारा प्रकट की गई है । 'तंसि च णं मासंसि सोलसंगुलपोरसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' उस कार्तिक मास में

માસના અંતિમ દિવસે ત્રણ ત્રણ પદોવાળી પરિપૂર્ણ ત્રણ પદ પ્રમાણ પૌરૂષી હોય છે.

'वासाणं भंते ! चउत्थं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' હે ભદન્ત ! વર્ષાકાળનો કાર્તિકમાસ કે જે ચતુર્થમાસ છે તેને કેટલાં નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! तिण्णि' હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર કાર્તિકમાસને સમાપ્ત કરે છે 'तं जहा' આ નક્ષત્ર આ પ્રમાણે છે–'अस्सिणी भरणी, कत्तिया' અશ્વિની, ભરણી અને કૃત્તિકા એમાં અશ્વિની નક્ષત્ર કાર્તિકમાસના ૧૪ દિવસ–રાત્રિને સમાપ્ત કરે છે. ભરણી નક્ષત્ર ૧૫ દિવસ–રાતોને જ્યારે કૃત્તિકા નક્ષત્ર માત્ર એક દિવસ–રાત્રિને સમાપ્ત કરે છે. આજ હકીકત 'अस्सिणी चउद्दस भरणी पंचदस कत्तिया एगं' એ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે 'तंसि च णं मासंसि सोलसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' તે કાર્તિકમાસમાં

तस्मिंश्च खलु कार्तिके मासे षोडशाङ्गुलाधिक पौरुष्या छायया सूर्योऽनुवर्यटते-अनुपरावर्तते, एतदेव दर्शयति-'तस्स च णं' इत्यादि, 'तस्स च णं मासस्स चरमे दिवसे तिण्णि पयाइं चत्तारि अंगुलाइं पोरिसी भवइ' तस्य खलु कार्त्तिकमासस्य चरमदिवसे अन्तिमदिने त्रीणि पदानि चत्वारि चाङ्गुलानि पौरुषी भवतीति गतो वर्षाकालिको विचारः ॥

सम्प्रति-हेमन्तकालं प्रष्टुमाह-'हेमंताणं' इत्यादि, 'हेमंताणं भंते ! पढमं मासं कति णक्खत्ता णेंति' हे भदन्त ! हेमन्तानां हेमन्तकालस्य प्रथमं मासं मार्गशीर्षलक्षणं मासं कति-कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि नयन्ति-परिसमापयन्ति कानि नक्षत्राणि स्वास्तंगमनेन मार्गशीर्षमासं क्षपयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तिण्णि कत्तियारोहिणी मिगसिरं' त्रीणि नक्षत्राणि स्वास्तंगमनेन कार्त्तिकमासं परिसमापयन्ति, तानि कानि त्रीणि नक्षत्राणि तत्राह-तद्यथा कृत्तिकारोहिणी मृगशिरश्च, तदेतानि त्रीणि नक्षत्राणि संकलनया मार्गशीर्षमासं परिसमापयन्तीति । 'कत्तिया चउद्दस रोहिणी पण्णरस

सोलह अंगुल अधिक पौरुषीरूप से युक्त सूर्य परिभ्रमण करता है। 'तस्स च णं मासस्स चरमे दिवसे तिण्णि पयाइं चत्तारि अंगुलाइं पोरिसी भवइ' इस कातिकमास के अन्तिमदिन में चार अंगुल अधिक त्रिपदा पौरुषी होती है।

॥ वर्षाकालिक विचार समाप्त ॥

हेमन्तकाल विचार

'हेमंताणं भंते ! पढमं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' हे भदन्त ! हेमन्तकाल के प्रथम मास को कितने नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं ? अर्थात् हेमन्त काल का प्रथममास मार्गशीर्ष मास है इस मास को कितने नक्षत्र अपने अस्तगमनद्वारा परिक्षपित करते हैं ? ऐसा यह प्रश्न है। इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! तिण्णि कत्तिया, रोहिणी, मिग्गसिरं' हे गौतम ! कृत्तिका, रोहिणी और मृगशिरा ये तीन नक्षत्र अपने अस्तगमनद्वारा मार्गशीर्षमास को परिसमाप्त-क्षपित करते

સોળ આંગળ અધિક પૌરૂષી રૂપ છાયાવાળો સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. 'तस्स च णं मासस्स चरमे दिवसे तिण्णि पयाइं चत्तारि अंगुलइं पोरिसी भवइ' આ કાર્તિકમાસના છેલ્લા દિવસે ચાર આંગળ અધિક ત્રિપદા પૌરૂષી હોય છે.

વર્ષાકાલિક વિચાર સમાપ્ત

હેમન્તકાલ વિચાર-

'हेमंताणं भंते ! पढमं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' હે ભદન્ત ! હેમન્તકાળના પ્રથમ માસને કેટલાં નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે ? હેમન્તકાળનો પ્રથમ માસ માગશરમાસ છે. આ માસને કેટલાં નક્ષત્ર પોતાના અસ્તગમન દ્વારા પરિસમાપ્ત કરે છે ? એવો આ પ્રશ્ન છે. આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! तिण्णि कत्तिया, रोहिणी, मिगसिरं' હે ગૌતમ ! કૃત્તિકા, રોહિણી અને મૃગશિરા એ ત્રણ નક્ષત્ર પોતાના અસ્તગમન દ્વારા માર્ગશીર્ષ

मिगसिरं एगं णेइ' तत्र कृत्तिका नक्षत्रं मार्गशीर्षमासस्य प्राथमिकान् चतुर्दशाहोरात्रान् नयति, रोहिणी नक्षत्रं मार्गशीर्षमासस्य माध्यमिकान् पञ्चदशाहोरात्रान् नयति, मृगशिरो नक्षत्रंतु एकमेव अहोरात्रं परिसमापयति 'तंसि च णं मासंसि वीसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' तस्मिश्च खलु मार्गशीर्षमासे विंशत्यङ्गुलपौरुष्या–विंशत्यङ्गुलाधिकपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते–अनुपरावर्तते एतदेव दर्शयति–'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे' तस्य खलु मार्गशीर्षमासस्य योऽसौ चरमो दिवसः .पर्यन्त दिनम् 'तंसि च णं दिवसंसि तिण्णि पयाइं अट्ठय अंगुलाइं पोरिसी भवइ' तस्मिश्च खलु मार्गशीर्षमासस्य चरम दिवसे त्रीणि पदानि अष्टौचाङ्गुलानि पौरुषी भवतीति ॥

अथ द्वितीयं मासं पृच्छति–'हेमंताणं' इत्यादि, 'हेमंताणं भंते ! दोच्चं मासं' हेमन्तानां हेमन्तकालस्य भदन्त ! द्वितीयं मासं पौषनामकं मासम् 'कइ णक्खत्ता णेंति' कति–कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि नयन्ति–परिसमापयन्ति कानि नक्षत्राणि स्वास्तं गमनेन पौषमासं समा-

---

हैं इनमें 'कत्तिया चउद्दस, रोहिणी पण्णरस, मिगसिरं एगं णेइ' कृत्तिका नक्षत्र मार्गशीर्ष मास के १४ दिन रातों को, रोहिणी १५ दिनरातों को और मृगशिरा नक्षत्र एक दिनरात को परिसमाप्त करता है 'तंसि च णं मासंसि वीसंगुल पोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' इस अगहनमास में २० अंगुल अधिक पौरुषीरूप छाया से युक्त हुआ सूर्य परिभ्रमण करता है 'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि तिण्णि पयाइं अट्ठ य अंगुलाइं पोरिसी भवइ' इस अगहनमास का जो अन्तिम दिन होता है उस दिन आठ अंगुल अधिक त्रिपदा पौरुषी होती है।

'हेमंताणं भंते ! दोच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' हेमन्तकाल के द्वितीय मास रूप जो पौषमास है उसकी समाप्ति के सम्बन्ध में गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है–हे भदन्त ! हेमन्तकाल के द्वितीय पौषमास के परिसमापक कितने

मासने परिसमाप्त करे छे आमां 'कत्तिया चउद्दस, रोहिणी पन्नरस, मिगसिरं एगं णेइ' कृत्तिका नक्षत्र मागशर मासना १४ दिवस–रातोने, रोहिणी १५ दिवस–रातोने अने मृगशिरा नक्षत्र १ दिवस–रातने परिसमाप्त करे छे. 'तंसि च णं मासंसि वीसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' आ मागशर मासमां २० आंगळ अधिक पौरुषीरूप छायाथी व्याप्त सूर्य परिभ्रमण करे छे. 'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि तिण्णि पयाइं अट्ठ य अंगुलाइं पोरिसी भवइ' आ अगहनमास (मागशर)नो जे अंतिम दिवस होय छे ते दिवसे आठ आंगळ अधिक त्रिपदा पौरुषी होय छे

'हेमंताणं भंते ! दोच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' हेमन्तकाळना द्वितीयमास रूप जे पोषमास छे तेनी समाप्तिना सम्बन्धमां गौतमस्वामीए प्रभुने आ प्रमाणे पूछ्युं छे–हे भदन्त ! हेमन्तकालना द्वितीय पोषमासना परिसमापक केटला नक्षत्र होय छे ? अर्थात्

पयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'चत्तारि णक्खत्ता णेंति' चत्वारि नक्षत्राणि पौषमासं नयन्ति-परिसमापयन्ति 'तं जहा' तद्यथा-'मिगसरं अद्दा पुणव्वसू पुस्सो' मृगशिर आर्द्रापुनर्वसुः पुष्यः तदेतानि चत्वारि नक्षत्राणि मिलित्वा पौषमासं परिसमापयन्ति, तत्र कानि नक्षत्राणि कियन्ति दिनानि परिसमापयन्ति तत्राह-'मिगसिरं' इत्यादि, 'मिगसिरं चउद्दसराइंदियाइंणेइ' मृगशिरोनक्षत्रं पौषमासस्य प्राथमिकानि चतुर्दश-रात्रिदिवं नयति-परिसमापयति, 'अद्दा अट्ठणेइ' आर्द्रानक्षत्रं पौषमासस्य अष्टौ रात्रिदिवं नयति-परिसमापयति, 'पुणव्वसू सत्तराइं दियाइं' पुनर्वसुनक्षत्रं पौषमासस्य तृतीयानि सप्त

नक्षत्र होते हैं ? अर्थात् अपने अस्त होने रूप समय के द्वारा कौन २से नक्षत्र इस मास को समाप्त करते हैं ? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! चत्तारि णक्खत्ता णेंति' हे गौतम ! इस मास को चार नक्षत्र अपने अस्त होने रूप समयद्वारा समाप्त करते हैं-'तं जहा' उनके नाम इस प्रकार से हैं-'मिग-सिरं, अद्दा, पुणव्वसू, पुस्सो' मृगशिर, आर्द्रा, पुनर्वसु, और पुष्य इन नक्षत्रों में से कौन नक्षत्र पौषमास के कितनी अहोरात्रों को समाप्त करते हैं-अर्थात् इन चार नक्षत्रों में से कौन२ नक्षत्र पौषमास के ३० दिनों में से कितने दिनों तक उदित रह कर अस्त हो जाते हैं ? अब इस बात का विचार करते हुए प्रभु गौतमस्वामी से कहते हैं-'मिगसिरं चउद्दसराइं दियाइं णेंति' मृगशिर नक्षत्र पौषमास के १४ अहोरातों को समाप्त करते हैं-अर्थात् मृगशिरा नक्षत्र पौष मास के प्रथम १४ दिनों तक उदित रहता है फिर वह अस्त हो जाता है 'अद्दा अट्ठ णेइ' आर्द्रानक्षत्र पौषमास के ८ दिनों को परिसमाप्त करता है 'पुणव्वसु सत्त राइंदियाइं' पुनर्वसु नक्षत्र पौषमास के सात दिन रातों को समाप्त करता है 'पुस्सो एगं राइं दियं णेइ' और पुष्य नक्षत्र एक रात दिन को समाप्त करता है

પોતાના અસ્ત થવા રૂપ સમયની દ્વારા કયા કયા નક્ષત્ર આ માસને સમાપ્ત કરે છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! चत्तारि णक्खत्ता णेंति' હે ગૌતમ ! આ માસને ચાર નક્ષત્ર પોતાના અસ્ત થવા રૂપ સમય દ્વારા સમાપ્ત કરે છે-'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-'मिगसिरं, अद्दा, पुणव्वसु, पुस्सो' મૃગશિર આર્દ્રા, પુનર્વસુ અને પુષ્પ આ નક્ષત્રોમાંથી કયા નક્ષત્ર પોષમાસની કેટલી અહોરાત્રિઓને સમાપ્ત કરે છે-અર્થાત્ આ ચાર નક્ષત્રોમાંથી કયા કયા નક્ષત્ર પોષમાસના ૩૦ દિવસોમાંથી કેટલા દિવસો સુધી ઉદિત રહીને અસ્ત થઈ જાય છે ? હવે આ વાતનો વિચાર કરતા થકા પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે-'मिगसिरं चउद्दसराइंदियाइं णेंति' મૃગશિર નક્ષત્ર પોષમાસની ૧૪ અહોરાતોને સમાપ્ત કરે છે-અર્થાત્ મૃગશિર નક્ષત્ર પોષમાસનાં પ્રથમ ૧૪ દિવસો સુધી ઉદિત રહે છે પછી તે અસ્ત થઈ જાય છે. 'अद्दा अट्ठ णेइ' આર્દ્રા નક્ષત્ર પોષમાસના આઠ દિવસોને પરિસમાપ્ત કરે છે. 'पुणव्वसु सत्तराइंदियाइं' પુનર્વસુ નક્ષત્ર પોષમાસના સાત દિવસ-

रात्रिंदिवं नयति, 'पुस्सो एगं राइंदियं णेइ' पुष्यनक्षत्रं पौषमासस्य चरममेकं रात्रिंदिवं नयति-परिसमापयति तदेवं मिलित्वा चत्वारि अपि नक्षत्राणि हेमन्त कालस्य द्वितीयं पौषमासं परिसमापयन्ति इति । 'तयाणं चउव्वीसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' तदा पौषमासस्य चरमदिवसे खलु चतुर्विंशत्यङ्गुलपौरुष्या-चतुर्विंशत्यङ्गुलाधिकया पौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते-अनुपरावर्तते, एतदेव दर्शयति-'तस्स णं' इत्यादि, 'तस्स णं, मासस्स जे से चरमदिवसे' तस्य खलु पौषमासस्य योऽसौ चरम दिवसः पर्यन्त दिनम्, 'तंसि च णं दिवसंसि लेहट्ठाइं चत्तारि पयाइं पोरिसी भवइ' तस्मिंश्च खलु चरमे दिवसे रेखास्थानि तत्र रेखा पादपर्यन्तवर्त्तिनी सीमा तत्स्थानि चत्वारि पदानि पौरुषी भवति परिपूर्णानि चत्वारि पदानि पौरुषी भवतीत्यर्थः ॥

अथ तृतीयं पृच्छति-हेमंताणं' इत्यादि, 'हेमंताणं भंते ! तच्चं मासं कइणक्खत्ता णेंति' हेमन्तानां हेमन्तकालस्य भदन्त ! तृतीयं माघमासं कति-कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि नयन्ति स्वास्तं गमनेन मासं परिसमापयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि,

---

इस तरह ये चार नक्षत्र मिल कर हेमन्त काल के द्वितीय मास- पौष मास को क्षपित करते हैं । 'तयाणं चउव्वीसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' इस पौषमास के अन्तिम दिवस में चौबीस अंगुल अधिक पौरुषीरूप छाया से युक्त हुआ सूर्य परिभ्रमण करता है । यही बात-'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि लेहट्ठाइं चत्तारि पयाइं पोरिसी भवइ' इस सूत्रद्वारा सूत्रकार ने पुष्टकी है-पाद पर्यन्त वर्तिनी सीमा का नाम रेखा है-इसमें रहे हुए चार पादों प्रमाण पौरुषी है-अर्थात् इस मास के अन्तिम दिन परिपूर्ण चार पाद प्रमाण पौरुषी होती है ।

'हेमंताणं भंते ! तच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेति' हे भदन्त ! हेमन्तकाल का जो तृतीयमास माघमास है उसे कितने नक्षत्र अपने अस्तगमन द्वारा क्षपित करते

રાતોને સમાપ્ત કરે છે. આ રીતે આ ચાર નક્ષત્ર મળીને હેમન્તકાળના બીજા માસ-પોષમાસને ક્ષપિત (પુરૂં) કરે છે.

'तयाणं चउव्वीसगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' આ પોષમાસના અન્તિમ દિવસે ચોવીસ આંગળ અધિક પૌરૂષીરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આજ વાત-'तस्सणं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि लेहट्ठाइं चत्तारि पयाइं पोरिसी भवइ' આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે પુષ્ટ કરી છે-'પાદ પર્યન્તવર્ત્તિની' સીમાનું નામ રેખા છે-આમાં રહેલા ચાર પાદ પ્રમાણ પૌરૂષી છે-અર્થાત્ આ માસના અંતિમ દિવસે પરિપૂર્ણ ચાર પાદ પ્રમાણ પૌરૂષી હોય છે.

'हेमंताणं भंते ! तच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेति' હે ભદન્ત ! હેમન્તકાળનો જે ત્રીજો માઘ માસ છે તેને કેટલા નક્ષત્ર પોતાના અસ્તગમન દ્વારા ક્ષપિત કરે છે? સમાપ્ત કરે છે?

'गोयमा' हे गौतम ! 'तिण्णि पुस्सो असिलेसा महा' पुष्योऽश्लेषा मघा एतानि त्रीणि नक्षत्राणि मासं परिसमापयन्ति, तत्र 'पुस्सो चउद्दस राइं दियाइं णेइ' पुष्यनक्षत्रं चतुर्दश रात्रिंदिवं माघमासस्य प्राथमिकानि नयति-परिसमापयति 'असिलेसा पण्णरस' अश्लेषा-नक्षत्रं माघमासस्य द्वितीयानि पञ्चदश रात्रिंदिवं नयति परिसमापयति 'महा एक्कं' मघानक्षत्रं माघमासस्य चरममेकं रात्रिंदिवं परिसमापयति, तदेवं मिलित्वा एतानि नक्षत्राणि माघमासं परिसमापयतीति । 'तयाणं वीसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' तदा माघमासस्य चरमदिवसे विंशत्यङ्गुलपौरुष्या-विंशत्यङ्गुलाधिकपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते, एत-देव दर्शयति-'तस्स णं मासस्स' इत्यादि, 'तस्सणं मासस्स जे से चरिमे दिवसे' तस्य खलु माघमासस्य योऽसौ चरमो दिवसः-पर्यन्त दिनम् 'तंसि च णं दिवसंसि तिण्णि पयाइं अट्ठं-गुलाइं पोरिसी भवइ' तस्मिंश्च खलु चरमे दिवसे त्रीणि पदानि अष्टौ चाङ्गुलानि पौरुषी भवतीति । अथ चतुर्थं पृच्छति-'हेमंताणं' इत्यादि, 'हेमंताणं भंते ! चउत्थं मासं कइणक्खत्ता

हैं ? समाप्त करते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! तिण्णि पुस्सो-असिलेसा, महा' हे गौतम ! तीन नक्षत्र माघ मास के परिसमापक होते हैं ये तीन नक्षत्र पुष्य, अश्लेषा और मघा है, इनमे 'पुस्सो चउद्दसराइंदियाइं णेइ' पुष्य नक्षत्र माघ मास के १४ दिनों को क्षपित करते हैं 'असिलेसा पण्णरस' अश्लेषा नक्षत्र माघमास के १५ दिनों को समाप्त करते हैं 'महा एक्कं' और मघा नक्षत्र माघमास के एक दिन रात को समाप्त करता है। इस प्रकार से ये नक्षत्र माघमास के परिसमापक होते हैं। 'तयाणं वीसंगुल पोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' इस माघ मास के अन्त के दिन बीस अंगुल अधिक पौरू-पौरूषी छाया से युक्त हुआ सूर्य परिभ्रमण करता है इसी बात की पुष्टि 'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि तिण्णि पयाइं अट्ठंगुलाइं पोरिसी भवई' सूत्रकार ने इस सूत्र द्वारा की है अर्थात् इस मास के अन्त के दिन आठ

આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! तिण्णि पुस्सो असिलेसा महा' હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર માહ માસના પરિસમાપક હોય છે આ ત્રણ નક્ષત્ર પુષ્પ, અશ્લેષા અને મઘા છે એમાં 'पुस्सो चउद्दस राइं दियाइं णेइ' પુષ્ય નક્ષત્ર માહ માસના ૧૪ દિવસોને સમાપ્ત કરે છે 'असिलेसा पण्णरस' અશ્લેષા નક્ષત્ર માહમાસના ૧૫ દિવસોને સમાપ્ત કરે છે. 'महा एक्कं' અને મઘા નક્ષત્ર મહામાસના ૧ દિવસ-રાતને સમાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારે આ ત્રણે નક્ષત્ર મહામાસના પરિસમાપક હોય છે 'तयाणं वीसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' આ માહમાસના છેલ્લા દિવસે ૨૦ આંગળ અધિક પૌરૂષીરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આજ હકીકતનું સમર્થન 'तस्सणं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि तिण्णि पयाइं अट्ठंगुलाइं पोरिसी भवइ' સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા કરેલું છે. અર્થાત્ આ માસના અન્તિમ દિવસે આઠ આંગળ અધિક ત્રિપદી

णेंति' हेमन्तानां हेमन्तकालस्य भदन्त ! चतुर्थं फाल्गुनलक्षणं मासं कति-कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि नयन्ति स्वास्तं गमनेन मासं परिसमापयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तिण्णि णक्खत्ता णेंति' त्रीणि नक्षत्राणि फाल्गुनमासं नयन्ति-प्ररिसमापयन्ति, कानि तानि तत्राह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'महा पुव्वा फग्गुणी उत्तराफग्गुणी' मघा पूर्वाफल्गुनी उत्तराफल्गुनी, तत्र-'महाचउद्दसराइंदियाइं णेइ' मघानक्षत्रं चतुर्दश रात्रिदिवं नयति-परिसमापयति 'पुव्वा फल्गुणी पण्णरसराइंदियाइं णेइ' पूर्वाफल्गुनी नक्षत्रं फाल्गुनमासस्य पञ्चदश रात्रिदिवं नयति-परिसमापयति 'उत्तराफग्गुणी एगं राइं दियं णेइ' उत्तरा फाल्गुनी नक्षत्रं फाल्गुनमासस्य चरममेकं रात्रिंदिवं नयति-परिसमापयति, तदेवं मिलित्वा एतानि त्रीणि नक्षत्राणि हेमन्तकालस्य चतुर्थं फाल्गुनमासं परिसमापयन्तीति । 'तयाणं सोलसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' तदा खलु चरमदिवसे षोडशाङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते-अनुपरावर्तते, एतदेव

अंगुल अधिक त्रिपदा पौरूषी होती है । 'हेमंताणं भंते ! चउत्थं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' हे भदन्त ! हेमन्तकाल के चतुर्थमास रूप फाल्गुनमास को कितने नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! तिण्णि णक्खत्ता णेंति' हे गौतम ! तीन नक्षत्र फाल्गुन मास को समाप्त करते हैं-'तं जहा' वे नक्षत्र ये हैं 'महा, पुव्वाफग्गुणी, उत्तराफग्गुणी' मघा, पूर्वाफाल्गुनी और उत्तरा फाल्गुनी इनमें 'महा चउद्दस राइंदियाइं णेइ' मघा जो नक्षत्र है वह फाल्गुनमास के १४ अहोरातों को समाप्त करता है 'पुव्वा फग्गुणी पण्णरसराइं दियाइं' पूर्वा फाल्गुनी १५ अहोरातों को समाप्त करता है और 'उत्तराफग्गुणी एगं राइंदियं णेइ' उत्तराफाल्गुनी एक दिनरात को समाप्त करता है इस तरह ये तीन नक्षत्र मिल कर हेमन्तकाल के फाल्गुनमास को समाप्त करते हैं । 'तयाणं सोलसंगुल पोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' इस फाल्गुन मास के अन्तिम दिन में सोलह अंगुल अधिक पौरुषी रूप छाया से युक्त हुआ सूर्य परिभ्रमण

પૌરૂષી હોય છે. 'हेमंताणं भंते ! चउत्थं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' હે ભદન્ત ! હેમન્તકાળના ચોથા માસ રૂપ ફાલ્ગુનમાસને કેટલાં નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! तिण्णि णक्खत्ता णेंति' હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર ફાલ્ગુનમાસને સમાપ્ત કરે છે-'तं जहा' તે નક્ષત્ર આ પ્રમાણે છે 'महा, पुव्वाफग्गुणी, उत्तराफग्गुणी' મઘા પૂર્વાફાલ્ગુની અને ઉત્તરાફાલ્ગુની એમાં 'महा चउद्दस राइंदियाइं णेइ' મઘા જે નક્ષત્ર છે તે ફાગણમાસના ૧૪ દિવસ-રાતોને સમાપ્ત કરે છે 'पुव्वाफग्गुणी पण्णरस राइंदियाइं' પૂર્વાફાલ્ગુની ૧૫ અહોરાતોને સમાપ્ત કરે છે અને 'उत्तराफग्गुणी एगं राइंदियं णेइ' ઉત્તરાફાલ્ગુની એક દિવસરાતને સમાપ્ત કરે છે આ રીતે ત્રણ નક્ષત્ર મળીને હેમન્તકાળના ફાગણમાસને સમાપ્ત કરે છે. 'तयाणं सोलसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' આ

दर्शयति-'तस्सणं मासस्स जे से चरमे दिवसे' तस्य खलु मासस्य योऽसौ चरमो दिवसः 'तंसि च णं दिवसंसि' तस्मिश्च खलु चरमे दिवसे 'तिण्णि पयाइं चत्तारि अंगुलाइं पोरिसी भवइ' त्रीणि पदानि चत्वारि चाङ्गुलानि पौरुषी भवतीति गतो हेमन्तकालः ॥

अथानन्तरं ग्रीष्मं पृच्छति-'गिम्हाणं भंते ! पढमं' इत्यादि, 'गिम्हाणं भंते ! पढमं मासं कइणक्खत्ता णेंति' ग्रीष्माणां ग्रीष्मकालस्य खलु भदन्त ! प्रथमं चैत्रलक्षणं मासं कति-कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि नयन्ति स्वास्तं गमनेन-परिसमापयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तिण्णि णक्खत्ता णेंति' त्रीणि नक्षत्राणि ग्रीष्म-कालस्य प्रथमं मासं नयन्ति-परिसमापयन्ति 'तं जहा' तद्यथा-'उत्तरा फग्गुणी हत्थो चित्ता' उत्तराफाल्गुनी हस्तश्चित्रा च, तत्र 'उत्तराफग्गुणी चउद्दस राइंदियाइं णेइ' उत्तरा-फाल्गुनी नक्षत्रं ग्रीष्मकालिकप्रथमचैत्रमासस्य प्राथमिकानि चतुर्दश रात्रिंदिवं नयति-स्वास्तं गमेन परिसमापयति, 'हत्थो पण्णरस राइंदियाइं णेइ' हस्तनक्षत्रम्, चैत्रमासस्य

करता है। यही बात 'तस्स णं मासस्स जे से चरमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि तिण्णि पयाइं चतारि अंगुलाइं पोरिसी भवइ' इस सूत्र द्वारा स्पष्ट की गई है कि फाल्गुन मास के अन्तिमदिन चार अंगुल अधिक त्रिपदा पौरुषी होती है।

'गिम्हाणं भंते ! पढमं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' हे भदन्त ! ग्रीष्मकाल के प्रथममास को-चैत्रमास को कितने नक्षत्र समास करते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! तिन्नि णक्खत्ता णेंति' हे गौतम ! तीन नक्षत्र समास करते हैं 'तं जहा' उनके नाम इस प्रकार से हैं-'उत्तराफग्गुणी हत्थो चित्ता' उत्तरा फाल्गुनी, हस्त और चित्रा इनमें 'उत्तरा फग्गुणी चउद्दसराइंदियाइं णेइ' उत्तरा फाल्गुनी नक्षत्र ग्रीष्म काल के प्रथम मास चैत्रमास के चौदह अहोरातों को समास करता है 'हत्थो पण्णरस राइंदियाइं णेइ' हस्त नक्षत्र चैत्रमास के १५

ફાગણમાસના છેલ્લા દિવસે સોળ આંગળ અધિક પૌરૂષીરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આજ વાત 'तस्सणं मासस्स जे से चरमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि तिण्णि पयाइं चत्तारि अंगुलाइं पोरिसी भवइ' એ સૂત્ર દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે ફાગણમાસના અન્તિમ દિવસે ચાર આંગળ અધિક ત્રિપદા પૌરૂષી હોય છે.

'गिम्हाणं भंते ! पढमं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' હે ભદન્ત ! ગ્રીષ્મકાળના પ્રથમ માસને-ચૈત્રમાસને કેટલા નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! तिन्नि णक्खत्ता णेंति' હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે. 'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રકારે છે-'उत्तराफग्गुणी हत्थो चित्ता' ઉત્તરાફાલ્ગુની હસ્ત અને ચિત્રા એમાં 'उतराफग्गुणी चउद्दसराइंदियाइं णेइ' ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્ર ગ્રીષ્મકાળના પ્રથમ માસ ચૈત્રમાસની ચૌદ અહોરાતોને સમાપ્ત કરે છે. 'हत्थो पण्णरस राइंदियाइं णेइ' હસ્ત નક્ષત્ર ચૈત્ર માસની ૧૫ અહોરાત્રિઓને સમાપ્ત કરે છે 'चित्ता एगं राइंदियं णेइ' અને ચિત્રા નક્ષત્ર ચૈત્રમાસના

माध्यमिकानि पञ्चदश रात्रिंदिवं नयति-परिसमापयति 'चित्ता एगं राइंदियं णेइ' चित्रा-नक्षत्रं चैत्रमासस्य चरममेकं रात्रिंदिवं नयति-परिसमापयति चित्रानक्षत्रेण परिसमापनकारणादेव अस्य मासस्य चैत्रमिति नाम भवति, 'तयाणं दुवालसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' चैत्रमासे खलु द्वादशाङ्गुलाधिकया-द्वादशाङ्गुलाभिकपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते-अनुपरावर्तते। एतदेव दर्शयति-'तस्स णं मासस्स' इत्यादि, 'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे' तस्य खलु चैत्रमासस्य योऽसौ चरमो दिवसः-पर्यन्तदिनम् 'तंसि च णं दिवसंसि लेहट्ठाइं तिण्णि पयाइं पोरिसी भवइ' तस्मिन्न खलु चैत्रमासस्य चरमदिवसे रेखास्थानि रेखापादपर्यन्तवर्तिनी सीमा तत्स्थानि त्रीणि पदानि पौरुषी भवन्ति इति।

द्वितीयं मासं पृच्छति-'गिम्हाणं' इत्यादि, 'गिम्हाणं भंते! दोच्चं मासं कति णक्खत्ता णेंति' ग्रीष्माणां ग्रीष्मकालस्य भदन्त! द्वितीयमासं कति नक्षत्राणि-कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि नयन्ति स्वास्तंगमनेन परिसमापयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि,

अहोरातों को समाप्त करता है 'चित्ता एगं राइंदियं णेइ' एवं चित्रा नक्षत्र चैत्रमास के एक दिनरात को समाप्त करता है यह चित्रा नक्षत्र के द्वारा समाप्त किया जाता है इसी कारण इस मास का नाम चैत्र मास हुआ है 'तयाणं दुवालसंगुल पोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' इस चैत्रमास का जो अन्तिम दिवस होता है उस दिवस में १२ अंगुल अधिक पौरुषी छाया से युक्त हुआ सूर्य परिभ्रमण करता है इसी बात को 'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि लेहट्ठाइं तिण्णि पयाइं पोरिसी भवइ' इस सूत्र द्वारा विशदरूप से स्पष्ट किया गया है-कि इस चैत्रमास का जो अन्तिम दिवस होता है उस दिन परिपूर्ण तीन पद वाली पौरुषी होती है।

'गिम्हाणं भंते! दोच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' हे भदन्त! ग्रीष्मकाल जो द्वितीय मास वैशाख मास है उसे कितने नक्षत्र समाप्त करते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! तिण्णि णक्खत्ता णेंति' हे गौतम! ग्रीष्मकाल

એક દિવસરાતને સમાપ્ત કરે છે. આ ચિત્રા નક્ષત્ર દ્વારા સમાપ્ત થતું હોવાના કારણે આ માસને ચૈત્રમાસનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. 'तयाणं दुवालसंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' આ ચૈત્રમાસનો જે અંતિમ દિવસ હોય છે તે દિવસે ૧૨ આંગળ અધિક પૌરૂષીરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આજ હકીકતને 'तस्सणं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवससि लेहट्ठाइं तिण्णि पयाइं पोरिसी भवइ' આ સૂત્ર દ્વારા વિશદ રૂપથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે-આ ચૈત્રમાસનો છેલ્લો દિવસ હોય છે તે દિવસે પરિપૂર્ણ ત્રણ પદવાળી પૌરૂષી હોય છે 'गिम्हाणं भंते! दोच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' હે ભદન્ત! ગ્રીષ્મકાળનો જે બીજો માસ વૈશાખ છે તેને કેટલાં નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! तिण्जि णक्खत्ता णेंति' હે

'गोयमा' हे गौतम ! 'तिण्णि णक्खत्ता णेंति' त्रीणि नक्षत्राणि नयन्ति परिसमापयन्ति, तानि कानि त्रीणि नक्षत्राणि तत्राह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'चित्ता साई विसाहा' चित्रा स्वाती विशाखा, 'चित्ता चउदस राइंदियाइं णेइ' चित्रानक्षत्रं ग्रीष्मकालिकद्वितीयस्य वैशाखमासस्य प्राथमिकानि चतुर्दश रात्रिंदिवं नयति-परिसमापयति 'साई पण्णरस राइं दियाइं णेइ' स्वाती नक्षत्रं वैशाखमासस्य माध्यमिकानि पञ्चदशरात्रिंदिवं नयति परिसमापयति 'विसाहा एगं राइं दिवं णेइ' विशाखानक्षत्रं वैशाखमासस्य चरममेकं रात्रिंदिवं नयति-परिसमापयति तदेतानि त्रीणि चित्रा स्वाती विशाखानक्षत्राणि मिलित्वा वैशाखमासं परिसमापयन्ति अतएव विशाखया परिसमापना दस्य मासस्य वैशाख इति नाम भवति। 'तयाणं अट्ठंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' तदा वैशाखमासे खलु अष्टाङ्गुलपौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते-अनुपरावर्तते इत्यर्थः । एतदेव दर्शयति-'तस्स णं मासस्स' इत्यादि, 'तस्स णं मासस्स जे से चरिये दिवसे' तस्य खलु वैशाखमासस्य योऽसौ चरमः

के द्वितीय मास वैशाख मास को तीन नक्षत्र समाप्त करते हैं 'तं जहा' उन नक्षत्रों के नाम इस प्रकार से हैं-'चित्ता, साई, विसाहा' चित्रा, स्वाति और विशाखा, इसमें 'चित्ता चउद्दस राइंदियाइं णेइ' चित्रा नक्षत्र ग्रीष्मकाल के वैशाख मास के प्राथमिक १४ रातदिनों को समाप्त करता है 'साई पण्णरस राइंदियाइं णेइ' स्वाति नक्षत्र वैशाख मास के माध्यमिक १५ दिनों को समाप्त करता है 'विसाहा एगं राइंदिवं णेइ' और विशाखा नक्षत्र अन्त के एक दिनरात को समाप्त करता है इस तरह से ये तीन नक्षत्र मिलकर वैशाखमास को समाप्त करते हैं, विशाखा नक्षत्र द्वारा अन्त में परिसमाप्त होने के कारण इस मास का नाम वैशाख ऐसा हुआ है। 'तयाणं अट्ठंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' वैशाखमास के अन्तिम दिन में आठ अंगुल अधिक पौरुषीरूप छाया से युक्त हुआ सूर्य परिभ्रमण करता है इसी अभिप्रायसे सूत्रकारने 'तस्स णं मास-

ગૌતમ ! ગ્રીષ્મકાળના બીજા માસ વૈશાખમાસને ત્રણ નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે 'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-'चित्ता साई विसाहा' ચિત્રા સ્વાતિ અને વિશાખા, એમાં 'चित्ता चउद्दस राइंदियाइं णेइ' ચિત્રા નક્ષત્ર ગ્રીષ્મકાળના વૈશાખમાસના પ્રાથમિક ૧૪ રાતદિવસોને સમાપ્ત કરે છે. 'साई पण्णरस राइंदियाइं णेइ' સ્વાતિ નક્ષત્ર વૈશાખના માધ્યમિક ૧૫ દિવસોને સમાપ્ત કરે છે. 'विसाहा एगं राइं दिवं णेइ' અને વિશાખાના નક્ષત્ર અન્તના એક દિવસરાતને સમાપ્ત કરે છે. આ રીતે આ ત્રણ નક્ષત્ર મળીને વૈશાખમાસને પરિસમાપ્ત કરે છે, વિશાખા નક્ષત્ર દ્વારા અન્તમાં પરિસમાપ્ત હોવાના કારણે આ માસનું નામ વૈશાખ એ પ્રમાણે થયું છે. 'तयाणं अट्ठंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' વૈશાખમાસના અન્તિમ દિવસે આઠ આંગળ અધિક પૌરૂષીરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે, આ અભિપ્રાયથી જ સૂત્રકારે 'तस्स णं मासस्स जे से

पर्यन्तवर्त्ती दिवसः 'तंसि चणं दिवसंसि दोपयाइं अट्ठंगुलाइं पोरिसी भवइ' तस्मिंश्च खलु दिवसे द्वे पदेऽष्टाङ्गुलानि पौरुषी भवतीति । 'गिम्हाणं भंते ! तच्चं कति णक्खत्ता णेंति' ग्रीष्माणां ग्रीष्मकालस्य भदन्त ! तृतीयं ज्येष्ठलक्षणं मासं कति-कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि नयन्ति स्वास्तं गमनेन परिसमापयन्ति इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'चत्तारि णक्खत्ता णेंति' चत्वारि-चतुःसंख्यकानि नक्षत्राणि ग्रीष्मकाल तृतीयमासं परिसमापयन्ति तानि कानि चत्वारि नक्षत्राणि तत्राह-'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा 'विसाहा अणुराहा जेट्ठामूलो' विशाखा अनुराधाज्येष्ठामूलश्च एतानि चत्वारि नक्षत्राणि मिलित्वा ज्येष्ठमासं परिसमापयन्ति 'विसाहा चउद्दस राइंदियाइं' तत्र विशाखा नक्षत्रं ज्येष्ठमासस्य प्राथमिकानि चतुर्दश रात्रिंदिवं नयति-परिसमापयति 'अणुराहा अट्ठराइंदियाइं णेइ' अनुराधानक्षत्रं ज्येष्ठमाससम्बन्धिनोऽष्टौ रात्रिंदिवं नयति-परिसमापयति 'जेट्ठा सत्त-राइंदियाइं णेइ' ज्येष्ठानक्षत्रं ज्येष्ठमासस्य सप्त रात्रिंदिवं नयति-परिसमापयति, तदेतानि,

स्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि दो पयाइं अट्ठंगुलाइं पोरिसी भवइ। उस मास का जो अन्त का दिवस है उस अन्तिम दिवस में अष्ट अंगुल अधिक द्विपदा पौरुषी होती है ऐसा कहा है ।

'गिम्हा णं भंते ! तच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' हे भदन्त ! ग्रीष्मकाल के तृतीय मास को-ज्येष्ठ मास को कितने नक्षत्र परिसमाप्त करते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! चत्तारि णक्खत्ता णेंति' हे गौतम ! चार नक्षत्र ज्येष्ठ मास को परिसमाप्त करते हैं 'तं जहा' उन नक्षत्रों के नाम इस प्रकार से हैं 'विसाहा, अणुराहा, जेट्ठा, मूलो,' विशाखा, अनुराधा ज्येष्ठा और मूल, इनमें 'विसाहा चउद्दस राइं दियाइं' विशाखा जो नक्षत्र है वह ज्येष्ठमास के प्राथमिक १४ दिन रातों को समाप्त करता है, 'अणुराहा अट्ठराइं दियाइं णेइ' अनुराधा नक्षत्र ज्येष्ठमास के माध्यमिक आठ दिन रातों को समाप्त करता है, 'जेट्ठा सत्तराइं दियाइं णेइ' ज्येष्ठा नक्षत्र सात दिन रातों को समाप्त करता है 'मूलो

चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवससि दो पयाइं अट्ठंगुलाइं पोरिसी भवइ' ते मासनो જે છેલ્લો દિવસ છે તે છેલ્લા દિવસે આઠ આંગળ અધિક દ્વિપદા પૌરૂષી હોય છે એ પ્રમાણે કહેલ છે.

'गिम्हा णं भंते ! तच्चं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' હે ભદન્ત ! ગ્રીષ્મકાળના તૃતીય-માસને-જેઠને-કેટલા નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! चत्तारि णक्खत्ता णेंति' હે ગૌતમ ! ચાર નક્ષત્ર જેઠમાસને પરિસમાપ્ત કરે છે 'तं जहा' તે નક્ષત્રોના નામ આ પ્રમાણે છે-'विसाहा अणुराहा, जेट्ठा, मूलो' વિશાખા અનુરાધા જ્યેષ્ઠા અને મૂળ, આમાં 'विसाहा चउद्दस राइंदियाइं' વિશાખા જે નક્ષત્ર છે તે જેઠમાસના પ્રાથમિક ૧૪ દિવસરાતોને સમાપ્ત કરે છે. 'अणुराहा अट्ठराइंदियाइं णेइ' અનુરાધા નક્ષત્ર જ્યેષ્ઠ માસના માધ્યમિક આઠ દિવસ રાતોને સમાપ્ત કરે છે. 'जेट्ठा सत्तराइंदियाइं णेइ'

चत्वारि विशाखाऽनुराधा ज्येष्ठा मूलनक्षत्राणि मिलित्वा ज्येष्ठमासं परिसमापयन्तीति। 'तयाणं चउरंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' तदा ज्येष्ठमासे खलु चतुरङ्गुल-पौरुष्या छायया सूर्योऽनुपर्यटति एतदेव दर्शयति-'तस्सणं' इत्यादि, 'तस्सणं मासस्स जे से चरिमे दिवसे' तस्य खलु ज्येष्ठमासस्य योऽसौ चरमः पर्यन्तवर्त्ति दिवसः 'तंसि च णं दिवसंसि दोपयाइं चत्तारि य अंगुलाइं पोरिसी भवइ' तस्मिंश्च खलु दिवसे द्वे पदे चत्वारि चाङ्गुलानि पौरुषी भवतीति।

अथ चतुर्थं पृच्छति-'गिम्हाणं' इत्यादि, 'गिम्हाणं भंते! चउत्थं मासं कइणक्खत्ता णेंति' ग्रीष्माणां ग्रीष्मकालस्य भदन्त! चतुर्थं माषाढमासं कति-कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि नयन्ति स्वास्तं गमनेन परिसमापयन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम!

एगं राइंदियं णेइ' मूल नक्षत्र ज्येष्ठमास के अन्त के एक रातदिन को समाप्त करता हैं। इस तरह से ये विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा और मूल नक्षत्र ज्येष्ठ मास के परिसमापक कहे गये हैं 'तया णं चउरंगुलपोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' इस ज्येष्ठ मास के अन्तिम दिन में चार अंगुल अधिक पौरुषी से युक्त हुआ सूर्य परिभ्रमण करता है। इसी बात को 'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि दो पयाइं चत्तारि य अंगुलाइं पोरिसी भवइ' प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने यह सूत्र कहा है, इसमें इस बात का पोषण किया है कि ज्येष्ठ मास अन्त के दिन में पौरुषी का प्रमाण चार अंगुल अधिक दो पद रूप होता है।

'गिम्हा णं भंते! चउत्थं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' हे भदन्त! ग्रीष्मकाल का जो चतुर्थमास आषाढमास है उसे कितने नक्षत्र अपने उदय के अस्तंगमन द्वारा परिसमाप्त करते हैं? तो इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! तिण्णि

જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર સાત દિવસ રાતોને સમાપ્ત કરે છે. 'मूलो एगं राइंदियं णेइ' મૂલ નક્ષત્ર જ્યેષ્ઠમાસના છેલ્લા એક દિવસ રાતને સમાપ્ત કરે છે. આ રીતે, આ વિશાખા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા અને મૂલ નક્ષત્ર જ્યેષ્ઠમાસના પરિસમાપક કહેવામાં આવ્યા છે-'तयाणं चउरंगुल-पोरिसीए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' આ જેઠમાસના અન્તિમ દિવસે ચાર આંગળ અધિક પૌરૂષીથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આજ વસ્તુને 'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि दो पयाइं चत्तारिय अंगुलाइं पोरिसी भवइ' પ્રકટ કરવાના આશયે સૂત્રકારે પ્રસ્તુત સૂત્ર કહેલ છે જેમાં એ હકીકતની પુષ્ટી કરવામાં આવી છે કે જ્યેષ્ઠમાસના અન્તિમ દિવસે પૌરૂષીનું પ્રમાણ ચાર આંગળ અધિક બે પદ રૂપ હોય છે,

'गिम्हाणं भंते! चउत्थं मासं कइ णक्खत्ता णेंति' હે ભદન્ત! ગ્રીષ્મકાળનો ચતુર્થ-માસ જે અષાઢમાસ છે તેને કેટલા નક્ષત્ર પોતાના ઉદયના અસ્તગમન દ્વારા પરિસમાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! तिण्णि णक्खत्ता णेंति' હે ગૌતમ!

तिण्णि णक्खत्ता णेंति' त्रीणि नक्षत्राणि आषाढमासं नयन्ति परिसमापयन्ति, तानि कानि त्रीणि नक्षत्राणि यानि ग्रीष्मकालिकचतुर्थं मासं परिसमापयन्ति तत्राह- 'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा-'मूलो पुव्वासाढा उत्तरासाढा' मूलः पूर्वाषाढा उत्तराषाढा च, इत्येतानि त्रीणि मूल पूर्वाषाढा उत्तराषाढा लक्षणानि नक्षत्राणि चतुर्थंमासं परिसमापयन्ति, तत्र 'मूलो चउद्दस राइंदियाइं णेइ' मूलनक्षत्रं चतुर्दशरात्रिदिवं नयति- परिसमापयति 'पुव्वासाढा पण्णरस राइंदियाइं णेइ' पूर्वाषाढा नक्षत्र मापाढमासस्य माध्यमिकानि पञ्चदशरात्रिदिवं नयति-परिसमापयति 'उत्तरासाढा एगं राइंदियं णेइ' उत्तराषाढा नक्षत्रमाषाढमासस्य चरममेकं रात्रिदिवं नयति-परिसमापयति, एतानि ग्रीष्मकालिक चत्वारि अपि सूत्राणि सरलान्येव प्रायः पूर्व पूर्वसूत्रानुसारित्वात् केवल मापाढमासे यद्वैलक्षण्यं तदस्त्ययमेव दर्शयितुमाह-'तयाणं' इत्यादि, 'तयाणं वट्टाए समचउरंससंठाणसंठियाए णग्गोहपरिमंडलाए सकायमणुरंगियाए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' तदा आषाढमासे खलु वृत्तया समचतुरस्रसंस्थानसंस्थितया न्यग्रोधपरिमण्डलया स्वकायमनुरंगिन्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते, अयं भावः तस्मिन् आषाढ-

---

णक्खत्ता णेंति' हे गौतम ! आषाढ मासको तीन नक्षत्र अपने उदय के अस्तंगमन द्वारा परिसमाप्त करता है 'तं जहा' उन नक्षत्रों के नाम इस प्रकार से हैं 'मूलो, पुव्वासाढा, उत्तरासाढा' मूल नक्षत्र, पूर्वाषाढा नक्षत्र और उत्तराषाढा नक्षत्र, इनमें 'मूलो चउदसराइंदियाइं णेइ' मूल जो नक्षत्र है वह आषाढमास के प्राथमिक १४ रात्रि दिवसों को अपने उदय के अस्तंगमन द्वारा परिसमाप्त करता है 'पुव्वासाढा पण्णरस राइंदियाइं णेइ' पूर्वाषाढा नक्षत्र आषाढमास के माध्यमिक १५ रात्रि दिनों को परिसमाप्त करता है और 'उत्तरासाढा एगं राइंदियाइं णेइ' उत्तराषाढा नक्षत्र आषाढ मास के अन्त के एक दिनरात को परिसमाप्त करता है। इस प्रकार से ये तीन नक्षत्र आषाढमास के तीस दिनरातों को समाप्त करते हैं। आषाढमास के अन्त के दिन में 'तयाणं समचउरंस संठाणसंठियाए णग्गोहपरिमंडलाए सकायमणुरंगियाए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ' समचतुरस्र

અષાઢમાસને ત્રણ નક્ષત્ર પોતાના ઉદયના અસ્તગમન દ્વારા પરિસમાપ્ત કરે છે, 'तं जहा' તે નક્ષત્રોના નામ આ પ્રમાણે છે-'मूलो पुव्वासाढा, उत्तरासाढा' મૂલ નક્ષત્ર પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર, એમાં 'मूलो चउद्दस राइंदियाइं णेइ' મૂલ જે નક્ષત્ર છે તે અષાઢ માસના પ્રાથમિક ૧૪ રાત દિવસોને પોતાના ઉદયના અસ્તગમન દ્વારા પરિસમાપ્ત કરે છે. 'पुव्वासाढा पण्णरस राइं दियाइं णेइ' પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર અષાઢમાસના માધ્યમિક ૧૫ રાત દિવસોને પરિસમાપ્ત કરે છે અને 'उत्तरासाढा एगं राइंदियाइं णेइ' ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર અષાઢમાસના છેલ્લા એક દિવસ રાતને સમાપ્ત કરે છે. આ રીતે આ ત્રણ નક્ષત્ર અષાઢ-માસના ત્રીસ દિવસ રાતોને સમાપ્ત કરે છે. અષાઢમાસના અન્તના દિવસે 'तयाणं समचउरंस संठाण संठियाए णग्गोहपरिमंडलाए सकायमणुरंगियाए छायाए सूरिए अणुपरियट्टइ'

मास प्रकाश्यवस्तुनो गोलाकारस्य वृत्तया समचतुरस्र संस्थितस्य प्रकाश्यवस्तुनः समचतुरस्र-संस्थानसंस्थितया न्यग्रोधपरिमण्डलसंस्थानस्य प्रकाश्यवस्तुनो न्यग्रोधपरिमण्डलया उपलक्षणमेतत् शेषसंस्थानसंस्थितस्य प्रकाश्यवस्तुनः शेषसंस्थानसंस्थितया छायया, आषाढमासे हि प्रायः सर्वस्यापि प्रकाश्यस्य वस्तुजातस्य, दिवसस्य चतुर्भागेऽतिक्रान्ते शेषे वा स्व-प्रमाणा छाया भवति, निश्चयतः पुनराषाढमासस्य चरमदिवसे तत्रापि सर्वाभ्यन्तरे वर्त्तमाने सूर्ये ततो यत् प्रकाश्यं वास्तुजातं यादृश संस्थानकं भवति तस्य वस्तुनः छायाऽपि तादृश संस्थानयुतैव जायते अतएव कथितं सूत्रे वृत्तस्य वस्तुनो वृत्तया छायया इत्यादि, एतदेव दर्शयति स्वकायमनुरंगिन्या इत्यादि, स्वस्य-स्वकीयस्य छाया कारणस्य वस्तुजातस्य कायः शरीरं स्वकायः तमनुरज्यते इत्येवंशीला अनुरंगिनी तया स्वकायमनुरंगिन्या छायया सूर्योऽनुपर्यटते प्रतिदिवसं परावर्तते अर्थात् आषाढमासस्य प्राथमिकदिवसादारभ्य प्रतिदिवस

संस्थान से युक्त-गोलाकार वाली-एवं न्यग्रोधपरिमंडलवाली जो प्रकाश्यवस्तु है अथवा और भी कोई संस्थानवाली जो प्रकाश्यवस्तु है उस वस्तु की अनुरूप छाया से युक्त, हुआ सूर्य परिभ्रमण करता हैं, इसका तात्पर्य ऐसा है कि आषाढमास में प्रायः समस्त प्रकाश्य वस्तुओं की छाया दिन के चतुर्थभाग में अथवा अतिक्रान्त हुए शेष भाग में अपने प्रमाणवाली होती है निश्चयनय की अपेक्षा आषाढमास के अन्तिम दिन में उसमें भी जब सूर्य सर्वाभ्यन्तर मंडल में वर्तमान रहता है तब जिस प्रकाश्य वस्तु का जैसा संस्थान होता है उस वस्तु की छाया भी उसी संस्थानवाली होती है इसीलिये सूत्र में ऐसा कहा गया है कि गोल वस्तु की छाया भी गोल ही होती है इत्यादि, यही बात सूत्रकार ने 'सकायमणुरंगियाए' पद द्वारा स्पष्ट की है स्वकाय शब्द से यहां प्रकाश्य वस्तु का शरीर-पिण्ड लिया गया है, उसे अनुरंजित करने वाली जो छाया है वह स्वकाय अनुरंगिनी छाया ऐसी छाया से सूर्य उस वस्तु को प्रकाशित करता है इस तरह

સમચતુરસ્ર સંસ્થાનથી યુક્ત-ગોળાકારવાળી-અને ન્યગ્રોધ પરિમંડળવાળી જે પ્રકાશ્ય વસ્તુ છે અથવા બીજી પણ કોઈ સંસ્થાનવાળી જે પ્રકાશ્ય વસ્તુ છે તે વસ્તુની અનુરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે, આનું તાત્પર્ય એ છે કે અષાઢમાસમાં પ્રાયઃ સમસ્ત પ્રકાશ્ય વસ્તુઓનો પડછાયો દિવસના ચોથા ભાગમાં અથવા અતિક્રાન્ત થયેલા બાકીના ભાગમાં, તેમાં પણ જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળમાં વર્તમાન રહે છે ત્યારે જે પ્રકાશ્ય વસ્તુની જેવી આકૃતિ હોય છે (આકાર હોય છે) તે વસ્તુનો પડછાયો પણ તેજ આકારવાળો હોય છે આથી જ સૂત્રમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોળ વસ્તુનો પડછાયો પણ ગોળ જ હોય છે ઇત્યાદિ, આજ વાત સૂત્રકારે-'સકાયમણુરંગિયાए' પદ દ્વારા સ્પષ્ટ કરી છે. સ્વકાય શબ્દથી અહીં પ્રકાશ્ય વસ્તુનું શરીર-પિણ્ડ લેવામાં આવ્યું છે, તેને અનુરંજિત કરવાવાળો જે પડછાયો તે સ્વકાય અનુરંગિની છાયા આવા પડછાયાથી

मन्यान्यमण्डलसंक्रान्त्या तथा कथचनापि सूर्यः परावर्तते यथा सर्वस्यापि प्रकाश्यस्य वस्तुनो दिवसस्य चतुर्भागेऽतिक्रान्ते शेषेवा स्वानुकारा स्वप्रमाणा च छाया भवति इति। अत्र विशेषतो यद्वक्तव्यं तत् स्थलान्तरे करिष्यामीति। 'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे' तस्य ग्रीष्मकालिकचतुर्थमासस्य योऽसौ चरमो दिवसः 'तंसि च णं दिवसंसि लेहट्ठाइं दो पयाइं पोरिसी भवइ' तस्मिश्च खलु चरम दिवसेरेखास्थानानि द्वेपदे पौरुषी भवतीति। 'एएसिणं पुव्ववण्णियाणं पयाणं इमा संगहणी' एतेषां खलु पूर्वं वर्णितानां पदानामियं संग्रहकारिणी गाथा भवति 'तं जहा' तद्यथा—'जोगो देवय तारग्ग' योगः सम्बन्धो दैवतं देवता ताराग्रम्, 'गोत्तसंठाणचंद रविजोगो' गोत्रसंस्थानं चन्द्रवियोगः, 'कुलपुण्णिम अवमंसा' कुलं देवता पूर्णिमा अमावास्या 'णेया छाया य बोद्धव्वा' नेतृ छायाच बोद्धव्या ज्ञातव्येति व्याख्यात पूर्वेयं गाथा अतो न पुनर्व्याख्यायते। इति षड्विंशतितमसूत्रम्। सू० २६॥

आषाढमास के प्राथमिक दिवस से लेकर प्रतिदिन अन्य अन्य मंडल की संक्रान्ति द्वारा सूर्य इस प्रकार से परिभ्रमण करता है कि जिससे समस्त प्रकाश्य वस्तु की छाया दिवस के चतुर्भाग में अथवा अतिक्रान्त हुए शेष भाग में अपने आकार वाली और अपने प्रमाण वाली होती है। यहां विशेषणों से जो वक्तव्य है उसे स्थलान्तर में स्पष्ट किया जायेगा 'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसि च णं दिवसंसि लेह ट्ठाइं दोपयाइं पोरिसी भवइ' उस ग्रीष्मकाल के चतुर्थमास के अन्त के दिन में पूर्णरूप से द्विपदा पौरुषी होती है। 'एएसि णं पुव्ववण्णियाणं पयाणं इमा संगहणी गाहा' इन पूर्ववर्णित हुए पदों की यह संग्रहकारिणी गाथा है—'जोगो देवय तारग्गं गोत्त संठाण चंदरविजोगो। कुल पुण्णिम अवमंसा णेया छाया य बोद्धव्वा ॥१॥ इस गाथा का अर्थ पहिले कहा जाचुका है अतः पुनः यहां इस का अर्थ नहीं लिखा गया है ॥२६॥

સૂર્ય તે વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે. આ પ્રમાણે અષાઢમાસ પ્રાથમિક દિવસથી લઇને પ્રતિદિન અન્ય અન્ય મંડળની સંક્રાન્તિ દ્વારા સૂર્ય એ પ્રમાણે પરિભ્રમણ કરે છે કે જેથી સમસ્ત પ્રકાશ્ય વસ્તુને પડછાયો દિવસના ચોથા ભાગમાં અથવા અતિક્રાન્ત થયેલા શેષ ભાગમાં પોતાના આકારવાળી અને પોતાના પ્રમાણવાળી હોય છે અહીં વિશેષણોથી જે વક્તવ્ય છે તેને સ્થળાન્તરમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. 'तस्स णं मासस्स जे से चरिमे दिवसे तंसिच णं दिवसंसि लेहट्ठाइं दोपयाइं पोरिसी भवइ' તે ગ્રીષ્મકાળના ચોથા માસના અન્તિમ દિવસે પૂર્ણરૂપથી દ્વિપદા પૌરૂષી હોય છે 'एएसि णं पुव्ववण्णियाणं पयाणं इमा संगहणी गाहा' આ પૂર્વવર્ણિત થયેલા પદોની આ સંગ્રહકારિણી ગાથા છે—'जोगो देव य तारग्ग गोत्त संठाण चंद रवि जोगा। कुल पुण्गिम अवमंसा णेया छाया य बोद्धव्वा ॥१॥ આ ગાથાનો અર્થ અગાઉ લખાઇ ગયો છે આથી પુનઃ અત્રે એનો અર્થ લખવામાં આવ્યો નથી. ॥૨૬॥

मूलम्–हिट्ठिं ससि परिवारो मंदरऽबाधा तहेव लोगंते ।
धरणितलाओ अबाधा अंतो बाहिं च उद्धमुहे ॥१॥
संठाणं च पमाणं वहंति सीहगई इद्धिमंता य ।
तारंतरग्गमहिसी तुडिय पहुठिई य अप्पबहू ॥२॥

अत्थि णं भंते ! चंदिमसूरियाणं हिट्ठिं पि तारा रूवा अणुंपि तुल्ला वि समे वि तारा रूवा अणुं पि तुल्ला वि उप्पिं पि ताराख्वा अणुं पि तुल्ला वि ? हंता गोयमा ! तं चेव उच्चारेयव्वं, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, अत्थिणं० जहा जहा णं तेसि देवाणं तवनियमबंभचेराणि असियाइं भवंति तहा तहाणं तेसि णं देवाणं एवं पण्णायए तं जहा–अणुत्ते वा तुल्लत्ते वा जहा जहा णं तेसिं देवाणं तव नियम वंभचेराणि णो उसियाइं भवंति तहा तहा णं तेसिं देवाणं एवं णो पण्णापए तं जहा–अणुत्ते वा तुल्लत्ते वा । एगमेगस्स णं भंते ! चंदस्स केवइया महग्गहा परिवारो केवइया णक्खत्ता परिवारो केवइया तारागण कोडाकोडीओ पण्णत्ताओ ? गोयमा ! अट्ठासीइ महग्गहा परिवारो अट्ठावीसं णक्खत्ता परिवारो छावट्ठि सहस्साइं णव सया पण्णत्तरा तारागण कोडाकोडीओ पण्णत्ता, मंदरस्स णं भंते ! पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए जोइसं चारं चरइ ? गोयमा ! इक्कारसहिं इक्कवीसेहिं जोयणसएहिं अबाहाए जोइसं चारं चरइ । लोगंताओ णं भंते ! केवइया अबाहाए जोइसे पन्नत्ते ? गोयमा ! एक्कारसे एक्कारसेहिं जोयणसएहिं अबाहाए जोइसे पण्णत्ते । धरणितलाओ णं भंते ! सत्तहिं णउएहिं जोयणसएहिं जोइसे चारं चरइ त्ति, एवं सूरविमाणे अट्ठसएहिं, चंदविमाणे अट्ठहिं असीएहिं उवरिल्ले तारारूवे नवहिं जोयणसएहिं चारं चरइ । जोइसस्स णं भंते ! हेट्ठिल्लाओ तलाओ केवइयाए अबाहाए सूरविमाणे चारं चरइ ? गोयमा ! दसहिं जोयणेहिं अबाहाए चारं चरइ, एवं चंदविमाणे णउईए जोयणेहिं चारं चरइ उवरिल्ले तारारूवे दसुत्तरे जोयणसए चारं चरइ सूरविमाणाओ चंदविमाणे

असीईए जोयणेहिं चारं चरइ, सूरविमाणाओ जोयणसए उवरिल्ले तारारूवे चारं चरइ चंदविमाणाओ वीसाए जोयणेहिं उवरिल्लेणं तारारूवे चारं चरइत्ति ॥सू० २७॥

छाया-अधः शशिपरिवारो मन्दरावाधा तथैव लोकान्तः ।
धरणितलादवाधा अन्तो वहिश्चोर्ध्वमुखम् ॥१॥
संस्थानं च प्रमाणं वहन्ति शीघ्रगतय ऋद्धिमन्तश्च
तारान्तराग्रमहिष्यः तुडितं प्रभुःस्थितिश्चाल्पवहू ॥२॥

अस्ति खलु भदन्त ! चन्द्रसूर्याणा मधस्तना अपि तारारूपा अणवोऽपि तुल्या अपि समा अपि तारारूपा अणवोऽपि तुल्या अपि उपर्यपि तारारूपा अणवोऽपि तुल्या अपि ? हंत गौतम ! तदेवोच्चारयितव्यम् । तत्केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते अस्ति खलु यथा यथा खलु तेषां देवानां तपोनियमब्रह्मचर्याणि उच्छ्रितानि भवन्ति तथा तथा खलु तेषां देवानामेवं प्रज्ञायते तद्यथा अणुत्वं वा तुल्यत्वं वा यथा यथा खलु तेषां देवानां तपो नियम ब्रह्मचर्याणि नो उच्छ्रितानि भवन्ति तथा तथा तेषां देवानामेवं नो प्रज्ञायते तद्यथा अणुत्वं वा तुल्यत्वं वा । एकैकस्य खलु भदन्त ! चन्द्रस्य कियन्तो महाग्रहाः परिवारः कियन्ति नक्षत्राणि परिवारः कियत्यस्तारागण कोटी कोटयः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! अष्टाशीतिर्महाग्रहाः सहस्राणि नवशतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि तारागणकोटीकोटयः प्रज्ञप्ताः । मन्दरस्य खलु भदन्त ! पर्वतस्य कियत्या अवाधया ज्योतिषं चारं चरति ? एकादशभिरेकविंशत्या योजनशतैरवाधया ज्योतिष्कं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! एकादशभिरेकादशभिर्योजनशतैरवाधया ज्योतिष्कं प्रज्ञप्तम् । धरणितलात् खलु भदन्त ! सप्तभि र्नवतै र्योजनशतैश्चारं चरति । एवं सूर्यविमाने अष्टभिः शतैः, चन्द्रविमानेऽष्टभिरशीत्या, उपरितनं तारारूपं नवभिर्योजनशतैश्चारं चरति । ज्योतिष्कस्य खलु भदन्त ! अधस्तनात् तलात् कियत्याऽबाधया सूर्यविमानं चारं चरति ? गौतम ! दशभिर्योजनैरबाधया चारं चरति । एवं चन्द्रविमानं नवत्या योजनैश्चारं चरति, उपरितनतारारूपं दशोत्तरै र्योजशतैश्चारं चरति । सूर्यविमानात् चन्द्रविमानम् अशीत्या योजनै श्चारं चरति । सूर्यविमानाद् योजनशते उपरितनं तारारूपं चारं चरति । चन्द्रविमानाद् विंशत्या योजनै रुपरितनं तारारूपं चारं चरति ॥ इति सप्तविंशति सूत्रम् ॥सू० २७॥

टीका-सम्प्रति-अस्मिन्नेवाधिकारे षोडशद्वाराणि आह-'हिट्ठिं' इत्यादि, तत्र-'हिट्ठिं' अधः-चन्द्रसूर्ययोरधः समपङ्क्तौ 'अणुं समंवा' इत्यादि वक्तव्यता द्वारम् प्रथमम् १ ।

'अत्थि णं भंते ! चंदिम सूरियाणं' इत्यादि

टीकार्थ-इसी अधिकार में सूत्रकार ने जो १६ द्वार कहे हैं उनकी ये संग्रह

અત્થિણં ભંતે ! ચંદિમ સૂરિયાણં' ઇત્યાદિ-

ટીકાર્થ-આજ અધિકારમાં સૂત્રકારે જે ૧૬ દ્વાર કહ્યાં છે તેમની આ સંગ્રહગાથાઓ

'ससिपरिवारो वक्तव्यः, द्वितीयद्वारम् २। 'मंदरऽबाधा' मन्दरतोऽबाधाद्वारं तृतीयम् ३। 'तहेव लोगंते' तथैव लोकान्ते, लोकान्त ज्योतिश्चन्द्रयोरबाधानामकं चतुर्थद्वारम् ४। 'धरणितलाओ अवाधा' धरणितलादबाधेति पञ्चमद्वारम् ५। 'अंतो बाहिं चोद्धमुहे' नक्षत्रम् अन्तः चारक्षेत्रस्याभ्यन्तरे किं बहिः किं चोर्ध्वं किं चाधश्चरतीति वक्तव्यं तत् षष्ठं द्वारम् ६। 'संठाणं' ज्योतिष्कविमानानां संस्थानं वक्तव्यमिति सप्तमं द्वारम् ७। 'पमाणं' एतेषा मेव प्रमाणं वक्तव्यमित्यष्टमद्वारं च ८। 'वहंति' चन्द्रादीनां विमानानि कियन्तो वहन्तीति वक्तव्यमिति नवमं द्वारम् ९। 'सीहगई' एतेषां मध्ये के शीघ्रगतयः के मन्दगतयः, इति वक्तव्यं तत् दशमं द्वारम् १०। 'इड्ढिमंता य' एतेषां मध्ये अल्पर्द्धिमन्तो महर्द्धिमन्तश्चेति, वक्तव्यं तदेकादशं द्वारम् ११। 'तारंतर' ताराणां परस्पर मन्तरं वक्तव्यं तद् द्वादशं द्वारम् १२। 'अग्गमहिसी' अग्रमहिष्यो वक्तव्या स्तत् त्रयोदशं द्वारम् १३। 'तुडियबहू' तुटिकेन

गाथाएं हैं इनमें यह प्रकट किया गया है कि चन्द्र और सूर्य के अधस्तन प्रदेश वर्ती ताराविमानों के कितनेक अधिष्ठायक देव हीन भी होते हैं और कितनेक सदृश भी होते हैं यह प्रथम द्वार है, शशि परिवार नामका द्वितीयद्वार है मन्दरा बाधा यह तीसरा द्वार है, लोकान्त नाम का चतुर्थद्वार है, धरणितलाबाधा नाम का पांचवां द्वार है, 'अंतो बाहिं चोद्धमुहे' नक्षत्र चार क्षेत्र के भीतर चलते हैं? या बाहर चलते हैं? या ऊपर चलते हैं? या नीचे चलते हैं? ऐसी वक्तव्यता वाला छठा द्वार है संस्थान नामका ९ वां द्वार है इस में ज्योतिष्क देवों के विमानों संबंधी संस्थान वक्तव्यता है। प्रमाण नामका ८ वां द्वार है। चन्द्रादिक देवों के विमानों को कितने देव वहन करते हैं? इस प्रकार की वक्तव्यता वाला नौवां वहन द्वार है। शीघ्रगति नामका १० वां द्वार है कौन अल्पर्धि वाले हैं? कौन महर्द्धिवाले हैं ऐसा यह ऋद्धिमान् नामका ११ वां द्वार है, तारंतर नामका १२ वां द्वार है। अग्रमहिषी नामका १३ वां द्वार है, 'तुडियबहू' नामका १४ वां

છે, એમાં એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે ચન્દ્ર સૂર્યના અધઃસ્તન પ્રદેશવતી તારા વિમાનોનાં કેટલાંક અધિષ્ઠાયક દેવ હીન પણ હોય છે અને કેટલાક સદૃશ પણ હોય છે આ પ્રથમ દ્વાર છે, શશિ પરિવાર નામનું બીજું દ્વાર છે. મંદરા બાધા એ ત્રીજું દ્વાર છે. લોકાન્ત નામનું ચોથું દ્વાર છે, ધરણિતલાબાધા નામનું પાંચમું દ્વાર છે. 'अंतो बाहिं चोद्धमुहे' નક્ષત્ર ચાર ક્ષેત્રની અંદર ચાલે છે? અથવા બહાર ચાલે છે? અથવા ઉપર ચાલે છે કે નીચે ચાલે છે? એવી વક્તવ્યતાવાળું છઠું દ્વાર છે, સંસ્થાન નામનું સાતમું દ્વાર છે એમાં જ્યોતિષ્ક દેવોના વિમાનોની આકૃતિ વર્ણવવામાં આવી છે. પ્રમાણ નામનું આઠમું દ્વાર છે. ચન્દ્રાદિક દેવોના વિમાનોને કેટલા દેવ વહન કરે છે? આ જાતની વક્તવ્યતાવાળું નવમું વહન દ્વાર છે શીઘ્રગતિ નામનું દશમું દ્વાર છે કોણ અલ્પર્ધિવાળા છે? કોણ મહર્દ્ધિવાળા છે? એવું આ ઋદ્ધિમાન નામનું અગીયારમું દ્વાર છે, તારંતર

पर्यन्तस्तत्स्त्री जनेन सह प्रभुः–भोगं कर्त्तुं समर्थश्चन्द्रादि र्नवेति वक्तव्यं तत् चतुर्दशं द्वारम् १४ । 'ठिईय' स्थिति रायुषो वक्तव्यता तत् पञ्चदशं द्वारम् १५ । 'अप्पबहू' अल्पबहुत्वं ज्योतिष्काणां वक्तव्यं षोडशं द्वारम् १६ । तदेतानि षोडशद्वाराणि गाथाद्वयेन प्रतिपादितानि, एते एव विषया अत्र सूत्रे वक्तव्या इति ।

तत्र प्रथमं द्वारं प्रश्नयन्नाह–'अत्थिणं' .इत्यादि, 'अत्थिणं भंते !' अस्त्येतत् खलु भदन्त ! 'चंदिमसूरियाणं' चन्द्रसूर्याणाम् चन्द्रस्य सूर्यस्य चेत्यर्थः 'हिट्ठिं पि ताराख्वा' अधस्तना अपि ताराख्पा देवा अर्थात् चन्द्रसूर्यादि देवानां क्षेत्रापेक्षया अधस्तनाः नीचैर्वर्तमाना स्ताराख्पाः ताराविमानाना मधिष्ठायका देवाः 'अणुं पि तुल्लावि' अणवोऽपि तुल्या अपि केचित् तारा विमानाधिष्ठातारो देवाद्युतिविभवादिकमपेक्ष्याणवो हीना अपि भवन्ति तथा केचित् तुल्या अपि द्युतिविभवादिकमपेक्ष्य सदृशा अपि भवन्ति किम्. तथा–'समंपि ताराख्वा अणुंपि तुल्ला वि' समेऽपि ताराख्पा अणवोऽपि तुल्या अपि चन्द्रादि विमानैः क्षेत्रापेक्षयासमाः समश्रेणिस्थिता अपि ताराख्पाः ताराविमानानामधिष्ठातारो देवास्ते अपि चन्द्रसूर्याणां

द्वार है स्थिति नामका १५ वां द्वार है और अल्पबहुत्व नामका १६ द्वार है इनमें प्रथम द्वार की वक्तव्यता के सम्बन्ध में गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है–'अत्थि णं भंते ! चंदिमसूरियाणं हिट्ठिंपि ताराख्वा, अणुं पि तुल्ला वि समेवि ताराख्वा अणुंवि तुल्ला वि उप्पिं वि ताराख्वा अणुं वि तुल्लावि' हे भदन्त चन्द्र और सूर्य आदि देवों के, क्षेत्र की अपेक्षा नीचे वर्तमान ताराविमानों के कितने क अधिष्ठायक देव, क्या द्युति विभवादिक की अपेक्षा हीन भी होते हैं? तथा कितनेक द्युतिविभवादिक की अपेक्षा सदृश भी होते? तथा–चन्द्रादि विमानों की समश्रेणि में स्थित ताराविमानों के अधिष्ठायक देव चन्द्र सूर्यादिक देवों को द्युति एवं विभवआदि की अपेक्षा क्या हीन भी होते हैं? और तुल्य भी होते हैं? तथा–चन्द्रादिक विमानों के क्षेत्र की अपेक्षा उपर–उपरितन भाग में स्थित–ताराविमानों के अधिष्ठायक देव चन्द्र सूर्य देवों की द्युति एवं विभव

નામનું ૧૨ મું દ્વાર છે અગ્રમહિષી નામનું ૧૩મું દ્વાર છે, 'तुडियवहू' નામનું ૧૪ મું દ્વાર છે. સ્થિતિ નામનું ૧૫મું દ્વાર છે અને અલ્પબહુત્વ નામનું ૧૬ મું દ્વાર છે આ પૈકી પ્રથમ દ્વારની વક્તવ્યતા સમ્બન્ધમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને પૂછ્યું–'अत्थिणं भंते ! चंदिम सूरियाणं हिट्ठिंपि ताराख्वा अणुं वि तुल्ला वि समेवि ताराख्वा अणुं वि तुल्ला वि उप्पिं वि ताराख्वा अणुं वि तुल्ला वि' હે ભદન્ત! ચન્દ્ર અને સૂર્ય આદિ દેવોના, ક્ષેત્રની અપેક્ષા નીચે વર્તમાન તારા વિમાનોના કેટલાક અધિષ્ઠાયક દેવ, શું દ્યુતિવિભવાદિકની અપેક્ષાહીન પણ હોય છે? તથા કેટલાક દ્યુતિવિભવાદિકની અપેક્ષા સદૃશ પણ હોય છે? તથા ચન્દ્રાદિ વિમાનોની સમશ્રેણીમાં સ્થિત તારાવિમાનોના અધિષ્ઠાયક દેવ ચન્દ્ર સૂર્યાદિક દેવોની દ્યુતિ અને વૈભવ આદિની અપેક્ષા શું હીન પણ છે? અને તુલ્ય પણ હોય છે?

देवानां द्युतिविभवादिकमपेक्ष्य केचिदणवो हीना अपि भवन्ति केचित् तुल्याः सदृशा द्युति विभवादिकमपेक्ष्य भवन्ति किम्, तथा-'उप्पिपि तारारूवा अणुं पि तुल्ला वि' उपर्यपि तारारूपा अणवोऽपि तुल्या अपि, तथा चन्द्रादीनां विमानानां क्षेत्रापेक्षया उपरि-उपरितन भागे स्थिता स्तारारूपा स्ताराविमानाधिष्ठातारो देवाश्चन्द्रसूर्याणां देवानां द्युतिविभवादिक-मपेक्ष्य केचिदणवो हीनाः केचित् तुल्याः सदृशा अपि भवन्ति किमिति काक्वा प्रश्नो गौतमस्येति एवमुपर्युक्तप्रकारेण गौतमेन पृष्ठो भगवानाह-'हंता' इत्यादि, 'हंता गोयमा! तं चेव उच्चारेयव्वं' हन्त गौतम ! तदेवोच्चारयितव्यम् हे गौतम ! हन्त यदेव त्वया पृष्टं तत्सर्वं तथैवास्ति, अर्थात् चन्द्रसूर्यादीनां देवानामधस्तनास्तारारूपा देवाः केचिद् द्युति-विभवादिकमपेक्ष्य तुल्या अपि भवन्ति तथा चन्द्रसूर्यापेक्षया उपरितनभागे विद्यमाना स्तारा विमानाधिष्ठातारो देवाः चन्द्रादीनां द्युति विभवादिकमपेक्ष्य केचिद् हीना अपि केचित तुल्या अपि भवन्ति, द्युतिविभवादीनां पूर्वभवोपार्जितकर्मनिबन्धनत्वादित्यत स्तदेवा-

---

आदि की अपेक्षा क्या हीन और समान भी होते हैं? इस प्रकार यह काकु की अपेक्षा लेकर गौतमस्वामी का प्रश्न है। प्रश्न का निष्कर्षार्थ यही है की चन्द्र आदि देवों के विमानों के नीचे समश्रेणि में स्थित और ऊपर में स्थित तारा विमानों के अधिष्ठायक देव क्या द्युति विभवादिक की अपेक्षा से हीन होते हैं या समान होते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'हंता, गोयमा ! तंचेव ऊचारे-यव्वं' हां, गौतम ! ऐसे होते हैं अर्थात् चन्द्र सूर्यादिक विमानों के नीचे वर्तमान ताराविमानों के देव कितनेक ऐसे होते हैं जो उन कीद्युति एवं विभव आदि की अपेक्षा हीन होते हैं और कितनेक ऐसे होते हैं जो उनकी द्युति एवं विभव आदि की आपेक्षा समान होते हैं, इसी प्रकार समश्रेणी में वर्तमान और ऊपर में वर्तमान तारा विमानों के देवों के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये, क्यों कि

તથા ચન્દ્રાદિક વિમાનોના ક્ષેત્રની અપેક્ષા ઉપર-ઉપરિતન ભાગમાં સ્થિત-તારાવિમાનોના અધિષ્ઠાપક દેવ ચન્દ્ર સૂર્ય દેવોની દ્યુતિ અને વૈભવ આદિની અપેક્ષા શું હીન તેમજ સમાન પણ હોય છે? આ રીતે કાકુની અપેક્ષા લઈને ગૌતમસ્વામીનો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નનો નિચોડ એજ છે કે ચન્દ્ર આદિ દેવોના વિમાનોની નીચે સમશ્રેણીમાં સ્થિત અને ઉપરમાં સ્થિત તારાવિમાનોના અધિષ્ઠાપક દેવ શું દ્યુતિ વિભવાદિકની અપેક્ષાથી હીન હોય છે? અથવા સમાન હોય છે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'हंता, गोयमा ! तं चेव उच्चारेयव्वं' હા, ગૌતમ ! આવા જ હોય છે અર્થાત્ ચન્દ્ર સૂર્યાદિક વિમાનોની નીચે વર્તમાન તારાવિમાનોના દેવ કેટલાક એવા હોય છે જે તેમની દ્યુતિ અને વૈભવ આદિની અપેક્ષાહીન હોય છે અને કેટલાક એવા હોય છે જે તેમની દ્યુતિ અને વૈભવ આદિની અપેક્ષા સમાન હોય છે, એવી જ રીતે સમશ્રેણીમાં વર્તમાન અને ઉપરમાં વર્તમાન તારાવિમાનોના દેવોના સમ્બન્ધમાં પણ જાણવું. કારણ કે હીન તથા સમાન દ્યુતિ વગેરેવાળા

विकलं प्रश्नवाक्यमेव उत्तरवाक्यरूपेणोच्चारणीयमिति । कथंते तारारूपा देवाः चन्द्र-सूर्यापेक्षया हीना अपि तुल्या अपि भवन्ति, अत्रार्थे कारणं ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'से केणट्ठेणं' इत्यादि, 'से केणट्ठे णं भंते ! एवं वुच्चइ अत्थिणं०' तत्केनार्थेन भदन्त ! एव मुच्यते-अस्ति खलु तारारूपाणां देवानां चन्द्राद्यपेक्षया हीनतमपि तुल्यत्वमपि, अर्थादत्र को हेतु रस्ति येन सर्वज्ञेनापि भवता एवं कथ्यते इति गौतमस्याशान्तरः प्रश्नः, भगवानाह-हे गौतम ! 'जहा जहाणं तेसिं देवाणं' यथा यथा खलु तेषां देवानाम् तत्र यथा यथा-येन येन प्रकारेण तेषां ताराविमानाधिष्ठातृणां देवानां पूर्वस्मिन् भवे 'तवनियमबंभचेराणि उसियाइं भवंति' तपोनियमब्रह्मचर्याणि उच्छ्रितानि उत्कृष्टानि अधिकानीत्यर्थो भवति तत्र तपोऽनशनादिद्वादशप्रकरणम्, नियमः-शौचादिः, ब्रह्मचर्यं-मैथुनविरतिः, अत्र शेषव्रतानामनुपदर्शनम् उत्कटव्रतधारिणां ज्योतिष्कदेवेषूत्पादासंभवाद् उत्कृतानीत्युपलक्षणम् तेन यथा यथा अनुच्छ्रितानीत्यपि ज्ञातव्यमिति । यत् शब्दघटितवाक्यस्य तच्छब्दघटितवाक्यसापेक्षत्वा दुत्तरवाक्यमाह-'तहा तहा णं' इत्यादि, 'तहा तहा णं तेसिं देवाणं एवं पण्णायए तं जहा

हीन एवं समान द्युति आदिवाला होना यह सब पूर्वभव में उपार्जित कर्मों के उदयानुसार ही होता है ! इस तरह हे गौतम ! जिस प्रकार से तुमने प्रश्न पूछा है उसका उत्तर वैसा ही हैं, 'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुचइ अत्थिणं०' हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि चन्द्रादिक देवों के विभवादिक की अपेक्षा तारारूप देवों के विभवादिक में हीनता एवं समानता है ? इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! जहा २ णं तेसिं देवाणं' हे गौतम ! जैसा २ उन देवों के पूर्वभव में 'तवनियमबंभचेराणि उसियाइं भवंति' तप, नियम, ब्रह्मचर्य अधिकरूप से सेवित होता है-अर्थात् अनशन आदि १२ प्रकार के तपों का, शौचादिरूप नियमों का और मैथुन विरतिरूप ब्रह्मचर्य का अधिकरूप में या हीन रूप में सेवन होता है 'तहा तहा णं तेसिं देवाणं एवं पण्णायए तं जहा अणुत्तं वा तुल्लत्तं वा' वैसा २ उन देवों को ऐसा कहा जाता है कि ये चन्द्रादिक देवों के

હોવું આ બધું પૂર્વભવમાં સંચય કરેલાં કર્મોના ઉદયાનુસાર જ થાય છે આ રીતે હે ગૌતમ ! જે રીતે તમે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. તેનો જવાબ પણ તેવો જ છે, 'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ अत्थि णं' હે ભદન્ત ! આવું આપ કયા કારણે કહી શકો છો કે ચન્દ્રાદિક દેવોની વિભવાદિકની અપેક્ષા તારારૂપ દેવોના વિભવાદિકમાં હીનતા અને સમાનતા છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! जहा २ णं तेसिं देवाणं' હે ગૌતમ ! જેવું જેવું તે દેવોના પૂર્વભવમાં 'तवनियमबंभचेराणि उसियाइं भवंति' તપ નિયમ, બ્રહ્મચર્ય અધિક રૂપથી સેવાય છે-અર્થાત્ અનશન વગેરે ૧૨ પ્રકારના તપોનું શૌચાદિરૂપ નિયમોનું અને મૈથુન વિરતિરૂપ બ્રહ્મચર્યનું અધિક રૂપમાં અથવા હીનરૂપમાં સેવન થાય છે 'तहा २ णं तेसिं देवाणं एवं पण्णायए तं जहा अणुत्तं वा तुल्लत्तं वा' તેવા તેવા તે દેવોને એવું

अणुत्तं वा तुल्लत्तं वा' तथा तथा तेषां देवानामेवं प्रज्ञायते तद्यथा अणुत्वं वा तुल्यत्वं वा येन येन रूपेण तपो नियमादीनामाधिक्यं तेन तेन रूपेण तेषां देवानां तुल्यत्वमणुत्वं च भवतीति दृश्यते च मनुष्यलोकेऽपि केचित् पूर्वजन्मान्तरोपार्जित तथाविध पुण्यप्राग्भारा-राजत्वमप्राप्ता अपि राज्ञासह तुल्यविभवा भवन्ति । 'जहा जहा णं तेसिंदेवाणं तवनियमबंभचेराणि णो उसियाइं भवंति तहा तहाणं तेसिं देवाणं एवं णो पण्णायए तं जहा-अणुत्तेवा-तुल्लत्तेवा' यथा यथा येन येन प्रकारेण तेषां देवानां ताराविमानाधिष्ठातृणां प्राग्भवार्जितानि उच्छ्रितानि तपोनियमब्रह्मचर्याणि भवेयुः तत्र तपोऽनशनादि द्वादशप्रकारकं नियमः शौचादि ब्रह्मचर्यं मैथुनविरतिः एतानि न भवेयुः, तथा तथा--तेन तेन प्रकारेण तेषां देवानां तारा विमानाधिष्ठातृणां नो एवं प्रज्ञायते अणुत्वं तुल्यत्वं वा आभिनियोगिककर्मोदयेनाति निकृष्टत्वात्-अयं भावः अकामनिर्जरादि योगात् देवत्व प्राप्तावपि देवर्द्धेरलाभेन चन्द्रसूर्येभ्यो

विभवादिक की अपेक्षा हीन विभवादिवाले हैं और तुल्यविभवादिवाले हैं, तात्पर्य-इस कथन का यही है कि जितने २ रूप में पूर्वभव में इन देवों के द्वारा तप, नियम एवं ब्रह्मचर्य का सेवन होता है उतने २ रूप में उन देवों के विभवादिकों में चन्द्र सूर्यादि देवों के विभवादिक से समानता भी होती है और समानता नहीं भी होती है। यह तो लोक में भी देखने में आता है कि कितनेक मानव पूर्वजन्मान्तरोपार्जित तथाविधपुण्य के प्रभाव से राजा नहिं होने पर भी राजा के जैसे विभवादिवाले होते हैं। 'जहा २ णं तेसिं देवाणं तवनियम बंभचेराणि णो उसियाइं भवंनि तहा २ णं तेसिं देवाणं एवं णो पण्णायए तं जहा-अणुत्ते वा तुल्लत्ते वा' तथा जिन ताराविमान अधिष्ठायक देवों द्वारा अनशन आदि १२ प्रकार के तपों का शौचादि नियमों का एवं मैथुन विरतिरूप ब्रह्मचर्य का पूर्वभव में सेवन नहीं किया जाता है ऐसे वे देव आभिनियोगिक कर्मोदय से अतिनिकृष्ट होते हैं-अतः उन देवों के सम्बन्ध में अणुत्व और तुल्यत्व का विचार

કહેવામાં આવે છે કે તે ચન્દ્રાદિક દેવોના વિભવાદિકની અપેક્ષા હીન વિભવાદિવાળા છે આ કથનનું તાત્પર્ય એજ છે કે જેટલાં જેટલાં રૂપમાં પૂર્વભવમાં આ દેવોની દ્વારા તપ, નિયમ અને બ્રહ્મચર્યનું સેવન થાય છે તેટલાં તેટલા રૂપમાં તે દેવોના વિભવાદિકોમાં ચન્દ્ર સૂર્યાદિ દેવોના વિભવાદિકથી સમાનતા પણ હોય છે અને સમાનતા નથી પણ હોતી આ તો લોકમાં પણ જોવામાં આવે છે કે કેટલાંક મનુષ્યો પૂર્વ જન્માન્તરોપાર્જિત તથાવિધ પુણ્યના પ્રભાવથી રાજા ન હોવા છતાં પણ રાજા જેવા વૈભવ વગેરેવાળા હોય છે. 'जहा२ णं तेसिं देवाणं तवनियमबंभचेराणि णो उसियाइं भवंति तहा २ णं तेसिं देवाणं एवं णो पण्णायए तं जहा-अणुत्ते वा तुल्लत्ते वा' તથા જે તારાવિમાન અધિષ્ઠાયક દેવો દ્વારા અનશન આદિ ૧૨ પ્રકારના તપોનું શૌચાદિ નિયમોનું અને મૈથુન વિરતિરૂપ બ્રહ્મચર્યનું પૂર્વ ભવમાં સેવન કરાતું નથી એવા તે દેવ આભિનિયોગિક કર્મોદયથી અતિનિકૃષ્ટ હોય છે. આથી તે

द्युतिनियमादिकमपेक्ष्याणुत्वमपि न संभवति कुतस्तेषां चन्द्रसूर्यैः सह तुल्यत्वमिति प्रथमद्वारम् १।

सम्प्रति-द्वितीयं द्वारं प्रश्नयितुमाह-'एगमेगस्स णं भंते' इत्यादि, 'एगमेगस्स णं भंते! चंदस्स' एकैकस्य खलु भदन्त! चन्द्रस्य 'केवइया महग्गहा परिवारो' कियन्तः-कियत्संख्यका महाग्रहाः भौमादयः परिवारः परिवाररूपा भवन्ति, तथा-'केवइया णक्खत्ता परिवारो' कियन्ति-कियत्संख्यकानि नक्षत्राणि परिवारः परिवारभूतानि भवन्ति तथा-'केवइया तारागणकोडाकोडीओ पन्नत्ताओ' कियत्यः कियत्संख्यकास्तारागणकोटाकोटयः परिवाररूपाः प्रज्ञप्ताः-कथिता इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'अट्ठासीइ महग्गहा परिवारो' अष्टाशीतिर्महाग्रहाः परिवारः, हे गौतम! एकैकस्य चन्द्रस्य प्रत्येकमष्टाशीति संख्यका महाग्रहा भौमादयः परिवारभूताः प्रज्ञप्ता स्तथा-'अट्ठावीसं णक्खत्ता परिवारो' अष्टाविंशतिरष्टाविंशति संख्यकानि नक्ष-

---

ही नहीं होता है तात्पर्य-यही है कि अकाम निर्जरादि के योग से देवत्व पद की प्राप्ति होने पर भी देवर्द्धि के अलाभ होने के कारण उन देवों में चन्द्र सूर्यादिकों से द्युति विभवादिक की अपेक्षा लेकर अणुत्व की भी संभावना जब नहीं होती है-तब उनके साथ तुल्यता की बात तो कैसे विचारित हो सकती है।

प्रथम द्वार कथन समाप्त।

द्वितीय द्वार कथन

'एगमेगस्स णं भंते! चंदस्स केवइया महग्गहा परिवारो' हे भदन्त! एक एक चन्द्र के परिवार रूप भौमादिक महाग्रह कितने हैं? 'केवइया णक्खत्ता परिवारा' तथा कितने परिवारभूत नक्षत्र हैं? तथा-'केवइया तारागणकोडाकोडीओ' कितनी तारागणों की कोटी कोटी परिवार भूत हैं? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! अट्ठासीइ महग्गहा परिवारो' हे गौतम! एक एक चन्द्र के

દેવોના સંબંધમાં અણુત્વ અને તુલ્યત્વનો વિચાર જ થતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે અકામ નિર્જરાદિના યોગથી દેવત્વપદની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ દેવર્દ્ધિનો અલાભ હોવાના કારણે તે દેવોમાં ચન્દ્રસૂર્યાદિકોથી દ્યુતિ વિભવાદિકની અપેક્ષા લઈને અણુત્વની પણ શકયતા જ્યારે હોતી નથી ત્યારે તેમની સાથે તુલ્યતાની વાત તો કઈ રીતે વિચારણામાં લઈ શકાય?

પ્રથમદ્વાર કથન સમાપ્ત

દ્વિતીયદ્વાર કથન-

'एगमेगस्स णं भंते! चंदस्स केवइया महग्गहा परिवारो' હે ભદન્ત! એક એક ચન્દ્રના પરિવાર રૂપ ભૌમાદિક મહાગ્રહ કેટલા છે? 'केवइया णक्खत्ता परिवारा' તથા કેટલા પરિવારભૂત નક્ષત્ર છે? તથા 'केवइया तारागणकोडाकाडीओ' કેટલાં તારાગણોની કોટાનકોટી પરિવારભૂત છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! अट्ठासीइ महग्गहा परिवारो' હે ગૌતમ! એક એક ચન્દ્રના પરિવારરૂપ ભૌમાદિક મહાગ્રહ ૮૮ છે તથા-'अट्ठावीसइ

त्राणि अभिजिदादीनि परिवारः परिकारभूतान्येकैकस्य चन्द्रस्य भवति तथा 'छावट्ठि-सहस्साइं' षट्षष्टिः सहस्राणि 'णव य सया' नवशानि, 'पण्णत्तरा तारागण कोडाकोडीओ पण्णत्ता' पञ्चसप्तत्यधिकानि तारागणकोटाकोटी परिवारभूतानि प्रज्ञप्तानि-कथितानि पट्षष्टिः सहस्राणि पञ्चसप्तत्युत्तराणि नवशतानि तारागणकोटिकोटीनां परिवारभूतानि एकैकस्य चन्द्रस्य भवन्तीत्यर्थः। यद्यप्यत्र एते महाग्रहादयः चन्द्रस्यैव परिवाररूपेण कथिताः तथापि सूर्यस्यापि इन्द्रत्वा देते एव ग्रहादयः परिवारतया ज्ञातव्याः समवायसूत्रे जीवाभिगम-सूत्रादौ च तथैव दर्शनादिति द्वितीयं द्वारम् २ ॥

सम्प्रति तृतीयं द्वारं प्रष्टुमाह-'मंदरस्स णं भंते' इत्यादि, 'मंदरस्स णं भंते! पव्व-यस्स' मन्दरस्य-मेरुनामकस्य खलु भदन्त! पर्वतस्य 'केवइयाए 'अबाहाए' कियत्या-किय-त्प्रमाणकया अबाधया-बाधारहितया 'जोइसं चारं चरइ' ज्योतिषं चारं ज्योतिश्चक्रं चारं गतिं चरति-करोति इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'इक्का-

---

परिवाररूप भौमादिक महाग्रह ८८ हैं तथा-'अट्ठावीसइ णक्खत्ता परिवारो' अभिजित् आदि २८ नक्षत्र परिवाररूप है तथा 'छावट्ठिसहस्साइं णवय सया पण्णत्तरा तारागण कोडा कोडीओ पण्णत्ता' ६६९७५ छयासठ हजार नौ सौ पिंचोत्तेर तारागणों की कोटाकोटी परिवार भूत कही गई है यद्यपि यहां ये पूर्वोक्त महाग्रहादिक एक चन्द्र के परिवाररूप से कहे गये हैं फिर भी इन्द्र होने के कारण एक सूर्य के भी येही पूर्वोक्त ग्रहादिक परिवाररूप से कहे गये जानना चाहिये क्यों कि समवायाङ्गसूत्र में और जीवाभिगमसूत्र आदि में ऐसा ही कथन मि‍लता है। द्वितीय द्वार समाप्त।

तृतीय द्वार का कथन—

'मंदरस्स णं भंते! पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए जोइसं चारं चरइ' हे भदन्त! ज्योतिषी देव सुमेरु पर्वत को कितनी दूर पर छोड कर गति करते हैं?

णक्खत्ता परिवारो' અભિજિત્ આદિ ૨૮ નક્ષત્ર પરિવાર રૂપ છે તથા 'छावट्ठिसहस्साइं णव य सया पण्णत्तरा तारागण कोडाकोडीओ पण्णत्ता' ૬૬૯૭૫ છાસઠ હજાર નવસો પંચો-તેર તારાગણોની કોટાકોટી પરિવારભૂત કહેવામાં આવેલ છે. અલબત્ત અહીં આ પૂર્વોક્ત મહાગ્રહાદિક એક ચન્દ્રના પરિવારરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે તેમ છતાં ઈન્દ્ર હોવાના કારણે એક સૂર્યના પણ આજ પૂર્વોક્ત ગ્રહાદિક પરિવાર રૂપથી કહેવામાં આવ્યા છે એ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ કારણ કે સમવાયાંગસૂત્રમાં તેમજ જીવાભિગમસૂત્ર આદિમાં આવું જ કથન મળે છે.

દ્વિતીયદ્વાર સમાપ્ત ॥

તૃતીયદ્વાર કથન—

'मंदरस्स णं भंते! पव्वयस्स केवइयाए अबाहाए जोइसं चारं चरइ' હે ભદન્ત! જ્યોતિષી દેવ સુમેરૂ પર્વતને કેટલો દૂર છોડીને ગતિ કરે છે? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે

रसहिं इक्कवीसेहिं जोयणसएहिं' एकादशभिरेकविंशत्यधिकैर्योजनशतैः 'अवाहाए जोइसं चारं चरइ' अबाधया ज्योतिषं च ज्योतिश्चक्रं चारं चरतीति, अयं भावः-मन्दरपर्वतात् चक्रवाळे-नैकविंशत्यधिकानि एकादश योजनशतानि परित्यज्य चलं ज्योतिश्चक्रं तारारूपं चरति अत्र प्रकरणात् जम्बूद्वीपगतमेव ज्योतिश्चक्रं ज्ञातव्यम्, अन्यथा-लवणसमुद्रादिगतज्योतिश्चक्रस्य मन्दरपर्वतादति दूरतरवर्त्तित्वेनोपर्युक्तप्रमाणस्यासंभवप्रसङ्गात् इति तृतीयमबाधाद्वारम् ॥

अथस्थिरं ज्योतिश्चक्रमलोकतः कियत्याऽबाधया अर्वागवतिष्ठते इति प्रष्टुं चतुर्थद्वारमाह-'लोगंताओ णं' इत्यादि, 'लोगंताओ णं भंते' लोकान्ततः अलोकादितोऽर्वाक् खलु भदन्त ! 'केवइयाए अवाहाए' कियत्या-कियत्प्रमाणकया अबाधया 'जोइसे पन्नत्ते' ज्योतिषं स्थिरं ज्योतिश्चक्रं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'एक्कारस एक्कारसेहिं जोयणसएहिं' एकादशभिरेकादशभि र्योजनशतैः, जगत्स्वा-

---

इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! इक्कारसहिं इक्कवीसेहिं जोयणसएहिं अबाहाए जोइसं चारं चरइ' हे गौतम! ज्योतिषी देव सुमेरु पर्वतको ११२१ योजन दूर छोड कर गति करते हैं ! यहां जो ११२१ योजन सुमेरु पर्वत को छोड कर जोतिश्चक्र के चलने की बात कही गई है वह जम्बूद्वीपगत ज्योतिश्चक्र को लेकर कही गई है लवण समुद्रादिगत ज्योतिश्चक्र को लेकर नहीं कही गई क्योंकि लवण समुद्रगत ज्योतिश्चक्र सुमेरु पर्वत से बहुत ही अधिक दूरतरवर्ती है इस कारण ११२१ योजन का प्रमाण नहीं बन सकता है।

अबाधा तृतीय द्वार समाप्त।

चतुर्थद्वार वक्तव्यता

इस वक्तव्यता में गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'लोगंताओ णं भंते! केवइयाए अबाहाए जोइसे पन्नत्ते' हे भदन्त ! लोक के अन्त से-अलोक के पहिले कितनी अबाधा से ज्योतिश्चक्र स्थिर कहा गया है? इसके उत्तर में प्रभुश्री कहते

છે-'ગોયમા ! इक्कारसहिं इक्कवीसेहिं जोयणसएहिं अबाहाए जोइसं चारं चरइ' હે ગૌતમ ! જ્યોતિષી દેવ સુમેરૂ પર્વતને ૧૧૨૧ યોજન દૂર છોડીને ગતિ કરે છે. અહીં જે ૧૧૨૧ યોજન સુમેરૂ પર્વતને છોડીને જ્યોતિશ્ચક્રના ચાલવાની વાત કહેવામાં આવી છે તે જમ્બૂદ્વીપગત જ્યોતિશ્ચક્રને લઇને કહેવામા આવી છે. લવણસમુદ્રાદિગત જ્યોતિશ્ચક્રને લઇને કહેવામાં આવી નથી કારણ કે લવણસમુદ્રગત જ્યોતિશ્ચક્ર સુમેરૂ પર્વતથી ઘણો જ વધારે દૂરતરવર્તી છે. આ કારણે ૧૧૨૧ યોજનનું પ્રમાણ બની શકતું નથી,

અબાધા તૃતીયદ્વાર સમાપ્ત ॥

ચતુર્થદ્વાર વક્તવ્યતા-

પ્રસ્તુત વક્તવ્યતામાં શ્રીગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે-'लोगंताओ णं णं भंते ! केवइयाए अबाहाए जोइसे पन्नत्ते' હે ભદન્ત ! લોકના અન્તથી-અલોકની પહેલા પહેલા કેટલી અબાધાથી જ્યોતિશ્ચક્ર સ્થિર કહેવામાં આવ્યું છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ

भाव्यात् एकादशाधिकै रेकादशभि र्योजनशतैः 'अबाहाए जोइसे पन्नत्ते' अबाधया ज्योतिषं स्थिरं ज्योतिश्चक्रं प्रज्ञप्तं कथितम् प्रकरणात् स्थिरं ज्योतिश्चक्रमेवेति ज्ञातव्यम् चरज्योतिश्चक्रस्य तत्राभावादिति चतुर्थद्वारम् ४ ॥

अथ पञ्चमद्वारं पृच्छति-'धरणितलाओणं भंते' इत्यादि, 'धरणितलाओ णं भंते' धरणितलात् खलु भदन्त ! अत्र प्रश्नैकदेश एव कथितः किन्तु एकदेशेन परिपूर्णं प्रश्नसूत्रं ज्ञातव्यम्, तच्चैवम्-'धरणितलाओ णं भंते ! उद्धं ऊप्पइत्ता केवइयाए अबाहाए हिट्ठिल्ले जोइसे चारं चरइ ? गोयमा !' वस्त्वेकदेशस्य संपूर्ण वस्तुस्मारकत्वनियमात्, ततश्चायमर्थः-धरणितलात् समयप्रसिद्धात् समतलभूभागात् ऊर्ध्वमुत्पत्य कियत्यया अबाधया अधस्तनं ज्योतिषं तारापटलं चारं चरति गतिं करोति इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'सत्तहिं णउएहिं जोयणसएहिं' सप्तभिर्नवतैः नवत्यधिकैः सप्तभिर्योजनशतै रित्येवं रूपया 'अबाहया जोइसे चारं चरइत्ति' अबाधया ज्योतिषं ज्योतिश्चक्रं चारं चरति-करोतीति ।

सम्प्रति सूर्यादि विषयमबाधास्वरूपं संक्षिप्य भगवान् स्वयमेव दर्शयति-'एवं सूर

हैं-'गोयमा ! एक्कारस एक्कारसेहिं जोयणसएहिं अबाहाए जोइसे पन्नत्ते' हे गौतम ! लोक के अन्त से अलोक के पहिले २ ज्योतिश्चक्र ११११ योजन छोडकर स्थिर कहा गया है क्योंकि जगत का स्वभाव ही ऐसा है यहां चर ज्योतिश्चक्र नहीं है।

चतुर्थ द्वार समाप्त

पञ्चम द्वारका कथन

'धरणितलाओ णं भंते ! उद्धं उप्पइत्ता केवइयाए अबाहाए हिट्ठिल्ले जोइसे चारं चरइ' हे भदन्त ! इस धरणितल से-समयप्रसिद्ध-समतलभू भाग से कितनी ऊपर की दूरी पर अर्थात् कितनी ऊंचाई पर अधस्तन ज्योतिष तारा पटल गतिकरता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा ! सत्तहिं णउएहिं जोयणसएहिं अबाहाए जोइसं चारं चरइ' हे गौतम ! इस समतल भूमिभाग से

કહે છે-'ગોયમ! ! एक्कारसेहिं जोयणसएहिं अबाहाए जोइसे पन्नत्ते' હે ગૌતમ ! લોકના અન્તથી અલોકની પહેલાં પહેલા જ્યોતિશ્ચક્ર ૧૧૧૧ યોજન છોડીને સ્થિર કહેવામાં આવ્યું છે કારણ કે જગતને સ્વભાવ જ એવો છે અહીં 'ચર' જ્યોતિશ્ચક્ર નથી.

ચતુર્થદ્વાર સમાપ્ત ॥

પંચમદ્વાર કથન-

'धरणितलाओ णं भंते ! उद्धं उप्पइत्ता केवइयाए अबाहाए हिट्ठिल्ले जोइसे चारं चरइ' હે ભદન્ત ! આ ધરણિતળથી સમયપ્રસિદ્ધ-સમતલભૂભાગથી કેટલે દૂર અર્થાત્ કેટલી ઉંચાઇ પર અધસ્તક જ્યોતિષ તારાપટલ ગતિ કરે છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે- 'गोयमा ! सत्तहिं णउएहिं जोयणसएहिं अबाहाए जोइसं चारं चरइ' હે ગૌતમ ! આ

विमाणे' इत्यादि, 'एवं सूरविमाणे अट्ठहिं सएहिं' एवमुपर्युक्तप्रकारेण समभूमिभागादधस्तनं ज्योतिश्चक्रं नवत्यधिकसप्तयोजनशतै रबाधया प्रज्ञप्तं तथा समभूमिभागादेव सूर्यविमान मष्टभिर्योजनशतैः, तथा-'चंदविमाणे अट्ठहिं असीएहिं' चन्द्रविमानमशीत्यधिकै रष्टभिर्योजन-शतैः 'उवरिल्ले तारारूवे नवहिं जोयणसएहिं चारं चरइ' उपरितनं तारारूपं नवभिर्योजन-शतै श्चारं चरतीति ॥

सम्प्रति-ज्योतिश्चक्रचारक्षेत्रापेक्षया अवाधा प्रश्नमाह-'जोइसस्स णं' इत्यादि, 'जोइ-सस्स णं भंते ! हेट्ठिल्लाओ तलाओ' ज्योतिश्चक्रस्य दशोत्तरयोजनशतबाहल्यस्य खलु भदन्त ! अधस्तनात् तलात् 'केवइयाए अबाहाए' कियत्या अबाधया 'सूरविमाणे चारं चरइ' सूर्यविमानं चारं चरतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम !

---

७९० योजन की ऊंचाई पर ज्योतिश्चक्र गति करता है। 'एवं सूर विमाणे अट्ठहिं सएहिं' उसमें इस समतल भूमिभाग से ८०० योजन की ऊंचाई पर सूर्य विमान गति करते हैं। 'चंद विमाणे अट्ठहिं असीएहिं उवरिल्ले तारारूवे नवहिं जोयण-सएहिं चारं चरइ' वहां के आठसौ अस्सी योजन की उंचाई पर अर्थात् सूर्य विमान से ८० योजन की ऊंचाई पर चन्द्र विमान गति करते हैं, वहां से ९०० नव सौ योजन की ऊंचाई पर अर्थात् चन्द्र विमान से २० योजन की ऊंचाई पर तारा रूप-ग्रह-नक्षत्र-एवं प्रकीर्ण तारे गति करते हैं। इस तरह मेरु के समतल भूभाग से ७९० योजन की ऊंचाई पर ज्योतिश्चक के क्षेत्र का प्रारंभ होता कहा गया है यह इनका चार क्षेत्र ऊंचाई में वहां से ११० योजन परिमाण होता है। इसी बात को आगे के सूत्रों द्वारा स्पष्ट करते, हुए सूत्रकार कहते हैं-'जोइस-स्स णं भंते ! हेट्ठिल्लाओ तलाओ केवइयाए अवाहाए सूरविमाणे चारं चरइ' इसमें गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि हे भदन्त ! इस समतल भूभाग से ७९०

સમતલભૂમિભાગથી ૭૯૦ યોજનની ઉંચાઇ પર જ્યોતિશ્ચક્ર ગતિ કરે છે. 'एवं सूरविमाणे अट्ठहिं सएहिं' તેમાં આ સમતલ ભૂમિભાગથી ૮૦૦ યોજનની ઉંચાઈ પર સૂર્યવિમાન ગતિ કરે છે. 'चंदविमाणे अट्ठहिं असीएहिं उवरिल्ले तारारूवे नवहिं जोयणसएहिं चारं चरइ' ત્યાંથી ૮૮૦ યોજનની ઉંચાઇ પર અર્થાત્ સૂર્યવિમાનથી ૮૦ યોજનની ઉંચાઇ પર ચન્દ્રવિમાન ગતિ કરે છે, ત્યાંથી ૯૦૦ યોજનની ઉંચાઈ પર અર્થાત્ ચન્દ્રવિમાનથી ૨૦ યોજનની ઉંચાઇ પર તારા રૂપ-ગ્રહ-નક્ષત્ર અને પ્રકીર્ણ તારા ગતિ કરે છે આ રીતે મેરૂના સમતલ ભૂભાગથી ૭૯૦ યોજનની ઉંચાઇ પર જ્યોતિશ્ચક્રના ક્ષેત્રનો પ્રારંભ થવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આ એમનું ચાર ક્ષેત્ર ઉંચાઇમાં ત્યાંથી ૧૧૦ યોજન પરિમાણ હોય છે. આજ હકીકતને પછીના સૂત્રોદ્વારા સ્પષ્ટ કરતા થકા સૂત્રકાર કહે છે-'जोइसस्स णं भंते ! हेट्ठिल्लाओ तलाओ केवइयाए अवाहाए सूरविमाणे चारं चरइ' આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે હે ભદન્ત ! આ સમતલ ભૂભાગથી ૭૯૦ યોજનની ઉંચાઇ પર

'दसहिं जोयणेहिं अबाहया चारं चरइ' दशभि र्योजनैरित्येवं रूपया अबाधया सूर्यविमानं चारं चरति अत्र खलु सूत्रे समतलभूमिभागादूर्ध्वं नवत्यधिकसप्तयोजनातिक्रमेण ज्योतिश्चक्र-बाहल्यमूलभूत आकाशप्रदेशप्रतरः स एवावधिर्मन्तव्यः, एवं चन्द्रादिसूत्रेऽपि ज्ञातव्यम्, 'एवं चंदविमाणे णउईए जोयणेहिं चारं चरइ' एवं सूर्यसूत्रप्रदर्शितक्रमेण चन्द्रविमानं नवत्या योजनैरबाधया चारं चरति, 'उवरिल्ले ताराख्वे दसुत्तरे जोयणसए चारं चरइ' एवम् उपरितनं तारारूपं दशोत्तरे-दशाधिके योजनशते ज्योतिश्चक्रबाहल्यप्रान्ते इत्यर्थः चारं चरति। सम्प्रति-सूर्यादीनां परस्परमन्तरं स्वयमेव सूत्रकारः प्राह-'सूरविमाणाओ' इत्यादि, 'सूरविमाणाओ चंदविमाणे असीइए जोयणेहिं चारं चरइ' सूर्यविमानात् चन्द्रविमा-नम् अशीत्या योजनैश्चारं चरति, आलापप्रकारस्तु इत्थम्-हे भदन्त! सूर्यविमानात् कियत्या अबाधया चन्द्रविमानं चारं चरति? भगवानाह-हे गौतम! सूर्यविमानात् चन्द्रविमानम-

---

योजन की ऊंचाई पर जो ज्योतिश्चक्र का चार क्षेत्र प्रारंभ होता है सो वहां से कितनी योजन की ऊंचाई पर सूर्य विमान गति करते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! दसहिं जोयणेहिं अबाहया चारं चरइ' हे गौतम! वहां से ७९० योजन चार क्षेत्र से आगे १० योजन की ऊंचाई पर सूर्यविमान गति करते हैं। 'एवं चंदविमाणे णउईए जोयणेहिं चारं चरइ' इसी तरह समतल भूमिभाग से ९० योजन की ऊंचाई पर चन्द्रविमान गति करते हैं 'उवरिल्ले ताराख्वे दसुत्तरे जोयणसए चारं चरइ' तथा-समतल भूमिभाग से ११० योजन की ऊंचाई पर तारारूप ज्योतिश्चक्र गति करते हैं। इस प्रकार 'सूरविमाणाओ चंद विमाणे असीईए जोयणेहिं चारं चरइ' सूर्य विमान से चन्द्रविमान की दूरी ८० योजन की है और सूर्यविमान से इतनी दूर रहा हुआ चन्द्रविमान गति करता है। इस सम्बन्ध में आलाप प्रकार इस प्रकार से है-'सूरविमाणाओ णं भंते! केवइयाए अबाहया चंदविमाणे चारं चरई? गोयमा! सूरविमाणाओ चंदविमाणे असीईए

જે જ્યોતિશ્ચક્રના ચાર ક્ષેત્ર પ્રારંભ થાય છે તો ત્યાંથી કેટલાં યોજનની ઊંચાઇ પર સૂર્ય વિમાન ગતિ કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! दसहिं जोयणेहिं अबाहया चारं चरइ' હે ગૌતમ! ત્યાંથી ૭૯૦ યોજન ચાર ક્ષેત્રથી આગળ ૧૦ યોજનની ઊંચાઇ પર સૂર્યવિમાન ગતિ કરે છે. 'एवं चंदविमाणे णउईए चारं चरइ' એવી જ રીતે સમતલભૂમિભાગથી ૯૦ યોજનની ઊંચાઈ પર ચન્દ્રવિમાન ગતિ કરે છે 'उवरिल्ले ताराख्वे दसुत्तरे जोयणसए चारं चरइ' તથા-સમતલભૂભાગથી ૧૧૦ યોજનની ઊંચાઇ પર તારારૂપ જ્યોતિશ્ચક્ર ગતિ કરે છે. આ પ્રકારે 'सूरविमाणाओ चंदविमाणे असीईए जोयणेहिं चारं चरइ' સૂર્ય-વિમાનથી ચન્દ્રવિમાનનું (અંતર) ૮૦ યોજનની છે અને સૂર્યવિમાનથી આટલું દૂર રહેલ ચન્દ્રવિમાન ગતિ કરે છે આ સમ્બન્ધમાં આલાપ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-'सूरविमाणाओ भंते! केवइयाए अबाहया चंदविमाणे चारं चरई' 'गोयमा! सूरविमाणाओ चंदविमाणे असीईए

शीत्या योजनैश्चारं चरतीति, एवमग्रेऽपि, 'सूरविमाणाओ जोयणसए उवरिल्ले तारारूवे चारं चरइ' सूर्यविमानाद् योजनशतेऽतिक्रान्ते सति उपरितनं तारारूपं तारापटकं चारं चरति। 'चंदविमाणाओ वीसाए जोयणेहिं उवरिल्लेणं तारारूवे चारं चरइ' चन्द्रविमानाद् विंशत्या योजनैरुपरितनं तारारूपं तारापटलं चारं चरति। सूत्रस्य सूचकत्वा दनुक्तमपि ग्रहाणां नक्षत्राणां च क्षेत्रविभागमन्यत्र वर्णितं शिष्यज्ञानाय अत्र लिख्यते—

शतानि सप्तगत्वोर्ध्वं योजनानां भूत्रस्तलात्।
नवतिं च स्थिता स्ताराः सर्वाधस्तान्नभस्तले ॥१॥
तारकापटलाद् गत्वा योजनानि दशोपरि।
सूराणां पटलं तस्माद् अशीतिं शीतरोचिषाम् ॥२॥

जोयणेहिं चारं चरइ' इसी प्रकार से आलापक्रम आगे भी समझना चाहिये 'सूरविमाणाओ जोयणसए उवरिल्ले तारारूवे चारं चरई' सूर्यविमान से तारारूप ज्योतिश्चक्र १०० योजन की दूरी पर ऊपर में है और वह उससे इतने योजन दूर रहकर अपनी गतिक्रिया करता है। 'चंदविमाणाओ वीसाए जोयणेहिं उवरिल्लेणं तारारूवे चारं चरइ' यह तारारूप ज्योतिश्चक्र चन्द्रविमान से २० योजन दूर ऊपर में है और वहीं से वह अपनी गतिक्रिया में रत होता है। सूत्र जो होता है वह केवल विषय का सूचक ही होता है इसलिये यहां पर अनुक्त भी ग्रहों का एवं नक्षत्रों का क्षेत्र विभाग जो कि अन्यत्र वर्णित किया गया हुआ है शिष्यज्ञान के निमित्त प्रकाशित किया जा रहा है—

शतानि सप्त गत्वोर्ध्वं योजनानां भुवस्तलात्।
नवतिंच स्थितास्ताराः सर्वास्तान्नभस्तले ॥१॥
तारका पटलाद् गत्वा योजनानि दशोपरि।
सूरणां पटलं तस्मात् अशीतिं शीतरोचिषाम् ॥२॥

जोयणेहिं चारं चरइ' આજ રીતે આલાપક્રમ આગળ માટે પણ સમજી લેવો. 'सूरविमाणाओ जोयणसए उवरिल्ले तारारूपे चारं चरइ' સૂર્યવિમાનથી તારારૂપ જ્યોતિશ્ચક્ર ૧૦૦ યોજનની જેટલે દૂર ઉપરના ભાગમાં છે અને તે તેનાથી આટલા યોજન દૂર રહીને પોતાની ગતિક્રિયા કરે છે. 'चंदविमाणाओ वीसाए जोयणेहिं उवरिल्लेणं तारारूवे चारं चरइ' આ તારારૂપ જ્યોતિશ્ચક્ર ચન્દ્રવિમાનથી ૨૦ યોજન દૂર ઉપર છે અને ત્યાંથી તે પોતાની ગતિક્રિયામાં રત થાય છે. સૂત્ર જે હોય છે તે કેવળ વિષયનું સૂચક જ હોય છે. આ માટે અહીં અનુક્ત પણ ગ્રહોના અને નક્ષત્રોના ક્ષેત્રવિભાગ કે જે અન્યત્ર વર્ણિત કરવામાં આવેલ છે શિષ્યજ્ઞાનના નિમિત્ત પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

शतानि सप्त गत्वोर्ध्वं योजनानां भुवस्तलात्। नवतिं च स्थितास्ताराः सर्वाधस्तान्नभस्तले ॥
तारका पटलाद् गत्वा योजनानि दशोपरि। सूराणां पटलं तस्मात् अशीतिं शीतरोचिषाम् ॥

चत्वारिंतु ततो गत्वा नक्षत्रपटलं स्थितम् ।
गत्वा ततोऽपि चत्वारि बुधानां पटलं भवेत् ॥३॥
शुक्राणां च गुरूणां च भौमानां मन्दसंज्ञिनाम् ।
त्रीणि त्रीणि च गत्वोर्ध्वं क्रमेण पटलं स्थितम् ॥४॥

अयमर्थः-भूवस्तलात् समतलभूमिभागात् उर्ध्वं नभस्तले-आकाशप्रदेशे गत्वा योजनानां नवत्यधिकानि सप्तशतानि गत्वा ताराः स्थिताः ॥१॥ तारकापटलात् ज्योतिश्चक्रात् दशोपरि दशाधिक योजनानि गत्वा तत्र आकाशप्रदेशे सूराणां सूर्याणां पटलं विद्यते तस्मात् सूर्यपटलात् अशीति योजनानि उपरि गत्वा शीतरोचिषां चन्द्राणां पटलं विद्यते ॥२॥ ततः चन्द्रपटलात् चत्वारि योजनानि उपरिगत्वा नक्षत्रपटलं स्थितं विद्यते ततोऽपि नक्षत्रादपि ऊर्ध्वं चत्वारि योजनानि गत्वा बुधानां बुधमहाग्रहाणां पटलं भवेत् ॥३॥ बुधादुपरि त्रीणि योजनानि गत्वा शुक्राणां शुक्रमहाग्रहाणां पटलं भवेत् शुक्रादपि उपरि त्रीणि योजनानि गत्वा गुरूणां बृहस्पति महाग्रहाणां पटलं भवेत् गुरोरपि उपरि त्रीणि योजनानि भौमानां

चत्वारि तु ततो गत्वा नक्षत्रं पटलं स्थितम् ।
गत्वा ततोऽपि चत्वारि बुधानां पटलं भवेत् ॥३॥
शुक्राणां च गुरूणां च भौमानां मन्द संज्ञिनाम् ।
त्रीणि त्रीणि च गत्वोर्ध्वं क्रमेण पटलं स्थितम् ॥४॥

इनका अर्थ इस प्रकार से है-समतल भूमिभाग से ऊपर आकाश प्रदेश में ७९० योजन जाने पर वहां तारा पटल स्थित है अब इस तारा पटल से ऊपर १० योजन आगे जाने पर वहां सूर्य पटल स्थित है इस सूर्य पटल से आगे ऊपर ८० योजन जाने पर वहां पर चन्द्र पटल स्थित है। इस चन्द्र पटल से आगे ४ योजन ऊपर जाने पर नक्षत्र पटल स्थित है। इस नक्षत्र पटल से ऊपर आगे ४ योजन जाने पर बुध महाग्रहों का पटल स्थित है। बुध महाग्रहों से ३तीन योजन ऊपर आगे जाने पर शुक्र महाग्रहों का पटल स्थित है। शुक्र पटल से आगे ऊपर

चत्वारि तु ततो गत्वा नक्षत्रपटलं स्थितम् । गत्वा ततोऽपि चत्वारि बुधानां पटलं भवेत् ॥
शुक्राणां च गुरूणां च भौमानां मन्दसंज्ञिनाम् । त्रीणि त्रीणि च गत्त्रोर्ध्वं क्रमेण पटलं स्थितम् ॥८॥

અનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-સમતલ ભૂમિભાગથી ઉપર આકાશપ્રદેશ ૭૯૦ યોજન જવાથી ત્યાં આગળ તારા પટલ સ્થિત છે હવે આ તારા પટલથી ઉપર ૧૦ યોજન આગળ જઇએ ત્યારે સૂર્યપટલ આવે છે, આ સૂર્યપટલથી આગળ ઉપર ૮૦ યોજન પર ચન્દ્ર-પટલ સ્થિત છે. આ ચન્દ્ર પટલથી આગળ ૪ યોજન આગળ ઉપર જઇએ ત્યાં નક્ષત્ર-પટલ સ્થિત છે. આ નક્ષત્રપટલથી ઉપર આગળ ૪ યોજન પર બુધ મહાગ્રહોનું પટલ સ્થિત છે. બુધ મહાગ્રહથી ૩ (ત્રણ) યોજન ઉપર આગળ શુક્ર મહાગ્રહનું પટલ સ્થિત છે. શુક્ર પટલથી આગળ ઉપર ૩ યોજને ગુરૂ ગ્રહોનું પટલ સ્થિત છે. ગુરૂગ્રહ પટલથી

मङ्गलमहाग्रहाणा पटलं भवेत् भौमादपि उपरि त्रीणि योजनानि मन्दसंज्ञिनां शनैश्चराणां महाग्रहाणां पटलं भवेत् एवं प्रकारेण ग्रहाणां नक्षत्राणां चावस्थानं ज्ञातव्यमिति ॥सू० २७॥

पञ्चमद्वारम् समाप्तम् ॥

सम्प्रति-षष्ठं द्वारं पृच्छन्नाह-'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि,

मूलम्- जंबुद्दीवे णं भंते! दीवे अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं कयरे णक्खत्ते सव्वब्भंतरिल्लं चारं चरइ, कयरे णक्खत्ते सव्वबाहिरं चारं चरइ, कयरे णक्खत्ते सव्वहिट्ठिल्लं चारं चरइ, कयरे णक्खत्ते सव्वउवरिल्लं चारं चरइ? गोयमा! अभिई णक्खत्ते सव्वब्भंतरं चारं चरइ, मूलो सव्व बाहिरं चारं चरइ, भरणी सव्व हिट्ठिल्लं साई सव्वुवरिल्लं चारं चरइ। चंदविमाणे णं भंते! किं संठिए पन्नत्ते? गोयमा! अद्धकविट्ठसंठाण संठिए सव्वफालियामए अब्भुग्गयमुसिए एवं सव्वाइं णेयव्वाइं। चंदविमाणेणं भंते! केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं बाहल्लेणं पन्नत्ते? गोयमा! छप्पणं खलु भाए विच्छिण्णं चंदमंडलं होइ। अट्ठावीसं भाए बाहल्लं तस्स बोद्धव्वं ॥१॥ अडयालीसं भाए विच्छिण्णं सूरमंडलं होइ चउवीसं खलु भाए बाहल्लं तस्स बोद्धव्वं ।२। दो कोसे य गहाणं णक्खत्ताणं तु हवइ तस्सद्धं। तस्सद्धं ताराणं तस्सद्धं चेव बाहल्लं ।३॥त्ति ॥सू० २८॥

छाया-जम्बूद्वीपे खलु भदन्त! द्वीपे अष्टाविंशते नक्षत्राणां कतरद् नक्षत्रं सर्वाभ्यन्तरं चारं चरति कतरद् नक्षत्रं सर्वबाह्यं चारं चरति कतरद् नक्षत्रं सर्वाधस्तनं चारं चरति कतरद् नक्षत्र सर्वोपरितनं चारं चरति? गौतम! अभिजिन्नक्षत्रं सर्वाभ्यन्तरं चारं चरति, मूलः सर्वबाह्यं चारं चरति, भरणी सर्वाधस्तनं स्वाती सर्वोपरितनं चारं चरति। चन्द्रविमानं खलु

३ तीन योजन जाने पर गुरुग्रहों का पटल स्थित है गुरुग्रह पटल से आगे ऊपर ३ तीन योजन जाने पर मंगलग्रहों का पटल स्थित है। मंगल ग्रह पटल से आगे ऊपर ३ तीन योजन जाने पर शनैश्चर महाग्रहों का पटल स्थित है। इस प्रकार से ग्रहों और नक्षत्रों का अवस्थान जानना चाहिये ॥२७॥

આગળ ઉપર ૩ યોજન જઇએ ત્યાં મંગળગ્રહનું પટલ સ્થિત છે. મંગલગ્રહ પટલથી આગળ ઉપર ૩ યોજન પર શનૈશ્ચર મહાગ્રહોનું પટલ સ્થિત છે. આવી રીતે ગ્રહો તથા નક્ષત્રોનું અવસ્થાન જાણવું જોઇએ ॥૨૭

भदन्त ! किं संस्थितं प्रज्ञप्तम्? गौतम ! अर्द्धकपित्थसंस्थानसंस्थितं सर्वस्फटिकमयम् अभ्युद्गतोत्सृतम् एवं सर्वाणि नेतव्यानि । चन्द्रविमानं खलु भदन्त ! कियदायामविष्कम्भेण कियता बाहल्येन प्रज्ञप्तम्, षट्पञ्चाशत् खलु भागं विस्तीर्णं चन्द्रमण्डलं भवति, अष्टाविंशति-भागं बाहल्यं तस्य बोद्धव्यम् १ । अष्टचत्वारिंशद्भागान् विस्तीर्णं सूर्यमण्डलं भवति, चतुर्विंशतिं खलु भागं बाहल्यं तस्य बोद्धव्यम् ॥२॥ द्वौ क्रोशौ च ग्रहाणां नक्षत्राणां तु भवति तस्यार्द्धम् ताराणां तस्यार्द्धं चैव बाहल्यम् ॥ सू० २८ ॥

टीका-'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' अष्टाविंशते रष्टाविंशतिसंख्यकानां नक्षत्राणां मध्ये 'कयरे णक्खत्ते' कतरद् नक्षत्रम् 'सव्वब्भंतरिल्लं चारं चरइ' सर्वेभ्यो मंडलेभ्योऽभ्यन्तरः सर्वाभ्यन्तरस्तं चारं चरति, तथा-'कयरे णक्खत्ते सव्वबाहिरं चारं चरइ' कतरत् नक्षत्रं सर्वबाह्यं सर्वतो नक्षत्रमण्डलाद्बहि श्चारं चरति तथा-'कयरे णक्खत्ते सव्वहिट्ठिल्लं चारं चरइ' कतरद् नक्षत्रम् सर्वाधस्तनं सर्वेभ्योऽधस्तनं चारं चरति, तथा 'कयरे णक्खत्ते सव्वउवरिल्लं चारं चरइ' कतरद् नक्षत्रं सर्वोपरितनं चारं चरतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अभिई णक्खत्ते सव्वब्भंतरं चारं चरइ' अष्टाविंशति नक्षत्राणां मध्येऽभिजिन्नक्षत्रं सर्वाभ्यन्तरं चारं चरति यद्यपि सर्वाभ्यन्तरमण्डलचारीणि अभिजिदादि

'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' इत्यादि

टीकार्थ-गौतमस्वामीने इस सूत्रद्वारा ऐसा पूछा है-जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' हे भदन्त ! इस जंबूद्वीप नामके द्वीप में 'अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' २८ नक्षत्रों में से 'कयरे णक्खत्ते' कौन नक्षत्र 'सव्वब्भंतरिल्लं चारं चरइ' सर्वाभ्यन्तर अर्थात् सर्व नक्षत्र मंडल के भीतर होकर गति करता है ? 'कयरे णक्खत्ते सव्वबाहिरं चारं चरइ' कौन नक्षत्र सर्व बाह्य अर्थात् सर्व नक्षत्र मंडल से बाहर होकर गति करता है ? 'कयरे णक्खत्ते सव्वहिट्ठिल्लं चारं चरइ' कौन नक्षत्र सब नक्षत्र मंडल से नीचे होकर गति करता है-तथा-'कयरे णक्खत्ते सव्व उवरिल्लं चारं चरइ' कौन नक्षत्र सब नक्षत्र मंडले से ऊपर होकर गति करता है ? इस तरह

'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं'

टीकार्थ-ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર દ્વારા એમ પૂછ્યું છે-'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे' હે ભદન્ત આ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં 'अट्ठावीसाए णक्खत्ताणं' ૨૮ નક્ષત્રોમાંથી 'कयरे णक्खत्ते' કયા નક્ષત્ર 'सव्वब्भंतरिल्लं चारं चरइ' સર્વાભ્યન્તર અર્થાત્ સર્વનક્ષત્ર મંડળની અંદર થઈને ગતિ કરે છે. 'कयरे णक्खत्ते' 'सव्वबाहिरं चारं चरइ' કયા નક્ષત્ર સર્વબાહ્ય અર્થાત્ સર્વનક્ષત્ર મંડળથી બહાર રહીને ગતિ કરે છે? 'कयरे णक्खत्ते सव्वहिट्ठिल्लं चारं चरइ' કયાં નક્ષત્ર સર્વનક્ષત્ર મંડળની નીચે થઈને ગતિ કરે છે? તથા-'कयरे णक्खत्ते सव्वउवरिल्लं चारं चरइ' કયા નક્ષત્ર બધાં નક્ષત્ર મંડળની ઉપર થઈને ગતિ કરે છે ? આ જાતના આ પ્રશ્નોના

द्वादशनक्षत्राणि भवन्ति तथापि इदमभिजिन्नक्षत्रं शेषैकादेशनक्षत्रापेक्षया मेरुदिशि स्थितं सत् चारं चरति तस्मात् कारणात् सर्वाभ्यन्तरचारीति कथितम् । तथा-'मूलो सव्वबाहिरं चारं चरइ' मूलनामकं नक्षत्रं सर्वबाह्यं चारं चरति यद्यपि पञ्चदशमण्डलाद् बहिश्चारीणि मृगशिरः प्रभृतीनि षड्नक्षत्राणि पूर्वाषाढोत्तराषाढयो श्चतुर्णां तारकाणां मध्ये द्वे द्वे तारके कथितानि, तथापि एतन्मूलनक्षत्र मपरबहिश्चारि नक्षत्रमपेक्ष्य लवणसमुद्रदिशि व्यवस्थितं सत् चारं चरति, अस्मादेव कारणात् मूलनक्षत्रं सर्वतो बहिश्चरतीति कथितम् अतो न कोऽपि दोष इति। 'भरणीहिट्ठिल्लं' भरणी नक्षत्रं सर्वाधस्तनं चारं चरति, तथा-'साई सव्व उवरिल्लं चारं चरइ' स्वातीनक्षत्रं सर्वोपरितनं चार चरति, अर्थाद् दशाधिकशतयोजनरूपे ज्योतिश्चक्र- बाहल्ये यो नक्षत्राणां क्षेत्रविभागश्चतु योजनप्रमाणकः तदपेक्षयोक्तनक्षत्रयोः क्रमेणाधस्तनो

के इन प्रश्नों के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! अभिई णक्खत्ते सव्वब्भंतरे चारं चरइ' २८ नक्षत्रों में से जो अभिजित् नक्षत्र है वह सर्व नक्षत्र मंडल के भीतर होकर गति करता है यद्यपि सर्वाभ्यन्तर मंडल चारी अभिजित् आदि १२ नक्षत्र हैं तथापि यह अभिजित् नक्षत्र शेष ११ नक्षत्रों की अपेक्षा मेरु दिशामें स्थित होकर गति करता है इस कारण इसे सर्वाभ्यन्तर चारी कहा गया है। तथा-'मूलोसव्वबाहिरं चारं चरइ' मूल नक्षत्र सर्व नक्षत्र मंडल से बाहिर होकर गति करता है यद्यपि पन्द्रह मंडल से बहिश्चारी मृगशिरा आदि छह नक्षत्र और पूर्वाषाढा और उत्तराषाढा इन दो नक्षत्रों के चार तारकों के बीच दो दो तारे कहे गये हैं तब भी यह मूल नक्षत्र अपर बहिश्चारी नक्षत्र की अपेक्षा लवण समुद्र की दिशा में व्यवस्थित होकर गति करता है इसी कारण मूल नक्षत्र सर्वतो बाहिश्चारी है ऐसा कहा गया है। इसलिये कोई भी दोष नहीं है। 'भरणी हिट्ठिल्लं' भरणी नक्षत्र सर्वनक्षत्र मंडल से अधश्चारी होकर गति करता है तथा-'साई सव्व उवरिल्लं चारं चरइ' स्वाति नक्षत्र सर्वनक्षत्र मंडल से ऊपर

ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! अभिई णक्खत्ते सव्वब्भंतरं चारं चरइ' ૨૮ નક્ષત્રોમાંથી જે અભિજિત્ નક્ષત્ર છે તે સર્વ નક્ષત્ર મંડળની અંદર થઈને ગતિ કરે છે. જો કે સર્વા- ભ્યન્તર મંડળ ચારી અભિજીત આદિ ૧૨ નક્ષત્ર છે તો પણ આ અભિજિત નક્ષત્ર બાકીનાં ૧૧ નક્ષત્રોની અપેક્ષા મેરૂ દિશામાં સ્થિત થઈને ગતિ કરે છે આથી જ તેને સર્વાભ્યન્તર ચારી કહેવામાં આવ્યું છે તથા 'मूलो सव्ववाहिरं चारं चारइ' મૂલ નક્ષત્ર સર્વનક્ષત્ર મંડ- ળની બહાર થઈને ગતિ કરે છે. જો કે પંદર મંડળથી બહિશ્ચારી મૃગશિર આદિ છ નક્ષત્ર અને પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા એ બે નક્ષત્રોના ચાર તારકોની વચ્ચે બબ્બે તારા કહેવામાં આવ્યા છે તો પણ આ મૂલ નક્ષત્ર ઉપર બહિશ્ચારી નક્ષત્રની અપેક્ષા લવણ સમુદ્રની દિશામાં વ્યવસ્થિત થઈને ગતિ કરે છે. આથી જ મૂલ નક્ષત્ર સર્વ તો બહિશ્ચારી છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે આથી કોઈ પણ દોષ નથી 'भरणी हिट्ठिल्लं' ભરણી નક્ષત્ર સર્વનક્ષત્ર મંડળથી અધશ્ચારી થઈને ગતિ કરે છે તથા 'साई सव्व उवरिल्लं चारं चरइ'

परिभागौ ज्ञातव्याविति षष्ठं द्वारम् ।

सम्प्रति सप्तमद्वारं पृच्छन्नाह-'चंदविमाणेणं' इत्यादि, चंदविमाणं भंते ! किं संठिए पन्नत्ते' चन्द्रविमानं खलु भदन्त ! किं संस्थितं कीदृशसंस्थानविशिष्टं प्रज्ञप्तं कथितमिति चन्द्रविमानस्याकारविषये प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'अद्ध-कविट्ठसंठाणसंठिए सव्वफालियामए अब्भुग्गयमुसिए एवं सव्वाइं णेयव्वाइं' उत्तानीकृता-र्द्धकपित्थसंस्थानसंस्थितम् सर्वस्फटिकमय मभ्युद्गतोत्सृतम् अत्युन्नतम्, जम्बूद्वीपस्य पूर्व-दिगवस्थितविजयद्वारपुरस्थप्रकण्ठकगतप्रासादवर्णनं निरवशेषमत्र वक्तव्यम् विस्तरभया-न्नात्र लिख्यते विशेषजिघृक्षुभिः स्वयमेव द्रष्टव्यम् एवं चन्द्रविमानवर्णितन्यायेन सर्वाणि

होकर गति करता है अर्थात् ११० योजन रूप ज्योतिश्चक्र बाहल्य में जो नक्षत्रों का क्षेत्र विभाग चतुर्योजन प्रमाण रूप है उसकी अपेक्षा से उक्त दो नक्षत्रों का क्रम से अधस्तन और उपरितन भाग जानना चाहिये ।

सप्तम द्वार वक्तव्यता

'चंद विमाणे णं भंते ! किं संठिए पन्नत्ते' हे भदन्त चन्द्र विमान का संस्थान कैसा है ? उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! अद्धकविट्ठसंठाणसंठिए सव्वफ-लियामए अब्भुग्गयमुसिए एवं सव्वाइं णेयव्वाइं' हे गौतम ! कपित्थ के आधे भाग का कि जिसे ऊपर की ओर मुंह करके रखा गया हो जैसा संस्थान-आकार होता है वैसा ही संस्थान चन्द्रविमान का है । यह चन्द्रविमान सर्वात्मना स्फटिक-मणि का बना हुआ है अभ्युद्गतोत्सृत-अत्युन्नत है, यहां पर जम्बूद्वीप की पूर्व-दिशा में अवस्थित विजय द्वार के प्रकण्ठक में रहे प्रासाद का जैसा वर्णन किया गया है वैसा ही वह सब वर्णन यहां पर भी करलेना चाहिये, विस्तार हो जाने के भय से उसे हम यहां पर नहीं लिख रहे हैं । विशेष जिज्ञासुओं को वहीं पर

સ્વાતિ નક્ષત્ર સર્વનક્ષત્રમંડળની ઉપર થઈને ગતિ કરે છે અર્થાત્ ૧૧૦ યોજન રૂપ જ્યો-તિશ્ચક્ર બાહલ્યમાં જે નક્ષત્રોનો ક્ષેત્રવિભાગ ચતુર્યોજન પ્રમાણરૂપ છે તેની અપેક્ષાથી ઉક્ત બે નક્ષત્રોના ક્રમથી અધસ્તન અને ઉપરિતન ભાગ જાણવા જોઈએ.

સપ્તમદ્વાર વક્તવ્યતા-

'चंदविमाणे णं भंते ! किं संठिए पन्नत्ते' હે ભદન્ત ! ચન્દ્રવિમાન નો આકાર કેવો છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! अद्धकविट्ठ संठाणसंठिए सव्वफालियामए अब्भुगयमुसिए एवं सव्वाइं णेयव्वाइं' હે ગૌતમ ! કપિત્થના અડધા ભાગનો કે જેને ઉપરની તરફ મુખ કરીને રાખવામાં આવ્યું હોય એનો જેવો આકાર હોય તેવો જ આકાર ચન્દ્રવિમાનનો છે આ ચન્દ્રવિમાન સર્વાત્મના સ્ફટિક જાતિનું બનેલું છે અભ્યુદ્ગતોત્સૃત-અત્યુન્નત છે, અહીંયા જમ્બૂદ્વીપની પૂર્વદિશામાં અવસ્થિત વિજયદ્વારના પ્રકણ્ઠકમાં રહેલા મહેલનું જેવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેવું જ સર્વ વર્ણન અહીં પણ લાગુ પડે છે. વિસ્તાર થઈ જવાના ભયે

सूर्यादि ज्योतिष्कविमानानि नेतव्यानि संस्थान नैयत्यबुद्धिं प्रापणीयानि। अथ यदि सकलान्यपि सूर्यादि ज्योतिष्कविमानानि अर्द्धीकृतकपित्थफलसदृशानि तत श्चन्द्रसूर्य-विमानानि अति स्थूलत्वादुदयसमयेऽस्तमयनसमये वा यदि वा तिर्यक् परिभ्रमन्ति तदा कस्मात्कारणात् तथाविधानि न दृश्यन्ते ? यस्तु शिरस उपरिवर्तमानानां सूर्यादीनां तेषाम-धस्थायि जनेषु वर्तुलतया प्रतिभासं अर्द्धकपित्थस्य शिरस उपरि दूरमयस्थापितस्य परभागा-दर्शनतो वर्तुलतया दृश्यमानत्वात् भवति सोऽपि न समीचीनः पूर्णवृत्तस्यापि तथा दर्शना-दिति चेदत्रोच्यते अत्र खलु अर्द्धकपित्थतुल्यानि न सामस्त्येन विमानानि ज्ञातव्यानि किन्तु

से इस वर्णन को देख लेना चाहिये जैसा यह वर्णन चन्द्रविमान के संस्थान के सम्बन्ध में किया गया है वैसा ही वर्णन समस्त ज्योतिष्क सूर्यादिकों के विमानों के संस्थान को भी जान लेना चाहिये,

शंका-यदि समस्त सूर्यादिक ज्योतिष्कों के विमान अर्द्धीकृत कपित्थ फल के आकार जैसे हैं तो फिर चन्द्र और सूर्य के विमान अतिस्थूल हो जाने से उदयकाल में अथवा अस्तमयन काल में जब वे तिर्यक् परि-भ्रमण करते हैं तो फिर इस प्रकार के-ऐसे आकार से-उपलब्ध क्यों नहीं होते हैं-दिखलाई क्यों नहीं देते हैं ? तथा शिर के ऊपर वर्तमान उन सूर्यादिकों के विमानों का आकार नीचे रहे हुए जनों को जो वर्तुलाकार रूप से प्रतिभासित होता है वह समीचीन नहीं है क्यों कि अर्द्धकपित्थ जो कि शिर के ऊपर बहुत दूर स्थापित कर दिया जाय परभाग के नहीं दिखलाई देने के कारण वर्तुलाकाररूप से दिखलाई देता है पूर्ण वृत्त का भी तो ऐसा ही आकार देखा जाता है। इसका समाधान ऐसा है-यहां जो चन्द्रादिकों के विमानों का आकार ऊर्ध्वमुख वाले अर्द्धकपित्थ के जैसा कहा गया है सो वह उनका सम्पू

તેનું અમે અત્રે વર્ણન કરતા નથી. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓને ત્યાં જ આ વર્ણન જોઇ લેવા અનુરોધ કરીએ છીએ જેવું આ વર્ણન ચન્દ્રવિમાનના આકાર સબન્ધમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેવું જ વર્ણન સમસ્ત જ્યોતિષ્ક સૂર્યાદિકોના વિમાનોનો આકાર પણ જાણવો.

શંકા—જો સમસ્ત સૂર્યાદિક જ્યોતિષ્કોના વિમાન અર્દ્ધીકૃત કપિત્થફળના આકાર જેવાં છે તો પછી ચન્દ્ર તેમજ સૂર્યના વિમાન અતિસ્થૂલ થઇ જવાથી ઉદયકાળમાં અથવા અસ્તમયન કાળમાં જ્યારે તેઓ તિર્યક પરિભ્રમણ કરે છે તો પછી આ પ્રકારનાં—આવા આકારના ઉપલબ્ધ કેમ થતાં નથી ? કેમ જોવામાં આવતાં નથી ? તથા મસ્તકની ઉપર વર્તમાન તે સૂર્યાદિકોના વિમાનોનો આકાર નીચે રહેલા માણસોને જે ગોળાકાર રૂપથી પ્રતિભાસિત થાય છે તે સમીચીન નથી કારણકે અર્દ્ધકપિત્થ કે જે મસ્તકની ઉપર ઘણે દૂર સ્થાપિત કરી દેવામાં આવે પરભાગના ન જોઇ શકવાના કારણે વર્તુલાકારરૂપે જોવામાં આવે છે પૂર્ણવૃત્તનો પણ આવો જ આકાર જોવા મળે છે, આનું સમાધાન આમ છે—અહીં જે ચન્દ્રાદિકોના વિમાનોનો આકાર ઉર્ધ્વમુખવાળા અર્દ્ધકપિત્થના જેવો કહેવામાં આવ્યો છે તે

विमानानां पीठानि तेषां पीठाना मुपरि चन्द्रादीनां प्रासादास्ते च प्रासादा स्तथा कथञ्च-नापि व्यवस्थिता यथा पीठैः सह भूयात् वर्तुल आकारो भवति सच दूरत्वाद् एकान्ततः समवृत्ततया लोकानामवभासते ततो न कोऽपि दोष इति सप्तमद्वारम् ॥

सम्प्रति-अष्टमद्वारं पृच्छति-'चंदविमाणे णं' इत्यादि, 'चंदविमाणे णं भंते ! केवइयं आयामविक्खंभेणं' चन्द्रविमानं खलु भदन्त ! कियदायामविष्कम्भाभ्यां दैर्घ्यविस्ताराभ्या मित्यर्थः तथा-'केवइयं बाहल्लेणं पन्नत्ते' कियता-कियत्प्रमाणकेन बाहल्येन-उच्चत्वेन प्रज्ञप्तं कथितम् उपलक्षणत्वात् सूर्यादिविमानानामपि आयामविष्कम्भादि विषयकः प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! अत्र भगवान् पद्येनोत्तरं ददाति, 'छप्प-ण्णं खलु भाए विच्छिण्णं चंदमंडलं होइ' षट्पञ्चाशदेकषष्टिभागान् योजनस्य विस्तीर्णं चन्द्र-

र्णरूप से नहीं कहा गया है किन्तु विमानों के जो पीठ हैं वे ही ऐसे आकार वाले कहे गये हैं इन पीठों के ऊपर चन्द्रादिकों के प्रासाद हैं ये प्रासाद इस तरह से उन पर व्यवस्थित हैं कि जिससे उनके साथ उनका अधिक से अधिक आकार वर्तुल हो जाता है दूर होने से वह आकार लोकों को समवृत्त रूप मालूम पडता है, अतः इस प्रकार के कथन में कोई दोष नहीं है।

अष्टम द्वार कथन

'चंदविमाणेणं भंते ! केवइयं आयाम विक्खंभेणं' हे भदन्त ! चन्द्रविमान की लम्बाई चौडाई कितनी है ? 'केवइयं बाहल्लेणं' ऊंचाई कितनी है ? उपलक्षण से ऐसा ही प्रश्न सूर्यादिक विमानों के सम्बन्ध में भी कर लेना चाहिये इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! छप्पण्णं खलु भाए विच्छिन्नं चंदमंडलं होइ' हे गौतम ! एक प्रमाणांगुल योजन के ६१ भागों में से ५६ भागप्रमाण चन्द्र-विमान का विस्तार है-और समुदित ५६ भागों का जितना प्रमाण होता है

તેમના સમ્પૂર્ણરૂપે કહેવામાં આવેલ નથી પરન્તુ વિમાનોની જે પીઠ છે તેજ આવા આકારવાળી કહેવામાં આવેલ છે, આ પીઠોની ઉપર ચન્દ્રાદિકોના પ્રાસાદ છે. આ મહેલો એવી રીતે તેમના ઉપર વ્યવસ્થિત છે કે જેથી તેમની સાથે તેમનો વધુને વધુ આકાર વર્તુળ થઈ જાય છે. દૂર હોવાના કારણે તે આકાર લોકોને સમવૃત્તરૂપ ભાસે છે આથી આ પ્રકારના કથનમાં કોઈ દોષ લાગતો નથી

અષ્ટમદ્વાર કથન-

'चंदविमाणेणं भंते ! केवइयं आयाम विक्खंभेणं' હે ભદન્ત ! ચન્દ્રવિમાનની લંબાઈ પહોળાઈ કેટલી છે ? 'केवइयं बाहल्लेणं' ઉંચાઈ કેટલી છે ? ઉપલક્ષણથી આવો જ પ્રશ્ન સૂર્યા-દિક વિમાનોના સમ્બન્ધમાં પણ કરવો જોઈએ આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! छप्पण्णं खलु भाए विच्छिन्नं चंदमंडलं होइ' હે ગૌતમ એક પ્રમાણ આંગળ યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૫૬ ભાગ પ્રમાણ ચન્દ્રવિમાનનો વિસ્તાર છે-અને સમુદિત ૫૬ ભાગોનું જેટલું

मण्डलं भवति, अयं भावः–एकस्य प्रमाणाङ्गुलयोजनस्यैकषष्ठिभागीकृतस्य षट्पञ्चाशता भागैः समुदितै र्यावत्प्रमाणं भवति तावत्प्रमाणोऽस्य विमानस्य विस्तारः वृत्तपदार्थस्य सदृशायामविष्कम्भत्वादिति, एवमेवोत्तरसूत्रेऽपि ज्ञातव्यम्, तेनायामोऽपि तावानेव, परिक्षेपस्तु वृत्तवस्तुनः सविशेष स्त्रिगुणः परिधिरिति प्रसिद्ध एवेति । 'अट्ठावीसं भाए बाहल्लं तस्स बोद्धव्वं' तस्य चन्द्रविमानस्य बाहल्यं अष्टाविंशतिभागात् बोद्धव्यं ज्ञातव्यम् षट्पञ्चाशद् भागानामर्द्धे एतावत एवलाभात् सर्वेषामपि ज्योतिष्कविमानानां स्वस्वव्यासप्रमाणादर्धप्रमाणबाहल्यानीति प्रतिपादनात् । 'अडयालीसं भाए विच्छिण्णं सूरमंडलं होइ' अष्टचत्वारिंशद्भागान् विस्तीर्णं सूर्यमण्डलं भवति, 'चउवीसं खलु भाए बाहल्लं तस्स बोद्धव्वं' चतुर्विंशति भागान् यावत् सूर्यविमानस्य बाहल्यं भवतीति बोद्धव्यम् 'दो कोसेय गहाणं' ग्रहविमानानां द्वौ क्रोशौ योजनार्द्ध मित्यर्थः बाहल्यं भवति 'णक्खत्ताणं तु हवइ तस्सद्धं' नक्षत्राणां तु बाहल्यं तस्यार्द्धं ग्रहबाहल्यस्यार्द्धम्, ग्रहविमानबाहल्यस्य क्रोशद्वयपरिमित-

---

उतना विस्तार एक चन्द्रविमान का है क्यों कि जो वृत्त (गोल) पदार्थ होता है वह समान आयाम विष्कम्भ वाला होता है। इसी तरह से उत्तर सूत्र में भी जानना चाहिये इससे आयाम भी इतना ही होता है वृत्त वस्तु का परिक्षेप उसके आयामविष्कम्भ से कुछ अधिक तिगुना होता है यह तो प्रसिद्ध ही है 'अट्ठावीसं भाए बाहल्लं तस्स बोद्धव्वं' चन्द्र विमान का बाहल्य–ऊंचाई–५६ भागप्रमाण विस्तार से आधा है अर्थात् २८ भाग प्रमाण है क्यों कि जितने भी ज्योतिष्क विमान हैं उनका–उन सब का बाहल्य अपने २ व्यास के प्रमाण से आधा कहा गया है। 'अडयालीसं भाए विच्छिण्णं सूरमंडलं होइ' ४८ भाग प्रमाण विस्तार सूर्यमण्डल का है 'चउवीसं खलु भाए बाहल्लं तस्स बोद्धव्वं' और १४ भाग प्रमाण इस का बाहल्य है 'दो कोसे य गहाणं' ग्रहविमानों का बाहल्य दो कोश का–आधे योजन का है 'णक्खत्ताणं तु हवइ तस्सद्धं' नक्षत्र

પ્રમાણુ હોય છે તેટલો વિસ્તાર એક ચન્દ્રવિમાનનો છે. કારણુ કે જે વૃત્ત (ગોળ) પદાર્થ હોય છે તે સમાન આયામ વિષ્કમ્ભવાળો હોય છે, આજ પ્રમાણે ઉત્તરસૂત્રમાં પણ જાણવું આથી આયામ પણ એટલો જ થાય છે વૃત્ત વસ્તુનો પરિક્ષેપ તેના આયામ વિષ્કમ્ભથી કંઇક વધારે ત્રણુ ગણો હોય છે, એ તો જાણીતું જ છે. 'अट्ठावीसं भाए बाहल्लं तस्स बोद्धव्वं' ચન્દ્ર વિમાનનું બાહુલ્ય–ઊંચાઈ–૫૬ ભાગ પ્રમાણુ વિસ્તારથી અડધું છે અર્થાત્ ૨૮ ભાગ પ્રમાણુ છે કારણુ કે જેટલાં પણુ જ્યોતિષ્ક વિમાન છે તેમની–તે બધાની ઊંચાઈ પોત પોતાના વ્યાસના પ્રમાણુથી અડધી કહેવામાં આવી છે. 'अडयालीसं भाए विच्छिन्नं सूरमंडल होइ' ૪૮ ભાગ પ્રમાણુ વિસ્તાર સૂર્યમંડળો છે. 'चउवीसं खलु भाणं बाहल्लं तस्स बोद्धव्वं' અને ૨૪ ભાગ પ્રમાણુ એની ઊંચાઇ છે, 'दो कोसे च गहाणं' ગ્રહવિમાનોની ઊંચાઈ બે કોશની–અડધા યોજનની છે. 'णक्खत्ताणं तु हवइ तस्सद्धं' નક્ષત્ર

त्वात्तस्याऽर्द्धं क्रोशैकं भवतीत्यर्थः 'तस्सद्धं ताराणं तस्सद्धं चेव बाहल्लं' तस्यार्द्धं क्रोशार्द्धम् ताराविमानानां विस्तारः तदर्द्धं ताराविमानस्य बाहल्यम् ग्रहादि विमानानां मध्ये यस्य विमानस्य यो व्यासः तस्य विमानस्य तदर्द्धं व्यासार्द्धं बाहल्यं भवति यथा क्रोशद्वयस्यार्द्धं क्रोशमात्र परिमितं ग्रहविमानबाहल्यम् क्रोशार्द्धं नक्षत्रविमानं बाहल्यम्, क्रोशतुर्यांश स्तारा विमानबाहल्यम् इति अष्टम द्वारम् ॥ सू० २८ ॥

सम्प्रति नवमद्वारं वर्णयितु मेकोनविंशत्सूत्रमाह-'चंदविमाणे णं भंते' इत्यादि,

मूलम्-चंदविमाणे णं भंते! कइ देवसाहस्सीओ परिवहंति? गोयमा! सोलस देवसाहस्सीओ परिवहंतीति चंदविमाणस्स णं पुरत्थिमेणं सेयाणं सुभगाणं सुप्पभाणं संखतलविमलनिम्मलदधिघणगोखीरफेणरययणिगरप्पगासाणं थिरलट्ठपउट्ठगवट्टपीवरसुसिलिट्ठ विसिट्ठ तिक्खदाढाविडंबियमुहाणं रत्तुप्पलपत्तमउय सुकुमालतालुजीहाणं महुगुलियपिंगलक्खाणं पीवरवरोरुपडिपुण्णविउलखंधाणं मिउविसय सुहुमलक्खण पसत्थवरवण्णकेसरसडोवसोहियाणं उसिय सुनमिय सुजाय अप्फोडियलंगूलाणं वइरामय णखाणं वइरामयदाढाणं वइरामयदंताणं तवणिज्ज जीहाणं तवणिज्ज तालुयाणं तवणिज्ज जोत्तगसुजोइयाणं कामगमाणं पीइगमाणं मणोगमाणं मणोरमाणं अमियगईणं अमियबलवीरियपुरिसक्कारपरक्कमाणं महया अप्फोडिय सीहणाय बोलकलकलरवेणं महुरेणं मणहरेणं पुरेंता अंबरं दिसाओ य

विमानों का बाहल्य एक कोश का है 'तस्सद्धं ताराणं' ताराओं के विमानों का विस्तार आधे कोश का है, इस विस्तार से आधा उनका बाहल्य है। ग्रहादि विमानों में जिस विमान का जो व्यास है उस व्यास से आधा उस विमान का बाहल्य होता है। जैसे-ग्रहविमान का बाहल्य एक कोश का है, नक्षत्रविमानों का बाहल्य आधे कोश का है और कोश के चौथे भाग प्रमाण बाहल्य तारा विमान है का ॥२८॥

વિમાનોની ઊંચાઈ એક ગાઉની છે तस्सद्धं ताराणं' તારાઓના વિમાનોનો વિસ્તાર અડધા ગાઉનો છે, આ વિસ્તારથી અડધી તેમની ઊંચાઇ છે. ગ્રહાદિ વિમાનોમાં જે વિમાનનો જે વ્યાસ છે તે વ્યાસથી અડધી ને વિમાનની ઊંચાઇ હોય છે જેમકે-ગ્રહ વિમાનની ઊંચાઈ એક ગાઉની છે, નક્ષત્ર વિમાનોની ઊંચાઇ અડધા ગાઉની છે અને ગાઉના ચોથા ભાગ પ્રમાણ ઊંચાઇ તારા વિમાનની છે. ॥૨૮॥

सोभयंता चत्तारि देवसाहस्सीओ सीहरूवधारीणं पुरत्थिमिल्लं बाहं वहंति। चंदविमाणस्स णं दाहिणेणं सेयाणं सुभगाणं सुप्पभाणं संख-तलविमलनिम्मल दधिघणगोखीरफेणरययणिगरप्पगासाणं वइरामय कुंभजुयल सुट्ठियपीवरवरवइरसोंडवट्टियदित्त सुरत्तपउमप्पगासाणं अब्भु-ण्णयमुहाणं तवणिज्जविसालकण्णचंचलचलंतविमलुज्जलाणं महु-वण्णभिसंत णिद्धपत्तल निम्मल तिवण्णमणिरयणलोयणाणं अब्भु-ग्गय मउलमल्लिया धवलसरिससंठिय णिव्वणदढकसिणफालियामय-सुजाय दंतमुसलोवसोभियाणं कंचणकोसीपविट्ठदंतग्गविमलमणि-रयणरुइलपेरंतचित्तरूवगविराइयाणं तवणिज्ज विसाल तिलगप्पमुह-परिमंडियाणं नानामणिरयणमुद्धगेविज्जबद्धगलयवरभूसणाणं वेरुलिय विचित्तदंडनिम्मल वइरामयतिक्खलट्ठ अंकुसकुंभजुयल यंतरोडियाणं तवणिज्ज सुबद्ध कच्छदप्पिय बलुद्धुराणं विमलघणमंडल वइरा-मय लालाललियतालणाणं णाणामणिरयणघंटपासग रजतामयबद्ध-लज्जुलंबिय घंटाजुयलमहुरसरमणहराणं अल्लीण पमाणजुत्तवट्टिय सुजायलक्खणपसत्थरमणिज्जवालगत्तपुंछणाणं उवचिय पडिपुण्ण कुंभ चलणलहुविक्कमाणं अंकमयणक्खाणं तवणिज्जजीहाणं तवणिज्जता-लुयाणं तवणिज्ज जोत्तग सुजोइयाणं कामगमाणं पीइगमाणं मणो-गमाणं मणोरमाणं अमियगईणं अमियबलवीरियपुरिसक्कारपरक्कमाणं महया गंभीरगुलगुलाइय रवेणं महुरेणं मणहरेणं पूरेंता अंबरं दिसाओ य सोभंता चत्तारि देवसाहस्सीओ गयरूवधारीणं देवाणं दक्खिणिल्लं बाहं परिवहंति त्ति। चंदविमाणस्स णं पच्चत्थिमेणं सुभगाणं सुप्प-भाणं चलचवलकुहसालीणं घणनिचिय सुबद्धलक्खणुण्णय ईसियाणय वसभोट्ठाणं चंकमियललिय पुलिय चलचवलगव्वियगईणं सन्नत्त-पासाणं संगतपासाणं सुजायपासाणं पीवरवट्टिय सुसंठिय कडीणं ओलंब पलंब लक्खणपमाणजुत्तरमणिज्जवालगंडाणं समखुरवालिधाणाणं

समलिहियसंगतिक्खग्गसंगयाणं तणुसुहुमसुजाय णिद्धलोमच्छविधराणं उवचियमंसलविसालपडिपुण्णखंधपएससुंदराणं वेरुलियभिसंतकडक्ख-सुणिरिक्खमाणाणं जुत्तपमाण पहाणलक्खणपसत्थरमणिज्ज गग्गर गल्लसोभियाणं घरघरगसुसद्दबद्धकंठपरिमंडियाणं णाणामणि कणगरयण-घंटिया वेगच्छिग सुकयमालियाणं वरघंटागलयमालुज्जलसिरिधराणं पउमुप्पलसगल सुरभिमालाविभूसियाणं वइरखुराणं विविहखुराणं फालि-यामयदंताणं तवणिज्जजीहाणं तवणिज्जतालुयाणं तवणिज्जजोत्तग-सुजोइयाणं कामगमाणं पीइगमाणं मणोगमाणं मणोरमाणं अमिय-गईणं अमियबलवीरियपुरिसक्कारपरक्कमाणं महया गज्जियगंभीररवेणं महुरेणं मणहरेणं पूरेंता अंबरं दिसाओ य सोभयंता चत्तारि देवसाह-स्सीओ वसहरूवधारीणं देवाणं पच्चत्थिमिल्लं वाहं परिवहंति त्ति। चंदविमाणस्स णं उत्तरेणं सेयाणं सुभगाणं सुप्पभाणं तरमल्लिय हायणाणं हरिमेलमउलमल्लिअच्छाणं चंचुच्चियललिय पुलिय चल-चवलचंचलगईणं लंघणवग्गण धावणधोरण तिवइ जइण सिक्खियगईणं ललंतलामगललायवरभूसणाणं संनयपासाणं संगयपासाणसुजायपासाणं पीवरवट्टिय सुसंठियकडीणं ओलंबपलंबलक्खणप्पमाणजुत्तरमणिज्जवाल पुच्छाणं तणुसुहुमसुजाय णिद्धलोमच्छविहराणं मिउविसय सुहुमलक्खण पसत्थविच्छिण्णकेसरवालिहराणं ललंतथासगललाडवरभूसणाणं मुह-मंडगओचूलगचामरथासगपरिमंडियकडीणं तवणिज्जखुराणं तवणिज्ज-जीहाणं तवणिज्जतालुयाणं तवणिज्जजोत्तग सुजोइयाणं कामगमाणं पीइ-गमाणं मनोगमाणं मणोरमाणं अमियगईणं अमियबलवीरियपुरिस-क्कारपरक्कमाणं महयाहयहेसिय किलकिलाइय रवेणं महुरेणं मणहरेणं पूरेंता अंबरंदिसाओ य सोभयंता चत्तारि देवसाहस्सीओ हयरूवधारिणं देवाणं उत्तरिल्लं वाहं परिवहंति त्ति।

गाहा—सोलस देवसहस्सा हवंति चंदेसु चेव सूरेसु ।
अट्ठेव सहस्साइं एक्केक्कंमि गहविमाणे १ ॥
चत्तारि सहस्साइं णक्खत्तंमि य हवंति इक्किक्के ।
दो चेव सहस्साइं ताराख्वेक्कमेक्कंमि ॥२॥

एवं सूरविमाणाणं जाव ताराख्वविमाणाणं णवरं एस देव संघाएत्ति ॥सू० २९॥

छाया—चन्द्रविमानं खलु भदन्त ! कति देव सहस्राणि परिवहंति ? गौतम ! षोडश देव-सहस्राणि परिवहन्तीति । चन्द्रविमानस्य खलु पौरस्त्येन श्वेतानां सुभगानां सुप्रभाणां शंखतलविमलनिर्मलदधि घनगोक्षीरफेनरजतनिकरप्रकाशानां स्थिर लष्टप्रकोष्ठकवृत्त पीवर-सुश्लिष्टविशिष्टतीक्ष्णदंष्ट्राविडम्बितमुखानां रक्तोत्पलपत्र मृदु सुकुमालतालुजिह्वानां मधु-गुटिका पिङ्गलाक्षाणां पीवरवरोरूपरिपूर्णविपुलस्कन्धानां मृदु विशद सूक्ष्मलक्षण प्रशस्त वरवर्णकेशरसटोपशोभितानाम् उच्छ्रितसुनमितसुजातस्फोटितलाङ्गूलानां वज्रमय-नखानां वज्रमयदंष्ट्राणां वज्रमयदन्तानां तपनीयजिह्वानां तपनीयतालुकानां तपनीय योत्रक सुयोजितानां कामगमानां प्रीतिगमानां मनोगमना मनोरमाणाम् अमितगतीनाम् अमितबलवीर्यपुरुषकारपराक्रमाणाम्, महता आस्फोटितसिंहनादबोलकलकलरवेण मधु-रेण मनोहरेण पूरयन्ति अम्बरं दिशाश्च शोभयमानानि चत्वारि देवसहस्राणि सिंहरूपधा-रिणां पौरस्त्यां बाहां परिवहन्तीति ॥ चन्द्रविमानस्य खलु दक्षिणेन श्वेतानां सुभगानां सुप्रभाणां शङ्खतलविमलनिर्मलदधिघनगोक्षीरफेनरजतनिकरप्रकाशानां वज्रमय कुम्भयुगल सुस्थितपीवरवरवज्रशुण्डवर्त्तितदीप्त सुरक्त पद्मप्रकाशानाम् अभ्युन्नतमुखानां तपनीय विशालकर्णचञ्चलचलद्विमलोज्ज्वलानां मधुवर्ण भासमानस्निग्धपत्रल निर्मल त्रिवर्ण मणि-रत्न लोचनानाम् अभ्युद्गत मृदुलमल्लिका धवलसदृशसंस्थितनिर्व्रणादृढकृत्स्न स्फटिक-मय सुजातदन्तमुशलोपशोभितानां काञ्चनकोशी प्रविष्ट दन्ताग्रविमलमणिरत्न रुचिर पर्यन्त चित्ररूपकविराजितानां तपनीय विशालतिलकप्रमुखपरिमण्डितानां नानामणिरत्नमूर्द्ध ग्रैवे-यकबद्धगलकवरभूषणानां वैडूर्यविचित्रदण्डनिर्मलवज्रमय तीक्ष्ण लष्टाङ्कुश कुम्भयुगलान्त-रोदितानां तपनीय सुबद्ध कक्षदर्पितबलोद्धुराणां विमलघनमण्डल वज्रमय लाला-ललितताडनानां नानामणिरत्न घण्टापार्श्वगरजतमयबद्ध रज्जुलम्बितघण्टायुगल मधुरस्वर मनोहराणाम् आलीनप्रमाणयुक्तवर्त्तितसुजातलक्षणप्रशस्तरमणीयवालगात्रपरिपुंछनानाम् उप-चित परिपूर्णकूर्मचलनलघुविक्रमाणा मङ्कमयनखानां तपनीयजिह्वानां तपनीय तालु-कानां तपनीय योत्रक सुयोजितानां कामगमानां प्रीतिगमानां मनोगमानां मनोरमाणाम् अमितगतीनाम् अमितबलवीर्यपुरुषकारपराक्रमाणाम् महता गंभीर गुलगुलायितरवेण मधु-

रेण मनोहरेण पूरयन्ति अम्बरं दिशाश्च शोभयन्ति चत्वारि देवसहस्राणि गजरूपधारिणां देवानां दाक्षिणात्यां वाहां परिवहन्तीति ॥

चन्द्रविमानस्य खलु पश्चिमायां खलु श्वेतानां सुभगानां सुप्रभाणां चल चपलककूटशालीनां घननिचित सुवद्धलक्षणोन्नचेपदानत कृशोष्ठानां चंक्रमित ललित पुलकित चलचपल गर्वितगतीनां सन्नतपार्श्वानां संगतपार्श्वानां सुजातपार्श्वानां परिवर्तितसुसंस्थितकटीनाम् अवलम्ब प्रलम्ब लक्षण प्रमाणयुक्त रमणीय वालगण्डानां समखुरवालिधानानां समलिखित शृङ्गतीक्ष्णाग्रसंगतानां तनु सूक्ष्म सुजातस्निग्धलोमच्छविधराणामुपचितमांसलविशाल परिपूर्णस्कन्धप्रदेशसुन्दराणां वैडूर्यभासमानकटाक्षसुनिरीक्षणानां युक्तप्रमाणप्रधानलक्षणप्रशस्तरमणीयगग्गरगलशोभितानां घर घर सुशब्दबद्ध कण्ठपरिमण्डितानां नानामणिकनकरत्नघण्टिकावैकक्षिक सुकृतमालिकानां वर घण्टा गलकमालोज्ज्वलश्रीधराणां पद्मोत्पल सकलसुरभिमालाविभूषितानां वज्रखुराणां विविधविखुराणां स्फटिकमयदन्तानां तपनीयजिह्वानां तपनीयतालुकानां तपनीय योत्रकसुयोजितानां कामगमानां प्रीतिगमानां मनोगमानां मनोरमाणाममितगतीनाम् अमित बलवीर्यपुरुषकारपराक्रमाणां महता गर्जितगम्भीररवेण मधुरेण मनोहरेण पूरयन्ति अम्बरदिशाश्च शोभयन्ति चत्वारि देव सहस्राणि वृषभरूपधारिणां देवानाम्, पाश्चात्यां वाहां परिवहन्तीति चन्द्रविमानस्य खलु उत्तरेण श्वेतानां सुभगानां सुप्रभाणां तरो मल्लिहायनानां हरिमेलक मल्लिकाक्षाणां चंचुरित ललित पुलकित चलचपल चञ्चलगतीनां लङ्घनवल्गन[illegible] धोरण त्रिपदी जयिनी शिक्षितगतीनां ललंतलामगलगतवरभूषणानां सन्नतपार्श्वानां सङ्गतपार्श्वानां पीवरवर्तितसुसंस्थितकटीनाम्, अवलम्ब प्रलम्बलक्षणप्रमाणयुक्त रमणीय वालपुच्छानाम्, तनु सूक्ष्मसुजातस्निग्धलोमच्छविधराणाम् मृदुविशदसूक्ष्मलक्षणप्रशस्तविस्तीर्णकेशरवालधरणाम्, ललन्त थासगललाट वरभूषणानाम् मुखमण्डकावचूलकचामर थासकपरिमण्डित कटीनाम्, तपनीयखुराणाम् तपनीयजिह्वानां तपनीयतालुकानां तपनीय योत्रक सुयोजितानां कामगमानां प्रीतिगमानां मनोगमानां मनोरमाणाममितगतीनाम् अमितबलवीर्यपुरुषकारपराक्रमाणाम् महता हयहेषित किलकिलायितरवेण मनोहरेण पूरयन्ति अम्बरदिशाश्च शोभयन्ति चत्वारि देव सहस्राणि हयरूपधारिणां देवानामुत्तरां वाहां परिवहन्तीति ।

गाथा-षोडश देव सहस्राणि भवन्ति चन्द्रेषु चैव सूर्येषु ।
अष्टावेव सहस्राणि एकैकस्मिन् ग्रहविमाने ॥१॥
चत्वारि सहस्राणि नक्षत्रे च भवन्ति एकैकस्मिन् ।
द्वे चैव सहस्रे तारारूपे एकैकस्मिन् ॥२॥

एवं सूर्यविमानानां यावत् तारारूपविमानानाम् नवरमेष देवसंघात इति ॥सू० २९॥

टीका-'चंदविमाणे णं भंते' चन्द्रविमानं खलु भदन्त ! 'कइदेवसाहस्सीओ परिवहंति' कति-कियत्संख्यकानि देव सहस्राणि तत्र देवानामाभियोगिकदेवानां सहस्राणि परिवहन्ति

विमानं नीत्वा प्रचलन्ति इति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा !' हे गौतम ! 'सोलसदेव साहस्सीओ परिवहंति' षोडशदेवसहस्राणि परिवहन्तीति, एकैकस्यां दिशि चतुः चतुः सहस्राणां देवानां सद्भावात् अयं भावः–अत्र खलु चन्द्रादि देवानां विमानानि तथा-जगत्स्वभावादेव निरालम्बनानि वहमानानि अवतिष्ठन्ति केवलं ये आभियोगिकादेवास्ते आभियोगिकनाम कर्मोदयबलात् उत्तमजातीयानां तुल्यजातीयानां हीनजातीयानां वा देवानां स्वकीय महिमातिशय दर्शनार्थं स्वकीयमात्मानं बहुमन्यमानाः प्रमोदमदभृतः अनवरत चलन शीलेषु विमानेष्वधः स्थित्वा केचन सिंहरूपाणि केचन गजरूपाणि केचन वृषभरूपाणि

नौवें द्वार की वक्तव्यता–

'चंद विमाणे णं भंते ! कइ देवसाहस्सीओ परिवहंति'

टीकार्थ–श्रीगौतमस्वामी ने इस सूत्र द्वारा प्रभुश्री से ऐसा पूछा है–'चंदविमणे णं भंते !' हे भदन्त ! जो चंद्र विमान है उसे 'कइ देव साहस्सीओ परिवहंति' कितने हजार देव–कितने हजार आभियोगिक जाति के देव–लेकर के चलते हैं ? इसके उत्तर में प्रभुश्री कहते हैं–'गोयमा ! सोलसदेव साहस्सीओ परिवहंति' हे गौतम ! चन्द्र के विमान को १६ सोलह हजार देव लेकर के चलते हैं। एक एक दिशा में ऐसे चार २ हजार देव रहते हैं। यद्यपि चन्द्रादिक देवों के विमान स्वभावतः ही निरालम्बभूत हैं और इसी प्रकार से वे विना सहारे के चलते हैं परन्तु जो आभियोगिक जाति के देव हैं वे आभियोगिक नाम कर्म के उदय के बलसे उत्तम जाति वाले देवों के, तुल्य जातीयवाले देवों के, अथवा हीन जातिवाले देवों के निरन्तर प्रचलनशील विमानों में अपनी महिमा का अतिशय दिखाने के निमित्त अपने आपको उनके विमानों के नीचे रहने में श्रेष्ठ मानते हुए

નવમાદ્વારની વ્યક્તવ્યતા

'चंद विमाणे णं भंते ! कइ देवसाहस्सीओ परिवहंति' ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ–ગૌતમસ્વામીએ પ્રસ્તુત સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું–'चंदविमाणे णं भंते ! હે ભદન્ત ! જે ચન્દ્રવિમાન છે તેને–'कइ देव साहस्सीओ परिवहंति' કેટલા હજાર દેવ–કેટલા હજાર આભિયોગિક જાતિના દેવ–લઇને ચાલે છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! सोलसदेवसाहस्सीओ परिवहंति' હે ગૌતમ ! ચન્દ્રના વિમાનને ૧૬ સોળ હજાર દેવ લઈને ચાલે છે એક–એક દિશામાં આવા ચાર–ચાર હજાર દેવ રહે છે. જોકે ચન્દ્રાદિક દેવોના વિમાન સ્વભાવતઃ જ નિરાલમ્બભૂત છે–અને આ પ્રકારથી તેઓ વગર સહારે ચાલે છે. પરન્તુ જે આભિયોગિક જાતિના દેવ છે તેઓ આભિયોગિક નામકર્મના ઉદયના બળથી ઉત્તમજાતિવાળા દેવોના તુલ્યજાતીયવાળા દેવોના અથવા હીનજાતિવાળા દેવોના નિરન્તર પ્રચલનશીલ વિમાનોમાં પોતાના મહિમાનું પ્રાબલ્ય દર્શાવવાના નિમિત્તે પોતે પોતાની જાતને તેમના વિમાનોની નીચે રહેવામાં જ શ્રેષ્ઠ માનતા થકાં આનન્દ

केचन हयरूपाणि कृत्वा तानि तानि विमानानि परिवहन्ति लोकेऽप्येवमनुभूयते-यथा कोऽपि तथाविधाभियोग्यनाम रूपकर्मोपभोग भागी दासोऽन्येषां समानजातीयानां वा हीनजातीयानां वा पूर्वपरिचितानामेवमहं नायकस्य प्रसिद्धस्यास्य सम्मत इति कृत्वा स्वकीय माहात्म्यातिशयदर्शनार्थं सर्वमपि स्वोचितं कर्म प्रमुदितः सन् करोति, एवमेवाभियोगिका एते देवा स्तथाविधाभियोग्यनामकर्मोपभोगभाजः समानजातीयानां हीनजातीयानां वा देवानामन्येपामेवं समृद्धा यत् सकललोकप्रसिद्धानां महामहिम्नां चन्द्रप्रभृतिदेवानां विमानानि वहाम इत्येवं निजमाहात्म्यातिशयदर्शनार्थमात्मानं बहु मन्यमाना उक्तप्रकारेण चन्द्रादि विमानानि वहन्तीति ॥

आनन्द भाव से युक्त बनकर निरन्तर स्थित रहा करते हैं इनमें से कितनेक तो उस समय सिंहरूप वाले बन जाते हैं कितनेक गजरूप वाले बन जाते हैं कितनेक वृषभरूप वाले बन जाते हैं और कितनेक घोडा के रूप वाले हो जाते हैं इस प्रकार के नाना रूपों को धारण कर वे उन विमानों को लेकर चलते रहते हैं। लोक में भी ऐसा ही देखने में आता है कि जो तथाविध अभियोग्य नामरूप कर्मोपभोगभाग् दास होता है वह अन्य समान जातिवालों का अथवा हीन जाति वालों का या पूर्वपरिचित जनों का यह प्रसिद्ध नेता है इस ख्याल से अपनी भक्ति उसके प्रति प्रदर्शित करने के निमित्त बडे आनन्द के साथ स्वोचित कार्य करता ही है इसी तरह से ये आभियोगिक देव अपने आभियोग्य नाम कर्मके उदय के बल से समान जाति वाले देवों के अथवा हीन जाति वाले देवों के अथवा और भी देवों के उन्हें अपने से अधिक समृद्ध हुआ मानकर या वे चन्द्रादिक देव सकललोक प्रसिद्ध देव हैं और महामहिमाशाली हैं उनके विमानों को हम वहन करें इस ख्याल से प्रेरित होकर उनके विमानों को एक

ભાવથી ભીના બનીને નિરન્તર સ્થિત રહ્યાં કરે છે આમાંથી કેટલાક તો તે સમયે સિંહરૂપ બની જાય છે. હાથી જેવા રૂપવાળા બની જાય છે, કેટલાંક વૃષભરૂપ બની જાય છે જ્યારે કેટલાંક ઘોડાના રૂપવાળા બની જાય છે, આ જાતના વિવિધ રૂપોને ધારણ કરીને તેઓ તે વિમાનોને લઈને ચાલતા રહે છે. લોકમાં પણ એવું જ જોવામાં આવે છે કે જે તથાવિધ અભિયોગ્ય નામરૂપ કર્મોપભોગ ભોગીદાસ હોય છે તે બીજાં સમાનજાતિવાળાઓનો અથવા હીનજાતિવાળાઓનો અથવા પૂર્વપરિચિત જનોનો તે પ્રસિદ્ધ નેતા છે એ ખ્યાલથી પોતાની ભક્તિ તેની પ્રત્યે પ્રદર્શિત કરવાના આશયથી ઘણા આનન્દની સાથે પોતાને યોગ્ય કામગીરી કરતો જ રહે છે, આવી જ રીતે આ આભિયોગિક દેવ પોતાના આભિયોગ્ય નામકર્મના ઉદયના બળે સમાનજાતિવાળા દેવોના અથવા હીનજાતિવાળા દેવોના અથવા બીજા પણ દેવોના તેમને પોતાનાથી અધિક સમૃદ્ધ થયેલો માનીને અથવા તે ચન્દ્રાદિક દેવ સકળલોક પ્રસિદ્ધ દેવ છે અને મહામહિમાશાળી છે તેમના વિમાનોનું અમે વહન કરીએ એવા ખ્યાલથી પ્રેરિત થઈને તેમના વિમાનોને એક સ્થાનેથી બીજા

सुनमितं सम्यगधोमुखीकृतं सुजातं शोभनतया जातम्, आस्फोटितं भूमौ ताडितं लाङ्गुलं पुच्छं यैस्ते तथा तेषाम् । तथा-'वइरामयणखाणं' वज्रमयनखानाम्-वज्रतुल्यनखानाम् 'वइरामयदाढाणं' वज्रमयदंष्ट्राणां वज्रसदृश दंष्ट्रावताम्, 'वइरामय दंताणं' वज्रमय दन्तानाम् 'तवणिज्जजीहाणं' तपनीय जिह्वानाम् सुवर्णसदृश पीत जिह्वानाम्, 'तवणिज्ज तालुयाणं' तपनीयतालुकानाम्, 'तवणिज्जजोत्तग सुजोइयाणं' तपनीय योत्रक सुयोजितानाम्, 'कामगमाणं' कामगमानाम्, तत्र कामः स्वेच्छा तेन गमो गमनं येषां ते तथा तादृशानाम्, 'पीइगमाणं' प्रीतिगमानाम्, तत्र प्रीतिश्चित्तस्योल्लास विशेषस्तेन गमो गमनं येषां, ते तथा तथाविधानाम् 'मणोगमाणं' मनोगमानाम्, तत्र मनोवद् गमो गमनं वेगवद् येषां ते तथा तादृशानाम् 'मणोरमाणं' मनोरमाणां मनोहराणाम् 'अमियगईणं' अमितगतीनाम् अत्यधिक

लगती है ये कभी २ उस पूंछ को नीचे भी झुका लेते हैं और वह इतनी अधिक नीचे झुक जाती है कि उससे पृथ्वी का भी स्पर्श होने लग जाता है। 'वइरामय णखाणं' इनके नख ऐसे कठोर होते हैं कि मानों ये वज्र के ही बने हुए हैं 'वइरा मयदाढाणं' इनकी दाढें भी ऐसी मजबूत होती हैं कि मानों ये भी वज्र की ही बनी हुई हैं। 'वइरामयदंताणं' दांत भी इनके इतने अधिक कठोरता लिये हुए होते हैं कि मानों ये वज्र के ही बने हों। 'तवणिज्ज जीहाणं' इनकी जिह्वा सुवर्ण के जैसी पीतवर्णवाली होती है 'तवणिज्जतालुयाणं' तालु भी इनका तप नीय सुवर्ण के जैसा लाल होता है 'तवणिज्जजोत्तगसुजोइयाणं' सुवर्ण योत्रक मुखरस्सी-जोतों से इनका मुख युक्त रहता है 'कामगमाणं' इनका गमन इच्छा नुसार होता है 'पीइ गमाणं' चित्त के उल्लास के अनुसार इनकी चाल होती है 'मणोगमाणं' मन की गति के समान इनकी गति होती है 'मणोरमाणं' ये बडे ही सुन्दर होते हैं 'अमियगईणं' इनकी गति का कोई पार नहीं पा सकता है

છે પરન્તુ તેનો અગ્રભાગ નીચેની તરફ વળેલો રહે છે આથી તે જોવામાં ઘણી સારી સોહામણી લાગે છે. તેઓ કદી કદી તે પૂંછડીને નીચે પણ નમાવી લે છે અને તે એટલી વધારે નીચે વળી જાય છે કે તે પૃથ્વીને પણ સ્પર્શ કરે છે. 'वइरामय णखाणं' એમના નખ એવા તો કઠણ હોય છે કે જાણે તે વજ્રના ન બન્યા હોય ! 'वइरामयदंताणं' દાંત પણ તેમના એટલા અધિક કઠોરતાવાળા હોય છે કે જાણે વજ્રના ન બન્યા હોય ! 'तवणिज्जजीहाणं' એમની જીભ સુવર્ણ જેવી પીળા રંગવાળી હોય છે. 'तवणिज्जतालुयाणं' તાળવું પણ એમનું તપાવેલા સુવર્ણના જેવું લાલ હોય છે. 'तवणिज्जजोत्तगसुजोइयाणं' સુવર્ણની યોત્રક-મુખરસ્સી-લગામથી એમનું મુખ યુક્ત હોય છે. 'कामगमाणं' એમનું ગમન ઇચ્છાનુસાર થાય છે, 'पीइगमाणं' ચિત્તના ઉલ્લાસ અનુસાર એમની ચાલ હોય છે 'मणोरमाणं' મનની ગતિની જેમ એમની ગતિ હોય છે. 'मणोगमाणं' તેઓ ઘણા જ સુન્દર હોય છે, 'अमियगइणं' એમની ગતિને કોઇ પાર પામી ન શકે એવી અત્યધિક

गतिमतामित्यर्थः 'अमियवलवीरियपुरिसक्कारपरक्कमाणं' अमितबलवीर्यपुरुषकारपराक्रमाणाम् 'महया अप्फोडिय सीहणायबोलकलकलरवेणं' महताऽऽस्फटितसिंहनादबोल कलकलरवेण शब्देन 'महुरेणं' मधुरेण-मनोहरेण च शब्देन 'पूरेंता' पूरयन्ति 'अंबरं दिसाओय सोभयंता' अम्बरं गगनं दिशाः पूर्वादिकाः शोभयन्ति-शोभमानानि कुर्वन्ति 'चत्तारि देवसाहस्सीओ' चत्वारि देव सहस्राणि 'सीहरूवधारीणं पुरत्थिमिल्लं बाहं वहन्ति' सिंहरूप धारिणां देवानां पूर्वां पूर्वदिगवस्थित बाहां परिवहन्तीति ॥

सम्प्रति-दक्षिणबाहा वाहकदेवानां गजरूपधारिणां स्वरूपमाह-'चंदविमाणस्स दाहिणेणं' चन्द्रविमानस्य दक्षिणस्यां जिगमिषित दिशोदक्षिणे पार्श्वे गजधारिणां देवानां चत्वारि देवसहस्राणि दाक्षिणात्यां बाहां परिवन्हीति परेणान्वयः। एतेषां देवानां विशेषणानि प्राह-'सेयाणं' इत्यादि, 'सेयाणं' श्वेतानां श्वेतवर्णवताम् 'सुभगाणं' सुभगानाम्-सौभाग्यवताम्

ऐसी अत्यधिक गति वाले ये होते हैं। 'अमियबलवीरियपुरिसक्कारपरक्कमाणं' इनका बल इनका वीर्य इनका पुरुषकार पराक्रम अमित होता है 'महया अप्फोडियसीहणायबोलकलकलरवेणं' ये बडे २ जोर से सिंहध्वनि करते हुए चलते हैं उससे आकाश वाचालित हो जाता है उस सिंह ध्वनि का निर्गत शब्द अस्पष्ट होता है परन्तु वह बडा मधुर होता है उससे ये अम्बर-आकाश एवं दिशाओं को सुशोभित करते हैं, ऐसी यह 'चत्तारि देव साहस्सीओ' चार हजार देवमंडली जो कि 'सीहरूवधारी णं पुरत्थिमिल्लं बाहं वहंति' सिंह के रूपवाली होती है, पूर्वदिग्वर्ती बाहा को लेकर चलती है।

'चंदविमाणस्स दाहिणेणं' चन्द्रविमान की दक्षिणदिशा में जो ४ हजार आभियोगिक जाति के देव रहते हैं वे किन २ विशेषणों वाले हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-चन्द्रविमान की दक्षिण दिशा में रही हुई दक्षिण बाहा को जो देव खेंचते हैं वे गजरूपधारी होते हैं, 'सेयाणं' ये श्वेतवर्णवाले होते हैं,

---

ગતિવાળા તેઓ હોય છે. 'अमियबलवीरियपुरिसक्कारपरक्कमाणं' એમનું બળ, એમનું વીર્ય, એમનો પુરસ્કાર-પરાક્રમ અમિત હોય છે, 'महया अप्फोडिय सीहणाय बोल कलकल रवेणं' તેઓ (સિંહ) મોટા મોટા જોરથી સિંહના જેવો અવાજ કરતા થકા ચાલે છે તેનાથી આકાશ ગાજી ઉઠે છે તે સિંહ ધ્વનિના નિર્ગત શબ્દ અસ્પષ્ટ થાય છે પરન્તુ તે ઘણા મધુર હોય છે તેનાથી આ અમ્બર-આકાશ તેમજ દિશાઓ સુશોભિત થાય છે એવી આ 'चत्तारि देवसाहस्सीओ' ચાર હજાર દેવમંડળી કે જે 'सीहरूवधारी णं पुरत्थिमिल्लं वाहं वहंति' સિંહના રૂપવાળી હોય છે, પૂર્વદિગ્વર્તી હાથાને લઈને ચાલે છે.

'चंदविमाणस्स दाहिणेणं' ચન્દ્રવિમાનની દક્ષિણદિશાએ જે ૪ હજાર આભિયોગિક જાતિના દેવ રહે છે તેઓ કયા કયા વિશેષણવાળા છે? તો તે સંબંધમાં પ્રભુ કહે છે-ચન્દ્રવિમાનની દક્ષિણદિશાએ રહેલી દક્ષિણવાહાને જે દેવ ખેંચે છે તેઓ ગજરૂપધારી હોય છે,

जनप्रियाणामित्यर्थः 'सुप्पभाणं' सुप्रभाणाम्-विलक्षण दीप्तिमताम्, 'संखतल विमल निम्मल दधिघणगोखीरफेणरययणिगरप्पगासाणं' शङ्खतलविमलनिर्मलदधिघनगोक्षीर फेनरजतनिकर-प्रकाशानाम्, तत्र शंखतलं शङ्खमध्यभागः विमलनिर्मलो यो दधिनघनः स्त्यानीकृतं दधिगोक्षीर फेनस्तु प्रसिद्धः तथा रजतनिकरः रूप्यसमुदाय स्तेषामिव प्रकाशः तेजःप्रसरो येषां ते तथा तादृशानां गजानाम्, 'वइरामय कुंभजुगलसुट्ठियपीवरवरवइरसौंडवट्टियदित्त सुरत्त पउमप्पगासाणं' वज्रमय कुम्भ युगल सुस्थित पीवरवरवज्रसौण्डवर्त्तित दीप्त सुरक्त-पद्म प्रकाशानाम्, तत्र वज्रमयं वज्रवत् सुदृढं कुम्भयुगलं येषां ते तथा सुस्थिता सुसंस्थाना पीवरा, पुष्टा वरावज्रमयी शुण्डावर्त्तितावृत्ता तस्यां वृत्तशुण्डायां दीप्तानि यानि पद्मानि विन्दु जालरूपाणि तेषां प्रकाशो व्यक्तभावो येषां ते तथा तादृशानाम्, तथा-'अब्भुण्णय मुहाणं' अभ्युन्नतमुखानाम् पुरोभागे उन्नतत्वात्, तथा-'तवणिज्जविसालकण्णचंचलचलंत विमलुज्जलाणं' तपनीयविशालकर्ण चञ्चलचलद् विमलोज्ज्वलानाम्, तत्र तपनीयमयौ-

'सुभगाणं' सौभाग्यशाली होते हैं, अर्थात्-जनप्रिय होते हैं, 'सुप्पभाणं' विलक्षण दीप्तिवाले होते हैं, 'संखतलविमलनिम्मलदधिघणगोखीर फेणरययणिगर-प्पगासाणं' इनका बाह्य प्रकाश शङ्ख के मध्यभाग के जैसा, अत्यन्तनिर्मल दही के पुंज के जैसा, गाय के दूध के फेन जैसा-झाग जैसा, एवं चांदी के समूह जैसा अत्यन्त शुभ होता है 'वइरामयकुंभजुगलसुट्ठियपीवरवइरसौडवट्टिय दित्त सुरत्तपउमप्पगासाणं' इनका कुंभ युगल वज्र के जैसा सुदृढ होता है इनका शुण्डादण्ड सुसंस्थान से सुशोभित होता है, पीवर-पुष्ट-होता है, श्रेष्ठ वज्र से बना जैसा है, गोल होता है-उस गोल शुण्डादण्ड में अनेक प्रकार के विन्दु जालरूप पद्मों का व्यक्त भाग स्पष्ट रूप से प्रतीत होता है 'अब्भुण्णयमुहाणं' इनका मुख आगे के भाग में उन्नत होता है 'तवणिज्जविसाल कण्ण चंचल चलंत विमलुज्जलाणं' मध्यभाग में अरुण-लाल होने से स्वर्णमय, इतर जीवों की

'सेयाणं' શ્વેતવર્ણવાળા હોય છે, 'सुभगाणं' સૌભાગ્યશાળી હોય છે અર્થાત્-જનપ્રિય હોય છે, 'सुप्पभाणं' વિલક્ષણ દીપ્તિવાળા હોય છે, 'संखतलविमलनिम्मल दधिघणगोखीरफेणरयय णिगरप्पगासाणं' એમનો બાહ્ય પ્રકાશ શંખના મધ્યભાગના જેવો, અત્યન્ત નિર્મળ દહીંના ઢગલા જેવો, ગાયના દૂધના ફીણ જેવો-ઝાગ જેવો-અને ચાંદીના સમૂહ જેવો અત્યન્ત શુભ હોય છે 'वइरामयकुंभजुगल सुट्ठियपीवरवरवइर सौंडवट्टियदित्त सुरत्तपउमप्पगासाणं' એમના કુંભયુગલ વજ્રના જેવા સુદૃઢ હોય છે. એમના શુણ્ડાદણ્ડ સુસંસ્થાનથી સુશોભિત હોય છે, પીવર-પુષ્ટ હોય છે, શ્રેષ્ઠ વજ્રથી બન્યુ હોય તેવું હોય છે, ગોળ હોય છે તે ગોળ શુણ્ડાદણ્ડમાં એક પ્રકારના બિન્દુજાળ રૂપ કમળોનો વ્યક્ત ભાગ સ્પષ્ટરૂપથી પ્રતીત થાય છે 'अब्भुण्णतमुहाणं' એમનું મુખ આગળના ભાગમાં ઉન્નત હોય છે. 'तवणिज्जविसालकण्णचंचलचलंतविमलुज्जलाणं' મધ્ય ભાગમાં અરુણ-લાલ હોવાથી સ્વર્ણ-

स्वर्णमयौ मध्यभागेऽरुणत्वेन विशालौ इतरजीवापेक्षया विस्तीर्णौं चञ्चलौ-स्वभावत एव चापल्य युक्तौ अतएव चलन्तौ इतस्ततश्चलायमानौ विमलौ-आगन्तुकमलरहितौ उज्ज्वलौ भद्रजातीयत्वात् बहिः श्वेतवर्णौं कर्णौं येषां ते तथा तेषाम्, 'महुवण्ण भिसंतणिद्ध पत्तल-निम्मलतिवण्णमणिरयणलोयणाणं' मधुवर्ण भासमानस्निग्धपत्रलनिर्मल त्रिवर्ण मणिरत्न-लोचनानाम्, तत्र मधुवर्णे माक्षिकसदृशे 'भिसंत' भासमाने स्निग्धे पत्रले पक्ष्मवती निर्मले छायादि दोषरहिते त्रिवर्णे रक्तपीतश्वेतात्मक वर्णत्रययुक्ते मणिरत्नमये तत्तुल्ये लोचने नयने येषां ते तथा, तादृशानाम्, 'अब्भुग्गय मउलमल्लिया धवलसरिससंठियणि-व्वण दढकसिण फालियामयसुजायदंतमुसलोवसोभियाणं' अभ्युद्गत मुकुलमल्लिका धवल-सदृशसंस्थित निर्व्रण दृढ कृत्स्न स्फटिकमय सुजात दन्तमुशलोपशोभितानाम्, तत्र अभ्युद्गतानि-अत्युन्नतानि मुकुलमल्लिकेव मुकुलितकुसुमवत् धवलानि-स्वच्छानि तथा सदृशं समं संस्थानं येषां तानि, तथा निर्व्रणानि-व्रणरहितानि दृढानि कृत्स्न स्फटिकमयानि-सर्वा-

---

अपेक्षा से विशाल स्वभावत चञ्चल, अत एव इधर उधर चलायमान, आग-न्तुकमल विहीन, भद्रजातीय होने से उज्ज्वल, एवं बाहिर में श्वेतवर्ण के इनके दोनों कान होते हैं, 'महुवण्णभिसंतणिद्धपत्तलनिम्मल तिवण्ण मणिरयण-लोयणाणं' इनके दोनों नेत्र माक्षिक-शहद्-के वर्ण के जैसे वर्ण वाले होते हैं, चमकीले होते हैं, स्निग्ध होते हैं, पत्रल-पक्ष्म युक्त होते हैं, निर्मल-छायादि दोष से रहित-होते हैं, त्रिवर्ण-रक्त, पीत और श्वेत इन तीनों वर्णो से युक्त रहते हैं अत एव ऐसे प्रतीत होते हैं कि मानों ये मणिरत्न के ही बने हुए हैं 'अब्भुग्गयमउल मल्लिया धवलसरिससंठियनिव्वण दढकसिणफालियामय सुजायदंतमुसलोव सोभियाणं' ये मुसल के जैसे ऐसे दांतों से शोभितमुख वाले होते हैं कि जो अभ्युद्गत होते हैं-अत्युन्नत होते हैं, मुकुलमल्लिका के जैसे-मुकुलित कुसुम के जैसे-धवल होते हैं, जिनका संस्थान एकसा होता है

મય, ઇતર જીવોની અપેક્ષાથી વિશાળ સ્વભાવત ચંચલ આથી આમ તેમ ચલાયમાન આગન્તુક મળવિહીનભદ્રજાતીય હોવાથી ઉજ્જવળ અને બહારના ભાગમાં શ્વેતવર્ણના એમના બંને કાન હોય છે, 'महुवण्णभिसंतणिद्धपत्तल निम्मलतिवण्णमणिरयणलोयणाणं' એમના બંને નેત્ર માક્ષિક-મધ-ના વર્ણના જેવા વર્ણવાળા હોય છે, ચમકીલા હોય છે, સ્નિગ્ધ હોય છે, પત્રલ-પક્ષ્મ-યુક્ત હોય છે, નિર્મળ છાયાદિ દોષથી રહિત હોય છે, ત્રિવર્ણ-રક્ત પીત અને શ્વેત આ ત્રણે વર્ણોથી યુક્ત રહે છે આથી એવા પ્રતીત થાય છે કે જાણે આ મણીરત્નના જ બનેલા ન હોય 'अब्भुग्गय मउलमल्लियाधवल सरिस संठिय निव्वणदढकसिण फालियामयसुजायदंतमुसलोवसोभियाणं' આ મુજળના જેવા દાંતોથી શોભિત મુખવાળા હોય છે કે જે અભ્યુન્નત હોય છે-અત્યુન્નત હોય છે, મુકુલમલ્લિકાના જેવા-મુકુલિત કુસુમના જેવા-સફેદ હોય છે જેમનો આકાર એક સરખો જ હોય છે

त्मना स्फटिकमयानि सुजातानि जन्मदोषवर्जितानि दन्तमुशलानि तैरुपशोभितानाम् गजानाम् 'कंचणकोसी पविट्ठदंतग्गविमलमणिरयणरुइलपेरंतचित्तरूवगविराइयाणं' काञ्चन कोशीप्रविष्टदन्ताग्रविमलमणिरत्न रुचिर पर्यन्त चित्ररूपकविराजितानाम्, तत्र-विमलमणिरत्नमयानि रुचिराणि पर्यन्तचित्ररूपकाणि अर्थात् कोशीमुखवर्तिनि तैर्विराजिता या कांचनकोशी पोलिका तस्यां प्रविष्टा दन्ताग्रा अग्रदन्ता येषां ते तथा तादृशानाम्, प्राकृतत्वात्पदव्यत्ययः। 'तवणिज्ज विसालतिलगप्पमुहपरिमंडियाणं' तपनीयविशालतिलकप्रमुख परिमण्डितानाम्, तत्र-तपनीयमयानि विशालानि च तिलकप्रमुखाणि यानि मुखाभरणानि तैः परिमण्डिताना मुपशोभितानाम् 'णाणामणिरयणमुद्धगेविज्जवद्धगलयवरभूसणाणं' नानामणिरत्न मूर्द्धग्रैवेयकवद्धगलकवर भूषणानाम्, तत्र नानामणिरत्नमयो मूर्द्धा येषां ते तथा, ग्रैवेयकेन सह वद्धानि गलकवरभूषणानि कण्ठाभरणानि घण्टादीनि येषां ते तथा, तत्र पदद्वयस्य कर्मधारयः तेषाम् 'वेरुलियविचित्तदंडनिम्मल वइरामय तिक्खलट्ठ अंकुसकुंभ जुगलयंतरोडियाणं' वैडूर्यविचित्रदण्ड निर्मल वज्रमय तीक्ष्णलष्टाङ्कुश कुम्भयुगलान्तरो

जो व्रण रहित एवं दृढ होते हैं, सर्वात्मना स्फटिकमणिमय होते हैं, एवं सुजात-जन्म संबंधी दोषों से रहित होते हैं, 'कंचणकोसी पविट्ठ दंतग्गविमल मणि रयण रुइल पेरंतचित्त रूवगविराइया णं' यहां प्राकृत होने से पदों का व्यत्यय हुआ है-अतः इस प्रकार से इसे लगाना चाहिये-कि इनके जो दन्ताग्र थे वे काञ्चन कोशी-सोने की वनी हुई एक प्रकार की चूडी से युक्त थे अर्थात् वह कञ्चन चूडी-पोलिका-विमल मणि रत्नों से जड़ी हुई थी, रुचिर थी, तथा इसकी सब ओर अनेक प्रकार के चित्र वने हुए थे 'तवणिज्जविसालतिलगप्पमुह परिमंडियाणं' ये हाथी तपनीयमय तथा विशाल ऐसे तिलकादि मुखाभरणों से उपशोभित थे, 'णाणामणिरयणमुद्धगेविज्जवद्धगलयवर भूसणाणं' इनका मस्तक अनेक मणि और रत्नों से सुसज्जित था तथा ग्रैवेयक के साथ २ इनके कंठ में घंटा आदि अनेक आभरण पहिराये हुए थे, 'वेरुलिय विचित्त दंडनिम्मल

જે વ્રણ રહિત અને દઢ હોય છે, સર્વાત્મના સ્ફટિકમણિમય હોય છે અને સુજાત જન્મ સંબંધી દોષોથી રહિત હોય છે, 'कंचणकोसीपविट्ठदंतग्गविमलमणिरयणरुइल पेरंतचित्तरूवगविराइया णं' અહીં પ્રાકૃત હોવાથી પદોનો વ્યત્યય થયો છે આથી એવી રીતે એમને લાગુ પાડવા જોઈએ કે એમના જે દંતાગ્ર હતા તે કાંચનકોશી-સોનાની બનેલી એક પ્રકારની બંગડીથી યુક્ત હતાં અર્થાત્ તે કાંચનબંગડી-પોલિકા-વિમલમણિ રત્નોથી જડેલી હતી, રુચિર હતી તથા એમની ચારે તરફ અનેક પ્રકારના ચિત્ર બનાવેલા હતાં. 'तवणिज्जविसालतिलगप्पमुहपरिमंडियाणं' આ હાથી તપનીયમય તથા વિશાળ એવા તિલકાદિ મુખાભરણોથી ઉપશોભિત હતાં, 'णाणामणिरयणमुद्धगेविज्जवद्धगलयवरभूसणाणं' એમના મસ્તક મણિ અને રત્નોથી સુસજ્જિત હતાં [તથા ગ્રૈવેયકની] સાથે સાથે એમને કંઠમાં ઘંટ આદિ અનેક આભરણો પહેરાવેલા હતા 'वेरुलिय

दितानाम्, तत्र कुम्भयुगलान्तरे-कुम्भद्वय मध्ये उदितः उदयं प्राप्तः तत्र विद्यमान इत्यर्थः तथा वैडूर्यमयः विचित्रदण्डो यस्मिन् स तथा, निर्मलवज्रमय स्तीक्ष्णो लष्टो मनोहरोऽङ्कुशो येषां ते तथा तेषाम्, 'तवणिज्ज सुबद्धकच्छ दप्पिय बलुद्धुराणं' तपनीय सुबद्ध कच्छदर्पित बलोध्दूराणाम्, तत्र तपनीयमयी सुबद्धा कक्षा-हृदयरज्जुर्येषां ते तथा, दर्पिताः-संजातदर्पास्ते तथा-बलोद्धुरा बलोत्कटा स्ते तथा ततः पदत्रयस्य कर्मधारयः तेषाम्, 'विमलघणमंडल वइरामय लालाललियताडणाणं' विमलघनमण्डलवज्रमय लालाललितताडनानाम्, विमलं तथा घनं मण्डलं येषां ते तथा, वज्रमयलालाभिर्ललितं कर्णसुखप्रदं ताडनं येषां ते तथा 'णाणामणिरयणघंटापासगरजतामयबद्धलज्जुलंबियघंटाजुगलमहुरसरमणहराणं' नानामणिरत्नघण्टापार्श्वगरजतमयबद्धरज्जुलम्बितघण्टायुगलस्वरमनोहराणाम्, तत्र नानामणिमय्यः पार्श्वगाः पार्श्वभागवर्त्तिन्यः घण्टा अर्थात् लघुघण्टा यस्य तत्तथा एवं प्रकारकं रजतमयी तिर्यग् बद्धा या रज्जु स्तस्या मवलम्बितं यद् घण्टायुगलं तस्य घण्टायुगलस्य यो मधुरस्वर-

---

वइरामयतिक्खलट्ठ अंकुस कुंभजुगलयंतरोडियाणं' इनके कुंभ द्वय के बीच में जो अङ्कुश विद्यमान था वह वैडूर्य का बना हुआ है, दण्ड इसका विचित्र है, निर्मल है, वज्र के जैसा कठोर है, तीक्ष्ण है, लष्ट-मनोहर है, 'तवणिज्ज सुबद्ध कच्छदप्पिअबलुद्धाराणं' इसके पेट पर जो रज्जु बांधी गई थी वह तपनीय सुर्णकी बनी हुई थी, ये सब हाथी रूप वाले देव दर्प से युक्त हैं, बलिष्ठ हैं, 'विमल घणमंडलवइरामयलालाललियतालणाणं' इनका मण्डल-समूहविमल और घन सान्द्र रूप में रहता है। समल और भिन्न २ रूप में नहीं होता है इन्हें जो वज्रमय अंकुश के द्वारा ताडना दी जाती है वह इन्हें कर्ण सुख प्रद होती है अरुन्तुद नहीं होती है। 'णाणामणिरयणघंटापासग रजतामय बद्धरज्जुलंबिय घंटाजुगल महुरसरमणहराणं' इनकी कटि पर जो घंटा युगल लटक रहा है उसके पास में छोटी घंटिकाएं जो कि नानामणियों की बनी हुई हैं, वे

विचित्त दंड निम्मलवइरामयतिक्खलट्ठ अङ्कुसकुंभजुगलयंतरोडियाणं' એમના કુંભયુગલની વચમાં જે અંકુશ વિદ્યમાન હતું તે વૈડૂર્યમણિરત્નોનું બનેલું છે, એનો દંડ વિચિત્ર છે, નિર્મળ છે, વજ્રના જેવો કઠોર છે, તીક્ષ્ણ છે, મનોહર છે, 'तवणिज्ज सुबद्धकच्छ दप्पिअबलुद्धराणं' એના પેટ ઉપર જે દોરડું બાંધવામાં આવ્યું હતું તે તપાવેલા સુવર્ણનું બનેલું હતું. આ બધાં હાથીરૂપધારી દેવ અભિમાનવાળા છે, બળવાન છે, 'विमल घणमंडलवइरामय लालालंलियतालगाणं' એમનું મંડળ-સમૂહ-વિમળ અને ઘન સાન્દ્રરૂપમાં રહે છે. સમલ અને ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં હોતું નથી. એમને જે વજ્રમય અંકુશ દ્વારા તાડના (માર) આપવામાં આવે છે તે તેમના કાનને સુખપ્રદ ભાસે છે. અરુન્તુદ હોતી નથી. 'णाणामणि रयणघंटापासगरजतामय बद्ध रज्जुलंबिय घंटाजुगलमहुरसरमणहराणं' એમની કટિ પર જે ઘંટની જોડી લટકી રહી છે તેની પાસે નાની ઘંટડીઓ કે

स्तेन स्वरेण मनोहराणाम् 'अल्लीणप्पमाणजुत्तवट्टियसुजायलक्खणपसत्थरमणिज्जवालगत्त-परिपुंछणाणं' आलीन प्रमाणयुक्तलक्षणप्रशस्तरमणीयवालगात्रपरिपुंछनानाम्, तत्र आलीनं सुश्लिष्टं निर्भरकेशत्वात् प्रमाणयुक्तं चरणावधि लम्बमानत्वाद् वर्तितं वर्तुलं सुजातं लक्षणप्रशस्तरमणीयमनोहरा वाला यस्य तत् एवंविधं गात्रपरिपुच्छनं-पुच्छं येषां ते तथा तेषाम्, पशवोहि प्रायः पुच्छेनैवशरीरं प्रमार्जयन्तीतिलोके दृश्यते एव 'उवचिय पडिपुण्णकुम्म चलणलहु विक्कमाणं 'उपचितपरिपूर्णकूर्मचलनलघुविक्रमाणाम्, तत्र उपचिताः मांसलाः परिपूर्णाः पूर्णावयवा तथा कूर्मवदुन्नता श्चरणास्तै र्लघुलाघवोपेतः शीघ्रतरः विक्रमः पादविक्षेपो येषां ते तथा तेषां लघुविक्रमाणाम्। 'अंकमयणखाणं' अङ्कमयनखानाम्-अङ्करत्नमयनखानाम् ''तवणिज्ज जीहाणं' तपनीयजिह्वानाम् 'तवणिज्जतालुयाणं' तपनीयतालुकानाम् 'तवणिज्जजोत्तग सुजोइ-

भी लटक रही हैं, तथा यह घंटा युगल रजतमयी एक तिर्यग्बद्ध रस्सी पर लटक रहा है उससे जो स्वर निकलता है वह बडा ही मनोहर है उससे हाथी भी बडे सुहावने लग रहे है 'अल्लीणप्पमाण जुत्तवट्टिय सुजायलक्खणपसत्थरम-णिज्जवालगत्तपरिपुंछणाणं' इनकी पूंछ सुश्लिष्ट है क्यों कि वह केशो से भरी हुई हैं, प्रमाण युक्त है-क्यों कि वह पीछे के चरणों तक लटक रही है, वर्तुल-गोल है, इस पुंछ पर जो बाल है-वे सुजात-जन्म के दोषों से रहित हैं लक्षण संपन्न हैं. प्रशस्त हैं, रमणीय है, और मनोहर हैं, यहां 'गात्रपरिपुच्छनं' यह जो पद दिया गया है वह 'पशुजन प्रायः पूंछ से ही अपने शरीर की सफाइ करते हैं' इस बातको वताने के लिये दिया गया हैं। 'उवचिय पडिपुण्ण कुम्म-चलण लहु विक्कमाणं' इनके चारों चरण उपचित-मांसल हैं, परिपूर्ण-पूर्ण अव-यवों वाले हैं, तथा कूर्म-कच्छुवे की तरह उन्नत हैं, ऐसे चरणों से इनकी गति-क्रिया बहुत ही शीघ्रतर होती है 'अंकमय णखाणं' इनके चरणों के नख अंक-

જે જુદા જુદા મણિઓની બનેલી છે તે પણ લટકી રહી છે તથા આ ઘંટાયુગલ રજતમયી એક તિર્યગ્બદ્ધ દોરડા પર લટકી રહી છે તેમાંથી જે સ્વર નિકળે છે તે ઘણો જ મનોહર છે તેનાથી હાથી પણ ઘણા સોહામણા લાગે છે. 'अल्लीणप्पमाण जुत्तवट्टिय सुजाय लक्खणपसत्थरमणिज्जवालगत्तपरिपुंछणाणं' એમની પૂંછડી સુશ્લિષ્ટ છે કારણ કે તે કેશોથી લદાયેલી છે, પ્રમાણયુક્ત છે-કારણ કે તે પાછળના ચરણો સુધી લટકી રહી છે, વર્તુળ-ગોળ છે. આ પૂંછડી ઉપર જે વાળ છે-તે સુજાત-જન્મના દોષોથી રહિત છે લક્ષણ-સંપન્ન છે, પ્રશસ્ત છે, રમણીય છે અને મનોહર છે, અહીં 'गात्रपरिपुच्छनं' એવું જે પદ આપવામાં આવ્યું છે તે 'पशुजन प्रायः पूंछ' થી જ પોતાના શરીરની સફાઈ કરે છે એ દર્શાવવા માટે જ આપવામાં આવ્યું છે 'उवचिय पडिपुण्णकुम्मचलणलहुविक्कमाणं' એમનાં ચારેય પગ ઉપચિત-માંસલ છે, પરિપૂર્ણ-પૂર્ણ અવયવોવાળા છે તથા કૂર્મ-કાચબાની માફક ઉન્નત છે, આવા ચરણોથી એમની ગતિક્રિયા ઘણી જ ઝડપી બને છે, 'अंकमय णखाणं' એમના પગના નખ અંકરત્નમય છે, 'तवणिज्जजीहाणं' એમની જીભ

याणं'' तपनीय योत्रकसुयोजितानाम् 'कामगमाणं' कामगमानाम्, कामः स्वेच्छा तेन गमो-गमनं येषां तथाविधानाम् 'पीइगमाणं' प्रीतिगमानाम्, प्रीतिः-सुखं तज्जनकं गमनं येषां तथाविधानाम् 'मणोगमाणं' मनोगमानाम्-मनोवद् वेगशालिनामित्यर्थः, 'मणोरमाणं' मनोरमाणाम्-'मणोहराणं' मनोहराणाम्, 'अमियगईणं' अमितगतीनाम् 'अमिय बलवीरिय-पुरिसक्कारपरक्कमाणं' अमितबलवीर्यपुरुषकारपराक्रमाणाम्, 'तवणिज्जजीहाणं' इत्यारभ्य 'अमियबलवीरिय' इत्यन्तनवानामपि विशेषणानामर्थाः पूर्वबाह्यप्रकरणत एव ज्ञातव्याः विस्तरभयान्नात्र पुनर्लिखिताः । 'महया गंभीर गुलगुलाइतरवेणं' महता गंभीरगुलगुलायितरवेण-शब्देन 'महुरेणं' मधुरेण-श्रोत्रप्रियेण 'मणहरेणं' मनोहरेण मनस आनन्दजनकेन 'पूरेंता' पूरयन्ति 'अंबरं दिसाओय सोभयंता' अम्बरम्-आकाशम्, दिशाः-पूर्वादिकाश्च शोभयन्ति

रत्नमय है, 'तवणिज्जजीहाणं' इनकी जिह्वा तपनीय सुवर्णमय है 'तवणिज्ज-तालुयाणं' इनका तालु तपनीय सुवर्णमय है 'कामगमाणं' ये अपनी इच्छा के अनुसार गमनक्रियारत हैं, 'पीइगमाणं' इनका गमन सुख जनक है 'मणोग-माणं' मनकी गति के अनुसार इनका गमन बहुत वेगशाली है 'मणोरमाणं' ये सब के सब गजराज बडे मनोरम है 'अमियगईणं' इनकी गति अमित है 'अमियबलवीरियपुरिसक्कारपरक्कमाणं' बल, वीर्य पुरुषकार और पराक्रम भी इनका अपार है 'तवणिज्जजीहाणं' इनकी तपनीय सुवर्ण के जैसी लाल जिह्वा है, 'तवणिज्ज जीहाणं' से लेकर 'अमियबलवीरिय.' यहां तक के नौ पदों का अर्थ हम पूर्व बाह्य प्रकरण में लिख चुके हैं सो वहां से जानलेना चाहिये 'महया गंभीर गुलगुलाइत रवेणं' ये जो चिंघाडते हैं और उस चिंघाड से जो शब्द निकलता है वह बहुत ही गंभीर होता है तथा-गुलगुलायित होता 'महुरेण' मधुर होता है-कर्णेन्द्रिय के उद्वेग जनक नहीं होता है तथा 'मणहरेणं'

તપનીય સુવર્ણમય છે 'तवणिज्ज तालुयाणं' એમના તાળવાં તપાવેલા સુવર્ણ જેવાં છે, 'तवणिज्जजोत्तगसुजोइयाणं' એ તપનીય યોત્રથી સુયોજિત છે. 'कामगमाणं' તેઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ગમનક્રિયારત છે, 'पीइगमाणं' એમનું ગમન સુખજનક છે 'मणोग-माणं' મનની ગતિ અનુસાર એમનું ગમન ઘણું વેગવંતુ છે. 'मणोरमाणं' આ બધા જ ગજરાજ ઘણા મનોરમ છે 'अमियगईणं' એમની ગતિ અમિત છે, 'अमियबलवीरिय पुरसक्कार-परक्कमाणं' બળ, વીર્ય, પુરુષકાર અને પરાક્રમ પણ એમના અપાર છે. 'तवणिज्जजीहाणं' એમની જીભ તપાવેલા સોના જેવી લાલ છે. 'तवणिज्ज जीहाणं' થી લઈને 'अमियबलवीरिय' અહીં સુધીના નવ પદોને અર્થ અમે પૂર્વ બાહ્ય પ્રકરણમાં લખી ચૂકયા છીએ તે તેમાંથી જાણી લેવા જોઈએ 'महया गंभीर गुलगुलाइतरवेणं' તેઓ જે ચિંઘાડે છે અને તે ચિંઘાડથી જે શબ્દ નિકળે છે તે ઘણો જ ગંભીર હોય છે, તથા ગુલગુલાયિત હોય છે. 'महुरेण' મધુર હોય છે. કર્ણેન્દ્રિયને ઉદ્વેગ પહોંચાડનાર હોતો નથી તથા 'मणहरेणं' મનને પણ

'चत्तारि देवसाहस्सीओ' चत्वारि-चतुः संख्यकानि देवसहस्राणि "गयरूवधारीणं देवाणं' गजरूपधारिणां देवानाम् 'दाहिणिल्लं बाहं परिवहंति त्ति' दाक्षिणात्याम्-दक्षिणदिग्स्थितां बाहां परिवहन्तीति ॥

सम्प्रति तृतीय बाहा वाहकान् दर्शयितुमाह-"चंदविमाणस्स णं" इत्यादि, 'चंदविमाणस्स णं पच्चत्थिमेणं' चन्द्रविमानस्य खलु पाश्चिमेन पश्चिमस्यां दिशि इत्यर्थः 'सेयाणं' श्वेतानाम्-शुक्लवर्णवताम्, 'सुभगाणं' सुभगानां-प्रीति समुत्पादकानाम् 'सुप्पभाणं' सुप्रभाणाम्, विलक्षणतेजोवताम् 'चलचवलककुहसालीणं' चलचपलककुदशालिनाम्, तत्र चलचपलम्-इतस्ततो दोलायमानत्वेनास्थिरत्वादति चपलं ककुदम्-अंशकूटस्तेन शालिनाम्-शोभमानानाम् 'घणणिचियसुबद्ध लक्खणुण्णय ईसियाणयवसभोट्ठाणं' घननिचित सुबद्धलक्षणोन्नतेषदानतवृषभौष्ठानाम्, तत्र घनवत्-अयोघनवत् निचितानां निभृतशरीराणाम्, अतएव सुब-

मन को भी आनन्द पहुंचाने वाला होता है, ऐसे शब्द से ये 'अंबर दिसाओ य सोभयंता चत्तारि देव साहस्सीओ' चार हजार गजरूप धारी देवता आकाश को और चारों दिशाओं को शोभित करते हैं और 'दाहिणिल्लं बाहं परिवहंति त्ति' दक्षिण दिगवस्थित बाहा को खेंचते हैं।

'चंदविमाणस्स णं पच्चत्थिमेणं' चन्द्रविमान की पश्चिम दिशा में रखे हुए वृषभरूपधारी देव पश्चिमदिग्वर्ती बाहा को खेंचते हैं, इस प्रकार से समझ कर इस पाठ को इस प्रकार से लगाना चाहिये ये वृषभरूप देव 'सेयाणं' शुक्लवर्णवाले होते हैं 'सुभगाणं' प्रीतिसमुत्पादक होते हैं 'सुप्पभाणं' विलक्षण तेजवाले होते हैं 'चल चवल ककुहसालीणं' ककुदकांधोर-वाले होते हैं यह इनकी ककुद-चाल चपल-इधर उधर दोलायमान होने से अति चञ्चल होती रहती है इस ककुद से ये वृषभरूपधारी देव बडे ही अधिक सुहावने लगते हैं। 'घणणिचिय सुबद्धलक्खणुण्णयईसियाणयवसभोट्ठाणं' इनके मुखों का जो ओष्ठ होता है

આનન્દ પહોંચાડનાર હોય છે, આવા શબ્દોથી તેઓ 'अंबरदिसाओ य सोभयंता चत्तारिदेव साहस्सीओ' ચાર હજાર ગજરૂપધારી દેવતા આકાશને તેમજ ચારે દિશાઓને શોભિત કરે છે અને 'दाहिणिल्लं बाहं परिवहंति त्ति' દક્ષિણ દિગવસ્થિત વહાને ખેંચે છે.

'चंद्रविमाणस्स णं पच्चत्थिमेणं सुभगाणां 'ચન્દ્રવિમાનની પશ્ચિમદિશામાં રહેલા વૃષભ રૂપધારી દેવ પશ્ચિમદિગ્વર્તી વહાને ખેંચે છે એ રીતે સમજીને આ પાઠને આ પ્રમાણે લાગુ પાડવો જોઈએ. આ વૃષભરૂપદેવ 'सेयाणं' શુક્લવર્ણવાળા હોય છે. 'सुभगाणं' પ્રીતિ-સમુત્પાદક હોય છે. 'सुप्पभाणं' વિલક્ષણ તેજવાળા હોય છે. 'चलचवलककुहसालीणं' કકુદ-કાંધો-વાળા હોય છે. એમની આ કંધો ચલચપલ-આમતેમ ડોલાયમાન થતી હોવાથી અતિ ચંચલ થતી લાગે છે. આ કકુદથી આ વૃષભરૂપધારી દેવ ઘણા જ અધિક સોહામણા લાગે છે 'घणणिचिय सुबद्धलक्खणुण्णयईसियाणयवसभोट्ठाणं' એમના મુખનો જે

द्धानाम् अश्लथानां लक्षणोन्नतानाम्-प्रशस्तलक्षणानामित्यर्थः, तथा ईषदानतं-किञ्चिनम्र भावतामापन्नमुपागतं वृषभौष्ठं वृषभौ-प्रधानौ लक्षणयुक्तत्वेन ओष्ठौ यत्र तादृशं यद् मुखं तादृशमुखवताम्, 'चंकमियललिय पुलिय चलचवल गव्वियगईणं' चंक्रमितं-कुटिलं गमनम्, ललितं-विलासवद्गमनम्, पुलितं-गति विशेषा सचाऽऽकाश क्रमणरूपः एवं रूपा चलचपला-अत्यन्त चपला गर्विता गतिर्येषां ते तथा तादृशानाम् 'संनतपासाणं' सन्नतनपार्श्वानाम् अधोऽधः पार्श्वयोरवनतत्वात्, तथा-'संगतपासाणं' संगतपार्श्वानाम्-देहप्रमाणोचितपार्श्ववतामित्यर्थः 'सुजायपासाणं' सुजातपार्श्वानाम्-सुनिष्पन्नपार्श्वानामित्यर्थः 'पीवरवट्टिय सुसंठिय कडीणं' पीवरवर्तित सुसंस्थित कटीनाम्, तत्र-पीवरा-पुष्टा वर्त्तिता-वृत्ता सुसंस्थिता-विलक्षणसंस्थानयुक्ता कटिर्येषां ते तथा तादृशानाम्, तथा-'ओलंब पलंबलक्खणपमाणजुत्त रमणिज्जवालगंडाणं' अवलम्ब प्रलम्बलक्षणप्रमाणयुक्तरमणीयवालगण्डानाम्, तत्र अव-

---

वह अयोघन की तरह लोहे के हथौडे की तरह मजबूत होता है, सुबद्ध-शिथिल नहीं होता है-नीचे की ओर कुछ २ झुका हुआ होता है ऐसे वृषभ-श्रेष्ठ ओष्ठ से इनका मुख सुशोभित रहता है। 'चंकमिय ललिय पुलियचलचवलगव्विय गईणं' इनकी गति कुटिल होती है विलासयुक्त गमनवाली होती है गर्वित होती है और अत्यन्त चपलता से भरी हुई होती है 'संनतपासाणं' इनके दोनों पार्श्व भाग देह के प्रमाणानुसार नीचे की ओर झुके हुए होते हैं। 'संगतपासाणं देह के प्रमाण के अनुसार इन का प्रमाण भी संगत- उचित होता है 'पीवर वट्टिय सुसंठिय कडीणं' इनका कटिभाग पुष्ट होता है, वर्तित-गोल होता है और अच्छे संस्थान से सहित होता है 'ओलंबपलंब लक्खण पमाणजुत्तरमणिज्ज वालगंडाणं' इन पर जो चामर लटके रहते हैं जहां उनके लटकने के स्थान हैं वहीं पर लटके रहते हैं ये चामर लम्बे २ होते हैं तथा लक्षणों से एवं

હોઠ હોય છે તે અયોઘનની જેમ લોઢાના હથોડાની માફક મજબૂત હોય છે, સુબદ્ધ-શિથીલ હોતું નથી. લક્ષણોન્નત હોય છે-પ્રશસ્ત લક્ષણોવાળો હોય છે. ઇષદા ત હોય છે-નીચેની તરફ થોડા થોડા નમેલો હોય છે આવા વૃષભ શ્રેષ્ઠ હોઠથી એમનું મુખ સુશોભિત રહે છે. 'चंकमियललिय पुलिय चलचवलगव्वियगईणं' એમની ગતિ કુટિલ હોય છે વિલાસયુક્ત ગમનવાળી હોય છે. ગર્વિત હોય છે તેમજ અત્યન્ત ચપળતાથી ભરેલી હોય છે. 'संनतपासाणं' એમના બંને પાર્શ્વભાગ શરીરના પ્રમાણુ અનુસાર એનું પ્રમાણુ પણુ સંગત-ઉચિત હોય છે. 'पीपरवट्टियसुसंठियकडीणं' એમનો કમરનો ભાગ પુષ્ટ હોય છે, વર્ત્તિત-ગોળ હોય છે અને સારા આકારવાળા હોય છે. 'ओलंबपलंबलक्खण पमाणजुत्त रमणिज्जवालगंडाणं' એમના પર જે ચામર લટકેલા હોય છે તે ચામર લાંબા લાંબા હોય છે તેમજ તેઓ જ્યાં લટકવાનું સ્થાન છે ત્યાં જ લટકેલા રહે છે. તથા લક્ષણોથી અને યથોચિત :પ્રમાણુથી યુક્ત હોય છે આથી ઘણાં જ રમણિય લાગે છે.

लम्बानि-अवलम्बस्थानानि तेषु प्रालम्बानि लम्बायमानानि लक्षणैः प्रमाणेन च यथोचितेन युक्तानि रमणीयानि वालगण्डानि-चामराणि येषां ते तथा तादृशानाम्, 'समखुरवालि धाणाणं' समखुरवालिधानानाम्, तत्र-समाः-परस्परसदृशाः खुराः वालिधानं पुच्छं च येषां ते तथा तथाविधानाम्, 'समलिहियसिंगतिक्खग्ग संगयाणं' समलिखित शृंगतीक्ष्णाग्रसंगतानाम्, तत्र-समलिखितानि समानि-परस्परं सदृशानि लिखितानीव उत्कीर्णानिवेत्यर्थः तीक्ष्णाग्राणि संगतानि-यथोचितप्रमाणानि शृङ्गाणि येषां ते तथा तादृशानाम्, 'तणुसुहुम सुजायणिद्धलोमच्छविधराणं' तनु सूक्ष्मसुजात स्निग्ध लोमच्छविधराणाम्, तत्र-तनु सूक्ष्माणि-अतिशयेन सूक्ष्माणि सुजातानि-सुनिष्पन्नानि स्निग्धानि लोमानि केशास्तेषां छविं-शोभां धरन्ति ये ते तथा तेषाम्, 'उवचियमंसलविसालपडिपुण्णखंधपएससुंदराणं' उपचित मांसल विशालपरिपूर्णस्कन्धप्रदेशसुन्दराणाम्, तत्र उपचितः-पुष्टः अत एव मांसलः विशालो भारवहन समर्थत्वात् परिपूर्णोऽव्यङ्गत्वात् एतादृशो यः स्कन्धप्रदेशः तेन सुन्दराणां देववृषभाणाम्, 'वेरुलिय भिसंत कडक्ख सुनिरिक्खणाणं' वैडूर्यभासमानकटाक्षसुनिरीक्ष-

यथोचित्त प्रमाण से ये युक्त होते हैं अत एव बडे ही रमणीय लगते हैं 'सम, खुरवालिधाणाणं' इनके खुर आपस में समानता लिये होते हैं तथा वालधी-पुच्छ-भी इनकी आपस में समान होती है 'समलिहियसिंगतिक्खग्ग संगयाणं' इनके शृङ्ग परस्पर में समान होने से ऐसे मालूम होते हैं कि मानों ये इनमें ही उकेरे हुए हैं तथा इन सींगों के जो अग्रभाग हैं वे बडे ही तीक्ष्ण हैं एवं जिस प्रमाण में सींग होना चाहिये वे उसी प्रमाण वाले हैं 'तणुसुहुम सुजायणिद्ध-लोमच्छविधराणं' तनुसूक्ष्म-अत्यन्त सूक्ष्म सुजात-जन्मदोषरहित-एवं स्निग्ध ऐसे बालों की ये शोभा से युक्त होते हैं। 'उवचियमंसलविसालपडिपुण्णखंध पएस सुंदराणं' इनका स्कन्ध प्रदेश उपचित-पुष्ट होता है मांसल मांस से भरा हुआ होता है, इसलिये वह विशाल होता है-भार वहन करने में समर्थ होता है तथा-परिपूर्ण-हीनाधिक नहीं होता है ऐसे स्कन्ध प्रदेश से ये देव रूप वृषभ

'समखुरवालिधाणाणं' એમની ખરી એક બીજી સાથે સમાનપણું ધરાવે છે 'समलिहिय-सिंगतिक्खग्ग संगमाणं' એમના શિંગડા પરસ્પર સમાન હોવાથી એવાં જણાય છે જાણે તેઓ એમાં જ ઉગી નીકળ્યા ન હોય! તથા આ શીંગડાઓનો જે અગ્ર ભાગ છે તે ઘણો જ અણિદાળો છે અને જે પ્રમાણમાં શીંગડાં હોવા જોઈએ તેજ પ્રમાણવાળા છે. 'तुणुसुहुस सुजाय णिद्धलोमच्छविघराणं' તનુસૂક્ષ્મ-અત્યન્ત સૂક્ષ્મસુજાત-જન્મદોષ રહિત-અને સ્નિગ્ધ એવા વાળથી તેઓ શોભાથી યુક્ત હોય છે. 'उवचिय मंसलविसाल पडिपुण्णखंध-पएससुंदराणं' એમનો સ્કન્ધ પ્રદેશ ઉપચિત-પુષ્ટ હોય છે, માંસલ-માંસથી ભરેલો હોય છે આથી તે વિશાળ હોય છે, ભારવહન કરવામાં સમર્થ હોય છે તથા-પરિપૂર્ણ-હીનાધિક હોતો નથી. આવા સ્કન્ધપ્રદેશથી આ દેવરૂપ વૃષભ સુન્દર હોય છે. 'वेरुलियभिसंत

णानाम्, तत्र वैडूर्यमयानि भासमानकटाक्षाणि अतिशयेन शोभमानार्द्ध प्रक्षितानि-सुनिरीक्षणानि सुलोचनानि येषां ते तथा तेषाम्, 'जुत्तप्पमाण पहाण लक्खणपसत्थरमणिज्ज-गग्गरगलसोभियाणं' युक्तप्रमाणप्रधानलक्षणप्रशस्तरमणीयगग्गरगलशोभितानाम्, तत्र-युक्त-प्रमाणः-यथोचित प्रमाणयुक्तः प्रधानलक्षणः प्रशस्त रमणीयोऽतिशयेन रमणीयः गग्गरकः-परिधानविशेषः तेनाभरणविशेषेण गलशोभितानाम्-शोभितगलानाम् वृषभदेवानाम्, तथा-'घरघरग सुसद्दबद्धकंठपरिमंडियाणं' घर घरक सुशब्दबद्धकण्ठपरिमण्डितानाम्, तत्र घर घरकाः-कण्ठस्याभरणविशेषाः सुशब्दाः-सुन्दरशब्देन शब्दवन्तः ते बद्धा यत्र स चासौ कण्ठश्च तेन परिमण्डितानाम्, तथा-'नानामणि कणगरयण घंटियावेवच्छिगसुकयमालिया णं' नानामणिकनकरत्नघण्टिकावैकक्षिकसुकृतमालिकानाम्, तत्र नाना-विविधप्रकारक-मणिकनकरत्नमय्यो या घण्टिकाः-क्षुद्रघण्टाः किङ्किण्यस्तासां वैकक्षिकास्तिर्यग् वक्षसि स्थापितत्वेन सुकृताः सम्यग् रूपेण रचिता मालिकाः येषां ते तथा तादृशा-नाम्, 'वरघंटागलयमालुज्जलसिरिधराणं' वरघण्टागलकमालोज्ज्वलश्रीधराणाम्,

सुन्दर होते हैं 'वेरुलियभिसंत कडक्ख सुनिरिक्खणाणं' इनके लोचन वैडूर्य मणिमय होते हैं और भासमान कटाक्षों से युक्त होते हैं 'जुत्तप्पमाणपहाण लक्खणपसत्थरमणिज्जगग्गरगलसोभियाणं' इनके गले यथोचित प्रमाण से युक्त, प्रधान लक्षणों से संपन्न अतिशय रमणीयऐसे गग्गरक-आभरणरूप परिधान विशेष से शोभित रहते हैं 'घरघरगसुसद्दबद्ध कंठपरिमंडियाणं' सुंदर शब्दों से सुशोभित शब्दायमान ऐसे घरघरक कंठाभरणविशेष इनके कंठो में सजे रहते हैं। 'नानामणि कणगरयणघंटियावेवच्छिग सुकय मालियाणं' इनके वक्षस्थल पर जो क्षुद्र घंटिकाओं की मालाएं तिरछेरूप में स्थापित की गई हैं वे अनेक प्रकार के मणियों सुवर्णो एवं रत्नों से निर्मित हुई है 'वरघंटा गलयमालुज्जलसिरिधराणं' क्षुद्रघंटिकाओ की अपेक्षा भी विशिष्टतर होने के कारण सुन्दर २ बडे घंटाओं की मालाओं से इनके गले की शोभा में और भी

कडक्ख सुनिरिक्खणाणं' એમના લોચન વૈડૂર્યમણિમય હોય છે અને ભાસમાન કટાક્ષોથી યુક્ત હોય છે. 'जुत्तप्पमाणपहाणलक्खणपसत्थरमणिज्जगग्गरगलसोभियाणं' એમના ગળા યથોચિત પ્રમાણથી યુક્ત પ્રધાનલક્ષણોથી સંપન્ન, અતિશય રમણીય એવા ગગ્ગરક-આભરણરૂપ પરિધાન વિશેષથી સુશોભિત રહે છે, 'घरघरगसुसद्दबद्धकंठपरिमंडियाणं' સુન્દર શબ્દોથી સુશોભિત-શબ્દાયમાન એવા ઘરઘરક-કંઠાભરણ વિશેષ એમના કંઠોમાં સજેલાં રહે છે 'नानामणि कणगरयणघंटियावेवछिग सुकयमालियाणं' એમના વક્ષસ્થળ પર જે ક્ષુદ્ર ઘંટડીઓની હારમાળા ત્રાંસી રીતે સ્થાપિત કરવામાં આવી છે તે અનેક પ્રકારના મણિઓ, સુવર્ણો તથા રત્નોથી નિર્મિત થયેલી છે. 'वरघंटा गलय भलुज्जलसिरिधराणं' ક્ષુદ્ર ઘંટિકાઓની અપેક્ષા પણ વિશિષ્ટતર હોવાના કારણે સુન્દર મોટા ઘંટની માળાઓથી એમના ગળાની શોભામાં વળી અધિક વિશિષ્ટતા આવી ગઈ છે-એવી વિશિષ્ટતાથી તેઓ

तत्र वरघंटिकाः क्षुद्रघण्टिकातो विशिष्टतरत्वेन प्रधानघण्टा गले येषाम् ते वरघण्टा गलकाः तथा मालया उज्ज्वलास्ते .तथा तादृशानाम्, तथा–'पउमुप्पलसगल सुरभिमाला विभूसियाणं' पद्मोत्पलसकलसुरभिमालाविभूषितानाम्, तत्र पद्मानि–सूर्यविकासीनि, उत्पलानि–चन्द्रविकासीनि सकलानि–अखण्डितानि, सुरभीणि–विलक्षणगन्धवन्ति, तेषां मालाविलक्षणसंयोगविशिष्टसमुदायः ताभिर्विभूषितानाम् । 'वइरखुराणं' वज्रखुराणाम्, वज्ररत्नवत् खुरा येषां ते तथा तेषाम् । 'विविहविखुराणं' विविधविखुराणाम्, तत्र विविधा मणिकनकादिमयत्वेन अनेकविधा विखुरा उक्तखुरेभ्य ऊर्ध्ववर्त्तित्वेन विकृष्टाः खुरा येषां ते तथा तेषाम्, 'फालियामयदंताणं' स्फटिकमयदन्तानाम्, 'तवणिज्जजीहाणं' तपनीय जिह्वानाम्, 'तवणिज्जतालुयाणं' तपनीय मयतालुकानाम्, 'तवणिज्ज जोत्तग सुजोइयाणं' तपनीययोत्रकसुयोजितानाम्, 'कामगमाणं' कामगमानाम्–स्वेच्छया गमनकारिणाम्, 'पीइगमाणं' प्रीतिगमानाम्, 'मणोगमाणं' मनोगमानाम्, मनोवद्गति मतामित्यर्थः, 'मणोरमाणं' मनोरमाणाम्, 'अमियगईणं' अमितगतीनाम्, 'अमियवलवीरियपुरिसकारपरक-

---

अधिक विशिष्टता आगई हैं–ऐसी विशिष्टता से ये संपन्न हैं 'पउमुप्पल सगल सुरभिमाला विभूसियाणं' इनकी शोभा अखंडित एवं अनुपमगंध शालीपद्म और उत्पलों की मालाओंसे और भी अधिक शोभाय मान हो रही है'वइर खुराणं'इनके खरों के ऊपर जो विचखुरी है वह मणि कनकादिमय होने से अनेक प्रकार की हैं 'फालियामय दंताणं' स्फटिकमय इनके दांत हैं 'तवणिज्ज जीहाणं' तप्त सुवर्ण की इनकी जिह्वाएं हैं 'तवणिज्जतालुयाणं' तपनीय सुवर्ण के इनके तालु हैं 'तवणिज्ज जोत्तग सुजोइयाणं' तपनीय सुवर्ण के तरों के बने हुए जेवरा से ये सब के सब सुयोजित हैं । 'कामगमाणं, पीइगमाणं मणोगमाणं मणोरमाणं अमियगईणं अमियवल वीरिय पुरिसक्कारपरक्कमाणं' इच्छानुसार इनका गमन होता है मनुष्यों को इनके गमन से बडा हर्ष होता है मन की जैसी तीव्र गति होती है वैसी तीव्र गति इनकी होती है ये मन को हरण करने वाले हैं इनकी

સંપન્ન છે, 'पउमुप्पल सगलसुरभिमालाविभूसियाणं' એમની શોભા અખંડિત અને અનુપમ ગંધશાલી કમળ અને ઉત્પલોની માળાઓથી અધિક શોભાયમાન થઈ રહી છે, 'वइरखुराणं' એમની ખરી એવી છે જાણે કે વજ્રની બની હોય, 'विविहविखुराणं' એમની ખરી ઉપર જે વિચખરી છે તે મણિકનક આદિવાળી હોવાથી અનેક પ્રકારની છે–'फालियामयदंताणं' સ્ફટિકમય એમના દાંત છે. 'तवणिज्जजीहाणं' તપ્તસુવર્ણની એમની જીભો છે, 'तवणिज्जतालुयाणं' તપનીય સુવર્ણના એમના તાળવાં છે. 'तवणिज्जजोत्तग सुयोजियाणं' તપનીય સુવર્ણના તારના બનેલા જોતરાથી આ બધાં જ સુયોજિત છે. 'पीइगमाणं, मणोगमाणं, मणोरमाणं, अमियगईणं, अमियवलवीरियपुरिसक्कारपरक्कमाणं' ઇચ્છાનુસાર એમનું ગમન થય છે, મનુષ્યોને એમના ગમનથી ઘણો હર્ષ થાય છે, મનની જેવી તીવ્રગતિ હોય છે તેવી તીવ્રગતિ એમની હોય છે, તેઓ મનનું હરણ કરનારા છે તેમની

माणं' अमितबलवीर्यपुरुषकारपराक्रमाणाम्, 'महयागज्जिय गंभीररवेणं' महता गर्जित गम्भीररवेणं-शब्देन 'महुरेणं मणहरेणं' मधुरेण मनोहरेण-चित्ताह्लादकेन 'पूरेंता' पूरयन्ति 'अंबरं दिसाओय सोभयंता' अम्बरं-गगनतलम्० दिशाश्च पूर्वादिकाः शोभयन्ति, 'चत्तारि देवसाहस्सीओ' चत्वारि देवसहस्राणि, 'वसहरूवधारीणं देवाणं' वृषभरूपधारिणां देवानाम्, 'पच्चत्थिमिल्लं वाहं परिवहंतित्ति' पाश्चात्यां-पश्चिमदिग् व्यस्थितां वाहां परिवहन्तीति ॥

सम्प्रति-चतुर्थवाहा वाहकान् देवानाह-'चंदविमाणस्सणं' इत्यादि, 'चंदविमाणस्सणं उत्तरेणं' चन्द्रविमानस्य खलु उत्तरस्याम् उत्तरपार्श्वे वामपार्श्वे इत्यर्थः, हयरूपधारिणां देवानां चत्वारिदेवसहस्राणि उत्तरं वाहं परिवहन्तीत्यग्रिमेणान्वयः, तेषामेव देवविशेषाणां विशेषणानि आह-'सेयाणं' इत्यादि, 'सेयाणं' श्वेतवर्णवताम् 'सुभगाणं' सुभगानाम् अतीव सुन्दराणा मित्यर्थः 'सुप्पभाणं' सुप्रभाणां-विलक्षणतेजोविशिष्टानामित्यर्थः

गति अमित है इनका बल वीर्य पुरुषकार और पराक्रम अपरिमित होती है ये 'महया गज्जियगंभीररवेणं महुरेणं मणहरेणं' ये मधुर मनोहर जोर २ की गर्जना के गंभीर शब्द से 'अंबरं दिसाओ य पूरेंता सोभयंता वसहरूवधारीणं देवाणं चत्तारि देवसाहस्सीओ' आकाश को एवं पूर्वादिक दिशाओं को भर देते हैं और उनकी शोभा बढा देते हैं इस तरह से यह वृषभरूप धारी चार हजार देवों के सम्बन्ध का कथन है ये चार हजार वृषभरूप धारी देव 'पच्चत्थिमिल्लं वाहां परिवहंति त्ति' चंद्र विमान की पश्चिम बाहा को खेंचते हैं।

अब सूत्रकार चन्द्रविमान की चतुर्थबाहा के वाहक देवों के संबंध में कथन करते हैं-'चंद विमाणस्स णं उत्तरेणं' चन्द्रविमान की उत्तर दिशा में जो हयरूप धारी देव-चार हजार देव-उत्तर बाहाको खेंचते हैं उनके विषय में सूत्रकार इन विशेषणों का कथन करते हैं-ये सब हय रूप धारी 'सेयाणं' श्वेत वर्णवाले होते हैं, 'सुभगाणं' सुन्दर होते हैं 'सुप्पभाणं' विलक्षण तेज विशिष्ट होते हैं,

---

ગતિ અમિત છે એમના બળ, વીર્ય પુરૂષકાર અને પરાક્રમ અમિત છે તેઓ 'महयागज्जिय गंभीररवेणं मणहरेणं' તેઓ મધુર, મનોહર જોરજોરની ગર્જનાના ગંભીર શબ્દથી 'अंबरं दिसाओ य पुरेंता सोभयंता वसहरूवधारीणं देवाणं चत्तारि देवसाहस्सीओ' આકાશને અને પૂર્વાદિક દિશાઓને ભરી દે છે અને તેમની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. આ રીતે આ વૃષભરૂપધારી ચાર હજાર દેવોના સમ્બન્ધનું આ કથન છે. આ ચાર હજાર વૃષભ રૂપધારી દેવ 'पच्चत्थिमिल्लं वाहां परिवहंतित्ति' ચન્દ્રવિમાનની પશ્ચિમવાહાને ખેંચે છે.

હવે સૂત્રકાર ચન્દ્રવિમાનની ચતુર્થવાહાના વાહક દેવોના સંબંધમાં કથન કરે છે- 'चंदविमाणस्स णं उत्तरेणं' ચન્દ્રવિમાનની ઉત્તરદિશામાં જે હયરૂપધારી દેવ-ચાર હજાર દેવ-ઉત્તરવાહાને ખેંચે છે તેમના વિષયમાં સૂત્રકાર આ વિશેષણોનું કથન કરે છે-આ બધાં હયરૂપધારી દેવ 'सेयाणं' શ્વેતવર્ણવાળા હોય છે, 'सुभगाणं' ઘણા જ સુન્દર હોય છે, 'सुप्पभाणं'

'तरमल्लिहायणाणं' तरोमल्लिहायनानाम्, तत्र तरो वेगो मल्लि-धारकः हायनः-संवत्सरो येषां ते तथा तेषाम्, वरतुरङ्गमाणा मित्यग्रिमेण सम्बन्धः, 'हरिमेल मउलमल्लिकाऽच्छाणं' हरिमेल मुकुलमल्लिकाक्षाणाम्, तत्र हरिमेलको वनस्पति विशेष स्तस्य मुकुलं-कुड्मलम् तथा मल्लिका-विचकिलः तद्वदक्षिणी येषां ते हरिमेलकमुकुल मल्लिकाक्षास्तेषाम् 'चंचुच्चिय ललिय पुलिय चलचवलचंचलगईणं' चंचुरितललितपुलितचलचपलचञ्चलगतीनाम्, तत्र-चंचुरितं-कुटिलगमनम् अथवा चंचुः-शुकचञ्चु स्तद्वत् वक्रतया इत्यर्थः' अञ्चितम् उच्चताकरणं पादस्योच्चितं वा उत्पाटनं पादस्यैव चंचूच्चितं च तत् ललितं च विलासवद्गतिः पुलितं च-गतिविशेषः एवं रूपा, तथा चलतीति चलो वायुः कम्पनत्वात् तद्वत् चपलचञ्चला अतिशयेन चपला गतिर्येषां ते तथा तेषाम्, तथालङ्घनं-गर्तादेरतिक्रमणम्

'तरमल्लिहायणाणं' ये तर-वेग या बल धारक वर्षवाले होते हैं-अर्थात्-यौवनशाली होते है, 'हरिमेलमउल मल्लिकाच्छाणं' हरिमेल-वनस्पति विशेष के मुकुल-कुड्मल एवं मल्लिका के जैसी इनकी आंखें हैं, 'चंचुच्चियललिय पुलिय चल चवल चंचल गईणं' इनकी गति क्रिया चंचुरित है, वायु के जैसा अत्यन्त चपलता भरी है, या कुटिलित है, शुक की चोंच के जैसी वक्रता लिये हुए है एवं ललित-विलास युक्त है, पुलकित-अतएव आनन्दोत्पादक है, अथवा-'चंचुच्चिय' की संस्कृत छाया 'चंचितम्' ऐसी भी हो सकती है इस पक्ष में इनकी गति तोते की चोंच जैसी वक्र इसलिये थी कि उसमें पैरों को ऊंचा किया जाता है और फिर रक्खा जाता है अतः इस स्थिति में पैरों का टेडा होना स्वाभाविक है इसलिये उस गति क्रिया को भी यहां वक्रतायुक्त कह दिया गया है, 'चल' शब्द का अर्थ यहां वायु है सो वायु की गति अतिशय चपलता भरी होती है इसी प्रकार की इनकी भी गति अतिशय चपलता युक्त है 'लंघणवग्गण धावण

વિલક્ષણ તેજ વિશિષ્ટ હોય છે, 'तरमल्लिहायणाणं' તેઓ તર-વેગ અથવા બળધારક વર્ષવાળા હોય છે-અર્થાત્-યૌવનશાળી હોય છે, 'हरिमेल मउल मल्लिकच्छाणं' હરિમેલ-વનસ્પતિ વિશેષના મુકુલ-ખીલેલ કુડ્મલ કળિયે તેમજ મલ્લિકાના જેવી એમની આંખો છે. 'चंचुच्चिय ललियपुलियचलचवलचंचलगईणं' એમની ગતિક્રિયા ચંચુરિત છે, વાયુ જેવી અત્યન્ત ચપળતા ભરેલી છે અથવા કુટલિત છે, પોપટની ચાંચના જેવી વક્રતાવાળી છે અને લલિત-વિલાસયુક્ત છે, પુલકિત-આથી આનન્દ ઉપજાવનારી છે અથવા-'चंचुच्चिय' ની સંસ્કૃત છાયા 'चंचितम्' એવી પણ હોઈ શકે છે. આ પક્ષમાં એમની ગતિ પોપટની ચાંચ જેવી વાંકી એટલા માટે હતી કે તેમના પગને ઊંચા કરવામાં આવે છે અને પછી નીચે રાખવામાં આવે છે આથી આવી સ્થિતિમાં પગોનું વાંકા હોવું સ્વાભવિક છે અને આથી જ તે ગતિક્રિયાને પણ અહીં વક્રતાયુક્ત કરી દેવામાં આવી છે. 'चल' શબ્દનો અર્થ અત્રે વાયુ છે અને વાયુની ગતિ અતિશય ચપળતાયુક્ત હોય છે આ રીતે એમની પણ ગતિ અતિશય ચપળતાભરેલી છે. 'लंघणवग्गणधावण धोरण-

उत्कूर्दनं धावनं-शीघ्रमृजुगमनं धोरणं गतिचातुरी त्रिपदी-भूमौ पदत्रयन्यासः जयिनीव-गमनान्तर जयवतीव यद्वा जविनीवेगवती शिक्षिता-अभ्यस्ता गतयैस्ते तथा तेषाम्, 'ललंतलामगललायवरभूसणाणं' ललन्तलामगललातवरभूषणानाम्, तत्र-ललन्ति-दोलायमानानि लामानि प्राकृतत्वात् रम्याणि गललातानि कण्ठेन्यस्तानि वरभूषणानि येषां ते तथा तेषाम्, 'संनयपासाणं' सन्नतपार्श्वानाम् 'संगयपासाणं' सङ्गतपार्श्वानाम्, 'सुजायपासाणं' सुजातपार्श्वानाम्, 'पीवर वट्टिय सुसंठिय कडीणं' पीवरवर्त्तितसुसंस्थितकटीनाम्, ''ओलंब पलंबलक्खणप्पमाण जुत्त रमणिज्जवालपुच्छाणं' अवलम्ब प्रलम्बलक्षणप्रमाणयुक्त वालपुच्छानाम्, ''तणु सुहुम सुजायणिद्ध लोमच्छविहराणं' तनुसूक्ष्म सुजात स्निग्ध लोमच्छवि-

---

धोरण तिवइ जइण सिक्खियगईणं' ये सब गर्त आदि के लांघने में, बलात कूदने में, धावन-दौडने में, धोरण-गति की चतुराई में, त्रिपदी में-भूमि पर तीन पैरों के रखने में जो इनकी चाल है वह जयिनी है-गमनान्तर को जीतने वाली है अथवा-वेगवती है, इससे ऐसा ज्ञात होता है कि इस प्रकार की चाल इन्होंने पहिले से ही सीख रखी है 'ललंत लामगललायवर भूसणाणं' दोलायमान एवं सुरम्य आभूषण इन्होंने अपने २ गलों में धारण कर रखे है 'संनयपासाणं' दोनों पार्श्वभाग इनके नीचे की ओर प्रमाण रूप में नत है 'संगतपासाणं' इसी कारण वे संगत और 'सुजायपासाणं' सुजात-जन्मदोष से रहित है 'पीवर-वट्टिय सुसंठियकडीणं' इनके कटि भाग पीवर-पुष्ट और गोल हैं तथा सुन्दर आकारवाले है 'ओलंब पलंब लक्खणप्पमाणजुत्तरमणिज्जवालपुच्छाणं' इनके बाल प्रधान पुच्छों के अर्थात् चामरों के बाल अवलम्ब अपने २ स्थानों पर खूब अच्छी तरह से जमे हुए हैं बडे २ हैं, लक्षण युक्त हैं और प्रमाणोपेत हैं 'तणु-

---

तिवइजइण सिक्खियगइणं' એ બધાં ગતિ આદિને લાંઘવામાં, વલ્ગન-કૂદવામાં, ધાવન-દોડવામાં ધોરણ-ગતિની ચતુરાઈમાં, ત્રિપદીમાં-ભૂમિ પર ત્રણ પગ રાખવામાં જે એમની ચાલ છે તે જયિની છે-ગમનાન્તરને જિતવાવાળી છે, આનાથી એવું જ્ઞાન થાય છે કે આ પ્રકારની ચાલ તેઓએ અગાઉથી જ શીખી લીધી છે. 'ललंतलामगललायवर-भूसणाणं' દોલાયમાન અને સુરમ્ય આભૂષણ એમણે પોતપોતાના ગળામાં ધારણ કરી રાખ્યાં છે. 'संनयपासाणं' બંને પાર્શ્વભાગ એમની નીચેની બાજુએ પ્રમાણસર નમેલાં છે. 'संगतपासाणं' આ કારણે જ તેઓ સંગત તેમજ 'सुजायपासाणं' સુજાત-જન્મખોડથી રહિત છે. 'पावरवट्टिय सुसंठियकडीणं' એમનો કટિભાગ પીવર-પુષ્ટ અને ગોળ છે તથા સુન્દર આકારવાળો છે. 'ओलंब पलंबलक्खणप्पमाण जुत्त रमणिज्जवालपुच्छाणं' એમની વાળ પ્રધાન પૂંછડીઓના અર્થાત્ ચામરોના વાળ અવલમ્બ પોતપોતાના સ્થાને ઘણી સારી રીતે ઉગેલા છે, મોટાં મોટાં છે, લક્ષણયુક્ત છે અને પ્રમાણોપેત છે. 'तणुसुहुम सुजाय णिद्ध लोमच्छविहराणं' એમના શરીર પર જે રૂંવાડાં છે તે તનુસૂક્ષ્મ-ઘણાં જ

धराणाम्, "मिउविसय सुहुमलक्खणपसत्थविच्छिण्णकेसरपालिहाराणं' मृदुविशद सूक्ष्म-लक्षण प्रशस्त विस्तीर्ण केसरपालिधराणाम्, तत्र-मृद्वी विशदा उज्ज्वला यद्वा परस्परम-संमिलिता प्रतिरोमकूपमेकैकसंभवात् सूक्ष्मा-तन्वी लक्षणा प्रशस्ता या केसरपालिः-स्कन्धकेशश्रेणिः तां धरन्ति ये ते तथा तेषाम्, 'ललंतथासगललाडवरभूसणाणं' ललन्त थासकललाटवरभूषणानाम्, तत्र ललन्तः-सुबद्धत्वेन शोभायुक्ता ये थासकाः दर्पणाकारा आभरणविशेषाः त एव ललाटे भूषणानि-आभरणविशेषा येषां ते तथा तेषाम्, "मुह-मंडगओचूलग चामरथासगपरिमंडियकडीणं' मुखमण्डकाऽवचूलक चामरथासकपरिमण्डित-कटीनाम्, तत्र मुखमण्डकं-मुखाभरणम् अवचूलकाः प्रलम्बमानगुच्छाः चामराणि स्थास-काः-दर्पणाकारआभरणविशेषाः एते यथास्थाने नियोजिताः सन्ति येषां ते तथा, परि-

सुहुम सुजाय णिद्ध लोमच्छविहराणं' इनके शरीर पर के जो रोम हैं वे तनु सूक्ष्म बहुत ही पतले हैं, सुजात-दोषविवर्जित, हैं, एवं स्निग्ध हैं, ऐसे रोमों की छवि को ये धारण किये हुए हैं, 'मिउविसय सुहुमलक्खण पसत्थ वि छिण्ण केसर पालिहराणं' मृदु, विशद, सूक्ष्म, लक्षणों से प्रशस्त, एवं विस्तीर्ण ऐसी केशरपाली-गर्दन के ऊपर जो बाल हैं वे मृदु-चिकने हैं विशद-उज्ज्वल साफ सुथरे हैं, या परस्पर में असंवलित हैं, क्यों कि एक एक रोमकूप में एक २ ही बाल है, तथा ये पतले हैं-मोटे नहीं हैं, एवं बालों के लक्षणों से युक्त हैं 'ललंत थासगललाडवरभूसणाणं' इनकेललाट-भाल पर जो दर्पण के आकार अभूषण पहिराये गये हैं वे सुबद्ध होने के कारण बहुत ही बडी शोभा से युक्त हैं, 'मुह मंडगओचूलगचामरथासगपरिमंडियकडीणं' मुख मंडक-मुखाभरण-अवचूलक, लम्बे २ गुच्छे चामर, स्थासकदर्पणाकारवाले आभरण विशेष ये सब उनके ऊपर यथास्थान पर सजे हुए हैं एवं इनका कटि

પાતળાં છે, સુજાત-દોષ વિવર્જિત છે. અને સુંવાળા છે, આના રૂંવાડાની છબીને તેઓએ ધારણ કરેલી છે. 'मिउविसय सुहुमलक्खणपसत्थविच्छिण्णकेसरपालिहराणं' મૃદુ, વિશદ, સૂક્ષ્મ, લક્ષણોથી પ્રશસ્ત અને વિસ્તીર્ણ એવી કેશરવાલી-ગર્દનની આલ-ને તેઓએ ધારણ કરેલી છે અર્થાત્ એમની ગર્દનની ઉપર જે વાળ છે તે મૃદુ-ચિકણાં છે, વિશદ-ઉજ્જવળ સાફસુથરા છે અથવા પરસ્પરમાં અસંવલિત છે કારણ કે એક રોમકૂપમાં એક-એક જ વાળ છે તથા તે પાતળા છે-જાડા નથી અને વાળના લક્ષણોથી યુક્ત છે. 'ललंत थास-गललाडवरभूसणाणं' એમના લલાટ-ભાલ પર જે દર્પણના આકારના આભૂષણ પહેરાવ-વામાં આવ્યા છે તે સુબદ્ધ હોવાના કારણે ઘણી જ મોટી શોભાવાળા છે, 'मुह मंडगओ चुलगचामरथासगपरिमंडियकडीणं' મુખમંડક-મુખાભરણ-અવચૂલક લાંબા-લાંબા ગુચ્છા ચામર, સ્થાસક દર્પણાકારવાળા આભરણ વિશેષ એ બધાં તેમની ઉપર યથાસ્થાને રાખેલા છે અને એમનો કટિપ્રદેશ વળી અન્ય પ્રકારના આભરણોથી સુશોભિત બની રહે છે.

मण्डिता-आभरणादिना सुशोभिता कटिर्येषां ते तथा तेषाम्, 'तवणिज्जखुराणं' तपनीय खुराणाम्, सुवर्णसदृशखुराणाम्, 'तवणिज्जजीहाणं' तपनीयजिह्वानाम्, 'तवणिज्जतालुयाणं' तपनीयतालुकानाम्-सुवर्ण सदृशतालुकानाम्, 'तवणिज्जजोत्तगसुयोजियाणं' तपनीय योक्त्रकसुयोजितानाम्, 'कामगमाणं' कामगमानां तत्र-कामः-स्वेच्छा तेन गमो-गमनं येषां तादृशानाम्, ''पीइगमाणं' प्रीतिगमानाम्, तत्र प्रीति श्चित्तस्योल्लासो विद्यते इत्यर्थः 'मणोगमाणं' मनोगमानाम्, 'मणोरमाणं' मनोरमाणाम् 'अमियगईणं' अमितगतीनाम् 'अमियबलवीरियपुरिसक्कारपरक्कमाणं' अमित बलवीर्यपुरुषकारपराक्रमाणाम्, 'महयाहयहेसियकिलकिलाइयरवेणं' महताहयहेषितकिलकिलायितरवेण-शब्देन, तत्र-महता-बहुव्यापिना हयहेषितरूपो यः किलकिलायितरवः-सानन्दशब्दस्तेन 'मणोहरेणं'

भाग और भी अनेक प्रकार के आभरणों से सुसज्जित हो रहा है 'तवणिज्ज-खुराणं' इनके खुर सुवर्ण के जैसे है, 'तवणिज्ज जीहाणं' जिह्वा भी इनकी सुवर्ण के जैसी है, 'तवणिज्जतालुयाणं' तालु भी इनका तपनीय सुवर्ण के ही जैसा है 'तवणिज्ज जोत्तगसुयोजियाणं' तपनीय सुवर्ण के तारों से गुंथे हुए जेवरा से ये सब सुनियोजित हैं 'कामगमाणं' इच्छानुसार ये सब गमन करते हैं, 'पीइगमाणं' चित्त के उल्लास के अनुरूप ही इनकी चाल है, 'मणोगमाणं' मन की गति जैसी इनकी गति है, 'मणोरमाणं' मन को रुचें ऐसे ये बडे सुहावने हैं, 'अमियगईणं' इनकी गति अपार है 'अमियबलवीरिय पुरिसकारपरक्कमाणं' अपरं पार ही इनका बल, वीर्य और पुरुषकार पराक्रम है, 'महया हयहे-सिय किलकिलाइयरवेणं' ये सब के सब हय (घोडा) रूपधारी देव गण बहुत दूर २ तक व्याप्त होने वाले ऐसे अपने हिनहिनाट के शब्द से जो कि आनन्दयुक्त है 'मणोहरेणं' चित्त में आल्हाद का उत्पादक है 'अंबरं दिसाओ य पुरेंता' अम्बरतल एवं दिशाओं को वाचालित करते हैं और 'सोभयंता' उन्हें

'तवणिज्जखुराणं' એમની ખરી સોના જેવી છે, 'तवणिज्जजीहाणं' જીભ પણ એમની સુવર્ણ જેવી છે, 'तवणिज्जतालुयाणं' તાળવું પણ એમનું તપાવેલા સુવર્ણ જેવું ચમકીલું છે, 'तवणिज्जजोत्तगसुयोजियाणं' તપાવેલા સુવર્ણના ચમકદાર તારોથી ગૂંથેલ રાશની સાથે એ બધાં સુનિયોજિત છે. 'कामगमाणं' ઇચ્છાનુસાર તેઓ બધાં ગમન કરે છે. 'पीइगमाणं' ચિત્તના ઉલ્લાસને અનુરૂપ જ તેમની ચાલ છે, 'मणोगमाणं' મનને ગમે એવા તેઓ ઘણા સોહામણા છે. 'अमियगईणं' અપરંપાર એમની ગતિ છે. 'अमिय बलवीरिय पुरिसकारपरक्कमाणं' અપરંપાર એવું એમનું બળ વીર્ય અને પુરૂષકાર પરાક્રમ છે, 'महया हयहेसियकिलकिलाइयरवेणं' આ બધાં જ હય (ઘોડા) રૂપધારી દેવગણ ઘણે દૂર-દૂર પર્યંત વ્યાપ્ત થનારા એવા પોતાના હણહણાટના શબ્દથી કે જે આનંદદાયક છે, 'मणोहरेणं' ચિત્તમાં આલ્હાદ ઉપજાવનાર છે. 'अंबरं दिसाओ य पुरेंता' અમ્બરતલને અને દિશાઓને વાચાલિત કરે છે અને 'सोभयंता' તેમને સુશોભિત કરે છે. આ જાતના

मनोहरेण—चित्ताल्हादजनकेन शब्देन 'पुरेंता' पूरयन्ति तथा—'अंबरं दिसाओय सोभयंता' अम्बरं—गगनतलं दिशाः पूर्वादिकाः शोभयन्ति 'चत्तारि देवसाहस्सीओ' चत्वारि देवसहस्राणि 'हयरूवधारीणं देवाणं' हयरूपधारिणां देवानाम्, 'उत्तरिल्लं वाहं परिवहंतित्ति' उत्तराम्—उत्तरदिगवस्थितवाहां परिवहन्ति इति ॥

सम्प्रति—संग्रहणी गाथाद्वयं चाह—'गाहा' इत्यादि, 'गाहा' गाथा 'सोलसदेवसहस्सा हवंति चंदेसु चेव सूरेसु' षोडशदेवसहस्राणि भवन्ति चन्द्रेषु चैव सूर्येषु 'अट्ठेव सहस्साइं एक्केक्कंमि गहविमाणे' अष्टावेव सहस्राणि एकैकस्मिन् ग्रहविमाने, एकैकस्मिन् ग्रहविमाने अष्टावेव देवसहस्राणि देववाहका भवन्तीत्यर्थः 'चत्तारिय सहस्साइं णक्खत्तंमिय हवंति इक्किक्के' चत्वारि देवसहस्राणि नक्षत्रे च भवन्ति एकैकस्मिन् 'दो चेव सहस्साइं तारारूवेक्कमेक्कंमि' द्वे एव सहस्रे तारारूपे एकैकस्मिन् इति । 'एवं सूरविमाणं जाव ताराख्वविमाणाणं' एवं—यथा

सुशोभित करते हैं इस तरह के विशेषणों वाले एवं इस तरह की स्थितिवाले ये 'हयरूवधारीणं देवाणं चत्तारि देवसाहस्सीओ' हय (घोडा) रूप धारी चार हजार देव 'उत्तरिल्लं वाहं परिवहंति' चन्द्रविमान की उत्तरदिगवस्थित वाहा को खेचते हैं। यहां आगत इन दो संग्रहणी गाथाओं का अर्थ इस प्रकार से है, सोलसदेवसहस्सा हवंति चंदेसु चेव सूरेसु' चन्द्रमा एवं सूर्यके विमानों के वाहक सोलह २ हजार देव हैं, 'अट्ठेव सहस्साइं एक्केक्कंमि गहविमाणे' एक एक ग्रह में आठ हजार ही देववाहक हैं, 'चत्तारि य सहस्साइं णक्खत्तंमि य हवंति इक्किक्के' एक एक नक्षत्र में चार हजार देव वाहक हैं। 'दो चेव सहस्साइं तारारूवेक्कमेक्कंमि' एक एक तारा रूप में दो ही हजार देववाहक हैं, 'एवं सूरविमाणं जाव ताराख्वविमाणाणं' जिस प्रकार से चन्द्रविमान के परिवाहक सिंहादि देव पूर्वोक्त रूप से वर्णित करने में आये हैं उसी प्रकार से सूर्यविमान के भी परिवाहक सिंहादि देव वर्णन करने योग्य हैं ऐसा जानना चाहिये इसी तरह

વિશેષણોવાળા અને આ પ્રકારની સ્થિતિવાળા આ 'हयरूवधारीणं देवाणं चत्तारि देवसाहस्सीओ' હય (ઘોડા) રૂપધારી ચાર હજાર દેવ 'उत्तरिल्लं वाहं परिवहंति' ચન્દ્રવિમાનની ઉત્તરદિગવસ્થિત વાહાને ખેંચે છે. અહીં આગત આ બે સંગ્રહણી ગાથાઓનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—'सोलस देवसहस्सा हवंति चंदेसु चेव सूरेसु' ચન્દ્રમા અને સૂર્યના વિમાનોના વાહક સોળ-સોળ હજાર દેવ છે, 'अट्ठेव सहस्साइं एक्केक्कंमि गहविमाणे' એક એક ગ્રહમાં આઠ હજાર જ દેવવાહક છે. 'चत्तारि य सहस्साइं णक्खत्तंमि य हवंति इक्किक्के' એક એક નક્ષત્રમાં ચાર ચાર હજાર દેવવાહક છે. 'दो चेव सहस्साइं तारारूवेक्कमेक्कंमि' એક એક તારારૂપમાં બે જ હજાર દેવવાહક છે, 'एवं सूरविमाणं जाव ताराख्वविमाणाणं' જે પ્રકારે ચન્દ્રવિમાનના પરિવાહક સિંહાદિ દેવ પૂર્વોક્ત રૂપથી વર્ણિત કરવામાં આવ્યા છે તેવી જ રીતે સૂર્યવિમાનના પણ પરિવાહક સિંહાદિદેવ વર્ણન કરવા યોગ્ય છે એવું

चन्द्रविमानवाहकानुसारेण सूर्यविमानानामपि सिंहादिदेवा वाहका वर्णनीयाः यावत्ताराख्पाणामपि विमानवाहका वर्णनीयाः, यावत्पदात् ग्रहविमानानां नक्षत्रविमानानां च विमानवाहका वर्णनीयाः। 'णवरं एसदेव संघायत्ति' नवरमेष देव संघात इति, अयं भावः-सर्वेषां ज्योतिष्काणां विमानवाहकसूत्रं सममेव तेषां संख्याभेदस्तु पूर्वकथित गाथाद्वयादेव ज्ञातव्य स्तथाहि-षोडशदेव सहस्राणि चन्द्रविमाने वाहका भवन्ति, सूर्यविमानेऽपि षोडश एव देवसहस्राणि भवन्ति, ग्रहविमाने एकैकस्मिन् अष्टौदेव सहस्राणि भवन्ति, तथा नक्षत्रविमाने चत्वारि देव सहस्राणि भवन्ति, तारारूपविमाने द्वे चैव सहस्रे एकैकस्मिन इति नवमद्वारम्, तत्रायं भावः-चन्द्रविमाने चत्वारि सहस्राणि, गजानां चत्वारि, सिंहानां चत्वारि सहस्राणि, वृषभाणां चत्वारि अश्वानाम्, एवं सूर्यविमानेऽपि। ग्रहविमाने द्वे सहस्रे सिंहानां द्वे गजानां द्वे

से यावत्पद गृहीत ग्रहविमानों के और नक्षत्र विमानों के भी विमानवाहक देव वर्णन योग्य है ऐसा समझलेना चाहिये, 'णवरं एस देव संघायत्ति' इस सूत्र का भाव ऐसा है-समस्त ज्योतिष्क देवों के विमान वाहक देवों के सम्बन्ध का सूत्र समान ही है, इनकी संख्या का भेद पूर्वकथित गाथाद्वय से ही ज्ञातव्य है, जैसे-सोलह हजार चन्द्रविमान में वाहक देव हैं सो इतने ही हजार देव सूर्य विमान में वाहक हैं ग्रहविमान में एक एक में आठ आठ हजार देव हैं नक्षत्र विमान में चार हजार देव हैं तारारूप विमान में एक एक में दो हजार देव परिवाहक देव हैं इस प्रकार से यह नवम द्वार समाप्त होता है,

भाव यहां ऐसा है-चन्द्रविमान में चार हजार परिवाहक गजरूपधारी देव है चार हजार सिंहरूप धारी परिवाहक देव हैं चार हजार वृषभरूप धारी देव हैं और चार हजार ही हय (घोडा) रूपधारी परिवाहक देव हैं इसी प्रकार से सूर्यविमान में भी हैं, ग्रहविमान में दो हजार सिंहरूपधारी दो हजार गजरूप धारी, दो हजार वृषभरूप धारी और दो हजार अश्वरूपधारी परिवाहक देव हैं,

---

જાણવું જોઈએ. આવી જ રીતે યાવત્પદ ગૃહીત ગ્રહવિમાનોના અને નક્ષત્ર વિમાનોના પણ વિમાનવાહકદેવ વર્ણન કરવા યોગ્ય છે એમ સમજવું. 'णवरं एस देव संघायत्ति' આ સૂત્રનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-સમસ્ત જ્યોતિષ્ક દેવોના વિમાનવાહક દેવોના સમ્બન્ધનું સૂત્ર સમાન જ છે. એમની સંખ્યાનો ભેદ પૂર્વકથિત ગાથાદ્વયથી જ જ્ઞાતવ્ય છે જેમકે-સોળ હજાર ચન્દ્રવિમાનમાં વાહક દેવ છે તો એટલાં જ હજાર દેવ સૂર્યવિમાનમાં વાહક છે, ગ્રહવિમાનમાં એક એકમાં આઠ આઠ હજાર દેવ છે, નક્ષત્રવિમાનમાં ચાર હજાર દેવ છે, તારારૂપવિમાનમાં એક એકમાં બે હજાર બે હજાર પરિવાહક દેવ છે. આ પ્રકારે આ નવમ દ્વાર સમાપ્ત થાય છે આ કથનનો ભાવ અહીં એવો છે-ચન્દ્રવિમાનમાં ચાર હજાર સિંહરૂપ ધારી પરિવાહક દેવ છે, ચાર હજાર વૃષભરૂપધારી દેવ છે અને ચાર હજાર જ હય (ઘોડા) રૂપધારી પરિવાહક દેવ છે, આવી જ રીતે સૂર્યવિમાનમાં પણ છે, ગ્રહવિમાનમાં બે

वृषभाणां द्वे हयानां नक्षत्रविमाने एकं सहस्रं गजानामेकं सिंहानामेकं वृषभाणामेकमश्वानाम्, ताराविमाने पञ्चशतं सिंहानां पञ्चशतं वृषभाणां पञ्चशतमश्वानाम् इति ॥ सू० २९ ॥

॥ अथ दशमद्वारम् ॥

नवमद्वारं व्याख्याय दशमं द्वारं व्याख्यातुमाह–'एएसिणं' इत्यादि,

मूलम्–एएसि णं भंते ! चंदिमसूरियगहगणणक्खत्ततारारूवाणं कयरे सव्वसिग्घगई कयरे सव्वसिग्घतराए चेव ? गोयमा ! चंदेहिंतो सूरा सव्वसिग्घगई सूरेहिंतो गहा सिग्घगई, गहेहिंतो णक्खत्ता सिग्घगई, णक्खत्तेहिंतो तारारूवा सिग्घगई, सव्वप्पगई चंदा सव्वसिग्घगई, तारारूवा इति। एएसि णं भंते ! चंदिमसूरियगहगणणक्खत्ततारारूवाणं कयरे सव्वमहड्ढिया कयरे सव्वप्पड्ढिया ? गोयमा ! तारारूवेहिंतो णक्खत्ता महिड्ढिया, णक्खत्तेहिंतो गहा महिड्ढिया गहेहिंतो सूरिया महड्ढिया सूरेहिंतो चंदा महड्ढिया सव्वप्पड्ढिया तारारूवा, सव्वमहिड्ढिया चंदा। जंबूदीवेणं भंते ! दीवे ताराएय ताराएय केवइए अबाहाए अंतरे पन्नत्ते ? गोयमा ! दुविहे वाघाइए य निव्वाघाइए य निव्वाघाइए जहण्णेणं पंचधणुसयाइं उक्कोसेणं दो गाउयाइं, वाघाइए जहण्णेणं दोण्णि छावट्ठे जोयणसए उक्कोसेणं बारसजोयणसहस्साइं दोण्णि य बायाले जोयणसए तारारूवस्स अबाहाए पन्नत्ते ॥सू० ३०॥

छाया–एतेषां खलु भदन्त ! चन्द्रसूर्यग्रहगणनक्षत्रतारारूपाणां कतरः सर्वशीघ्रगतिः कतरः सर्वशीघ्रतरकएव, गौतम ! चन्द्रेभ्यः सूर्याः सर्वशीघ्रगतयः सूर्येभ्यो ग्रहाः शीघ्रगतयः,

---

नक्षत्रविमान में एक हजार सिंहरूपधारी, एक हजार गजरूपधारी, एक हजार वृषभरूपधारी और एक हजार अश्वरूपधारी देव हैं, तथा ताराविमानों में पांच सौ सिंहरूपधारी, पांच सौ वृषभरूपधारी, पांच सौ गजरूप धारी और पांच सौ अश्वरूपधारी देव हैं ॥सू० २९॥ नववांद्वार समाप्त

હજાર સિંહરૂપધારી, બે હજાર ગજરૂપધારી, બે હજાર વૃષભરૂપધારી અને બે હજાર અશ્વરૂપધારી પરિવાહક દેવ છે, નક્ષત્રવિમાનમાં એક હજાર સિંહરૂપધારી, એક હજાર ગજરૂપધારી એક હજાર વૃષભરૂપધારી અને એક હજાર અશ્વરૂપધારી દેવ છે તથા તારાવિમાનોમાં પાંચસો સિંહરૂપધારી, પાંચસો ગજરૂપધારી, પાંચસો વૃષભરૂપધારી અને પાંચસો અશ્વરૂપધારી દેવ છે.

નવમું દ્વાર સમાપ્ત

ग्रहेभ्यो नक्षत्राणि शीघ्रगतीनि, नक्षत्रेभ्यस्तारारूपाणि शीघ्रगतीनि। सर्वाल्पगतयश्चन्द्राः, सर्वशीघ्रगतीनि तारारूपाणि, एतेषां खलु भदन्त! चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारारूपाणां कतरे सर्वमहर्द्धिकाः कतरे च सर्वाल्पर्द्धिकाः? गौतम! तारारूपेभ्यो नक्षत्राणि महर्द्धिकानि, नक्षत्रेभ्यो ग्रहा महर्द्धिकाः, ग्रहेभ्यः सूर्या महर्द्धिकाः, सूर्येभ्यश्चन्द्रा महर्द्धिकाः, सर्वाल्पर्द्धिकानि तारारूपाणि, सर्वमहर्द्धिकाश्चन्द्राः। जम्बूद्वीपे खलु भदन्त! द्वीपे ताराया स्तारायाश्च कियद् बाधया अन्तरं प्रज्ञप्तम्? गौतम! द्विविधम्-व्याघातिकं निर्व्याघातिकं च, निर्व्याघातिकं जघन्येन पञ्चधनुः शतानि, उत्कर्षेण द्वे गव्यूते। व्याघातिकं जघन्येन द्वे योजनशते षट्-षष्टधिके, उत्कर्षेण द्वादश योजन सहस्राणि द्वे च योजनशते द्वि चत्वारिंशदधिके तारारूपस्य तारारूपस्याबाधया अन्तरं प्रज्ञप्तम् ॥ सू० ३० ॥

टीका-"एएसिणं भंते!" एतेषां वक्ष्यमाणानां खलु भदन्त! 'चंदिमसूरियग्गहगण णक्खत्ततारारूवाणं' चन्द्रसूर्यग्रहगणनक्षत्रतारारूपाणां मध्ये 'कयरे सव्वसिग्घगई' कतरः सर्वशीघ्रगतिः सर्वेभ्यश्चन्द्रादिभ्यश्चर ज्योतिष्कदेवेभ्यः शीघ्रगतिः इदं च सर्वाभ्यन्तरमण्डलापेक्षया ज्ञातव्यम् 'कयरे सव्वसिग्घतराए चेव' कतरश्च सर्वशीघ्रतरकगति एतच्च सर्वबाह्य मण्डलापेक्षया कथितम् अभ्यन्तरमण्डलापेक्षया सर्वबाह्यमण्डलस्य गतिप्रकर्ष सुप्रसिद्धत्वा-

दसवें द्वार की वक्तव्यता

'एएसि णं भंते! चंदिमसूरियगहणक्खत्ततारारूवाणं इत्यादि।

टीकार्थ- इस सूत्र द्वारा गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'एएसि णं भंते! चंदिमसूरियगहणक्खत्ततारारूवाणं' हे भदन्त! इन चन्द्र सूर्य, ग्रह, नक्षत्र और तारारूप ज्योतिष्कों के बीच में 'कयरे सव्व सिग्घगई' कौन चन्द्रादिक सर्व चर ज्योतिष्क देवों की अपेक्षा शीघ्रगतिवाला है? यह प्रश्न सर्वाभ्यन्तर मंडल की अपेक्षा जानना चाहिये, 'कयरे सव्व सिग्घतराए चेव' तथा कौन सर्व शीघ्र तरक गति है? यह प्रश्न सर्व बाह्य मण्डल की अपेक्षा जानना चाहिये, क्यों कि अभ्यन्तरमंडल की अपेक्षा सर्वबाह्य मंडल की गति का प्रकर्ष सुप्रसिद्ध है। इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! चंदेहिंतो सूरा सव्वसिग्घगई' हे

દશમાદ્વારની વક્તવ્યતા

'एएसि णं भंते! चंदिमसूरियगहणक्खत्ततारारूवाणं' ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-આ સૂત્ર દ્વારા ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે-'एएसिणं भंते! चंदिमसूरियगहणक्खत्ततारारूवाणं' હે ભદન્ત! આ ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારારૂપ જ્યોતિષ્કોની વચમાં 'कयरे सव्व सिग्घगई' કોણ ચન્દ્રાદિક કોનાથી સર્વ જ્યોતિષ્ક દેવોની અપેક્ષા શીઘ્રગતિવાળા છે? આ પ્રશ્ન સર્વાભ્યન્તરમંડળની અપેક્ષાથી જાણવો જોઈએ, 'कयरे सव्व सिग्घतराए चेव' તથા કોણ સર્વ શીઘ્રગતિ તરક છે? આ પ્રશ્ન સર્વબાહ્યમણ્ડલની અપેક્ષા જાણવો જોઈએ. કારણ કે અભ્યંતરમંડળની અપેક્ષા સર્વબાહ્યમંડળની ગતિનો

दिति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'चंदेहिंतो सूरा सव्व-सिग्घगई' चन्द्रेभ्य श्चन्द्रापेक्षया सूर्याः सर्वशीघ्रगतयो भवन्ति; 'सूर्येभ्यः–सूर्यापेक्षया ग्रहाः–भौमादयः शीघ्रगतयः 'गहेहिंतो णक्खत्ता' सिग्घगई' ग्रहेभ्यो ग्रहापेक्षया नक्षत्राणि–अभिजिदादीनि शीघ्रगतीनि भवन्ति, तथा–'णक्खत्तेहिंतो तारारूवा सिग्घगई' नक्षत्रेभ्योऽभिजिदादिनक्षत्रापेक्षया तारारूपाणि शीघ्रगतीनि, मुहूर्त्तगतौ विचार्यमाणायाम् परेषां परेषां गतिप्रकर्षस्यागमप्रसिद्धत्वात् अत एव 'सव्वप्पगई चंदा' सर्वाल्पगतयश्चन्द्राः सर्वेभ्यः सूर्यादिभ्योऽल्पा–मन्दा गतिर्गमनं येषां ते तथा 'सव्वसिग्घगई तारारूवत्ति' सर्वेभ्यः–सर्वापेक्षया शीघ्रगतीनि तारारूपाणि इति दशमं द्वारम् ॥ १० ॥

सम्प्रति एकादशद्वारमाह–'एएसिणं' इत्यादि, 'एएसिणं भंते !' एतेषां खलु भदन्त ! 'चंदिमसूरियगहणक्खत्ततारारूवाणं' चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारारूपाणां मध्ये 'कयरे सव्वमहि-

गौतम ! चन्द्रमाओं की अपेक्षा सूर्यों की सर्व शीघ्रगति है 'सूरेहिंतो गहा सिग्घगई' सूर्यों की अपेक्षा ग्रहों की शीघ्रगति हैं 'गहेहिंतो णक्खत्ता सिग्घगई' ग्रहों की अपेक्षा नक्षत्रों की शीघ्रगति है, तथा 'णक्खत्तेहिं तो तरारूवा सिग्घगई' अभिजित् आदि नक्षत्रों की अपेक्षा तारारूपों की शीघ्रगति है क्यों कि मुहूर्त्तगति की विचारणा में आगे २ के ज्योतिष्कों का गति प्रकर्ष आगम प्रसिद्ध है इसलिये 'सव्वप्पगई चंदा' सर्व से अल्प गति चन्द्रमाओं की है और 'सव्वसिग्घगई तारारूवत्ति' सर्व की अपेक्षा शीघ्र गतिवाले तारारूप है।

दशम द्वार समाप्त ॥

एकादश द्वार वक्तव्यता

'एएसि णं भंते ! चंदिमसूरियगहणक्खत्ततारारूवाणं' हे भदन्त ! इन चन्द्र, सूर्य ग्रह, नक्षत्र और तारारूपों में से 'कयरे सव्वमहिड्ढिया कयरे सव्व-

પ્રકર્ષ સુપ્રસિદ્ધ છે. આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! चंदेहिंतो सूरा सव्वसिग्घगई' હે ગૌતમ ! ચન્દ્રમાઓની અપેક્ષા સૂર્યોની સર્વશીઘ્રગતિ છે 'सूरेहिंतो गहा सिग्घगई' સૂર્યોની અપેક્ષા ગ્રહોની શીઘ્રગતિ છે. 'गहेहिंतो णक्खत्ता सिग्घगई' ગ્રહોની અપેક્ષા નક્ષત્રોની શીઘ્રગતિ છે. તથા 'णक्खत्तेहिंतो तारारूवा सिग्घगई' અભિજિત્ આદિ નક્ષત્રોની અપેક્ષા તારારૂપોની શીઘ્રગતિ છે કારણ કે મુહૂર્ત્તગતિની વિચારણામાં આગળ આગળ જ્યોતિષ્કોનો ગતિ પ્રકર્ષ આગળ પ્રસિદ્ધ છે જેથી 'सव्वप्पगई चंदा' સર્વથી અલ્પગતિ ચન્દ્રમાઓની છે અને 'सव्वसिग्घगई तारारूवत्ति' સર્વની અપેક્ષા શીઘ્રગતિવાળા તારારૂપ છે.

દશમદ્વાર સમાપ્ત

એકાદશદ્વાર વક્તવ્યતા

'एएसिणं भंते ! चंदिम सूरियगहणक्खत्ततारारूवाणं' હે ભદન્ત ! આ ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારારૂપોમાંથી 'कयरे सव्वमहिड्ढिया कयरे सव्वप्पड्ढिया' કોણ સર્વ-

ड्डिया' कतरे सर्वमहर्द्धिकाः सर्वापेक्षया अधिकाधिकऋद्धिमन्तः के 'कयरे सव्वप्पड्डिया' कतरे च सर्वाल्पर्द्धिकाः सर्वापेक्षया हीनऋद्धिमन्तश्च के इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'ताराख्वेहिंतो णक्खत्ता महिड्डिया' तारारूपेभ्य स्तारारूपापेक्षया नक्षत्राणि महर्द्धिकानि 'णक्खत्तेहिंतो गहा महिड्डिया' नक्षत्रेभ्यो नक्षत्रापेक्षया ग्रहाः- भौमादयो महर्द्धिकाः 'गहेहिंतो सूरिया महिड्डिया' ग्रहेभ्यो ग्रहापेक्षया सूर्या महर्द्धिकाः 'सूरेहिंतो चंदा महिड्डिया' सूर्येभ्यः सूर्यापेक्षया चन्द्राः महर्द्धिकाः अत एव 'सव्वप्पड्डिया ताराख्वा' सर्वाल्पर्द्धिका स्तारारूपा देवा भवन्ति 'सव्वमहिड्डिया चंदा' सर्वमहर्द्धिकाः सर्वापेक्षाधिकऋद्धिमन्त श्चन्द्रा भवन्ति, अयं भावः-गतिविचारणायां ये यदपेक्षया शीघ्रगतयः;

प्पड्डिया' कौन सर्वमहर्द्धिक-सब की अपेक्षा अधिक ऋद्धिवाला हैं? और कौन सर्व की अपेक्षा अल्प ऋद्धि वाले हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! ताराख्वेहिंतो णक्खत्ता महिड्डिया' हे गौतम ! तारारूपों की अपेक्षा नक्षत्र महती ऋद्धिवाले हैं, 'णक्खत्तेहिंतो गहा महड्डिया' नक्षत्रों की अपेक्षा ग्रह-भौमादिक (मंगल) ग्रह-महती ऋद्धि वाले हैं। 'गहेहिंतो सूरिया महिड्डिया' ग्रहों की अपेक्षा सूर्य महाऋद्धि वाले हैं, 'सूरेहिंतो चंदा महिड्डिया' औरसूर्यों की अपेक्षा चन्द्र महाऋद्धिवाले हैं। इसतरह 'सव्वप्पड्डिया ताराख्वा सव्वमहिड्डिया चंदा' सब से कम ऋद्धिवाले तारारूप हैं और सब से अधिक ऋद्धि वाले चन्द्र हैं। तात्पर्य यही है कि गति विचारणा में जो जिन की अपेक्षा शीघ्र गति वाले कहे गये हैं वे उनकी अपेक्षा ऋद्धिविचारणा में उत्क्रम से महर्द्धिक कहे गये हैं ऐसा जानना चाहिये।

एकादश द्वार समाप्त ॥

द्वादश द्वार वक्तव्यता-

'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे ताराए य ताराए य' हे भदन्त ! जम्बूद्वीप नामके

મહર્દ્ધિક-બધાની અપેક્ષા અધિક ઋદ્ધિવાળ છે ? અને કોણ સર્વની અપેક્ષા અલ્પઋદ્ધિવાળા છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! ताराख्वेहिंतो णक्खत्ता महिड्ढिया' હે ગૌતમ ! તારારૂપોની અપેક્ષા નક્ષત્ર મહતી ઋદ્ધિવાળા છે, 'णक्खत्तेहिंतो गहा महड्ढिया' નક્ષત્રોની અપેક્ષા ગ્રહ-ભૌમાદિક (મંગલ) ગ્રહ-મહતી ઋદ્ધિવાળા છે. 'गहेहिंतो सूरिया महिड्ढिया' ગ્રહોની અપેક્ષા સૂર્ય મહાઋદ્ધિવાળા છે. 'सूरोहिंतो चंदा महिड्ढिया' અને સૂર્યોની અપેક્ષા ચન્દ્ર મહાઋદ્ધિવાળા છે. આવીરીતે 'सव्वप्पड्ढिया ताराख्वा सव्वमहिड्ढिया चंदा' સૌથી ઓછી ઋદ્ધિવાળા તારારૂપ છે અને સહુથી અધિક ઋદ્ધિવાળા ચન્દ્ર છે. તાત્પર્ય એજ છે કે ગતિવિચારણામાં જે જેમની શીઘ્રગતિવાળા કહેવામાં આવ્યા છે તેઓ તેની અપેક્ષાં ઋદ્ધિવિચારણામાં ઉત્ક્રમથી મહર્દ્ધિક કહેવામાં આવ્યા છે એ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ.

એકાદશદ્વાર સમાપ્ત

દ્વાદશદ્વાર વક્તવ્યતા

'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे ताराए य ताराए य' હે ભદન્ત ! જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં

कथितास्ते तदपेक्षया ऋद्धिविचारणायामुत्क्रमतो महर्द्धिका ज्ञातव्या इति एकादशं द्वारम् ॥

सम्प्रति द्वादशं द्वारप्रश्नमाह-'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि, 'जंबुदीवेणं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'ताराए य ताराए य' ताराया स्तारायाश्च एकतारापेक्षयाऽपरतारायाः 'केवइयाए अवाहाए अंतरे पन्नत्ते' कियत्या-कियत्प्रमाणकया अबाधया अबाधया अन्तरं प्रज्ञप्तं कथितमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'दुविहे वाघाइए य निव्वाघाइए य' द्विविधं-द्विप्रकारकम् अन्तरं प्रज्ञप्तम् तद्यथा-व्याघातिकं निर्व्याघातिकं च, तत्र व्याघातः पर्वतादि देशेभ्यः स्खलनम् तत्रभवं व्याघातिकम्, निर्व्याघातिकं व्याघातिकान्निर्गतं स्वाभाविक मित्यर्थः "निव्वाघाइए जहण्णेणं पंच धणुसयाइं उक्कोसेणं दो गाउयाइं' तत्र द्वयोरन्तरयोर्मध्ये यत् निर्व्याघातिकं तत् जघन्येन पञ्चधनुः शतानि उत्कर्षेण द्वे गव्यूते, एतत् जगत्स्वभावादेव ज्ञातव्यम् इति । 'वाघाइए जहण्णेणं दोण्णि छावट्टे जोयणसए' तयोर्द्वयोरन्तरयो र्मध्ये यत् व्याघातिक मन्तरं

द्वीप में एक तारा से दूसरे तारे का 'केवइयाए अवाहाए अंतरे पन्नत्ते' कितना अन्तर कहा गया है ? उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! दुविहे वाघाइए य निव्वाघाइए य' हे गौतम ! अन्तर व्याघातिक ओर निर्व्याघितक के भेद से दो प्रकार का होता है जिस अन्तर में-बीच में पर्वतादिकों का पड जाना होता है वह व्याघातिक अन्तर और जो अन्तर इस व्याघात से रहित होता है अर्थात् स्वाभाविक होता है वह निर्व्याघातिक अन्तर है 'निव्वाघाइए जहण्णेणं पंचधणुसयाइं उक्कोसेणं दो गाउयाइं' इनमें जो व्याघात विना का अन्तर है वह कम से कम पांचसौ धनुष का है और अधिक से अधिक दो गव्यूत का है यह जगत्स्वभाव से ही हुआ जानना चाहिये 'वाघाइए जहण्णेणं दोण्णि, छावट्टे जोयणसए' व्याघातिक जो अन्तर है वह दो सौ ६६ छियासठ योजन का है यह जघन्य की अपेक्षा अन्तर कहा गया है और निषधकूट की अपेक्षा लेकर कहा गया हैं

એક તારાથી બીજા તારા 'केवइयाए अवाहाए अंतरे पन्नत्ते' નું કેટલું અન્તર અબાધાથી કહેવામાં આવ્યું છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! दुविहे वाघाइए य निव्वाघाइए य' હે ગૌતમ ! અન્તર વ્યાઘાતિક અને નિર્વ્યાઘાતિકના ભેદથી બે પ્રકારનું કહેવામાં આવેલ છે. જે અન્તરમાં-વચમાં પર્વતાદિકોનું પડી જવાનું થાય છે તે વ્યાઘાતિક અન્તર અને જે અન્તર આ વ્યાઘાતથી રહિત હોય છે-અર્થાત્ સ્વાભાવિક હોય છે તે નિર્વ્યાઘાતિક અન્તર છે 'निव्वाघाइए जहण्णेणं पंच धणुसयाइं उक्कोसेणं दो गाउयाइं' આમાં જે વ્યાઘાત વગરનું અન્તર છે તે ઓછામાં ઓછું પાંચસો ધનુષ્યનું છે અને વધુમાં વધુ બે ગવ્યૂતનું છે. આ જગત્સ્વભાવથી જ થયેલું જાણવું જોઈએ. 'वाघाइए जहण्णेणं दोण्णि छावट्टे जोयणसए' વ્યાઘાતિક જે અન્તર છે તે ૨૬૬ બસો છાંસઠ યોજનનું છે આ જઘન્યની અપેક્ષા અન્તર કહેવામાં આવ્યું છે અને નિષધકૂટની અપેક્ષા લઈને કહેવામાં આવ્યું છે આનું તાત્પર્ય

तत् जघन्येन द्वे षट्षष्टि योजनशते, अर्थात् षट्षष्टयधिके द्वे योजनशते इति, एतच्च निषधकूटादिक्रममपेक्ष्य ज्ञातव्यं तथाहि–निषधपर्वतः स्वभावतः उच्चैः चत्वारि योजनशतानि तदुपरि पञ्चयोजनशतोच्चानि कूटानि तानि च कूटानि मूले पञ्चयोजनशतानि आयामविष्कम्भाभ्याम्, मध्ये त्रीणि योजनशतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि, उपरि भागे अर्द्धतृतीये द्वे योजनशते तेषां चोपरितन भाग समश्रेणिप्रदेशे तथा–जगत्स्वभावा दष्टावष्टौ योजनानि अबाधया कृत्वा ताराविमानानि प्रचलन्ति ततो जघन्यतो व्याघातिकमन्तरं द्वे योजनशते षट्षष्टयधिके एव भवतः इति ॥ 'उक्कोसेणं बारस जोयणसहस्साइं दोण्णिय बायाले जोयणसए' उत्कर्षेण द्वादश योजन सहस्राणि द्वे योजनशते द्विचत्वारिंशदधिके एतच्च मेरुपर्वतमधिकृत्य भवतीति ज्ञातव्यम्, तथाहि–मेरुपर्वते दशयोजनसहस्राणि मन्दरपर्वतस्योभयतोऽबाधया एकादश योजनानि एकविंशत्यधिकानि ततः सर्वसंकलनया भवन्ति द्वादशयोजनसहस्राणि द्वे च योजनशते द्विचत्वारिंशदधिके इति, 'ताराख्वस्स ताराख्वस्स अबाहाए अंतरे पन्नत्ते' उपर्यु-

---

इसका तात्पर्य ऐसा है कि निषध पर्वत स्वभावतः चार सौ योजन ऊंचा है एवं उसके उपर पांच सौ योजन ऊंचे कूट है, ये कूट मूल में पांच सौ योजन की लम्बाई चौडाई वाले हैं बीच में ३ सौ ७५ योजन की और ऊपर में २५० योजन की लम्बाई चौडाई वाले हैं। इनके उपरितनभाग संबंधी समश्रेणी प्रदेश में तथा जगत्स्वभाव के अनुसार आठ २ योजन की दूरी पर तारा विमान चलते हैं इसलिये जघन्य की अपेक्षा व्याघातिक अन्तर २६६ योजन का ही है 'उक्कोसेणं बारस जोयणसहस्साइं दोण्णि य बायाले जोयणसए' एवं उत्कृष्ट से अन्तर १२ हजार दो सौ ४२ योजन का है यह अन्तर मेरु पर्वत की अपेक्षा से कहा गया है, 'ताराख्वस्स ताराख्वस्स अबाहाए अंतरे पन्नत्ते' इस एक ताराख्प से दूसरे ताराख्प का अबाधा से अन्तर कहा गया है ॥३०॥

१२ वां द्वार समाप्त ॥

એવું છે કે નિષધપર્વત સ્વભાવતઃ ચારસો યોજન ઊંચો છે અને તેની ઉપર પાંચસો યોજન ઊંચાઈએ કૂટ છે, આ કૂટ મૂળમાં પાંચસો યોજનની લંબાઈ પહોળાઈવાળા છે વચમાં ૩૭૫ યોજનની અને ઉપરના ભાગમાં ૨૫૦ યોજનની લંબાઈ પહોળાઈવાળા છે. એમના ઉપરના ભાગ સંબંધી સમશ્રેણી પ્રદેશમાં તથા જગત્સ્વભાવના અનુસાર આઠ આઠ યોજનથી દૂર પર તારાવિમાન ચાલે છે આથી જઘન્યની અપેક્ષા વ્યાઘાતિક અન્તર ૨૬૬ યોજનનું છે 'उक्कोसेणं बारसजोयणसहस्साइं दोण्णि य बायाले जोयणसए' અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર ૧૨,૨૪૨ બાર હજાર બસો બેંતાલીશ યોજનનું છે. આ અન્તર મેરૂપવર્તની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવ્યું છે, 'ताराख्वस्स ताराख्वस्स अबाहाए अंतरे पन्नत्ते' આ એક તારારૂપથી બીજા તારારૂપનું અબાધાથી અન્તર કહેવામાં આવ્યું છે. ॥૩૦॥

૧૨ મું દ્વાર સમાપ્ત

प्रकारेण ताराख्पस्य ताराख्पस्य, एकस्माद् तारारूपाद् द्वितीयताराख्पस्योपर्युक्ताबाधया अन्तरं प्रज्ञप्तं-कथितमिति द्वादशं द्वारम् ॥ इति त्रिंशत्सूत्रम् ॥ सू० ३० ॥

त्रिंशत्सूत्रं व्याख्याय त्रयोदशं द्वारं प्रश्नयितु मेकत्रिंशत्सूत्रमाह-'चंदस्स णं भंते' इत्यादि ॥

मूलम्-चंदस्स णं भंते ! जोइसिंदस्स जोइसरण्णो कइ अग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ ? गोयमा ! चत्तारि अग्गमहिसीओ, पन्नत्ताओ, तं जहा-चंदप्पभा दोसिणाभा अच्चिमाली पभंकरा, तओणं एगमेगाए देवीए चत्तारि देवीसहस्साइं परिवारो पन्नत्तो, पभूणं ताओ एगमेगा देवी अन्नं देवीसहस्सं विउवित्तए, एवामेव सपुव्वावरेण सोलस देवी सहस्सा से त्तं तुडिए । पहूणं भंते ! चंदे जोइसिंदे जोइसराया चंद-वडेंसए विमाणे चंदाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए तुडिएण सद्धिं महया हयणट्टगीयवाइय जाव दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए, गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे से केणट्ठेणं जाव विहरित्तए, गोयमा ! चंद-स्स णं जोइसिंदस्स जोइसरायस्स चंदवडेंसए विमाणे । चंदाए राय-हाणीए सभाए सुहम्माए माणवए चेइय खंभे वइरामएसु गोलवट्ट समुग्गएसु बहूईओ जिणसकहाओ सन्निखित्ताओ चिट्ठंति ताओणं चंदस्स अण्णेसिं च बहूणं देवाण य देवीण य अच्चणिज्जाओ जाव पज्जुपासणिज्जाओ से तेणट्ठेणं गोयमा ! णो पभू त्ति । पभू णं चंदे सभाए सुहम्माए चउहिं सामाणिय साहस्सिहिं एवं जाव दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए, केवलं परिवारऋद्धीए णो चेव णं मेहुणवत्तियं, विजया१ वेजयंती२ जयंती३ अपराजिया४, सव्वेसिं गहाईणं एयाओ अग्गमहिस्सीओ, छावत्तरस्स वि गहसयस्स एयाओ अग्गमहिसीओ, वत्तव्वाओ, इमाहिं गाहाहिं ति इंगालए वियालए लोहियंके सणिच्छरे चेव । आहुणिए पाहुणिए६, कणगसणामाय पंचे व ११ ।१। सोमे१२ सहिए १३ आसणे य १४ कज्जोवए य १६ अयकरए १७ दुंदुभए १८ संखसमाननामे वि तिण्णेव ॥२॥ एवं भाणियव्वं जाव भावकेउस्स अग्ग-महिसीओ त्ति ॥ चंदविमाणेणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पन्न-

ता ? गोयमा ! जहन्नेणं चउभागपलिओवमे उक्कोसेणं पलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णासाए वाससहस्सेहिं अब्भहियं । सूर-विमाणे देवाणं चउब्भागपलिओवमं उक्कोसेणं पलिओवमं वाससहस्स मब्भहियं सूरविमाणे देवीणं जहण्णेणं चउब्भागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पंचहिं वाससएहिं अब्भहियं । गहविमाणे देवाणं जहण्णेणं चउब्भागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं । णक्खत्त-विमाणे देवाणं जहण्णेणं चउब्भागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलि-ओवमं, णक्खत्तविमाणे देवीणं जहण्णेणं चउब्भागपलियोवमं उक्कोसेणं साहियं चउब्भागपलिओवमं, ताराविमाणे देवाणं जहण्णेणं अट्ठभाग-पलिओवमं उक्कोसेणं चउब्भागपलिओवमं, ताराविमाणे देवीणं जहण्णे-णं अट्ठभागपलिओवमं उक्कोसेणं साइरेगं अट्ठभागपलिओवमं ॥सू. ३१॥

छाया–चन्द्रस्य खलु भदन्त ! ज्योतिष्केन्द्रस्य ज्योतिष्कराजस्य कति अग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–चन्द्रप्रभा ज्योत्स्नाभा अर्चिमाली प्रभंकरा, ततः खलु एकैकस्याः देव्याः चत्वारि देवीसहस्राणि परिवारः प्रज्ञप्तः । प्रभुः खलु सा एकैकादेवी अन्यं देवीसहस्रं विकुर्वितुम्, एवमेव सपूर्वापरेण षोडश देवीसहस्राणि तदे-तत् तुटिकम् । प्रभुः खलु भदन्त ! चन्द्रो ज्योतिष्केन्द्रो ज्योतिष्कराजः चन्द्रावतंसके विमाने चन्द्रायां राजधान्यां सभायां सुधर्मायां तुटिकेन सार्द्धं महताहतनृत्यगीतवादित यावत् दिव्यान् भोगभोगान् भुञ्जानो विहर्तुम्, गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तत्केनार्थेन यावत् विहर्तुम्; गौतम ! चन्द्रस्य ज्योतिष्केन्द्रस्य ज्योतिष्कराजस्य चन्द्रावतंसके विमाने चन्द्रायां राजधान्याम् सभायां सुधर्मायाम्, माणवके चैत्यस्तम्भे वज्रमयेषु गोलवृत्तसमुद्गकेषु बहूनि जिनसक्थीनि सन्निक्षिप्तानि तिष्ठन्ति, तानिच खलु चन्द्रस्यान्येषां च बहूनां देवानां देवीनां चार्चनीयानि यावत् पर्युपासनीयानि तत्तेनार्थेन गौतम ! नो प्रभुरिति । प्रभुः खलु चन्द्रः सभायां सुधर्मायां चतुर्भिः सामानिकसहस्रै रेवं यावत् दिव्यान् भोगभोगान् भुञ्जानो विहर्तुं केवलं परिवार-ऋद्ध्या नैव खलु मैथुनप्रत्ययम् । विजयावैजयंती जयंती अपराजिता सर्वेषां ग्रहादीनामेता अग्रमहिष्यः षट्सप्तत्यधिकस्यापि ग्रहशतस्य एता अग्रमहिष्यो वक्तव्याः, आभिर्गाथाभिः रङ्गा-रको विकालको लोहिताङ्कः शनैश्चरश्चैव । आधुनिकः प्राधुनिकः कनकसमाननामानश्च पञ्चैव ॥१॥ सोमः सहित आश्वासनः कार्योपगतः कर्बुरकः अजकरको दुन्दुभकः शङ्खसमान नामानस्त्रय एव । एवं भणितव्यं यावद् भावकेतोरग्रमहिष्य इति । चन्द्रविमाने खलु भदन्त !

देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन–चतुर्भागपल्योपमम् उत्कर्षेणार्द्ध-पल्योपमं पञ्चाशद्वर्षसहस्रैरभ्यधिकम् । सूर्यविमाने देवानां चतुर्भागपल्योपममुत्कर्षेण पल्योपमं वर्षसहस्राभ्यधिकम्, सूर्यविमाने देवीनां जघन्येन चतुर्भागपल्योपममुत्कर्षेणार्धपल्योपमं पञ्चभिर्वर्षसहस्रैरभ्यधिकम् । ग्रहविमाने देवानां जघन्येन चतुर्भागपल्योपममुत्कर्षेणार्द्ध-पल्योपमम् । नक्षत्रविमाने देवानां जघन्येन चतुर्भागपल्योपममुत्कर्षेणार्द्धपल्योपमम्, नक्षत्र-विमाने देवीनां जघन्येन चतुर्भागपल्योपममुत्कर्षेण साधिकं चतुर्भागपल्योपमम्, तारा-विमाने देवानां जघन्येनाष्टभागपल्योपमम् उत्कर्षेण चतुर्भागपल्योपमम्, तारा विमाने-देवीनां जघन्येनाष्टभाग पल्योपममुत्कर्षेण सातिरेकाष्टभागपल्योपमम् ॥ सू० ३१ ॥

टीका–'चंदस्स णं भंते' चन्द्रस्य खलु भदन्त ! 'जोइसिंदस्य जोइसरण्णो' ज्योतिष्केन्द्र-स्य ज्योतिष्कराजस्य, तत्र–ज्योतिष्केन्द्रस्य–ज्योतिष्कदेवानामिन्द्रस्य तादृशानामेव राज्ञः 'कइ अग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ' कति–कियत्संख्यका अग्रमहिष्यः–पट्टराज्यः प्रज्ञप्ताः–कथिता इति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयया' हे गौतम ! 'चत्तारि अग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ' चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, हे गौतम ! ज्योतिष्कदेवराजस्य चन्द्रस्य सम्बन्धिन्य श्चतुःसंख्यकाः पट्टराज्ञो भवन्तीत्यर्थः तासां प्रत्येकंनाम दर्शयितुमाह–'तं जहा' इत्यादि, 'तं जहा' तद्यथा–'चंदप्पभा' चन्द्रप्रभा–चन्द्रवत्प्रभा–कान्ति र्दीप्ति र्विद्यते यस्याः सा चन्द्र-

---

तेरहवें द्वार के सम्बन्ध में वक्तव्यता

'चंदस्स णं भंते ! जोइसिंदस्स' इत्यादि ।

टीकार्थ–गौतमस्वामी ने इस सूत्र द्वारा प्रभु से ऐसा पूछा है–'चंदस्स णं भंते ! जोइसिंदस्स जोइसरण्णो' हे भदन्त ! ज्योतिष्केन्द्र ज्योतिष्क राज चंद्र देव की 'कई अग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ' कितनी अग्रमहिषियां–पट्टरानियां कही गई हैं । इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्ण-त्ताओ' हे गौतम ! ज्योतिष्केन्द्र ज्योतिष्कराज चंद्र देव की अग्रमहिषियां चार कही गई हैं । 'तं जहा' उनके नाम इस प्रकार से हैं–'चंदप्पभा, दोसिणाभा, अच्चिमाली, पभंकरा' चन्द्रप्रभा–इसकी शारीरिक कान्ति चन्द्र की प्रभा के जैसी

તેરમાદ્વારના સમ્બન્ધમાં વક્તવ્યતા—

'चंदस्स णं भंते ! जोइसिंदस्स' ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ–શ્રી ગૌતમસ્વામીએ પ્રસ્તુત સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે–'चंदस्स णं भंते ! जोइसिंदस्स जोइसरण्णा' હે ભદન્ત ! જ્યોતિષ્ક ચન્દ્ર જ્યોતિષ્કરાજ ચન્દ્રદેવની 'कई अग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ' કેટલી અગ્રમહિષિઓ–પટ્ટરાણીઓ કહેવામાં આવી છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! चत्तारि अग्गमहिसीओ' હે ગૌતમ ! જ્યોતિષ્કેન્દ્ર જ્યોતિષ્કરાજ ચન્દ્રદેવની અગ્રમહિષ્યાઓ ચાર કહેલી છે. 'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે

प्रभा सेयं देवराजस्य-चन्द्रस्य प्रथमा अग्रमहिषी 'दोसिणाभा' ज्योत्स्नाभा, सेयं द्वितीया पट्टराज्ञीचन्द्रस्य, 'अच्चिमाली' अर्चिर्माली, इयं तृतीया चन्द्रदेवस्य, 'पभंकरा' प्रभङ्करा सेयं चतुर्थी पट्टराज्ञी, ता एताश्चतस्रोऽग्रमहिष्यो भवन्ति, ज्योतिष्कराजस्य चन्द्रस्येति। 'तओणं एगमेगाए देवीए चत्तारि चत्तारि देवीसहस्साइं परिवारो पन्नत्तो' ततः खलु एकैकस्या देव्याश्चत्वारि चत्वारि देवीसहस्राणि परिवारःप्रज्ञप्तः, तत्र पट्टराज्ञीनां चतुःसंख्याकथनानन्तरं परिवारो वक्तव्य इत्यर्थः एकैकस्याः देव्याः चत्वारि सहस्राणि परिवारः प्रज्ञप्तः-कथितः अर्थात् एकैका-अग्रमहिषी चतुर्णां चतुर्णां देवीसहस्राणां पट्टराज्ञी भवतीति।

सम्प्रति तासामग्रमहिषीणां विकुर्वणा सामर्थ्यं दर्शयितुमाह-'पहू णं ताओ इत्यादि, 'पहू णं ताओ एगमेगा देवी' प्रभुः खलु सा एकैका देवी, तत्र प्रभुः-समर्था 'णं' वाक्यालङ्कारे, 'ताओ' इत्यत्र बहुवचन मेकवचने सा-इत्थंभूता सा अग्रमहिषी 'अन्नं देवीसहस्सं विउव्वित्तए' अन्यं-स्वातिरिक्तं देवीसहस्रं विकुर्वितुम् एतादृशी खलु अग्रमहिषी परिचारणसमये तादृशी ज्योतिष्कराजस्य चन्द्रस्येच्छामुपलभ्यान्यमात्मसमानरूपं देवीसहस्रं विकुर्वितुम्, 'एवामेव सपुव्वावरेणं सोलसदेवीसहस्सा' एवमेव स्वाभाविकमेव पुनरेवम्-उक्तप्रकारेणैव

है और यह देवराज चन्द्र की प्रथमा अग्रमहिषी का नाम अर्चिमाली है और चतुर्थी अग्रमहिषी का नाम प्रभंकरा है। 'तओणं एगमेगाए देवीए चत्तारी २ देवी सहस्साणि परिवारो पन्नत्ताओ' एक २ पट्ट देवी का परिवार चार २ हजार देवियों का है 'पहूणं ताओ एगमेगा देवी अन्नं देवीसहस्सं विउव्वित्तए' हे भदन्त क्या एक २ पट्टदेवी में ऐसी विकुर्वणा करने की शक्ति है कि वे परिचारणा के समय में ज्योतिष्क राज चन्द्र की इच्छा को प्राप्त करके अपने जैसे रूपवाली अन्य एक हजार देवियों को उत्पन्न कर सकें ? हां, गौतम ! उन चारों पट्ट देवियों में ऐसी शक्ति है कि वे अपनी विकुर्वणा शक्ति से अपने जैसी रूपवाली एक हजार देवियों की परिचारणा के समय में ज्योतिष्कराज चन्द्र की इच्छा को प्राप्त

છે-'चंदणभा, दोसिणाभा, अच्चिमाली, पभंकरा' ચન્દ્રપ્રભા-એની શારીરિક કાન્તિ ચન્દ્રની પ્રભા જેવી છે અને તે દેવરાજ ચન્દ્રની પ્રથમા અગ્રમહિષી છે, બીજી અગ્રમહિષી જ્યોત્સાનાભા છે, ત્રીજી અગ્રમહિષીનું નામ અર્ચિમાલી છે અને ચોથી પટ્ટરાણીનું નામ પ્રભંકરા છે. 'तओणं एगमेगाए देवीए चत्तारि २ देवी सहस्साणि परिवारो पन्नत्ताओ' એક-એક પટ્ટદેવીનો પરિવાર ચાર ચાર હજાર દેવિઓનો છે. 'पहूणं ताओ एगमेगा देवी अन्नं देवीसहस्सं विउव्वित्तए' હે ભદન્ત ! શું એક-એક પટ્ટદેવીમાં એવી વિકુર્વણા કરવાની શક્તિ છે કે તેઓ પરિચારણાના વિચારણામાં જ્યોતિષ્કરાજ ચન્દ્રની ઇચ્છાને પ્રાપ્ત કરીને પોતાના જેવી રૂપવાળી અન્ય એક હજાર દેવીઓને ઉત્પન્ન કરી શકે ? હા, ગૌતમ ! તે ચારે પટ્ટદેવીઓમાં એવી શક્તિ છે કે પોતાની વિકુર્વણા શક્તિથી પોતાના જેવા રૂપવાળી એક હજાર દેવીઓની, પરિચારણાના સમયે જ્યોતિષ્કરાજ ચન્દ્રની ઇચ્છાને પ્રાપ્ત

सपूर्वापरेण-पूर्वापरसङ्कलनेन षोडशदेवी सहस्राणि भवन्ति ज्योतिष्क देवराजस्य चन्द्रस्येति, 'सेत्तं तुडिए' तदेतत् चन्द्रदेवस्य तुटिकमन्तः पुरं कथितमिति त्रयोदशं द्वारम् ॥१३॥

सम्प्रति-चतुर्दशं द्वारं दर्शयितुं प्रश्नयन्नाह-'पहूणं भंते' इत्यादि, 'पहूणं भंते !' प्रभुः- समर्थः खलु भदन्त ! 'चंदे जोइसिंदे जोइसराया' चन्द्रो ज्योतिष्कदेवेन्द्रो ज्योतिष्क- राजः 'चंदवडेंसए विमाणे' चन्द्रावतंसके विमाने एतन्नामके विमानविशेषे इत्यर्थः 'चंदाए रायहाणीए' चन्द्रायां-चन्द्रनामिकायां राजधान्याम् 'सभाए सुहम्माए' सभायां सुधर्मायां सुधर्मानामक परिषदि 'तुडिएण सद्धिं' तुटिकेन सार्द्धम् तत्र तुटिकेन-अन्तःपुरेण सहेत्यर्थः 'महयाहयणट्टगीइवाइय जाव' महताहतनृत्यगीततन्त्रीतलतालघनमृदङ्ग पटुप्रवा- दितरवेण यावत् यावत्पददानात् चतसृभिरग्रमहिषीभिः सपरिवाराभिः सामानिकदेवादिभिः

कर विकुर्वणा कर सके। 'एवामेव सपुव्वावरेण सोलस देवीसहस्सा' इस तरह चार २ हजार देवियों की एक २ पट्टरानी अग्रमहिषी-स्वामीनी होती है इस कारण चारों पट्टरानियों की १६ हजार देवियां हो जाती हैं। और ये सब ज्योति ष्कराज चंद्र का 'सेत्तं तुडिए' अन्तः पुर का परिमाण कहा गया है।

तेरहवां द्वारसमाप्त

चौदहवें द्वार की वक्तव्यता

'पभू णं भंते ! चंदे जोइसिंदे जोइसराया चंदवडेंसए विमाणे' हे भदन्त ! ज्योतिष्केन्द्र ज्योतिष्क राज चन्द्र अपने चन्द्रावतंसक विमान में 'चंदाए राय- हाणीए सभाए सुहम्माए' चन्द्र नामकी राजधानी में सुधर्मा सभा में 'तुडिएण- सद्धिं' अन्तःपुर के साथ 'महयाहयणट्टगीय वाइय जाव' गीत नृत्य में बजते हुए वाजों की ध्वनि पूर्वक दिव्य भोग भोगों को भोग सकता है-विषय सेवन

કરીને વિકુર્વણા કરી શકે. 'एवामेव सपुव्वावरेणं सोलस देवीसहस्सा' આ રીતે ચાર-ચાર હજાર દેવીઓની એક-એક પટ્ટરાણી અગ્રમહિષી-સ્વામિની હોય છે આ કારણે ચારે પટ્ટ- રાણીઓની ૧૬ હજાર દેવીઓ થઇ જાય છે અને આ બધું જ્યોતિષ્કરાજ ચન્દ્રના 'सेत्तं तुडिए' અન્તઃપુરનું પરિમાણ કહેવામાં આવ્યું છે.

૧૩ માદ્વાર સમાપ્ત

ચૌદમં દ્વારની વક્તવ્યતા

'पभू णं भंते चंदे जोइसिंदे जोइसराया चंदवडेंसए विमाणे' હે ભદન્ત ! જ્યોતિષ્કેન્દ્ર, જ્યોતિષ્કરાજ ચન્દ્ર પોતાના ચન્દ્રાવતંસક 'વિમાનમાં 'चंदाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए' ચન્દ્ર નામની રાજધાનીમાં સુધર્માસભામાં 'तुडिएणसद्धिं' અન્તઃપુરની સાથે 'महया हयणट्ट- गीय वाइय जाव' ગીત નૃત્યમાં વાગી રહેલા વાજીંત્રોના ધ્વનિપૂર્વક દિવ્યભોગોને ભોગવી શકે છે? વિષય સેવન કરી શકે છે? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे' હે

सहेत्यादीनां सङ्ग्रहो भवति, 'दिव्वाइ भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए' दिव्यान्-विलक्षणान् लोकातिशयिते भोगभोगान्, भोगयोग्या ये भोगाः शब्दादिका विषयास्तान् भोगभोगान् भुञ्जानो-भोगं कुर्वाणो विहर्तुमिति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'णो इणट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः अर्थात् हे गौतम! यो यो कथितो भवता चन्द्रस्यान्तःपुरेण सह विहर्तुमित्यादि तन्नसंभवति। तत्र हेतुं प्रदर्शयितुं प्रश्नयन्नाह-'से केणट्ठेणं' इत्यादि, 'से केणट्ठे णं भंते! जाव विहरित्तए' तत्केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते चन्द्रो ज्योतिष्केन्द्रो ज्योतिष्कराज श्चन्द्रावतंसके विमाने चन्द्रायां राजधान्यां सुधर्मायां सभाया मन्तःपुरेण सह विहर्तुं न समर्थ इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम! 'चंदस्स णं जोइसिंदस्स जोइसराजस्स' चन्द्रस्य खलु ज्योतिष्केन्द्रस्य ज्योतिष्क राजस्य 'चंदवडंसगे विमाणे' चन्द्रावतंसके विमाने 'चंदाए रायहाणीए' चन्द्रायां राजधान्याम् 'सभाए सुहम्माए' सभायां सुधर्मायाम् 'माणवए चेइयखंभे' माणवके चैत्यस्तम्भे 'वइरामएसु गोलवट्टसमुग्गएसु' वज्रमयेषु गोलवृत्तसमुद्गकेषु 'बहूइओ जिणसकहाओ' बहूनि अनेकानि जिनसक्थीनि 'सण्णिखित्ताओ चिट्ठंति' सन्निक्षिप्तानि तिष्ठन्ति, 'ताओ णं चंदस्स अण्णेसिं य बहूणं देवाणय' देवीणय' तानि खलु जिनसक्थीनि चन्द्रस्यान्येषां च बहूनां देवानां देवीनां च 'अच्चणिज्जाओ जाव पज्जुवासणिज्जाओ अर्चनीयानि यावत्पर्युपासनीयानि 'से ते

कर सकता है? उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम! यह अर्थसमर्थ नहीं है-अर्थात्-चन्द्र अपने अन्तः पुर के साथ सुधर्मासभा में दिव्य भोगयोग्य भोगों को नहीं भोग सकता है 'से केणट्ठेणं भंते!' हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं? उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा! चंदस्स णं जोइसिंदस्स चंदवडेंसए विमाणे चंदाए० सभाए सुहम्माए माणवए चेइय खंभे वइरामएसु गोलवट्टसमुग्गएसु बहूईओ जिणसकहाओ०) हे गौतम। ज्योतिष्केन्द्र ज्योतिष्कराज चन्द्र की चन्द्रराजधानी में सुधर्मासभा में माणवक नामका एक चैत्यस्तम्भ है उसके ऊपर वज्रमय गोलवृत्त समुद्गकों में जिनेन्द्र देव की हड्डियां रखी हुई 'ताओ णं चंदस्स अण्णेसिं च बहूणं देवाण य देवीण य अच्चणिज्जाओ जाव

ગૌતમ! આ અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ ચન્દ્ર પોતાના અન્તઃપુરની સાથે સુધર્માસભામાં દિવ્ય ભોગયોગ્ય ભોગોને ભોગવી શકતા નથી. 'से केणट्ठेणं भंते!' હે ભદન્ત! આવું આપ ક્યા કારણથી કહો છો? જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा! चंदस्सणं जोइसिंदस्स चंदाए० सभाए सुहम्माए माणवए चेइयखंभे वइरामएसु गोलवट्टसमुग्गएसु बहूईओ जिणसकहाओ०' હે ગૌતમ! જ્યોતિષ્કેન્દ્ર જ્યોતિષ્કરાજ ચન્દ્રની ચન્દ્રા રાજધાનીમાં સુધર્માસભામાં માણવક નામનો એક ચૈત્યસ્તમ્ભ છે. તેની ઉપર વજ્રમય ગોળવૃત્ત સમુદ્ગકોમાં જિનેન્દ્ર દેવના હાડકાઓ રાખેલા છે. 'ताओणं चंदस्स अण्णेसिं च बहूणं देवाण य देवीण य अच्चणिज्जाओ जाव पज्जुवासणिज्जाओ' તે હાડકાં ચન્દ્ર અને અન્ય દેવદેવીઓ દ્વારા અર્ચનીય યાવત્

णट्ठेणं गोयमा! णो पभूत्ति' तत्तेनार्थेन गौतम! एवमुच्यते चन्द्रो देवराजः सुधर्मासभाया मन्तः पुरेण सह विहर्त्तु न समर्थ इति। अत्रैव किञ्चिद्वैलक्षण्यमाह-'केवलं' इत्यादि, 'केवलं परियाररिद्धीए' केवलं नवरं परिवारऋद्धया, केवलं परिवारः परिकरस्तस्य ऋद्धिः-सम्पत् तया, एते सर्वेऽपि ममपरिचारकाः अहं चैतेषां स्वामी-प्रभुरित्येवं निजख्यातिविशेष दर्शनाभिप्रायेणेतिभावः। 'नो चेव णं मेहुणवत्तियं' नैव खलु मैथुनप्रत्ययं सुरतनिमित्तं यथा भवति एवं प्रकारेण भोगभोगान् भुञ्जानो विहर्तुं न प्रभुरिति यद्यपि अत्रोपाङ्गे सूर्यादीनाम-ग्रमहिषी प्रदर्शनं न विद्यते तथापि जीवाभिगमाद्युपाङ्गे दर्शनाद् सूर्याग्रमहिषी प्रदर्शनमपि उपयुक्तमेव 'सूरस्स जोइसरण्णो कइअग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ गोयमा! चत्तारि अग्गमहिसीओ पन्नत्ताओ, तं जहा-सूरप्पभा आयवाभा अच्चिमाली पभंकरा, एवं अवसेसं जहा चंद-

---

पज्जुवासणिज्जाओ' वे इन्द्राणियां चन्द्र एवं अन्य देवों देवियो द्वारा अर्चनीय यावत् पर्युपासनीय हैं 'से तेणट्ठेणं गोयमा! णो पभुत्ति' इस कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा हैं कि ज्योतिष्केन्द्र ज्योतिष्क राज चन्द्र सुधर्मासभा में अन्तः पुर के साथ दिव्य भोगभोगो को भोग सकने के लिये समर्थ नहीं हैं 'केवलं पडियार रिद्धीए' हां, वह इस रूपसे 'कि यह मेरा परिकर है यह उसकी सम्पत् है ये सब मेरे परिकर हैं मैं इनका स्वामी हूं इस प्रकार' वहां अपना प्रभाव प्रकट कर सकता है।

'णो चेव णं, मेहुणवत्तियं' पर वह वहां मैथुन सेवन नहीं कर सकता है। यद्यपि इस उपाङ्ग में सूर्यादिकों की अग्रमहिषियों का प्रदर्शन नहीं किया गया है फिर भी जीवाभिगम आदि उपाङ्ग में सूर्यादिकों की अग्रमहिषियों का कथन रूप प्रदर्शन हुआ है इस से यहां सूर्याग्रमहिषियों का प्रदर्शन भी उपयुक्त है जो इस प्रकार से हैं-'सूरस्स जोइसरण्णो कइ अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ' हे भदन्त! ज्योतिष्क राज सूर्य की कितनी अग्रमहिषियां कही गई हैं? उत्तर में प्रभु ने कहा है-'गोयमा! चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ' हे गौतम!

પર્યુપાસનીય છે. 'से तेणट्ठेणं गोयमा! णो पभुत्ति' આ કારણે હે ગૌતમ! મેં એવું કહ્યું છે કે જ્યોતિષ્કેન્દ્ર જ્યોતિષ્કરાજ ચન્દ્ર સુધર્માસભામાં અન્તઃપુરની સાથે દિવ્ય ભોગભોગોને ભોગવી શકવા સમર્થ નથી. 'केवलं पडियाररिद्धीए' હા, તે આ રૂપથી આ મારો પરિકર છે, આ તેની સમ્પત્તી છે, આ બધાં મારા પરિકર છે હું એમનો સ્વામી છું એ પ્રકારે ત્યાં પોતાનો પ્રભાવ પ્રકટ કરી શકે છે. 'णो चेवणं मेहुणवत्तियं' પરન્તુ તે ત્યાં મૈથુન સેવન કરી શકતો નથી, જોકે આ ઉપાંગમાં સૂર્યાદિકોની અગ્રમહિષિઓનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું નથી તો પણ જીવાભિગમ આદિ ઉપાંગમાં સૂર્યાદિકોની અગ્રમહિષિઓનું કથનરૂપ પ્રદર્શન થયું છે આથી અહીં સૂર્યાગ્રમહિષિઓનું પ્રદર્શન પણ ઉપયુક્ત છે જે આ પ્રમાણે છે-'सूरस्स जोइसरण्णो कइ अगामहिसीओ पणत्ताओ' હે ભગવન્! જ્યોતિષ્ક-રાજ સૂર્યની કેટલી પટ્ટરાણીયો કહેવામાં આવેલ છે? ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે કે 'गोयमा!

स्स णवरं सूरवडंसए विमाणे सूरंसि सीहासणंसि' इति वक्तव्यम् (सूर्यस्य ज्योतिष्कराजस्य कतिअग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ता स्तद्यथा सूर्यप्रभा, आत्माभा, अर्चिमाली, प्रभङ्करा, एवमवशेषं यथा चन्द्रस्य नवरं सूर्यावतंसके विमाने सूर्ये सिंहासने इतिच्छाया ॥ अथ ग्रहादीनामग्रमहिषी वक्तव्यतामाह-'विजया' इत्यादि, 'विजया' विजया 'वेजयंति' वैजयन्ती 'जयंती जयन्ती 'अपराजिया' अपराजिता 'सव्वेसिं गहाईणं एयाओ अग्गमहिसीओ' सर्वेषामपि पूर्वोक्तविजया वैजयन्तीत्यादि चतुर्भिर्नामभिरेव अग्रमहिष्यो वक्तव्याः-सर्वत्र एतन्नाम्न्य एव अग्रमहिष्यो भवन्तीति ज्ञातव्याः। उक्तमेवार्थं विशिष्य दर्शयति-'छावत्तरस्स' इत्यादि, 'छावत्तरस्सवि गहसयस्स एयाओ अग्गमहिसीओ वत्तव्वाओ' ९८ सप्तत्यधिकस्यापि ग्रहशतस्य जम्बूद्वीपवर्त्ति चन्द्रद्वयपरिवारभूतानां ग्रहाणां द्विगुणिताया

सूर्य की चार अग्रमहिषियां कही गई हैं 'तं जहा' उनके नाम इस प्रकार से हैं -'सूरप्पभा, आयवाभा, अच्चिमाली, पभंकरा' सूर्यप्रभा १ आत्माभा, २ अर्चिमाली ३, और प्रभंकरा 'एवं अवसेसं जहा चंदस्स णवरं सूरवडेंसए विमाणे सूरंसि सीहासणंसि' इस सम्बन्ध में बाकी का और सब कथन जैसे चंद्र प्रकरण में कहा गया है वैसा ही जानना चाहिये इस प्रकरण की अपेक्षा केवल यही अन्तर है कि यहां पर सूर्यावतंसक विमान है उसमें जो सिंहासनहै उसका नाम सूर्य सिंहासन हैं ग्रहादिकों की अग्रमहिषियों का कथन इस प्रकार से-है 'विजया, वेजयंतो, जयंती, अपराजिया सव्वेसिं गहाईणं एयाओ अग्गमहिसीओ' कहा गया है समस्त ग्रहादिकों की विजया, वैजयन्ती, जयन्ती और अपराजिता' इन नामों की चार अग्रमहिषियां हैं नक्षत्र और तारका आदिकों की भी इसी नाम की चार २ अग्रमहिषियां हैं। इसी बात को सूत्रकार आगे के सूत्रों द्वारा स्पष्ट करते हुए कहते हैं-'छावत्तरस्स वि गहसयस्स एया अग्ग

चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ' હે ગૌતમ ! સૂર્યની ચાર અગ્રમહિષિઓ કહેવામાં આવી છે. 'तं जहा' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-'सूरप्पभा, आयवाभा, अच्चिमाली पभंकरा' સૂર્યપ્રભા (૧) આત્માભા (૨) અર્ચિમાલી (૩) અને પ્રભંકરા. 'एवं अवसेसं जहा चंदस्स णवरं सूरवडेंसए विमाणे सूरंसि सीहासणंसि' આ સમ્બન્ધમાં બાકીનું બધું કથન ચન્દ્ર પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે જ જાણવું. આ પ્રકરણમાં તે પ્રકરણની અપેક્ષા કેવળ એટલો જ તફાવત છે કે અહીં સૂર્યાવતંસક વિમાન છે તેમાં જે સિંહાસન છે તેનું નામ સૂર્યસિંહાસન છે. ગ્રહાદિકોની અગ્રમહિષિઓનું કથન આ પ્રમાણે-'विजया, वेजयंति, जयंति, अपराजिया, सव्वेसिं गहाईणं एयाओ अग्गमहिसीओ' કહેવામાં આવી છે. સમસ્ત ગ્રહાદિકોની વિજય વૈજયન્તિ, જયન્તી અને અપરાજિતા એ નામની ચાર પટ્ટરાણીઓ છે. આ હકીકતને સૂત્રકાર પછીના સૂત્રો દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં થકાં કહે છે- 'छावत्तरस्स वि गहसयस्स एया अग्गमहिसीओ वत्तव्वाओ' ૧૭૬ ગ્રહોની-જંબૂદ્વીપવર્તી

अष्टाशीतेरित्यर्थः एता अनन्तरपूर्वकथिता विजयाद्या अग्रमहिष्यो वक्तव्याः 'इमाहिं गाहाहिं' इमाभिः-वक्ष्यमाण त्रिगाथाभिः, तत्र वक्ष्यमाणासष्टाशीति संख्यकानां नाम दर्शयितुमाह- 'इंगालए' इत्यादि, 'इंगालए' अङ्गारकः-एतन्नामकः प्रथमो ग्रहः १, 'वियालए' विकालको द्वितीयः २, 'लोहियंके' लोहिताङ्क स्तृतीयः ३, 'सणिच्छेरेचेव' शनैश्चरश्चैव शनैश्चर श्चतुर्थः४ 'आहुणिए' आधुनिकः पञ्चमः ५ 'पाहुणिए' प्राधुनिकः षष्ठः६, 'कणगसमाननामाय पंचेव' कनकसमाननामानः पञ्चैव, कनकेन सह एकदेशेन सह समानं-सदृशंनाम येषां ते कनकसमाननामानः ते च पञ्च तद्यथा-कणः ७, कणकः ८, कणकणकः ९, कणवितानकः १०, कणसंतानकः ११, 'सोमे' इत्यादि, 'सोमे' सोमः १२, 'सहिए' सहितः १३, 'आसणेय' आश्वासनः १४, 'कज्जोवए' कार्योपगः १५' 'कब्बुरए' कर्बुरकः १६, 'अयकरए' अजकरकः १७, दुंदुभए' दुन्दुभकः १८, 'संखसमाननामेवि तिण्णेव' शङ्खसमान नामानो नामिन-

---

महिसीओ वत्तव्वाओ' १७६ ग्रहों की-जंबूद्वीपवर्ती चन्द्रद्वय के परिवार भूत १७६ ग्रहों की विजयादिक ४ अग्रमहिषियां जो कही गई हैं सो वे १७६ ग्रह, इस प्रकार से हैं-'इंगालए' अङ्गारक यह प्रथमग्रह का नाम है 'वियालए' विकालक यह द्वितीय ग्रह है 'लोहियंके' लोहिताङ्क यह तृतीय ग्रह है 'सणिच्छरे चेव' शनैश्चर यह चतुर्थग्रह है 'आहुणिए' आधुनिक यह पांचवां ग्रह है 'पाहुणिए' प्राधुनिक यह छठा ग्रह है 'कणगसमाननामाय पंचेव' सुवर्ण समान नाम वाले-कण ७-कणक८, कणकणक९ कणवितानक १० और कणसंतानक ये पांच ग्रह हैं इस तरह ऊपर के ६ ग्रह और ये ५ ग्रह मिलकर ११ ग्रहों के नाम प्रगट किये गये हैं 'सोमे १२, सहिए १३, आसणे य १४, कज्जोवए १५ कब्बुरए १६' सोम यह १२ वां ग्रह है, सहित यह १३ वां ग्रह है आश्वासन यह १४ वां ग्रह है कार्योपग यह १५ वां ग्रह है कर्बुरक यह १६ वां ग्रह है 'अयकरए' अजकरक यह १७ वां ग्रह है, 'दुंदुभए' दुन्दुभक यह १८ वां ग्रह है, 'संख समान नामे वि तिण्णेव' शङ्ख यह

ચન્દ્રદ્વયના પરિવાર ભૂત ૧૭૬-ગ્રહોની વિજયાદિક ૪ અગ્રમહિષિઓ જે કહેવામાં આવી છે તે ૧૭૬ ગ્રહ આ મુજબ છે-'इंगालए' અંગારક એ પ્રથમ ગ્રહનું નામ છે. 'वियालए' વિકાલક એ દ્વિતીયગ્રહ છે. 'लोहियंके' લોહિતાંક એ તૃતીયગ્રહ છે. 'सणिच्छरे चेव' શનૈશ્ચર (શનિચર) એ ચતુર્થગ્રહ છે. 'आहुणिए' આધુનિક એ પાંચમો ગ્રહ છે. 'पाहुणिए' પ્રાધુનિક એ છઠ્ઠો ગ્રહ છે. 'कणगसमाननामाय पंचेव' સુવર્ણ સમાન નામવાળા-કણ ૭-કણક -૮-કણકણક ૯, કણવિતાનક ૧૦ અને કણસંતાનક એ પાંચ ગ્રહ છે આ રીતે ઉપરના ૬ ગ્રહ અને ૫ મળીને ૧૧ ગ્રહોના નામ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. 'सोमे १२, सहिए १३, आसणे य १४, कज्जोवए १५ कब्बुरए १६' સોમ આ બારમો ગ્રહ છે, સહિત એ તેરમો ગ્રહ છે, આશ્વાસન એ ચૌદમો ગ્રહ છે, કાર્યોપગ એ પંદરમો ગ્રહ છે, કર્બુરક એ સોળમો ગ્રહ છે. 'अयकरए' અજકરક એ સત્તરમો ગ્રહ છે, दुंदुभए' દુન્દુભક એ અઢારમો

शङ्खशब्दाङ्किता इत्यर्थः ते त्रयः तद्यथा-शङ्खः १९, शङ्खनाभः २०, शङ्खवर्णाभः २१, 'एवं भाणियव्वं जाव भावकेउस्स अग्गमहिसीओत्ति' एवम्-उक्तप्रकारेण भणितव्यं प्रत्येय मग्रमहिषी संख्याकथनाय अष्टाशीते ग्रहाणां नाम संग्राहकगाथा कदम्बकं यावत् भावकेतो ग्रहस्याग्रमहिष्यः । अत्र यावत्पदात् इदं द्रष्टव्यम्, 'तिण्णेवकंसनामाणीलछे रूव्विय हवंति चत्तारि । भावतिल पुप्फवण्णे दगवण्णेय काथबंधेय । इंदग्गि धूमकेऊ हारपिंगलए बुहेय सुकेय, वहस्सइ राहु अगत्थी माणवगे कासफासेय ४ । धुरए पमुहे वियडे विसंधिकप्पे तहा पयल्लेय । जडियालएय अरुणे अग्गिलकाले महाकाले ५ । सोत्थिय सोवत्थिय वद्धमाणगतहापलंवेय । णिच्चालोए णिच्चुज्जोए सयंपभे चेव ओभासे ६ । सेयंकर खेमंकर पभंकरेय णायव्वो । अरए विरएय तहा असोगतहवीत सोगेय ७ ॥ विमल वितत्थ विवत्थे विसालतहसाल सुव्वए चेव । अनियट्टी एगजडीय होइ विजडीय बोद्धव्वे ८ । करकरिय राय अग्गल बोद्धव्वे पुप्फभावकेऊय । अट्ठासीईगहा खलु णायव्वा आणुपुव्वीए' ९ ॥

---

१९ वां ग्रह है, शङ्ख नाम यह २० वां ग्रह है शङ्ख वर्णाभ यह २१ वां ग्रह है 'एवं भाणियव्वं जाव भावकेउस्स अग्गमहिसीओत्ति' भावकेतु की अग्रमहिषितक इसी प्रकार से कहते जाना चाहिये तथा च 'तिण्णेव कंसनामा, णीले रुव्विय हवंति चत्तारि, मासतिल पुप्फ वण्णे दगदग वण्णे य कायबंधे य। इंदग्गि धूमकेउ हार पिंगलए बुहे य सुक्के य, बहस्सइराहु अगत्थी माणवगे कामफासे य४, धुरए पमुहे वियडे, विसंधिकप्पे तहा पयल्ले य। जडियालए य अरुणे अग्गिलकाले महाकाले ।.५॥ सोत्थिय सोवत्थिय वद्धमाणग तहा पलंवे य। णिच्चा लोए णिच्चुज्जोए सयंपभे चेव ओभासे ॥६॥ सेयंकर खेमंकर पभंकरे य णायव्वो । :अरए विरए य तहा असोग तह वीतसोगे य ॥७॥ विमल वितत्थ विवत्थे विसाल तह साल सुव्वए चेव। अनियट्टी एगजडी य, होइ विजडी य बोद्धव्वे ॥८॥ करि करि य राय अग्गल बोद्धव्वे पुप्फभावकेउ य।

ગ્રહ છે, 'संख समान नामे वि तिण्णेव' શંખ એ ઓગણીસમો ગ્રહ છે, શંખનામ એ વીસમો ગ્રહ છે, શંખવર્ણાભ એ એકવીસમો ગ્રહ છે. 'एवं भाणियव्वं जाव भावकेउस्स अग्गमहिसीओ त्ति' ભાવકેતુની અગ્રમહિષી સુધી આ પ્રમાણે જ કહેવાનું ચાલુ રાખવું તથા च 'तिण्णेव कंसनामा, णीले रुव्विय हयंति चत्तारि, मासतिल पुप्फवण्णे दगदगवण्णे य कायबंधे य इंदग्गि धूमकेउ हारपिंगलए बुहे य सुक्के य बहस्सइराहु अगत्थी माणवगे कामफासे य४, धुरए पमुहे वियडे विसंधि कप्पे तहा पयल्ले य जडियालए य अरुणे अग्गिलकाले महाकाले ॥५॥ सोत्थिय सोवत्थिय वद्धमाणग तहा पलंबे य णिच्चालोए णिच्चुज्जोए सयपत्ते चेव ओभासे ॥६॥ सेयंकर खेमंकर पभंकरे य णायव्वा । अरए विरए य तहा असोग तह वीतसोगे य ॥७॥ विमल वितत्थविवत्थे विसाल तह साल सुव्वए चेव । अनियट्टी एगजडी य होइ विजडी य बोद्धव्वे ॥८॥ करि करि य राय अगल बोद्धव्वे पुप्फ भावकेऊय । अट्ठासीई गहा खलु

अत्रैतेषां व्याख्या-कंस शब्दोपलक्षितं नाम येषां ते कंसनामान स्ते त्रय स्तद्यथा-कंसः २२, कंसनामः २३, कंसवर्णाभः २४, नीलेरूपेच शब्दे विषयभूते द्विद्विनामसंभवात् सर्व संख्यया भवन्ति चत्वार स्तद्यथा-नीलः २५, नीलावभासः २६, रूप्पी २७, रूप्यावभासः २८, 'भास' इतिनामद्वयोपलक्षणम्, तद्यथा-भस्म २९ भस्मराशिः ३०, तिलः ३१, तिल-पुष्पवर्णः ३२, दकः ३३, दकवर्णः ३४, कायः ३५, वन्ध्यः ३६, इन्द्राग्निः ३७, धूम-केतुः ३८, हरिः ३९, पिङ्गलकः ४०, बुधः ४१, शुक्रः ४२, बृहस्पतिः ४३, राहुः ४४, अगस्तिः ४५, माणवकः ४६, कामस्पर्शः ४७, धुरकः ४८, प्रमुखः ४९, विकटः ५०, विसन्धिकल्पः ५१, प्रकल्पः ५२, जटलः ५३, अरुणः ५४, अग्निः ५५, कालः ५६, महाकालः ५७, स्वस्तिकः ५८, सौवस्तिकः ५९, वर्द्धमानकः ६०, तथा-प्रलम्बः ६१, नित्यालोकः ६२, नित्योद्योतः ६३, स्वयंप्रभः ६४, अवभासः ६५, श्रेयस्करः ६६, क्षेम-

---

अट्ठासीई गहा खलु णायव्वा आणुपुव्वीए' ॥९॥ इनकी व्याख्या इस प्रकार से हैं-२२, २३ और २४ वें ग्रह कंस शब्दोपलक्षित हैं-जैसे २२ वां ग्रह कंस, २३ वां ग्रह कंसनाम और २४ वां ग्रह कंसवर्णाभ, २५वां ग्रह नील २६वां ग्रह नीलावभास, २७वां ग्रह रूपी, २८ वां रूप्यावभास, २९ वां ग्रह भस्म, ३०वां ग्रह भस्मराशि, ३१वां ग्रह तिल, ३२वां ग्रह तिल पुष्पवर्ण, ३३ वां ग्रह दक, ३४ वां दकवर्ण, ३५वां काय, ३६ वां बन्ध्य, ३७वां इन्द्राग्नि, ३८वां धूमकेतु, ३९वां हरि, ४०वां पिङ्गलक ४१वां बुध, ४२ शुक्र, ४३ वां बृहस्पति, ४४वां राहु, ४५वां अगस्ति, ४६वां माणवक। ४७वां कामस्पर्श, ४८वां धुरक, ४९वां प्रमुख, ५०वां विकट, ५१ वां विसन्धिकल्प, ५२वां प्रकल्प, ५३वां जटल, ५४वां अरुण ५५वां अग्नि, ५६वां काल, ५७ महाकाल, ५८वां स्वस्तिक, ५९वां सौवस्तिक, ६०वां वर्द्धमानक, ६१वां प्रलम्ब, ६२वां नित्यालोक, ६३वां नित्योद्योत, ६४वां

णायव्वा आणुपुव्वीए' ॥९॥ એમની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે-૨૨, ૨૩ અને ૨૪ માં ગ્રહ કંસ શબ્દોપલક્ષિત છે. જેમ કે ૨૨ બાવીસ મો ગ્રહ કંસ અને ૨૩ તેવીસમો ગ્રહ કંસનામ ચોવીસમોગ્રહ અને ૨૪ મો કંસવર્ણાભ ૨૫મો ગ્રહ નીલ, ૨૬મો ગ્રહ નીલાવભાસ ૨૭ મો ગ્રહ રૂપી, ૨૮ મો રૂપ્યાવભાસ, ૨૯ મો ગ્રહ ભસ્મ, ૩૦ મો ગ્રહ ભસ્મરાશિ, ૩૧ મો ગ્રહ તલ, ૩૨ મો ગ્રહ તલ પુષ્પવર્ણ, ૩૩ મો ગ્રહ દક, ૩૪ મો દકવર્ણ, ૩૫ મો કાય, ૩૬ મો બન્ધવ, ૩૭ મો ઇન્દ્રાગ્નિ, ૩૮ મો ધૂમકેતુ, ૩૯ મો હરિ, ૪૦ મો પિંગલક, ૪૧ મો બુધ, ૪૨ મો શુક્ર, ૪૩ મો બૃહસ્પતિ, ૪૪ મો રાહુ ૪૫ મો અગસ્તિ, ૪૬ મો માણવક ૪૭ મો કામસ્પર્શ, ૪૮ મો ધુરક, ૪૯ મો પ્રમુખ, ૫૦ મો વિકટ, ૫૧ મો વિસન્ધિકલ્પ, ૫૨ મો પ્રકલ્પ, ૫૩ મો જટલ, ૫૪ મો અરૂણ, ૫૫ મો અગ્નિ, ૫૬ મો કાલ, ૫૭ મો મહાકાલ ૫૮ મો સ્વસ્તિક, ૫૯ મો સૌવસ્તિક, ૬૦ મો વર્દ્ધમાનક, ૬૧ મો પ્રલમ્બ, ૬૨ મો નિત્યાલોક, ૬૩ મો નિત્યોદ્યોત, ૬૪ મો સ્વયંપ્રભ, ૬૫ મો અવભાસ,

ङ्करः ६७, अभङ्करः ६८, प्रभङ्करः ६९, अरजाः ७०, विरजाः ७१, तथा अशोकः ७२, तथा वीतशोकः ७३, विमलः ७४, विततः ७५, विवस्त्रः ७६, विशालः ७७, शालः ७८, सुव्रतः ७९, अनिवृत्तिः ८०, एकजटी ८१, द्विजटी ८२, करः ८३, करिकः ८४, राजा ८५, अर्गलः ८६, पुष्पकेतुः ८७, भावकेतुः ८८, इत्येवं प्रकारेणाष्टाशीतिर्ग्रहाः बोद्धव्या आनुपूर्व्या-क्रमेणेति ॥

सम्प्रति-'सव्वेसिंगराईणं' इत्यादि पश्चात् नक्षत्रस्य सूचनं कृतमिति नक्षत्राणामाधिदैवतद्वारा नामप्रतिपादनाय गाथाद्वयमाह-'वह्मा' इत्यादि,

'बह्माविण्हूय वसू वरुणे अयवुड्ढी पूस आसजमे ।
अग्गिपयावइ सोमे रुद्दे अदिती वहस्सई सप्पे ॥१॥
पिउभग अज्जमसविया तट्ठा वाऊ तहेव इंदग्गी ।
मित्ते इंदे निरुई आऊ विस्साय बोद्धव्वे' ॥

ब्रह्माविष्णुश्चवसु र्वरुणोऽजो वृद्धिः पूपा अश्वो यमः ।
अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिः बृहस्पतिः सर्पः ॥१॥

स्वयंप्रभ, ६५वां अवभास, ६६वां श्रेयस्कर, ६७वां क्षेमङ्कर, ६८वां आभङ्कर, ६१वां प्रभङ्कर, ७० वां अरजा, ७१वां विरजा, ७२वां अशोक, ७३वां वीतशोक ७४वां विमल, ७५वां वितत, ७६वां विवस्त्र, ७७वां विशाल, ७८वां शाल, ७९ सुव्रत, ८०वां अनिवृत्ति, ८१वां एकजटी, ८२वां द्विजटी, ८३वां कर, ८४वां करिक ८५वां राजा, ८६वां अर्गल, ८७ पुष्पकेतु, और ८८वां भावकेतु, इस प्रकार से ये ८८ ग्रहों के नाम हैं। नक्षत्रों के नाम इस प्रकार से हैं-

'बम्हा विण्हू य वसू वरुणे अयवुड्ढी पूस आस जमे ।
अग्गिपयावइ सोमे रुद्दे अदित्ती बहस्सई सप्पे ॥१॥
पिउभग अज्जमसविया तट्ठा वाउ तहेव इंदग्गी ।
मित्ते इंदे निरुई आउ विस्सा य बोद्धव्वे ॥२॥

---

६६ मो श्रेयस्कर, ६७ मो क्षेमंकर, ६८ मो आभंकर, ६९ मो प्रभंकर, ७० मो अरजा, ७१ मो विरजा, ७२ मो अशोक, ७३ मो वीतशोक, ७४ मो विमळ, ७५ मो वितत, ७६ मो विवस्त्र, ७७ मो विशाल, ७८ मो शाल, ७९ मो सुव्रत, ८० मो अनिवृत्ति, ८१ मो એકજટી, ८२ मो द्विजटी, ८३ मो कर, ८४ मो करिक, ८५ मो राजा, ८६ मो अर्गल, ८७ मो पुष्पकेतु अने ८८ मो भावकेतु आ रीते ८८ ग्रहोना नाम छे.

नक्षत्रोना नाम आ प्रमाणे छे

'वम्हा विण्हू य वसुवरुणा अयवुड्ढी पूस आस जमे ।
अग्गिपयावइ सोमे रुद्दे अदिती बहस्सई सप्पे ॥१॥
पिउभग अज्जमसविया तट्ठा वाऊ तहेव इंदग्गी ।
मित्ते इंदे निरुई आऊ, विस्सा य बोद्धव्वे ॥२॥

पिताभगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः तथैव इन्द्राग्नी ।
मित्र इन्द्रः निर्ऋतिः आपः विश्वे च बोद्धव्यानीतिच्छाया ॥

तदर्थस्त्वयम्-ब्रह्मा अभिजित् १, विष्णुः श्रवणः २, वसु धनिष्ठा ३, वरुणः शतभिषक् ४, अजः-पूर्वभाद्रपदा ५, वृद्धिः-अभिवृद्धिरुत्तरभाद्रपदा ६, पूषा रेवती ७, अश्वोऽश्विनी ८, यमो भरणी ९, अग्नि-कृत्तिका १०, प्रजापतिः रोहिणी, ११, सोमो मृगशिरः १२, रुद्र आर्द्रा १३, अदितिः पुनर्वसुः १४, बृहस्पतिः पुष्यः १५, सर्पोऽश्लेषा १६, पिता मघा १७, भगः पूर्वाफाल्गुनी १८, अर्यमा उत्तरफाल्गुनी १९, सविता हस्तः २०, त्वष्टा चित्रा २१, वायुः स्वाती २२ इन्द्राग्नी विशाखा २३, मित्रोऽनुराधा २४, इन्द्रो ज्येष्ठा २५, निऋतिः मूलम् २६, आपः पूर्वाषाढा २७, विश्वे उत्तराषाढा २८ चेति नक्षत्राणि बोद्धव्यानीति । चतुर्दशं द्वारमिति ॥

ब्रह्मा-अभिजित् १, विष्णु-श्रवण २, वसु-धनिष्ठा ३, वरुण-शतभिषक् ४, अज-पूर्वभाद्रपदा ५, वृद्धि-उत्तर भाद्रपदा ६, पूषा-रेवती ७, अश्व-अश्विनी ८,यमो-भरणी ९, अग्नि-कृत्तिका-१०, प्रजापति-रोहिणी ११, सोम-मृगशिरा १२ रुद्र-आर्द्रा १३, अदिति-पुनर्वसु १४, बृहस्पति-पुष्य १५, सर्प-अश्लेषा१६, पिता-मघा १७, भग-पूर्वाफाल्गुनी १८, अर्यमा-उत्तरफाल्गुनी १९, सविता-हस्त२०, त्वष्टा-चित्रा२१, वायु-स्वाती२२, इन्द्राग्नी-विशाखा २३, मित्र-अनुराधा २४, इन्द्र ज्येष्ठा २५,-निऋती-मूल २६, आप-पूर्वाषाढा २७ और विश्व-उत्तराषाढा २८ ये नक्षत्रों के नाम उनके अधिपति देवताओं के अनुसार दोनों गाथाओं में कहे गये हैं-१४ वां द्वार समाप्त ॥

१५ वां द्वार कथन

'चंद विमाणेणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पन्नत्ता' हे भदन्त ! चंद्रवि-

---

બ્રહ્મા-અભિજિત્ ૧, વિષ્ણુ-શ્રવણ ૨, વસુ-ધનિષ્ઠા ૩, વરૂણ-શતભિષક્ ૪, અજ-પૂર્વભાદ્રપદા ૫, વૃદ્ધિ-ઉત્તરાભાદ્રપદા ૬, પુષા-રેવતી ૭, અશ્વ-અશ્વિની ૮, યમો-ભરણી ૯, અગ્નિ-કૃત્તિકા ૧૦, પ્રજાપતિ-રોહિણી ૧૧, સોમ-મૃગશિર ૧૨ાં રૂદ્ર-આર્દ્રા ૧૩, અદિતિ-પુનર્વસુ ૧૪, બૃહસ્પતિ-પુષ્ય ૧૫, સર્પ-અશ્લેષા ૧૬, પિત્તા-મઘા ૧૭, ભગ-પૂર્વાફાલ્ગુની ૧૮, અર્યમા-ઉત્તરફાલ્ગુની ૧૯, સવિતા-હસ્ત ૨૦, ત્વષ્ટા-ચિત્રા ૨૧, વાયુ-સ્વાતી ૨૨, ઇન્દ્રાગ્ની-વિશાખા ૨૩, ચિત્ર-અનુરાધા ૨૪ ઇન્દ્ર-જ્યેષ્ઠા ૨૫, નિઋતિ-મૂલ ૨૬, આપ-પૂર્વાષાઢા ૨૭ અને વિશ્વ-ઉત્તરષાઢા ૨૮, આ નક્ષત્રોના નામ તેમના અધિપતિ દેવતાઓ અનુસાર બંને ગાથાઓમાં કહેવામાં આવ્યા છે—

૧૪ મું દ્વાર સમાપ્ત

૧૫મું દ્વાર કથન

'चंद विमाणेणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पन्नत्ता' હે ભદન્ત ! ચંદ્રવિમાનમાં

सम्प्रति-पञ्चदशं द्वारं प्रश्नयन्नाह-'चंदविमाणेणं' इत्यादि, चंदविमाणेणं भंते' चन्द्रविमाने खलु भदन्त ! 'देवाणं केवइयं कालं ठिई पन्नत्ता' कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तं स्थितिः प्रज्ञप्ता-कथिता इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जहण्णेणं चउभागपलिओवमं' चन्द्रविमानस्य देवानां जघन्येन चतुर्भागपल्योपमम्, स्थितिः पल्योपमस्य चतुर्थोभाग इत्यर्थः 'उक्कोसेणं पलियोवमं वाससयसहस्समब्भहियं' उत्कर्षेण एकं पल्योपमं वर्षशतसहस्राभ्यधिकं स्थितिरिति एकलक्षवर्षाधिकमेकं पल्योपममित्यर्थः। 'चंदविमाणेणं देवीणं जहण्णेणं चउब्भागपलिओवमं' चन्द्रविमाने खलु देवीनां स्थितिः जघन्येन चतुर्भागपल्योपमस्यैकस्य चतुर्थो भाग इत्यर्थः, आलापप्रकारस्तु एवम्-हे भदन्त ! चन्द्रविमाने देवीनां कियत्कालं स्थितिरिति प्रश्नः, भगवानाह-हे गौतम ! चन्द्रविमाने वसन्तीनां देवीनां जघन्येन पल्योपमस्य चतुर्थोभागः स्थितिकाल इति एवं क्रमेण-सर्वत्र प्रश्नवाक्यमुन्नम्योत्तरवाक्यं पूरणीयम्, 'उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णसए वाससहस्सेहिं अब्भहियं' उत्कर्षेणार्द्धपल्योपमं पञ्चाशतावर्षसहस्रैरभ्यधिकम्, चन्द्रविमाने हि चन्द्रदेवः

मान में देवों की स्थिति कितने काल की कही गई है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! जहण्णेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं पलिओवमं वाससयसहस्समब्भहियं' हे गौतम ! चंद्र विमान में देवों की स्थिति जघन्य से एक पल्योपम केचतुर्थभाग प्रमाण है और उत्कृष्ट स्थिति एकलाख वर्ष अधिक एक पल्योपम की है 'चंदविमाणेणं देवीणं जहण्णेणं चउब्भागपलिओवमं' चंदविमान में देवियों की स्थिति जघन्य से एक पल्य के चतुर्थभाग प्रमाण है यहां पर प्रश्न रूप आलाप प्रकार ऐसा है-'हे भदन्त ! चन्द्रविमान में रहने वाली देवियों की स्थिति कितने काल की है ? तब 'हे गौतम ! चन्द्र विमान में रहने वाली देवियों की जघन्य स्थिति तो एक पल्योपम के चतुर्थ भाग प्रमाण है और 'उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णासाए वाससहस्सेहिं अब्भहियं' उत्कृष्ट स्थिति ५० हजार वर्ष अधिक अर्द्धपल्योपम की है' ऐसा ही सर्वत्र प्रश्नवाक्य करके उत्तर वाक्य को

દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! जहण्णेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं पलिओवमं वाससयसहस्समब्भहियं' હે ગૌતમ ! ચન્દ્રવિમાનમાં દેવોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક પલ્યોપમના ચતુર્થભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની છે. 'चंदविमाणेणं देवीणं जहण्णेणं चउब्भागपलिओवमं' ચન્દ્રવિમાનમાં દેવીઓની સ્થિતિ જઘન્યથી એક પલ્યના ચતુર્થભાગ પ્રમાણ છે. અહીંયા પ્રશ્નરૂપ આલાપ પ્રકાર એવો છે-હે ભદન્ત ! ચન્દ્રવિમાનમાં રહેનારી દેવીઓની સ્થિતિ કેટલા કાળ સુધીની છે ? ત્યારે હે ગૌતમ ! ચન્દ્રવિમાનમાં રહેનારી દેવીઓની જઘન્ય સ્થિતી તો એક પલ્યોપમના ચતુર્થભાગ પ્રમાણ છે અને 'उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णासाए वाससहस्सेहिं अब्भहियं' ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૫૦ હજાર

सामानिकाश्चात्मरक्षकादयश्च परिवसन्ति तेन चन्द्रसामानिकापेक्षया उत्कृष्टमायुर्बोध्यं तेषामेवो-त्कृष्टायुः संभवात् जघन्यं चात्मरक्षकदेवापेक्षयेति, एवं सूर्यविमानादि सूत्रेष्वपि ज्ञातव्यमिति ॥

सम्प्रति-सूर्यविमानस्थदेवानां स्थितिकालं ज्ञातुं सूत्रमाह-'सूरविमाणे' इत्यादि, 'सूर-विमाणे देवाणं जहण्णेणं चउभागपलियोवमं' सूर्यविमाने वसतां देवानां जघन्येन चतुर्भाग-पल्योपमं पल्योपमस्य चतुर्थो भागः स्थितिकालः 'उक्कोसेणं पलियोवमं वाससहस्समब्भहियं' उत्कर्षेणैकं पल्योपमं वर्षसहस्रैरभ्यधिकम्, 'सूरविमाणे देवीणं जहण्णेणं चउभागपलियोवमं' सूर्यविमाने देवीनां स्थिति र्जघन्येन चतुर्भागपल्योपमं, पल्योपमस्य चतुर्थोभाग इत्यर्थः। 'उक्कोसेणं अद्धपलियोवमं पंचहिं वाससएहिं अब्भहियं' उत्कर्षेणार्द्धपल्योपमं पञ्चभि र्वर्षशतै रभ्यधिकम् ।

जमालेना चाहिये, चन्द्र विमान में चन्द्र देव, सामानिक देव और आत्मरक्षक आदि देव रहते हैं इसलिये चन्द्र सामानिक देवों की अपेक्षा उत्कृष्ट आयु जाननी चाहिये क्यों कि उत्कृष्ट आयु संभवित है और जघन्य आयु आत्मरक्षक देवों की अपेक्षा से है, इसी तरह का कथन सूर्यविमानादि सूत्रों में भी जानना चाहिये, अब सूर्यविमान में रहने वाले देवों की स्थिति के काल को जानने के लिये सूत्रकार सूत्र कहते हैं-'सूरविमाणे देवाणं जहण्णेणं चउभाग पलिओवमं, उक्कोसेणं पलिओवमंवाससहस्समब्भहियं' सूर्यविमान में रहने वाले देवों की जघन्य स्थिति एक पल्योपमके चतुर्थभागप्रमाण है और उत्कृष्ट स्थिति १एक हजार वर्ष अधिक एक पल्योपम की है 'सूरविमाणे देवीणं जहण्णेणं चउभागपलिओ-वमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पंचहिं वाससएहिं अब्भहियं' सूर्यविमान में वसने वाली देवियों की स्थिति एक पल्य के चतुर्थ भागप्रमाण है और उत्कृष्ट स्थिति ५ पांच सौ वर्ष अधिक अर्द्धपल्योपम की है।

વર્ષ અધિક અર્દ્ધપલ્યોપમની છે એવું સર્વત્ર પ્રશ્નવાક્ય કરીને ઉત્તરવાક્યને ગોઠવી લેવું જોઈએ. ચન્દ્રવિમાનમાં ચન્દ્રદેવ, સામાનિક દેવ અને આત્મરક્ષક આદિ દેવ રહે છે આથી ચન્દ્ર સામાનિક દેવોની અપેક્ષા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જાણવું જોઈએ કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સંભવિત છે જ્યારે જઘન્ય આયુષ્ય આત્મરક્ષક દેવોની અપેક્ષાથી છે. આવી જ જાતનું કથન સૂર્યવિમાનાદિ સૂત્રોમાં પણ જાણવું જોઈએ હવે સૂર્યવિમાનમાં રહેનારા દેવોની સ્થિતિના કાળને જાણવા માટે સૂત્રકાર સૂત્ર કહે છે-'सूरविमाणे देवाणं जहण्णेणं चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं पलिओवमं वाससहस्समब्भहियं' સૂર્યવિમાનમાં રહેનારા દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ એક પલ્યોપમનાં ચતુર્થભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક હજાર વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની છે. 'सूरविमाणे देवीणं जहण्णेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पंचहिं वाससएहिं अब्भहियं' સૂર્યવિમાનમાં વસનારી દેવિઓની સ્થિતિ એક પલ્યના ચતુર્થભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પાંચસો વર્ષ અધિક અર્ધપલ્યોપમની છે.

सम्प्रति ग्रहविमानसूत्रमाह-'गहविमाणे देवाणं' इत्यादि, 'गहविमाणे देवाणं जहण्णेणं चउभाग पलियोवमं' ग्रहविमाने वसतां देवानां कियन्तं कालपर्यन्तमायुरिति प्रश्नः भगवानाह-हे गौतम ! ग्रहविमाने वसतां देवानां जघन्येन चतुर्भागपल्योपमं पल्योपमस्य चतुर्थो-भागः स्थितिः, 'उक्कोसेणं पलियोवमं' उत्कर्षेण ग्रहविमाने वसतां देवानामायुः पूर्णं पल्योपममिति । 'णक्खत्तविमाणे देवीणं जहण्णेणं चउभागपलियोवमं' हे भदन्त ! नक्षत्रविमाने वसतां देवानामात्मरक्षकादीनां कियन्तं कालमायुरिति प्रश्ने भगवानाह-हे गौतम ! नक्षत्रविमाने वसतां देवानां जघन्येनायुः चतुर्भागपल्योपमं पल्योपमस्य चतुर्थोभागः । 'उक्कोसेणं अद्धपलियोवमं' उत्कर्षेणार्द्धपल्योपममायु र्भवतीति । 'णक्खत्तविमाणे देवीणं जहण्णेणं चउभागपलियोवमं' हे भदन्त ! नक्षत्रविमाने देवीनां जघन्येनायु श्चतुर्भागपल्योपमं पल्योपमस्य चतुर्थोभागः, 'उक्कोसेणं साहियं चउभागपलिओवमं' उत्कर्षेण साधिकं चतुर्भाग-

---

ग्रहविमान सूत्र कथन

'गहविमाणे देवाणं जहण्णेणं चउभाग पलिओवमं' अब गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा-हे भदन्त ! ग्रहविमान में रहने वाले देवों की स्थिति कितनीहै ? तब प्रभु ने गौतमस्वामी से ऐसा कहा-हे गौतम ! ग्रहविमान में रहने वाले देवों की जघन्य स्थिति तो एक पल्योपम के चतुर्थभागप्रमाण है और 'उक्कोसेणं पलिओ-वमं' उत्कृष्ट स्थिति पूर्ण एक पल्योपम की है 'णक्खत्तविमाणे देवाणं जहण्णेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं' नक्षत्र विमान में रहने वाले देवों की जघन्य स्थिति तो एक पल्योपम के चतुर्थभाग प्रमाण है और उत्कृष्ट स्थिति अर्धपल्योपम प्रमाण है 'णक्खत्तविमाणे देवीणं जहन्नेणं चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं साहियं चउभागपलिओवमं' नक्षत्रविमान में रहने वाली देवियों की जघन्यस्थिति एक पल्योपम के चतुर्थभाग प्रमाण है और उत्कृष्ट स्थिति एक

ગ્રહવિમાન સૂત્ર કથન

'गहविमाणे देवाणं जहण्णेणं चउभाग पलिओवमं' હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું-હે ભદન્ત ! ગ્રહવિમાનમાં રહેનારા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ત્યારે પ્રભુએ ગૌતમસ્વામીને આ પ્રમાણે કહ્યું-હે ગૌતમ ! ગ્રહવિમાનમાં રહેનારા દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ તો એક પલ્યોપમના ચતુર્થભાગ પ્રમાણ છે અને 'उक्कोसेणं पलिओवमं' ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્ણ એક પલ્યોપમની છે. 'णक्खत्तविमाणे देवाणं जहण्णेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं' નક્ષત્રવિમાનમાં રહેનારા દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ તો એક પલ્યોપમના ચતુર્થભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અર્ધપલ્યોપમ પ્રમાણ છે. 'णक्खत्तविमाणे देवीणं जहण्णेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं साहियं चउभागपलिओवमं' નક્ષત્રવિમાનમાં રહેનારી દેવીઓની જઘન્યસ્થિતિ એક પલ્યોપમના ચતુર્થભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ-સ્થિતિ એક પલ્યોપમનો કાંઈક વધારે ચતુર્થભાગ પ્રમાણ છે. 'ताराविमाणे देवाणं जह-

पल्योपमम् । 'तारविमाणे देवाणं जहण्णेणं अट्ठभागपलियोवमं' हे भदन्त ! ताराविमाने वसतां देवानां कियन्तं कालमायुरिति गौतमीय प्रश्ने भगवानाह–हे गौतम ! ताराविमाने वसतां देवानां जघन्येनाष्टभागपल्योपमम्, पल्योपमस्याष्टमो भाग इत्यर्थः, 'उक्कोसेणं चउभागपलियोवमं' उत्कर्षेण चतुर्भागपल्योपमं स्थितिरिति, पल्योपमस्य चतुर्थो भाग इत्यर्थः 'ताराविमाणे देवीणं जहण्णेणं अट्ठभागपलियोवमं' ताराविमाने देवीनां जघन्येनाष्टभागपल्योपमं पल्योपमस्याष्टमो भागः । 'उक्कोसेणं साइरेगं अट्ठभागपलियोवमं' उत्कर्षेण सातिरेकमष्टभाग पल्योपमं पल्योपमस्याष्टमो भाग इति पञ्चदशं द्वारमिति॥सू० ३१॥

एकत्रिंशत्सूत्रं व्याख्याय षोडशं द्वारं व्याख्यातुं द्वात्रिंशत्तमं सूत्रमाह–एएसि णं भंते !' इत्यादि,

मूलम्–एएसि णं भंते ! चंदिम सूरियगहणक्खत्त ताराख्वाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! चंदिम सूरिया दुवे तुल्ला सव्वत्थोवा णक्खत्ता संखेज्जगुणा, गहा संखेज्जगुणा ताराख्वा संखेज्जगुणा इति । जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे जहण्णपए वा उक्कोसपए वा केवइया तित्थयरा सव्वग्गेणं पन्नत्ता ? गोयमा ! जहण्णपए चत्तारि उक्कोसपए चोत्तीसं तित्थयरा सव्वग्गेणं पन्नत्ता । जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइया जहण्णपए वा उक्कोसपए वा चक्कवट्टी सव्वग्गेणं

पल्योपम के कुछ अधिक चतुर्थभागप्रमाण है 'ताराविमाणे देवाणं जहण्णेणं अट्ठभागपलिओवमं' ताराविमान में रहने वाले देवों की जघन्यस्थिति एक पल्योपम के आठ वें भाग प्रमाण है और 'उक्कोसेणं चउभागपलिओवमं' उत्कृष्ट स्थिति एक पल्योपम के चतुर्थभागप्रमाण है 'ताराविमाणे देवीणं जहन्नेणं अट्ठभागपलिओवमं उक्कोसेणं साइरेगं अट्ठभागपलिओवमं' ताराविमान में रहने वाली देवियों की जघन्य स्थिति एकपल्य के आठवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट स्थिति एक पल्य के कुछ अधिक आठवें भाग प्रमाण है ॥३१॥

पन्द्रहवां द्वार समाप्त

ण्णेणं अट्ठभाग पलिओवमं तारा विमानमां रहेनारा देवोनी जघन्यस्थिति એક પલ્યોપમના આઠમા ભાગ પ્રમાણ છે અને 'उक्कोसेणं चउभागपलिओवमं' ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ એક પલ્યોપમના ચતુર્થભાગ પ્રમાણ છે 'ताराविमाणे देवीणं जहण्णेणं अट्ठभागपलिओवमं उक्कोसेणं साइरेगं अट्ठभागपलिओवमं' તારાવિમાનમાં રહેનારી દેવીઓની જઘન્યસ્થિતિ એક પલ્યના આઠમાં ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ એક પલ્યના કંઈક અધિક આઠમાં ભાગ પ્રમાણ છે. ॥૩૧॥

પંદરમું દ્વાર સમાપ્ત

पन्नत्ता ? गोयमा ! जहण्णपए चत्तारि उक्कोसपए तीसं चक्कवट्टी सव्वग्गेणं पन्नत्ता, बलदेवा तत्तिया चेव जत्तिया चक्कवट्टी, वासुदेवा वि तत्तिया चेव त्ति। जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइया निहिरयणा सव्वग्गेणं पन्नत्ता ? गोयमा ! तिण्णि छलुत्तरा निहिरयणसया सव्वग्गेणं पन्नत्ता, जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइया णिहि रयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति ? गोयमा ! जहण्णपए छत्तीसं उक्कोसपए दोण्णि सत्तरा णिहिरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति, जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइया पंचिंदियरयणसया सव्वग्गेणं पन्नत्ता ? गोयमा ! दो दसुत्तरा पंचिंदियरयणसया सव्वग्गेणं पन्नत्ता। जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे जहण्णपए वा उक्कोसपए वा केवइया पंचिंदियरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति ? गोयमा ! जहण्णपए अट्ठावीसं उक्कोसपए दोण्णि दसुत्तरा पंचिंदियरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति। जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइया एगिंदियरयणसया सव्वग्गेणं पन्नत्ता? गोयमा ! दो दसुत्तरा एगिंदियरयणसया सव्वग्गेणं पन्नत्ता। जंबुद्दीवे णं भंते ! केवइया एगिंदिय रयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति ? गोयमा ! जहण्णपए अट्ठावीसं उक्कोसपए दोण्णि दसुत्तरा एगिंदियरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति ॥सू० ३२॥

छाया-एतेषां खलु भदन्त ! चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारारूपाणां कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिका वा ? गौतम ! चन्द्रसूर्यद्वये तुल्याः सर्वस्तोकाः, नक्षत्राणि संख्येयगुणानि, ग्रहाः संख्येयगुणाः ताराख्पाणि संख्येयगुणानि इति ॥ जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे जघन्यपदे वा उक्कोसपदे वा कियन्त स्तीर्थंकराः सर्वाग्रेण प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! जघन्यपदे चत्वारः, उत्कृष्टपदे चतुर्विंशति स्तीर्थंकराः सर्वाग्रेण प्रज्ञप्ताः। जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे कियन्तो जघन्यपदे वा उत्कृष्टपदे वा चक्रवर्त्तिनः सर्वाग्रेण प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! जघन्यपदे चत्वारः, उत्कृष्टपदे त्रिंशच्चक्रवर्त्तिनः सर्वाग्रेण प्रज्ञप्ता इति। बलदेवा स्तावन्त एव यावन्त श्चक्रवर्त्तिनः। वासुदेवा अपि तावन्त एवेति। जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे कियन्ति निधिरत्नानि सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! त्रीणि षडुत्तराणि निधिरत्नशतानि सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तानि। जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे कियन्ति निधिरत्नशतानि परिभोगतया शीघ्रमागच्छन्ति ? गौतम ! जघन्यपदे षट्त्रिंशत्, उत्कृष्टपदे द्वे सप्तत्यधिके निधिरत्नशते परिभोग्यतया

शीघ्रमाच्छन्ति। जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे कियन्ति पञ्चेन्द्रियरत्नशतानि सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तानि? गौतम ! द्वे दशोत्तरे पञ्चेन्द्रियरत्नशते सर्वाग्रेण प्रज्ञप्ते। जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे जघन्यपदेवा उत्कृष्टपदेवा कियन्ति पञ्चेन्द्रियरत्नशतानि परिभोग्यतया शीघ्रमागच्छन्ति? गौतम ! जघन्यपदे अष्टाविंशतिः, उत्कृष्टपदे द्वे दशोत्तरे पञ्चेन्द्रियरत्नशते परिभोग्यतया शीघ्रमाच्छन्ति। जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे कियन्ति एकेन्द्रियरत्नशतानि सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तानि? गौतम ! द्वे दशोत्तरे एकेन्द्रियरत्नशते सर्वाग्रेण प्रज्ञप्ते। जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे कियन्ति एकेन्द्रियरत्नशतानि परिभोग्यतया शीघ्रमागच्छन्ति? गौतम ! जघन्यपदे अष्टाविंशतिः, उत्कृष्टपदे द्वे दशोत्तरे एकेन्द्रियरत्नशते परिभोग्यतया शीघ्रमागच्छतः ।।सू० २२।।

टीका-'एएसि णं भंते' एतेषा मुपयुक्तसूत्रे कथितानां सामान्यतो लौकिक प्रत्यक्षप्रमाणविषयाणां खलु भदन्त ! 'चंदिमसूरियगहणक्खत्त ताराख्वाणं' चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्र तारारूपाणाम्, चन्द्राणां सूर्याणां ग्रहाणां नक्षत्राणां तारारूपाणां च मध्ये 'कयरे कयरेहिंतो' कतरे कतरेभ्यः 'अप्पा वा वहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा' एतेषां मध्ये के अल्पा वा वहुका वा तुल्या वा विशेषाधिकावेति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा !' हे गौतम ! 'चंदिमसूरियादुवे तुल्ला सव्वत्थोवा' चन्द्रसूर्या एते द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः-समानाः प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं च चन्द्रसूर्याणां समान संख्याकत्वात्, तथा शेषेभ्यो ग्रहादिभ्यः

सोलहवे द्वार के सम्बन्ध में वक्तव्यता

'एएसि णं भंते ! चंदिमसूरिय गहणक्खत्त ताराख्वाणं' इत्यादि।

टीकार्थ-अब गौतमस्वामी ने इस सूत्र द्वारा प्रभु से ऐसा पूछा है-'एएसिणं भंते ! चंदिम सूरिय गहणक्खत्ततारारूवाणं' हे भदन्त ! इन चन्द्र, सूर्यग्रह नक्षत्र एवं ताराख्पों के बीच में 'कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा' कौन किनकी अपेक्षा अल्प हैं ? कौन किनकी अपेक्षा बहुत हैं? कौन किनकी अपेक्षा तुल्य हैं ? और कौन किनकी अपेक्षा विशेषाधिक हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा चंदिमसूरिया दुवे तुल्ला सव्वत्थोवा' हे गौतम ! चन्द्र और सूर्य ये दो परस्पर में समान हैं क्योंकि प्रतिद्वीप में और

સોળમા દ્વારના સમ્બન્ધમાં વક્તવ્યતા

'एएसि णं भंते ! चंदिमसूरिय गहणक्खत्ततारारूवाणं' ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-હવે ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને આવું પૂછ્યું છે-'एएसि णं भंते ! चंदिमसूरिय गहणक्खत्ततारारूवाणं' હે ભદન્ત ! આ ચન્દ્ર સૂર્ય ગ્રહનક્ષત્ર અને તારારૂપોની વચમાં 'कयरे कयरेहितो अप्पा वा वहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा' કોણ કોની અપેક્ષાએ અલ્પ છે? કોણ કોની અપેક્ષાએ અધિક છે અને કોણ કોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે? અને કોણ કોની અપેક્ષાએ વિશેષાધિક છે? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! चंदिम सूरिया दुवे तुल्ला सव्वत्थोवा' હે ગૌતમ ! ચન્દ્ર અને સૂર્ય એ બંને

सर्वे इमे चन्द्रसूर्याः स्तोकाः-अल्पीयांसः 'णक्खत्ता संखेज्जगुणा' नक्षत्राणि संख्येयगुणानि-चन्द्रसूर्यापेक्षया नक्षत्राणि संख्येयगुणाधिकानि भवन्ति, चन्द्रसूर्यापेक्षया नक्षत्राणा मष्टाविंशति गुणाधिकत्वादिति । 'गहा संखेज्जगुणा' ग्रहाः संख्येयगुणाः नक्षत्रापेक्षया ग्रहाः-भौमादयः संख्येयगुणाधिका भवन्ति, सातिरेक त्रिगुणाधिकत्वात् 'तारारूवा संखेज्जगुणा' तारारूपा संखेज्जगुणाधिकानि भवन्ति, ताराणां प्रभूतकोटाकोटी गुणत्वादिति, व्याख्यातं षोडशमल्पबहुत्वद्वारम् तेन संपूर्णं संग्रहणीगाथाद्वयं व्याख्यातमिति ॥

सम्प्रति जम्बूद्वीपे जघन्योत्कर्षाभ्यां तीर्थंकरादीन् संख्यया ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'जंबुद्दीवे णं भंते' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीप मध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'जहण्णपए वा उक्कोसपए वा' जघन्यपदे-सर्वस्तोकस्थाने वा, उत्कृष्टपदे-सर्वोत्कृष्टस्थाने वा 'केवइया तित्थयरा' कियन्तः-कियत्संख्यकाः तीर्थङ्कराः 'सव्वग्गेणं पन्नत्ते' सर्वाग्रेण-सर्व संकलनया केवलिदृष्टमात्रया इत्यर्थः प्रज्ञप्ताः-कथिताः जम्बू-

प्रतिसमुद्र में चन्द्र और सूर्य समान संख्यावाले हैं। तथा शेषग्रहादिकों से ये सब चन्द्र और सूर्यस्तोक-कम हैं। 'णक्खत्ता संखेज्जगुणा' चन्द्र और सूर्य की अपेक्षा नक्षत्र२८ गुणे अधिक हैं। 'गहा संखिज्जगुणा' नक्षत्रों की अपेक्षा ग्रह संख्यातगुणे 'तारारूवा संखेज्जगुणा' तारारूप संख्यातगुणे अधिक हैं, क्यों कि ताराओं को बहुत अधिक कोटाकोटी गुणित कहा गया है। इस प्रकार इस अल्पबहुतद्वार की वक्तव्यता समाप्त होने पर दो संग्रहणी गाथाएं पूर्णरूप से व्याख्यात हो जाती हैं, 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे जहण्णपए वा उक्कोसपए वा केवइया तित्थयरा सव्वग्गेणं पण्णत्ता' इस सूत्र द्वारा गौतमस्वामीने जम्बूद्वीप में जघन्य और उत्कृष्ट से तीर्थंकरादिक कितने होते हैं, अर्थात् कितने रहते हैं ? इस बात को पूछा है इसमें पहिले उन्हों ने ऐसा पूछा है-हे भदन्त ! इस जम्बुद्वीप नामके द्वीप में सब से कम

પરસ્પરમાં સમાન છે કારણુ કે પ્રતિદ્વીપમાં અને પ્રતિસમુદ્રમાં ચન્દ્ર અને સૂર્ય સરખી સંખ્યાવાળા હોય છે તથા શેષ ગ્રહાદિકોથી આ બધાં ચન્દ્ર અને સૂર્ય સ્તોક-ઓછાં હોય છે 'णक्खत्ता संखेज्जगुणा' નક્ષત્રોની અપેક્ષાગ્રહ સંખ્યાતગણુા વધારે હોય છે-કેમકે ચંદ્ર અને સૂર્યના કરતાં નક્ષત્ર ૨૮ ગણુા છે. 'गहा संखिज्जगुणा' નક્ષત્રોના કરતાં ગ્રહસંખ્યાતગણા વધારે છે. 'तारारूवा संखेज्जगुणा' ગ્રહોની અપેક્ષા તારારૂપ સંખ્યાતગણાં અધિક છે કારણુ કે તારાઓને ઘણાં અધિક કોટાકોટી ગુણિત કહેવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકારે આ અલ્પબહુત્વ દ્વારની વક્તવ્યતા સમાપ્ત થવાથી બે સંગ્રહણી ગાથાઓ પૂર્ણરૂપથી વ્યાખ્યાત થઇ જાય છે. 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे जहण्णपए वा उक्कोसपए वा केवइया तित्थयरा सव्वग्गेणं पण्णत्ता' આ સૂત્ર દ્વારા ગૌતમસ્વામીએ જમ્બૂદ્વીપમાં જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી તીર્થંકરાદિક કેટલા હોય છે. અર્થાત્ કેટલા રહે છે ? એ હકીકતની પૃચ્છા કરી છે આની પહેલાં તેઓએ આમ પૂછ્યું છે-હે ભદન્ત ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામના

द्वीपे सर्वसंख्यया कियन्त स्तीर्थंकरा भवन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा!' हे गौतम ! 'जहण्णपए चत्तारि' जघन्यपदे चत्वारः प्राप्यन्ते, तथाहि-जम्बूद्वीपस्य पूर्वविदेहक्षेत्रे शीतामहानद्याः भागद्वये कृते दक्षिणोत्तरभागयोरेकैकस्य तीर्थंकरस्य सद्भावाद् द्वौ तीर्थंकरौ, एवमपरविदेहक्षेत्रेऽपि शीतोदाया महानद्या दक्षिणोत्तरभागद्वये तथैव द्वौ तीर्थङ्करौ इति संकलनया जघन्यपदे चत्वार स्तीर्थंकरा भवन्ति, भरतैरवतक्षेत्रयोस्तु एकान्त सुषमाकाले तीर्थंकराणामभाव एवेति । 'उक्कोसपए चोत्तीसं तित्थयरा' उत्कृष्टपदे चतु स्त्रिशत्तीर्थंकराः 'सव्वग्गेणं पन्नत्ता' सर्वाग्रेण-सर्वसंकलनया प्रज्ञप्ताः कथिताः, तथाहि महाविदेहक्षेत्रे प्रतिविजयं भरतैरवतयो श्चैकैकस्य तीर्थंकरस्य संभवइति सर्वसंकलनया चतुस्त्रिशत्तीर्थंकरा भवन्तीति ॥ एतच्च विहरत्तीर्थङ्करापेक्षया ज्ञातव्यम्, नतु जन्मापेक्षया, जन्मापेक्षयातु चतुस्त्रिशत्तीर्थंकराणामसंभवादिति ।

और सब से अधिक सर्वाग्ररूप से कितने तीर्थंकर होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! जहण्णपए चत्तारि' हे गौतम ! जघन्यपद में चार तीर्थंकर होते हैं और वे इस प्रकार से होते है जम्बूद्वीप के पूर्वविदेह क्षेत्र में शीता महानदी के भागद्वय करने पर दक्षिण उत्तर भागों में एक एक तीर्थंकर के सद्भाव से दो तीर्थंकर होते हैं तथा अपरविदेह में भी शीतोदा महानदी के दक्षिण उत्तर भाग: द्वय में उसी प्रकार से दो तीर्थंकर होते हैं इस प्रकार जघन्य पद में चार तीर्थंकर होते कहे गये हैं, परन्तु भरत क्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र में एकान्तसुषमाकाल में तीर्थंकर नहीं होते हैं, 'उक्कोसपए चोत्तीसं तित्थयरा' तथा उत्कृष्टपद में ३४ तीर्थंकर होते हैं, ऐसा 'सव्वग्गेणं पन्नत्ता' सर्वसंकलना से कहा गया है, ये ३४ तीर्थंकर इस प्रकार से होते हैं-महाविदेहक्षेत्र में हरएक विजय में १-१ तीर्थंकर होने की अपेक्षा ३२ तीर्थंकर होते हैं एवं भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र में

દ્વીપમાં સૌથી ઓછા અને સૌથી અધિક સર્વાગ્રરૂપથી કેટલાં તીર્થંકર હોય છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! जहण्णपए चत्तारि' હે ગૌતમ ! જઘન્ય પદમાં ચાર તીર્થંકર હોય છે અને તે આ પ્રમાણે હોય છે. જમ્બૂદ્વીપના પૂર્વવિદેહ ક્ષેત્રમાં શીતા મહાનદીના બે ભાગ કરીએ તો દક્ષિણ ઉત્તર ભાગોમાં એક-એક તીર્થંકરના સદ્ભાવથી બે તીર્થંકર થાય છે તથા અપરવિદેહમાં પણ શીતોદા મહાનદીના દક્ષિણ-ઉત્તર ભાગ દ્વયમાં તેજ પ્રમાણે બે તીર્થંકર થાય છે-આ રીતે જઘન્ય પદમાં ચાર તીર્થંકર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રમાં એકાન્ત સુષમાકાળમાં તીર્થંકર હોતાં નથી. 'उक्कोसपए चोत्तीसं तित्थयरा' તથા ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૩૪ તીર્થંકર હોય છે એવું 'सव्वग्गेणं पन्नत्ता' સર્વસંકલનાથી કહેવામાં આવ્યું છે, આ ૩૪ તીર્થંકર આ પ્રમાણે હોય છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં દરેક વિજયમાં ૧-૧ તીર્થંકર હોવાની અપેક્ષા ૩૨ તીર્થંકર હોય છે અને ભરતક્ષેત્ર તેમજ ઐરતક્ષેત્રમાં ૧-૧ તીર્થંકરના સદ્ભાવથી ૨-૨ તીર્થંકર

सम्प्रति-जघन्योत्कर्षाभ्यां जम्बूद्वीपे चक्रवर्त्तिनः संख्यां ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'जंबुदीवेणं भंते' इत्यादि, 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'केवइया' कियन्तः-कियत्संख्यकाः 'जहणपए वा उक्कोसपए वा' जघन्यपदे-सर्वस्तोके स्थाने उत्कृष्टे पदे-सर्वोत्कृष्टस्थाने विचार्यमाणे 'चक्कवट्टी सव्वग्गेणं पन्नत्ता' चक्रवर्त्तिनः सर्वाग्रेण-सर्वसङ्कलनया प्रज्ञप्ताः-कथिता इतिप्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जहण्णपए चत्तारि' जघन्यपदे चत्वार श्चक्रवर्त्तिनः कथिता, तथाहि-जम्बूद्वीपस्य पूर्वविदेहक्षेत्रे शीतामहानद्याः दक्षिणोत्तरभागद्वये एकैकस्य चक्रवर्त्तिनः सद्भावात् एवमपरविदेहक्षेत्रेपि शीतोदकाया महानद्या दक्षिणोत्तरभागे द्वौ चक्रवर्त्तिनौ, तदेवं सर्वसंकलनया जघन्यपदे चत्वार श्चक्रवर्त्तिनो भवन्ति, 'उक्कोसपए तीसं चक्कवट्टी सव्वग्गेणं पन्नत्ता' उत्कृष्टपदे त्रिंशच्चक्रवर्त्तिनः सर्वाग्रेण प्रज्ञप्ताः, कथमेवं भवति चेदत्रोच्यते-द्वात्रिंश

एक २ तीर्थंकर के सद्भाव से २ दो तीर्थंकर होते हैं इस प्रकार से ३४ तीर्थंकरों का होना कहा गया है। यह कथन विहरमाण तीर्थंकरो की अपेक्षा से कहा गया जानना चाहिये, जन्म की अपेक्षा से कहा गया नहीं जानना चाहिये, क्यों कि जन्म की अपेक्षा से ३४ तीर्थंकर होते नहीं कहे गये हैं-कारण कि ऐसा होना असंभव है। 'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइया जहण्णपए वा उक्कोसपए वा चक्कवट्टी सव्वग्गेणं पन्नत्ता' हे भदन्त ! इस जंबुद्वीप नामके द्वीप में जघन्य रूप से कितने चक्रवर्ती रहते हैं और उत्कृष्ट रूप से कितने चक्रवर्ती रहते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं 'गोयमा! जहण्णपए चत्तारि' हे गौतम ! कम से कम चार रहते हैं-जम्बू द्वीप के पूर्व विदेह क्षेत्र में शीता महानदी के दक्षिण उत्तर भागद्वय में एक २ चक्रवर्ती का सद्भाव रहता है तथा शीतोदा महानदी के दक्षिण उत्तर भागद्वय में एक २ चक्रवर्ती का सद्भाव रहता है-इस तरह जम्बूद्वीप में कम से कम ४ चार चक्रवर्ती होते कहे गये हैं और उत्कृष्ट पद में तीस चक्र-

---

હોય છે. આ પ્રમાણે ૩૪ તીર્થંકરો થવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આ કથન વિચરમાન તીર્થંકરોની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવ્યાનું જાણવું. જન્મની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવ્યું છે. તેમ જાણવાનું નથી કારણ કે જન્મની અપેક્ષાથી ૩૪ તીર્થંકર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું નથી- કારણ કે એ પ્રમાણે થવું અશક્ય છે. 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे केवइया जहण्णपएवा उक्कोसपए वा चक्कवट्टी सव्वग्गेणं पन्नत्ता' હે ભદન્ત ! આ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં જઘન્ય રૂપથી કેટલા ચક્રવતી રહે છે અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી કેટલાં ચક્રવર્તી રહે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! जहण्णपए चत्तारि' હે ગૌતમ ! ઓછામાં ઓછા ચાર રહે છે જમ્બુદ્વીપના પૂર્વવિદેહક્ષેત્રમાં શીતા મહાનદીના દક્ષિણ ઉત્તર ભાગ દ્વયમાં ૧-૧ચક્રવર્તીનો સદ્ભાવ રહે છે તથા શીતોદા મહાનદીના દક્ષિણ ઉત્તર ભાગદ્વયમાં ૧-૧ ચક્રવર્તીનો સદ્ભાવ રહે છે-આ રીતે જમ્બુદ્વીપમાં ઓછામાં ઓછા ૪ ચક્રવર્તી હોવાનું કહેવામાં

द्विजयेषु वासुदेव स्वामिकाऽन्यतर विजय चतुष्क वर्जित विजयस्थ ऽष्टाविंशति श्चक्रवर्तिनः, भरतैरवतयोस्तु द्वौ चक्रवर्त्तिनौ इति पूर्वापरसंकलनया त्रिंशच्चक्रवर्तिनः, यदा तु महाविदेहक्षेत्रे उत्कृष्टपदेऽष्टाविंशति श्चक्रवर्त्तिनः प्राप्यन्ते तदा नियमतश्चतुर्णामर्द्धचक्रिणां संभवेन तन्निरुद्धक्षेत्रेषु चक्रवर्त्तिनामसंभवात्, चक्रवर्त्तिनामर्द्ध चक्रवर्त्तिनां च सहानवस्थानलक्षणविरोधात्, यत्र चक्रीन भवति तत्रार्धचक्रवर्त्ती, यत्र चार्द्धचक्रवर्त्तीन भवति तस्मिन् क्षेत्रे चक्रवर्त्तीति ॥

सम्प्रति-बलदेवानर्धचक्रवर्त्तिनश्चाह-'बलदेवा' इत्यादि, 'बलदेवा तत्तिया चेव जत्तिया चक्कवट्टी' बलदेवा स्तावन्त एव यावन्त श्चक्रवर्त्तिनः यावत्प्रमाणका यदा चक्रवर्त्तिनो भवन्ति जम्बूद्वीपे तदा तावन्त स्तावत्प्रमाणका बलदेवा भवन्ति तावन्त एव बलदेवा जघन्यपदे उत्कृष्टपदे च, अयं भावः-यदा यत्र जघन्ये चत्वारश्चक्रिणस्तदा-तत्र जघन्यपदे चत्वारो बलदेवाः, यदा-यत्र चोत्कृष्टपदे त्रिंशच्चक्रवर्त्तिन स्तदा त्रिंशद्‌बलदेवा भवन्तीति । 'वासुदेवा वि तत्तिया चेवत्ति' वासुदेवा अपि तावन्त एवेति बलदेव सहचारित्वात् वासुदेवानाम् अय-

वर्ती रहते कहे गयेहैं-ये इस प्रकार से हैं-३२ विजयों में वासुदेव स्वाभाविक अन्यतर ४ विजयों को छोडकर २८ विजयों के २८ चक्रवर्ती और भरतक्षेत्र एवं ऐरवत क्षेत्र के दो चक्रवर्ती इस प्रकार मिलाकर ३० तीस चक्रवर्ती रहते -होते कहे गये हैं। जब महाविदेह में उत्कृष्ट पद में २८ चक्रवर्ती पाये जाते हैं तब नियम से चार अर्धचक्रियों के सद्भाव से उनके द्वारा निरुद्ध क्षेत्रों में चक्रवर्ती नहीं रहते हैं क्यों कि चक्रवर्ती और अर्ध-चक्रवर्ती इन दोनों का सहानवस्थान लक्षण विरोध हैं जहां चक्री होता है वहां अर्धचक्री नहीं होता है और जहां अर्धचक्री होता है वहां चक्री नहीं होता है। 'बलदेवा तत्तिया चेव जत्तिया चक्कवट्टी' जितने चक्रवर्ती होते हैं उतने ही बलदेव होते हैं, अर्थात् जघन्य पद में चार बलदेव होते हैं और उत्कृष्ट पद में ३० बलदेव होते हैं 'वासुदेवा वि तत्तिया चेव' वासुदेव भी इसी प्रकार से होते हैं-क्योंकि ये वासुदेव बलदेव के

આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૩૦ ચક્રવર્તી રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તેઓ આ પ્રમાણે છે-૩૨ વિજયોમાં વાસુદેવ સ્વાભાવિક અન્યતર ૪ વિજયોને છોડીને ૨૮ વિજયોના ૨૮ ચક્રવર્તી અને ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રના ૨ ચક્રવર્તી એ રીતે મળીને ૩૦ ચક્રવર્તી રહેતાં હોવાનું કહેલ છે. જ્યારે મહાવિદેહમાં ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૨૮ ચક્રવર્તી જોવામાં આવે છે ત્યારે નિયમથી ચાર અર્ધચક્રિઓના સદ્ભાવથી તેમના દ્વારા નિરૂદ્ધ ક્ષેત્રોમાં ચક્રવર્તી રહેતાં નથી કારણ કે ચક્રવર્તી અને અર્ધચક્રવર્તી એ બંનેનો સહાનવસ્થાન લક્ષણ વિરોધ છે, જ્યાં ચક્રી હોય છે ત્યાં અર્ધચક્રી હોતા નથી અને જ્યાં અર્ધચક્રી હોય છે ત્યાં ચક્રી હોતાં નથી. 'बलदेवा तत्तिया चेव जत्तिया चक्कवट्टी' જેટલાં ચક્રવર્તી હોય છે તેટલાં જ બળદેવ હોય છે અર્થાત્ જઘન્યપદમાં ચાર બળદેવ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૩૦ બળદેવ હોય છે. 'वासुदेवा तत्तिया चेव' વાસુદેવ પણ આ પ્રકારે જ હોય છે, કારણ કે આ વાસુદેવ બળદેવના સહચારી હોય છે.

मर्थः-यदा च उत्कृष्टपदे चक्रवर्त्तिन स्त्रिंशत् तदाऽवश्यं बलदेववासुदेवा जघन्यपदे चत्वारः तेषां चतुर्णामवश्यंभावात्, यदा च बलदेवा उत्कृष्टपदे त्रिंशत् तदा चक्रिणां जघन्यपदे चत्वार स्तेषामपि चतुर्णामवश्यंभावात् एतेषां परस्परं सहानवस्थानलक्षणविरोधसद्भावेनान्यतराश्रितक्षेत्रे तदन्यतरस्य अभाव एवेति। एते चक्रिप्रभृतयो निधिपतयो भवन्ति इति जम्बूद्वीपे निधिसंख्यां दर्शयितुं प्रश्नयन्नाह-'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि, 'जंबुद्दीणं भंते! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त! द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'केवइया णिहिरयणा सव्वग्गेणं पण्णत्ता' कियन्ति-कियत्संख्यकानि निधिरत्नानि-उत्कृष्टनिधानानि यानि गङ्गादिनदीमुखे विद्यमानानि चक्रवर्त्ति हस्तगतपरिपूर्णषट्खण्डदिग्विजयात्समागतोऽष्टमतपः करणादनन्तरं स्वाधीनं करोति तानि निधानानि सर्वाग्रेण-सर्वसंख्यया कियन्ति प्रज्ञप्तानि-कथि-

---

सहचारी होते हैं, हैं इस कथन का तात्पर्य ऐसा है-जब उत्कृष्टपद में ३० चक्रवर्ती रहते हैं तब नियम से जघन्य पद में बलदेव और वासुदेव चार रहते हैं और जब उत्कृष्ट पद में बलदेव और वासुदेव ३० रहते हैं तब जघन्य पद में नियम से ४ चक्रवर्ती रहते हैं, ये दोनों आपस में मिलकर एक जगह नहीं रहते हैं क्यों कि इनका सहानवस्थान का विरोध है इसलिये एक के आश्रित हुए क्षेत्र में एक दूसरा रहता नहीं है। इसलिये वहां एक दूसरे का अभाव रहता है। ये चक्रवर्ती आदि निधिपति होते हैं अतः निधिसंख्या प्रकट करने लिये सूत्रकार कहते हैं-इस पर गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा ही पूछा है-'जंबूद्दीवे णं भंते! दीवे केवइया णिहि रयणा सव्वग्गेणं पण्णत्ता' हे भदन्त! जम्बूद्वीप नामके द्वीप में निधान कितने कहे गये हैं? ये नव निधान गंगा आदि नदियों के मुख में विद्यमान रहते हैं, जब चक्रवर्ती षट्खण्डों को विजय करके लौटता है तब वह अष्टम की तपस्या करता है उसके बाद वह उन्हें अपने आधीन करता है ये नवनिधान

આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૩૦ ચક્રવતી રહે છે ત્યારે નિયમથી જઘન્ય પદમાં બળદેવ અને વાસુદેવ ચાર રહે છે. અને જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદમાં બલદેવ અને વાસુદેવ ૩૦ રહે છે ત્યારે જઘન્ય પદમાં નિયમથી ચાર ચક્રવતી રહે છે આ બંને આપસમાં મળીને એક સ્થળે રહેતાં નથી કારણ કે એમનું સહાનવસ્થાન વિરોધી છે એથી એકના આશ્રિત થયેલા ક્ષેત્રમાં એક-બીજા રહેતાં નથી આથી ત્યાં એકબીજાને અભાવ રહે છે આ ચક્રવતી આદિ નિધિપતિ હોય છે આથી નિધિસંખ્યા પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે-આના સંદર્ભમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આવું જ પૂછ્યું છે-'जंबूद्दीवे णं भंते! केवइया णिहि रयणा सव्वग्गेणं पण्णत्ता' હે ભદન્ત! જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં નિધાન કેટલાં કહેવામાં આવ્યા છે? આ નવ નિધાન ગંગા આદિ નદિઓના મુખમાં વિદ્યમાન રહે છે, જ્યારે ચક્રવતી ૭ ખંડોને વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાછો ફરે છે ત્યારે તે અષ્ટમની તપસ્યા કરે છે ત્યારબાદ તે તેમને પોતાને આધીન કરે છે. આ

तानीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'तिण्णि छलुत्तरा णिहिरयणसया सव्वग्गेणं पन्नत्ता' त्रीणि षडुत्तराणि निधिरत्नशतानि सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तानि–कथितानि, कथं षडुत्तराणि त्रीणि शतानि निधिरत्नानि भवन्ति चेद् अत्रोच्यते–नवसंख्यकानि निधानानि तेषां चतुस्त्रिंशत्संख्यया गुणने ३०६ षडुत्तराणि त्रिशच्छतसंख्यकानि भवन्तीति ।

सम्प्रति–निधिपतीनां कतिनिधानानि तेषां सत्ताकाले भोगभोग्यानि भवन्तीति दर्शयितुं प्रश्नयन्नाह–'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'केवइया णिहिरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' कियत्संख्यकानि निधिरत्नशतानि चक्रवर्त्यादीनां परिभोग्यतया प्रयोजने समुत्पन्ने सति 'हव्वं' इति शीघ्रमागच्छन्ति–निधिपति समीप मुपसर्पन्तीति प्रश्नः, भगवानाह–'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जहण्णपए छत्तीसं' जघन्यपदे षट्त्रिंशत् जघन्यपदभाविनां चक्रवर्त्तिनां नवनिधानानि चतुर्गुणितानि यथोक्तसंख्याप्रदानीति । 'उक्कोसपए दोण्णि सत्तरा

कुल कितने होते हैं ? यही बात गौतमस्वामीने पूछी है, इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! तिण्णि छलुत्तरा णिहिरयणसया सव्वग्गेणं पण्णत्ता' हे गौतम ! जम्बूद्वीप नामके द्वीप में कुल निधानों की संख्या ३०६ होती है, यह इस प्रकार से होती है कि निधान नौ होते हैं इनमें ३४ का गुणा करने पर ३०६ हो जाते हैं । 'जंबूद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइया णिहिरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति'

अब गौतमस्वामीने प्रभुश्री से ऐसा पूछा है–हे भदन्त ! इस जम्बू द्वीप नामके द्वीप में इन निधानों में से कितने निधान उनके चक्रवर्ती आदिकों के परिभोग में काम आते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–'गोयमा ! जहण्णपए छत्तीसं उक्कोसपए दोण्णि सत्तरा णिहिरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' हे गौतम ! इन निधानों में से कम से कम ३६ निधान और अधिक से अधिक दो सौ सत्तर निधान चक्रवर्ती आदिकों के काम में आते हैं । ३६ निधान काम आते हैं ऐसा

नवनिधान કુલ કેટલા હોય છે ? એજ વાત ગૌતમસ્વામીએ પૂછી છે આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! तिण्णि छलुत्तरा णिहिरयणसया सव्वग्गेणं पण्णत्ता' હે ગૌતમ ! જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં કુલ નિધાનોની સંખ્યા ૩૦૬ હોય છે, આ એવી રીતે હોય છે કે નિધાન નવ હોય છે તેને ૩૪ થી ગુણીએ તો ૩૦૬ થઈ જાય છે. 'जंबूद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइया णिहिरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે–હે ભદન્ત ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં આ નિધાનોમાંથી કેટલાં નિધાન તેમના ચક્રવર્તી આદિના પરિભોગમાં કામ આવે છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે–'गोयमा ! जहण्णपए छत्तीसं उक्कोसपए दोण्णि सत्तरा णिहिरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' હે ગૌતમ ! આ નિધાનોમાંથી ઓછામાં ઓછા ૩૬ નિધાન અને વધુમાં વધુ ૨૭૦ નિધાન ચક્રવર્તી આદિકોના કામમાં આવે છે. ૩૬ નિધાન કામ આવે છે એવું

णिहिरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' उत्कृष्टपदे द्वे सप्तत्यधिके निधिरत्नशते परिभोग्यतया प्रयोजने समुत्पन्ने सति 'हव्वं' शीघ्रमागच्छतः-तत्समीपमुपागच्छतः उत्कृष्टपदभाविनां चक्रवर्त्तीनां त्रिंशतो नवनवनिधानानि भवन्तीति नव त्रिंशत्संख्यया गुण्यन्ते ततो भवति यथोक्तसंख्येति ।

सम्प्रति-जम्बूद्वीपवर्त्ति चक्रवर्त्ति चतुर्दशरत्नेषु मध्ये कति पञ्चेन्द्रियरत्नानि तानि दर्शयितुं रत्नसंज्ञां प्रष्टुमिच्छुराह-'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'केवइया पंचिंदिय रयणसया' कियन्ति-कियत्संख्यकानि पञ्चेन्द्रिय रत्नशतानि' 'सव्वग्गेण पन्नत्ता' सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तानि, तत्र पञ्चेन्द्रिय रत्नानि सेनापत्यादीनि सप्त तेषां सेनापत्यादि सप्तरत्नानां शतानि सर्वाग्रेण सर्वसंख्यया प्रज्ञप्तानि-कथितानीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'दो दसुत्तरा पंचिंदियरयणसया सव्वग्गेणं पन्नत्ता' द्वे दशोत्तरे-दशाधिके पञ्चेन्द्रियरत्न-

जो कहा गया है वह ९ निधानों को चक्रवर्ती की जघन्यपद में वर्तमान ४ संख्या से गुणित किया गया है-तब ३६ आये हैं तथा २७० की संख्या ९को ३० से गुणितकरने पर आती है। चक्रवर्ती के आधीन १४ रत्न होते हैं-इनमें संज्ञी पंचेन्द्रिय रत्न कितने होते हैं ?-इस बात को प्रभु प्रकट करते हैं-इसमें गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है-'जंबुद्दीवे णं भंते दीवे केवइया पंचिंदियरयणसया सव्वग्गेण पण्णत्ता' हे भदन्त ! इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में सब पञ्चेन्द्रिय रत्न कितने कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! दो दसुत्तरा पंचिंदिय रयणसया सव्वग्गेणं पन्नत्ता' हे गौतम ! समस्त पञ्चेन्द्रिय रत्न २१० कहे गये हैं क्यों कि उत्कृष्ट पद्भावी ३० चक्रवर्तियों में से प्रत्येक चक्रवर्ती के ७-७ पंचेन्द्रिय सेनापति आदि रत्न होते हैं इसलिये ७×३० से गुणित करने पर २१० समस्त पञ्चेन्द्रिय चेतन रत्नों की संख्या आ जाती है सात रत्न पञ्चेन्द्रिय ये हैं

જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ૯ નિધાનોના ચક્રવર્તીની જઘન્ય પદમાં વર્તમાન ૪ સંખ્યાથી ગુણવામાં આવી છે. ત્યારે ૩૬ થયા છે તથા ૨૭૦ની સંખ્યા ૯ ને ૩૦ થી ગુણવાથી આવે છે. ચક્રવર્તી આધીન ૧૪ રત્ન હોય છે તેમાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય રત્ન કેટલાં હોય છે-એ હકીકતને પ્રભુ પ્રકટ કરે છે-આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે-'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे केवइया पंचिंदियरयणसया सव्वग्गेण पण्णत्ता' હે ભદન્ત ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં બધાં પંચેન્દ્રિય રત્ન કેટલાં કહેવામાં આવ્યા છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! दो दसुत्तरा पंचिंदिय रयणसया सव्वग्गेणं पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! સમસ્ત પંચેન્દ્રિય રત્ન ૨૧૦ કહેવામાં આવ્યા છે કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ પદભાવી ૩૦ ચક્રવર્તીઓમાંથી પ્રત્યેક ચક્રવર્તીના ૭-૭ પંચેન્દ્રિય સેનાપતિ આદિ રત્ન હોય છે આથી ૭×૩૦ કરવાથી ગુણાકાર ૨૧૦ સમસ્ત પંચેન્દ્રિય ચેતન રત્નોની સંખ્યા આવી

शते, तद्यथा–उत्कृष्टपदभाविनां त्रिंशच्चक्रवर्त्तिनां प्रत्येकं सप्तसप्तपंचेन्द्रिय रत्नसेनापत्यादि सद्भावेन सेनापति गाथापति वर्द्धकी पुरोहितरूपाणि चत्वारि पञ्चेन्द्रिय मनुष्यरत्नानि, गजाश्वरूपे द्वे पञ्चेन्द्रिय पशुरत्ने, विद्याधरकन्यका–सुभद्रा देवीत्यपरनाम्नी पञ्चेन्द्रिय-मनुष्यरत्नम्। सप्तसंख्याया स्त्रिंशत्संख्या गुणने भवति यथोक्तसंख्येति। अथ निधीनां सर्वाग्रपृच्छायां तेषां चतुस्त्रिंशत्संख्यया गुणनं संभवेदपि किन्तु पञ्चेन्द्रियरत्न सर्वाग्र पृच्छायां त्रिंशद्गुणनं कथमितिचेद् उच्यते चतुर्षु वासुदेवविजयेषु तदा तेषामनुपलम्भात् निधीनांतु नियतभावत्वेन सर्वदाप्युपलब्धेः, तेन रत्न सर्वाग्रसूत्रे रत्नपरिभोगसूत्रे च न कश्चित् संख्या-कृतो विशेष इति। अथ रत्नपरिभोग प्रश्नसूत्रमाह–'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि, 'जंबुद्दीणं भंते! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त! द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'जहण्णपदे उक्कोसपए वा' जघन्यपदे–सर्वस्तोकस्थाने वा उत्कृष्टपदे–सर्वोत्कृष्टस्थाने विचार्यमाणे 'केवइया पंचिंदियरयणसया' कियन्ति–कियत्संख्यकानि पञ्चेन्द्रियरत्नशतानि 'परिभोगत्ताए हव्वमा-

---

सेनापति १, गाथापति २, वर्द्धकी ३, पुरोहित ४ ये चार पञ्चेन्द्रिय मनुष्य रत्न हैं। गज एवं अश्व, ये दो पंचेन्द्रिय पशुरत्न हैं तथा विद्याधर कन्या जिसका नाम सुभद्रा होता है एक यह पंचेन्द्रिय स्त्री रत्न है इस तरह से ये सात पंचेन्द्रिय रत्न हैं। ये सब चक्रवर्तीयों के होते हैं। यहां ऐसी शङ्का हो सकती है कि निधियों की सर्वाग्र पृच्छा में ३४ से गुणा करना तो ठीक है परन्तु पंचेन्द्रिय रत्नों की सर्वाग्र पृच्छा में ३० का गुणा करना यह कैसे उचित हो सकता है? तो इसका समाधान ऐसा है कि चार जो वासुदेव विजय है उनमें उस समय उनका अनु-पलम्भ रहा करता है, परन्तु जो निधियां हैं वे तो नियत भाव से सर्वदा उनमें उपलब्ध होती हैं। इससे रत्न सर्वाग्रसूत्र में और रत्न परिभोगसूत्र में संख्या कृत कोई विशेषता नहीं है। 'जंबूद्दीवे णं भंते! दीवे जहण्णपए उक्कोसपए वा केवइया पंचिंदिय रयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' गौतमस्वामीने इस

જશે. સાત પંચેન્દ્રિયરત્ન આ પ્રમાણે છે-સેનાપતિ (૧) ગાથાપતિ (૨) વર્દ્ધકી (૩) પુરોહિત (૪) પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય રત્ન છે ગજ તથા અશ્વ એ બે પંચેન્દ્રિય પશુરત્ન છે તથા વિદ્યાધર કન્યા જેનું નામ સુભદ્રા હોય છે એક પંચેન્દ્રિય સ્ત્રીરત્ન છે આ રીતે આ સાત પંચેન્દ્રિય રત્ન કહેલાં છે. આ બધાં ચક્રવર્તીઓને હોય છે. અહીં એવી શંકા થઈ શકે કે નિધિઓની સર્વાગ્રપૃચ્છામાં ૩૪ થી ગુણવાનું તો ઠીક છે પરન્તુ પંચેન્દ્રિય રત્નોની સર્વાગ્રપૃચ્છામાં ૩૦ ગુણવાનું કઇ રીતે વાજબી ગણી શકાય? આનું સમાધાન એવું છે કે જે ૪ વાસુદેવ વિજય છે તેમનામાં તે સમયે તેમનો અનુપલંભ રહ્યા કરે છે પરંતુ જે નિધિઓ છે તે તો નિયતભાવથી સર્વદા તેમનામાં ઉપલબ્ધ હોય છે. આથી રત્ન સર્વાગ્ર-સૂત્રમાં અને રત્ન પરિભોગ સૂત્રમાં સંખ્યાકૃત કોઈ વિશેષતા નથી. 'जंबूदीवेणं भंते! दीवे जह-ण्णपए उक्कोसपए वा केवइया पंचिंदियरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' ગૌતમસ્વામીએ

गच्छंति' परिभोग्यतया तेषां प्रयोजने समुत्पन्नेसति 'हव्वं' शीघ्रमागच्छन्ति-उपभोक्तु तत्समीपमुपसर्पन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जहण्णपए अट्ठावीसं' जघन्यपदे अष्टाविंशतिः पञ्चेन्द्रियरत्नानि परिभोग्यतया शीघ्रमागच्छन्ति, एकसमये चतुर्णामेव चक्रवर्त्तिनां सद्भावात् अष्टाविंशती रत्नानि भवन्तीति। 'उक्कोसपए दोण्णि दसुत्तरा पंचिंदियरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' उत्कृष्टपदे-सर्वोत्कृष्टस्थाने द्वे दशोत्तरे-दशाधिके पञ्चेन्द्रियरत्नशते परिभोग्यतया शीघ्रमुपभोक्तु श्चक्रवर्त्तिन-समीपमागच्छन्ति-समुपसर्पन्ति-इति।

सम्प्रति-एकेन्द्रियरत्नानि प्रश्नयितुमाह-'जंबुद्दीवे णं भंते' इत्यादि, 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीपमध्य जम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'केवइया' कियन्ति-कियत्संख्यकानि 'एगिंदियरयणसया' एकेन्द्रियरत्नशतानि तत्रैकेन्द्रियरत्नशतानि-चक्रवर्त्तिनां चक्रादीनि तेषां शतानि 'सव्वग्गेणं पन्नत्ता' सर्वाग्रेण- सर्वसंख्यया प्रज्ञप्तानि-कथितानि,

---

सूत्रद्वारा प्रभु से ऐसा पूछा है कि हे भदन्त ! इस जम्बूद्वीप नामके द्वीप में जघन्य पद में एवं उत्कृष्टपद में कितने सौ पंचेन्द्रिय रत्न प्रयोजन के उत्पन्न होने पर काम में लाये जाते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! जहण्णपए अट्ठावीसं, उक्कोसपए दोण्णि दसुत्तरा पंचिंदियरयण सया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' हे गौतम ! जघन्य पद में २८ पंचेन्द्रिय रत्न प्रयोजन के उत्पन्न होने पर काम में लाये जाते हैं क्यों कि जघन्य पद में एक समय में चार ही चक्रवर्तियों का सद्भाव होना प्रकट किया जाचुका है इसलिये ७को चार से गुणा करने पर २८ होते हैं तथा उत्कृष्ट पद में २१० पंचेन्द्रिय रत्न प्रयोजन के उत्पन्न होने पर काम में लाये जाते हैं। 'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइया एगिंदिय रयणसया सव्वग्गेणं पण्णत्ता' हे भदन्त ! इस जंबूद्वीप नाम के द्वीप में चक्रवर्तियों के चक्रादिक एकेन्द्रिय रत्न सर्वाग्र से-सर्वसंख्या से-कितने सौ कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं

આ સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે કે હે ભદન્ત ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં જઘન્ય પદમાં અને ઉત્કૃષ્ટ પદમાં કેટલા સો પંચેન્દ્રિય રત્ન પ્રયોજનના ઉત્પન્ન થવા બાદ કામમાં લાવવામાં આવે છે? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! जहण्णपए अट्ठावीसं, उक्कोसए दोण्णि दसुत्तरा पंचिंदियरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' હે ગૌતમ ! જઘન્ય પદમાં ૨૮ પંચેન્દ્રિય રત્ન પ્રયોજન ઉત્પન્ન થયેથી કામમાં લાવવામાં આવે છે કારણ કે જઘન્ય પદમાં એક સમયમાં ચાર જ ચક્રવર્તીઓનો સદ્ભાવ હોવાનું પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે આથી ૭ ને ૪ થી ગુણવાથી ૨૮ થાય છે તથા ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૨૧૦ પંચેન્દ્રિય રત્નપ્રયોજનના ઉત્પન્ન થવાથી કામમાં લાવી શકાય છે. 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे केवइया एगेंदिय रयणसया सव्वग्गेणं पण्णत्ता' હે ભદન્ત ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ચક્રવર્તીઓના ચક્રાદિક એકેન્દ્રિય રત્ન સર્વાગ્રથી-સર્વસંખ્યાથી-કેટલા સો કહે-

इतिप्रश्नः, 'भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'दो दसुत्तरा एगिंदियरयण-सया सव्वग्गेणं पन्नत्ता' द्वे दशोत्तरे दशाधिके इत्यर्थः एकेन्द्रियरत्नशते सर्वाग्रेण-सर्वसंख्यया प्रज्ञप्ते-कथिते इति ।

सम्प्रति-एकेन्द्रियरत्न परिभोगसूत्रं पृच्छन्नाह-'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'केवइया एगिंदिय रयणसया' कियन्ति-कियत्संख्यकानि एकेन्द्रियरत्नशतानि 'परिभोगत्ताए हव्वमागच्छन्ति' परिभोग्यतया 'हव्वं' शीघ्रमुपभोक्तुः समीपमाच्छन्तीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जहण्णपदे अट्ठावीसं' जघन्यपदेऽष्टाविंशति रेकेन्द्रियरत्नानि आगच्छन्ति, 'उक्कोसेणं दोण्णि दसुत्तरा एगिंदियरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' उत्कर्षेण द्वे दशोत्तरे-दशाधिके एकेन्द्रियरत्नशते परिभोग्यतया शीघ्रमागच्छतः उपभोक्तुः सपीपमुपसर्पतः ॥ सू० ३२ ॥

'गोयमा ! दो दसुत्तरा एगिंदियरयणसया सव्वग्गेणं पन्नत्ता' हे गौतम ! सर्व, संख्या से चक्रवर्तियों के एकेन्द्रिय रत्न २१० कहे गये हैं 'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइया एगिंदिय रयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' हे भदन्त ! इस जंबूद्वीप नाम के द्वीप में चक्रवर्तियों के द्वारा २१० एकेन्द्रिय रत्न में से कितने एकेन्द्रिय रत्न प्रयोजन के उत्पन्न होने पर उनके काम में आते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! जहण्णपए अट्ठावीसं उक्कोसपए दोण्णि दसुत्तरा एगिंदिय रयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' हे गौतम ! जघन्य पद में वर्तमान चक्रवर्तियों के द्वारा २८ एकेन्द्रिय रत्न प्रयोजन के उपस्थित होने पर काम में लाये जाते हैं और उत्कृष्टपद में वर्तमान चक्रवर्तियों के द्वारा प्रयोजन के उपस्थित होने पर २१० एकेन्द्रिय रत्न काम में लाये जाते हैं । अथवा ये सब पूर्वोक्त रत्न उपभोक्ता चक्रवर्ती के पास स्वयं आजाते हैं ऐसा समझना चाहिये ॥३२॥

વામાં આવ્યા છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! दो दसुत्तरा एगिंदियरयणसया सव्वग्गेणं पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! સર્વસંખ્યાથી ચક્રવર્તીઓના એકેન્દ્રિય રત્ન ૨૧૦ કહેવામાં આવ્યા છે, 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे केवइया एगिंदिय रयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' હે ભદન્ત ! આ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ચક્રવર્તીઓ દ્વારા ૨૧૦ એકેન્દ્રિય રત્નમાંથી કેટલાં એકેન્દ્રિય રત્ન પ્રયોજન ઉત્પન્ન થવાથી તેમના કામમાં આવે છે? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! जहण्णपए अट्ठावीसं उक्कोसपए दोण्णि दसुत्तरा एगिंदियरयणसया परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति' હે ગૌતમ ! જઘન્ય પદમાં વર્તમાન ચક્રવર્તીઓ દ્વારા ૨૮ એકેન્દ્રિય રત્ન પ્રયોજન ઉપસ્થિત થવાથી કામમાં લાવવામાં આવે છે અને ઉત્કૃષ્ટ પદમાં વર્તમાન ચક્રવર્તીઓ દ્વારા પ્રયોજન ઉપસ્થિત કરવાથી ૨૧૦ એકેન્દ્રિય રત્ન કામમાં લાવવામાં આવે છે અથવા આ બધાં પૂર્વોક્ત રત્ન ઉપભોગતા ચક્રવર્તીની પાસે સ્વયં આવી જાય છે એવું સમજવું જોઈએ. ॥૩૨॥

द्वात्रिंशत्तमं सूत्रं व्याख्याय जम्बूद्वीपस्यायामादिकं ज्ञातुं त्रयस्त्रिंशत्तमं सूत्रमाह-'जंबु-द्दीवे णं भंते ! दीवे इत्यादि ।

मूलम्-जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइयं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं केवइयं उव्वेहेणं केवइयं उड्ढं उच्चत्तेणं केवइयं सव्वग्गेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे एगं जोयणसयसहस्सं आयाम विक्खंभेणं तिण्णि जोयणसयसहस्साइं सोलसय सहस्साइं दोण्णि य सत्तावीसे जोयणसए तिण्णि य कोसे अट्ठावीसं य धणुसयं तेरस अंगु-लाइं अद्धंगुलं च किंचि विसेसाहियं परिक्खेवेणं पन्नत्ते, एगं जोयण-सहस्सं उव्वेहेणं णवणउतिं जोयणसयस्साइं उड्ढं उच्चत्तेणं साइरेगं जोयणसयसहस्सं सव्वग्गेणं पन्नत्ते । जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे किं सासए असासए ? गोयमा ! सिय सासए सिय असासए, गोयमा ! दव्वट्ठयाए सासए वण्णपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासए, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ सिय सासए सिय असासए । जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे कालओ केवच्चिरं होइ ? गोयमा ! न कया वि णासि ण कयावि णत्थि, ण कयावि ण भविस्सइ भूविं च भवइय भविस्सइय धुवे णियए सासए अव्वए अवट्ठिए णिच्चे, जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे पण्णत्ते त्ति । जंबुद्दीवे णं भंते ! किं पुढवीपरिणामे आउपरिणामे जीव-परिणामे, पोग्गलपरिणामे ? गोयमा ! पुढविपरिणामे वि आउपरिणामे वि, जीवपरिणामे वि, पुग्गलपरिणामे वि । जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे सव्वजीवा, सव्वभूया, सव्वसत्ता पुढवीकाइयत्ताए, आउकाइयत्ताए, तेउक्काइयत्ताए, वाउक्काइयत्ताए, वणस्सइकाइयत्ताए उववण्णपुव्वा ? गोयमा ! असइं अहवा अणंतक्खुत्तो त्ति ॥सु० ३३॥

छाया-जम्बूद्वीपः खलु भदन्त ! द्वीपः कियता आयामविष्कम्भेण, कियता परिक्षेपेण, कियता उद्वेधेन, कियता उर्ध्वमुच्चत्वेन, कियता सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तः ? गौतम ! जम्बूद्वीपः खलु भदन्त ! द्वीपः एकं योजनशतसहस्रमायामविष्कम्भेण त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडशं च सहस्राणि द्वे च सप्तविंशतियोजनशते त्रयः क्रोशाः अष्टाविंशतिश्च धनुःशतानि त्रयोदशाङ्गु-

कानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः, एकं योजनसहस्रम् उद्वेधेन नवनवति योजनसहस्राणि सातिरेकाणि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, सातिरेकं योजनशतसहस्रं सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तः। जम्बूद्वीपः खलु भदन्त ! द्वीपः किं शाश्वतः अशाश्वतः ? गौतम ! स्यात् शाश्वतः स्यादशाश्वतः, तत्केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते स्यात् शाश्वतः स्यादशाश्वतः ? गौतम ! द्रव्यार्थतया शाश्वतः वर्णपर्यायैः गन्धपर्यायैः रसपर्यायैः स्पर्शपर्यायै रशाश्वतः तत्तेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते स्यात् शाश्वतः स्यादशाश्वतः। जम्बूद्वीपः खलु भदन्त ! द्वीपः कालतः कियच्चिरं भवति ? गौतम ! न कदापि नासीत्, न कदापि नास्ति, न कदापि न भविष्यति, अभूच्च भवति च, भविष्यति च, ध्रुवो नियतः शाश्वतोऽव्ययोऽवस्थितः नित्यो जम्बूद्वीपो द्वीपः प्रज्ञप्त इति। जम्बूद्वीपः खलु भदन्त ! द्वीपः किं पृथिवी परिणामः अप्परिणामो जीवपरिणामः पुद्गलपरिणामः ? गौतम ! पृथिवी परिणामोऽपि अप्परिणामोऽपि जीवपरिणामोऽपि। जम्बूद्वीपे खलु भदन्त ! द्वीपे सर्वे प्राणाः, सर्वे जीवाः, सर्वे भूताः, सर्वे सत्त्वाः, पृथिवीकायिकतया, अप्कायिकतया, तेजस्कायिकतया, वायुकायिकतया, वनस्पतिकायिकतया उत्पन्नपूर्वाः ? हन्त गौतम ! असकृत् अथवाऽनन्तकृत्वः ॥ सू० ३२ ॥

टीका-'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपः खलु भदन्त ! द्वीपः-सर्वद्वीपमध्यवर्त्ती जम्बूद्वीपनामको द्वीपः 'केवइयं आयामविक्खंभेणं' कियदायामविष्कम्भेण-कियत्प्रमाणक दैर्घ्यविस्तराभ्यां प्रज्ञप्त इत्यग्रिम क्रिययाऽन्वयः 'केवइयं परिक्खेवेणं' कियता परिक्षेपेण कियत्प्रमाणकेन परिधिना इत्यर्थः 'केवइयं उव्वेहेणं' कियता-कियत्प्रमाणकेन उद्वेधेनोण्डत्वेन, 'केवइयं उद्धं उच्चत्तेणं' कियता-कियत्प्रमाणकेन ऊर्ध्वम्-उच्चैस्त्वेन 'केवइयं सव्वग्गेणं पन्नत्ते' कियता-कियत्प्रमाणकेन सर्वाग्रेण-सर्वसंख्यया प्रज्ञप्तः-कथितः, यद्यपि आयाम-

---

'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे केवइयं आयामविक्खंभेणं' इत्यादि।

टीकार्थ-इस सूत्र द्वारा गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है-'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' हे भदन्त ! जंबूद्वीप नाम का यह द्वीप 'केवइयं आयामविक्खंभेणं' आयाम और विष्कम्भ की अपेक्षा कितना है-अर्थात् यह जंबूद्वीप नामका द्वीप कितना आयामवाला और कितना विष्कम्भवाला है 'केवइयं परिक्खेवेणं' तथा इसकी परिधि का प्रमाण कितना है ? 'केवइयं उव्वेहेणं' उद्वेध का प्रमाण इसका कितना ? 'केवइयं उद्धं उच्चत्तेणं' कितना इसकी ऊंचाई का प्रमाण है ? और

'जंबुदीवेणं भंते ! दीवे केवइयं आयामविक्खंभेण' ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-પ્રસ્તુત સૂત્ર દ્વારા શ્રી ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુશ્રીને આવું પૂછ્યું છે-'जंबुदीवेणं भंते ! दीवे' હે ભદન્ત ! જંબૂદ્વીપ નામનો આ દ્વીપ 'केवइयं आयामविक्खंभेणं' આયામ તથા વિષ્કમ્ભની અપેક્ષાએ કેટલો છે-અર્થાત્ આ જમ્બૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ કેટલાં આયામવાળો અને કેટલા વિષ્કમ્ભવાળો છે ? 'केवइयं परिक्खेवेणं' તથા એની પરિધિનું પ્રમાણ કેટલું છે ? 'केवइयं उव्वेहेणं' ઉદ્વેધનું પ્રમાણ કેટલું છે ? 'केवइयं उद्धं उच्चत्तेणं' એની ઊંચાઈનું

विष्कम्भपरिक्षेपाः पूर्वमुक्ता स्ततश्च पुनरत्र प्रश्नविषयीकरणं न सम्यक् तथापि उद्वेधादिक्षेत्र धर्मप्रश्नकरणप्रस्तावात् विस्मरणशीलविनेयजनस्मरणरूपोपकाराय पुनरपि प्रश्नकरणं न विरुद्धयते इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपः खलु भदन्त ! द्वीपः 'एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं' एकं योजनशतसहस्रं लक्षयोजनमित्यर्थः आयामविष्कम्भेण-दैर्घ्यविस्ताराभ्यां लक्षैक योजनप्रमाणको जम्बूद्वीप इत्यर्थः 'तिण्णि जोयणसयसहस्साइं' त्रीणि योजनशतसहस्राणि त्रिलक्षयोजनमित्यर्थः 'सोलसय सहस्साइं' षोडश च सहस्राणि 'दोण्णिय सत्तावीसे जोयण-सए' द्वे च सप्तविंशति योजनशते, सप्तविंशत्यधिके योजनशतद्वयमित्यर्थः 'तिण्णिय कोसे' त्रीन् क्रोशान् 'अट्ठावीसं च धणुसयं' अष्टाविंशतिं च धनुःशतानि, 'तेरस अंगुलाइं' त्रयोद-शाङ्गुलानि 'अद्धगुलं' अर्द्धमङ्गुलम् 'किंचि विसेसाहियं परिक्खेणं पन्नत्ते' किञ्चिद्विशेषा-

'केवइयं सव्वग्गेणं पन्नत्ते' आयामादि सब का प्रमाण मिलकर इसका पूर्ण प्रमाण कितना होता है ? यद्यपि आयाम-लंबाई, विष्कम्भ-चोडाई और परिक्षेप परिधि इन सबका प्रमाण पहिले कहदिया गया है, अतः पुनः इस सम्बन्ध में प्रश्न करना उचित नहीं है, परन्तु फिर भी उद्वेधादि क्षेत्र धर्मसंबधी प्रश्न करण के प्रस्ताव को लेकर विस्मरणशील शिष्य के लिये इन प्रश्नों का उत्तर स्मरण कराने के निमित्त पुनः प्रश्न कर उसका उत्तर समझना यह परमोपकारी गुरुज-नों की दृष्टि में उपादेय ही है इसीलिये यहां ऐसा प्रश्न गौतमस्वामीने किया है -इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! जंबुद्दीवे णं दीवे एगं जोयणसयस-हस्सं आयामविक्खंभेणं' हे गौतम ! जम्बूद्वीप नाम का जो यह द्वीप है उसका आयाम और विष्कम्भ एक लाख योजन का है तथा 'तिण्णिजोयणसयसहस्साइं सोलस य सहस्साइं दोण्णिय सत्तावीसे जोयणसए तिण्णि य कोसे अट्ठावीसं तेरस अंगुलाइं अद्धंगुलं किंचि विसेसाहियं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' इसका परिक्षेप

પ્રમાણ કેટલું છે ? અને 'केवइयं सव्वग्गेणं पन्नत्ते' આયામાદિ બધાનું પ્રમાણ મળીને એનું પૂર્ણપ્રમાણ કેટલું હોય છે ? જો કે આયામ-લંબાઈ વિષ્કમ્ભ-પહોળાઈ અને પરિક્ષેપ-પરિધિ આ બધાનું પ્રમાણ અગાઉ કહી દેવામાં આવ્યું છે આથી પુનઃ આ સમ્બન્ધમાં પ્રશ્ન કરવો ઉચિત નથી પરંતુ આમ છતાં પણ ઉદ્વેધાદિક્ષેત્ર ધર્મસંબંધી પ્રશ્નકરણના પ્રસ્તાવને લઈને વિસ્મરણશીલ શિષ્યને માટે આ પ્રશ્નોના જવાબ યાદ કરાવવાના નિમિત્તે પુનઃ પ્રશ્ન કરાવીને તેનો જવાબ સમજાવવો એ પરમોપકારી ગુરુજનોની દૃષ્ટિમાં એ ઉપાદેય જ છે એટલે જ અહીં શ્રી ગૌતમસ્વામીએ આવો પ્રશ્ન કર્યો છે-આના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે-'गोयमा ! जंबुदीवेणं दीवे एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं' હે ગૌતમ ! જમ્બૂદ્વીપ નામનો જે આ દ્વીપ છે તેના આયામ તથા વિષ્કમ્ભ એક લાખ યોજનનું છે તથા 'तिण्णिजोयणसयसहस्साइं सोलस य सहस्साइं दोण्णि य सत्तावीसे जोयणसए तिण्णि

धिकं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः-कथित इति, 'एगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं' एकं योजनसहस्रमुद्वेधेनोण्डत्वेन भवति जम्बूद्वीपः 'णवणवइं जोयणसहस्साइं साइरेगाइं उद्धं उच्चत्तेणं' नवनवतिं योजनसहस्राणि सातिरेकाणि ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन 'साइरेगं जोयणसयसहस्सं सव्वग्गेणं पन्नत्ते' सातिरेकं योजनशतसहस्रं किञ्चिदधिकं लक्षैकयोजनं सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तः। यद्यपि उण्डत्वव्यवहारः सरित् समुद्रादौ दृश्यते उच्चत्वव्यवहारस्तु पर्वतादौ प्रसिद्धः तत्कथमत्र द्वीपे उण्डत्वोच्चत्वयोः प्रदर्शनं कृतं तत्प्रदर्शनमत्रायुक्तमिव प्रतिभाति तथापि समतलभूतलादारभ्य रत्नप्रभायामधःसहस्रयोजनानि यावत् गमनेऽधोग्रामसलिलावतिविजयादिषु जम्बूद्वीपव्यवहारस्य समुपलभ्यमानत्वेन उद्वेधव्यवहारो द्वीपेऽपि न विरुध्यते एवं जम्बूद्वीपसमुत्पन्नानां

३ तीन लाख १६ हजार २ सौ २७ योजन ३ कोश २८ सौ धनुष १३ ॥ अंगुल से कुछ विशेषाधिक है तथा-'एगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं' इसका उद्वेध-जमीन के भीतर में रहना-एक हजार योजन का है-अर्थात् यह जमीन के भीतर में एक हजार योजन तक गहरा गया हुआ है 'णवणवइं जोयणसहस्साइं साइरेगाइं उद्धं उच्चत्ते णं' इसकी ऊंचाई कुछ अधिक ९९ हजार योजन की है, 'साइरेगाइं जोयणसयसहस्सं सव्वग्गेणं पन्नत्ते' इस तरह इसका सर्वाग्र प्रमाण एक लाख योजन से कुछ अधिक है, यद्यपि उण्डत्व का व्यवहार-उद्वेध का व्यवहार-सरित् समुद्र आदि में देखा जाता है तथा उच्चत्व का व्यवहार पर्वतादि में प्रसिद्ध है तो फिर यहां द्वीप में उण्डत्व का और उच्चत्व का जो प्रदर्शन किया गया है वह अयुक्त जैसा प्रतीत होता है, परन्तु फिर भी समतल भूतल से लेकर रत्नप्रभा के नीचे एक हजार योजन तक जाने में अधोग्राम सलिलावतिविजयादिकों में जम्बूद्वीप का व्यवहार होता देखा जाता है इस कारण उद्वेध का व्यवहार

य कोसे अट्ठावीसं तेरस अंगुलाइं अद्धंगुलं किंचिविसेसाहियं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' એનો પરિક્ષેપ ૩ ત્રણ લાખ ૧૬ હજાર બસો ૨૭ યોજન ૩ કોશ ૨૮૦૦ ધનુષ ૧૩ાા આંગળથી કંઇ વિશેષાધિક છે તથા-'एगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं' એનો ઉદ્વેધ-જમીનની અંદર રહેવું તે-એક હજાર યોજનનું છે-અર્થાત્ તે જમીનની અંદર એક હજાર યોજન સુધી ઊંડે ગયેલો છે 'णवणवइं जोयणसहस्साइं साइरेगाइं उद्धं उच्चत्तेणं' એથી ઊંચાઇ કંઈક અધિક ૯૯ હજાર યોજનની છે. 'साइरेगाइं जोयणसयसहस्सं सव्वग्गेणं पन्नत्ते' આ રીતે એનું સર્વાગ્રપ્રમાણ એક લાખ યોજનથી કંઈક અધિક છે, જોકે ઊંડાઇનો વ્યવહાર-ઉદ્વેધનો વ્યવહાર-સરિત્ સમુદ્ર આદિમાં જોવા મળે છે તથા ઉચ્ચત્વ (ઊંચાઇ)નો વ્યવહાર પર્વતાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે તો પછી અહીં દ્વીપમાં ઊણ્ડત્વ તથા ઉચ્ચત્વનું જે પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું છે તે અયોગ્ય જેવું પ્રતીત થાય છે પરન્તુ આમ છતાં પણ સમતલ ભૂતળથી લઇને રત્નપ્રભાની નીચે એક હજાર યોજન સુધી જઇએ તો અધોગ્રામ સલિલાવતિ વિજયાદિકોમાં જમ્બૂદ્વીપનો વ્યવહાર થતો જોવામાં આવે છે આ કારણે ઊંડાઇનો વ્યવહાર

तीर्थकराणां जम्बूद्वीपमेरोः पण्डकवनेऽभिषेकशिलायामभिषिच्यमानत्वात् जम्बूद्वीपव्यपदेश पूर्वकमभिषेकस्य जायमानत्वेन उच्चत्वव्यवहारोऽपि आगमप्रसिद्धत्वादविरुद्ध एवेति ॥

सम्प्रति जम्बूद्वीपस्य शाश्वतभावादिकं ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'जंबुद्दीवे णं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपः खलु भदन्त ! द्वीपः सर्वद्वीपमध्यवर्त्तिद्वीपः, 'किं सासए असासए' किं शाश्वतः-सर्वदाभावी अथवा अशाश्वतः न सर्वकालभावीति शाश्वताशाश्वत विषयकः प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'सिय सासए सिय असासए' स्यात्-कथंचित् शाश्वतः-सर्वदाभावी, स्यात्-कथंचित् अशाश्वतो न सर्वदाभावी-केनचिद्रूपेण नित्यः केनचिद्रूपेणानित्य इत्यर्थः ननु शाश्वतत्वाशाश्वतत्वधर्मयोर्विरोधात् कथमेकत्राधिकरणे द्वयोः समावेश इति ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'से केणट्ठेणं' इत्यादि, 'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ सिय सासए सिय असासए' तत्केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते स्यात् शाश्वतः स्यादशाश्वतः, कथमेकत्रविरुद्धधर्मयोः समावेश इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा'

इस द्वीप में भी विरुद्ध नहीं पडता है इसी तरह जम्बूद्वीप समुत्पन्न तीर्थंकरों का अभिषेक जम्बूद्वीपगत मेरु के पण्डकवन में अवस्थित अभिषेक शिला के ऊपर होता है इससे जम्बूद्वीप व्यपदेशपूर्वक अभिषेक होने के कारण इसमें उच्चत्व का व्यवहार भी आगमप्रसिद्ध होने से अविरुद्ध ही है ।

'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे किं सासए असासए' हे भदन्त !' जम्बूद्वीप नामका जो यह द्वीप है वह क्या शाश्वत है ? या अशाश्वत है ? सर्वकाल भावी है या सर्वकालभावी नहीं है ? इसके उत्तर में प्रभुश्री कहते हैं-'गोयमा ! सिय सासए सिय असासए' हे गौतम ! जम्बूद्वीप कथंचित् शाश्वत है और कथंचित् अशाश्वत है अर्थात् जम्बूद्वीप किसी अपेक्षा नित्य है और किसी अपेक्षा अनित्य है, हे भदन्त ! शाश्वत और अशाश्वत ये दोनों धर्म एक अधिकरण में परस्पर

આ દ્વીપમાં પણ વિરૂદ્ધ પડતો નથી એવી જ રીતે જમ્બૂદ્વીપ સમુત્પન્ન તીર્થંકરોનો અભિષેક જમ્બૂદ્વીપગત મેરૂના પણ્ડકવનમાં અવસ્થિત અભિષેક શિલાની ઉપર થાય છે આથી જમ્બૂદ્વીપ વ્યપદેશપૂર્વક અભિષેક હોવાના કારણે એનામાં ઉચ્ચત્વનો વ્યવહાર પણ આગમ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અવિરૂદ્ધ જ છે.

'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे किं सासए असासए' હે ભદન્ત ! જમ્બૂદ્વીપ નામનો જે આ દ્વીપ છે તે શું શાશ્વત છે? અથવા તો અશાશ્વત છે ? સર્વકાલભાવી છે અથવા સર્વકાલભાવી નથી ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે-'गोयमा ! सिय सासए सिय असासए' હે ગૌતમ ! જમ્બૂદ્વીપ કથંચિત્ શાશ્વત છે અને કથંચિત્ અશાશ્વત છે અર્થાત્ જમ્બૂદ્વીપ કોઈ અપેક્ષા નિત્ય છે જ્યારે કોઈ અપેક્ષા અનિત્ય છે. હે ભદન્ત ! શાશ્વત અને અશાશ્વત એ બંને ધર્મ એક અધિકરણમાં પરસ્પર વિરોધી હોવાના કારણે કઈ રીતે રહી શકે છે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે-'गोयमा दव्वट्ठयाए सासए' હે ગૌતમ એક

इत्यादि, 'गोयमा ! हे गौतम ! 'दव्वट्टयाए सासए' द्रव्यार्थतया शाश्वतः–द्रव्यरूपेण जम्बूद्वीपः शाश्वतः–सर्वकालभावी, द्रव्यस्यान्वयित्वेन सर्वदाऽवस्थानसंभवात् 'वण्णपज्जवेहिं, गंधपज्जवेहिं, रसपज्जवेहिं, फासपज्जवेहिं असासए' वर्णपर्यायैः–नीलपीतादि वर्णपर्यायैः, गन्धपर्यायैः रसपर्यायैः स्पर्शपर्यायै श्चाशाश्वतो जम्बूद्वीपः, 'से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ सिय सासए सिय असासए' तत्तेनार्थेन एतस्मादेव कारणात् हे गौतम ! एवं–यथोक्तप्रकारेणोच्यते, स्यात् शाश्वतः स्यादशाश्वतः यस्माद् द्रव्यरूपेण जम्बूद्वीपोऽयं सर्वकालावस्थायितया शाश्वतः वर्णादिपर्यायमपेक्ष्य प्रतिक्षणम् पूर्वापूर्वपरिणामकतया किञ्चित्कालस्थायितया अशाश्वत इत्यर्थः । एवं च शाश्वताशाश्वतो घटादिः सर्वथा विनश्वरस्वभावो दृश्यते तद्वद्

विरोधी होने के कारण कैसे रह सकते हैं, तो इसके उत्तर में प्रभुश्री कहते हैं–'गोयमा ! दव्वट्टयाए सासए' हे गौतम ! एक अधिकरण में इन दोनों धर्मों का रहना किसी अपेक्षा से बनजाता है और वह अपेक्षा द्रव्यार्थिकनय और पर्यायार्थिक नय को मुख्यगौण करके बन जाती है यही बात सूत्रकार ने 'दव्वट्टयाए सासए' इस सूत्र द्वारा प्रकट की है, जम्बूद्वीप को जो शाश्वत कहा गया है वह द्रव्यार्थिक नय की अपेक्षा लेकर कहा गया है क्यों कि द्रव्यार्थिक नय पर्याय को गौण करके केवल द्रव्य को ही विषय करता है और प्रत्येक पदार्थ द्रव्य की अपेक्षा नित्य होता कहा गया है द्रव्य का स्वभाव अपनी पर्यायों में अन्वयी होना है अतः अन्वयी होने से द्रव्य का सदा अवस्थान बना रहता है, तथा 'वण्णपज्जवेहिं, गंधपज्जवेहिं, रसपज्जवेहिं, फासपज्जवेहिं असासए' जम्बूद्वीप वर्ण पर्यायों की अपेक्षा, रसपर्यायों की अपेक्षा, और स्पर्श पर्यायों की अपेक्षा अशाश्वत–सदा काल भावी नहीं है–क्यों कि द्रव्याश्रित रूपादि पर्यायों में प्रतिक्षण परिणमन होता रहता है 'से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ सिय सासए

અધિ કરવામાં આ બંને ધર્મોનું રહેવું કોઈ અપેક્ષાથી બની જાય છે અને આ અપેક્ષા દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનયને મુખ્ય ગૌણ કરીને બની જાય છે. આજ વાત સૂત્રકારે 'दव्वट्टयाए सासए' એ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરેલ છે જમ્બૂદ્વીપને જે શાશ્વત કહેવામાં આવ્યો છે તે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષા લઈને કહેવામાં આવ્યો છે કારણ કે દ્રવ્યાર્થિકનય પર્યાયને ગૌણ કરીને માત્ર દ્રવ્યને જ વિષય બનાવે છે અને પ્રત્યેક પદાર્થ દ્રવ્યની અપેક્ષા નિત્ય હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્યનો સ્વભાવ પોતાના પર્યાયોમાં અન્વયી હોય છે આથી અન્વયી હોવાથી દ્રવ્યનું હમેશાં અવસ્થાન બનેલું રહે છે, 'वण्णपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासए' જમ્બૂદ્વીપ વર્ણ-પર્યાયોની અપેક્ષા, ગંધપર્યાયોની અપેક્ષા, રસપર્યાયોની અપેક્ષા અને સ્પર્શ પર્યાયોની અપેક્ષા અશાશ્વત–સદાકાલ–ભાવી નથી–કારણ કે દ્રવ્યાશ્રિત રૂપાદિ પર્યાયોમાં પ્રતિક્ષણે પરિણમન થતું જ રહે છે, 'से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ सिय सासए सिय असासए'

जम्बूद्वीपोऽपि सर्वथा विनश्वर स्वभावः स्यादित्याशङ्कायामाह-'जंबुदीवेणं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपः खलु भदन्त ! द्वीपः सर्वद्वीपमध्यवर्त्ती जम्बूद्वीपः 'कालओ केवच्चिरं होइ' कालतः कालापेक्षा कियच्चिरमवस्थितो भवतीति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'ण कयावि णासी' न कदापि नासीत्-पूर्वकालेऽयंनासीत्, इति न किन्तु पूर्वकालेऽपि आसीदेव, यथा घटादिरागन्तुकः पदार्थः स्वोत्पत्तेः पूर्वमदृश्यमानः पूर्वंनासीदिति कथ्यते, नैवं जम्बूद्वीपः कदाचिदपि नासीत् किन्तु यथा इदानीं समुपलभ्यते तथा इतः पूर्वमपि उपलब्ध एवेति । 'णकयावि णत्थि' न कदापि नास्ति अपितु सर्वदापि अस्त्येव, अनादितया उत्पाद्य

सिय असासए' इसी कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि जम्बूद्वीप किसी रूप से शाश्वत है और किसी रूप से अशाश्वत है। क्यों कि वर्णादि पर्यायों में प्रतिक्षण अपूर्व २ परिणामरूप से परिणमन होता रहता है इसलिये किञ्चित काल तक ही वह उसरूप में स्थायी रहता है बाद में अन्यरूप में परिणमित हो जाता है इसीलिये इसे अस्थायी कहा गया है, अब यदि कोई ऐसी आशंका यहां पर करे कि शाश्वत् रूपवाला घटादिक पदार्थ जिस प्रकार सर्वथा विनश्वर स्वभाववाला देखने में आता है तो उसी तरह जम्बूद्वीप भी सर्वथा विनश्वर स्वभाव वाला हो जायेगा तो इस आशंका की निवृत्ति के लिये सूत्रकार कहते हैं-'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे कालओ केवच्चिरं होइ' जब गौतमस्वामी ने ऐसा पूछा कि यह जम्बूद्वीपकाल की अपेक्षा कितने कल तक रहता है तो इसके समाधाननिमित्त प्रभुश्री ने ऐसा कहा है 'ण कयावि णासी' हे गौतम ! यह जम्बूद्वीप पूर्वकाल में कभी नहीं था-यह बात नहीं है किन्तु यह पूर्वकाल में भी था जिस प्रकार घटादि पदार्थ अपनी उत्पत्ति से पहिले अदृश्य होने के कारण नहीं था ऐसा माना जाता है ऐसा यह जम्बूद्वीप नहीं है किन्तु जैसा यह इस समय

આ કારણે જ શ્રી ભગવાન કહે છે કે હે ગૌતમ ! મેં એવું કહ્યું છે કે વર્ણાદિ પર્યાયોમાં પ્રતિક્ષણ અપૂર્વ અપૂર્વ પરિણામરૂપથી પરિણમન થતું રહે છે આથી કેટલાક કાળ સુધી તે તે રૂપમાં સ્થાયી રહે છે પાછળથી અન્યરૂપમાં પરિણમિત થઈ જાય છે એથી તેને અસ્થાયી કહેવામાં આવેલ છે હવે જો કોઈ કદાચ એવી આશંકા અહીંયા કરે કે શાશ્વત અશાશ્વતરૂપવાળા ઘટાદિક પદાર્થ જે રીતે સર્વથા વિનશ્વર સ્વભાવવાળા જોવામાં આવે છે તો એવી જ રીતે જમ્બૂદ્વીપ પણ સર્વથા વિનશ્વર સ્વભાવવાળો થઈ જશે. આ શંકાની નિવૃત્તિ અર્થે સૂત્રકાર કહે છે-'जंबुद्दीवेणं भंते ! दीवे कालओ केवच्चिरं होइ' જ્યારે ગૌતમસ્વામીએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે આ જમ્બૂદ્વીપ કાળથી અપેક્ષા કેટલા કાળ સુધી રહે છે આના સમાધાન નિમિત્ત પ્રભુએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે 'ण कयावि णासी' હે ગૌતમ ! આ જમ્બૂદ્વીપ પૂર્વકાળમાં ક્યારે પણ હતો નહીં એવી કોઈ વાત નથી પરન્તુ તે

योगादिति सर्वदा विद्यमानस्वभावक एव, 'ण कयावि ण भविस्सइ' न कदापि न भविष्यति अपितु सर्वदैव भविष्यत्येव, एवं प्रकारेण व्यतिरेकमुखेन जम्बूद्वीपस्य सार्वदिकास्तित्वं प्रतिपाद्यान्वयमुखेन सार्वदिकास्तित्वं प्रतिपादयितुमाह 'भुविंच' इत्यादि, भुविंच भवइय' भविस्सइय' अभूच्च 'उत्पत्तेरभावेन विवक्षितकालात्पूर्वमपि अभूदेव, वर्त्तमानकालेऽपि भवत्येव-विद्यते एव, अनागतकालेऽपि भविष्यत्येव, विनाशाभावात्, अतएव 'धुवे' ध्रुवो जम्बूद्वीपः कूटवत् स्थिरः, अतएव ध्रुवः अतएव-'णियए' नियतः-सर्वदाऽवस्थायी न कदाचिदपि अनियतः 'सासए' शाश्वतः 'अव्वए' अव्ययः-कदाचिदपि व्ययो विनाशस्तद्रहितः अतएव 'अवट्ठिए' अवस्थितः-एकरूपेण स्थितः, 'णिच्चे' नित्यः द्रव्यरूपेण उत्पादविनाश रहित इत्यर्थः एतादृशो ध्रुवादि विशेषणयुक्तः 'जंबुद्दीवे दीवे पन्नत्ते' जम्बूद्वीपो द्वीपः सर्वद्वीपमध्यवर्ती प्रज्ञप्तः-कथित इति ।

उपलब्ध होता है इसी तरह से इसके पहिले भी उपलब्ध हुआ है, 'ण कयावि णत्थि' यह किसी भी काल में नहीं था-ऐसी बात भी नहीं है, अपि तु यह सर्वदा विद्यमान रहता है क्यों कि यह अनादि है अतः इसमें उत्पादादि का अयोग है इसी कारण यह सर्वदा विद्यमान स्वभाव वाला ही कहा गया है, 'ण कयावि ण भविस्सइ' आगे भी यह किसी भी समय में नहीं रहेगा ऐसी बात भी नहीं है क्यों कि सर्वदा ही यह ऐसा ही रहेगा इस प्रकार से व्यतिरेक मुख द्वारा सदा काल में इस जम्बूद्वीप का अस्तित्व प्रतिपादन करके अब सूत्रकार अन्वयमुख द्वारा सदाकाल में इसके अस्तित्व का प्रतिपादन करने के लिये 'भुविं च, भवइ य भविस्सइ य' कहते हैं कि यह जम्बूद्वीप नामका द्वीप उत्पत्ति के अभाव के कारण भूतकाल में भी अस्तित्वविशिष्ट था वर्तमान काल में भी यह अब भी है और

પૂર્વકાળે પણ હયાત હતો. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થ પોતાની ઉત્પત્તિના પહેલા, અદૃશ્ય હોવાના કારણે હતો નહીં એવું માનવામાં આવે છે એવો આ જમ્બૂદ્વીપ નથી પરન્તુ જેવો તે આ સમયે ઉપલબ્ધ થાય છે એજ પ્રમાણે તે આ અગાઉ પણ ઉપલબ્ધ થયેલો છે, 'ण कयावि णत्थि' આ કોઈ જ કાળે હતો નહીં એવું નથી પરંતુ તે હમેશાં વિદ્યમાન રહે છે. કારણ કે તે અનાદિ છે આથિ તેના ઉત્પાદાદિનો અયોગ છે અને આ કારણે જ તે સર્વદા વિદ્યમાન સ્વભાવવાળો જ કહેવામાં આવ્યો છે, 'ण कयावि ण भविस्सइ' ભવિષ્યકાળે પણ તે કોઇ પણ સમયે રહેશે નહીં એવી હકીકત પણ નથી કારણ કે સર્વદા જ આ એવો જ રહેશે. આ પ્રકારથી વ્યતિરેક મુખ દ્વારા સદાકાળમાં આ જમ્બૂદ્વીપના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર અન્વય મુખ દ્વારા સદાકાળ એના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરવા માટે 'भुविंच भवइ य भविस्सइ य' કહે છે કે આ જમ્બૂદ્વીપ નામનો આ દ્વીપ ઉત્પત્તિના અભાવના કારણે ભૂતકાળમાં પણ અસ્તિત્વ વિશિષ્ટ હતો વર્તમાનકાળમાં પણ આ હજી પણ છે અને અનાગતકાળમાં એ રહેશે કારણ કે કોઈ

सम्प्रति-किं परिणामोऽसौ जम्बूद्वीप इतिज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'जंबुद्दीवे णं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे' जम्बूद्वीपः खलु भदन्त ! द्वीपः सर्वद्वीपमध्यवर्त्ती द्वीप इत्यर्थः 'किं पुढवि परिणामे' किं पृथिवी परिणामः-पृथिवीपिण्डमयः पृथिव्या विकाररूपः किम्, अथवा-'आउपरिणामे' अप्परिणामः जलपिण्डमयः जलस्य विकाररूपः किम्, एतादृशौ स्कन्धावच्छित्तरजः स्कन्धादिवद् अजीव परिणामौ अपि भवत इत्याशङ्काआह-'जीव परिणामे' इति, किमयं जम्बूद्वीपः जीवपरिणामः जीवस्य परिणामो जीवमयः, घटादिवदजीवपरिणामोऽपि भवतीत्याशङ्क्याह-'पोग्गलपरिणामे' किमयं पुद्गलपरिणामः केवलं पुद्गलपिण्डमय इत्यर्थः, तेजसस्तु एकान्तसुषमादौ अनुत्पन्नत्वेन एकान्तदुष्षमादौ विनश्वरशीलत्वेन

अनागत काल में यह रहेगा क्यों कि किसी भी काल में इसका विनाश नहीं होता है अत एव यह 'धुवे' कूट की तरह ध्रुव-स्थिर है और ध्रुव होने के कारण ही यह 'णियए' नियत है-सर्वदा अवस्थायी है-कदाचित् भी यह अनियत नहीं है 'सासए' शाश्वत है 'अव्वए' अव्यय है विनाश से रहित है अतएव 'अवट्ठिए' अवस्थित है, एकरूप से विद्यमान है 'णिच्चे' द्रव्यरूप होने से इसमें उत्पादादि धर्मों का विरह है ऐसा ध्रुवादि विशेषणों वाला यह 'जंबुद्दीवे दीवे पन्नत्ते' जम्बूद्वीप नामका द्वीप कहा गया है, अब गौतमस्वामी पुनःप्रभुश्री से ऐसा पूछते हैं-'जंबूद्दीवेणं भंते ! दीवे किं पुढवी परिणामे' हे भदन्त ! यह जम्बूद्वीप नाम का जो द्वीप है वह क्या पृथिवी का परिणामरूप है-पृथिवी का पिण्डमय है-पृथिवी का विकाररूप है ? अथवा-'आउ परिणामे' जल का परिणामरूप है ? जल का पिण्डमय है जलका विकार रूप है ? 'जीवपरिणामे' या जीव का परिणामरूप है ? जीवमय है ? 'पोग्गलपरिणामे' अथवा-पुद्गल का परिणामरूप है ? पुद्गल का पिण्डरूप है ? यदि जम्बूद्वीप को तैजस का परिणाम माना जाय तो

પણ કાળે એનો વિનાશ થતો નથી આથી તે 'धुवे' કૂટની જેમ ધ્રુવ-સ્થિર છે અને ધ્રુવ હોવાના કારણે એ 'णियए' નિયત છે-સર્વદા અવસ્થાયી છે-કદાચિત્ પણ તે અનિયત નથી. सासए' શાશ્વત છે. 'अव्वए' અવ્યય છે. વિનાશથી રહિત છે. આથી 'अवट्ठिए' અવસ્થિત છે. એકરૂપથી વિદ્યમાન છે. 'णिच्चे' દ્રવ્યરૂપ હોવાથી એમાં ઉત્પાદાદિ ધર્મોનો વિરહ છે આના ધ્રુવાદિ વિશેષણવાળો આ 'जंबुद्दीवे दीवे पन्नत्ते' જમ્બૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ કહેવામાં આવ્યો છે. હવે ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછે છે-'जंबूद्दीवेणं भंते ! दीवे पुढवी परिणामे' હે ભદન્ત ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામનો જે દ્વીપ કહ્યો છે તે શું પૃથ્વિના પરિણામરૂપ છે-પૃથ્વિના પિણ્ડમય છે-પૃથ્વિના વિકારરૂપ છે? અથવા 'आउ परिणामे' જળના પરિણામરૂપ છે? જળના પિણ્ડમય છે-જળના વિકારરૂપ છે? 'जीव परिणामे' અથવા જીવના પરિણામરૂપ છે? જીવમય છે? 'पोग्गलपरिणामे' અથવા પુદ્ગલના પરિણામરૂપ છે? પુદ્ગલના પિણ્ડરૂપ છે? જમ્બૂદ્વીપને તૈજસનું પરિણામ માનવામાં આવે

जम्बूद्वीपस्य तेजसः परिणामेऽङ्गीक्रियमाणे कादाचित्कत्वं प्रसज्येत, एवं वायोरतिचलत्वेन जम्बूद्वीपस्य वायुपरिणामत्वेऽङ्गीक्रियमाणे एतस्यापि चलत्वापत्तिरिति तयोः स्वत एव सन्देहाविषयत्वेन प्रश्नसूत्रे उपन्यासः कृत इति प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'पुढवीपरिणामेवि' पृथिवीपरिणामोऽपि, अयं जम्बूद्वीपः पर्वतादिमत्वात् पृथिव्याः परिणामरूपोऽपि भवति, तथा 'आउपरिणामे वि' अप्परिणामोऽपि अयं जम्बूद्वीपो नदीह्रदादिमत्वात् जलपरिणामरूपोपि स्वीक्रियते 'जीवपरिणामे वि' जीवपरिणामोऽपि, अयं जम्बूद्वीपो मुखवनादिषु वनस्पत्यादिमत्त्वात् जीवपरिणामोऽपि भवति, यद्यपि आर्हत-सिद्धान्ते पृथिव्यप्कायपरिणामत्वग्रहणेनैव जीवपरिणामत्वं सिद्धम्, तथापि लोके पृथिवी-जलयो र्जीवत्वस्याव्यवहारात् जीवपरिणामत्वस्य पृथग्ग्रहणं कृतम्, वनस्पत्यादीनां जीवत्व-

एकान्तसुषमादि काल में तैजस के अनुत्पन्न होने से तथा एकान्त दुष्षमादि में उससे विनश्वरशीलता होने से उसमें कदाचित्कता का प्रसङ्ग प्राप्त होगा, इसी तरह वायु का परिणाम जम्बूद्वीप को मानने पर इसमें चलनत्वधर्म का प्रसङ्ग प्राप्त होगा अतः इन दोनों के जम्बूद्वीप में परिणाम होने के सन्देह की स्वतः अविषयता होने के कारण यहां प्रश्न सूत्र में इनका उपन्यास नहीं किया गया है।

अब गौतमस्वामी ने जो इस प्रकार के ये प्रश्न किये हैं उनके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं-'गोयमा ! पुढवी परिणामे वि, आउपरिणामे वि, जीवपरिणामे वि' हे गौतम ! यह जंबूद्वीप पर्वतादि कों से युक्त होने के कारण पृथिवी का परिणामरूप भी है तथा-नदी, ह्रद आदि वाला होने के कारण जल का परिणामरूप भी है' जीव परिणामे वि' एवं मुखवनादिकों में वनस्पति आदि वाला होने से वह जम्बूद्वीप जीव परिणामरूप भी है। यद्यपि जैनसिद्धान्त में पृथिवी अप्काय के परिणामत्व के ग्रहण से ही जीव परिणामता जम्बूद्वीप में सिद्ध हो जाती है फिर भी लोक में पृथिवी एवं जल में जीवत्व का व्यवहार नहीं होता है इस

તો એકાન્ત સુષમાદિકાળમાં તૈજસના અનુત્પન્ન હોવાથી તથા એકાન્ત દુષ્ષમાદિમાં તેમાં વિનશ્વરશીલતા હોવાથી તેમાં કદાચિત્કતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે આજ પ્રમાણે વાયુનું પરિણામ જમ્બૂદ્વીપને માનવાથી તેમાં ચલનત્વધર્મનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે આથી આ બંનેના જમ્બૂદ્વીપમાં પરિણામ હોવાના સન્દેહની સ્વતઃ અવિષયતા હોવાના કારણે અહીં પ્રશ્ન-સૂત્રમા તેમનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો નથી, હવે ગૌતમસ્વામીએ જે પ્રકારના આ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે તેના ઉત્તરમાં પ્રભુ તેમને કહે છે-'गोयमा ! पुढवीपरिणामे वि आउपरिणामे वि, जीवपरिणामे वि' હે ગૌતમ ! આ જમ્બૂદ્વીપ પર્વતાદિકોથી યુક્ત હોવાના કારણે પૃથ્વિના પરિણામરૂપ પણ છે તથા-નદી, સરોવર આદિવાળો હોવાથી પાણીના પરિણામરૂપ પણ છે. 'जीवपरिणामे वि' અને મુખવનાદિકોમાં વનસ્પતિ આદિવાળો હોવાથી તે જમ્બૂદ્વીપ જીવપરિણામરૂપ પણ છે. જોકે જૈન સિદ્ધાંતમાં પૃથ્વિ, અપકાયના પરિણામત્વના ગ્રહણથી જ જીવપરિણામતા જમ્બૂદ્વીપમાં સાબિત થઇ જાય છે તેમ છતાં

-व्यवहारस्तु स्वसमयपरसमयसंमत इति। 'पोग्गल परिणामोवि' अयं जम्बूद्वीपः पुद्गलपरिणामोऽपि भवति, मूर्त्तत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति।

अयं भावः-जम्बूद्वीपोहि स्कन्धरूपः पदार्थः सचावयवसमुदायरूप एव, अवयव समुदायिनोऽवयवसमुदायरूपत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, नहि अवयवमन्तराऽवयवसमुदायरूपी अवयवी संभवतीति-अतोऽवयवसमुदायरूपत्वात् अवयवीति॥

अथ यदि जम्बूद्वीपो जीवपरिणामरूप स्तर्हि सर्वे जीवा जम्बूद्वीपे उत्पन्न पूर्वा अथवा न इत्याशङ्कायामाह-'जंबुद्दीवेणं' इत्यादि, 'जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे' जम्बूद्वीपे खलु भदन्त! द्वीपे सर्वद्वीपमध्यजम्बूद्वीपे इत्यर्थः 'सव्वे पाणा' सर्वे प्राणाः द्वीन्द्रिय त्रीन्द्रिय चतुरिन्द्रियाः 'सव्वे सत्ता' सर्वे सत्त्वाः पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकलक्षणाः, अनेन सांव्यावहारिकजीवराशि विषयकएवायं प्रश्नः, अनादि निगोदनिर्गतानामेव प्राणजीवादिरूपविशेषपर्यायप्रतिपत्तेः, 'पुढविकाइयत्ताए' पृथिवीकायिकतया पृथिवीकायिकजीवरूपेणेत्यर्थः 'आउकाइयत्ताए'

कारण जीव परिणाम को पृथक्रूप से यहां ग्रहण किया है वनस्पति आदि कों में जीवत्व व्यवहार तो स्वसमय में-जैन मत में और परसमय-अन्यतीर्थिक मत में संमत है। 'पोग्गलपरिणामो वि' यह जम्बूद्वीप इस में प्रत्यक्ष से मूर्तत्व की सिद्धि होने के कारण पुद्गल का परिणामरूप भी है! तात्पर्य इस कथन का यह है कि जम्बूद्वीप स्कन्धरूप पदार्थ है और जो पदार्थ होता है वह अवयवों का समुदाय रूप ही होता है क्यों कि अवयवसमुदायी में अवयव समुदायरूपता प्रत्यक्ष से ही सिद्ध है। अवयव के विना अवयव समुदायरूपी अवयवी होता नहीं है इसलिये अवयव समुदाय रूप होने के कारण यह जम्बूद्वीप एक अवयवी पदार्थ है

'जंबुद्दीवे णं भंते! सव्वे पाणा, सव्वे जीवा, सव्वे भूया, सव्वे सत्ता पुढवि काइयत्ताए तेउकाइयत्ताए' हे भदन्त! इस जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में

પણ લોકમાં પૃથિવ અને જળમાં જીવત્વનો વ્યવહાર થતો નથી એ કારણથી જીવપરિણામને સ્વતંત્ર રૂપથી અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. વનસ્પતિ આદિકોમાં જીવત્વ વ્યવહાર તો સ્વસમયમાં-જૈન મતમાં અને પરસમય-અન્યતીર્થિક મતમાં પણ સંમત છે. 'पोग्गलपरिणामो वि' આ જમ્બૂદ્વીપ એમાં પ્રત્યક્ષથી મૂર્તત્વની સિદ્ધિ હોવાના કારણે પુદ્ગલના પરિણામરૂપ પણ છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જમ્બૂદ્વીપ સ્કન્ધરૂપ પદાર્થ છે અને જે પદાર્થ હોય છે તે અવયવોના સમુદાયરૂપ જ હોય છે કારણ કે અવયવ સમુદાયીમાં અવયવ સમુદાય રૂપતા પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ છે. અવયવ વગર અવયવ સમુદાયરૂપી અવયવી હોઇ શકે નહીં આથી અવયવ સમુદાયરૂપ હોવાના કારણે આ જમ્બૂદ્વીપ એક અવયવી પદાર્થ છે.

'जंबुद्दीवेणं भंते! सव्वे पाणा, सव्वे जीवा, सव्वे भूया, सव्वे सत्ता पुढविकाइयत्ताए तेउकाइयत्ताए' હે ભદન્ત! આ જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં સમસ્ત પ્રાણ-એઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય,

अप्कायिकतया जलतारूपापन्नजीवरूपेणेत्यर्थः, 'तेउकाइयत्ताए' तेजस्कायिकतया 'वाउकाइयत्ताए' वायुकायिकतया 'वणस्सइकाइयत्ताए' वनस्पतिकायिकतया 'उववण्णपुव्वा' उत्पन्नपूर्वाः पूर्वसमये उत्पन्नाः किम्, पृथिव्यादिकायिकतयेति प्रश्नः, भगवानाह-'हंत' इत्यादि, 'हंता गोयमा' हन्त गौतम ! 'असइं अदुवा अणंत खुत्तो' असकृत् अथवा अनन्त-कृत्वः, हे गौतम ! यथैव प्रश्नसूत्रं तथैव सर्वं प्रत्युच्चारणीयम् पृथिवीकायिकतया, अप्कायि-कतया, तेजस्कायिकतया, वायुकायिकतया, वनस्पतिकायिकतया, उत्पन्नपूर्वाः कालक्रमेण संसारस्य कर्मणश्चानादित्वात्, नतु पुनः सर्वे प्राणादयो जीवविशेषा युगपदुत्पन्नाः सकलजीवा-

समस्तप्राण-द्वीन्द्रिय तेइन्द्रिय, चौइन्द्रिय जीव, समस्त जीव-पञ्चेन्द्रिय जीव, समस्त भूत-वृक्ष, और समस्त सत्व-पृथिवी, अप्, तेज एवं वायुकायिक ये सब पृथिवीकायिक रूप से, तैजस्कायिकरूप से 'आउकाइयत्ताए' अप्कायिकरूपसे 'तेऊकाइयत्ताए' तैजसकायिक रूप से, 'वउकाइयत्ताए' वायुकायिकरूप से, एवं 'वणस्सइकाइयत्ताए' वनस्पतिकायिकरूप से 'उववण्ण पुव्वा' पूर्व में उत्पन्न होचुके हैं क्या ? यह प्रश्न सांव्यावहारिक जीव राशिविषयक ही है क्यों कि अनादिनि-गोद से निर्गत जीव ही प्राण जीव आदिरूप विषय पर्याय को प्राप्त करते हैं। इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'हंता, गोयमा ! असइं अदुवा अणंतखुत्तो' हां, गौतम ! ऐसा ही है ये समस्त प्राणादिक पूर्व में पृथिवी कायिक रूप से, अप्का-यिकरूप से, तेजस्कायिकरूप से वायुकायिकरूप से एवं वनस्पतिकायिकरूप से कई बार अथवा अनन्तवार उत्पन्न होचुके हैं। क्यों कि संसार और कर्म अनादि हैं। ये सब जीव जो इस रूप से पूर्व में उत्पन्न हो चुके कहे गये हैं सो कालक्रम से ही पूर्व में उत्पन्न हो चुके कहे गये हैं युगपत् उत्पन्न हो चुके नहीं कहे गये हैं।

ચૌરિન્દ્રીય જીવ, સમસ્ત જીવ-પંચેન્દ્રિયજીવ, સમસ્ત ભૂત-વૃક્ષ, અને સમસ્ત સત્વ-પૃથિવ, પાણી, અગ્નિ અને વાયુકાયિક આ બધાં પૃથ્વિકાયિકરૂપથી, તેજસ્કાયિકરૂપથી 'आउकाइयत्ताए' અપ્કાયિકરૂપથી 'तेऊकाइयत्ताए' તેજસ્કાયિકરૂપથી 'वाउकाइयत्ताए' વાયુ-કાયિકરૂપથી અને 'वणस्सइकाइयत्ताए' વનસ્પતિકાયિકરૂપથી 'उववण्णपुव्वा' પૂર્વે ઉત્પન્ન થઇ ચૂકયાં છે શું ? આ પ્રશ્ન સાંવ્યાવહારિક જીવ રાશિ વિષયક જ છે કારણ કે અનાદિ નિગોદથી નિર્ગત જીવ જ પ્રાણજીવ આદિરૂપ વિશેષ પર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'हंता, गोयमा ! असइं अदुवा अणंतखुत्तो' હા, ગૌતમ ! એવું જ છે. આ સમસ્ત પ્રાણાદિક પૂર્વે પૃથ્વિકાયિકરૂપે અને વનસ્પતિકાયિકરૂપે, અપ્કાયિકરૂપે, તૈજસ્કાયિકરૂપે, વાયુકાયિકરૂપે અને વનસ્પતિકાયિકરૂપે કેટલીએવાર અથવા અનન્તવાર ઉત્પન્ન થઈ ચૂકયાં છે કારણ કે સંસાર અને કર્મ અનાદિ છે આ બધાં જીવ જે આ રૂપે પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ ચૂકયાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે તો કાળક્રમથી જ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ ચૂકયા કહેવામાં આવ્યા છે યુગપત્ ઉત્પન્ન થયા હોવાનું કહેવામાં આવ્યું નથી કારણ કે

नामेककालं जम्बूद्वीपे पृथिव्यादि भावेनोत्पादे सकलदेवनारकादि भेदाभावप्रसक्तेः, न चैव-मस्ति तथा जगत्स्वभावादिति। ते जीवाः पृथिव्यादि भावेन कियतो वारानुत्पन्ना स्तत्राह-असकृदित्यादि, तत्र असकृदित्यस्य अनेकश इत्यर्थः अथवा अनन्तकृत्वः अनन्तवारान् संसारस्यानादित्वादिति ॥ सू० ३३ ॥

सम्प्रति-जम्बूद्वीपेति नाम्नो व्युत्पत्तिनिमित्तं ज्ञातुं प्रश्नयन्नाह-'से केणट्ठेणं' इत्यादि,

मूलम्-'से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ जंबुद्दीवे दीवे? गोयमा! जंबुद्दीवेणं भंते! दीवे तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहवे जंबूरुक्खा जंबूवणा जंबूवणसंडा णिच्चं कुसुमिया जाव पिंडिममंजरी वडेंसगधरा सिरीए अईव उवसोभेमाणा चिट्ठंति जंबूए सुदंसणाए अणाढिए णामं देवे महड्ढिए जाव पलिओवमट्ठिईए परिवसइ, से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ 'जंबुद्दीवे दीवे इति। तएणं समणं भगवं महावीरे मिहि-लाए णयरीए मणिभद्दे चेइए बहूणं समणाणं बहूणं समणीणं बहूणं सावयाणं बहूणं सावियाणं बहूणं देवाणं बहूणं देवीणं मज्झगए एव-माइक्खइ एवं भासइ एवं पण्णवेइ एवं परूवेइ जंबूदीवपण्णत्ति णामत्ति अज्जो अज्झयणे अट्ठं च हेउं च पसिणं च कारणं च वागरणं च भुज्जो भुज्जो उवदंसेइ, त्तिबेमि॥ सू० ३४ ॥

छाया-तत्केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते जम्बूद्वीपो द्वीपः? गौतम! जम्बूद्वीपे खलु भदन्त! द्वीपे तत्र तत्र देशे तत्र तत्र बहवो जम्बूवृक्षाः, जम्बूवनानि जम्बूवनषण्डाः नित्यं कुसुमिता यावत् पिण्डिममञ्जर्यवतंसकधराः श्रियाऽतीवोपशोभमाना स्तिष्ठन्ति, जम्ब्वाः सुदर्शनाया अनाढ्यनामा देवो महर्द्धिको यावत् पल्योपमस्थितिकः परिवसति, तत्तेनार्थेन गौतम! एवमुच्यते-जम्बूद्वीपो द्वीप इति। ततः खलु श्रमणो भगवान् महावीरो मिथिलायां नगर्याम् मणिभद्रे चैत्ये बहूनां श्रमणानां बह्वीनां श्रमणीनां बहूनां श्रावकाणां बह्वीनां श्राविकाणां बहूनां देवानां बह्वीनां देवीनां मध्यगत एवमाख्याति एवं भाषते, एवं

क्यों कि सकल जीवों का एककाल में यदि जम्बूद्वीप में पृथिव्यादिरूप से उत्पाद माना जावे तो सकल देव नारक आदिकों के भेद का अभाव होनेका प्रसङ्ग प्राप्त होगा परन्तु ऐसा तो है नहीं क्यों कि जगत् का स्वभाव ही ऐसा है ॥३३॥

સકળજીવોનું એક કાળમાં જો જમ્બૂદ્વીપમાં પૃથિવ્યાદિરૂપથી ઉત્પાદ માનવામાં આવે તો સકળ દેવ નારક આદિકોના ભેદનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે પરન્તુ આવું તો છે જ નહીં કારણ કે જગતનો સ્વભાવ જ એવો છે. ॥૩૩॥

प्रज्ञापयति, एवं प्ररूपयति जम्बूद्वीप प्रज्ञप्तिनामेति आर्यः। अध्ययनमर्थं च हेतुं च प्रश्नं च कारणं च व्याकरणं च भूयो भूय उपदर्शयतीति ब्रवीमि ॥ सू० ३४ ॥

टीका-'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जंबुद्दीवे दीवे' तत्केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते जम्बूद्वीपो द्वीपः, हे भदन्त ! एतस्य द्वीपस्य जम्बूद्वीप इतिनामकरणे को हेतु रितिप्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा' इत्यादि, 'गोयमा' हे गौतम ! 'जंबुद्दीवेणं दीवे' जम्बूद्वीपे खलु द्वीपे 'तत्थ२ देसे' तत्र तत्र देशे 'तहिं तहिं' तत्र तत्र प्रदेशे 'बहवे' बहवोऽनेके 'जंबूरुक्खा' जम्बूवृक्षाः एतन्नामकवनस्पतिविशेषा एकैकरूपा विरलस्थितत्वात् 'जंबूवणा' बहूनि जम्बूवनानि जम्बूवृक्षा एव समूहभावेन स्थिता विद्यमाना अविरलस्थितत्वात्, एकजातीयवृक्षसमुदायो-वनमिति, 'जंबूवणसंडा' जम्बूवनषण्डाः विजातीयवृक्षसंमिलिताः जम्बूवृक्षसमूहाः विभिन्नजातीय वृक्षसमुदायो वनषण्ड इति, तत्रापि जम्बूवृक्षाणामेव प्राधान्यम् इतरवृक्षाणां तु गौणत्वमेव अन्यथा इतरवृक्षाणां जम्बूद्वीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽसंगत्यमेव स्यादिति ते जम्बूवृक्षाः कीदृशास्तत्राह-'णिच्चं' इत्यादि, 'णिच्चं कुसुमिया' नित्यम्-सर्वकालं कुसुमिताः-

---

'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जंबुद्दीवे दीवे' इत्यादि।

टीकार्थ-इस सूत्रद्वारा गौतमस्वामीने प्रभु से ऐसा पूछा है-'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जंबुद्दीवे' हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि यह जंबूद्वीप नामका द्वीप है ? अर्थात् इस पर्वतविशेष का नाम जम्बूद्वीप ऐसा किस कारण से कहा गया है ? इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं-'गोयमा ! जंबुद्दीवेणं दीवे तत्थ २ देसे तहिं २ बहवे जंबुरुक्खा' हे गौतम ! इस जम्बूद्वीप नाम के द्वीपमें उस उस देश में उस उस प्रदेश में अनेक जम्बूवृक्ष इस नामके वनस्पति विशेष, 'जम्बूवणा' अनेक जम्बूवृक्षों के पास पासमें रहे, हुए समूहरूप वन, एवं 'जंबू वण संडा' विजातीय वृक्षसमूह से संमिलित जम्बूवृक्षोंके हैं, एक जातीयवाले वृक्षों का समुदाय जहां होता है उसका नाम वन है और विजातीय वृक्षोंसे संमिलित समुदाय जहां होता है उसका नाम वनषण्ड, है, ये सब जम्बूवृक्ष 'णिच्चं कुसु-

---

'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जंबुद्दीवे दीवे' ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-આ સૂત્ર દ્વારા ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછયું છે-'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जंबुद्दीवे दीवे' હે ભદન્ત ! આપ એવું શા કારણે કહો છો કે આ જંબૂ-દ્વીપ નામનો દ્વીપ છે ? અર્થાત્ આ પર્વત વિશેષનું નામ જંબૂદ્વીપ એવું કયા કારણે કહેવામાં આવ્યું છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! जंबुद्दीवेणं दीवे तत्थ २ देसे, तहिं २ बहवे जंबुरुक्खा' હે ગૌતમ ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં તે તે દેશમાં તે તે પ્રદેશમાં અનેક જમ્બૂવૃક્ષ આ નામના વનસ્પતિ વિશેષ, 'जम्बूवणा' અનેક જમ્બૂવૃક્ષોની પાસે પાસે રહેલા સમૂહરૂપ વન તથા 'जंबूवणसंडा' વિજાતીય વૃક્ષસમૂહથી સંમિલિત જમ્બૂવૃક્ષોના છે, એક જાતીવાળા વૃક્ષોનો સમુદાય જ્યાં હોય છે તેનું નામ વન છે અને વિજાતીય વૃક્ષોથી સંમિલિત સમુદાય જ્યાં હોય છે તેનું નામ વનષણ્ડ છે, આ બધાં

पुष्पैः सर्वदैव शोभमानाः 'जाव पिंडिममंजरीवडेंसगधरा' यावत् पिण्डिममञ्जर्यवतंसकधराः यावत्पदात् 'णिच्चं माइया णिच्चंलवइया णिच्चं थवइया जाव णिच्चं कुसुमिय माइय लवइय थवइय गुलइय गोच्छइयमलिय जुवलिय विणमिय सुविभत्त' एतेषां ग्रहणं भवति, उक्तवर्णक विशिष्टाः जम्बूवृक्षाः, 'सिरिए अईव २ उवसोभेमाणा चिट्ठंति' श्रिया-शोभया वनलक्ष्म्या वा अतीव-अतिशयेन उपशोभमानाः फलपुष्पादिभिर्विलसन्तस्तिष्ठन्ति, इदं च सर्वदा कुसुमितत्वादिकं विशेषणं जम्बूवृक्षाणा मुत्तरकुरुक्षेत्रापेक्षया ज्ञातव्यम् अन्यथा जम्बूवृक्षाणामाषाढमासे एव पुष्पफलादिमत्वेन नित्यमिति विशेषणानां प्रत्यक्षबाधप्रसंगात् एतावता जम्बू-

मिया' सर्वदा पुष्पों से भरे हुए रहते हैं क्यों कि यहां जम्बूवृक्षों की ही प्रधानता कही गई है दूसरे वृक्षों की नहीं उनकी तो गौणता ही जाननी चाहिये अन्यथा यदि अन्यवृक्षों के सद्भाव को लेकर इस द्वीप में जम्बूद्वीप पद की प्रवृत्ति का निमित्त माना जावे तो यह कथन असंगत ही हो जावेगा। 'जाव पिंडिममंजरिवडेंसगधरा सिरीए अईव२ उवसोभेमाणा चिट्ठंति'यहां यावत्पद से 'णिचं माइया, णिच्चं लवइया,णिच्चं थवइया, जाव णिच्चं कुसुमियमाइय लवइ थवइय गुलइय गोच्छइय मलिय जुयलिय विणमिय सुविभत्त' इस पाठ का संग्रह हुआ है-इन सब पूर्वोक्त पदों का व्याख्यान हम पहिले वनखण्ड के वर्णन में कर चुके हैं। अतः वहीं से इसे देखलेना चाहिये इस वर्णन से विशिष्ट जम्बूवृक्ष शोभा से अथवा वनलक्ष्मी से अत्यन्त शोभित होते रहते हैं यहां जो सर्वदा कुसुमितत्वादिक विशेषण जम्बूवृक्षों के वर्णन में दिये गये हैं वे उत्तर कुरु क्षेत्र गत जम्बूवृक्षों की अपेक्षा से ही जानना चाहिये, क्यों कि इतरक्षेत्र गत जम्बूवृक्ष आषाढ मास में ही पुष्पफलादि वाले होते हैं अतः नित्य आदि विशेषणों में प्रत्यक्ष बाधा का

જમ્બૂવૃક્ષ 'णिच्चं कुसुमिया' સર્વદા પુષ્પોથી લદાયેલાં રહે છે કારણ કે અહીંયા જમ્બૂવૃક્ષોની જ વિશેષતા કહેવામાં આવી છે-બીજા વૃક્ષોની નહીં તેમની તો ગૌણતા જ જાણવી અન્યથા જો બીજાં વૃક્ષોના સદ્ભાવને લઈને આ દ્વીપમાં જમ્બૂદ્વીપતા પદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત માનવામાં આવે તો આ કથન અસંગત જ સાબિત થશે. 'जाव पिंडिम मंजरिवडेंसगधरा सिरीए अईव २ उवसोभेमाणा चिट्ठंति' અહીં યાવત્પદથી 'णिच्चं माइया, णिच्चं लवइया, णिच्चं थवइया, जाव णिच्चं कुसुमिय माइय लवइय थवइय गुलइय गोच्छइय मलियजुवलिय विणमिय सुविभत' એ પાઠનો સંગ્રહ થયો છે આ સઘળાં પૂર્વોક્ત પદોનું વ્યાખ્યાન અમે પ્રથમ વનખણ્ડના વર્ણનમાં કરી ગયા છીએ આથી તેમાંથી જ આ બધું જોઈ લેવા ભલામણ છે. આ વર્ણકથી વિશિષ્ટ જમ્બૂવૃક્ષ શોભાથી અથવા વનલક્ષ્મીથી અત્યન્ત શોભિત થતાં રહે છે અત્રે જે સર્વદા કુસુમિતત્વાદિક વિશેષણ જમ્બૂવૃક્ષોના વર્ણનમાં આપવામાં આવ્યા છે. તેઓ ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રગત જંબૂવૃક્ષની અપેક્ષાથી સમજવું કેમકે ઈતર ક્ષેત્રગત જંબૂવૃક્ષ અષાઢમાસમાં જ પુષ્પફળાદિવાળા હોય છે આથી નિત્ય

वृक्षाधिको द्वीपो जम्बूद्वीप इति कथितं भवतीति। अथवा-'जंबूए सुदंसणाए अणाढिए-णामं देवे महड्ढिए पलिओवमट्ठिइए परिवसइ' जम्ब्वां सुदर्शनायामनाढयो नामा देवो महर्द्धिको यावत् पल्योपमस्थितिकः परिवसति अत्र यावत्पदात् महाद्युतिको महायशो महाबलो इत्यादि, विशेषणानां ग्रहणं भवति, तत्र-महती-अनेकप्रकारा ऋद्धिर्विद्यते यस्य स महर्द्धिकः, महती द्युतिराभरणवस्त्रादि कृता शोभाविद्यते यस्य स महाद्युतिकः, तथा महादतिशायि यशः कीर्तिर्विते यस्य स महायशाः, तथा-महत्बलं शारीरिकं पराक्रमः पुरुषकारश्च यस्य स महाबलः, पल्योपमप्रमाणा स्थितिः-आयुष्यं यस्य स पल्योपम-स्थितिकः एतादृशो देवः परिवसति, 'से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ जंबुदीवे दीवे इति' तत् तेनार्थेन गौतम! एवमुच्यते- इत्याधिपत्यनाढतनामदेवाश्रयभूतया जम्बोपलक्षितो

प्रसङ्ग प्राप्त होजायगा इस तरह जम्बूवृक्षों की अधिकता वाला होने के कारण इस द्वीप का नाम जम्बूद्वीप ऐसा कहा गया है अथवा 'जंबूए सुदंसणाए अणाढिए णामं देवे महिड्ढीए जाव पलिओवमट्ठिइए परिवसइ, से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ जंबु दीवे दीवे इति' सुदर्शना नाम के जम्बू के ऊपर अनाढय नाम का महर्द्धिक यावत् एक पल्योपम की स्थितिवाला देव रहता है यावत्पद से-'महा-द्युतिको, महायशा, महाबलो' इसके इत्यादि विशेषणों का ग्रहण हुआ है अनेक प्रकार की ऋद्धि जिसके पास होती है उसका नाम महर्द्धिक है, आभरण वस्त्रा-दिकृत द्युति-शोभा से जो युक्त होता है वह महाद्युतिक है, जिसका यश अति-शयित होता है वह महायशा है, यह अनाढय नाम का देव भी ऐसा ही है, इसी लिये इसे 'महाद्युतिक' आदि विशेषणों से अभिहित किया गया है, इसका शारीरिक पराक्रम और पुरुषकार बहुत बढा चढा होता है इसलिये इसे महाबल कहा है इस कारण इस अनाढय देव का आश्रयभूत होने से हे गौतम! इस

આદિ વિશેષણોમાં પ્રત્યક્ષ બાધાનો પ્રસંગ આવી જશે. આ રીતે જમ્બૂવૃક્ષોની અધિકતા-વાળો હોવાના કારણે આ દ્વીપનું નામ જમ્બૂદ્વીપ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે અથવા-'जंबूए सुदंसणाए अणाढिए णामं देवे महिड्ढीए जाव पलिओवमट्ठिइए परिवसइ, से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ जंबुदीवे दीवे इति' સુદર્શના નામના જમ્બૂવૃક્ષ ઉપર અનાઢય નામનો મહર્દ્ધિક યાવત્ એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળો દેવ રહે છે-યાવત્ પદથી-'महाद्युतिको' महायशा महाबलो' એના ઇત્યાદિ વિશેષણોનું ગ્રહણ થયું છે. અનેક પ્રકારની ઋદ્ધિ જેની પાસે હોય છે તેનું નામ મહર્દ્ધિક છે, આભરણવસ્ત્રાદિકૃત દ્યુતિ-શોભાથી જે યુક્ત હોય છે તે મહાદ્યુતિક છે, જેનો યશ અતિશયિત હોય છે તે મહા-યશા છે, આ અનાઢય નામનો દેવ પણ આવો જ છે આથી તેને 'મહાદ્યુતિક' આદિ વિશેષણોથી અભિહિત કરવામાં આવ્યો છે, તેનું શારીરિક પરાક્રમ તથા પુરૂષકાર-પૌરૂષત્વ-ઘણી ઉચ્ચ કક્ષાનું હોય છે એટલે એને મહાબલ કહ્યો છે આ કારણે આ અનાઢય દેવના આશ્રયભૂત હોવાથી હે ગૌતમ! આ દ્વીપનું નામ જમ્બૂદ્વીપ એવું પડ્યું

द्वीपो जम्बूद्वीप इति, तथा 'अदुत्तरं च णं गोयमा ! जंबुदीवस्स सासए णामधेज्जे पन्नत्ते जण्णकयाइ णासी ण कयाइ णत्थि, ण कयाइ ण भविस्सइ जाव णिच्चेत्ति' अथोत्तरं च खलु गौतम ! जम्बूद्वीपस्य शाश्वतं नामधेयं प्रज्ञप्तम्, यत् न कदापि नासीत् न कदापि न भवति न कदापि न भविष्यति किन्तु अभूत्, भवति, भविष्यति च, ध्रुवो नियतोऽवस्थितोऽव्ययो नित्य इति, एतस्मादपि कारणादेतस्य जम्बूद्वीप इति नाम भवतीति ।

सम्प्रति प्रस्तुततीर्थद्वादशांगी रचयिता सुधर्मस्वामी स्वस्मिन् महत्वाभिमानं परिजिहीर्षुः प्रकृतप्रकरणस्य नामधेयपूर्वक मुपसंहारवाक्यमाह-'तएणं' इत्यादि, 'तएणं से समणे भगवं महावीरे' शाश्वतत्वाशाश्वतत्वनामकत्वात् सद्रूपोऽयं जम्बूद्वीपरूपो भावः सत्पदार्थस्यापलापं न कुर्वन्ति यथावस्थितपदार्थस्वरूपनिरूपकत्वात्तस्य, ततः खलु श्रमणो भगवान् महावीरः तत्र श्रमणः-परित्यक्तबाह्याभ्यन्तराग्रणिः सकलपदार्थावबोधककेवलज्ञान सहितो महावीरो वर्द्धमानस्वामी, 'मिहिलाए णयरीए' मिथिलायां नगर्याम्, तत्र मध्यन्ते-विना-

---

द्वीप का नाम जम्बूद्वीप ऐसा हुआ है 'अदुत्तरं च णं गोयमा ! जंबुदीवस्स सासए णामधेज्जे पण्णत्ते' अथवा-हे गौतम ! जंबूद्वीपका 'जंबूद्वीप' ऐसा नाम शाश्वत है, 'जण्ण कयाइ णासी ण कयाइ णत्थि ण कयाइ ण भविस्सइ जाव णिच्चेत्ति' यह इसका नाम पहिले नहीं था ऐसा नहीं है पहिले भी इसका नाम यही था, अब भी इसका यही नाम है, और आगे भी इसका यही नाम रहेगा, क्यों कि यह द्वीप 'ध्रुव है, नियत है, अवस्थित है, अव्यय है और नित्य है ।

'तएणं से समणे भगवं महावीरे मिहिलाए णयरीए माणिभद्दे चेइए' अब प्रस्तुत तीर्थद्वादशाङ्गी रचयिता सुधर्मस्वामी अपने में महत्त्व का अभिमान छोडने की इच्छा वाले बने हुए प्रकृत प्रकरण का नामोल्लेख पूर्वक उपसंहार करते हैं-यहजंबूद्वीप शाश्वत और अशाश्वत धर्मोपेत होने से सत्पदार्थरूप है ज्ञानीजन सत्पदार्थका अपलाप नहीं करते हैं । क्यों कि यथावस्थित पदार्थ के स्वरूप

છે. 'अदुत्तरं च णं गोयमा ! जंबुदीवस्स सासए णामधेज्जे पण्णत्ते' અથવા હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપનું 'જંબૂદ્વીપ' એવું નામ શાશ્વત છે, 'जण्ण कयाइ णासी ण कयाइ णत्थि ण कयाइ ण भविस्सइ जाव णिच्चेत्ति' આ એનું નામ પહેલા ન હતું એવું નથી, પહેલાં પણ એનું નામ આ જ હતું, આજે પણ તેનું એજ નામ છે અને ભવિષ્યમાં આજ નામ રહેશે, કારણ કે આ દ્વીપ 'ધ્રુવ છે, નિયત છે, અવસ્થિત છે, અવ્યય છે તેમજ નિત્ય છે.

'तएणं से समणे भगवं महावीरे मिहिलाए णयरीए माणिभद्दे चेइए' હવે પ્રસ્તુત તીર્થદ્વાદશાંગી રચયિતા સુધર્માસ્વામી પોતાનામાં મહત્ત્વનું અભિમાન ત્યાગવાની ઇચ્છાવાળા બનેલાં પ્રકૃત પ્રકરણનો નામોલ્લેખપૂર્વક ઉપસંહાર કરે છે-આ જંબૂદ્વીપ શાશ્વત અને અશાશ્વત ધર્મોપેત હોવાથી સત્પદાર્થરૂપ છે જ્ઞાનીજન સત્પદાર્થનો અપલાપ કરતાં નથી કારણ કે યથાવસ્થિત પદાર્થના સ્વરૂપના નિરૂપક હોય છે. આથી શ્રમણ-પરિત્યક્ત બાહ્ય

श्यन्ते रागद्वेषादिकाः संसारेण आत्मा यत्र सा मिथिला तस्यां नगर्याम् 'मणिभद्दे चेइए' मणिभद्रनामकचैत्ये-व्यन्तरायतने 'बहूणं समणाणं बहूणं समणीणं' बहूनाम्-अनेकेषां श्रमणानां तथा बह्वीनां श्रमणीनाम् 'बहूणं सावयाणं बहूणं सावियाणं' बहूनामनेकेषां श्रावकाणां सर्वज्ञवाक्यश्रोतृ गृहस्थानाम् बह्वीनामनेकासां श्राविकाणाम् 'बहूणं देवाणं बहूणं देवीणं' बहूनामनेकेषां देवानां शक्रादीनां बह्वीनां देवीनां च 'मज्झगए' मध्यगतः एतेषांमध्ये समुपविष्टः नतु एकान्ते-एकस्य-एकव्यक्ति विशेषस्य पुरतः 'एवं माइक्खइ' एवम्-पूर्ववर्णितानुसारेणआख्याति प्रथमतो वाक्य (वाच्य) मात्र कथनेन 'एवं भासइ' एवं भाषते विशेषवचनकथनतः 'एवं पण्णवेइ' एवं यथोक्तप्रकारेण प्रज्ञापयति व्यक्तपर्यायकनतः 'एवं परूवेइ' एवं प्ररूपयति हेतु दृष्टान्तप्रदर्शनद्वारेण ।

सम्प्रति-आख्येयस्य वस्तुतोऽभिधानमाह-'जंबुदीव' इत्यादि, 'जंबुद्दीव पण्णत्तीणामत्ति अज्जो' हे आर्य ! सुधर्मस्वामिनः सम्बोधनं जम्बूस्वामिनं प्रति हे आर्य ! एतस्य शास्त्रस्य

के निरूपक होते हैं। अतः श्रमण परित्यक्त बाह्य आभ्यन्तर परिग्रह वाले-ऐसे सकल पदार्थावबोधक केवल ज्ञान सहित भगवान् महावीर ने संसार में परिभ्रमण के कारणभूत रागद्वेषादिक विभाव भावों को नष्ट करने की साधनभूत होने से सार्थक नामवाली मिथिला नगरी में जहां मणिभद्र नामका व्यन्तरायतन था वहां 'बहूणं समणाणं बहूणं समणीणं, बहूणं सावयाणं, बहूणं सावियाणं, बहूणं देवाणं, बहूणं देवीणं मज्झगए' अनेक श्रमणजनों के अनेक श्रमणियो के, अनेक श्रावकों के, अनेक श्राविकाओं के, अनेक देवों के एवं अनेक देवियों के बीच में बैठकर 'एवमाइक्खइ, एवं भासइ, एवं पण्णवेइ, एवं परूवेइ' इस पूर्वोक्त प्रकार से प्रतिपादन किया है जुदे स्वरूप में अच्छी तरह से समझाया हैं एवं हेतु दृष्टान्त आदि द्वारा अपने कथन का समर्थन किया है, 'जंबुद्दीव पण्णत्ती णामत्ति अज्जो' हे आर्य-'यह-जम्बू स्वामी के प्रति सुधर्मस्वामी का संबोधनवाक्य है'

આભ્યન્તર પરિગ્રહવાળા-સકળ પદાર્થાવબોધક કેવળજ્ઞાન સહિત ભગવાન મહાવીરે સંસારમાં પરિભ્રમણના કારણભૂત રાગદ્વેષાદિક વિભાવ ભાવોનો નાશ કરવાના સાધનભૂત હોવાથી સાર્થક નામવાળી મિથિલાનગરીમાં જ્યાં મણિભદ્ર નામનું વ્યન્તરાયતન હતું ત્યાં 'बहूणं समणाणं, बहूणं समणीणं, बहूणं सावयाणं, बहूणं सावियाणं, बहूणं देवाणं, बहूणं देवीणं मज्झगए' અનેક શ્રમણજનોની, અનેક શ્રમણીઓની, અનેક શ્રાવકોની અનેક શ્રાવિકાઓની અનેક દેવોની તથા અનેક દેવિઓની વચમાં બેસીને 'एवमाइक्खइ, एवं भासइ, एवं पण्णवेइ एवं परूवेइ' આ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી કહેલ છે-સામાન્ય રૂપથી પ્રતિપાદન કર્યું છે, વિશેષ રૂપથી પ્રતિપાદન કર્યું છે, ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે સારી પેઠે સમજાવ્યુ છે અને હેતુ દૃષ્ટાંત આદિ દ્વારા પોતાના કથનનું સમર્થન કર્યું છે, 'जंबूद्दीवपण्णत्ती णामत्ति अज्जो' જમ્બૂસ્વામીને ઉદ્દેશીને કરેલું સુધર્મસ્વામીનું સંબોધન વાક્ય છે કે આ જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ

नाम जम्बूद्वीप प्रज्ञप्तिरिति, इत्थं तत् नामकं षष्ठोपाङ्गमित्यर्थः अथवा आरात्-सर्वपापाद् दूरं यात इति आर्यः-श्रीवर्द्धमानस्वामी, अतएव सर्वसावद्यवर्जकत्वेन "सावद्यं निरर्थकं तुच्छार्थकं च न ब्रूयादिति वचनप्रामाण्येन महावीरस्वामिनो वचनस्य प्रामाण्यमावेदितमिति। 'अज्झयणे' अध्ययने-प्रकृत जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिनामके स्वतन्त्राध्ययने नतु शस्त्रपरिज्ञावत् श्रुतस्कन्धाद्यन्तर्गते 'अट्ठं च' अर्थंच प्रतिपाद्यं विषयम् 'हेउं च' हेतुंनिमित्तं च 'पसिणं' प्रश्नश्च 'कारणं च' कारणञ्च 'वागरणं च' व्याकरणं-पदार्थप्रतिपादनं च 'भुज्जो भुज्जो' भूयो भूयः विस्मरणशीलश्रोतुरनुग्रहार्थं पुनः पुनरपि प्रकाशनेन, अथवा प्रतिवस्तुनामार्थादि प्रकाशनेन 'उवदंसेइ' उपदर्शयति। एतावता गुरुपारतन्त्र्यं कथितम्। तत्रार्थः जम्बूद्वीपादिपदानामन्वर्थः स यथा-'से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ जंबूद्दीवे दीवे! गोयमा! 'जंबुद्दीवेणं दीवे तत्थ

कि यह जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति नामका शास्त्र है और यह छठा उपाङ्ग है, अथवा-आर्य शब्द की व्युत्पत्ति इस प्रकार से है-जो सर्व पापों से दूर हो जाते हैं वे आर्य हैं ऐसे आर्यश्री वर्धमान स्वामी हैं अतएव-सर्वसावद्य के वर्जक होने के कारण 'सावद्यं निरर्थकं तुच्छार्थकं च न ब्रूयात्) सावद्य, निरर्थक और तुच्छार्थक वचन नहीं बोलना चाहिये, इस वचन प्रामाण्य से महावीर स्वामी के वचन में प्रमाणता का कथन किया गया है उन्हेंने 'अज्झयणे अट्ठं च हेउं च पसिणं च कारणं च वागरणं च भुज्जो २ उवदंसेइ त्तिवेमि' इस प्रकृत जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति नामके स्वतन्त्र अध्ययन में,शास्त्र परिज्ञादि की तरह श्रुतस्कन्ध आदि के अन्तर्गत अध्ययन में नहीं,अर्थको-प्रतिपाद्यविषय को, हेतु को, हेतु निमित्त को, प्रश्न को, कारण को, व्याकरण को-पदार्थप्रतिपादन को, बार २ विस्मरण शील श्रोता के अनुग्रह के लिये पुनः पुनः प्रकाशन द्वारा अथवा प्रतिवस्तु के नामार्थ प्रकाशन द्वारा दिखलाया हैं, एतावता गुरु पारतन्त्य कहा गया है, जम्बूद्वीप आदि पदों का जो अन्वर्थ है वह अर्थ है और वह इस प्रकार से यहां प्रकट किया गया है-'से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ

नामनुं शास्त्र छे अने आ छठ्ठुं उपांग छे, अथवा-आर्य शब्दनी व्युत्पत्ति आ प्रमाणे छे-जेओ सर्व पापोथी मुक्त थई जाय छे आथी-सर्वसावद्यना वर्जक होवाना कारणे 'सावद्यं निरर्थकं तुच्छार्थकं च न ब्रूयात्' सावद्य, निरर्थक, अने तुच्छार्थक वचन बोलवुं न जोईए, आ वचन प्रामाण्यथी महावीरस्वामीना वचनमां प्रमाणुतानुं कथन करवामां आव्युं छे. तेओश्रीए 'अज्झयणे अट्ठं च हेउं२ पसिणं च कारणं च वागरणं च भुज्जो२ उवदंसेइ त्ति वेमि' आ प्रकृत जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति नामना स्वतंत्र अध्ययनमां, शस्त्रपरिज्ञादिनी जेम श्रुत-स्कन्ध आदिना अन्तर्गत अध्ययनमां नहीं, अर्थने-प्रतिपाद्य विषयने-हेतुने, हेतुनिमित्तने, प्रश्नने, व्याकरणने-पदार्थप्रतिपादनने, वारंवार विस्मरणशील श्रोताना अनुग्रह माटे पुनः पुनः प्रकाशन द्वारा अथवा प्रतिवस्तुना नामार्थ प्रकाशन द्वारा बताव्युं छे, 'एतावता गुरुपारतन्त्र्य' कहेवामां आव्युं छे, जम्बूद्वीप आदि पदोनो जे अन्वर्थ छे

तत्थ देसे तहिं तहिं बहवे जंबूरुक्खा जंबूवणा, जंबूवणसंडा णिच्चं कुसुमिया जाव पिंडिम मंजरी वडेंसगधरा सिरीए अईव अईव उवसोभेमाणा चिट्ठंति, जंबूए य सुदंसणाए अणाढिए णामंदेवे महड्ढिए जाव पलियोवमट्ठिइए परिवसइ, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ जंबुद्दीवे' तत्केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते जम्बूद्वीपो द्वीप इति, गौतम ! जम्बूद्वीपे खलु द्वीपे तत्र देशे तत्र तत्र बहवो जम्बूवृक्षाः, जम्बूवनानि जम्बूवनपण्डाः नित्यं कुसुमिता यावत् पिण्डिममञ्जरीवतंसकधराः श्रियाऽतीव अतीवोपशोभमानास्तिष्ठन्ति, जम्ब्वां च सुदर्शनायाम् अनाढयो नामदेवो महर्द्धिको यावत् पल्योपमस्थितिकः प्रतिवसति तत्तेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते जम्बूद्वीपो द्वीप इतिच्छाया ॥ एवं प्रकारेण जम्बूद्वीपादिपदानामन्वर्थप्रतिपादन रूपोऽर्थः दृश्यते । तथाहेतुः–निमित्तं सोऽपि अस्मिन्नुपाङ्गे दृश्यते यथा–'पहूणं भंते ! चंदे जोइसिंदे जोइसराया चंदवडेंसए विमाणे चंदाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए तुडिएणं सद्धिं महयाहयणट्ट गीयवाइय जाव दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए, गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे' 'प्रभुः खलु भदन्त ! चन्द्रो ज्योतिष्केन्द्रो ज्योतिष्कराजः चन्द्रावतंसके

जंबुद्दीवे दीवे ? गोयमा ! जंबु दीवे णं दीवे तत्थ २ देसे तहिं २ बहवे जंबुरुक्खा, जंबूवणा, जंबूवणसंडा णिच्चं कुसुमिया जाव पिंडिम मंजरी वडेंसगधरा सिरीए अईव२उवसोभेमाणा चिट्ठंति, जंबूए य सुदंसणाए अणाढिए णामं देवे महड्ढिए जाव पलिओवमट्ठिइए परिवसइ, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ जंबुदीवे' इस पाठ का अर्थ पीछे लिखा चुका है। इस तरह से जंबूद्वीपादिक पदों का अन्वर्थ प्रतिपादकरूप अर्थ इसमें प्रकट किया गया है निमित्त–हेतु–वह भी इस उपाङ्ग में दिखाया गया है–जैसे 'पहू णं भंते ! चंदे जोइसिंदे जोइसराया चंदवडेंसए रायहाणीए सभाए सुहम्माए तुडिएणं सद्धिं महया हय णट्ट गीयवाइयजाव दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए० गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे' इस पाठ का भी अर्थ पीछे लिखा जा चुका है, तथा यहां प्रतिपाद्य अर्थ के हेतु को प्रद-

---

તે અર્થ છે અને તે આ રીતે અહીં પ્રકટ કરવામાં આવે છે–'से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, जंबुदीवे दीवे ? गोयमा ! जंबुदीवेणं दीवे तत्थ २ देसे तहिं २ बहवे जंबुरुक्खा, जंबूवणा, जंबूवणसंडा णिच्चं कुसुमिया जाव पिंडिम मंजरी वडेंसगधरा सिरीए अईव २ उवसोभेमाणा चिट्ठंति, जंबूए य सुदंसणाए अणाढिए णामं देवे महड्ढिए जाव पलिओवमट्ठिइए परिवसइ, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ जंबुदीवे' આ પાઠનો અર્થ અન્યત્ર લખાઈ ગયેલ છે. આવી રીતે જંબૂદ્વીપાદિક પદોનો અન્વર્થ પ્રતિપાદકરૂપ અર્થ આની અંદર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. નિમિત્ત–હેતુ–આ પણ આ ઉપાંગમાં બતાવવામાં આવ્યું છે જેમકે–'पहू णं भंते ! चंदे जोइसिंदे जोइसराया चंदवडेंसए विमाणे चंदाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए तुडिएणं सद्धिं महयाहय णट्ट गीयवाइय जाव दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्तए० गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे' આ પાઠનો અર્થ પણ અગાઉ લખવામાં આવી ગયેલ છે તથા અહીં પ્રતિપાદ્ય

विमाने चन्द्रायां राजधान्यां सभायां सुधर्मायां त्रुटिकेन सार्द्धं महताहत नृत्यगीतवादित यावद्दीव्यान् भोगभोगान् भुञ्जानो विहर्तुम्, गौतम ! नायमर्थः समर्थः इतिच्छाया, अत्र प्रतिपाद्यस्यार्थस्य-'से केणट्ठेणं जाव विहरित्तए, गोयमा ! चंदाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए माणवए चेइयखंभे वइरामएसु गोलवट्टसमुग्गएसु बहूइयो जिणसकहाओ संनिक्खित्ताओ चिट्ठंति ताओणं चंदस्स अन्नेसिं बहूणं देवाणय देवीणय अच्चणीयाओ जाव पज्जुवासणिज्जाओ, से तेणट्ठेणं गोयमा ! णो पभू' इति, इदं च सूत्रं हेतुप्रदर्शनपरकम्, तथा प्रश्नः शिष्यपृष्टस्यार्थस्य प्रतिपादनरूपः यथा लोकेऽपि कथ्यते अनेन प्रश्नाः सम्यक् कथिता इति, अन्यथा-सर्वथा सर्वपदार्थज्ञातु भगवत स्तीर्थङ्करस्य प्रष्टव्यार्थाभावेन कुतः प्रश्नसंभवः, तद्यथा-प्रश्नवाक्यम्-'कहिणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे के महालएणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे ! किं संठिएणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे ! किमायारभावपयोडारेणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे पन्नत्ते ? गोयमा ! अयंणं जंबुद्दीवे सव्वदीवसमुद्दाणं सव्वब्भंतरए सव्वखुड्डाए वट्टे तेलापूपसंठाणसंठिए पुक्खरकण्णिया संठाणसंठिए वट्टे परिपुण्णचंदसंठाणसंठिए एगं जोयणसयसहस्सं

र्शन कराने वाला यह सूत्र पाठ है-'से केणट्ठेणं जाव विहरित्तए, गोयमा ! चंदस्स जोइसिंदस्स जोइसरण्णो चंदवडेंसए विमाणे चंदाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए माणवए चेइयखंभे वइरामएसु गोलवट्टसमुग्गएसु बहूइओ जिणसकहाओ संनिक्खत्ताओ चिट्ठंति, ताओ णं चंदस्स अन्नेसिं बहूणं देवाण य देवीण य अच्चणीयाओ जाव पज्जुवासणिज्जाओ, से तेणट्ठेणं गोयमा ! णो पभू' तथा-शिष्य द्वारा पृष्ट अर्थ का प्रतिपादनरूप प्रश्न भी यहाँ पर प्रकट किया गया है-जैसे लोक में भी कहा जाता है कि इसने प्रश्न अच्छी तरह से किये हैं वह प्रश्न पाठ इस प्रकार से है-'कहिणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे ? के महालएणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे ? किंसंठिए णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे ? किमायारभावपडोयारेणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे पन्नत्ते ? गोयमा ! अयंणं जंबुद्दीवे सव्व दीव समुद्दाणं सव्वब्भंतरए सव्वखुड्डाए वट्टे तेलापूयसंठाणसंठिए पुक्खरकण्णियासंठाणसंठिए वट्टे परिपुण्णचंदसंठाणसंठिए

અર્થના હેતુનું પ્રદર્શન કરાવનાર આ સૂત્ર પાઠ છે-'से केणट्ठेणं जाव विहरित्तए गोयमा ! चंदस्स जोइसिंदस्स जोइसरण्णो चंदवडेंसए विमाणे चंदाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए माणवए चेइयखंभे वइरामएसु गोलवट्टसम्मुग्गएसु बहुइओ जिणसकहाओ संनिक्खित्ताओ चिट्ठंति ताओणं चंदस्स अन्नेसिं बहूणं देवाण य देवीण य अच्चणीयाओ जाव पज्जुपासणिज्जाओ से तेणट्ठेणं गोयमा ! णो पभू' તથા-શિષ્ય દ્વારા પૂછાયેલા અર્થનો પ્રતિપાદનરૂપ પ્રશ્ન પણ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે-જેમકે લોકમાં પણ કહેવામાં આવે છે કે આપણે પ્રશ્ન સારી રીતે કર્યા છે આ પ્રશ્ન પાઠ આ પ્રકારે છે-'कहिणं भंते ! जंबुदीवे दीवे ? के महालएणं भंते ! जंबुदीवे दीवे ? किं संठिए णं भंते ! जंबुदीवे दीवे ? किमायारभावपडोयारेणं भंते ! जंबुदीवे पन्नत्ते ? गोयमा ! अयं णं जंबुदीवे सव्वदीवसमुद्दाणं सव्वब्भंतरए सव्वखुड्डाए वट्टे तेलापूय

आयामविक्खंभेणं तिण्णि जोयणसयसहस्साइं सोलसय सहस्साइं दोण्णिय सत्तावीसे जोयण-सए तिण्णिय कोसे अट्ठावीसं य धणुसयं तेरस अंगुलाइं अद्धंगुलं च किंचि विसेसाहियं परि-क्खेवेणं पन्नत्ते" ॥

(कुत्र खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपो द्वीपः, को महान् खलु जम्बूद्वीपो द्वीपः, किं संस्थितः खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपो द्वीपः, किमाकारभावप्रत्यवतारः खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपो द्वीपः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! अयं खलु जम्बूद्वीपो द्वीपः सर्वद्वीपसमुद्राणां सर्वाभ्यन्तरः सर्वक्षुद्रकः वृत्तः तैलापूपसंस्थानसंस्थितः वृत्तः पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितः वृत्तः परिपूर्णचन्द्रसंस्थान-संस्थितः एकं योजनशतसहस्रमायामविष्कम्भेण त्रीणि षोडश च सहस्राणि द्वे च सप्तविंशत्य-धिके योजनशते त्रयः क्रोशाः अष्टाविंशतिः धनुः शतानि त्रयोदशाङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण प्रज्ञप्त इतिच्छाया ॥ तथाकारणमपवादो विशेषवचन मिति तच्च नवरं पदगर्भितसूत्रमेव वक्तव्यं यथा-'कहिणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे एरवयं णामं वासे पण्णत्ते ? गोयमा ! सिहरिस्स उत्तरेणं लवणसमुद्दस्स दक्खिणेणं पुरत्थिमलवणसमुद्दस्स पच्च-त्थिमेणं पच्चत्थिमलवणसमुद्दस्स पुरत्थिमेणं एत्थ णं जंबुद्दीवे दीवे एरवए णामं वासेपन्नत्ते, खाणुबहुले कंटकबहुले एवं जच्चेव वत्तव्वया भरहस्स सच्चेव सव्वा निरवसेसा णेयव्वा स

एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं तिण्णि जोयणसयसहस्साइं सोलह य सहस्साइं दोण्णि य सत्तावीसे जोयणसए तिण्णि य कोसे अट्ठावीसं य धणुसयं तेरस अंगुलाइं अद्धंगुलं च किंचि विसेसाहियं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' इस पाठ का अर्थ भी पीछे लिखा जा चुका है तथा कारण-अपवाद-विशेषवचन-भी यहां कहा गया है-वह इस प्रकार से है-यह विशेषवचन नवरं पद से गर्भित हुआ है-'कहिणं भंते ! जंबुद्दीवे णं दीवे एरवयं णामं वासे पण्णत्ते ? गोयमा ! सिह रिस्स उत्तरेणं लवणसमुद्दस्स दक्खिणेणं पुरत्थिमलवणसमुद्दस्स पच्चत्थिमेणं पच्चत्थिम लवणसमुद्दस्स पुरत्थिमेणं जंबुद्दीवे दीवे एरवए णामं वासे पण्णत्ते खाणु बहुले, कंटक बहुले एवं जच्चेव वत्तव्वया भरहस्स सच्चेव सव्वा निरव

संठाणसंठिए पुक्खरकण्णियासंठाणसंठिए वट्टे परिपुण्णचंदसंठाणसंठिए एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं तिण्णि जोयणसयसहस्साइं सोलस य सहस्साइं दोण्णि य सत्तावीसे जोयणसए तिण्णि य कोसे अट्ठावीसं य धणुसयं तेरसअंगुलाइं अद्धंगुलं च किंचि विसेसा-हियं परिक्खेवेणं पन्नत्ते' આ પાઠનો અર્થ પણ પાછળ લખાઇ ગયો છે તથા કારણ-અપવાદ -વિશેષવચન-પણ અહીં કહેવામાં આવ્યો છે-તે આ મુજબ છે-આ વિશેષવચન 'नवरं' પદથી ગર્ભિત થયેલ છે 'कहिणं भंते' जंबुद्दीवेणं दीवे एरवयं णामं वासे पण्णत्ते ? गोयमा ! सिहरिस्स उत्तरेणं लवणसमुद्दस्स दक्खिणेणं पुरत्थिमलवणसमुद्दस्स पच्चत्थिमेणं पच्चत्थिमलवण-समुद्दस्स पुरत्थिमेणं एत्थणं जंबुद्दीवे दीवे एरवए णामं वासे पण्णत्ते खाणु बहुले, कंटक बहुले एवं जच्चेव वत्तव्वया भरहस्स सच्चेव सव्वा निरवसेसा णेयव्वा सओवणा सणिक्खमणा,

ओयवणा स णिक्खमणा सपरिणिव्वाणा' इत्यतिदेशसूत्रे 'णवरं एरावओ चक्कवट्टी देवे एरावए से तेणट्ठेणं एरवए वासे' इति ॥ तथा व्याकरणमपृष्टोत्तररूपम् यथा—'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतर मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं खेत्तं गच्छइ ? गोयमा ! पंचपंच जोयणसहस्साइं दोण्णिय एगावण्णे जोयणसए एगूणतीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' इत्यन्तास्मिन् सूत्रे—'तयाणं इहगयस्स मणूसस्स सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं दोहिय तेवट्ठेहिं जोयणसएहिं एगवीसाएय जोयणस्स सट्ठिभागेहिं सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' इत्येवं रूपेण सूर्यस्य चक्षुःपथप्राप्तता। शिष्येण यद्यपि न पृष्टा तथापि परोपकारैकपरायणेन भगवता तीर्थङ्करेण स्वयमेव कथितेति ॥ 'त्तिबेमि' इति ब्रवीमि इति—श्री सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामिनं प्रति कथयति—यदहं ब्रवीमि—अर्थात् गुरुसंप्रदायागतमिदं जम्बूद्वीप प्रज्ञप्तिनामकमध्ययनं नतु मया स्वबुद्ध्योत्प्रेक्षितमिति ।

सेसा णेयव्वा सओववणा सणिक्खमणा, सपरिणिव्वाणा' इस अतिदेश से 'णवरं एरावओ, चक्कवट्टी देवे एरावए से तेणतेट्ठं एरवए वासे' इति अपृष्टोत्तर रूप व्याकरण भी यहां इस प्रकार से प्रकट किया गया है—जो इस प्रकार से है 'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइं खेत्तं गच्छइ ? गोयमा ! पंच पंचजोयण सहस्साइं दोण्णि य एगावण्णे जोयणसए एगूणतीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ' इस सूत्र के प्रतिपादन करते समय में शिष्यने 'तयाणं इह गयस्स मणूसस्स सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं दोहि य तेवट्ठेहिं जोयणं सएहिं एगवीसाए जोयणस्स सट्ठिभागेहिं सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' इसरूप से सूर्य की चक्षु के साथ पथ प्राप्तता नहीं पूछी है फिर भी परोपकार में परायण भगवान् तीर्थंकर इसे स्वयं ही उद्भावित कर के कहा है 'त्तिबेमि' इस प्रकार से प्रतिपादित करके अब सुधर्मस्वामी से कहते हैं—कि जो मैं गुरु सम्प्रदाय से आगत इस

सपरिणिव्वाणा' આ અતિદેશથી 'णवर एरावओ, चक्कवट्टी देवे एरावए से तेणतेट्ठं एरवएवासे' ઇતિ અપૃષ્ટોત્તરરૂપ વ્યાકરણ પણ અહીં આ પ્રમાણે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે—જે આ મુજબ છે—'जयाणं भंते ! सूरिए सव्वब्भंतरं मडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तयाणं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइं खेत्तं गच्छइ ? गोयमा ! पंच पंच जोयणसहस्साइं दोण्णि य एगावण्णे जोयणसए एगूणवीसं च सट्ठिभाए जोयणस्स एगमेगेणं 'मुहुत्तेणं गच्छइ' આ સૂત્રનું પ્રતિપાદન કરતી વેળાએ શિષ્યે—'तयाणं इहगयस्स मणूसस्स सीयालीसाए जोयणसहस्सेहिं दोहिं य तेवट्ठेहिं जोयणसएहिं एगवीसाए जोयणस्स सट्ठिभागेहिं सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छइ' આ રૂપે સૂર્યની ચક્ષુની સાથે પથપ્રાપ્તતા પૂછી નથી તો પણ પરોપકારમાં પરાયણ એવા ભગવાન્ તીર્થંકરે આને સ્વયં જ ઉદ્‌ભાવિત્ કરીને કહ્યું છે—'त्तिबेमि' આ પ્રકારથી પ્રતિપાદિત કરીને હવે સુધર્મસ્વામી જમ્બૂસ્વામીને કહે છે—કે જે હું ગુરુ સમ્પ્રદાયથી આગત આ

उपदर्शयतीति—अत्र वर्तमानकालनिर्देशः त्रिकालभाविषु तीर्थङ्करेषु जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति उपाङ्ग विषयकार्थप्रणेतृत्वविप्रदर्शनायेति। अत्र च ग्रन्थसमाप्तौ श्रीमद्वर्द्धमानस्वामिनो नामप्रदर्शनं चरममङ्गलमिति ॥ सू० ३४ ॥

इतिश्री विश्वविख्यात—जगद्वल्लभ—प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलित—ललितकलापालापक-
प्रविशुद्धगद्यपद्यानैकग्रन्थनिर्मापक—वादिमानमर्दक—श्री—शाहू छत्रपतिकोल्हापुर-
राजप्रदत्त—'जैनशास्त्राचार्य'—पदविभूषित—कोल्हापुरराजगुरु—बालब्रह्मचारी
जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर—पूज्यश्री—घासीलाल—व्रतिविरचितायां
श्री जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तौ भगवतीसूत्रस्योपाङ्गरूपायां प्रकाशिका-
ख्यायां व्याख्यायां सप्तमवक्षस्कारः समाप्तः ॥७॥
समाप्तोऽयं ग्रन्थः

जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति नामक अध्ययन को कहता हूं सो उसे मैंने अपनी बुद्धि से उत्प्रेक्षित नहीं किया है 'उपदर्शयति' यहां पर जो वर्तमान काल का निर्देश किया गया है सो त्रिकालभावी तीर्थंकरों में इस जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति नामक उपाङ्ग विषयक अर्थ का प्रणेतृत्व है इस बात को प्रदर्शन करने के लिये किया गया है यहां इस सूत्र की समाप्ति में श्री मद्वर्द्धमानस्वामी का नामप्रदर्शन चरम मंगलरूप है

श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित
जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्र की प्रकाशिका व्याख्या में
॥ सप्तमवक्षस्कार समाप्त ॥७॥
॥ जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति—उपाङ्ग समाप्त ॥

જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ નામક અધ્યયન દ્વારા કહું છુ તે મે મારી બુદ્ધિથી ઉત્પ્રેક્ષિત કરેલ નથી 'उपदर्शयति' અહીંયા જે વર્તમાનકાળનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે તો ત્રિકાળ-ભાવી તીર્થંકરોમાં આ જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ નામક ઉપાંગ વિષયક અર્થનું પ્રણેતૃત્વ છે એ વાતને દર્શાવવા કાજે કરવામાં આવ્યું છે. અહીં પ્રસ્તુત સૂત્રની સમપ્તિમાં 'श्रीमद्' વર્ધમાનસ્વામીનું નામ પ્રદર્શન ચરમ-મંગળરૂપ છે. ॥૩૪॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ વતિ વિરચિતજમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ
સૂત્રની પ્રકાશિકા વ્યાખ્યાનો સાતમો વક્ષસ્કાર સમાપ્ત ॥૭॥
જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ-ઉપાંગ સમાપ્ત

卐